श्री

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगा-
नुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शन-
स्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृद
यसाङ्ख्यत्रयप्रतिपादकवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराज
धानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य-
श्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यऋश्यशृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्ग-
भद्रातीरवासश्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधकश्रीमन्नृसिंहभारती
स्वामिगुरुकरकमलसञ्जातशृङ्गेरीश्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसि
हभारतीस्वामिभिः ॥

अत्यन्तप्रियशिष्यकुम्भघोणनगरवासिश्रीविद्यानिलयमुद्राक्षरशालाध्यक्षजरइत्युप
पदधारिसाम्बशिवशास्त्रिविषये श्रीनारायणस्मरणपूर्वकविरचिताशिषस्समुल्लसन्तुतराम् ।
आसेतुहिमाचलप्रसिद्धात्रभवच्छ्रीमच्छङ्करभगवत्पादपूज्यपीठाविषयिणी भक्तिरनवधि
कश्रेयोनिदानमिति सर्वजनविदितमेतत्साम्प्रतम् ॥ इह खलु कुपितफणिफणामण्ड-
लच्छायसच्छायेषु स्रक्चन्दनादिषु विषयेषु मोमुह्यमानतया जन्मजरानिधनाद्युप
प्लवबहुले संसारचक्रे बम्भ्रम्यमाणान् सकलानपि जनानुपलभ्य तदनुजिघृक्षया
श्रीमच्छङ्करदेशिकचरणैर्यथमद्वैतविद्या ब्रह्मसूत्रभाष्यादिमुखेन प्रतिष्ठापिता शिष्यप्र-
शिष्यादिमुखेन। सर्वतः प्रचारिता च तदनु कालवशात् जरीजृम्भमाणैर्जान्तध्वान्ताद्य-
नेकमतप्रभेदैरसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषकलुषिततया विरलप्रचारा समभवदिति
हेतोरसम्भावनादिदोषविधूननाय श्रीमद्विद्यारण्यमधुसूदनसरस्वतीब्रह्मानन्दसरस्वत्या-
दिभिर्विरचितैरनेकैः प्रबन्धैः सर्वतोऽप्येवासीत् सेयमिदानीं प्रबन्धानां बाहुल्येन
लिखितुं लेखयितुं च अशक्यतया कथञ्चिल्लिखनेऽपि लेखकप्रमादजनिताशुद्धिसंक्रा-
न्तिबहुलतया च शोधितानामपि तेषां सर्वत्र दौर्लभ्येन च विरलप्रचारा वरीवर्तीत्य-
स्यां दशायामद्वैतमहानिबन्धमालात्मिका विद्वद्भिस्सम्परिशोध्य मुद्रापयितुमारब्धा
एषा अद्वैतमञ्जरी शिरसि निदधाना श्रीमच्छङ्करदेशिकचरणानामाज्ञामाकलयन्ती
अद्वैतविद्यायास्स्वात्मनश्च सर्वत्र सुप्रचारं सफलयन्ती च प्रबन्धकर्तां मुद्रापयितश्च
प्रयास अशेषानपि लोकानुपकुर्यादिति श्रीमच्छारदाचन्द्रमौलीश्वरा...
यामहे. वि० आश्विनशुक्लअष्टम्यां सौम्य

॥ श्रीः ॥

भूमिका

-:(*):-

आर्यमिश्राः!!

विज्ञातमेव खलु भवतां 'अतीतानेकभवपरम्परासमार्जितसुकृतसम्पद्वावार्जितभगवदनुग्रहासादितसत्त्वोत्कर्षाधीनाविवेकवैराग्यादिसाधनसम्पन्नै प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितस्वरूपानन्दरूपविषयानन्दमपि क्षणिकत्वेनानुमन्यमानैः श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासनिर्धूतनिखिलप्रतिबन्धकानुबन्धैः पुरुषधौरेयैरेव प्राप्यमाणं वस्तुसच्चैतन्यमात्रत्वाविरोधिबद्धपुरुषाविद्याकल्पितनिरवग्रहैश्वर्यतदनुगुणगुणकलापविशिष्टनिरतिशयानन्दस्फुरणसमृद्धनिस्सन्धिबन्धपरमेश्वरभावापन्नं मात्रयापि दुःखदविष्ठं परमपुरुषार्थकाष्ठापन्नं नित्यनिरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमद्वितीयाखण्डचिन्मात्रप्रत्यगभिन्ननिर्विशेषात्मतत्त्वमजानन्त इतरेतरभेदाग्रहेण आत्मानात्मनोरन्योन्यधर्म्यध्यासपुरस्सरमनात्मधर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन् आत्मनि आत्मधर्मांश्च चैतन्यादीननात्मनि चाध्यस्य नानाविधकुतर्काकुलचेतसः जननमरणप्रवाहपरम्परारूपे अनादिसंसारकूपे बम्भ्रम्यमाणाः मोमुह्यन्त एव प्रायेण जीवराशयइत्यतस्तानुद्दिधीर्षुर्भगवान् परमकारुणिकः परमेश्वरः 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानाय धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मिति प्रतिज्ञातार्थपरिपालनाय 'चतुर्भिस्सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति।' इति सौरपुराणवचनानुसारेण बहो कालात्पूर्वमेवास्मिन् कलियुगे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादरूपेण गृहीतलीलामानुषविग्रहः अवतीर्य केरले कालटिग्रामे शिवगुरोरार्याम्बायामधीत्य चाद्य एव वयसि अखिलमप्यागम अभ्यस्य च सर्वशास्त्राणि आश्रित्य चाद्याश्रमादेव पश्चिममाश्रमम् अनादृत्य च शारीरं प्रयासं अटित्वा चावनिमण्डलं अनुष्ठाप्य चाश्रमधर्मान् अनुबोध्य चाखिलागमतात्पर्यविषयमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसारात्मभूतमखण्डपरिपूर्णसत्यज्ञानानन्दामलाद्वितीयस्वप्रकाशनिर्विशेषब्रह्मस्वरूपमेव परमार्थतत्त्वम्, आरचय्य च भगवद्वेदव्यासप्रणीतानेकन्यायोपबृंहितचतुरध्याय्यात्मकोत्तरमीमांसाभाष्यादिप्रबन्धजातम्, अवमत्य च नास्तिकादिदुर्मताभिमानिनः कुदृष्टीन्, अवस्थाप्य च वैदिकमद्वैतं मतमप्र-

तिबन्धम्, अध्याप्य चात्मीयमनुमतं भाष्यमन्तेवासिनः, अभिषिच्य चाद्वैतमतपरिपालनाधिपत्ये सच्छिष्यान्, आसाद्य चातुलां कीर्तिम्, आससाद च पुनरैश्वरं धामेति। अनन्तरं च तेषामेव मतमवलम्बमानाः विवरणकाराचार्यवाचस्पतिमिश्रादिश्रीमदप्पयदीक्षितवर्यपर्यन्ताः प्राञ्च आचार्याः अनवरतपरिचीयमानभाष्यार्थतत्त्वाः विवरणवाचस्पत्यपरिमलन्यायरक्षामण्यादिप्रबन्धजातैरुन्मूलितकुमतिकुतर्कमद्वैतमेव प्रत्यतिष्ठिपन्नित्यत्र नास्ति विशयः। अनन्तरं चार्वाचीनैः कैश्चिद्ध्वान्तजान्तमतप्रविष्टैरनिवार्याद्वैतद्वेषगाढानलकलितहृदयैः स्वमनीषापरिकल्पितयुक्तिवाक्याभासविस्तृतैः न्यायामृतादिग्रन्थैराकुलीकृतमिव भवत्यद्वैतमतमित्यालोच्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः अतिलोकोत्तरसत्तर्कोपेतप्रबन्धनिर्माणचातुरीधुरीणाः सर्वज्ञशिरोमणयः श्रीमधुसूदनसरस्वतीब्रह्मानन्दयतीन्द्रवराः निखिलानपि लोकाननुजिघृक्षवः द्वैतवादिपरिकल्पितकुयुक्तितूलवातूलान् निखिलानर्थव्राननिदानभूतानाद्यविद्योन्मूलनानन्यसाधनाद्वितीयब्रह्मनिश्चयप्रत्यर्थिभूतासम्भावनादिदोषशङ्कापङ्कक्षालनस्वर्धुनीनिर्झरायमाणवाग्झरीगुम्भितान् अद्वैतसिद्धिब्रह्मानन्दीयादीन् प्रबन्धान् व्यरचयन्। यद्यप्यस्मिन्महति महीमण्डले श्रीमच्छङ्करभगवत्पादीयमतानुबन्धिप्रौढब्रह्मानन्दीयादिप्रबन्धपरिशीलनार्हमतयो विरलाः पण्डिताः, तथापि क्वचित् क्वचित् इहजन्मनि जन्मान्तरे वा सन्ततसन्तन्यमानसत्कर्मसन्ताननितान्तनिर्मलान्तःकरणाः आत्मतत्त्वं विविदिषन्त्येव। तेषां चाकलय्य ग्रन्थदौर्लभ्यं विषीदतां मुमुक्षूणामत्यन्तोपकाराय महात्मभिर्महता प्रयासेन विनिर्मितानामद्वैतप्रबन्धाना प्रचारणेनात्मीयं मानुषं जन्म चरितार्थयितुमध्यात्मविद्याविचारपरमानसानामनुग्रहपात्रतां चात्मानमुपनेतुमद्वैतमञ्जर्यभिधालंकृताद्वैतमतानुबन्धिप्रबन्धजातमुद्रणकार्ये महति प्रावर्तिष्ट सहृदयदाससाम्बशिवार्यः। मुद्रणाय च सम्पादितेषु कोशेषु चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमन्महामहोपाध्यायबिरुदाङ्कितपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्राजुशास्त्र्यपरनामकश्रीमत्त्यागराजमखिराजानुग्रहलब्धमेकं कोशं—श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयंप्रकाशयतीन्द्रपरिपालितारयपुराख्यग्रामस्थाद्वैतकोशशालायास्समानीतं द्वितीयं कोशं वटारण्यक्षेत्रस्थपुस्तकशालायास्समानीतं तृतीयं च एडयात्तुमङ्गलग्रामाभिजनचतुस्तन्त्रपारावारपारीणश्रीमदप्पुशास्त्रिणा कोशं अविच्छिन्नसत्सम्प्रदायसिद्धसमग्रपाठं प्रमाणीकृत्य सम्यक् परिशोध्य कुम्भघोणक्षेत्रस्थश्रीविद्यामुद्राक्षरशालायां मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा सञ्चारितां

नन्दनशरत्तुलामाससमारभ्य प्रतिमासं प्रचार्यमाणगुच्छशोगितामद्वैतमञ्जरीं प्रथमम-लंकुर्वाणा श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता अद्वैतसिद्धिः तद्व्याख्या ब्रह्मानन्दसर-स्वतीविरचिता लघुचन्द्रिका च श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितदशश्लोकीव्याख्या सिद्धान्तबिन्दुश्च ब्रह्मानन्दयतीन्द्रविरचितरत्नावल्याख्यटीकासहितः सम्पूर्णा वि-जयन्तेतराम् । तदहमर्थये साञ्जलिबन्धनमस्मन्मताभिमानिनः समर्पयत सादरां कारुण्यदृष्टिं सफलयत अनवरताद्वैतग्रन्थविचारेण मुद्रणप्रयासम् । अनुभवत च निःशङ्कमद्वैतसाम्राज्यसर्वस्वम् । अनुगृह्णीत च तथा, यथेयमद्वैतमञ्जरी प्रा-चीनास्माकग्रन्थगुच्छगुम्भिता इतःपरमप्यविच्छिन्नगुच्छप्रसरा समाह्लादयन्ती अ-ध्यात्मविद्याविचारकुतूहलिनां मनांसि आसादयन्ती च सज्जनप्रेमभाजनतां चिरं ज-जीयेतेति। सहन्तां च विद्वन्मणय अनवधानप्रयुक्तां काचित्कीमक्षरच्युतिम् । प्रसीदन्तु चानेन श्रीमच्छङ्करभगवत्पादचरणा इत्यशेषमतिरमणीयम् ॥

अद्वैतामृतमञ्जरीशकरुणापूरेण सर्वाधिता
विद्वन्मानमचञ्चरीकनिवहैरास्वाद्यमाना भृशम् ।
श्रीविद्याकबरीभरेषु सततं भूषायमाणा चिरं
श्रीमत्साम्बशिवार्यमत्तरुशिखालम्बा विजेजीयताम् ॥

इति गोष्ठीपुराभिजनः
हरिहरशास्त्री.

॥ शिवाभ्यान्नमः ॥

चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमहामहोपाध्यायबिरुदाङ्कित-श्रीराजुशास्त्र्यपरनामकश्रीमत्त्यागराज-मखिराजकृताश्श्लोकाः ।

विख्याता ब्रह्मविद्या जयति भुवि नृणां दुःखमुन्मूलयन्ती
तत्सिद्ध्यर्थाः प्रबन्धा अपि खलु भगवत्पादमिश्रादिक्लृप्ताः ।
तत्रोक्तान् सम्यगर्थान् कुमतिकलुषितान्निर्मलीकृत्य याभ्या-
मासीत्तस्याः प्रतिष्ठा प्रचरणसुकृतात् किं तयोरस्ति पुण्यम् ॥ १ ॥

सिद्धिश्च चन्द्रिका चेत्याभ्यां विदुषामुदेति सुखभूमा ।
मधुसूदनसद्ब्रह्मानन्दयतीन्द्रोपरचिताभ्याम् ॥ २ ॥

तत्तत्कोशविलेखनादियतनैस्तेषां हि सञ्चारणा
शक्या नेति तदर्थमुद्रणपथान्नैवास्ति पन्थान्तरम् ।
इत्यालोच्य तदर्थमर्थनिवहं सम्पाद्य यन्त्रादिकं
निर्मेयं यदि तद्विलम्ब इति यस्स्वार्थं तु मेने तृणम् ॥ ३ ॥

सम्प्राप्तद्रविमन्यहो कलियुगेऽप्यस्मिन् नृणां मुक्तये
यत्तस्सत्तमपूर्वदेशिकवरानेषोऽतिशेते जनः ।
कारुण्यादिति तस्य पुण्यमधिकं गण्यं न पुण्यान्तरे-
स्सर्वज्ञः परमेश एव मुदितो दातुं क्षमस्तत्फलम् ॥४॥

अद्वैतग्रन्थदुग्धाम्बुधिमथनसमुद्भूतपीयूषधारा-
साराकारा विपश्चिद्धृदयममुल्लासिनी मञ्जरीयम् ।
आलोक्यैनां स्तुवानः कलयति सशिरःकम्पमाशीर्वचांसि
श्रीमच्चाम्पेयवन्याटतनिजवसतिः त्यागराजाध्वरीन्द्रः ॥५॥

यदुपक्रममेषाभून्निर्मलाद्वैतमञ्जरी ।
तस्य श्रेयांसि भूयांसि सन्तु साम्बशिवप्रभोः ॥६॥

श्रीमच्छाब्दिकतार्किकवेदान्तरहस्ययुक्तिनिष्णातैः ।
हरिहरसुधीभिरेषा दोषास्पृष्टा सुशोधिता जयति ॥७॥

|| शुभमस्तु ||

ब्रह्मानन्दीये प्रथमपरिच्छेदे

द्वितीयपरिच्छेदे

तृतीयपरिच्छेदे

चतुर्थपरिच्छेदे

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

॥ अद्वैतमञ्जरी ॥

॥ ब्रह्मानन्दभिक्षुविरचिता अद्वैतसिद्धिव्याख्या ॥

॥ लघुचन्द्रिका ॥

नमो नवघनश्यामकामकामितदेहिने ।
कमलाकामसौदामकणकामुकगेहिने ॥ १ ॥
श्रीनारायणतीर्थानां गुरूणां चरणस्मृतिः ।
भूयान्मे साधिकेष्टानामनिष्टानाञ्च बाधिका ॥ २ ॥
अद्वैतसिद्धिव्याख्यानं ब्रह्मानन्देन भिक्षुणा ।
संक्षिप्तचन्द्रिकार्थेन क्रियते लघुचन्द्रिका ॥ ३ ॥

विष्णुः व्यापकं जीवस्वरूपम् । **मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते** । कीदृशो विष्णुर्मोक्षं प्राप्त इवेत्यत्राह—**अखण्डधीगोचर इति** । संसर्गाविषयकमनोवृत्तिविशेषविषयीभूत इत्यर्थः । ननु, तादृशधीविषयत्वे मोक्षप्राप्तिं प्रति नोद्देश्यतावच्छेदकत्वसंभव । उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेयगतत्वेन व्युत्पत्तिसिद्धस्य प्रकृते बाधात् । यदा हि तादृशधीविषयीभूत आत्मा, तदा तस्य न मोक्षः । तस्याविद्यारूपबन्धशून्यात्मरूपत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत ।' इति । 'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।' इति च । अविद्याया अस्तमयस्संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानम् । सा स्थूलरूपा संस्कारादिरूपा च । तथा च विदेहताकालीनोऽस्तमय एव मुख्यो मोक्षः । ज्ञातत्वोपलक्षित आत्मापि विदेहताकालीन एव । जीवन्मुक्तिकालीनस्य ज्ञातत्वोपहितत्वस्यापि कदाचित्संभवेन ज्ञातत्वेनोपलक्षितत्वस्य सर्वदा असम्भवात्तदुपलक्षितस्यैव मोहनिवृत्तित्वम् । जीवन्मुक्तौ संस्कारादिरूपेण मोहसत्त्वात् । स्थूलाज्ञाननिवृत्तेस्तत्वज्ञानविशेषादिमनःपरिणामरूपतासंभवेन ज्ञातात्मरूपत्वासंभवाच्च । न चो-

क्तविषयत्वक्षणे एव तादृशाविद्यास्तमयस्संभवति । चरमधीरूपविद्यावतः क्षणस्याविद्यातत्प्रयुक्तदृश्यविशिष्टकालपूर्वत्वाभावनियमेन सिद्धस्याविद्यास्तमयस्य विदेहताकालीनस्य विद्यावति क्षणे संभवाभावात् । अत आह—**मिथ्याबन्धविधूननेन विकल्पोज्झित इति** । ब्रह्मात्मैक्याज्ञानरूपबन्धस्य तादृशास्तमयेन दृश्यशून्य इत्यर्थः । अत्र बन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या तदुच्छेदस्य ज्ञानाधीनत्वज्ञापनेन न ज्ञानोत्पत्तिकालीनत्वमिति ज्ञापितम् । तथा च विधेये उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वबोधस्यौत्सर्गिकत्वात् सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकपक्षकजन्यतासंबन्धेन कर्तृसाध्यकानुमितौ निरवच्छिन्ने कर्तरि विधेये तादृशकालावच्छिन्नत्वबाधवत् प्रकृतेऽपि तस्य बाधितत्वात् न तत्र तद्बोधः । अत्र बन्धविधूननमविद्यातत्कार्यशून्यत्वं दृश्यशून्यत्व अनादिसाधारणदृश्यशून्यत्वमिति तयोर्भेदः । विधूननेनेति तृतीया ज्ञापकहेतौ । न तु कारकहेतौ । न ह्यविद्याया अस्तमयो नाम व्यावहारिकध्वंसरूपो विद्याजन्योऽस्मत्सिद्धान्ते स्वीक्रियते । दृश्यान्तरध्वंसो वा तज्जन्यः । तथा सति तस्य निवर्तकाभावेन 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिबोधितस्य विदुषि सर्वदृश्योच्छेदस्य बाधापत्तेः । तत्वज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे हि तत्वज्ञानादिसर्वदृश्यनाशोत्पादात् उक्तक्षणद्वितीयक्षणे उक्तनाशस्य नाशोत्पत्त्यसम्भवः । तत्वज्ञानजन्यस्य नाशस्यैव तत्वज्ञाननाशहेतुत्वे स्वीकृतेऽप्युक्तबाधापत्तेस्तादवस्थ्यात् । तत्वज्ञानजन्यस्य दृश्यान्तरनाशस्य तत्वज्ञानस्य च यौ नाशौ तयोर्नाशकाभावात्तयोः स्वनाशकत्वस्वीकारेऽप्युक्तापत्तितादवस्थ्यात् अप्रामाणिकानन्तनाशकल्पने गौरवाच्च । तस्माच्चरमतत्वज्ञानस्य **दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियम एव स्वीक्रियते । न तु नाशहेतुत्वम् । यत्तु बद्धपुरुषैः** प्रातीतिकमस्तमयादिकं कल्प्यते । **न तस्य नाशहेतुत्वम् । यद्यपि ज्ञापकहेतुत्वमपि दृश्यास्तमयं** प्रत्यविद्यास्तमयत्वेन नास्ति । जीवन्मुक्ते प्रातीतिकाविद्यास्तमये तद्व्यभिचारित्वात् । जीवन्मुक्ते प्रातीतिकस्य दृश्यास्तमयस्य कल्पने नियमाभावात् । तथापि दृश्यास्तमयकालीनत्वरूपेणाविद्यास्तमयस्य दृश्यास्तमयं प्रत्यस्त्येवेति ध्येयम् । अथ वा मास्तु प्रातीतिकं तादृशाविद्यास्तमयादिकम् । अविद्योच्छेदोपलक्षित पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्षः । अविद्योच्छेदश्च तदीयस्थूलसूक्ष्मरूपाश्रयकालपूर्वत्वाभावः सर्वदृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपेण दृश्योच्छेदेन व्याप्तः । मोक्षस्य दृश्योच्छेदोपलक्षितात्मरूपकैवल्यरूपत्वात् । यद्वा । ननु, दृश्योच्छेदस्तत्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे न सम्भवति । अनादिदृश्यानां ज्ञानानुच्छेद्यत्वादविद्यातत्कार्ययोरेव तदुच्छेद्यत्वात्तत्राह—**मिथ्याबन्धेति** । मिथ्याबन्धविधूननेन विकल्पोज्झित इति योजना । तथा च अविद्योच्छेदेन दृश्योच्छे-

दवानित्यर्थलाभात् अविद्योच्छेदस्य दृश्योच्छेदव्याप्यतालाभेनाविद्यारूपबन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या अविद्याप्रयुक्तदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वलाभेनानादिदृश्यानामपि ज्ञानोच्छेदलाभादुक्तव्याप्यतायाः सम्भवः । तथा च सर्वदृश्योच्छेदोपलक्षितपरमानन्दरूपात्मरूपकैवल्यप्राप्तिम्नत्वज्ञानोत्तरमेव न तत्क्षण इति नोद्देश्यतावच्छेदकत्वधीविषयत्वकालीनत्वं विधेये मोक्षलाभे विवक्षितम् । उज्झित इति निष्ठाप्रत्ययेनोच्छेदस्यातीतकाले मोक्षप्राप्तेर्लाभात् अत्यन्ताभावत्वविशिष्टरूपस्योच्छेदस्यापि दृश्यत्वात्तादृशे मोक्षकाले तस्यातीतत्वादिति भावः । मोक्षः कीदृशः तत्राह—**परमेत्यादि** । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमित्यर्थः । ननु, मुक्तस्य प्रकाशकाभावेन प्रकाशत इत्यर्थकं विजयत इत्ययुक्तम् । तत्राह—**स्वयमिति** । प्रकाशकसम्बन्धं विनैवेत्यर्थः । नन्वेवं विजयत इत्यनुपपन्नम् । तस्यापि प्रकाशसम्बन्धार्थकत्वात् । स्वयमित्यस्य प्रकाशान्तरं विनेत्यर्थकत्वेन विजयत इत्यस्य स्वात्मप्रकाशसम्बन्धार्थकत्वेऽपि विष्णोर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः । अथ विजयत इत्यस्योत्कर्षान्तरमेवार्थः । न तु प्रकाशसम्बन्धः । तदा प्रकाशमानानन्दरूपत्वालाभेन मोक्षस्य प्रयोजनत्वालाभस्तत्राह—**सत्यज्ञानसुखात्मक इति** । यथात्मन आनन्दत्वेनानन्दरूपं मोक्षं प्राप्त इवेत्युक्तम् । अत एवानन्दावाप्तिबोधकश्रुतेरनावृतानन्दैक्यमर्थः । न त्वानन्दसम्बन्धः । तथा प्रकाशरूपत्वेन विष्णोः प्रकाशत इत्यस्यानावृतचिद्भेदबोधकत्वम् । न तु प्रकाशसम्बन्धार्थकत्वम् । तथा च दृश्यत्वाभावात् न मिथ्यात्वापत्तिः । न च प्रकाशरूपतोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । अपरोक्षव्यवहारयोग्यसुखस्यैव पुरुषार्थत्वम् । उक्तयोग्यत्वञ्चानावृतचिद्रूपत्वेन तादृशचित्तादात्म्येन वा । तत्रोक्तरूपानन्दस्यान्त्याभावेऽप्याद्यमस्तीति ज्ञापनार्थत्वेन तस्यास्सार्थक्यात् । ननु ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यविरोधितायाः शुक्त्यादिज्ञानस्थले दृष्टतया युक्तत्वेऽप्यनादिसाधारणदृश्यमात्रविरोधित्वमदृष्टत्वान्न युक्तम् । तत्राह—**मायेत्यादि** । मायया कल्पितं प्रयुक्तम् । अत एव मृषाभूतं यस्मात्तत्ता(?)सुखं प्रमातृत्वादिरूपं द्वैतमात्मभिन्नं तदभिन्नप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थः । तथा च शुक्त्याद्यज्ञानस्येव चिन्निष्ठतत्सम्बन्धादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन शुक्त्यादिज्ञानविरोधितायाः दृष्टतया ब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्माज्ञानप्रयुक्तदृश्यमात्रविरोधित्वं युक्तमिति भावः । मृषाद्वैताश्रयत्वोक्त्या मुमुक्षावानधिकारी सूचितः । नन्वखण्डब्रह्माकारज्ञानस्य दृश्योच्छेदकत्वे आपातज्ञानरूपस्यापि तस्य तत्स्यात् । तत्राह—**श्रुतिशिखोत्थेति** । श्रुतीनां कर्मोपासनाकाण्डरूपाणामुपकार्यत्वेन शिखेव मुख्यं यन्महावाक्यं तज्जनितेत्यर्थः । तथा च निष्कामकर्मोपासनानुष्ठापनद्वारकचित्तशुद्धिचित्तैकाग्रताद्वारोक्तश्रु-

त्युपकृतवाक्यजन्यज्ञानस्यैव तदिति भावः । परममङ्गलरूपां परब्रह्मरूपविषयप्रयोजनोक्तिं सम्पाद्य परमगुरुगुरुविद्यागुरून्प्रणमति—**श्रीरामेत्यादि** । ऐक्येन आत्मैक्येन माधवानां परब्रह्मणाम् । ममात्मम्भरितां मन्निष्ठां स्वार्थसम्पादकताम् । भावयितुं जनयितुम् । एष श्रमः एतद्ग्रन्थसम्पादनम् । परोक्तदूषणोद्धारपूर्वकस्वमतपरिच्छेदविशेषस्यैतद्ग्रन्थे क्रियमाणस्यातिलोकोत्तरत्वेनान्यैरेतद्ग्रन्थदर्शनात्पूर्वमज्ञातत्वेनाकामितत्वान्ममैव पूर्वं कामितमुक्तपरिच्छेदरूप फलं भावयिष्यत्ययं ग्रन्थो नान्यैः कामितमिति भावः । सिद्धि' निश्चयः । इयं एतद्ग्रन्थाधीना । 'सिद्धीनामिष्टनैष्कर्म्यब्रह्मगानामियं चिरात्। अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥' इति एतद्ग्रन्थीयसमाप्तिस्थानीयपद्यस्थसिद्धिपदान्यपि तत्तद्ग्रन्थाधीननिश्चयपराण्येव। परिच्छेदसमाप्त्यादिस्थले सिद्धिपदं साधकग्रन्थपरं निश्चयपरमेव वा । अद्वैतनिश्चयोपयोगी प्रथमपरिच्छेद इत्याद्यर्थकत्वसम्भवेन लक्षणायां मानाभावात् । अस्मदादिभिस्तु, स्वकीयसंकेतविशेषेणास्मिन् ग्रन्थे अद्वैतसिद्धिपदं प्रयुज्यते । **पूर्वकत्वादिति** । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या जायमाने अद्वैतत्वोपलक्षितब्रह्मनिर्विकल्पकनिश्चये ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वारत्वात् । तस्याश्च निषेधत्वेन प्राप्तिपूर्वकत्वेन द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकत्वात् 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति पूर्ववाक्ये इदंशब्दार्थद्वैतसामान्यतादात्म्यस्य लब्धत्वेन तस्य द्वैताभावांशे उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्र तत्कालावच्छेद्यत्वभानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् इदमात्मकसतोऽग्रकालसत्त्वस्य द्वैताभाववत्त्वस्य च द्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्येष्टत्वात् द्वैतवति द्वैताभावबोधस्याहार्यत्वेन शाब्दत्वासम्भवेऽपि इदंपदस्य दृश्यत्वरूपेण द्वितीयपदस्य चात्मभिन्नत्वरूपेण बोधकत्वेनाहार्यत्वाभावात् कालान्तरावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकधियश्च 'तरति शोकमात्मवित्' 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै'रित्यादिश्रुतिभि ज्ञाननाश्यत्वानुमापकदृश्यत्वलिङ्गादिरूपमानान्तरेण च सिद्धत्वेन तज्जनने वाक्यवैयर्थ्यापत्ते एककालावच्छिन्न प्रतियोग्यभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वमिति धीरूपो मिथ्यात्वनिश्चयः । अथ वा मिथ्यात्वघटकस्याभावस्य सदा सर्वत्र विद्यमानत्वेनावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वेन मिथ्यात्वं नोक्तरूपम् । किंतु तादृशान्यत्वविशिष्टेनाभावेन घटितम् । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणस्याद्वैतश्रुतिबाध्यत्वेन ब्रह्मणि कालविशेषाद्यवच्छिन्नद्वैताभावबोधकत्वरूपे श्रुतिसंकोचे हेतोरभावेन तादृशाभावस्य त्रैकालिकत्वनिश्चयात् सार्वश्यसर्वकार्योपादानत्वबोधकश्रुतेरपि लक्षणवाक्यविधया निर्विकल्पकनिश्चयजनकत्वेऽपि तादृशनिश्चयस्य सर्वद्वैततादात्म्यविशिष्टधीपूर्वकत्वात् सर्वतादात्म्य-

स्यैव ब्रह्मणि सर्वविषयकत्वरूपत्वात् सर्वोपादानत्वस्य ब्रह्मणि स्वात्मकसर्वजनकत्वरूपत्वात् 'एकमेवाद्वितीयमिति' 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' 'यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतत् ब्रह्मनामरूप'मिति श्रुतिद्वये लक्षणादिवृत्त्या द्वैतवत्परब्रह्मनिष्ठस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपत्रैकालिकत्वविशिष्टात्यन्ताभावस्य प्रतियोगि द्वैतमिति धीरूपो मिथ्यात्वनिश्चय इति तत्पूर्वकत्वमुक्तनिर्विकल्पकनिश्चये आवश्यकम्। महावाक्यजन्याद्वैतनिश्चयस्यापि 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'नात्र काचन भिदास्ति'इत्यादितत्पदार्थशोधकवाक्याधीनधीपूर्वकत्वादुक्तवाक्येन वर्तमानार्थलट्प्रत्ययप्रयुक्तत्वात् द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्यार्थकेहपदयुक्तत्वाच्च वर्तमानकालावच्छेदेनोद्देश्यतावच्छेदकद्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन न द्वैतविशिष्टे ब्रह्मणि अस्तित्वविशिष्टस्य द्वैताभावस्य बोधनात् अत्यन्ताभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्वीकारे निरवच्छिन्नाविशेषणतया तादृग्ब्रह्मवृत्तित्वबोधनात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशादिनाव्याप्यवृत्तितामादाय मिथ्यात्वानुमाने अर्थान्तरवारणात् एकप्रसरताभङ्गापत्त्या ब्रह्मणीत्येकपदस्य ब्रह्माधेयत्वयोरुद्देश्यविधेययोरन्वयाबोधकत्वेऽपि ब्रह्मणीत्यनेन ब्रह्मनिरूपितत्वरूपस्योद्देश्यस्यैवास्तीत्यनेनाधेयत्वाश्रयत्वरूपविधेयस्यैव समर्पणेन ब्रह्मनिरूपिताधेयत्वे तत्तद्देशावच्छिन्नत्वलाभात् 'यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित'इति वाक्ये 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु'रित्यादिवाक्ये चाकाशशब्दिताव्याकृतप्राणादिसबन्धितया ब्रह्मण उक्तत्वात् पञ्चजनशब्दस्य गन्धर्वादिरूपस्य ब्राह्मणादिरूपस्य वा भाष्योक्तार्थस्य 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चे'ति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रपदयोरिव सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन प्राणस्येत्यादेरपि सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन सर्वदृश्यसंबन्धित्वेनैव ब्रह्मण पूर्वमुक्तत्वाच्चाद्वैतसिद्धे द्वैतमिथ्यात्वपूर्वकत्वम् । न च नानेत्यस्य नञ्पदनिष्पन्नत्वेन भेदार्थकतया स्वसमभिव्याहृतपदार्थब्रह्मभेदबोधकतया तादृशभेदविशिष्टस्य किञ्चनेति पदार्थस्यात्यन्ताभावे द्वैतवत्त्वदेशकालावच्छिन्नत्वस्य भानं न व्युत्पत्तिसिद्धम्। उद्देश्यतावच्छेदकतत्तद्देशकालावच्छिन्नत्वयो तत्तद्देशकालादिविशिष्टोद्देश्यस्थले भानादिति वाच्यम् । तादृशाभावे तादृशावच्छिन्नब्रह्मवृत्तित्वबोधेऽप्युद्देश्यसिद्धे । न हि तत्र तर्केणापि स्वीक्रियते । प्रलयेऽपि तादृशाभावे तार्किकादिभिस्तदस्वीकारात् मिथ्यात्ववादिनैव तत्स्वीकारात् । वस्तुतस्तु, ब्रह्मभेदो न प्रतियोगितावच्छेदकतया भाति। किं तूपलक्षणतया किञ्चनपदार्थे प्रकारः। तथा च किञ्चनपदस्य सर्वनामतया प्रसिद्धार्थतया प्रत्यक्षादिमानसिद्धद्रव्यत्वादिविशिष्टबोधकत्वेन प्रसिद्धार्थकत्वात् प्रकान्तार्थकत्वाद्वा। इहपदेन घटत्वादिविशिष्ट

वत् ब्रह्मबोधनात् द्रव्यत्वादिविशेषरूपेणैव मिथ्यात्वलाभः । घटवद्द्रव्यवदित्येव-मुद्देश्यतावच्छेदकभानेऽपि द्रव्यं नास्तीत्यादिविधेयांशे घटत्वादिविशिष्टस्योद्देश्यता-वच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिविशिष्टाभावज्ञानस्य नाहार्यत्वापत्तिरिति भावः । वादः त-त्वबुभुत्सुना सह कथा । जल्पो विजिगीषुणा सह । वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना । कथा पञ्चावयवपरिकरोपेतवाक्यम् । **सिषाधयिषेत्यादि** । सिषाधयिषाभावसामा-नाधिकरण्यविशिष्टस्य साध्यनिश्चयस्याभावरूपाया इत्यर्थः । संशयस्य संशयहे-तुत्वस्वीकारस्य । अतिप्रसञ्जकत्वात् आहार्यपरामर्शादेर्हेतुत्वापादकत्वात् । **पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेति** । पक्षे धर्मिणि प्रतिनियतपक्षपरिग्रहेत्यर्थः । वादिनोर्भावाभा-वान्यतरकोटेरेकधर्मिणि प्रयोगेति यावत् । **तथाप्यनुमित्यनङ्गत्वेऽपीति** । अनुमि तिं प्रति तथाविधमेव यदङ्गत्वं तदभावेऽपीत्यर्थः । प्रथमस्यापिशब्दस्यैवकारसमा-नार्थकत्वात् यद्यपीत्यस्य पूर्वं सत्वात्तथापीत्यन्यदध्याहार्यम् । एकेनैव वा तथापी-त्यनेनार्थद्वयबोधः । अथ वा **अङ्गत्वपदस्य** पूर्वशङ्किताङ्गत्वमर्थः । व्युदसनीयतया विचारसाध्याभावप्रतियोगितया । विचाराङ्गत्वं विचारप्रवृत्त्युपयुक्तस्य संशयाभाव-रूपफलज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणे ज्ञाने विषयत्वम् । तथा च विप्रतिप-त्तिवाक्यात् संशये जाते सन्देह्मीत्याकारकेण संशयरूपविशेषणज्ञानेन संशयाभा-वरूपफलज्ञानाधीनेच्छया विचारे प्रवृत्तिरित्येवंरीत्या विचारे विप्रतिपत्तिवाक्योपयोग-इति भावः । ननु, वादिनोः स्वस्वकोटिनिश्चयकाले तत्संशयोत्पादानुपपत्तिरत आह —**तादृशेति** । विचाराङ्गेत्यर्थः । स्वरूपयोग्यत्वात् कारणत्वात् । प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य शाब्दधीरूपसंशयोत्पादकत्वस्वीकारात् । प्रत्यक्षस्यैव सशय-त्वमिति मते तु, कारणीभूतकोटिद्वयोपस्थितिहेतुपदघटितत्वादित्यर्थ. । तथा च वा-दिनोर्निश्चयकाले संशयानुत्पत्तावपि संशयकारणत्वादिरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिः संशयं स्मारयति । ययोः सम्बन्धः पूर्वं गृहीतः तयोरेकज्ञानस्यापरस्मारकत्वात् । तथाच तदैव तथा तस्या उपयोग इति भावः । **आभिमानिकनिश्चयाभिप्राय-मिति** । निश्चयवानस्मीति ज्ञापयन्तौ विवदेते इत्यर्थकम् । तथाच वादिनोर्निश्च-यकाले सभापत्यादीनां संशयाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिरिति भावः । ननु, वि-शेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वमते नोक्तरीत्या विप्रतिपत्तिरुपयुज्यत इति चेत् । सत्यम् । तथापि स्वस्य परस्य वा संशयाभावत्वे निश्चिते तत्र सिद्धत्वज्ञानात्, तदुद्देशेन प्रवृत्तिरतस्संशयाभाववत्त्वनिश्चयविरोधिनी संशयत्वधीरपेक्ष्यत एव । ननु। वादिनोरन्येषां च सभास्थानां निश्चये वादिभ्यां निश्चिते संशयाभावमुद्दिश्य न वि-चारे तयोः प्रवृत्ति. । किं तु विजयादिकमुद्दिश्य । तत्र च विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यते ।

अत आह—**तस्मादिति** । **स्वकर्तव्येति** । उक्तस्थले तात्कालिके संशयाभावे निश्चितेऽपि निश्चयजन्यसंस्कारस्य कालान्तरे उच्छेदशङ्कया संशयोत्पत्तिसंभवज्ञानेन तदापि संशयाभावोऽनुवर्ततामितीच्छायास्संभवान्न विजयादिकमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः । किञ्च यथा समयबन्धः । एतन्मतमवलम्ब्यैव युवाभ्यां विचारणीयमित्याकारको मध्यस्थेन क्रियते । अन्यथा वादिनोर्मतान्तरप्रवेशेऽव्यवस्थापत्तेः । यथा वा वादिनौ परीक्ष्येते । अन्यथा मूर्खस्य विचारे मध्यस्थस्यैव हास्यत्वापत्तेः । तथा विप्रतिपत्तिरपि मध्यस्थेन कार्यैव । अन्यथा प्रासङ्गिकविषयमादाय वादिनोरेकस्य जयस्वीकारापत्त्या प्रकृतविषये तयोर्जयपराजयव्यवस्थापनरूपस्य मध्यस्थकर्तव्यस्यानिर्वाहात् । विप्रतिपत्तौ कृतायां तु सभास्थैस्तच्छ्रवणात्तद्विषयकोटी अपलप्य प्रासंगिकविषयान्तरं न वादिभ्यामवलम्ब्य विजयस्स्वीकर्तुं शक्यते । तस्मात्सार्वकालिकसंशयाभावप्रयोजकसंस्कारदार्ढ्यस्योक्तव्यवस्थापनस्य च स्वकर्तव्यस्य निर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः कार्यैवेति भावः । **प्रतिपन्नेत्यादि** । स्वसम्बन्धितया ज्ञाते सर्वत्र धर्मिणि । त्रैकालिकस्य सर्वदा विद्यमानस्य । निषेधस्यात्यन्ताभावस्य । प्रतियोगि न वा । येन सम्बन्धेन यद्रूपविशिष्टसम्बन्धितया यत् ज्ञातं तत्सम्बन्धतद्रूपावच्छिन्न तन्निष्ठोक्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निवेश्यम् । अन्यथा सम्बन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नमुक्तप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाध्यतापत्तेः । स्वपदं रजतत्वादिविशिष्टपरम् । नव्यमते स्वत्वस्याननुगतत्वात्तत्तद्व्यक्तिपरत्वे व्यक्तिभेदेन मिथ्यात्वस्य भेदापत्तेः । तथा च रजततादात्म्येन ज्ञायमानं यच्छुक्त्यादिकं तन्निष्ठाभावीयं यद्रजतत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तस्य प्रातीतिक इव व्यावहारिकेऽपि रजते सत्वात्तत्र सिद्धसाधनवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । कालिकाव्याप्यवृत्तिमदत्यन्ताभावमादायार्थान्तरतापत्तेस्त्रैकालिकेत्युक्तम् । यद्यपि अत्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगिता भेदसहिष्णुना तादात्म्येनावच्छिन्ना । न तु भेदस्य । तादृशतादात्म्यस्य भेदाविरोधित्वात् । भेदासहिष्णु च तादात्म्य नास्त्येव । अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसम्बन्धासंभवात् । तथापि प्रकृतानुमानात्तादात्म्यावच्छिन्नभेदप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं स्यात् । अतोऽत्यन्ताभावेत्युक्तम् । संसर्गाभावो वा निवेश्यः । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वादिमत्त्वस्य साध्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः । अतस्तदपहाय तादृशप्रतियोगित्वमेव साध्य कृतम् । तस्यापि शुक्तिरूप्यादावनुमानात्पूर्वमसिद्धिः। रजतसम्बन्धितया प्रतीयमानसर्वान्तर्गतव्यावहारिकरजतादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तादृशावच्छिन्नस्य तत्राभावात् । अतो **व्यावहारिकपक्षकविशेषानुमाने**षु रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः घटादिरेव दृष्टान्तः । **ननु, तादृशप्रतियोगिता**-

या व्यधिकरणावच्छेदकरजतत्ववन्त्वं शुक्तिरूप्यादावपि प्रसिद्ध्या तदेव साध्यं कुतो न कृतमिति चेन्न । तथा सति व्यावहारिकरजतादिरूपे पक्षे तत्प्रसिद्ध्या सिद्धसाधनापत्तेः । समानाधिकरणावच्छेदकरजतत्वस्यैव साध्यीकार्यत्वे प्रसिद्ध्यावश्यकत्वात् । सामान्यानुमाने तु शुक्तिरूप्यादिकं मूलोक्तं दृष्टान्तः । स्वत्वस्यानुगतस्य प्राचां मते स्वीकारेण स्वविशिष्टसम्बन्धितया ज्ञायमाने सर्वत्र विद्यमानात्यन्ताभावस्य प्रातीतिकरजतत्वतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रातीतिकरजतादौ सत्त्वात् । नचैव सर्वदेशकालवृत्तिव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । तथाचालीकत्वापत्तिः प्रपञ्चस्येति वाच्यम् । कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य तस्य निवेश्यत्वात् । ननु, कालसंबन्धित्वमास्तां प्रपञ्चे । विशेष्यभूतमुक्तप्रतियोगित्वं तु न तत्रास्ति । येन हि रूपेण संबन्धेन च यत्र यत् सबध्यते । न च तेन रूपेण तत्संबन्धेन च तत्र तदभावे विरोधादिति मन्वानं वादिनं प्रति तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तन्मतमनुसृत्य साध्यान्तरमाह—**पारमार्थिकेत्यादि** । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नं यदुक्तप्रतियोगित्वं तद्वन्न वेत्यर्थ । तत्रोक्तप्रतियोगित्वे । तद्रूपावच्छिन्नमिति पूर्वोक्तस्य विशेषणस्य स्थाने तद्रूपसमानाधिकरणमिति विशेषणं देयम् । न च तत्र प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । घटादेः पारमार्थिकत्वेऽपि पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यादे योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य घटादौ सिद्धिमादाय यदर्थान्तरम् । तद्वारणादे प्रयोजनस्य सत्वात् । कपालादौ संयोगादिसंबन्धेन घटादेर्योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य घटादौ सिद्धिमादाय घटादे पारमार्थिकस्वीकारेऽप्यर्थान्तरं स्यादतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नेत्यपि प्रतियोगित्वे विशेषण देयम् । न च पारमार्थिकत्वस्य घटादौ स्वीकारे तेन रूपेण कथ कपालादौ संयोगेनापि घटादेरभावसिद्धि । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनापि विशेषरूपेण सामान्याभावस्वीकारेऽपि सामान्यरूपेण विशेषस्याभावास्वीकारादिति वाच्यम् । प्रकृतानुमानबलेनैव तादृशाभावसिद्ध्यापत्योक्तस्यार्थान्तरस्यापत्ते । **मत इति** । यद्व्यक्तौ साध्य सिद्ध तत्र नानुमितिर्भवति । व्यक्त्यन्तरे तु भवत्येव । समानविशेष्यत्वसंबन्धेन बाधविशिष्टबुद्ध्योरिव सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वौचित्यादिति प्राचां मतम् । नव्यमते तु यद्धर्मविशिष्टे क्वचित्साध्य सिद्ध तद्धर्मविशिष्टे व्यक्त्यन्तरेऽपि नानुमितिरिति भावः । पक्षविशेषण पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तावन्मात्रं पक्षतावच्छेदकमिति यावत् । ब्रह्मज्ञानान्याबाध्यत्वसामानाधिकरण्ये नानुमितिं प्रति तत्सामानाधिकरण्येन ब्रह्मतुच्छयो. साध्याभावज्ञानस्याविरोधित्वेनान्यविशेषणद्वयस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । **बाधवारणा-**

येति । नन्वसिद्धिवारणायेत्यपि वक्तुमुचितम् । बाधो हि हेत्वाभासः । विप्रतिपत्तिप्रयुक्तन्यायप्रयोगाधीनानुमितावेव विरोधी सन् दूषणं न तु विप्रतिपत्तिजन्यसंशयविरोधी सन् । वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वे संशयानुत्पादस्योक्तत्वात् । तदा हि संशयस्याकर्तव्यत्वेन जयव्यवस्थामात्रसिद्धये विप्रतिपत्तेरिवानुमितिसामग्रीमात्रस्य हेत्वाभासादिदोषशून्यस्य प्रतिवादिनिष्ठस्य वादिना कर्तव्यतया संशयाविरोधित्वेन बाधस्योद्भावनं व्यर्थम् । अनुमितितत्करणपरामर्शान्यतराविरोधित्वरूपेण हेत्वाभासत्वेन बाधस्योद्भावने च हेत्वसिद्धेरपि तद्तुल्यतेति चेन्न । विप्रतिपत्तिकाले हेतोरप्रयुक्तत्वेन हेतुमत्ताज्ञानविरोधिन्या असिद्धेः ज्ञातुमशक्यत्वेन तस्य विप्रतिपत्तिदोषत्वाव्यवहारात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तौ साध्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतो पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन प्रयोक्तव्यतामनुमाय असिद्ध्यादिदोषत्वं सम्भाव्यमिति वाच्यम् । अनुमानाकौशलेन सभाक्षोभादिना वा अन्यथापि हेतोः प्रयोगसम्भवात् । वस्तुतस्तु, बाधपदमसिद्धेरप्युपलक्षकम् । विप्रतिपत्तियोग्यन्यायवाक्योक्तहेतोर्दोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वसम्भवात् । अत एवाग्रे सन्दिग्धानैकान्तिके विप्रतिपत्तिदोषत्वमाशङ्कितम् । **अत एवोक्तमिति** । प्राचीनतार्किकैरिति शेषः । नवीनतार्किकैस्तु व्याप्तिग्राहकतर्काभावे सति साध्याभाववत्त्वेन सन्दिग्धे धर्मिणि हेतुनिश्चयोऽपि व्यभिचारसंशयहेतुतया दोष एव । अत एव 'वह्निरद्रिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वादात्मव'दित्यादि शक्त्यादिसाधकानुमानेषु मणावप्रयोजकत्वमुक्तम् । तत्र व्यभिचारसंशयस्यादूषणत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयसम्भवेनाप्रयोजकत्वोक्तिरसङ्गतेति तस्य दूषणत्वमावश्यकमिति दीधितावुक्तं यद्यपि । तथापि प्रकृते मिथ्यात्वानुमाने तर्काणां वक्ष्यमाणत्वेन न दोषः । विमतं विप्रतिपत्तिविशेष्यम् । **नावयवेष्विति** । 'तत्र पञ्चतयं केचित् द्वयमन्ये वयं त्रय'मिति मीमांसकोक्तरीत्या तार्किकमीमांसकबौद्धानां पञ्चत्रिद्व्यवयववादित्वात्तान् प्रति यथासंख्यमवयवा प्रयोक्तव्या । 'उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिक' मिति मीमांसकाः । उदाहरणोपनयरूपावयववादिनो बौद्धा इति भावः । ननु, विप्रतिपत्तिमात्रस्य निवेशे सिद्धसाधनतावाद्यादिकम् । घटादिमात्रविशेष्यकविप्रतिपत्तिनिवेशे प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यात्वासिद्धिस्तत्राह—**स्वानियामकनियततयेति**। स्वस्याः विप्रतिपत्तेः नियामकं प्रकृतानुमानपक्षतावच्छेदकत्वयोग्यतासम्पादकं यत् ब्रह्मज्ञानान्याबाध्यत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वं पूर्वोक्तम् । तेन नियतया विशेषितया पूर्वोक्तयेति यावत् । ननु, पूर्वोक्तविप्रतिपत्तेर्ब्रह्मज्ञानान्याबाध्यत्वादिघटितरूपेण पक्षतावच्छेदके निवेशे लाघवादुक्ताबाध्यत्वादिरूपस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितम् । तत्राह — **लघुभ-**

तयेति । तद्व्यक्तित्वादिरूपलघुरूपविशिष्टयेत्यर्थः । तथाच ब्रह्मज्ञानेत्याद्युक्तरूपेण परिचितपूर्वोक्तविप्रतिपत्तिव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनैव निवेश इति भावः । ननु, उक्ताबाध्यत्वादिरूपस्य विप्रतिपत्तिपरिचायकघटकतया प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव पक्षतावच्छेदकं युक्तम् । तत्राह—**यद्वेति** । **अवच्छेदकमेवेति** । भट्टभास्करमते शुक्तिरूप्यादेस्सत्यस्य शुक्त्यादावुत्पत्तिस्वीकारात्तदनुयायिना केनचित् यदि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते । तदा तेन सह विप्रतिपत्तौ तस्यामबाध्यत्वान्तमेव पक्षविशेषणम् । तथा च न तं प्रति सिद्धसाधनम् । तादृशस्य कस्यचिदभावेऽपि दृष्टान्तसिद्धये शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वस्य प्रकृतानुमानात् पूर्वं प्रसाध्यत्वात् तत्र सिद्धसाधनवारणाय तद्विशेषणं देयमेव । यदा त्ववच्छेदकावच्छेदेनानुमितिमुद्दिश्य विप्रतिपत्तिस्तार्किकादिना सह । तदेतरविशेषणे एव देये । तत्राप्यलीकवादिन प्रत्येवार्हान्तविशेषणं देयम् । एकदा तु न द्वाभ्यां सह विप्रतिपत्तिस्तथैव कथकानां सम्प्रदायात् । तथा च यदेव यं प्रति विप्रतिपत्तौ पक्षविशेषणं तदेव तं प्रति न्यायप्रयोग इति भावः । ननु, सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं सद्रूपचित्तादात्म्यं घटादौ व्यावहारिकम् । घटादितुल्यकक्ष्यत्वात् । शशविषाणादावलीके तु प्रातीतिकं सम्भवति । अनध्यस्तेऽप्यलीके सत्तादात्म्यस्यारोपसम्भवात् । 'यदि पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेने'त्यादिमूलानुरोधात् शुक्तिरूप्यादिप्रातीतिकसाधारणस्य सत्तादात्म्यस्य निवेश्यत्वादिति चेन्न। तत्रैव हि सत्तादात्म्याध्यासो यस्य तत्समानकालमध्यासः । शुक्तिरूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वात् । तथा चालीकरूपेणाविद्यायाः अपरिणममानत्वात् नालीकनिष्ठतादात्म्यरूपेण परिणामः । न च स्फटिकादिरूपेणापरिणममानाया अप्यविद्यायाः स्फटिकादिनिष्ठेन जपाकुसुमादिलौहित्यतादात्म्यादिरूपेण परिणामदर्शनात् अलीकरूपेणापरिणताप्यविद्या तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणमतामिति वाच्यम् । तादात्म्यमात्ररूपेण परिणामस्य तथा दृष्टत्वेऽपि सत्तादात्म्यरूपेण परिणामस्य तदनुयोगिरूपेण परिणममानाविद्यानिष्ठत्वनियमाविघातात् । न च सत्प्रतियोगिकतादात्म्यस्योक्तनियमस्वीकारेऽपि सदनुयोगिकस्यालीकप्रतियोगिकतादात्म्यस्याविद्यापरिणामत्वमास्तामिति वाच्यम् । सदलीकमिति प्रतीत्यभावेनाविद्यायास्तादृशपरिणामे हेतुत्वाकल्पनात् । अत एव 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पातञ्जलसूत्रे शब्दमात्रजन्यस्यालीकाकारधीरूपविकल्पस्य सद्रूपाविषयकत्वरूपं वस्तुशून्यत्वमुक्तम् । अत एव 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इति वृत्तिविभाजके पातञ्जलसूत्रे विकल्पात् पृथग्विपर्ययस्योक्तिः । तस्य सद्रूपविषयकत्वेन वस्तुशून्यत्वाभावात् । किं च सत्प्रतियोगिकतादात्म्य-

स्यैव प्रकृते पक्षतावच्छेदके निवेशादलीकप्रतियोगिकतादात्म्यमादाय नोक्तदोषः। ननु, माध्वादिमते शुक्तिरूप्यादेरलीकतास्वीकारा'दिदं रूप्यं सदि'त्याकारभ्रमेण तत्र सत्प्रतियोगिकतादात्म्यावगाहनान्माध्वादीन् प्रति न्यायप्रयोगे बाधः। सदसद्विलक्षणत्वादिमाध्यस्य तत्राभावात्। न चाबाध्यत्वान्तविशेषणेन तस्य वारणम्। अलीकस्य ज्ञानोच्छेद्यतारूपज्ञानबाध्यत्वाभावादिति चेन्न। तन्मते भ्रमस्यासत्ख्यातित्वस्वीकारेणानिर्वचनीयख्यात्यनभ्युपगमेन तादात्म्यादिसम्बन्धस्याप्यलीकस्यैव भ्रमे भानात्। अनलीकस्य भानस्वीकारे तस्य सद्रूपत्वेन अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रत्ययानुपपत्तेः। अलीकस्यैव तन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् रूप्यादेरलीकान्यत्वापत्त्या अधिष्ठानान्यभ्रमविषयस्यालीकत्वनियमाच्च[१]। सत्स्वरूपस्यैव तादात्म्यस्य तत्र भाने अलीकरूप्यादौ तदनुयोगित्वाभावादलीके रूप्यादिनिष्ठे तादात्म्ये सत्प्रतियोगिकत्वस्येव सद्रूपे अलीकानुयोगिकत्वस्याभावात् सदसतोरुपरागाभावात् शुक्तिरूप्यादौ सत्प्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वरूपपक्षतावच्छेदकाभावेन तत्र बाधोक्त्यसम्भवात्। वक्ष्यमाणरीत्या सदसद्भिन्नत्वस्य माध्वं प्रत्यसाध्यत्वेन तं प्रति बाधाभावाच्च। न चैवमपि तन्मते शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्यम्। तं प्रति सद्विविक्तत्वादिवक्ष्यमाणमिथ्यात्वस्यैव साध्यत्वात्। ननु, सद्रूपं शुद्धचिदेव। तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं च तस्या नास्तीति चिद्भिन्नत्वविशेषणं व्यर्थमिति चेत्। सत्यम्। उक्ताधिकरणत्वनिवेशे चिद्भिन्नत्वं न देयम्। तत्प्रतियोगिकस्य तादात्म्यस्याधिकरणत्वमात्रनिवेशाभिप्रायेण दत्तम्। ननु, तादृशतादात्म्यस्यापक्षत्वापत्तिः तस्य स्वस्मिन्नभावात्। तादात्म्ये तादात्म्यान्तरस्यानवस्थापत्त्या अनङ्गीकारादिति चेन्न। घटाद्यभावस्येव तस्य स्वस्मिन् स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिस्वीकारात्। घटाभावे घटो नास्तीतिवत् सत्तादात्म्यं सदिति प्रतीतेः। अथ घटादिदृश्यमात्रस्य सत्तादात्म्यवत्त्वे किं मानमिति चेत्। शुक्तिरूप्यादेरिदमादितादात्म्यवत्त्व इव परम्पराध्यासानुभवादिकम्। तथाहि—'इदं रजत'मित्यादिभ्रमस्थले 'इदं रजतं जानामि रजतमिदं जानामी'त्याकारद्वयानुभवादिदमादिविषयतावच्छिन्नं रजततादात्म्यादिविषयत्वं रजतादिविषयतावच्छिन्न इदमादितादात्म्यविषयत्वं च चिद्रूपानुभवनिष्ठं भातीति स्वीक्रियते। एवं 'इदं रजत रजतमिद'मिति यत् ज्ञानं तत् मिथ्येति बाधकप्रत्ययेन विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वावगाहनात्। भ्रमस्येव तद्विषयाणामपि भ्रमकालीनबाधकधीबाध्यत्वं तत्राप्युक्तबाधधीकालेऽपीदमर्थस्य ता-

---

१. 'नियमानापत्तेश्च' इति ख. पाठः

दृशधीमता पुरुषेणांगुल्या प्रदर्श्यमानस्य स्वरूपतः सत्यत्वानुभवात्तस्य व्यावहारिकस्वरूपत्वनिश्चयेन स्वरूपतो मिथ्यात्वानिश्चयेन मिथ्यात्वेन निश्चीयमानतादात्म्योपाहितरूपेण मिथ्यात्वनिश्चयः । रजतादितत्तादात्म्ययोस्तु स्वरूपतोऽपि स इतीदमाद्यवच्छेदेन रजतादिकं तत्तादात्म्यं रजतत्वादेस्संसर्गश्च रजताद्यवच्छेदेनेदमादेस्तादात्म्यमिदंत्वादेस्संसर्गश्चेति जायते । भ्रमस्थले भ्रमकाले बाध्यस्योत्पत्तिस्वीकारात्तस्य प्रातीतिकत्वेन भ्रमपूर्वमविद्यमानत्वात् । नन्वेकेन तादात्म्येनेदंरजतयोराकारद्वये परस्परं प्रति विशेषणतया भानसंभवान् तादात्म्यद्वयोत्पत्तौ मानाभाव इति चेन्न । आकारभेदानुपपत्तेः । आकारो हि ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यम् । तच्च विभिन्नविषयत्वरूपं न तु विषयिताविशेषमात्रम् । तथा सति बहिर्विषयमात्रलोपापत्त्या साकारवादापत्तेः । तदुक्तमुदयनाचार्यादिभिः—'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया' मिति । अर्थेन ज्ञानादत्यन्तभिन्नेन घटादिरूपेण विषयेणाभिन्नो धियां विशेषः । निराकारतया ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयितास्थानीयेन हीनतया । तथा च घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो ज्ञानात् भिन्नाभिन्नतया बौद्धैर्यदुच्यते । तथा न । किं तु ज्ञानादत्यन्तभिन्नम् । तथैवानुभवादिति भावः । तथा चेदंप्रतियोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्ययोर्भिन्नयोराकारयोरुत्पत्तिरावश्यिकी । किं च 'इदं रजत' मित्यादिधीस्थले रजततादात्म्यविषयत्व इदविषयत्वेनावच्छिन्नम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं च रजतविषयत्वेनावच्छिन्नमित्याकारद्वय प्रतीयत इत्युक्तम् । तच्च तादात्म्यस्यैकत्वे नोपपद्यते । रजततादात्म्यादिविषयताया इदविषयतावच्छेद्यत्वे रजतादिविषयताया अपीदंविषयतावच्छेद्ये विशेषणत्वादिदंविषयतावच्छेद्यत्वेन नेदंतादात्म्यादिविषयितावच्छेदकत्वसभव । अवच्छेद्ये विशेषणीभूतायामिदविषयितायामवच्छेदकत्वासंभवात् । न च 'रजतमिद जानामी' त्यादिप्रत्यये रजतादिविषयतावच्छिन्नत्वमिदंविषयताविशिष्टे तादात्म्यविषयत्वे न भाति । किं तु केवल इति वाच्यम् । तथा सति विशेषणविषयत्वे विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्यासिद्ध्यापातात् न हि तदनुभवः पृथगस्ति । न च तदसिद्धमेव । सर्वानुभवसिद्धत्वात् । नन्वास्तामिदमादिविषयत्वरजतादिविषयत्वयो परम्परावच्छिन्नत्वमिति चेन्न । प्रसिद्धावच्छेदकस्य मूलादेस्तदवच्छिन्नसंयोगाद्यवच्छिन्नत्वाननुभवेन विषयत्वयोरपि परस्परावच्छिन्नत्वाकल्पनात् । दृष्टान्तानुसारेणैव कल्पनात् । न च मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्वाद्विलक्षणं विषयत्वनिष्ठमवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । विलक्षणत्वासिद्धेः । मूलादिनिष्ठावच्छेदकताजातीयस्यैवावच्छेदकत्वस्य विषयत्वे अनुभवात् । विषयता हि विषयेषु ज्ञानस्य तादात्म्यम् । न तु वृत्तेराकाराख्यसम्बन्धः ।

वृत्तिं विनापि सुखादेश्चिद्रूपज्ञाने विषयत्वानुभवात् । अत एव ज्ञानं चिदेव । न तु वृत्तिः । तथा चैकवृक्षादिनिष्ठसंयोगतदभावयोः अग्रमूलाद्यवच्छेदेनैवैकस्यां सर्वदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्व्यक्तौ शुक्त्यादिघटादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यतदभावयोरुपपादनार्थमवच्छेदकस्वीकारेण तादात्म्यरूपविषयत्वे मूलादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वजातीयस्य विषयत्वावच्छेदकत्वस्य सम्भवेन गौरवापादकस्य विलक्षणावच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्ववदेव विषयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वे अनुभवादित्यवस्था । अथ संयोगादेरवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन मूलादेर्हेतुत्वात् संयोगादेरेव मूलाद्यवच्छिन्नत्वम् । न विपरीतम् । मानाभावात् । विषयत्वयोस्त्वेकमेवापरत्रावच्छेदकमित्यत्र नियामकाभाव इति चेन्न । व्यावहारिकस्येदमादिस्स्वावच्छिन्नसंयोगादौ यत् कारणत्वं क्लृप्तं तत् अवच्छेदकतासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नसामान्यस्योत्पत्तौ । तथा च रजतादितत्तादात्म्ययोरपि तत्तदिदमर्थव्यक्तिभिरवच्छिन्नत्वात्तयोरुक्तसम्बन्धेनोत्पत्तौ तद्व्यक्तेस्तादात्म्येन हेतुत्वम् । अन्त्यावयविनामपि घटादीनां तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवात्तेष्वपि तथैव भ्रमविषयावच्छेदकत्वसंभवः । गुणकर्मादीनां तु तादृशहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वेऽपि तद्विशेष्यकभ्रमस्थले विशेषणसंसर्गयोर्विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तौ विशेष्यनिष्ठेन तत्तत्सम्बन्धेन दोषाणां हेतुत्वं कल्प्यते । एवमवच्छेदकतासम्बन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वपरिणामाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं तादात्म्यभिन्नस्वपरिणामनिष्ठविषयतासम्बन्धेन हेतुः । स्वमज्ञानं तस्य परिणामो रजतादिकं तदाकारा वृत्तिश्च तदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं रजताद्युत्पत्तेरव्यवहितपूर्वक्षण एवास्तीति रजताद्युत्पत्तिक्षण एवेदमादिविशेष्यतादात्म्यं रजताद्यवच्छेदेनेदमाद्याकारमनोवृत्तितादात्म्यं रजताकाराविद्याप्रत्ययवच्छेदेनोत्पद्यते । स्वमज्ञानं तत्परिणामो रजतादिकं तदाकारा वृत्तिश्च तन्निष्ठा विषयता ईश्वरज्ञानादेरस्तीति सा सम्बन्धः । स्वपरिणामे भाविनि तादात्म्यादिसम्बन्धेन पूर्वमज्ञानस्यासत्त्वात् स्वपरिणामनिष्ठविषयतेत्युक्तम् । विषयतासम्बन्धस्य च भाविभूतविषये ज्ञानादेस्सत्त्वादुक्तविषयतासम्बन्धेन भाविन्यप्यज्ञानसत्त्वम् । अत एव ज्ञायमानघटत्वरूपं सामान्यं घटवृत्त्यलौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वसमवायिनिष्ठविषयतासम्बन्धेन भाविभूतनिष्ठेन हेतुरिति तार्किका वदन्ति । रजतादितत्संसर्गयोरिदमाद्यवच्छिन्नत्वात्तदीयचित्तादात्म्यरूपं विषयत्वमपि तथा । इदमादिविषयत्वावच्छिन्नं च संभवति । इदमादिविषयत्वस्य तु रजतादिप्रतियोगिकतादृशसंसर्गविषयत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावात् । 'र-

जतमिद'मिति द्वितीयाकारसिद्ध्यर्थं रजतादितद्विषयत्वावच्छेदेन तादात्म्योत्पत्तिः स्वीक्रियते । तस्य च तादात्म्यस्येदमादिप्रतियोगिकत्वसिद्धये प्रतियोगितासम्बन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वाश्रयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनोक्ताज्ञानस्य हेतुतान्तरं कल्प्यते । तथा च भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदमादिकं तद्विषयत्वञ्च तदेव रजतादौ तत्तादात्म्ये तयोर्विषयत्वे च तावदुपहितरूपेणावच्छेदकम् । यत्तु भ्रमकाले इदमर्थस्य तादात्म्यं तत्प्रतियोगित्वोपहितमिदमादिकञ्च जायते । यच्च तयोर्विषयत्वं तानि तदुपहिततादृशरजतादिनावच्छिद्यन्ते । एवं च मूलसंयोगादीनामिव परस्परानवच्छिन्नत्वनियमो न व्याहतः । न वा परस्परभिन्नसर्वविषयकत्वरूप आकारयोर्भेदनियमो व्याहतः ।'इदं रजत'मित्याकारे तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोरेव भानेन जायमानस्य रजतप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितरजतस्य तदनुयोगित्वोपहितेदमर्थस्य च भानात् ।'रजतमिद'मित्याकारे तु जायमानस्येदंप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितेदमर्थस्य तदनुयोगित्वोपहितरजतस्य चावच्छेद्यावच्छेदकतया भानेनाकारद्वयविषयाणां मिथो भिन्नत्वात् । न चेदमाद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्य रजतादौ प्रतियोगितासम्बन्धेनोत्पत्त्या तत्रोक्तसम्बन्धेनाज्ञानस्याभावात् व्यभिचार इति वाच्यम् । रजतादेरुक्ततादात्म्यस्य प्रतियोगिताभावेऽपि रजतादिसंसर्गतया भानसंभवात् । न हि विशेषणविशेष्ययोस्संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्टबुद्धोर्विषयौ । येनानुभवबलादेव तयोस्ते सिध्यतः । अथवा रजताद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्यापि नेदमादिप्रतियोगिकत्वम् । किं तु तत्संसर्गतया भानमात्रमतो न तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि क्षतिः । वस्तुतस्तु दोषादिघटिता सामग्र्येव रजतादिप्रातीतिकप्रतियोगिकतादात्म्ये नियामिका । व्यावहारिकप्रतियोगिके प्रातीतिके तादात्म्ये च अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वं नियामकम् । ननु 'रजतमिद'मित्याकारसिद्धये इदमादितादात्म्योत्पत्तिस्वीकारो व्यर्थः । इदंत्वादिसंसर्गोत्पत्त्याऽपि तादृशाकारसिद्धेरिति चेन्न । तादृशाकारे तादृशस्य संसर्गस्य तादात्म्यस्य वा भानमित्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्माद्धर्मयोस्संसर्गाविव तद्धर्मिणोस्तादात्म्ये अपि प्रातीतिके जायेते । तयोरिव तयोरपि सप्रतियोगिकतया प्रतीयमानत्वात् बाध्यत्वानुभवाच्च । एतेन 'इह रजतं ने'ति बाधस्य बाध्यं रजतमेव । न तु तत्प्रतियोगिकं तादात्म्यम् । तथा च भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदमादितादात्म्यं तस्यैव रजतादिविशेषणं प्रति संसर्गतया भानमित्यपास्तम् । रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेन प्रतीतेर्बाध्यत्वानुभवस्य च रजताद्यप्रतियोगिकतादात्म्येनानिर्वाहात् । न हि विशेषणविशेष्ययोस्संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे न भासेते इति वक्तुं शक्यते । घ-

टभूतलादिनिष्ठयोर्वृत्तिज्ञानीयविशेषणताविशेष्यतयोर्भासमानवैशिष्ट्यीयभासमानप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्वरूपत्वादवच्छेदकावच्छेद्यभावापन्नचिद्वेत्यतादात्म्यरूपयोर्विशेष्यताविशेषणतयोश्चिद्रूपज्ञान एव स्वीकारेण वृत्तौ स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । ननु, तथापि रजतादेरुपनयसन्निकर्षेण प्रत्यक्षे विषयीभवतो विशेषणत्वमेव । न तु विषयत्व उपनीत विशेषणतयैव भातीति नियमादिति चेन्न । उपनयस्य सिद्धान्ते प्रत्यक्षविषयत्वानियामकत्वादुक्तानियमस्याभावात् परमते तद्भावेऽप्यलौकिकविशेषणतायामेव तस्य नियामकत्वात् । लौकिक्याश्च विशेषणतायामिव विशेष्यतायामपि दोषाणामेव बाधविशेषाभावादिसहकृतानां नियामकत्वात् । ननु, रजतस्याध्यासे स्वीकृते तत्तादात्म्यस्यापि अध्यास आवश्यकः । स एव कुतः । रजतत्वादिधर्मस्यैव संसर्ग आरोप्यते । तावतैव प्रतीतिबाधयोरुपपत्ते । किमिति रजततत्तादात्म्ययोरध्यास उच्यते इति चेन्न । रजतस्योत्पत्तिं विना रजतत्वमत्र साक्षात्करोमीति प्रत्ययानिर्वाहात् । देशान्तरस्थरजतं मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावेन तद्गतरजतत्वादावपि तदभावात् । न च रजतत्वादेरेवोत्पत्तिरस्तु । न तु तद्वत इति वाच्यम् । अनेकधर्माणामुत्पत्तिकल्पनापेक्षयैकस्य धर्मिण एवोत्पत्तिकल्पनाया लघुत्वात् । अखण्डरजतत्वादेरुत्पत्तौ तस्य पूर्वमननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतरजतत्वादिप्रकारकप्रवृत्त्यादिकार्यस्य भ्रमस्थलेऽनुपपत्ते । तस्मादिदमादितादात्म्यस्य रजताद्यवच्छेदेनावश्यमुत्पत्ति प्रातीतिकभ्रमस्थले वाच्या । तथा च तद्वदेव व्यावहारिकघटादिभ्रमस्थलेऽपि 'सन्त घट जानामि' 'घट संत जानामी' त्याकारद्वयानुभवात् । तादृशभ्रमस्य विषयविशिष्टस्य बाधकप्रत्ययेन श्रुत्यनुमानादिना च मिथ्यात्वप्रत्ययाच्च सदवच्छेदेन घटादिक तत्तादात्म्यं घटत्वादिसंसर्गश्च घटाद्यवच्छेदेन सत्तादात्म्य सत्त्वादिधर्मसंसर्गश्च जायते । केवलस्य सतो असम्बद्धत्वेऽपि तादात्म्यप्रतियोगित्वोपहितरूपेण तस्य तत्सम्बन्धत्वेनावच्छेदकत्वम् । न चैकस्यैवानादेस्सत्तादात्म्यस्याविद्यायामिव घटादावपि सम्भवात् घटाद्यवच्छेदेनानन्तसत्तादात्म्यानामनुत्पत्तौ न मानमिति वाच्यम् । सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विषयतारूपतादात्म्यम । तथा च कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठविषयतारूपस्य सत्तादात्म्यस्य तन्त्वादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन पटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येनाभेदासम्भवादवच्छेदकभेदेन सत्तादात्म्यानां भेदस्यावश्यकत्वेनानन्त्यं प्रामाणिकम् । न हि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयतावच्छिन्नविषयतानामैक्यमुच्यते । तेषाञ्च संयोगादिवदेवोक्तरीत्या जन्यत्वमपि ।

तस्मादाकारद्वयानुभवात् भ्रमविषयत्वहेतुना मिथ्यात्वानुमितेस्सत्तादात्म्यमिदमादितादात्म्यं च यदि मिथ्या न स्यात्तदा भ्रमविषयो न स्यात् । विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययादिति तर्कादिदमादितादात्म्यमिव सत्तादात्म्यमपि मिथ्या। तदिदं सर्वं शारीरकसंक्षेपशारीरकपञ्चपादिकादिमूलकम् । उक्तं हि शारीरके—'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्याहमिदं ममेदमिति व्यवहार' इति। अन्योन्यस्मिन् परस्परावच्छेदेन । उक्त च संक्षेपशारीरके—'इदमर्थवस्त्वपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्विदम् । रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥ इतरेतराध्यसनमेव ततश्चितिचेत्ययोरपि भवेदुचितम् । रजतभ्रमादिषु तथावगमात् न हि कल्पना गुरुतरा घटते ॥ अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनमेव ततः । चितिचेत्यवस्तुयुगलस्य न चेत्त्रितयस्य बाधनमिहापतति॥' इति। अस्येदमर्थस्य । न यदीत्यादि यदीदमर्थो न कल्पितः तदा भ्रमे न स्फुरेत् । शुक्तिरिव शुक्तित्वविशिष्टमिवेत्यर्थः । इतरेतराध्यसनं परस्परावच्छेदेनाध्यासः । गुरुतरेति । रजतादिभ्रमे यथा दृष्टं तद्विपरीताव्यावहारिकभ्रमस्थले एकस्यैवाध्यास उत्पत्तिश्चेति कल्पनानुपस्थितविषयकत्वेन गुर्वी । आवश्यकानामनन्तसत्तादात्म्यानां विषयत्वरूपाणामनध्यस्तत्वे सत्यत्वापत्तेरद्वैतश्रुतिसङ्कोचापत्तेश्च । तेषामध्यस्तत्वेऽपि न जन्यत्वमिति स्वीकारे कपालादिनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नानां घटादिनिष्ठविषयत्वानां पूर्वोक्तरीत्या कपालादिनाप्यवच्छिन्नत्वात्तादृशनित्यसाधारणेन कपालाद्यवच्छिन्नत्वरूपेण संयोगादीनां कपालादिकार्यता न सम्भवतीत्यतो जन्यत्वविशेषितेनोक्तरूपेण सा वाच्या । तथा चैतादृशगुरुतरकल्पनामूलकत्वेनैकस्यैवाध्यासोत्पादादिकल्पना गुरुतरेत्यर्थः । अनुभूतिराकारद्वयानुभूतिः आद्यपद्यस्याद्यार्धे उक्ता । अनुमितिः भ्रमविषयत्वहेतुका मिथ्यात्वानुमितिस्तृतीयचरणे । युक्तिस्तर्कश्चतुर्थचरणे । पञ्चपादिकायामप्युक्तम्—'यद्यनात्मन एवाध्यासस्तदा आत्मा न भ्रमे भासेत । तस्मादात्मानात्मनोर्द्वयोरप्यहमनुभवे अध्यास' इति । ननु, विप्रतिपत्तौ मिथ्यात्वविशेषस्यैव साध्यतयोक्तत्वान्न्यायप्रयोगेऽपि तस्यैव तदुचितम् । न तु मिथ्यात्वसामान्यस्येति चेन्न । विप्रतिपत्तावपि मिथ्यात्वस्य सामान्यरूपेणैव साध्यतायां तात्पर्यात् । तच्च सामान्यरूपं वक्ष्यमाणपञ्चविधमिथ्यात्वसाधारणं मिथ्याशब्दार्थत्वरूपं मिथ्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । न तु पञ्चविधमिथ्यात्वानामन्यतमत्वम् । न्यायप्रयोगे आधुनिकलक्षणया शब्दप्रयोगस्यासाम्प्रदायिकत्वात् । मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेण मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वस्य बोधने निरूढलक्षणैव नाधुनिकलक्षणा । 'वृक्षो मही-

रुह' इत्यादौ कोशवाक्ये व्याख्यानवाक्ये च महीरुहादिपदस्य तदर्थपरत्वेन भूरिप्रयोगदर्शनात् ॥   ॥ इति लघुचन्द्रिकायां पक्षतावच्छेदकनिरुक्तिः ॥

ननु किमिदं मिथ्यात्वमित्यादि । मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थः । साध्यते तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते । अथ वा मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकं साध्यते साध्यविशेषणतया निर्दिश्यते । मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थः तादात्म्येन साध्यः तत्र विशेषणतयोच्यमानं किमिति वाक्यार्थः । **असत्त्वेत्यादि** । असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपम् । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयत्वावच्छिन्नम् । **सतीति** । सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकत्वात् । सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण असत्त्वात्यन्ताभावोऽर्थः । **नाद्य इति** । साध्यमिति शेषः । **साधनादिति** । साध्यमिति अलीकस्यैवात्यन्ताभावस्वीकारेणोक्तविशिष्टप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धावपि मतान्तरे तदप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । **सत्त्वासत्त्वयोरिति** । परस्पराभावरूपत्वेनेति शेषः । एकाभावे एकस्याभावे सति । **निर्धर्मकत्वादि** । यथा केवलब्रह्मणो बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वादिकं न धर्मः । 'केवलो निर्गुणः' इत्यादिश्रुतेः । ब्रह्मनिष्ठसत्त्वस्याबाध्यत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाच्च । अथ च तस्य बाध्यत्वादिधर्मोऽपि नास्ति । श्रुतिप्रमितत्वात् साक्षित्वादिना बाध्यत्वासम्भवाच्च । तेन तत् सद्रूपम् । तथा प्रकृतानुमानात् प्रपञ्चस्योक्तसत्त्वाभावसिद्धावपि न बाध्यत्वम् । स्वतः प्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाविषयत्वात् । तेन सोऽपि सद्रूप इति सद्रूपत्वविरोधिमिथ्यात्वासिद्धार्थान्तरमिति भावः । अनन्तरोक्तार्थस्य विवरणम् । **पूर्ववदित्यादि** व्याहतिप्रपञ्चे उक्तव्याघातः । **साहीत्यादि** । सत्त्वस्याभावोऽसत्त्वं असत्त्वाभावस्सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्यापकमसत्त्वं, असत्त्वाभावव्यापकं सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्याप्यमसत्त्वम्, असत्त्वाभावव्याप्यं सत्त्वमिति वा, व्याघाते हेतुरित्यर्थः । तदनङ्गीकारात् प्रकृते निवेशनीययोस्सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहत्वास्वीकारात् । प्रतीयमानत्वरूपं प्रतीयमानत्वयोग्यत्वम् । तच्च सत्तादात्म्यवत्त्वमेव । ननु, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वन्न दृश्यमात्रेऽस्ति । घटो गुरुरित्यादिप्रमामात्रसिद्धे गुरुत्वादौ सत्त्वेन प्रत्यये मानाभावात् । तथा च तद्योग्यत्वमपि नास्ति । अतस्सत्त्वस्य विशेषणमुक्तम् । **क्वचिदप्युपाधाविति** । किञ्चिद्धर्मिनिष्ठं यत् सत्त्वं तेन प्रतीयमानत्वेत्यन्वयः । तथा च गुरुत्वादेरपि घटाद्यवच्छिन्नत्वेत्यारोपात्तद्गतस्य सत्त्वस्य तत्रारोपात् पृथिव्यादिनिष्ठगुरुत्वा-

१ 'सत्त्वेन प्रतीयमानत्वाभावात्' इति पाठान्तरम् ।

दिकं सदिति प्रत्ययाच्च सर्वत्र दृश्ये सत्त्वेन प्रतीयमानत्वयोग्यतास्तीति भावः। **त्रिकालाबाध्यविलक्षणत्वे सतीति**। त्रिकालबाध्यत्वात्यन्ताभावे यत् सद्विद्यमानं त्रिकालाबाध्यत्वात्यन्ताभावसत्तादात्म्योभयत्वं तत्सम्बन्धीत्यर्थः। तस्य च प्रतीयमानत्वेत्यत्रान्वयः। तथा च कालाद्यनवच्छिन्नं यदबाध्यत्वं तदत्यन्ताभावससत्तादात्म्यं चेत्युभयवत्त्वं साध्यम्। यथाश्रुते तु त्रिकालाबाध्यत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणस्य सत्तादात्म्यस्य लाभात्तस्य च वक्ष्यमाणत्वात् पौनरुक्त्यम्। व्याघातः शुक्तिरूप्ये उक्तो व्याघातः। प्रपञ्चे व्याहत्यभावस्य पूर्वोक्तरीत्यैव शुक्तिरूप्येऽप्यर्थात्तस्य लब्धत्वेऽपि 'अत एव न द्वितीय' इत्याद्युक्तिवैचित्र्याय नापीत्याद्युक्तम्। सत्स्वभावता सदाकारबुद्धौ विशेषणता। ननु, सा ब्रह्मण एवास्तु। तथापि प्रपञ्चस्योक्तरीत्या सद्रूपता किमिति न स्यादिति चेन्न। यतः प्रपञ्चे तस्याः स्वीकारे तार्किकादिमते घटस्सन्नित्याकारप्रत्यये शुद्धसत्ताया विशेषणत्वादन्यैरपि तादृशप्रत्यये शुद्धसत एव तादात्म्येन विशेषणत्वं वाच्यम्। तथा च प्रपञ्चे बाध्यत्वाभाववैशिष्ट्यं नोक्तप्रत्ययेन सिद्ध्यति। नापि घटोऽबाध्य इत्यादिप्रत्ययेन। तस्याबाध्यब्रह्मतादात्म्यविषयकत्वेनाप्युपपत्तावबाध्यत्वप्रपञ्चयोर्वैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावात्। न च विनिगमकाभावः। शुद्धसदाकारपूर्वोक्तप्रत्ययसिद्धस्य ब्रह्मप्रपञ्चतादात्म्यस्यैवैतत्प्रत्ययविषयत्वसंभवेनोक्तवैशिष्ट्यस्य तद्विषयताकल्पने गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्। नापि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामाण्यबलेन तत्कल्पनम्। प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ननु, सदाकारप्रत्ययो यदा द्रव्यादौ। तदा तत्र समवायेन सत्ताजातिर्विशेषणमस्तु। यदा द्रव्यत्वादौ तदा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सा। तथा च कथं ब्रह्मण एव तथात्वं तत्राह—**अनुगतेति**। सम्बन्धांशेऽप्यनुगताकारेत्यर्थः। उक्तमर्थान्तरं स्वीकृत्यापि तद्वारणायाह—**सत्प्रतियोगिकेत्यादि**। **भेदेति**। आत्यन्तिकभेदेत्यर्थः। **उभयात्मकत्वे इति**। 'भ्रमविषयीभूतालीकसंसर्गविशिष्टादिरूपेण प्रपञ्चोऽलीकः रूपान्तरेण तु सत्य' इति न्यायपेटिकाकारवाचस्पत्युक्तपक्षे इत्यर्थः। **अन्यतरात्मकत्वे इति**। भ्रमविषयोऽपि संसर्गो देशान्तरस्थत्वात् सत्य इति प्रपञ्चस्सत्य एवेति पक्षे। ज्ञानातिरिक्तरूपेणालीक एव। प्रपञ्चो विकल्पविषय इति पक्षे चेत्यर्थः। **अनवकाश इति**। सत्त्वाभावस्य केवलप्रपञ्चे सत्त्वस्य तदुपहितप्रपञ्चे स्वीकारे सत्त्वोपहितप्रपञ्चस्य केवलप्रपञ्चे तादात्म्यसत्त्वान्न तत्रैकान्तिकः। सद्भेद इति भावः। गुणादिकं गुणः क्रिया जातिः विशिष्टरूपं अवयवी अंशी। गुण्यादिना गुणिना क्रियावत्या व्यक्त्या केवलरूपेण अवयवेन अंशेन। भिन्नाभिन्नं भेदाभेदोभयवत्। समानाधिकृतत्वात् अभेदसंसर्गकधीविष-

यतायोग्यत्वात् । पराभ्युपगतसमवायतादात्म्यभिन्ना ये संयोगादयस्तेषामन्यतमसंबन्धेन गुण्यादिविशेषणिका या धीस्तदन्या गुण्यादिविशेषणिका या धीस्तद्विशेष्यत्वादिति यावत् । न चाप्रयोजकत्वम् । नीलगुणघटयोस्तादात्म्यसम्बन्धस्वीकारे 'घटो न नील' इत्याकारकनीलगुणभेदबुद्धौ तादात्म्यसम्बन्धेन नीलगुणप्रकारकधीत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न तु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धौ नीलगुणसमवायितादात्म्यधीत्वेन । समवायस्यालीकत्वात् । समवायस्वीकारे तु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धावुक्ततादात्म्यधीत्वेनेव घटादौ नीलगुणभेदबुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधीत्वेनाऽपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । एवं नीलादिसमवायविषयके विशिष्टज्ञानमात्रेऽनुमित्यादौ च कारणत्वप्रतिबन्धकत्वानि च कल्प्यानीति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणत्वयोस्तादृशप्रतियोगिताद्यत्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायास्समवायेन नीलादिविशिष्टस्य भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानां च कल्पनं समवायत्वरूपाखण्डधर्मतदभावतद्विषयतादिकल्पनं चेति महागौरवम् । ननु, विशिष्टकेवलयोर्भेदस्वीकारे एकस्यैव घटस्य तत्तत्क्षणविशिष्टरूपाण्यनन्तानि कल्पनीयानीति महागौरवमिति चेन्न । तादृशरूपाणामनन्तानां केवलघटभिन्नानामकल्पने केवलघटविशिष्टबुद्धितस्तादृशरूपविशिष्टबुद्धीनां वैलक्षण्यानुपपत्तेः । न च तासां तत्तत्क्षणवैशिष्ट्यविषयकत्वमेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्येवमाकारेऽपि तत्क्षणविशिष्टघटवानिति ज्ञाने तादृशविषयकत्वसत्त्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालितादृशज्ञानस्य ततो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । अथ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञाने तत्तत्क्षणेषु घटनिष्ठविशेषणतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणताविशेषस्य स्वीकाराद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने च तदभावात्तद्वैलक्षण्यमिति चेन्न । ज्ञानविषययोस्सम्बन्धो हि विषयतात्वेन तादात्म्यत्वेनैव वा तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याद्यनुभवेन गृह्यते । न त्ववच्छेदकतात्वेन विशेष्यतात्वेन प्रकारतात्वेन सांसर्गिकविषयतात्वेन वा अखण्डधर्मेण । न चैवं विशेष्यतात्वादिविशिष्टविषयताशालितया ज्ञानग्राहकत्वं तादृशानुभवस्य सर्वसम्मतं न स्यादिति वाच्यम् । परम्पराध्यासविवेचनोक्तरीत्या विशिष्टज्ञानमात्रस्य एकविषयतावच्छिन्नविषयतान्तरशालित्वेन तद्विशिष्टज्ञानग्राहकत्वादुक्तानुभवस्य विशेष्यतात्वप्रकारतात्वादिविशिष्टविषयताविशिष्टतया ज्ञानग्राहकत्वोपपत्तेः । तथा हि 'इदं रजत' मित्यादिज्ञाने तादात्म्यादिसंसर्गनिष्ठाया विषयताया रजतादिविषयताविशिष्टाया इदंविषयतावच्छिन्नत्वमिदमवच्छिन्नत्वं चेति पूर्वमुक्तम् ।

तथा च विशिष्टविषयतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयताग्राहकोऽनुभवो विशेष्यतात्वादेर्ग्राहकः । विषयता हि यया विषयतया विशिष्टायां यस्यां विषयतायामवच्छेदिका, सा विशेषणीभूता प्रकारता । विशेष्यभूता सांसर्गिकविषयता । तदवच्छेदकाविषयता तु विशेष्यता । तथा च विषयतानिष्ठं विषयतावच्छेदकत्व विशेष्यतात्वम् । तादृशावच्छेदकत्व यां विषयतां प्रति तत्त्वं तादृशावच्छेदकतानिरूपकविषयतात्वरूपं सांसर्गिकविषयतात्वम् । विषयतानिष्ठायां तादृशावच्छेदकत्वनिरूपकतायामवच्छेदकविषयतात्व प्रकारतात्वम् । न च तादात्म्यादिविषयतानिष्ठायामुक्तनिरूपकतायां रजतादिनिष्ठा विषयता यथावच्छेदिका तथा तादात्म्यत्वादिविषयतापीति तस्याऽपि निरुक्तप्रकारतात्व स्यादिति वाच्यम् । तादृशनिरूपकतायास्समानाधिकरण सत् यदवच्छेदकत्वं, तस्यैव प्रकारतात्वरूपत्वात् तादात्म्यत्वादिनिष्ठविषयताया तदभावात् । रजततादात्म्येनेद जानामीत्यनुभवो हि रजतविषयताविशिष्टस्य तादात्म्यविषयत्वस्योक्तनिरूपकतां गृह्णन् रजतविषयताया अपि तां गृह्णाति । न तु तदवच्छेदकत्वमात्रम् । न हि रजतादिविषयत्वस्येदंविषयतावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्ति । तस्य तादात्म्यादिसांसर्गिकविषयत्वाग्राहकेणापि 'इदं रजत जानामि' 'इद रजतत्वेन जानामी' त्याद्यनुभवेन ग्रहणात् । तादात्म्यत्वविषयत्वस्य तूक्तनिरूपकत्वाननुभवेन तदवच्छेदकत्वमात्र गृह्णाति । न चैवमपि सांसर्गिकविषयतात्वस्य उक्तनिरूपकतामात्ररूपत्वे रजतादिविषयतायामपि तत्स्यादिति वाच्यम् । उक्तनिरूपकतानवच्छेदकविषयतानिष्ठस्यैवोक्तनिरूपकत्वस्य सांसर्गिकविषयतात्वरूपत्वात् तादृशनिरूपकत्वाश्रयविषयतावच्छिन्नस्यैव तादृशनिरूपकत्वस्य तद्रूपत्वाद्वा । तादात्म्यविषयतानिष्ठैव हि तादृशनिरूपकता तादृशनिरूपकताश्रयेण रजतविषयत्वेनावच्छिन्ना । न रजतविषयतानिष्ठा । तादात्म्यत्वादिविषयता तु उक्तनिरूपकतावच्छेदकत्वान्न सांसर्गिकविषयता । किं तु तदवच्छेदिका । एवमिदंत्वादिविषयतापि तादात्म्यादिविषयतावच्छेदकतायामिदंविषयतानिष्ठायामवच्छेदिका । अतो विशेष्यतावच्छेदिका । अथ तादात्म्यत्वादिविषयतायाम्सांसर्गिकविषयतावच्छेदकताशब्देन कथ तान्त्रिकव्यवहार इति चेत् । तादात्म्यत्वादेरपि सांसर्गिकविषयतावच्छेदकत्वेन तद्धर्मतयेति गृहाण । एवमिदन्त्वादिविषयतायामपि विशेष्यतावच्छेदकताशब्देन व्यवहार । तादात्म्यसम्बन्धेन रजतादि यत्रेदमादौ प्रकार । तत्र रजतत्वादिकमप्याधारत्वसम्बन्धेन प्रकार । यत्र तु संयोगादिसम्बन्धेन रजतादिकं प्रकार । तत्र रजतत्वादेर्नोक्तसम्बन्धेन प्रकारत्वनियम । प्रकारतावच्छेदकत्व तूभयत्र । न चैवं रजतादिविषयतानिष्ठस्येदंविषयता-

निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य प्रकारतात्वरूपस्य तादृशनिरूपकत्ववत्त्या रजतत्वादिविषयतयावच्छिन्नत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन रजतादिप्रकारकभ्रमस्थले रजतादिप्रकारता सांसर्गिकविषयता स्यात्। पूर्वोक्तस्य द्वितीयलक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। रजतादिविषयतानिष्ठस्योक्तनिरूपकत्वस्य तादृशनिरूपकतावत्त्या रजतत्वादिविषयतयानवच्छिन्नत्वात्। द्वयी हि तादृशस्थले रजतत्वादिप्रकारता। एका प्रातीतिकेनेदमनुयोगिकससर्गेण। अन्या व्यावहारिकेण रजतादिनिष्ठससर्गेण। आद्या इदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्ना। अन्त्या रजतादिनिष्ठया अनवच्छिन्नविशेष्यतयावच्छिन्ना। तदवच्छिन्नत्व च तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम्। तथा चान्त्या नेदविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका। तदवच्छेदकस्य व्यावहारिकस्य रजतत्वादिससर्गस्य इदविशेष्यतावच्छेदेनानध्यासेनोक्तावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात्। न हि यत्ससर्गानवच्छेदिका या विशेष्यता सा यत्ससर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदिका। आद्या तु तादृशावच्छेदकता निरूपिका। ननु रजतादिप्रकारतानिष्ठायास्तादृशनिरूपकताया अवच्छेदिका। रजतत्वादिप्रातीतिकससर्गोपहितरूपेण रजतादेरुक्तनिरूपकत्वाननुभवात्। न च यत्ससर्गो नोक्तनिरूपकतावच्छेदक । तत्ससर्गावच्छिन्नप्रकारता उक्तनिरूपकतावच्छेदिका। तस्माद्रजतादिप्रकारताया न सांसर्गिकविषयतात्वापत्ति । अत एव तादृशप्रमास्थलेऽपि नोक्तापत्ति । 'इद रजत'मित्यादिप्रमाया हि रजतत्वप्रकारता द्वयी। एका इदत्वावच्छिन्नविशेष्यतयावच्छिन्ना। अन्या रजतनिष्ठयानवच्छिन्नविशेष्यतया अवच्छिन्ना। आद्या इदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकापि नोक्तनिरूपकतावच्छेदिका। रजतप्रकारतानिष्ठा उक्तनिरूपकता प्रति तस्या अव्यापकत्वेनानवच्छेदकत्वात्। न हि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिषु सर्वासु तादृशप्रकारतासत्त्वे मानमस्ति। न च विशेषणतत्त्वावच्छेदकयोरेकधर्मिणि एकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम्। तथा चैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता एकैव तादृशविशेष्यताद्वयावच्छिन्ना। न तु द्वयी। तथा च तादृशनिरूपकतावच्छेदिकापि सेति वाच्यम्। सयोगादिसंबन्धेन रजतत्वादिविशिष्टस्य प्रकारतास्थले रजतत्वादेस्सयोगादिना प्रकारत्वे भ्रमत्वापत्त्या प्रकारतयोरेकसबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवेन विशेषणतावच्छेदकस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकेन विशेषणसबन्धेन प्रकारताया विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वशरीरे निवेश्यत्वात्। वस्तुतस्तु, नोक्तरूपं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम्। विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानापेक्षया विषयकृतविशेषस्य वाच्यत्वात्। किं तु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वेन तत्र-

कारकत्वमेव । सिद्धान्ते तथैव स्वीकारात् । तस्माद्विषयतानिष्ठं यद्विषयता-वच्छेदकत्वं तद्विशेष्यतात्वम् । तदवच्छेदकविषयतात्वं विशेष्यतावच्छेदक-तात्वम् । विषयतानिष्ठस्यावच्छेदकत्वस्य निरूपकत्वविशेषौ सांसर्गिकविषयता-त्वप्रकारतात्वे । तदवच्छेदकविषयतात्वे सांसर्गिकविषताप्रकारतावच्छेदकते । ननु, तादृशविशेष्यतात्वादीनामखण्डविशेष्यतात्वादिभ्यः को विशेषो येन ता-दृशेष्वेव पक्षपात इति चेत् । अवश्यं सर्वैः कल्पनीयत्वमेव विशेषः । अ-न्योऽप्ययं विशेषः मूलादौ तत्सम्बन्धे च यदवच्छेदकत्वं यच्च तन्निरूपकत्वं संयोगादौ तत्सम्बन्धे च तज्जातीययोरेवावच्छेदकत्वतन्निरूपकत्वयोर्विषयतासु क-ल्पनात् विषयविषयतयोर्द्वयोरेव ते वर्तेते । नैकत्रैव । तथा च विषयविषयतयोरे-कमपि नापलपितु शक्यते । तज्जातीयावच्छेदकतातन्निरूपकत्वयोस्सम्बन्धसम्बन्ध्यु-भयमापेक्षत्वात् । अखण्डविशेष्यतात्वादेर्विषयतायां स्वीकारे तु तस्य ज्ञानवैलक्षण्या-नुभवान्यथानुपपत्तिरेव कल्पिका । सा च ज्ञानगतमेव वैलक्षण्यं कल्पयेन्न विषयता-निष्ठम् । तथा च घटत्वादिकमपि ज्ञानस्यैव धर्मः । घटपटादिज्ञानानां मिथो वैलक्ष-ण्यानुभवस्यान्यथानुपपत्तेः । तथा च ज्ञानस्य घटादिविषयैरत्यन्ताभेदापत्त्या तार्कि-काणां बौद्धस्वीकृतमाकारवादापत्ति । अथ वेदान्तिना मतमालम्ब्य तार्किकैरेव वा-च्यम् । घटादीनामुत्पत्तिविनाशवत्त्वानुभवात् । ज्ञानस्य च विषयाविशेषितरूपेण तथाननुभवेन लाघवेन चैकव्यक्तिरूपत्वान्न ज्ञानस्य ज्ञातघटादिभिरभेद । न चैव ते-षां व्यवहारो न स्याद्व्यवहारविषयतायां तादात्म्येन ज्ञानव्यक्तेः प्रयोजकतया क्लृप्त-त्वेऽपि ज्ञान एव तत्तादात्म्यसत्त्वात् ज्ञानभिन्नेऽपि विषये ज्ञानसम्बन्धं स्वीकृत्य तस्य तत्र व्यवहारविषयताप्रयोजकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यम् । ज्ञानतादात्म्यापन्नतया विषयाणां कल्पितत्वेन ज्ञान इव विषयेष्वपि कल्पितस्य ज्ञानतादात्म्यस्य सत्त्वात् । तथा च न ज्ञानस्य घटत्वादिकं धर्मः । न हि नैल्यादिकं गगनादावारोपितमपि तस्य धर्मः । धर्मिसमसत्ताकस्यैव धर्मपदमुख्यार्थत्वात् । न च ज्ञानाना मिथो वैलक्ष-ण्यानुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानानां मिथो विलक्षणविषयतादात्म्यमनु-भूयते । न तु मिथो वैलक्षण्यम् । तथा च ज्ञानगतस्य वैलक्षण्यस्य साका-रवादिबौद्धस्वीकृतस्य कः प्रसङ्ग इति चेत् । तर्हि वेदान्तिभिरेव जितम् । तार्किक-स्वीकृतस्य सम्बन्धरूपविषयतागतस्यापि वैलक्षण्यस्य विशेष्यतात्वादेः कः प्र-सङ्गः । अथैवमिदमादितद्विषयत्वयोरुक्तावच्छेदकत्वमपि न स्यादिति चेन्न। न हि तत् ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवान्यथानुपपत्या कल्प्यते । येनोक्तरीत्या न

स्यात् । किं तु मूलादितत्सम्बन्धयोस्संयोगावच्छेदकत्ववत् सार्वलौकिकेन पूर्वोक्तानुभवेनेत्यलं विस्तरेण । तस्माद्विषयवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्यस्य वाच्यत्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशिष्टस्य विषयत्वा'द्विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तर'मिति ज्ञाने च तस्याविषयत्वादुक्तज्ञानयोस्तत्क्षणविशिष्टघटवानित्याकारसाम्येऽपि मिथो विशेषः । एवमेकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशाकारज्ञाने तत्क्षणघटत्वाभ्यां विशिष्टो विशेषणम् । तदतिरिक्तश्च तत्क्षणविशिष्टो घटो घटत्वविशिष्टानुयोगिकस्य तत्क्षणवैशिष्ट्यस्य तत्र घटकत्वात्तादृशघटस्य तत्क्षणविशिष्टघटत्वेन विशिष्टस्य वा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विषयत्वात् । विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति ज्ञाने च भूतलादौ केवलघटस्यैव विशेषणत्वात्तयोर्मिथो विशेषः । न च तत्क्षणविशिष्टघटस्य तद्व्यक्तित्वरूपेण यत् ज्ञानं तस्य तादृशघटत्वरूपेण ज्ञानापेक्षया वैलक्षण्यं न स्यादिति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वविशिष्टविषयकत्वस्यैवोक्तवैलक्षण्यरूपत्वात् । अथ तत्क्षणविशिष्टस्य यत्र विषयत्वादिकं व्यवह्रियते तत्र तत्क्षणोपहितस्य तत्क्षणोपलक्षितस्य वा तद्व्यवहारः स्यादिति चेन्न । उपहितोपलक्षितशब्दयोर्हि न विशिष्टमर्थः । किं तु येन धर्मिणोपहितमुच्यते, विद्यमानेन तेन तच्छून्याद्व्यावर्तितमुपहितशब्दार्थः । तथा च तत्क्षणोपहितघटो विषय इत्यत्र विषयताकाले घटे विद्यमानेन तत्क्षणेन तत्क्षणानवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तितो घटो विषय इत्येव बुध्यते । न तु विशिष्टो घटो विषय इति । तत्क्षणोपलक्षितो घटो विषय इत्यादावप्येवम् । विद्यमानपदस्थाने अविद्यमानपदमिति तु विशेषः । तथा च तदुभयस्थले विशिष्टस्य विषयत्वाप्रत्ययात् विशिष्टस्य विषयत्वप्रत्ययस्थले विशेषणस्यापि विषयताप्रत्ययादुक्तव्यवहाराणां मिथो विशेषः । अथ तत्क्षणविशिष्टं यत्र न विषयस्तत्र केवलघटादावसम्बद्धतत्क्षणस्य तदनवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः । घटादौ हि तत्क्षणादियुक्ते तत्क्षणाद्ययुक्ताद्व्यावृत्तिर्धीर्न तु केवले इति चेन्न । तत्क्षणादियुक्तकेवलघटयोस्तत्क्षणादियुक्तत्वघटत्वरूपाभ्यां भेदस्येवाभेदस्यापि स्वीकारात् घटस्तत्क्षणयुक्त इत्यनुभवात् । अत एव घटो न तत्क्षणविशिष्ट इति धीर्न प्रमा । अभेदविरोधिभेदस्य नञादिनोल्लेखात् । तद्विरोधित्वञ्चैकावच्छेदेनैकाधिकरणत्वस्याभावः । तेन कृष्णसंयोगिन्यपि वृक्षे मूले न कृष्णसंयोगीति धीः प्रमैव । ननु, कथं भेदाभेदयोरेकधर्मिप्रतियोगिगतत्वमवच्छेदकभेदमस्वीकृत्योच्यते, न चावच्छेदकभेदं स्वीकृत्यैव तौ वाच्याविति वाच्यम् । मणिकाराद्युक्तिविरोधात् । मणिकारेण हि 'वृक्षे कपिसंयोगतद्वद्भेदौ स्वीकृत्य 'न चैवं भेदाभेद' इत्यनेन भेदाभेदमतमापाद्यावच्छेदकभेदाभ्युपगमा' दित्यनेनोक्तमतापत्तिः परिहृता ।

तथा च भेदाभेदमतमवच्छेदकभेदनिरपेक्षमिति तदभिप्रेतम् । न च 'कार्यात्मना तु नानात्वं अभेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदे'ति वाचस्पत्युक्त्या भेदाभेदवादिकारिकया अवच्छेदकभेदेनैव भेदाभेदयोरुक्तत्वान्मणिकारोक्तवाक्यस्थस्य भेदाभेद इति पदस्य दोष इति शेषतया पूरणीयम् । तथा चावच्छेदकभेदस्वीकारे भेदाभेदस्वीकारो न दोष इति मणिकारवाक्यार्थ इति वाच्यम् । अवच्छेदकभेदेन गुणगुण्यादिषु भेदाभेदानुमाने तार्किकादीन् प्रति क्रियमाणे सिद्धसाधनतापत्तेः । न हि तार्किकादिभिः कुण्डलादौ हेमत्वाद्यवच्छिन्नाभेदो न स्वीक्रियते । किं च हेमत्वादिना कुण्डलादावभेदस्वीकारे भेदोऽपि तेनैव रूपेण स्वीकार्यः । अन्यथा हेमकुण्डलमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्तेः । न हि द्रव्यत्वघटत्वाभ्यां भेदसत्त्वेऽपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यधीर्भवति । तस्मात् कार्यात्मना कार्यमात्रगतकटकत्वकुण्डलत्वादिरूपैः कटककुण्डलादीनाम्मिथो भेद एव । कारणात्मनेत्यत्र कार्यात्मनेत्यनुषज्यते । तथा च कारणगतेन रूपेण कार्यमात्रगतेन रूपेण च हेमत्वकुण्डलत्वादिभ्यामभेदः । नानात्वमित्यनुपज्यते । अभेदः अभेदोऽपि । भिदा भिदैवेत्युक्तकारिकाव्याख्यानस्य वाच्यत्वेनैकरूपेणैव भेदाभेदौ वाच्यौ । अत एव भामत्यामुक्तम्—'हाटकत्वेनैव रूपेण कटकादेः कुण्डलत्वादिमत्यभेदो न तु कटकत्वादिरूपेण । तेन रूपेण तु तत्र तस्य भेद एव । एवं भेदोऽपि हाटकत्वादिना कटकादेः कुण्डलत्वादिमत्यस्ति । हाटकत्वादिरूपेण ज्ञातेऽपि कुण्डलत्वादिरूपेण जिज्ञासोदया'दिति । ननु, हाटकत्वकुण्डलत्वाभ्यामपि कटककुण्डलयोः कथमभेद उक्तः । भिन्नदेशस्थत्वेन युगपदनुभूयमानयोरभेदाप्रत्ययादिति चेन्न । यद्धि पूर्वं कटकादिरूपेण स्थितं पश्चात् कुण्डलभावमापन्नं तस्यैव कटकादेस्तत्र कुण्डलादौ हाटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यामभेदः । तद्धाटकमिदं कुण्डलमित्यादिप्रत्ययात् । न तु कटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्याम् । इदं कुण्डलं तत् कटकमित्यप्रत्ययात् । तथा च युगपत् क्रमेण वा यानि कार्याण्येकोपादानव्यक्त्या जनितानि तेषामुपादेयमात्रगतरूपैर्मिथो भेद एव तद्रूपोपादानगतरूपाभ्यां मिथो भेदाभेदौ । अत एवैकघटोपादानकानां रूपरसादीनामपि तथा व्यवस्था । नन्विदं कुण्डलं कटकं स्थितमिति प्रत्ययात् कथमुक्तनियम इति चेन्न । उक्तप्रत्ययेन कटकत्वोपलक्षितस्याभेदावगाहनात्तदुपहितस्य कुण्डलत्वाद्युपहितभेद एवेति नियमस्यानपायात् । अत एवोक्तकारिकाया हेमात्मनेत्यादेः हेमत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्याम्मिथोऽभेदेऽपि कुण्डलकटकत्वादिरूपाभ्यां भिदैवेति व्याख्या । तस्मादुक्तकारिकायामेकोपादानक-

क्षिताभेदविषयतायामुक्तदोषाभावात् । अथ भेदस्य तथाभानेऽपि किं मानमिति चेदत्र ब्रूमः । तद्घटे तद्घटस्य संयोगादिसम्बन्धेन धीर्न प्रमा । किं तु तद्घटभिन्न इति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमात्रे विशेष्ये विशेषणस्य भेदसमानाधिकरणस्संबन्धो विषय इति कल्प्यते । तथा सति हि तद्घटे तस्य संयोगादिसत्त्वेऽपि तद्भेदसमानाधिकरणसंयोगादिसम्बन्धस्यासत्त्वान्नोक्तधीः प्रमा । न चोक्तसामानाधिकरण्यं तद्घटसंयोगेऽप्यस्त्येव । तस्य तद्घट इव तदन्यस्मिन् पटादावपि सत्त्वात् । तथा च तदुपलक्षितसंयोगस्य तद्घटेऽपि सत्त्वात् कथं न प्रमेति वाच्यम् । उक्तोपलक्षितत्वं हि प्रकृते तद्भेदोपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वम् । तथा च अधिकरणांशे भेदस्य विशेषणत्वेन न भानम् । किं तु उपलक्षणतया । तदुपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वस्य तु संयोगादिसंबन्धांशे विशेषणतयैव सर्वत्र भानम् । तादृशाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेश्च न तद्घटादौ सत्त्वमिति नोक्तधीः प्रमा । ननु, 'तद्घटस्तत्कम्बुग्रीवादिमान्' इत्यादौ घटत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपाभ्यां भेदसम्भवात्तादात्म्येन प्रमा स्वीक्रियते । तथा तद्घटस्तत्कम्बुग्रीवादिमद्वानिति संयोगेनापि प्रमा स्यादिति चेन्न । व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मद्वयं यत्र विशेषणतायां विशेष्यतायां वा अवच्छेदकं, तत्र व्याप्यधर्म एव भेदे प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽनुयोगितावच्छेदकतया वा भासते । व्यापकधर्मस्तु, प्रतियोग्यंशे विशेषणमात्रतया भासते । न तु उक्तावच्छेदकप्रविष्टतया । द्रव्यं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः द्रव्यवत्युत्पत्तेः व्यापकविशिष्टव्याप्यस्य तु गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अत एव प्रमेयघटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवात् । प्रमेयत्वोपलक्षितघटत्वादेरवच्छेदकत्वमुक्तं पक्षधरमिश्रादिभिः । तत्र घटत्वमेवावच्छेदकं प्रमेयत्वं तु प्रतियोगिनि विशेषणमित्यर्थः । तथाच तद्घटइत्याद्युक्तस्थले व्याप्यीभूततद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेदस्यैव भानं व्युत्पत्तिसिद्धं वाच्यम् । स च बाधित इति न प्रमा । अत एव तादात्म्येनोक्तधीरपि न प्रमा । तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिमतीति धीवत् । नच तथाऽपि कम्बुग्रीवादिमान् समवायेन घटवानित्यपि प्रमा स्यात् । घटीयसमवायस्य घटे सत्त्वादिति वाच्यम् । घटो भूतलसंयोगीति प्रमावत् घटः कपालसमवायीति बुद्ध्यभावेन घटस्य स्वसमवायानुयोगित्वाभावात् । ननु, यस्माद्विशेषणाद्वस्तुगत्या भिन्नं विशेषणसम्बन्धि च यत् विशेष्यं तस्य तत्र विशिष्टधीत्वं प्रमात्वं वाच्यम् । न संसर्गघटकतया भासमानविशेषणभेदघटितम् । तथा च विशेषणभेदस्य विशिष्टधीविषयत्वानियमेऽप्युक्तधियो अप्रमात्वोपपत्तिरिति चेन्न । प्रमात्वस्य तादृशत्वे पारिभाषिकत्वापत्तेः । प्र-

कृष्टज्ञानं हि प्रमापदमुख्यार्थं । प्रकर्षश्चाज्ञाताबाधितविषयकत्वम् । तच्चोक्तज्ञानेऽप्यस्तीति तस्योक्तमुख्यार्थत्वं दुर्वारम् । अत एव तस्य भ्रमपदमुख्यार्थत्वमपि न स्यात् । प्रमापदविपरीतार्थकत्वेन भ्रमपदस्य बाधितविषयकज्ञानार्थकत्वेन विषयाबाधेन च तस्योक्तमुख्यार्थत्वाभावात् । ननु, विशिष्टधीमात्रे नोक्तभेदो विषय 'घटाभावो घटाभाववा'नित्यादौ विशेष्यविशेषणयोरैक्येन भेदभाने भ्रमत्वापत्ते तद्धटस्तद्धटवानित्यादिज्ञानस्यापि न प्रमात्वापत्ति । तस्य हि प्रमात्व संयोगादिसम्बन्धीया तद्धटनिष्ठा या प्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगितावति संयोगादिसम्बन्धेन तद्धटप्रकारकधीत्व तादृशी चानुयोगिता तद्धटभिन्न एव स्वीक्रियते । तद्धटे तस्य संयोग इति प्रत्ययाभावात् । घटाभावे तु विशेषणतासम्बन्धीयप्रतियोगितया घटाभावनिष्ठया निरूपितानुयोगिता स्वीक्रियते । घटाभावे तस्य सम्बन्ध इत्यनुभवादिति चेन्न । घटप्रतियोगिकाभावत्वमात्रेण विशेष्यत्वे तेनैव रूपेण न विशेषणत्व किं तु घटविरोध्यभावत्वादिरूपेण । यथा हि मामहं जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता । अन्यथा अत्यन्ताभेदे परसमवेतक्रियाजन्यफलवत्त्वरूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्यसंभवात् तथा रूपभेदेनैव विशेषणत्वमुक्तज्ञाने स्वीक्रियते । उक्तकल्पनानुरोधात् । घटाभाववानित्यादावेकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपदतत्पदाभ्यामुल्लेखेऽपि सत्त्वैकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्दधीविशेष्यता । तथा च भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ तद्देदसम्भवेन भेदविशिष्टविशेषणतासम्बन्धस्य भानाद्विशिष्टधीमात्रे भेदविशिष्टसम्बन्धस्य भाननियमो न व्याहतः । यत्त्वनुयोगिताविशेषघटित प्रमात्वमतस्तद्धटस्तद्धटवानित्यादिधीरप्रमेत्युक्तम् । तन्न । प्रमात्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेरित्यादुक्तदोषात् । न हि उक्तरूपविशिष्टानुयोगिता नियमेन विशिष्टधीविषय इत्यत्र मानमस्ति । येन विषयबाधेन प्रमात्वाभाव उक्तज्ञाने वाच्य । न वा तादृशानुयोगिता प्रामाणिकी । न च कम्बुग्रीवादिमान घट, कम्बुग्रीवादिमान तद्धटवान, तद्धटो घटवानित्यादीना प्रमात्व तव मते दुर्वारम् । विशेष्यविशेषणयोर्भिन्नरूपावच्छिन्नतया भेदसत्त्वात् तत्सम्बन्धीयघटादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिवेशे तु तस्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नादावस्वीकारात, नोक्तधियां प्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । उक्तधिया प्रमात्वस्येष्टत्वात् । आद्यबुद्धौ विशेष्यविशेषणतादात्म्यस्याज्ञातत्वसम्भवेनाज्ञातविषयकत्वसम्भवात् । तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिरित्यादौ तु तस्य तदसम्भवेन न तथा । द्वितीयतृतीययोरपि तथा । एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयाऽपि तस्येष्टत्वात् । न च समवायेन तयो प्रमात्वापत्तिस्तव मते इति वाच्यम् । तव मतेऽपि ताद-

शापत्तेः । अथ तद्धटीयसमवायानुयोगित्वस्य तद्धटे स्वीकारे तद्धटस्स्वाश्रयकपालसमवायीति प्रत्ययापत्तेस्तत्सम्बन्धेन प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकघटितत्वाच्च नोक्तापत्तिरिति ब्रूषे । तदा अहमपि तथा ब्रवीमीति न कोऽपि दोषः । यथा हि विषयतया विषयमात्रे ज्ञानस्य प्रमा न तु ज्ञाने विषयस्य । तस्य ज्ञानानुयोगिकत्वाभावात् । तथा समवायेन कपाल एव घटस्य प्रमा । न तु घटे कपालस्यापीति दिक् । अथ घटस्तद्धटवानिति बुद्धेः प्रमात्वे विप्रतिपद्यसे । तदा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे भेदमात्रस्य निवेशेऽपि तादात्म्यान्यसम्बन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे औपाधिकभेदान्यभेदो निवेश्यताम् । घटत्वतद्धटत्वविशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिकत्वान्नोक्तबुद्धेः प्रमात्वापत्तिः । सर्वेषां प्रमात्वानां लक्षणे शब्दैक्यं नोपयुज्यते । न चौपाधिकत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् । तद्धर्मयोर्यो भेदस्तदन्यः यस्तद्धर्मोपहितयोर्भेदस्तद्धटित तद्धर्मावच्छिन्नयोरेकस्मिन्नपरस्य प्रमात्वमित्यस्य सुवचत्वात् । न च घटादौ द्रव्यत्वघटत्वरूपाभ्यां भेदो न मानमिति । उक्तव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या कल्पनं तु तादृशानुयोगित्वस्याऽपि संभवतीति वाच्यम् । तादृशभेदो हि न तया कल्प्यते किंत्वनुभवसिद्धः । य एव हि द्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदस्स एव तदुपहितयोरपि । अत एव द्रव्यत्वस्य तत्रैव तदुपहितेऽपि भेदासत्त्वान्न विशिष्टधी । न चैव द्रव्यत्वस्य स्वोपहिते व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः, द्रव्यत्वभेदाभावे स्वोपहिते स्वस्य विशिष्टबुद्ध्यसम्भवादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वविशिष्टस्यैव शुद्धद्रव्यत्वोपहिते तत्सम्भवात् । अत एव 'गुणाना गुणत्वाभिसम्बन्ध' इत्यादिकं गुणभाष्यादावुक्तम् । अथवा द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्ये यस्य विशेषणस्य भेदो भाति । तस्य द्रव्यविशेषणे शुद्धद्रव्यत्वेऽपि विशेष्यविशेषणयोरेकभेदभाननियमात् । तथा च द्रव्ये शुद्धद्रव्यत्वस्य न विशिष्टधी । भेदप्रतियोगिताऽपि द्रव्यत्वतदुपहितयोरेकैव । लाघवात् । एवं भेदानुयोगिताऽपि । तथा च द्रव्यत्वघटत्वयोश्शुद्धयोर्भेदानुभवे भासते यो भेदस्तस्यैव 'द्रव्यं घट' इत्यनुभवे द्रव्यत्वतदुपहितानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया भानमौपाधिकभेदस्थले । तथैवानुभवात् । द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतया तदाने घटत्वोपहितस्याभेदो नोक्तानुयोगिकतया भातुमर्हतीति सामानाधिकरण्यघटकतयैव द्रव्यांशे भेदभानमिति पूर्वोक्तम् । न चोक्तानुभवे द्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदानुयोगिप्रतियोगिताभाने तदवच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वादेरपि भानापत्तिः, भेदप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगिनोरुक्तावच्छेदकभानस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । इतरविशेषणीभूते प्रतियोग्यादौ तद्भानस्यानवकाशात् । न चोक्ता-

नुभवे द्रव्यत्वघटत्वयोरेव भेदो भाति । न तु तदुपहितयोः । तथा च विशिष्टधीमात्रे विशेषणताविशेष्यतावच्छेदकयोरेव भेदभानेनैकधर्मविशिष्टयोर्विशिष्टज्ञानप्रमात्ववारणसम्भवाद्विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भातीत्यत्र न मानमिति वाच्यम् । विनिगमकाभावादुक्तानुभवस्योपाध्योरिवोपहितयोरपि भेदे मानत्वात् । अनुभवान्तरस्य शुद्धद्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदावगाहिनोऽभावात् । केवले घटे नीलत्वादिविशिष्टादिव द्रव्यत्वादिविशिष्टादपि भेदस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिर्व्यवस्थापितत्वात् । 'तद्घट तद्घटवा'नित्याकारकस्य तद्घटविशेष्यकस्य विशेष्यविशेषणयोर्भेदाभाने प्रमात्वापत्तेश्च । तस्माद्द्रव्यत्वघटत्वोपहितयोर्भेदस्योक्तानुभवसिद्धत्वात् पूर्वोक्तानुयोगिताविशेषस्याप्रामाणिकत्वात् विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेष्यविशेषण भेदविषयकत्वमव्याहतम् । न चैव 'घटो द्रव्य' न 'त्यादिधीरपि प्रमा स्यादिति वाच्यम् । नञ्भेदादिपदाभिलप्यज्ञाने तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्य विषयत्वात् । अत एव वृक्षे कृष्णसंयोगो नेत्यादिज्ञानेऽपि कृष्णसंयोगविरोध्यत्यन्ताभावस्यैव विषयत्वम् । नञादिपदस्य विरोध्यभावबोधकत्वेन तेनैव तादृशाभावज्ञानस्यैवाभिलापात् । विरोधस्य पदार्थान्तरस्याप्यत्वेऽपि संसर्गविधया भानसम्भवात् । अत एव विरोधित्वंसमकावच्छेदेनैकाधिकरणावृत्तित्वरूपम् । अत एव उक्तज्ञानोत्तरं घटो द्रव्यमित्यादिज्ञानस्य नोत्पत्तिः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपाव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावज्ञानस्य तु नञादिपदानभिलप्यतया न संयोगादिविशिष्टधीविरोधित्वम् । अत एव च मूले वृक्षे न कृष्णसंयोग इत्यादिधीरपि मूले वृक्षे कृष्णसंयोग इति ज्ञाने नियमेन विरोधिनी । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाभावनिश्चयत्वेनैव विरोधित्वस्वीकारात् तादृशस्यैव तथात्वेन सर्वानुभाविकत्वात् । अत एव च भूतले घटोऽस्ति न वेति संशयनिवृत्तये भूतले घटाभावोऽस्तीति न प्रयुज्यते किं तु भूतले घटो नास्तीति । एतेन विशिष्टकेवलयोर्भेदे विशिष्टसत्ता सत्ता नेति प्रमा स्यादिति शिरोमण्युक्तापत्तिरपास्ता । तस्मात् 'सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ भासेते' इति वाचस्पत्युक्तिर्युक्तैव । तत्र भेदो भेदत्वरूपाऽखण्डधर्मविशिष्टो भावोऽभावो वा यथा सम्भव बोध्यः । अयं घटान्य इत्यादौ घटान्यस्य भेदो घटान्यत्वभेद एव । उपहितभेदस्योपाधिभेदात्मकत्वमित्युक्तत्वात् । तथा च तस्याभावप्रतियोगिकाभावत्वेनाधिकरणात्मकत्वादिदन्त्वनिष्ठत्वेनेदन्त्वरूपत्वात् भावरूप एव सः । 'अयं घट' इत्यादौ घटादिभेदोऽभावरूपः । अभेदस्तु तादात्म्यम् । तादात्म्यत्वञ्चाखण्डधर्मविशेष एव । ननु, तथाऽपि तादात्म्यं न विशेषणस्वरूपं द्रव्यं घट

इत्यादौ द्रव्यत्वोपहितस्य विशेष्यस्यापि विनिगमकाभावेन तादात्म्यत्वापत्तेः । अथ तस्य पटादिद्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्रापि घटत्वोपहितप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्त्या न तादात्म्यत्वापत्तिरिति चेत् सत्यम् । तथाऽपि विशेषणस्वरूपघटाद्यसम्बद्धपटादेरपि तत्तादात्म्यता स्यात् । विशेषणस्वरूपस्यापि तदसम्बद्धत्वेन विनिगमकाभावात् । न ह्यत्यन्ताभेदे सम्बद्धता सम्भवति । घटो घट इत्यादिप्रत्ययाभावात् । किञ्च स्वं न स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वस्मिन्नसम्भवेन विशेषणस्य न स्वप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसम्भवः । अथास्तां विशेषणतावच्छेदकघटत्वादेर्घटादितादात्म्यतेति चेन्न । शुद्धघटत्वादिविशेषणस्थले तदसम्भवात् । घटत्वत्वादिकमविषयीकृत्यैवायं घट इत्यादिबुद्ध्युदयात् तद्व्यक्तित्वस्य विशेषणतावच्छेदकत्वस्थले रूपरसाद्यनेकधर्मरूपस्य तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्यत्वकल्पने गौरवात्तद्व्यक्त्युत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपादेस्तद्व्यक्तावभावाच्च । तदन्यस्यैव तत्कालावस्थायिनस्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वेन घटत्वादेर्विशेषणतावच्छेदकत्वस्थलेऽपि तादृशतादात्म्यभानसम्भवेन घटत्वादेस्तादात्म्यत्वाश्रयत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । अथ घटादेस्तादात्म्यं तत्स्वरूपमेव । अभावादेः स्वरूपस्यैवाधिकरणे सम्बन्धत्वदर्शनात् । स्वरूपस्यापि सम्बन्धत्वोपपत्तेः । उक्तञ्च बौद्धाधिकारे शिरोमणिना—'ज्ञानस्य स्वरूपमपि विषयतानामकस्तत्सम्बन्धः । अभावाधिकरणयोः स्वरूपवदि'ति चेन्न । स्वं न स्वीयमित्याद्युक्तानुपपत्तेः । अभावाधिकरणयोरपि स्वरूपान्यस्यैव सम्बन्धत्वात् । अत एव विषयतापि न ज्ञानस्वरूपेति तत्रैव तेनैव पश्चादुक्तम् । अथ घटादिविशेषणस्वरूपस्यापि तादात्म्यत्वरूपेण घटादितो भेदसम्भवेन घटादिप्रतियोगिकत्वसम्भवात्तदीयतादात्म्यत्वमुपपद्यत इतिचेन्न । घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनाया पूर्वं तस्य तत्सम्बद्धत्वासिद्ध्या तस्या असिद्धेः । न हि घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकतादात्म्यत्वासिद्धेः पूर्वं तादात्म्येन तत्सम्बद्धं किञ्चित् सिद्धमस्ति । येन तत्सम्बद्धस्य तादात्म्यत्वमात्रं कल्प्येत । तथाच भेदे सिद्धे तादात्म्यत्वं कल्प्यं तादात्म्यत्वे क्लृप्ते तदुपहितरूपेण भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्तादात्म्यत्वमिव तदाश्रयस्तत्र घटादिसम्बन्ध इति त्रयमपि क्लृप्तघटादिभ्योऽतिरिक्तं कल्प्यते । तत्र तादात्म्ये तदन्यस्य घटादिसम्बन्धस्य कल्पने अनवस्थानाद्वरं तत्स्वरूपसम्बन्धेन घटादिसंबद्धत्वं तस्य स्वीक्रियते । अनवस्थापेक्षया आत्माश्रयस्य युक्तत्वात् । अनवस्थायां हि तादात्म्ये घटस्यैकस्सम्बन्धो वाच्यः । असम्बद्धस्य तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । एवं तत्रापि घटस्य सम्बन्धान्तरमेवं तत्रापीत्यादि महागौर-

वम् । यदि तु तादात्म्यद्वयं घटस्य स्वीक्रियते तयोः परस्परसम्बद्धता च स्वीक्रियते । तदान्योन्याश्रयः । तत्रापि गौरवञ्च । यदि तु तादात्म्यत्रयं स्वीकृत्य प्रथमस्य द्वितीयं सम्बन्धस्तस्य तु तृतीयं तस्य तु प्रथममित्युच्यते । तथापि चक्रक गौरवञ्च । तादात्म्यमेकं स्वसम्बन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव प्रतीयनानत्वात् कल्प्यते । तदाऽनवस्थाद्यपेक्षया लाघवम् । अत. स्वस्यैव स्वं प्रति सम्बन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियते । अत एव बौद्धाधिकारशिरोमणौ घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रयेऽपि लाघवमुक्तम् । तच्च तादात्म्य घटादौ रूपरसादेर्जायते । रूपादीनां नित्यत्वादुत्पत्तिनाशप्रत्ययस्य तादात्म्योत्पत्तिनाशविषयकत्वात् । पाकादिना घटादेर्नाशोत्पत्तिः रूपादीना तादात्म्यस्य वेत्यत्र विनिगमकाभावादिति भट्टादिमतम् । मन्मते त्वविद्यादेः श्रुतियुक्तिसिद्धानादिताकात् भिन्न दृश्यमात्रमुत्पत्तिनाशवदिति स्वीक्रियते । 'यावद्विकारन्तु विभागो लोकव' दिति न्यायात् । विभागः तादृशाविद्यादिभेदः यावद्विकारमुत्पत्तिमनतिक्रम्य वर्तते उत्पत्तिव्याप्य इति यावत् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुताविमानि भूतानीति पदाभ्यामात्माविद्यादिभिन्नस्योत्पन्नमात्रस्योक्तेश्च । भूतानीत्युक्ते उत्पन्नत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण ब्रह्मजन्यत्वं लभ्यते इत्यतस्तदवच्छेदेन जन्यतालाभाय इमानीत्युक्तम् । सर्वाणीति तदर्थ । अथ वा भूतानि सत्तादात्म्यवन्ति । ब्रह्मभिन्नानीति यावत् । अविद्याद्यनादिवारणायेमानीति । अविद्याद्यनादिभिन्नानीत्यर्थ । विशेष्यतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वस्योत्पत्तिमत्वे लाभस्त्वौत्सर्गिकव्युत्पत्त्या भवत्येव । तथा च कपालाद्यवच्छेदेन घटादेः घटाद्यवच्छेदेन कपालादेस्तादात्म्य जायते । परम्पराध्यासोक्तरीत्या जन्यमात्रस्य तादात्म्यं जायते । यत्तु, कपालघटाभ्यामुपहिता सत्तैव तयोस्तादात्म्यमिति मतम् । तत्राध्यासिकतादात्म्येनैव चिद्रूपसत्ताया घटाद्युपहितत्त्व वाच्यम् । तथा च कपालघटयोर्यत्तादात्म्यं सत्ताया सम्बन्धस्तदेव तयोरन्योन्यस्मिन्नपि सम्बन्धोऽस्तु । कपालादितादात्म्यापन्नसत्तानुयोगिकस्य घटादितादात्म्यस्य कपालाद्यनुयोगिकत्वसम्भवात् सत्तायामेकानुयोगिकत्वापरप्रतियोगिकत्वयोस्तादात्म्यत्वस्य च कल्पनापेक्षया एकप्रतियोगिकतया क्लृप्ते तादात्म्ये अपरानुयोगिकत्वमात्रस्य कल्पने लाघवात् । तस्मादयमाशयस्तत्रोन्नीयते उक्तरीत्या कपालघटयोस्तादात्म्यसम्बन्धस्वीकारे एकघटनिष्ठानां रूपरसादीनामपि मिथस्तादात्म्यापत्तिस्तेषामपि परम्परोपहिताया एकसत्तायाः स्वीकारात् । अतो यद्विशिष्टे सत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये आधारीभूते यस्यारोप्यस्य तादात्म्यमारोप्यते । तत्रैव तस्यारोप्यस्य तत्तादात्म्यं स्वीक्रियते । विशिष्टस्य तदनुयोगित्वेन विशेषणस्याऽपि तदनुयोगित्वात् । रूपादिविशिष्टे तु चैतन्ये

रसादीनां न तादात्म्यमारोप्यते । घटादिविशिष्टचैतन्ये रूपरसादीनां युगपदारोपात् । एवं च कपालोपहितसत्तायां वस्तुगत्या विद्यमानं घटस्य यत्तादात्म्यं तस्य तादात्म्यत्वरूपेणैवोक्तसत्तायामिव कपालेऽपि संबद्धत्वेऽप्युक्तसत्वोपहिततादात्म्यस्य स्वरूपपरिचयार्थमुभयोपाहितसत्तासम्बन्ध इत्युच्यते । उक्तसत्ताया अपि तादृशतादात्म्यरूपसम्बन्धपरिचायकत्वात् यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । उक्तयुक्तेः । 'सन् घट' इति प्रत्ययस्येव 'कपालं घट' इति प्रत्ययस्यापि तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गविषयकत्वस्य सर्वानुभाविकत्वात् । उक्तसंसर्गेणैव घटाद्युत्पत्तौ कपालादेर्लाघवेनोपादानकारणत्वादिकल्पनात् तादात्म्योपहितसत्तात्वादिविशिष्टसंसर्गेण तदुत्पत्तौ तत्कल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्यास्तां विस्तरः । तस्मादुक्तरीत्या भेदाभेदयोरविरोधादिकमुपपादनीयम् । वेदान्तदर्शने तु एकाधिकरणकस्वाप्रभावाभावदृष्टान्तेन मूले वक्ष्यमाणः व्यावहारिकयोः प्रपञ्चतदभावयोरविरोध इव भेदाभेदयोरविरोधः । अथवा व्यवहारदशायामेवाऽवयवावयविगुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्चयात्तादृशभेदः प्रातीतिकः । अभेदस्तु व्यावहारिकः । अतो भिन्नसत्ताकत्वेन तयोरविरोध इत्यादियुक्तिरपि बोध्या । **भेदाभेदवादीति** । भट्टसाङ्ख्यपातञ्जलादिभिः तार्किकादीन् प्रति क्रियमाणे न्यायप्रयोगे । भिन्नत्वस्य गुणगुण्याद्योर्भिन्नत्वस्य । सिद्धौ निश्चितत्वे । उद्देश्यप्रतीतेः उक्तप्रयोगतात्पर्यविषयीभूताया गुणादौ गुण्यादेर्भेदाभेदोभयवत्ताप्रतीतेरित्यर्थः । प्रकृते उक्तमिथ्यात्वसाधकन्यायप्रयोगे । मिलितप्रतीतेः सदसद्भेदादिरूपोभयवत्ताप्रतीतेः । तथा चोभयत्वरूपेणानुमितौ प्रत्येकरूपेण सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् नोक्तदोष इति भावः । ननु, दृश्यत्वस्य सदन्यसकलनिष्ठत्वेन सदन्यत्वमात्रस्य दृश्यत्वोपपादकत्वेन तदेव साध्यतामित्यत आह—**यथाचेत्यादि** । अभेदे अत्यन्ताभेदे । **सामानाधिकरण्येति** । भेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गविषयकेत्यर्थः । **मिलितस्य तत्प्रयोजकतयेति** । उभयत्वविशिष्टस्य दृश्यत्वोपपादकतयेत्यर्थः । यथा सामानाधिकरण्यप्रतीतिविशेष्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा घटकुम्भयोरपि घटपटयोरपि वा स्यादि'ति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं हेतूपपादकम् । तथा दृश्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा तुच्छेऽपि ब्रह्मण्यपि वा स्या' दिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं तथेति भावः । ननूभयस्योपपादकत्वेऽपि प्रत्येकरूपेणैव साध्यतस्तु । 'यदि भिन्नं न स्यात् तदा समानाधिकृतं न स्या' दित्यादेः **दृष्टान्ते** । 'यदि सत्स्यात् तदा दृश्यं न स्या' दित्यादेः दार्ष्टान्तिके प्रत्येकरूपेण व्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य सम्भवात् । न चोभयत्वेन रूपेणैकस्यामनुमितौ

लाघवान्न्यायप्रयोगोऽप्युभयत्रैवेति वाच्यम् । न्यायप्रयोगोत्तरं प्रत्येकांशाप्रयोजकत्वे वादिना शङ्किते प्रत्येकाशनर्कोपन्यासक्रमेण प्रत्येकानुमित्योरुत्पादेन लाघवानवकाशादिति चेन्न । प्रत्येकानुमित्योरुत्पादेऽपि तयोः न्यायवाक्यतात्पर्याविषयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेरेवोक्तवाक्यतात्पर्यविषयत्वरूपोद्देश्यत्वेन लाघवानपायात् । न च 'भेदाभेदवत् सदसद्भिन्न'मित्येव प्रयोगोऽस्तु । 'भेदाभेदोभयवत् सद्भेदासद्भेदोभयव'दिति प्रयोगे गौरवादिति वाच्यम् । सिद्धसाधनदोषस्योक्तत्वेनोक्तलाघवस्यासम्भवात् । अत एव वाङ्मनसे अनित्ये इति समूहालम्बनानुमितिर्वाङ्मात्रे सिद्धिसत्त्वेऽपि न जायत एवेति नव्यतार्किकाः । अप्रसिद्धविशेषणत्व विशिष्टस्य साध्यत्वे साध्यविशेषणाप्रसिद्धिः । उभयस्य साध्यत्वे तु साध्यरूपविशेषणस्य क्वाप्यप्रसिद्धत्वमन्वयदृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यग्रहपर्यवसितदोष । **शशीयशृङ्गेति** । ननु, विशिष्टस्य साधने दूषणमिदम् । मिलितस्य साधने तु दूषणं नोक्तमिति न्यूनतेति चेन्न । शशीयशृङ्गसाधनमित्यस्यैव हि द्वावर्थौ । शशीयत्वविशिष्टशृङ्गस्य संयोगादिसंबन्धेन साधनमित्येक. । शशीयं शृङ्गं चेति द्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन साधनमित्यन्यः । तथा च तादात्म्यसंबन्धेन तदुभयस्य क्वाप्यज्ञातत्वेन साध्याप्रसिद्ध्या उभयसाधनेऽपि दूषणमेतदेवेति भाव । **निर्धर्मकत्वादित्यादि** । सत्त्वादिधर्माणां तदुपहिते एव ब्रह्मणि सम्बन्ध । न तु शुद्धे । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यस्वीकारेण तत्वज्ञानेन धर्माणां नाशे धर्मिणोऽपि नाशापत्ते । अथ धर्मिसमानसत्ताकधर्मनाशे सत्येव धर्मिणो नाश । आरोपितस्य वास्तवधर्मत्वाभावेन तन्नाशेऽपि न धर्मिनाशः । तर्हि शुद्धस्य सत्त्वेऽपि कैवल्ये तत्र धर्मप्रत्ययाच्छुद्धे धर्मो न स्वीक्रियते । तदुक्तमाचार्य— 'रागेच्छा सुखदुःखादिबुद्धौ सत्या प्रवर्तते । सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मन ॥' इति । तस्माद्यथा शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन न वृत्तिज्ञानविषयत्वादिकं, किं तु तदुपहित एव ब्रह्मणीति वाचस्पतिसम्मत, तथोक्तयुक्तेस्सत्त्वादिधर्मसम्बन्धस्तदुपहित एव ब्रह्मणीति सत्त्वादिधर्माभावघटितमिथ्यात्वलक्षण शुद्धब्रह्मण्यतिव्याप्तमिति भाव । सद्रूपत्वेन बाध्यत्वाभाववत्त्वेन । तथा च भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणो बाध्यत्वादिशून्यत्वरूपाभावरूपधर्माश्रयत्वात् नातिव्याप्तिः । न चोक्ताभावस्य ब्रह्मरूपाधिकरणस्वरूपत्वेन तदभावो ब्रह्मण्यस्त्येवेति वाच्यम् । उक्ताभावत्वविशिष्टरूपेण ब्रह्मणि तादात्म्यस्येव भेदस्यापि सत्त्वेन तत्रोक्ताभाववैशिष्ट्यस्यैव सम्भवेन तदभावासम्भवात्। तादात्म्यमेव हि अभावस्याधिकरणवैशिष्ट्यं भट्टादिमते स्वीक्रियते।

उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जलौ — 'तादात्म्यमेव परस्य मते अभावाधिकरणयोस्सम्बन्ध' इति। परस्य भट्टस्येति तत्र वर्धमानादिटीका। न चैवमभावाधिकरणयोराधाराधेयभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। संयोगस्येव तादात्म्यस्यापि कस्यचिदाधारतानियामकत्वस्वीकारात्। घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ सर्वैरपि तथा वाच्यत्वात्। अत एव घटे रूपमित्यादौ रूपत्वादिरूपेण तादात्म्येनैवाधारता। सम्बन्धान्तरास्वीकारात्। एतदभिप्रायेण द्वितीयमिथ्यात्वप्रस्तावान्ते आचार्यैर्वक्ष्यते। ब्रह्मणो भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽप्यभावरूपधर्माश्रयत्वेन सत्यत्वादिधर्मवत्त्वमिति ध्येयम्। न च मिथ्यात्वमेव बाध्यत्वम्। तथा चात्माश्रय इति वाच्यम्। ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपबाध्यत्वस्य प्रकृते निविष्टत्वेन सदसद्विलक्षणत्वरूपबाध्यत्वस्याभावानिवेशात्। ननु, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावस्य निवेशे असत्त्वाभावस्य वैयर्थ्यम्। असत्त्वाभावस्यैव विशेष्यतया लक्षणे निवेशेन धर्मप्रागभाववद्वैयर्थ्येऽपि सत्त्वाभावविशिष्टत्वरूपेणैव लक्षणत्वमुचितम्। न तु सत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभावत्वेन, अभावद्वयत्वेन लक्षणत्वपक्षे सत्त्वाभावेतरांशवैयर्थ्यमिति चेन्न। ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावत्वेन निवेशे हि तदितरांशस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेतरांशस्यैव वा वैयर्थ्यं भवत्येव। परं तु तथा न निवेशः। दूषणान्तरसत्त्वात्। ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वक्ष्यमाणस्य वादिप्रतिवाद्यादिसम्मतस्यैकस्याभावेन तदभावस्यैकरूपत्वाभावात्। ज्ञानानिवर्त्यरूपसद्भेदस्य निवेशपक्षे अस्मन्मते ब्रह्ममात्रविषयकतत्तद्धीविषयत्वस्वरूपस्यैव लाघवेनोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धेः। उक्तधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे सिद्धसाधनतापत्तेश्च। किं तु 'सत्यं सर्वं वाच्य' मित्याकारकस्य पराभ्युपगतस्य कस्यचित् ज्ञानस्य यद्विषयत्वं तद्व्यक्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन सद्भेदस्य तद्व्यक्त्यत्यन्ताभावत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेशः। तादृशज्ञाने चास्मदभ्युपगतबाध्यत्वविरोध्यलीकव्यावृत्तसत्यत्वप्रकारकत्वं परैः स्वीक्रियते। तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तेरत्यन्ताभावादिसाधने सिद्धसाधनं तैर्वक्तुमशक्यम्। मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतासांसर्गिकविषयतान्यविषयतात्वम्। तच्च विशेष्यताविशेष इव निर्विकल्पकज्ञानीयतुरीयविषयतायामप्यस्तीति परमते आद्यस्य मन्मते द्वितीयस्य नासङ्ग्रहः। मन्मते हि 'सत्यं सर्वं वाच्य'मिति वाक्ये सत्यादिसमानाधिकरणनामभिस्सत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मणो निर्विकल्पकधीरेव जायते इति तदीयविषयतालाभः। सर्वपदमहिम्ना सत्यत्वव्यापकविषयतालाभः। तेन किंचित् सत्यनिष्ठविषयतायाः कुत्र चित्सत्ये अ-

भावमादाय परेषां न सिद्धसाधनम् । वाच्यत्वेनोपलक्षितं शुद्धं ब्रह्मापि भवति विशिष्टब्रह्मनिष्ठस्य तस्य विशेष्यीभूतशुद्धेऽपि सत्त्वात् । वाच्यत्वस्थले ज्ञेयत्वं वा निवेश्यम् । तद्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मुख्यविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नतद्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वेन वा निवेशान्न व्यापकत्वादिनिवेशकृतगौरवादिकम् । तेन 'घटादिकं ब्रह्मवृत्तित्वविशिष्टताद्दशविशेष्यतावन्न' इति प्रतीतेः घटादौ ताद्दशविशेष्यतावच्छेदसत्त्वात् सिद्धसाधनमिति परास्तम् । ताद्दशप्रतीतिविषयीभूताया भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः ब्रह्मवृत्तित्वावच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नत्वविशेषणेन तस्याः वारणात् । ननु, बाध्यत्वाभावरूपो धर्मोऽपि न शुद्धे ब्रह्मणि । किं तु स्वोपहिते । भाववदभावेऽपि युक्तेस्तुल्यत्वात् तत्राह—**निर्धर्मकत्वेनैवेति** । अभावरूपधर्मानधिकरणत्वात् । सत्त्वाभावरूपधर्माधिकरणत्वस्याप्यसम्भवात् । तथा च सत्त्वाभाव ब्रह्मणि स्वीकृत्यातिव्याप्तिदानं तवासङ्गतम् । तस्मादभावरूपधर्मस्य न भावरूपधर्मतुल्ययुक्तिकत्वम् । प्रपञ्चे कल्पितस्य व्यावहारिकबाध्यत्वादेरभावस्याधिष्ठानब्रह्मस्वरूपत्वात् । अन्यथा तस्याऽपि व्यावहारिकत्वे उक्तबाध्यत्वप्रतिक्षेपकत्वासम्भवात् । तत्सम्भवस्वीकारपक्षेऽपि सत्यब्रह्मस्वरूपादतिरिक्तस्य ताद्दशाभावस्वरूपस्य कल्पने गौरवात् अतिरिक्तताद्दशस्वरूपस्वीकारपक्षेऽपि तस्य ब्रह्मणि त्वया सम्बन्धास्वीकारे सत्त्वाभावस्याप्यतिरिक्तस्य शुद्धब्रह्मसम्बन्धासम्भवात् न कोऽपि दोष इति भावः । यत्तु, 'सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपोऽसत्त्वाभावोऽलीकेऽप्यस्तीति तद्घटित लक्षणमयुक्त'मिति तन्न । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सत्तादात्म्यतद्वदन्यतरत्वपर्यवसितस्य निवेशासम्भवात् । न चैव सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यसम्भवात् ब्रह्मवारणस्य तेनैव सम्भवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । परमते घटाद्यात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्घटत्वादौ सम्भवेन प्रपञ्चस्य सद्रूपाद्व्यावृत्त्यसम्भवेन अनुमाने सिद्धसाधनात् । विजातीयव्यावृत्त्यसम्भवेन लक्षणालाभाच्च ।

॥ इति सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वविचारः ॥

'नेहनानास्ती'त्यादिश्रुत्यर्थे विरुद्धमानं प्रति साध्यान्तरमाह—**प्रतिपन्नेत्यादि** । प्रतिपन्नः स्वप्रकारकधीविशेष्यः य उपाधिरधिकरणं तन्निष्ठो यस्त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । [illegible]निष्ठभेदध्वंसादिप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनं स्यादतस्त्रैकालिकेति । अद्वैतहानिः 'नेह-

माने'त्यादिश्रुतिबोधितस्य ब्रह्मणि दृश्यसामान्याभावस्य विरोधः । **सिद्धसाधनमिति** । कपाले घटो नास्तीत्यादिभ्रमे प्रातीतिकस्यात्यन्ताभावस्य विषयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्याबाध्यत्वेऽपि तदधिकरणे सम्भावितनया । अर्थान्तरं प्रपञ्चे सत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वसिद्धिरूपात् प्रकृतानुमानप्रयोजनादन्यस्य साध्यसिद्धिमात्ररूपप्रयोजनस्य सिद्धिः । अद्वैतश्रुतेः 'नेह नानेत्यादि'श्रुतेः । अतत्त्वावेदकत्वं बाध्यविषयकत्वरूपम् । तत्प्रतियोगिनो व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनः । **पारमार्थिकत्वमिति** । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादभावस्य व्यावहारिकत्वे प्रतियोगिनः प्रातिभासिकत्वासम्भवेन पारमार्थिकत्वमेव बलात्स्यादिति भावः । ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वात् । निषेधस्य प्रपञ्चात्यन्ताभावत्वविविशिष्टतादात्म्यापन्नस्वरूपस्य । तथाचोक्तविशिष्टरूपेण निषेधस्य बाध्यत्वात् केवलरूपेण ब्रह्मात्यन्ताभेदान्नाद्वैतहानिरिति भावः । **तात्त्विकत्वापत्तिरिति** । अन्यथा मिथ्याप्रतियोगिकत्वेनाभावस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः। निरूपकस्य मिथ्यात्वे निरूप्यस्य सत्यत्वासम्भवात् । न हि शुक्तिरूप्यादेस्माद्दृश्यादिकमप्रातिभासिकम् । किं तु प्रातीतिकेन शुक्तिरूप्यादिना निरूप्यत्वात् प्रातीतिकमेवेति भावः । उक्तविशिष्टरूपस्यैव मिथ्याप्रतियोगिनिरूपितत्वान्मिथ्यात्वम् । केवलरूपस्य तु ब्रह्मण उक्तनिरूपितत्वाभावान्न मिथ्यात्वम् । अत एव शुक्तिरूप्याद्यभावोऽप्यधिष्ठानचिद्रूपः प्रातीतिकप्रतियोगिनिरूपितत्वविशिष्टरूपेणैव प्रातीतिकः । अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यवच्छिन्नरूपेण प्रातीतिकप्रतियोग्युपलक्षिताभावत्वविशिष्टेन व्यावहारिकः । तात्त्विकस्तु केवलचिद्रूपेणेत्याशयेन समाधत्ते—**तात्त्विकेत्यादि** । व्यभिचारात् । यो यस्तात्त्विकस्वरूपाभावप्रतियोगी स तात्त्विक इति व्याप्तौ व्यभिचारात् । तथा च 'निरूपकं निरूप्यतावच्छेदकविशिष्टसमसत्ताकमेवे'ति व्याप्तिर्नास्माकं क्षतिकरीति भावः । ननु, तर्ह्येकाधिकरणे भावाभावयोरसमसत्ताकत्त्वाद्व्यावहारिकस्य घटादेः प्रकृतानुमानात् प्रातीतिकाभावो वाच्यः । तथा च सिद्धसाधनं तदवस्थम् । तस्मात्तात्त्विक एवाभावो वाच्यस्तत्राह—**अतात्त्विकत्वेऽपीति** । अत्यन्ताभावत्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तेनैव रूपेण प्रतियोगिविरोधित्वेन विरोधभङ्गार्थं प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वमभावस्याकांक्षितम् । तदस्वीकृत्य केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेनाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारो व्यर्थः। भावाभावयोरेकाधिकरणे समसत्ताकत्वे तु न दोष इति स्वप्नगततदभावदृष्टान्तेन वक्ष्यत इति भावः। तात्त्विकसत्त्वा-

विरोधित्वात्। निषेधसत्तापेक्षया प्रतियोगिनोऽधिकसत्तायामविघातकत्वात्। निषेधस्य पारमार्थिकत्वे सत्येव प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वमायाति। भावाभावयोरेकाधिकरणे पारमार्थिकत्वासम्भवात्। अत एव स्वसमानाधिकरणस्वाधिकसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्। न तु स्वाधिकसत्ताद्यघटितमेव। प्रातीतिकतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातेऽपि शुक्तित्वादौ मिथ्यात्वाव्यवहारादिति भाव.। स्वाप्नार्थस्य स्वप्ने आरोपितस्य गजादे। स्वाप्ननिषेधेन स्वप्ने आरोपितमभावमादाय। बाधदर्शनात् मिथ्यात्वव्यवहारदर्शनात्। न तत्र न व्याप्यम्। न्यूनेति। निषेधस्येत्यनुषज्यते। प्रकृते प्रपञ्चतत्सामानाधिकरणनिषेधयो.। तुल्यसत्ताकत्वात् व्यावहारिकत्वात्। विरोधित्व प्रपञ्चनिषेधस्य प्रपञ्चपारमार्थिकत्वव्याघातकत्वम। तथा च स्वान्यूनसत्ताकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्व वाच्यम्। न तु स्वाधिकसत्ताघटितम्। स्वाप्नार्थस्य स्वाप्नतदभावघटितमिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्ते·। न च स्वप्ने प्रतीयमानेन व्यावहारिकात्यन्ताभावेनैव घटित स्वाप्नार्थस्य मिथ्यात्वं प्रतीयते। तथा चाधिकसत्ताकात्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्वं वाच्यमिति वाच्यम। स्वप्ने व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षज्ञानासम्भवादिन्द्रियाणामुपरतत्वादभावस्यानभूयमानप्रत्यक्षत्वस्यापलापे स्वाप्नमात्रेऽपि स्मरणाद वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मात्तादृशाभावे प्रातीतिकत्वस्यावश्य वाच्यत्वात्स्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्वम्। ननु, किमिदमभावस्य स्वप्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वम्। उच्यते। प्रातिभासिकनिष्ठ व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगिकत्व व्यावहारिकनिष्ठ पारमार्थिकप्रतियोगिकत्व चेत्यन्यतरवत्त्वम्। तथा च व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ यत् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्व यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्व तदन्यत् यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। तदेव मिथ्यात्वम। 'व्यावहारिक· पारमार्थिको वा अयं घटः स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगी'ति ज्ञानकाले एतद्घटे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् 'पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी'ति ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्यदित्यन्तं प्रतियोगित्वविशेषणम्। ननु, पारमार्थिकत्वमसिथ्यात्वम्। तथा च मिथ्यात्वघटितं मिथ्यात्वमित्यात्माश्रयः। ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूपं पारमार्थिकत्वमेव घटकमित्युक्तावपि तद्घटितस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वानुपपत्तिः। ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यवैयर्थ्यादिति चेन्न। धूमप्रागभावादौ धूमादेरिव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेष-

१ 'स्वाप्नभविांशेऽर्थो'ति पाठान्तरम्।

णत्वात् अविनाशित्वरूपस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रकृते निवेशसम्भवाच्च। प्रातिभासिक-निष्ठं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यत् अप्रातिभासिकस्य स्वसामानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरन्यतरवत्वं मिथ्यात्वमिति तु निष्कर्षः। शुक्तिरूप्यादेः व्यावहारिके अत्यन्ताभावे मिथ्यात्वं नानुपपन्नम्। तदधिकरणे व्यावहारिकस्य तदत्यन्ताभावस्य स्वीकारात्। न चान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वस्वीकारे द्वयोरपि स्वाप्नयोर्भावाभावयोर्मिथ्यात्वनिश्चयापत्तिरिति-वाच्यम्। स्वप्ने द्वयोरन्यूनसत्ताकाभावघटितोक्तप्रतियोगित्वनिश्चये तस्या इष्टत्वात्। अत एव जागरे तयोः परस्परात्मकताद्दशाभावघटितमेव मिथ्यात्वं प्रतीयते। तयोरभावान्तरस्य व्यावहारिकस्य कल्पने गौरवात्। न च स्वप्ने घटादेः प्रतीयमानस्य व्यावहारिकोऽभावः क्लृप्त एवेति न गौरवमिति वाच्यम्। यस्य चैत्रत्वादिजातिविशेषस्य जाग्रत्काले न ज्ञानं किं तु स्वप्न एव नानाव्यक्तिषु तादृशव्यक्तीनां ([1]तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य चैकाधिकरणे स्वाप्नपदार्थे एव स्वप्ने जागरे वा) ज्ञानं जातं तदवच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकत्वेनाक्लृप्तत्वाद्व्यावहारिकतत्कल्पने गौरवेण तादृशजातिविशिष्टतदभावयोः परस्परात्मकाभावघटितस्यैव मिथ्यात्वस्यौचित्यात्। निषेधस्य प्रपञ्चाभावस्य। निषेधे प्रकृतानुमानेनात्यन्ताभावबोधने। **प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति**। निषेधापेक्षया अधिकसत्वस्य प्रतियोगिन्यापत्तिः। रजतादौ रजतत्वादिनिषेधस्य निषेधेन रजतत्वादेर्व्यावहारिकत्वसिद्धिदर्शनादित्यर्थः। प्रतियोगिसत्वं प्रतियोग्यमिथ्यात्वम्। व्यवस्थाप्यते प्रमीयते। निषिध्यते मिथ्यात्वेन निश्चीयते। रजतं रजतत्वम्। व्यवस्थाप्यते अमिथ्यात्वेन निश्चीयते। स्वसमानाधिकरणस्य रजतभेदात्मकस्य रजतत्वात्यन्ताभावस्य प्रातीतिकत्वेनैव निश्चयादन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वाभाववत्त्वेन रजतत्वं निश्चीयत इति भावः। **प्रागभावप्रतियोगिनोरिति**। प्राक् ज्ञातयोरभावप्रतियोगिनोरित्यर्थः। निषेधधीपूर्वमारोपितयोरत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिति यावत्। तथा च घटादेः ध्वंसकाले कपालादौ प्राचीनतार्किकादिमते तत्र घटात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकस्यास्वीकारेणारोपसम्भवात् 'इदं कपालं घटवन्न वे'ति संशयरूपस्यारोपस्योत्तरं 'अत्र घटस्तदत्यन्ताभावश्च नास्ती'ति निषेधेऽपि यथा घटस्य नामिथ्यात्वं निश्चीयते। किं तु तयोः घटतदत्यन्ताभावयोः परस्परात्मकान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वमेव निश्चीयत इति दृष्टान्तार्थः। यथा श्रुतं तु प्रागभावेत्यसङ्गतम्। अत्यन्ताभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तेः पूर्वमुक्तत्वेन प्रागभावात्मकनिषेधस्य नि-

1. 'तादृशे'त्यारभ्य 'जागरे वे'त्यन्तः क्वचिदधिकः पाठः।

षेधे प्रतियोग्यसत्त्वदृष्टान्तेन तस्याः खण्डनस्यासङ्गतेरिति ध्येयम् । प्रकृते प्रतिप-न्नेत्याद्यनुमाने । बाधकेन मिथ्यात्वानुमापकदृश्यत्वादिहेतुना । बाधनात् मिथ्यात्व-निश्चयात् । बाध्यत्वे निषेधे । बाध्यतावच्छेदकस्य उक्तमिथ्यात्वानुमानपक्षताव-च्छेदकस्य । दृश्यत्वादे. चिद्भिन्नत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपं यद्दृश्यत्वं तदा-दे । आदिपदेन विशेषानुमानीयपक्षतावच्छेदकस्याकाशत्वाकाशाभावत्वादेः सङ्ग्रहः । उभयोस्तुल्यत्वात् मिथ्यात्वानुमितिविशेष्यतावच्छेदकत्वेनोभयत्र प्रतीयमानत्वात् । तथा च निषेधस्य निषेधमात्रं न प्रतियोगिनोऽधिकसत्तासाधकम् । किं तु निषेधस्य न्यूनसत्ताग्राहकं प्रमाणम् । प्रकृते च तदभावान्न तत्सिद्धिरिति भाव. । श्रुते. 'नेह-नाने'त्यादि श्रुतेः । अतात्त्विकं मिथ्या । अतात्त्विकत्वेन मिथ्यात्वेन । **असम्भवा-दिति** । तथा च 'यजेते'त्यादिश्रुतेरिव व्यावहारिकप्रामाण्यमुक्तश्रुतेरक्षतम् । ता-त्त्विकप्रामाण्य तु 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतेरेवेति भाव । ननु, कथमुक्तश्रुत्या मिथ्यात्वेन प्रपञ्चतदभावयोर्बोध । ब्रह्मणि प्रपञ्चस्याभावबोधनेऽप्यभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चान्यूनसत्ताकत्वस्य चाबोधनादिति चेन्न । इहेत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थक-त्वात् किञ्चनेत्यस्य च 'अतोऽन्यदार्त्त'मित्यादिश्रुत्यादिमानेन विनाशितया प्रमि-तं दृश्यमात्रमित्यर्थकत्वात् 'विनाशिदृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशिदृश्यं नास्ती'ति बो-धस्य उक्तश्रुत्या सम्भवात् । विनाशिदृश्यवति विनाशिदृश्याभावस्य चोक्तश्रुतिप्रमितत्वे-नैवाप्रातिभासिकत्वानुमितेसम्भवाद्विनाशिदृश्यत्वावच्छेदेनाप्रातिभासिकस्वसमानाधि-करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्तश्रुतितात्पर्यविषयत्वसम्भवात् । न च 'विनाशिदृश्यविशिष्टे विनाशिदृश्यं नास्ती'ति बोधस्य 'घटविशिष्टे घटो नास्ती'ति बोधस्येवाहार्यत्वान्न शाब्दत्वम् । प्रत्यक्षस्यैवाहार्यत्वादिति वा-च्यम् । नानेति पदस्य नाञ्प्रत्ययान्तनञ्पदसिद्धस्य भेदार्थकत्वात् ब्रह्मार्थ-केहपदयोगेन ब्रह्मभेदबोधकत्वादुक्तानुपपत्तेर्विनाशिदृश्यत्वस्य तादृशबोधे अभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतया भानासम्भवेऽपि प्रतियोग्यंशे विशेषणमात्रतास्वीकारेण वि-नाशिदृश्यानामात्मभिन्नत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासम्भवात् । तादृशबोधे हि विनाशिदृश्यत्वेनाभावो न विषयः । किं त्वात्मभिन्नत्वेनैव । किञ्च 'अत्यन्तबाधितेऽ-प्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि'ति खण्डनकारोक्तेः शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रिय-ते । न च तथाप्युक्ताभावे प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्ति-कान्यत्वस्य वा असिद्ध्या मिथ्यात्वबोधनमसिद्धमिति वाच्यम् । निषेधस्य प्रसक्तिपू-र्वकत्वेन निषेधवाक्यस्वाभाव्येन प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकदेशाद्यवच्छेदेनैवोक्तवा-क्येनोक्ताभावस्य बोधनीयत्वात्तत्तदवच्छेदकविशिष्टस्य दृश्यवत् ब्रह्मण एवाधिकरण-

त्वेन इहेतिसर्वनामपदेनोक्तिसम्भवेन तात्पर्यवशात्तत्तदभावानां स्वस्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नतया इहेति सप्तम्या अनवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतया वोक्तश्रुत्या बोधनसम्भवात् । **एतन्निषेधेत्यादि** । उक्तानुमाने उक्तश्रुतौ च बुध्यमानं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः । **स्वरूपेणेति** । स्वं निषेधप्रतियोगि । तस्य यद्रूपमसाधारणस्सामान्यधर्मो दृश्यत्वादिः विशेषधर्मो वाकाशत्वादिस्तेनेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण पारमार्थिकत्वरूपेण । ननु, दृश्यत्वादिरूपेणैव प्रतियोगित्वस्य सर्वदृश्येषु सम्भवे दृश्यावृत्तिना पारमार्थिकत्वरूपेण प्रतियोगित्वं कुतो वाच्यं तत्राह—**असद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति** । ननु, दृश्यत्वादिविशिष्टस्य अधिकरणे दृश्यत्वादिरूपेणाभावो न सम्भवति । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधात् । अत उक्ताधिकरणत्वं कुत्रापि न स्वीक्रियते । किं तु शशविषाणादेरिव दृश्यमात्रस्य देशकालासम्बन्धित्वमेवोच्यते । अत एव दृश्यसम्बन्धित्वस्य दृश्याभावविरोधित्वेऽपि न क्षतिरिति चेन्न । सर्वदेशकालसम्बन्धितया प्रतीयमानस्य दृश्यस्योक्तसम्बन्धित्वाभावासम्भवात् । अन्यथा दृश्यस्यालीकत्वापत्तेः । तस्मादसद्विलक्षणदृश्यस्य दृश्यत्वादिरूपावच्छिन्नाभावविरोधरूपोपमर्दपरिहारेण पारमार्थिकत्वेन ब्रह्ममात्रनिष्ठेन रूपेणाभावस्य निवेश इति भावः । **असद्विलक्षणस्वरूपेणेति** । असद्विलक्षणस्य दृश्यस्य यत् स्वरूप धर्मस्तेनेत्यर्थः । **त्रैकालिकेति** । वक्ष्यमाणरीत्या प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकावच्छिन्नस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यस्य वात्यन्ताभावस्योक्तानुमानश्रुतिबोध्यतायां वाच्याया प्रतियोगिमति कालत्रयसम्बन्धभाव इति पाठान्तरम् । तादृश एव प्रतियोग्यधिकरणे वाच्य । स च न सम्भवति । उक्तविरोधादिति भावः । ननु, दृश्यस्य देशकालासम्बन्धित्वमेवास्तु । तथा च नासद्वैलक्षण्यम् । तथापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावघटितं मिथ्यात्वस्य लक्षणं मास्तु । वक्ष्यमाणसन्मात्रवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व तु स्यात्तत्राह—**धीकाले विद्यमानेनेति** । दृश्यधीकालसम्बन्धिनेत्यर्थ । कालसंसृष्टतया प्रतीयमानदृश्ये विशेषणतया प्रतीयमानेनेति यावत् । तथा चोक्तासंबन्धित्वस्वीकारे प्रतीतिविरोध इति भाव. । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादर्थक्रियासामर्थ्यात् परिणामत्वाच्च न दृश्यमसदित्याशयेनाह—**श्रुत्यादीत्यादि** । 'इदं सर्वमसृजत सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभव'दित्यादिश्रुत्या । सावयवत्वादिलिंगकानुमानादिना च ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वेन रूपेण वियदादेश्शुक्तिरूप्यादेश्च बोधनान्नालीकतेति भावः । षष्ठ्यन्तचतुष्टयं वियदादेः शुक्तिरूप्यादेश्च विशेषणम् । अर्थक्रिया कार्यम् । तत्र समर्थस्य प्र-

योजकस्य शुक्तिरूप्यादेरपि प्रवृत्त्यादिजनकधीविषयत्वात् तादृशजनकतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रयोजकता । अविद्योपादानकस्य अविद्यापरिणामत्वेन 'अजामेकामित्यादि'श्रुत्या बोधितस्य । तत्वं अधिष्ठानम् । निरूप्यत्वेन घटितत्वेन । **अन्योन्याश्रयादिति** । 'मिथ्यात्वज्ञानं विना न मिथ्यात्वघटितस्य पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं पारमार्थिकत्वज्ञानं विना पारमार्थिकत्वघटितमिथ्यात्वस्य न ज्ञान'मित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ननु, पारमार्थिकत्वं प्रकृते न बाध्यत्वाभाव. । किं तु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधी । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेशे अन्योन्याश्रयानवकाश । पारमार्थिकत्वस्य तद्घटितमिथ्यात्वाघटितत्वात् । न चोक्तधीयस्तद्व्यक्तित्वेन निवेशासम्भव । परार्थानुमाने तदादिसर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्यासाम्प्रदायिकत्वात् । तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्घटत्वादेरेव विशेष्यतासम्बन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात् । नापि तादृशधीत्वेन । तस्य तद्व्यक्तित्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वेन तेन रूपेण निय प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । न चैवं प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्ववत्त्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशपारमार्थिकत्वरूपतत्तद्धीव्यक्तिरूपेण तत्तद्धर्मास्मदधिकरणे अभावसत्त्वेन सिद्धसाधनम् । 'एतत्क्षणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतज्ज्ञानवन्नास्ती'ति प्रत्ययादिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नात्कावच्छेदकताया निवेशात् । स्वरूपतस्तत्तद्धीव्यक्तेरवच्छेदकत्वसम्भवात् । न च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसंशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतार. । तथा च तत्काले तादृशधिय प्रपञ्चविशेष्यकत्वस्य सन्दिग्धतया प्रपञ्चवति तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य अभावो ज्ञातुमशक्य इति वाच्यम् । उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवत्त्व यत्र निर्णीत तत्रैव तद्रूपेण प्रपञ्चाभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्त तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य प्रमाणि संशये सत्यपि तद्रूपेण तस्य तत्राभावज्ञाने बाधकाभावात् । ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्ष एवेत्य तत्स्वीकारादनुमित्यात्मकोक्ताभावज्ञाने तदस्वीकारादत आह—**पारमार्थिकत्वस्यापीत्यादि** । स्वरूपेण स्वनिष्ठधर्मेण । **अनवस्थेति** । 'ज्ञान सर्व स्वविषयकमि'ति वादिना मते ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरप्रसिद्धा । ज्ञानत्वविशिष्टतया स्वग्राहकत्वेन ज्ञानमात्रस्य स्वविशेष्यकत्वात् । तथा च तादृशवादिन प्रति स्वभिन्नं यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदविशेष्यकधीरूपपारमार्थिकत्वं निवेश्यम् । तस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन स्वनिष्ठत्वात् तादृशधीरूपेण स्वस्वेतरसकलदृश्यनिषेधासम्भवात् तादृशधीतरसकलदृश्यानामेव तादृशधीरूपेण निषेधप्र-

तियोगित्वम्। तादृशधियां तु 'एकस्या अन्यया तस्या अप्यन्यया तस्या अप्यन्ययेत्ये-वंरीत्या निषेधप्रतियोगित्व'मित्यनवस्था। न च तादृशधीरूपावच्छिन्नं यत् तादृशधी-भिन्ननिष्ठप्रतियोगित्वं यच्च तादृशधियां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तदुभयस्य प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे दृश्यत्वादिहेतोर्व्यभिचारित्वमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनतेति वाच्यम्। उक्तप्रतियोगित्वयोरन्यतरवत्त्वे साध्ये व्यभिचाराभावात्। वस्तुतस्तु, तादृशधियां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय साध्यवत्त्वपर्यवसानसम्भवेन तादृशधीत्वोपलक्षितावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपैकसाध्यस्यैव दृश्यमात्रेऽनुमानसम्भवान्न व्यभिचारप्रसक्तिरिति भावः। **लौकिकपरमार्थेति**। परमार्थतया लोकसिद्धेत्यर्थः। व्यावहारिकेति यावत्। वैयधिकरण्यं भिन्नविषयकत्वम्। **अप्रसक्तेति**। शुक्तौ व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन ज्ञातत्वरूपप्रसक्तेरभावेन तत्र तन्निषेधे अप्रसक्तनिषेधः। तथा चानुभवविरोधः। भ्रमानन्तरमित्यादिनोक्तनिषेधस्य प्रसक्तनिषेधत्वानुभवस्योक्तत्वात्। तर्हि प्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादौ च स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वे उक्तप्रमाणसिद्धे। तन्त्रं समव्यापकम्। उत्पत्त्याद्यसम्भव इत्यत्रानिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्यापकत्वलाभात्। व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्य तत्रापादितत्वात्। अग्रे व्यभिचारोक्त्या उत्पत्त्यादौ व्यापकत्वलाभात्। **अनङ्गीकारादिति**। न चोत्पत्त्यादौ व्याप्यताया अदूषणे न्यूनतेति वाच्यम्। किं तु वस्तुस्वभावादिकमित्यादिग्रन्थेन तस्याः दूषितत्वेन व्यापकतामात्रस्यात्र दूषणात्। वस्तुस्वभावो 'जीव ईशो विशुद्धाचिद्विभागश्च तयोर्द्वयोः। अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति रीत्या अविद्याद्यनादिषट्कभिन्नदृश्यत्वम्। आदिपदात् 'यतोवे'त्यादिश्रुत्यादिरूपस्य उत्पत्त्यादिग्राहकप्रमाणस्य लाभः। प्रयोजकं समनियतम्। अन्यदेवेत्येवकारेण उत्पत्त्यादिव्यापकत्वमपि अनिषिद्धस्वरूपत्वे नास्तीति ज्ञापितम्। उत्पत्त्यादिमतोप्यनुभवश्रुत्योर्निषेधविषयकत्वस्योक्तत्वात् तत्र तद्व्यापकत्वमपि नेतिभावः। मतहानिः पूर्वाचार्योक्तिविरोधः। 'प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयाऽवभासत' इति प्रत्यक्षमिति विवरणकारोक्तेः प्रातीतिकमेव रजतं पुरोवर्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीयते। प्रतिपन्नपदेन स्वप्रकारकधीविशेष्यलाभात्। तदनुसारेणोक्तपूर्वाचार्योक्तिर्व्याख्येयेत्याशयेनाह—**अस्याचार्येत्यादि**। तच्च प्रतियोगित्वं च। **स्वरूपेणेत्यादि**। तृतीयार्थस्यावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वे ऽन्वयः। **अनास्थायामिति**। एकयैव पारमार्थिकत्वरूपोक्तधिया स्वेतरसर्वदृश्यानां तस्याश्चान्यया तादृशधिया निषेधप्रतियोगित्वसम्भवान्नोक्तानवस्था। वस्तुतस्तु, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेण स्वस्वेतरसर्वदृश्यानां निषेधप्रतियोगित्वं सम्भवति। तस्याभावीयविशेषणतासम्ब-

न्वेन स्वस्मिन्नसत्वात् स्वस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति स्वरूपतस्तस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन लाघवात्तदेव निवेश्यत इति भावः । ननु, आपणस्थरूप्यशब्दस्य प्रातीतिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वबोधकस्याचार्यवचसि किमर्थमुक्तिस्तत्राह— एतावदुक्तिरित्यादि । तस्मात् बाधस्य भ्रमवैयधिकरण्यापत्त्यादिना प्रातीतिकस्यैव रजतस्य पुरोवर्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया बाधकधीविषयत्वात् । लौकिकेत्यादि । पूर्वाचार्याणां लौकिकेत्यादिवाचोयुक्ति 'इदं प्रातीतिकरजतं परमार्थरजतं न भवती'ति भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वमङ्गीकृत्य नेयेत्यर्थः । ननु,प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन प्रसक्त्यभावात् भ्रमवैयधिकरण्यापत्त्यादिना निषेधो न युक्तस्तत्राह—पुरइत्यादि ।रजतार्थिनः 'सद्रजतप्राप्तिर्मम भवत्वि'तीच्छावतः । लौकिकपरमार्थरजतत्वेन सद्रजतमिदमित्येवंरूपेण । तथा च प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यस्य सद्रजतत्वस्वरूपेण तादात्म्य प्रसक्तमेव । अन्यथा प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यलिप्सो प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिकरूप्येऽपि स्वीकारात् शुक्तिगतस्येदन्त्वादेरिव सत्त्वस्यापि तत्र प्रत्ययाच्च 'सद्रजतमिदं'मिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वीकारो व्यर्थ । तं विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेरिति वाच्यम् । व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादिकं प्रातीतिके रजतादौ न स्वीक्रियते । प्रातीतिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्यापत्तेः । प्रथमपरिच्छेदान्ते मूले 'प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणमेकं रजतत्वादिकं व्यावहारिकमात्रेऽन्यत् प्रातीतिकमात्रेऽन्य' दित्युक्तिस्तु, व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिकस्य प्रातीतिके अनङ्गीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेण।एकस्यैव रजतत्वस्य व्यावहारिकस्य व्यावहारिकमात्रनिष्ठस्य स्वीकारेऽपि तदाश्रयतादात्म्यविशिष्टस्य उत्पत्तौ तादृशतादात्म्यस्याप्युत्पत्त्या 'इदं रजत'मित्यादिव्यवहारोपपत्तेः । तथा च व्यावहारिकेऽनुभूतं यद्रजतत्वादि तद्विशिष्टविषयकेच्छावतः प्रातीतिके प्रवृत्तेरुक्तविशिष्टस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपं विनाऽनुपपत्तेस्तादृशारोपावश्यकत्वम् । यदि तु "व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादेः प्रातीतिके स्वीकारेऽपि ततो व्यावहारिकरजतादिकार्यस्य नापत्तिः । व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदन्तर्भावेनैव कारणकूटस्य फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारात् । अत एव प्रातीतिकं न कुत्राऽपि कारणं किं तु तस्य ज्ञानं चिद्रूपम् । अत एव यत्र व्यावहारिकविषयकात् प्रातीतिकविषयकाच्च ज्ञानादेकजातीयं कार्यं तत्रैकेनैव रूपेण तयोर्हेतुत्वम् । न चैवं व्याप्त्यादेर्व्यभिचारिहेत्वादौ सत्त्वापत्तिः । वह्निसमानाधिकरणस्य प्र-

तियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावस्याऽप्रतियोगिप्रातीतिकधूमसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ सत्त्वादिति वाच्यम् । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि संयोगत्वादेः स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव संयोगादेस्सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणादौ साध्यादिसंसर्गतया निवेशेन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकसाध्यसंसर्गत्वाभावेन च प्रातीतिकधूममादाय व्याप्तिघटनाया असम्भवात् । एवं च व्यावहारिकप्रातीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिकं व्यावहारिकमात्रवृत्ति च तत् स्वीक्रियते । न तु प्रातीतिकमात्रवृत्ति । अत एव बाष्पे धूमत्वभ्रमेण प्रातीतिकधूमत्वाश्रये बाष्पे वह्निव्यापकतां गृहीत्वा वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यं यत्र गृह्यते वह्नौ, तत्र न धूमव्याप्यतापत्तिः । बाष्पत्वविशिष्टप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वोपलक्षितप्रतियोगिकत्वेऽप्युक्तधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावात् । किं च विशिष्टसामानाधिकरण्यस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिविशेषणतात्वाश्रयसंबन्धेनाश्रयत्वमेव व्याप्तिरिति स्वीकारात् प्रातीतिकधूमत्वादिघटितस्य न व्याप्तित्वम् । प्रातीतिकघटितधर्मावच्छिन्नस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकस्य तत्प्रतियोगिकत्वाभावादि"ति नव्यमतमालंब्यते, तदा प्रातीतिके नियमतो व्यावहारिकतादात्म्यारोपस्तन्निषेधश्चापेक्षणीय एव । कादाचित्कौ तावालंब्य प्राचीनोक्तिर्नेया । न हि कदाचिदपि तौ न स्त इति वक्तुं शक्यम् । यत्तु प्रातीतिके तदधिष्ठानस्यैव तादात्म्यारोपाद्व्यावहारिकरजतादेः प्रातीतिके तादात्म्यारोपोक्तिः न युक्तेति । तन्न । प्रातीतिके तदुत्पत्तिकालोत्तरमुत्पन्नेन दूरत्वादिदोषेण सन्निहितस्यानधिष्ठानस्याऽपि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपदर्शनात् । व्यावहारिकरजतस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेऽपि तदंशे स्मृतिरूपस्य भ्रमस्य सम्भवात् । ननु 'नेदं रजतमि'ति बाधोऽपि रजतस्य मायामयत्वं सूचयतीति पञ्चपादिकावाक्ये प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् । तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितया अवभासत इति प्रत्यक्षमिति विवरणवाक्यं व्याख्यानम् । तथा च तादृशबाधस्यात्यन्ताभावविषयकत्वेनैव विवरणे व्याख्यानात् कथं प्रातीतिकव्यावहारिकभेदविषयकत्वं भवद्भिरुच्यते । न च समानविभक्तिकनामद्वययुक्तनञा भेदस्यैव बोधनादुक्तबाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षज्ञाने शब्दस्वारस्येनार्थकथनस्यायुक्तत्वात् । अथ विवरणकारैरेव पश्चादुक्तबाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमुक्तम् । तथा हि—प्रतिपन्नोपाधौ स्वरूपेण रजतस्यात्यन्ताभावस्वीकारेऽपि कालभेदेनैव रजततदभावयोर्व्यवस्था स्यात्। अन्यथा 'रजतस्य शून्यतारूपमलीकत्वं स्या'दित्याशंक्य लौकिकप-

रमार्थरजतस्य कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव निषेधात्तादृशनिषेधसामर्थ्याच्च 'प्रतिपन्नं प्रातीतिकरजतं मिथ्ये'ति तैरुक्तम् । तथा च बाधकज्ञानस्योक्तभेदविषयकत्वं तेषां सम्मतमित्युच्यते । तथापि 'पूर्वापरविवरणवाक्ययोर्विरोध' इत्याशङ्क्य उक्तविरोधं परिजिहीर्षुराह—**अयमाशय इत्यादि** । (**पदेति**[1] । प्रातिपदिकेत्यर्थः । 'चैत्रो न पचती'त्यादावेकविभक्त्यन्तोपस्थाप्यस्याप्यन्योन्याभावाबोधकत्वात् ।) **अभिलापेति** । नञ्युक्तवाक्यरूपाभिलापेत्यर्थः । पर्वतादौ वह्न्यादिप्रकारकानुमिते 'पर्वतो वह्निमा'नित्यनेन तादात्म्येन वह्निमदादिप्रकारकधीजनकवाक्येनाभिलप्यमानत्वात् । 'उक्तवाक्यस्यापि संयोगेन वह्न्यादिप्रकारकधीजनकत्व'मिति प्राचीनमते तु यथाश्रुतमेव साधु । **आर्थिकमिति** । तथा चोक्तपञ्चपादिकावाक्येन तादृशभेदप्रतीतिरूपमेव बाधकप्रत्यक्षमभिलपितम् । तदभिप्रायेणैव पश्चाद्विवरणेऽपि तथोक्तम् । अत एव पञ्चपाद्या सूचयतीत्युक्तम् । तेन हि पञ्चपादिकाकृता 'तस्य निरुपाख्यताबोधनपूर्वकं मिथ्यात्वं ज्ञापयति' 'नेदं रजतं मिथ्यैवाभासि'दि'ति च हेतुवाक्यं पश्चादुक्तम् । परमार्थान्यत्वरूपनिरुपाख्यताबोधनद्वाराऽर्थान्मिथ्यात्वं ज्ञापयतीति हेत्वर्थः । अर्थापत्तिप्रकारो नेदमित्यादिनोक्तः । यतो नेदं परमार्थरजतम् । अतो मिथ्यात्वेन प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपेण इदमभासीदिति तदर्थः । एवं चार्थिकमुक्तमिथ्यात्वं बाधकोक्तभेदधीलभ्यमित्याशयेन तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयाऽवभासत इति व्याख्यानरूपं पूर्वविवरणवाक्यमविरुद्धम् । अत एवोक्तनिषेधसामर्थ्यात् 'प्रतिपन्नं रजतं मिथ्ये'ति तत्रोक्तमिति भावः । प्रतीति भ्रमबाधकाले सर्वानुभवसिद्धधी । प्रतीतरजतस्य प्रतीतरजतसाधारणरजतमात्रस्य रजतत्वेन पारमार्थिकत्वेन वेति शेषः । ननु, रजतत्वं प्रातीतिकं निषेध्यतावच्छेदकं व्यावहारिकं वा । आद्ये तादृशबाधोत्तरव्यावहारिकरजतत्वमादायेह रजतमिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः । द्वितीये प्रातीतिकं तदादायोक्तापत्तिर्भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तिश्च । न च द्वाभ्यां रजतत्वाभ्यां द्वे बाधबुद्धी जायेते । अनुभवविरोधादिति चेन्न । व्यावहारिकरजतत्वरूपेणैव रजतस्य शुक्तौ भ्रमे भानात् । तेन रूपेण च निषेधे वैयधिकरण्याद्यभावात् । भ्रमे हि व्यावहारिकरजतत्वस्य व्यावहारिकसंसर्गः प्रातीतिकरजते भासते बाधज्ञाने

---

[1] 'पदेति' एतदारभ्य 'अबोधकत्वा'दित्यन्त अधिकः पाठः क्वचित् कोशेषु न दृश्यते । किञ्च एकविभक्त्यन्तत्वं सुबन्ततिङन्तयोरसम्भवि । यद्येतत् प्रामाणिकं तदा विभक्तित्वसमानाधिकरणैकं पदैकवचनत्वं तदवच्छिन्नेत्यर्थकं व्याख्येयम् ।

व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकसम्बन्धभानवत् । न च प्रातीतिकं रजतत्वं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वविशिष्टसम्बन्धं चादाय विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरुक्तबाधसत्त्वेऽपीति वाच्यम । तादृशरजतत्वादौ तादृशतादात्म्यत्वे च मानाभावात् । व्यावहारिकवृत्तेर्व्यावहारिकस्यैव रजतत्वस्य प्रातीतिकरजते भानाद्व्यावहारिकतादात्म्यसाधारणव्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य तत्संसर्गतावच्छेदकतया भानाच्च । अथ भ्रमस्थले दोषजन्यतावच्छेदकतया प्रातीतिकं रजतत्वादिकं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वञ्च सिध्यति । व्यावहारिकसाधारणं रजतत्वादिकञ्च न दोषजन्यतावच्छेदकम् । दोषं विनापि तदवच्छिन्नस्य व्यावहारिकस्योत्पत्त्या व्यभिचारादिति चेन्न । व्यावहारिकसाधारणस्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रातीतिकतादात्म्यस्यैव उक्तजन्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेनोक्तव्यभिचारानवकाशात् व्यावहारिकसम्बन्धेनैव व्यावहारिकस्योत्पत्तेः । न चोक्तकार्यतावच्छेदकसम्बन्धे प्रातीतिकत्वं यत् प्रवेशितं तस्य व्यवहारकालबाध्यत्वरूपत्वे गौरवात् प्रातीतिकमात्रवृत्त्यखण्डधर्मरूपत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । तथा सति दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणतादात्म्यत्वविशिष्टसम्बन्धविषयकप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्त्यसम्भवात् । अत एव चोक्तगौरवं प्रामाणिकम् । अत एव च रजतत्वादिकमपि न प्रातीतिकमात्रवृत्ति । प्राचीनोक्तिस्तु,रजतत्वादिकं स्वरूपेण व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणमपि प्रातीतिकरजतादिसंसृष्टरूपेण प्रातीतिकमेव न व्यावहारिकसाधारणमित्यभिप्रायिका । अत एव व्यावहारिकसम्बन्धेन कपालादेर्घटादिहेतुत्वे न प्रातीतिककपालात् घटाद्युत्पत्त्यापत्तिः । किं च 'कपालादिरूपकारणकूटविशिष्टं यत् यत्क्षणे भवति तत् तदुत्तरक्षणावच्छेदेन घटव'दिति व्याप्तिबलादुक्तापत्तिः कार्या । उक्तव्याप्तिरेव न सम्भवति । कपालादिकारणकूटनिष्ठव्याप्तौ कपालादेर्व्यावहारिकसम्बन्धस्य प्रवेशात् स्वव्यापकघटसमानाधिकरणवृत्तिकपालादिकारणकूटत्ववत्त्वस्य व्यावहारिकसम्बन्धावच्छिन्नस्य व्याप्तिस्वरूपत्वाद्वा । प्रातीतिककपालादिघटितस्य तादृशकूटत्वस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यालीकत्वात् । न च तथापि बाधोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातीतिकसंसर्गमादाय'इह रजत'मिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । रजतत्वीयप्रातीतिकसंसर्गस्यापि व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणेन तादात्म्यत्वरूपेणैव रजत्वोपरि भ्रमे बाधे च भानेन तादृशबाधे सति तादृशतादात्म्यत्वरूपेण प्रातीतिकतादात्म्यावगाहिन्या अप्युक्तविशिष्टबुद्धेरसम्भवात् । **व्यावहारिकामिति** । तदन्यूनसत्ताकामित्यर्थः । स्वाप्नभ्रमस्य स्वाप्नबाधे प्रातीतिकात्यन्ताभावविषयकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अथवा मिथ्यात्वं व्यावहारिकात्यन्ताभावघटितमेव । स्वाप्नबाधस्तु, प्रातीतिकमेवा-

भावं व्यावहारिकत्वेन भासमानमवगाहते । तथा च व्यावहारिकमित्यस्य व्यावहारिकत्वेन भासमानमित्यर्थः । व्यावहारिकत्वं च व्यवहारकालाबाध्यत्वम् । तच्च प्रातीतिकत्वेनोक्तबाध्यत्वरूपेणागृह्यमाणे प्रातीतिकेऽपि बाधकज्ञानेन गृहीतुं शक्यत एवेति भावः । कण्ठोक्तं बाधकधीविषयः । ननु, स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं बाधकज्ञानेन नियमतो गृह्यत इति वक्तुमशक्यम् । स्वाधिकरणत्वस्य भ्रमरूपोपस्थिते बाधात्पूर्वं सत्त्वेऽप्यन्यूनसत्ताकत्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् चक्षुरादिमानायोग्यत्वादनुमानाद्यनवतारेऽपि बाधबुद्ध्युदयाच्चेति चेदत्रोच्यते । न्यूनसत्ताकत्वेन रूपेण व्यवहारकाले यदज्ञातं तादृशाभावस्यैव मिथ्यात्वघटकतास्वीकारेण 'अज्ञातत्वेन सर्वं साक्षिभास्यमि'ति विवरणाद्युक्तेः स्वसामानाधिकरण्यादेश्च बाधकवृत्तिज्ञानविषयत्वादुक्तमिथ्यात्वस्य बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन ग्रहणम् । एवं व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वपक्षेऽपि व्यवहारकालीनज्ञाननिवर्त्यत्वेनाज्ञाताभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वं स्वीकृत्य निर्वहणीयमिति । **नापसिद्धान्त इत्यादि** । 'स्वरूपेण प्रातीतिकरूप्यस्य न निषेध' इति सिद्धान्तहानिर्न दोषः । तथा सिद्धान्तस्यैवास्मदाचार्यानभिमतत्त्वात् । अत एव व्यावहारिकरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधस्वीकारे भ्रमबाधवैयधिकरण्यादिवारणाय तस्यैव भ्रमे भानस्य वाच्यत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति दोषोऽपि न । एवमुक्तपञ्चपादिकाविवरणादिग्रन्थविरोधोऽपि नेत्यर्थः । **अत्यन्तासत्त्वापातइति** । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वमत्यन्तासत्त्वम् । तदादाय प्रपञ्चेऽर्थान्तरापत्तिरुक्तानुमाने स्यादित्यर्थः । ननु, प्रतिपन्नोपाधिमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तानुमानात्सिद्धम् । न तूक्तात्यन्तासत्त्वम् । अतः कथमर्थान्तरं तत्राह—**प्रतीत्यादि** । **त्रैकालिकनिषेधेति** । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावेत्यर्थः । अन्यत्रासत्त्वेन प्रतिपन्नोपाधिभिन्ननिष्ठावच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन । प्रतिपन्नस्य प्रमितस्य । पर्यन्तं निश्चयप्रयोजकं निश्चायकम् । तथा चोक्तानुमानेनान्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतेनोक्तात्यन्तासत्त्वनिश्चयसम्भव इति भावः । ननु, तथापि सर्वत्रेत्ययुक्तम् । यत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधेरेवोक्तमिथ्यात्वे निवेशात्तत्राह—**अन्यथेति** । उक्तमिथ्यात्वे सर्वस्य प्रतिपन्नोपाधेरनिवेश इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । स्वानधिकरणे प्रतिपन्नोपाध्यन्तर इत्यर्थः । सत्त्वापातात् सत्त्वमादायार्थान्तरतापातात् । किंचित्प्रतिपन्नोपाधिमात्रनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनतापाताच्च । ननु, प्रतिपन्नोपाधिभिन्नदेशेऽसत्त्वस्य सन्दिग्धत्वेन न प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिस्तत्राह —**न हीत्यादि** । त्वदुक्तेः त्वदाचार्योक्तेः । तथा च निश्चितमेव तदिति भावः । इतः सर्वदेशनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्य-

न्ताभावप्रतियोगित्वात् । असत्त्वं असत्त्वशब्दार्थः । निरुपाख्यत्वं शब्दवृत्त्यविषयत्वम् । ख्यायमानत्वात् वृत्तिसम्बन्धेन सम्बध्यमानत्वात् । निरुपाख्यादिपदानामलीकेऽनुभावकत्वरूपशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया सङ्केतविशेषेण वा अलीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकम् । तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात् । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्य उक्तत्वात् । अत एव 'वृत्तयः पञ्चतय्यः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इति वृत्तिज्ञानानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात् सद्रूपाधिष्ठानविषयकात् भ्रमात्पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः । निद्रा सौषुप्तवृत्तिः । न च निर्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽपि अभावस्य विकल्पविषयत्वादेश्च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहोपस्थित्योक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात् 'अनेन पदेनालीकं बोध्य'मिति सङ्केतसम्भवाच्च । तथा च वृत्तिविषय एवालीकमिति भावः । अपरोक्षतया अप्रतीयमानत्वं प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथाश्रुते नित्यातीन्द्रियस्यांशं प्रति अपरोक्षत्वान्नित्येत्याद्यसङ्गतेः । **नास्त्येवेति** । प्रकृतानुमानीयपक्षे ज्ञायमानमित्यादिः । तथा च सामान्यानुमाने सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमित्यस्य पक्षविशेषणस्योक्तत्वेन तादृशविशेषणविशिष्टप्रपञ्चे प्रतिपन्नेत्यादिमिथ्यात्वसिद्धावपि नालीकत्वमादायार्थान्तरमिति भावः । ननु, शून्यवादिनो माध्यमिकस्य मते सर्वं मिथ्येति स्वीकारेऽपि घटस्सन्नित्यादिधीः स्वीक्रियते । सर्वानुभवसिद्धायास्तस्या अपलापासम्भवात् । तत्रचाबाध्यरूपसत्तादात्म्यं न भाति । किन्त्वर्थक्रियाकारित्वमिति तैः स्वीक्रियते । तथाचान्यैरपि तथैवोच्यतां तत्राह । **न च बाधादित्यादि** । सत्त्वेन अबाध्यरूपसत्तादात्म्येन । माध्यमिकान्यैस्सर्वैरपि वादिभिरिति शेषः । तथा च माध्यमिकभिन्नानामनुभवस्तादृश इति भावः । ननु, तथापि विशेषानुमानेषूक्तविशेषणस्य पक्षे अनुक्तत्वादर्थान्तरम् । उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वासम्भवश्चालीकेऽतिव्याप्तेस्तत्राह—**एतादिति** । प्रपञ्चस्य सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वमेव । सदर्थकेन अबाध्यार्थकेन । प्रतिपन्नपदयुक्तेनेति शेषः । उपाधिपदस्य स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्मसंक्रामकार्थकत्वात् स्वसमीपवृत्तिदृश्यत्वावच्छेदेन स्वगतसत्त्वादिधर्मभ्रमजनकत्वस्य प्रकृते तात्पर्यविषयत्वात् सर्वाधिष्ठानमेव प्रकृते उपाधिपदार्थ इति भावः । लक्षणपक्षे तु उपाधिपदस्य सदर्थकत्वं विशेषानुमानपक्ष इवेति वक्ष्यते । **सूचितमिति** । प्रतिपन्नपदस्य स्वतादात्म्यधीविशेष्यार्थकतयोपाधिपदार्थे-

सति प्रपञ्चरूपस्वतादात्म्यधीविशेष्यत्वस्य शब्दतो लाभेन प्रपञ्चे सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्यार्थतो लाभ इति भावः। न चाबाध्यत्वापेक्षया कालसम्बन्धित्वमेव लघु। तस्य कालिकविशेषणतारूपविलक्षणसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपत्वात्। तथा चोक्तप्रतियोगित्वे सति कालसम्बन्धित्वमेव साध्यतामिति वाच्यम्। एतस्यैव तस्यापि साध्यत्वसम्भवात्। लक्षणत्वपक्षेऽपि यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् प्रतिपन्नेत्यादिविवरणादुक्तौ उपाधिपदसार्थक्याय तस्याबाध्यार्थकत्वस्योक्तत्वाच्च। ननु, सदर्थकोपाधिपदेनापि प्रपञ्चस्यालीकत्वमादायार्थान्तरं दुर्वारम्। उक्तालीकत्ववादिना माध्यमिकेन प्रपञ्चे क्षणिकत्वादिभावनानिवर्त्यस्थिरत्वादेरिवाबाध्यत्वस्यापि शून्यत्वभावनानिवर्त्यस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारेणाबाध्यत्वोपहितप्रपञ्चे प्रपञ्चतादात्म्यधीविशेष्यत्वस्वीकारात्। तत्राह—**शून्येत्यादि**। शून्यवादिभिः माध्यमिकमतानुयायिभिः। अबाध्यत्वोपहितास्वीकारादिति शेषः। **सदधिष्ठानकेति**। अबाध्यत्वोपहितविशेष्यकेत्यर्थः। अवश्यक्लृप्तेनार्थक्रियाकारित्वेनालीकव्यावृत्तेन 'सन् घट' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरुक्ताबाध्यत्वं माध्यमिकेन न स्वीक्रियते। न च बाधात्पूर्वमबाध्यत्वं प्रपञ्चेऽस्त्येव तन्मतेऽपीति वाच्यम्। त्रिकालाबाध्यत्वस्यैवास्माभिर्निवेशात्। तच्च कालानवच्छिन्नबाधकज्ञानाविषयत्वरूपम्। तच्च ब्रह्मणि मन्मतेऽस्ति। तन्मते तु न कुत्रापीति भावः। न चैवं तन्मते शून्यभावना व्यर्थेति वाच्यम्। तस्या परमकाष्ठापन्नवैराग्यहेतुत्वेन प्रपञ्चस्वरूपबाधकत्वेन चात्महानिरूपमोक्षसम्पादकत्वेन तन्मते स्वीकारात्। **अनङ्गीकारादिति**। अबाध्यविशेष्यकप्रपञ्चभ्रमस्य स्वीकारे प्रपञ्चेऽप्यबाध्यतादात्म्यभ्रमोऽवश्य स्वीकार्यः। परस्पराध्यासानुरोधात्। अन्यथा तु तत्र मानाभाव इति भावः। सदधिष्ठानकभ्रमानङ्गीकारमात्रं विशेषानुमानोपयुक्तम्। अनङ्गीकारादित्यन्तं सामान्यानुमानोपयुक्तम्। एवं मिथ्यात्वस्य सर्वप्रतिपन्नोपाधिघटितत्वे सति। **पर्यवसितमिति**। मिथ्यात्वमिति शेषः। प्रतिपन्नेत्यस्य तु प्रयोजनाभावादनिवेश इति भावः। यदधिकरणं यस्याधिकरणम्। **संयोगेत्यादि**। संयोगेन घटस्य यदधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य समवायेन प्रतियोगितया समवायेन यत् घटस्याधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य संयोगेन प्रतियोगितया च सिद्धसाधनमित्यर्थः। **सूचितत्वादिति**। तथा च प्रतिपन्नपदमुक्तार्थलाभायैवेति भावः। अन्तरेण विनैव। सम्बन्धावच्छेदकौ निवेश्याधिकरणता न प्रतीयत इति नेत्यर्थः। एवकारान्तर्भावेन तादृशार्थलाभात्। तादृशप्रत्ययाभावस्य न हीत्यनेन निषेधः। **यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्**। सम्बन्धावच्छेदकौ विनापि अधिकरणताधीसत्त्वात्। ननु, गगनाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिरत आह—**तथा चे**-

ति। अर्हतीति। प्रतीतिनिवेशो यावत्त्वमधिकरणे देयम्। अन्यथोक्ताधिकरणतायास्तच्छून्येऽपि प्रतीतिसम्भवेन सिद्धसाधनतापत्तेः। तथा च लाघवाद्येन सम्बन्धेन यदवच्छेदेन यस्य सम्बन्धि यत् तन्निष्ठेत्याद्येव निवेश्यम्। प्रतिपन्नपदेन तादृशसम्बन्धित्वेन प्रमायोग्यत्वस्य तादृशसम्बन्धित्वरूपस्य लाभात्। सम्बन्धित्वं भूतलादौ गगनादेरपीति न तत्राव्याप्तिरिति भावः। तेनैव सम्बन्धविशेषेणेति। प्रतियोगित्वमित्यत्रान्वेति। संयोगसमवायाद्युभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनात् तदन्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभाय एवकारः। तेनैवावच्छेदकाविशेषेणेति। तदन्यावच्छेदकानवच्छिन्नेत्यर्थः। तस्य तदधिकरणकत्वेऽन्वयः। सिद्धान्ते अत्यन्ताभावमात्रस्य सर्वदेशकालवृत्तित्वेनावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वात्तदवच्छिन्नेत्यनुक्त्वा तदन्यानवच्छिन्नेत्युक्तम्। वस्तुतस्तु, अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव तदधिकरणकात्यन्ताभावे देयम्। अन्यथा व्याप्यवृत्तिसाधारणपक्षकानुमाने व्याप्यवृत्त्यंशे यथोक्तसाध्यासम्भवादिति ध्येयम्। ननु, नोक्तसिद्धसाधनस्यावकाशः। प्रकृतानुमानावतारात्पूर्वमेव अवृत्तिगगनादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे वृत्तिमत्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे च वक्ष्यमाणरीत्या मानाभावात्तत्राह—यदि पुनरित्यादि। न स्यात् नास्ति। मिथ्यात्वानुमानावतारात् पूर्वमिति शेषः। ननु, गगनादेरप्रत्यक्षत्वमते तदभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेऽपि गगनादिकं भूतलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि। भूतलादिनिष्ठस्य वृत्तिनियामकसम्बन्धस्याप्रतियोगित्वात्। नित्यरूपादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि। नित्यरूपादिनिष्ठसम्बन्धाप्रतियोगित्वात्तज्जलादिवदित्याद्यनुमानं मानमस्तु तत्राह—अनुमाने चेति। तर्काभावादिति। अप्रत्यक्षस्यापि गुरुत्वादेस्तेजआदावत्यन्ताभावोऽनुमीयते। तत्र तदसत्त्वे गुरुत्वाद्यापस्या पतनाद्युत्पत्त्याद्यापत्तिरूपतर्कसत्त्वात्। प्रकृते तु न तर्क इति भावः। अन्यथेति शेषः। सामान्यतो दृष्टमात्रेण तर्कहीनेन अन्वयव्यतिरेकिणा गगनतज्जलान्यतरत्वादिहेतुना। नन्वेवमाकाशादौ घटादिभेदोऽपि न स्यात्, अयोग्याधिकरणे भेदस्याप्रत्यक्षत्वात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वाच्च तत्राह—तद्व्यतिरेकेणेति। आकाशे घटाभेदे घटत्वस्यातिप्रसक्त्या तद्रूपेण कपालादिकार्यताप्रत्यक्षरूपकार्यस्य व्यतिरेकस्स्यात्। नित्यसाधारणरूपस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः। आकाशात्यन्ताभावस्य त्वस्वीकारे न तथेत्यर्थः। एवमिति। न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यग्रिमेणान्वेति। एवंशब्दार्थं प्रत्यक्षानुमानाद्यभावरूपं हेतुं प्रकटयति—संयोगेत्यादि। ननु, प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोर्विरोधित्वं सम्बन्धविशेषमन्तर्भाव्यैव कल्पनीयम्। तथाहि—विरोधित्वं सहानवस्थानम्। तदपि द्विविधम्। साक्षात् ज्ञानद्वारकं च।

तत्राद्यं तद्देशतत्कालावच्छेदेन तेन सम्बन्धेन तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिनोऽधिकरणे। तद्देशकालावच्छेदेन वर्तमानत्वस्याभावः तत्सम्बन्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावनिष्ठः। द्वितीयं तु तादृशाधिकरणनिश्चयक्षणे तदुत्तरक्षणे च तादृशाभावस्य तादृशवर्तमानत्वज्ञानाभावः। तथा चोक्तविरोधितयोरन्यथानुपपत्तिरेव संयोगादिना घटाद्यधिकरणे समवायादिना तदभावसाधिका तत्राह—लाघवेनेत्यादि। लाघवेन अभावप्रतियोगिनामात्रस्य सम्बन्धावच्छिन्नत्वाकल्पनया सम्बन्धविषयत्वघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनया च लाघवसम्भवेन। घटात्यन्ताभावत्वेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वेन। घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वेति। सामानाधिकरण्यघटितस्य साक्षाद्विरोधित्वस्य ज्ञानद्वारकविरोधित्वस्य चेत्यर्थः। देशकालावच्छेदं सम्बन्धं तदवच्छिन्नत्वं चानन्तर्भाव्यैवोक्तविरोधित्वे वाच्ये। उक्तलाघवसम्भवादिति भावः। गौरवात् संयोगादिनानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानन्ताभावाना कल्पनागौरवात्, सम्बन्धघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पने संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वयोः प्रतियोगितांशे विशेषणविधया निवेश्यतया प्रतियोगिताविषयतायामेकविषयतानिरूपितत्वविशिष्टस्यापरविषयतानिरूपितत्वस्य विशेषणत्वे वाच्ये विनिगमकाभावेन अवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेदे गौरवाच्च। ननु, घटसंयुक्ते समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सिद्ध्यतु। किं चाभावबुद्धेस्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयकत्वमनन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्धकत्वे संयोगेनात्र घटो नास्तीति बुद्धेरपि समवायेनात्र घट इति धीप्रतिबन्धकत्वापत्तिः। अथ सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयिका धीः न प्रतिबन्धिकेति चेत्। तर्हि समवायेन नात्र घट इति बुद्धेरप्युक्तप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्तत्राह—घटसमवायाद्यभावमात्रविषयकतयेति। घटसमवायत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलादिविशेष्यताकत्वेनेत्यर्थः। प्रतीत्युपपत्तेः 'समवायेनात्र घटो नास्ती'तिप्रतीतेर्विषयोपपत्तेः, 'समवायेनात्र घट' इतिधीप्रतिबन्धकत्वोपपत्तेश्च। मात्रेत्यनेन सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता न विषयो न वा तद्घटितरूपेण प्रतिबन्धकतेत्यर्थः। 'शिखी चैत्रो न' इत्यादौ चैत्रीयशिखादेर्नाशप्रतियोगित्वमिव समवायेन घटो नास्तीत्यादौ समवायविशिष्टघटत्वादिरूपेण घटादेर्भानेऽपि घटीयसमवायादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं भातीति समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति घटसमवायोऽत्र नास्तीति निश्चयस्य परैरपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। परं तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या घटसमवायत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावविषयकत्वेन। तथा च लाघवादुक्तसम्बन्धावच्छि-

मत्वमनन्तर्भाव्यैव तदुच्यताम् । न च घटसंयुक्तादिदेशे केनचित्सम्बन्धेन घटसमवायस्य सत्त्वात् तदभावोऽपि तत्र न सम्भवतीत्युक्तधीप्रमात्वोपपत्तये समवायेन घटाभाव एव तद्विषय इति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धेन हि परैर्घटसमवायस्याभावो यः स्वीक्रियते स एवास्माभिर्घटसमवायाभाव उच्यते। तस्यैव घटसमवायीयदैशिकसाक्षात्सम्बन्धविरोधात्। अत एव केनचित्सम्बन्धेन घटादेः सर्वत्र जन्ये मूर्ते च सत्त्वात्तत्र घटसामान्याभावधीप्रमात्वोपपत्तये सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताऽवश्यं वाच्येति परास्तम्। घटीयदैशिकसाक्षात्सम्बन्धसामान्याभावस्यैव घटसामान्याभावत्वात् । तादृशश्च घटस्य सम्बन्धः संयोगः समवायश्च । न तु कालिकी दिङ्निष्ठा वा विशेषणता । न वा स्वाश्रयसंयोगादिः । अत एव तद्वत्यपि'घटो नास्ती' ति धीः प्रमात्वेन सर्वसिद्धा । ननु, संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ रूपीयसंयोगादेरप्रसिद्ध्या तदभावो न विषयः । न च संयोगाद्यंशे रूपीयत्वादेर्भ्रमत्वं तत्रेति वाच्यम् । तादृशप्रतीतेः सर्वांशे प्रमात्वस्य सर्वजनसिद्धत्वादिति चेत्सत्यम् । रूपीयत्वादिना संयोगाद्यभावस्यैव तत्र विषयत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारात् । परैरपि तत्र व्यधिकरणसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् । प्रतियोग्यंशे विशेषणतानापन्नस्यैव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितांशे अवच्छेदकतया विशेषणत्वेन भ्रमत्वाभावात् । प्रतियोग्यंशे विशेषणस्यैव उक्तविशेषणत्वमिति नियमेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधीमात्रस्य प्रतियोग्यशे तादृशधर्मभ्रमत्वस्वीकारेण प्रकृतेऽपि भ्रमत्वे बाधकाभावात् न दोषः । न च घटो न पट इत्यादिनिश्चयकालेऽपि पटत्वेनात्र घटो नास्तीति ज्ञानोत्पत्तेर्घटादौ पटत्वादिवैशिष्ट्याभाव एवोक्तज्ञाने विषयः । वैशिष्ट्यस्य साहित्यरूपस्य तृतीयार्थत्वेन तदत्यन्ताभावबोधने घटपदोत्तरं न सप्तम्यपेक्षेति वाच्यम् । उक्तनिश्चयकाले घटत्वादिविशिष्टे पटत्वादिभानासम्भवेऽपि एकत्र द्वयमिति रीत्या शुद्धघटादौ घटत्वपटत्वाद्युभयं विशेषणीकृत्योक्तज्ञानोत्पत्तिसम्भवात् उक्तज्ञाने घटादौ पटत्वादिवैशिष्ट्याद्यभावभाने अत्र घटः पटत्वेनास्तीत्याकारकस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या घटत्वपटत्वाद्युभयविशिष्टविषयकस्य सत्त्वेऽप्युक्तज्ञानाकारस्यानुपपत्तेरित्याशयः । ननु, 'समवायेन घटो नास्ती'त्यादिज्ञाने प्रतियोगितांशे सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाने घटसमवायत्वाद्यवच्छिन्नत्वमपि न भातीति कुतो नोच्यते । तादृशावच्छिन्नत्वेन पराभ्युपगतप्रतियोगिताव्यक्तिसम्बन्धेन घटसमवायविशिष्टस्याभावस्य घटसमवायाविरोधित्वं उक्तसम्बन्धेन घटसमवायत्वमात्रेण चावच्छिन्नाया अभावांशे प्रकारताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यदि च प्रतियोगिताया धर्मावच्छिन्नत्वं सर्वानुभाविकमित्युच्यते तदा

सम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि तथेति वक्तुं शक्यते इति चेत् अत्रोच्यते । जले वह्नि-र्नास्तीतिवज्जले द्रव्यं नास्तीत्यस्यापि प्रमात्वं स्यात् । यत्प्रतियोगिताव्यक्तिविशेष-सम्बन्धेन वह्निविशिष्टो योऽभावस्तस्य तेन सम्बन्धेन द्रव्यात्मकवह्निविशिष्टत्वात्।अथ वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिता । न तु द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रतीति चेत्त-र्हि तत्प्रतियोगिता वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका । न तु द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकेत्येवोक्तवाक्यार्थः । तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपेक्ष्य वह्नित्वाव-च्छिन्नत्वमेव लघु तत्प्रतियोगितायां कल्प्यताम् । किं च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या ज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानाद्वैलक्षण्यसि-द्धये विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण विशे-षणसम्बन्धो भातीति स्वीक्रियते । तथा चाभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टस्येत्यादिज्ञानत्वानिय-मात् घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणानुयोगि-ताविशेषरूपोऽभावे घटादेस्सम्बन्धो भाति । घटवदित्यादौ संयोगादेर्घटत्वावच्छिन्नप्र-तियोगिताकत्वरूपेण भानवत् । न चैवं कम्बुग्रीवादिविशिष्टवदित्यस्येव कम्बुग्रीवा-दिविशिष्टमत्र नास्तीत्यस्यापि विशिष्टस्येत्यादिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः । गुरुधर्मस्याभा-वनिष्ठानुयोगितासम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे संयोगादिसम्बन्धप्रतियोगितायाम-प्यनवच्छेदकत्वेन द्वयोरप्युक्तज्ञानयोरप्रमात्व स्यादिति वाच्यम् । गुरुत्वज्ञाने सत्यप्यु-क्तज्ञानयोरुत्पत्त्या प्रमात्वस्येष्टत्वात् । गौरवस्य कारणतावच्छेदकत्वादिविरोधित्वेऽपि सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वात् । अथ वा विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशेष-णतावच्छेदकं विशेषणान्वयिनि विशेष्ये विशेषणतया भाति । यदेव हि स्ववि-शेष्यविशेष्ये विशेषणं तत् विशेषणम् । तदन्यत्तु प्रकारीभूतमप्युपलक्षणमुपाधिर्वा । तथा च घटः प्रमेयः दण्डिमदिदमित्यादौ विशेषणविशेषणतावच्छेदकयोरेकजातीयेन तादात्म्यादिसम्बन्धेन प्रमेयादौ विशेषणत्वेऽपि संयोगादिसाक्षात्सम्बन्धेन दण्डा-देरिदमादौ बाधकाले स्वाश्रयसंयोगादिपरंपरासम्बन्धेनापीदमादौ विशिष्टस्येत्यादि-रूपोक्तज्ञाने दण्डादेर्भानवत् घटोऽत्र नास्तीत्यादा घटाद्यभावे स्वप्रतियोगितानिरू-पितानुयोगितासम्बन्धेन घटादेः प्रकारत्वेऽपि घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन तत्र बाधात् स्वाश्रयप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धेन तस्य प्रकारत्वे जले द्रव्यं नास्ती-त्यस्यापि प्रमात्वापत्तेः । अन्यस्य चैकजातीयसम्बन्धस्य घटाभावे घटत्वादेर्वक्तुमश-क्यत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुयोगितैव तस्य तत्र सम्बन्ध उच्यते । 'दण्डि-मदिद'मित्यादावपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धेन इदमादौ दण्डादेर्भानमिष्टम् । कदाचित्संयोगादेरिव तस्याप्यबाधात् । तस्य दण्डावच्छिन्नप्रति-

योगिताकाधिकरणतात्वात् सामानाधिकरण्येन सङ्ख्याविशिष्टं परिमाणमत्र नास्तीत्यादौ तु, स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैवैकस्मिन्नभावे सङ्ख्यापरिमाणयोर्भानम् । तस्य सम्बन्धस्य तत्राबाधात् । ननु, 'विशिष्टं केवलादन्य'दिति मते विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशिष्टस्य विशेषणत्वम् । 'विशेष्ये विशेषण'मित्यादिज्ञाने तु, न तस्य विशेषणत्वम् । किं तु भूतलादौ शुद्धघटादे । तत्र घटत्वादेरित्यस्य वक्तुं शक्यत्वान्नोक्तयुक्तीनामवकाश इति चेत्सत्यम् । तथापि संयोगसम्बन्धेनेत्यादिमूले नानुपपत्ति । घटात्यन्ताभावत्वेनेत्यस्य घटत्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वेनेत्यर्थकत्वात् । घटसमवायाद्यभावेत्यस्यापि घटसमवायत्वादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थकत्वात् । घटत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वसम्भवेनोक्तावच्छेदकत्वोक्तौ मूलकारस्यौदासीन्यात् । जले वह्नित्वविशिष्टस्याभावसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वविशिष्टस्याभावासत्त्वात् 'जले द्रव्यं नास्ती'ति बुद्धेर्नापत्ति । ननु, घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधित्वस्वीकारेऽपि भूतलादौ घटात्यन्ताभावोऽस्तु । घटस्यावृत्तित्वस्वीकारेणोक्तविरोधित्वोपपत्तेः तत्राह—**आधाराधेयभावस्येति** । भूतलघटाद्योरित्यादिः । ननु, घटसंयोगी घटात्यन्ताभाववान् । घटसमवायाभावान्नित्यरूपवदित्यनुमेयं तत्राह—**उक्तयुक्तेरिति** । तर्काभ वात् । भूतलं घटध्वंसवत् । कपालभूतलान्यतरत्वात् कपालवदित्यनुमानापत्ते । तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्त्यभावात् । ननु, घटोत्पादानन्तरं पुनर्घटोत्पादवारणाय समवायेन घटं प्रति घट. प्रतिबन्धकः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाव कारणम् । तथा च घटसंयुक्तकपालेषु घटोत्पत्तिर्न स्यात् । उक्तप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्र्यभावादित्यत आह—**उक्तेति** । एकसम्बन्ध प्रत्यपरसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासंभवेन तदभावस्यैव प्रतिबन्धकाभावविधया प्रयोजकत्वादित्यादियुक्तेरित्यर्थ. । **अग्रमूलयोरिति** । औपाधिकभेदवतोस्तदवच्छिन्नवृक्षयोर्वेति शेष । अग्रावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षे भेदस्वीकारेण तयोरेव सयोगतदभावौ भासेते इति न कुत्राप्यव्याप्यवृत्तित्वमिति भाव । **उपपत्तेरिति** । इत्यालोच्यत इति शेष । **सन्मात्रनिष्ठेति** । सत्त्वव्यापकेत्यर्थ । अधिकरणमेवाभाव इति पक्षेऽपि केवलस्य सद्रूपस्याभावत्वाविशिष्टेन सद्रूपेण तादात्म्यसम्बन्धसत्त्वात्तद्व्यापकत्वोपपत्तिः । न च उक्तपक्षे 'नेह नाने'त्यादिश्रुत्यनुपपत्ति । तया ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावाधारत्वबोधनादिति वाच्यम् । उक्तपक्षे घटाद्यभावस्य भूतलादौ तादात्म्यसम्बन्धस्यैव स्वीकारेण ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावतादात्म्यस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनात् । उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जलौ अभावीयसम्बन्धविचारप्रसङ्गे—'परस्य तादात्म्यमस्तीतिचे'दिति । परस्याधिकरणस्वरूपाभाववादिनो मठादेर्मत इति तत्र टीकाकारः । अधिकरणातिरि-

क्ताभावपक्षेऽपि चैत्रे गोशून्यता नास्तीत्यादौ गवादिरूपाभावस्याधारत्वेन चैत्रा-
दिप्रत्ययाभावात् स्वामित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वाच्चाभावधीमात्रस्याभावा-
धारत्वविषयकत्वानियमात् । घटाभावे न घट इत्यादौ अभेदेऽप्याधाराधेयत्वस्य सर्वैरपि
स्वीकार्यत्वेन उक्तश्रुत्यादिजन्यज्ञानस्य ब्रह्मादावभावाधारत्वविषयकत्वस्योक्तपक्षद्वये-
ऽपि सम्भवाच्च । अत्र यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं सत्त्वव्यापकता-
वच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं मिथ्यात्वम् । तेन मेयत्वादिरूपेण व्यापकतामादाय न सि-
द्धसाधनम् । न च यस्या अभावव्यक्तेस्सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनव-
च्छिन्नं नास्ति तद्व्यक्तिप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्येव वक्तुं शक्यम् । घटादिमति
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याश्रयात् भेदो वेदान्तिमतेऽप्यस्तीत्यतोऽनव-
च्छिन्नमित्युक्तम् । एवं च घटसंयुक्तादौ समवायादिना घटाद्यभावनिराकरणं
व्यर्थम् । तदभावव्यक्तेस्तथात्वेन सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तामादाय सि-
द्धसाधनाभावादिति वाच्यम् । विशेषणतादिव्यधिकरणसम्बन्धेन घटाद्यभावव्यक्ते-
केवलान्वयित्वेन तामादाय सिद्धसाधनात् । एवं उक्तानुमानस्योक्तमिथ्यात्वसाधकत्वे ।
बाध्यबाधकभाव इति । भावाभावयोस्समानाधिकरण्यज्ञाने सति तयोरेकज्ञानमपर-
ज्ञानस्य न बाधकमतउक्तज्ञानाभावविशिष्टं भावाभावयोर्विरोधविषयकं वा तयोरेकस्य
ज्ञानमपरस्य ज्ञाने बाधकं वाच्यम् । तादृशज्ञानञ्च न मिथ्यात्वज्ञानवतां सम्भवतीति भा-
वः । **वाच्यमिति** । अधिकसत्ताकाभावेन अन्यूनसत्ताकाभावेन वा घटितं मिथ्यात्वमिति
पक्षयोराद्यपक्षे इति शेषः । इदं भिन्नसत्ताकत्वमुत्तरग्रन्थान्वयि । **न व्यावहारिक इति** ।
किन्तु प्रातीतिक इति शेषः । **रजतस्य व्यावहारिकत्वेति** । रजते कल्पितस्य व्या-
वहारिकत्वस्य । अपहारे उच्छेदे । **प्रातीतिकसत्त्वेति** । प्रातिभासिकस्वरूपेत्यर्थः ।
पुरोवृत्तिप्रतीतरजतस्येत्यनुषज्यते । **बाधोत्तरेति** । उक्तज्ञानोत्तरेत्यर्थः । **स्यादि-
ति** । तथा च समानसत्तासनन्तर्भाव्य प्रातीतिकान्याभावस्यैव भावविरोधित्वं स्वीकृ-
त्य तद्ज्ञानस्य भावबाधकत्वं वाच्यम् । अत स्वाधिकसत्ताकात्यन्ताभावस्यापि भाववि-
रोधित्वात् तद्घटितमिथ्यात्वमनुपपन्नमिति भावः । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरो-
धेऽपि न तादृशयोरेव बाध्यबाधकधीविषयत्वमुच्यते । येन प्रातीतिकत्वविशिष्टर-
जतस्य व्यावहारिकाभावधीर्बाधिका न स्यात् । किं त्वन्यादृशयोः । तथाहि—अभा-
वज्ञानस्य भावज्ञानं प्रति बाधकत्वं भावोपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकान्तर्गतत्वं वा,
भावभ्रमे भ्रमत्वज्ञापकत्वं वा, अधिष्ठानधीविधया भावज्ञानोच्छेदकत्वं वा ।
आद्ये ' अधिकसत्ताकरजतात्यन्ताभावव्याप्य शुक्तित्व' मित्याकारकेण निश्चयेनो-
द्बुद्धसंस्कारेण वा विशिष्टस्य 'इयं शुक्ति' रित्याकारकसाक्षात्कारस्य प्रातिभासिकरज-

तोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वेन व्यावहारिकाभावज्ञानस्य प्रातिभासिकरजतादिधीबाधकत्वं नानुपपन्नम्। द्वितीयेऽनुपपत्त्यभावस्त्वयैव स्वीकृतः। व्यावहारिकाभावज्ञाने रजतव्यावहारिकत्वापहारकत्वस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकत्वं हि विश्वमिथ्यात्वनिश्चयपूर्ववर्तिनो मिथ्यात्वनिश्चयस्याविशेष्यत्वम्। तदपहारश्चोक्तनिश्चयविशेष्यत्वादेव। तथा च मिथ्याविषयकत्वरूपभ्रमत्वं रजतज्ञाने उक्ताभावज्ञानेन ज्ञापितमिति स्वीकृतमेवेत्याशयेनाह—**तत्रेयमिति । प्रमयेति ।** शुक्तित्वे रजतीयव्यावहारिकात्यन्ताभावव्याप्यताविषयकेन निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा सहितयेति शेषः। सत्त्वस्यापीत्यपिना व्यावहारिकत्वस्य समुच्चयादुक्तरीत्या रजतज्ञाने व्यावहारिकाभावज्ञानस्य भ्रमत्वज्ञापकत्वमुक्तम्। **तदसत्त्व इति।** असत्त्वमुच्छेदः। **आवश्यकत्वादिति।** परिणामिन उच्छेदे परिणामस्याप्युच्छेदस्तयोस्तादात्म्यादिति भावः। अत एव अज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेदयोरविप्रकर्षादेव । व्यावहारिकसत्त्वापहारे मिथ्यात्वनिश्चये । **अधिष्ठानाज्ञानेति ।** व्यावहारिकेण तिक्तत्वाभावेन विशिष्टस्य गुडस्य जीवब्रह्मैक्यस्य चाज्ञानेत्यर्थः। प्रतिबन्धकदोषोत्सारणाधीनादधिष्ठानसाक्षात्कारादित्यादि । एतेन तृतीयेऽपि बाधकत्वे नाभावस्य भावविरोधित्वापेक्षेति सूचितम् । निवृत्तौ उच्छेदे । जीवन्मुक्तस्य तु नाज्ञानमुच्छिन्नम्। संस्कारात्मना सत्त्वात्। अथ वा प्रारब्धभोगोपयोगिदेहादिकमज्ञानशब्देनोच्यते। तथा च 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्रुत्या विश्वमायानिवृत्त्युत्तरं भूयोऽपि देहादिनिवृत्त्युक्तेः 'प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश'इति स्मृतेश्च देहाद्युच्छेद एव प्रपञ्चाप्रतीतिप्रयोजक इति भावः । अत्रेदमवधेयम् । यत्क्षणे यस्याज्ञानस्य उच्छेदस्तत्क्षणे तत्प्रयुक्तस्यावश्यमुच्छेद इति न नियमः । जीवन्मुक्तावज्ञानसंस्कारस्वीकारपक्षे व्यभिचारात् । नापि यदज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतिबन्धकशून्ये यत्क्षण इत्यादिनियमः । विदेहत्वप्रयोजकब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिक्षणे 'ब्रह्म साक्षात्करोमी'त्यनुभवेनाज्ञानासत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तमनःपरिणामरूपब्रह्मसाक्षात्कारादिसत्त्वेन व्यभिचारात्। एतादृशोत्पत्तिक्षणे हि नोक्तप्रतिबन्धकमस्ति तद्द्वितीयक्षणे विदेहत्वसम्पत्त्या सर्वदृश्योच्छेदात् । किं तु यत्क्षणे या प्रमा तत्क्षणे अवश्यं तत्समानविषयकाज्ञानोच्छेदः। उक्तप्रतिबन्धकशून्ये यत्क्षणे यस्याज्ञानस्योच्छेदः तदव्यवहितोत्तरक्षणे अवश्यं तत्प्रयुक्तस्योच्छेदः। या प्रमा यदज्ञानसमानविषयिका सा तदज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिः। यो यस्तत्प्रमावानुक्तप्रतिबन्धकशून्यक्षणः सः तदज्ञानप्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्ववृत्तिभिन्न इति यावत्।तथाचाज्ञानसमानविषयकमनोवृत्त्युत्पत्तिक्षणे मनोवृत्त्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अज्ञानस्यावरणविक्षेपरूपशक्तिद्वयस्वीकारपक्षे तु आवरणशक्तेरेव सविषयकत्वात् आद्यनियमे

अज्ञानस्थाने अज्ञानीयावरणशक्तिर्वाच्या । यस्या आवरणशक्तेस्समानविषया या प्रमा सा तस्या अधिकरणक्षणावृत्ति । तेन विक्षेपशक्तेस्तदज्ञानस्य च जीवन्मुक्तिकाले सत्त्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयनियमे तु तदज्ञानप्रयुक्तस्थाने तदज्ञानतदीयविक्षेपशक्तितत्प्रयुक्तेति त्रितयं वाच्यम् । एतेन प्रतिपन्नोपाधावित्यादेरुक्तव्याख्यानेन । प्रतिपन्ने ब्रह्मसम्बन्धितया ज्ञाते । परमार्थेन पारमार्थिकत्वेन। स्वरूपेण चेति शेषः । **अभावादिति**। भावः प्राप्तिः । 'भूपाला'वित्यनुशासनादिति तदभावादित्यर्थः । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ कालादौ ब्रह्मसम्बन्धाभावस्य सर्वसम्मतत्वात् सम्बन्धसामान्याभावस्यैव सम्बन्धिसामान्याभावत्वात् तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । निर्धर्मके अभावप्रतियोगित्वप्रयोजकधर्मवद्भिन्ने । येन रूपेण यस्याभावः प्रत्यक्षः येन वा हेतुना यत्राभावप्रतियोगित्वमनुमीयते तद्रूपमुक्तप्रयोजकम् । ब्रह्मणि तु तन्नास्त्येव । केनापि रूपेण ब्रह्मणोऽभावप्रत्यक्षाभावात् । शुद्धब्रह्मणस्तु नाभावः प्रत्यक्षस्सम्भवति । प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकरूपाभ्यामेवाभावः प्रत्यक्ष इति नियमात् । उपहितब्रह्मतादात्म्यात् ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि न तस्याभावप्रतियोगितानुमापकत्वम् । अप्रयोजकत्वादिति भावः । तत्र तत्स्वरूपे । **श्रुतीति** । स्वरूपात्मकसत्यत्वादिबोधकश्रुतेरित्यर्थः । उक्तं हि पञ्चपाद्याम् 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति ब्रह्मणो धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते' इति । चकारात् सत्यत्वादिसङ्ग्रहः । पृथगिवेति निरुपाधीष्टत्वादिविशिष्टरूपेण कल्पितेन केवलचिद्रूपात् भिन्ना इवेत्यर्थः । केवलचिदेव हि उक्तविशिष्टरूपतादात्म्योपलक्षिता सती आनन्दरूपा । शुद्धायामपि चिति निर्विकल्पकवृत्तितत्साक्ष्यज्ञानयोर्विषयत्वस्यैव विशिष्टचित्तादात्म्यस्यापि सत्त्वात् विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यस्यावश्यकत्वात् । मतान्तरस्य शुद्धचित्यस्वीकारेऽपि विशिष्टतादात्म्यादिस्वीकारात् । यत्तु, केवलचिदेव निरुपाधीष्टत्वाकारवृत्त्या भासमाना आनन्दरूपा । आवरणविरोधिविशिष्टत्वाकारवृत्त्या ज्ञानरूपा । एवं मिथ्यात्वाभावविशिष्टत्वाकारवृत्तिभिः सत्यत्वादिरूपा । तादृशेष्टत्वादीनां शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेऽपि तादृशेष्टचित्तादात्म्यसत्त्वात् तदाकारवृत्तिविषयता । यदि चोक्ततादात्म्यं तदुपहितचित्येव स्वीक्रियते न तु शुद्धचितीति पक्षः स्वीक्रियते, तदा उक्ततादात्म्याकारवृत्तिद्वारकशुद्धब्रह्माकारवृत्तिविषयता । अत एव पृथगिवेत्यस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधौ भिन्ना इवेति विवरणकारव्याख्यानमिति । तन्न । तत्तद्रूपोपलक्षितचित एवानन्दादिरूपत्वसम्भवे तत्तदाकारवृत्त्युपलक्षितस्य तद्रूपत्वकल्पने गौरवात् । विवरणं वृत्तिनिवेशमस्तु. निरुपाधीष्टत्वादौ प्रमाणसूचनायेत्याशयेनाचार्य आह—**मिथ्या-**

त्वाभावरूपसत्यत्वस्येत्यादि । वस्तुतस्तु, निरुपाधीष्टत्वादिनोपलक्षितत्वं तत्प्रकारकमनोवृत्त्युत्तर निर्विकल्पकमनोवृत्त्या विषयीकृतत्वम् । अन्यथा शुद्धस्यैव तत्तद्रूपोपलक्षितत्वेन सत्यत्वानन्दत्वादिधर्मभेदानुपपत्तेः । तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानोत्तरमतद्व्यावृत्तिधीविषयत्वस्यापि तत्रैव पर्यवसानम् । आनन्दादीनां विशिष्टरूपत्वे तु स्वरूपात्मकता न स्यात् । तस्मात् मिथ्यात्वेत्यादिमूलमपि विवरणवाक्यानुसारेण व्याख्येयम् । **परप्रकाश्यत्वेति** । अन्याधीनव्यवहारकत्वेत्यर्थः । घटादेरिव चितोऽपि व्यवहारः हि चिदधीनः न चिदन्याधीन. । व्यवहारविषयतामात्रे चित्तादात्म्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च चिति तत्तादात्म्यासम्भवः । व्यवहारपूर्वकालोपहितचिति केवलचित्तादात्म्यसत्त्वात् । कार्यपूर्वकालोपहिते कारणसम्बन्धस्यैव कार्येषु प्रयोजकत्वात् । कालपरिच्छेदो नाशप्रतियोगित्वम् । देशपरिच्छेदोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । वस्तुपरिच्छेदो भेदप्रतियोगित्वम् । ननु, ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावादिस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वमनुपपन्नम् । उक्ताभावत्वादिविशिष्टस्य मिथ्यात्वात् । अत एव नोक्ताभावत्वादिविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वं तादात्म्यस्यापि स्वोपहित एव सत्त्वेन तदुपलक्षितत्वस्य शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वात् । शुद्धे तत्स्वीकारेऽपि प्रपञ्चेऽतिव्याप्ति. । मिथ्यात्वादेरपि मिथ्यात्वेन प्रपञ्चेऽपि तदभावस्य प्रपञ्चस्वरूपस्य सत्त्वेन तत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वानपायात् । न हि यदधिष्ठानरूपमधिकरण तदेवाभावस्वरूपं नान्यदधिकरणमित्यत्र मानमस्ति । अथ मिथ्यात्वादिविशिष्टात् भेद. सत्यत्वादिकं वाच्यम् । तथापि मिथ्यात्वादिधर्मस्य ब्रह्मण्येव कल्पितत्वात् कथं तत्रोक्तभेदः । तत्राह—**तथा चेत्यादि** । तथा च सत्यत्वादेरभावरूपत्वे च । भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि मिथ्यात्वादिधर्मान्प्रति सम्बन्धविशेषणानाश्रयत्वेऽपि । सर्वधर्माभावरूपतया स्वाधिष्ठानकसर्वधर्माभावत्वविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वेन । तथा चाध्यासिकतादात्म्येन ब्रह्मण· प्रतियोगित्वादिरूपमिथ्यात्वादिधर्मवत्त्वेऽपि विशेषणताविशेषादिसम्बन्धेन तद्विशिष्टाद्भेदसम्भवेन तत्समानाधिकरणो यो मिथ्यात्वात्यन्ताभावस्तद्वत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपमुक्तभेदवत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूप वा सत्यत्वादीति भाव । एतेन मिथ्यात्वाद्यभावतादात्म्यवति ब्रह्मणि भावानाश्रयत्वोक्तिर्न युक्तेत्यपास्तम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां द्वितीयमिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमाह—**ज्ञाननिवर्त्यत्वं वेति** । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । **ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेति** ।

ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावन्नाशप्रतियोगित्वेत्यर्थः । अयं उक्ता- व्याप्तिरूपः । **प्रपञ्चनाशं प्रति ब्रह्मज्ञानस्य न कारणता ।** चरमतत्त्वज्ञानजन्यनाशस्या- नाशापत्त्या 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तस्य ज्ञानानिव- र्त्यत्वात् तत्सत्यत्वापत्तेः 'अतोऽन्यदार्तं'मित्यादिश्रुतिबाधाच्च । तथा च शुक्तिरूप्या- दावप्युक्तज्ञाननाश्यत्वे मानाभावात् साध्याप्रसिद्धिरित्यपि नोद्यम् । **ज्ञानप्रयुक्तेत्या- दि ।** ज्ञानप्रयुक्तोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानव्यापको यः अवस्थितिसामान्यतत्स्वस्वीयसंस्का- रान्यतरस्याभावः तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । या या अप्रामाण्यज्ञानादिशून्यसाक्षात्कारप्र- मा । सा समानविषयकाज्ञानक्षणावृत्तिः । या या स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहितोक्त- प्रमा सोक्ताज्ञानतत्संस्कारक्षणावृत्तिः । सहितान्तोपादानादुक्तसहितान्यशुक्त्यादि- प्रमाया उक्तसंस्कारक्षणवृत्तित्वेऽपि न व्यभिचारः । अत एव जीवन्मुक्तनिष्ठब्रह्मप्रमा- ऽपि तादृशक्षणवृत्तिः । या योक्तप्रमा । सा स्वसमानविषयकाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कार- वत् कालपूर्वभिन्ना । तथा च तादात्म्येनोक्तप्रमा प्रति स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वसम्बन्धे- नोक्ताज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभावः उक्ताज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य स्वाधिकर- णकालपूर्वत्वसम्बन्धेनाभावश्च व्यापकः । तादृशाभावप्रतियोगित्वस्याज्ञानतत्प्रयुक्तत- त्संस्कारेषु सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तादात्म्येन तादृशप्रमा प्रति स्वसमानविषयकत्वं कालिकत्वं चेति सम्बन्धद्वयेनाज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभावः स्वप्रयोजकाज्ञानसमान- विषयकत्वं स्वाश्रयकालपूर्वत्वं चेति सम्बन्धद्वयेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्या- भावश्च व्यापक इति तु निष्कर्षः । नानाज्ञानपक्षे तत्पुरुषीयत्वमपि प्रमाऽज्ञानयोर्निवे- श्यम् । **अवस्थितिरिति ।** प्रकृतस्यावस्थितिपदस्यार्थः । **स्वरूपेण कारणात्मना चे- ति ।** अज्ञानतत्प्रयुक्तस्वरूपेण स्थूलावस्थाकारणीभूतसंस्काररूपेण च । अयिति अज्ञान- संस्कारस्य स्थूलावस्थोपधायकत्वं जीवन्मुक्तिदशायामस्त्येव । तदर्थमेव तत्स्वीकारात् । ननु, संस्काररूपे मानाभावः तत्राह —**सत्कार्यवादेति** । कार्याणां तदधिष्ठानतत्त्व- साक्षात्कारपर्यन्तं किञ्चिद्रूपमवश्यं वाच्यम् । प्रलयकाले अदृष्टादिजन्यायाः का- र्यावस्थायाः तत्कालसाधकश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । '**तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्या**'दि- श्रुत्या तत्काले कार्यस्यानभिव्यक्तरूपेण स्थितिबोधनात् दण्डादिपातेन घटो नष्ट- इत्यादि प्रत्ययेन दण्डपातादिजन्यनाशावगाहनाच्च । न हि तार्किकादिमतेऽपि का- र्यस्य नाशोऽपलप्यते । परं तूक्तश्रुत्या घटो नाशत्वमापन्नः पूर्वावस्थैवोत्तरावस्था जा- तेत्याद्यनुभवेन च सिद्धं नाशस्य पूर्वावस्थातादात्म्यापन्नोत्तरावस्थारूपत्वम् । न च पू- र्वोत्तरावस्थयोस्तादात्म्यमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भिन्नकालीनयोः प्रतियोग्यनुयोगि- भावसम्बन्धस्येव तादात्म्यस्यापि अनुभवबलेन सम्भवात् । अन्यथा घटादिकालावृ-

त्तिज्ञानादेः घटादौ विषयतादिसम्बन्धस्यापलापापत्तेः । तथा च सर्वदा व्यवहारकाले कार्यस्य तादात्म्यापन्नं किञ्चित्कार्यरूपमस्ति । तत्त्वदर्शनं विना तदुच्छेदासम्भवादिति सत्कार्यवादः सांख्यानामिवास्माकमपि । परं त्वस्माकं तद्रूपं मिथ्येति विशेषः।

ननु, ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्तु। मुद्गरादिना तु घटादेर्नाशो न जन्यते । मुद्गरादितः पूर्वमिद्धस्य घटाद्युपादानस्य कपालादेरेव तत्तत्कालावच्छिन्नस्य घटादिनाशत्वात् । न चैवं तत्त्वज्ञानेनापि कपालादिरूपस्य नाशस्याजननात् घटादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्यादज्ञानकालीनकपालादिरूपाणां घटादिनाशानां ज्ञानाजन्यत्वेऽपि ज्ञानोत्तरकालोत्पन्नस्येतरसर्वप्रतियोगिकनाशस्य ज्ञानजन्यत्वे सिद्ध कपालादिनाशस्यापि घटादिनाशत्वेन घटादिनाशस्य ज्ञानजन्यत्वानपायात्।तत्राह—**तथाचेति**।ज्ञानप्रयुक्तेत्यादिलक्षणे कृते चेत्यर्थः। **ब्रह्मेत्यादि**। एवकारः स इत्यस्योत्तरं योजनीयः। तथा च स एव उक्तसम्बन्धेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावरूपोक्तावस्थितिसामान्याभाव एव। ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः । न तु घटादिनाशो ज्ञानकालीनकपालादिनाशरूपः । तस्य ज्ञानजन्यत्वे पश्चान्नाशकाभावेन स्वनाश्यत्वस्वीकारे ज्ञानानाश्यत्वेन च सत्यत्वापत्तेः । नचोक्तावस्थितिसामान्याभावस्यैव कपालादिप्रपञ्चनाशस्यापि ज्ञानोत्पत्तिक्षणे द्वितीयक्षणे वा ज्ञानस्याक्षणिकत्वपक्षे उत्पन्नत्वेन प्रपञ्चसमानकालीनत्व स्वीकृत्य ज्ञानप्रयुक्तत्वमुच्यतामिति वाच्यम्। नाशस्य प्रतियोगिक्षणावृत्तित्वनियमात् । प्रतियोगिक्षणवृत्तिनाशे मानाभावात् । चरमक्षणस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशत्वसम्भवेऽपि स्वनाशत्वासम्भवेन तस्य ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वोपपादनासम्भवादुक्तावस्थित्यभावविषयकतया 'ज्ञानात् दृश्य सर्व नष्ट' मिति प्रत्ययोपपत्तेः तत्त्वज्ञानजन्यनाशे मानाभावाच्च । तस्मात् स एव ज्ञानाधीनः । ज्ञानादुक्ताभाव इति प्रत्ययेन ज्ञानकालीनेऽप्युक्ताभावे ज्ञानाधीनत्वसम्भवात् । ज्ञाननाशकालीनस्य उक्ताभावस्य स्वीकारे तस्य नाशकाभावेन सत्यत्वापत्तेः । न तु कपालादिनाशो मानाभावादिति या अतीतघटादौ ज्ञाननाश्यत्वलक्षणस्याव्याप्तिः सा ज्ञानप्रयुक्तेत्यादिकरणान्नेत्यर्थः। ननूक्तावस्थित्यभावोऽपि न ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः प्रलयादौ ब्रह्मज्ञानं विनापि तत्सत्त्वेन तस्य ब्रह्मज्ञानानधीनत्वादित्यत उक्तम्-**मुद्गरपातेनेति**। उपलक्षणमिदम्। ब्रह्मज्ञानान्येनादृष्टादिनेत्यर्थः। प्रयुक्तत्वं तृतीयार्थः। तस्य च विरहपदार्थद्वयेऽन्वयः। तथा च घटादिस्वरूपप्रतियोगिकविरहस्य ब्रह्मज्ञानान्यप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिसंस्कारप्रतियोगिकस्य उक्तावस्थितिसामान्याभावस्य ब्रह्मज्ञानान्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तत्वं तस्याक्षतमिति भावः । यदि च चरमक्षणे स्वेतरस्येव स्वस्यापि ध्वंसत्व स्वीक्रियते, एकत्रापि तत्र रूपभेदेन ध्वंसत्वं प्रति प्रतियोगित्वानु-

योगित्वयोः सम्भवात्। सकलदृश्यत्वेन हि तत्र प्रतियोगित्वम् । चरमतत्वज्ञानाश्रयनत्क्षणव्यक्तित्वेनानुयोगित्वम् । 'घटाभावे स नास्ती'त्यादिप्रत्ययबलेनाश्रमस्वामिनां मते घटाभावादिप्रतियोग्यनुयोगिकस्यात्यन्ताभावस्येव 'ज्ञानात् सर्वदृश्यं नष्टमि'त्यादिप्रत्ययबलेन सर्वदृश्यप्रतियोगिकस्य चरमक्षणानुयोगिकस्य ध्वंसत्वस्य सम्भवात्। तदा ज्ञानप्रयुक्तावस्थितीत्यादेर्ज्ञानाधीनो यः स्वस्वीयसंस्कारोभयस्य नाशस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः। उत्तरज्ञाननाश्यत्वमादाय पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनात् संस्कारनिवेशः । स्मृतिनाश्यसंस्कारकत्वमादायानुभवे सिद्धसाधनात् स्वेत्यस्य निवेशः । संस्कारस्य स्मृत्यनाश्यत्वे तु न तन्निवेश्यम् । **अवस्थितिश्चेत्यादि** । अवस्थितिपदार्थ उभयरूप इत्यर्थः । ननु, मुद्गरपातादिनाऽपि घटतत्संस्कारयोर्नाशसम्भवेन नोक्तनाशो ज्ञानप्रयुक्तः । तत्राह—**तथाचेत्यादि** । विरहपदं नाशपरं। **विरहाभावादिति** । तथाचोक्तश्रुत्यादिसिद्धो दण्डाद्यनाश्यो घटादिसंस्कारः प्रलयादिनिष्ठ आवश्यक इति भावः । स स्वरूपसंस्कारोभयनाशः । ज्ञानप्रयुक्त एवेति स्वरूपनाशात्मकसंस्कारप्रतियोगिकस्य नाशस्यापि स्वरूपनाशत्वेनोभयप्रतियोगिकनाशो ज्ञानप्रयुक्त एवेति नातीतघटाद्यव्याप्तिरिति भावः । अथवा ज्ञानप्रयुक्तावस्थितीत्यादेरयमर्थः । अज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य पूर्वोक्तसम्बन्धद्वयेन योऽत्यन्ताभावो ज्ञानाधीनस्तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । पूर्वमते नाशस्येव एतन्मतेऽत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकालीनस्याऽपि ज्ञानाधीनत्वम् । 'तत्वज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वदृश्यमुच्छिद्यते' इति प्रत्ययात्। ननूक्तात्यन्ताभावस्याविद्यकत्वेन तस्याप्युक्तात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्यः । एवं तस्यापीत्यनवस्थेति चेन्न । पूर्वमते एकस्यैव स्वस्वेतरनाशत्ववदेतन्मतेऽप्येकस्यैव स्वस्वेतरोक्तात्यन्ताभावत्वस्य सम्भवात् । ननु, प्रलयादावुक्तात्यन्ताभावस्य ब्रह्मज्ञानं विनाऽपि सत्वेन न स तत्प्रयुक्तस्तत्राह—**तथाचेत्यादि** । मुद्गरपातेन ब्रह्मज्ञानान्येन। ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः । अथवा ज्ञानप्रयुक्तो ज्ञानाधीनः योऽवस्थितिसामान्यस्य स्वात्मकसामान्यस्याभावः तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। स्वात्मकञ्च स्वसमसत्ताकं ग्राह्यम्। तच्च स्वस्वीयसंस्काररूपस्वीयपरिणामादिरूपमेव। न तु ब्रह्म। ज्ञानेन हि अज्ञानतत्परिणामसामान्यस्यात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छिन्नस्साध्यते । साध्यता च तत्र क्षमसाधरणी । स चाभावः स्वान्यसर्वदृश्यविरोधी क्षणिक इति व्याख्या। तदेतद्व्याख्याचतुष्टयं दर्शितम्। अत एव यथाश्रुतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासाध्यत्वादेव। तद्वदेव पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाश्यत्व इव । ननूक्तसम्बन्धद्वयेन कस्य चिद्योऽत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वमेवास्तु । किं उक्तान्यतराभावस्याज्ञानप्र-

युक्तत्वस्य वा निवेशेन । द्वितीयपक्षे च किमुक्तनाशत्वस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वस्य च निवेशेन। तत्राह—शशेत्यादि । अवस्थितिसामान्यस्य विरहः उक्तसम्बन्धद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। चतुर्थपक्षे तु तथा चेत्यादि नातिव्याप्तिरित्यन्तो ग्रन्थ. सङ्गच्छतेतमाम् । ननु, तत्पक्षे दृश्यसामान्यस्याध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धेनात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनः सम्बन्धान्तरेण वा सः । आद्ये तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वादसङ्गतिः । द्वितीये अध्यस्तसर्वसम्बन्धैरत्यन्ताभावस्य ज्ञानप्रयुक्तया प्रतीतिर्विरुध्येतेति चेन्न । आध्यासिकतादात्म्यस्य विषयतायाः समवायस्य च स्थानापन्नत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वात् भेदप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावात् । न चोक्ताभावस्य कैवल्येऽप्यनुवृत्त्यापातात् 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त'इत्यादिश्रुतिविरोध इति वाच्यम । क्षणिकत्वस्योक्तत्वात् । ननु, शुक्तिरजतादेरपि शशविषाणवदलीकत्वेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावाप्रतियोगित्वात्साध्यवैकल्यम् । तत्राह—शुक्तीत्यादि । तद्विरह इति । अत एव तस्याज्ञानप्रयुक्तत्वमिति शेषः । अत एव उक्तात्यन्ताभावस्य ज्ञानव्यापकत्वात् , ज्ञानाधीनत्वाद्वा, उक्तनाशस्य ज्ञानाधीनत्वाद्वा । स्वकार्येण स्वप्रयुक्तेन। विलीनेन संस्कारेण। वर्तमानेन स्थूलेन । सह सहितस्य । ज्ञानेन ज्ञानव्यापिका, ज्ञानाधीना वा । निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभाव., उक्तनाशो वा । अत्रेदं बोध्यम् । निवृत्तेर्ज्ञानाधीनत्वपक्षे ज्ञानोत्पत्तिकालीनेऽप्यज्ञानतत्सम्बन्धयोर्निवृत्तिस्वरूपे अखण्डधर्मरूपं ज्ञानाधीनत्वमविरुद्धम् । घटादिरूपे तत्प्रागभावनिवृत्तित्वविशिष्टे घटाद्यधीनत्ववत् । घटात्तत्प्रागभावो निवृत्त इति धीवत् 'तरति शोकमात्मवित्' 'सोऽविद्याग्रन्थि विकिरती'त्यादिप्रतीतेर्ज्ञानोत्पत्तिकाल एवाविद्यानिवृत्त्यनुभवाच्च । यदि च स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नायां निवृत्तौ ज्ञानाधीनत्वं न स्वीक्रियत इत्याग्रह, तथापि घटादिजनकसामग्र्या एव घटादिप्रागभावनिवृत्तिजनकत्वस्वीकारादव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन घटविशिष्टत्वेनैव तस्य वाच्यत्वात्तज्जनकतावच्छेदकस्यापि कार्ये प्रयोजकत्वात् । घटात्तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति प्रत्यये घटप्रयोज्यत्वं निवृत्तौ भाति । यदि चोक्तनिवृत्तिर्घट एव न तदन्या, तत्र च कपालत्वादिनैव हेतुत्वं न तु घटवत्त्वेनेति न घटस्य स्वस्मिन् प्रयोजकत्वमुच्यते, तदा घटात्तत्प्रागभावो निवृत्त इति व्यवहारो न मुख्य । किं तु घटजनकात् घटप्रागभावनिवृत्तिरित्येव मुख्यो व्यवहारः । 'तरति शोक'मित्यादौ शोको नाविद्यादिकम् । किं तु दृश्यमात्रम् । आत्मविद्वा आत्मज्ञानसाधनवानिति दिक् । इतरदृश्यनिवृत्तौ तु ज्ञानसाध्यतापि सम्भवति । ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात् । उक्तसाध्यतापि ज्ञानाधीनाभिमसमयसम्बन्धरूपा तादृशदृश्यविरोधित्वविशिष्टे एवात्यन्ताभावे स्वीक्रियते ।

ज्ञानपूर्वकालीनत्वविशिष्टे तादृशात्यन्ताभावे ज्ञानसाध्यत्वस्याप्रतीतेः । तादृश-विरोधित्वञ्च तस्य नानुपपन्नम् । तत्वज्ञानस्योक्तात्यन्ताभावेतरदृश्याश्रयकालपूर्वत्व-विशिष्टान्यत्वनियमात् । तादृशात्यन्ताभावस्यापि क्षणिकत्वम् । दृश्याश्रयकालपूर्व-त्वविशिष्टान्यत्वनियमादिति । एवमज्ञानप्रयुक्तसाहित्यस्याज्ञाने कथनात् अज्ञान-स्य निवृत्तिक्रियायां प्राधान्यलाभात् प्रथममज्ञानस्य पश्चादज्ञानप्रयुक्तस्य निवृ-त्तिरिति सूचितम् । तत्रापि स्वसाहितस्य स्वप्रयोजकाज्ञानस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्ति-रज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इति बोध्यम् । अज्ञानप्रयुक्तस्यैव बाध्यत्वव्यवहारात् । स्व-प्रयोजकाज्ञाने निवृत्तेऽपि जीवन्मुक्ते देहादिबाधाव्यवहारात् स्वसहितस्येति । प्रलयादौ घटादेर्निवृत्तिरपि जीवन्मुक्तस्य नानाशरीरप्रापकप्रारब्धकर्मणाऽग्रिमक-ल्पे समरिष्यन इन्द्रादेश्चाज्ञाननिवृत्तिसहितेति तस्यास्तं प्रति घटादिबाधत्वा-भावात् ज्ञानप्रयुक्तेति । उक्तविवरणवाक्ये निवृत्तिपदमत्यन्ताभावपरमपि व-क्तु शक्यते । वक्ष्यमाणवार्तिकवाक्येन नासीदित्यादिना अविद्यातत्प्रयुक्तात्यन्ता-भावस्य बोधनात् । अत एवोक्त वासिष्ठादौ 'दृश्य नास्तीति बोधेन मनसो दृश्य-मार्जनम् । संपन्नञ्चेत्तदोत्पन्ना परानिर्वाणनिर्वृति'रिति । ननु, मनस इत्यस्य बो-धेऽन्वयो मार्जने वा । आद्ये तत्वज्ञानसाध्यस्य दृश्यसामान्याभावस्य स्वेतरसर्वदृश्य-विरोधित्वस्य पूर्वोक्तस्य भङ्गः । तादृशविरोधित्वे सति तादृशाभावस्य तत्कालीनमनो-निष्ठवृत्तिरूपबोधविषयत्वासम्भवात् । अत एव न द्वितीयः । उक्तात्यन्ताभावरू-पस्य मार्जनस्य मनोनिष्ठत्वासम्भवात् । अथ दृश्ये तदन्वयः । तथापि तादृशबोध-स्य वृत्तिरूपस्य दृश्यत्वेनोक्तदोषानपाय इति चेन्न । उक्तात्यन्ताभावस्य स्वविषयकवृत्तिभिन्नसर्वदृश्यविरोधित्वस्यैव स्वीकारात् साक्षिभास्यत्वस्वीकाराद्वा इत्याश-येनाह—**वार्तिकेत्यादि** । लीनेन ज्ञानकालीनसंस्काररूपलयप्रतियोगिना । तथा चाज्ञानस्य वर्तमानत्वेऽप्यतीतकार्यसहितरूपेणातीतत्वादासीदित्यस्य प्रसक्त्या नासी-दिति निषेधसम्भव इति भावः । **भाविकार्येत्यादि** । कार्यजनकस्यादृष्टादेरत्यन्ता-भावात्कार्यस्यात्यन्ताभावरूपा या निवृत्तिस्तत्सहिताज्ञाननिवृत्त्यभिप्रायकमित्यर्थः । तथा चादृष्टादिकारणसत्त्वादग्रे भाविता यज्ज्ञानीयस्य कार्यस्य प्रसक्ता तज्जातीयस्या-दृष्टाद्यभावात् ज्ञानप्रयुक्तादभावो न भविष्यतीत्यनेन बोध्यत इति । **अन्यदिति** । कारणाभावप्रयुक्तस्य कार्याभावस्य ज्ञानं विनाऽपि सत्त्वेन न बाधरूपत्वमिति स प्रकृतानुपयुक्त इत्यर्थः । नन्वेकाज्ञानपक्षे शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मज्ञानं विना निवृत्त्यभावे-न तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तानुमानपूर्वमग्रहेण व्याप्तिग्रहासम्भवस्तत्राह—**रूप्येत्या-दि** । वैकल्यं अग्रहः । तथा च नानाज्ञानपक्ष एवेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु, एकाज्ञा-

त्पक्षेऽपि दोषजन्यधीविषयत्वेन शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वमनुमाय व्याप्तिग्रहसम्भवः। ननु, पूर्व इवोत्तरोऽप्यवधिर्दृश्याब्धेर्नास्त्येव। तदुक्तं प्रलयस्याप्यस्वीकर्तृभिर्मीमांसकैः—'न कदाचिदनीदृशं जग'दिति। आस्तां हि तत्वज्ञानमात्यन्तिकदुःखनाशस्य नित्यसुखसाक्षात्कारस्य वा मोक्षस्य हेतुः। शोकं दुःखम्। आनन्दं आनन्दः। ब्रह्मणः बृहतः जीवस्येति यावत्। रूपं नित्यधर्मः। मोक्षे मोक्षहेतुज्ञाने अनुप्रतिष्ठितमित्यर्थिकायाः 'तरति शोकमात्मवित् आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतेः। उक्तनिवृत्तिप्रयोजकं तु कुतस्तत्राह—**मुद्गरेत्यादि**। पातानन्तरं पातोत्पत्तिरूपव्यवधायकशून्यकाले। पातोत्पत्तिक्षण इति यावत्। **घटो नास्तीति**। स्वाश्रयकालपूर्वत्वसम्बन्धेन घटो नास्तीत्यर्थः। एवं ज्ञानानन्तरमित्यादि दृष्टान्तेत्यर्थः। रूप्यं चेति चकारात्तत्कारणाज्ञानसम्बन्धग्रहणम्। ज्ञानसाध्यनिवृत्तिपक्षे तु अनन्तरपदयोरुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोऽर्थः। नास्तीति शब्दस्याद्यस्य मुद्गरपातप्रयुक्ता द्वितीयस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरस्तीत्यर्थ। नञो निवृत्त्यर्थत्वादिति भावः। अनन्तरमिति च सावधारणम्। तथा चास्तीत्यस्य वर्तमानत्वार्थकत्वेनेदानीमेव मुद्गरपातप्रयुक्ता निवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति धीवत् एतत्क्षण एव ज्ञानप्रयुक्ता सर्वदृश्यनिवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति सार्वलौकिकधीबलादुक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्व ज्ञानस्य युक्तम्। तदनुसृत्य पूर्वोक्तव्याप्तीनां कल्पनमपीति भावः। ननूक्तव्याप्तीना ग्राहक कस्तर्क इति चेत् 'दण्डपातोत्पत्तिक्षणो यो यस्स घटसमवायितत्तद्देशावच्छेदेन घटवत्कालपूर्वो ने'ति व्याप्तौ 'स यदि तथा न स्यात् तदोक्तपूर्वत्वेन प्रमीयेने'ति तर्क इव 'तत्त्वप्रमा या या सा स्वसमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तवत्कालपूर्वाने'त्यादिव्याप्तौ 'सा यदि तथा न स्यात् तदोक्तपूर्वत्वेन प्रतीयेते'त्यादितर्को ग्राहक। यदि चैवं न स्वीक्रियेत तदा दुःखनाशस्य तत्वज्ञानसाध्यत्वेऽपि तदधिकरणक्षणे दुःखं कुतो नोपलभ्यते। कुतो वा नानुवर्तते। नाशस्य प्रतियोगिसमानकालीनत्वानियमादिति चेन्न। उक्तनियम एव हेतो एष्टत्वात्। अथ नाशजनकदण्डपातादिसमूहाश्रयक्षणस्य घटाद्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति चेत्तर्हि दण्डपातादेरुक्तविशेषणं विनाप्युक्तनियमस्य त्वया स्वीकारात्। प्राभाकरादिमते नाशस्य तत्तदधिकरणरूपस्य दण्डपाताद्यजन्यत्वेन तादृशनियमस्यैव स्वीकाराच्च। तत्वज्ञानस्थलेऽपि तत्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावव्याप्तिः प्राभाकरादिभिस्त्वयाऽपि स्वीक्रियते। तथा च तद्वदेव सम्मते प्रमायामुक्तपूर्वत्वाभावनियमे न कोऽपि दोषः। यदि चोक्तविशेषणविशिष्टदण्डपातादेरेव तथा नियमः। प्राभाकरादिमते-

ऽपि घटादिचरमक्षणरूपो नाशो दण्डपातादिजन्यः । तदुत्तरक्षणरूपस्य तत्क्षणनाशस्यापि घटादिनाशत्वादग्रेऽपि तन्नाशव्यवहार इत्युच्यते, तदा तत्वज्ञानस्थलेऽपि तथा दर्शितमेव । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणस्य तु उत्तरक्षणाप्रसिद्धेः न तन्नाशस्याग्रेऽनुवृत्तिरिति स एव दृश्याब्धेस्तीररूपा मर्यादा ब्रह्मज्ञानं वा । सर्वथाऽपि ब्रह्मज्ञानं स्थिराया निवृत्ते न जनकमिति सिद्धम् । ज्ञानव्यापकतावच्छेदकं यदज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्वाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावत्वयोरन्यतरत्, तदाश्रयप्रतियोगित्वमज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारसाधारण ज्ञाननिवर्त्यत्वं, ज्ञानाधीनतावच्छेदकं यदुक्तान्यतरत्, तदाश्रयप्रतियोगित्व वा, ज्ञानसाध्यतावच्छेदकं यदज्ञाननाशत्वमज्ञानप्रयुक्तनाशत्व च तयोरन्यतरत्वत्व वा, तादृश यदज्ञानाभावत्वमज्ञानप्रयुक्ताभावत्वं च, तयोरन्यतरत्वत्व वा, ज्ञानप्रयुक्तनिवृत्तित्वं तदाश्रयप्रतियोगित्वं वा, ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति पूर्वोक्तरीत्या निष्कर्षो बोध्य । पटुतरसंस्कारादिविशिष्टज्ञानस्य कालिकसम्बन्धेन या व्याप्यता तन्निरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं यत् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्व, कालिकसम्बन्धेनोक्तज्ञान प्रति विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतायामवच्छेदकं यत् स्वाश्रयकालपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नदृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं च, तयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वमिति दिक् । उदीच्यात्मविशेषगुणत्वेन विभुविशेषगुणत्वेन । सामानाधिकरण्यस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन नाशकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । यथाश्रुते समानाधिकरणयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यत्वाच्छब्दं प्रति नाशकत्वासम्भवात् । अथवा सामानाधिकरण्यस्य निवेशे प्रयोजनाभावात् आत्मगुणत्वेनैव नाशकत्वम । लाघवादाह---उदीच्यत्वेनेति । उदीच्यत्वव्यापिका योग्यविभुविशेषगुणनाशकतेत्यर्थ । तथा च ज्ञानत्वेच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण जातिविशेषेण वा सति भाव । साधनादीत्यादिनोक्तार्थान्तरम । अनुभवसिद्धं विलक्षणस्मृतिरूपकार्यानुमेयम् । ननु, विलक्षणस्मृत्या विलक्षण एव संस्कारोऽनुमीयते । तथा च स्मृत्या पूर्वसंस्कारो नश्यत्येव । तत्राह---दृढत्वं चेति । समेत्यादि । तथा च समानविषयकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टसंस्कारत्वेन तत्समनियतजातिविशेषेण वा विलक्षणस्मृतिहेतुत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृते संस्कारं प्रति नाशकता न कल्प्यते। गौरवादिति भाव. । न च स्मृतिधारापत्तिः । उद्बोधकविच्छेदात् । संशये विपरीतज्ञाने । ननु, विपरीतज्ञानस्यानादिसंसर्गाभाव एव निश्चयरूपप्रतिबन्धकप्रयुक्तः। न तु नाशः । अत कथं विपरीतज्ञानेऽतिव्याप्तिः । ज्ञानजन्यनाशस्यैव हि प्रकृतलक्षणे निवेशः । अन्यथा उत्तरज्ञाननाश्यत्वमादाय सिद्धसाधनस्योक्तयसम्भव इ-

ति चेत्सत्यम् । यदि ज्ञानप्रयुक्तात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्वीकृत्य तन्नाशकस्यापि तदत्यन्ताभावप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, 'उत्तरज्ञानात् पूर्वज्ञानात्यन्ताभाव' इति धीश्च स्वीक्रियते, तदापि साक्षात्कारत्वेन प्रयोजकतानिवेशेन विपरीतज्ञानातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यत इति भावः । ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वरूपं लक्षणं स्वीकृत्य वा पूर्वापरग्रन्थसङ्गतिः । न च तथापि प्रवृत्तिप्रागभावेऽतिव्याप्तिः । उपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वेन प्रवृत्तिरूपतन्नाशं प्रति प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । प्रागभावस्यानङ्गीकारात्, नाशत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा प्रयोज्यतानिवेशाद्वा । ननु, स्पार्शनादिरूपे शुक्त्यादिसाक्षात्कारे सत्यपि चाक्षुषादिरूपस्य रजतादिभ्रमस्योत्पत्त्या तदिन्द्रियप्रयोज्यरजतादिभ्रमहेत्वज्ञाने तदिन्द्रियप्रयोज्यशुक्त्यादिधीत्वेन निवर्तकत्वमावश्यकम् । तथा च साक्षात्कारत्वेन न तदिति चेत् । तथा सति वह्न्यादेः स्पार्शनाद्युत्तरं तत्र तदन्यत्वचाक्षुषाद्यापत्तेः । तस्य इष्टत्वे अनुभवविरोधात् । क्वचिद्भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानस्यानिवर्तकत्वं तु तत्राप्रामाण्यज्ञानात् । समानेन्द्रियत्वान्तर्भावेण निवर्तकत्वस्वीकारेऽपि 'यद्विशेषयो'रिति न्यायेन साक्षात्कारत्वेनापि निवर्तकत्वस्वीकाराच्च । न च सेतुदर्शननाश्यपापेऽतिव्याप्तिः । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या व्यपोहती'त्यादिस्मृत्या सेतुचाक्षुषत्वेनैव तत्र निवर्तकत्वबोधनादिति भावः ॥ इति लघुचन्द्रिकायां ज्ञाननिवर्त्यत्वनिरूपणम् ॥

अधिकरण एवेति । एवकारः अशेषार्थकः । अशेषत्वं च व्यापकत्वम् । तथा च वाच्य एव मेयत्वमित्यादौ वाच्यत्वे मेयत्वस्येव प्रकृते स्वात्यन्ताभावे स्वप्रकारकधीविशेष्यत्वस्य व्यापकतालाभात् उक्तव्यापकत्वाश्रयात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । पूर्ववैलक्षण्यं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपात् प्रतिपन्नेत्यादिनोक्तरूपाद्वैलक्षण्यम् । **दूषणेति** । कपालादौ संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनादीत्यर्थः । **पूर्ववदिति** । येन सम्बन्धेन यद्वृत्तया प्रतीतं यद्यत्, तन्निष्ठाभावीयं यत्, तत्सम्बन्धावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमित्यादिविवक्षयेत्यर्थः । संयोगिनि देशे तदुत्पत्तिकाले प्रलयादौ वा प्रतियोगिसंयोगोच्छेदनात्यन्ताभावसत्त्वे विरोधाभावादाह—**समवायिनीति** । समवायेन नित्ययुक्त इत्यर्थः । तथा च घटादौ पाकेन रूपादेर्नाशकाले तदुत्पत्तिपूर्वकाले वा तदत्यन्ताभावस्य दर्शनेन तयोरविरोधेऽपि घटत्वादेर्घटादौ समवायस्य घटाद्याधारे सर्वकाले सत्त्वेन तत्र घटत्वाद्यत्यन्ताभावस्य विरोधेनासम्भवः । अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिविरोधग्राहकमानस्य मिथ्यात्वग्राहकमानेन नाभिभव इत्यभिमानः । ननु, कालभेदेन कपालादौ घटादित-

दत्यन्ताभावयोः सम्भववदेककालेऽपि घटत्वादितदभावयोः सम्भवोऽस्तु । तत्राह— **सम्भवे त्विति** । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरेकदेशे युगपत् सम्भवे त्वित्यर्थः । **उपादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति** । सदा घटशून्यस्यापि घटोपादानत्वे तन्त्वादेरपि तत्स्यादिति भावः । आदिपदात् घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावादेः कपालादावप्रत्यक्षतानुपपत्ति । कपालादिक सदा घटाद्यभाववदित्यादिज्ञानेष्वप्रमात्वव्यवहारानुपपत्तिश्च । अत्यन्ताभावाधिकरणे सदा घटादिशून्ये कपालादौ अनुपपत्तिरिति अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनेव तत्प्रागभावध्वंसाभ्यामपि विरोधादिति शेषः । **व्यभिचारादिति** । यदा यत्र यस्यात्यन्ताभावस्तदा तत्र न तस्य प्रागभाव इति व्याप्तौ व्यभिचारात् । इदानी कालिकसम्बन्धेनैतत्कालवृत्ति । सामानाधिकरण्ये दैशिकविशेषणतयैकाधिकरण्ये । **प्रमाणत्वादिति** । एतेन घटादावधिष्ठानगतस्य सत्त्वस्यारोपोऽनादिदृढवासनामाहितो दोषविधया तत्र मिथ्यात्वग्रहे प्रतिबन्धक इति घटादिप्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटाभावादेर्न प्रत्यक्षम् । अत एवोक्ताप्रमात्वव्यवहारोऽपि । मिथ्यात्वग्राहकश्रुत्यादिनोक्तारोपस्योपमर्दे तु तस्य प्रत्यक्षमिति सूचितम् । किं च कालदेशयोरत्यन्ताभावस्य वृत्तिस्तुल्येत्यनेनेद सूचितम् । मन्मते कस्यापि केवलान्वयित्वं न स्वीक्रियत इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन व्यतिरेकिवस्तुमात्रस्य परेणापि कालेऽत्यन्ताभावस्वीकारेण च सर्वदृश्याना व्यतिरेकित्वेन कालेऽत्यन्ताभावस्तावदवश्य वाच्य. । तस्य च किञ्चिद्देशावच्छेदेन काले किञ्चित्कालावच्छेदेन देशे वृत्तिरिति स्वीकारे देशकालनिष्ठानामनन्तावच्छेदकत्वव्यक्तीना कल्पने महागौरवात् घटादेरत्यन्ताभावः सर्वत्रैव स्वीक्रियते। अत एव सम्बन्धो न तत्प्रतियोगितावच्छेदक इत्युक्तम् । न च 'एतत्काले गृहे घटो नास्ती'ति धी कालादिनिष्ठमवच्छेदकत्वं गाहत इति वाच्यम् । गृहादिनिष्ठाया घटाद्यधिकरणताया अवच्छेदकत्वस्याभावं हि सा तत्कालादाववगाहते । न तु घटाद्यभावाधिकरणतायां गृहादिनिष्ठायामवच्छेदकत्वं तत्कालादौ । अत एव 'वृक्षे मूले न संयोग' इत्यादिधीरपि वृक्षादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावं मूलादौ गाहते । नन्वेवं कार्याव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कार्यवद्देशे वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगित्वे सत्यनन्यथासिद्धत्व कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यत इति चेन्नोपपद्यताम् । तथापि यत्क्षणावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य यद्देशे सम्बन्धः तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशे सम्बन्ध इति यत् कार्यनिष्ठं कारणस्य सामानाधिकरण्यं, तदवच्छेदकघटत्वादिरूपस्य दण्डादिव्याप्यत्वस्य घटादिकार्ये सत्त्वेन साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्यापि व्याप्तितया सर्वैः स्वीकृतत्वेन तद्घटत्वस्यावच्छेदकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषशब्दितस्याखण्डस्य पक्षधर-

पर्यन्तप्राचीनतार्किकैस्स्वीकृतत्वेनाभावावच्छेदकत्वाद्यघटितत्वात् स्वसामानाधिकरण्या वच्छेदकघटत्वकत्वरूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ व्यवहार उपपद्यत एवेति दिक् । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधे स्वीकृतेऽपि न क्षतिः । मिथ्यात्वघटकाभावस्याधिष्ठानस्वरूपत्वेन प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वादिति पूर्वोक्तं स्मारयति । **विषमेत्यादि**। **सत्त्वेनेति** । सत्त्वावच्छिन्नस्वप्रकारतानिरूपितधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावकत्वं वाच्यमित्यर्थः । **सदेवेत्यादि** । 'सदेवेत्यादि' श्रुत्या यत्र यत्प्रकारकबोधो जन्यते, तत्र तदभावप्रकारकधीरसदेवेत्यादिना बोध्यते । उक्तं हि छान्दोग्यभाष्ये— 'असतः पदानभिधेयत्वेऽपि नञ्युक्तवाक्यस्य तदयुक्तवाक्यार्थविरोधिधीजनकत्वमानुभाविक' मिति । तत्रायं भावः । 'सदेवे'त्यादिवाक्यं बौद्धानां तार्किकादीनां च मतनिरासार्थम् । बौद्धमते हि सुषुप्ताविव प्रलये सतोऽभावात् कारणं विनैव सुषुप्त्युत्तरजागराद्यक्षण इव सृष्ट्यारम्भकाले आद्यकार्योत्पत्तिः । यद्यत् अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य सत्त्वस्याश्रयः तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वेन सृष्ट्यारम्भक्षण उत्पत्ति कारणं विनैव वाच्या । तत्पूर्वं क्षणिकस्यार्थक्रियाकारिणोऽभावात् । तथा च सृष्ट्यारम्भकाल एव जागराद्यक्षण इव विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यत इति स्वीक्रियते । तदुक्तं पञ्चपाद्याम्— 'अकस्मादेव जागरादावहमिति धीदर्शना' दिति । विवरणेऽप्युक्तम्—'सुषुप्ते विज्ञानलेशस्याप्यभावा'दिति । तार्किकादिमते तु प्रलये सदात्मकमपि जगत्कारणं यदासीत्, तन्नाद्वितीयम् । गुणादिरूपद्वितीयविशिष्टस्वभावत्वात् । तयोर्मतयोर्निरासाय 'सदेवेत्यादि' श्रुतिः । इदं जगत् । अग्रे प्रलये । अव्याकृतावस्थमद्वितीयसद्रूपकारणात्मकमासीदिति बोधयति । 'असदेवे'त्यादि वाक्य तु इदं जगत् प्रलये नासीत्, न वा सदात्मकम् । किं त्विदानीमेवार्थक्रियाकारित्वेन सदिति बोधयति । नन्वसदिति समासान्तर्गतं नञ्पद सद्भिन्नस्यैव बोधकम् । नत्वग्रे सत्त्वादेरभावबोधकमिति चेन्न। 'अमानोना. प्रतिषेधवाचका' इत्यनुशासनात् अकारस्य प्रकृते नञ्विकारत्वाभावेनासदित्यस्यासमासत्वात् । अत एव मूले नञेत्यस्याकारेणेत्यर्थं । ननु, 'कथं नु खलु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेते'त्युत्तरवाक्येनासत कारणात् सतः कार्यस्य बौद्धस्वीकृतोत्पत्तेर्निराकरणादसदेवेत्यादिपूर्ववाक्येनासत्कारणात्मकतया प्रलये जगतः सत्त्वमुच्यते । कार्याणां हि ध्वंसरूपा सूक्ष्मावस्था प्रलयकालव्यापकत्वादक्षाणिकत्वनास्ति । सृष्ट्यारम्भसमये स्थूलकार्यरूपेण परिणमते । तेनासदात्मकत्वं जगतो नानुपपन्नम् । भिन्नकालीनयोरपि तयोस्तादात्म्यम् । 'तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति श्रुत्याप्युक्तमेव । अत एव 'तस्मादसतः सज्जायत' इत्युत्तरवाक्यं तथैव बोधयति । **तत्राह—न त्वसतस्सत्त्वं विरोधादिति** । अघटो घट इति बोधस्येवासदासीदिति

बोधस्याहार्यत्वेन शाब्दधीत्वानुपपत्तेः नोक्तवाक्यादुक्तबोधः । द्वितीयोऽर्थ उच्यते । सत्त्वं नासत्कारणप्रयुक्तम् । सत्त्वविशिष्टे कार्ये असतः कारणत्वं नेति यावत् । विरोधात् असतोऽर्थक्रियारूपकार्यकारणत्वे स्वीकृते असत्त्वव्याघातात् । तथा च 'तस्मादसतस्सज्जायत' इत्यस्य यस्मादिदमग्रे नासीन्नवाग्रे सदात्मकं तस्मात् प्रलये विद्यमानात् सन आद्यकार्यरूपं सन्न जायत इत्यर्थः । अग्रे इत्यस्यानुषङ्गेण प्रलये विद्यमानादिति लब्धम् । तेनेदानी सतस्सदुत्पत्तावपि न बाधः । कथमसत इत्यादेरपि सतस्सन्न जायत इति कथं मद्रूपस्यैकस्य सर्वकार्यात्मकतया प्रत्ययेन ततस्तज्जायत एवेत्यर्थः । 'नन्वभावस्य निरुपाख्यत्वादपि न जगत्कारणत्व'मिति पञ्चपादिकावाक्यं विवरणे व्याख्यातम् । 'न च निरुपाख्योपादानता जगत ।सदन्वया' दिति तत्त्वदीपने च तदवतारितम् । 'निरुपाख्यकारणतावादिनं प्रति निरुपाख्यत्वादिति हेत्वसङ्गतेराह— न च निरुपाख्यतेत्यादी'ति । तथा च निरुपाख्यकारणवादी बौद्ध इति तत्त्वदीपने स्पष्टमिति चेन्न । उक्ततत्त्वदीपनवाक्यस्य यदि निरुपाख्यकारणं बौद्धो वदेत्, तदा तं प्रति निरुपाख्यत्वहेत्वसम्भवादाहेत्यर्थकत्वात् । अन्यथा ह्यसतः कारणत्वेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वापत्त्या विरोधः । अत एव 'नासतोऽदृष्टत्वा' दिति सूत्रे भामतीकल्पतर्वोर्बौद्धमते असन्न कारणमिति स्पष्टमिति भाव । ननु, तथापि सर्वेन असद्वीवादिन प्रति किं मिथ्यात्व वाच्यम् । तत्राह—**अतो नातिव्याप्तिरिति** । यतोऽसतस्सत्त्वेन न धी । अत. प्रातीतिकस्यापि सत्तादात्म्यरूपसत्त्वस्यासत्यभावेन व्यावहारिकस्य तस्य सुतरामभावेन च स्वनिष्ठसत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिवेशासम्भवान्नातिव्याप्तिरित्यर्थ । यद्वा अत स्वनिष्ठसत्त्वात् । ल्यब्लोपे पञ्चमीयम् । तथा च स्वनिष्ठसत्त्व पुरस्कृत्यातिव्याप्त्यभावोऽस्तीत्यर्थ ।

इति लघुचन्द्रिकाया चतुर्थमिथ्यात्वनिरूपणम् ॥

दोषासहकृतेत्यादि । दोषविधया ज्ञाने निमित्तकारणमविद्या । तादृशकारणतानिरूपक तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्याजन्यज्ञानं । तस्य बोधस्य भ्रमत्वात् । ननूक्तवाक्यजन्यज्ञानम् । प्रमात्वात् । ननु, शुद्धब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्वपक्षे तस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितब्रह्मविषयकत्वादुक्तब्रह्मणश्च मिथ्यात्वात् कथं तस्य प्रमात्वमिति चेदुच्यते । अबाधितस्य वृत्तिविषयत्वोपहितं रूप यस्य ज्ञानस्य विषयः तत्त्व प्रमात्वम् । यद्यपि घटादिकं वृत्तिविषयत्वानुपहितमपि वृत्तिविषयः । तथापि 'सर्वस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितमपि विषयः घटाद्याकारवृत्तिश्चामिथ्ये' ति भ्रमकाले घटादेः सत्यत्वं जानतां घटाद्याकारवृत्तेः प्रमात्वव्यवहारो जायत एव । तथा चोक्ताविद्यादोषनिष्ठोक्तकारणतानिरूपकान्यधीविषयो यस्तदन्यत्वं मिथ्यात्वम् । ज्ञानकारणादिनिवेशे प्रयो-

जनाभावात् । इदं तु बोध्यम् । एतस्य लक्षणत्वे वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं ब्रह्मालीकभिन्नं लक्ष्यम् । अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्मण्यव्याप्त्यापत्तेः । एवमनुमाने एतस्य साध्यत्वे तादृशब्रह्मालीकाविषयकवृत्तिविषयत्वादिरूपमेव दृश्यत्वं हेतुः । अन्यथा व्यभिचारापत्तेः । ननु, घटाद्याकारवृत्तावविद्याया दोषविधया निमित्तकारणत्वे मानाभावस्तत्राह—**तेने-त्यादि । स्वप्नादिवदिति** । घटादेरिति शेषः । **प्रमाणसिद्धेति** । दोषनिष्ठकारणतानिरूपकान्यधीविषयेत्यर्थः । तथा च स्वाप्नघटादेरिव व्यावहारिकप्रपञ्चस्य 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त'इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वबोधनेन तदाकारवृत्तेर्भ्रमत्वात् तत्राविद्यायाः कामकर्मणोश्च दोषविधया निमित्तकारणत्वमावश्यकम् । विक्षेपशक्त्यंशेन विपरीतकार्यहेतुत्वेन आवरणशक्त्यंशेन वास्तवरूपे 'अस्तिभाती'तिधीप्रतिबन्धकत्वेन चाविद्यायाः पित्तादिदोषवन्निनिमित्तकारणत्वौचित्यात् । 'यद्विशेषयो'रिति न्यायेन पित्तादिदोषरूपेण परिणताविद्यायाः पित्तत्वादिविशेषरूपेणेवा विद्यात्वरूपसामान्यरूपेण भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वसम्भवादविद्यादोषरूपसामान्यकारणसत्त्वेऽपि प्रातिभासिकभ्रमेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्तादिदोषविशेषाणां व्यावहारिकभ्रमेष्विन्द्रियसान्निकर्षादीनां दोषविधया हेतुत्वात् । किं च वाचस्पतिमते अविद्यायाः कार्यमात्रे नोपादानत्वं । किं तु प्रमातृनिष्ठदोषविधया निमित्तकारणत्वमित्यस्य कल्पतर्वादौ निर्णीतत्वात्तन्मते मिथ्यात्वमीदृश सम्भवत्येव । तन्मत एवेदं लक्षणमिति, ब्रह्मणि च नातिव्याप्तिरिति मूले स्पष्टम् । विवरणादिमते शुद्धब्रह्मण एव दोषाजन्यवृत्तिविषयत्वेन तत्रानतिव्याप्तेः । कि चाविद्याया उपादानत्वमेव । न तु दोषविधया निमित्तत्वमित्याग्रहेऽपि घटादिज्ञानेष्विन्द्रियसन्निकर्षादीनामेव दोषविधया कारणत्वात्तेषां दोषजन्यत्वात् प्रकृते नानुपपत्तिः । न च भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणत्वमेव दोषविधया कारणत्वम् । इन्द्रियसन्निकर्षादौ न तदिति वाच्यम् । एकभ्रमे हि यस्य दोषस्य कारणता तस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सा । न तु तद्भ्रमत्वावाच्छिन्नं प्रति । गौरवात् । न चैवं दोषजन्यत्वेन भ्रमत्वस्यानुमानं न स्यादिति वाच्यम् । भ्रमजनकत्वरूपदोषत्वेन यान्निश्चितं तज्जन्यत्वमेव हि भ्रमत्वस्यानुमापकम् । न तु वस्तुगत्या यो भ्रमजनकस्तज्जन्यत्वम् । न चेन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यत्वानामनन्तानां प्रातिस्विकरूपेण निवेशे दुर्ज्ञेयता स्यादिति वाच्यम् । भ्रमाजनकजन्यधीविषयान्यत्वं[1] मिथ्यात्वमिति सुज्ञेयताप्रकारस्य सत्त्वात् । भ्रमत्वस्यापि जातिविशेषरूपत्वेन भ्रमविषयघटितत्वनिबन्धनदुर्विज्ञेयत्वस्याभावाच्च । ननु, दोषासहकृतेत्यादिरूपं प्रमाणसिद्धत्वं कुतो निवेशितम् । अबाध्यविषयकधीविषयत्वरूपस्यापि तस्य सम्भवात् । तत्राह—**प्र-**

१. 'भ्रमजनकाजन्ये'ति पाठान्तरम् ।

माणसिद्धत्वमिति । उक्तप्रमाणसिद्धत्वमित्यर्थः । अबाध्यत्वव्याप्यं 'अबाध्यस्य शुद्ध-ब्रह्मणो यद्वृत्त्युपहितरूपं, तत्त्वस्य व्याप्यमिति हेतोः अन्यत् बाध्यत्वघटितादन्यत्। तथा च बाध्यत्वघटितस्य निवेशे बाध्यत्वेतरांशस्यानतिप्रयोजनकतया बाध्यत्वाघटितस्यैव निवेशो युक्त इति भावः । **असतीति** । अलीकं न वृत्तेर्विषयः । वृत्तेस्सत्त्वेन सदसतोः संसर्गासम्भवात् । अलीकाविषयकेणापि विकल्पेन शशविषाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिसम्भवात् । तस्य तद्विषयत्वेऽपि स न भ्रमः । प्रमाणबाध्यविषयकस्यैव भ्रमत्वात् । अत एव 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इति वृत्तिविभाजकं पातञ्जलसूत्रम् । तथा च तस्याः दोषाजन्यत्वेऽपि 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव धीत्वोक्त्या विपर्ययादिरूपाविद्यावृत्तीनां धीत्वाभावात् । दोषाजन्यधीविषयान्यत्वमलीकेऽतिव्याप्तम् । ब्रह्म तु स्वप्रकाशत्वादुपहिततादात्म्यान्यभावरूपधर्मानाधारत्वाच्च न वृत्तिविषयः । अनन्तत्रापि तदतिव्याप्तमिति भाव. । सत्त्वमुक्तधीविषयत्वमेव । न तु सत्ताजात्यादिमत्त्वमित्यत्र नियामकं दूषणान्तरमाह— **अत एवेत्यादि** । **आविद्यकेति** ।अविद्यारूपेत्यर्थ । 'षडस्माकमनादय'इत्यादिसिद्धान्तादनादिजातेरविद्यान्यत्वासम्भवात् । चिद्रूपत्वपक्षस्येवाविद्यारूपत्वपक्षस्यापि सिद्धान्ते स्वीकारात्। उपपादयिष्यते चेदम् । **उक्तेति** । गुणादिकमित्यादिग्रन्थोक्तेत्यर्थ. । अत्र भ्रमविषयत्वे, अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वे वा, तात्पर्यम् । लाघवात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तस्य साध्यत्वान्न सिद्धसाधनमिति बोध्यम् । केचित्तु स्वाश्रयावृत्तिः सन् स्वानधिकरणवृत्तिर्यस्तदन्यो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं साध्यम् । संयोगादिर्दृष्टान्त. । अत्र साध्यप्रसिद्ध्यर्थमवृत्त्यन्तम् । व्याप्यवृत्तिघटत्वादिकं पक्ष । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षविशेषणत्वादव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय न पक्षे साध्यपर्यवसानम् । अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन विशेषिते पक्षे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्व वा साध्यम् । व्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय पर्यवस्यतीत्याहु । तत् प्रकारान्तरमात्रम् । न तु प्रतिपन्नेत्यादिमूलोक्तरीत्यसम्भवप्रयुक्तम् । स्वरूपेणावृत्तेरप्यधिष्ठानस्वरूपस्य घटाद्यभावत्वविशिष्टरूपेण घटाद्यधिकरणब्रह्मवृत्तित्वसम्भवेन मूलोक्तरीतावदोषात् । न च शुक्तिरूप्यादेर्माध्वमतेऽलीकत्वस्वीकारेण स्वसमानाधिकरणेत्यादिमूलोक्तसाध्ये माध्वं प्रति शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वासम्भव इति वाच्यम् । माध्वं प्रति शुक्तिरूप्यादेरपरोक्षत्वादिना अलीकान्यत्वं प्रसाध्योक्तानुमानसम्भवात् । अन्यथा संयोगादेर्मिथ्यात्वसाधने शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वासम्भवात्। न च घटत्वादिकमेव तत्र दृष्टान्त इति वाच्यम् । संयोगादिदृष्टान्तेन यत् घटत्वा-

दौ साधितं तस्यैव संयोगादौ साधने सिद्धसाधनात् । संयोगादावव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभा- **वाप्रतियोगित्वविशिष्टे तस्य** साधने तु पक्षाविशेषणासिद्धिः । किं च संयोगादौ **मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वं शुक्तिरूप्यस्येव** घटत्वादेरपि मिथ्यात्वस्य प्रसाध्यत्वेन तयो- र्दृष्टान्तत्वे न विशेषः । अवश्यं चास्माभिः सर्वदृश्यमिथ्यात्ववादिभिः शुक्तिरूप्या- देर्मिथ्यात्वं साधनीयमेवेत्याशयेनाह—**अधिकं चेत्यादि** । 'आद्यं स्यात् प- ञ्चपाद्युक्तं ततो विवरणोदिते । चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दबोधजम् । इ- ति पञ्चविधं प्रोक्तं मिथ्यात्वं ध्वान्तनाशकम् ॥'

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वनिरुक्ति ॥

प्रसक्तयोः ज्ञातयो. । एकमिथ्यात्वे एकतरमिथ्यात्वे । अपरसत्यत्वनियमात् अन्यतरस्याधिकसत्तानियमात् । **तद्वदेवेति** । यथा मिथ्यात्वसाधकमानं मिथ्या- त्वे न प्रवर्तते । तथा प्रपञ्चेऽपीत्यर्थ. । तत्रेदं बोध्यम् । ययोर्विरुद्धयोरेकं मिथ्या तयो- रेकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येव नियम । न त्वविरुद्धयोः यन्मिथ्या, तदपेक्षया अपरमधिकसत्ताकमिति नियम. । शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्वि- कसत्यत्वापत्तेः । ननु, परस्परविरहरूपयो. परस्परविरहव्यापकयोश्चैकमिथ्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता आवश्यकी । अन्यथा समसत्ताकत्वे तयोः सहावस्थानं न स्या त् । तथा च गोत्वाश्वत्वयो· समानाधिकरणप्रातीतिकयोः परस्परविरहत्वाद्यभावात् समसत्ताकत्वसम्भवेऽपि प्रपञ्चगतयो· सत्यत्वमिथ्यात्वयोरुक्तविरहत्वादिमत्त्वान्न स- मसत्तेत्यत आह—**यथेति** । येन प्रकारेणेत्यर्थ. । तथा स प्रकारः । उपपादितं सत्त्वासत्त्वे अधिकृत्य ज्ञापितम् । तथा च सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभा- वत्वं नास्ति । प्रपञ्चे तयोरेकासत्त्वेऽप्यपरामत्त्वादिति यथोक्तं प्रथममिथ्यात्वे । तथा सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि तन्न । तुच्छे द्वयोः प्रत्येकासत्त्वादिति भाव· । ननु, तथापि परस्पराभावव्याप्यत्वात्तयोर्व्यावहारिकयोर्न सामानाधिकरण्यम् । किं च मिथ्यात्वाभावरूपं सत्यत्वमित्यस्य द्वितीयमिथ्यात्वोक्तिशेषे स्वयमेवोक्तत्वात् पर- स्परविरहत्वमप्यस्त्येव । एव तुच्छास्वीकर्तृमते परस्परविरहव्यापकत्वमप्यस्ति । त- त्राह—**परस्परविरहरूपत्वेति** । परस्परविरहात्मकत्वे परस्परविरहव्यापकत्वे परस्परविरहव्याप्यत्वे चेत्यर्थः । परस्परविरहेण रूपणं यस्येति व्युत्पत्तेः, परस्परविरहस्य रूपणं यस्मादिति व्युत्पत्तेश्च व्यापकव्याप्ययोरपि रूपपदेन लाभसम्भवात् । ननु, प्रपञ्चे सत्यत्वं मिथ्यात्वविषमसत्ताकमपि तात्विकमेव । अ- न्यथा 'सत्यं चानृत च सत्यमभव'दित्यादिश्रुतौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रातीतिकसत्य- त्वाश्रयाकाशादिप्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादौ च कारणत्वोक्तेरनृतपदं विनापि संभवेन

तद्व्यर्थत्वापत्तेः । शुक्तिरूप्यादिगावृत्तसत्यत्वस्य सत्यपदेन ग्रहणे तु शुक्तिरूप्या-
दिग्राहकत्वेनानृतपदं सार्थकमिति नाद्वैतहानिः उद्धार । तत्राह—**व्यावहारिकेति ।**
व्यावहारिकसत्यत्वेति । प्रातीतिकान्यसत्यत्वेत्यर्थः । **काल्पनिकेति ।** प्रातीति-
केत्यर्थः । शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य प्रातीतिकस्य सत्यत्वस्य
च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेऽपि तादृशे ते कल्प्येते । शुक्तिरूप्यादाविव प्रपञ्चे मिथ्यात्वा-
ज्ञानेन सत्यत्वस्योत्पत्तेरिव प्रपञ्चे मिथ्यात्वप्रमया तादृशाज्ञानतत्कार्यसत्यत्वयोरु-
च्छेदस्य स्वीकारात् । ब्रह्मप्रमान्यप्रमाबाध्यत्वेन शुक्तिरूप्यादिगतस्येव प्रपञ्च-
गतस्यापि सत्यत्वस्य प्रातीतिकत्वं युक्तम् । उक्तश्रुतौ च सत्यपदस्य व्यवहा-
रकालाबाध्यपरत्वेन नानृतपदं व्यर्थमिति भावः । ननु, प्रपञ्चे मिथ्यात्वाज्ञानं न
तत्र सत्यत्वोत्पादकम् । किं तु प्रपञ्चोत्पादकाज्ञानमेव । तस्येव ब्रह्मप्रपञ्चयोः
परस्परतादात्म्याध्यास इव तद्धर्मयोः परस्पराधिकरणे संसर्गेऽपि हेतु-
तया क्लृप्तत्वेन नित्यत्वादेरिव सत्यत्वस्यापि ब्रह्मधर्मस्य प्रपञ्चे तदुपादा-
नाज्ञानादेव संसृष्टरूपेणोत्पत्तिसम्भवेन मिथ्यात्वाज्ञानस्य सत्यत्वोत्पत्तिहेतुत्वक-
ल्पनागौरवस्यान्याय्यत्वात् । एवं च ब्रह्मप्रमयैव तादृशसत्यत्वोच्छेदः । प्रपञ्च-
मिथ्यात्वप्रमया तु तादृशसत्यत्वबुद्धावप्रमात्वधीमात्रं जन्यते । अत एव शु-
क्तिरूप्यादावपि तथैव स्वीक्रियते । किं च यत्र सत्यत्वस्यारोपस्तद्गतमिथ्या-
त्वाज्ञानस्य तद्धेतुतास्वीकारे सत्यत्वस्य तत्संसर्गस्य च प्रतीयमानस्योत्पत्तिः ता-
दृशाज्ञानाधीना स्वीकार्या । शुक्तित्वाज्ञानाधीनेव शुक्तित्वाभाववत्संसर्गोत्पत्तिः ।
यत्र सत्यत्वारोपस्तज्जनकाज्ञानस्य तद्धेतुत्वस्वीकारे तु पूर्वसिद्धस्याधिष्ठानगतस्य
सत्यत्वस्य संसर्गमात्रोत्पत्तिस्तादृशाज्ञानाधीना स्वीकार्येति लाघवम् । तस्मा-
च्छुक्तिरूप्यादिनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमान्यबाध्यत्वात् प्रातीतिकत्वेऽपि प्र-
पञ्चनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वाद्व्यावहारिकत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य व्या-
वहारिकयोरेव सत्यत्वमिथ्यात्वयोरविरोधे सदृष्टान्तमाह—**संयोगेत्यादि ।**
यथा गोत्वतदभावादिस्थले सामान्यतो दृष्टोऽपि विरोधः संयोगतदभावादिस्थले
एकावच्छेदेनैव स्वीक्रियते तार्किकादिभिः । तथा सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्प-
रविरहादिरूपयोरविरोधोऽस्माभिः स्वीक्रियते । प्रमाणस्य तेषामिवास्माकमपि
सत्त्वात् । न चैवमभेदोपादाना भेदकल्पनेत्यादिरूपा भेदाभेदयोर्भिन्नसत्ताप्रतिपादनपरा
भामती विरुध्येत । सामानाधिकरण्यप्रत्ययबलात्तयोस्समानसत्ताकत्वस्यैव युक्त-
त्वादिति वाच्यम् । सम्भवप्राचुर्यात् भामत्यां तथोक्तत्वात् । समसत्ताकयोरपि भा-
वाभावयोस्स्वप्रवदविरोध इत्युक्तमेवेति भावः । ननु, यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकं नोभ-

यद्वापि तत्राप्येकमिथ्यात्वे अपरस्याधिकसत्तायां का युक्तिः । तत्राह—**एकबाधके-त्यादि** । प्रयोजकं व्याप्यम् । ययोर्विरुद्धयोरेकस्य बाधकं ज्ञानमपरस्य बाधकं तयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमः । 'यदि तयोर्भिन्नसत्ताकत्वं न स्यात् तदा बाध्यबाधकधी-विषयत्वं न स्यात् शुक्तिरूप्ययोरिवे'ति हेतूच्छित्तिप्रसङ्ग एव विपक्षे बाधकः । अथवा । ननु, मिथ्यात्वावच्छेदकस्योभयावृत्तित्वेऽप्येकमिथ्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता मास्तु । 'विरुद्धयोरेकत्र प्रसक्तयोरुभयावृत्तिरूपेणैकस्य मिथ्यात्वे अपरस्याधि-कसत्तेति नियमाभावात् । गजे प्रसक्तयोर्गोत्वाश्वत्वयोरत्र गोत्वं नास्ति अत्राश्व-त्वं नास्तीति प्रत्येकरूपेण निषेधेऽपि समसत्ताकत्वात्तत्राह—**एकबाधकेति** । तथा चोक्तनियमाभावेऽपि यत् यद्बाधकधीविषयःतत् तदधिकसत्ताकमिति नियमोऽस्त्येव । एकबाधकेनापरस्य बाध्यत्वमुभयावृत्तिरूपेणैवेत्यभिप्रायेणोभयवृत्ति न भवेदित्या-दिकं पूर्वमुक्तमिति भावः । प्रपञ्चगतयोस्सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्समसत्ताकत्वे संयोगत-भावदृष्टान्तेन सम्भावनामात्रमुक्तम् । तत्रेदानीं प्रमाणमाह—**एकबाधकेति** । 'यत् यद्बाधकबाध्यं तत् तत्समानसत्ताक'मिति व्याप्तौ यद्युक्तमाद्यं न स्यात् । तदोक्तहेतुर्न-स्यात् । शुक्तिरूप्यघटयोरिव पौर्वापर्येण बाधसम्भवात् । ब्रह्मज्ञानबाध्यं शुक्तिरू-प्यादिकं व्यावहारिकेण स्वाभावादिना समसत्ताकमेव । ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वस्य व्याव-हारिकत्वस्योभयत्रापि सम्भवात् । **प्रपञ्चेति** । स्वसत्यत्वादिघटितप्रपञ्चेत्यर्थः ।अथ-वा एकत्र प्रसक्तयोर्विरुद्धयोरेकस्यापरापेक्षया अन्यूनसत्ताकत्वं प्रत्यमिथ्यात्वं न प्र-योजकम् । किं तु स्वाश्रयसमसत्ताकत्वम् । अतो मिथ्याभूतमपि प्रपञ्चे मिथ्यात्वं प्र-पञ्चगतसत्यत्वान्यूनसत्ताकम् । प्रपञ्चसमसत्ताकत्वात् । तदपि प्रपञ्चबाधकबाध्यत्वात् नासिद्धमित्याशयेनाह—**एकबाधकेति** । अत्रेदं विचारणीयम् । प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पनेनास्मान् प्रति दूषणोक्तिर्नित्यसमा जातिः । तदुक्तम्— 'धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवे' दिति । न च मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणि न तद्वैशिष्ट्यभङ्गः । किं त्वद्वैतहानिरि-ति वाच्यम् । विकल्पितकोट्योरेकस्या अद्वैतहानिप्रयोजकत्वेऽप्यन्यस्याः प्रपञ्चस-त्यत्वतात्त्विकतापत्तिद्वारा प्रपञ्चे धर्मिणि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वात् । अन्य-था मिथ्यात्वकोटिमात्रस्यास्माभिराश्रयणे सत्यत्वकोटिप्रयुक्तस्याद्वैतहानिदोषस्याप्य-संभवात् । किं च मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वधर्मित्वेन तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्ववैशिष्ट्य-भङ्गेन सत्यत्वकोटेरपि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वमावश्यकम् । न च जात्यु-त्तरं येनोच्यते, तं प्रति व्याघातकत्वमेव तस्य दूषकताबीजम् ।प्रकृते च तदभा-वान्न जातिरिय दुष्टेति वाच्यम् । त्वदीयस्य सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-

त्वरूपासत्यत्वस्यासत्त्वे तद्विरुद्धस्य 'असदेवेदमग्रआसी'दिति वाक्यादसति प्रतिपन्नतया त्वदभ्युपगतस्य सत्त्वस्यासति तात्त्विकतापत्तिः । सत्त्वे तस्य सतो असति सम्बन्धानुपपत्तिरित्याद्यभिप्रेत्याह—**कृतमधिकेनेति** । ननु, भेदः किं भिन्ने, उताभिन्न, इत्यादित्वदुक्तिरपि जातिरिति चेन्न । वैतण्डिकतामाश्रित्य वदतो मम स्थापनीयाभावेन मां प्रति जातेर्व्याघातकत्वाभावात् । सर्वखण्डनयुक्तिभिर्बाधस्य मदिष्टत्वात् । तदुक्तं खण्डने—'अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा । तत्तानि कस्मान्न यथावदेव सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ॥' इति । परमतखण्डनरूपस्याभीष्टस्य सिद्धावपि खण्डनयुक्तीनां राज्ञामिवाज्ञा स्वातन्त्र्यं नाखण्डि नास्माभिर्निराकृता । तत् तस्मात् । तानि खण्डनानि । यथावत् परमत इव सिद्धान्तसिद्धप्रक्रियायामपि । कस्मान्न योजयध्वमित्यर्थः । न चैवं ब्रह्मणोऽपि खण्डनयुक्त्या बाधापत्तिरिति वाच्यम् । ब्रह्मणोऽसंसृष्टत्वेन तर्काविषयत्वात्, सर्वसाक्षित्वेनाबाध्यत्वाच्च । यत्तु, सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्समुच्चयोक्तिर्न युक्ता । उक्तं हि बौद्धाधिकारे—'सदसत्त्वस्यैकत्र विरोधेन विधिवन्निषेधस्याप्यनुपपत्ते'रिति । सत्त्वासत्त्वयोरिव तदभावयोरपि एकत्र विरोधेनासम्भव इति तदर्थ इति । तन्न । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परात्यन्ताभावरूपत्वे हि विरोधः । तत्तु नास्त्येवेति मूल एवोक्तम् । किं चोक्तवाक्यं बौद्धमतनिराकरणपरम् । न त्वद्वैतमतनिराकरणपरम् । अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया बौद्धाधिकार एवोक्तत्वात् । तथा हि—'न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः । नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥' इति । अस्मिन्विज्ञानवादिदूषणोपसंहाररूपे पद्ये अयमर्थः । ग्राह्यभेदं घटादिबाह्यार्थं निरस्कृत्य घटादिरूपाकाराभिन्नरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिस्सम्बन्धः क्वापि नास्ति । घटादिबहिरर्थबाधके अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु बलिनि सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयश्रीः जयोत्कर्षकाष्ठा । बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयः । तदपेक्षयापि सांख्यादिमते । आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात् । तदपेक्षया वेदान्तिमते । द्वैतमिथ्यात्वादिस्वीकारात् । अतो जयोत्कर्षकाष्ठा । यदि तु निष्कामकर्माननुष्ठानाच्चित्तं न शुद्धं, तदा श्रवणादौ सत्यपि तादृशसाक्षात्काराभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तथ्यमेव । व्यावहारिकसत्यत्वात् । तत्रापाततस्तार्किकादिभिर्विश्वं ब्रह्मवत् परमार्थसत्यमिति वक्तुं शक्यम् । तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्ताभिन्नं जगदलीकमित्येवंरूपस्य कोऽवकाश इति । किं चोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शन एव महती श्रद्धा । बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कुर्वते । तथा हि

तत्रोक्तं—'अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यद्यसिद्धा । कथं तदवशेषं विश्वं । परतश्चेत् सिद्धा । परोऽभ्युपगन्तव्यः । स च परो यदि संवृतिरेव विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः । कथं तदप्यवशिष्येत । असंवृतिश्चेत् परः परतएव सिद्धानवस्था । स्वयमसिद्धा चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतस्सिद्धश्चेदायातोऽसि मार्गेण । तथाहि—स्वतस्सिद्धतया तदनुभवरूपं शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अत एव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अत एव निर्द्धर्मकमिति विचारास्पष्टम् । तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्ते । अत एव तस्य विशेषाभाव इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः सम्बन्धः । येनायं प्रकाशत इति चेत् वस्तुतो न कश्चित् । संवृत्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव । वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते । यथानुभवीयतया व्यवह्रियते । तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति । गगनमिव स्वप्रदष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिः । तदास्तां तावत् । किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वा अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिं तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीना पारमार्थिकत्वे' इत्याद्युक्तवाक्यानां संक्षेपेण व्याख्यानम् । संवृतिः भ्रमः । शून्यत्वात् असङ्गत्वात् । तस्य विचारस्य । निष्प्रतियोगिकं प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वस्य स्वनिष्ठस्य मिथ्यात्वेन तच्छून्यम् । विधिरूप निर्विकल्पकधीवेद्यम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् । यतः प्रपञ्चोऽविचारसह , अतस्तस्य श्रुत्यादिना निषेधः प्रकाशते । प्रकाशसम्बद्धः । संवृत्या अविद्यया । विषयविषयिभाव विषयिप्रतियोगिक विषयत्वं नैयायिकैः सादृशं समर्थयिष्यते । प्रकाशस्य मतः तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयतेत्यादिना निरूपयिष्यते । तथा तादृश । तार्किकमते तादात्म्यान्यसम्बन्धरूपोऽपि वेदान्तिदर्शने तादात्म्यरूपस्तार्किकसम्मतविषयतात्वविशेष्यतात्वादिविशेषयुक्त इति भावः । वेद्यनिष्ठ वस्तुनिष्ठः । न तु वित्तिनिष्ठः । वित्तितादात्म्यस्य वित्तिभिन्नेष्वेव कल्पितत्वात् । वित्तेः स्वप्रकाशत्वेन वित्तिविषयत्वासम्भवाच्च । वित्तेस्तादात्म्यरूपा विषयतापि वित्तिभिन्नेष्वेव । न तु वित्ताविति भावः । अस्मिन्दर्शने वेदान्तिदर्शने । तत्तन्मायेति मूलाविद्या पल्लवाविद्येत्यर्थः । मायोपनीततत्तदुपाधीनां भेदादिति वा योजना बोध्या । वहित्रेति महानौकेत्यर्थः । यथा शूर्पादिपात्रे आर्द्रकाणि स्थापयित्वा विक्रीणतो वणिजो वहित्रमनुपयुक्तम् । प्रत्युत कार्यविरोधि ।

समुद्रगतवहित्रस्थस्यार्द्रकस्य तद्ग्राहकसकलसाधारणजनैर्दृष्टत्वाभावात् । तथा द्वैतमतमेव परिष्कुर्वतो मम वेदान्तदर्शनमनुपयुक्तम् । द्वैतमतविरोधि च । द्वैतखण्डनयुक्तीनां मिथ्यात्वग्राहकमानस्य च तत्र पुरस्कारात् । तथापि वहित्रमिव वेदान्तदर्शनं पुरुषधौरेयस्य परमप्रयोजन साधयत्येवेति वेदान्तदर्शने तदन्यसर्वदर्शनेभ्य उत्कर्षः आचार्याभिप्रेत इति ॥ इति लघुचन्द्रिकाया मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

अथ दृश्यत्वनिरुक्तिः ॥ वृत्तिव्याप्यत्वं वृत्तेराकाराख्यं विषयत्वम् । वृत्तित्वं तु 'ह्रीर्धीर्भी' रित्यादिश्रुत्या अनूद्यमानो धीत्वरूपो जातिविशेषः । न च तस्य भ्रमरूपाविद्यावृत्तिनिष्ठत्वमस्ति, न वा । आद्ये उक्तश्रुतौ 'एतत्सर्वं मन एवे' त्यस्यासङ्गति । अविद्यावृत्ते मन परिणामत्वाभावेन मनस्तादात्म्याभावात् । अन्त्ये शुक्तिरूप्यादौ साधनवैकल्यम् । सुखादौ वृत्त्यस्वीकारेण तत्रासिद्धिश्चेति वाच्यम् । पक्षद्वयेऽप्यदोषात् । उक्तश्रुतौ मन परिणामरूपाया एव धियो निर्देशेन तस्या एव मनस्तादात्म्योक्तेस्सम्भवात् । उक्तश्रुतौ धीमात्रस्य निर्देशेऽपि विशेष्यविशेषणाकारवृत्तिद्वयावच्छिन्नचित्यपि धीव्यवहारात् । तस्याश्च विशेष्याकारमनोवृत्तिघटितत्वेन मन एवेति निर्देशसम्भवात् । अत एव संशयरूपविचिकित्साया अप्युक्तश्रुतौ मनस्तादात्म्योक्तेरुक्तरीत्या निर्वाह । एककोटिकस्यापातज्ञानस्यैव विचिकित्सापदेन निर्देशात् । द्विकोटिकस्यापि निर्देशे एकधर्मिणि कोटिद्वयाकारवृत्तिद्वयावच्छिन्नचित एव विचिकित्सात्वेन तस्या एककोट्याकारमनोवृत्तिघटितत्वेन मनस्तादात्म्यसम्भवात् धीत्वस्याविद्यावृत्तावस्वीकारेऽपि न दोष । शुक्तिरूप्यादिकं मिथ्येत्याकारकमनोवृत्तिविषयत्वमादाय शुक्तिरूप्यसुखादौ साधनसत्त्वात् । फलव्याप्यत्वं स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचितो भग्नावरणकचितो वा तादात्म्यम् । साधारण वृत्तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वयोरन्यतरवत्त्वम् । अन्यतरत्व च तदुभयमात्रमुख्यविशेष्यकं यत् ज्ञानं तन्मुख्यविशेष्यत्वम् । तद्व्यक्तित्वेन ज्ञानस्य निवेश । तेन वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेनान्यवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । कदाचित् कथंचित् । चिद्विषयत्व किञ्चित्कालावच्छिन्नसावृतानावृतसाधारण चिद्विषयत्व चित्तादात्म्यमात्रं हेतु । दैशिकसम्बन्धेन हेतुतात्पर्यावच्छिन्नान्तम् । कालिकसम्बन्धेन हेतुत्वे हि अविद्याद्यनादिषु भागासिद्धि । स्वव्यवहारेत्यादिपक्षद्वय तु मूले प्रकटीभविष्यति । नित्यातीन्द्रिये कदाचिदिन्द्रियमतिक्रान्त घटादिकम् । नित्यं तदतिक्रान्त तु गुरुत्वादिकम् । तत्रोक्तयोः फलव्याप्यत्वयोरभावेन भागासिद्धिः । वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वपक्षे भग्नावरणेत्याद्येव फलव्याप्यत्व वाच्यम् । वृत्त्यादौ चित्प्रतिबिम्बे मानाभावात् । तथा च शुक्तिरूप्यादौ साधनवैकल्यम् । न च धर्मिज्ञानेन भग्नावरणकस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य

शुक्तिरूप्यादिकमपि विषय इति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नस्याज्ञानविषयत्वस्य भङ्गविशिष्टचिद्विषयत्वमेव हि फलव्याप्यत्वशब्दार्थः । अन्यथा गुरुत्वादावपि तदापत्तेः । चिद्विषयत्वस्यैव फलव्याप्यतारूपतापत्त्येतरभागवैयर्थ्यापत्तेश्च । यत्र विषयत्व स्थाप्यं तदेव स्वम् । नन्वीश्वरीयायां मायापरिणामरूपायां विद्यमानसर्वविषयिकायां वृत्तौ प्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्य गुरुत्वादि सर्वं दृश्यं विषयः । उक्तं हि विवरणे—'ईशस्य सर्वकर्तृत्वादेव विद्यमानसर्वविषयज्ञते'ति । उक्त च तत्र तत्वदीपने—'ईश्वरोपाधिः सत्त्वप्रधानमाया विद्यमानसर्वविषयाकारेण परिणमते । तस्मिंश्च परिणामे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वं पश्यत्याध्यासिकसम्बन्धा'दिति । अतः कथं भागासिद्ध्यादिकम् । न च तदापातत एव पूर्वपक्षिणोक्तमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते फलव्याप्यत्वव्यतिरिक्तस्येत्यादिग्रन्थासङ्गतेरिति चेन्न । फलपदस्य प्रमाफलार्थकत्वात् ईश्वरीयमायावृत्तेश्च प्रमात्वाभावेन तत्प्रतिबिम्बितचितः फलपदार्थत्वाभावात् । येन हि पुरुषेण यदज्ञातं तद्विषयकवृत्तिः तत्पुरुषीयप्रमा । न चेश्वरेण किञ्चिदज्ञातमस्ति । येन तदीया मायावृत्तिः प्रमा स्यात् । यदि च फलशब्दार्थमपहाय ईश्वरीयवृत्तिसाधारण एव हेतुरुच्यते, तदा नासिद्ध्यादि दोषः । ज्ञात वृत्त्युपहितचिद्विषयः । **अवेद्यत्वे सतीत्यादि** । फलव्याप्यत्वासमानाधिकरणं यदपरोक्षव्यवहार्योग्यत्व तदभाव इत्यर्थ । क्षोदक्षमत्वात् विचारसहत्वात् । अद्रेश्यं अदृश्यम् । उपहित वृत्तिविषयत्वोपाहितम् । ननु, वृत्तिदशायामुपहितमेवास्ति । तस्य मिथ्यात्वे सत्यरूपाधिष्ठानशून्यतापत्तिः । तत्राह—**न हीत्यादि** । वृत्तिदशायामनुपहितं शुद्ध यदधिष्ठानमरूपमस्ति । तन्नहि तदुपहितं भवतीत्यर्थ. । तथा चानुपहितरूपस्योपहितदशायामपि सत्त्वान्नोपहितस्योक्तशून्यतेति भाव । **उपहितपरत्वादिति**। घटाद्याकारवृत्त्या घटाद्युपहितस्यैव सद्रूपस्य ग्रहणमिति भावः । सिद्धिः संशयाद्यगोचरत्वम् । **स्वप्रकाशत्वासिद्धेरिति** । न चेदमाकारमनोवृत्तिरजताकाराविद्यावृत्तिभ्यामवच्छिन्नस्य साक्षिण इद रजतं न वेति संशयादिविरोधित्ववत् शुद्धाविषयकस्वप्रकाशत्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिण एव शुद्धे स्वप्रकाशत्वसंशयादिविरोधित्वमिति वाच्यम् । रजतादितादात्म्याद्युपहितेदविषयकवृत्तेरेवाविद्यापरिणामभूमत्वेन दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । सिद्धत्वेऽपि वा नील इत्यादिज्ञानस्यापि शुद्धं नील न वेत्यादिधीविरोधित्वापत्तेरुक्तसाक्षिण उक्तसंशयाद्यविरोधित्वात् । **वृत्तिकाल इति** । **शुद्धस्य** वृत्तिविषयत्वस्वीकार इत्यादि । **अत इति** । शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वे स्वप्रकाशत्वविरोधाच्चेति शेषः । अशुद्धत्व उपहितत्वम् । न तु शुद्धभिन्नत्वम् । शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वापत्तेः । तथा चोक्तव्यापकताधीसत्त्वे च । **अशुद्धत्वव्यावृत्त्या शु-**

द्धे **स्वप्रकाशता पर्यवस्यतीति**। उपहितत्वशून्यब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगितारूपेण स्वप्रकाशत्वं न ज्ञायत इत्यर्थः । अस्वप्रकाशत्वज्ञानमनुपहितत्वविशिष्टविशेष्यकं नेति यावत् । तथा च स्वप्रकाशत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपाया स्वप्रकाशत्वव्यतिरेकव्याप्ते यदोपहितत्वाभावरूपे शुद्धत्वे ज्ञानमुद्बुद्धसंस्कारो वा, तदा उक्त-शुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वस्याभावो न ज्ञायते । वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य धूमे निश्चये उद्बुद्धसंस्कारे वा सति धूमवति वह्न्यभावज्ञानाभाववदिति तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तादृशज्ञानाभावप्रयोजकत्वमेव स्वप्रकाशत्वविशिष्टशुद्धसाधकत्वमिति भाव ।एतेन शुद्धत्वस्य हेतोर्ब्रह्मण्यज्ञाने कथं तत्र स्वप्रकाशत्वस्यानुमितिरूपा सिद्धिरिति परास्तम् । शुद्धब्रह्मज्ञानं विनापि शुद्धत्वे तादृशव्याप्तिधीसम्भवात् । किं च 'उपहितत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापक'मित्याकारकनिश्चये उद्बुद्धसंस्कारे वा सत्यपि उपहितत्वाभावविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायते। 'वह्निर्धूमव्यापक' इत्याकारकनिश्चये उद्बुद्धसंस्कारे वा सति वह्न्यभावविशिष्टे धूमज्ञानाभाववत् उपहितत्वाभावरूपशुद्धत्वविशिष्टे अस्वप्रकाशत्वज्ञानासम्भवादुपहितत्वाभावरूपस्य शुद्धत्वस्याज्ञातत्वेऽपि न क्षतिः । न च उपहितत्वाभावविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायत इति वाक्यजन्यज्ञाने शुद्धब्रह्मभानमावश्यकमिति वाच्यम् । उपहितत्वाभावावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्य ज्ञानप्रकारत्वस्यास्वप्रकाशत्वे उक्तवाक्येनाभावबोधनात् । न चोपहितत्वस्यास्वप्रकाशत्वव्यापकत्वे ज्ञातव्ये शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयोस्सहचारज्ञानमपेक्ष्यते। अन्यथोपहितत्वाभाववद्वृत्ति' अस्वप्रकाशत्वमिति व्यभिचारज्ञानानुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञानासम्भवादुक्तसहचारस्य च शुद्धघटितत्वेन तद्धी शुद्धविषयिकेति वाच्यम् । शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वादेव तद्धटितव्यभिचाराकारवृत्त्यसम्भवात् । उपहिते शुद्धत्वभ्रमकाले तादृशव्यभिचारज्ञानादुक्तव्यापकत्वज्ञानासम्भवेऽपि तदन्यकाले तत्सम्भवादुपहितरूपाधिकरणमादायोक्तसहचारभ्रमसम्भवाच्च । न चोपहितत्वाभावविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानं मास्तु । स्वप्रकाशत्वं शुद्धस्वरूपवृत्ति नवेति ज्ञानं तु स्यादेवेति वाच्यम्।शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वादेव तद्वृत्तित्वाभावाकारकभ्रमरूपवृत्तिसामग्र्या अकल्पनात् । न चैवं तादृशसामग्र्यकल्पनादेव शुद्धास्वप्रकाशत्वयोर्वैशिष्ट्यधीवारणे उक्तव्यापकताज्ञानस्योक्तधीप्रतिबन्धकस्य जनकं शुद्धं स्वप्रकाशमिति वाक्यमित्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्। तादृशोक्तेरयमभिप्रायः । उक्तवैशिष्ट्यधियः कारणकूटाकल्पनादेव नोत्पत्तिः । तत्कल्पनेऽपि शुद्धत्वविशिष्टे तादृशधियः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानान्नोत्पत्तिरिति । तस्मात् शुद्धत्वसत्यत्वादिविशिष्टस्य तदुपलक्षितव्यक्तिमात्रस्य वा नास्वप्रकाशत्ववैशिष्ट्यधीसम्भवः । **यथेत्यादि** । ता-

दात्म्यात्यन्ताभावव्यापकस्यात्यन्तिकभेदरूपात्यन्ताभावरूपस्य निषेधज्ञानेन तादात्म्यरूपमभिन्नत्वं यथा सिध्यतीत्यर्थः। उपहितचित्तादात्म्यात्यन्ताभावव्यापकस्योपहितचिदत्यन्तभेदरूपात्यन्ताभावस्य शुद्धचिदन्यनिष्ठस्य प्रतियोगी उपहितचिद्भेदात्यन्ताभाव इति निश्चयोत्तरं तादृशात्यन्ताभावविशिष्टे उपहितचित्तादात्म्यं यथा पर्यवस्यतीति यावत् । तादृशात्यन्ताभावविशिष्टशुद्धचितो वृत्त्यविषयत्वेऽपि तस्यामुक्ततादात्म्यं यथोक्तरीत्या पर्यवस्यतीति भावः । सर्वमतसाधारणदृष्टान्तापेक्षायां त्वेवं व्याख्येयम्। यथा तद्घटत्वरूपतद्घटाभिन्नत्वाभावव्यापको यः, तद्घटभेदः तद्रूपस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी तद्घटभेदात्यन्ताभाव इति निश्चयोत्तरं तद्घटभेदात्यन्ताभाववति तद्घटत्वाभावज्ञानानुत्पत्त्या तद्घटत्वं पर्यवस्यतीति । **पर्यवसितार्थमादायेति** । शुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानासम्भवरूपं पर्यवसितप्रयोजनमित्यर्थः। एवं शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वं विनैव तत्रार्थसिद्धिसंभवे। एतेन मिथ्यात्वसाधकहेतोर्ब्रह्मावृत्तित्वस्थापनेन । स्वतः स्फुरत् स्वविषयः । ब्रह्म सर्वविषयकनिरुपप्लवक्षणिकविज्ञानसन्तानप्रविष्टं विज्ञानम् । ननु, ब्रह्मणस्त्वया वृत्तिरूपज्ञानविषयत्वास्वीकारेऽपि ज्ञानस्वरूपत्वमेव मिथ्यात्वे हेतुरस्तु । शून्यवादिनो मते सर्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन शुक्तिरूप्यादौ साधनावैकल्यात्तत्राह— **स्वतः स्फुरणरूपताया इति** । हेतोरिति शेषः । ज्ञानतादात्म्यापन्नरूपतायाः शुक्तिरूप्ये सत्त्वेऽपि ज्ञानात्यन्ताभिन्नस्वरूपताया मन्मते शुक्तिरूप्ये विरहेण मां प्रति तेन हेतुना ब्रह्मणि मिथ्यात्वं साधयितु न शक्यमिति भावः । ननु, तर्हि शुक्तिरूप्यादौ ज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वात्तदेव हेतुरस्तु । मन्मते ज्ञानमात्रस्य स्वविषयत्वेन ब्रह्मण्यपि तत्सत्त्वात् नासिद्धिस्तत्राह—**स्फुरणेति** । मन्मत इत्यादि । तथा च प्रतिवादिन प्रत्यसिद्धो हेतुर्न प्रयोक्तव्यः । तत्र तस्यानुमितिजनकपरामर्शासम्भवादिति भावः। श्रुत्या गुणविशिष्टब्रह्मबोधकश्रुत्या। दृश्यत्वेन ज्ञेयत्वेन। विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यसंसर्गेभ्योऽतिरिक्तस्य मिलितस्य विषयत्वं उभयपर्याप्तम् । विशेष्ये विशेष्यमात्रे पर्याप्तम् । **भागासिद्धेरिति** । स्वरूपसम्बन्धेन विषयत्वस्य हेतुत्वे विशेष्ये व्यभिचारापत्तेः पर्याप्तिसम्बन्धेनैव तस्य वाच्यत्वात् भागासिद्धेः । **उपहितात्मनेति** । एवकारश्शेषः । न च विशिष्टज्ञाने शुद्धस्याभाने तदुत्तरं तत्र संशयादिकं स्यादिति वाच्यम् । विशिष्टविषयकनिश्चयस्यापि केवलसंशयप्रतिबन्धकत्वादिस्वीकारात् । यत्तु, घटादेरपि विशिष्टरूपेणैव वृत्तिविषयत्वम् । न तु केवलरूपेण । निर्विकल्पकास्वीकारात् । तत्स्वीकारेऽपि नित्यातीन्द्रियेषु तदस्वीकारात् । केवलस्य तस्य विशिष्टज्ञानाविष-

यत्वात् तत्रैव केवलरूपे भागासिद्धिरिति । तन्न । घटादेः केवलरूपस्य ज्ञानाविषयत्वे अलीकत्वात् । **ज्ञानान्तरेति** । विशिष्टाविषयकज्ञानेत्यर्थः । तदानीं उक्तवृत्तिकाले । **उपाध्यन्तराभावेनेति** । ननूक्तवृत्तिकाले सुखादेरात्मन्यध्यस्तस्योक्तवृत्तिविषयत्वेऽप्युपाधित्वसम्भवात्तस्या एवेत्यसङ्गतमिति चेन्न । सुखादीनां तदानीं नियमेनानुत्पत्तेः । तस्मादुक्तवृत्तिकाले नियमेन यज्ज्ञानीय उपाधिस्सम्भवति तज्ज्ञानीयोपाधिः उक्तवृत्तिरेव । न तु सुखादिः । यत्तु स्थूलशरीरादिकमुपाधिस्सम्भवतीति । तन्न । शुद्धब्रह्मणो यत् वृत्त्युपहितं रूपं, तद्विषयकवृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वात् । अन्यथा घटादियत्किञ्चिदुपाध्युपहितविषयकज्ञानस्यापि तदापत्तेः । अत एव सुखादेरपि नोपाधित्वसम्भवः । तस्यानियतोपाधित्वं त्वभ्युपगममात्रेणोक्तम् । तथा चोपाध्यन्तरेत्यस्याज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वेन सम्भवदुपाध्यन्तरेत्यर्थः । अथवा ज्ञानमेवाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यनाशः । ज्ञाननाशस्तु तदुपलक्षित आत्मैवेति मते ज्ञानकाले शरीरादेरभावे जीवन्मुक्तेरभावात् । तथा च यथाश्रुत एवार्थः । उपधायकत्वात् उपाधित्वात् । **आपत्तिरिति** । 'नीलो घटो ज्ञात' इत्यादौ नीलत्वाद्युपाधेरपि ज्ञातत्वप्रतीतेरिति शेषः । कथञ्चित् शाब्दवृत्तौ स्वभिन्नस्यैव शब्दानुपस्थितस्याभानमिति स्वीकारेण । अज्ञानतत्कार्ययोः मूलाज्ञानतत्प्रयुक्तयोः । **अज्ञानेति** । स्वनिवर्त्याज्ञानेत्यर्थः । **अज्ञानेति** । मूलाज्ञानेत्यर्थः । उपहितविषयत्वेन अज्ञानादिविशिष्टात्मविषयकत्वेन । **प्रसङ्ग इति** । ननूक्तप्रसङ्गे शुद्धविषयत्वान्यविषयत्वानिरूपितात्मविषयताकज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमस्तु । अज्ञानाद्यविषयकस्यैव तदिति नियमे तु किं मानम् । 'इयं शुक्तिरेतद्विषयकाज्ञानतत्कार्ये ज्ञाते'इत्यादिसमूहालम्बनस्येव 'अहं ब्रह्म मूलाज्ञानतत्कार्ये ज्ञाते' इत्यादिसमूहालम्बनस्याप्यज्ञाननिवर्तकताया बाधकाभावात् । नचैतत् पूर्वपक्षिणोक्तमपि न सिद्धान्तसिद्धमिति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽप्युपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमित्यस्यैव वाच्यत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते । शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वपक्षे शुद्धस्य वृत्त्युपहितं यद्रूपं तदंशे तदन्याविषयकज्ञानस्यैव निवर्तकता यद्यपि वक्तुं शक्यते । तथापि गौरवान्न तथोच्यते । किं तूक्तोपहितान्याविषयकज्ञानस्यैव । न चोक्तसमूहालम्बनसङ्ग्रहार्थत्वादुक्तगौरवं प्रामाणिकमिति वाच्यम् । उक्तसमूहालम्बनस्यैवासिद्धत्वात् । यथा हि तार्किकादिमते 'घटो न घट'इत्यादिज्ञानमाहार्यत्वात्र ज्ञानान्तरविरोधि, तथा मन्मतेऽप्युक्तसमूहालम्बनमाहार्यत्वान्नाज्ञानतत्कार्यभ्रमविरोधि । घटतदभावविषयतयोरिव द्वैताद्वैतविषयतयोरनाहार्यज्ञाने विरुद्धत्वात् । अथ विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन घटभेदप्रकारकानाहार्यज्ञानोत्पत्तौ घटत्वनिष्ठ-

विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादाद्ययोर्विषयतयोर्युक्तस्तादृशो विरोधः । अन्त्ययोस्तु स कुत इति चेन्न । अद्वैतत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमेव 'अहं ब्रह्मे'ति ज्ञानस्योत्पत्तेस्तत्काले अद्वैतत्वेन ब्रह्मण उद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेन तस्यैव द्वैतधीविरोधित्वेनान्त्ययोरपि तयोरुक्तविरोधस्य युक्तत्वात् । शुक्तित्वं 'रजतभेदव्याप्यमित्याकारोद्बुद्धसंस्कारस्य 'शुक्तिः रजत'मिति ज्ञाने प्रतिबन्धकत्ववत् द्वितीयाभावो ब्रह्मनिष्ठो अज्ञानाद्यभावो ब्रह्मनिष्ठ इत्याकारोद्बुद्धसंस्कारस्यापि 'ब्रह्मरूपसदात्मकं द्वितीयं सदज्ञान'मित्यादिधीप्रतिबन्धकत्वात् । न च सत्तादात्म्यमविषयीकुर्वति तादृशसमूहालम्बने उक्तसंस्कारस्याप्रतिबन्धकत्वेन तदुत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम् । सदन्यविषयतायाः सत्तादात्म्यविषयतानिरूपितत्वनियमस्य मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । अथवा ज्ञानमेव ज्ञानोत्तरकालीनभोगसाधनानामज्ञानतत्प्रयुक्तभ्रमतद्विषयदृश्यानां नाशः । ज्ञानस्य तु नाशो जीवन्मुक्तिस्वीकारे ज्ञानोत्तरोत्पन्नो मनःपरिणामः । तदस्वीकारे तु ज्ञानोपलक्षित आत्मैव । न च वृत्तिज्ञानविषयकसाक्षिणोऽपि भ्रमत्वादुक्तभ्रमनाशत्वं वृत्तिज्ञानस्यासङ्गतमिति वाच्यम् । भ्रमपदस्य स्वेतरविषयकभ्रमपरत्वात् । स्वपदं ज्ञानपरं स्वविषयकभ्रमो हि स्वकालत्वव्यापक इति तन्नाशत्वं स्वस्य न सम्भवत्येव । न चैवं ज्ञानोत्तरमनःपरिणामस्याप्युत्पत्तिर्न स्यात् । अदृष्टनाशस्य ज्ञानस्वरूपस्य जातत्वादिति वाच्यम् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य'इतिश्रुतेः 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यत'इति न्यायाच्च भुज्यमानादृष्टान्यदृश्यानामेव नाशत्वस्य ज्ञाने स्वीकारेणादृष्टाधीनानां मनःपरिणामानां देहादिरूपाणां ज्ञानोत्तरमुत्पत्तिसम्भवात् । ज्ञानरूपापन्नस्य मनसो ज्ञानरूपनाशासम्भवेन मनसोऽपि ज्ञानोत्तरं सत्त्वेन तत्परिणामसम्भवात् । तथा च तादृशदृश्यविषयकज्ञानध्वंसत्वस्य ज्ञाने स्वीकारेण तत्त्वज्ञानस्य नोक्तसमूहालम्बनरूपत्वम् । अत एव 'इयं शुक्ति'रिति ज्ञानस्येदं रजतमित्याकारभ्रमरूपत्वासम्भवः । तादृशज्ञानस्योक्तभ्रमनाशरूपत्वात् । न च ज्ञानोत्तरं भोगासाधनभ्रमरूपत्वं ज्ञानस्य मास्तु । उक्तभोगसाधनदृश्यभ्रमरूपता तु स्यादिति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानस्य भोगात्मकबन्धासाधनत्वात् । 'मनो हि द्विविधं प्रोक्तं कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ।' इति श्रुत्या मोक्षसाधनमनःपरिणामस्य बन्धासाधनत्वोक्तेः । अथ 'विषयासक्त' मित्यनेन सत्यत्वेन विषयज्ञानयुक्तस्योक्तत्वात् तत्त्वज्ञानस्य विषया मिथ्येति ज्ञानात्मकत्वं सम्भवतीति चेन्न । मोक्षे निर्विषयमित्यनेन मोक्षसाधनरूपेण परिणतम-

१. 'अथ वा ज्ञानमेव तदुत्पत्तिक्षणवर्तिनां तत्पूर्वक्षणमात्रवर्तिनां च अज्ञानतत्प्रयुक्तभ्रमतद्विषयदृश्यानां नाशः ।' इति पाठान्तरम् ।

नसोऽनात्मविषयकत्वनिषेधात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य विवरणे उक्तम्—'द्वैताद्वैतदर्शनयोर्न यौगपद्यम् । किं तु कदाचिदद्वैतदर्शनं कदाचित् द्वैतदर्शन'मिति । तत्त्वदीपनेऽपि तत्र व्याख्यातम् । 'सन्तमसबहुलालोकयोरिव द्वैताद्वैतदर्शनयोर्विरोध' इति । यद्वा अज्ञानतत्कार्याविषयकज्ञानस्येत्यस्य आत्मांशे किञ्चिदविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । इतरविषयत्वानिरूपितात्मविषयताशालिज्ञानस्येत्यर्थः । यथाहि'दं रजत'मित्यादिभ्रमभूलाज्ञाने शुक्तित्वांशे जातित्वादिप्रकारक'मियं जातिमती'ति ज्ञानं न निवर्तकम् । अतः इतरप्रकारत्वानिरूपितशुक्तित्वविषयतानिरूपितविषयतांशालिज्ञानत्वेन तन्निवर्तकता । तथा अज्ञानादिविशिष्टात्मज्ञानस्य ब्रह्माज्ञानतत्कार्यानिवर्तकत्वेनोक्तविषयताकज्ञानत्वेन तन्निवर्तकत्वम् । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'त्यादिश्रुत्या तु 'एकधैवानुद्रष्टव्य,मित्यादिकेवलार्थकैकपदयुक्तश्रुत्यैकवाक्यतानुरोधेन केवलात्मज्ञानस्यैव अज्ञाननिवर्तकत्वं बोध्यते । न त्वात्मान्याविषयकस्य । न्यायसिद्धार्थस्य तच्छ्रुत्यानुवादात् । अत एवोक्त ध्यानदीपिकायां विद्यारण्यस्वामिभिः—'न बुद्धि मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता । उपमृद्नाति चेत् बुद्धि ध्यातासौ न तु तत्त्ववित् ॥' इति । बुद्धेर्ज्ञानस्यात्मान्याविषयकत्वरूपोपमर्दनाय यतमानत्वं ध्यातुरुचितम् । ध्यानस्य ध्येयान्यविषयकज्ञानासहितज्ञानधारारूपत्वेनोक्तोपमर्दनं विना तदनिष्पत्ते । तत्त्वज्ञाने तु उक्तोपमर्दनस्य नापेक्षा । घटादितत्त्वज्ञाने घटादिभिन्नविषयकत्वनिरासादर्शनादिति तदर्थः । शुद्धं ब्रह्मेतीति । इतिशब्दोऽत्र वृत्तिविषयसमाप्तौ । शुद्ध ब्रह्मेति शुद्धब्रह्मणो वृत्त्युपहितरूपमित्यर्थः । तथा च वृत्त्युपहित ब्रह्मैव विषयीकुर्वाणेत्यर्थ । अथवा इतिशब्दो वृत्त्युपहितार्थकः । तथा च शुद्धशब्देनैव वृत्त्युपहितान्याविषयकत्वलाभः । स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिः स्वः स्वेतरश्च य उपाधि· दृश्य तदुच्छेदव्याप्येत्यर्थः । तादृशव्याप्यत्वं च पूर्वमेव विवेचितम् । उपाधिन्वेति । स्वनिवर्त्याज्ञानप्रयुक्तत्वेत्यर्थ । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीय' इति कोशे आत्मनि आत्मीये च त्रिष्विति योजनाया वैयाकरणोक्तत्वात् स्वस्या इति स्त्रीलिङ्गत्व युक्तमेव । एवं च वृत्तेः स्वोपहितब्रह्मस्वरूपान्याविषयिकाया एव सर्वदृश्योच्छेदकत्वे च । अनुपहितस्य वृत्त्युपहितान्यस्य शुद्धब्रह्मणो दृश्यस्य वा । ननु, वृत्त्युपहितस्य विषयत्वे वृत्तेरपि विषयत्वमावश्यकम् । नीलोपहितघटो ज्ञात'इत्यादौ नीलस्य ज्ञातत्वप्रत्ययात् । तत्राह—वृत्त्युपराग इति । अत्र वृत्त्युपहित ब्रह्म विषय' इति व्यवहारे । वृत्तेरुपरागो विषयत्वरूपसम्बन्धः । सत्तया अविषयव्यावर्तकत्वे सति विद्यमानतया । ननूक्तविद्यमानतयोपयुक्तस्य विषयत्वमप्यास्ताम् । तत्राह—न तु भास्यतयेति । ननु, विषयत्वपर्याप्तिरूपं भास्यत्वं मयापि

नोच्यते । वृत्तिविशिष्टब्रह्मण्येव तत्स्वीकारात् । तत्राह—**विषयकोटीति** । विषयघटकतयेत्यर्थः । **अनुपपत्तेरिति** । अत्यन्ताभेदे सम्बन्धाभावादिति भाव. । चैतन्यस्य विषयतां सम्पादयति विषयचैतन्यमविषयाद्व्यावर्तयति । तथा च ब्रह्मान्विते स्वविषयत्वे अनन्वितत्वे सति विद्यमानत्वे च सति स्वविषयव्यावर्तकत्वात् वृत्तेः स्वविषयत्वं प्रत्युपाधित्वम् । यदनन्वितं विद्यमानं यद्विशिष्टस्येतरस्माद्व्यावर्तकं यत् भवति, तत्तत्र उपाधिः । यथा घटकारणत्वादौ दण्डत्वादिकम् । 'नीलघटो ज्ञात'इत्यादिव्यवहारे तु नीलत्वादिकं विशेषणमेव । नोपाधिरिति भावः । ज्ञानाज्ञानयोः ब्रह्मज्ञानाज्ञानयोः । एकविषयत्वं समानविषयत्वम् । उपाध्यविषयत्वे सति स्वोपहितान्याविषयकत्वे सति । उपहितविषयकत्वात् स्वोपहितविषयकत्वात् । स्वविशिष्टब्रह्मविषयकवृत्तेरपि स्वोपहितब्रह्मविषयकत्वात् सत्यन्तम् । स्वाविषयकत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे वृत्त्युपहितांशे अज्ञानादिप्रकारकज्ञानस्य सङ्ग्रहापत्तेः स्वोपहितान्याविषयकत्वमेव सत्यन्तार्थः । तुच्छाकारज्ञानेऽपि सत्यन्तसत्त्वात्तद्वारणाय विशेष्यदलम् । न च सविषयकत्वमात्रेण तस्य वारणसम्भवात् स्वोपहितनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन विषयिता विशिष्टत्वरूपसविषयकत्वापेक्षया स्वोपहिताखण्डव्यक्त्या विषयितासम्बन्धेन विशिष्टत्वस्यागुरुत्वात् । तुच्छाकारवृत्तेः सविषयकत्वमते तेन तदवारणाच्च । 'अहं ब्रह्म घटो विनाशी'ति ज्ञानस्य मूलाज्ञाननाशकत्वस्वीकारे तु स्वोपहितब्रह्मनिष्ठा या विषयत्वानिरूपितविषयता तच्छालित्वं समानविषयकत्वं वाच्यम् । **निवर्त्यनिवर्तकभावादिति** । निवर्त्तकत्वं ज्ञानस्य तत्समानविषयकं तदाश्रयमनोनिरूपितं यदज्ञानं तदाश्रयकालपूर्वत्वशून्यत्वमित्यादिकं पूर्वोक्तरीत्या बोध्यम् । 'मया ब्रह्माज्ञातं न तु जीवन्मुक्तेने'त्यादिप्रतीतेर्नानाज्ञानपक्षे मनोविशेषस्याज्ञानविशेषनिरूपकत्व बोध्यम् । ननु,चैत्रो ब्रह्मेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि ब्रह्माज्ञानं प्रति उक्तनिवर्तकत्वमास्तामिति चेन्न । अहन्त्वादिधर्मोपस्थित्यादिद्वारकवाक्यजन्यज्ञानस्यैव तथात्वात् । अत एवावस्थात्रयविशिष्टजीवबोधकवाक्यानां महावाक्यशेषत्वम् । अवस्थात्रयवत्त्वेन जीवबोधने हि तद्वाक्येन कृते अवस्थात्रयवत्त्वाहन्त्वोपलक्षितशुद्धजीवस्य 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिवाक्येन बोधनं सम्भवति । ननु, 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवले'ति सिद्धान्तविरोधेनाज्ञानोपाहितं ब्रह्म न तद्विषयः । किं तु, शुद्धमिति चेन्न । आश्रयत्वेत्यादेः प्रस्थानान्तरत्वात् । केवलपदस्य वृत्तिभिन्नाज्ञानकार्यानुपहितपरतया व्याख्यानसम्भवाच्च । 'पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचर' इत्यनेन पश्चिमशब्दितकार्यत्वस्य पूर्वसिद्धा-

ज्ञानानाश्रयत्वे हेतुतया निर्देशात् । अथ वाचस्पतिमते ब्रह्मसाक्षात्काररूपमनोवृत्तेः मनस्सम्प्रयोगजन्यत्वादुक्तवृत्त्युपहितस्य चोक्तवृत्त्युत्पत्तिपूर्वमसत्त्वात् तदा तत्रोक्तसम्प्रयोगासम्भवेन विषयतासम्बन्धेनोक्तवृत्त्युत्पत्तावुक्तसम्प्रयोगस्य हेतुत्वासम्भव इति चेन्न । उक्तवृत्तिर्हि स्वोपहित इव मनस्संयोगोपहितेऽप्यात्मनि जायते । कारणस्य स्वाश्रयदेशे कार्यजनकत्वस्वाभाव्यात् । तथा च मनस्संयोगोपहितवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन मानसवृत्तौ मनस्संयोगस्य हेतुत्वे बाधकाभावात् । यदि तु वृत्त्युपहित एव वृत्तिविषयत्वम् । न तु मनस्संयोगोपहिते । तत्र तु वृत्तिविषयाभिन्नत्वमेव, तदा मनस्संयोगिनिष्ठं यत् स्वविषयाभिन्नत्व तेन सम्बन्धेन मानसप्रत्यक्षे मनस्संयोगस्य हेतुत्वे न दोष । न च विनश्यदवस्थेन मनस्संयोगेनोत्पादितस्य मानसप्रत्यक्षस्य उक्तसम्बन्धेनोत्पत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । तदसम्भवेऽप्यविनश्यदवस्थेनैव तत्सम्भवात् । **विषयत्वेपीति** । 'केवलो निर्गुण'इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि परमार्थतो धर्मनिषेधात् अन्यथा उपहितब्रह्मतादात्म्यस्य शुद्धे अवश्य वाच्यत्वेन श्रुतिबाधापत्ते, स्वप्रकाशेऽपि ब्रह्मणि कल्पिताज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्तिविषयत्वस्य युक्तत्वाच्च । शुद्धमपि ब्रह्म वृत्तिविषय । किं च न स्वप्रकाशे चिदंशेऽज्ञानम् । किं तु पूर्णानन्दांशे । तथा च तस्य शुद्धस्यापि वृत्तिविषयत्वमावश्यकम् । तदुक्तम्—'फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते॥' इति भाव. । **तुच्छशुद्धयोरित्यादि** । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पातञ्जलसूत्रात् शशविषाणादिशब्दैस्तुच्छव्यवहाराच्च तुच्छं शाब्दवृत्तेर्विषय । उक्तरीत्या च शुद्धब्रह्मापि श्रुतिजन्यवृत्तिविषयः । शब्दान्यमानस्य तु तयोरप्रवृत्तेः न तज्जन्यवृत्तिविषयतेति भाव । ननूक्तशब्देनेव तुच्छ वृत्तिविषय व्यवह्रियमाणत्वात् । तुच्छ न क्षणिकम् । अकारणत्वात् इत्याद्यनुमानेनापि तुच्छं ज्ञाप्यते । तत्राह—**यद्वेति** । **कश्चिद्धर्म इति** । ग्राह्य इति शेष. । तथा च सोपाख्यधर्मनिष्ठप्रकारताकवृत्तिविषयत्वं हेतु. । तुच्छेऽपि 'अस्ती'ति धीविषयत्ववादिनं माध्वं प्रति विषयत्वादीत्यत्रादिपदमुक्तम् । सत्तादात्म्यसत्तादात्म्यत्वान्यतरवत्त्वं तदर्थः । तुच्छनिष्ठस्य सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादेस्तुच्छत्वमेव । अधिकरणस्वरूपत्वात् तुच्छस्यातुच्छधर्मासम्भवात् सदसतोस्संसर्गाभावस्य बौद्धाधिकारादावुक्तत्वात् । ननु, तुच्छस्यातुच्छधर्मासंसर्गे कथमभावस्याभावत्वेनातुच्छेन संसर्गः । अभावत्वं हि 'घटाभावो नास्ति' 'घटो नास्ती'त्यादिधीसिद्धो भावसाधारणत्वादतुच्छोऽखण्डधर्मः । अभावस्तु तुच्छो बौद्धादिसम्मत इति चेदत्र ब्रूमः । अभावत्वस्य तुच्छसंसर्गो-

ऽभावत्वादिसाधकोक्तधीबलादेव सिद्धः । तत्सिद्ध्यस्वीकारे ऽभावत्वस्याप्यसिद्धि-प्रसङ्गात् । अत एवाभावत्वविशिष्टरूपेणाभावस्यातुच्छत्वात् प्रतियोग्यनुयोगि-संसर्गोऽप्युपपद्यते । तत्र भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः तद्भूतलघटः शश-विषाणमित्यादिशब्दैः प्रतीयमानन्तु तद्भूतलानुयोगिकघटप्रतियोगिकाभावशशा-नुयोगिकविषाणप्रतियोगिकाभावादेः स्वरूपमखण्डं तुच्छमेव । घटशून्यतद्भूतला-दिनिष्ठतया घटप्रतियोगिकतया च समानाधिकरणेन अभावत्वेन प्रतीयमानं य-त्, तस्यैवालीकाखण्डात्मकेन तद्भूतलघटरूपेण प्रत्ययात् । अत एव तेनैव शब्दान्यप्रमाणाग्राह्यत्वम् । अभावत्वादिविशिष्टरूपेण तु प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्या वा ग्राह्यत्वमिति दिक् । यदि तुच्छेऽप्यतुच्छधर्मसंसर्ग इति कस्य चिदाग्रहः, तदास्तीति-धीविषयत्वादिसमानाधिकरणं वृत्तिविशेष्यत्वं हेतुर्बोध्यम् । **प्रयोजकविषयत्वेति** । प्रयोजकयोश्चित्तादात्म्यवृत्तिविषयत्वयोरन्यतरेत्यर्थः । चितस्तादात्म्ये वृत्तेराकारे च विषयतात्वस्यैकस्याभावेनोक्तान्यतरत्वरूपेणैव हेतुतेति भावः । तुच्छान्यविशेष्य-केऽस्तित्वप्रकारके व्यवहारे चितस्तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वम् । चिद्विशे-ष्यके अस्तित्वस्य व्यवहारे असत्त्वापादकस्याज्ञानस्य विषयत्वसम्बन्धेन प्रतिब-न्धकत्वम् । दृश्यविशेष्यकोक्तव्यवहारे विषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्य प्रतिब-न्धकत्वम् । न च तादात्म्यसम्बन्धेन चितश्चित्यसत्त्वात् तत्रोक्तव्यवहारस्य उ-त्पत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । उक्तव्यवहारविषये शुद्धचिति उक्तव्यवहारकारणत्वा-द्युपहितचितस्तादात्म्येन सत्त्वात् । न चोक्तप्रतिबन्धकाभावेनैवोक्तव्यवहारजननसम्भ-वात् चितस्तत्र कारणत्वकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकेन हि का-रणे शक्तिस्तिरस्क्रियते । न तु तदभावः कारणम् । तथा चासाधारणं कारणं चिदे-व । किं चोक्तप्रतिबन्धकाभावः तुच्छेऽप्यस्तीति तत्राप्युक्तव्यवहारापत्त्या चित्ता-दात्म्यमवश्यं तत्प्रयोजकम् । तुच्छविषयकशब्दप्रयोगादिव्यवहारे तु विकल्परू-पवृत्तिविषयत्वमिति भावः । यथाकथञ्चित् साक्षात्परंपरासाधारणम् । चै-तन्ये शुद्धचिति । अभेदे अत्यन्ताभेदे । भेदनान्तरीयकस्य विनाशित्वादिरूपं यत् ब्रह्मवैलक्षण्यं तद्व्याप्यस्येत्यर्थः । **सम्बन्धस्येति** । चितं प्रति सम्बन्धावच्छेदकं यत् चिदवृत्तित्वविशिष्टतादात्म्यत्वं, तद्विशिष्टस्येर्थः । एतेन आनन्दं ब्रह्मणो रू-पं चित् ब्रह्मणो रूपमित्येवं कल्पितभेदस्य तादात्म्यस्य च चिताश्चिति सत्त्वाद्व्यभिचा-रो दुर्वारः । अथ प्रातीतिकान्यस्य चित्सम्बन्धस्य निवेशान्न दोषः । उक्ततादा-त्म्यस्य प्रातीतिकत्वादिति चेन्न । साधनवैकल्यापत्तेरित्यादिकमपास्तम् । ननु, चितस्स्वाश्रितवृत्तिविषयत्वरूपपरंपरासम्बन्धस्य तुच्छेऽपि सत्त्वाद्व्यभिचारस्तत्राह—

नुच्छेति । अस्तित्वप्रकारकधीविषयत्वसमानाधिकरणत्वेन हेतोर्विशेषणेनेति शेषः । विषयाभिव्यक्तं विषयावच्छेदेन भग्नावरणं, विषयगतवृत्तिप्रतिबिम्बितं वा । वृत्त्यभिव्यक्तं मनोवच्छेदेन भग्नावरणं वृत्तिप्रतिबिम्बितं वा । चैतन्यमात्रं विषयाभिव्यक्तत्वाद्यविशेषितचित् । तथा च विषयाभिव्यक्तादिचित्साधारणेन चित्त्वेनैव संवित्पदबोध्यतेति भावः । सर्वोऽपीति । घटादावपरोक्षत्वरूपो व्यवहारो घटाद्यभिव्यक्तचित्सापेक्ष । नित्यातीन्द्रिये अस्तित्वादिव्यवहारो नित्यातीन्द्रियविषयकवृत्त्यभिव्यक्तचित्सापेक्षः । सुखादावपरोक्षत्वादि व्यवहारः सुखाद्यभिव्यक्तत्वाविशेषितसुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यापेक्ष इति त्रिविधचित्साधारणरूपनिवेशफलं बोध्यम् । घटादेरसत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिद्रूपं स्फुरणं शुद्धचिद्रूपसंविदपेक्षम् । शुद्धचिज्जन्यमनोवृत्त्योक्ताज्ञाननिवृत्तेर्विशिष्टचितश्शुद्धचिति कल्पितत्वेन शुद्धचिदाश्रितत्वाच्च । वदनादीति । आदिपदादिच्छाप्रवृत्त्यादिसङ्ग्रहः । ननु, घटादेरिव ब्रह्मणोऽपि इच्छादावसत्त्वापादकाज्ञानशून्यचितो हेतुत्वात्तादृशचितश्च ब्रह्मातिरिक्तत्वात् ब्रह्मणि व्यभिचारस्तत्राह—तत्रेत्यादि । स्फुरणरूपे असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकाविशिष्टचिद्रूपे। नित्यसिद्धे अनादौ पूर्णानन्दांशे ।उक्ताज्ञाननिवृत्तेस्तदाकारवृत्त्यधीनत्वेन तदंश एव स्फुरणं सादि । न तु चिदंशे । वृत्तिं विनापि 'चिदस्मी'ति सर्वदा व्यवहारादिति भावः । स्वातिरिक्तसंविदिति । उक्तस्फुरणस्य शुद्धचिदपेक्षत्वेऽपि सा न ब्रह्मातिरिक्ता । उक्तस्फुरणेन क्षेमसाधारणजनकत्वेन ब्रह्मातिरिक्ताविद्याया अपेक्षणीयत्वेऽपि सा न संवित् । अत एव संवित्पदं सार्थकमिति भाव । नियतिपदेनेति । नियमघटितार्थेनेति शेषः । स्वव्यवहारं प्रति स्वातिरिक्तसंविदपेक्षाया नियमो व्यापकत्वरूपो घटकतया यत्रेति व्युत्पत्त्या तादृशव्यापकताघटितस्य हेतुना । तादृशघटितत्वं च स्वव्यवहारत्वावच्छिन्नव्यापकस्वातिरिक्तसंवित्सापेक्षत्वकत्वम् । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । नियमस्य हेतुत्वासम्भवात् । स्वगोचरेति । स्वविषयकस्फुरणाद्यन्यतमत्वव्यापकं यत् स्वातिरिक्तचिदधीनत्वं, तत्सम्बन्धित्व पर्यवसितहेतु । अधीनत्वञ्च क्षेमसाधारणजन्यगताखण्डधर्मविशेष इति भाव. । अत्र स्वातिरिक्तचिदधीनस्वस्फुरणकत्व लघु हेतुर्बोध्यम् । स्वापरोक्षत्वइति । अपरोक्षत्वमज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचित् । ननु, नोक्तरूपमपरोक्षत्वम् । गौरवात् । किं त्वज्ञानशून्यचिद्रूपमिति चेन्न । साक्षात्करोतेस्सकर्मकत्वानुरोधेनापरोक्षताया उक्तरूपत्वावश्यकत्वात् । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं हि कर्मत्वम् । फलप्रयोजकव्यापारघटितवाचकत्वं धातोस्सकर्मकत्वमिति तार्किकादयः । स्ववाच्यव्यापारस्य व्यधिकरणं यत् फलं, तद्वाचकत्वं धातोस्सकर्मकत्वम् । तथा च

फलतत्प्रयोजकयोर्धातुवाच्याघटकत्वे धातोः सकर्मकत्वानुपपत्तिः । अत एव जानात्यर्थरूपस्य स्फुरणस्याप्युक्तरूपत्वमेव । न त्वसत्त्वापादकाज्ञानशून्यचिद्रूपत्वम् । जानातेः सकर्मकत्वानुपपत्तेः । तादृशप्रयोजकञ्च चिति घटादिप्रत्यक्षस्थले घटाद्याकारवृत्तिजनकसामग्री । सुखादिप्रत्यक्षस्थले सुखादिजनकसामग्री । तत्पूर्वभाविताकालावच्छिन्नसुखादौ विद्यमानस्याज्ञानविषयत्वस्य सुखाद्युत्पत्तिक्षणावच्छेदेनाभावो हि तादृशसामग्रीप्रयुक्तः । इदानीमज्ञानाविषयत्वं सुखादौ चन्दनयोगादिप्रयुक्तमित्यनुभवात् । विवेचितमिदं रत्नावल्याम् । **स्वातिरिक्तेति** । स्वान्यचिदित्यर्थः । चिदंशनिष्ठस्यापरोक्षत्वस्य चिदंशान्याविद्याद्यपेक्षत्वाच्चिदिति विशेष्योपादानम् । आनन्दांशस्य तु स्वान्यचिदंशाधीनापरोक्षताकत्वात् न स्वप्रकाशत्वम् । न च चिदंशेऽपरोक्षत्वलक्षणस्यासम्भवः । तदन्यचिदप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्वान्यत्वाद्यभावविशिष्टस्वनिष्ठापरोक्षत्वापेक्षणीयचित् यस्य तत्त्वं स्वप्रकाशत्वम् । स्वापरोक्षतापेक्षणीयचित् यदन्या न भवति तत्त्वमिति यावत् । स्वपदाभ्यां स्वपदयत्पदाभ्याञ्चैका व्यक्तिर्ग्राह्या । साक्षादपरोक्षान् उक्तस्वप्रकाशत्ववत् । **तन्निरूपितभेदेति** । तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदेत्यर्थः । प्रतियोग्यनुयोगिनोरिव प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोरपि निरूपकत्वसम्भवात् । कारणीभूतद्रव्ये परिच्छेदकतया जात्यादेः कारणत्वस्येव निरूपकीभूतप्रतियोग्यनुयोगिपरिच्छेदकधर्मस्यापि निरूपकतायाः युक्तत्वात्, साक्षात् परंपरया वा सम्बन्धिमात्रस्य निरूकत्वाच्च । अत एवोत्पत्तिवादे प्रत्यक्षपरिच्छेदे मणिकारैरुक्तम्—'यदि प्रमा अप्रमात्वासमानाधिकरणधर्मनिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्या न स्यात् अप्रमास्या'दिति । अत्र हि निरूपितपदस्यावच्छिन्नार्थकत्वेनावच्छेदकस्यापि निरूपकत्वं व्यवहृतम् । **नित्यपरोक्षइति** । अपरोक्षत्वरूपविशेष्याभावादिति शेषः । **घटादाविति** । तदीयापरोक्षताया अन्यानधीनत्वाभावादिति शेषः । धर्मानिरूपितत्वात् धर्मानवच्छिन्नानुयोगिताकत्वात् । **जीवत्वेत्यादि** । 'जीवो ब्रह्म न ईशो ब्रह्म ने'त्याद्यनुभवसिद्धभेदस्य शुद्धचिद्रूपब्रह्मप्रतियोगिकत्वेऽपि जीवत्वाद्युपहितब्रह्मनिष्ठत्वेन तदनुयोगिता जीवत्वादिनैवावच्छिद्यते । न तु स्वप्रकाशत्वेनेत्यर्थः । ननु, 'स्वप्रकाश ब्रह्म' 'साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'त्यादिलौकिकवैदिकसामानाधिकरण्यप्रत्ययात् स्वप्रकाशत्वविशिष्टेऽपि ब्रह्मभेद आवश्यक । अन्यथा तत्र ब्रह्मतादात्म्यसम्बन्धानुपपत्तेरिति चेन्न । स्वप्रकाशत्वोपहिते तत्प्रतियोगिकभेदाभावेन मिथ्याभूते तत्र भागासिद्ध्यापत्ते । स्वप्रकाशत्वोपहितानुयोगिकभेदस्य हेतावनिवेशेन स्वप्रकाशत्वोपलक्षितानुयोगिकभेदस्यैव निवेशात्तादृशोपलक्षितशुद्धचैतन्यनिष्ठानुयोगि-

तायां उपलक्षणविधया स्वप्रकाशत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवेन **तन्निरूपितेत्यादि**मूलस्यासङ्गत्यभावात्तादृशोपलक्षितशुद्धचैतन्ये शुद्धचिद्रूपब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावेनादोषात्। न च 'ब्रह्मणश्चैतन्यम्।' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूप'मित्यादिधीनियामकभेदमादाय दोष इति वाच्यम् । तादृशभेदस्य ज्ञानत्वादिधर्मनिरूपितत्वात् । ब्रह्मनिष्ठज्ञानत्वादिधर्मस्य चिन्मात्ररूपत्वेऽप्युपलक्षणतया धर्मान्तरस्य तादृशभेदनिरूपकत्वात् । एवं च यथाश्रुतमनादृत्य व्याख्याने च । **अवेद्यत्वेत्यादि** । अवेद्यत्वसमानाधिकरणं यदपरोक्षताव्यवहारयोग्यत्वं तदभावरूपमित्यर्थः । वेद्यत्वं स्वावच्छिन्नचिद्विषयकं यत् अभानापादकाज्ञान तन्निवर्तकवृत्तिव्याप्यत्वरूपफलव्याप्यत्वम् । तच्च न ब्रह्मणि । यत्रोक्तव्याप्यत्वं स्थाप्यं तस्यैव स्वपदार्थतया ब्रह्मावच्छिन्नचिदप्रसिद्धेः । नापि शुक्तिरूप्यादौ। अतीतादिदशायां तस्यासत्त्वापादकाज्ञाननिवर्तकानुमित्यादिवृत्तिव्याप्यत्वेऽप्युक्ताज्ञाननिवर्तकवृत्त्यव्याप्यत्वात् । **ब्रह्मणीवेत्यादि** ।अपरोक्षताव्यवहारयोग्यत्वमभानापादकाज्ञानाविषयत्वं तद्विशिष्टचित्तादात्म्यं चेत्यन्यतरवत्त्वम् । तत्राद्यस्य ब्रह्मणीव द्वितीयस्याविद्यादौ सत्त्वादसिद्ध्यादिकमित्याशयः । नोक्तान्यतरवत्त्वमपरोक्षताव्यवहारयोग्यता । किं त्वज्ञानसामान्यविरोधिमनोवृत्तिविषयतायोग्यत्वम् । अतो नोक्तदोष इत्याह—**अज्ञाननिवर्तकेत्यादि** । उक्तविषयताया अव्याप्यवृत्तित्वेन तदभावस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात्तदीययोग्यत्वस्येत्युक्तम् । तादृशयोग्यत्वं च अभानापादकाज्ञानविषयत्वतदवच्छेदकत्वविशिष्टयोरन्यतरत्वम् । उक्तविषयत्वं ब्रह्मण्येव । उक्तविषयतावच्छेदकत्वं घटादावेव । न त्वविद्यादौ । अतीतत्वादिदशायामपि शुक्तिरूप्यादौ नाभानापादकाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् । साक्ष्यसम्बन्धादेव तदा तदभानोपपत्तेः । न चोक्तविषयतातदवच्छेदकयोरव्याप्यवृत्तित्वेन तत्स्वरूपोक्तान्यतरत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्तदभावो ब्रह्मण्यपीति वाच्यम् । ब्रह्मतद्घटान्यतरत्वपर्यवसितस्योक्तान्यतरत्वस्य निवेशात्। **अज्ञानकालवृत्तित्वमिति**। अज्ञानाप्रयुक्त सत् यत् जन्यं तदन्यत्वे सति कालसम्बन्धित्वमित्यर्थः । उक्तकालसम्बन्धित्वं ब्रह्मण्यपीति दृश्यत्वमुपात्तम् । सत्यन्तस्य तुच्छेऽपि सत्त्वात् कालसम्बन्धित्वमुक्तम् । तावन्मात्रस्य पञ्चमप्रकारेऽपि सत्त्वात् सत्यन्तमुक्तम् । अज्ञानाप्रयुक्तत्वं तु अज्ञानतल्लेशान्यतरतादात्म्यानापन्नत्वम् । तेनाज्ञाननिवृत्तौ प्रतियोगिविधया अज्ञानस्य प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । जीवन्मुक्तभोगादिकमज्ञानानात्मकमपि तल्लेशात्मकम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां दृश्यत्वहेतूपपत्तिः ॥

अज्ञातृत्वं ज्ञातृभिन्नत्वम् । अज्ञानत्वं ज्ञानभिन्नत्वम् । अनात्मत्वं आत्मभिन्नत्वम् । पक्षनिक्षिप्तस्य मिथ्यात्वं येष्वनुमेयं तदन्तर्गतस्य । अहमर्थस्य स्थूलमनोविशिष्टस्य । ननु, नाहमर्थो ज्ञाता । सुषुप्तौ तदभावेऽपि अविद्यावृत्त्यात्मकस्य सुखादिज्ञानस्य साक्षिणि दर्शनात् तत्राह—**शुद्धेत्यादि** । अविद्याविशिष्टस्वरूपेण सुषुप्तिस्वप्नयोरहङ्कारविशिष्टरूपेण जाग्रति ज्ञातृत्वेऽपि केवलात्मनोऽज्ञातृत्वेन तत्र व्यभिचार इति भावः । **वृत्त्युपरक्तेति** । यदाकारवृत्त्युपरक्त चैतन्यं यत् तत् तद्विषयकज्ञानमित्यर्थः । सुखादावपि वृत्ति स्वीक्रियते । अन्यथा सुखाद्यवच्छिन्नचित एव सुखादिज्ञानत्वे सुखादौ संस्कारासम्भवात् ज्ञानसूक्ष्मावस्थाया एव संस्कारत्वात् कार्यस्यैव सूक्ष्मावस्थास्वीकारात् । न चोक्तचिद्रूपेण चितोऽपि जन्यत्वेन तत्सूक्ष्मावस्थासम्भव इति वाच्यम् । तादृशावस्थाया हि संस्कारविषया स्मृतिकारणत्व सुखादिविषयकत्वेन वाच्यम् । सुखादिविषयकत्व च तस्या सुखादितादात्म्यापन्नचित्परिणामरूपाया सुखादितादात्म्यम् । विद्यमानसुखादौ वृत्तेः स्वीकारे तु नोक्तकारणत्व कल्प्यते । वृत्तिसंस्कारस्य अनुमित्यादिवृत्तिसंस्कारसाधारणेनाकाराख्यगौणविषयतासम्बन्धेन सुखादिविशिष्टसंस्कारत्वेन कारणताया क्लृप्तत्वेन तथैवाविद्यमानसुखादिस्मृतिनिर्वाहादिति भाव । विशिष्टात्मना जीवानाम् । भेदे नानात्वे । **निक्षिप्तत्वादिति** । तथा च तेष्वसिद्धि । वैषयिकानन्दे चन्दनादिसंयोगजन्यमनोवृत्त्यवच्छिन्नचिति । तद्व्यतिरेकस्य आनन्दभेदस्य । तस्य वैषयिकानन्दस्य । आत्मत्वे आत्मस्वरूपत्वस्वीकारे । **अज्ञानपक्षेत्यादि** । केवलचितो अनानन्दत्वेन तत्र व्यभिचार । केवलचिति व्यभिचारोक्त्या सत्यत्वसूचनेन वैषयिकानन्दादे केवलचिदन्यस्यानात्मत्वसूचनेनासिद्धिनादवस्थ्य सूचितम् । **सैवमिति** । एवंशब्दानुक्तौ प्रथमपक्षदूषणस्यापि निषेधापत्ते । एवंशब्देन द्वितीयतृतीयपक्षयोर्दूषणे निषेध्यत्वमुक्तम् । न च प्रथमपक्षेऽपि ज्ञातृत्वोपलक्षिताचिद्भेदस्य हेतुत्वसम्भवात् तत्त्यागो नोचित इति वाच्यम् । यथा हि वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वरूपेण ज्ञानपदवाच्यस्य निवेशेन तद्भेदो हेतुस्सम्भवति । तथा ज्ञातृपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वेन ज्ञातृपदमुख्यार्थनिवेशन तद्भेदो हेतुर्न सम्भवति । ज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वेन चित इव मनसोऽपि ज्ञातृपदजन्यधीमुख्यविशेष्यत्वेनोक्तभेदस्य मनस्यसिद्धत्वात् । ज्ञानपदस्य तु वाच्यं वृत्त्यवच्छिन्नं असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टं वा चैतन्यम् । न तु चैतन्यविशिष्टवृत्त्यादिरूपम् । विशेष्यत्वेनैव चितो ज्ञानपदात् प्रतीते । अत एव 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिश्रुतौ ज्ञानपदशक्त्यैव केवलचिद्बोध इति वक्ष्यते मूले । न हि वाच्यविशेषणस्य शक्त्या विशेष्यत-

या बोधो व्युत्पत्तिसिद्धः । **पशुरपशुरित्यादितः** पश्वादिभिन्नत्वेन पशुत्वादेर्बोधापत्तेः । वृत्त्यवच्छिन्नत्वं च वृत्तिसुखादिनिष्ठप्रतिबिंबप्रयोजकं यत् मनोमायान्यतरावच्छिन्नचैतन्यं तदात्मकत्वम् । सुखादौ वृत्तेरभावेऽपि तस्यैव स्वच्छत्वेन प्रतिबिंबवत्त्वम् । तत्र वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षे स्वाश्रयवृत्तिविषयत्वसम्बन्धेन चित्प्रतिबिंबविशिष्टत्वरूपं ज्ञानक्रियायाः फलमादाय घटादिविषयस्य तत्कर्मता । वस्तुतस्तु, प्रतिबिंबप्रयोजकत्वरूपेणैव वृत्त्यादिनिष्ठप्रतिबिंबप्रयोजकस्य ज्ञानादिवाच्ये निवेशः । न तु वृत्तिसुखादेरपि निवेशः । तथा च घटादेरपि वृत्त्युपहितरूपेण साक्षात्सम्बन्धेनैव जलाद्युपहितरूपेण पाषाणादेरिव प्रतिबिम्बवत्त्वसम्भवः । ईशो जानातीत्यत्रेशस्य जगदनुपादानत्वपक्षे मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावात् मायानिवेशः । साक्षिणश्शुद्धचिद्रूपस्यैवाधिष्ठानत्वेन ज्ञानत्वादुक्तान्यतरावच्छिन्नाचिदात्मकचितो ज्ञानत्वमुक्तम् । वृत्तेरावरणभङ्गार्थत्वपक्षे स्वसत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वरूपतत्फलमादाय तस्य तत्कर्मतेति पक्षभेदेनोक्तफलघटित ज्ञाधातुवाच्य बोध्यम् । 'घटं जानामि'इत्यादौ घटाद्यवच्छिन्नस्याज्ञानविषयत्वाभावस्य धीः । 'ब्रह्म जानामी'त्यादौ च ब्रह्मनिष्ठस्याज्ञानविषयत्वाभावस्य धीः । न चाज्ञानविषयत्वसामान्याभावघटितस्य वाच्यत्वे उक्तविशेषाभावबोधनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अज्ञानविषयत्वेऽभावादौ च खण्डशक्तिस्वीकारात् । प्रतिकर्मव्यवस्थायामधिकं वक्ष्यते । **अर्थोपलक्षितप्रकाशस्येति** । वृत्त्यादिरूपदृश्योपलक्षिताचित इत्यर्थः । ज्ञानत्वेन अज्ञानत्वरूपहेतुप्रविष्टज्ञानपदलक्ष्यचित्स्वरूपत्वेन । **मोक्षदशायामिति** । मोक्षो दशा स्वरूपं यस्यास्तस्या शुद्धचितीत्यर्थः । तदनपायात् तादृशचित्स्वरूपत्वानपायात् । तथा च वृत्त्यवच्छिन्नस्याज्ञानविशेषाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टस्य वा चैतन्यस्य ज्ञानपदवाच्यत्वेऽपि ज्ञानपदजन्यतद्धीविषयत्वरूपेण शुद्धचित एव भेदे प्रकृते हेतुरिति भावः । अत्र शुद्धचितीत्यनुक्त्वा मोक्षस्वरूपत्वेन शुद्धचितो निर्देशात् 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिसिद्धशुद्धचिद्रूपस्य प्रत्याख्यातुमशक्यतया तद्भेदस्य हेतुत्वसम्भव इति सूचितम् । पुनस्तमेवार्थं युक्त्या दृढीकर्तुमाक्षिपति । **नचाभाव इत्यादिना** । स्वाभाविकत्वात् अनारोपितत्वात् । यथा गगने नैल्यमारोपितं न तथा ज्ञाने सविषयकत्वमारोपितम् । अतो ज्ञानमसमसत्ताकं तत् । तथा च सर्वदृश्योच्छेदे मोक्षे ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपसत्त्वासम्भवात् तद्भेदस्य हेतुत्वासम्भव इति भावः । **ज्ञानोपाधिकस्य ज्ञानीयस्य** । जनकज्ञानीयविषयत्वमिच्छादेर्विषयेषु सम्बन्धः ! ज्ञानविषययोस्तादात्म्येष्वेव विषयतात्वस्य क्लृप्ततया ज्ञानीयतादात्म्यमेव सः । यद्यपि स्वजनकज्ञानीयतादात्म्यत्वेन तादात्म्यस्य नेच्छाया

विषये सम्बन्धत्वम् । समूहालम्बनज्ञानविषये सर्वत्रेच्छाया विषयत्वप्रसङ्गात् । तथापि स्वजनकतावच्छेदकं ज्ञानीयविषयत्वमिच्छायास्सम्बन्धः । घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानत्वेन तादृशज्ञानविशिष्टेच्छां प्रति हेतुत्वस्वीकारात् । अथवा ज्ञानोपाधिकस्य ज्ञानोपाध्यविद्याप्रयुक्तस्य । ज्ञान इवेच्छादावपि विषयसम्बन्धस्य दुर्वचत्वात् । तत्राकाराख्यो विषयसम्बन्ध आविद्यक इति भावः । **सुतरामिति** । ज्ञानस्वरूपस्य सत्यत्वात्तद्गतो विषयसम्बन्धः कथंचित् सत्य उच्येत । इच्छादिस्वरूपस्य तु मिथ्यात्वात्तद्गतस्स कथमपि न सत्यो वक्तुं शक्य इति भावः । आनन्दाप्रकाशे आनन्दसम्बन्धिनः प्रकाशस्याभावे । **न त्वानन्दस्येति** । तथा च मोक्षे आनन्दसम्बन्धिप्रकाशाभाव इष्टः । पुमर्थत्वमपि पूर्णानन्दावरणविरोधिवृत्तिविशिष्टत्वरूपेणैव । तदपि तदा नास्त्येव । किं तु तादृशवृत्तिकाल एव । तावतैव तदुद्देशेन श्रवणादौ प्रवृत्तिसम्भवः । न च, तदेत्युक्तिरसगता । परममुक्तात्मनि कालासम्बन्धादिति वाच्यम् । इदानीं कल्पितेन कालेन तदेति व्यवहारादिति भावः । ननु, तथापि परममुक्तात्मनि ज्ञानत्वाभावेनाज्ञानत्वहेतोर्व्यभिचारस्तत्राह— **प्रकाशत्वमिति** । ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वमित्यर्थ । तादृशात्मनो ज्ञानत्वोपलक्षितत्वमावश्यकम् । व्यवहारकाले तस्यैव सर्वदृश्यभासकत्वेन सर्वज्ञेयोपलक्षितत्वादित्याशयेनाह— **अर्थोपलक्षितप्रकाशत्वं वेति** । सर्वज्ञेयोपलक्षितत्वं वेत्यर्थ । **ज्ञानत्वेति** । ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वेत्यर्थः । तादृशात्मा ज्ञानत्वोपलक्षित इति यावत् । तथा च तद्भेदस्य हेतोस्तत्राभावान्न व्यभिचार इति भाव । **ज्ञातुरभावादिति** । तदा ज्ञातुरभावादित्यर्थः । तत् मुक्तात्मरूपम् । ज्ञानं ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपम् । **न हीत्यादि** । कर्तृत्वस्य सकलकारकप्रयोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यविशिष्टकारकत्वरूपत्वात् कारकत्वस्य च क्रियानिमित्तत्वरूपत्वात् कर्तृनिरपेक्षक्रियास्वरूप न सम्भवतीति भाव. । **न चेति** । ज्ञानत्वविशिष्टस्य सादित्वेऽपि ज्ञानत्वोपलक्षितस्येति शेषः । **क्रियारूपत्वेति** । कारकनिमित्तकक्रियारूपत्वेत्यर्थः । अर्थानपेक्षत्वे स्वविषयानपेक्षत्वे । **तन्निरूप्यत्वेति** । स्वविषयविशिष्टरूपेणैव प्रकाशमानत्वेत्यर्थः । ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वं ज्ञातृज्ञेयविशिष्टरूपेणैव प्रकाशमानत्वम् । तथा च ज्ञेयज्ञात्रविशेषितशुद्धचिद्रूपेणाप्यसंप्रज्ञातसमाधौ मोक्षे चात्मनः प्रकाशमानत्वात् न ज्ञानत्वोपलक्षितस्वरूपत्वमिति भावः । **विवरणविरोध इति** । वृत्त्यवच्छिन्नस्यासत्त्वावरणयत्किञ्चिदज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टस्य वा चैतन्यस्य ज्ञानपदार्थस्य ज्ञातृज्ञेयाद्यघटितत्वेऽपि ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यं ज्ञानस्वरूपमिति ज्ञापनाय ज्ञातुरर्थेत्युक्तं विवरण इति भावः । जातेः **शुद्ध**जातेः । व्यक्तिनिरूप्यत्वेऽपि कदाचिद्व्यक्तिसंसृष्टरूपेणैव प्रकाशमानत्वेऽपि ।

शुद्धजातिप्रकाशस्य व्यक्तिप्रकाशव्याप्यत्वेऽपीति यावत् । कदाचित्तदसम्बन्धवत् गोत्वादेरश्वादौ संसर्गारोपकाले गोत्वादौ गवादिव्यक्तेर्निरूप्यत्वरूपसम्बन्धाभाववत् । उपपत्तेः ज्ञानत्वोपलक्षितस्य कदाचिद्विषयादिनिरूप्यत्वेऽपि कदाचिद्विषयाद्यनिरूप्यत्वोपपत्तेः । तथा च भ्रमभिन्नजातिप्रत्यक्षत्वस्य व्यक्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्यत्ववत् ज्ञानत्वविशिष्टप्रकाशत्वस्य विषयादिप्रकाशत्वव्याप्यत्वम् । न तु ज्ञानत्वोपलक्षितप्रकाशत्वस्य । तादृशप्रत्यक्षीयजातिविषयताया. व्यक्तिविषयतानिरूपितत्वनियमवत् ज्ञानत्वविशिष्टविषयताया विषयवैशिष्ट्यविषयतानिरूपितत्वनियम इति भावः । शुद्धज्ञानस्वरूपस्य विषयाद्यविशेषितरूपेण भाने शुद्धजातेः व्यक्त्यविशेषितरूपेण भानं सुसदृशो दृष्टान्त इति स एवोक्तः । प्रागभावादेस्तु प्रागभावत्वादिविशिष्टरूपेणैव ज्ञानम् । न तु तद्विशिष्टशुद्धरूपेण । अत एव सुषुप्तौ 'न किञ्चिदवेदिष'मिति सविषयकत्वाज्ञानत्वरूपाभ्यामेवाज्ञानस्य भानम् । न तु शुद्धरूपेणेति भाव । ननु, नाश्वादौ गोत्वादेः भ्रमप्रत्यक्षमस्ति । किं तु गवादेस्तादात्म्यारोप एव । तथा च नोक्तदृष्टान्तसम्भव इति चेन्न । 'पटे घटत्वप्रकारकं घट इत्याकारकं ज्ञानं भवतु' इत्याकारके विषयान्तरजिज्ञासादिरूपे प्रतिबन्धके सति जायमाने प्रत्यक्षे घटादिभानासम्भवात् । यथाश्रुतं तु तदसम्बन्धवदित्यसङ्गतम् । विषयादिनिरूप्यत्वनियमपुरस्कारेण कृतस्य पूर्वपक्षस्य दृष्टान्तेनानुद्धारात् । न च यथोक्तव्याख्यानेऽपि दृष्टान्तासम्भव. । शुद्धजातेः कदाचिद्व्यक्तिनिरूप्यत्वात् ज्ञानत्वोपलक्षितस्य कदाचिदपि विषयादिनिरूप्यत्वस्याभावात् ज्ञानत्वविशिष्टस्यैव कदाचिद्विषयादिनिरूप्यत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानत्वतदुपलक्षितव्यक्त्योस्सविकल्पकैकवेद्यत्वमते ज्ञानत्वविशिष्टस्य विषयादिनिरूप्यत्वेऽपि तयोस्तदस्वीकारमते ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकस्य विषयाद्यंशे सविकल्पकस्य ज्ञानत्वोपलक्षितविशेष्यकप्रत्यक्षस्य स्वीकारेण ज्ञानत्वोपलक्षितस्य विषयादिनिरूप्यत्वसम्भवात् । तस्मात् कदाचित्पदावृत्त्या यथोक्तव्याख्यानमतिरम्यम् । अत एव मोक्षे ज्ञेयसामान्यस्य ज्ञातुश्चाप्रकाशेऽपि ज्ञानत्वोपलक्षितस्य प्रकाशादेव । ज्ञानस्य ज्ञानत्वोपलक्षितस्य ! स्वाभाविकं अनारोपितम् । **ईश्वरज्ञाने चेति** । परमते ईश्वरज्ञानस्याजन्यत्वान्मन्मतेऽपि इन्द्रियसन्निकर्षस्येव विषयस्यापि तत्राहेतुत्वात्तदभावो बोध्यः । **यदाज्ञानमित्यादि** । यदा यस्यार्थस्य ज्ञानम्, तदा सोऽर्थ इत्यर्थः । पूर्ववत् परोक्षज्ञाने ज्ञेयजन्यत्वाभाववत् । **दूरेति** । ज्ञातरि ज्ञानवत्यर्थाभावात् । **यदापरोक्षेत्यादि** । पूर्ववद्यस्यार्थस्येत्यादि बोध्यम् । **योगिज्ञान इति** । परमतमाश्रित्य । स्वमते तु तस्य नापरोक्षत्वमिति वक्ष्यते । यद्यपि ज्ञानस्यो-

त्पत्तिद्वितीयक्षणे अर्थसत्त्वानियमाद्योगिजीवज्ञानेऽपि व्यभिचारसम्भवः । तथापि स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणकालिकसम्बन्धेन यदा अपरोक्षज्ञानं, तदा अर्थ इत्युक्तावयोगिजीवज्ञाने व्यभिचाराभावाद्योगीत्युक्तम् । न च ज्ञानत्वोपलक्षितस्य चैतन्यस्य तादृशसम्बन्धाप्रसिद्ध्या सिद्धान्तिनस्तादृशव्याप्तिर्न क्षतिकरीति वाच्यम् । तादृशव्याप्त्यनिर्वाहस्यैव सिद्धान्तिनं प्रति दोषत्वात् । ऐन्द्रियकं यस्यार्थस्येन्द्रियसन्निकर्षेण जन्य ज्ञानमुक्तसम्बन्धेन यदा तदा सोऽर्थ इत्यर्थः । **ननु, यदेत्यादि** । अपरोक्षज्ञानस्य वृत्तिरूपस्य द्रव्यगुणादिविषयेषु संयोगसंयुक्तसमवायादिसम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वोत्पत्तिस्वीकारात् । भवन्मते यदा स्वोत्पत्तिविशिष्टकालिकसम्बन्धेन यदर्थस्यापरोक्षज्ञानं, तदा सोऽर्थ इति व्याप्तिर्वाच्या । अत एव भवन्मते 'इदं रजत'मित्यादिभ्रमस्थले अनिर्वाच्यरजतादेश्शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्ये उत्पत्ति स्वीक्रियते । तां विना हि संयोगादिसम्बन्धेन अवच्छेदकतासम्बन्धेन वा रजतादौ तदाकाराविद्यावृत्तेरुत्पत्त्यसम्भव[1] । रजतादेस्तादृशोत्पत्तौ स्वीकृतायां तु आकाराख्यविषयतासम्बन्धेनाविद्यावृत्तिं प्रति स्वपरिणामनिष्ठेन यत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयतासम्बन्धेनाविद्याया हेतुत्वात् । तेन सम्बन्धेन रजतादौ तदुत्पत्तिपूर्वमविद्यायास्सत्त्वादाकाराख्यविषयतासम्बन्धेनाविद्यावृत्त्युत्पत्तिसम्भव इति भावः । इत्यनुसन्धीयमानं इदमवच्छिन्नचित्तादात्म्यविशिष्टरजतनिष्ठतया ज्ञायमानम् । तथा च यादृशं रजतं भ्रमेण विषयीक्रियते तादृशमेव तत् सिद्ध्यति । ज्ञानस्य स्वविषयशूरत्वात् । व्यवहारकाल एव तद्बाधाद्व्यावहारिकत्वं परं तस्य न स्वीक्रियते । किं तु प्रातीतिकत्वम् । तादृशस्य तस्य भ्रमेणासिद्धौ घटादेरपि रूपादिमतः सिद्धिर्न स्यात् । तद्ज्ञानस्यापि अद्वैतश्रुत्यादिना बाधात् । यद्वा इत्यनुसन्धीयमानं इदं चित्तादात्म्यरूपविषयतावच्छिन्नं यत् रजतचित्तादात्म्यरूपविषयत्वं तादृशत्वेन ज्ञायमानम् । तथा च देशान्तरस्थस्य रजतादेर्भ्रमे भाने तदीयचित्तादात्म्यस्येदंचित्तादात्म्यावच्छिन्नत्वासम्भवेन शुक्त्याद्यवच्छिन्नचिति रजताद्युत्पत्ति स्वीक्रियत इति भावः । अपरोक्षज्ञानस्यार्थव्याप्तता नानिर्वाच्यरजताद्युत्पत्तिसाधिका । परोक्षभ्रमे तदभावात् । अतोऽस्मदुक्तयुक्तिरेव भ्रममात्रे तत्साधिकेत्याशयेनाह—**अत एवेत्यादि** । भवदुक्तयुक्तिर्जन्यापरोक्षज्ञानान्तर्भावेनैव व्याप्तिसाधिका । सा च नास्मदनिष्टा । वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपस्य जन्यत्वेनार्थव्याप्यतया उक्तरीत्या मयापि स्वीकारात् ।

---

[1] 'तदाकाराविद्यावृत्तेरुत्पत्त्यसम्भवेन शुक्त्याद्यवच्छेदेन जायमानाविद्यावृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्य रजतादेः संयोगेनावच्छेदकतारूपेण वा सम्बन्धेनासम्बन्धित्वात् भ्रमस्थले रजतादिसम्बन्ध्यपरोक्षज्ञानाप्रसिद्ध्या तस्य रजतादिव्याप्यत्वासम्भवात् । न हि रजतादेरपरोक्षज्ञानेनान्य सम्बन्धोऽस्ति । विषयतायाः चित्तादात्म्येनैव स्वीकारात् आकाराख्यमुख्यविषयतायाः तन्मते स्वीकाराच्च ।' इति ख.ग.पाठः

तावताप्यपरोक्षज्ञानत्वोपलक्षितस्य नोक्तव्याप्यतासिद्धिरित्याशयेनाह—**जन्येति** । ईश्वरज्ञानं तु यत् अपरोक्ष विद्यमानमात्रविषयकं, तत् उक्तसम्बन्धेनाप्यर्थव्याप्यमेव । यत्तु, भाविविषयकमनुमितिरूपमतीतविषयकं वा स्मृतिरूपं च विवरणोक्तं तस्यार्थाव्याप्यत्वेऽपि नोक्तव्याप्तिहानिरिति भाव । ननु, तथापि योगजधर्मजन्यापरोक्षज्ञानस्यार्थाव्याप्यत्वात् नोक्तव्याप्ति । तत्राह—**आर्षज्ञानस्येति** । योगजधर्मजन्यज्ञानस्येत्यर्थ । **अनभ्युपगमादिति** । अनावृतसाक्षितादात्म्यविशिष्टविषयकत्व ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् । आर्षज्ञानस्यानावृतत्वसम्पादकत्वेऽपि तद्विषयेऽतीतानागते तत्काले साक्षितादात्म्याभावात्तदंशे तस्य नापरोक्षता । विद्यमानविषयांशे त्वपरोक्ष तत् ज्ञान तादृशार्थव्याप्यमेवेति भाव । सिद्ध्यनुपपत्ति उक्तव्याप्त्या या सिद्धि, तदनुपपत्ति । ज्ञातृव्याप्यत्व 'यद्यत् ज्ञान तत्र समवेतत्वसम्बन्धेन ज्ञाते'ति व्याप्ति । **ईश्वरज्ञान इति** । तस्य नित्यतावादिमतेनेदम् । वाचस्पतिमते सिद्धान्तेऽपि मायावृत्तिरूपेश्वरज्ञानाभावात्तन्मतेनापीदम् । न च तन्मतेऽपि विषयावच्छिन्नचिद्रूपेण ज्ञातृजन्यतेति वाच्यम् । अविद्याद्यनादिविषयस्य तदभावात् । **ज्ञाननित्यत्वेति** । ज्ञानत्वोपलक्षितस्य नित्यत्वेत्यर्थ । ज्ञानत्वविशिष्टस्य तु ज्ञातृजन्यत्वमिष्टमेव । विवरणमते ईशस्य मायावृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपज्ञानस्य तत्सम्भवात् । द्वितीयेऽपीत्यादिक ज्ञानत्वोपलक्षिताभिप्रायकम् । ब्रह्मसत्ता ब्रह्मणः सत्ताम् । नित्यत्वेन ब्रह्मसत्ताया अनादित्वेन । **साधुत्वार्थ इति** । यथा मणिकारादिमते 'चैत्रो जानाती'त्यादौ ज्ञानकर्तृत्वादेरननुभवात्, ज्ञानाश्रयत्वादिलक्षणायां गौरवाच्च अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकधीस्वीकारादाख्यात न कर्तृत्वमाह । किं तु साधुत्वमात्रार्थम् । तथा प्रकृते ब्रह्मसत्ताया अनादित्वेन तत्कर्तृत्वबोधासम्भवात् घटोऽस्तीत्यादावपि क्रियात्वाभावेन कारकान्वयबोधासम्भवादाश्रयत्वस्यैवाख्यातेन बोधाच्च ब्रह्मास्तिपदाभ्यामखण्डब्रह्मबोधस्वीकारेणाख्यात साधुत्वमात्रार्थम् । कल्पितभेदेन ब्रह्मण स्वात्मकसत्ताश्रयत्वसम्भवेऽपि निर्धर्मिनावच्छेदककशाब्दबुद्ध्यसम्भवेनाश्रयत्वस्याप्याख्यातेनाबोधात् । ब्रह्मपदस्य उत्कृष्टार्थकत्वे तु तत्राश्रयत्वप्रकारकधीरिष्टैव । ननु, यथा अभानापादकाज्ञानविरोधि चित् भानम् । अनानन्दापादकाज्ञानविरोधि चित् आनन्दः । तथा असत्त्वापादकाज्ञानविरोधि चित् सत्ता । तथा च वैयाकरणमते धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दधीस्वीकारात् सत्तामुख्यविशेष्यकब्रह्मकर्तृकत्वप्रकारकबोध प्रकृते स्यात् । ब्रह्मनिष्ठोक्तसत्तायाश्च यद्यप्यनादित्वम् । चिदंशे तादृशाज्ञानास्वीकारात् । तथाऽपि तस्या क्षेमसाधारणसाध्यत्वस्याखण्डधर्मरूपप्रयुक्तत्वस्य वा सम्भवात् । तस्य च ब्रह्मरूपकर्तृनिरूपितत्वसम्भवादिति चेन्न । क्रियात्वाभावेन

कारकान्वयासम्भवस्योक्तत्वात् । सिद्धकर्तृकत्वं हि यत्र नियमेन सम्भवति । तत्रैव धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वं वैयाकरणैः धात्वर्थविशिष्टाख्यातार्थस्य मीमांसकैश्च स्वीक्रियते । तच्च गच्छतीत्यादौ । न ह्यसिद्धकर्तारमादाय तत्प्रयोगस्सम्भवति । भवतीत्यादौ तु न सिद्धकर्तृकत्वानियमः । न हि भवति आकाशं भवतीति । अस्त्यादौ च न तन्नियमः । आकाशमस्तीतिवदुत्पद्यमानमस्तीत्यादिप्रयोगात् । तदुक्तं भट्टवार्तिके—'सिद्धकर्तृक्रियायोगादाख्यातप्रत्यये सति । सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यत' इति सिद्धकर्तृयोगस्यावश्यकत्वे हेतुः । सामानाधिकरण्येनेति सिद्धकर्तृनिष्ठस्यैव कर्तृत्वस्य भावनायां सामानाधिकरण्यसम्भवेनेत्यर्थः । स्वयमसिद्धस्य कर्तृत्वासम्भवात् । अस्तीत्यादौ भावनाप्रत्ययाभावः सर्वेषामपि तुल्य इति असिद्धनिष्ठस्य कर्तृत्वस्य भावनायां सामानाधिकरण्यासम्भवेन क्रियाया अप्रत्यये सर्वेषां मते कर्तृकारकाप्रत्ययोऽपि तुल्य इत्यर्थः । न च 'भूतले घटोऽस्ती'त्यादौ भावनां विनाऽपि आधारकारकस्येव कर्तुः प्रत्ययोऽस्तीति वाच्यम् । क्रियाया एव कारकान्वयित्वेन तदभावे सप्तम्यास्सम्बन्धमात्रवाचकत्वात् । अथ घटो भवतीत्यादौ घटं भावयतीत्यर्थे भवनेनाक्षिप्तभावनाया आख्यातेन बोधात् भूधातुनैव कपालभवनस्य करणत्वेन कपालावयवभवनस्येतिकर्तव्यतात्वेन लक्षणया बोधनादंशत्रयविशिष्टभावनाधीः । तथा च भावनाप्रत्ययेनाध्याहृतचैत्रादिपदात् कर्तृप्रत्ययसम्भवः । उक्तश्चायमपि पक्ष भट्टवार्तिके—'अस्त्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावने'ति । इति चेदास्तामेवम् । सत्तारूपक्रियायाः कर्तृत्वानन्वये प्रकृतार्थे हानिस्तु नैवास्तीति सिद्ध उक्तसत्ता ब्रह्माश्रितेति बोधः । किं च प्राचीनसिद्धान्ते नोक्तरूपा सत्ता । किं तु शुद्धचिदेव । यथा हि एकस्या एव चित कल्पितभेदेनांशत्रयं सत्ता स्फुरणं आनन्दश्च । तदुक्त वृद्धै—'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूप जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥' इति । तत्र सत्तांशस्य व्यवहारे असत्त्वापादकाज्ञानं प्रतिबन्धकम् । स्फुरणांशस्याभानापादकमज्ञानम् । आनन्दांशस्यानानन्दापादकाज्ञानम् । सत्तांश एव ज्ञानांशः । तस्य त्रितयस्याखण्डस्यैव अस्तिस्फुरत्यानन्दतिवाच्यत्वेन घटोऽस्तीत्यादौ शुद्धचित्प्रकारको बोधः । घटं जानामीत्यादौ च ज्ञाने घटादेर्नावान्तरबोधः । निर्धर्मितावच्छेदकबोधासम्भवात् । किं तु 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तर'मितिन्यायेन घटज्ञानप्रकारकधीः । घटस्य ज्ञानमित्यादौ तु ज्ञानपदं षष्ठ्या ज्ञानीयविषयितालक्षकत्वे तात्पर्यग्राहकम् । न तु ज्ञानांशबोधकम् । निर्धर्मितावच्छेदकबोधासम्भवात् । एवं च ब्रह्मास्तीत्यादौ

ब्रह्मणि सत्ताश्रयत्वबोधे निर्द्धर्मितावच्छेदकबोधापत्त्या वैयाकरणरीत्या सत्तायां ब्रह्माश्रयकत्वबोधेऽपि तदापत्त्या सत्तायां ब्रह्मकर्तृकत्वबोधे बाधस्याप्यापत्त्या 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिवाक्यवदखण्डार्थकत्वादेको द्वावित्यादौ सर्वमतेष्विव प्रत्ययस्साधुत्वार्थ इति भावः । प्रमा त्रिकालाबाध्यविषयकत्वघटितप्रमात्वाश्रयः । **दोषेति ।** सिद्धान्ते प्रमात्वस्य स्वतस्त्वस्वीकारेण गुणजन्यतानवच्छेदकत्वेन प्रमाया गुणजन्यत्वं नापादितम् । भ्रमस्य तु दोषजन्यत्वं सिद्धान्ते स्वीक्रियते । ज्ञानसामान्यसामग्र्या प्रमात्वविशिष्टमेव स्वकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं जन्यत इत्युत्सर्गः । दोषसहकृतया तु तया भ्रमत्वविशिष्टमित्यपवाद इति हि सिद्धान्तः । स्वभावतः वृत्त्यनुपरक्तचित्स्वभावेन । **उभयवैलक्षण्येनेति ।** प्रमात्वभ्रमत्वशून्यत्वेनेत्यर्थः । वैलक्षण्येनापीत्यपिशब्देनेदं सूचितम् । घटाद्याकारवृत्ताविव घटाद्यवच्छिन्नचिति व्यावहारिकप्रमात्वं सम्भवति । गुणजन्यता तु सिद्धान्ते नास्त्येव । तेनाविद्याद्यवच्छिन्नचिद्रूपेण चितोऽनादित्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतस्त्वविद्यादेरज्ञानत्वाभावेनैव तदवच्छिन्ना चित् न प्रमा । ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरं तत्र भ्रमत्वसिद्धावपि न क्षतिः । अविद्याकामकर्मरूपदोषजन्यत्वस्य क्षेमसाधारणस्य सम्भवात् । शुक्तिरूप्याद्यवच्छिन्नचिद्रूपेण तु चिदागन्तुकदोषजन्येति । ननु, तार्किकमते ईशज्ञानं प्रमैव । यदि हि प्रमात्व सर्वप्रमासाधारणं गुणजन्यतावच्छेदकं तार्किकमते स्यात्, तदा तस्य नित्यसाधारणतावारणाय जन्यत्वघटितत्वमुच्येत । तत्तु, न सम्भवति । प्रमामात्रे गुणस्यानुगतस्य कारणत्वासम्भवात् । उक्तं च मणौ—प्रमामात्रे नानुगतो गुणः । किं तु तत्तत्प्रमाया भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षयथार्थलिङ्गसादृश्यवाक्यार्थज्ञानानां यथायथं गुणत्वमिति । तत्राह—**तत्रापीति ।** तार्किकमतेऽपीत्यर्थः । यथा सन्मते आत्मरूपज्ञानस्य प्रमात्वादिस्वीकारे दूषणमुक्तं, तथा तन्मते ईशज्ञानस्य तत्स्वीकारे गुणजन्यत्वाद्यापत्तिरित्यर्थः । यद्यपीह प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणं घटप्रमात्वं नानुगतगुणजन्यतावच्छेदकम् । तथापि घटीयप्रत्यक्षप्रमात्व भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षजन्यतावच्छेदक वाच्यमेव । तस्य च नित्येश्वरधीसाधारणस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन जन्यत्वघटितत्वमावश्यकम् । अत एव तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपं प्रमालक्षणमुक्त्वा 'तत्प्रकारकत्वं तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वं तज्ज्ञानजन्यत्व वा ईश्वरस्य तद्वैशिष्ट्यविषयकं ज्ञा सनतत्प्रकारकं निर्विकल्पकं च प्रमाप्रमाबहिर्भूतम् । व्यवहारानङ्गत्वात् ,' इत्युक्तं मणौ । व्यवहारानङ्गत्वात् गुणजन्यतावच्छेदकप्रमात्वविशिष्टतया विप्रतिपत्तिर्व्यवहारः । तदविषयत्वादीश्वरज्ञान निर्विकल्पक च प्रमाप्रमाबहिर्भूतमित्यर्थः । किं च 'प्रमामात्रे नानुगतो गुण'इत्यादिमणिवाक्य प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणघटादि-

प्रमात्वं न गुणजन्यतावच्छेदकमित्येतत्परम् । दीधितौ हि तत् तथैव व्याख्यातम् । प्रत्यक्षादिप्रमासु गुणविशेषाणां हेतुत्वे सिद्धे घटप्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वेन घटप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति कारणता सम्भवति। न तु भूयो घटावयवेन्द्रियसन्निकर्षत्वादिरूपेण। अननुगमात् । इत्यभिप्रायकं प्रमामात्रे इत्यादि वाक्यम् । वस्तुतो घटप्रमासामान्ये घटप्रकारकमीश्वरज्ञानं हेतुः । घटाभावभ्रमसामान्ये दोषोऽपि । तदेव विशेषणसंसृष्टासंसृष्टविशेष्यज्ञाने वा गुणदोषौ । लौकिकसन्निकर्षवत् सामान्यलक्षणापि निर्विकल्पकहेतुः । अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारे तु विशेष्यसंसृष्टासंसृष्टविशेषणज्ञाने गुणदोषावित्यादि । उत्पत्तिवादे मिश्रैरप्युक्तम्—'कार्ये प्रमासामान्ये ईश्वरीयज्ञानं गुण' इति । यत्तु, समीचीनो ह्यनुभवः प्रमा । न तु तत्रानित्यत्वं विशेषणम् । व्यर्थत्वात् । तत्करणं प्रमाणम् । न चैवमाप्तप्रामाण्यादिति गौतमसूत्रविरोधः। ते न हि आप्तस्येश्वरस्य प्रामाण्यमावेदितम् । न तु प्रमातृत्वम् । प्रमातृत्वसत्त्वे तदेवोक्तं स्यादिति वाच्यम्। 'प्रमासमवायात् प्रमातृत्वस्येव प्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन प्रमाणत्वस्यापि सम्भवा'दिति कुसुमाञ्जलावुक्तम् । तत् गुणजन्यतावच्छेदकत्वरूपपरतस्त्वायोग्यं चतुर्विधत्वेन विभज्यमाने प्रमाणे घटकं यत् प्रमात्वं तदभिप्रायकम् । तत्रैवानित्यत्वप्रवेशवैयर्थ्यस्य सङ्गतत्वात् । यदपि निर्विकल्पकमपि प्रमा । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वरूपं प्रमात्वं निर्विकल्पकेऽप्यस्तीति कथं तत् प्रमाबहिर्भूतमिति तन्न । विशेष्यावृत्तीत्यादेः स्वतोग्राह्यत्वविप्रतिपत्तिरूपव्यवहारानङ्गत्वेन तद्विशिष्टस्यापि निर्विकल्पकस्य तादृशव्यवहाराङ्गतद्वतीत्यादिप्रमात्वप्रत्याख्याने बाधकाभावात् । तादिदमुक्तम्—**निष्प्रकारे चेत्यादि** । **विलक्षणेत्यादि** । स्वभावतः वृत्त्यनुपरक्तचिद्रूपेण। प्रमाभ्रमविलक्षणस्यापि प्रमाभ्रमरूपविलक्षणवृत्त्युपरक्तरूपेण।तदुभयरूपेण प्रमात्वभ्रमत्वोभयरूपेण व्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः। **ज्ञानपदवाच्येति** । ज्ञाधातुवाच्येत्यर्थः।ज्ञानपदस्य ज्ञानवाचकत्वात्। **ज्ञानपदजन्येत्यादि**।तादृशविशेष्यमात्रवृत्तिना तत्तद्धीविषयत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षित इत्यर्थः।तेनोक्तविशेष्यत्वस्य तत्तद्धीविषयत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः । न चोक्तविशेष्यत्वस्य घटादिसमूहालम्बनीयस्य घटादिसाधारण्येऽप्यसिद्धिः । लक्षणया ज्ञानपदजन्यायाः ब्रह्ममात्रधियो निवेशात्। ननु, ब्रह्मणो वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपानन्दपदार्थभिन्नत्वात्तत्र व्यभिचारस्तत्राह—**वैषयिकानन्दस्येति** । विषयसेवाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपानन्दत्वोपलक्षितस्येत्यर्थः । तथा च तद्भेद एव हेतुः । अतो न ब्रह्मणि व्यभिचार इति भावः । ज्ञानभिन्नत्वस्य 'ज्ञानं ब्रह्मे'तिवाक्यजन्यतद्धीविषयान्यत्वस्य । आनन्दभिन्नत्वस्य 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिवाक्यजन्यतद्धीविषयान्यत्वस्य । **ब्रह्मणीति** ।

'आनन्दं ब्रह्मणो रूप'मित्यादिवाक्यजधीसिद्धो भेदो ब्रह्मण्यपीति भावः। **धर्मीति।** यत्र भेदः स्थापनीयस्स धर्मी। ब्रह्मसमसत्ताकभेदाप्रसिद्धेः ब्रह्मणि भेदः स्थापयितुमशक्यः। स्वसमसत्ताकभेदवत्त्वस्य हेतुत्वादिति पर्यवसितार्थः । ननु, भेदस्याद्यापि मिथ्यात्वानिश्चयात् ब्रह्मसमसत्ताकभेदो ब्रह्मण्यपि निश्चेतुं शक्य इति चेन्न । प्रपञ्चे मिथ्यात्वसन्देहेन भेदे ब्रह्मसमसत्ताकत्वानिश्चयात् । लाघवादाह—**अनौपाधिकत्वेनेति** । अभेदज्ञाने सत्यपीच्छादिरूपोपाधिना प्रतीयमानत्वादानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादिभेद औपाधिकः । अयं घटो न घट इत्यादिभेदवदाहार्यमनोवृत्तिविषयत्वात् । तथा च तादृशभेदान्यभेदो हेतौ निवेश्यत इति भावः । वस्तुतस्तु, उपाधिं प्रतियोगिनमर्हतीत्यौपाधिकः, स्वप्रतियोगिवृत्तिः । तदन्योऽनौपाधिकः। ब्रह्मावृत्तिरिति यावत् । तेनौपाधिकत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः। न वा ज्ञानानन्दसत्तांशानामनौपाधिककल्पितभेदसत्त्वेऽपि क्षतिः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जडत्वहेतूपपत्तिः ॥

देशत इत्यादि । क्वचिद्देश एव विद्यमानत्वं देशतः परिच्छेदः । क्वचित्काल एव विद्यमानत्वं कालपरिच्छेदः । केनचिदेव वस्तुना तादात्म्यापन्नत्वं वस्तुपरिच्छेदः । यथा ह्यारुण्यादिगुणेन क्रयसाधनगवादिकं परिच्छिन्नमिति व्यवहारः । आरुण्यादेस्तादृशगवादेस्तदन्यस्माद्व्यावर्त्तकत्वात् । तथा तत्तद्देशो घटादेराधारविधया तदन्याधारविशेषिताद्व्यावर्त्तक इति घटादितत्परिच्छिन्नमिति व्यवह्रियते । एवं तत्तत्कालोऽपि कालान्तरावच्छिन्नादाधारविधया घटादेर्व्यावर्त्तक इति स तत्परिच्छिन्नो व्यवह्रियते । एवमेतद्वस्तु तादात्म्येन घटादेर्विशेषणं सदितरवस्त्वात्मकाद्व्यावर्तकमिति स तत्परिच्छिन्न उच्यते। एवमयं घट एतद्देशपरिच्छिन्न इत्यादिवाक्यस्यैतद्घटः एतद्देशेन देशान्तरावच्छिन्नेभ्यो व्यावर्त्तित इत्यर्थः। एवमेतत्कालपरिच्छिन्न इत्यादावपि देशान्तरवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कालान्तरवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं वस्त्वन्तरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वञ्चार्थाल्लभ्यते । तादृशशब्दात्तदप्रतीतेः । वस्तुतस्तद्देशस्याधारविधया परिच्छेदकत्वमन्ययोगव्यवच्छेदकतया विशेषणत्वं परिच्छेद्यघटादेर्देशान्तरवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वपर्यवसितम् । एतत्कालस्य ध्वंसानधिकरणतया विशेषणत्वं कालान्तरध्वंसाधिकरणत्वपर्यवसितमिति परिच्छिन्नशब्दादेव देशान्तरवृत्त्यत्यन्ताभावादिप्रतियोगित्वलाभः । तत्रापि देशान्तरादिघटितस्य हेतुत्वे तस्य सर्वदृश्याननुगतत्वादत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिभिन्नांशवैयर्थ्याच्चोक्तप्रतियोगित्वादेरेव हेतुत्वमित्याशयेनाह—**तत्रेत्यादि** । आकशादावित्यादिपदेनेश्वरादिसङ्ग्रहः । सर्वमूर्ते-

ष्वाकाशमित्यादिप्रतीतेः वृत्तिनियामकसंयोगेनापि सर्वमूर्तेष्वाकाशस्यात्यन्ताभावविरहात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमप्याकाशादावसिद्धमिति भावः । **अभिप्राय इति** । संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव हेतुता । तादृशप्रतियोगिता चामूर्तनिष्ठात्यन्ताभावीया आकाशादावप्यस्तीत्यभिप्राये इत्यर्थः । **व्यभिचार इति** । तथा च तद्वारणाय मूर्तनिष्ठात्यन्ताभावनिवेशे आकाशादावसिद्धितादवस्थ्यमिति भावः । **सर्वसम्बन्धशून्येति** । उपहितात्मन एवोपादानत्वात्, साक्षित्वाच्च शुद्धे सर्वासंबन्धिनि । सर्वसंबन्धिनि स्वोपहितचिद्भास्यत्वसंबन्धेन सर्वसंबन्धिनि । **धर्मीति** । स्वाश्रयेत्यर्थः । स्वपदं हेतुपरम् । ननु, आत्मघटान्यतरत्वरूपेण यो भेदः तत्प्रतियोगित्वस्य स्वाश्रयो घटोऽपि । तत्समसत्ताकभेदप्रतियोगित्वमात्मन्यपीत्यत आह—**अज्ञानेत्यादि** । **स्वसमानेति** । यत्र हेतुः स्थापनीयः सः स्वपदार्थः । तथा च आत्मनि हेतोः स्थापने तस्यैव स्वपदेन धार्यत्वात्तत्समानसत्ताकाप्रसिद्धिः । अतो अनात्मैव स्वपदार्थ इति भावः । **सत्ताकेतीति** । सत्ताकेत्येव । वस्तुतस्तु, लाघवादात्मावृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धेनात्यन्ताभावो भेदो वा हेतुर्बोध्यः । नन्वाकाशादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यासिद्धिः । प्रत्यक्षेणानुमानादिना वा तत्र तदसिद्धेरुक्तत्वात् । अथ दृश्यत्वादिहेतुना स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेत् तर्हि मिथ्यात्वं सिद्धमेवेति साध्याविशेषः । हेतुसिद्धेरेव साध्यसिद्धित्वात् । तत्राह—**निरुक्तेति** । सदसद्विलक्षणत्वादित्यर्थः । **एवंरूपत्वेति** । अत्यन्ताभावप्रतियोगितारूपत्वेत्यर्थः । तथा च प्रकृतहेतुसिद्धेः स्वसमानाधिकरणेत्यादिमिथ्यात्वसिद्धिरूपत्वेऽपि सदसद्विलक्षणत्वादिरूपमिथ्यात्वसिद्धित्वाभावात्तादृशमिथ्यात्वमेव प्रकृतहेतुनानुमेयमिति नोक्तदोष इति भावः । **जन्यत्वेनेति** । जन्यमात्रस्य प्रलये संस्काररूपनाशोत्पादाज्जन्यत्वेन नाशप्रतियोगित्वानुमानम् । ननु,'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुतौ सर्वगतपदमाकाशस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वबोधकम् । नित्यपदमविनाशित्वबोधकम् । तथा च प्रलयकालीनसंस्कारादिसंयोगित्वादिप्राप्त्या विनाशित्वं कथं तत्राह—**आकाशवदित्यादि** । सर्वगतत्वेन सर्वमूर्तसंयोगित्वेन । आभूतसंप्लवस्थायित्वेन सृष्टिकालाविनाशित्वेन । प्रलये संयोगस्यासिद्धेः संस्काररूपसूक्ष्मावस्थायास्संयोगादिमत्त्वे मानाभावाच्चोक्तार्थकत्वं सर्वगतपदस्य युक्तमिति भावः । **स्वानुगतप्रतिभासे** स्वतादात्म्येन स्वरूपतो भानयोग्ये । स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितानिरवच्छिन्नप्रकारतावतीति यावत् । सप्तम्या व्यापकत्वमर्थः । व्यापकतानिरूपकत्वं च तादात्म्येन । तथा च यद्यत् उक्त-

प्रकारताविशिष्टं तत्र ते कल्पिता इत्यर्थः । कल्पितत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं, स्वाभाववति ज्ञेयत्वं वा । तथा चोक्तप्रकारताव्यापकस्वनिवर्तकधीविषयताकत्वं उक्तप्रकारताव्यापकस्वात्यन्ताभावकत्वं वा पर्यवसितार्थः । उक्तप्रकारतासामानाधिकरण्यमात्रस्य विषयतादौ निवेशे पटादेः स्वतादात्म्यभ्रमविषयघटत्वादौ कल्पितत्वमादाय परैरर्थान्तरं वाच्यम् । अतो व्यापकत्वमुक्तम् । स्वमते हि पटादेरुक्तभ्रमे नारोपितत्वम् । किं तु तत्तादात्म्यस्येति तन्निवर्तकधीविषयत्वमेव घटत्वादेः । न तु पटादिनिवर्तकधीविषयत्वमिति स्वानभिमतं तत् । परानभिमतमपि । परस्य तार्किकादेरन्यथाख्यातिस्वीकारेण पटादिनिवर्तकधीविषयत्वस्य घटत्वादिजातावनङ्गीकारात् । अत उभयवाद्यसम्मतसिद्ध्यार्थान्तरं स्यात् । व्यापकत्वनिवेशे तु तादृशप्रकारतायास्सद्रूपेऽपि सत्त्वात्तस्य स्वनिवर्तकधीविषयत्वासिद्ध्या मदिष्टसिद्धिः । न च स्वमते बाधः । घटत्वादेर्व्यावहारिकपटादिनिवर्तकबुद्ध्यविषयत्वादिति वाच्यम् । जातिमात्रस्य सद्रूपतायाः मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् । तादृशप्रकारतावति द्रव्यगुणादौ स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावादनवच्छिन्नेति प्रकारतायामुक्तम् । प्रतियोगिताविषयतादेरनवच्छिन्नप्रकारतास्वीकारे तत्र स्वतादात्म्यभ्रमीयतादात्म्यविषयतानिरूपितानवच्छिन्नप्रकारतावति स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावेन व्यभिचारात् निरूपितान्तस्थले स्वतादात्म्यसामानाधिकरण्येति वाच्यम् । तथा च 'प्रतियोगी घट' इत्यत्र प्रतियोगितादेर्विशेषणतासम्बन्धेनैव स्वनिष्ठत्वात् स्वतादात्म्याभावान्न व्यभिचारः । एवं च सामानाधिकरण्यमपि व्यापकत्वस्थाने वक्तुं शक्यम् । द्वितीयसाध्ये तु न प्रकारतायामनवच्छिन्नत्वं देयम् । द्रव्यादौ जातौ च सर्वत्र स्वाभावस्य सिषाधयिषितत्वात् । यथेत्यादेरुदाहरणे तात्पर्यम् । यद्यद्विभज्यते तत् स्वानुगतप्रतिभासे कल्पितम् । यथा रज्जुसर्पादिकमित्यर्थः । एवमित्यादेरुपनयनिगमनयोस्तात्पर्यम् । प्रथमसाध्याभिप्रायेण शङ्कते—**न चेत्यादि** । गोत्वादिकमनपेक्ष्य कार्यप्रयोजकतायां दृष्टान्तमाह—**गोत्वाद्यभ्युपगमेऽपीत्यादि** । **व्यक्तिविशेषाणामिति** । जातिनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वविषयसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षस्य कारणत्वात् जातिप्रत्यक्षप्रयोजकस्योक्तसम्बन्धत्य घटकतया व्यक्तीनामुक्तप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वाज्जातिव्यञ्जकत्वमिति भावः । अननुगतानां गोत्वाद्यविशेषितानाम् । ननु, गोत्वादिप्रत्यक्षे सास्नाद्यवच्छिन्नेन्द्रियसंयोगवत् समवायादेर्विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । उक्तहेतुत्वे मानाभावस्तत्राह—**सास्नादीनि** । अनुगतानां विशेषितानाम् । सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुस्संयोगवत् समवायादिनिष्ठकारणतावच्छेदकघटकतया व्यक्तीनां गोत्वादिव्यञ्जकत्वमिति भावः । व्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेन गवादितत्तद्व्यक्तिसंसृष्टरूपेण । **तद्व्यवहारेति** । **गौरित्या-**

दिव्यवहारेत्यर्थः । गोत्वजातिमत्त्वेन पराभिमताः यावत्यो व्यक्तयस्तावदन्यतमोपरक्तसद्रूपं गौरित्याकारव्यवहारे कारणम् । एवं घट इत्यादिव्यवहारेऽपि बोध्यम् । नन्वेवं गवादिपदानां तत्तद्व्यक्तिविशिष्टसद्रूपे सद्रूपविशिष्टतत्तद्व्यक्तिषु वा शक्तिर्वाच्या। तथा च तेषां नानार्थकत्वापत्तिः । एवं गवादेः कारणत्वादिकमपि तत्तद्व्यक्तिघटितावच्छेदकभेदेनानन्तं स्यादिति चेन्न । सर्वगोव्यक्तिषु एकस्या एव शक्तेस्सम्भवेन नानार्थकत्वाभावात् । न चानुगतमेकमवच्छेदकं विना तावद्व्यक्तिनिष्ठा कथमेका शक्यतेति वाच्यम् । तावद्व्यक्तिधीजननानुकूला शक्तिर्गोपदे स्वीक्रियते । सा चाखण्डकारणतारूपा । उक्तधीनिष्ठा कार्यताप्यखण्डा । तयोश्चावच्छिन्नत्वे मानाभावान्न कोऽपि धर्मस्तदीयाखण्डावच्छेदकताश्रयः । अत एव शक्तिग्रहनिष्ठकारणत्वमप्येकमेव । 'सद्रूपविशिष्टतद्व्यक्तिशक्तं गौरिति पद'मित्याकारकेषु शक्तिज्ञानेषु एकस्या एव कारणताया अनवच्छिन्नायाः 'सद्रूपविशिष्टतद्व्यक्ति'रित्याकारकशाब्दबोधं प्रति स्वीकारात् गोत्वजात्याश्रयत्वेन पराभिमतव्यक्तीनामन्यतमस्यैव तद्व्यक्तिशब्देन कारणकार्यकोट्योर्निवेशात् । अत एव घटव्यक्तिं तद्व्यक्तित्वेनावगाहमानादुक्ताकारशक्तिज्ञानान्न गोव्यक्तीनां शाब्दबोधः । तत्र तत्कारणत्वस्यास्वीकारात् । न च तथाप्येकां गोव्यक्तिमवगाहमानाच्छक्तिग्रहादन्यगोव्यक्तिशाब्दधीः स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । गोत्वादिजातिस्वीकारेऽपि गोत्वेनैकगोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानात् गोत्वेन गोव्यक्त्यन्तरशाब्दबोधस्य मीमांसकादिभिः स्वीकारात् । ननु, कारणत्वादेरखण्डत्वस्वीकारेऽप्यन्वयव्यतिरेकज्ञानस्यैव तद्ग्राहकत्वं वाच्यम् । उक्तज्ञानं च नानुगतैकरूपं विनेति तादृशं गोत्वादिकमवश्यं वाच्यमिति चेन्न । तृणारणिमण्यादिस्थल इवोपस्थितानां त्रिचतुरादिव्यक्तीनां प्रत्येकान्वयव्यतिरेकज्ञानेन कारणता तास्वेव प्रथमतो गृह्यते । पश्चाद्व्यक्त्यन्तरादपि कार्योत्पत्तिदर्शनात्तत्रापि तस्याः सम्बन्धोऽस्तीति कल्प्यते । न तु सर्वकारणव्यक्तीनामन्वयव्यतिरेकधीस्तद्ग्राहिका । न हि तृणारणिमणिभ्य एव वह्निरुत्पद्यत इति नियन्तुं शक्यम् । तैलघृतमांसवसादिभ्योऽपि दर्शनात् । न च तावतां प्रथममुपस्थितिरस्ति । येन प्रथमत एव प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकधीसम्भवः । यत्तु, कारणत्वादेरवच्छिन्नत्वेनैवानुभव इति । तन्न । 'धूमो वह्निव्याप्य' इत्याद्यनुभवे धूमत्वादौ व्याप्यतावच्छेदकत्वाभानस्य दीधितिकाराद्युक्तत्वेन तद्वदेव 'दण्डो घटकारण'मित्याद्यनुभवे दण्डत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वाभानात् । अथवा तावद्व्यक्तीनां यावन्ति सद्रूपेण सह तादात्म्यानि तावदन्यतमत्वविशिष्टसम्बन्धेन सद्रूपविशिष्टं गौरिति व्यवहारविषयः । तेन सम्बन्धेन सद्रूपं तत्तत्कारणतादेरवच्छेदकम् । न च गौरवाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्चोक्तान्यतमत्वस्य तथा-

त्वासम्भवात् गोत्वादेः कल्पनमेव युक्तमिति वाच्यम् । अखण्डस्योक्तान्यतमत्वस्य स्वरूपत एव निवेशेनोक्तदोषाभावात् । क्लृप्तेनैव तेन निर्वाहे गोत्वादिकल्पनस्यायुक्तत्वात् । न चैवं गोव्यक्तीनामन्यतमत्वेनैव गवादेः कारणत्वादिकमास्ताम् । किं सद्रूपस्य तत्कल्पनयेति वाच्यम् । गोत्वादिजातिस्वीकारेऽपि तादृशान्यतमत्वस्य कारणताद्यवच्छेदकत्ववारणाय तस्यावाम्यामन्यथासिद्धिनिरूपकत्वस्वीकारात् । अत एव सद्रूपास्वीकर्तृबौद्धैरुक्तान्यतमत्वस्यान्यापोहनात्मकस्य गवादिपदवाच्यत्वादिकं स्वीक्रियते । तदेतत्पक्षद्वयमपि भगवतो भर्तृहरेरुक्तिमनुगच्छति । उक्तं हि तेन—'सम्बन्धभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता ॥' तथा 'सा जातिस्सा महासत्ता तामाहुस्त्वतलादयः ।' इति । तामाहुरिति । गोत्वमित्यादौ सद्रूपमेव त्वादिभावप्रत्ययार्थः । तत्र तादात्म्यसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वय इत्यर्थः । न च सद्रूपमात्रस्य त्वादिप्रत्ययशक्यत्वे तत्र प्रकृत्यर्थस्य भाने निर्धर्मितावच्छेदकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । सद्रूपेण सदन्याप्रकारकधीप्रकारत्वस्वरूपेण तच्छक्यत्वात् । सम्बन्धभेदादिति । तत्तद्गवादिव्यक्त्युपहितत्वरूपस्य तावद्व्यक्तितादात्म्यानामन्यतमत्वविशिष्टरूपस्य वा सम्बन्धस्य भेदादित्यर्थः । न च प्रकृत्यर्थोपलक्षितसद्रूपस्य सर्वत्र सत्त्वात् 'गोत्वमश्ववृत्ती'त्यादिव्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थविशिष्टसत्ताया एवान्यान्वयात् । अत्रेदं बोध्यम् । गोत्वादिजातीनां सद्रूपतानङ्गीकारेऽपि प्रकृतानुमाने न व्यभिचारः । गवादिव्यक्तीनां गोत्वादिजात्यवच्छिन्नचिति कल्पितत्वेनोक्तजातावपि कल्पितत्वात् । यथा हि पूर्णानन्दरूपे अधिष्ठाने जायमानप्रपञ्चस्य सद्रूपं साधारण आधारः, तथा गवाद्यवयवो गोत्वादिजातिश्चासाधारणाधार इति तत्रापि गवादयः कल्पिताः । न चैवं कल्पितपदस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यार्थिकत्वपक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् । ब्रह्मसिद्धिकारोक्तानुमान एव तत्पक्षस्वीकारात् । अत एव रज्ज्वा इदमंशो विभज्यत इति मूलम् । न हीदमंशज्ञानेन सर्पादिनिवृत्तिरिति । आचार्यैस्तु यत् जातीनां सद्रूपत्वं विवरणाद्युक्तं व्यवस्थापितम् । तत्रायं भावः । जातीनां सद्रूपत्वं अविद्याशक्तिविशेषरूपत्वं वेति पक्षद्वयमस्मदीयैः कैय्यटादिभिश्चाचार्यैरुक्तम् । तत्राद्यपक्षस्य दुष्टत्वात् प्रकृतानुमाने व्यभिचार इति यत् परैरुक्तं तदसङ्गतम् । तस्योक्तयुक्तिभिरदुष्टत्वात् । द्वितीयपक्षे व्यभिचाराभावस्तु स्फुट एव । न च तादृशाविद्याया घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयकत्वे घटादिधीकाले तन्निवृत्त्यापत्तिः । ब्रह्मविषयकत्वे घटत्वपटत्वादिनानाजात्यसम्भवः । न ह्येकपुरुषं प्रति भासमाना ब्रह्माविद्या ना-

नेति सिद्धान्त इति वाच्यम् । अनन्ता हि मूलाज्ञानीयाः कार्यजननानुकूलाः विक्षेपनामकशक्तयो निर्विषयिकाः । आवरणशक्तेरेव सविषयकत्वात् । तथा च घटव्यक्तिभिरवच्छिन्ना जलाहरणादिकार्यानुकूला तादृशशक्तिः घटत्वम् । एवं पटत्वादिकमपीति न कोऽपि दोष इति । अत एव उक्तपरिच्छेदाना हेतुत्वसम्भवादेव । सद्रूपे कल्पितं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यम् । तदनुविद्धत्वेन सद्रूपतादात्म्येन । प्रतीयमानत्वादित्यत्र प्रत्येकमित्यस्यान्वयः । तथा च घटादीनां सर्वेषां सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् घटादिकं सर्वं सद्रूपज्ञाननिवर्त्यमित्यर्थः । तादृशप्रतीयमानत्वं च तद्योग्यतारूपं ग्राह्यम् । तच्च सदवृत्तित्वविशिष्टं भेदप्रतियोगित्वम् । **प्रत्येकं चन्द्रेत्यादि** । चन्द्रतादात्म्यधीविषयतायोग्याः जलतरङ्गस्थचन्द्रा इवेत्यर्थः । तादृशयोग्यत्वं च उक्तभेदप्रतियोगित्वमेव । 'चन्द्रोऽयं तरङ्गस्थः सन्नि'ति सत्तादात्म्यमादायैव चन्द्रतादात्म्यप्रतीतेः । अत्र यद्यत् उक्तप्रतियोगित्ववत् तत्तत् सद्रूपधीनिवर्त्यम् । यथा तरङ्गचन्द्र इत्युदाहरणार्थे तात्पर्यम् । **कथमिति** । तथा च प्रथमानुमाने स्वानुगतप्रतिभासे सद्रूपे कल्पितं घटादीत्युक्तिरसङ्गता । द्वितीयानुमानेऽपि सत्तादात्म्यधीयोग्यतात्वेनोक्तप्रतियोगित्वस्य निवेशो न युक्तः । तस्मात् 'घटः सन्नि'त्यत्र भासमानं घटगतमेव सत्त्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् । न तु त्रिकालाबाध्यत्वोपलक्षिताधिष्ठानसद्रूपस्य घटे कल्पितं तादात्म्यमिति भावः । **अवच्छेदेनेवेति** । तथा चानवच्छिन्नरूपेणैव सद्रूपमावृतमिति भावः । **आपातादिति** । तथा च शुद्धस्यावृतत्वे विशिष्टस्यापि तदावश्यकम् । अत एव विशिष्टरूपेणापि गुरुत्वादिकमावृतमिति भावः । **सदात्मनेति**। सज्ज्ञानानन्दांशानां मध्ये आनन्दांशरूपेणैव ब्रह्म मूलाज्ञानेनावृतम् । 'पूर्णानन्दो मे न भाती'ति प्रत्ययात् सज्ज्ञानरूपे भात इति प्रत्ययाच्च । ननु, तर्हि सज्ज्ञानांशयोरनावृतत्वात् घटाकारवृत्त्यभावकालेऽपि 'घटः सन् घटो भाती'ति धीः स्यात् । तत्राह— **किं त्वित्यादि** । शक्त्यज्ञानेन मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानेन । नन्वेकाज्ञानपक्षे शक्त्यज्ञानास्वीकारेण मूलाज्ञानेनैव सज्ज्ञानांशाभ्यामावृतत्वं ब्रह्मणो वाच्यम् । तत्राह— **तथा चेति** । तथा स्वीकारेऽपीत्यर्थः । मूलाज्ञानेनैव सज्ज्ञानात्मना ब्रह्मण आवृतत्वस्वीकारपक्षेऽपीति यावत् । अपिशब्दात् पूर्वकल्पसङ्ग्रहः । **तदावरणेति** । घटाद्यवच्छिन्नावरणेत्यर्थः । भङ्गः अभिभवे । यद्येकमेवाज्ञानं, तदा तद्विषयतायाः घटाद्याकारवृत्तिकाले घटाद्यवच्छेदेनाभिभवात् घटाद्यवच्छेदेन सज्ज्ञानांशयोर्व्यवहारः । तस्याभिभवस्तु, तत्तदाकारवृत्त्यभाववैशिष्ट्यविघटनेन 'सन् घटो भाती'त्यादिव्यवहारे प्रतिबन्धाक्षमत्वम् । तादृशव्यवहारं प्रति हि घटाद्याकारवृत्त्यभावविशिष्टाया एव मूला-

ज्ञानविषयतायाः प्रतिबन्धकत्वम्। यदि तु मूलाज्ञानस्यावस्थारूपाणि घटाद्यवच्छिन्नानि अनन्तान्यज्ञानानि स्वीक्रियन्ते, तदा घटाद्याकारवृत्त्या तदुच्छेदेन तथा व्यवहार इति भावः।प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्येति। सर्वेन्द्रियाग्राह्येत्यर्थः। हीनत्वेऽपीति। ननु, सद्रूपस्य चाक्षुषाविषयत्वमेवास्ताम्। न च तथा सति सद्रूपावरणानाशे उक्तव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटादिविषयकवृत्त्यैव घटाद्यवच्छेदेन सद्रूपावरणाभिभावकत्वसम्भवादिति चेन्न। आवरणाभिभवाय कल्प्याया वृत्तेर्विषयत्वस्यावारकाज्ञानविषये सद्रूप एव कल्पनौचित्यात्। अज्ञानस्येव वृत्तेरपि घटाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वात्। ननु, सद्रूपस्य सर्वेन्द्रियग्राह्यत्व विप्रतिपन्नम्। तत्राह—सत्ताया इत्यादि। परैः मीमांसकादिभिः। प्राभाकरमते हि ज्ञानविषयत्वमेव सत्ता। नान्या जात्यादिरूपा। गुणादौ जात्यस्वीकारात्। सा च सर्वेन्द्रियजन्यधीविषयः। ज्ञानमात्रस्य घटादिविषयकत्वरूपेण स्वविषयिताशालित्वस्वीकारेण 'घटो मया ज्ञात' इत्याकारकत्वस्यापि स्वीकारात्। न्यायवैशेषिकादिमतेऽपि सत्ताजातिः सर्वेन्द्रियजन्यधीविषयः। सान्निकृष्टतया सत्ताया भाने सामग्रीसत्त्वात्। तथा च तस्यास्सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वं न कस्यापि विप्रतिपन्नमिति भावः। अपिशब्दसमुच्चितं सत्तायाः स्वकीयाचार्यसम्मतं सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रकटयति—तदुक्तमिति। अतः अनुभवान्यस्याज्ञातत्वाभावेन प्रमाणाविषयत्वात्।अनुभवः सद्रूप आत्मैव विषयः। तत्र हेतुः—अज्ञातलक्षण इति। जडस्याज्ञातत्वाभावेन न विषयत्वम्। किं तु विषयीभूतसद्रूपावच्छेदकत्वम्। अक्षादीनां इन्द्रियादिजन्यमनोवृत्तीनां दोषजन्याविद्यावृत्तीनां च। स्वतस्सिद्धः अनारोपितः। तस्याविषयत्वे प्रमाणानां प्रमाणता न स्यात्। अज्ञाताबाधितविषयकत्वस्यैव प्रमाणतारूपत्वादित्याह—यत्रेति। यत्रैवेत्यर्थः। भ्रमस्यापि बाधात्पूर्वं प्रमात्वं सद्रूपमादायैव इदमंशावच्छिन्नसद्रूपताद्दशविषयकत्वरूपस्य हि इदमंशधीनिष्ठप्रमात्वस्य ममर्गो भ्रमे समारोप्यते। ननु, ज्ञानविषयत्वरूपा सत्ता प्राचीनप्राभाकराणां मते न सर्वेन्द्रियग्राह्या। ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावेऽपि तादात्म्येन स्वस्यैव स्वस्मिन् स्वव्यवहारप्रयोजकत्वम्। अत एव ज्ञातापि न ज्ञानविषयः। ज्ञानसमवायस्यैव तद्व्यवहारप्रयोजकत्वादिति हि तैः स्वीक्रियते। मणिकाराद्युक्तनव्यप्राभाकरमत एव हि ज्ञानं स्वस्वाश्रयविषयकमुच्यते। तथा च कथं सत्तायास्तथात्वं सर्वसम्मतम्। तत्राह—कालस्य चेति। 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते।' इति मीमांसकोक्तेर्ज्ञानं सर्वं किञ्चित्कालावच्छिन्नमेव स्वविषयं गृह्णाति। तत्र स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वेन गृह्णातीत्युत्सर्गः। अत एव धारावाहिज्ञानस्थले ज्ञानानां स्वस्वाधिकरणक्षणविशिष्टतया स्वस्वविषयग्राहित्वेनाज्ञातज्ञापकत्व'मिति मीमांसकाः। तस्य

बाधे तु सम्भवत्क्षणान्तरावच्छिन्नत्वेन यथा पाकरक्ते घटे 'श्यामोऽय'मिति धीः पाकपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वेन श्यामत्वं गृह्णाति स्मृतिः स्वकारणधीगृहीतकालावच्छिन्नं स्वविषयम् । आदिभिरित्यादिपदात् तार्किकादिमते प्रत्यक्षे सन्निकर्षसत्त्वात् सत्ताजातिर्भात्येव । अनुमित्यादिज्ञानेऽपि सत्ताविशिष्टतया नियमतो वह्न्याद्यनुभवात्तद्भाननियमो वाच्यः । अत एव 'पर्वतादौ वह्न्यादिकं सन्न वे'त्यादिसंशयानामनुमित्यादिस्थलेऽनुत्पादः । नन्वास्तामनुभवसिद्धं सत्तायास्सर्वधीविषयत्वम् । कथं तु तदुपपद्यते । केवलवह्निव्याप्त्यादिज्ञानात् सत्ताविशिष्टवह्न्याद्यनुमित्यादेरसम्भवादिति चेन्न। व्याप्त्यादिज्ञानेऽपि सद्वह्न्यादिभानाभ्युपगमात् । वह्निः न सन्नित्यादिधीकालेऽपि सत्तावह्नित्वयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या प्रकारत्वसम्भवात् । सत्तायामवृत्तित्वज्ञानकाले सत्ताप्रकारकज्ञानानुत्पादेऽपि वह्निविशिष्टसत्ताप्रकारकानुमित्यादिसम्भवात् तादृशानुमित्यादौ वह्न्यादेर्विशेषणत्वेन पर्वतादौ प्रकारत्वसम्भवात् व्याप्तिज्ञानेऽपि सत्ताव्याप्तेर्भानस्वीकारात् । आस्तां वा तत्र वह्नौ सत्ताया अभानाद्वह्नेरप्यभानम् । पर्वतादौ सत्ताभासकसामग्रीसहिताया एव सामग्र्या वह्न्यादिभासकत्वस्वीकारात् । नव्यप्राभाकरमते विषयभासकसामग्र्या एव ज्ञानग्राहकत्वस्येव मीमांसकमते कालिग्राहकसामग्र्याः कालग्राहकत्वस्येव च सत्ताश्रयग्राहकसामग्र्यास्सत्ताग्राहकत्वसम्भवाच्चेति भावः । आवरणेन घटाद्यवच्छिन्नावरणेन । **प्रतिरुद्धेति** । घटाद्यवच्छेदेन प्रतिरुद्धेत्यर्थः । ब्रह्म सद्रूपम् । घटाद्याकारवृत्त्येति शेषः । स्वभावायोग्यं इन्द्रियेण गृहीतुमशक्यम् । श्रोत्रस्य हि शब्दशब्दत्वादिप्रत्यक्षं प्रत्येव शक्ति । न तु नभोग्रहेऽपि । चक्षुस्त्वग्भ्यां तु द्रव्यप्रत्यक्षजनने रूपस्पर्शापेक्षणात् नीरूपस्पर्शस्य नभसो न ताभ्यां प्रत्यक्षमिति भावः । नन्वेवं ताभ्यां सद्रूपं द्रव्यमपि गृहीतुमशक्यम् । रूपस्पर्शाभावात्तत्राह—**यद्वेति** । रूपापेक्षा समवायेन रूप कारणम् । ननु, परिमाणवत्यपि ब्रह्मणि परमार्थतस्तत्प्रतिषेधात् ब्रह्म द्रव्यमेव । तत्राह—**अस्तु वेति** । अध्यस्तद्रव्यत्ववति अध्यस्तेन सम्बन्धेन द्रव्यत्ववति । धर्म्यन्यूनसत्ताकद्रव्यत्ववति धर्म्यन्यूनसत्ताकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववति । यथाश्रुते कर्मधारयान्मतुपोऽसाधुत्वं द्रव्यानिष्ठद्रव्यत्वस्य गुणादौ संसर्गाध्यासेऽपि तादृशगुणचाक्षुषे रूपानपेक्षणात् असङ्गतिश्च । स्वसमसत्ताकसम्बन्धेन द्रव्यत्ववतीति फलितार्थः । चक्षुः चक्षुरादि । रूपं रूपादि । वस्तुतस्तु ब्रह्मणश्चाक्षुषादिप्रत्ययविषयत्वेऽपि नास्माकं क्षतिः । घटादिविषयकवृत्त्यापि घटाद्यवच्छेदेन सद्रूपस्यावरणाभिभवात् घटादौ सद्रूपतादात्म्यभानसम्भवेन प्रकृतानुमानेऽनुपपत्त्यभावात् । अज्ञाताविषयकत्वेऽपि घटाद्याकारवृत्तेरज्ञाततावच्छेदकाविषयकत्वेन प्रमात्वसम्भवा-

त्तात्त्विकप्रमात्वमेवाज्ञातविषयघटितं ब्रह्माकारवृत्ताविति वक्तुं शक्यत्वात् । परं तु ब्रह्मणश्चाक्षुषादिविषयत्वे न काप्यनुपपत्तिरित्याशयेन नानुपपत्तिरिति पूर्वमुक्तम् । ब्रह्मणः परिमाणादिमत्त्वे च न मानम् । उक्तं च पदार्थखण्डने शिरोमणिना—'ईश्वरस्य परिमाणवत्त्वे मानाभावः । द्रव्यत्वस्य त्रुटित्वादेरिव परिमाणासाधकत्वात्' । तदीयटीकायां च सार्वभौमैरुक्तम्—'एवमीशस्य जीवस्य च द्रव्यत्वे संयोगादौ च मानाभावः । आत्ममनस्संयोगादेः ज्ञानादिहेतुत्वेऽपि न मान'मित्यादि । कल्पितत्वम् उक्तमाध्ययोः प्रविष्ट कल्पितशब्दार्थः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तिः ॥

अंशित्वात् कार्यत्वात् । ननु, पटे तन्त्ववच्छिन्नचिदेवोपादानम् । न तु तन्तुरिति मते सिद्धसाधनम् । तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तौ पटस्यात्यन्ताभावसत्त्वात् । किं च पटान्तरे तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुमानसाधारण्या एकोक्तेरलाभश्च । तत्राह—तत्रेति। एतत्पदं तु पक्षीभूतव्यक्तिपरमित्याशयेन तत्स्थाने स्वपदमाह—**स्वेति।** **सिद्धसाधनमिति** । यथा तत्पटे तस्यात्यन्ताभावः स्वीक्रियते । तदधिकरणत्वस्यैव तदत्यन्ताभावविरुद्धत्वेन तत्तादात्म्यस्य तदत्यन्ताभावाविरुद्धत्वात् । तथा तदभिन्नतन्तावपीति भावः । **अनाश्रितत्वेनेति** । तत्पटस्येत्यादिः । **अन्येति** । तत्तन्तुभिन्नेत्यर्थः । उपपत्त्या स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्योपपत्त्या । यैस्तन्तुपटयोस्तादात्म्यमुच्यते, तेषां परिणामवादिनां सिद्धसाधनम् । यैस्त्वाधाराधेयभावस्तेषामारम्भवादिनामर्थान्तरम् । एतदनुमानबलादनाश्रितत्वादिसिद्धिः । अन्यथा तत्पटाश्रयत्वतत्पटाभावयोस्तत्तन्तौ विरोधात् । न हि तावता मिथ्यात्वरूपोद्देश्यसिद्धिः । तदनधिकरणे तदत्यन्ताभावस्य सर्वसम्मतत्वादिति भाव । अभेदे अत्यन्ताभेदे । कथञ्चित् स्वकीयधर्मिप्रतियोगिनोर्यस्तादात्म्यरूपः सम्बन्धः तत्समसत्ताकस्य । **भेदस्येति** । परिणामवादिभिरिति शेषः । तथा चासम्बद्धयोः कार्यकारणत्वासम्भवेन तन्तुपटयोस्तादात्म्यसम्बन्धोऽवश्यं वाच्यः । स च भिन्नयोरेवेति भेदोऽप्यावश्यकः । एवं च ययोर्यस्सम्बन्धस्तयोरेकत्र परस्य तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्यासम्भवात्तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तुपटयोर्न परस्परात्यन्ताभाववत्त्वं परिणामवादिभिर्वक्तुं शक्यम् । ततश्च तन्तुनिष्ठस्यात्यन्ताभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तत्पटे न तेषां सिद्धम् । न चात्यन्ताभावप्रतियोगितायास्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासम्भवः । सम्भवे वा भेदप्रतियोगिताया ऐक्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव वाच्यम् । तादात्म्यवतोरपि भेदसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायास्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वासम्भवात् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य भेदलक्षणत्वासम्भवेनैक्यसम्ब-

न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् । तच्चानिष्टम् । ऐक्यस्य सम्बन्धत्वे 'घटः कलश' इत्यादिप्रत्ययापत्तेरिति वाच्यम् । भेदप्रतियोगितायास्सम्बन्धानवच्छिन्नत्वस्वीकारेण सम्बन्धानवच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव भेदलक्षणत्वात् । ध्वंसप्रागभावयोर्हि प्रतियोगिता सम्बन्धेनेव धर्मेणाऽपि नावच्छिद्यते । न च तथाऽपि प्रतियोग्याश्रयत्वेनैवात्यन्ताभावस्य विरोधात् तन्तौ पटात्यन्ताभावः परिणामवादिनां सिद्ध इति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदको यः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सम्बन्ध. तदनुयोगित्वेनैव सममत्यन्ताभावस्य विरोधात् । अत एव धनानधिकरणे धनस्वामिनि पुरुषे अयं स्वामित्वसम्बन्धेन धनाभाववानिति धीर्न प्रमा । मण्यादिवृत्तितृणादौ च न दाहाद्युत्पत्तिः । तत्र संयोगेन मण्याद्यभावस्यासत्त्वात् । 'बदरे कुण्डं ने'त्यादिधीस्तु वृत्तिनियामकसंयोगेन कुण्डादेरभावं गाहते । अत एव च पृथिवीत्वादिकं प्रति संयोगेन गगनादेर्व्यापकत्वं गगनाद्यभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन गगनादिसम्बन्धित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणगगनाद्यभावविरहादित्यर्थके दीधितिवाक्ये उत्पत्तिकालावच्छेदेन पृथिव्यादौ संयोगेन समवायेन वा गगनादेरभावो विद्यमानोऽपि स न प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यर्थ इति व्याचक्षते । बाधात् अनाश्रितत्वबाधात् । कारणानाश्रितत्वस्वीकारेऽपि पटादेर्भूतलाद्याश्रितत्वादिति शेष. । तन्मात्राश्रितत्वेन स्वोपादानान्यस्मिन् स्वोपादानजन्यतावच्छेदकसम्बन्धेनासम्बन्धित्वेन । **प्रामाणिकत्वेति** । तात्विकत्वेत्यर्थः । **प्रागेवेति** । तात्विको व्यावहारिको वेत्यादिनेति शेष । ननु, 'तन्तुषु दशायां न पट' इति प्रत्ययात् पटस्य तादात्म्यादिसम्बन्धेन तन्तावव्याप्यवृत्तित्वम् । तत्राह—**संयोगेति** । **अनभ्युपगमादिति** । तथा च 'अग्रे वृक्षे संयोगो न तु मूले' इति धी वृक्षनिष्ठाग्रमूलवृत्तिसंयोगतदभावाववगाहते । न तु वृक्षनिष्ठौ ताविति न कस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वमिति भाव । नन्वेवं मूलादावपि न संयोगादिसत्त्वं स्यात् । 'भूतले उपरिभागे संयोगो न त्वन्यभागे' 'उपरिभागे तद्दिशि संयोगो न त्वन्यदिशि' इत्यादिप्रत्ययात । तस्मान्मूलादेरवच्छेदकत्वावगाहनात् वृक्षादेरधिकरणत्वावगाहनात्संयोगादेर्मूलाद्यवच्छिन्नवृक्षादिनिष्ठाधिकरणता नापलप्या । तत्राह—**अभ्युपगमे चेति** । एतत्तन्तुत्वावच्छिन्नवृत्तित्वमेतत्पटानवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम् । तेन मिथ्यात्वघटकात्यन्ताभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वास्वीकारेऽपि न क्षतिः । अनवच्छेदकेत्यत्र देशकालसाधारणमवच्छेदकत्वं निवेश्यमित्याशयेनाह—**एवमिति** । प्रयोजकं समव्यापकम् । न तु व्याप्यमात्रं व्यापकमात्रं वा । आद्ये तदुक्तेर्व्यर्थत्वात् । द्वितीये केवलान्वयिनि वक्ष्यमाणापत्त्यसम्भवात् । **केवलान्वयी-**

ति । उपलक्षणमेतत् । केवलव्यापकमपि न भवति । तत्त्वग्राहकतर्काभावात् । ननु, प्रागभावप्रतियोगित्वमपि न व्यापकम् । तत्तन्तुसमवेतद्रव्यत्वादौ तदभावात्तत्राह—**एतत्समवेतत्वमिति । एतत्तन्तुनिष्ठत्यादि** । उक्तसाध्याभाववान् । तत्पटोपादानोपादानकत्वादित्यर्थ । यथाश्रुते तत्पटस्याव्याप्यवृत्तित्वेन बाधः । तत्संयोगजन्यत्वरूपस्य तदारब्धत्वस्य परिणामवादादिष्वसिद्धिश्च । प्रतियोगित्वं प्रतियोगितात्वम् । प्रतियोगि प्रतियोगितावच्छेदकम् । उद्देश्यतावच्छेदके विधेयावच्छेदकत्वस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वाद्वोक्तार्थलाभ । किञ्चिन्निष्ठेत्याद्यनुमानं न सम्भवदुक्तिकम् । संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वसम्भवेन व्याप्यत्वांशवैयर्थ्यात् । किं च व्याप्यत्वं यदि केनचिद्रूपेणोच्यते, तदा आकाशाभावस्यापि घटादिवृत्तित्वविशिष्टरूपेण तदस्त्येवेति व्यभिचारः । न च व्याप्यतावच्छेदकोक्तरूपेण साध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति 'न चाकाशात्यन्ताभावस्ये'त्यादिशङ्काग्रन्थस्य निरालम्बनत्वेन भ्रान्तशङ्कापरत्वापत्ते । न च संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वं येन केनचिद्रूपेण । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तूभयावृत्तिधर्मेणेत्यभिप्रेत्याशङ्का । उत्तरं तु उभयावृत्तिधर्मेणैव व्याप्यत्वमपि निवेश्यामित्याभिप्रायेणेति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सति एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपपक्षे उभयावृत्तिना तत्प्रतियोगिताव्यक्तित्वेनात्यन्ताभावे सिद्धेऽप्यस्मदीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानुमानासिद्ध्या सत्प्रतिपक्षासिद्धे । अथोक्तमूलवाक्यमुपेक्ष्य येन रूपेण व्याप्यत्व, तेनैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमप्युच्येत ! तथापि तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभावसिद्ध्या न सत्प्रतिपक्षसिद्धिः । अथ येन येन व्याप्यत्वं तेन तेनोक्तप्रतियोगित्वमित्युच्यते । तथापि येन येनेति वीप्सालब्धयावद्रूपमध्येऽत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वसंसर्गाभावप्रतियोगितात्वयोरपि पतितत्वेन ताभ्यामेव तदुक्तिर्युक्ता । अत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ साधनवैकल्यम् । संसर्गाभावप्रतियोगितात्वेन तदुक्तौ स्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तिरूपे साधने संसर्गाभावप्रतियोगितात्वस्य प्रविष्टत्वेन तस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवेनेतरांशवैयर्थ्यम्, अत्यन्ताभावप्रतियोगितात्वस्योक्तव्याप्तौ प्रविष्टत्वेन तस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवेनेतरांशवैयर्थ्यं च । न चास्तु तथैवेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथापि तदभ्युपेत्य दूषणान्तरमाह—**यत्रैतदिति** । प्रागभावास्वीकारपक्षे एतदुपादानकान्यत्वमेवोपाधिः । तादृशप्रतियोगित्वेन सन्दिह्यमाने पक्षे यद्युपाधिनिश्चयः स्यात्, तदा तादृशप्रतियोगित्वरूपसाधनव्यापकत्वमुपाधौ निश्चीयेत । स तु नास्तीत्याशयेन पक्षावृत्तेरित्युक्तम् । पक्षावृत्तित्वेन निश्चितस्येत्यर्थः । **सन्दिह्यमानेत्यादि** ।

सन्दिह्यमानं यत् उक्तं प्रतियोगित्वं तद्व्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः । तथा चैतदारब्धत्वाभावव्यापकस्योपाधेर्व्यभिचारित्वेन हेतुना एतदारब्धत्वाभावव्यभिचारित्वमेतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे अनुमेयम् । अत एतदनारब्धत्वे तादृशप्रतियोगित्वव्यापकतानिश्चयो न सम्भवतीति भावः । न चोक्तोपाध्यभाववति तादृशप्रतियोगित्वस्य संशयात्तादृशप्रतियोगित्वे उक्तव्यभिचारित्वरूपहेतोरनिश्चय इति वाच्यम् । एतत्तन्तुपदस्य तत्पटोपादानपरतया तत्पटोपादानीभूतं यत्तन्त्ववच्छिन्नचैतन्यं तन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपोपाध्यभाववति तादृशचैतन्यारोपितसर्पादौ स्वोपादानवृत्तिस्वावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनिश्चयस्य परेणापि वाच्यतयोक्तव्यभिचारित्वरूपहेतोर्निश्चयानपायात् । तादृशव्यभिचारित्वस्यानिश्चयेऽपि तत्संशयाहितेनैतदारब्धत्वाभावव्यभिचारित्वसंशयेनोक्तव्यापकतानिश्चयप्रतिबन्धसम्भवाच्च । उक्तत्वादिति । उपाध्यभावे साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तेरेव वाच्यतया तत्रैतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधेरुक्तत्वादित्यर्थः । तत्र व्यभिचारादिति । दशावच्छिन्नसंयोगादौ तत्पटावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपस्य साध्याभावस्य तत्तन्त्वारब्धत्वरूपस्य हेतोश्च सत्त्वाद्व्यभिचार इति भावः । अत्यन्ताभावे तत्पटावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वं विशेषणं देयमित्यभिप्रेत्येदम् । यदि तु उक्तरीत्या तत्पटानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वं विशेषणं दीयते, तदा तत्पटावच्छेदकावच्छिन्ने संयोगध्वंसादौ व्यभिचारो बोध्यः । ध्वंसस्यापि परिणामवादे सूक्ष्मावस्थारूपपरिणामत्वेन तत्तन्त्वारब्धत्वात् । न च स्वावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव साध्यतया संयोगादौ तादृशप्रतियोगित्वस्थापनकाले व्युत्पत्तिस्वाभाव्येन तस्यैव स्वपदेन धार्यतया नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् । प्रकृतानुमानस्य नव्यमत एव स्वीकारात् । तत्र स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्पटावच्छेदकत्वेनैव साध्ये निवेशात् साध्योपाध्योः तत्तन्तुपदस्य तत्पटोपादानपरतया तत्तन्त्ववच्छिन्नचिदुपादानकसर्पादौ स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तदुपादानकत्वरूपतदारब्धत्वस्य च सत्त्वाच्च । अत एव स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशेऽपि तत्र व्यभिचारः । तस्य परेणापि मिथ्यात्वस्वीकारेण तदत्यन्ताभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावात् । तत्संयोगजन्यत्वरूपं तदारब्धत्वं तु पक्षेऽपि मन्मते नास्त्येवेति भावः । चिदाभासेत्यादि । चिदाभासं स्वावच्छिन्नचितं विनानुपलभ्यमानत्वम् । तादृशचितमनपेक्ष्यैव यत् प्रकाशते तदन्यत्वम् । स्वप्रकाशान्यत्वमिति यावत् । ननु विमतं मिथ्या । धीकाल एवान्यथा प्रतीतत्वात् । चित्रनि-

म्नोन्नतादिवत् । भारूपवस्तुसंलग्नत्वात् सवितृच्छिद्रादिवत् । न चासिद्धिः । धीकाल एव 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिश्रुत्या सर्वानात्मन आत्मत्वेन प्रमितत्वात् । 'घटादि स्फुरती'ति भारूपसंलग्नत्वा'च्चेति कौमुदीकाराः । तत्रान्यथेत्यस्य आत्मत्वेनेत्यर्थकत्वे सद्रूपात्मत्वेन प्रतीतत्वस्यामिथ्यात्वव्याप्यत्वेन विरुद्धो हेतुः । प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनेत्यर्थकत्वे त्वसिद्धिः व्यर्थविशेषणता च । द्वितीयहेतु सवित्रात्मनोर्व्यभिचारी । 'सविता प्रकाशते' 'आत्मा स्फुरती'ति तयोर्भासंलग्नत्वात्तत्राह—एवमिति । अन्यथाप्रमितत्वादित्यस्य प्रपञ्चविलक्षणरूपेण यत् प्रमितं तत्तादात्म्यादित्यर्थः । तच्च कल्पितं ब्रह्मण्यपीति धीकाल इत्युक्तम् । स्वधीकाल इत्यर्थः । ब्रह्मधीकाले च ब्रह्मणि तन्नास्ति । तस्याः स्वेतरकल्पितनाशकत्वात् । स्वधीसमुत्पत्तिद्वितीयक्षणो वा स्वधीकालपदार्थः । तथा च ब्रह्मधीसमुत्पत्तिद्वितीयक्षणाप्रसिद्धेर्न ब्रह्मणि तदस्ति । ब्रह्मावृत्तिचित्तादात्म्यं पर्यवसितम् । भारूपे संलग्नत्वं स्वप्रकाशस्वरूपावृत्तिधर्मवत्त्वम् । सवितरि तु न व्यभिचारः । तस्यापि पक्षत्वात् । ननु यत्रैतत्तन्तुनिष्ठेत्यादिकं यदुक्तं, तदयुक्तम् । तथा सति व्यतिरेकिमात्रोच्छेदापत्तेः । 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते, पृथिवीत्वा'दित्यादावपि 'यत् पृथिवीतरत्, तत्र पृथिवीत्वाभाव' इत्यादिव्याप्तिग्रहे पाकजरूपाभावस्य पृथिवीत्वाभावव्यापकस्य पक्षावृत्तेः पक्षवृत्तितया सन्दिह्यमानपृथिवीतरव्यापकत्वाभावादिति चेन्न । साध्यासमानाधिकरणधर्मवत् यत् साधनवत्' तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकः साध्यसमानाधिकरणवृत्तिर्यो धर्मस्तद्वत्त्वरूपस्य दीधितिकाराद्युक्तस्योपाधिलक्षणस्य पाकजरूपाभावे विरहात् । पृथिवीतरतादात्म्येन निश्चिते जलादौ पृथिवीत्वाभावरूपसाध्यासमानाधिकरणधर्मस्याभावात् । पाकजरूपाभावरूपोपाधिव्यभिचारित्वस्य पृथिवीतररूपसाधने निश्चयाभावेन तेन हेतुना तत्र पृथिवीत्वाभावरूपसाध्यव्यभिचारित्वानुमानासम्भवात् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वस्य तत्रासम्भवाच्च । न च तथापि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वं तत्रापि स्यादिति वाच्यम् । साध्योपाध्योर्व्याप्तिग्राहकतर्कसत्त्वात् । उक्तं हि मणौ —'यत्र साध्यहेत्वोस्साध्योपाध्योश्च व्याप्तिग्राहकसाम्यात् नैकत्रापि व्याप्तिनिश्चयस्तत्रैव सन्दिग्धोपाधित्व'मिति । उक्तोपाधौ तु उक्तलक्षणमस्त्येव । उक्तप्रतियोगित्वरूपसाधनवत्त्वेनोभयवादिनिश्चिते तत्तन्त्ववाच्छिन्नचिदुपादानकसर्पादौ तत्पटोपादानोपादानकत्वाभावरूपसाध्यासमानाधिकरणधर्मनिश्चयात् । नचैवमुक्तसर्पादावुभयोर्वादिनोः निरुक्तसाधननिश्चयसम्भवेन साधनाव्यापकत्वसौलभ्यात पक्षावृत्तेः पक्षवृत्तितया सन्दिह्यमानेत्याद्युक्तिर्मूले

१ 'साध्यहेत्वो' इति पाठान्तरम् ।

व्यर्थेति वाच्यम् । यद्युक्तसर्पादेर्नोपस्थितिः, तदापि तत्रैतत्तन्त्वित्यादिन्यायिग्राह-कतर्काभावात् उक्तोपाधेः सन्दिग्धोपाधित्वमित्याशयेन तथोक्तेः सार्थक्यात् । ननु, मिथ्यात्वघटके अत्यन्ताभावे तात्त्विकत्वस्वीकारे अद्वैतश्रुतिविरोधः । न च ब्रह्मस्व-रूपत्वस्य तत्र स्वीकारान्न स इति वाच्यम् । मण्डनमते भावाद्वैतस्वीकारेणैव तत्प-रिहारात् । उक्तस्वीकारे च श्रुतिसङ्कोचेन विरोधस्य स्फुटत्वात् । किं च अभावस्य सत्यत्वे तत्राभावत्वस्य ब्रह्मणि चाभावसम्बन्धस्यावश्यवाच्यत्वात् भावाद्वैतमपि दु-र्लभमिति चेन्न । अभावत्वस्याभावाश्रयत्वादेश्च स्वाश्रयरूपत्वात् । न च द्वितीयाभा-वस्य तात्त्विकत्वं तत्त्वावेदकप्रमाणवेद्यत्वाद्वाच्यम् । तादृशप्रमाणं च श्रुतिरेव वाच्यम्। तथा चानुपपत्तिः । 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिवाक्यस्याखण्डार्थकत्वेन अभाव-सम्बन्धाप्रमापकत्वादिति वाच्यम् । मिथ्यात्वानुमाने स्वसमानाधिकरणस्य स्वाधिकस-त्ताकात्यन्ताभावस्य मण्डनमते साध्ये निवेशेन तस्यैव तत्त्वावेदकत्वात् तात्त्विकद्वै-ताभावविषयकत्वादेव हि तस्य द्वैतग्राहकप्रत्यक्षादिबाधकत्वमिति मण्डनाभिप्रायः। किं च तत्त्वज्ञानोद्देशेन मुमुक्षूणां प्रवृत्तेस्तत्त्वज्ञानकार्योऽविद्याध्वंसस्तात्त्विको वाच्यः । तस्य मिथ्यात्वे तत्त्वधीबाध्यत्वेन तत्कार्यत्वानुपपत्तेः । एवं च मिथ्यात्वघटकोऽत्य-न्ताभावोऽविद्याध्वंसश्च मण्डनमते तात्त्विकः । न त्वभावान्तरम् । अभावत्वस्यातिरिक्त-त्वस्वीकारे तदपि मिथ्या । प्रतियोगिताया इवानुयोगिताविशेषरूपस्य तस्य मिथ्या-त्वसम्भवात् । दृश्यत्वादिकं चोक्ताभावव्यावृत्तमेव मिथ्यात्वे हेतुरिति न व्यभिचारः। तस्मात् मण्डनमतमप्यदोषम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अंशित्वहेतूपपत्तिः ॥

स्वबाधकेत्यादि । यत्रोपाधिः स्थाप्यः सः स्वपदार्थः शुक्तिरूप्यादिः । तद्बाध-कत्वेनाभिमतं 'इयं शुक्ति' रित्यादिज्ञानम् । तदबाध्यदोषप्रयुक्तं भानं शुक्तिरूप्या-देर्यस्य तत्त्वं तत्रैव साध्यव्यापकम् । वियदादेस्तु स्वबाधकाबाध्यदोषाप्रसिद्ध्या शुक्ति-रूप्यादावेव प्रसिद्धं तत् वियदादिनिष्ठसाधनाव्यापकं बोध्यम् । पूर्वपक्षिणा मा-ध्वेन शुक्तिरूप्यादेरलीकत्वस्वीकारात्तद्बाधकं न स्वीक्रियते । अतोऽभिमतेत्युक्तम्। स्वबाधकत्वेन सिद्धान्त्यभिमतेत्यर्थः । तथा च सिद्धान्तिना तद्बाधकस्वीकारात्तं प्रत्यु-क्तोपाधिर्वक्तुं शक्यते । तस्योपाधिज्ञानात् कार्यसम्भवादिति भावः । **स्वबाधकाबा-ध्यबाधकमिति** । स्वं शुक्तिरूप्यादि । तद्बाधकं शुक्तिज्ञानादि । तदबाध्यं बाधकं 'ना-त्र रूप्य'मित्यादिज्ञानम् । तादृशबाधकं प्रति निषेध्यत्वेन विषयः शुक्तिरूप्यादिः । स्वबाधकाबाध्यविषयत्वं वियदादावप्यस्ति । तादृशचिद्विषयत्वस्य तत्र सत्त्वात् । अ-तो बाधकं प्रति निषेध्यत्वेनेति । तथा च स्वबाधकाबाध्यस्वाभावधीर्यस्य तत्त्वं

यानुरोधात् इति । वस्तुतस्तु, तादृशसम्प्रदायो युक्त्यभावाद्धेयः । अत एव दीधिता वोक्तम्—'तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य शपथनिराकरणीयतापत्ते'रिति । ईश्वरव च मणावुक्तम्—'पक्षेतरत्वादौ विपक्षबाधकतर्काभावान्न साध्यव्यापकतानिश्चय इत्येव नुपाधित्वे बीज'मिति । अत एव स्वबाधकेत्यादेस्सन्दिग्धोपाधित्वमपि नास्ति । दृश्य त्वादिहेतोस्साध्ये व्यापकताग्राहकतर्कसत्त्वात् उक्तोपाधेस्साध्यव्यापकताग्राहकतक सत्त्वात् । उक्तं हि मणौ—'यत्रोपाधिसाध्ययोस्साध्यहेत्वोश्च व्याप्तिग्राहकस्य स्यात् नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्रैव सन्दिग्धोपाधित्वम् । व्यभिचारसंशयाधायक त्वात् । यत्र तु एकत्र तर्कावतारः, तत्र हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चित मिति । अत्र विपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि साधनवद्विपक्षाव्यावर्तकत्वं प्रकृतोपा ध्योरस्ति । पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादावप्यस्तीति स एव दृष्टान्तीकृतः । न पर्वतेतरत्वादिकम् । तत्र तदभावात् । तथा च पक्षेतरतुल्यत्वेन पर्वतावयववृत्त्यन्य त्वादेर्यथा उक्तमणिवाक्येऽनुपाधित्वमुक्तम् । तथा तत्सदृशयोस्स्वबाधकेत्याद्युपाध्यो रिति भावः । **बाधोन्नीतत्वादिति** । पक्षे साध्याभावनिश्चयरूपेण बाधेन निर्णीतसा ध्यव्यापकताकत्वादित्यर्थः । यथा 'वह्निरनुष्णः । कृतकत्वा'दित्यादौ पक्षस्य साध्या भाववत्त्वेन निश्चिततत्वरूपाद्विपक्षत्वाद्विपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वेन वह्नीतरत्वमुपा- धिः । तथा स्वबाधकेत्यादिकमपीति भावः । **यदिति** । यदवच्छिन्नप्रतियोगिता- केत्यर्थः । साधकत्वं व्याप्यत्वम् । तस्य तद्विशिष्टस्य । व्यापकत्वं व्यापकत्वधीः । **तथेत्यादि** । 'शरीरजन्यत्व यदि कर्तृजन्यत्वव्यापकं न स्यात्, तदा कर्तृजन्यत्वाभाव- व्याप्याभावप्रतियोगि न स्या'दिति तर्को नावतरति । लाघवेन जन्यत्वसामान्याभावत्वे- नैव व्याप्यतासम्भवेन शरीरविशेषणवैयर्थ्यादिष्टापत्तित्वादि'ति यथा मण्यादावुक्तम् । तथा 'स्वबाधकेत्यादिकं मिथ्यात्वव्यापकं यदि न स्यात् तदा तदभावव्याप्यस्वाभावकं न स्यादि'त्यापत्तेरिष्टत्वात् लाघवात् दोषप्रयुक्तभानत्वाभावत्वेनैव व्याप्यतासम्भवेन स्वबाधकेत्यादिवैयर्थ्यादित्यर्थ । यत्र तु विशिष्टप्रतियोगिकाभावत्वेनैव व्याप्यता । व्य- र्थविशेषणत्वाद्यभावात् । तत्र विशिष्टरूपेणापि व्यापकत्वम् । तर्कप्रसरात् । उक्तं हि मणावीश्वरवादे—'धूमविशेषादौ चन्दनवह्न्यादेः कारणत्वाद्विपक्षबाधकेन वि- शिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टप्रतियोगिकाभावत्वेनैव हेत्वभावव्याप्यता । यत्र तु वि- पक्षे बाधक नास्ति, तत्र विशिष्टव्यापकता नास्ती'त्यादि । न च शरीरजन्यत्वा- भावे जन्यत्वसामान्याभावत्वस्यासत्त्वात् तत्र शरीरांशस्य तेन न वैयर्थ्यम् । धूमत्वे- नेव[1] धूमप्रागभावत्वादेः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वस्य व्यर्थ-

१. 'धूमत्वेनेव धूमप्रागभावे प्रागभावत्वादे.' इति पाठान्तरम् ।

विशेषणतारूपत्वादिति वाच्यम् । विशेष्यविशेषणाभावयोरेव विशिष्टाभावत्वात् येन विशेषणेन विनापि व्याप्तिर्गृह्यते, तदेव व्यर्थविशेषणमिति स्वीकाराच्च। उक्तं हि मणौ—'उक्तस्थले शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वम् । लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते । तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अत एव घ्राणं पार्थिवम् ।रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् । इत्यादौ रूपादिषु मध्ये इति असिद्धिमात्रवारकमपि न व्यर्थम् । तेन विना व्याप्त्यग्रहा'दिति । किं च तर्कप्रसरादित्यनेन व्यापकताग्राहकतर्कमात्रमुपाधित्वे बीजमित्युक्तम् । पूर्वोक्तमणिवाक्येऽपि तथोक्तम् । तथा च व्यर्थविशेषणत्वाभावेऽपि शरीरजन्यत्वं यथा नोपाधिः । तादृशतर्काभावात् । तथा स्वबाधकेत्यादिकमित्यत्र प्रकृतग्रन्थतात्पर्यम् । व्यतिरेके व्यर्थत्वं तु तादृशतर्कप्रसरबीजोपलक्षणत्वेनोक्तम् । ननु, यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वम् । तस्मिन् साध्ये श्यामत्वमुपाधिः। तथा दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वे साध्ये दोषप्रयुक्तभानत्वम् । तस्मिन् साध्ये मिथ्यात्वमुपाधिरस्तु । युगपदुभयसाधने तु अप्राप्तकालत्वम् । मिथ्यात्वे एव केवले विप्रतिपत्ते । तत्राह—दृश्यत्वादिनेति । युगपदुभयसाधनेऽपि नाप्राप्तकालत्वम् । मिथ्यात्वत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितेरेव प्राप्तकालत्वात् । समूहालम्बनानुमितेरपि तथात्वात् । अथ यथा पर्वतावयववृत्तीतिविशेषणकृता पर्वतावयवरूपादेर्व्यावृत्तिर्नोपाधिताया उपयुज्यते। किं तु पक्षव्यावृत्तिरेव। साधनाव्यापकत्वसम्पादकत्वात् । अत उपाधित्वौपयिकी या विपक्षव्यावृत्तिः तदसम्पादकत्वादुक्तविशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वं मण्यादावुक्तम् । स्पष्टं चेदं दीधित्यादौ । तथा समव्याप्तिसम्पादकस्याप्यधिष्ठानेत्यादिविशेषणस्य यत् ब्रह्मव्यावर्तकत्वं तस्य साध्यासमानाधिकरणस्याधिकरणं यत् साधनवदित्यादिपूर्वोक्तोपाधिलक्षणानौपयिकत्वात् । साधनाव्यापकत्वसम्पादकविपक्षव्यावृत्त्यसम्पादकत्वेन पक्षमात्रव्यावर्तकत्वमक्षतम् । आर्द्रेन्धनादेस्तु आर्द्रत्वादिविशेषणकृतायोगोलकादिव्यावृत्तिः साधनाव्यापकत्वसम्पादकत्वादुपाधित्वौपयिकीत्याशयेनाह—अतएवेति । समव्याप्तिसम्पादकत्वेऽप्युक्तरीत्या पक्षमात्रव्यावर्तकत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मणीवेत्यादि । स्वजनकाज्ञानविषयावच्छेदकत्वरूपाधिष्ठानत्वघटितोक्तोपाधिर्यथा ब्रह्मणि नास्ति। तज्जनकाज्ञानाप्रसिद्धेः । तथा तत्र कल्पिते क्षणिकत्वादावपि । तज्जनकाज्ञानविषयब्रह्मावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः। तत्प्रसिद्धिस्तु शुक्तिरूप्यादौ । स्वजनकाज्ञानविषयसमसत्ताकदोषनिवेशे तु तत्राप्यप्रसिद्ध्या साध्याव्यापकत्वमपि । ब्रह्ममात्रेति । अवान्तरतात्पर्यविषयत्वं यागादिनिष्ठे स्वर्गादिसाधनत्वे । न तु यागादौ । 'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाण'मिति जै-

मित्युक्तेरज्ञातार्थ एव श्रुतितात्पर्याक्तेः साधनत्वादिविशिष्टतया यागादाविव मिथ्यात्वविशिष्टतया दृश्यमात्रे श्रुतितात्पर्यात् साध्याव्यापकत्वापत्तेः परमतात्पर्यमेव निष्कृष्यमिति भाव. । (दोषजन्यधीविषयत्व परोक्तं साधनव्यापकम् । प्रतिभासमात्रशरीरत्वं अज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वं प्रातीतिके सर्वत्र स्वकालावच्छेदेनास्ति । स्वकालान्यकालावच्छेदेन तत्रोक्तविषयतावच्छेदकत्वम् । तथा च तदनवच्छेदकत्व साध्यं व्याप्नोति । न तु साधनमिति भावः । परेषा साध्यानाम् । शुक्तिरूप्यादीनामत्यन्तासत्त्वेन तेषु तदसिद्धे । अपरोक्षतया भासमान एव ह्यज्ञानविषयतानवच्छेदकत्व नित्यपरोक्षे त्वलीके तत् न भातीति प्रत्ययादज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमेव । न च शुक्तिरूप्यत्वादिकं दोषवशादपरोक्षभ्रमकाले अपरोक्षतया भातीति तदा अज्ञानविषयतानवच्छेदकत्व सम्भवति । कालान्तरे तु उक्तविषयतावच्छेदकत्वम् । न भातीति प्रत्ययात् इति वाच्यम् । कालस्यालीकासम्बन्धित्वेनावच्छेदकत्व सम्भवात् । तस्मादधिष्ठानतादात्म्यादेव भातीति प्रत्ययो भ्रमविषय इति साध्याव्यापकत्वमित्यर्थ । न चात्यन्तासत्त्वादेव नाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् । उक्तविषयता हि वित्येव वाच्या । विषयासम्बन्धस्य त्वलीकस्य तदवच्छेदकत्वासम्भव इति वाच्यम् । असम्बद्धस्याप्यलीकस्यातीतानागतयोरिव ज्ञानविषयितायामिवाज्ञानविषयितायामप्यवच्छेदकत्वसम्भवात् ।) स्वकालत्वव्यापकत्वधीकत्व प्रतिभासमात्रशरीरत्वमित्युक्तावपि शुक्तिरूप्यादौ तदसिद्धि । असत स्वकालाप्रसिद्धे. । चकार उक्तोपाधिषु दोषान्तरसमुच्चायक । तथा हि स्वबाधकेत्यादौ स्वबाधकबाध्यत्व यदि स्वजनकाज्ञाननिवर्तकनिवर्त्यत्व, तदा जनकत्वस्य स्वावच्छेदकघटितत्वात् स्वजनकत्वस्य शुक्त्यवच्छिन्नचिद्विषयकाज्ञानत्वादिरूपावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वात् स्वनिवृत्तिजनकत्वस्य शुक्तित्वप्रकारकेदंविशेष्यकत्वादिरूपावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वादननुगम । न हि स्वत्वस्यानुगतत्वेऽपि तदनुगमसम्भव । द्रव्यजनकतात्वेन रूपेण कपालतन्त्वाद्यवच्छिन्नजनकतानामननुगमापत्ते । पञ्चाज्ञानास्वीकारपक्षे शुक्तिरूप्यादिबाधकब्रह्मज्ञानाबाध्यदोषाप्रसिद्धि । यदि च स्वबाधकबाध्यत्व स्वमिथ्यात्वनिश्चयनिश्चितमिथ्यात्वकत्व, तदा निश्चयत्वस्य तत्तद्धर्मितावच्छेदकादिभेदेन नानात्वादननुगम । 'नेह नानास्ती'त्यादिश्रुत्यादिना दृश्यमात्रस्य मि-

१. 'प्रतिभाससमात्रेति । दोषजन्यधीविषयत्व परोक्त साधनव्यापकम् । प्रतिभासमात्रशरीरत्व अज्ञानविषयतानवच्छेदकत्व प्रातीतिक एव सत्त्वात् सा[illegible] व्याप्नोति । न तु साधनमिति भाव । परेषा साध्यानाम् । शुक्तिरूप्यादीनामत्यन्तासत्त्वेन तेषु तदसिद्धे साध्याव्यापकत्वमित्यर्थ । न च अत्यन्तासत्त्वादेव तत्र नाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । असत सत्त्वेन धीवादिना भवता तत्सम्भवात् 'शशशृङ्ग सदि'ति धीवत् शशशृङ्गाज्ञानस्य युक्तत्वात् ।' इति क.ख. पाठ. ।

ध्यात्वेन निश्चितत्वात् तादृशदोषाप्रसिद्धिः । एवं दोषत्वस्यैकस्याभावात्तेन रूपेण सर्वदोषाणामनुगमासम्भव । अन्यतमत्वरूपेण दोषाणां निवेशे अनन्तदोषघटितान्यतमत्वस्य दुर्ज्ञेयतापत्ति । तावदन्यतमत्वव्यक्तेः स्वरूपतो निवेशे अविद्याद्यन्यदोषाणामेव तावदन्यतमत्वस्वरूपेण निवेशसम्भवेन अबाध्यान्तवैयर्थ्यापत्ति । तेन रूपेण साध्यव्यापकताग्राहकतर्काभावश्च । अन्यथा प्रातिभासिकानामन्यतमत्वरूपेणैव तादात्म्यसम्बन्धेनोपाधित्वस्यापत्ति । किं च स्वाप्नादिभ्रमे प्रातीतिकदोषस्यापि सम्भवेन तस्य स्वबाधकजाग्रदादिबोधबाध्यत्वेन साध्यव्यापकत्वहानिश्च । एवमुपाध्यन्तरेष्वपि दोषा बोध्या ॥ इति लघुचन्द्रिकायामुपाधिभङ्गः ॥

आभाससाम्यमिति । उक्तानुमानाभासः यथा न साधकः, तथा प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानमित्यर्थः । प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाने नानुपपत्ति । उक्तानुमाने तु साम्स्तीत्यतो न तयोः साम्यमित्याशयेनाह—**जगत इत्यादि** । जगतो व्यावहारिकमात्रस्य । **व्यावहारिकसत्त्वेति** । अज्ञातसत्त्वेत्यर्थः । **व्यवहारेति** । चक्षुरादिजन्यवृत्तिप्रत्यभिज्ञानादीत्यर्थः । अज्ञातत्वावच्छेदकघटाद्यस्वीकारे चक्षुरादिजन्यवृत्तेर्विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्याया अनुपपत्ति । पूर्वदृष्टस्य दृश्यमानेनैक्यप्रत्यभिज्ञादेश्चानुपपत्तिरिति भावः । **अप्रयोजक इति** । मिथ्यात्वाभावेऽपि ब्रह्मणि मिथ्याभूतवृत्तिविषयत्वस्य सम्भवादिति भावः । ब्रह्मणस्साक्षित्वादिना तत्र बाधकप्रमाणं नावतरतीत्यपि बोध्यम् । **तच्चेति** । सत्तातादात्म्यतत्त्वान्यतरत्वस्वरूपमुक्ताहेतुत्वम् । निर्धर्मके शुद्धब्रह्मणि नास्ति । किंतु तदुपहितब्रह्मणीत्यर्थः । शुद्धे स्वीकृतमपि तदप्रयोजकमित्याशयेनाह — **शून्यवादस्येति** । दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यमनुपपन्नम् । तस्य हि सम्बन्धान्तरसत्त्वे तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्था । सम्बन्धान्तरासत्त्वे तु न तस्य सम्बन्धत्वमुपपद्यते । असम्बन्धत्वात् । अतस्तस्य मिथ्यात्वं स्वीक्रियते । तथा च स्वप्नेन्द्रजालादाविवानुपपत्तिः न दोषः इत्यसम्बन्धस्याऽपि सम्बन्धत्वम् । एवं तस्यैव तदनुयोगित्वप्रतियोगित्वविशिष्टरूपेण दृश्यदृशोरपि मिथ्यात्वं युक्तम् । शुद्धायास्तु दृशस्तदसंसर्गेण न मिथ्यात्वसिद्धि । दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिनिरूपकस्य तादृशसम्बन्धानुयोगिप्रतियोगिनोरेव मिथ्यात्वप्रापकत्वात् । अत एवोक्तं आचार्यैर्ब्रह्मविकारे—'तस्यासंसृष्टत्वेन न तत्र तर्कावतारः । तर्कस्य संसृष्टमादायैव प्रवृत्तेः ।' इति ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां आभाससाम्यभङ्गः ॥

चक्षुरादीति । चक्षुरादिरूपं यदध्यक्षं प्रत्यक्षप्रमाणं, तद्योग्यस्य मिथ्यात्वविरोधिनः सत्त्वस्य निरूपणासम्भवादित्यर्थः । मिथ्यात्वाभावरूपं स-

त्वं मिथ्यात्वविरोधि । **न तु चक्षुरादेर्योग्यम्** । **तद्योग्यमपि सद्रूपब्रह्मतादा-**त्म्यरूपं सत्त्वं न मिथ्यात्वविरोधीति भावः । प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमारूप-वृत्तेर्विषयतासम्बन्धेन उत्पादकसामग्र्यभावात् । प्रमाविषयत्वात् विषयिता-सम्बन्धेन प्रमोत्पत्तेः । तस्य सत्त्वस्य । तदन्यत्वात् प्रमाविषतयान्यत्वात् । **व्य-वसायेति** । इदं रजतं जानामीत्यस्यां भ्रमस्य प्रमायां व्यवसायांशे रजत-स्य विशेषणत्वात् नेदं रजतमित्यस्यां निषेधस्य प्रमायां निषेधांशे रजतस्य विशे-षणत्वादित्यर्थः । **सर्वस्येति** । क्षणिकार्थास्वीकर्तृभिरिति शेषः । अत एव सर्वत्र क्षणिकत्वादिभ्रमविशेष्यत्वादेव । **अविषयत्वमपीति** । तादृशसत्त्वमित्यनुषज्यते । **आत्माश्रयादिति** । यद्यपि पूर्वोक्तान्योन्याश्रयस्थले आत्माश्रयत्वमप्यस्ति । प्रकृतेऽप्यन्योन्याश्रयत्वमस्ति । सत्त्वप्रमानिरूपणे तद्विषयत्वरूपसत्त्वनिरूपणं तन्निरूपणे च तादृशप्रमानिरूपणमिति, तथाप्यन्योन्याश्रयत्वस्य पूर्ववत्प्रकृ-ते ज्ञातुं शक्यत्वादात्माश्रयत्वस्यापि प्रकृतवत् पूर्व बोद्धुं शक्यत्वादेकैकमु-क्तम् । **प्रतिपन्नेत्यादि** । त्रैकालिकस्य स्वसत्ताभावस्य स्वधीविशेष्यदेशकाला-वच्छिन्नत्वरूपेण स्वस्मिन् या धीः 'रजतमत्र नास्ति नासीन्न भविष्यती'त्यादिरूपा । तद्विषयत्वस्य शुक्तिरूप्यादिनिष्ठस्याभाव इत्यर्थः । स्वपदेशशुक्तिरूप्यादेरेव ग्रहणम् । एतेषां प्रमाविषयत्वादीनामसद्विलक्षणत्वपर्यन्तानामुक्तानाम् । मिथ्यात्वाविरोधित्वेन मि-थ्यात्वात्यन्ताभावमिथ्यात्ववद्भेदमिथ्यात्वासमानाधिकरणधर्मरूपत्वाभावेन । बाधाभा-वात् बाधहेत्वाभासस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वात् । **तत्प्रत्यक्षेणेति** । सत्तायाः प्रत्यक्षस-म्भवेऽप्यन्ययोर्न स इत्यपि बोध्यम् । प्रत्यक्षबाधस्यैवोपक्रान्तत्वेनाप्रत्यक्षबाधस्य प्रकृ-तानुपयोगात् । **अस्तित्वेत्यादि** । अस्तित्वप्रकारतानिरूपितं प्रमाविशेष्यत्वमित्यर्थः । वर्तमानत्व कालसम्बन्धित्वम् । न तु तत्तत्कालवृत्तित्वम् । अननुगमात् प्रयोजनाभा-वाच्च । **चक्षुराद्ययोग्यत्वेन चेति** । अनेन मिथ्यात्वाभावादिरूपपूर्वोक्तस्याप्ययो-ग्यत्वं सूचितम् । **बाधेन तात्विकेति** । तात्विकत्वेन कालसम्बन्धस्य निषेधेऽपि कालसम्बन्धत्वेनानिषेधात् । कालसम्बन्धत्वेन निषेधपक्षेऽपि प्रतियोग्यभावयोर्भि-न्नसत्ताकत्वेनाविरोधादित्यर्थः । अनिर्वाच्यं निर्वक्तुमशक्यम् । इह प्रपञ्चे । तथा चावयोर्निर्वचनासामर्थ्ये मामेव प्रति न पर्यनुयोग इति भावः । **तुच्छस्येति** । स्वस-मानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्यैव परिच्छेदरूपत्वेनेत्यादिः । न च प्रपञ्चेऽपि परि-च्छेद इव तदत्यन्ताभावोऽप्यस्ति । परिच्छेदस्य मिथ्यात्वात् । तथा च तुच्छानु-धावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । परिच्छिन्नभेदस्यैवोक्तत्वेन तस्य प्रपञ्चे विरहात् । **अन्यदेव** अबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपत्वमेव । **स्वप्रकाशेत्यादि** । वस्तुगत्या स्वप्र-

काशा अद्वितीया च अबाध्यत्वोपलक्षिता या चित्। तत्स्वरूपं ब्रह्मणो धर्मत्वेन कल्पितं सत्त्वम्। तदेव यदि जगतस्सत्त्वं, तदा जडेभ्योऽत्यन्ताभिन्नत्वात् जडधर्मत्वं वक्तुमशक्यम्। अत्यन्तभेदे धर्मधर्मिभावस्य त्वयाप्यस्वीकारात्। तथा च जडात्यन्ताभिन्नत्वेन जडत्वविरोध्यपि तादृशसत्त्वं कल्पिताज्जडतादात्म्यात्। धर्म इति वाच्यम्। ततश्च ब्रह्मण अत्यन्ताभिन्नमपि तत् कल्पितेन ब्रह्मभेदेन यथा ब्रह्मधर्मः, तथा जडादत्यन्तभिन्नमपि कल्पितेन जडतादात्म्येन जडानां धर्म इति युज्यते। परन्तु यत् ब्रह्मण्यारोपित तत्रैव ब्रह्मधर्मस्य तादृशसत्त्वादेः समर्गारोप.। शुक्तिधर्मस्य सत्त्वेदन्त्वादेश्शुक्त्यारोपितरजतादावेव ससर्गारोपवत्। तथा च रजतत्वविरोधिन शुक्तिसत्त्वादेस्ससर्गारोपान्यथानुपपत्त्या रजतस्य शुक्तावारोपितत्वसिद्धेव जडत्वविरोधि ब्रह्मसत्त्वादेरारोपान्यथानुपपत्त्या जडानां ब्रह्मण्यारोपितत्वसिद्ध्या मिथ्यात्वसिद्धिरिति भाव.। ननु, ब्रह्मणोऽबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपत्वे भ्रमाधिष्ठानत्वमेव प्रयोजकम्। तथा च शुक्त्यादिव्यावहारिकप्रपञ्चस्यापि तत एव तदस्तु। ततश्च यथा ब्रह्मस्वरूपं सत्ता। तथा शुक्त्यादिस्वरूपमपि भेदकल्पनया शुक्त्यादिधर्मः। न तु ब्रह्मधर्मसत्तादेः शुक्त्यादौ संसृष्टतयारोप। यद्बलात् ब्रह्मणि शुक्त्यादेरारोप आनीयते। तत्राह—**चैतन्यस्यैवेति। अवच्छिन्नेत्यादि।** अवच्छिन्नश्चानवच्छिन्नश्च तत् अवच्छिन्नानवच्छिन्नमिति समाहारद्वन्द्व। तादृशं यदज्ञानविषयत्वं तेनेत्यर्थ.। रूप्यादिभ्रमोपादानाज्ञानविषयत्व शुक्त्याद्यवच्छिन्नम्। शुक्त्यादिप्रपञ्चभ्रमोपादानाज्ञानविषयत्वमनवच्छिन्नम्। तदुभयमपि चित्येव। जडे स्वत· प्रकाशत्वाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यादिति भाव। **सर्वदेशीयत्रैकालिकनिषेधेति।** कालानवच्छिन्न यत् सर्वदेशावृत्तित्वं तद्विशिष्टात्यन्ताभावेत्यर्थ। **अनिर्वचनीयेति।** प्रातीतिकेत्यर्थः। प्रातीतिके औपनिषदमते तादृशप्रतियोगित्वं सिद्धम्। माध्वमते तु तस्यैव तुच्छत्वात्तत्रैव सिद्धम्। जगति वियदादौ। **कस्मिंश्चिदित्यादि।** मूर्तेषु संयोगेन विभुषु संयोगेन सयुक्तमूर्त्तसंयोगेन वा गुणादौ संयुक्तसमवायादिना आकाशस्य सत्त्वेनाकाशात्यन्ताभावस्यासम्भवात्। उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन द्रव्ये तत्सम्भवेऽपि तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन प्रकृतानुपयोगात्। यद्यपि कस्मिंश्चिद्देशे काले वाकाशाभावो विद्यमानोऽपि प्रकृतानुपयुक्त·, तथापि कैमुतिकन्यायेन तथोक्तम्। कस्मिंश्चिद्देशे काले तदसत्त्वे सर्वत्र तत्र सुतरां तदसत्त्वमिति भावः। **नित्यत्वेत्यादि।** यदा आकाशस्य तादृशोऽत्यन्ताभाव·, तदा तस्य ध्वंसः प्रागभावो वा वाच्यः। तथा चानित्यत्वं स्यात्। यत्र द्रव्ये आकाशस्यात्यन्ताभावः तत्र तस्य सं-

योगो न जात इति वाच्यम् । अन्यथा हि तत्संयोगतदत्यन्ताभावयोः विरोधः । न च तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वेन तदत्यन्ताभावाविरोधित्वमिति वाच्यम् । चित्सुखीयानुमाने तस्यापि तद्विरोधस्योक्तत्वात् । 'अत्राकाश'मिति प्रत्ययेन तत्संयोगस्य वृत्तिनियामकत्वाच्च । तथा चाकाशस्य यत्र द्रव्ये अत्यन्ताभावः तत्र तत्संयोगानुत्पत्तेरावश्यकत्वे सर्वमूर्तसंयोगित्वरूपं विभुत्वं न स्यात् । यद्यपि तत्संयोगिनि समवायादिना तदत्यन्ताभावो न विरुद्ध इति वक्तुं शक्यते, तथापि तदीयसंयोगस्य तदत्यन्ताभावेनैव विरोधो लाघवादिति प्रतिपन्नेत्यादिमिथ्यात्वलक्षणोक्ताभिप्रायकमिदम् । अत एव नित्ये जलीयरूपादावपि संयुक्तसमवायादिसम्बन्धेनाकाशसत्त्वात् न तदत्यन्ताभावः । अन्यथा हि तादृशरूपादिमति आकाशसंयोगस्य वक्तुमशक्यतया आकाशस्य विभुत्वं न स्यात् । अथवा यावन्तस्सम्बन्धाः प्रसिद्धाः तावदन्यतमावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य प्रकृते निवेशात् नित्यरूपादौ तादृशस्याकाशाद्यभावस्यासत्त्वान्न दोषः । यत्तु सर्वकालवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयम् । न तु सर्वदेशीयत्वम् । अश्वाद्यवच्छेदेन गोत्वाद्यभावो न कदापि वर्तते । मानाभावात् । 'इदानीमश्वे गोत्वं नास्ती'ति धीस्तु गोत्वाश्वत्वयोरलीकसंसर्गस्यात्यन्ताभावमवगाहते । न तु गोत्वस्य । तथा च गोत्वादौ सर्वकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् तत्र नाव्याप्तिः । सर्वदेशवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावस्तु, न लक्षणम् । घटादौ तादृशप्रतियोगित्वसत्त्वात् तत्राव्याप्तेः । घटादेर्हि स्वाधिकरणभूतलादितो अपसारणकाले तत्रात्यन्ताभावः प्रतीयते । 'अत्र भूतले इदानीं घटो नास्ती'ति धीर्हि घटस्यैवात्यन्ताभावं गृह्णाति । घटस्यैवोक्तकाले उक्तभूतले आरोपसम्भवादारोपितस्यैवालीकत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा'दिति माध्वेनोक्तमयुक्तम् । गोत्वादेरप्यश्वादावारोपसम्भवेन तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात् अलीकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति नियमे मानाभावाच्च । यदि च तादृशनियमस्स्वीक्रियते, तदा अत्यन्ताभावप्रतियोगिता न केनापि धर्मेण सम्बन्धेन वा अवच्छिन्ना । अलीकस्य सर्वदेशकालासम्बन्धेन धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छेदकत्वेऽनपेक्ष्यैव तदत्यन्ताभावस्य सर्वत्र सम्भवात् । अत एव 'ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिता तादृशी' ति नव्याः । तथा च तव मते सम्बन्धधर्मविशेषाणां संसर्गाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभूयमानस्यापलापापत्तिः । **वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वेति** । वृत्तिमत्त्वेन यत् माध्वभिन्नस्य सम्मतं तन्मात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेनेत्यर्थः । यथाश्रुते सर्वदेशकालवृत्तेर्वृत्तिमत्प्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्धेः गगनघटोभयाभावादेरवारणा-

च । **नहीत्यादि** । (तादृशवृत्तिमत्प्रतियोगिकाभावस्यातीन्द्रियघटितत्वात् तद्घटितरूपावच्छिन्नं यद्यत्र स्यात्तदोपलभ्येतेत्यापादनासम्भवात् अतस्ततोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वेनानुपस्थितिसम्भवात्।)[1]सर्वदेशीयत्वत्रैकालिकत्वादिरूपेण तु सुतरामभावो न प्रत्यक्ष । तादृशरूपस्यायोग्यत्वात् । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितात्वरूपेणापि प्रतियोगित्वस्य प्रत्यक्षासम्भवेनायोग्यतादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो न प्रत्यक्ष इत्यर्थ । **प्रतियोगित्वाभाव इति** । योग्यत्वादिति शेष । वर्तमानकालेति प्रकृतदेशेति च स्वकालदेशार्थकम् । **तत्र निषेधेति** । स्वकालदेशवृत्तिनिषेधेत्यर्थः । **तत्संवलितेत्यादि** । स्वदेशकालवृत्तिघटितो य कालत्रयवर्ती सर्वदेशीयनिषेधः तत्प्रतियोगित्वरूपमित्यर्थ । यद्यपि नेद दूषणं सम्भवदुक्तिकम् । न हि सर्वदेशकालवृत्तीत्यत्र देशकालाना सर्वेषा तत्तद्व्यक्तित्वैर्निवेशस्सम्भवति । तादृशोपस्थितेर्युगसहस्रेणाप्यसम्भवात् । कि तु देशत्वकालत्वव्यापकत्वेनात्यन्ताभावो निवेश्यः । तथा च तादृशव्यापकत्वस्य सर्वदेशकालव्यक्त्यघटितत्वेन स्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावधीकालेऽपि तादृशमिथ्यात्वस्य धीस्सम्भवत्येव। स्वदेशनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धिर्हि स्वदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धौ ग्राह्याभावनिश्चयविधया विरोधिनी । न तु [देश]निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धौ । न हि नीलघटाभावबुद्धिर्घटवत्ताधीविरोधिनी। देशत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वधियस्तु सुतरा न विरोधिनी। [स्व]देशवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य तद्घटे तस्यामभानात्। अपरमपि घटोऽस्मात्यत्वमतेऽपि किञ्चित्कालावच्छेदेन सर्वदेशेषु किञ्चिद्देशावच्छेदेन सर्वकालेषु चात्यन्ताभावस्वीकारात् सर्वकालावच्छेदेन सर्वदेशवृत्तिको योऽत्यन्ताभाव तत्प्रतियोगित्वमेवासत्त्व वाच्यम् । सर्वदेशवृत्तित्वं च देशत्वव्यापकत्वमेव । तथा चाप्रसिद्धि । असत्प्रतियोगिताभावस्य कालावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति चेन्न । अत्र हि देशत्वव्यापककालानवच्छिन्नाधिकरणताकत्वेन कालत्वव्यापकदेशानवच्छिन्नाधिकरणताकत्वेन वा विशिष्टोऽत्यन्ताभावो निवेश्य । देशत्व च कालिकान्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । कालत्व कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । एव च तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगी तद्घट'इति ज्ञान प्रति'स्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगी तद्घट'इति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व नास्त्येव । तथापि सम्भवदुक्तिकतामङ्गीकृत्य दूषयति- - **न स्वदेशेति। सकलेत्यादि** । तादृशनिषेधाना मध्ये अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावस्यापि सम्भवेन तत्प्रतियोगित्वस्यायोग्यत्वात् तत्मात्वारणतादृशप्रतियोगि-

---

१ वृत्तिमत्प्रतियोगिकाभावो न प्रत्यक्ष । 'यद्यत्र वृत्तिमान् स्यात् तदोपलभ्येत' इत्यापादनासम्भवात् । अत्र मनोऽपि वृत्तिमत अतीन्द्रियत्वेनानुपलब्धिसम्भवात् । इति पाठान्तरम् ।

तात्वावच्छिन्नाभावो न प्रत्यक्षः । 'यद्यत्र तादृशप्रतियोगित्वं स्यात् त दोपलम्भ्येते'त्यापादनासम्भवादिति भावः । **पूर्वोक्तेति** । स्वात्यन्ताभावीयस कलाधिकरणवृत्तित्वस्यायोग्यत्वेन सुतरां तदभावस्यायोग्यत्वादित्येवंरूपेत्यर्थः तथा च व्यवहितविप्रकृष्टतादृशाधिकरणवृत्तित्वस्य सत्त्वेऽप्यनुपलब्धिसंभवात्तदुपल ब्धेरापादनासम्भवात्तादृशाभावो न प्रत्यक्ष इति भावः । अयोग्यत्वमिन्द्रियास न्निकर्षेण प्रत्यक्षाविषयत्वमेव । तच्च उक्ताभावे नास्ति । सामान्यप्रत्यासक्तिरूपस्या लौकिकस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य सत्त्वादित्याशयेन शङ्कते—**नन्वित्यादि** । अयोग्यत्व यदस्माभिरुक्तं तल्लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वायोग्यत्वमेव । लौकिकप्रत्यक्षरूपस्यैव बाध- स्योपक्रान्तत्वात् । तन्मूलीभूतापादनविषयस्य प्रतियोग्युपलम्भस्य लौकिकस्यैवापे- क्षितत्वेन तस्यैव मया खण्डनीयत्वात् । तादृशायोग्यत्वं च उक्ताभावे अस्त्येवेत्याश- येन समाधत्ते—**मैवमिति** । **योग्यप्रतियोगिक इति** । स्वप्रतियोग्युपलम्भापादक तायोग्यप्रतियोगिक इत्यर्थः । यादृशप्रतियोगिनस्सत्त्वेन इन्द्रियसन्निकर्षादिवि- शिष्टेन तदुपलब्धिरापादयितुं शक्यते, तादृशप्रतियोगिक इति यावत् । **सं- सर्गाभाव इति** । अभावमात्रं विवक्षितम् । येन संसर्गेण प्रतियोगिनो वै- शिष्ट्यं तदुपलम्भस्यापादकं, तेन संसर्गेणावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्र- त्यक्ष इति ज्ञापयितुं संसर्गपदमुक्तम् । तत्संसर्गावच्छिन्नत्वं च तदन्यसंसर्गान- वच्छिन्नत्वरूपं बोध्यम् । तेन प्रागभावप्रतियोगितानां संसर्गानवच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तथा च यद्युक्तप्रतियोगितात्वविशिष्टं प्रतियोगित्वं स्यात्, तदोपलम्भ्येते- त्यापादनासम्भवात् नोक्ताभावो लौकिकप्रत्यक्षः । उक्तं हि दीधित्यादौ 'यथा विद्य- मानमपि वह्नित्वे रासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व न गृह्यते । अ- भावदेशविप्रकर्षादिनेन्द्रियसन्निकर्षादिरूपग्राहकाभावात्, तथा धूमवन्निष्ठात्य- न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीति नानुपलब्धे प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसाञ्जि- तप्रतियोगिकत्वलक्षणयोग्यतेति तदभावो नाध्यक्ष'इति । अत्रायं भावः । यद्यपि प्रतियोगितातदवच्छेदकयोस्सत्त्वेन्द्रियसन्निकृष्टत्वापत्त्या प्रत्यक्षापत्तिः । तथा पि धूमवदादेरिन्द्रियासन्निकर्षादतीन्द्रियपिशाचपरमाण्वादिरूपत्वस्यापि सम्भवाच्च । तन्निष्ठाभावानामपि तथात्वाच्च तद्घटितरूपेणोक्तावच्छेदकत्वस्य प्रत्यक्षापत्त्यस- म्भवात् नोक्तरूपावच्छिन्नाभावः प्रत्यक्षः । न हि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्या- प्त्यधिकरणस्य लौकिकप्रत्यक्षापत्त्यसम्भवे अभावस्य लौकिकप्रत्यक्षम् । किञ्चा- भावादेप्रत्यक्षं विना प्रतियोगिताया अपि न प्रत्यक्षापत्तिः । सम्बन्धप्रत्यक्षे सम्ब- न्धिप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् । एतेन योग्यप्रतियोगिक इत्यादेः योग्यप्रतियोगिकान्यः

संसर्गाभावो न योग्य इति नार्थः । उक्तप्रतियोगित्वाभावस्य योग्यायोग्यप्रतियोगिकत्वेन योग्यतापत्ते । नाप्ययोग्यप्रतियोगिकः संसर्गाभावो न योग्य इत्यर्थः । महावायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमिति दीधित्यादावुक्तत्वात् । नाप्ययोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावो न योग्य इत्यर्थः । तावतापि स्तम्भे पिशाचादेरिव योग्ये घटादावुक्तप्रतियोगित्ववद्भेदस्य प्रत्यक्षत्वानिराकरणेन बाधसामान्यानुद्धारादित्यादि परास्तम् । उक्तप्रतियोगित्ववद्भेदप्रत्यक्षेऽप्युक्तयोग्यतायाः प्रतियोग्यनुपलम्भ अपेक्षणेन तदभावे तादृशप्रत्यक्षाभाव इत्यस्याप्युक्तग्रन्थेन प्रतिपादनात् । अत एवोक्तदीधितिवाक्ये तादृशावच्छेदकत्ववद्भेदस्यापि अनध्यक्षतायां तात्पर्यम् । अत एव च 'मूर्तसामान्यतद्वतोरिवोपाधिसामान्यतद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्याभावौ न योग्या'वित्यादिकं व्याप्तिग्रहोपायदीधित्यादावुक्तम् । अतीन्द्रियसाधारणं अतीन्द्रियतादृशाभावतत्प्रतियोगित्वघटितत्वेनातीन्द्रियं यत् तादृशाभावप्रतियोगितात्वं तद्विशिष्टं चक्षुरादियोग्यं यस्य सत्त्वेन तदुपलब्धिरापादयितुं शक्यते, तादृशम् । यदि त्वयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभाव एव योग्यः । वाय्वादौ रूपाद्यभावस्तु न प्रत्यक्षः । किन्त्वनुमेय इति मतमवलम्ब्यते, तदा यथाश्रुतमेव योग्येत्यादिकं सम्यक् । यत्तु तादृशाभावप्रतियोगित्वं यदि घटे स्यात्, तदोपलभ्येतेत्यापादनं सम्भवत्येव । घटवृत्ते संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य योग्यत्वात् । प्रागभावप्रतियोगित्ववत् । अत एव अयं घटोऽत्रैव नान्यत्रेत्यन्यदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य घटे प्रत्यक्षम् । अन्यदेशनिष्ठात्यन्ताभावस्तु न प्रत्यक्षः । विशेष्यसन्निकर्षाद्यभावात् । एवं सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि साक्षिवेद्यत्वाद्योग्यम् । अत एव शुक्तिरूप्यादौ सन्मते तस्य साक्षिवेद्यता स्वीक्रियते इति साम्प्रोक्तम् । तन्न । प्रागभावस्य हि सत्त्वे किं तत्प्रतियोगित्वं प्रत्यक्षं तदसत्त्वे वा । नाद्यः । तदोक्तप्रतियोगित्वस्याश्रयासन्निकर्षेणाप्रत्यक्षत्वात् । अन्त्ये तु प्रागभावप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितात्वेन तद्व्यक्तित्वेन वा । नाद्यः । प्रागभावासन्निकर्षात् । प्रागभावप्रत्यक्षासम्भवेन तद्घटितरूपेण प्रत्यक्षासम्भवात् । न तद्दृष्टान्तेन तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे योग्यतां प्रसाध्य तादृशप्रतियोगितात्वरूपेणोपलम्भापादनस्यासम्भवात् । न चाभावांशे अलौकिकस्य प्रतियोगित्वांशे लौकिकस्योपलम्भस्यापादनं सम्भवतीति वाच्यम् । गुरुत्वविशेषवत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य प्रत्यक्षापत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणांशे प्रतियोग्यंशे च लौकिकस्यैवोपलम्भस्यापादनस्याभावप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वात् । अत एव न द्वितीयः । घटत्वादिरूपेण घटादेः प्रत्यक्षं विना तत्संयोगादेस्सं-

योगत्वादिरूपेण प्रत्यक्षाभावेन सम्बन्धप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेन प्रागभावत्वरूपेणाप्रत्यक्षे तेन रूपेण प्रत्यक्षासम्भवात् । अन्त्यकल्पे वक्ष्यमाणदोषस्यात्रापि सम्भवाच्च । नान्त्यः । तादृशदृष्टान्तेन घटादौ स्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि तद्व्यक्तित्वेनैव प्रत्यक्षसिद्धा तदवच्छिन्नाभावस्यैव प्रत्यक्षसिद्धावपि तादृशाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुपपादनात् । अयमत्रैव नान्यत्रेति प्रत्यक्षं तु सम्भवत्येव । सन्निकृष्टदेशान्तरनिष्ठात्यन्ताभावस्य प्रत्यक्षत्वेन तत्प्रतियोगित्वाश्रयस्यापि सन्निकृष्टत्वेन च तादृशप्रतियोगित्वप्रत्यक्षसम्भवात् । देशान्तरासन्निकर्षे तु तादृशप्रत्यक्षं न सम्भवत्येव । किं च अयमत्रैव नान्यत्रे'त्याकारज्ञानस्य देशान्तरनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्ययमित्यर्थकत्वे घटत्वमत्रैव नान्यत्रेति ज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तिः । अथात्रैवेत्येवकारार्थस्यैव नान्यत्रेत्यनेनानुवादात्, एवकारस्य चैतदन्यासंयुक्तत्वबोधकत्वे 'द्रव्यं द्रव्यमेवे'त्यादौ द्रव्यान्यासंयुक्तत्वस्याप्रसिद्धस्य बोधकत्वासम्भवात् एतद्देशान्यत्वावच्छेदेन वर्तमानात्यन्ताभावप्रतियोग्ययमित्यर्थकत्वं वाच्यम् । तत्र विशेष्यासन्निकर्षस्याभावाप्रत्यक्षत्वे त्वदुक्तहेतुत्वासम्भवः । न ह्यत्र देशो विशेष्यः । किं तु विशेषणम् । 'अयमेव देश एतद्वा' नित्यादाविव देशस्य विशेष्यत्वात् । अथ देश एव विशेष्यपदेनोक्तः, तथाप्ययुक्तम् । कस्य चिद्देशस्य सन्निकर्षात् । न ह्यत्रैतदन्यसर्वदेशभानम् । तस्माद्व्यापकत्वमेवायोग्यम् । न च मनोभिन्नावृत्तित्वादिघटितेन मनस्त्वत्वेन मनस्त्वोपलब्ध्यापादनासम्भवेऽपि घटादौ मनस्त्वाभाव इव तादृशप्रतियोगितात्वेन तादृशप्रतियोगित्वोपलम्भापादनासम्भवेऽपि तदभावः प्रत्यक्षोऽस्त्विति वाच्यम् । मनस्त्वत्वरूपेण हि न मनस्त्वस्याभावः प्रत्यक्षः । तादृशरूपस्यायोग्यघटितत्वात् । अत एव 'घटत्वत्वादिना न घटत्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षते'ति शिरोमणिः । किं तु मनस्समवेतत्वेनैव । घटादौ हि मनस्त्वसत्त्वे मनसो योग्यत्वापत्त्या 'मनस्त्वं यदि घटे स्यात्, तदा मनस्समवेतत्त्वेनोपलभ्येते'त्यादिरीत्या मनस्समवेतत्वविशिष्टस्योपलम्भापादनसम्भवेन तदभावस्य प्रत्यक्षसम्भवः । न च घटादौ मनस्त्वसत्त्वे गुरुत्वादेरपि मनस्समवेतत्वापत्त्या तेन रूपेणोपलम्भापादनासम्भव इति वाच्यम् । मनस्त्वीयसमवायेनाधेयत्वस्यैव मनस्समवेतत्वरूपत्वात् । सर्वदेशेत्यादिकं तु स्वपित्रादीन् प्रत्येव वाच्यम् । यादृशाभावो हि तार्किकादीनां प्रत्यक्षः तस्यैव त्वया साक्षिभास्यतायाः मां प्रति वाच्यत्वात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । तार्किकादिवाक्यं तु उक्तमेव । ननु, उक्तप्रतियोगित्वाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्या वा

ज्ञानप्रत्यासत्त्या वा अलौकिकप्रत्यक्षमस्तु । तावता मिथ्यात्वानुमानासम्भवः ! न ह्यनुमितौ लौकिकप्रत्यक्षस्यैव बाधविधया विरोधित्वम् । किं तु तदभावनिश्चयमात्रस्य । तत्राह—वस्तुत इति । सामान्यं इन्द्रियलौकिकसन्निकर्षविशिष्टविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधर्मः । इन्द्रियप्रत्यासत्तिः । तादृशसामान्याश्रयनिष्ठेनालौकिकविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति कारणीभूतस्येन्द्रियस्य सन्निकर्षविधया कारणम् । तस्यापि पर्वतीयधूमस्यापि । विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षेति । मुख्यविशेष्येन्द्रिययोः लौकिकसन्निकर्षेत्यर्थः । बहिरिन्द्रियाणां स्वकीयलौकिकसन्निकर्षाश्रयमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वनियमान्मुख्यविशेष्यांशे लौकिकसन्निकर्षस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे अपेक्षेति भावः । यो यत्र पुरोवर्ती, स एव तत्र संस्कारवशादलौकिकप्रत्यक्षे भाति । यत्र यो न पुरोवर्ती, तत्र तस्य धीरनुमित्यादिरेवेति प्राचीनतार्किकादिमते उपनयसन्निकर्षास्वीकर्तृमते हेतुनिष्ठं सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः । ननु साध्यसमानाधिकरणवृत्तिर्हेतुतावच्छेदकमिति पक्षे च महानसीय एव धूमे गृहीतस्मृतव्याप्तेः पर्वतीयधूमे प्रत्यक्षासम्भवादाह—व्याप्तिस्त्वितीति । यथाश्रुतार्थकमिदं प्राभाकरादिमते बोध्यम् । मन्मते तु प्रकारेण प्रकारतायोग्येन । विषयो विषयतायोग्यः । तादृशयोग्यत्वं चोद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोर्व्याप्तिविषयकयोः यत् अन्यतरत् तद्विषयत्वम् । तथा च प्राभाकरादिमते धूमत्वाद्येकरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरिव मन्मते तयोर्वा तेन रूपेण व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारपक्षधर्मताज्ञानयोर्वा हेतुत्वम् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य तन्मते अनावश्यकत्ववत् मन्मते व्याप्तिज्ञानस्याप्यनावश्यकत्वात् । तादृशज्ञानद्वयोत्तरमुक्तवैशिष्ट्यधीव्यक्तीनामिव व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारपक्षधर्मताज्ञानोत्तरं व्याप्तिस्मृतिव्यक्तीनामनुमित्युत्पत्त्यर्थं कल्पने महागौरवात् । उक्तं हि पञ्चपाद्याम्—'लिङ्गज्ञानव्याप्तिसंस्कारयोस्सम्भूय लिङ्गिज्ञानहेतुत्वम् । संस्कारानुद्बोधे तदभावात् । तस्माल्लिङ्गज्ञानमेव लिङ्गिसम्बन्धसंस्कारमुद्बोध्य तत्सहितं लिङ्गिज्ञानं जनयती'ति । उद्बोध्य स्वेन स्वजन्यवह्निज्ञानादिना वा, स्वपूर्ववर्तिनो अन्यस्माद्वा, उद्बोध्य । तेन धूमवत्ताज्ञानस्य कदाचिदुद्बोधकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । स्वपूर्ववर्तिन उद्बोधकत्वेऽपि पूर्ववर्तितासम्बन्धेन स्वस्य तद्व्यावर्तकत्वेन परम्परयोद्बोधकत्वम् । करणीभूतव्यक्तिव्यावर्तकत्वेन जातिगुणयोः करणत्ववत् । अतो लिङ्गज्ञानमेवोद्बोध्यं जनयतीति नासङ्गतम् । अन्यस्योद्बोधकत्वेऽपि लिङ्गज्ञानस्य तद्व्यावर्तकत्वेन प्राधान्यविवक्षया तदुक्तेः । व्याप्तिस्मृतिप्रयोजकत्वेन पराभिमतानामुद्बोधकानां शक्तिविशेषरूपे संस्कारोद्बोधे

हेतुत्वसम्भवेन तादृशशक्तिमत्संस्कारसहितं लिङ्गज्ञानमनुमितिहेतुः । प्राचीनमते उद्बोधकजनितशक्तिकस्यैव संस्कारस्य स्मृत्यादिहेतुत्वात् । 'संस्कारेण स्मृत्यादौ जननीये तत्सहकारित्वमेवोद्बोधकत्व'मिति नव्यमते तु तादृशोद्बोधकैस्सहितमेव लिङ्गज्ञानं तथा । संस्कारहेतुत्वे मानाभावात् । न च व्याप्तिस्मरणोत्तरं यत्र धूमवत्ताज्ञानं यत्र वा व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तास्मृतिः प्रथमत एव जाता, तत्रानुमित्युत्पत्तये व्याप्तिधीत्वेनाऽपि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् गौरवमिति वाच्यम् । उद्बुद्धसंस्कारव्याप्तिज्ञानयोरेकशक्तिमत्तया हेतुत्वस्य प्राचीनमते स्वीकारात् । केवलसंस्कारात् उद्बुद्धसंस्कारस्यातिरिक्तत्वेन तत्रैव शक्तिविशेषस्वीकारात् । अनतिरिक्तत्वेऽपि नानुद्बुद्धसंस्कारादनुमितिः । उद्बोधकालावच्छिन्नशक्तिस्वीकारात् । नव्यमते संस्कारोद्बोधकेषु व्याप्तिज्ञानेषु व्याप्तिज्ञाने च पर्याप्तया एकशक्तेस्स्वीकारात् । अत एव नानालिङ्गकपरामर्शेभ्य अनुमितिरुपपन्ना । तावत्सु तस्यासम्भवात् । यदि चानुमितौ पक्षसाध्यसंसर्गेतरस्य घटादेः स्मृत्यादिसामग्रीतो भानं नानुभवविरुद्धं, तदा तादृशोद्बोधकेभ्यो व्याप्तिस्मृत्यादिसामग्रीतः पक्षधर्मतायाश्च तस्या भानमास्ताम् । अत एवोद्बुद्धसंस्कारोत्तरं व्याप्त्यादिस्मरणस्य नापलापः । अनुमितेरेव व्याप्त्याद्यंशे स्मृतित्वस्वीकारात् । अन्यथा त्वनुमितिसामग्री तद्भानप्रतिबन्धिकास्तु । न च संस्कारस्याप्यनुमितिजनकत्वे व्यभिचारस्थले उपाध्युद्भावनं नियमतो न स्यात् । तत्कार्यस्य व्यभिचारज्ञानस्य अनुमितिकारणसंस्काराप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । विरोधिनिश्चयस्य संस्कारनाशकत्वेन व्याप्तिसंस्कारनाशार्थं व्याप्तिधीप्रतिबन्धार्थं वा व्यभिचारज्ञानस्य साधनीयत्वेन नियमत उपाध्युद्भावनसम्भवात् । विरोधिनिश्चयस्य संस्कारानाशकत्वेऽपि विरोधिविषयकसंस्कारे संस्कारनाशकत्वस्यावश्यकत्वेन कारणीभूतसंस्कारविरोधिविषयकसंस्कारजननाय व्यभिचारज्ञापकोपाध्युद्भावनसम्भवाच्च । ननु, प्राचां यत्र यस्य निश्चयः, तत्र तस्य रूपान्तरेणापि न संशयः । समानविशेष्यकताप्रत्यासत्त्यैव तयोर्विरोधित्वात् । तत्राह—**निश्चितेऽपीति । वह्निव्यभिचारीति** । वह्निव्याप्यत्वेन निश्चिततत्तद्धूमेभ्यो यत् भिन्नं तदित्यर्थः । प्राचां मते यथा 'रूपत्वं पार्थिवादित्रिविधरूपभिन्नवृत्ति न वे'ति संशयकाले वायौ पार्थिवादिरूपविशेषाभावनिश्चयेऽपि 'वायू रूपवान्न वे'ति संशयः । यथा वा 'पार्थिवादिरूपाणि वायुवृत्तित्वाभाववन्ती'ति निश्चयेऽप्युक्तकाले 'रूपं वायुवृत्ति न वे'ति संशयः, तथा 'धूमो वह्निव्याप्य' इति निश्चयेऽपि 'धूमत्वं तत्तद्धूमभिन्नवृत्ति न वे'ति संशयकाले समानविषयकसंशयस्याप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकत्वात् । न चैवं तादृशोत्तेजकस्य सदैव सम्भवात् निश्चयः कदापि विरोधी न स्यादिति

वाच्यम् । रूपत्वावच्छेदेन पार्थिवादित्रिविधरूपान्यत्वाभावनिश्चयकाले तादृशमशयस्यानुदयेन तस्यामाबित्रिकत्वादिति भावः । भीषणीय इति । वस्तुतः तन्मते सत्यादिप्रवृत्तावेव प्रकाराश्रयत्वं नियामकमुच्यते । विसंवादिप्रवृत्तौ तु दोषः दोषसमवधानोत्तरविशेषणज्ञानं वा । प्रवृत्तिमात्रे तु उपस्थितयोरिष्टतावच्छेदकधर्मिणोरसंसर्गाग्रह इति न दोष इति भावः । न चैकस्यां रजतव्यक्तौ ज्ञातायामन्यस्यां रजतव्यक्तौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञातरजतानामेकत्रैवान्यत्रापि प्रवृत्तेरन्यथाख्यातिमतेऽप्यापत्तेः । असाधारणकारणकल्पनात्तदभावात् व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्त्यभावस्य मन्मतेऽपि सम्भवात् । व्यधिकरणप्रकारकत्वेति । यादृशप्रकारता स्वनिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणान्यवृत्ति, तादृशप्रकारताकत्वेत्यर्थः । स्वं प्रकारता रजतादिनिष्ठा । तन्निरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणात् इदन्त्वादेर्भिन्ने रजतादौ तस्यास्सत्त्वात् । बाधितेति । मिथ्येत्यर्थः । विषयत्वेन विषयत्वघटितम् । विषयताप्रयोज्यत्वात् । भ्रमविशेष्ये विशेषणाभावज्ञानज्ञाप्यत्वात् । तथा च भ्रमत्वज्ञानकाले तादृशाभावज्ञानस्यावश्यकत्वेन तादृशाभावघटितमिथ्यात्वघटितमेव भ्रमत्वं युक्तमिति भावः । न तु व्यधिकरणेत्यादिनेदं सूचितम् । तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नविकरणे तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकधीत्वं तस्य तत्सम्बन्धेन भ्रमत्वमिति लक्षणकरणे सम्बन्धांशे भ्रमत्वं भ्रमे न स्यात् । व्यवह्रियते च तत्र तस्य भ्रमत्वं तान्त्रिकैः । अत एव साध्ये हेतुसमानकालत्वावगाहिन्या अनुमितेस्ससर्गीभूतकालांशे भ्रमत्वमुक्तं परामर्शग्रन्थे दीधित्यादौ । अथोक्तधीत्वं विशेषणस्येव तत्सम्बन्धस्याऽपि भ्रमत्वमिति चेत् । तर्हि ह्रदो वह्निमानित्यादिधीस्संयोगत्वविशिष्टस्य भ्रमः स्यात् । अथ विशेषणप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविशिष्टस्यैव भ्रमत्वं तत्र । न तु सम्बन्धतावच्छेदकमात्रविशिष्टस्येति चेत् । तर्हि संयोगेन रूपप्रकारकधी रूपे संयोगत्वविशिष्टस्य भ्रमो न स्यात् । एवं दृश्यवृन्दद्वये ऐक्यविषयकस्य 'सोऽय'मिति निर्विकल्पकस्य ध्यानादिसमये प्रभाविशेषादिनिर्विकल्पकस्य च भ्रमस्य भ्रमत्वं न स्यात् । व्यवह्रियते च तत्रापि लोके भ्रमत्वम् । तस्मात् बाधितविषयकत्वमेव भ्रमत्वम् । अत एवाबाधितविषयकत्वघटितप्रमात्वमपि निर्विकल्पकसाधारणम् । एतावांस्तु विशेषः 'यस्सोऽय'मिति वाक्यजन्यप्रमा तत्तेदन्त्वोपलक्षणप्रमाद्वारिका । तज्जन्यभ्रमस्तु तद्भ्रमद्वारक इति । तस्मादैक्यभ्रमो निर्विकल्पकस्सम्भवत्येव । ध्यानादिसमये प्रभादिनिर्विकल्पकभ्रमस्तु ध्यात्रादीनामनुभवसिद्ध एव । अस्मन्मते पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्मते । भावान्तरत्वादिति । तदुक्तं 'नाभावोऽभाववै-

धर्म्यात् नारोपो बाधहानितः । द्रव्यादिषट्कवैधर्म्यात् ज्ञेयं मेयान्तरं तम' इति । 'तमो नीलं चलती'त्यादिप्रत्ययात् रूपादिमत्त्वेन घटादिष्विव तमस्यपि तद्बाधाभावेन च गन्धाद्यभावात् पृथिव्यादिद्रव्यगुणादिवैलक्षण्येन च तमो द्रव्यान्तरमित्यर्थः । किं च द्रव्यचाक्षुषे आलोकप्रतियोगिकसंयोगो न हेतु । मणिप्रभादौ तदभावेऽपि चाक्षुषोत्पत्तेः । नाप्यालोकप्रतियोगित्वोपलक्षितः संयोगः । आलोकप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वयो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन तदवच्छिन्नस्य कारणताद्वयापत्तेः । नाप्यन्यदेशावच्छिन्नादालोकसंयोगाच्चाक्षुषोत्पत्त्यसम्भवात् जातिविशेषस्यैव द्रव्यादिचाक्षुषजनकतायां आलोकसंयोगनिष्ठायामवच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् । सा च जातिरालोकनिष्ठे वाय्वादिसंयोगेऽपि सम्भवति । अत एव प्रभादिचाक्षुषमिति वाच्यम् । तादृशजातिस्संयोगत्वस्य विभागत्वस्य वा व्याप्येत्यत्र विनिगमकाभावात् । अत एवालोकप्रतियोगिकत्वोपलक्षितविजातीयत्वेनापि न हेतुतासम्भव । आलोकघटादौ वायुविभागस्य सम्भवेन वायुप्रतियोगिकत्वविशिष्टविजातीयत्वेन हेतुतामादाय विनिगमकाभावापत्ते । किं तु तमस्त्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव द्रव्यचाक्षुषं प्रति कल्प्यते । तदभावादेवोक्तप्रभादौ चाक्षुषोत्पत्तिः । न च तमोऽभावत्वेन कारणत्वेऽपि तम प्रतियोगिकत्वाभावत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वस्याविनिगम्यत्वेन कारणताद्वयापत्तिरिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तमस्त्वविशिष्टे विशेषणतासम्बन्धेन वर्तमानत्वमभावत्वमेव हेतुतावच्छेदकम् । न तु विशेषणतासम्बन्धेनाभावत्वविशिष्टे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वर्तमानं तमस्त्वम् । उक्तप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव तस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्य वाच्यतया द्विधोक्तसम्बन्धप्रवेशे गौरवापत्ते. । अभावत्व वा न निवेश्यते । उक्तप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तमस्त्वस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च भेदवारणायात्यन्ताभावत्वमवश्यं निवेश्यमिति वाच्यम् । सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवश्य निवेश्यतया तत एव तद्वारणात् । यदि तु प्रतिबन्धकस्याभावो न हेतु । किं तु प्रतिबन्धकं कार्यप्रागभावे क्षेमसाधारणकारणत्वाश्रय । न च कारणकूटाश्रयक्षणोत्तरक्षणत्वस्य कार्योत्पत्तिव्याप्यतया प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि सकलकारणसत्त्वसम्भवात् कार्योत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । सकलकारणाश्रयत्वस्य प्रतिबन्धकाभावसहितस्यैवोक्तव्याप्यतावच्छेदके प्रवेशादिति मतमाश्रीयते वा प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वं तद्व्यक्तित्वेनैव । न तु मण्याद्यभावत्वेन । न च मणिगगनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावव्यक्तेरपि तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्तिरिति वाच्यम् । तेन रूपेण दाहादिहेतुत्वेऽन्यथा सिद्धेः सर्वैरपि वाच्यत्वात् । तद्व्यक्तेर्मणिसामान्याभावानतिरिक्तत्वाच्चेति मत वा-

श्रीयते, तदा न काप्यनुपपत्तिः। न चोक्तरीत्या आलोकप्रतियोगिकत्वसंयोगत्वयोरपि विशेष्यविशेषणभावव्यवस्थासम्भवात् तत्र पूर्वोक्तो विनिगमकाभावः कथमिति वाच्यम् । प्रतियोगितासम्बन्धेनालोकविशिष्टस्यैव निवेश्यतया पूर्वोक्तगौरवाभावेन विनिगमकाभावस्यावश्यकत्वात् । न ह्यालोकत्वावच्छिन्नत्वं संयोगप्रतियोगितायां प्रामाणिकम् । येन तस्यैव लाघवान्निवेशेनालोकव्यक्तीनामप्यनिवेशो वाच्यः । न चालोकवानित्याकारधीर्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विशेष्ये विशेषण तत्रापि विशेषणान्तरमिति च रीत्येति तत्र विषयभेदं विना ज्ञानयोर्वैलक्षण्यासम्भवः। 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया'मित्याचार्योक्तेः । तथा चाद्ये आलोकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगत्वेन भानम् । द्वितीये तु केवलं संयोगत्वेनेति प्रामाणिकमेवालोकत्वावच्छिन्नत्वं संयोगीयप्रतियोगितायामिति वाच्यम् । तत्र तस्य प्रामाणिकत्वेऽपि तादृशकारणतावच्छेदके तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । न चालोकव्यक्तीनामानन्त्येन तन्निवेशे गौरवेणोक्तावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितानिवेश एव युक्त इति वाच्यम् । आलोकत्वावच्छिन्नस्यैकस्यैवावच्छेदकत्वस्य नानाव्यक्तिषु सम्भवेन गौरवाभावात् । तमस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं त्ववश्यमभावे निवेश्यम् । तमस्सत्त्वेऽपि तमोघटोभयाभावसत्त्वेनातिप्रसङ्गात् । यदि तु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावालोकत्वविशिष्टं विषय । विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञाने तु तदुपलक्षितम् । तद्विशिष्टतदुपलक्षितयोश्च भेदस्वीकारादुक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यं, तदा संयोगीयप्रतियोगिताया आलोकत्वावच्छिन्नत्वमप्रामाणिकमेव । तस्मात्तादात्म्यसम्बन्धेन तमस्त्वेन चाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वम् । कपालादौ घटादिरिव घटादौ । तदवच्छिन्नचिद्गतमूलाविद्यायाः परिणामस्तम इति तत्र तत्तादात्म्यसत्त्वात् (तत्काले न चाक्षुषम् । प्रभादौ तदभावाच्चाक्षुषम् ।)[1] तमोध्वंसश्चालोकसंयोगादिरूप इति न तत्कल्पने गौरवम् । न च तमोऽभावत्वेन कारणतापक्षो न युक्त । लाघवेन चाक्षुषहेतुतया भावरूपस्यैव वस्त्वन्तरस्य सिद्धेर्युक्तत्वादिति वाच्यम् । तस्य द्रव्यरूपत्वे घटादिचाक्षुषस्थले घटादावालोके च तस्य संयोगद्वय कल्पनीयम् । अतीन्द्रियत्वसिद्धये स्पार्शनप्रत्यक्षे तादात्म्येन तस्य प्रतिबन्धकत्वम् । उद्भूतस्पर्शस्तत्र न जायते । तत्र तस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वा कल्पनीयम् । तस्य चाक्षुषं न जायते । द्रव्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति तत्प्रतियोगिकसंयोगत्वेन हेतुत्वस्वीकारेण तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । तथा च तमोऽभावत्वेन कारणत्वे तदपेक्षया न गौरवम् । यदि च तस्य संयोगसम्बन्धेन उक्तहेतुत्वं कल्पनीयम् । न तु तत्संयोगस्येत्यु-

१. 'अतत्कालीनचाक्षुषप्रमादौ तदभावाच्चाक्षुषम्' इति पाठान्तरम् ।

च्यते, तदापि विभागसम्बन्धेन तस्य हेतुतामादाय विनिगमकाभावः । तस्य गुण-क्रियान्यतररूपत्वेऽपि विभागादिरूपत्वे संयोगादिरूपतामादाय विनिगमकाभावः । सामान्यरूपत्वे संयोगो विभागो वा तदाश्रय इति सः । तस्मात् भावरूपस्य तस्या-सम्भवादभावरूपत्वमेव । स चाभावो न तमोनाशः । आलोकादौ तदसम्भवात् । अत एव न तमःप्रागभावः । किं तु तमोऽत्यन्ताभाव इति दिक् । **न तु ज्ञातस्येति** । आलोकस्य तमोनाशकत्वात्तमस आलोकाभावप्रयुक्तत्वेन तमोजन्यस्य तमश्चाक्षुष-स्यालोकाभावप्रयुक्तत्वम् । उक्तं हि विवरणे—'आलोकविनाशितस्य तमसः पुनर्मू-लकारणादेव जन्मे' ति । तथा चालोकस्याभाव एव तमोव्यञ्जकः । न तु तज्ज्ञानमिति भावः । अन्येषां उक्ततेजोविरहस्तम इतिवादिनां वैशेषिकादीनाम् । **प्रतियोगि-तावच्छेदकेति** । प्रौढप्रकाशत्वेत्यर्थः । तच्चोद्भूतानभिभूतरूपवन्महातेजस्त्वं प्रभा-त्वरूपा जातिर्वा । **गोव्यक्तेरिति** । समवेतत्वसम्बन्धेन गोत्वरूपेण तस्या अवच्छे-दकत्वमिति भावः । न च गोसमवेतस्य द्रव्यत्वादेर्घटादौ सत्त्वात्तत्र 'गोत्वं नास्ती'ति धीः प्रमा न स्यादिति वाच्यम् । उक्तसम्बन्धेन हि विशेषणविधयैव गौरवच्छेदिका। (वस्तुतस्तु तत्तद्गोव्यक्तिमात्रनिष्ठावच्छेदकता गोत्वनिष्ठा आधेयताविशेषावच्छिन्ना न केनापि धर्मेणावच्छिद्यते । शुद्धव्यक्तिमात्रस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेनानन्तगोव्यक्ति-त्वादिविशिष्टस्यावच्छेदकत्वे गौरवात् । जातीतरस्यानवच्छिन्नप्रकारत्वाभावेऽप्यन-वच्छिन्नावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । तथा च गोत्वरूपे गोपदादुपस्थितस्यापि गोत्वोपलक्षितयत्किञ्चित्स्वरूपस्यैवावच्छेदकत्वेन भानम् । एवं च तत्तद्व्यक्तिरुपल-क्षणविधयैवावच्छेदिका । उक्तसम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टस्य गोत्वस्य गवान्तरे सत्त्वाभावेन 'गवान्तरे गोत्वं नास्ती'ति प्रत्ययापत्त्या विशेषणविधया अवच्छेदक-त्वासम्भवात् । अत एव मूले यत्किञ्चिद्गोव्यक्तेरेवेति व्यक्तिनिर्देशेन शुद्धव्यक्तेरव-च्छेदकत्वमुक्तम् । एवकारस्य त्वयमर्थः । सकलगोवृत्तित्वादेर्भावप्रत्ययेनोपस्थितत्वेन गोत्वस्य विशेषणत्वेऽपि न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । अत एव गोत्वत्वरूपत्वा-दित्यस्य गोत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानादित्यर्थः । तथा च) यथा 'घटो नास्ती'त्यादिज्ञाने घटसामान्याभावस्य सर्वघटप्रतियोगिकस्यापि विशेषणतया कश्चि-देव घटो भाति, तथा 'गोत्वं नास्ती' ति ज्ञाने सकलगोव्यक्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽपि गोत्वाभावे प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानेन केनचित् गवा विशिष्टं गोत्वं विशेष-

---

१. 'उपलक्षणविधयावच्छेदकत्वं तु गवेतरासमवेतत्वस्यैव । गोत्वत्वरूपत्वात् । 'गोत्व नास्ती' ति ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वात् । प्रतियोग्यंशे गवेतरासमवेतत्वादेर्भानेऽपि त-स्य नावच्छेदकत्वेन भानम् । किं तु गोत्वरूपेण कस्याश्चित् गोः प्रकृतिभूतगोपदोपस्थापिता-याः । ' इति पाठान्तरम् ।

णम् । न तु सर्वैर्गोभिरिति भावः । सकलगोवृत्तित्वस्यावच्छेदके प्रवेशेऽपि तस्य गोवृत्तिभेदप्रतियोगिनानवच्छेदकत्वरूपत्वात् न सामान्यलक्षणापेक्षेत्यपि बोध्यम् । अत्र गोत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन नावच्छेदकत्वं सम्भवति । अत्यन्ताभेदे सम्बन्धासम्भवेन तस्य गोत्वासम्बन्धात् । गौरित्याकारकतत्तद्धीप्रकारत्वस्यापि नावच्छेदकत्वम् । अवच्छेदकाभेदे प्रकारभेदेन प्रकारत्वस्याभेदपक्षे तस्यातिप्रसक्तत्वात् । अतो गोव्यक्तिरेवेति युक्तम् । **एतेनेति** । अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविधया हेतुत्वम् । न तु प्रतियोगिभानस्येति स्वीकारेणेत्यर्थ । **व्याख्यातेति** । घटत्वादिना विद्यमानघटादिज्ञानात् भाविघटादिविशेषितप्रागभावत्वेन धीः शब्दादिना जायते । विद्यमानकार्ये शक्तिमत्तया गृहीताच्छिडादिपदात् प्राभाकरमते भाविकार्यधीवत् । **शङ्केत्यादि** । कालान्तरे देशान्तरे च वर्तमाने धूमे व्यभिचारस्यातीन्द्रियपिशाचादावुपाधित्वस्य वा शङ्का चेदस्ति, तदा देशकालान्तरयोर्भाविभूतयोर्ज्ञानायानुमानमस्त्येव । जल्पेन प्रतिवादिनं निरस्य तत्त्वबुभुत्सुं प्रत्याह—**तर्कश्शङ्कावधिरिति** । शङ्काया अवधिः सामग्रीविघटकः । ननु, तर्कस्यापि व्याप्तिधीमूलकत्वादनवस्था । तत्राह—**व्याघातेति** । आशङ्का उक्तानवस्था । 'यदि सर्वत्र शङ्कसे, तदा धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ तवैव प्रवृत्तिर्न स्यात्' इति तर्करूपेण व्याघातेन वारणीयेत्यर्थः । **उक्तमिति** । कालान्तरे व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्याशङ्केत, तदाकलनं च नानुमानमवधीरयेतेत्यनेनोक्तमित्यर्थः । पाकपूर्वकालीनः पाककालीनध्वंसप्रतियोगी । **साध्येत्यादि** । प्रकृतानुमानेन साध्यसिद्धौ सत्यामेव चरमपाकं ज्ञात्वा तत्र व्यभिचारो ज्ञातव्य. । तथा च साध्यसिद्ध्युत्तरं व्यभिचारज्ञानं व्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा तस्य दोषत्वस्वीकारे । **सिद्धीत्यादि** । भावि यदि ज्ञातं, तदोक्तानुमानेनैवेति तत्सम्पत्तौ किं पाश्चात्येन व्यभिचारज्ञानेन । यदि च न ज्ञातम्, तदा तत्र व्यभिचारो ज्ञातुमशक्य इत्युभयथापि व्याघातोक्तिसम्भवादित्यर्थः । पाककालीनध्वंसप्रतियोगिपाकत्वस्य हेतुत्वस्वीकारेऽपि विशेषणं व्यर्थम् । चरमपाकस्यानुपस्थित्या तत्र व्यभिचारस्यावारणीयत्वात् सिद्धसाधनाच्च । न च जातायामनुमितौ तस्याः व्यभिचारिहेतुकत्वेन भ्रमत्वं व्यभिचारज्ञानेन साध्यत इति न तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । व्यभिचारिहेतुकानुमितित्वस्य भ्रमत्वाव्याप्यत्वात् । **शब्दादिति** । विद्यमाने शक्त्यादिज्ञानादविद्यमानव्यक्तेः शब्दात् बोधः । समानप्रकारकत्वेन शक्त्यादिज्ञानशाब्दानुभवयोः कार्यकारणभावादिति भावः । **स्मृतेस्तत्त्वावगाहित्वनियमस्वीकारे** धूमत्वादिमात्ररूपेण स्मृत्यसम्भवात्तादृशनियमं परित्यजन्नाह—**प्रमु-**

ष्टतत्ताकेति । तद्देशकालवृत्तित्वरूपतत्ताविशिष्टधूमत्वादिरूपेण धूमादिविषयकस्यापि संस्कारस्य तत्तांशेऽनुद्बोधादविषयीकृततत्ताकेत्यर्थः । ज्ञानादेवेति । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीत्वावच्छिन्नं प्रति न हेतुत्वम् । स्मृतौ व्यभिचारात् । अथ संस्कारसम्बन्धेन हेतुत्वात् नोक्तव्यभिचार इति चेत् । तर्हि प्रत्यक्षादौ व्यभिचारः । तस्मात् समवायेनैव तस्य विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं सम्भवदुक्तिकम् । तदपि न युक्तिसहमित्यनुपदं मूले वक्ष्यते । ननु, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेनापि हेतुत्वे स एव पन्थाः । सत्यम् । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिति मूलस्य वह्नित्वादिरूपेण वह्निव्याप्त्यादिसंस्कारपरामर्शादित्यर्थः । तथा च संस्कारपरामर्शादेरेव साध्यविशेषणकस्मृत्यनुमित्यादिनियामकत्वम् । ननु, वह्नित्वरूपेण पर्वतीयवह्नेरेव पर्वतपक्षकानुमितौ नियमेन भानानुपपत्तिः । व्याप्त्यादिविषयकपरामर्शे महानसीयादिवह्नेरेव त्वन्मते भानात् तस्यैव भानापत्तिः तस्यापि भानापत्तिर्वा । कार्यतावच्छेदके वह्निविशेषानिवेशादिति चेन्न । मन्मते स्वतः प्रमात्वस्वीकारेणोत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रमात्वस्य स्वतस्त्वात् । ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव हि प्रमात्वे नियामकत्वम् । न तु गुणस्य । ननु, तर्हि ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यतावच्छेदकं प्रमात्वमित्यागतम् । तच्च न सम्भवति । प्रमात्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्याश्च विषयभेदेन नानात्वात् । (विषयसमसंख्यानां प्रमायां ज्ञानसामान्यसामग्रीहेतुत्वानामापत्तेः । एकस्मिन्नपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षव्याप्तिनिश्चयादीनामेकरूपेणैकसम्बन्धेन च हेतुत्वासम्भवेन नानाहेतुत्वापत्तेः । तथा च गुणजन्यतावच्छेदकमेव प्रमात्वं वक्तुं युक्तम् । समवायाद्येकसम्बन्धेन यद्विशेष्यसम्बन्धं यत् विशेषणं तद्वृत्तिर्या स्वप्रकारता तदाश्रयवृत्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धविशेषणवृत्तिधर्मत्वेन हेतुत्वस्यैकस्यैव सम्भवात् । तादृशधर्मस्तु केवलान्वयिविषयत्वादिकम् । तदाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानं घटादौ जायते । तत्र तादृशधर्मो विषयत्वादिकमस्ति । तस्य च विशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वम् । तस्यैव केवलान्वयिधर्मं प्रति सम्बन्धत्वात् । तादृशप्रकारतामात्रसम्बन्धेन कार्यत्वस्योक्तव्यभिचारः । तादृशधर्मवति सर्वत्र तादृशप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानानुत्पत्तेः । विशेष्यसम्बन्धतत्तद्विशेषणवृत्तित्वविशिष्टधर्मत्वेन हेतुत्वोक्तौ तु तादृशप्रकारतामात्रं सम्बन्धेऽस्तु । विशिष्टस्य कारणस्यान्यत्रासत्त्वेन व्यभिचाराभावादिति चेन्न ।) यद्यपि वह्न्यनुमितित्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकम् ।

---

१. 'गुणजन्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रमात्वे वक्तुं युक्तत्वात् । ज्ञानसामग्रीभेदेऽपि विशेष्यसम्बन्धविशेषणज्ञानादिरूपस्य गुणस्यैकस्य सम्भवादिति चेन्न ।' इति पाठान्तरम् ।

न तु वह्न्यादिप्रमात्वम्, तथापि दोषासहिता या वह्न्यादिविशिष्टज्ञानसामग्री तदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणत्वे वह्न्यादिप्रमावत्त्वव्याप्यतास्वीकारात्तादृशसामग्र्या प्रमैव जायते। दोषसहितया तु भ्रम एव। वह्न्यादिभ्रमत्वेन दोषकार्यत्वस्य भट्टमते स्वीकारात्। गुरुमते भेदाग्रहसहितयोर्विशेष्यविशेषणप्रमयोरिव प्रमाविषयत्वविशिष्टविशेष्यविशेषणयोर्भेदाग्रहस्यापि भ्रमत्वेन तस्यैव दोषप्रयुक्तत्वादिति कर्ममीमांसकाः। मनस्त्वेन प्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्युपादानकारणत्वस्वीकारात्। मनोघटितया सामग्र्या प्रमैव जायते। भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति स्वपरिणामाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपल्लवाज्ञानत्वेनोपादानत्वस्वीकारात्। पल्लवाज्ञानदोषादिघटितसामग्र्या भ्रम एवेत्यौपनिषदाः। ननु, तथाप्येकस्मिन् पर्वते विद्यमानानां नानावह्नीनामनुमित्यादौ भानं स्यादिति चेत्। स्यादेवेति संक्षेपः। ज्ञानायेति। सौरभत्वसामान्यलक्षणया सर्वेषां सौरभाणां नोक्तज्ञाने भानसम्भवः। सामान्याश्रययत्किञ्चिद्व्यक्त्यंशे फलीभूतज्ञानकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्य लौकिकस्य तया अपेक्षणात्। यदि च तया स नापेक्ष्यते उक्तज्ञाने यावत्सौरभाणां विशेषणतया भानमिष्टमेव। 'यावत्सौरभवृत्तिसौरभत्वाश्रयवच्चन्दन'मित्याकारकत्वसम्भवात्। मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषं तु न सौरभे जायते। तत्सम्बन्धेन तदुत्पत्तौ लौकिकसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् विशेष्यतासम्बन्धस्यैव सामान्यज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वाच्चेत्युच्यते, तदा सुरभीत्यादेश्चन्दने सौरभत्वप्रकारकचाक्षुषभ्रमायेत्यर्थः। एवं सुरभित्वेत्यस्य सौरभत्वेत्यर्थः। तथा च चन्दने सौरभत्वभ्रमजनकदोषकाले चन्दनत्वेन सौरभत्वानुमानोपपत्तेः उक्तभ्रमोऽनुमितिरूप एव। न चाक्षुष इति, ज्ञानं न प्रत्यासत्तिरिति भावः। अन्यथा ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे। पक्षप्रत्यक्षेति। न च बहिरिन्द्रियस्य स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वेन 'परमाणूरूपवानि'त्यादिज्ञानस्य चाक्षुषत्वाद्यसम्भवादनुमितित्वमिति वाच्यम्। मानसत्वसम्भवात्। केवलव्यतिरेकिणि 'पृथिव्यां तदितरभेद' इत्याद्यनुमितौ। तदनभ्युपगमात् उक्तानुमित्यस्वीकारात्। न चोक्तानुमितेः स्वीकारेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितानुमितिसामग्र्या एव बलवत्त्वेन तस्या एव बलवत्त्वमायाति। न त्वन्वयव्याप्तिधीघटितसामग्र्या इति तदस्वीकारोक्तिः व्यर्थेति वाच्यम्। तादृशानुमितिस्वीकारे पृथिव्युद्देश्यकपृथिवीतरभेदविधेयकानुमितिसामग्रीत्वेन 'पृथिवी इतरभेदवती' इत्याकारकानुमित्युत्पादकान्वयव्याप्तिघटितसामग्र्याः पृथिवीविशेष्यकतादितरभेदनिष्ठालौकिकप्रकारताशालिप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनसम्भवेन सा-

दृशानुमित्यस्वीकारस्योक्तेर्युक्तत्वात् । न च पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिव्याः पक्षत्वे अन्वयदृष्टान्ताभावे नान्वयव्याप्तिग्रह इति वाच्यम् । पक्षैकदेशस्य घटादेरन्वयदृष्टान्तत्वसम्भवात् । पटादौ साध्यसिद्धावपि न सिद्धसाधनम् । पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यस्यासिद्धत्वात् । ननु, परामर्शाद्युत्तरं जायमानस्य ज्ञानस्यालौकिकप्रत्यक्षत्वस्वीकारे तत्र परामर्शादेरुपयोगो न स्यात् । इष्टापत्तौ च धूमेन वह्निवर्त्ता ज्ञात इति धीः पक्षतया पर्वते वह्निर्ज्ञात इति धीश्च न स्यात् । तस्मात् प्रत्यक्षसामग्रीविलक्षणसामग्रीकत्वेनाप्रत्यक्षमनुमितिरूपं ज्ञानमङ्गीकार्यमिति नानुमितिमात्रोच्छेद इति चेन्न । परामर्शस्य तादृशप्रत्यक्षगतप्रमात्वप्रत्यक्षोपयुक्तत्वात् । वह्न्यादिव्याप्यवद्विशेष्यकवह्न्यादिप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य वह्न्यादिप्रमात्वव्याप्यधर्मस्य हि निश्चयो वह्न्यादिप्रमात्वस्य विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे निश्चये प्रयोजकः । 'पक्षतया जानामी'तिधीस्तु नाङ्गीक्रियते । तस्या हेतुत्वे प्राभाकरादीनां बहूनां विवादात् । न च 'वह्निमनुमिनोमी'ति धीसिद्धस्यानुमितित्वस्य कार्यमात्रनिष्ठजातितया परामर्शादिकार्यतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । अनुमितित्वस्य तादृशव्याप्यधर्मवत्तानिश्चयनिश्चितप्रमात्वकप्रत्यक्षत्वरूपत्वेनाजातित्वात् । अभ्युपगमे तु पक्षधरादिस्वीकारादरे तु । नैवेति । पर्वतीयवह्नेरज्ञानेऽपि तद्विशेष्यकानुमितिसम्भवादित्यादिः । ननु, पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरं पक्षीयसाध्यव्यक्त्यज्ञाने साध्यविशेष्यकानुमितेः पक्षधराद्यैरप्यनुक्तत्वात्तत्रानुमित्यपलापादनुपपत्तिरस्त्येव । तत्राह—अनुमितेरिति । पक्षविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमितेरित्यर्थः । तथा च पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वेनैव तादृशपरामर्शविशिष्टत्वेनैव वा तादृशपरामर्शकार्यतास्वीकारात् साध्यविशेष्यकानुमितेरपि तत्सम्भवान्नानुपपत्तिः । पक्षीयसाध्यस्य ज्ञातत्वे तस्यानुमितौ विशेषणत्वम् । तदभावे विशेष्यत्वम् । पक्षधरोक्तेरादरस्तु, पक्षविशेष्यकत्वानियमज्ञापनमात्रार्थ इति भावः । स्वरूपतः इन्द्रियसन्निकृष्टनिष्ठज्ञायमानधूमत्वादिव्यक्तित्वेन । प्रत्यासक्तिः धूमादिप्रत्यक्षे कारणम् । धूमनिष्ठेति । धूमविशेष्यकेत्यर्थः । तत्र सकलधूमेषु ज्ञायमानधूमत्वव्यक्तित्वेन तत्र धूमत्वस्य सत्त्वेऽपि चक्षुस्सन्निकृष्टनिष्ठत्वविशिष्टोक्तव्यक्तित्वरूपेणाभावः । धूमे धूमत्वप्रत्यक्षकाले तद्धूमे तादृशव्यक्तित्वरूपेण धूमत्वसत्त्वं भवति । तथा च तादृशव्यक्तित्वविशिष्टस्य समवायेन हेतुत्वासम्भवेऽपि स्वसमवायिवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वसम्बन्धेन हेतुत्वमलौकिकधूमनिष्ठमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकं प्रत्यक्षं प्रति सम्भवति । अतो धूलीपटले धूमभूमेत्युक्तम् । न चेन्द्रियसन्निकृष्टविशेष्यकधीप्र-

कारीभूतधूमत्वादिव्यक्तित्वेन स्वसमवायिनिष्ठविषयतासम्बन्धेन हेतुत्वं वाच्यम्। अतीतानागतधूमेषु समवायेनोक्तधूमत्वसम्बन्धेन वा धूमत्वाभावात्। तत्रोक्तविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवादुक्तविषयतासम्बन्धेनेत्युक्तमिति वाच्यम्। विषयता हि यद्यप्यतीतादिषु सम्बन्धः, तथापि सविषयकस्यैव। न तु घटत्वादेः। अथ घटत्वस्य स्वसमवाय एव सम्बन्धः तस्याश्रय इत्युच्येत, तथाप्याश्रयस्य सम्बन्धस्स्ववृत्तिविषयतैव वाच्येति तद्दोषतादवस्थ्यम्। अथैव स्वसमवायिसंयोगादयोऽपि घटत्वादेस्संबन्धा न स्युरिति चेत्। न स्युरेव। अतीतादौ समवायिनं प्रति संयोगस्य वर्तमानेष्वेव सम्बन्धतया क्लृप्तत्वात्। विषयताया अतीतादिषु सविषयकं प्रत्येव सम्बन्धतया क्लृप्तत्वेन न घटत्वादिसमवायिनं तद्वृत्तित्वं वा प्रति सम्बन्धत्वमिति भावः। तदुत्तरं धूलीपटले धूमत्वेन व्याप्तिग्रहोत्तरम्। **अनुमित्यनुदयेति**। 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याद्यनुमित्यनुदयेत्यर्थः। **ज्ञानमिति**। अत एव 'सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता अतिरिक्तैवे'ति मणिवाक्यस्य सामान्यप्रत्यासक्तिः इन्द्रियसम्बद्धा इन्द्रियसम्बद्धनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता। विशेषणता प्रकारता। यस्याः घटत्वादिरूपप्रत्यासक्तेः। सा तथा। अत्रोक्तदोषादुक्तं अतिरिक्तैवेति। घटत्वादिनिष्ठतादृशप्रकारताशालिज्ञानरूपैवेत्यर्थः। अत्र कल्पे धूमनिष्ठालौकिकविशेष्यतासम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकचाक्षुषं प्रति चक्षुस्संयुक्तविशेष्यकधूमत्वप्रकारकचाक्षुषत्वेन धूमनिष्ठेन स्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन हेतुत्वम्। चाक्षुषादिसामान्यज्ञानात् स्पार्शनादिरूपस्य सामान्याश्रयज्ञानस्यानुत्पत्तेः। उभयत्र चाक्षुषत्वोक्तिः। धूमत्वज्ञानविशेष्ये चक्षुस्संयोगे नष्टे सकलधूमचाक्षुषानुत्पत्तेर्विशेष्यकान्तमुक्तम्। एवं त्वाचादिप्रत्यक्षेऽपि बोध्यम्। मानसप्रत्यक्षे तु मनोलौकिकसन्निकर्षाश्रयविशेष्यकसुखत्वादिप्रकारकमिवालौकिकमनस्सन्निकर्षाश्रयविशेष्यकमणुत्वादिप्रकारमपि मानसं स्वविषयसामान्याश्रयविशेष्यके हेतुः। अत एवाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितौ सकलाणुविशेष्यकमानसमुत्पद्यते इति प्राञ्चः। नव्यास्तु, सामान्यस्य निर्विकल्पकसाधारणज्ञानरूपैवेत्यतिरिक्तेत्यस्यार्थः। तथा च धूमत्वज्ञानत्वमात्रं कारणतावच्छेदकम्। अलौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन धूमनिष्ठेन प्रत्यक्षत्वेन कार्यता। न च कुत्रचिद्धूमे चक्षुस्संयोगासत्त्वकाले उत्पन्नाद्धूमत्वनिर्विकल्पकादपि सर्वधूमचाक्षुषमुत्पद्येतेति वाच्यम्। सामान्यज्ञानजन्यबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य सामान्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयकिञ्चिद्व्यक्त्यंशे लौकिकविषयताशालित्वनियमेन तादृशव्यक्तौ कारणीभूतेन्द्रियलौकिकस-

न्निकर्षघटितसामग्र्या अपेक्षणीयत्वात्। एवं च स्मरणादेरिव चाक्षुषादेरपि सामान्यज्ञानात् सामान्याश्रयस्य स्पार्शनादिप्रत्यक्षं जायते इत्याहुः। तत्र नव्यमतस्य सम्यक्त्वात्तदेवादौ दूषयति—**तच्चेत्यादि** । धूमज्ञानात् धूमे धूमत्वप्रकारकज्ञानात् । **अवश्यक्लृप्तेति**। परोक्षज्ञाने परामर्शादेरेव विशिष्टविषयतानियामकत्वम् । प्रत्यक्षज्ञाने तु सन्निकर्षादेः तत् अवश्यक्लृप्तम्। तेनैव निर्वाहः । न च 'जातिमान् घट' इति प्रत्यक्षे अनवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारतायामनवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकधीरवश्यं नियामिका वाच्या । अन्यथा 'जातिमानि'त्याकारकप्रत्यक्षे घटत्वादौ नियमेनामवच्छिन्ना प्रकारता स्यात्। इन्द्रियसन्निकर्षादेर्नियामकस्य सत्त्वात् । अनवच्छिन्नत्वं च प्रकारत्वानिरूपितत्वमिति वाच्यम् । अनवच्छिन्नत्वविषयतात्वयोर्विशेष्यविशेषणभावस्याविनिगम्यत्वेन हेतुताद्वयापत्त्या संख्यातीतानिर्विकल्पकधीव्यक्तिकल्पनापत्त्या चोक्तविषयताकत्वेन हेतुत्वे गौरवेण तदपेक्षया लाघवादुक्तप्रकारताशालिप्रत्यक्षहेतुतावच्छेदकतयेन्द्रियसंयोगादिनिष्ठस्य जातिविशेषस्य क्लृप्तत्वेन तेनैव निर्वाहात्। ननु, मास्तु निर्विकल्पकम्। चक्षुरादिसन्निकृष्टविशेष्यकधूमत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिकमेव सर्वधूमादिचाक्षुषादिहेतुरिति प्राचीनमतमवलम्बनीयम्। तत्राह—**नचेत्यादि**। पुरोवर्तिनं अव्यवहितम्। व्यवहितं एतदन्यम्। अन्यथा उक्तस्य साधकाभावस्य बाधकस्य चास्वीकारे। **सकलधूमेति**। ननु, धूमत्वेन सर्वधूमानामनुव्यवसाये भानमिष्टमेव । तत्तद्व्यक्तित्वेन तेषां तत्र भानं तु नापादयितुं शक्यम्। तद्रूपेणोपस्थित्यभावादिति चेन्न। धूमत्वेन सर्वधूमानां तत्र भानापत्तेः कृतत्वात् । तेषां व्यवसाये उपस्थितत्वेनानुव्यवसाये भाने सामग्रीसत्त्वात् सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यभिन्नस्यापि एतद्धूमान्यधूमत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वे 'तादृशधूमत्वविशिष्टं साक्षात्करोमी'ति प्रत्ययस्योपलक्षणविधया तादृशधूमत्वप्रकारकस्यापत्तेश्च । तच्च नेष्टम्। अनुभवविरोधात्। तदिदमुक्तम्— **न चैवमनुभवमात्रेत्यादि** । 'इमं धूमं साक्षात्करोमि नान्य'मिति सर्वलोकानुभवः। अत एव धूमप्रत्यक्षवान् पुरुषः 'एतदन्यधूमं साक्षात्करोषि किमि'ति पृष्टो न हि नहीत्येव ब्रूते । ननु, चक्षुराद्यसन्निकर्षे लौकिकविषयत्वाभावेन तस्य न 'साक्षात्करोमी'ति प्रत्यये भानम् । लौकिकविषयतायास्तादृशप्रत्यये भानादिति चेन्न । सकलधूमादीनां प्रत्यक्षे भानं किमनुमित्यादिकार्यानुरोधात् अनुव्यवसायानुरोधाद्वा । तत्राद्यं पूर्वमेव निरस्तम् । अधुना तु द्वितीयमिति भावात् । न च धूमं जानामी'त्यनुव्यवसाये सर्वधूमभानमिति वाच्यम्। 'इमं धूमं जानामि न त्वेतदन्य'मिति व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वेन समाधानस्य तु-

क्तज्ञानं विरोधीत्यपि निरस्तम् । समानविषयकस्यैव विरोधित्वात् । यद्व्यक्तौ यद्व्यक्त्यभावप्रकारकं यत् ज्ञानं तद्व्यक्त्यंशे तद्व्यक्तिविषयकज्ञानस्यैव तत्समानविषयकत्वात्तादृशज्ञानजन्यस्य 'प्रमेयवदिद'मित्यादिज्ञानस्य विरोधित्वसम्भवाच्च । ननु, बौद्धाधिकारे प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषो विषयतेत्युक्तम् । तत्र शिरोमण्यादिभिर्व्याख्यातम् । 'प्रकाशस्य ज्ञानस्य सतो विद्यमानस्य तदीयतामात्ररूपः घटादिविषयसम्बन्धरूपो विषयता । सामान्यतो विषयता ज्ञानमेव । घटादिविषयता तु घटादिसम्बन्धितत्तद्धीस्वरूपा । विषयस्याविद्यमानत्वेऽपि विद्यमानज्ञानरूपस्य विषयत्वस्य 'इदानीं स विषयो ज्ञातः इदानीं तस्य ज्ञान'मित्यादिव्यवहारे कालविशेषावच्छिन्नत्वभानमुपपद्यते । विषयस्य विषयतात्वे तु तस्याविद्यमानत्वे विषयत्वस्य तन्नोपपद्यते । अतो ज्ञानमेव विषयतेति ज्ञापनाय सत इत्यनेन ज्ञानस्य विद्यमानतोक्ता । सम्बन्धसम्बन्धिनोश्चाभेदो न दोषाय । सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्थले तथा कल्पना'दिति । तथा च 'प्रमेयव'दिति ज्ञानस्य घटे घटत्वप्रकारकत्वेऽपि नोक्तसंशयविरोधित्वम् । ज्ञानरूपविषयताविशेषरूपस्य प्रकारत्वस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव रूपेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके निवेश्यत्वेन 'प्रमेयव'दितिज्ञानव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन तत्रानिवेशसम्भवात् । तत्राह—**स्वरूपसम्बन्धेत्यादि** । स्व न स्वस्य सम्बन्धः । 'स्वं न स्वीय'मित्यनुभवात् । अथ तत्तद्व्यक्तित्वेन सम्बन्धत्वं, ज्ञानत्वादिना सम्बन्धित्वम्, इति रूपभेदेन भेदं स्वीकृत्य स्वस्यापि स्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वं वाच्यम् । तथापि ज्ञानत्वविशिष्टस्य तद्व्यक्तित्वविशिष्टाभेदे तयोर्भेदासम्भव इति भेदे मिथ्यात्वस्य वाच्यत्वेनानिर्वचनीयवादापत्तिः । अथ तयोरत्यन्तभेदः, तदा भाषान्तरेणातिरिक्तविषयतैव स्वीकृता । नन्वास्तामतिरिक्तैव विषयता । उक्तं च शिरोमण्यादिभिः । यदि ज्ञानमेव विषयता, तदा 'घटपटा'विति समूहालम्बनस्य घटेऽपि पटत्वप्रकारताशालित्वापत्त्या भ्रमत्वापत्तिः । तद्धीरूपाया घटत्वप्रकारताया एव पटत्वप्रकारतात्वेन घटे पटत्वस्य प्रकारत्वसत्त्वात् । अथ यथा समवाय केवल एव सत्तायास्सम्बन्धः । रूपाद्यवच्छिन्नस्तु रूपादेः । तथा निर्विकल्पकज्ञानं केवलमेव विषयता । सविकल्पं तु तत्तत्प्रकारावच्छिन्नम् । तथा च समूहालम्बनं घटत्वविशिष्टं सत् घटस्य विषयता । न तु पटत्वविशिष्टम् । यद्विशिष्टं ज्ञानं यस्य विषयता तत् तत्र विशेषणमुच्यते । न चैवं घटत्वविशेषणकज्ञानस्य घटत्वविषयतात्वं न स्यात् । प्रकारविशिष्टस्यैव सविकल्पकस्य विशेष्यं प्रति विषयतात्वात् । प्रकारीभूतघटत्वादिविशिष्टं तु ज्ञानं न घटत्वादावस्ति । स्वविशिष्टस्य स्वस्मिन् सत्त्वासम्भवात् । स्वप्रकारोपलक्षितस्य स्वप्रकारोपहितस्य वा तस्य विषयतात्वे

घटत्वोपलक्षिततदुपहितयोः पटेऽपि सत्त्वादुक्तदोषावरणादिति वाच्यम्। प्रकारावच्छिन्नं हि ज्ञानं विशेष्यं प्रति विशेष्यता। विशेष्यविशेषणे प्रति विषयतात्वं तु केवलस्यैव सविकल्पकस्य। एवं च यद्वृत्तिना येन विशिष्टं यत् ज्ञानं यस्य विषयता, तत्र तस्य तत् भ्रम। यद्वृत्तिना येन विशिष्टं यत् ज्ञानं यस्य विषयता, तत्र तस्य तत् प्रमा। वस्तुतस्तु, येन सम्बन्धेन यद्वृत्ति यद्विशेषणविशिष्टेन येन सम्बन्धेन विशिष्ट ज्ञानं यस्य विशेष्यता, तेन सम्बन्धेन तत्र तस्य तत प्रमेति वाच्यम्। एव येन सम्बन्धेन यद्वृत्तीत्यादिरीत्या भ्रमो वाच्य। तथा च यद्विशिष्टेन येन सम्बन्धेन विशिष्टं ज्ञानं यत्र विशेष्यता, तत्र तयोराद्यं विशेषणम्। अन्त्य ससर्ग इति लभ्यते। विशेषणससर्गयोर्वैशिष्ट्यं तु सामानाधिकरण्यमेकस्मिन् ज्ञाने तत्स्वरूपविषयतासम्बन्धेन सम्बन्धित्वम्। ज्ञाने संसर्गस्य वैशिष्ट्यं तु ज्ञानस्वरूपा विषयतैव। न चैवमपि घटत्वेन घटो ज्ञानविशेष्य इति न स्यात्। घटत्वविशिष्टज्ञानरूपविशेष्यताया विशेष्यशब्देनैव लाभेन घटत्वेनेत्यस्य पुनरुक्तत्वापत्तेरिति वाच्यम्। विशेष्यशब्देन किञ्चिद्धर्मविशिष्टेन किञ्चित्सम्बन्धेन विशिष्टं ज्ञानमुच्यते, न तु घटत्वादिधर्मविशिष्टेन समवायेन विशिष्टम्। तथा सति ज्ञान इत्युक्ते केन रूपेणेति प्रश्नानुपपत्ते। तथाच घटत्वेन घटो ज्ञान इत्यादौ घटत्वाद्यभिन्नधर्मविशिष्टसम्बन्धविशिष्टज्ञानरूपविषयतासम्बन्धी घट इत्यर्थकत्वान्न घटत्वेनेति पुनरुक्तमिति चेन्न। घटत्वे समवायेन घटप्रकारकज्ञानस्यापि घटविशेष्यकत्वापत्त्या 'अयं घट' इत्याकारकतद्धीव्यक्तिस्तादृशसमवायविशिष्टा घटविशेष्यतेति वाच्यम। तथा च घटनिष्ठा तद्धीव्यक्तिविशेष्यता। घटत्वनिष्ठा विशेषणता। समवायनिष्ठा ससर्गतेत्यस्यैव लाघवादापत्ते। घटेच्छादौ घटादिविषयकज्ञानादीनामनुगतरूपेण कारणत्वाद्यनुपपत्तेश्च। किं च विशेषणविशिष्टेन संसर्गेण विशिष्ट ज्ञान विशेष्यस्य विशेष्यता। अथ वा विशेष्यविशिष्टेन संसर्गेण विशिष्ट ज्ञान विशेषण प्रति विशेषणता। तयोराद्यनिष्ठतद्धीरूपविषयता विशेष्यता। अन्त्यनिष्ठतद्धीरूपविषयता ससर्गता। अथवा विशेष्यविशिष्टेन विशेषणेन विशिष्ट ज्ञानं ससर्ग प्रति सांसर्गिकविषयता। तयोराद्यनिष्ठा सा विशेष्यता। अन्त्यनिष्ठा सा विशेषणतेत्यस्य विधात्रयस्याविनिगम्यत्वात् प्रागुक्ता विशेष्यादिव्यवस्था दुर्लभा। तस्मादतिरिक्तैव विषयता। तद्विशेषास्तु प्रकारत्वादय। एव विषयतात्वप्रकारतात्वादिकमपि। एतेन प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादयोऽपि व्याख्याता। विषयताया अपि विषयता अतिरिक्तैव। एवं तस्या अपीति प्रामाणिकी अनवस्था स्वीक्रियत एव। अन्यथानुपपत्तेः।

सा च ज्ञाननिष्ठा । ज्ञाननिष्ठानुगतकारणाताद्यवच्छेदकतया कल्प्यमानत्वात् । न च विषयनिष्ठापि सा प्रतियोगितासम्बन्धेन तदवच्छेदिकास्त्विति वाच्यम् । कारणवृत्तिधर्मस्यैव कारणतावच्छेदकत्वेन कल्पनस्यौचित्यात् । तत्प्रतियोगितया चार्थे विषयत्वव्यवहारः । परे तु 'विषयत्वविषयित्वे भिन्ने एव । प्रतियोगित्वानुयोगित्वे इव भावाभावयो'रित्याहुः । इत्थं च स्वभावविशेष इत्यस्य स्वीयधर्मविशेष इत्यर्थः । प्रकाशस्येत्यनेन ज्ञानधर्मस्य विषयतात्वोक्त्या इच्छादेर्न स्वधर्मो विषयता । किं तु घटादिविषयकज्ञानजन्यत्वं घटादिविषयकज्ञानमेव वेति प्राञ्चः । तन्न । जन्यतावच्छेदकतयेच्छादावपि विषयतासिद्धेः । ईश्वरेच्छाया जन्यत्वाभावेन तत्रोक्तरीत्यसम्भवात् । ज्ञानोपरमेऽपीच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारस्य ज्ञानेनासंभवात् । इच्छादावेव स्वभावो विषयता । ज्ञाने तु तज्जनकत्वमित्यस्यैवापत्तेश्च । तस्मात् ज्ञान इवेच्छादावप्यतिरिक्तैव विषयता । तदयं शिरोमणिनदीयटीकासिद्धार्थः । तथा च 'घटो न वे'ति संशये घटत्वांशे अन्याप्रकारकत्वघटितरूपेण प्रतिबन्धकत्वे गौरवं यद्यपि, तथापि घटत्वस्य या प्रकारतान्तरनिरूपितप्रकारतान्यप्रकारता, तच्छालिनिश्चयत्वेनैव तत्सम्भवात् । 'प्रमेयवद्'ति निश्चयस्योक्तसंशयविरोधित्वे मानाभाव । न चोक्तप्रकारतान्यत्वनिवेशे गौरवात् घटत्वप्रकारतावच्छिन्नयत्वेनैव तत्स्वीकारादुक्तनिश्चयस्याप्युक्तविरोधित्वसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतायाः शुद्धघटत्वादिप्रकारताया भिन्नत्वेन तद्व्यक्तेः निश्चयोपरि घटत्वस्य समर्गतया निवेशेनागौरवात् । न च जातित्वतद्व्यक्तित्वादिरूपेण घटत्वप्रकारतावच्छिन्नश्चयस्यापि विरोधित्वान्नोक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पनं युक्तमिति वाच्यम् । तादृशनिश्चयस्योक्तविरोधित्वे विवादात् । निश्चिताव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य गृह्यमाणव्यभिचारकेण रूपेण कारणत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । अथ घटत्वत्वविशिष्टवानिति निश्चयस्योक्तविरोधित्वे सर्वसम्मतत्वेऽपि न क्षतिः । घटत्वत्वस्य घटेतरासमवेतत्वरूपघटत्वव्याप्यतारूपत्वेन तद्विशिष्टप्रकारकनिश्चयत्वेन पृथगेव प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादिति चेन्न । तस्य पूर्वपक्षस्य स्वरूपसम्बन्धेत्यादिमूलेन निरस्तत्वात् । स्वं स्वीयज्ञानीयं यत् भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यामतिरिक्तं प्रकारताविशेष्यतारूपं तस्य ज्ञानविषययोस्सम्बन्धविशेषस्याभ्युपगमे अनिर्वचनीयस्य विचारासहस्य वादस्योक्तसम्बन्धकथनस्यापत्तेरित्यस्योक्तमूलार्थत्वसम्भवात् । ननु, कथमुक्तवादो विचारासह इति चेदत्रोच्यते । न प्रकारताविशेष्यते क्लृप्तपदार्थातिरिक्ते । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः क्लृप्तयोरेव तद्रूपतासम्भवात् । सांसर्गिकविषयतामात्रमतिरिक्तं स्वीक्रियते । तथा च संयोगेन घटविशि-

ष्टबुद्धौ संयोगीयप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वस्य संसर्गतया भानात् संयोगीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वीयोक्तविषयतानिरूपितानुयोगित्वीयोक्तविषयतासत्त्वादुक्तविषयताश्रयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रकारताविशेष्यतात्वसम्भवः । न च प्रकारता विशेष्यता वा अतिरिक्तां स्वीकृत्य तदाश्रयप्रतियोगिकत्व तदाश्रयानुयोगिकत्व वा सांसर्गिकविषयत्वम् । नत्वतिरिक्तमित्येव कुतो न स्वीक्रियत इति वाच्यम् । संयोगेन रूपादिप्रकारकज्ञानस्थले तदसम्भवात् । न च प्रतियोगित्वादावपि विशेषणाद्यंशे प्रकारतामङ्गीकृत्य संयोगादेरूपादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारताश्रयप्रतियोगित्वनिरूपकत्वरूप सांसर्गिकविषयत्वमुच्यतामिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वादेः प्रकारतया भानस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् निष्प्रकारकज्ञाने निर्विकल्पकीयविषयतायाः क्लृप्तत्वात् । तस्या एव विशेषणविशेष्ययोः स्वीकारात्तयोः विषयत्वव्यवहारः । तथा च यदीययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोस्संसर्गता तत्त्वे सति निरूपकत्व प्रकारताविशेष्यते । वस्तुतस्तु, यदीयप्रतियोगितात्वेन रूपेण सांसर्गिकविषयता तत्त्व प्रकारत्वम् । एवं विशेष्यता । तथा च विशेषणविशेष्ययोरपि सांसर्गिकमेव विषयत्वम् । तदन्यप्रकारत्वं न स्वीक्रियते । 'घटप्रतियोगिकभूतलानुयोगिकसंयोगेन द्रव्यवा'नित्यादिज्ञाने परेणापि घटत्वाद्यवच्छिन्नसांसर्गिकविषयतायाः स्वीकृतत्वान्न तत्कल्पनेऽस्माकं गौरवम् । एतेन स्वाश्रयसंयोगेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्यापि घटत्वविशिष्टप्रकारकत्वापत्तिरित्यादिकमपास्तम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगित्वसंसर्गकज्ञानस्यैव घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशब्देन व्यवहारात् । अथ तादृशसांसर्गिकविषयताकधीत्वादिना कारणत्वादिकल्पनमपेक्ष्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसांसर्गिकविषयताकधीत्वादिना कारणत्वादिकल्पने लाघवात् सांसर्गिकविषयतानात्मकप्रकारतैव कल्प्यतामिति चेन्न । तादृशप्रकारताविशेष्यतयोः कल्पनामपेक्ष्योक्तगुरुरूपेण कारणत्वादेरेव युक्तत्वात् । प्रतियोगित्वानुयोगित्वविषयताहि विशिष्टबुद्धौ सर्वलोकानुभवसिद्धा । अस्मिन् ज्ञाने भूतले घटस्य संयोगः संसर्गतया विषयः । तत्र तस्य संयोगो मया संसर्गतया ज्ञात इत्यादि लोकानुभवात् । किं च संयोगो न रूपप्रतियोगिक इति निश्चये सत्यपि संयोगेन रूपप्रकारकबुद्ध्यापत्तेः । संयोगो न रूपानुयोगिक इति निश्चये सत्यपि रूपे संयोगेन घटादिप्रकारकबुध्यापत्तेश्च विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणप्रतियोगिता विशेष्यानुयोगिता च न भातीति मतं हेयमेव । तद्ज्ञाने तु बाधविधया तद्विरोधिनीति ध्येयम् । किं च 'भूतलं घटवदि'त्यादिज्ञानस्य कदाचिद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं कदाचिद्विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तर-

मित्येवं रीत्या बुद्धित्वमिति व्यवस्थासिद्धये घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगित्वेन यत्र सांसर्गिकविषयता, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वम् । यत्र तु प्रतियोगितात्वमात्रेण । न तु घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां भाति। तत्र द्वितीयबुद्धित्वम्। अन्यथा विषयवैलक्षण्यं विना विषयतावैलक्षण्ये ज्ञानयोर्वैलक्षण्यासम्भवात् । 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि'त्याचार्योक्तेः । 'अयं घट' इत्यादौ विशिष्टवैशिष्ट्यस्याविषयत्वेऽपि समवायप्रतियोगित्वानुयोगित्वमानं विशिष्टबुद्धिमात्रे ऐकरूप्यानुरोधात्। अथवा प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव संयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वं प्रकारताविशेष्यतारूपत्वं च स्वीक्रियते। तथा च शिरोमण्याद्युक्तवाक्ये प्रकारत्वादेः प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिक्लृप्तपदार्थातिरिक्तत्वोक्तिरसङ्गता । उक्तवाक्ये हि एतेन प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादयोऽपि व्याख्याता इत्यनेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वमतिरिक्तमुक्तम् । तस्मादतिरिक्तैव विषयतेत्यादिना च प्रकारत्वादि व्यतिरिक्तमुक्तम् । अथ प्रतियोगित्वानुयोगित्वपदमभावनिष्ठानुयोगित्वस्याभावीयप्रतियोगित्वस्य चैव बोधकम् । न तु सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरपि । तयोः प्रकारत्वादिशब्देनैव उक्तत्वादिति चेन्न। अधिकरणत्वशब्दस्य सम्बन्धानुयोगितासामान्यवचनत्वेन सत्समभिव्याहृतप्रतियोगिताशब्दस्यापि सम्बन्धप्रतियोगितासामान्यवचनत्वात्। आदिपदेनैवाभावीयप्रतियोगित्वादेर्ग्रहणात् । ननु, सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रतियोग्यनुयोगिस्वरूपत्वस्यैव सम्भवेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वपदं न तदर्थकमिति चेन्न । 'तद्व्यक्तिस्तद्विशिष्टे'ति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्त्या तयोरतिरिक्तत्वस्यावश्यकत्वात्। येन हि संयोगेन तद्व्यक्तेर्भूतलादौ प्रमा, तेनैव भूतलादेरपि तस्यां प्रमा । तथा च तस्य संयोगस्य तद्व्यक्तिप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेनोक्तापत्तिः स्यादेव। तयोः अतिरिक्तत्वे तु तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितायाः तत्तद्व्यक्तिनिष्ठत्वाभावान्नोक्तापत्तिः । न च तद्व्यक्तिरूपा या संयोगीयप्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगितारूपे धर्मिणि संयोगेन तद्व्यक्तिप्रकारकत्वं संयोगेन तद्व्यक्तिप्रमात्वमित्युक्त्यैवोक्तापत्तिवारणसम्भवादतिरिक्तयोः तयोः स्वीकारो न युक्त इति वाच्यम्। 'तद्व्यक्तिर्द्रव्य'मितिप्रमायासत्त्वेन द्रव्यत्वरूपेण तद्व्यक्तेस्स्वात्मकानुयोगितानिरूपकप्रतियोगितारूपत्वात् संयोगीयत्वाद्योक्तापत्तितादवस्थ्यात् । तस्मादतिरिक्तप्रतियोगित्वादेरावश्यकत्वात् तदन्यप्रकारत्वाद्युक्तिः उक्तवाक्येन युक्ता ! यदि चोक्तवाक्ये प्रतियोगित्वादिशब्देनाभावप्रतियोगित्वादिकमुच्यते। प्रकारत्वादिशब्देन तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिकमुच्यते। तथापि तस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वोक्तिः सम्बन्धसस्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानस्योपपादितत्वा'दिति मणिदीधितिवाक्येन युक्ता । उक्तयुक्तिभिस्तस्य विशि-

ष्टधीविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मात् पक्षधरान्तप्राचीनतार्किकादिसम्मतं भासमानवैशिष्ट्यस्य भासमाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वे प्रकारताविशेष्यते इति तु मतमेव रम्यम् । तथा च 'प्रमेयव'दिति निश्चयस्य 'अयं घटो न वे'ति धीविरोधित्वं दुर्वारम् । ननु, भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिता शुद्धघटत्वादिनिष्ठा तादृशधीविरोधितावच्छेदके निवेश्या । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ना तु सा ततोऽन्येति नोक्तनिश्चये उक्तविरोधित्वापत्तिरिति चेन्न । प्रमेयत्वघटत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामन्यतमस्यैव घटो न वेत्यादिज्ञाने भानेन तस्यास्तदन्यत्वे मानाभावात् ।

इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षबाधोद्धारे सामान्यप्रत्यासत्तिभङ्गः ॥

तादृगिति । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधेत्यर्थः । साक्षात् ज्ञानाज्ञानविशेषणनैरपेक्ष्येण गगनादेः साक्षिभास्यत्वस्वीकारात् । **भाविकालनिषेधेति** । भाविकाले प्रतीयमाननिषेधेत्यर्थः । साक्षिणः प्रमाणवृत्त्यनुपहितसाक्षिणः । विद्यमानसर्वावभासकत्वेन विद्यमानमात्रे तादात्म्येन विद्यमानकाले सम्बद्धतया । **अविद्यमानेत्यादि** । अविद्यमानो यो भाविबाधः भाविकालावच्छिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वधीविषयत्वं, तदभावासाधकत्वादित्यर्थः । उक्तधीविषयत्वस्येदानीं साक्ष्ययोग्यत्वात्तदभावोऽपीदानीं तथा । साक्षिणैव हि तादृशविषयत्वं ज्ञेयम् । तत्र मानान्तरस्येदानीमनवतारात् । अवतारे वा तत एव तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । अज्ञाततया तादृशाभावग्रहणं तु न वस्तु साधकम् । तस्याज्ञातांशे निश्चयत्वाभावात् । साक्षिग्राह्यत्वं स्वीकृत्याह—**भ्रमप्रमेति** । सुखाद्यंशे प्रमात्वस्येव शुक्तिरूप्याद्यंशे भ्रमत्वस्यापि गृह्यमाणत्वेन त्रिकालनिषेधाप्रतियोगित्वांशेऽपि भ्रमत्वशङ्कासम्भव इति भावः । **व्यवहारेत्यादि** । व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वमात्रेण ज्ञाने प्रवृत्तिसामान्यप्रयोजकत्वादिसंवादोपपत्तेरित्यर्थः । ननु, दोषसमवहितप्रमायां प्रमात्वाग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः प्रमात्वेन ज्ञायमाननिश्चय एव प्रवर्तकः । त्वन्मते च विषयाबाधस्य साक्ष्यग्राह्यत्वात् तस्यानुपपत्तिस्तत्राह—**तद्रूपेति** । ननु, त्वन्मते संवादिप्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्यां त्रिकालाबाध्यविषयकत्वेन हेतुत्वकल्पनादित्याशङ्क्य प्रवृत्तौ यादृशमविसंवादित्वं तद्घटितमेव प्रमात्वं प्रवर्तकज्ञानेऽपेक्ष्यते । औचित्यादित्याशयेनाह—**न हीत्यादि** । **संवादीति** । व्यवहारकालाबाध्याविषयकेत्यर्थः । **व्यावृत्तमिति** । शुक्तिरूप्यादिविषयकप्रवृत्तेरुक्तसंवादित्वाभावात् शुक्तिरूप्यादिज्ञानाद्व्यावृत्तं प्रामाण्यमुक्तप्रवृत्तिप्रयोजकमिति भावः । **विषयकत्वमेवेति** । स्मृतेरपि संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् तत्साधारण्यं नदोषायेति भावः । **अनेन इदानीन्तनेन प्रपञ्चज्ञा-**

नेन। अनित्यत्वादीत्यादिना निषेधस्याव्याप्यवृत्तित्वम्। एवकारात्तु न मिथ्यात्व-धीरूपो बाधः। मिथ्यात्वस्य प्रतिपन्नदेशकालावच्छिन्नघटितत्वादिति भावः। अ-बाध्यत्वेति। प्रतिपन्नदेशकालावच्छिन्ननिषेधस्य यत् प्रतियोगित्वं तद्धीवि-षयत्वसामान्याभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणत्वेत्यर्थः। प्रामाण्यं व्यवहारकालावच्छि-न्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयाविषयत्वस्य य आश्रयः तद्विषयकधीत्वरूपम्। अत्रेदं बोध्यम्। तद्रूपप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणेऽपि विरोधाभावादिति यदुक्तं तत्रापि-शब्देन तद्रूपप्रामाण्य न साक्षिणा ग्रहीतुं शक्यत इति सूचितम्। तथा च तार्किकादिरीत्या साक्षात्क्रियमाणस्यैव साक्षिभास्यता वक्तुं शक्या। अन्यथा पिशाचाद्यभावस्यापि तदुक्त्यापत्तेः। तार्किकादिरीत्या तु व्यवहारकालावच्छि-न्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयाविषयत्वस्य न साक्षात्कारस्सम्भवति। घटादिकं यदि व्य-वहारकाले मिथ्यात्वेन निश्चीयेत, तदा तथा मयोपलभ्येतेत्यापादनासम्भवेन योग्या-नुपलम्भाभावात्। पुरुषान्तरीयमिथ्यात्वनिश्चये सत्यपि मयि तदभावेन मम तथोपलम्भाभावसम्भवात्। अथ निश्चीयेतेत्यत्रापि मयेति विशेषण देयं, तथा ऽपि व्यवहारकालीनस्य भूतभाविकालघटितस्यापि सम्भवेन तद्घटितस्य बाधस्य सत्त्वेऽपि नोपलम्भसम्भव इति न तदापत्तिः। किं च मिथ्यात्वमतीन्द्रियासन्निकृ-ष्टाभावादिघटितमिति तद्घटितनिश्चयविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि तत्त्वेन रूपेणोपलम्भास-म्भवान्नोपलम्भापत्तिरिति नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिक-त्वरूपा योग्यतेति। न चैव प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वाभावाद्दोषासमवहितज्ञानमा-त्रस्य प्रमात्वग्राहकमानानवतारेऽपि प्रवर्तकत्वमानुभाविकं व्याहन्येतेति वाच्यम्। मि-थ्यात्वेन अज्ञातं यत् तदविषयकज्ञानत्वरूपप्रमात्वस्य ज्ञानसामान्यग्राहकसाक्षिग्राह्य-त्वरूपस्वतोग्राह्यत्वसम्भवात् प्रवृत्तिसामान्ये तादृशप्रमात्वेन ज्ञायमाननिश्चयस्य हेतु-त्वसम्भवात् 'ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन च सर्वं साक्षिभास्य'मिति विवरणोक्तेः। अज्ञातत्वेन मिथ्यात्वविशिष्टस्य साक्षिभास्यत्वसम्भवात् भ्रमेऽपि बाधात् पूर्वमुक्तप्रमात्वधीसम्भ-वेन तत्र प्रवृत्तिसम्भवात्। एवं सवादिप्रवृत्तौ व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वेन हेतु-त्वे न मानम्। सवादित्वस्य विसंवादित्वस्य वा जन्यतानवच्छेदकत्वात्। अन्यथा वि-षयनिष्ठा यावन्तो धर्माः तद्व्यक्तितदन्यव्यक्त्यन्यतरत्वादयस्तत्प्रत्येकवद्विशेष्यकप्र-वृत्तित्वेनापि जन्यतापत्तेरिति भाव॰। (ननु, दृश्यत्वादिहेतोः प्रत्यक्षबाध्यत्वं मास्तु। अनुमानबाध्यत्वं तु स्यात्। येन हेतुना भवतां व्यावहारिकत्वस्यानुमितिः पूर्वं सिद्धा। तेनैव पारमार्थिकत्वस्यानुमितिस्सिद्धा। सा चेदानीं जायमानायां मि-

१. 'दृश्यत्वादिहेतोः प्रत्यक्षबाध्यत्वे निरस्ते अनुमानबाध्यत्वं शङ्कते।' इति पाठान्तरम्।

थ्यात्वानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्याशयेन शङ्कते ।) **न चेति** । **प्रातिभासिकेति** । ब्रह्माविषयकधीबाध्येत्यर्थः । **विषयकत्वादीति** । 'सोऽय'मिति वाक्यजन्यनिष्प्रकारकधीबाध्यभेदबुद्धेरुक्तवैलक्षण्याद्विषयकत्वादीत्यादिपदमुक्तम् । तेन ब्रह्मधीबाध्यविषयकत्वसङ्ग्रहः । **तन्निषेधेति** । तेन रूपेण द्वैतनिषेधेत्यर्थः । **अप्रसक्तप्रतिषेधकतेति** । येन रूपेण यत्र यत् न ज्ञातं, तेन रूपेण तत्र तन्निषेधकतेत्यर्थः । **चक्षुरादीत्यादि** । दृश्यत्वादिरूपेण चक्षुरादिना ब्रह्मणि ज्ञातस्य द्वैतस्य निषेधपरत्वादित्यर्थः । **नान्तरिक्ष इत्यादि** । यत्र निषेधे तात्पर्यं, तत्र प्रतियोगिप्रसक्त्यादिकं विना तत्कल्पनवैयर्थ्यात् तदावश्यकता । यत्र तु नान्तरिक्ष इत्यादौ न प्रतिषेधपरत्वम् । किं तु मानान्तरसिद्धतदनुवादद्वारा विधेयस्तुतिपरत्वं तत्र न तदावश्यकता । तथा च सत्यत्वविशिष्टद्वैतरूपप्रतियोगिनो ब्रह्मणि ज्ञानरूपां प्रसक्तिं विनापि मिथ्यात्वानुमानादिसिद्धस्य ब्रह्मगतस्य सत्यत्वरूपेण द्वैताभावस्यानुवादद्वारा उक्तश्रुतीनां विधेयब्रह्मस्तुतिपरत्वमिति भावः । अर्थवादाधिकरणे 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवी'त्यत्र न प्रतिषेधधीः । प्रतियोगिनोऽन्तरिक्षादिनिष्ठचयनस्याप्रसक्तत्वात् । चयनविधिना पृथिव्यां चयनस्य प्रमितत्त्वेन प्रतिषेधबुद्ध्यसम्भवात् । न च पाक्षिकत्वाय निषेध इति वाच्यम् । 'यद्यग्निं चेष्यमाणा' इति पाक्षिकत्वसिद्धवदनुवादादिना तस्य सिद्धत्वात् । तस्मादुक्तवाक्यमप्रमाणमिति प्राप्ते, न पृथिव्यामिति वाक्यं शुद्धपृथिव्यां चयनाभावस्य नित्यानुवादो 'हिरण्यं निधाय चेतव्य'मिति विहितहिरण्यस्तुत्यर्थः । तदुपपादक नान्तरिक्ष इत्यादिकम् । यथान्तरिक्षादौ न चयनं, तथा शुद्धपृथिव्यामिति सिद्धान्तितम् । **तात्पर्यवदिति** । तात्पर्यं तत्परता । ब्रह्मपरेनेति यावत् । **पिपासोपशमनेति** । दुःखविशेषानुत्पादेत्यर्थः । **सामर्थ्येति** । प्रयोजकशक्तीत्यर्थः । पर्यवसायिनी विशिष्टा । **न लौकिकमित्यादि** । लौकिकादिप्रत्यक्षं न मिथ्यात्वानुमापकस्य बाधकम् । नापि पारमार्थिकत्वसाधकं लिङ्गं तद्बाधकमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वासम्भवात् प्रत्यक्षबाधोद्धारः ॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षबाधोद्धारः ॥

भासते । आरोप्योत्पत्तिकालोत्पन्नतादात्म्यापन्नं सद्रूपमंशतया भाति । **तथा** च सत्तादात्म्यांशे लौकिकमपि प्रत्यक्षं न बाधकम् । तस्य मिथ्यात्वेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध्यनुकूलत्वादिति भावः । प्राक् मिथ्यात्ववादे । अधिष्ठानानुवेधः आरोप्यघटादितादात्म्यापन्नमधिष्ठानम् । घटादिष्वस्मिन् आरोप्यमाणे कार्यवर्गे घटादावन्तर्भूतम् । न त्वधिष्ठानम् । सत्त्वं सद्रूपम् । न तथा नारोप्यमाणकार्यवर्गान्तर्गतम् । अस्य उक्तार्थस्य । अथ सद्रूपज्ञानस्य वेदान्तवाक्याधीनस्य सद्रूपनिष्ठघटादितादात्म्यबाधकत्वेन सद्रूपं

नारोप्यान्तर्गतमिति समावत्ते—**न सन्नित्यस्येति** । आरोप्यवर्गो न सद्रूपघटित इति साध्ये हेतुः सन्नित्यस्येत्यादि । अनेनेति तृतीया सहार्थे । सामानाधिकरण्यस्य तादात्म्यस्य । सन्नित्यस्येति सामानाधिकरण्ये बाधे चान्वेति । तथा च सन्नित्यस्य घटादिना सहितं यत् तदीयतादात्म्यं भ्रमे प्रतीयते, तस्य सद्रूपज्ञानरूपबाधोच्छेद्यत्वादित्यर्थः । अत्रोक्तोच्छेदयोग्यत्वं सदुपादानकत्वसद्भास्यत्वादिकं हेतुतया विवक्षितम् । तेन नोक्तान्योन्याश्रयः । तमेव हेतुं साधयति—**तथा हीत्यादिना युक्तमित्यन्तेन** । निबन्धनं घटितम् । जातेस्सर्वगतत्वपक्षे अभावादौ तत्सत्त्वेऽपि तदस्फुरणादेव तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्यभावः । अतो जातिस्फुरणेत्युक्तम् । अन्यथा, साक्षात्सम्बन्धस्य प्रामाणिकत्वसम्भवेऽपि परम्परासम्बन्धकल्पने । सम्बन्धभेदः साक्षात्सम्बन्धनानात्वम् । घटादेस्संयोग एव समवाय एव वा साक्षात्सम्बन्धोऽस्तु । कपालादौ भूतलादौ वा परम्परासम्बन्धसम्भवात् । अथ क्व साक्षात् क्व च परम्परेत्यस्याविनिगम्यत्वादुभयत्र परम्परासम्बन्धाननुभवाच्चोभयत्रापि साक्षात्सम्बन्धः । तर्हि द्रव्यादित्रये साक्षात् अन्यत्र परम्परेति वा अन्यत्रैव स्वरूपसम्बन्धेन समवायत्वाभावत्वादिवदखण्डोपाधिस्सत्ता वर्तते । द्रव्यादित्रये तु स्वरूपसम्बन्धघटितपरम्परासम्बन्धेनेति वेत्यस्याविनिगम्यत्वात् उभयत्र परम्परासंबन्धाननुभवाच्च उभयत्रापि साक्षात्सम्बन्ध । तत्र घटादेरुत्पत्तिकाले कपालादौ संयोगस्य भूतलादौ समवायस्य चासम्भवात् सम्बन्धभेदसिद्धावपि प्रकृते एक एव सम्बन्धस्सर्वत्र सम्भवतीति स एव कल्प्यते । न च जन्यसत्त्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वेनोपादानत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा कपालरूपादेः कारणस्य स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादाविव कपालरूपादावपि सत्त्वात्तत्रापि रूपादिकमुत्पद्येत । तथा च द्रव्यादित्रये सत्तासमवायस्यावश्यकत्वात् तद्घटितपरम्परासम्बन्धेनान्यत्र सत्तासम्भवादन्यत्र सत्तायास्स्वरूपसम्बन्धोक्तिर्न युक्तेति वाच्यम् । एकैका एव नीलारुणादिव्यक्तय इत्यस्मिन्मते रूपादीनामाकाशादिवदविद्यादिजन्यत्वेऽपि कपालरूपाद्यजन्यत्वेनोक्तयुक्त्यनवकाशादिति भावः । **अननुगतेनापीत्यादि** । अनेकव्यक्त्यनुगतवस्तुविषयकत्वेन सर्वसम्मतप्रतीतेरननुगतानेकार्थविषयकत्वस्वीकारे जातिमात्रोच्छेदापत्तिः । गन्धादिकारणतावच्छेदकतयापि पृथिवीत्वादिजातिर्न सिद्ध्येत् । 'पृथिवी गन्धकारण'मित्यादिप्रतीतेरपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकारणत्वविषयकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अनेकतादृशकारणतादिव्यक्तिकल्पनागौरवं तु कल्पनारूपप्रतीतेरनेकविषयकत्वगौरवे पर्यवसन्नमिति भावः । **सर्वत्र अभावादिभिन्नस्थलेऽपि** । अभावादौ स्वरूपसत्ताशङ्कायाः **'न च स्वरूपे'**

त्यादिना परिहृतत्वात् स्वरूपसत्त्वेन घटादिस्वरूपेण कालसम्बन्धित्वस्वरूपेण वा सत्त्वेन । **एकेनेति** । अविद्यारूपमहाकालस्यैकस्यापि न सामान्यादिसाधारण एकस्सम्बन्धोऽस्तीति भावः । तस्मात् जात्यादेः सदाकारबुद्धिषु तादात्म्यभानासम्भवात् । सर्वाधिष्टानं तादात्म्येन सर्वसम्बन्धि ब्रह्म । यथा हि कार्यसामान्ये ब्रह्मणो निमित्तता, तथोपादानतापि । कार्यत्वेन हेतुना आत्मनिमित्तोपादानकसुखादिदृष्टान्तेन ब्रह्मरूपैकस्वनिमित्तोपादानकत्वानुमानात्। तथा च कार्यस्य सर्वस्य ब्रह्मतादात्म्यसत्त्वात् ब्रह्मैव सदित्यत्र भाति । ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेनापि ज्ञेयैस्सर्वैर्विषयतारूपं तादात्म्यमस्तीत्यतोऽपि ब्रह्म तथा भातीति भावः । यत्तु ब्रह्मबुद्ध्या घटतत्तादात्म्यादेर्बाधितत्वमुक्तम् । तत् मिथ्यात्वानुमाने सद्रूपतादात्म्यबुद्धेर्न विघातकत्वम् । प्रत्युतानुकूल्यमेवेति ज्ञापनायेति बोध्यम् । एतेन प्रपञ्चे मिथ्यात्वस्याद्याप्यसिद्धत्वेन प्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्मणस्सदाकारबुद्धौ घटादितादात्म्येन भासमानत्वोक्तिरसङ्गता । मिथ्याकार्योपादानत्वरूपाधिष्ठानत्वस्यैवासिद्धत्वादित्यपास्तम् । घटादितादात्म्येन भासमानत्वं प्रत्युपादानत्वादिप्रयुक्तस्य घटादितादात्म्यस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात् । ननु, ब्रह्मण इव नीलरूपादेरप्युपादानत्वस्य वक्तु शक्यतया नन्वेवमित्याद्युक्तापत्तेरनुद्धारस्तत्राह—**नीलेत्यादि** । नीलादिनिष्ठं घटादिसामानाधिकरण्यं प्रति नीलादिविषयकं बाधकं ज्ञानं किमपि नास्तीत्यर्थ. । तथा च नीलादेरुपादानत्वं न परिणामितया । कार्योत्पत्तिपूर्वं परिणामिनस्स्फुरणानियमात् । अतोऽपरिणामितया तद्वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । बाधकज्ञानविषयस्यैव तत्स्वीकारात् । अधिष्ठानत्वमपरिणामितयोपादानत्वम् । नीलादेरेकैकनित्यत्वमते प्राक् सत्त्वादाह—**नीलपीतेति** । अविद्यासद्रूपयोस्सामान्योपादानत्वस्य कपालादेर्विशेषोपादानत्वस्य चावश्यकत्वेन नीलादेरन्यथासिद्धत्वेनोपादानत्वमप्रामाणिकम् । अतो गौरवं दोष इत्यर्थः । यत्प्रमया यत् बाध्यते, तत् तस्य तादृशोपादानम् । तच्च तदपेक्षया अधिकसत्ताकम् । समसत्ताकयोर्बाध्यबाधकधीविषयत्वस्यादृष्टत्वात् । स्वाप्नज्ञानयोर्बाध्यबाधकत्वं तु मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यज्ञापकत्वरूपम् । न तूच्छेद्योच्छेदकत्वमिति भावः । नीलादेः प्राक्कालवृत्तिसद्रूपाधिष्ठानतादात्म्यज्ञानात् सत्यत्वशङ्कया अधिष्ठानत्वं शङ्कास्पदम् । मिथ्यात्वेन तुच्छत्वेन वा ज्ञायमानस्य तु न तत्तथेत्याह—**मिथ्यारूप्यमिति** । **शून्येति** । रूप्यादौ मिथ्याभूतस्याधिष्ठानत्वे प्रपञ्चेऽपि तथा स्यादिति शून्यवादस्स्यात् । अलीकस्याधिष्ठानत्वे तु अलीकत्वव्याघातापत्तिरपि बोध्या । अपरिणाम्युपादानत्वरूपाधिष्ठानत्वे सत्यर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वापत्तेः । तथा स्यात्

ब्रह्मणि सद्रूपतादात्म्यभानात् सद्रूपोपादानकत्वं स्यात् । सत्तासम्बन्धेन सत्तादात्म्येन । सत्त्वं सद्विषयकत्वम् । स्वरूपेणैव सदितरविषयकत्वं विना । अनाप्तप्रणीतत्वादिना भ्रमप्रमादादिदोषवत्पुरुषाकृतत्वादिना । जात्यैव प्रत्यक्षत्वेनैव । न[1] त्वनुमानविरुद्धत्वादिना । उपजीव्यत्वेति । धर्म्यादिज्ञापकविषया अपेक्षणीयत्वेत्यर्थः । त्वचः त्वाचस्य वह्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षस्य । साध्यप्रसिद्धेः अनौष्ण्यरूपशैत्यज्ञानस्य । त्वचं त्वाचं औष्ण्यप्रत्यक्षम् । विना अभावात् अनुत्पत्तेः । धर्मादिग्राहकत्वेन यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य ग्राहकत्वेन । वेदैकार्थेति । वेदमात्रगम्येत्यर्थः । अद्वैतस्येति । वस्तुतो मानान्तराविषये मानान्तरस्यागमबाध्यत्वं न युक्तम् । यत्र हि ययोर्मानयोर्विषयत्वं प्रसक्तं, तत्र तयोर्बाध्यबाधकत्वमिति बोध्यम् । क्व च प्रत्यक्षत इत्यादि । उपलक्षणमिदं चक्षुरादिबलवत्त्वबोधकार्थवादादिरूपश्रुतीनां स्मृत्यन्तराणामपि । तेन दीक्षणीयेष्ट्यर्थवादरूपाणां 'एतद्धि वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षाणमाहुरद्रागिति स यद्यदर्शमित्याहाथास्य श्रद्दधती' त्यैतरेयब्राह्मणस्थानां 'द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दधते' इति वाजसनेयशाखास्थानां च श्रुतीनां परीक्षितप्रामाण्यकचक्षुरादीनां मानान्तरादपरीक्षितप्रामाण्यकात् बलवत्त्वबोधकत्वं बोध्यम् । उक्त न्यायमाह—उक्तं हीति । असञ्जातविरोधित्वात् न सञ्जातो विरोधी यस्य तत्त्वात् । अर्थवादः 'अग्ने ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेदस्तस्मादि'त्ययमुपक्रमस्थोऽर्थवादः । यथाश्रुतः मुख्यार्थक ऋग्वेदादिपदकः । आस्थेयः स्वीकार्यः । तद्विरुद्धस्य अर्थवादविरुद्धऋगादिमन्त्रवाचकस्य । विध्युद्देशस्य 'उच्चैर् ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैस्साम्ने'ति विधिवाक्येषु स्थितस्य ऋगादिपदस्य । लक्षणा ऋग्वेदादिरूपार्थलक्षकत्वम् । तथा च ऋग्वेदेन यत् क्रियते विधीयते तत्कर्म उच्चैस्स्वरेण कुर्यादित्यर्थः । अत्रार्थवाद इत्यनेन पूर्वपक्षस्सूचितः । स चार्थवादस्य साधनेतिकर्तव्यतारूपांशद्वयविशिष्टार्थभावनायां विधिवाक्यार्थभूतायां विशेषणीभूतप्राशस्त्यबोधकत्वेन विधिवाक्यं प्रति गुणीभूतत्वात् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादि'ति न्यायादर्थवादस्थेषु ऋग्वेदादिपदेषु ऋगादिमन्त्रलक्षणां स्वीकृत्य तादृशमन्त्राणामेव प्राशस्त्यबोधनद्वारा विधिवाक्यार्थोक्तभावनायामुक्तमन्त्रभाव्यकायामेव प्राशस्त्यबोधकत्वसम्भवात् न ऋगादिपदानां वेदलक्षकत्वमित्येवंरूपः असञ्जातविरोधित्वादित्यनेन तद्विरुद्धस्येत्यनेन च सिद्धान्तस्सूचितः । स चोक्तरीत्या गुणीभूतस्याप्यर्थवादस्योपक्रमस्थत्वेनासञ्जातविरोधित्वादुक्तमन्त्रलक्षकत्व-

---

1. 'न त्वनुमानाविरुद्धप्रत्यक्षत्वादिना' इति पाठान्तरम् ।

रूपोपमर्दहेत्वभावेनार्थवादस्थपदानां वेदरूपमुख्यार्थकत्वमेव । तथा च गुणीभूतस्योपक्रमस्थत्वे अङ्गगुणविरोधन्यायस्य नावतारः । तादृशपदयुक्तेऽर्थवादे विरोधिनि प्रवृत्ते सति पश्चात् प्रवर्तमानैर्विधिस्थोक्तपदैस्तद्विरुद्धमन्त्ररूपार्थेषु स्थातुमशक्यम् । विध्यर्थवादयोः प्रतीतैकवाक्यताभङ्गापत्ते. । 'चैत्रस्तपस्वी चैत्रः पूज्यता'मित्यादौ हि चैत्रे प्राशस्त्यज्ञानात्तत्कर्मकपूजायामपि प्राशस्त्यज्ञानेन प्रवृत्ति । प्रथमचैत्रपदस्थले मैत्रपदघटितोक्तवाक्ये तु उक्तज्ञानाभावेनाप्रवर्तकत्वेन नैकवाक्यता । अत एव नापच्छेदन्यायेन विधिस्थपदानां प्राबल्यम् । पूर्वापरमानयोरेकविशिष्टार्थप्रमापकत्वे सत्युक्तन्यायाप्रवृत्तेरित्येवरूपः । तौ च पूर्वोत्तरपक्षौ ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितोक्तवाक्ये तृतीयतृतीयस्याद्याधिकरणे चिन्तितौ । अत्रोच्चैरादिस्वराणां कर्मसु साक्षात्साधनत्वासम्भवेऽपि मन्त्रद्वारा साधनत्व बोध्यम् । उभयोः ऋग्वेदादिऋगादिपदयोः । साम्ये प्रमाणत्वेन निश्चितत्वे । तत्र हेतु –परस्परसापेक्षपदत्वेनेति । एकप्रमाजनने अन्योन्यसापेक्षपदत्वेनेत्यर्थ । तत्रापि हेतु.–एकवाक्यस्थेति । श्रुत्यपेक्षया न्यूनबलत्वादित्यन्वय. । भ्रमविलक्षणत्वेन बाधितविषयकान्यत्वेन । अन्यथा साम्याभावेऽप्युपक्रमस्थतामात्रेण बलवत्त्वस्वीकारे । अत्र भ्रमोऽपीत्यनेन बाधकज्ञानापेक्षणीयत्वाभावेन भ्रमस्येव प्रत्यक्षस्यापि श्रुत्यपेक्षणीयत्वाभावेनैकवाक्यत्वाभावात् नोपक्रमन्यायस्य प्रकृते अवतार इति सूचितम् । एतेनेत्यादि । 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये ' परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा'दिति तृतीयतृतीयस्याधिकरणे श्रुत्यादीनां मध्ये परदौर्बल्यं पूर्वपूर्वापेक्षया परं पर दुर्बलम् । अर्थस्याङ्गताबोधनरूपस्य प्रयोजनस्य विप्रकर्षात् । श्रुतिः साध्यत्वसाधनत्वयोः अन्यतरबोधकं तृतीयाद्वितीयादिपदम् । तत्कल्पिका योग्यता लिङ्गम् । तत्कल्पकः पदयोर्योगो वाक्यम् । तत्कल्पकं प्रधानस्य साकांक्षत्वं प्रकरणम् । तत्कल्पकं पाठादिसान्निध्यं स्थानम् । तत्कल्पकं यौगिकं हौत्रादिपदं समाख्या । तथा च परस्य पूर्वकल्पनाद्वारा साधनत्वादिबोधनेनैवाङ्गताप्रापकत्वात्ततः पूर्वमेव पूर्वेणाङ्गताप्रापणात् शीघ्रगामित्वेन श्रुत्यादीनां लिङ्गाद्यपेक्षया प्राबल्यम् । तथा चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादैन्द्री ऋक् नेन्द्राङ्गम् । किं तु 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति श्रुत्या गार्हपत्याङ्गम् । तदनुरोधेनैन्द्रीस्थमिन्द्रादिपदं मुख्यवृत्त्याऽपि गार्हपत्यस्यैव बोधकम् । एवं च यथा शीघ्रगामित्वात् श्रुतिः लिङ्गात् प्रबला, तथा प्रत्यक्षं श्रुत्यनुमानादित इत्यप्येतेन बाधकत्वाभिमतप्रमाणस्य न्यूनबलत्वेनापास्तमित्यर्थः । ननु, प्रत्यक्षस्योक्तरीत्या न्यूनबलत्वमिव श्रुत्यादेरपि प्रत्यक्षापेक्षया मन्थरगामित्वेन तदपेक्षया न्यूनबलत्वम् । तथा च

द्वयोस्साम्यात् न श्रुत्यादिना प्रत्यक्षं बाध्यताम् । तत्राह—**परीक्षितस्येति** । प्रमाणत्वेन निश्चितस्येत्यर्थः । मन्थरगामिनः आकांक्षाव्याप्त्यादिनिश्चायकमानान्तरसापेक्षत्वेन विलम्बितफलकस्य । प्राबल्यात् अपरीक्षितमान्नापेक्षया बलवत्त्वात् । तथा च परीक्षितयोश्श्रुत्यादिलिङ्गाद्योराद्येन शीघ्रं विनियोगे कृते विनियुक्तस्य मन्त्रादेस्साध्याकांक्षायां निवृत्तायां लिङ्गादेस्तत्साध्यसमर्पकत्वाभावेन बाधो युक्तः। प्रत्यक्षस्य त्वपरीक्षितत्वेन परीक्षितश्रुत्यादिबाधकत्वमनुपपन्नमिति भावः। ननु, दशमाष्टमे चिन्तितं ज्योतिष्टोमे श्रुतं 'पदे जुहोति' 'वर्त्मनि जुहोति' इति,अनारभ्याधीतं यदाहवनीये जुहोती'ति। तद्विहितयोः पदाद्याहवनीययोः होमसामान्ये विकल्पः। न तु पदादिशास्त्रमन्यस्य बाधकम् । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रत्यक्षत्वात् । 'शरमयं बर्हि'रिति शास्त्रं तु प्रत्यक्षं कल्प्यस्य कुशातिदेशशास्त्रस्य बाधकमिति युक्तमिति प्राप्ते, सिद्धान्तसूत्रम्—'अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्या' दिति । अस्यार्थ.—यत् सामान्यशास्त्रं अविशेषेण जुहोतिवाच्यस्य होमसामान्यस्य सर्वहोमसम्बन्धाल्लक्षणया होमव्यक्तिष्वाहवनीयसम्बन्धबोधकं, तत् पदहोमादिविशेषे तत्सम्बन्धपरत्वेन सन्दिग्धं निर्णेतुमशक्यम् । विकल्पस्याष्टदोषदुष्टस्यान्याय्यत्वात् । अथापि स स्वीक्रियते । यदि शास्त्रयोस्समबलत्वं स्यात् । प्रकृते तु यद्विशेषशिष्टं पदादिविशिष्टहोमविशेषविधायकं शास्त्रं तत् आरात् शीघ्रप्रवृत्तम् । तादृशविशेषस्य प्राकरणिकत्वेन शीघ्रोपस्थितत्वादन्यहोमस्य तथाऽनुपस्थितत्वाच्च तादृशहोममात्रपरत्वनिर्णयात् । सामान्यशास्त्रस्य तदितरपरत्वसम्भवेन विषयप्राप्तेरिति । ननु, व्रीह्यादिकं विना यागानिष्पत्तेः तस्य दृष्टार्थत्वं युक्तम् । आहवनीयं विनापि तु प्रक्षेपरूपहोमनिष्पत्तेः तस्यादृष्टार्थत्वात् पदादिभिस्सह तस्य समुच्चय एवास्तु । पदादेराहवनीयजन्यादृष्टजनकत्वे मानाभावादिति चेन्न । निरपेक्षाधारताद्वारैव दृष्टार्थत्वात् । न चैवं, षष्ठे अग्नेः प्रानिनिधिनिषेधो न स्यात्। आधारतारूपदृष्टार्थत्वा दिति वाच्यम् । अवश्यापेक्षणीयदृष्टार्थत्वाभावात् । तथा च यथा विशेषशास्त्रं सामान्यशास्त्रस्य बाधकम् । विशेषविषयकत्वात् । तथा प्रत्यक्षं श्रुत्यादिबाधकमास्तामित्याशङ्क्य निषेधति—**न चेति** । घटविषयसत्त्वग्राहिणः घटत्वादिविशेषरूपविशिष्टे सत्त्वप्रकारकस्य । सामान्यतः आत्मान्यत्वरूपद्वितीयत्वेन । **द्वैतनिषेधश्रुतीति** । घटादिनिषेधकैकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतीत्यर्थः । यद्यपि 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'नात्र काचन भिदास्ति' 'इदं सर्वं यदयमात्मे' त्यादिश्रुतिषु किमादिसर्वनामार्थघटत्वादिविशेषरूपविशिष्टेऽपि मिथ्यात्वबोधकत्वम् ।'न पुण्यपापे मम नास्ति

नाशो न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति । न भूमिरापो मम वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च । एवं विदित्वा परमात्मरूपम्' । 'अशब्दमस्पर्शमरूप' मित्यादिश्रुतेरपि पुण्यत्वादिविशेषविशिष्टे तत् । तथापि पूर्वोक्तवाक्यमात्रालोचनेऽपि नोक्तन्यायावकाश इत्याशयेनाह—सामान्येति । ननु, 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमयात्तेनोपांशु चरन्ती'त्यत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतवाक्ये विहितमुपांशुत्वमग्नीषोमीयापेक्षया किं पूर्वस्य ज्योतिष्टोमीयभागस्याङ्गम्, उत तद्गतपदार्थस्येति संशये तच्छब्दार्थमुद्दिश्यैवोपांशुत्व विधेयम् । अन्यथा अग्नीषोमीयप्राचीनादिपदार्थानां मिथोऽन्वयस्याव्युत्पन्नतया विशिष्टस्योद्देश्यत्वासम्भवात् । तच्छब्दार्थश्च प्राचीनपदार्थ एव । स च ज्योतिष्टोमीयोऽग्निष्टोमीययागपूर्वभाग एव । न तु तद्गतपदार्था । तेषामनेकत्वेनैकवचनासङ्गते । यत्किञ्चिच्छब्दस्तु नानापदार्थघटिते भागे प्राचीनपदतात्पर्यग्राहकः । भागस्य च स्वरूपेणोद्देश्यत्वासम्भवात्तस्यापूर्वासाधनत्वाच्च अपूर्वसाधनज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वेन तदीयभागत्वेनोद्देश्यता । तथा चोपांशुत्वस्य ज्योतिष्टोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वेन ज्योतिष्टोमीयविकृतौ तादृशभागान्तर्गतेष्वप्राकृतपदार्थेष्वपि तत्प्राप्तेरिति प्राप्ते, यत्किञ्चित्पदस्य बहुष्वेव प्रयोगात् स्वार्थपरत्वे सम्भवति तादृशसमूहतात्पर्यग्राहकत्वेन तस्य सार्थक्यायोगात् प्राथम्यात् बलवतस्तस्यानुरोधेन च चरमोक्तप्राचीनपदाश्रितस्यैकवचनस्य बहुत्वलक्षकत्वात्तेनेत्यनेन प्राचीनपदार्थतत्तत्पदार्थजन्याङ्गापूर्वसाधनमुद्दिश्योपांशुत्वं विधीयते । योग्यत्वात्तादृशपदार्थीयमन्त्रो द्वारम् । त्सरेत्यादेरयमर्थः । एषा यज्ञस्य त्सरा ज्योतिष्टोमयागीयपदार्थजन्यापूर्वलाभाय छद्मगतिः । उच्चैश्शब्दरहितं साधनं यदुपांशुत्वम् । यथा पक्ष्यादिधारणायोच्चैश्शब्दरहितं गमनादिकमिति नवमप्रथमे सिद्धान्तितम् । तत्र दीक्षणीयादिसकलप्राचीनपदार्थोद्देशेनोपांशुत्वविधानामसर्थमपि यत्किञ्चिदित्यादिवाक्यं यावत्येत्यादिवाक्यविहितस्वरविशेषावरुद्धदीक्षणीयाप्रायणीयादिभिन्नतादृशपदार्थोद्देशेन तद्विधायकतयापि सावकाशत्वेन यावत्येत्यादिना यथा संकुच्यते, तथा प्रत्यक्षेण तदविषयविषयकत्वेनापि सावकाशं श्रुत्यादि संकुच्यतामित्याशंक्य निषेधति--नचेति । चरन्तीत्यस्य संकोच इत्यग्रेऽन्वयः । निरवकाशेनेति यावत्येत्यनेन यत्किञ्चिदित्यादेरसंकोच्यतायां हेतुः । दीक्षणीयातिरिक्ते सावकाशत्वादिति । दीक्षणीयाभिन्ने उपांशुत्वविधायकतयापि लब्धविषयकत्वादित्यर्थः । ननु, यत्किञ्चिदित्यादेर्दीक्षणीयातदन्यसाधारणरूपेण पदार्थबोधकयत्किञ्चित्पदयुक्तत्वेन सामान्यशास्त्रत्वादेव यावत्येत्यादिविशेषशास्त्रेण सङ्कोचस्सम्भवति । स च पूर्वमेवोक्तत्वान्नेदानीं वक्तुं युक्तस्तत्राह—यत्किञ्चिच्छब्दस्येति । यत्किञ्चित्प्रकृत्वा-

चकत्वेन दीक्षणीयत्वादिसकलविशेषरूपविशिष्टबोधकत्वेन । सामान्याविषयत्वे दीक्षणीयादिसकलपदार्थसाधारणरूपविशिष्टाबोधकत्वे । तथा च सर्वनामपदानां बुद्धिविशेषविषयधर्मरूपसाधारणधर्मविशिष्टशक्तत्वेऽपि घटत्वादिविशेषरूपेण स्वरूपतो भासमानेन घटादिशाब्दधीजनकत्वम् । अत एव सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादौ पुत्रत्वपशुत्वादिरूपेण सर्वादिपदेन फलबोधनात्तेन तेन रूपेणैव फलकामनया दर्शाद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थः । 'अयं स' इति वाक्यजन्यबोधोत्तरम् 'अयं घटो नवे'ति न संशय इति भावः । यावत्या यादृशस्वरविशिष्टया । **अनुब्रूयादिति** । 'मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय'इति वाक्यशेषः । **निरवकाशेनेति** । दीक्षणीयाभिन्ने यथाकामस्वराविधायकेनेत्यर्थः । ननु, उक्तवाक्येन दीक्षणीयादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सर्वेष्वग्नीषोमीयपूर्वेषु स्वरविशेषविधानात् यत्किञ्चिदित्यादिकमपि दीक्षणीयाद्यविषयकत्वे निरवकाशं स्यादिति चेन्न । दीक्षणीयादेरङ्गेषु तस्य सावकाशत्वात् । यद्यपि दीक्षणीयाद्यङ्गस्य याजुर्वैदिकत्वेनोपांशु यजुषेत्यनेनोपांशुत्वं प्रसक्तं, तथापि तदतिदेशेन बाध्यते । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ह्युक्तम्—'प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेनेडायाश्शेषे तृतीयस्थानेने'ति । तस्यार्थः स्विष्टकृतः प्राक् प्रथमस्थानेन नीचैःस्वरेण । इडायाः प्राक् मध्यमेन स्वरेण । शेषे इडोत्तरं तृतीयस्थानेन उच्चैःस्वरेणेति । तादृशस्याप्यातिदेशिकस्य यत्किञ्चिदित्यादिना बाधः । तस्यापि यावत्येत्यादिनेति बोध्यम् । वृत्त्यन्तरेण सत्त्वप्रत्यक्षाविषयस्यैव मिथ्यात्वधीः यया वृत्त्या भवति तया । तथा च 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादौ द्वितीयादिपदस्य सत्त्वप्रत्यक्षाविषयद्वितीये लक्षणाकल्पनया तस्यैव मिथ्यात्वधीरिति भावः । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादौ तु 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जन' इति कोशोक्तेर्नानाशब्दस्य वर्जनरूपात्यन्ताभावार्थकत्वादिह कोऽपि निषेधो नास्ति । सर्वाश्रयत्वादित्यर्थ इत्याशयेनाह—**अनेकार्थत्वेनेति** । **द्वैतनिषेधेति** । द्वैतसामान्याभावेत्यर्थः । **निरवकाशत्वादिति** । सावकाशत्वं हि यस्माद्विषयात् सङ्कोचो यस्य पदस्य वाच्यः, तत्र विषये यादृशी वृत्तिः तस्य पदस्य प्रसक्ता तादृशवृत्त्या विषयान्तरबोधकत्वम । यथा दीक्षणीयातस्सकुचितस्य यत्किञ्चित्पदस्य दीक्षणीयाप्रसक्तशक्तिकस्य शक्त्यैव दीक्षणीयाद्यङ्गबोधकत्वम् । न हि 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादौ यजमानादिपदस्य यजमानकार्यसाधकरूपार्थे सावकाशत्वात् प्रस्तरयजमानयोः भेदप्रत्यक्षेण बाध्यता । किं तु उक्तश्रुतेस्तयोरभेदे तात्पर्याभावेनोक्तप्रत्यक्षापेक्षया दुर्बलत्वात् । प्रकृते तु विशेषणविशेष्यभावादिसामानाधिकरण्या-

पेक्षया अखण्डैक्यसामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वेन तत्रैव श्रुतेरुपक्रमादिना द्वैतसामान्याभावे अवान्तरतात्पर्यद्वारा तदुपलक्षितब्रह्मरूपे महातात्पर्यग्रहेण दौर्बल्यस्याभावेन सावकाशत्वादेव बाध्यत्वं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । प्रत्यक्षविषयद्वैते सङ्कोचावधौ द्वितीयपदस्य मुख्यवृत्तेः प्रसक्ततया तादृशवृत्त्या प्रत्यक्षाविषयद्वितीयत्वविशिष्टबोधकत्वाभावादितिभावः । स्वरसतः प्रमाणविषयत्वेनानुभूयमानो योऽर्थ, तदन्यार्थमादायापि सावकाशत्वस्वीकारे प्रत्यक्षस्यापि स्वरसतो विषयत्वेन त्वदभ्युपगतो यः पारमार्थिकसत्त्वरूपोऽर्थः, तदन्यव्यावहारिकसत्त्वमादाय सावकाशत्वमस्तीति नोक्तन्यायावतार इत्याशयेनाह—**प्रत्यक्षस्येति**। **व्यावहारिकेति** । व्यावहारिकसत्त्वाश्रयेत्यर्थ । द्वैतनिषेधेत्यादेरन्योर्थः। **द्वैतनिषेधेति** । देहत्वादिरूपेण देहादिनिषेधेत्यर्थ । अद्वैतश्रुतेः ‘ देहेन्द्रियबुद्धिर्नास्ति न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य’ इत्यादिश्रुतेः निरवकाशत्वात् देहस्सन्नित्यादिप्रत्यक्षविषयस्यैव मिथ्यात्वबोधकत्वेन विषयान्तराभावात् । न च प्रत्यक्षाविषयपिशाचादिदेहादेरेव श्रुत्या मिथ्यात्वधीरिति वाच्यम् । तादृशदेहादेरपि तदभिमानिपुरुषं प्रति प्रत्यक्षत्वात् । न चात्रापि देहादिकं सर्वदा नास्ति । तस्मादनित्यमित्यत्र तात्पर्यमिति वाच्यम् । ‘एव विदित्वा परमात्मरूपं’ इत्युत्तरवाक्येन ‘न भूमिरापो मम वन्हिरग्नि’ । इत्यादिपूर्ववाक्यार्थस्य सर्वविशेषणशून्यात्मनो ज्ञेयत्वेनानुवादात् । सर्वदेत्यध्याहारे मानाभावात् । प्राप्तदेशकालयोरेव निषेधस्य स्वारस्यसिद्धत्वात् । प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यक्षस्येव । अथ अपरोऽर्थः निरवकाशत्वात् प्रत्यक्षेण घटादीनामिव शब्दानुमानादिना गुरुत्वपिशाचादीनामपि सत्त्वग्रहणेन द्वितीयस्य सर्वस्यैव मानान्तरैस्सत्यत्वसिद्धा ‘नेहनाने’त्यादिश्रुतेर्मिथ्यात्वबोधकत्वासम्भवेन निर्विषयकत्वात् । न चोक्तश्रुतेः प्रपञ्चविनाशित्वे तात्पर्यमिति वाच्यम् । उपक्रमादिना द्वैतनिषेधे तात्पर्यग्रहात् । तादृशार्थत्यागे उपक्रमादिप्रमाणस्यापि बाधापत्तेः । प्रत्यक्षादेरेव व्यावहारिकसत्त्वविषयकत्वेन सावकाशत्वस्य वक्तु युक्तत्वात् । तदिदमुक्तम्—**प्रत्यक्षस्यापीति** । प्रत्यक्षादेरेवेत्यर्थः । ननूक्तरीत्या श्रुतेः सावकाशत्वखण्डने प्रत्यक्षादेरपि सावकाशत्वाभावात् परस्परविरुद्धयोरप्यप्रामाण्यं स्यात्। तथा च तव श्रुतिरपि कथं प्रमाणम् । किं च प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयकत्वोक्तिर्न युक्ता । तथा सति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रामाण्यं स्यात् । तच्चायुक्तम् । श्रुतेर्वा प्रत्यक्षादेर्वा व्यावहारिकं प्रामाण्यमित्यस्याविनिगम्यत्वात्तत्राह—**विरुद्धेति** । **द्वयोरिति** । सत्त्वप्रत्यक्षाद्वैतश्रुत्योरिति शेषः । अत्यन्ताप्रामाण्यस्य व्यावहारिकसाधारणप्रामाण्यसामान्याभावस्य ।

भवेदिति । त्वदुक्तनिरवकाशन्यायेन सम्भाव्यत इत्यर्थः । **तदसम्भवे त्विति** । अद्वैतश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यासम्भवेत्वित्यर्थः । व्यावहारिकप्रामाण्यं व्यावहारिकसत्त्वाश्रयविषयकत्वम् । उक्तसत्त्वं च बाध्यत्वे सति व्यवहारकालाबाध्यत्वम् । सत्यन्तानुक्तौ तात्त्विकप्रमाणस्यापि व्यावहारिकप्रामाण्यापत्तेः । उक्तसत्त्वं च नाद्वैतत्वोपलक्षितब्रह्मणः सम्भवति । तस्य साक्षिरूपत्वेन चिदानन्दरूपत्वेन च बाध्यत्वासम्भवात् । तथा च तद्बोधकवाक्ये व्यावहारिकप्रामाण्यासम्भवः । न च साक्षिणो ब्रह्माभिन्नत्वेनाद्याप्यसिध्द्या ब्रह्मणो बाध्यत्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । साक्षिण ईश्वरत्वपक्षे शुद्धचिद्रूपत्वपक्षे च ब्रह्माभिन्नत्वस्य सिद्धत्वात् । 'सलिल एको द्रष्टे'त्यादिवाक्यैरद्वितीयत्वोपलक्षितजीवस्वरूपप्रमापकत्वेन जीवस्वरूपसाक्षिणो बाध्यत्वासम्भवेन च तेषां तात्त्विकप्रामाण्यस्यावश्यकत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यासम्भवादिति भावः। **श्रुतेस्तात्त्विकत्वमिति** । द्वैताभावत्वविशिष्टरूपव्यावहारिकविषयकबोधस्यावान्तरतात्पर्यस्वीकारेऽपि द्वैताभावोपलक्षितब्रह्मणि महातात्पर्यात्तादृशतात्त्विकविषयकत्वेन तात्त्विकप्रामाण्यमिति भावः । **पर्यवस्यतीनि** । उक्तरीत्या सावकाशत्वन्यायस्यानवतारेऽपि 'यजमानः प्रस्तर'इत्यादिश्रुतिः प्रत्यक्षेणेव प्रत्यक्षादिकमपि श्रुत्या दुर्बलत्वादेव बाध्यते । दुर्बलत्वं चोक्तश्रुतेरतत्परत्वात् । प्रत्यक्षादेस्तु तत्परत्वादियुक्तश्रुतिविरुद्धत्वादिति भावः । **पञ्चदशरात्र इति** । पञ्चदशयागरूपे सत्रे । अग्निष्टुन्नामके प्रथमेऽहनि प्रथमयागे । एकाहात्मकस्याग्नेयस्याग्निष्टुद्यागस्य । धर्मभूता अङ्गभूता । आग्नेयी सुब्रह्मण्या नामातिदेशेन प्राप्ता प्रसक्ता । तस्या अल्पविषयत्वादल्पं एकमग्निष्टुन्मात्रं विषयः अङ्गि यस्यास्तादृशत्वात्। बहुविषयया बहवश्चतुर्दश यागा विषया अङ्गिनो यस्यास्तया ऐन्द्या यथा बाधः । ऐन्द्रीप्रापकं प्रमाणमाह—**चोदकेनेति** । अतिदेशेनेत्यर्थः । चोदकशब्दस्य चोदनालिङ्गकातिदेशे मुख्यस्यापि प्रकृते अतिदेशमात्रमर्थः । प्रथमान्येषु चतुर्दश यागेषु हि प्रथमयागत्रये 'ज्योतिर्गौरायु'रितिनामकत्वेनैकाहकाण्डोक्ततन्नामकयागत्रयान्नामातिदेशेन च ऐन्द्री प्राप्यते! अन्येषु तु एकादशसु द्वादशाहादैन्द्री चोदनालिङ्गकातिदेशेन प्राप्यते । अत्र चतुर्दशाहस्सु प्राप्तया चतुर्दशाहस्सु आग्नेय्या बाध इत्येवं चतुर्दशाहःपदस्यावृत्त्या बोधः । तथा च चतुर्दशाहस्सु बाधस्य तेषु बाध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेनार्थात्तेष्वाग्नेयीप्राप्तिरुक्ता । तथा चैकादशाध्याये आतिथ्येष्ट्यन्ते उपसत्काले च सुब्रह्मण्यापाठे कर्तव्ये सर्वसुत्यार्थे तन्त्रतायाः स्थापितत्वात् । अग्निष्टुद्यागस्येतरचतुर्दशापेक्षया मुख्यत्वेनोपक्रमाधिकरणन्यायेन बलवत्त्वात्तदीयसुब्रह्मण्याया आग्नेय्या एव पञ्चदशयागार्थं प्रसक्ताया ऐन्द्या सुब्रह्मण्यया बाध इति सिद्धा-

न्तो भाष्यकारेणोक्तो यथेत्यर्थः । बहुविषयकत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वं प्रकटयति—बहुबाधस्यान्याय्यत्वादिति । बहूनामङ्गभूतसुब्रह्मण्याया बाधस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । सुब्रह्मण्यानाम'इन्द्र आयाही'त्यादिर्निगदविशेषः । प्रतीतार्थेति । यथाश्रुतार्थेत्यर्थः । दृष्टान्ते ऐन्द्या आग्नेयीबाधस्थले । बहुविषयाबाधः बहुविषयेषु यागरूपेषु अङ्गाबाधो न्यायसिद्धः । 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् स्वधर्मत्व'मिति सिद्धान्तसूत्रेण विरुद्धधर्माणां मेलनप्रसक्तौ बहूनां धर्माबाधस्योक्तत्वात् । अत्र प्रकृते । बहुभिरिति । विषयाबाध इत्यनुषज्यते । तृतीयार्थो ज्ञाप्यता । तथा च प्रकृते बहुप्रमाणज्ञाप्यस्य विषयस्य द्वैतसत्यत्वरूपस्याबाध इत्यर्थः । वैषम्यादिति । अनेनेदं सूचितम् । भाष्योक्तस्योक्तोदाहरणस्य वार्तिके दूषणादिदं दृष्टान्तमात्रं त्वयोक्तम् । न तूक्तन्यायस्योदाहरणम् । तदपि विषममिति । उक्तं हि वार्तिके—'सुब्रह्मण्याया देवताप्रकाशनार्थत्वादिन्द्रप्रकाशनेनाग्निप्रकाशनरूपोपकारालाभेन नात्र प्रसङ्गस्य प्रसक्तिः । अन्यत उपकारलाभे तत्साधनाननुष्ठानं हि प्रसङ्गः । तथा च सुत्याकालीनस्यैवातिथ्येष्ट्यन्तकालीनादेरपि सुब्रह्मण्यापाठस्य न प्रसङ्गः । अत एव न तन्त्रता । एकादशे तदुक्तिस्तु एकदेशिकताकन्यनायागीयसुब्रह्मण्याविषया बोध्या । तस्मादुक्तोदाहरणस्याभावादुदाहरणान्तरमुच्यते । काम्येष्टिकाण्डे 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं' दधिमधुघृतमापोधानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम' इति वाक्ये आग्नेयपुरोडाशधानायागयोराग्नेयविकारत्वादमावास्यापौर्णमास्युभयधर्मकत्वेन न तत्र विरोधः । इतरेषु तु पञ्चसु सह क्रियमाणेषु आज्यभागयोर्वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां हविरभिमर्शने चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रयोश्चानुष्ठाने विरोधः । ऐन्द्रो हि ऐन्द्राग्नस्य विकारः । दधियागो दधियागस्य । तत्र च वृधन्वतीपञ्चहोतृमन्त्राणाममावास्याधर्माणां प्राप्तिः । मधुघृतोदकानां पशुयागविकारत्वेन वार्त्रघ्नीचतुर्होतृमन्त्राणां पौर्णमासीधर्माणां प्राप्तिः । 'वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां' 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्या'मिति वचनाभ्यां तेषां तद्धर्मत्वावगमात् । तत्रैन्द्रदध्नोर्मुख्यत्वेन तदीयधर्माबाधायामावास्याधर्मा एवानुष्ठेयाः । न ह्याज्याभागहविरभिमर्शनयोरेकेन मन्त्रेण उभयार्थे करणे सिद्धे अन्यमन्त्रानुरोधेन पुनःकरणं युक्तम् । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादिति प्राप्ते, बहूनां धर्मबाधस्यायुक्तत्वादल्पसङ्ख्याकानां भूयो धर्मानुष्ठानेन न प्रसङ्गित्वमिति पौर्णमासीधर्मा एवानुष्ठेयाः । 'आसन्नानि हवींष्यभि-

मृश'तीति वचनविहिताभिमर्शने चतुर्होत्रेत्यादिना मन्त्रमात्रविधानात् सकृदेव सर्वहविरभिमर्शनसम्भवात् । अमावास्यायामुपांशुयागस्याङ्गत्वपक्षे तु नेदमप्युदाहरणं युक्तम् । द्विविधमन्त्राणामप्यविरोधात् । अतोऽन्यदुदाहरणं मृग्यमिति । किं च वैषम्यादित्यनेनेदमपि सूचितम् । भूयोनुग्रहायाल्पस्य मुख्यस्य बाध इति सिद्धान्तो न सर्वसम्मतः । 'विप्रतिषिद्धे'त्याद्युक्ताधिकरणाव्यवहितोत्तरं हि । 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदि' त्यधिकरणे मुख्यामुख्ययोर्द्वयोर्धर्माणामनुष्ठाने विरोधे मुख्यस्यैव धर्मा अनुष्ठेयाः । अमुख्यस्य हि भूयस्त्वं मुख्यस्य बलवत्त्वापवादकम् । तदभावे तु मुख्यस्यैव प्राबल्यमित्युक्तम् । प्राचां मीमांसकैकदेशीनां मते तु विप्रतिषिद्धेत्यादिना भूयोनुग्रहाय मुख्याल्पबाध इति पूर्वपक्षयित्वा मुख्यं वेत्यादिना मुख्यस्यैकत्वेऽपि भूयसाम्मुख्यानां तेनोपमर्दः । लोके तथा दर्शनात् । इति सिद्धान्तितमिति वार्तिकादावुक्तम् । ननु, 'विप्रतिषिद्धे'त्याद्यधिकरणे बहूनां धर्माबाधायाल्पस्य बलवतोऽपि धर्मबाध इत्युक्तम् । तथा च प्रत्यक्षादीनां बहूनां प्रामाण्यरूपस्य धर्मस्याबाधायानिश्चितप्रामाण्यकत्वेनानिश्चितप्रामाण्यकप्रत्यक्षाद्यपेक्षया बलवत्या एकस्याः श्रुतेः प्रामाण्यरूपस्य धर्मस्य बाधो युक्त इति कथं वैषम्यं तत्राह—**देहेति** । **आभासेति** । द्वन्द्वात् प-रतया प्रत्यक्षादेः सर्वस्य प्रत्येकं विशेष्यम् । आभासत्वं चानिश्चितप्रामाण्यकत्वम् । अनुमानं च 'आत्मा देहैक्यवान् । प्रत्यक्षेण तथा प्रतीयमानत्वात् ।' इत्यादिरूपं बोध्यम् । तथार्थापत्त्यादिकमादिपदेन ग्राह्यम् । अत्रापि द्वैतसत्यत्वप्रत्यक्षाद्यद्वैतश्रुत्योर्विरोधेऽपि । **प्राबल्यादिति** । तथा च बाध्यबाधकमानयोर्द्वयोरपि प्रामाण्येऽनिश्चिते निश्चिते वा तादृशन्यायावतारः । न त्वेकस्य । तस्मिन्निश्चिते अन्यस्य चानिश्चिते 'शतमप्यन्धानां न पश्यती'ति न्यायेन भूयस्त्वस्यानुपयोगात् । अन्यथा देहात्मैक्यप्रत्यक्षादेर्बलवत्त्वापत्तेरिति भावः । ननु, तथाऽपि प्रत्यक्षादीनां कर्मोपासनाश्रुतीनां च प्रमाणत्वेन व्यवहारविरोधः । अतत्त्वविदामेव तद्व्यवहारवत् तत्त्वविदामपि तद्व्यवहारस्स्यात्तत्राह—**विद्येति** । विद्या तत्त्वज्ञानम् । तत्रैव तात्त्विकं प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षादौ व्यावहारिकप्रामाण्याश्रये आविद्यकविषयकत्वेनाविद्यारूपे तद्व्यवहारस्त्वतत्त्वविदां दोषादेव । तत्त्वविदां तु दोषाभावान्न तत्र स इति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षस्य जात्या प्राबल्यभङ्गः ॥

जात्या मुख्यत्वादिनोपजीव्यत्वान्यरूपेण । प्राबल्यं मिथ्यात्वबोधकानुमानागमापेक्षया बलवत्त्वं । तद्विरुद्धग्रहणे तादृशोपजीव्यविरुद्धग्राह-

केऽनुमानागमे । तद्बाधः तादृशोपजीव्यबाध्यत्वम् । **पक्षग्राहिणा** परिच्छिन्नतया घटग्राहिणा । **नरेति** । मृतनरेत्यर्थः । **ग्राहकेण** ग्राहकागमसजातीयागमेन । **असमवायीति** । असमवायिकारणेत्यर्थः । 'मनो विभु । ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् । आत्मवदि'त्यनुमाने मनसि आत्मसंयोगग्राहकेण बाध्यत्वम् । विभुनोरात्ममनसोस्संयोगासम्भवेन मनसि विभुत्वबाधनिश्चयात् । **किमु वक्तव्यमिति** । बाधक्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् । **तद्ग्राहिश्रोत्रसाक्ष्यादीति** । शब्दग्राहिश्रोत्रशब्दजन्यज्ञानप्रामाण्यग्राहिसाक्ष्यादीत्यर्थः । **तदपेक्षणादिति** । यद्यप्यतीन्द्रियपक्षसाध्यहेतुकानुमानस्य प्रत्यक्षापेक्षणे मानाभावः । पूर्वपूर्वानुमानपरम्परयैव तत्संभवात् । शाब्दबोधस्य क्वचिदपेक्षणेऽपि तस्य शब्दानुमानादिनैव सम्भवेन शब्दप्रत्यक्षानपेक्षणात् । किं च साक्षिणो भ्रमप्रमासाधारणत्वेन तज्जातीयत्वेन कथं प्राबल्यम् । अपि च साक्षिजातीयत्वं चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य न प्रत्यक्षत्वजातिः । अस्मन्मते तस्यालीकत्वात् । नापि अनावृतचित्तादात्म्यापन्ननिष्ठविषयताकत्वम् । तस्यैकस्य साक्षिचाक्षुषादिज्ञानयोरभावेन साक्षिजातीयत्वरूपत्वाभावात् । साक्षिणि हि विषयता विषयतादात्म्यरूपा । चाक्षुषादिज्ञाने त्वाकाराख्या । किं च नोपजीव्यजातीयत्वेन प्राबल्यस्वीकारे मानमस्ति । अशौचागमस्योक्तजातीयत्वमनादृत्यैव प्राबल्यसम्भवात् । आगमत्वजात्यैव हि प्राबल्यस्योक्तत्वादित्यादिदूषणानि सन्ति । तथापि स्फुटत्वात्तान्युपेक्ष्य वाचस्पत्याद्युक्तं समाधानमाह— **उपजीव्याविरोधादिति** । यत् स्वरूपं व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वं ज्ञानस्य, तादृशाबाध्यत्व विषयस्य उपजीव्यते प्रयोजकत्वेनापेक्ष्यते । तात्विकत्वाकार त्रिकालाबाध्यत्वम् । कारणत्वे प्रयोजकत्वे । अप्रवेशात् अवच्छेदकत्वाभावात् । व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वरूपेण मिथ्यात्वविशिष्टतया यद्ज्ञातं तद्विषयकत्वपर्यवसितेन प्रमात्वेन निश्चीयमानो यश्शब्दनिश्चयः तत्त्वादिरूपेण शाब्दबोधादिहेतुत्वम् । तादृशरूपे च प्रयोजके तात्विकत्व न निविशते । नन्वेवं प्रातीतिकविषयकज्ञानात्तादृशप्रमात्वेन निश्चीयमानात् कार्योत्पादस्वीकारेण व्यावहारिकशब्दज्ञानत्वादिना हेतुत्वाप्रसक्तावपि प्रातीतिकदण्डादितो घटाद्यनुत्पत्तेः व्यावहारिकदण्डत्वादिना हेतुत्वे वाच्ये महागौरवात् तत्परिहाराय प्रपञ्चस्य व्यावहारिकप्रातीतिकरूपद्विविधत्वस्य त्यागेनैकविधत्वमेव उचितमिति चेन्न। दण्डादेर्दण्डत्वादिना हेतुत्वे स्वीकृतेऽपि न प्रातीतिकदण्डादितो घटादिकार्यस्योत्पत्त्यापत्तिः । व्यावहारिकत्वविशिष्टतत्तत्कारणकलापाधिकरणक्षणोत्तरक्षणत्वस्यैव तत्तत्कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वस्वीकारादिति दिक् । **तदुक्तमिति** । खण्डन-

कारैरिति शेषः । पूर्वसम्बन्धनियमे कार्यप्राक्कालघटितो योऽनन्यथासिद्धकार्यव्यापकतावच्छेदकधर्मरूपो नियमः, तद्रूपे हेतुत्वे आवयोः प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्ववादिनोस्तुल्ये स्वीकृते तादृशहेतुत्वात् बहिर्भूतयोरघटकयोस्सत्त्वासत्त्वयोः कथा वृथा न युक्तेत्यर्थः । **तज्ज्ञानत्वेनैवेति** । ननु, प्रतियोगिज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविषयैव हेतुता । तादृशनिश्चयस्य चाप्रमात्वेन गृह्यमाणस्याभावबुद्ध्यनुपधायकत्वात् प्रमात्वेन निश्चीयमानस्यैव सा वाच्या । तथा च कथं प्रमात्वाघटितरूपेणैव सेति चेन्न । प्रतियोग्यंशे प्रमात्वेन हेतुताया व्यवच्छेद एव प्रकृतग्रन्थस्य तात्पर्यात् । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानस्योपजीव्यत्वेऽपि न प्रतियोग्यंशे प्रमात्वस्य उपजीव्यता । प्रतियोग्यंशे भ्रमस्यापि तथात्वसम्भवात् । न चैवं लाघवादित्यसङ्गतम् । प्रमात्वापेक्षया प्रमात्वेन निश्चीयमानत्वस्यैव गुरुत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यंशे प्रमात्वेन हेतुतावादिनापि हि प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानत्वं कारणतावच्छेदके निवेश्यमेव । अन्यथा तदंशे प्रमात्वसंशये सत्यपि प्रतियोगिज्ञानादभावबुद्ध्यापत्तेः । तथा च तन्निवेशेनैवोपपत्तौ प्रतियोग्यंशे प्रमात्वं न निवेश्यते । लाघवादिति भावः । तद्विरुद्धविषयकम् अनुपजीव्यप्रतियोगिवैशिष्ट्यांशे रजतभ्रमस्य विरुद्धविषयकम् । ज्ञानम् अभावज्ञानम् । प्रकृते मिथ्यात्वानुमानादौ । पृथिवी मिथ्या । दृश्यत्वादित्यनुमाने पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना पृथिव्यादिप्रत्यक्षस्य हेतुता । न तु पृथिव्याद्यंशे प्रमात्वेनेत्यर्थः । एवं घटविभुत्वानुमानेऽपि नोपजीव्यांशे प्रत्यक्षस्य विरुद्धत्वम् । घटस्य परिच्छिन्नत्वांश एव प्रत्यक्षस्य विरुद्धत्वात् । किं तूपजीव्यत्वाश्रयविरोधमात्रम् । तथा चोपजीव्यजातीयविरोधवत्तस्यापि दोषत्वेन तान्त्रिकाणामुक्तिरिति ध्येयम् । अत्र प्रतियोग्यंशे त्रिकालाबाध्यत्वं व्यवहारकालाबाध्यत्वं च यथा नाभावज्ञानस्योपजीव्यं, तथा पक्षाद्यंशे त्रिकालाबाध्यत्वं नोक्तानुमानस्योपजीव्यम् । अतस्तस्य तेन बाधेऽपि न क्षतिः । तस्य व्यवहारकालाबाध्यत्वं तु तेन न बाध्यते । न चोपजीव्यते । मिथ्यात्वेनाज्ञातविषयकत्वरूपस्य पृथिवीत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकाद्यंशे प्रमात्वस्य निश्चयः परं तादृशानुमानोपजीव्यः । न च तावता क्षतिः । यत्प्रामाण्यं यस्य प्रामाण्यम् । **स्वरूपसिद्ध्यर्थं स्वनिश्चयार्थम्** । **अपवादेति** । स्वाभाववत्त्वज्ञानेत्यर्थः । उपजीवति अपेक्षते । **यथेति** । **स्मृतेः** स्वजनकानुभवसमानविषयकत्वनियमेन स्मृतावप्रामाण्यस्य प्रमानुभवजन्यस्मृतित्वेनानुमानात् प्रमात्वव्याप्यतादृशस्मृतित्ववत्तानिश्चयस्य स्मृतावप्रमात्वधीनि-

रासकत्वाच्चानुभवः स्मृतेरुपजीव्य इत्यर्थः । तथा तादृशोपजीव्यतावान् । **सजातीये-त्यादि** । सजातीयस्य ज्ञानान्तरस्य । विजातीयस्य प्रवृत्त्यादेश्चाबाधितविषयकत्वेन निश्चितस्य । संवादः समानविषयकत्वम् । तयोर्विसंवादस्य विरुद्धार्थग्राहित्वस्याभावश्चेत्यर्थः । अक्षस्य प्रत्यक्षस्य । ज्ञानान्तरं घटार्थक्रियेतिपाठः । न्यायामृतरूपे दूष्यग्रन्थे तथैव पाठसत्त्वात्। ज्ञानानन्तरमर्थक्रियेति पाठे परीक्षणीयज्ञानोत्तरं घटार्थक्रियेत्यर्थः । तत्र विशेपदर्शनजन्यत्वोक्त्या संवाद उक्तः । स्वसमानविषयकत्वस्येव स्वविषयव्याप्यवत्त्वाविषयकत्वस्यापि संवादत्वात्तद्विषयानुकूलविषयकत्वस्यैव तत्संवादत्वसम्भवादिति बोध्यम् । घटार्थक्रिया घटानयनादौप्रवृत्त्यादिकम् । सजातीयविजातिययोस्संवादमुक्त्वा अविसंवादमाह—**प्रत्यक्ष इत्यादि** । चन्द्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षे क्लृप्तस्य दूरादिदोषस्याभावश्चेत्यर्थः । तथा च भ्रमत्वप्रयोजकदोपाभावेन मानान्तरविरुद्धग्राहित्वाभावात्तयोरपि संवाद इति भावः । नन्वागन्तुकदोषाभावेऽप्यविद्याकामकर्मरूपाणां नित्यदोषाणां सत्त्वात् कथं विसंवादाभावोक्तिः । श्रुत्यादिविसंवादस्यैव च सत्त्वात्तत्राह—**एवमेव च दोषाभावेति** । आगन्तुकदोषमात्राभावेत्यर्थः । **प्रवृत्तीति** । सजातीयसंवादविसंवादस्थलेऽपि प्रवृत्तिरूपसजातीयज्ञानफलसंवादादिसत्त्वात् प्रवृत्तिपदेनैव सजातीयविजातीययोर्ग्रहणमविसंवादप्रयोजकम् । दोषाभावादिकमपि परीक्षायामन्तर्भाव्याह—**दोषाभावादिति**। **स्वसमानेति** । स्वसमानकालीनं यत्प्रामाण्यस्य प्रामाण्यघटकं विषयनिष्ठमबाध्यत्वं, तद्व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । **धूमेनेत्यादि** । यथोदयनाचार्यादिमते साध्ये हेतुसमानकालीनत्वभानस्यानुमितावौत्सर्गिकत्वस्वीकाराद्धूमेन तत्समानकालीन एव वह्निरनुमीयते, तथा एतज्ज्ञानविषय अबाधितोऽबाधितविषयकत्वेन ग्रहीतज्ञानप्रवृत्त्यादिविषयत्वात् तादृशज्ञानाविरुद्धत्वादित्याद्यनुमानेन तादृशविषयत्वादिरूपसंवादादिहेतुसमानकालीनं[1]) विषयस्याबाध्यत्वमनुमीयत इत्यर्थः । ननु नवीनतार्किकैस्साध्ये हेतुसमानकालीनत्वभानस्यौत्सर्गिकत्वं न स्वीक्रियते । तत्राह—**तथाचेति** । परीक्षयापि विषयाबाध्यत्वव्यवस्थादरे चेत्यर्थः । मात्राबाध्यत्वं मात्राबाध्यत्वमेव । प्रमाणे प्रमाविषये । **व्यवस्थितमिति** । तादृशसंवादादिशरीरे कालानवच्छिन्नमबाध्यत्वं न निवेशयितुं शक्यम् । तस्य दुर्ग्रहत्वेनोक्तत्वात् । तत्तद्व्यवहारकालावच्छिन्नस्य तस्य तत्र निवेशे च तस्यैव बाध्यत्वं वाच्यम् । न तु कालानवच्छिन्नस्य । शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारादिति भावः । योगक्षेमं सत्ता । मिथ्याभूतैः **व्यवहारकाले बाध्यमानैः** । सत्या व्यवहारकालाबाध्यविषयिका । क्रियते प्रयुज्यते । **वर्णज्ञानस्यैव**

---

१ 'तादृशविषयत्वादिसंवादादिहेतुकेन तादृशहेतुसमानकालीनम् ।' इति पाठान्तरम् ।

करणत्वात् । मीमांसकैः **कर्मब्रह्ममीमांसकैः** । औपनिषदानां मतेऽपि वर्णानामाकाशादिसमाननित्यत्वस्वीकारात् । **अतात्त्विकगन्धेति** । विशिष्टघटस्य केवलघटान्यत्वात्तत्र गन्धोऽतात्त्विकः । तस्य तदनतिरेकेऽपि भ्वप्रागभावे गन्धस्य कालिकसम्बन्धमानात्तथात्वम् । **व्याप्यतापत्तेरिति** । न च सेष्टैव । पक्षधर्मताधीविलम्बादेवानुमितिविलम्बसम्भवादिति वाच्यम् । गगनादौ जगद्व्याप्यत्वव्यवहारस्यानुभवविरुद्धत्वात् । किं च व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्वात् वह्निव्याप्यगगनं पर्वतीयमिति ज्ञानात् पर्वते वह्न्यनुमितिस्स्यात् । गगने अवृत्तित्वज्ञानस्य गगनप्रकारकधीप्रतिबन्धकत्वेन तत्काले तदनुत्पादेऽपि तद्विशेष्यकपरामर्शोत्पादे बाधकाभावात् । कि च गगनादेरित्यादिपदेन तत्तज्जलीयरूपादेरपि धूमादिव्याप्यतापत्तिरुक्ता । केन चित् सम्बन्धेन तस्यापि साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावात् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यदावव्याप्तेरिति दिक् । ननु, प्रयुक्तत्वं क्षेमसाधारणी जन्यतव । अन्यथा बिंबाभावात् प्रतिबिम्बाभाव इतिवत् बिम्बाभावात् गगनाभाव इत्यपि व्यवह्रियेतेत्यत आह—**तस्मादिति** । स्वेतरस्य यस्य यस्य सत्त्वे स्वस्य सत्त्वे अग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं, तस्य तस्य सत्त्वेऽपि स्वस्याभावसत्त्वे उत्तरक्षणे अवश्यं तदसत्त्वम् । तादृशसत्त्वं क्षेमसाधारणकारणत्वमिति रीत्या प्रतिबिम्बाभावनिष्ठस्य क्षेमसाधारणजन्यत्वस्य प्रतिबिम्बघटितत्वेनातात्त्विकत्वात् प्रतिबिम्बेतरभागवैयर्थ्याच्च प्रतिबिम्बमेव बिम्बपूर्वकत्वेऽपि तादात्म्येन हेतुरिति भाव. । बिम्बं तत्पूर्वकत्वं वा साध्यम् । एतेन कार्यकारणभावापन्नधीविषययोस्समानसत्ताकत्वानियमेन । तन्त्रं समवापकम् । प्रयोजकं व्याप्यम् । **बहिर्भूतेति** । तार्किकादिरीत्योक्तम् । स्वमतेत्वबाधितविषयकत्वरूपं प्रमात्वं निर्विकल्पेऽप्यस्त्येव । सर्वबाधावधित्वात् सर्वबाधकधीविषयत्वात् । तस्य बाधे तद्धियः सर्वबाधकत्वं नोपपद्यत इति भावः । **सत्यत्वादिति** । तन्मतेऽपि सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वविशिष्टस्य शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वेऽपि तादृशासत्त्वस्य सत्त्वादिति भावः । ननु तथापि ज्ञानविषयत्वविशिष्टरूपेण मिथ्यात्वं ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्य, तत् स्वीक्रियत एव । तथापि शुद्धरूपेण सत्यतेति सदृष्टान्तमाह—**यथेति** ॥

॥इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षस्य उपजीव्यताभङ्ग॥

औदुम्बरीं उदुम्बरवृक्षशाखाम् । ऐन्द्या 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाशुष'इत्यादिऋचा । गार्हपत्यं नक्तमाधानसंस्कृताग्निम् । **स्मृतिरूपेणेति** । ज्ञायमानहेतोरनुमानत्वमते इदं । हेतुज्ञानस्यानुमानत्वमते तु स्मृतिविषयकधीरूपेणेति

तदर्थः । औदुम्बरीसर्ववेष्टनस्मृतिः तादृशश्रुतिमूलिका । बाधकाभावे सति शिष्टगृहीतस्मृतित्वात् । या बाधकाभावे सति यदर्थकशिष्टगृहीतस्मृतिः, सा तदर्थकश्रुतिमूलिका । यथा प्रत्यक्षश्रुतिमूलकस्मृतिरित्यनुमानरीतिः । **नेन्द्रेत्यादि** । 'कदाचने'त्यादिमन्त्रगतेन्द्रादिपदानामिन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपेणेत्यर्थः । **शेषत्वश्रुतीति** । उक्तसामर्थ्यम् उक्तमन्त्रे इन्द्रशेषत्वबोधिकया श्रुत्या युक्तम् । उक्तसामर्थ्यत्वात् । यत् यन्निष्ठयदर्थप्रकाशनसामर्थ्यं, तत् तन्निष्ठस्य तदर्थशेषत्वस्य बोधिकया श्रुत्या युक्तम् । प्रत्यक्षश्रुतिविनियुक्तमन्त्रादिसामर्थ्यवदिति बोध्यम् । **चोदनालिङ्गेत्यादि** । विधिवाक्यसादृश्येत्यर्थः । सोमारौद्रचरुयागः श्रुतिबोधितबर्हिरङ्गकः । तादृशपौर्णमासविधिसदृशविधिकत्वात् । यत् श्रुतिबोधितयदङ्गकयदीयविधिसदृशविधिकं, तत् श्रुतिबोधिततदङ्गकम् । यथा 'यद्ब्राह्मणानि पञ्चहवींषि तद्ब्राह्मणानीतराणी'ति प्रत्यक्षवचनातिदिष्टश्रुतिबोधिताङ्गकम् । सादृश्यं तु निर्वपत्यादिपदद्विदेवतत्वादिकम् । **अनुमानेन च बाध्येतेति** । प्रथमतृतीये चिन्तितम् । ज्योतिष्टोमे सदोनामकमण्डपे औदुम्बरी निखन्य स्थाप्यते । तस्याः 'सर्वा औदुम्बरी वेष्टयितव्ये'ति स्मृत्या सर्ववेष्टनं विहितम् । 'औदुबरीं स्पृष्ट्वोद्गाये'दिति श्रुत्या च स्पर्शनं विहितम् । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतिः प्रमाणमेव । शिष्टगृहीतस्मृतित्वात् । व्रीहियवादिश्रुत्योरिव तत्कल्प्यश्रुतिप्रत्यक्षश्रुत्योरपि प्रामाण्यसम्भवाच्चेति प्राप्ते, न प्रमाणम् । स्पर्शश्रुतिप्राप्तेनावेष्टितत्वेन 'वेष्टनीया न वे'ति जिज्ञासानुत्पत्त्या वेष्टनस्मृत्या श्रुतेस्तावदनुमानात् अनुमितायाः अपि श्रुतेस्सापेक्षत्वकल्प्यत्वादिना प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्याच्चेति भाष्ये सिद्धान्तितम् । सा प्रमाणमेव । 'वेष्टनीया न वे'ति जिज्ञासाविरहेऽपि 'स्मृतेर्मूलं श्रुतिः लोभादिकं वे'ति जिज्ञासासम्भवात् । शिष्टगृहीतस्मृतेर्लोभादिमूलकत्वे मन्वादिस्मृतेरपि तदापत्तेः । श्रुतिमूलकत्वस्य तत्रानुमानसम्भवात् । परं तु यावत्तन्मूलश्रुतिर्न यस्य प्रत्यक्षा, तेन तावत्तदर्थो नानुष्ठेयः । अर्थवादादिकमन्यपरवाक्यं दृष्ट्वापि हि स्मृतिः प्रणेतुं शक्यते । सा च प्रत्यक्षश्रुत्यनुमेययोर्विरोधे न प्रमाणम् । वस्तुतस्तु, तन्मूलश्रुतिर्येन न दृष्टा, तेनापि तदर्थोऽनुष्ठेय एव । तस्यामर्थवादादिमूलकत्वशङ्कायां मन्वादिस्मृतावपि तदापत्तेः । तस्मात् शाक्यादीनां वेदोक्ताहिंसादिधर्मवक्तृत्वेन शिष्टत्वात् तदीयस्मृतिर्मानमिति प्राप्ते, वेदप्रामाण्यास्वीकारेण तेषामशिष्टत्वात् न सा प्रमाणमित्येवाधिकरणं रचनीयमिति वार्त्तिकम् । 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणाम्'इति विहितेष्टौ 'शरमयं बर्हि'रितिश्रुताः शराश्चोदकप्राप्तं बर्हिर्न बाधन्ते । 'शरमयी भूमि'रित्यत्रेव बहुशरसंयोगमात्रस्य

बर्हिषि प्रतीतेरिति प्राप्ते, उक्तसंयोगविधानस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टं स्तरणरूपं बर्हिःकार्यमुद्दिश्य शरा विधीयन्ते । मयट्श्रुतिस्तु अतिदेशप्राप्तलवनादिसंस्कार-विशिष्टतया शरविकारस्यानुवादः । न च कुशकार्यस्येव कुशानामप्यतिदेशेनैकेन प्राप्तिः । पदार्थविशिष्टस्यैवोपकारस्यातिदेशात् । तथा च कुशकार्यप्रापकत्वेनाति-देशस्योपजीव्यत्वात्तत्प्राप्तकुशबाधासम्भवेन कुशाभावकाले शरस्यानुष्ठानमास्तामिति वाच्यम् । शरविधिपर्यालोचनेन कुशरूपपदार्थांशे अतिदेशस्य सङ्कोचात् । अन्यथा शरविधिवैयर्थ्यात् । ([1]कुशाभावकाले शराणां विधौ तु मानाभावः । 'यदि सोमं न विन्देदि'त्यादिवत् ज्ञापकाभावात् । शरविधेः प्रत्यक्षत्वेनोपजीव्येनापि कुशातिदेशेन तादृशोपमर्दासम्भवात् कुशाभावकालविषयकत्वे शरशास्त्रस्य नित्यवत् श्रवणविरोधापत्तेश्च ।) तस्मात् कुशानां शरैर्बाध इति दशमचतुर्थे स्थितम्। तदेतस्मिन्नधिकरणद्वये प्रत्यक्षविषयश्रुतेरनुमानबाधकत्वमुक्तम् । त्वन्मते सत्त्वप्र-त्यक्षस्य मिथ्यात्वानुमानेन बाधे उक्तश्रुतित्रयप्रत्यक्षस्योक्तस्मृतिहेतुकेनानुमानेन बाधः स्यादित्यर्थः । तद्बाध्यबाधकभावस्य उक्तश्रुतिविषयकप्रत्यक्षोक्तस्मृतिहेतुकानुमा-नयोर्बाध्यबाधकभावस्य । **शास्त्रार्थत्वेति** । उक्तानुमानस्योक्तश्रुत्यैव बाध्यता शास्त्रार्थः । तयोर्विरुद्धविषयकत्वात् । न तु तत्प्रत्यक्षेण । तयोस्तदभावादित्यर्थः । तथाचोक्तप्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धविषयकत्वे बाध्यबाधकत्वं शास्त्रार्थस्स्यात् । अतोऽविरुद्धविषयकत्वान्नोक्तापत्तिर्युक्तेति भावः । ननु, तस्याशास्त्रार्थत्वेऽपि त्वया प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यताया उक्तत्वेन तादृशप्रत्यक्षं तव मते तादृशानु-मानबाध्यं स्यात । तत्राह—**अस्माभिरिति** । विरुद्धविषयकप्रत्यक्षस्यैवास्मा-भिस्तर्कानुमानबाध्यताया उक्तत्वेन नोक्तापत्तिर्युक्तेति भावः । ननु, उक्त-श्रुतित्रयस्य प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव बाधकत्वं शास्त्रार्थः । तच्चोक्तरूपस्य बलवत् प्रत्यक्षघटितत्वादेव । तत्राह—**प्रत्यक्षविषयेति** । **विरोधाभावादिति** । तथा च नोक्तरूपेण बलवत्त्वं श्रुतेः । वैकृतमन्त्रलिङ्गादिकल्प्यश्रुतेरप्यतिदेशरूपा-नुमानापेक्षया बलवत्त्वात् । किं तु निरवकाशत्वक्लृप्तत्वादिना । तथा च तद्रू-पस्यैव बाधकत्वे प्रयोजकत्वम् । न प्रत्यक्षविषयश्रुतित्वस्येति न प्रत्यक्षस्य ब-लवत्त्वं तत्रोपयुज्यत इति भावः । ननु, प्रमाणमेवानुमानात् बलवत् । प्र-माणं च श्रुतिज्ञानं प्रत्यक्षरूपम् । न श्रुतिः । तत्रापि श्रुतिज्ञानमात्रं ना-नुमानात् बलवत् । श्रुत्यनुमितेः श्रुत्यनुमित्यपेक्षया बलवत्त्वासम्भवात् । किं-तु श्रुतिप्रत्यक्षम् । विरुद्धविषयकत्वमपि तस्यास्त्येव । शाब्दधीद्वारा शब्द-

---

१. 'कुशाभावेत्यारभ्य नित्यवत् श्रवणविरोधादि'त्यन्तम् अधिकः पाठः।

प्रमाणस्य सविषयकत्वात् । तथा च श्रुतिप्रत्यक्षं श्रुत्यनुमित्यपेक्षया बलवदिति शब्दप्रमाणयोरेव प्रत्यक्षत्वानुमितित्वाभ्यां बलाबलमुक्तशास्त्रार्थः । तत्राह—**न हि शब्दप्रत्यक्षयोरैक्यमस्तीति** । (बाधकत्वेन शास्त्रे निर्णीतं यत् शब्दसामान्यं, तस्य प्रत्यक्षैक्यं न ह्यस्तीत्यर्थः । कुत्र शब्दस्य तादृशस्य न प्रत्यक्षैक्यम् । तत्राह—**शब्दस्येति** । वैकृतमन्त्रविशेषलिङ्गकल्प्यश्रुत्यादिरूपशब्दज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यापि प्रकृतमन्त्रादिप्रापकातिदेशादिसर्वप्रमाणबाधकत्वं शास्त्रानुसारिन्यायेनावोचाम पूर्वमित्यर्थः ।) तथा च शब्दप्रमाणस्य निरवकाशत्वक्लृप्तत्वादिना सावकाशत्वकल्प्यत्वादिमतोऽनुमित्यात्मकश्रुतिज्ञानात् बलवत्त्वस्योक्ताधिकरणार्थत्वेऽपि (प्रत्यक्षत्वानुमितित्वाभ्यां बलाबलं) नोक्ताधिकरणार्थ इति भावः । शैत्यम् । अनौष्ण्यम् । स्थायित्व अक्षणिकत्वम् । अर्थक्रिया दाहादिकार्यम् । तत्त्वं व्याप्यम् । **अयोग्यशृङ्गसाधन इति** । न च शृङ्गत्वावच्छेदेन योग्यत्वनिश्चयात् नायोग्यशृङ्गत्वेनानुमितिस्संभवतीति वाच्यम् । अस्मदादिचक्षुराद्ययोग्यस्य देवगवि शृङ्गस्य सत्त्वेनोक्तनिश्चयासम्भवात् । अश्वादौ शृङ्गसन्देहकाले अयोग्यशृङ्गानुमितिसम्भवात् ॥ ॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वम् ॥

तस्मादित्यादि । 'तस्माद्धूमएवे'त्यादेरर्थवादस्य 'गुणवादस्त्वि'ति सूत्रेण 'अदितिरि'त्यादिमन्त्रस्य च 'गुणादविप्रतिषेध'इति सूत्रेण गौणार्थता सिद्धान्तत्वेन नोच्येतेति योजना । **दृष्टविरोधेनेति** । अर्थवादाधिकरणे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'त्यादेर्धर्मानुत्पादकत्वं स्वार्थानुवादकत्वं च दृश्यते ।'स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागि'त्यादेस्तु स्वार्थो बाधित एव । मनस्स्तेनसदृशम् । वागनृतप्रायवादिनीत्यर्थकत्वे त्वनुवादत्वापत्तेर्विधिकल्पकत्वं वाच्यम् । स च विधिर्वाङ्मनसयोरनृतादियोगादन्येनापि तत्सेव्यमित्येवरूपश्चेत् , प्राप्तार्थत्वादनुवादस्स्यात् । 'नानृतं वदे'दित्यादिशास्त्रविरुद्धश्च स्यात् । 'अनृतेनैव स्वकार्यं साधयेत्' 'स्तेयेनैव द्रव्यमार्जयेत्' इति परिसंख्यारूपश्चेत् त्रैदोष्यापत्तिः । 'सत्यमेव वदेत्' 'प्रतिग्रहादिनैव द्रव्यमार्जये'दिति शास्त्रविरोधश्च । अत एवा'नृतं वदेदेवे'ति नियमविधिरूपोऽपि न । नापि विकल्पः । कल्प्यत्वेनास्य दुर्बलत्वात् । तस्माच्छास्त्राविरोधेन विध्यकल्पकत्वात् स्तेनमित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यम् । एवं 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः अर्चिरेवा-

---

१. शब्दप्रत्यक्षयोः शब्दसामान्यप्रत्यक्षसामान्ययोः । ऐक्ये दोषमाह—**शब्दस्येति** । निर्दोषवाक्यस्येत्यर्थः । **बलवत्त्वमिति** । तथा च तयोरैक्ये 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृत'मिति स्मृतिविरोधः । इति पाठान्तरम् ।

२. प्रत्यक्षज्ञानसामान्यस्यानुमितिसामान्यात् बलवत्त्वम् ।' इति पाठान्तरम् ।

ग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमस्तस्माद्दिवाग्निरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्त'मित्यादेर्दृष्टविरोधा-
दप्रामाण्यमिति 'शास्त्रदृष्टविरोधादि'ति सूत्रेणाशंक्यान्येषामप्यर्थवादानामन्यैः
प्रकारैरप्रामाण्यमाशंक्य 'गुणवादस्त्वि'ति सूत्रेण बाधितार्थकानामुक्तार्थवादानां गौ-
णार्थकत्वं प्रतिज्ञाय 'रूपात् प्रायादि'त्यादिसूत्रैरुपपाद्यगौणार्थधीद्वारा विध्य-
पेक्षितस्तुतिनिन्दाबोधकत्वमुक्त्वा सर्वार्थवादानां करणेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाग-
तप्राशस्त्याप्राशस्त्यधीपरत्वमिति सिद्धान्तितम् । तत्र 'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णा-
ती'ति विधेश्शेषभूते 'स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागि'त्यत्र स्तेनशब्दः प्रच्छन्न-
कारित्वरूपाद्रूपात् गौणः। अनृतशब्दस्तु अनृतवाक्यबाहुल्यरूपात् प्रायात् गौणः।
वाङ्मनसयोर्निन्दया हिरण्यस्य विधेयस्य स्तुतिधीः । 'तस्माद्धूम एवे'त्यादौ तु
'दूरभूयस्त्वादि'ति सूत्रोक्तदूरभूयस्त्वाद्दृशिर्गौणः । अत्र 'रूपात् प्रायात्' 'दूरभू-
यस्त्वादि'ति सूत्रस्थपञ्चम्या ल्यबन्तसमानार्थकत्वात् । रूपप्रायदूरभूयस्त्वरू-
पान् गुणानादाय गुणवादोऽनृतादिशब्द इत्यर्थो बोध्यः । दूरभूयस्त्वं च भूय-
स्त्वेन दूरस्थैर्दृश्यमानत्वम् । दिवा हि दूरस्थैः भूयस्त्वेन धूम एव दृश्यते ।
नाग्निः । तथा च 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति सायं जुहोति' 'अग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
तिस्सूर्यस्स्वाहेति प्रातर्जुहोती'ति मिश्रलिङ्गकमन्त्रविध्योश्शेषभूतं तस्मादित्यादिकम् ।
उभयोर्देवतयोर्मेलनादुभयदेवताको होमः प्रशस्त इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, केवललिङ्गकमि-
श्रलिङ्गकमन्त्रविध्योर्मध्ये पठितमप्युक्तवाक्यद्वयं 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति
सायंजुहोति' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यस्स्वाहेति प्रातर्जुहोती'ति केवललिङ्गक-
मन्त्रविधेः शेषः । 'उभाभ्यां सायं हूयते उभाभ्यां प्रातर्न देवताभ्यस्समं दधाती'
त्यस्यार्थवादस्य मिश्रलिङ्गकमन्त्रविधिशेषस्य सत्त्वात् । तथा च यस्माद्दिवाग्निरादित्य
गतस्तस्माद्दिवादित्यस्यैव ज्योतिष्ट्वात्तन्मात्रलिङ्गकमन्त्रः प्रशस्त इत्यर्थः । एवमर्चि-
रेवेत्यादावपि बोध्यम् । **मन्त्रस्येति** । प्रथमाद्वितीये चिन्तितम् । 'अदितिर्द्यौरदितिरन्त-
रिक्षमि'त्यादिमन्त्रा अप्रमाणम् । अर्थबाधादिना दृष्टविरोधादिसम्भवात् । न चार्थवा-
दस्येव बाधितार्थकत्वेऽपि गौणार्थधीद्वारा प्राशस्त्याप्राशस्त्यधीपरत्वं तेषामास्ता-
मिति वाच्यम् । मन्त्रा हि न विधिसन्निहिता एव । किं तु ब्राह्मणभागस्थवि-
धिशेषभूतास्संहिताभागस्था अपि । तथा च दूरस्थानां तेषां न पदैकवाक्यतया प्रा-
शस्त्यादिबोधकत्वमिति प्राप्ते, ब्राह्मणवाक्यस्येव मन्त्रस्य विशिष्टवाक्यार्थधी-
जनकत्वस्याविशेषात्तादृशधियश्चानुष्ठेयसम्बन्धिप्रकाशनरूपत्वेन तादृशदृष्टोपका-
रद्वारा अनुष्ठेयप्रधानाङ्गत्वसम्भवात्तादृशदृष्टोपकारासम्भवे अदृष्टद्वारापि तदङ्ग-
त्वसम्भवात्तस्य प्रामाण्यमेव । यद्यपि हि मन्त्रवाक्यार्थस्य मानान्तरेणापि सिद्ध्या

नागृहीतगृाहित्वरूपं प्रामाण्यं सर्वमन्त्रेषु सम्भवति । तथाप्यभिहितान्वयवादे विभक्त्यन्तपदार्थशाब्दबोधस्यैव पदज्ञानकरणकत्वेन क्रियाकारकान्वयशाब्दबोधस्योक्तशाब्दधीकरणकत्वेन मन्त्ररूपार्थज्ञानस्य करणत्वान्मन्त्रस्यापि प्रमाणत्वम् । 'अनेन मन्त्रेण इममर्थं प्रकाशयेदि'ति क्रियाकारकान्वयबोधे मन्त्रेणेति विभक्त्यन्तपदार्थरूपमन्त्रकरणत्वशाब्दबोधस्य करणत्वात् । 'अदितिरि'त्यादिबाधितार्थकादिमन्त्राणां तु गौणार्थकत्वादिकल्पनया दृष्टविरोधादिकं परिहर्तव्यमिति । **तत्सिद्धीत्यादि** । तत्सिद्धि । तदुद्देश्यभूता सिद्धि यजमानाद्युद्देश्या कार्यसिद्धिरिति यावत् । जातिर्जननम् । सारूप्यं चक्षुर्ग्राह्यतेजस्वित्वादिरूपं सादृश्यम् । प्रशसा प्राशस्त्यम् । भूमा बाहुल्यम् । लिङ्गसमवाय अल्पत्वसम्बन्ध. । गुणाश्रया इति सूत्रशेष । गुणवटका इति तदर्थ. । तथा च 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादौ यजमानादिपदं यजमानापेक्षणीयसिद्धिहेतुत्वादिरूपगुणयोगात् प्रस्तरादिबोधनद्वारा 'प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषस्सादयती'त्यादिविध्येकवाक्यतया प्रस्तरादिस्तुतिपरम् । यस्मात् प्रस्तर उक्तहेतु, तस्मात् प्रशस्त इति । न तु यजमानादिपद प्रस्तरादिनाम । सोमादिपदवत् अर्थान्तरे अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । नापि प्रस्तरकार्ये स्रुग्धारणादौ यजमानविधि । उक्तविध्येकवाक्यताभङ्गापत्ते । 'अग्निर्वै ब्राह्मण' इत्यादावग्निजननस्थानजातत्वगुणात् ब्राह्मणादिधीद्वारा ब्राह्मणादिस्तुतिपरमग्न्यादिपदम् । सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुखात् अग्निब्राह्मणयोर्जननस्य श्रुत्युक्तत्वात् । एव'मादित्यो यूप' इत्यादौ सारूप्यं गुणः । यद्यपि तत्सिद्धिहेतुत्वादिकमपि सारूप्यं, तथापि सारूप्यपदेन चक्षुर्ग्राह्य तेजस्वित्वादिसादृश्य विवक्षितमिति साम्प्रदायिकाः। तत्रेद चिन्त्यम् । तत्सिद्धिसूत्रे तत्सिद्ध्यादीना षण्णामन्यतममेव गौणशब्देन बोध्यत इति नियमो विवक्षित । अन्यथा षण्णां कथनवैयर्थ्यात् । तथा चार्थवादाधिकरणे 'रूपादि'त्यनेन 'स्तेन मन' इत्यादौ प्रच्छन्नकारित्वरूपसारूप्यरूपगुणनिर्देश एव वाच्यः । अन्यथा तस्य तत्सिद्ध्यादिरूपत्वासम्भवेन षडाधिक्यापत्तेः । तथा च तस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावेन सारूप्यत्वानुपपत्तिः । तस्मात् सारूप्यं सादृश्यम् । तच्च मीमासकमते अतिरिक्तपदार्थ । न तु तत्सिद्धिहेतुत्वादिरूप इति ततो भेदः । सादृश्यस्य तत्तदसाधारणरूपत्वेऽप्यादित्यादिभेदविशिष्टस्य तेजस्वित्वादेरेव सादृश्यसारूप्यादिपदार्थत्वात् न तस्योक्तहेतुत्वादिरूपतत्सिद्ध्यादिरूपता । तत्सिद्ध्यादेर्यजमानादिभेदाविशेषितत्वादिति ध्येयम् । 'अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गो अश्वा' इत्यादावजादीनां तत्र विहितत्वेन न प्रतिषेधः, पर्युदासो वा । नापि 'अयज्ञीया वै माषा' इत्यादाविव

प्रतिनिधितया प्राप्तस्य निषेधः । 'पुरस्तात् प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्ये'ति सन्निहितविध्येकवाक्यताभङ्गापत्तेः। किं तु उक्तविध्यपेक्षितगवाश्वादिस्तुतिपरत्वम्। पशुपदस्य प्रशस्तपशुपरत्वात् । 'सृष्टीरुपदधाती'त्यत्र इष्टकोद्देशेनोपधानं विधीयते इति भाष्यम्। वार्त्तिकं तु उपधानमात्रस्य विधेयत्वे'चित्रिणीरुपदधाति वज्रिणीरुपदधाती'त्यनेकवाक्यानां वैयर्थ्यापत्तिः। एकेनैव तद्विधिसंभवात्। अत इष्टकोद्देशेन मन्त्रविशिष्टोपधानभावना विधीयते। सृष्टिपदं हि सृष्ट्यर्थकपदघटितमन्त्रकरणकोपधानकर्मेष्टकाबोधकम्। 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतो'रिति सूत्रविहितमतुबन्तत्वात्। यासामिष्टकानामुपधानकरणीभूतो मन्त्रः सृष्ट्यादिपदार्थसम्बन्धी, तादृशेष्टकासु मतुबन्तस्य लोपश्चेति सूत्रार्थः। उक्तपदार्थस्य सम्बन्धस्तु तदर्थकपदवत्त्वम् । नन्वेकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावेन क्रियायामन्वयधीः 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष' इत्यादाविव व्युत्पत्तिविरुद्धेति चेन्न । उक्तसूत्रेणेष्टकारूपकर्मकारकस्य मन्त्रकरणकोपधानरूपकरणान्वितस्य तद्धितवाच्यत्वोक्तिसामर्थ्यादेव तादृशान्वयधियोऽपि प्रकृते व्युत्पत्तिसिद्धत्वकल्पनात् । न हि क्रियासम्बन्धमप्राप्तयोः कारकयोरन्वयः शब्देन बोध्यते । 'क्रियागर्भत्वात् सम्बन्धस्ये'ति वार्तिकाद्युक्तेः । अत एव 'आग्नेयोऽष्टाकपाल'इत्यादौ तद्धितेनैकेनोक्तयोरप्यग्न्यादिदेवताष्टाकपालादिद्रव्यरूपकारकयोः प्रथमतःक्रियायामन्वितयोरेव मिथोऽन्वयः । तस्मादेकतद्धितोपस्थितयोरप्युपधानेष्टकयोः कर्मत्वकरणत्वरूपाभ्यामाख्यातार्थभावनान्वयो युक्त एव । धातुस्तु तद्धितोक्तोपधानस्यानुवादः। यदि तु तद्वन्मन्त्रकरणकेष्टकैव तद्धितवाच्या । करणत्वस्योपधानद्वारकत्वमुपदधातिसमभिव्याहारलभ्यमिति ज्ञापनाय उपधान इति सौत्र पदमित्यालोच्यते, तदातूक्तानुपपत्तिर्नास्त्येव। मन्त्ररूपकरणविशिष्टोपधानस्य तद्धितार्थत्वाभावेन तद्धितार्थेष्टकोद्देशेन विधेयत्वसम्भवात् । अत्र यद्यपि 'इष्टकाभिरग्निञ्चिनुत' इति वाक्यबोधितेष्टकानिष्ठचयनाङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यैवोपधानं प्राप्तु शक्यम् । तथापीष्टकोद्देशेन तद्विधेः फलमुपधानस्य चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिः प्रतीष्टकमेकैकोपधानसिद्धिश्च। इष्टकासंस्कारद्वारा उपधानस्य चयनाङ्गत्वसिद्ध्याङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वस्य प्रयोगविधिलभ्यत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायाच्च । यद्यपि चेष्टकाप्रकाशकत्वेन मन्त्राणामुपधेयेष्टकाङ्गत्वं प्राप्तुं शक्यम्। तथापि तद्विधेः फलमुपधाने तेषां नियमः, उपधानेतरग्रहणादिपरिसंख्या वा मध्यमचितिसम्बन्धश्च। 'यां वै कां चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमचितावुपदध्यादि'ति श्रुत्या प्रत्यक्षश्रुतिविहितमन्त्रकाणामिष्टकानाम्मध्यमचिति सम्बन्धविधानात्। ब्राह्मणशब्दो हि विधायकवेदवाची ।

अभिजानातिश्च प्रत्यक्षवाची। तथा च ब्राह्मणविशिष्टाया यस्या इष्टकाया प्रत्यक्षविषयत्वं, तस्या उक्तसम्बन्धो विहितः। इष्टकानां सर्वासां प्रत्यक्षविषयत्वेन तासु तदुक्तिर्व्यर्थेति तद्विशेषणस्य विधायकवेदस्यैव तत् विवक्षितम्। ब्राह्मणशब्दार्थोऽपि प्रकृते ब्राह्मणावयवरूपं तद्धितपदमेव। मतुप्प्रत्ययेन वाच्यत्वरूपस्य सम्बन्धस्य बोधनात् उक्तताद्धितस्यैवेष्टकावाचित्वात् ब्राह्मणवाक्यवाच्यत्वस्याप्रसिद्धेश्च। प्रतिपाद्यत्वस्यैव मतुबर्थत्वे तस्य सांशभावनायामेव सत्त्वेनेष्टकायामसत्त्वात्। प्रतिपाद्यघटकत्वरूपाप्रसिद्धसम्बन्धस्य बोधने तु प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रसिद्धार्थत्यागेन पीडा स्यात्। तद्वरमप्रधानस्य ब्राह्मणपदस्यैव विधायकीभूतनामाख्यातसमुदायरूपवाक्यावयवे पदे लक्षणा स्वीकृता। एवं च इतिकरणविनियुक्तलोकंपृणमन्त्रकेष्टकाया मध्यमचितिं सम्बन्धव्यावृत्ति। न च 'इष्टकाभिरग्निं चिनुत'इत्यत्र विधायके विद्यमानेनेष्टकापदेन वाच्याना सर्वेष्टकाना तत्सम्बन्धापत्तिस्तदवस्थेति वाच्यम्। इष्टकोद्देशेन विधायकं यद्वेदवाक्यं, तदवयवस्यैव प्रकृते ब्राह्मणशब्दार्थत्वात्। अन्यथा 'या वै कां चने'त्यादिवाक्यवैयर्थ्यात्। अत्र सृष्टिप्रकाशकंपदयुक्तोपधानमन्त्रा यद्यपि चतुर्दशैव। तेष्वेव ब्रह्मासृज्यतेत्यादिरूपेण सृज्धातुयोगात् त एव च सृष्टिपदमुख्यार्थः, तथापि सृष्ट्यप्रकाशका ये त्रयो मन्त्राः तदपेक्षया बहुत्वयुक्तसृष्टिप्रकाशकमन्त्रघटितैकसमूहान्तर्गतास्सप्तदश मन्त्राः बहुत्वरूपभूमघटितगुणयोगात् सृष्टिपदार्थः। 'यत् सप्तदशेष्टका उपदधाती'त्यर्थवादात्। 'प्राणभृत उपदधाती'त्यादौ तु प्राणभृत्पदाघटितमन्त्रापेक्षया बहुत्वशून्या ये तत्पदघटितमन्त्रास्तत्पदाघटितमन्त्राश्च' तद्घटितैकसमूहान्तर्गतत्वरूपेण बहुत्वाभावरूपलिङ्गसमवायघटितगुणेन ते मन्त्राः प्राणभृत्पदार्थः। यत्तु, अल्पत्वघटित एव गुणो लिङ्गसमवाय इति तन्न। छत्रिद्वयाच्छत्रिद्वयघटितसमूहस्थलेऽपि छत्रिणो यान्तीत्यादिप्रयोगे गौणच्छत्रिपदाग्रहात्तादृशे वैदिके पदे लक्षणास्वीकारे प्राणभृदादिपदेऽपि तदापत्तेः। तस्मात् सृष्ट्यादिपदं विधायकम्। नोपधाननामधेयम्। न चानुवादः। भाष्यकारमते तु अनुवाद एव। न नामधेयम्। न वा विधिरिति नामधेयपादोक्ततत्सिद्धिसूत्रविवेचनम्। तत्सिद्धिपेटिकेति। तत्सिद्धिपदघटितं सूत्रं पेटिकेव। सर्वगौणार्थानामभिमताना प्राप्तिस्थानत्वादित्यर्थः। गौणार्थेनेति। शक्त्या सिंहपदेन जातिविशेषोपस्थितिर्जन्यते। तया सिंहव्यक्त्युपस्थितिः। सा लक्षणा। शक्योपस्थितिजन्यायाश्शक्यसम्बन्ध्यर्थोपस्थितेरेव लक्षणात्वात्। तया जनिता शौर्याद्युपस्थितिर्गौणीवृत्तिः। तद्विषयो गौणार्थ उच्यते। तदुक्तं भट्टपादैः—'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥'इति। अभिधेयस्य वाच्यस्य यत् सम्बन्धि

तद्धीर्लक्षणा। लक्षणाविषयीभूतव्यक्तेर्गुणैर्योगात् विषयत्वरूपात् वृत्तेर्गुणोपस्थितेर्गौणता। गौणीत्वमित्यर्थः। **शौर्यादिगुणानां** सिह्मो बाल इत्यादिवाक्ये बालादिनामार्थे तादात्म्येनान्वयः। न च सिह्मादिना स्ववृत्तिशौर्यादेरेवोपस्थितिः। तेनैव सह पूर्वं सम्बन्धस्य गृहीतत्वात्। तस्य च बाले बाधान्नान्वयसम्भव इति वाच्यम्। स्ववृत्तितावच्छेदकजातिविशेषवत्त्वसम्बन्धेन विजातीयशौर्यादेर्बालादिवृत्तेरेव सिह्मादिवाक्योपस्थितिसम्भवात्। भट्टमते समवायविशेषणतयोरस्वीकारेण तयोः स्थाने तादात्म्यस्यैव स्वीकारेण गुणकर्मसामान्यादिरूपस्य सर्वस्यापि गुणस्य तादात्म्येनैव नामाद्यर्थेऽन्वयः। अभावादिगुणस्य स्वाधिकरणस्वरूपस्य तादात्म्येनैव स्वाधिकरणेऽन्वयः। द्रव्यादिरूपस्य गुणस्य संयोगादिनेति दिक्। अत्र प्रत्यक्षबाधकाद्वैतश्रुतौ। **नाद्वैतेति**। 'यजमान' इत्यादिश्रुतौ तु नोपक्रमादिकम्। अतस्तत्र गौणार्थेनेति भावः। **अपूर्वत्वेति**। प्रस्तरयजमानाभेदादेर्मानान्तराज्ञातत्वरूपमपूर्वत्वम्। **वाक्यशेषेति**। विधिवाक्यरूपवाक्यशेषणार्थवादानां स्वापेक्षितस्तुतिनिन्दापरत्वनिश्चयादन्यपरेभ्योऽर्थवादेभ्यो न प्रत्यक्षविरुद्धार्थसिद्धिरिति प्रत्यक्षं व्यवहारकाले बाधितं नेत्यर्थः। गतिसामान्येन सर्ववेदान्तजन्यावगतीनां जीवब्रह्मैक्यविषयकत्वेन समानतया। **किञ्चिज्ज्ञत्वेति**। स्वकीयावस्थात्रयमात्रभासकत्वेत्यर्थः। **ऐक्यान्वयेति**। ऐक्यबोधेत्यर्थः। पदार्थतावच्छेदकविशिष्टयोरेव मिथोऽन्वयधीर्मुख्यया वृत्त्या सर्वत्रौत्सर्गिकी। यथा 'घटो मेयवा'नित्यादौ घटत्वघटयोर्मेयतद्वतोरभेदान्वयधीः। अत एव 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यादौ लौहित्यस्य विशेषणत्वेन प्रचरणकाले उष्णीषे तत्सत्त्वमपेक्षितम्। 'सर्वादीनि सर्वनामानी'ति सूत्रे सर्वपदस्यापि विशेषणत्वात् सर्वनामसंज्ञेति महाभाष्यकाराः। यत्र तु पदार्थतावच्छेदकेनोपहित, उपलक्षितो वा पदार्थः शाब्दबोधे विषय, तत्र लक्षणैव। विशिष्टे शक्तिज्ञानेन शाब्दबोधे जननीये विशेषणस्य पदार्थान्तरयोग्यताज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेन शक्तिज्ञानजन्यबोधस्य पदार्थान्तरे पदार्थतावच्छेदकान्वयविषयकत्वनियमात्। तथा च लक्षणां विना 'तत्त्वमसी'त्यत्र जायमानो बोधः पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थान्तरे तत्त्वावच्छेदके चान्वयं विषयीकुर्यात्। अविषयीकुर्वन्वा विशिष्टे शक्तिज्ञानेन न जन्यते। किं तु विशेष्यमात्रे शक्तिज्ञानेनेति भावः। **अन्वयेति**। **बोधेत्यर्थः**। सामानाधिकरण्येन। अकार्यकारणद्रव्यमात्रतात्पर्यकसमानविभक्तिकनानानामत्वेन। ऐक्यस्य शुद्धव्यक्तिमात्ररूपस्य। प्रतीयमानस्य प्रतियमानत्वेन विवरणादौ निर्णीतस्य। विशेष्यमात्रान्वयस्य विशेष्यमात्रशाब्दाधीप्रयो-

जकविशेष्यमात्रोपस्थितेः । व्यपदेशादिति। विशिष्टशक्तिज्ञानाकार्यशाब्दधीजनको-पस्थितित्वरूपलक्षणासाधर्म्याच्छक्योपस्थितेरपि लक्षणात्वोपचारः । न च शक्यैकदेशानुभवस्य शक्तिज्ञानजन्यत्वे पशुरपशुर्गौर्नित्येत्यादौ प्रयोगे पशुत्वगोत्वादौ शक्त्यैवोपस्थापिते पशुभिन्नादेरभेदान्वयसम्भवेनोक्तप्रयोगो योग्य स्यादिति वाच्यम् । शक्यविशेषणीभूतस्य शक्यस्य शाब्दबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् शक्याविशेषणशक्यबोधस्यैव तच्छक्तिधीकार्यत्वात् । अत एवानुकूलयत्नशक्तादाख्यातपदादनुकूलमात्ररूपेण 'रथो गच्छती' त्यादौ व्यापारस्य बोध शक्त्यैवेति कुसुमाञ्जलावुक्तम् । अनुकूलत्वयत्नत्वाभ्यां विशिष्टे शक्तेः स्वीकारादनुकूल न शक्ये विशेषणम् । बलवदनिष्टाजनकत्वसमानाधिकरणेष्टसाधनत्वशक्तस्यापि विधिप्रत्ययस्य 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'त्यादौ केवलेष्टसाधनत्वबोधकत्व लक्षणा विनैवेति मणिकारादिभिरप्युक्तम् । अनन्यशेषत्वात् तात्पर्यविषयवाक्यार्थप्रतिपादकत्वात् । विधौ विधायके अज्ञातज्ञापके वाक्ये । पर प्रतीयमानादन्य शब्दार्थ तात्पर्यविषय न । वक्ष्याम इति । 'उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थनिष्ठत्व अभ्यासार्थवादौ चे'ति त्रयं शब्दगतम् । अज्ञातत्वरूपमपूर्वत्व फलवत्त्वमबाधितत्वरूपोपपत्तिश्चेति त्रयमर्थनिष्ठम् । षडेतानि लिङ्गानि तात्पर्यग्राहकाणि । तेष्वन्त्यत्रय प्रामाण्यशरीरनिर्वाहकत्वात् आवश्यकम् । निष्फलार्थे प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसम्भवेऽपि न श्रुतेस्तत्सम्भव ।फलवदर्थज्ञानादिकमुद्दिश्याध्ययनसम्कृतश्रुतीनां विनियोगेन निष्फलार्थे तात्पर्याभावनिश्चयात् । यद्यपि तात्पर्याविषयेऽपि प्राशस्त्याप्राशस्त्यधीद्वारीभूते वाक्यार्थे वाचस्पतिमते अर्थवादादे प्रामाण्यमिष्यत एव, तथापि यादृशप्रमामुद्दिश्योक्तविनियोग, तादृशप्रमाया फलवदर्थविषयकत्वनियमात्। अर्थवादादेश्च प्राशस्त्यादिरूपार्थप्रमामुद्दिश्यैव विनियोगात् । तादृशप्रमाकरणत्व फलवत्त्वघटितमेवेति बोध्यम । आद्यत्रये त्वर्थवादस्य विधेयप्राशस्त्यनिषेध्याप्राशस्त्यधीद्वारा विधिनिषेधवाक्ययो प्रमाजनकतायामावश्यकत्वम् । अन्यथा (तद्विषयीभूतयो प्रवर्तनानदभावरूपनिवर्तनयो तादृशधीरूपेतिकर्तव्यतानन्वयेनोक्तप्रमाया अपर्यवसानात् ।[1]) इतरेषांस्तु विरुद्धार्थद्वये तात्पर्यसशये सति यत्रोपक्रमादिकं, तत्रैव तात्पर्यनिश्चयेन तदुपयोगित्वम् । तथा च नापूर्वत्वादेरेकैकमात्रेण तात्पर्यनिश्चयसम्भव इति विशेषतो मिथ्यात्वानुमाननिरूपणोत्तरं प्रथमपरिच्छेद एव वक्ष्यते। वैयधिकरण्येनेति । 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' उद्भिदा यजेत पशुकाम 'इत्यादौ वाजपेयादिपदं न नामधेयम् । किं

1. 'प्रवृत्त्यभावेनोक्तप्रमाया अपर्यवसानात् ।' इति पाठान्तरम् ।

तु गुणस्य विधेयस्य बोधकम् । यद्यपि यागे तादृशस्य गुणस्य नान्वयः। आख्यातार्थक्रियां प्रति हि धात्वर्थो यागादिः कर्मत्वेन करणत्वेन वान्वयं लभते। 'पचती,त्यादौ पाकं करोति पाकेनेष्टं साधयतीति द्वेधा विवरणात्। काष्ठैरित्यादिपदयोगे आद्यस्य तण्डुलमित्यादिपदयोगे द्वितीयस्य सम्भवात् उभययोगे पाकस्य करणत्वेऽपि काष्ठानामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयात् । तथा च कारकाणाम्मिथोऽन्वयासम्भवः । क्रियां प्रति गुणीभूतानां कारकाणां मिथस्समत्वेन गुणप्रधानभावेनानन्वयात् । नापि क्रियायामेव तदन्वयः। समानपदोपात्तयागस्य करणत्वेनान्वयस्य प्रथमं बुद्धत्वेन पश्चात् गुणस्य करणत्वेनान्वये आकाङ्क्षाविरहात् । नापि क्रियायां कारकाणामन्वयनियमेऽप्यकारकरूपेण तस्य यागेऽन्वयः । अभेदान्वयस्य बाधात् । भेदान्वयस्य धात्वर्थनामार्थयोरव्युत्पन्नत्वात् । नापि वाजपेयपदस्य वाजपेयसम्बन्धिनि लक्षणया तस्य यागेऽभेदान्वयः । धात्वर्थस्य कर्मत्वे तद्विशेषणपदस्य द्वितीयान्तत्वापेक्षायामपि धात्वर्थस्य करणत्वे तद्विशेषणपदस्य तृतीयान्तत्वस्य सम्भवादिति वाच्यम् । लक्षणाकल्पनापेक्षया वाजमन्न सुरारूपं पेयमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वस्वीकारेण नामधेयत्वस्यैवौचित्यात् । नापि स्वाराज्यकर्मिकायां क्रियाया यागस्य करणत्वेऽपि यागकर्मिकायां वाजपेयस्य करणत्वम् । एकेनाख्यातेन क्रिययोर्बोधने आवृत्त्यापातेनावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते । एकक्रियाया तु न कर्मद्वयस्यान्वयः । गुणीभूतयैकक्रियया प्रधानीभूतयो कर्मणोर्वशीकर्तुमशक्यतया प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन क्रियापदस्याख्यातस्यावृत्त्यापत्त्या वाक्यार्थभेदापत्त्या वाक्यभेदापत्तः । 'गुणीभूतानि हि कारकाणि क्रियैकापि पिण्डीकरोति । न प्रधानभूतानी'ति न्यायात्, तथापि करणकर्मसाधारणेन सम्बन्धित्वमात्रेण यागस्यैकस्यामेव क्रियायामन्वयसम्भवेन यागकर्मकांशमादाय तस्या वाजपेयगुणस्य करणत्वेनान्वयः । यागकरणकांशमादाय तस्या स्वाराज्यस्य कर्मत्वेनान्वयः । वाजपेयेन यागं कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं कुर्यात् । इति प्राप्ते, न सम्बन्धित्वमात्ररूपेण यागस्यान्वयसंभवः । क्रियाया हि किं केनेत्याद्याकाङ्क्षापत्त्या कर्मत्वकरणत्वादिकारकरूपेणैव कर्मादिकं गृह्यते । अन्यथा आकाङ्क्षानिवृत्त्यसंभवात् । तथा चैकस्या क्रियाया कर्मत्वकरणत्वाभ्यां यागस्यान्वयो वाच्यः । स च न सम्भवति । उक्तदोषात् । यजेरावृत्त्यापत्ते, विरुद्धयोस्त्रिकयोर्बोधकतस्य वैरूप्यस्यापत्तेश्च । विधेयत्वं गुणत्वमुपादेयत्वमित्येकं त्रिकम् । अनुवाद्यत्वं प्रधानत्वमुद्देश्यत्वमित्यन्यदिति त्रिकद्वयम् । तत्र फलानुवादेन यागस्य यागानुवादेन गुणस्य चोत्प-

त्तिविधौ यागस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपे विधेयत्वानुवाद्यत्वे फलोद्देशेन यागस्य यागोद्देशेन गुणस्य च विनियोगविधौ यागस्य शेषत्वशेषित्वरूपे गुणत्वप्रधानत्वे तादृशप्रयोगविधौ प्रकृतविधिप्रयुक्तकृतिसाध्यताधीविशेष्यत्वतादृशकृत्युद्देश्यताधीविशेष्यत्वरूपे उपादेयत्वोद्देश्यत्वे स्याताम् । ते च मिथो विरुद्धे । परस्पराभावव्याप्यत्वात् । तथा चैकदा ज्ञातुमशक्ये । तस्माद्यागे गुणस्य करणत्वेनान्वयस्य वैयधिकरण्येनान्वयस्यासम्भवादभेदान्वयरूपस्य सामानाधिकरण्येनान्वयस्य च गुणयागभेदप्रत्ययविरुद्धत्वाद्वाजपेयादिपदे मत्वर्थे वाजपेयसम्बन्धिनि लक्षणा वाच्या । तस्याश्चान्याय्यत्वाद्वाजमन्नं सुरारूपं पेयमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वमेव युक्तम् । वाजपेये सुराग्रहविधानात् । तथा च वाजपेयादिपदं यागनामैव । 'सोमेन यजेते'त्यादौ सोमादिपदस्य लताविशेषादावत्यन्तप्रसिद्धत्वेन यागनामत्वासम्भवात् अगत्या सोमसम्बन्धिलक्षणया यागे अभेदान्वयः । न हि अत्यन्ताप्रसिद्धार्थकल्पनातो लक्षणाकल्पनमिति प्रथमचतुर्थे चिन्तितम् । तदिदमुक्तम् । **वैयधिकरण्येनेत्यादि । मत्वर्थेति ।** ननु, भावनायां यागस्य यत् करणत्वं बुद्धं, तत् फलनिरूपितम् । सोमादेस्तु करणत्वं भावनायास्तस्याः क्रियमाणं यागनिरूपितम् । तथा च यागेन करणेनावरुद्धापि सा सोमेन करणेनाप्यन्वयमर्हत्येव । नैराकाङ्क्ष्याभावादिति चेन्न । करणत्वत्वरूपेणैव सोमादेः करणत्वबोधनम् । न तु यागनिरूपितकरणत्वत्वरूपेण । तृतीयायास्तद्बोधकत्वात् । लक्षणया च न तस्यास्तद्बोधकत्वम् । प्रधानीभूतविभक्तौ लक्षणाया अन्याय्यत्वेन प्रातिपदिक एव मत्वर्थलक्षणाया युक्तत्वात् । तथा च करणत्वमात्ररूपेण सोमस्यान्वये वाच्ये नैराकाङ्क्ष्यं दुर्वारम् । तेन रूपेण यागस्य प्रथममन्वितत्वात् । ननु, भावनापेक्षमाणा हि साधनं किं फलस्य मे भावनानुग्रहं करोत्वित्यनुस्यूतमपेक्षते इति तर्कचरणे वार्तिके उक्तम् । तस्यायमर्थः । भावना स्वीयमंशत्रयमपेक्षमाणा इत्यनुस्यूतमेव फलघटितरूपमपेक्षते । फलस्य फलघटितरूपेणापेक्षणीयत्वं स्पष्टत्वादनुक्त्वा करणेतिकर्तव्यतयोस्तदाह—साधनं किमित्यादि । मे भावनायाः फलस्य साधनं करणं किमिति करणाकाङ्क्षा किंनिष्ठकरणतानिरूपकफलिका भावनेति यावत् । भावनास्वरूपे न करणापेक्षा । तथा सति यागकरणकत्वबुद्ध्या तन्निवृत्तिर्न स्यात् । न हि यत्नविशेषरूपस्याङ्गकलापरूपस्य वा, तस्य यागकरणत्वम् । किं तु यागजनकत्वम् । तथा च प्रथमं भावनायाः फलान्वयात् सत्फले किं करणमित्येवं पर्यवसिता स्वर्गत्वादिविशेषमविषयीकुर्वती किंकरणकफलिका भावनेत्येव करणाकाङ्क्षा पार्ष्ठिकान्वये । एवं स्वर्गकरणत्वेन यागादिभानात् साधनानुग्रहः करणोपकारकं मे फलस्येत्यनुपपद्यते । तथा च किमुपकृतकरणफलवती भावनेति इति-

कर्त्तव्यताकाङ्क्षा । एवं च फलकरणाकाङ्क्षया यागाद्यन्वयेऽपि फलकरणोपकारकाकाङ्क्षायां सोमाद्यन्वयो भवत्विति चेत् । भवत्वेवम् । तावता हि सोमादेरितिकर्त्तव्यतात्वेनैवान्वयः । स चोक्तरीत्या मत्वर्थलक्षणयैवेति दिक् । तस्मात् करणीभूतयागोपकारकाकाङ्क्षया सोमादिपदं सोमाद्युपकार्यं लक्षयित्वा तदभेदं यागे बोधयति । तथा च तृतीयार्थो न बाध्यते । यागीयकरणताया एव तया बोधनात् । यस्यास्तु विभक्तेरर्थो भावनायां न निराकाङ्क्षः, तस्याः स्वप्रकृतिमुख्यार्थनिष्ठाधिकरणत्वादिबोधकत्वम् । यथा 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते'त्यादौ समदेशादिनिष्ठाधिकरणत्वादिबोधकत्वम् । ननु, सोमादिपद सोमाद्युपकार्यं लक्षयित्वा तदभेदं यागे बोधयतीति यदुक्तं तदयुक्तम् । यजिपदं हि यागकरणत्वं लक्षणया बोधयति । तदेकदेशे यागे सोमसाध्यस्यान्वये एकदेशान्वयदोषः । क्रियाविशेषणत्वेन सोमपदस्य द्वितीयान्तत्वापत्तिश्चेति चेन्न । क्रियाविशेषणस्य हि द्वितीयान्तत्वं क्रियाफलविशेषणत्वे सत्येव । 'साधु पचती'त्यादौ विक्लत्यादेः कर्मतया व्यापारं प्रति विशेषणतया प्रत्ययात् तद्विशेषणस्य साध्वादिपदस्यापि द्वितीयान्तताया युक्तत्वात् । प्रकृते तु फलाकर्मकव्यापाररूपे याग एव सोमपदार्थ विशेषणत्वाद्यागस्य च करणत्वेनैव भावनायां विशेषणत्वात् सोमादिपदस्य तृतीयान्तत्वमेव युक्तम् । तृतीयान्तत्वमेव चैकदेशान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्व ज्ञापयति 'साधु पचती'त्यादौ द्वितीयान्तत्ववत् । अत एव सिद्धान्ते वाजपेयादिपदानां तृतीयान्तत्वं युक्तम् । यद्वा प्रकृते सोमादिपदस्य यजिसामानाधिकरण्यं तन् बोध्यार्थबोधकत्वम् । न तु तदर्थविशेषणतया स्वार्थबोधकत्वम् । तथा च सोमसाध्यकरणत्वस्यैव भावनायामन्वयेन सोमसाध्यस्य न तादात्म्येन यागेऽन्वय. । एवं च सोमवता यागेनेति मत्वर्थेति मूलस्य वस्तुगत्या यागरूपो यः सोमसाध्यमत्वर्थ·,तदर्थकत्वमेवेति न तेनापि यागे मत्वर्थान्वयस्य लाभ. । परे तु, यजिना याग एव बोध्यते । न तत्करणत्वम् । सम्बन्धविधयैव तज्ज्ञानसम्भवात् । अन्यथा स्वर्गकामादिपदेऽपि स्वर्गसाध्यत्वस्य लक्ष्यत्वापत्तेः । न च मेष्टेति वाच्यम् । स्वर्गकामस्य स्वर्गविशिष्टरूपेण साध्यतया तत्सम्बन्धेनान्वयसम्भवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । न च किमित्याकांक्षाया साध्यत्वप्रकारकधीविषयकत्वादुक्तधियं विना तदनिवृत्तिरिति वाच्यम् । उक्ताकांक्षायास्साध्यत्वससर्गधीविषयकत्वात् । अत एव द्वादशे तन्त्ररत्नादावुक्त. 'प्रयाजाद्यङ्गभावनाया इतिकर्तव्यतात्वेन प्रधानभावनायामन्वय' इति । न च तत्रापीतिकर्तव्यतात्वं लक्ष्यम् । वाक्यार्थस्य तत्संसर्गेणान्वय-

संभवादित्याहुः । मानान्तरेति । जिज्ञासाया ज्ञानस्येव कृत्यसाध्यत्वेन कृति-साध्यत्वव्याप्यविधिसम्बन्धस्याभावग्राहकमानेत्यर्थः । विध्यन्वयाय अध्याहृतकर्त्तव्ये-तिपदलभ्यप्रवर्तनारूपविध्यन्वयाय । जिज्ञासाकरणकभावनायां प्रवर्तनान्वये जिज्ञा-सायामपि तस्यावश्यकत्वेनोक्तमानविरोधाद्विचारलक्षणेति भाव. । **वाक्यस्य** अद्वै-तवाक्यस्थपदस्य । **इष्टत्वेन** त्वदिष्टत्वेन । 'अद्वैतवाक्यं त्वनन्यशेषत्वान्मुख्यार्थमेवे' त्युक्तवाचस्पतिवाक्येनेति शेष. । **तात्पर्येत्यादि** । स्वकीयमुख्यतात्पर्यविषयवाक्यार्थ-बोधकत्वमित्यर्थः । प्राशस्त्यधीद्वारीभूतोऽर्थवादबोध्यवाक्यार्थस्तु न मुख्यतात्पर्यस्य विषयः । किं तु अवान्तरतात्पर्यस्य । मुख्यतात्पर्यविषयोऽपि प्राशस्त्यं न वाक्यार्थः । **अन्यार्थेत्यादि** । स्वकीयमुख्यतात्पर्याविषयवाक्यार्थबोधकत्वमित्यर्थः । वाचस्पतिमते तु लक्षणद्वयेऽपि मुख्यपदं न देयम् । द्वारीभूतवाक्यार्थस्य तात्पर्याविषयत्वात् । विशेषणे यागादिनिष्ठे सोमादिसम्बन्धे तात्पर्याभावादिति सोमादिविशिष्टयागा-दिविशिष्टभावनायां विध्यन्वयस्थले विशेषणीभूतसोमादेर्यागादिनिष्ठवैशिष्ट्ये श्रूय-माणविधेर्न तात्पर्यम् । यदि हि तत्र तात्पर्यं, तदा सोमेन यागं कुर्यादिति यागो-द्देश्यकसोमकरणकभावनाविधौ तात्पर्यपर्यवसानं वाच्यम् । एकक्रियायामन्वयम-प्राप्तानां कारकाणां मिथोऽन्वयज्ञानाभावनियमात् । विधेयक्रियाविशेषणत्वाभावे प्रवर्तनारूपविधिसम्बन्धस्य सोमे ज्ञातुमशक्यत्वेन सोमानुष्ठानापर्यवसायिनो याग-सोमसम्बन्धमात्रतात्पर्यस्य व्यर्थत्वात् । तथा च 'यागेनेष्टं कुर्यात् सोमेन यागं कुर्यात्' इति विशिष्टभावनाद्वयरूपवाक्यार्थभेदाद्वाक्यभेदस्स्यात् । धात्वाख्यातपदा-वृत्तिप्रसङ्गात् । न हि यज्यादिपदस्य सकृत्प्रतिसन्धानेन द्विस्तदर्थप्रत्ययस्सम्भवति । सकृदुच्चरितश्शब्दस्सकृदेव स्वार्थं बोधयतीति व्युत्पत्तेः । विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या-दिदोषश्च । तस्माद्विशिष्टविधेस्सोमादिविशिष्टरूपसोमादिपदामुख्यार्थविषयकत्वेऽपि नामुख्यार्थकत्वम् । यत्परश्शब्दस्सशब्दार्थ इतिन्यायेनामुख्यार्थपरस्यैवामुख्यार्थत्वादि ति भावः । ननु,विशेषणे तात्पर्याभावे विशिष्टविधेर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयकत्व-वैयर्थ्येनोक्तसम्बन्धज्ञापकपदवैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न । विशिष्टविधिविषयीभूतो यो-मानान्तराप्राप्ताबाधितोक्तसम्बन्ध , तत्प्रमान्यथानुपपत्त्या विशेष्योद्देश्यकविशेषणसा-धनकभावनाविधेः कल्प्यत्वात् । न हि कारकयोस्सोमयागयोरेकक्रियायां साधनसाध्य-भावज्ञानं विना मिथस्तत् सम्भवति । न वा साध्यसाधनविशेषितक्रियानुष्ठानपर्यवसायि-विधिं विना साधनविशिष्टसाध्यनिष्पत्तिः । न वा तां विनैवोक्तप्रमा । ननु, विशिष्टस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्धेभ्योऽतिरिक्तत्वेन विशिष्टविधेरुक्तसम्बन्धाविषयकत्वस्यैवासि-द्धत्वात् कथं तदन्यथानुपपत्त्योक्तकल्पनमिति चेन्न । विशिष्टस्य केवलविशेष्यात् भि-

न्नत्वेऽपि तदभेदस्यापि स्वीकारात् । न हि विशिष्टकेवलयोरत्यन्तभेदः । येन विशिष्टधीः विशेष्ये विशेषणसंसर्गं न विषयीकुर्यात् । किं तु सोमविशिष्टः याग इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययेन तयोर्भेदाभेदस्वीकारेण विशेषणसंसृष्टरूपस्य केवलविशेष्यभिन्नस्यापि विशेषणसंसर्गघटितत्वात् विशिष्टधीर्विशेष्ये विशेषणसंसर्गविषयिण्येव । तथा हि विशिष्टस्य तेभ्योऽतिरिक्तत्वेऽपि हि नैल्यविशिष्टघटादिप्रकारकज्ञानोत्तरं केवलघटाद्यभावबुद्धेरिव घटादौ नैल्याद्यभावबुद्धेरनुदयात् नीलघटस्य विशेष्ये केवलघटप्रकारकत्वस्येव घटे नैल्यप्रकारकत्वस्यापि नैल्यविशिष्टघटप्रकारकबुद्धौ स्वीकाराद्विशिष्टविषयकधी केवलविशेष्ये विशेषणसंसर्गविषयिकैव । यदि तु विशिष्टप्रकारकधियः केवलप्रकारकत्वाद्यस्वीकारेऽपि तादृशतादृशबुद्धिं प्रति पृथगेव विरोधित्वं कल्प्यते, तदा गौरवम् । तस्मात्तस्यां केवलप्रकारकत्वादिकमावश्यकम् । एतदभिप्रायेणैव पक्षेकत्वाधिकरणादौ विशिष्टविधेर्विशेषणविधिसापेक्षत्व 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टे उपजायते' इति न्यायादित्यादिकं टुप्टीकातन्त्ररत्नादावुक्तम् । ननु, 'सोमेन यजेते'ति सोमादिपदघटितवाक्यस्य केवलयागभावनाप्रवर्तना न तात्पर्यविषयः । किं तु यजेतेत्यस्यैव । तथा च सोमेनेत्यादेरमुख्यार्थकत्वं स्थितम् । तत्राह—**मन्दर्थलक्षणायामपि स्वार्थापरित्यागाच्चेति** । यद्यपि सोमपदे सोमसाध्यलक्षणया 'सोमसाध्याभिन्नयागेनेष्टं भावयेदि'ति वाक्यार्थधी स्वीक्रियते । अन्यथा समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या प्रथमं भावनाया यागस्य करणत्वेनान्वयादाकाङ्क्षाविरहेण सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तेः । तथापि सोमस्य विशेषणत्वेनैवान्वयः । नोपलक्षणत्वेन । विशेषणत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् । तथा च विशेष्यभूतयागान्विते करणत्वे सोमस्याप्यन्वयात् सोमेनेति पदस्य मुख्यार्थो न त्यज्यते । न च यागकरणत्वान्वितभावनायां सोमकरणत्वस्य नैराकाङ्क्ष्यादनन्वयस्तदवस्थ इति वाच्यम् । करणीभूते यागे करणीभूतसोमसाध्यत्वबोधेन यागद्वारा करणत्वपर्यवसानात् । यागस्य सोमसाध्यत्वं हि सोमसाधनकत्वम् । तथा च करणसाधनत्वे सति करणत्वं करणद्वारकं करणत्वमितिकर्तव्यतात्वम् । अतः करणत्वबोधस्येतिकर्तव्यतात्वबोधे पर्यवसानात् नैराकांक्ष्यम् । न च सोमस्य यागसाधनत्वे तात्पर्याभावस्योक्तत्वात् करणद्वारके करणत्वे न तात्पर्यम् । किं तु करणत्वमात्रे । तस्य च नैराकांक्ष्यमेवेति वाच्यम् । बोधविषयत्वं हि यत्र पर्याप्तं, तत्राकांक्षा वाच्या । न तु तात्पर्यविषयत्वं यत्र पर्याप्तम् । शाब्दबोधविषयतापर्याप्तावेव साकाङ्क्षत्वस्य नियामकत्वात् । तथा च सोमेनेत्यादेस्सोमकरणिकायां यागकरणकभावनायां तात्पर्यात्तात्पर्यविषयस्वार्थबोध-

कत्वं स्थितमेव। अनात्पर्यविषयमत्वर्थलक्षणा तु न तत्र बाधिकेति भावः। **इष्यमाणेत्यादि**। इष्यमाणत्वेन रूपेण पदादनुपस्थितस्य ज्ञानस्य साधनाकांक्षाविरहेण विचारकरणे साधने अन्वयासम्भवात् इष्यमाणज्ञानत्वेन ज्ञाधातुना ज्ञानं लक्ष्यत इति केचित्। तेन रूपेण ज्ञानस्यानुपस्थितावपि साधनान्वये बाधकाभावः। अन्यथा विचारस्यापि साधनत्वेनानुपस्थितस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वापत्त्या साधनविचारत्वेन विचारस्य सन्प्रत्ययलक्ष्यतापत्तेरित्यन्ये। **विधितात्पर्येति**। जिज्ञासापदबोध्यस्य ज्ञानसाधनविचारस्याध्याहृतकर्तव्येतिपदलब्धभावनायां करणत्वेनाथशब्दलभ्यमुमुक्षाविषयमोक्षस्य कर्मत्वेन अथशब्दलभ्यशमादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयादंशत्रयान्वितभावनाया विध्यन्वय इति भावः। मोक्षसाधनज्ञानं विचारेण भावयेदिति वाक्यार्थस्तु, न युक्तः। 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यादाविवैकपदोपस्थितयोरुद्देश्यविधेयभावस्याव्युत्पन्नत्वात्। इष्टसाधनत्वमेव विधिप्रत्ययार्थ इति औपनिषदादिमते तु कर्तव्येतिपदस्यानध्याहारेऽपि न क्षतिः। अथशब्दार्थस्य मुख्यमुमुक्षोत्तरत्वस्य ज्ञानसाधनविचारे लाभेन मोक्षरूपेष्टसाधनत्वलाभात्। पक्षद्वयेऽपि ज्ञानसाधनस्य मोक्षसाधनत्वं बुध्यमानं ज्ञानद्वारकमेव पर्यवस्यतीति न तादृशसाधनत्वलाभाय वाक्यान्तरं कल्प्यते। येन तच्छेषत्वेन श्रूयमाणवाक्यस्यामुख्यार्थत्वमिति भावः। ननु, नार्थवादस्यामुख्यार्थता सम्भवति। सा हि स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थभिन्नतात्पर्यकत्वम्। तेषां च प्राशस्त्यादिधीद्वारवाक्यार्थात् स्वप्रतिपाद्यात् भिन्ने प्राशस्त्यादौ न तात्पर्यम्। तेषां पदविधया तदुपस्थापकत्वात्। पदस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्। प्राशस्त्यादिघटिते तु वाक्यार्थे सार्थवादविधेरेव तात्पर्यम्। न तेषाम्। यदि तु तेषां प्राशस्त्यादौ तात्पर्यं स्वीक्रियते, तदा स्वतात्पर्यविषयबोधकत्वेन मुख्यार्थत्वं स्यात्। न चोक्तवाक्यार्थबोधकत्वमेव तदिति वाच्यम्। अर्थवादस्यापि वाक्यत्वेन तदर्थप्राशस्त्यादेरपि वाक्यार्थत्वात्। तत्राह—**अन्यदित्यादि**। **वाक्यतात्पर्यैक्य इति**। लवणत्वादिविशिष्टघटितवाक्यार्थस्य शाब्दबोधात् पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वेन न वाक्यतात्पर्यं तद्घटितम्। किं तु सैन्धवपदार्थत्वेन लवणादिघटितवाक्यार्थघटितम्। तथा च लवणतुरगरूपपदार्थभेदेऽपि तस्यैक्यम्। भेदात् वैलक्षण्यात्। तच्च पदार्थविशेषप्रमारूपकार्यप्रयोजकत्वम्। **विषमित्यादि**। विषभोजनमिष्टसाधनमित्यत्रैकवाक्यस्य तात्पर्यम्। शत्रोरन्नभोजने प्रसक्ते आप्तेनोक्तस्य विषमित्यादेः यदि शत्रोरन्नं भुज्यते, तदा 'विषं भुङ्क्ष्वे'ति वाक्यार्थधीद्वारा शत्रोरन्नभोजनमनिष्टसाधनमित्यत्रापरं तात्पर्यमित्यर्थः। तथा च वाक्यस्य लवणतुरगपदार्थद्वयसाधारणप्रमाजननोपयोगितात्पर्यकत्वेऽपि लवणमात्रपरत्वेन सैन्धवपदज्ञाना-

लवणस्यैव प्रमोत्पत्तेः पदतात्पर्यमावश्यकमिति भावः । अथवा लवणत्वतुरगत्वादिरूपेण सैन्धवादिपदार्थस्य तात्पर्ये निवेशोऽपि न क्षतिः । लवणकर्मकानयनपरमित्येवंरूपस्य तात्पर्यस्य वाक्यार्थघटितत्वेन शाब्दधीपूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वेऽप्यानयने लवणकर्मकत्वप्रकारकधीपरमित्येवंरूपेण तात्पर्यस्य वाक्यार्थाघटितत्वेन पूर्वं ज्ञातुं शक्यत्वात् । तथा चैवं व्याख्येयम् । तात्पर्यैक्ये पदार्थयोरेकसंसर्गघटितत्वेन तात्पर्यैक्ये। भेदात् उक्तसंसर्गाविषयकत्वेन भेदात् । पदार्थांशे वाक्यस्यानुवादकत्वेन पदार्थयोस्संसर्गांशमात्रप्रमापकत्वेन संसर्गस्यैक्यात् वाक्यतात्पर्यैक्यम् । संसर्गप्रमापकत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यरूपत्वात् । पदतात्पर्यं तु पदार्थभेदात् पदार्थसंसर्गाघटितत्वाच्च वाक्यतात्पर्यात् भिन्नम् । तस्य च वाक्यतात्पर्यविशेषग्राहकत्वेनोपयोगः । वस्तुतस्तु, पदपदं विभक्त्यन्तपदपरम् । वाक्यपदं तादृशपदद्वयपरम् । तथा चान्विताभिधानमते विभक्त्यन्तैकपदस्य शाब्दप्रमाजनकत्वस्यास्वीकारेऽपि मतान्तरे तत्स्वीकारात् । पदतात्पर्यमपि शाब्दप्रमाप्रयोजकम् । सर्वथा पदतात्पर्यस्यावश्यकत्वादर्थवादानां प्राशस्त्यादावपि तात्पर्यमस्त्येव । तथा च स्वतात्पर्यविषयो यः स्वघटकपदार्थसंसर्गः तद्बोधकत्वं मुख्यार्थकत्वं नार्थवादानाम् । किं तु स्वघटकपदार्थसंसर्गान्यतात्पर्यकत्वं मुख्यार्थकत्वमेवेति भावः । अत एवान्यशेषत्वस्यामुख्यार्थत्वे प्रयोजकत्वादेव । क्रय्या क्रयार्हा। **बर्हिषीत्यादि** ।'बर्हिषि रजतं न देय'मितिविधेः 'हिरण्यं दक्षिणेति'विधेश्च शेषत्वेनेत्यर्थः । **तत्प्राशस्त्येति** । हिरण्यदानप्राशस्त्येत्यर्थः । तस्य हिरण्यदानस्य प्राशस्त्यं यत इति व्युत्पत्त्या रजतदानाप्राशस्त्येति चार्थः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । 'बर्हिषी'त्यादिविधिशेषस्याप्राशस्त्यलक्षकत्वावश्यकत्वात् । 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रुवशीर्यत तद्रजतमभवत् पुरास्य संवत्सरात् गृहे रोदनं भवति तस्मात् बर्हिषि रजतं न देय' मित्यत्र बर्हिश्शब्दिते यज्ञे रजतदानं निषिध्यते । यथाश्रद्धं दक्षिणां ददातीति विहिते दक्षिणादाने रजतस्य स्वेच्छाप्राप्तत्वेन शास्त्राप्राप्तत्वान्न विकल्पः । 'हिरण्यं दक्षिणेति'विधेः शेषोऽपि तादृशं वाक्यम् । परं तु पुरास्येत्यादिस्थाने तस्माद्रजतमदाक्षिण्यमश्रुजं हीत्यादिकम् । तच्च तत्र 'न हि निन्दे'ति न्यायेन रजतनिन्दाद्वारा हिरण्यस्तुतिपरमिति भावः । सर्वं ब्रह्म । यतः तज्जलान् । जायत इति जः । लीयत इति लः । अनितीत्यन् । तस्य ब्रह्मणो जलान् तज्जलान् । उपादानत्वाधिकरणत्वकरणत्वानि सम्बन्धत्वरूपेण षष्ठ्या प्रतिपाद्यन्ते । 'शान्त उपासीते'ति शान्तस्सन् मनोमयत्वादिरूपेण ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः । **अत्यनायाससिद्धत्वेति** । आयासो दुःखं स्वल्पमपि न भवति यथा, तथा सिद्धत्वेत्यर्थः । बलवदनिष्टाजनकत्वेति यावत् । **लक्षकत्वादिति** । उक्तप्राशस्त्यज्ञानस्य विध्यपेक्षितत्वेनार्थवादाधिकरणन्यायेन

तल्लक्षणेति भावः। अनन्यशेषत्वान्यशेषत्वयोर्मुख्यार्थत्वामुख्यार्थत्वयोः प्रयोजकत्वं व्यवस्थाप्य परोक्त मानान्तरविरोधाविरोधयोस्तद्दूषयति—अत एवेति। मुख्यामुख्यार्थत्वयोरुक्तप्रयोजकस्यैव प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। ननु, प्रस्तरादिवाक्येभ्यः 'सोऽरोदी'दित्यादिवाक्यानां को विशेषः। येन पूर्वेषामेव तत्सिद्धिपेटिकायां गौणार्थत्वमुक्तम्। नोत्तरेषाम्। तत्राह—एतावांस्त्वित्यादि। गुणवादमात्रं गौणार्थघटितवाक्यार्थबोधकत्वम्। न तु मुख्यार्थकसर्वपदवत्त्वम्। अप्रामाण्यं यथाश्रुतवाक्यार्थे प्रमापकत्वाभावः। भूतार्थवादत्वं यथाश्रुतवाक्यार्थप्रमापकत्वम्। अयमेवेति। अर्थवादानां प्राशस्त्यादिधीद्वारीभूते वाक्यार्थे वाचस्पत्यादिमते तात्पर्यस्यास्वीकारात्। विवरणकारादिमते तत्स्वीकारेऽपि मुख्यतात्पर्यास्वीकारात् मुख्यतात्पर्याविषये अर्थे श्रुतेर्मानान्तरापेक्षया प्राबल्याभावान्मानान्तरबाधितस्य वाक्यार्थस्य नार्थवादेभ्यः प्राशस्त्यधीद्वारतया सिद्धिः। अतः 'प्रजापति'रित्यादौ गौणार्थघटित एव वाक्यार्थो द्वारम्। अग्निरित्यादौ तु मानान्तरप्राप्त एव वाक्यार्थो द्वारं सम्भवतीति न गौणार्थघटितः स कल्प्यते। 'इन्द्र'इत्यादौ तु यथाश्रुतस्यैव वाक्यार्थस्य द्वारतया सिद्धिः। प्रमाणानां प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेन तात्पर्याविषयस्याप्यवान्तरतात्पर्यविषयस्य वा तस्य सिद्धिः। अत एव द्स्वामस्भिन्नसुखादिरूपे स्वर्गादिस्वरूपे 'यन्न दुःखेने'त्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं पूर्वमीमांसकसम्मतम्। इदं चोत्तरमीमांसकसम्मतमपि। उत्तरमीमांसास्थदेवताधिकरणन्यायात्। तथा च तत्रापि गौणार्थकल्पनं न युक्तमिति भावः। अमुख्यार्थत्वं स्वघटकपदार्थसंसर्गान्यतात्पर्यकत्वम्। अमुख्यार्थत्वमिति। तादृशतात्पर्यकत्वमित्यर्थः। ननु, तत्सिद्ध्यधिकरणे 'आदित्यो यूप'इत्यादौ गौणार्थघटितस्यैव वाक्यार्थस्योक्तत्वात् कथं प्राशस्त्यतात्पर्यकत्वम्। तत्राह—तत्सिद्धीति। तत्रास्त्येवेति। प्रयोजनवदर्थपर्यवसानस्याध्ययनविधिनलब्धत्वेन प्रयोजनवति कर्मप्राशस्त्यादौ अर्थवादाधिकरणसिद्धमर्थवादतात्पर्यमस्त्येव। यद्यपि करणेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनायाः प्रवर्तनारूपविध्यन्वयाद्विशेषणीभूतकरणेतिकर्तव्यतयोरपि तत्सत्त्वात् तस्य तत्साधारण्येन कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वं, तथापि सिद्धे सोमादिरूपेतिकर्तव्यतादौ प्रवृत्त्यभावेनाभिषवादिकर्मरूपव्यापारविशिष्टरूपेणैव तस्य प्रवर्तनान्वयपर्यवसानात् कर्मण एवेष्टसाधनत्वाद्याक्षेपपर्यवसानात्तत्रैवोक्तविशिष्टभावनान्वितत्वेन वार्तिकाद्युक्तस्यापि प्राशस्त्यादेरन्वयपर्यवसानमित्याशयेन कर्मप्राशस्त्येत्युक्तम्। तथा च यत्र पुरुषः प्रवर्तते तत् कर्मैव। तत्रैव प्रवर्तनान्वये विधेस्तात्पर्यात्तत्रैवेष्टसाधनत्वादिकमाक्षिप्यत इति तत्रैव प्राशस्त्यान्वये सार्थवादविधिवाक्यस्य तात्पर्यमिति भावः। प्रस्तरादिवाक्यवैषम्यं प्रत्यक्षादिव्यावहारिकप्रमाणबाधितार्थकत्वेन गौणा-

र्थघटितवाक्यार्थधीद्वारा कर्मप्राशस्त्यादितात्पर्यकेभ्यः वैषम्यम् । तादृशतात्पर्यकत्वाभावरूपः स्वावृत्तिधर्मः । **विधाविति** । विधायकपदे । प्रयोजकव्यापारे लक्षणायां व्यवधारणकल्पनाया अङ्गीकारादिति योजना । व्यवधारणं प्रयोजकव्यापारघटितवाक्यार्थतात्पर्यम् । तृतीयचतुर्थे चिन्तितम् । 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपे'दित्यनारम्यश्रुतेष्टिरश्वस्य दातुः प्रतिग्रहीतुर्वेति संशये यद्यप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन दातुरेव युक्ता । अनयत् प्रापयत् । देवतां दानसम्प्रदानवरुणरूपां जलोदररूपेण परिणताम् । आर्च्छत् आप्तवान् । वरुणपाशाज्जलोदरात् । गृह्णाति जलोदररूपेण प्राप्नोतीत्युपक्रमस्थार्थवादार्थात्, तथापि मैत्रायणीयशाखायाम्—'अथैषोऽश्वः प्रतिगृह्यते स चानुभयतोदं प्रतिगृह्यतो निर्वभत्यस्येन्द्रियं च पशूंश्च वरुणो वारुणो वा अश्वो वरुणदेवत्यो यो वा अश्वं प्रतिगृह्णाति वरुणं स प्रदिति तदश्वहविषा यष्टव्यं निर्वरुणत्वाय चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादश्वः कपालैरेवैनं प्राप्नोति यावन्तोऽश्वास्तावन्तः पुरोडाशा भवन्ति सर्वत एवैनं मुञ्चन्ती'ति वाक्येन प्रतिग्रहोपक्रमाया एवैतदिष्टेरुक्तत्वात्तदनुरोधेन शाखान्तरीयोक्तवाक्ये अनयदित्यादिपदे उपक्रमस्थेऽपि प्रतिग्रहे लक्षणेति प्रतिग्रहीतुरेव सेष्टिरिति प्राप्ते, दातुरेवेयम् । मैत्रायणीयवाक्यानुरोधेनोक्तवाक्यस्थप्रबलोपक्रमस्थे पदे लक्षणायां मानाभावात् । मैत्रायणीयवाक्योक्तदूरस्थकर्मानुवादेनाश्वदानरूपोद्देश्यसम्बन्धिबोधकत्वानुपपत्त्योक्तकर्मभिन्नस्यैव कर्मण उक्तवाक्येन विधानसम्भवात् । नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तराधिकरणन्यायासंभवादेतद्वाक्यीयोपक्रमानुरोधेन मैत्रायणीयवाक्योपक्रमस्थपदे प्रयोजकव्यापारलक्षकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनैतद्वाक्यस्थोपक्रम एव लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावाच्च । किं च मैत्रायणीयवाक्योपक्रमपर्यालोचनायां दातुरेवेष्टिस्सिध्यति । तथा हि यो वा अश्वं प्रतिगृह्णाति वरुणं स प्रदिति तदश्वहविषा यष्टव्यं निर्वरुणत्वाये'त्यनेनाश्वप्रतिग्रहीतुरश्वदं प्रति वरुणरूपजलोदरदातृत्वोक्तेरश्वदातुरेव सवरुणत्वप्रतीत्या निर्वरुणत्वाय तस्यैव यष्टृत्वं प्रतीयते । तथा च पूर्ववाक्ये प्रतिगृह्यत इत्यनादरे षष्ठी । प्रतिग्रहीतारमनादृत्य सः अश्वः अस्य दातुरिन्द्रियादीनि निर्वभति नाशयतीत्यर्थः । अत एव 'मैत्रायणीयशाखायां दात्रुपक्रमतोज्झिता । कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रसिध्यति ॥' इति तन्त्रसारोक्तिरयुक्ता । तस्माद्विधिस्थेऽपि प्रतिगृह्णातौ प्रतिग्रहप्रयोजके दाने लक्षणा । अर्थवादस्थत्वेऽप्युपक्रमस्थत्वेनानयदित्यादिपदस्य प्राबल्यादिति । **विधावित्यादि** ।

[लक्ष्यतात्पर्यविषयो वाक्यार्थो नान्यशेष इत्यर्थः । नन्वेवं "न चानन्यपरं वाक्यमुपचरितार्थं युक्तम्। उक्तं हि–'न विधौ परः शब्दार्थ इति" इति भामतीवाक्ये विधौ विधायकशब्दे परो लक्ष्य शब्दार्थो न भवती'ति कल्पतरुकारव्याख्या न युक्तेति चेन्न । भावानवबोधात् । उपचरितार्थत्वं हि तात्पर्यविषयब्रह्मात्माभेदान्यार्थबोधकत्वम् । तच्च कर्मविध्यपेक्षितकर्तृस्तुतिबोधकतया, उक्ताभेदोपासनाविधायकतया वा। तत्रोक्ताभेदसिद्ध्यननुकूलो लक्ष्योऽर्थो महावाक्ये न सम्भवति । तस्योक्ताभेदपरत्वादित्याशयेन लक्ष्यो नार्थ इत्यनेन तात्पर्यविषयसिद्ध्यननुकूललक्ष्यो नार्थ इत्युक्तम् । विधायकवाक्ये अन्यशेषो नार्थ इत्युक्तौ तु उपासनापरत्वखण्डनं न स्यात् । अतस्तथा नोक्तम् । लक्ष्यमात्रनिषेधे तु प्रतिगृह्णाती दाने 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादौ ऋगादिपदे ऋग्वेदादौ न लक्षणाया स्वीकारेणासङ्गतिः । अतस्तदपि नोक्तमिति ध्येयम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षस्यागमबाध्यत्वम् ॥

पौर्वापर्यं परस्परनिरपेक्षयोरपच्छेदनिमित्तकविरुद्धप्रायश्चित्तकर्तव्यताग्राहकप्रमाणयोः पूर्वापरीभूतत्वेनोत्पत्तौ । पूर्वदौर्बल्यं पूर्वोत्पन्नप्रमाणस्य दौर्बल्यं पश्चादुत्पन्नप्रमाणेन बाध्यते । प्रकृतिवदिति । श्येनयागादिरूपविकृतिप्रकरणपठित 'शरमयं बर्हि'रित्यादिवाक्यं ज्योतिष्टोमादिप्रकृतिगताङ्गकलापातिदेशरूपात 'प्रकृतिवत् कुर्या'दिति वाक्यात् पश्चात् प्रवर्तते । तत्रापि तद्बर्हिरादिकार्यमुद्दिश्य शरादिविधायकत्वात्। तेन यथा पूर्वं प्रवृत्तं तद्वाक्यं कुशादिप्रापकत्वांशे बाध्यते, तथेत्यर्थः । उद्गात्रपच्छेदेत्यादि । 'अध्वर्युं विनिष्क्रामन्तं प्रस्तोता सन्तनुयात्तं प्रतिहर्ता तमुद्गाता तं ब्रह्मा तं यजमान' इत्यध्वर्य्वादिकच्छं धृत्वा प्रस्तोत्रादीनां गमनं बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं ज्योतिष्टोमे उक्तम् । सन्तनुयात् कच्छं धृत्वा अनुगच्छेत् । तत्र विच्छेदे प्रायश्चित्तमुक्तम् । 'यदि प्रस्तोता अपच्छिन्द्यात् ब्रह्मणे वरं दद्यात् यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्याद्यद्युद्गाता अदक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्' इति । सर्ववेदसं सर्वस्वम् । दद्यादिति । दक्षिणारूपेणेति शेषः । अदक्षिणयागेनेति । तादृशयागकर्तव्यताज्ञानेनेत्यर्थः । अदक्षिणयागोत्तरं पुनः प्रयोगस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पुनः प्रयोगस्य सर्वस्वदक्षिणया स्फुटविरोधाभावात् अदाक्षिण्यमात्रमुक्तम् । तावता च विरुद्धयोः समुच्चयासम्भवादेकेनापरस्यावश्यं बाध इति सूचितम् । ननु, विरुद्धयोरदाक्षिण्यसर्वस्वदक्षिणयोर्विकल्पोऽस्तु । पूर्वेणैव चोपक्रमन्यायेन परस्य बाधोऽस्तु । तत्राह—परेणेति । पश्चादुत्पन्नेनेत्यर्थः । एतावता पूर्वप्रमाणबाधकताप्रयोजकं पूर्वप्रमाणानिरपेक्षत्वं सूचितम् । तेन च विकल्पस्योपक्रमन्यायस्य चाभावस्सूचितः । यदि हि विरोधिपूर्वप्रमाणं न बाध्यते, तदो-

त्तरस्योत्पत्तिरेव न सम्भवति । यदि चोत्तरप्रमाणं पूर्वप्रमाणसापेक्षं, तदा तद्बाधकत्वासम्भवात् उपक्रमन्यायेन पूर्वप्रमाणानुसारितया तेन बाध्यमेव स्यात् । तदनपेक्षं तु तद्बाधित्वैवोत्पद्यते । तस्मात् निरपेक्षोत्तरप्रमाणत्वमेव पूर्वप्रमाणबाधकत्वे प्रयोजकमिति भावः । प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदे उद्गातुरनपच्छेदवति प्रयोगे प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदे । युगपदिति । विरुद्धयोर्यौगपद्ये विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वेन सर्वस्वदानावकाश इति भावः । अन्यथा सावाकाशत्वाभावेऽपि बाध्यत्वे । अत एव किञ्चिदवकाशमदत्वा शास्त्रस्य बाधितुमशक्यत्वादेव । विप्रतिषेधात् युगपदुत्पन्नयोरपच्छेदयोस्समबलत्वेनान्यतरस्यापेक्षणीयत्वनिषेधासम्भवात् । द्वयोरप्यपेक्षणीयत्वादिति यावत् । विकल्प इति । तथा च पाक्षिकानुष्ठानादेव शास्त्रस्य सावकाशत्वमिति भावः । नन्वपच्छेदयोः क्रमिकतास्थले प्रयोगान्तरे सावकाशत्वमिव प्रत्यक्षस्यापि व्यावहारिकप्रामाण्ये सावकाशत्वमस्त्येव । तत्राह—किं चेति । जघन्यः प्रतिहर्त्रपच्छेदात् पश्चादपच्छिन्नः । पुनर्यज्ञे अदक्षिणप्रयोगोत्तरानुष्ठीयमानप्रयोगे । यथेतरस्मिन् प्रतिहर्तृमात्रापच्छेदवति प्रयोगे यथा सर्वस्वं दीयते । इत्यधिकरण इत्यस्येत्युक्तमित्यग्रे योजना । 'यद्युद्गाता अपच्छिन्द्याददक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्यात् यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्या'दिति श्रुतौ तत्रेत्यन्तभागः उद्गात्रपच्छेदनिमित्तमित्यादिना द्वितीयप्रयोगे इत्यन्तेन व्याख्यातः । दास्यन् उद्गात्रपच्छेदरूपनिमित्तज्ञानात्पूर्वं दातुमिच्छन् । पूर्वप्रयोगस्थसर्वस्वेति पाठः । निमित्तकान्तं सर्वस्वान्वितम् । पूर्वप्रयोगस्येति पाठे सर्वस्वदानविशिष्टपूर्वप्रयोगस्येत्यर्थः । पाठद्वयेऽपि पूर्वप्रयोगाङ्गसर्वस्वदानाबाधेनेत्यर्थः । नित्या 'तस्य द्वादशशत'मिति श्रुत्या निमित्तापुरस्कारेण विहिता । रूपेति । तस्यास्सर्वस्वदानेन नैमित्तिकेन बाधादिति शेषः । अपच्छेदस्य अपच्छेदनिमित्तकस्य पूर्वप्रयोगाङ्गसर्वस्वदानस्य । निक्षेपः निक्षेपमात्रम् । पूर्वप्रयोगकाले अनुष्ठानबाध इति यावत् । तथा च पूर्वप्रयोग एव सर्वस्वदानं सावकाशम् । तत्कालाधिकरणकत्वबाधेऽपि तदङ्गत्वस्याबाधादिति भावः । नेदं परोक्तं युक्तम् । न हि पूर्वप्रयोगाङ्गीभूता सर्वस्वदक्षिणा द्वितीयप्रयोगकाले विधीयते । अपूर्वविधित्वादृष्टार्थत्वादिप्रसङ्गात् । किं तु द्वितीयप्रयोगस्यैव ज्योतिष्टोमत्वेन द्वादशशतं प्राप्नोति 'यद्येतावता नानमेयुरपि सर्वस्वेने'ति श्रुत्या द्वादशशतेनानत्यभावे सर्वस्वदानं च प्राप्नोतीति सर्वस्वदानं द्वितीयप्रयोगाङ्गतया नियम्यते । 'प्रयोगान्तरे निक्षेप' इति टुप्टीकावाक्यस्य तु प्रयोगान्तरकाले अनुष्ठानमित्यर्थो विरुद्धः । प्रयोगान्तराङ्गतया विधानमित्यर्थस्तु, न्यायानुकूलः ।

परेषां प्रतिकूलः । अत एव तन्त्ररत्ने व्याख्यातम्—'तत्र तद्द्यादित्यादिवचनं पूर्वप्रयोगे दातव्यं यत् प्राप्तं, तत्तत आच्छिद्य पूर्वप्रयोगान्तरे निक्षिपति । सर्वस्वदानेनैव पुनः कृतार्थविकार'इति । तथा चातिथ्याबर्हिर्यथा आतिथ्यात आच्छिद्य उपसत्सु विधीयते । न तदातिथ्याङ्गमिति पूर्वपक्षे उक्तं, तथा प्रकृतेऽपि सर्वस्वं न पूर्वप्रयोगे अङ्गमिति ध्येयम् । नास्तीति । तथा चापच्छेदस्थले बाध्यबाधकभावाभावात्तद्दृष्टान्तेन प्रत्यक्षस्य श्रुतिबाध्यत्वोक्तिरयुक्तेति भावः । नैमित्तिकशास्त्रस्येत्यादि । नानेन वाक्येनाविरोधः प्रतिपाद्यते । किं तु बाध्यबाधकभावः । तथा हि शास्त्रदीपिकायाम्—'पूर्वं परस्य बाध्यम् । न तु परं पूर्वस्ये'ति सयुक्तिकमुपपाद्य 'तस्मात्पूर्वदौर्बल्य'मित्यनेन सौत्रपदेन तत्र सूत्रकारस्वारस्यमुक्त्वा नैमित्तिकेन नित्यबाधं दृष्टान्तयितुमुक्तवाक्यमुक्तम् । अत एव नित्यमित्यादिवाक्यमग्रिमं शास्त्रदीपिकायां दृष्टान्तबोधकम् । तथा च निमित्तोपजननादित्यादेरयमर्थः । यत्र यत् निमित्तं न जातं, तत्रान्यथा कर्तव्योऽपि क्रतुर्यत्र तज्जातं तत्रान्यथा क्रियते । तस्मान्नित्यनैमित्तिकशास्त्रयोर्व्यवस्थितविषयकत्वसम्भवेनाप्रामाण्यासम्भवात् बाध्यबाधकत्वसम्भव इति तद्वदेव पूर्वापरीभूतविरुद्धापच्छेदनिमित्तकशास्त्रयोर्व्यवस्थितविषयकत्वसम्भवेन बाध्यबाधकभाव इति । बदरश्यामरक्तत्वधियोऽस्तु न दृष्टान्तता । तयोर्भिन्नकालीनविषयकत्वेन बाध्यबाधकभावविरहेऽपि प्रकृते यस्मिन् प्रयोगे उत्पन्नं निमित्तापच्छेदद्वयं तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वदक्षिणत्वनिर्दक्षिणत्वयोर्नैमित्तिकयोरनुष्ठेयताप्रसक्त्या विरोधेन बाध्यबाधकत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मादविरोधप्रतिपादकमिदं वाक्यमित्युक्तिर्मौढ्यादेव । तस्मात् षष्ठपञ्चमस्थानामुक्ताधिकरणानां सावकाशताज्ञापकत्वात् । अपच्छेदन्यायः पौर्वापर्य इत्याद्युक्तन्यायः । द्वितीयप्रयोग इति । यथा प्रथमप्रयोगे निमित्तसम्बन्धेनानुष्ठेयतया प्रसक्तमपि द्वितीयप्रयोगकालानुष्ठेयतया सावकाशं, तथा श्रुत्या तात्त्विकप्रामाण्यांशे बाधितमपि प्रत्यक्षं व्यावहारिकप्रामाण्ये सावकाशम् । तावतैव प्रत्यक्षप्रामाण्यग्राहकप्रमाणस्य लब्धविषयकत्वसंभवादिति भावः । व्यावहारिकप्रामाण्ये व्यवहारकालावच्छिन्नं यदबाध्यत्वं तदाश्रयविषयकत्वे । तत्र सर्वस्वदक्षिणत्वे । एकप्रयोगे अदक्षिणप्रयोगकालानुष्ठानांशे । अत्र श्रुतिबाध्यप्रत्यक्षे । तात्त्विकांशे कालानवच्छिन्नं यदबाध्यत्वं तदाश्रयविषयकत्वांशे । यथा तत्र पूर्वप्रयोगस्याङ्गं कालान्तरावच्छिन्नं, तथात्र प्रत्यक्षविषयस्य धर्मोऽबाध्यत्वं व्यवहारकालावच्छिन्नम् । परोक्तमनुसृत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु, पूर्वोक्तरीत्या पूर्वप्रयोगाङ्गत्वमेव नास्तीति कुतस्तस्य कालान्तरावच्छिन्नत्वेन सावकाशत्वम् । मुमुक्षाविति । सगुणादिश्रुतेर्व्यवहारकाले प्रवृत्तत्वेन तदुत्तरकालप्रवृत्तनिर्गुणादिश्रुत्या बाधस-

म्भवात् । तत्परत्वात् अद्वैतपरत्वात् । वैदिकं 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिः । पूर्वस्य पूर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादेः । सगुणादिश्रुतेरुपासनाविधिपरत्वेन सगुणत्वादिपरत्वस्याभावात् । भावेऽपि तस्य परमतात्पर्यरूपत्वाभाव इत्यादेः द्वितीयपरिच्छेदे निर्गुणश्रुत्युपपत्तिप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् परमतात्पर्यविषयार्थकश्रुत्या बाध्यतेति भावः । ननु, सप्रपञ्चादिश्रुतेः प्रपञ्चप्रसक्तिहेतुत्वेनाद्वैतश्रुत्यपेक्षणीयत्वेन न तद्बाध्यता । तत्राह—**नायमित्यादि** । तथा च निषेधधीर्निषेधधर्मिणि प्रतियोगिमत्त्वज्ञानरूपां प्रसक्तिमपेक्षते । न तु तस्याः प्रमात्वमिति भावः । **शास्त्ररूपे** परप्रमाणेऽपि व्यभिचारमाह—**दृश्यते चेति** । 'न क्त्वा सेडि'ति पर, सेटः क्त्वाप्रत्ययस्य कित्वनिषेधकं पश्चादुच्चारितं न क्त्वेत्यादिसूत्रम् । पूर्वं पूर्वोच्चारितं मृडादीनां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वबोधकम् । अन्यथासिद्धं यथाश्रुतार्थे प्रामाण्य विनापि सिद्धम् । इति विरोधाभावेन इति हेतोर्विरोधानिश्चयेन । उपक्रमादिनेति शेषः । परत्वे मृडेत्यादितः परत्वे । अनेन न क्त्वेत्यादिना । अपाकरणं निषेधम् । प्रतिप्रसवार्थं प्राप्त्यर्थम् । तेन न पुन.पदस्यासङ्गति· । अप्रवृत्ते· प्रवृत्तेरयुक्तत्वात् । **अर्थत इति** । बोधरूपफलत इत्यर्थः । प्रमाणफलज्ञानस्यैव बाध्यबाधकत्वस्य विचार्यत्वेन यदा बोधजननं तत्काले परत्वमेव बाधकत्वे नियामकम् । ननु, न क्वेत्यादे· पूर्वत्वेऽप्यपवादत्वादेव प्राबल्यम् । तत्राह—**अपवादापवाद इति** । एवकारश्शेष· । तथा च तदपेक्षयापि मृडेत्यादेरपवादकत्वम् । अन्यथा स्वमात्रसिद्धस्योत्सर्गस्य स्थापनासम्भवादिति भाव· । अतः तत्परत्वपरत्वयोर्निर्दोषत्वात् । **विषय एवेति** । 'यत्परश्शब्दस्सशब्दार्थ' इति न्यायात् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अपच्छेदन्यायवैषम्यभङ्ग· ॥

कालात्ययापदिष्ट· बाधितहेतुः । **साध्य इति** । अपेक्षणीयेति शेष· । तत्र पक्षे, वह्निविशेषे यत्र वह्नौ प्रतियोगिप्रसिद्धिस्तदन्यवह्नौ । **न बाध्यतेति** । स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभाववत्त्वज्ञानस्यैव प्रतियोगिमत्त्वज्ञानविरोधित्वेन न्यूनसत्ताकव्यावहारिकसत्त्वज्ञानं न तात्विकमिथ्यात्ववत्ताज्ञानबाधकमित्यर्थः । मिथ्यात्वस्य तात्विकत्वं तु तात्विकाधिकरणीभूतचिदात्मकाभावघटितत्वम् । ननु, 'नान्तरिक्ष' इत्यादेरिवाप्रसक्तप्रतिषेधोऽस्तु । तत्राह—**प्रत्यक्षविषयस्येति** । प्रत्यक्षविरोधेन प्रत्यक्षबाधितत्वेन । **निषेधवैयर्थ्यमिति** । 'अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजते' 'न तौ पशौ करोति न सोमे अध्वरे' इति वाक्ये न तौ पशौ करोतीत्यत्रैव निषेधविधिः । न तु 'न सोमे अध्वर' इत्यत्र सोमयागे आज्यभागयोरप्राप्तत्वे न तदभावस्य सिद्धत्वेन निषेधविधिवैयर्थ्यात् । तस्मात्तत्रार्थवादत्वमिति दशमाष्टमे स्थितम् । तथा प्रपञ्चे तात्विकत्वस्याप्रसक्तेस्तदभावस्य सिद्धत्वेन तद्बोधकश्रुतिर-

नुवादस्स्यादिति भावः । **अनर्थेत्यादि** । प्रपञ्चतात्त्विकत्वस्य वादिविप्रतिपत्तिभिः सन्दिग्धत्वेनाद्वैतनिश्चयासम्भवात् अद्वैतब्रह्मनिश्चयद्वारा ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयाधीनाज्ञाननिवृत्त्यर्थकत्वेनोक्तश्रुतिर्नानुवाद इत्यर्थः । **पारमार्थिकमित्यादि** । अद्वैतं द्वैताभाव ब्रह्मस्वरूपम् । पारमार्थिकेन द्वैताभावेन घटितं वा, ब्रह्मगतपारमार्थिकत्वस्याभावरूपं वा, मिथ्यात्वं बोधयन्ती श्रुतिर्नोपजीव्यविरोधात् बिभेतीत्यर्थः । तत्त्वतः तात्त्विकत्वेन । औष्ण्यं नास्ति वह्नावौष्ण्यात्यन्ताभावोऽस्ति । व्यवहारतोऽपि नास्ति वह्नावौष्ण्यं व्यावहारिकात् भिन्नम् । यथाश्रुते व्यावहारिकत्वरूपेणात्यन्ताभावस्य व्यावहारिकस्य वात्यन्ताभावस्य पूर्ववदिष्टत्वात् । **सकलसाधारण्येति** । सर्वान् प्रति निर्दोषत्वेत्यर्थः । निवृत्तिकारणताया विरुद्धस्वभावतायाः । यथाश्रुते स्वभाववादे कारणत्वस्यास्वीकारेणासङ्गतेः ॥

इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वानुमितेर्वह्निशैत्यानुमितिवैषम्यम् ॥

मम शरीरं शरीरं मदन्यत्वव्याप्यमदीयत्ववत् । यथाश्रुते सम्बन्धमात्रस्य तादात्म्यव्यावर्तकधर्मत्वाभावेनासङ्गतेः । **अनवकाशादिति** । युक्तेस्तु ग्राह्याभावव्याप्यवत्त्वनिश्चयरूपाया रजताभेदवत्त्वादिनिश्चयाप्रतिबध्यत्वेनोत्पत्तेरवकाश इति भावः । ननु, नात्मा साक्षी । येन तस्याणुत्वे नानावयवावच्छिन्नसुखादितादात्म्यापन्नसाक्षिरूपत्वासम्भवेन दोषः । किं त्वात्मनश्चैतन्यं गुणः । तस्य च दीपप्रभायाः दीपासंयुक्तदेश इव आत्मासंयुक्तेऽप्यवयवे सत्त्वान्नानुपपत्तिस्तत्राह—**न ह्येक इत्यादि** । तथा चोक्तगुणस्वरूपस्यैवात्मत्वसम्भवेन तदन्यस्मिन्नण्वात्मनि मानाभावः । ननु, 'अणुर्ह्येवैष आत्मे'ति श्रुतेः उत्क्रान्त्यादिश्रुतेश्चाणुरेवात्मा । तत्राह—**विस्तरेणेति** । उक्तश्रुतीनामौपाधिकपरिच्छेदबोधकत्वमित्यादिविस्तरेणेत्यर्थः । त्वन्मते आकाशस्य जन्यत्वशरीरारम्भकत्वादिवादिनामद्वैतवादिनां मते । **व्यभिचारीति** । अनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभावात् । **तद्भावेति** । तद्भेदेत्यर्थः । तदत्यन्ताभावस्याप्रत्यक्षत्वात् 'नित्यानुभवग्राह्यं तम' इति तत्त्वदीपनोक्तेस्तमस इव तदीयरूपस्यापि प्रातीतिकत्वेन साक्षिवेद्यत्वेऽपि व्यावहारिकरूपाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे मानाभावस्तत्राह—**अचाक्षुषेऽपीति** । बाधात् बाधसम्भवात् । **अवर्जनीयमिति** । चक्षुस्संयोगविशिष्टालोकावच्छिन्नं नभः साक्षिवेद्यम् । अतादृशे नभस्यावरणस्वीकारात् । ननु, रूपवत्यपि नभसि चक्षुस्संयोगे मानाभावेन रूपाचाक्षुषोपपत्तेः कथमुक्ततर्कावतार इति चेन्न । चक्षुस्संयुक्तालोकावच्छिन्ने नभसि चक्षुस्संयोगसम्भवेऽपि तत्र रूपचाक्षुषानुत्पत्तौ तत्र रूपवत्त्वे प्रमाणाभावात् । एवं नभो यदि नीलं स्यात् तदा नीलत्वेन निकटस्थपुरुषीयचाक्षुषविषयः स्यात् । अनुद्भूतरूपे मानाभावादित्यादि

बोध्यम् । पञ्चीकरणात् एकैकभूतभागचतुष्टये इतरभूतचतुष्टयस्य भागचतुष्टयसंयोगात् । स्थूलाकाशादीनामिति शेषः । तथा च संयोगविशेषस्यैव रूपादिकारणत्वं स्वीक्रियते । न तु स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन रूपादेः । तदिदमुक्तम्—**एतावन्मात्रेति** । वस्तुतस्तु, परिणामवादस्वीकारेण मिलितानां भूतानामाकाशादिपरिणामोत्पत्तावपि न शब्दादिकमुत्पद्यते । किं तु यस्य भूतस्य भागचतुष्टयं यत्र, तस्यैव तत्र गुणोऽभिव्यक्तो भवति । तथा च गुणाभिव्यक्तावेव संयोगविशेषो हेतुः । तदिदमुक्तम्—**व्यवहारयोग्यो भवतीति** । तदेतत् 'एकैका एव नीलारुणादिव्यक्तयो नित्या जातिवदखण्डाः । एवं शब्दो नोत्पद्यते नित्यत्वादि'ति भट्टमतम् । गुणगुणिनोस्तादात्म्याद्रूपादीनामुत्पत्तिः क्वचिद्व्यवह्रियते । रूपत्वादिना कार्यता तु न स्वीक्रियते । किं तु रूपविशेषादिविशिष्टत्वेन संयोगविशेषत्वेन कार्यकारणभावः । नित्यानित्ययोरपि जातिव्यक्त्योरिव तादात्म्यमविरुद्धम् । लिङ्गादिकमिति दृष्टान्तः । प्रकरणमात्रस्य प्रकरणादिमात्रस्य । बाधकजातीयत्वमात्रेण न बाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**न हीत्यादि** । स्मृत्या श्रुतिर्बाध्यत इति योजना । बाधकत्वे हेतुः—**प्रधानेत्यादि** । क्रमस्य पदार्थद्वयनिरूप्यत्वेन पदार्थस्य क्रमापेक्षया प्रधानत्वम् । **आचामेदिति** । क्षुत आचामेदित्यादीत्यर्थः । वेदं सम्मार्जनसाधनदर्भमुष्टिविशेषम् । वेदिं गार्हपत्याहवनीयमध्ये चतुरङ्गुलखातभूमिम् । अनन्तरं अव्यवहितम् । अन्यत्र पदार्थधर्माद्यविषयकश्रुतौ । तथा च बाधिकया स्मृत्या भवितव्यम् । अत्र स्मृत्या श्रुतिरित्यनेन प्रमाणबलाबलाभ्यां बाधकत्वबाध्यत्वे इति पूर्वपक्षः सूचितः । पदार्थप्राधान्योक्त्या च प्रमेयबलाबलाभ्यामेव ते । न हि प्रमाणयोः स्वत एव विरोधः । किं तु मिथो विरुद्धविषयकत्वेन । तथा च तत्पर्यालोचने प्रमेयबलाबलज्ञानस्य प्राथम्यात्तेनैव व्यवस्थेति सिद्धान्तः । प्रथमतृतीये स्मार्तानामाचमनादीनां श्रौतक्रमादिभिः विरोधे श्रौतत्वात् क्रमादिकमेवानुष्ठेयम् । न हि 'क्षुत आचामे'दित्यादिस्मार्तानामनुष्ठाने वेदमित्यादिक्रमादिकं सम्भवतीति प्राप्ते उक्तसिद्धान्त उक्तः । **तत्तद्दूरदोषनिबन्धनमिति** । दूरत्वस्यापेक्षिकस्य सविधेऽपि सत्त्वात् दूरत्वमात्रस्यादोषत्वात् दूरत्वविशेषाणामेव भ्रमविशेषे दोषविधया हेतुत्वलाभाय द्वितीयतत्पदं दूरदोषे विशेषणम् । प्रथमतत्पदस्याप्रमेत्यत्र योजना । तथा च तेषां दूरत्वानामन्यतमजन्यं यद्यत् ज्ञानं तदप्रमेत्यर्थः । एतेन न्यायप्रयोगे वीप्साया असाम्प्रदायिकत्वात्तत्तदित्यसङ्गतमित्यपास्तम् । **युक्त्यैव इदं ज्ञानमप्रमात्वव्याप्योक्तजन्यत्ववदिति** निश्चयेन । बाधं अप्रमात्वानुमितिम् । **मन्दबुद्धे इति** । युक्तिस्वरूपाज्ञानादुक्तयुक्तेरप्या-

१. 'इतरभूतभागचतुष्टययुक्ते यस्मिन्कस्मिंश्चिदेकभागचतुष्टये इति शेषः ।' इति पाठान्तरम् ।

गमविरुद्धविषयकत्वनिश्चयादेवोत्थानम् । अन्यथा 'इदं ज्ञानं दूरत्वदोषजन्यं न वे'ति सन्देहात् । तथा च तस्यैव प्रकृते युक्तित्वमवश्यापेक्षितत्वादागमजन्यस्य परिणामज्ञानस्य विरोधिप्रत्यक्षस्य सत्त्वात् प्रथमतोऽनुत्पत्तावप्यागमतात्पर्यविरुद्धविषयकत्वनिश्चयस्य युक्तित्वसम्भवादिति सूक्ष्मदर्शनाभावाच्च बुद्धिमान्द्यम् । **दुष्टकरणकत्वेति** । दोषसहकृतजन्यत्वेत्यर्थः । आगमादिना आगमादिघटितहेतुना आगमतात्पर्यविरुद्धविषयकत्वेन । तद्वत् अनुमानविरुद्धविषयकत्वेन हेतुना । निश्चयः जन्यत्वनिश्चयः । **लिङ्गादीति** । लिङ्गाद्याभासेत्यर्थः । एकत्र बाध्यबाधकयोरेकत्र ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे बाधकम् ॥

व्युदासेनेति । प्रत्यक्षे बाधकशङ्काया इति शेष । **इयत्तानवधारणेति** । एतावन्त्येव बाधकानीति निश्चयस्याभावेत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षान्तरस्य । तथा च प्रत्यक्षान्तरत्वावच्छेदेन प्रमात्वशङ्कायां तस्य बाधकत्वानिश्चयेऽपि बाधकत्वसंशयसम्भवात् प्रत्यक्षे प्रत्यक्षान्तररूपबाधकत्वस्यौचित्यावर्जितस्संशयो दुर्वार इति 'ब्रह्माहमस्मी'ति प्रत्यक्षरूपबाधकशङ्कास्त्येवेति भावः । **आरोप्यसत्ताधिकेति**। प्रातीतिकव्यावहारिकपारमार्थिकसत्तानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरमधिकम् । तत्र पक्षवाविद्यावच्छिन्ना चिदाद्या 'सदिदं रजत'मित्यादिभ्रमे रजतादिनिष्ठतया भाति। मूलाविद्यावच्छिन्ना चित् द्वितीया 'घटस्सन्नि'त्यादिज्ञाने भाति । सदहमित्यादिज्ञाने शुद्धचिद्रूपा तृतीया भाति । अज्ञानैक्ये तु अज्ञानविषयतावच्छेदकाकिञ्चिदवच्छिन्ना चित् द्वितीया । उक्तावच्छेदकान्यकिञ्चिदवच्छिन्ना चिदाद्या । शुद्धचिद्रूपा तृतीया । रङ्गादिकमेवोक्तावच्छेदकम् । न तु शुक्तिरूप्यादिकम् । सुखादिकं प्रातीतिकमेव द्वितीयपक्षे । ननु,स्वाप्नभावाभावज्ञानयोः बाध्यबाधकत्वं स्वयमेव मिथ्यात्ववादे स्वीकृतम् । तयोश्च न बाध्यधर्मिविषयसत्ताधिकसत्ताविषयकत्वरूपमापेक्षिकप्रमाणत्वम् । तत्राह—**अन्यूनसत्ताकविषयकत्वेन वेति** । अन्यूनसत्ताकत्वमधिकसत्ताकत्वं च मिथ्यात्ववादे विवेचितम् । प्रतियोगिनि बाधकतायोग्ये। **दृष्टे** प्रमिते। प्रमात्वेन निश्चित इति यावत् । अस्माकं ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्य उक्तसत्तावादिनाम् । स्वप्नादीत्यादिना शुक्तिरूप्यादिप्रातीतिकस्य व्यावहारिकस्य च सङ्ग्रहः। मृषा बाध्या। तव ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयमलीकं कल्पितभेदेन ज्ञानमेव ज्ञेयमितिवादिनो योगाचारस्य ज्ञानं सर्वं तादृशमपि मिथ्येतिवादिनो माध्यमिकस्य च मते । भेदः बाध्यं स्वप्नादिज्ञानं बाधकं जाग्रदादीति विशेषः। किंकृतः किंप्रयुक्तः । आद्यमते सर्वेषां ज्ञानानां सत्यत्वेन स्वात्मकविषयकत्वस्याविशेषात् कल्पितभेदस्याज्ञातसत्तानभ्युपगमेन व्यावहारिकत्वाभावाद्व्यावहारिकभेदविशिष्टस्य ज्ञेयस्य

ज्ञानं प्रातीतिकभेदविशिष्टज्ञेयस्य बाधकमिति व्यवस्थाया वक्तुमशक्यत्वात् । माध्यमिकमतेऽप्यधिकसत्ताकविषयकत्वस्य प्रपञ्चबाधकज्ञाने वक्तुमशक्यतया न शून्यतासिद्धिः । अथान्यूनसत्ताकविषयकत्वेनैव बाधकत्वमिति चेन्न । बाधकज्ञानस्य त्वन्मते स्वप्रकाशत्वेन सिद्धिर्वाच्या । सा च न सम्भवति । बाध्यमानस्य बाधकत्वानुपपत्तेः । अथ कालान्तरे तस्य बाधकमवतरतीति चेन्न । चरमस्य बाधकज्ञानस्य बाध्यत्वानुपपत्त्या शून्यत्वासिद्धेः । अथ पूर्वमेव तस्य बाधकमवतीर्णम् । मिथ्यात्वनिश्चयस्यैव बाधकत्वेन भाविनोऽपि बाध्यतासम्भवादिति चेत् । तर्हि बाधितस्य बाधकत्वं सुतरामसङ्गतम् । तस्मान्नित्यसाक्षिणा त्रिकालाबाध्येन सिद्धं जन्यज्ञानं बाध्यम् । साक्षिणस्तु स्वप्रकाशस्यासंसृष्टस्य न केनापि बाधः । संसृष्टेष्वेव बाधकस्य प्रवृत्तेरिति वेदान्तदर्शनमेव विजयते । **सङ्गच्छत इति** । शुक्तिरूप्यादेरलीकत्ववादिमाध्वादिमते तत्सत्ताधिकसत्त्वाप्रसिद्ध्या नोक्तबाधकताप्रयोजकं तत्र सम्भवति । मन्मते तु सम्भवत्येवेति भावः । **भ्रमकालीनेत्यादि** । तादृशबुद्धिरधिष्ठानसामान्यांशधीः । तदविषयो विशेषः शुक्तित्वादिः । **तथेति** । शुद्धब्रह्मविषयिका धीः भ्रमनिवर्तिका । शुद्धं च सद्रूपं सर्वभ्रमेषु भात्येव । उपहितभाने शुद्धभानस्यावश्यकत्वात् । **अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेति** । अन्यविषयत्वानिरूपिताधिष्ठानविषयताकज्ञानेत्यर्थः । व्यावृत्ताकारत्वेन व्यावर्तकधर्माश्रयविषयकत्वेन । विशेषणात् व्यावृत्ताकारबुद्धौ भासमानव्यावर्तकधर्ममादाय । उपलक्षणात् उक्तबुद्धावभासमानं व्यावर्तकधर्ममादाय । धर्मान्तरस्य उत्तृणत्वादेः । उपलक्षणं काकादिकम् । तस्मात् तदादाय । **सप्रकारकतैवेति** । उत्तृणत्वं प्रति व्याप्यतया ज्ञापकं काकवत्त्वमुपलक्षणमुच्यते । उपलक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेः । तथा च 'देवदत्तगृहाः काकवन्त' इत्यादौ काकवत्त्वोपस्थापितमुत्तृणत्वं गृहे प्रकारीभूय भातीति सप्रकारकत्वनियम इति भावः । स्वरूपोपलक्षणात् धर्मान्तरानुपस्थापकात् स्वोपलक्षितस्य शुद्धस्य स्वाश्रयस्यैव लक्षणयोपस्थापकमादायेति यावत् । **निष्प्रकारकेति** । 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इत्यादिवाक्यजन्यबोधे लोके तथा दर्शनात् । उपलक्षणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यां शून्यस्य व्यावर्तकस्य । तत्र व्यावृत्ताकारबोधे । अप्रवेशात् अविषयत्वात् । ननु, उपलक्षणस्य तत्राविषयत्वेऽपि उपलक्ष्यव्यक्तिरेव तादात्म्यसम्बन्धेन स्वस्मिन् प्रकारीभूय भातु । तत्राह—**स्वस्येति** । अत्यन्ताभेदे विशिष्टप्रमा न सम्भवतीति भेदाभेदमतव्याख्याने यत् पूर्वमस्माभिः प्रपञ्चितं, तदेतन्मूलकम् । प्रमेयत्वादिवत् आकाशाभावादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिवत् । **त्वयापीत्यपि**ना मन्मते केवलान्वयित्वमेव नास्ति । सर्वदृश्यानां सर्वत्राभाव-

तु दृशो निर्धर्मकत्वाच्चेति सूचितम् । ननु, वृत्तौ व्यावृत्ताकारता न व्यावृत्तस्य विषयिता। चैतन्यस्यैव विषयित्वात् । अधिष्ठानारोप्ययोरेव हि विषयिविषयभावस्त्वन्मते स्वीक्रियते। तत्राह—**आकारश्चेति। असाधारणेति।** वह्नेरेवेयमनुमितिर्न घटस्येत्यादीत्यर्थः। तथा च विषयित्वाभावेऽपि वृत्तौ विषयस्य कश्चन सम्बन्धः स्वीक्रियते। स च प्रतियोगिध्वंसयोरिव भिन्नकालीनयोरपि। ननु, शब्दात्तदर्थोपस्थितिः केनचिद्रूपेणैव लोके दृष्टा। तथा चाद्वितीयत्वसत्यत्वाद्युपलक्षितस्य शुद्धस्य कथं शब्दादुपस्थितिः। तत्राह—**तस्मादिति**। उपलक्षणात् व्यावृत्ताकारत्वस्योपपन्नत्वादित्यर्थः। **स्वरूपमात्रमिति**। प्रकृतवाक्यार्थबोधानुकूलाया एवोपस्थितेः पदेन साध्यत्वात् शुद्धस्याकाशादेश्शाब्दानुभवोपयोगिनी शुद्धतदुपस्थितिराकाशादिपदात् स्वीक्रियते। उक्तं हि शब्दमण्यादौ—'आकाशादिपदस्य शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टे न शक्तिः। किं तु तदुपलक्षिते। घटादिपदस्य हि घटत्वादिविशिष्टे शक्तिर्गृह्यते। व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासम्भवात्। आकाशादिपदस्य तु एकस्यामाकाशादिव्यक्तावेव शक्तिग्रहसम्भवात्। शब्दाश्रयत्वादिकं न तच्छक्यम्। न चैवं कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेनाकाशोपस्थितिः कदाचिदष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वादिनेत्यत्र नियामकाभावाद्युगपत् सर्वै रूपैरुपस्थितिः स्यादिति वाच्यम्। यद्रूपेणोपस्थिते आकाशादौ शक्तिर्गृह्यते, तद्रूपेण तदुपस्थितिरिति व्यवस्थायास्तद्रूपांशे शक्त्यभावेऽपि सम्भवात्। अस्तु वा आकाशादिपदान्निर्विकल्पकोपस्थितिरेव। शाब्दानुभवस्तु 'आकाशमस्ती'त्यादिवाक्ये एकमस्तीत्याद्याकारकः। न तु शुद्धाकाशे एकत्वादिप्रकारकः। शाब्दानुभवमुख्यविशेष्यतायाः किञ्चिद्रूपावच्छिन्नत्वनियमादिति। तथा च पदार्थोपस्थितेस्तान्त्रिकैः स्वीकृतत्वात्। सत्यादिपदेभ्योऽपि शुद्धोपस्थितिर्युक्तेति भावः। ननु, कथमुपलक्षणाद्व्यावृत्ताकारस्य ज्ञानस्य द्वैतभ्रमनिवर्तकत्वम्। न हि व्यावर्तकधर्ममविषयीकुर्वतोऽपि विरोधित्वं सम्भवति। तत्राह—**द्वैतनिवर्तकमिति**। द्वैतनिवर्तकतायोग्यमित्यर्थः। तथा च तादात्म्येन पृथिवीं प्रति व्यापकतया गन्धे गृहीते सति पृथिवी गन्धाभाववतीति धीर्यथा तार्किकादिभिर्न स्वीक्रियते। गन्धव्याप्यत्वविशिष्टाया इव गन्धव्याप्यतागोचरोद्बुद्धसंस्कारविषयीभूताया अपि पृथिव्या गन्धाभावव्यावर्तकधर्मत्वेन व्यावर्तकतावच्छेदकेन तादात्म्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टपृथिव्यां तदभावप्रकारकबुद्धेरनाहार्याया अनुत्पत्तेः। न हि गन्धव्याप्यवान् गन्धाभाववानित्यनाहार्यधीर्भवति। तथा द्वैताभावव्याप्यतया गृहीते ब्रह्मणि न द्वैतवत्त्वधीरनाहार्या जायते। ब्रह्मणि द्वैतव्यावर्तकधर्मत्वेन व्यावर्तकतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिनि द्वैतस्योक्तबुद्ध्यसम्भवादिति भावः।

तत्प्रतिफलितेति । तद्विषयाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं तद्विषयं प्रति साक्षी । सुखादावपि वृत्तिः स्वीक्रियत एव । तां विना संस्कारासम्भवेन स्मृत्यनुपपत्तेः । न च यद्वृत्त्यवच्छिन्नचिति यावन्तो विषयीभवन्ति तद्वृत्तिसूक्ष्मावस्था तावतां संस्कार इति स्वीकृत्य सुखादिकालीनाया घटाद्याकारवृत्तेर्नाशो घटादेरिव सुखादेरपि संस्कार उच्यताम् । किं सुखादौ वृत्तिकल्पनयेति वाच्यम् । सुखादिस्मृतौ हि सुखादिसंस्कारो हेतुः । संस्कारे सुखादेराकाराख्यसम्बन्ध एव निवेश्यः । तथा च घटाद्याकारवृत्तौ सुखादेरुक्तसम्बन्धाभावात्तत्सूक्ष्मावस्थायाः कथमुक्तसम्बन्धः । अथ तस्यां घटाद्याकारकवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यसूक्ष्मावस्थात्वस्वीकारेण तादृशाचित्तादात्म्यात्तादृशचितश्च सुखादितादात्म्यात् सुखादिविषयकत्वमिति चेन्न । सुखाद्यनुमितिनाशरूपस्य सुखादिसंस्कारस्य सुखाद्याकारकत्वेन सुखादिस्मृतौ हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेन विद्यमानसुखादौ वृत्तिस्वीकारे तेनैव निर्वाहात् सुखादितादात्म्यरूपविषयतामादाय हेतुत्वान्तरस्याकल्प्यत्वात् संस्कारकाले सुखादेरभावेन तत्तादात्म्यासम्भवाच्च । तस्मात्तदाकारवृत्तिनाशस्यैव तदाकारकत्वसम्भवात् तदाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचिदेव तत्साक्षिणी । तादृशस्यैव भासकत्वात् । ननु, तदाकारसंस्कारं प्रति तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । तज्ज्ञानत्वं च तदीयासत्त्वापादकाज्ञानविरोधिविशिष्टचित्त्वम् । तथा च सुखादिषु वृत्तिं विनापि सुखादीनामेव तदज्ञानविरोधित्वात् तद्विशिष्टचितस्तज्ज्ञानत्वात् तयैव संस्काररूपो मनःपरिणामो जायत इति तस्य ज्ञाननाशत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति चेन्न । घटाद्याकारकवृत्तिनाशानां क्लृप्तानामेव घटादिसंस्कारत्वसम्भवे अतिरिक्तानामनन्तानां घटादिसंस्काराणां कल्पने गौरवात् सुखाद्यपेक्षया घटादीनामनन्तत्वेन तेषु वृत्तिकल्पनापेक्षया तेषु अतिरिक्तसंस्कारस्वीकारे महागौरवात् । वस्तुतस्तु, सुखादौ वृत्त्यस्वीकारपक्षेऽपि साक्षिणो भ्रमप्रमासाधारणत्वेन प्रमात्वानिश्चयात् बाध्यतासम्भव इति बोध्यम् । बाधकधियः बाधकधीमात्रस्य । अनभ्युपगमादिति । क्वचिदिति शेषः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । शुक्तिरियमिति ज्ञाने जातेऽपि रजतभेदाज्ञानात् जातस्य 'इदं रजतमि'ति भ्रमस्य 'नेदं रजतमि'ति ज्ञानेनैवोच्छेदात् । गृहीतमात्रेति । गृहीतमात्रस्य आत्मानात्मरूपस्य । बाधे बाधस्वीकारे । माध्यमिकमते स्वपक्षः शून्यवादः न सिध्यति । तात्त्विकविषयकप्रमाणं विना बाधो न सम्भवतीति भावः । सत्प्रतिपक्षे भावाभावव्याप्यवत्त्वेनैकधर्मिणि निश्चयस्थले । किमत्र तत्त्वं अनयोर्व्याप्त्योः पक्षधर्मतयोश्च किमबाधितम् । जिज्ञासामिति । अनयोरन्यतरत् बाध्यमिति धीप्रतिबन्धद्वारेति शेषः । ननु, दोषाभाववत्प्रमाणत्वावच्छेदेनाबाध्यविषयकत्वनिश्चयादबाध्यविष-

यकत्वरूपप्रमात्वस्याभावं प्रति निर्दोषप्रमाणत्वस्य व्यावर्तकधर्मत्वेन तद्वत्तानिश्चयः 'अनयोरन्यतरत् बाध्यविषयकमि'ति धीप्रतिबन्धद्वारा उक्तजिज्ञासाप्रतिबन्धकः स्यादेव । तत्राह—विरुद्धविशेषादर्शनेति । विरुद्धार्थग्राहित्वरूपो यो विरुद्धविशेषस्तदानेश्चयेत्यर्थः । विशेषदर्शनस्य प्रमात्वव्याप्यतया गृहीतनिर्दोषप्रमाणत्वनिश्चयस्य । शङ्केति । प्रमात्वाभावशङ्केत्यर्थः । तथा च निर्दोषत्वज्ञाने जातेऽपि मिथो विरुद्धग्राहिज्ञानद्वयविशेष्यकनिर्दोषत्वज्ञानत्वेन हेतुना तत्राप्रमात्वग्रहेण तस्य नोक्तप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । दोषजन्यत्वोक्तेरिति । तथा च दोषजन्यत्वशङ्कया तत्राप्रमात्वसंशयः । वस्तुतः क्लृप्तदोषाभावनिश्चयो न सत्वप्रत्यक्षे सम्भवति । अधिष्ठानसत्त्वस्य सान्निध्यादिदोषस्य क्लृप्तदोषजातीयत्वात् । सुखादौ वृत्त्यस्वीकारपक्षेऽपि सुखादेरेव दोषजन्यत्वेन तदवच्छिन्नसाक्षिणोऽपि तत्सम्भवात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'यदा तु सर्वं निजरूपि शुद्धं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् । तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदः ॥' इति । अत एव यदुक्तमित्यादि । उक्तं तार्किकैस्तदेवेत्यादि । उक्तञ्च वार्तिके इहेत्यादि । तथा च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं मुख्यमिति यत्, तत् अत एव परास्तमिति योजना । जन्मनि जन्मावधिककाले । सर्वबाध इति शेषः । न विद्म इति । प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यप्रच्युतिपूर्वकं वेदान्तस्तात्त्विकप्रामाण्य स्थास्यतीति यद्यपि निर्णेतुं शक्यते, तथापि सर्वबाधो न भविष्यतीति न माध्यमिकस्य बौद्धमुख्यस्य मतं सिध्यतीति भावः । उत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानसामान्यसामग्र्या दोषशून्यया प्रमैव जन्यते । न भ्रम इति नियमः । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानग्राहकसामग्र्या बाधकधीशून्यया प्रमात्वेनैव ज्ञानं गृह्यत इति नियमः । ननु, नेदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षस्यापि भ्रमबाधकत्वकाले भ्रमत्वशङ्कासम्भवेन शुक्तिरूप्यादेर्मिथ्यात्वानिश्चयेन आकाशादौ मिथ्यात्वानुमाने दृष्टान्तासिद्धिस्तत्राह—रूप्यादीति । अद्वैतश्रुत्यनुगुणत्वेनाद्वैतश्रुतिविरुद्धविषयकत्वाभावेन । शङ्कास्कन्दनं शङ्काविषयत्वम् । वृद्धिः प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानम् । मूलहानिः दृष्टान्तासिद्धिः । अत एव अद्वैतश्रुतिविरुद्धविषयकान्यस्याप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितत्वादेव । प्रयोजकेति । शङ्काप्रयोजकेत्यर्थः । यद्यपि सौषुप्तानुभवः अज्ञानोपहितानन्दरूपस्वविषयांशे भ्रम एव, तथापि शुद्धस्याप्युपहितज्ञानविषयत्वनियमेनोपहितानन्दांशे भ्रमत्वे शुद्धानन्दांशेऽपि भ्रमत्वम् । भ्रमत्वशङ्काप्रसरादिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तोऽपि शुद्धानन्दांशे प्रमात्वमादायैव । अत एवाप्रामाण्यशङ्काप्रयोजकाभावादेव । अत्यन्तेत्यादि । कलहादिस्थले अत्यन्ता-

ततादात्म्यसम्बन्धेन सदाकारधीमात्रे प्रकारः । न तु व्यावहारिकपारमार्थिकप्रातीतिकसत्त्वानां भेद इति 'सदिद'मिति धीप्रकारस्वरूपैक्यसाधने न सिद्धसाधनम् । त्रिकालाबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपात्यन्ताभेदस्य प्रातवादिना प्रपञ्चे अनङ्गीकारादिति भावः । अर्थगतं सकलव्यावहारिकविशेष्यकधीप्रकारः पृथक् । 'शुक्तिरूप्यं सत्' 'ब्रह्म स'दित्यादिधीविषयाभ्यां प्रातीतिकपारमार्थिकसत्त्वाभ्यामन्यत् । त्रिविधसत्त्वानां लक्षणानि तूक्तानि । पल्लवाविद्याकार्यगतं चैतन्यं प्रातीतिकं सत्त्वम् । मूलाविद्याकार्यगतं व्यावहारिकम् । शुद्धचिद्रूपं पारमार्थिकमित्यादि तत्त्वदीपनाद्युक्तम् । व्यर्थं प्रकृतानुमानोत्थापकस्य मते पारमार्थिकस्यैव सत्त्वस्य 'सदिद'मिति धीप्रकारत्वेन परमार्थेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । ईश्वरानुमान इति । मीमांसकं प्रतीत्यादिः । जन्यत्वस्येति । मीमांसकेनेश्वरास्वीकारान्नित्यकृत्यस्वीकारात्तं प्रति जन्यत्वं व्यर्थम् । वादिनं प्रकृतानुमानोत्थापकम् । उपरञ्जकत्वेन अव्यावर्तकत्वेन । तथा च नोभयवादिसिद्धं व्यावर्तकत्वमपेक्ष्यते । किं त्वन्यतरवादिसिद्धम् । उक्तं हि मण्यादौ— अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि जन्यानि । समवेतानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि । समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटः । न च जन्यत्वस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिः । 'प्रमेयो घट'इतिवत् अव्यावर्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वा'दित्यादि । ननु ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमप्रसिद्धम् । मन्मते ज्ञानमात्रस्य सद्रूपब्रह्मविषयकत्वेन तदितरबाध्यत्वाप्रसिद्धेः । अथ ब्रह्मज्ञानपदेन ब्रह्ममात्रविषयकधीः निवेश्या । तथापि परमते तदप्रसिद्धिः । अतः पक्षहेत्वोरप्रसिद्धिः कुतो नोच्यते । किं च प्रातिभासिकस्याप्रामाणिकत्वेन तदन्यत्वमप्रसिद्धम् । वेदान्ततात्पर्यप्रमाजन्यत्वस्य शुद्धब्रह्मशाब्दप्रमात्वरूपस्वावच्छेदकघटितत्वेन मोक्षहेतुत्वस्य विजातीयज्ञानत्वरूपस्वावच्छेदकघटितत्वेन च तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः परमते अप्रसिद्धिः । तत्राह—**यद्यपीति** । **अप्रामाणिकस्येति** । अप्रसिद्धस्य प्रमाणाविषयस्य चेत्यर्थः । अहृदयवाचामहृदयमेवोत्तरमिति न्यायेन स्वमतासिद्धस्यापि परप्रसिद्धिमात्रेण निषेधप्रतियोगितया प्रयोगः । प्रमाणाविषयस्यापि भ्रमाविषयत्वमात्रेण निषेध्यत्वर्धीश्च मतद्वयेऽपि स्वीक्रियत इति भावः । अभ्युपगमात् प्रसिद्धिरस्तीत्येका योजना । पक्षहेत्वोस्सत्यन्तस्य प्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः । देहात्मैक्यादौ बाधव्यभिचारादिवारणाय प्रातीतिकव्यावर्तकसत्यन्तस्थले विशेषणान्तरमाह—**आरोपितत्वेनेत्यादिना प्रातिभासिकत्वस्येत्यन्तेन** । अभ्युपगमादित्यनुषज्यते । तेनैतादृशप्रातिभासिकस्यापि प्रमाणाविषयत्वेऽपि न क्षतिः । प्रातिभासिकत्वस्य प्रसिद्धिरस्तीत्यपरा योजना ।

अनधिकरणत्वे सतीति। अस्मद्रीत्या प्रातिभासिके व्यभिचारप्रसक्तेरिदमुक्तम्। अनधिकरणत्वमधिकरणभेदत्वविशिष्टम्। तस्य च वृत्त्यनियामकेन ब्रह्मनिष्ठेन तादात्म्येन हेतुत्वे न दोषः। वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव ब्रह्मणोऽधिकरणतापादकत्वात्। एवं चाभावत्वविशिष्टे साध्येऽपि बोध्यम्। तादृशतादात्म्यमपि न ब्रह्माधिकरणकम्। यन्निरूपितमधिकरणत्वं वाच्यं, तदन्यसम्बन्धानुयोगित्वस्यैव तत्त्वात्। **साधकत्वेति**। व्याप्तिग्रहौपयिकत्वेत्यर्थः। ननु, ब्रह्मण्यज्ञानविषयत्वाद्यधिकरणत्वसत्त्वादनधिकरणत्वघटितहेत्वभावेन व्याप्त्यग्रहाद्व्याप्तिग्रहौपयिकतया तत्सार्थकम्। तत्राह—**शुद्धमेवेति**। उक्ताधिकरणत्वं शुद्धे ब्रह्मणि नास्त्येव। किं तु उपहित इति भावः। नन्वसिद्धिवारकस्यापि व्यर्थत्वाभावः चक्षुस्तैजसत्वानुमानादौ दृष्टः। तथा च प्रातिभासिकत्वविशेषणस्यापि पक्षहेत्वसिद्धिवारकत्वेन न व्यर्थत्वमित्याशङ्क्य यया असिद्ध्या व्याप्तिग्रहस्तद्वारकस्यैव सार्थकत्वम्। व्याप्तिग्रहौपयिकत्वात्। पक्षे हेत्वसिद्ध्या तु न व्याप्त्यग्रहः। दृष्टान्ते साध्यहेत्वोस्सिद्ध्यैव व्याप्तिग्रहात्। तथा च पक्षहेत्वसिद्धिवारकं प्रातिभासिकत्वं हेतोर्विशेषणं व्यर्थमेवेत्याशयेनाह—**तथा च चक्षुस्तैजसत्वेत्यादि**। असिद्धिवारकस्य दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिवारकस्य। **तैजसत्वानुमानेऽति**। चक्षुस्तैजसम्। रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् प्रदीपवदित्यत्र मध्यान्तानुपादाने दृष्टान्ते हेत्वभावेन साध्यहेत्वोस्सहचाराग्रहात् मध्यान्तं व्याप्तिग्राहकमिति भावः। ननु, व्याप्तेरिव पक्षधर्मताया अपि ग्राहकत्वेन सार्थक्यं कुतो न स्यात्। व्याप्तिग्राहकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। तथा च व्याप्तिविशिष्टहेतोः पक्षधर्मताग्राहकत्वेन प्रातिभासिकत्वविशेषणस्याप्यनुमितिप्रयोजकतया सार्थकत्वम्। तत्राह—**व्यभिचारवारकस्येति**। तथा च यद्विशेषणं विना कृतस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवः तद्घटितं गौरवेण व्याप्यतायामनवच्छेदकम्। न च व्याप्यतायास्स्वरूपसम्बन्धरूपस्यातिरिक्तस्य वावच्छेदकत्वस्यानङ्गीकारात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य तु गुरावपि स्वीकारात् नोक्तरीत्या वैयर्थ्यस्य दूषणत्वमिति वाच्यम्। व्याप्यताया उक्तावच्छेदकत्वस्यास्वीकारे कारणत्वादेरपि तदापत्तेः। 'दण्डः कारण'मित्यादिधीरिव 'धूमो व्याप्य' इत्यादिधीरप्यवच्छेदकत्वावगाहिनी सम्भवत्येव। अत एव कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना व्याप्तिर्नेष्यत एव। तथा च स्वविशिष्टव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकहेतुतावच्छेदकादिरूपव्याप्तिधीविरोधित्वादुक्तावच्छेदकत्वशून्यहेतुतावच्छेदकरूपस्य व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासत्वमिति भावः। **स्पष्टश्चायमर्थो मण्यादावीश्वरवादादौ। तथाहि—'शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वम्। लाघवे-**

नाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । ननु, व्यर्थत्वमसिद्धम् । पक्षधर्मतौपयिकत्वाद्व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वादिति चेन्न । नीलधूमे धूमत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकम् । न तु नीलत्वमपि । गौरवात् । दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव। एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकम्। गौरवात्। येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते, तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अत एव रूपादिमध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्र मध्यान्तं विना व्याप्त्यग्रहात्तत्सार्थकमेवे'त्यादिकं तत्रोक्तम् । उक्तं च तत्र पक्षधरैः—'गौरवमेव तदहेतुतायां बीज'मिति । ननु, स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितत्वं हेतुतावच्छेदके विशेषणं दीयते । तथा च नीलधूमत्वं न व्याप्यतावच्छेदकम् । शरीराजन्यतात्वं तु तदवच्छेदकमेव। धूमप्रागभावत्वादिवत् । स्वसमानाधिकरणेन व्याप्यतावच्छेदकान्तरेणाघटितत्वादजन्यतात्वस्य जन्यतासामान्याभावनिष्ठत्वेन शरीराजन्यत्वरूपे जन्यताविशेषाभावे अभावात्। गौरवादनवच्छेदकत्वे पृथिवीत्वत्वादीनां तत्र तत्रावच्छेदकत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्। गन्धत्वस्यैव तत्सम्भवादिति चेन्न । पृथिवीत्वत्वादीनां व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छेदकत्वस्यैव तत्रतत्रोक्तत्वाद्व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वस्य तान्त्रिकैरस्वीकारात् । किं चेश्वरवादीयपक्षधरीये 'तादृशधर्मान्तराद्यघटितत्वेन हेतुतावच्छेदकं विशेषणीयमि'त्युक्तम् । तत्र तादृशपदं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तिपरम् । पूर्वग्रन्थे तस्यैव प्रक्रान्तत्वात् । तथा च स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशस्य तान्त्रिकसंप्रदायासिद्धत्वात् स्वकपोलकल्पितत्वं निर्युक्तिकत्वं च । न हि धूमप्रागभावोपस्थितिकाले उपस्थितस्य धूमस्य हेतुत्व नोद्भावयितुं शक्यम् । न च विशेषणतासम्बन्धेन या प्रागभावनिष्ठा व्याप्तिः, तदुपस्थितिकाले संयोगेन धूमनिष्ठव्याप्तेः उपस्थित्यनियमात् स्वसमानाधिकरणेत्याद्यवश्यं वाच्यमिति वाच्यम् । धूमज्ञानेनैव धूमनिष्ठोक्तव्याप्तेरुपस्थितेः । तस्मात् स्वसमानाधिकरणेत्यादिविशेषणं व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वं वा विशेषण न देयमेव । धूमप्रागभावत्वं नीलधूमत्वं वा गौरवान्नावच्छेदकम् । उक्ततान्त्रिकवाक्यानां तदैव स्वारस्यात्।अतस्साधूक्तं व्याप्यत्वासिद्धिरिति । ननु, शुद्धब्रह्मणोऽनधिकरणत्वस्वीकारे साध्यवैकल्यम् । अथ वृत्त्यनियामकतादात्म्यस्यैव ब्रह्मणि स्वीकारान्न तथेत्युच्यते, तदा 'अज्ञः कालकाल' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः अविद्यारूपकालाधारस्योक्त्यनुपपत्तिः। कि च प्रातिभासिकत्वस्योक्तानुयोगित्वरूपमधिकरणत्वं न हेतौ निवेश्यम् । येनोक्तरीत्या वैयर्थ्यमुच्येत । किं तु प्रातिभासिकभेद एव । अत एव वक्ष्यते प्रातिभासिकव्यावृत्तीत्यादि । **तत्राह—किं चेति । बाधानुपपत्तीति ।** 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत'

इत्यादिश्रुत्यनूदितबाधानुपपत्तीत्यर्थः । यस्मिन् तत्वज्ञानकाले । तथा च सर्वाणि भूतानि यत्कालीनात्मैवाभूदित्यर्थः । सर्वाणि भूतानि स्वकालपूर्वत्वाभाववद्यत्कालीनात्मतादात्म्यवन्तीति यावत् । 'तत्र कोमोह'इत्यादेस्तत्काले चरमतत्वज्ञानोत्पत्तिक्षणरूपे शोकादिकं स्वपूर्वत्वसम्बन्धेन नास्तीत्यर्थः । व्यावर्तकतया अनुमापकतया । साक्षात् भावाभावविषया । एका एकैव । ननु, मास्त्वेकैव व्यावृत्तिः । प्रातिभासिकत्वेन भेदस्यासत्त्वेन भेदस्य च सत्त्वात् । तथापि प्रातिभासिकासतोरन्यतरत्वेन भेदस्यैकस्य सत्त्वात्तदनुमापकतया ब्रह्मविश्वयोः पारमार्थिकत्वसिद्धिरास्ताम् । तत्राह—तथा चेति । द्वयसमावेशादिति । द्वयेन सह समावेशः सामानाधिकरण्यं यस्य तेन । ब्रह्मविश्वान्यतरत्वादिनेति यावत् । उभयव्यावृत्त्युपपत्तौ उभयोरेकमात्रभेदविशिष्टापरमात्रभेदस्यान्यतरत्वेन भेदस्य वानुमानसम्भवे । नीलघटत्ववत् नीलघटत्वस्येव । उभयव्यावृत्तेरिति शेषः । यथा घटीयनीलरूपं प्रति घटं प्रति च क्लृप्ताभ्यां कपालीयनीलरूपादिदण्डादिसामग्रीभ्यामेव नीलघटस्योत्पत्तिसिद्धेर्न तत्रान्यत्कारणं कल्प्यते,तथा क्लृप्तेनोक्तान्यतरत्वादिनोभयव्यावृत्त्यनुमानसम्भवात्तदर्थं न ब्रह्मविश्वयोरेकजातीयसत्यत्वादिकं कल्प्यते । अन्यथा तुच्छब्रह्मणोः प्रपञ्चव्यावर्तकमसत्यत्वं स्यात् । तदुभयान्यतरत्वस्य तदुभयमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वस्य । व्यावर्तकत्वं तु तुल्यमिति भावः । नित्यत्वम् अविनाशित्वम् । व्यतिरेक इति । मतिसप्तम्या व्यापकत्वमर्थः । तेनानित्यत्वव्यापकमपारमार्थिकत्वमिति लभ्यते । अत एव बाधानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कान्नित्यत्वाद्युपाधिमत्त्वाच्चैव । अनिषेध्यत्वेनेत्यादि । स्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविषयत्वानिरूपितप्रमाविषयत्वादित्यर्थः । तस्य तत्र ईश्वरे । भ्रान्तत्वप्रसङ्गः विशेषदर्शिनां भ्रान्तताव्यवहारप्रसङ्गः । मिथ्यात्वेनेति । तथा च स्वसमानाधिकरणविशेषदर्शनाकालीनस्य बाधितविषयकज्ञानस्याश्रयत्वं भ्रान्तत्वव्यवहारे विषयः । कालीनान्तविशेषणानुपादाने उक्तविशेषदर्शनकालीनस्य सोपाधिकभ्रमस्य आश्रये पुरुषेऽपि 'अहं भ्रान्तः'इति व्यवहारस्स्यादिति भावः । अन्यथा उक्तविशेषदर्शनकालीनभ्रममादाय भ्रान्तत्वव्यवहारस्वीकारे । सविषयकभ्रमज्ञातृत्वेनेति । भ्रमविषयत्वपर्याप्त्यधिकरणं यत् मुखादिविशिष्टदर्पणादिकं तस्य भ्रमस्य च मिथ्यात्वेन यत् ज्ञातृत्वं तेनेत्यर्थः । भ्रान्तत्वस्य भ्रान्तत्वव्यवहारस्य । यथाश्रुते बाधितविषयकज्ञानवत्त्वरूपभ्रान्तत्वस्येष्टत्वात् असङ्गतत्वात् । तथाविधत्वात् विसंवादित्वेन ज्ञायमानत्वात् । संवादित्वेन ज्ञायमानप्रवृत्तौ तादृशस्योपादानप्रत्यक्षादेर्हेतुत्वेऽप्यतादृशप्रवृत्तावतादृशस्य तस्य हेतुत्वमिति भावः।समप्रकारेत्यादि।समप्रकाराबाध्यं

यदर्थक्रियाकारि तत्त्वादित्यर्थः । मनोवच्छिन्नचैतन्यादेरधिष्ठानत्वपक्षे जाग्रद्धी-बाध्यत्वेऽपि ब्रह्माधिष्ठानकत्वपक्षे तदबाध्या स्वाप्नधीरिति तत्पक्षे व्यभिचार-माह—**जाग्रदिति** । सङ्गमादीत्यादिना सोऽयमित्यादिवाक्यजन्यनिष्प्रकारक-धीबाध्यभेदादिपरिग्रहः । **विशेषितेति** । विशिष्टेत्यर्थः । ज्ञानमेव केवलज्ञानम् । न तु सङ्गमादिविशिष्टम् । सङ्गमादिकं नार्थक्रियाकारीति यावत् । नार्थाति-रिक्तः न स्वविषयान्यो जात्यादिः । उक्तमुदयनाचार्यैः । **निराकारतयेति** । यदि ज्ञानादत्यन्तभिन्नो बहिःस्थितः अर्थ एव ज्ञाने विशेष इति नोच्यते, तदा जात्यादिकं ज्ञानधर्मोऽपि ज्ञाने विशेषस्स्यात् । तद्वदर्थोऽपि घटादिज्ञानगत आकारा-ख्यो धर्मः स्यात् । तथा च बहिरनुभूयमानार्थापलापेनानुभवबाध स्यात् । वि-रुद्धनानाविधाकारत्वात् समूहालम्बनज्ञानादेस्साकारत्वादिकमेव दुर्वच स्यात् । तस्मात् ज्ञानस्य निराकारत्वमेव युक्तम् । अत एव साक्षात्कारत्वमिन्द्रियस-न्निकर्षजन्यज्ञानत्वम् । अनुमितित्वादिकं व्याप्त्यादिधीजन्यज्ञानत्वादिकम् । न तु जातिरूपमिति भावः । स्वाप्नज्ञानस्याप्रमात्वे संवादमाह—**तथाचोक्तमिति**। **उपलक्षणत्वासम्भवादिति** । येनोपस्थापितोऽर्थ एव वाक्यार्थबोधे विषयः । न तु स्वयं, तत् उपलक्षणम् । यथा 'काकवतो गृहान् पश्यामी'त्यादौ काकोप-स्थापितमुत्तृणत्वमेव गृहे विशेषणम् । न तु काकः । यथा वा शब्दाश्रय आकाशपदशक्य इत्यादौ व्यक्तिमात्रस्य शब्दाश्रयत्वोपस्थापितस्य शक्यतया भानम् । न तु शब्दाश्रयत्वस्यापि । 'सङ्गमादिज्ञान सुखहेतु'रित्यादिव्यवहारे तु वि-षयेण शुद्धज्ञानव्यक्तिरुपस्थिता हेतुत्वेन बुध्यते । अननुगतत्वेन व्यक्तेरनुग-तधर्ममपुरस्कृत्य हेतुत्वज्ञानासम्भवात् । नापि तद्गतो धर्मः । साकारवादाप-त्त्यादिना तदसम्भवादिति विषयो नोपलक्षणमिति भावः । ननु, फलोत्पत्तिपूर्व-कालासतोऽपि व्यापारिणः कारणत्व युक्तम् । फलं प्रति यन्नियतपूर्वभावि, तन्नियतपूर्वभाविन्यपि कारणतायाः लोके 'गोमयैः पचनी' त्यादौ वेदे 'तु-षपक्वा भवन्ति' 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादौ व्यवहारात् । विषयस्य तु ज्ञानं प्र-त्यपि पूर्वभावित्वाभावात् कथं कारणत्वम् । स्वस्वव्यापारान्यतरनिष्ठफलनियतपूर्व-वृत्तिताकत्वस्यैव कारणत्वरूपत्वात् । तत्राह—**अतीतेति** । **असत्त्वेति** । तत्तत्का-लावच्छिन्नं सर्वदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । **अनाश्रयत्वेति** । तत्त-त्कालावच्छिन्नाश्रयत्वस्याभावेत्यर्थः । अतीतादेस्तत्कालासम्बन्धे तत्कालावच्छिन्न-मसत्त्वादेर्धर्मस्याश्रयत्वं तत्र न स्यात् । अधिकरणे हि सम्बद्धमेवावच्छेदकम् । नास-म्बद्धमिति भावः । **स्वरूपेत्यादि** । 'यत्र यत्र ज्ञाने स्वरूपतो न बाध्यता, तत्र

विषयतोऽपि न बाध्यत्व'मिति नियमाद्विषयाबाधस्य स्वरूपाबाधव्यापकतया व्यापकस्य विषयाबाधस्याभावे व्याप्यस्य स्वरूपाबाधस्याप्यभाव इत्यर्थः । 'इदं रजत'मिति यत् ज्ञानं जातं, तत् मिथ्येत्यादिप्रत्ययेन विषयविशिष्टस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वावगाहनाद्विषय एव मिथ्या । न तु ज्ञानमिति वक्तुं शक्यमिति भावः । अकारणकेति । सत्यकारणहीनेत्यर्थः । मिथ्याभूतं यदि कारणं स्यात् सत्यं स्यात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा नृशृङ्गम् । अथवा कारणं 'यदि सत्यं न स्यात्, तदा कारणं न स्या'दित्यादितर्को बोध्यः । कालसत्त्वस्य कालसम्बन्धस्य । अयमेवेति । ननु, आरोपितत्वेन मिथ्यात्वेनोभयवादिसिद्धं वाच्यमिति चेन्न । जीवाणुत्वादिमिथ्यात्वस्य त्वया मया च मिथ्यात्वेन स्वीकारात्तत्र व्यभिचारो मन्मतरीत्या हि दुर्वारः । मन्मते तस्य सत्यत्वाभावनिश्चयात् । किं चोक्तसिद्धत्वं यदि ज्ञातत्वं, तदा शुक्तिरूप्यादिमिथ्यात्वे वक्ष्यमाणमिथ्यात्वेन ज्ञातत्वाद्व्यभिचारः । यदि प्रमितत्वं, तदा तदसिद्धम् । प्रपञ्चे सत्त्वसिद्धेः पूर्वं तन्मिथ्यात्वज्ञानस्य प्रमात्वासिद्धेः । न च व्यावहारिकप्रमात्वं निवेश्यम् । न तु तात्त्विकम् । तथा च तत्त्वावेदकत्वरूपप्रमात्वस्य तत्रासिद्धावपि मतद्वयेऽपि व्यवहारकालाबाध्यमिथ्यात्वप्रकारकप्रमात्वरूपस्य व्यावहारिकप्रमात्वस्य निश्चयोऽस्त्येव । प्रपञ्चमिथ्यात्वं हि यदि प्रातीतिकं यदि वा व्यावहारिकमुभयथापि तन्मिथ्यात्वं व्यावहारिकमिति वाच्यम् । तथा सति व्यवहारकालाबाध्यं यत् मिथ्यात्वं तदाश्रयमिथ्यात्वं पर्यवसितहेतुः । तथा च यस्य प्रातीतिकस्य मिथ्यात्वे ब्रह्मज्ञानाव्यवहिते पूर्वकाले स्वप्नकाले वा मिथ्यात्वभ्रमः । तत्रापि हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः । बाध्यपदेन बाधयोग्योक्तावपि स्वाप्नाध्यासस्य मूलाविद्योपादानकत्वमते स्वाप्नमिथ्यात्वस्य व्यवहारकालबाधायोग्यत्वात् । ततश्च तद्वारणाय तत्त्वावेदकरूपोभयवादिसिद्धप्रमानिवेशे तात्त्विकमिथ्यात्वाश्रयमिथ्यात्वं पर्यवसितहेतुः । तथा च हेत्वप्रसिद्धिपर्यवसानम् । कल्पनासमसत्ताकत्वेन मिथ्यात्वेन । आश्रयत्वेत्यादि । तमसो अज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं च शुद्धचित्येव । पश्चिमः पश्चाज्जातोऽहङ्काराद्यवच्छिन्नात्मा । पूर्वसिद्धतमसो नाश्रयादि । पश्चिमत्वादेव । तथा च शुद्धस्याविद्याश्रयविषयत्वे अविद्याकार्यभ्रमनाद्विषयौ प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वमपि सम्भवतीति भावः । शुद्धस्य धर्मासम्बन्धपक्षेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह । अस्तुवेति । कल्पकत्वेति । कल्पनाहेतुत्वेत्यर्थः । विरोधादिति । तथा च बाधान्मिथ्यात्वमेव कल्प्यते । नासत्त्वम् । प्रत्यक्षत्वात् साक्षितादात्म्यं कल्प्यते नासत्त्वमिति भावः । व्यावृत्ताकारेण भूमनिवर्तकतायोग्यज्ञानेन । मुखैक्यसाक्षात्कारेति । दर्पणाद्युपाधिसन्निधानरूपदोषवि-

शेषाजन्यज्ञानस्यैव विशेषदर्शनविरोधित्वम् । तदुक्तं मणिदीधित्यादौ—'निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्यज्ञाने साधारणस्य निर्णयात्मनो वा विपरीतज्ञानस्य विरोधित्वादिति भावः । तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वस्य तदविषयकोपलब्धिविषयत्वस्य । तत्पदमात्मपरम् । प्रपञ्चोपलब्धेस्सद्रूपात्मविषयकत्वानियमात् साधनाव्यापकत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । तत्त्वसाक्षात्कारो विशेषणमुपलक्षणं वा । आद्ये घटादावसिद्धिः । न हि यदात्मा साक्षात्क्रियते, तदा घटादौ ज्ञानं प्रवृत्तिर्वा । उक्तं हि विवरणे—'कदाचिदद्वैतदर्शनं कदाचिद्द्वैतदर्शनम् । न तु तयोस्सन्तमसबहुलालोकयोरिव यौगपद्य'मिति । ईशाद्यात्मदर्शनं तु न द्वैतसाक्षात्कारप्रवृत्त्यादिविरोधि । प्रमाणत्वाभावात् । द्वितीये शुक्तित्वादिरूपेण प्रत्यक्षे जातेऽपि दिनान्तरे शुक्त्यादौ रजतादावारोपिते प्रवृत्तेर्व्यभिचारः । **ऐन्द्रजालिकमिति** । ऐन्द्रजालिको हि स्वमायापरिकल्पिताम्रवृक्षतत्फलादिग्रहणच्छेदनादौ प्रवृत्तो दृश्यते । हरिवंशादौ प्रद्युम्नशम्बरयुद्धादौ—'ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् । सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षनृक्षवानरान् ॥ मुमोच धनुरादाय प्रद्युम्नस्य रथोपरि । गन्धर्वास्त्रेण चिच्छेद सर्वांस्तान् खण्डशस्तदा । प्रद्युम्नेन तु सा माया हता तां वीक्ष्य शम्बरः ॥ अन्यां मायां मुमोचाथ दानवः क्रोधमूर्छितः ॥' इत्यादौ तथा श्रूयतेऽपि सः । स्वमायाविनिर्मितगजादे रक्षणादौ प्रवृत्तिस्तत्प्रत्यक्षं विना न सम्भवति । प्रवृत्तौ उपादानप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् । कारणात्मना कारणगतसंस्काररूपेण । न च तर्हि तत्रैव साध्यं साधनीयमिति वाच्यम् । अवस्थितत्वं हि स्थूलावस्थावत्त्वं वाच्यम् । अन्यथा अवस्थितत्वान्यांशवैयर्थ्यापातात् । अबाधितशुक्तिरूप्यादिसूक्ष्मावस्थायां व्यभिचाराच्च। अत्रेदं बोध्यम् ' ऐन्द्रजालिकेन द्वित्रिदिनस्थायिस्वमायानिर्मितमपि प्रदर्श्यते । तच्च तस्मिन् सुषुप्तेऽप्यव्यवस्थितमेवेति तत्र व्यभिचारः । **मिथ्यामात्रेति** । प्रतियोगित्वविषयत्वादौ व्यभिचारान्मात्रेत्युक्तम् । **न्यूनवृत्तित्वस्येति** । न च प्रमेयत्वे आत्मान्यसर्वान्तर्गततुच्छावृत्तौ मिथ्यात्वान्यूनवृत्तौ च साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयत्वस्य मिथ्याभूते स्वास्मिन्नवृत्त्या मिथ्यात्वन्यूनवृत्तित्वात् । यद्यपि प्रमेयत्वे प्रमेयत्वान्तरं वर्तते, तथापि न प्रमेयत्वत्वरूपेण । सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेकरूपेणास्वीकारात् । न च प्रमेयत्वे मिथ्यात्वमसिद्धमिति वाच्यम् । 'घटः प्रमेय' मित्यारोपसत्त्वात् । तथा च येन रूपेण साध्ये वृत्तिर्निविष्टा, तेन रूपेणोपाधावितिन दोषः । न चैवं मिथ्यात्वस्यापि स्वावृत्तित्वेन मिथ्यात्वन्यूनवृत्तित्वात् साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । व्यावहारिकमिथ्यात्वे मिथ्यात्वस्य पूर्वमसिद्धत्वात् । अत एवासदन्यत्वादावपि न साध्याव्यापकत्वम् । असदन्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-

त्वादरे तु पुनरपि न दोषः । किं च सदुपरागेणासतोऽपि प्रमाविषयत्वात् । अन्यथा-त्मान्यसर्वसध्यपतितासद्घटितसाध्यप्रमाया असम्भवात् प्रमेयत्वादेस्स्ववृत्तित्वमतेऽपि साध्यव्यापकत्वमक्षतम् । **सर्वसध्येति** । न च सर्वपदेनासदन्यसर्वं वाच्यमिति वाच्यम् । असत्त्वस्य त्वन्मते शुक्तिरूप्यादावपि स्वीकारेण सर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । मन्मतरीत्या सदसदन्यत्वस्य पक्षे निवेशेऽपि सदन्यत्वमात्मव्यक्तित्वावच्छिन्नभेद एव निवेश्यः । अन्यथा त्रिकालाबाध्यत्वस्य गुरुत्वेन तद्रूपेण भेदस्याप्रसिद्धेः । तथा चात्मासख्या भिन्नत्वं स्वाश्रयसर्ववृत्ति नेत्यनुमाने बाध एव । गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेऽपि मन्मते सदन्यत्वस्यात्मान्यत्वरूपतया मां प्रति बाध एव । तथा च मन्मते दुष्टहेतोर्मां प्रति उपन्यासो न युक्तः । अप्रयोजकत्वादित्यादिना सत्यत्वं प्रातिभासिकान्यसर्ववृत्ति न । सत्यमात्रवृत्तित्वात् । आत्मत्ववदित्याद्याभाससाम्यम् । पदार्थम् आत्मभेदपदार्थम् । न चात्मनि त्वन्मते तद्भेदस्यास्वीकारात् न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । शुद्धब्रह्मणि जीवादिभेदसत्त्वात् आनन्दो ब्रह्मणो धर्म इत्यादिभेदस्य व्यवहारकालाबाध्यत्वाच्च । **अनानन्दत्वस्येति** । न च परमार्थसदैक्यरूपसाध्याभावं विनाप्यानन्दत्वस्य उपाध्यभावस्योपपन्नत्वात् न तस्य तद्व्याप्यताग्राहकतर्कोऽस्तीति वाच्यम् । परमार्थसदैक्यस्यानन्दे संसर्गखण्डनयुक्तिभिर्बाधात् । 'नाल्पे सुखमस्ती'त्यादिश्रुत्या परमार्थसदादिरूपस्य परिच्छेदस्यानन्दावृत्तित्वोक्तेश्च भावाद्वैतमते तात्त्विकस्याभावरूपानात्मनः स्वीकारादाह—**भावरूपेति** । **शब्दस्वभावेति** । उदाहरणवाक्यस्थस्वपदस्य दृष्टान्तपरत्वे पदार्थत्वस्य यावत्तत्स्वरूपानुवर्तमानानात्मवत्त्वव्यभिचारित्वेन व्यापकत्वग्रहासम्भवः । स्वात्मकपदार्थत्वस्य हेतुत्वेन तद्वारणेऽपि स्वत्वान्यभागवैयर्थ्यं स्वरूपासिद्धिश्च । प्रतिज्ञाहेतुवाक्यस्थस्वपदयोः पक्षपरतया पक्षरूपस्वपदार्थघटितसाध्यहेत्वोः प्रतिज्ञाहेतुवाक्यनिर्दिष्टयोरुदाहरणादिवाक्ये व्याप्यव्यापकत्वादिन्यासासम्भवात् कुतोऽस्य गमकत्वमित्यादिजिज्ञासानिवर्तकत्वाभावः । तथा चोक्तशब्दस्वभावोपन्यासो नानुमानोपयुक्तः । उक्तं च मणावीश्वरवादे—'कार्यत्वहेतुस्वोपादानाभिज्ञजन्यत्वसाध्ययोर्व्याप्तिग्रहः किं घटोपादानान्तर्भावेन, किं वा तत्तदुपादानान्तर्भावेन, किं वोपादानमात्रान्तर्भावेन । आद्ये व्यभिचारः । द्वितीये तत्तदुपादानत्वस्याननुगतत्वात् कथं व्यापकताग्रहः । अथ तच्छब्दस्य समभिव्याहृतपरत्वान्न दोष इति चेन्न । अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । तृतीये तु, सिद्धसाधन'मिति । स्वपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्वेऽपि **सिद्धसाधनम्** । **बन्धपदार्थस्येति** । तत्तत्स्वानन्यविरोधिरूपतानार्थकं बन्धपदम् । अत एवाविद्यावतामपि निगलादिबन्धविमोके निर्बन्धत्वं व्यवहरन्ति । आत्मान्यनिवृत्तेर्हेतुत्वेऽपि व्य-

र्थविशेषणत्वम् । **स्वपदे चेति** । दृष्टान्तपरत्वे निगलबन्धविषयाप्रसिद्ध्यादिः । पक्षपरत्वे चाज्ञानविषयविषयकज्ञानाबाध्यानात्माप्रसिद्धिः । **नान्धगम्यमिति** । ननु स्वविषयान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानाबाध्यत्वस्य साध्यत्वे नायं दोष इति चेन्न । 'अन्धोऽयं रूपज्ञानवा'नित्यस्य 'रूपमन्धगम्य'मिति वाक्यजन्यज्ञाने तात्पर्यात् । 'रूपं नान्धगम्य'मित्यस्य च 'रूपमन्धगम्यत्वाभाववा'दिति वाक्यजन्यज्ञाने तात्पर्यात् । तथा च समानविभक्तिकनामद्वयजन्यज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेन प्रकृते रूपमात्रविषयकत्वादुपलक्षणविधया तयोर्ज्ञानयोरन्धगम्यत्वतदभावयोः प्रकारत्वेऽपि विशेषणविधया प्रकारत्वाभावात्तादृशज्ञानयोरन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वात्तादृशधीबाध्येऽन्धप्रत्यक्षविषयत्वे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । यथा ह्युपलक्षणविधया व्यावर्तकधर्मस्य बाधकधीविषयत्वं, तथोपलक्षणविधया बाध्यधीविषयस्य बाध्यत्वम् । न्यायतौल्यादिति भावः । **चैतन्यमात्रेति** । आत्मधीः आत्मव्यवहारप्रयोजकधीः । सा च चिद्रूपीति भावः । काचादावंशतः सिद्धसाधनात् आत्माधिष्ठानकेति । **व्यावृत्ताकारेत्यादि** । यं प्रति व्यावर्तकधर्मवत्तया ज्ञातं सत् स्वजन्यभ्रमाधिष्ठानं स्वजन्यभ्रमनिवर्तकं तदन्यत्वस्येत्यर्थः । अविद्यादिकं प्रति व्यावर्तकं द्वितीयाभावादिकं तद्वत्तया ज्ञातमविद्यादिजन्यभ्रमाधिष्ठानं ब्रह्म उक्तभ्रमनिवर्तकम् । अतोऽविद्याकामकर्मरूपो दोषो न तदन्यः । किं तु काचादिरिति बोध्यम् । यद्यपि व्याप्यभ्रमस्य भ्रमानुमितिजनकस्य 'ह्रदो निर्वह्नि'रित्याद्यज्ञानेन बाधाद्यभावाश्रुते व्यभिचारः, तथापि भ्रमत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वनिवेशे हेत्वभावादेव न व्यभिचारः । व्याप्यभ्रमस्य दोषविधया सर्वत्र व्यापकभ्रमेऽप्यकारणत्वादित्याशयेन स्थलान्तरे व्यभिचारमाह—**दरादिति** । न च चाकचक्यज्ञानं हेतुः । तच्च न बाध्यं सन्मत इति वाच्यम् । चाकचक्यस्य हि सर्वस्य ज्ञानं न हेतुः । किं तु चाकचक्यव्यक्तिविशेषाणाम् । तथा च तत्तद्व्यक्तिज्ञानापेक्षया तत्तद्व्यक्तेरेव लघुत्वेन हेतुत्वम् । जातिविशेषरूपेण ज्ञानस्य हेतुत्वे तद्रूप प्रातीतिकचाकचक्यव्यक्तिष्वपि सम्भवत्येव । यत्तु व्यावृत्ताकारेत्यादेर्विशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वेनोक्तोपाधेः पक्षेतरत्वरूपतेति । तन्न ! उक्तावधिभिन्नत्वरूपोपाधिर्हि यदभाववत्त्वेन ज्ञानमधिष्ठानं स्वजन्यभ्रमनिवर्तकं तादृशदोषान्यत्वम् । तथा च तादृशदोषप्रतियोगिकत्वरूपस्य विशेषणस्य चाकचक्यादिरूपाद्विपक्षादपि व्यावर्तकत्वेन पक्षमात्राव्यावर्तकत्वाद्विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नस्य साध्यव्यापकत्वस्य सत्त्वात् उक्तोपाधेरसत्त्वे उक्तसाध्यानुपपत्तेः साध्यव्यापकताग्रहात् । **ब्रह्मान्यानादीति** । पक्षे हेतौ चानादित्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं चेत् तदा तुच्छे बाधव्यभिचारौ । तद्विशिष्टभावत्वं चेत्, तदापि भावत्वं तुच्छान्यत्वं चेत्

तदा शुक्तिरूप्यादौ मन्मते तौ। अत एव प्रागभावे साधनाव्यापकत्वमुपाधेरिति भावः। सुस्थिरमिति। देशकालसम्बन्धवत्त्वेन प्रतीयमानं वस्तुमात्रम्। ब्रह्मणोऽप्यविद्यादिदेशकालसम्बन्धात्। तथा च तदन्यभेदस्य देशादिसम्बन्धरूपस्य साधने सिद्धसाधनम्। देशकालासंसृष्टसत्तारूपत्वाभावसाधनेऽपि विशेष्यवत्त्वेन निश्चितेऽधिकरणे यो विशिष्टस्याभावः, तस्य विशेषणाभावस्वरूपत्वमिति न्यायेन प्रकृतेऽपि सत्तारूपत्वेन निश्चिते उक्ताभावस्योक्तसम्बन्धरूपतया पर्यवसानात्। किञ्चित्कालावच्छिन्नदेशाद्यसम्बन्धान्यत्वमादायार्थान्तरं च। तद्वारणाय यदा यदा ब्रह्म, तदा तदा देशादिसम्बन्ध इत्युक्तौ मूलोक्तो दोषः। पारमार्थिकत्वेनेत्यादि। परमार्थं परमप्रयोजनमर्हति यत् तादृशश्रुतितात्पर्यविषयत्वस्येत्यर्थः। तथा च मुक्त्युपधायकप्रमाविषयत्वं श्रुतिजन्यधीमात्रप्रयोजनत्वं चोपाधिः। तादृशविषयत्वयोग्यताया विवक्षितत्वात्। एतेन साधनविशेषितत्वान्नायमुपाधिरीश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वमिवेत्यपास्तम्। वस्तुतस्तु, साधनविशेषितत्वं नोपाधेराभासताप्रयोजकम्। दूषकताबीजविघटकस्यैव तथात्वेन दीधित्यादावुक्तत्वात्। साध्यव्यापकताग्राहकतर्कस्तु पूर्ववत् साक्ष्यवच्छेदिकाया इति। न च दोषजन्यत्वेनोभयवादिसिद्धं यत् ज्ञानं तदविषयत्वं वाच्यम्। अविद्यावृत्तिस्तु न तथेति वाच्यम्। तथा सति जीवेशयोरैक्ये जीवानणुत्वे च तात्त्विकत्वसिद्ध्यापत्तेः। त्वन्मते व्यभिचारात् शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचाराच्च। न हि तद्धीरुभयवादिसिद्धास्ति। मया अविद्यावृत्तेस्त्वया तदन्यस्यास्वीकारात्। भ्रमविषयत्वादिति। विशिष्टविषयकाहमाकारवृत्तेश्शुद्धात्मापि विषय इति भावः। स्वविषयेत्यादि। पूर्वभावित्वं पूर्वकालवृत्तित्वम्। तथा च यत्किञ्चित्स्वज्ञानात् पूर्ववृत्तित्वं शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारि। यावत्स्वज्ञानपूर्ववृत्तित्वं घटादावसिद्धम्। स्वप्रत्यक्षपूर्ववृत्तित्वं सुखादौ वृत्त्यस्वीकारपक्षे तत्रासिद्धम्। स्वप्रत्यक्षोत्पत्तिकालोत्पन्नपरिमाणविशेषादावसिद्धं च। ह्रस्वादिपरिमाणप्रत्यक्षे हि न संयुक्तसमवायमात्रं हेतुः। ह्रस्वादिपरिमितवस्त्रादेस्तावदवयवावच्छिन्नचक्षुस्संयोगं विनापि प्रत्यक्षापातात्। किं तु तादृशसंयोगः स्वाश्रयचक्षुस्संयुक्तमनस्संयोगवत्त्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठेन हेतुः। तादृशसंयोगवत् समवायस्य विषयनिष्ठसम्बन्धेन हेतुत्वे तु तत्तत्पुरुषीयत्वस्य कार्यकारणतावच्छेदके निवेशे गौरवम्। न चैव तादृशपरिमाणस्योत्पत्तेः पूर्वक्षणेऽपि तत्प्रत्यक्षमुत्पद्येत। तावदवयवावच्छिन्नसंयोगस्य तत्पूर्वमपि सत्त्वादिति वाच्यम्। विजातीयत्वेनैव तस्य हेतुत्वात्। तादृशसंयोगे तादृशवैजात्याभावात्। तथा चोक्तपरिमाणस्योत्पत्तिक्षणेऽपि तत्प्रत्यक्षमित्युक्तरीत्या तत्र हेत्वसिद्धिः स्यादेव। अन्यो-

न्येत्यादि । तद्धटभेदनिष्ठाभावत्वे बाधादतिरिक्तान्तम् । समवायेन तद्धटस्य योऽत्यन्ताभावः तन्निष्ठाभावत्वे बाधादेतद्धटसमानाधिकरणेति । एतद्धटसमवायिनिष्ठेत्यर्थः । कपालरूपादिनिष्ठे घटसमानाधिकरणत्वे बाधात्तद्धटप्रतियोगिकाभावेति । हेतौ च तद्धटभेदत्वे समवायावच्छिन्नतद्धटात्यन्ताभावत्वे पटात्यन्ताभावत्वे मेयत्वादौ च व्यभिचारात् क्रमेण विशेषणानि सार्थकानि । प्रागभावत्वे साधनवैकल्यात् दृष्टान्ते एतद्धटेति । शुद्धसाध्यस्यैतद्धटासमानकालीनतत्तद्व्यक्तित्वेऽपि सत्त्वात्तत्रोपाध्यसत्त्वादाह—**साधनावच्छिन्नेति**। **एतद्धटेत्यादि** । एतद्धटप्रतियोगिकं यदेतद्धटस्य जन्यं जनकं च तयोरन्यतरत् एतद्धटस्य प्रागभावो ध्वंसश्च । तन्मात्रवृत्तित्वस्येत्यर्थः । साध्यसमव्याप्तिरक्षार्थं मात्रेति । विषमव्यापकस्याप्युपाधित्वम् । साध्यव्याप्यत्वस्य दूषकतायामनुपयोगादिति शुद्धमते तु तत् न देयम् । **सन्देह इति** । एतद्धटे मिथ्यात्वसन्देहकाले तत्समवायिनि समवायेन तदत्यन्ताभावस्य सन्देहात् पक्षेऽत्यन्ताभाववृत्तित्वसन्देहः । तद्धटध्वंसप्रागभावकाले च तद्धटसमवायिनि समवायावच्छिन्नतद्धटात्यन्ताभावो नाप्युपेयते । 'तद्धटो नास्ती'ति-बुद्धेस्तद्धटविरोधिप्रागभावाद्यवगाहित्वात् । अत एव यत्किञ्चिद्घटप्रागभावादिमति घटवति 'घटो नास्ती'ति बुद्धेर्नापत्तिः । प्रतियोगिविशेषणघटत्वादिविशिष्टं प्रति विरोधित्वेनैव संसर्गाभावस्याभावबुद्धौ भानात् । अत एव तादृशबुद्धेर्घटादिमत्ताधीविरोधित्वम् । घटादिविरोधिमत्ताज्ञानस्यैव तद्विरोधित्वात् । घटत्वाद्यवच्छिन्नात्यन्ताभावत्वरूपेणापि केवलेनाभावस्य ज्ञानं न तद्विरोधि वक्तुं शक्यम् । अव्याप्यवृत्तितादृशाभाववत्त्वज्ञानस्य तदापत्तेः । किन्तूक्तविरोधित्वविशिष्टेन तद्रूपेणाभावज्ञानम् । वस्तुतस्तूक्तविरोधित्वाविषयकघटाद्यवच्छिन्नाभावबुद्धेरपि तद्विरोधित्वादव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानवदुत्तेजकत्वेनोक्तापत्तेरभावात् । घटध्वंसादिकाले जायमानतादृशबुद्धेर्विरोधित्वानुरोधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नात्यन्ताभावविषयकत्वस्यावश्यकत्वम् । तथा च पक्षस्य तद्धटासमानकालीने तद्धटात्यन्ताभावे निश्चयेन पक्षे साधनस्योपाध्यभावस्य च निश्चयादुपाधेस्साधनाव्यापकत्वं निश्चितमेव । न चान्यतरवृत्तित्वस्य मात्रार्थाविशेषितस्योपाधित्वपक्षे साधनाव्यापकत्वं नेति वाच्यम् । तस्यापि तद्धटात्यन्ताभावत्वे साधनाव्यापकत्वात् । न चैवं तद्धटसमानाधिकरणतद्धटात्यन्ताभावत्वतद्धटाभावत्वयोः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तयोः साध्यवत्त्वानिश्चयात् । **सन्दिग्धेति** । यत्र व्यभिचारशङ्काविरोधी तर्कोऽवतरति, तत्र व्यभिचारधीरूपकार्याक्षमत्वात् सन्दिग्धोपाधिर्न दूषणम् । तदनवतारे तूक्तकार्यक्षमत्वात् स दूषणमेवेति भावः । **संयोगेत्यादि** । न च समवायेन तद्धटवति वृत्तेर्निवेशान्नोक्त-

दोष इति वाच्यम् । समवायेन घटवति संयोगेन घटात्यन्ताभावसत्त्वादिति योजना-स्वीकारात् । समवायेन तद्घटाभावस्य हेतौ निवेशे तु साधनवैकल्यम् । ननु, समवायान्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं हेतौ निवेश्यम् । तथा च न व्यभिचारसाधनवैकल्ये । तत्राह—साध्येति । समवायादवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्तद्घटसमानकालीनत्वेन घटात्यन्ताभावत्वमुक्तसाध्याभाववदिति भावः। ननु, तद्घटसमवाय्यवच्छिन्नं यत् तद्घटकालवृत्तित्व, तद्वृत्तित्वाभावस्साध्यः। तथा च समवायेन तद्घटस्याभावो नोक्तवृत्तित्ववान्। तद्घटसमवाय्यन्यावच्छेदेनैव तस्य तद्वृत्त्वात्। तथा च न व्यभिचारस्तत्राह—अलमिति। मन्मते मिथ्यात्वघटकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वेन देशकालावच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावेन सिद्धसाधनम्। पूर्वोक्तानुमानेषु द्वितीये अनुमाने भ्रमत्वदोषत्वयोरननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भ्रमदोषयोः कार्यकारणभावस्य वाच्यत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारण्याभावेनासिद्धि साधनवैकल्यं वा। पक्षदृष्टान्तवृत्त्योर्हेतुत्वयोरन्यतरत्वेन हेतुत्वे दृष्टान्तवृत्तिहेतुत्वान्यभागवैयर्थ्यम्। उक्तहेतुत्व भागासिद्धम्। पदार्थत्वादित्यत्र पदशक्यत्वस्यासिद्धत्वान्न हेतुः। नापि पदलक्ष्यत्वम्। पदत्वलक्ष्यत्वयोरननुगतत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारण्याभावेनोक्तदोषापत्तेः। दोषाजन्येत्यादिहेतावपि दोषत्वस्य तत्तद्भ्रमजनकत्वरूपत्वादननुगतत्वेनोक्तदोष इति भाव. ॥ इति लघुचन्द्रिकायां विश्वसत्यत्वानुमानभङ्गः ॥

ब्रह्मज्ञानेत्यादि । ब्रह्मज्ञानान्याबाध्य यत् ब्रह्मान्यत्, तद्वृत्तित्वविशिष्ट. असत्त्वाभाव इत्यर्थ.। पारमार्थिकसत्त्वेति । सामान्यानुमानोक्तरीत्या धीविशेषविषयत्वादिरूप पारमार्थिकसत्त्व बोध्यम्। तेन न तत्रोक्तदोषाः । पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमत्र व्यावहारिकं ग्राह्यम्। एतेन ब्रह्मरूपस्य पारमार्थिकसत्त्वस्याधिकरणत्वमसिद्धम्। कल्पिताधिकरणत्वस्य तत्रैव प्रसिद्धावपि शुक्तिरूप्यत्वे साध्याप्रसिद्धिः। तद्वृत्तित्वस्य मिथ्यात्वं तु नाद्यापि सिद्धम्। येन तत्सत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वात्प्रसिद्धिः। पारमार्थिकसद्वृत्तित्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन तदभाववत्त्वमादाय सिद्धसाधनापत्त्या पारमार्थिकसद्वृत्ति यत् यत् तदन्यत्वस्यैव साध्यीकार्यत्वात्। तस्य शुक्तिरूप्यत्वे ब्रह्मनिष्ठेन प्रसिद्धिरित्यादि परास्तम्। अवच्छिन्नब्रह्मनिष्ठेऽपि शुक्तिरूप्यत्वे शुद्धब्रह्मवृत्तित्वाभावानपायात् । अवृत्तित्वमात्रस्य दृष्टान्तावृत्तित्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात् ब्रह्मावृत्तित्वं हेतूकृतम्। न चावृत्तित्वमात्रस्यापि शुद्धब्रह्मनिष्ठया व्याप्तिग्राहकतेति वाच्यम्। ब्रह्मणि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापातात्। सत्त्वरूपत्वेन ब्रह्मणः प्रपञ्चवृत्तित्वात् परमते पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणत्वात् । अत एव साधनवैकल्यमपि। ब्रह्मनिष्ठस्य प्रपञ्चवृत्तित्वस्याद्यापि मिथ्यात्वासिद्ध्या ब्रह्मण्यवृत्तित्वा-

सिद्धेः । केवलस्यासत्त्वाभावस्य पारमार्थिकसद्वृत्तित्वेऽप्युक्तपक्षतावच्छेदकरूपेण तदभावरूपसाध्यवत्त्वमक्षतम् । अत एव ब्रह्मान्येति सार्थकम् । प्रातीतिकवृत्तित्वरूपेणासत्त्वाभावः पारमार्थिकावृत्तिः । अतः सिद्धसाधनादबाध्यान्तमुक्तम् । न चैवमपि ब्रह्मज्ञानबाध्यप्रातीतिकवृत्तित्वरूपेण तस्य पारमार्थिकावृत्तित्वेन सिद्धसाधनं तदवस्थमिति वाच्यम् । 'सर्वं प्रातीतिकं स्वज्ञानविशेष्ये नास्ती'ति ज्ञानेन सर्वप्रातीतिकानां ब्रह्मज्ञानान्यबाध्यत्वात् यथोक्तपक्षे साध्यस्यासिद्धत्वात्। **रूप्यत्ववदिति** । शुक्त्यवच्छिन्नचिद्वृत्तेरपि शुक्तिरूप्यत्वस्य शुद्धब्रह्मावृत्तित्वमिति भावः । उपहितवृत्तेरशुद्धवृत्तित्वनियममते त्वाह—**परमार्थसद्भेदवदिति** । परमार्थसद्भेदोऽपि ब्रह्मवृत्तिः । अन्यथा परमार्थत्वस्य स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । अतो ब्रह्मणि सत्त्वादिरूपपरमार्थभेदो विद्यमानोऽपि न परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । तत्प्रतियोगिताया अवच्छिन्नत्वे मानाभावात् । व्यावहारिको वा परमार्थावृत्तिर्वा भेदो निवेश्यः। तादृशभेदस्य शुक्तिरूप्याद्युपहितचिद्वृत्तित्वेऽपि न शुद्धब्रह्मवृत्तित्वम् । परमार्थावृत्तित्वविशिष्टत्वरूपेण परमार्थवृत्तित्वासम्भवात् । अत एव महाकालावृत्तित्वविशिष्टत्वरूपेण महाकालवृत्तित्वं नेच्छन्ति । मिथ्या सद्विलक्षणम् । तेनासद्व्यावृत्तमिथ्यात्वस्यासत्यभावेऽपि न व्यभिचारः । **स्वसमानाधिकरणान्योन्येत्यादि** । अन्योन्याभावो व्यावहारिकः प्रतियोग्यवृत्तिर्वा ग्राह्यः । तेन ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मभेदं प्रातीतिकमादाय न दोषः । स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगिवृत्ति यद्यत् तदन्यत्वकूटः साध्यम् । यद्वा स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वसामानाधिकरण्यं चेत्युभयसम्बन्धेन उक्तभेदविशिष्टं यत् तदन्यत्वं साध्यम् । तेन स्वपदार्थस्य पक्षदृष्टान्तसाधारणस्य एकस्याभावेऽपि न क्षतिः । **सदितरेति** । परमार्थान्येत्यर्थः । सत्त्वव्यापकं अबाध्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकम् । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे तस्याः ब्रह्मान्यत्वादेकत्वं पक्षीकृतम् । तच्चाविनाशित्वादिरूपम् । संयोगादिवदव्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरं स्यादतो व्याप्यवृत्तिरिति । दैशिकसम्बन्धावच्छिन्ना किञ्चिदवच्छिन्ना वृत्तिर्यस्य तदन्य इत्यर्थः । घटगोत्वादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तेस्तन्त्वाद्यवच्छिन्नत्वादवच्छिन्नान्तम् । समवायेन घटादेरव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारमते आह—**आदिरिति** । गोत्वादिरित्यर्थः। घटादौ त्ववच्छिन्नवृत्तिकान्यस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं शुक्तिरूप्यादिदृष्टान्तेन साधनीयमिति भावः । भेदप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनान्मात्रेति । अजन्यस्य स्वसमानाधिकरणान्यस्याप्रतियोगीति पर्यवसितं साध्यम् । कपालादिनाशनाश्यघटादौ स्वसमानाधिकरणान्यनाशप्रतियोगित्वेन बाधादजन्येति अन्यस्य विशेषणम् । **अभावप्रतियोगित्वादिति** । ननु, प्रति-

योगितात्वेनैव हेतुत्वसम्भवादभावेति व्यर्थमिति चेन्न । प्रतियोगितासम्बन्धेना-भावस्यैव हेतुत्वे तात्पर्यात् । यदि तु प्रतियोगितात्वं संयोगादिप्रतियोगितायाम-भावीयप्रतियोगितायां च नैकं, तदा प्रतियोगित्वशब्दस्य नानार्थकत्वेनाभावीयप्रति-योगित्वपरतालाभायाभावपदम् । अन्यथा संयोगादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे गु-णादौ भागासिद्ध्यापत्ते । मते त्विति । अभिधेयत्वमित्यनुषज्यते । मिथ्यैवेति । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोग्यपीत्यर्थः । अजन्यस्य स्वसमानाधिकरणान्य-स्याभावस्य स्वाश्रयभेदस्यैव प्रसिद्धत्वात् नाप्रसिद्धि. । प्रतियोग्यवच्छिन्नेत्यादि । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यत् प्रतियोगिमत्त्वं, तदवच्छिन्नवृत्तिक इत्यर्थः । घ-टादिसंयोगित्वावच्छेदेन भूतलादौ जलादिसंयोगवत्त्वप्रतीतेस्तादृशसंयोगादौ साध्यं प्र-सिद्धम् । घटादिभेदे तु साध्यमादनयो प्रसिद्धि । उक्तभेदस्य कालवृत्तित्वे उक्त-भेदाधिकरणदेशस्येव तद्वृत्ते घटादिसंयुक्तत्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् । 'इदानीं घट-संयुक्तदेशे घटभेद' इति प्रत्ययस्य घटसंयुक्तत्वविशिष्टे अवच्छेदकत्वावगाहित्वात् । अत एव संयोगावच्छिन्नघटात्यन्ताभावस्यापि घटसंयुक्तदेशेऽस्वीकारात्तदवच्छेदेन कालावृत्तित्वात् घटसंयुक्तत्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वेन तत्र साध्यस्य सन्दिग्धत्वेन न बा-ध । ननु, कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिमति काले तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्याभावस्य दै-शिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तौ विरोधेनावच्छेदकभेदकल्पनस्य युक्तत्वेन तादृशा-भावस्य गवान्यदेशावच्छेदेन वृत्तिर्युक्ता । गवाद्यवच्छेदेन काले गोत्वादे कालिक-सम्बन्धसत्त्वेन तदवच्छेदेनोक्ताभावस्यासत्त्वात् । समवायादिसम्बन्धेन यो गोत्वादे-रभावस्तस्य काले दैशिकविशेषणतया वा कालिकविशेषणतया वा वृत्तौ नावच्छेद-ककल्पने मानमस्ति । तथा च तस्य कालवृत्तित्वे गवादिभिन्नदेशस्येव गवादिदे-शस्याप्यनवच्छेदकत्वात् कथं प्रतियोगिमत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वमिति चेन्न । वाच्य-त्वादिकेवलान्वयिधर्माणां कालवृत्तित्वस्य देशावच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावेऽपि व्यतिरे-किणां समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाभावादीनां गवादिभिन्नदेशावच्छिन्नकालवृ-त्तिताकत्वस्यावश्यकत्वात् । इदानीमगवि समवायेन गोत्वस्याभाव । न तु गवी'ति प्रत्य-यात् । अथैवमपि तार्किकादिमते तादृशाभावस्योक्तवृत्तिताकत्वम् । भवन्मते त्व-भावमात्रस्य केवलान्वयित्वेन नावच्छिन्नकालवृत्तिताकत्वमिति बाध इति चेन्न । 'दृश्यं सर्वं स्वाधिकरणे कालत्रयेऽपि नास्ती'त्यादिप्रत्ययेन दृश्याभावमात्रस्योक्त-वृत्तित्वस्वीकारात् । अन्यथा तस्य केवलान्वयित्वादेव धर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-गिताकत्वस्यापि निरासापत्तेः । अथवा प्रतियोगिमद्देशानवच्छिन्ना सती अवच्छि-न्ना वृत्तिर्यस्य तदन्यत्वं साध्यम् । तथावच्छिन्नवृत्तिकभिन्नेऽपि केवलान्वयिन्यभावे

अस्त्येव । अथ वा प्रतियोगिना यदवच्छिन्नं विशिष्टं तत्र वृत्तिर्यस्य तत्त्वं तन्निरूपितवृत्तिकत्वं पर्यवसितं साध्यम् । यद्यपि यत्किञ्चित्प्रतियोगिनिवेशे सिद्धसाधनम्। स्वप्रतियोगिनिवेशे च पक्षदृष्टान्तसाधारणस्य स्वत्वस्याभावेन साध्यवैकल्यादिकं, तथापि स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं स्वसामानाधिकरण्यं चेत्युभयसम्बन्धेन विषयविशिष्टत्वमित्यादि साध्यं बोध्यम् । स्वपदार्थस्तु, न प्रवेश्यते । प्रयोजनाभावात् । अन्यनिष्ठप्रतियोगितादेरन्यदीयसम्बन्धाघटकत्वेनाव्यावर्तकत्वात् । नित्याभावत्वादिति। ध्वंसादौ व्यभिचाराभावित्येति । ब्रह्मणि व्यभिचारादभावेति । सप्रतियोगिकस्वभावेत्यर्थः । प्रतियोग्यशेषेति । अशेषस्वप्रतियोगीत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्याभावरूपो यः प्रतियोगी, तदधिकरणवृत्तिस्सर्वोऽप्यत्यन्ताभावः तन्मात्रवृत्तित्वं च पक्षे सिद्धमतोऽशेषेति । तथा च स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वव्यापकं यस्य यस्याधिकरणत्वं, तत्तदन्यत्वदवृत्तित्वं साध्यं स्वप्रतियोगिकत्व स्वसामानाधिकरण्यं चेत्युभयसम्बन्धेन विषयविशिष्टं यद्यत्तदन्यावृत्तित्वं स्वावच्छेदकविशिष्टवदवृत्तित्वं स्वनिरूपकत्वं चेत्युभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टं यत् तदवृत्तित्वं वा पर्यवसितम् । प्रतियोग्यवच्छेदकेत्यादि । प्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकान्यावृत्तीत्यर्थः । अवच्छिन्नवृत्तिकावृत्तीति वार्थः । अवच्छिन्नवृत्तिकत्वे दैशिकवृत्तिनिवेशाद्देशावच्छिन्नकालिकवृत्तिके भेदे भेदत्वस्य सत्त्वेऽपि न साध्यवैकल्यम् । तत्र वृत्तिसामान्यस्य निवेशे तु वाच्यत्वत्वादिकं दृष्टान्तः । आद्यपक्षेऽपि दैशिकव्याप्यवृत्तिभेदत्वं दृष्टान्तः । प्रतियोगिजनकेति । स्वप्रतियोगिजनकेत्यर्थः । स्वपदार्थः अत्यन्ताभावः । तत्प्रतियोगिजनकाभावस्तद्घटप्रागभावः, तत्सामानाधिकरण्यं चानवच्छिन्नं निदेश्यम् । तेन तादृशाभावानवच्छेदकेन तद्घटध्वंसकालेनावच्छिन्नं तत्सामानाधिकरण्यं तदत्यन्ताभावनिष्ठमादाय न सिद्धसाधनादिकम् । तत्कपालनाशजन्यतद्घटध्वंसत्वे व्यभिचारात् कालीनान्तम् । तत्कपालनाशानाश्यघटव्यक्तिनिवेशे तु तत् न देयम् । अनादिप्रतियोगिकाभावत्वे व्यभिचारादेतद्घटप्रतियोगिकेति । तद्घटसंयोगत्वादौ व्यभिचारादभावेति । तत्कपालेत्येतद्घटेति । एतत्कपालनाशनाश्यघटेत्यर्थः । एवं च तद्घटप्रागभावकालावच्छिन्नं सामानाधिकरण्यमादाय सिद्धसाधनात् सामानाधिकरण्ये अनवच्छिन्नत्वं देयम् । तद्घटध्वंसत्वे व्यभिचारात् कालीनान्तम् । तद्घटस्य समवायिनि तदत्यन्ताभावास्वीकारे त्वनवच्छिन्नत्वं न देयम् । ननु, स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रसाधनेऽपीष्टसिद्धेः किमिति जनकाभावनिवेश इति चेदयं तत्र भावः । घटादेरुत्पत्तिपूर्वं तत्समवायिनि तदभावः परेणापि स्वीक्रियते । तस्य चात्यन्ताभावान्यत्वे तद्देशकालावच्छिन्नवृत्तिकत्वे च गौरवान्मानाभावात् ।

प्रतियोगिसत्त्वकाले तत्सत्त्वेऽप्यविद्यादिदोषेभ्यः तदप्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तेः प्रतियोगिजनकत्वेन पराङ्गीकृताभाव एव सः । किं च गवादिनाशकाले गवादौ गोत्वाद्यत्यन्ताभावः परैरपि स्वीक्रियते । अत एव ज्ञायमानगोत्वादेः स्वाश्रयप्रत्यक्षहेतुत्वे अतीतानागतगवादौ व्यभिचारमुद्भाव्य गोत्वादेर्ज्ञाने तदङ्गीकुर्वन्ति तार्किकाः । विवृतमेतदधिकं सूत्रमुक्तावलौ नः । अधिकरणम् अनवच्छिन्नाधिकरणतावत् । तेन तदनवच्छेदकावच्छिन्नतदत्यन्ताभाववत्त्वमादाय न सिद्धसाधनम् । परमार्थेत्यादि । मिथ्यातुच्छविलक्षणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यम् । तेनासाध्यनिष्ठभेदघटितात् सत्त्वव्यापकमित्युक्तसाध्यात् भेदः । भेद इति । स्वप्रतियोग्यवृत्तिभेद इत्यर्थः । तेन मिथ्यापरमार्थोभयभेदादौ न बाधः । न च तत्रापि परमार्थनिष्ठत्वं नास्ति । मिथ्यात्वात् । अतो व्यर्थमुक्तविशेषणमिति वाच्यम् । तथापि ब्रह्मभिन्ने सर्वत्र परमार्थत्वनिषेधस्य प्रकृतानुमानफलस्य सिद्धये तदावश्यकत्वात् । अन्यथा परमार्थनिष्ठत्वमात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्तद्वृत्तिभेदे साध्यस्योपपाद्यत्वेन प्रपञ्चवृत्तिभेदेऽपि तेनैवोक्तसाध्योपपत्त्योक्तफलासिद्धेः । प्रतियोगिकत्वादिति । ननु, सप्रतियोगिकत्वमात्रस्यैव साधकत्वात् परमार्थसदिति व्यर्थमिति चेन्न । अभावनिष्ठस्यैव प्रतियोगिकत्वस्य लाभार्थं तदुपादानात् । यदि हि सप्रतियोगिकत्वमात्रं हेतुः, तदा संयोगादिमात्रनिष्ठस्य तस्य हेतुत्वे संयोगादेरेव पक्षत्वं वाच्यम् । संयोगादेरभावस्य च प्रतियोगिताम् प्रतियोगितात्वस्य एकस्याभावेनोभयसाधारणस्य हेतुत्वासम्भवात् । तथा च परमार्थनिष्ठत्वमात्रस्य मिथ्यात्वेनैव साध्योपपत्त्या ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यापरमार्थत्वालाभः । सति चोक्तविशेषणे संयोगादिमात्रनिष्ठं सप्रतियोगिकत्वं न लभ्यते ब्रह्मणि निरवयवत्वेन मन्मते संयोगाद्यस्वीकारात् । यदि तु प्रतियोगितापदार्थमात्रे प्रतियोगितात्वमेकं स्वीक्रियते, तदा सप्रतियोगिकत्वमात्रं हेतुः । प्रतियोगिकाभाववदिति । तादृशाभावश्च भेद एव । परमते परमार्थसत्त्वस्य मेयत्वादिवदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । मन्मतेऽपि मिथ्यात्वग्राहकमानेनाकाशत्वादेस्तत्सत्त्वेऽपि तस्य तत्सत्त्वे मानाभावात् । तत्तद्धीविषयत्वव्यक्त्यपेक्षया गुरुत्वाच्च । सद्विलक्षणेति । सद्विलक्षणं यत् स्वप्रतियोगिस्वाधिकरणयोरन्यतरत्, तत्सम्बन्धित्वं साध्यं सदन्यप्रतियोगिकत्वसदन्याधिकरणकत्वयोरन्यतरवत्त्वं पर्यवसितम् । तेन स्वपदार्थाननुगमेऽपि न स्वरूपासिद्ध्यादिकम् । सकलमिथ्येत्यादि । यद्विशिष्टस्य व्याप्यं मिथ्यात्वं तत्त्वादित्यर्थः । मिथ्यात्वं यद्यद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्ति, तत्तद्धर्मभिन्नत्वादिति यावत् । मिथ्यात्वं मिथ्यात्वत्वम् । व्यापकं व्यापकतावच्छेदकम् । तेन मेयत्वादिरूपेण व्यापकत्वमादाय न सिद्धसाधनम् । अप्रतियोगित्वा-

त् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न च समानाधिकरणान्तं व्यर्थमिति वाच्यम् । साधनवैकल्यवारकत्वात् । न च मेयत्वं ब्रह्मत्वं वा दृष्टान्तोऽस्त्विति वाच्यम् । मन्मते मेयत्वस्यापि तदभावात् ब्रह्मत्वस्य परमते घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्ना हि प्रतियोगिता हेतौ साध्ये च निवेश्या । अन्यथा स्वरूपासिद्धिबाधयोरापत्तेः । यदि च ब्रह्मत्वे परमते तन्न स्वीक्रियते।मानाभावात्, तदा अधिकरणान्त न देयम् । न च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । मिथ्यात्वत्वस्य तत्तद्धीविषयत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनोक्तावच्छेदकत्वाभावात् । न चैवं प्रपञ्चे मिथ्यात्वास्वीकारेऽप्युक्तसाध्योपपत्तिरिति वाच्यम् । ब्रह्मतुच्छोभयान्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टस्य व्यापकतावच्छेदकं तदन्यत्वस्य साध्यत्वात् प्रपञ्चे मिथ्यात्वास्वीकारे मिथ्यात्वत्वसमनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वात्। तस्य च मिथ्यात्वव्यापकतावच्छेदकत्वेन मिथ्यात्वत्वे साध्यानुपपत्तेः । दृश्यत्वं दृक्प्रतियोगिकत्वविशिष्टं व्यावहारिकं तादात्म्यम् । प्रपञ्चनिष्ठस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन बाधादाद्यं विशेषणम् । ब्रह्मणि ब्रह्मणः प्रातीतिकतादात्म्ये बाधादन्त्यम् । न च तयोः ब्रह्मवृत्तित्वं मिथ्येति साध्यसत्त्वान्न बाध इति वाच्यम् । तथापि सर्वदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरूपस्य प्रकृतानुमानफलस्य उक्तविशेषणाधीनत्वात् तदभावे परमार्थवृत्तित्वमिथ्यात्वेनैव साध्यसिद्ध्योक्तफलालाभात् स्वरूपासिद्धेश्च । अभिधेयमात्रवृत्तित्वात् अवाच्यावृत्तित्वात् ब्रह्मावृत्तित्वादिति यावत् । पक्षभेदादाद्यानुमानाद्भेदः । ब्रह्मान्यवृत्तित्वविशिष्ट वा हेतुः । रूप्यादिपदानां प्रत्येकमभिधेयत्वाना तादात्म्येन तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुता तद्व्यक्तित्वेन पक्षता चेति वा ! एतेन शब्दार्थभेदाच्छक्तिरूपाभिधाया भेदात् सर्वाभिधेयासङ्ग्रह इत्यपास्तम् । दृश्येतरेत्यादि । गगनाद्यवृत्तिपदार्थेषु साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यभावात् धर्मेति । तदघटितव्याप्तेः साध्यत्वे तु तन्न देयम् । शुक्तिरूप्यादावंशतः सिद्धसाधनादुभयसिद्धमिति । असङ्गिन्नत्वेनोभयवादिसिद्धं पक्षः । आधारत्वस्य ब्रह्मणि स्वीकारेऽपि तत्र न व्यभिचारः । धर्माधिकरणत्वाभावस्यापि मन्मते तत्र स्वीकारेण तस्य पक्षसमत्वात्। प्रतियोग्यवच्छिन्न इत्यादि । घटादिर्घटत्वाद्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणतावानित्यर्थः । तेन घटादेः स्वनाशकालाद्यवच्छेदेन घटत्वाद्यभाववत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । समवायादिना घटत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतयाधिकरणत्वं निवेश्यम् । कालवत् घटादिभिन्नकालवत् । तेन पक्षदृष्टान्तभेदः । वस्तुतः पक्षतावच्छेदकान्यरूपेण पक्षस्य दृष्टान्तमध्यपातेऽपि न क्षतिः । प्रत्युत कालविधया पक्षस्यापि साध्यवत्त्वेन पराम्मुखतात्वप्रदर्शनं प्रकृतोपयुक्तम् । किं तु घटत्वेति । न च 'परमार्थसद्घटो नेत्यादि-

प्रतीतेः परमार्थसत्त्वोपहिते तद्भेदप्रकारत्वान्नेदं युक्तमिति वाच्यम् । तस्याः घटत्वाद्युपहितप्रतियोगिकभेदविषयकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वोपहितप्रतियोगिकभेदाविषयकत्वात् । न च परमार्थसत्तादृशघटो नेति प्रतीतेः परमार्थसत्त्वोपहितानिष्ठा घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता विषय इति वाच्यम् । साम्प्रदायिकतार्किकैस्तदस्वीकारात् । उक्तं हि तैः 'प्रतियोग्यंशे प्रकारतावच्छेदकता यादृशविशिष्टधर्मपर्याप्ता प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनापि तादृशधर्म एव भाति । अत एव 'वह्नित्वं पर्वतवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं ने'ति प्रतीतेः पर्वतवृत्तित्वाविशेषितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविषयकत्वासम्भवाद्व्यभिचारधीकालेऽपि तादृशधीसम्भवेन तस्याः नानुमितिहेतुत्व'मिति । अथवा आत्मत्वं परमार्थप्रतियोगिकभेदकूटान्तर्गतया कयापि व्यक्त्या न व्याप्यम । परमार्थवृत्तित्वात् परमार्थत्ववदित्यत्र तात्पर्यम् । परमार्थत्वे परमार्थप्रतियोगिकभेदत्वविशिष्टस्य व्याप्यतासत्त्वेऽपि परमार्थीयतत्तद्भेदव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति व्याप्यता नास्ति । तस्य स्वप्रतियोगिनि परमार्थे अभावादिति परमार्थभेदवृत्ति. य उभयावृत्तिधर्मः तद्विशिष्टं प्रति व्याप्यत्वस्याभावरूपं साध्यं तत्रास्त्येव । आत्मान्यपरमार्थस्वीकारे तु तद्भेदव्यक्तिव्याप्यमात्मत्वमिति तत्र तत्त्वाभावसाधनं परस्यानिष्टमिति ध्येयम् । **मिथ्यात्वेन प्रपञ्चान्न भिद्यत इति।** मिथ्यात्वहेतुकस्य प्रपञ्चभेदवत्त्वस्याभाववादित्यर्थः । तादृशभेदवत्त्वं च प्रपञ्चभेदव्याप्यमिथ्यात्वप्रकारकस्वविशेष्यकप्रमाजन्यानुमितिविषयस्य प्रपञ्चभेदस्याश्रयत्वम् । यत्रोक्ताश्रयत्वं स्थाप्यं,सः स्वपदार्थः । 'निर्धूमवान् धूमेन वह्निमानय'मिति वाक्यजन्यज्ञानं न प्रमा । अतः प्रमाघटितमेव हेतुत्वं तृतीयादिविभक्त्यर्थः । तथा च मिथ्यात्वे प्रपञ्चभेदव्याप्तेरबाधितत्वलाभात् मिथ्यात्वव्यापकं यन्मिथ्यात्वसमानाधिकरणं, तत्त्वेन रूपेण प्रपञ्चभेदस्यात्यन्ताभावः पर्यवसितसाध्यम् । मन्मते तादृशरूपविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याप्रसिद्धावपि घटत्वेन पटस्येवोक्तरूपेणोक्तभेदस्याभावो नाप्रसिद्धः । व्यवहारेत्यविवक्षितः । **स्वस्येति** । यत्र साध्यं स्थाप्यं, तस्येत्यर्थः । **उभयोरिति** । तस्य प्रपञ्चस्य चेत्यर्थः । **अन्तिमपक्षस्येति** । आद्यपक्षस्यासम्भवेनेत्यादिः । तेनाद्यपक्षासम्भवानुक्त्या न न्यूनता । परमतेऽपि पक्षे मिथ्यात्वस्वीकारात् तत्राद्यान्त्यपक्षयोरसम्भवः । तयोः सम्भवे तु प्रपञ्चभिन्नेऽपि पक्षे उक्तविशिष्टरूपेण प्रपञ्चभेदस्याभावसम्भवः । मिथ्यात्वसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणाभावादिति भावः । **मध्यमेति** । मिथ्यात्वसमानाधिकरणत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याश्रयेऽपि पक्षे उक्तविशिष्टरूपेण न प्रपञ्चभेदः । प्रपञ्चभेदे मिथ्यात्वव्यापकत्वरूपविशेषणाभावात् । प्रपञ्चस्सत्यः पक्षो मि-

ध्येति स्वीकारे तूक्तविशिष्टरूपेण पक्षे प्रपञ्चभेदस्य सत्त्वान्न साध्यपर्यवसानम् । अत एव स्वस्य मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति पक्षः साध्यपर्यवसानानुपयुक्तत्वात् पूर्वं न विकल्पित इति भावः । **प्रथमेति** । दृष्टान्तस्योभयसम्मतत्वापेक्षणे मन्मतेऽप्यन्त्यपक्षस्यासम्भवादुभयमतेऽपि मध्यमपक्षासम्भवात् प्रथमपक्षेणैव तत्र साध्यसिद्धिः । दृष्टान्तस्य प्रतिवादिमात्रसम्मतत्वापेक्षणे तु चरमपक्षेणापि तत्र साध्यसम्भव इति प्रथम इव चरमेऽपि मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यरूपविशेषणाभावादुक्तरूपेणाभावस्य सम्भवादिति ध्येयम् । **परमार्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वादिति** । न च परमार्थसत्त्वस्यैव तादात्म्येनैव हेतुत्वसम्भवादन्यांशवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । नव्यमते धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात् । आस्तां वा तस्यैव हेतुत्वे तात्पर्यम् । न च स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । अबाध्यत्वव्यापकयत्किञ्चिद्धीविषयत्वस्यैव परमार्थसत्त्वरूपत्वेन तस्यैव पक्षत्वात् । **श्रुतितात्पर्यविषयत्वेति** । श्रुतिनिष्ठशक्त्यधीनप्रमाविषयत्वेत्यर्थः । स्वर्गसाधनयागादिनिष्ठे तादृशधीविषयत्वे साध्यवैकल्यात् पारमार्थिकत्वेनेति । अबाध्यत्वव्यापकेत्यर्थः । स चोक्तविषयत्वविशेषणम् । तादृशविषयत्वं च परमते 'विश्वं सत्य'मित्यादिश्रुतिजन्यधीविषयत्वम् । मन्मते तु 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतिजन्यधीविषयत्वम् । पक्षदृष्टान्तयोरभेदस्तु न दोषः । पक्षतादृष्टान्ततावच्छेदकभेदात् । **एतदित्यादि** । पटान्तरप्रतियोगिकात्यन्ताभावे सिद्धसाधनात् पक्षे एतदिति । तन्त्वन्तरनिष्ठत्वस्य सिद्धत्वात् साध्येऽप्येतदिति । पटान्तरप्रागभावे व्यभिचारात् हेतावेतदिति । पटेति व्यक्तिविशेषपरिचायकम् । न तु हेतौ प्रविष्टम् । **पक्षत्वे त्विति** । तस्य पक्षत्वे हेतावपि तत्पट एव निवेश्यः । अन्यथा स्वरूपासिद्धेः । तथा चानादीति व्यर्थत्वान्न देयमिति भावः । **उद्देश्यत्वादिति** । न चैवं पक्षे एतदिति व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्व्यक्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वेनैवास्मिन् कल्पे पक्षत्वेन पटत्वेनानिवेशात् । **व्यधिकरणेति** । एतत्पटत्वान्येत्यर्थः । तेनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय न सिद्धसाधनम् । ननु, तत्पटप्रागभावस्तत्तन्त्ववच्छिन्नचैतन्याविद्ययोरेव वर्तते । न तु तत्तन्तौ । सिद्धान्ते तस्य तत्पटानुपादानत्वात् । तथा च तत्र तत्तन्तुनिष्ठत्वाभावाद्व्यभिचारस्तत्राह—**तन्तुशब्देनेति** । तत्तन्तुशब्देनेत्यर्थः । **पटोपादानेति** । तत्पटोपादानेत्यर्थः । **प्रागेवेति** । चित्सुखाचार्यास्त्वित्यादिग्रन्थे इति शेषः । **यद्वेत्यादि** । अयंशब्दार्थस्य विवरणं—**समवायेत्यादि** । समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः । **एतत्पटेति** । एतत्पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः । **तत्तन्तुनाशजन्ये** तत्पटनाशे व्यभिचाराद्धेतावत्यन्तेति । नाशानाश्यपटव्यक्तिनिवेशे तु तन्न

देयम् । वस्तुतस्तु, अत्यन्ताभावत्वान्यभागवैयर्थ्यापत्त्या अत्यन्ताभावत्वं तत्पटव्यक्त्यभावत्वं चेति हेतुद्वयम् । आद्ये तत्तन्तुत्वात्यन्ताभावस्यापि पक्षसमत्वेन तत्राव्यभिचारात् । तत्पटपदस्य नाशानाश्यपटव्यक्तिपरत्वात्तन्तुनाशजन्ये पटनाशे द्वितीये न व्यभिचारः । **अव्याप्येत्यादि** । अव्याप्यवृत्तित्वमादाय सिद्धसाधनादेर्वारणाय सत्यन्तम् । **उक्तेति** । ब्रह्मप्रमान्याबाध्येत्यादिपरकीयाद्यानुमानोक्तेत्यर्थः । **स्वसमानाधिकरणेत्यादि** । सामानाधिकरण्यं प्रतियोगिता चेत्युभयसम्बन्धेनात्यन्ताभावः साध्यः । उक्तपक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मे स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं चेत्युभयसम्बन्धेनात्यन्ताभावः साध्य इति तु निष्कर्षः । तेन स्वपदार्थस्य पक्षदृष्टान्तोभयसाधारण्याभावेन बाधसाध्यवैकल्यादेर्नापत्तिः । न वोभयत्वावच्छिन्नाभावादिकमादाय सिद्धसाधनम् । **व्यभिचार इति** । तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या नोक्तसाध्यवत्त्वं विश्वाभावत्वविशिष्टरूपेण तु हेतुमत्त्वं चेति भावः । शुद्धे ब्रह्मणि व्यभिचारः, विश्वाभावत्वोपहिते वा । नाद्यः । तत्र हेत्वभावादित्याह—**तस्येति** । **अभावादिति** । एवं घाभावमात्रस्य ब्रह्मणि व्यभिचारित्वात् आत्मत्वप्रतियोगिकत्वविशेषणं दत्तमिति भावः । मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन । अत्यन्ताभावप्रतियोगितया स्वाधिकरणब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया । नन्वेवं विश्वस्य सत्यतापत्तिः । विरुद्धयोरेकनिषेधे अपरस्य सत्यतानियमादिति शङ्कते—**न चेति** । **अत्यन्ताभाव इति** । बोध्य इति शेषः । **मिथ्यात्वासिद्धिरिति** । निषेध्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनि मिथ्यात्वासिद्धिरित्यर्थः । **भावगतेति** । प्रतियोगिगतेत्यर्थः । मिथ्यात्वे मिथ्यात्ववादे । **एकदेशेत्यादि** । दैशिकसम्बन्धावच्छिन्ना किञ्चिदवच्छिन्ना वृत्तिर्यस्य तदन्यत्वं विवक्षितमित्यर्थः । घटादेः कपालाद्यवच्छेदेन कालवृत्तित्वादाद्यमवच्छिन्नान्तम् । **बाध इति** । उक्तप्रतियोगित्वाभाववत्युक्तप्रतियोगित्वसाधने बाध इत्यर्थः । **अपास्तमिति** । न च 'तन्तुषु दशासु न पटः । किं तु दशान्यभागे' इत्यादिप्रतीतेः पटादेर्देशावच्छिन्नवृत्तिकत्वस्योक्तरूपस्य सत्त्वात् अयुक्तमिति वाच्यम् । उक्तप्रतीतेः प्रमात्वे 'एकतन्तौ पटे न पटत्वम् । किं तु सर्वेषु पटारम्भकतन्तुष्वि'त्यादिप्रतीतेरपि प्रमात्वापत्तेः । यदि चा'यं पटः सर्वेभ्य एतेभ्यस्तन्तुभ्यो जातः । न त्वेकतन्तुने'ति द्वितीयप्रतीतेर्विषय इत्युच्यते, तदा प्रथमप्रतीतेरपि दशाभागावच्छिन्नात् तत्तन्तुसंयोगान्न पटो जातः । किं तु तदन्यभागावच्छिन्नादिति विषय इति विभावनीयम् । न च तथापि कपालादौ तन्नाशकालावच्छेदेन घटादेरसमवायादन्यकालावच्छेदेनैव समवायात्तस्यापक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् । यदधिकरणनिरूपिता वृत्तिर्निवेश्या, तस्याधिकरणस्य नाशप्रागभाव-

कालीनेनावच्छेदकेनावच्छिन्ना वृत्तिर्यस्य तदन्यत्वस्य निवेशात् । **केवलान्वयीति।** अत्यन्ताभावाप्रतियोगीत्यर्थः । अधिष्ठानचिद्रूपात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे मानाभावात्तस्य केवलान्वयिनः प्रतियोगित्वमनात्ममात्रेऽस्तीति बोध्यम् । पदार्थत्वात् ब्रह्माविषयकविषयत्वात् । ब्रह्मणि व्यभिचारादविषयकान्तम् । **स्वमते त्विति ।** आकाशादेः स्वमते वृत्तिमत्त्वात् उक्तानुमानात् पूर्व साध्यवत्त्वेनासिद्धत्वात् स्वमते स न दृष्टान्तः । तथा च नित्यद्रव्यान्यदिति न देयमिति भावः । **शुक्तिरूप्येति ।** ननु, शुक्तिरूप्यात्यन्ताभावस्य शुक्त्यवच्छिन्नचिद्रूपतदधिष्ठानरूपत्वेन घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्न केवलान्वयित्वमिति चेन्न । विशिष्टचितः केवलचिदन्यत्वपक्षे दोषाभावात् । तत्पक्षे हि शुक्तिरूप्याद्यधिष्ठानत्वं शुद्धचित्येव । तदवच्छेदकं शुक्त्यादिकमिति स्वीकारात् । **स्वरूपेणेति ।** उक्तेति शेषः । **तद्वैलक्षण्येति ।** अत्यन्तासद्वैलक्षण्येत्यर्थः । परिहारात् उक्तप्रयोजकाभावपरिहारात् । निवृत्तिप्रतियोगित्वमात्रं भावाद्वैतमते पञ्चमप्रकाराविद्यानाशे नासद्वैलक्षण्यसाधकम् । उत्पत्तिप्रतियोगित्वमनादौ न तत्साधकम् । अत उत्पत्त्यादिविशेषप्रतियोगित्वं तत्साधकं बोध्यम् । **आत्माप्रतियोगिकत्वादिति ।** न चाप्रतियोगिकत्वमात्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य साधकत्वसम्भवेनात्मेति व्यर्थमिति वाच्यम् । ब्रह्मणो दृश्याभावत्वेन सप्रतियोगिकत्वात्तन्मिथ्यात्वस्य प्रकृतानुमानपूर्वमसिद्धत्वात् परं प्रति दृष्टान्तत्वासम्भवात् स्वनिष्ठप्रतियोगित्वानिरूपकत्वसम्बन्धेनात्मन एव हेतुत्वसम्भवाच्च। **अदोषत्वादिति।** साध्याभाववत्त्वांशे संशयरूपस्य व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतर्काभावसहकृतस्यैव व्याप्तिग्रहविरोधित्वम् । न तूक्ततर्कसहकृतस्य । सन्दिग्धसाध्यवत्पक्षकानुमानमात्रलोपापत्तेः । प्रकृते च तर्का वक्ष्यन्ते । तथा च नतद्विरोधीति भाव. । **बहवश्चेति।** तथा च बहूनामप्रामाण्यकल्पनामपेक्ष्य परकीयाल्पहेतुष्वेवाप्रामाण्यं युक्तमिति भावः।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां विशेषतो मिथ्यात्वस्यानुमानानि ॥

जगदाहुरिति । सत्यभिन्नं जगदिति मतस्यासुरत्वोक्तेः सत्यं जगदिति मतं शिष्टानामित्यभिमानः । **कर्मसद्भवत्वादिति ।** 'यो वै धर्मः सत्यं वै त'दित्यादिश्रुतिषु धर्मरूपे कर्मणि सत्यपदप्रयोगात् प्रकृतेऽपि सः । सतो ब्रह्मणो वेदाद्वा भव इति व्युत्पत्तेरिति भावः । 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिश्रुतेरिव 'विश्वं सत्य'मित्यादिश्रुतेरपि स्वार्थे तात्पर्यम् । 'आपश्च न प्रमिणन्ती'त्यस्योपपत्तिरूपस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । व्यापनशीला देवता अपि विश्वं सत्यमिति प्रमिण्वन्ति तात्त्विकतया जानन्तीति हि तदर्थ इति परेषामुक्तिमन्यथाकर्तुं चनेत्येतत्पदद्वयतया व्याचष्टे—**चनेत्येतदिति । सिद्धमिति ।** यथा द्वितीयाष्टकस्थस्यैव 'ददाति मह्यं यादुरी'त्यादेर्यादुरीत्यत्राध्यापकसम्प्रदायसि-

द्धे ऐक्ये सत्यपि दुरी आदरवती या मह्यं ददातीति भिन्नपदत्वेन व्याख्यानं तथा प्रकृतेऽपीति भावः। अध्याहार इति। न चाङो अभिव्याप्त्यर्थकत्वसम्भवादध्याहारो न युक्त इति वाच्यम्। अभिव्याप्तेः कर्मालाभेन साकाङ्क्षत्वापत्तेः। न च 'यच्चिकेत तदभिव्याप्य सत्यं भवेदित्यर्थ इति वाच्यम्। यद्योगप्राथम्यबलादेव तादृशार्थलाभेनाङो व्यर्थत्वापत्तेः। स्पार्हं वसु अभिव्याप्य जेतेत्यर्थस्तु न युक्तः। अतिव्यवधानेनासक्त्यभावात्। यथा तथेति। यद्यपि दूष्ये न्यायामृते ग्रन्थे याथातथ्यत इति ईशावास्योपनिषद्गतवाक्यं धृतं, तथाप्यर्थतौल्येन श्रुत्यन्तरस्थं यथातथेति धृतम्। पूर्वसृष्टेति। ननु, याथातथ्येत्यस्य नायमर्थो युक्तः। तथाशब्दस्यैवाभावात्। किं तु यथार्थ तु यथातथमित्यमरोक्तेः यथातथशब्दस्य सत्यार्थकत्वेन स्वार्थिकतद्धितान्तत्वेन च सत्यार्थकत्वमिति चेन्न। तथ्यशब्दस्यापि सत्यार्थकत्वेन याथेत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः। प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वे व्यर्थत्वापत्तेश्च। तस्मात् भावार्थकस्तद्धितः। ल्यब्लोपपञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः। तथा च पूर्वं सृष्टा अर्था यथा तथाभावं प्रतिसन्धाय व्यदधादिति वाक्यार्थः। किं च 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभू'रिति पूर्वभागस्य त्वन्मते वाक्यार्थेऽनुपयोगः। मन्मते तु, यतः कविः पूर्वक्रान्त सर्वं दृष्टवान्, यतश्च मनीषी मनसा ईष्टे ऊहापोहकुशलः, यतश्च पूर्वसृष्टविरुद्धमिच्छतां परिभवसमर्थः, यतश्च स्वयमन्यैरनपेक्ष्येण जगद्भवनसमर्थः, ततो हेतोः पूर्वसृष्टभावं प्रतिसन्धाय जगत्स्रष्टवानिति सकलं वाक्यं युक्तार्थकम्। यथातथार्थानिति वाक्येऽपि त्वन्मते यथेति पदं व्यर्थम्। तथाशब्दस्य सत्यार्थकत्वेऽपि यथाशब्दस्य तदभावात्। तथाशब्दस्य तु तथ्यपदप्रकृतित्वेन तथागतेत्यस्मिन् बौद्धनामनि तथाशब्दस्य सत्यार्थकतायाः प्रामाणिकैरुक्तत्वात्। अनुवादकतयेति। उपलक्षणमेतत्। अद्वैतश्रुत्यनुमानादिविरुद्धार्थकतयेत्यपि बोध्यम्। न तत्परत्वमिति। प्रत्यक्षादिसिद्धव्यावहारिकसत्त्वानुवादकत्वसम्भवे अद्वैतश्रुत्यादिविरुद्धार्थविश्वतात्त्विकत्वपरत्वकल्पना न युक्ता। न हि विश्वस्य तात्त्विकत्वं विना किञ्चिदनुपपन्नमिति भावः। सर्वनामत्वात् बुद्धिविषयविशिष्टशक्तत्वात्। तथा च यथा तदादेः बुद्धिविषयविशिष्टशक्तत्वेऽपि घटत्वादि विशेषरूपं स्वरूपतो विषयीकुर्वति शाब्दानुभवे हेतुत्वम्। अन्यथा तादृशसंशयादिनिवृत्तिस्तादृशबोधान्न स्यात्। तथा विश्वशब्दस्यापि घटत्वादिकं स्वरूपतो विषयीकुर्वति बोधे हेतुत्वम्। अत एव 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा'वित्यादौ पुत्रत्वादिनानाधर्माणामुद्देश्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यभेदेऽप्येकपदार्थत्वान्न वाक्यभेद इति वार्तिकादावुक्तम्। कथमिति। न च घटाद्यंशे प्रत्यक्षेण सत्त्वप्राप्तावपि परमाण्वाद्यंशे तदप्राप्त्या नानुवादकत्वमिति वाच्यम्। तावताऽपि विध्यनुवा[illegible]म्यस्यापत्तेरेकस्यैव वि-

श्वपदस्यांशभेदेन विधायकत्वानुवादकत्वयोः स्वीकारात् । हिंसात्वावच्छेदेनानिष्ट-साधनत्वसम्बन्धस्तु न पूर्वं प्राप्त इति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—**प्रकारवैलक्षण्याभावादिति** । **एकशाखेत्यादि** । एकवेदस्थनानाशाखागतानां विधिवाक्यानां समानार्थकानां पुरुषभेदं प्रत्येव बोधकत्वम् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यादौ स्वाध्यायशब्दितशाखायाः एकवेदस्थशाखान्तरासाहित्यरूपैकत्वविशिष्टाया एवाध्ययनस्य विहितत्वेनैकवेदस्थशाखाद्वयगतवाक्ययोरेकपुरुषेणाध्ययनस्याविहितत्वात् । तथा च तत्र यथा तादृशवाक्ययोः पुरुषभेदं प्रति बोधकत्वेन नानुवादकत्वमिति शाखान्तराधिकरणे द्वितीयस्थे निर्णीतम् । तथा वादिविप्रतिपत्त्यादिभिरनिर्णीतघटादिसत्ताकं पुरुषं प्रति प्रवृत्ता विश्वसत्त्वश्रुतिर्नानुवादिकेत्यर्थः । **अशक्यत्वादिति** । 'अग्निर्हिमस्ये'त्यादावपि स्वभाववादादौ हिमनिवर्तकत्वादावग्न्यादिनिष्ठे विवादात् । **अत्रायं पुरोवाद इत्यस्येति** । अत्र तद्वेदीयैकशाखाध्येतृपुरुषे अयं तद्वेदीयशाखान्तरस्थवाक्यरूपो वादः पुरः पूर्वं अज्ञाततादशायामग्निहोत्रादेर्ज्ञापक इत्यस्यार्थस्येत्यर्थः । **चातुर्मास्यमध्यमपर्वणोरिति** । वैश्वदेवं वरुणप्रघासाः साकमेधाः शुनासीरीयं चेति पर्वचतुष्टयस्य प्रयोगचतुष्टयरूपस्य चातुर्मास्याख्यकर्मणः मध्यमपर्वणोरित्यर्थः । चातुर्मास्यप्रकरणे श्रुतम् । 'द्वयोः प्रणयन्ति द्वाभ्यामेति' ऊरू वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाश्च साकमेधा'श्चेति । तत्र सधर्मकं यत् सौमिकमग्निप्रणयनं, तदेव विधीयते । प्राकृतस्याधर्मकस्याग्निप्रणयनस्य विधाने वाक्यस्य वैयर्थ्यात् । तस्य चोदकेनैव प्राप्तिसम्भवात् । अत एव सौमिकप्रणयने उत्तरवेदेस्सत्त्वेन तस्या वैश्वदेवादावपि प्रसक्तौ 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति 'न शुनासीरीये' इति तत्पर्युदासस्सङ्गच्छते । तेन तयोरुत्तरवेदिभिन्नाः सौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । अथवा अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वं प्राकृतमेवाग्निप्रणयनमत्र विधीयते । तत्प्रयोजनं तूत्तरवेदिरूपगुणस्य मध्यमपर्वणोरेव प्राप्त्येतरपर्वणोरुक्तगुणपरिसङ्ख्या । एतद्वाक्याभावे हि पर्वचतुष्टयेऽपि प्राकृताग्निप्रणयनप्राप्त्या तदुद्देशेनोत्तरवेदिविधानं पर्वचतुष्टयेऽपि स्यात् । एतद्वाक्यसत्त्वे तु तेनोपदेशेन मध्यमपर्वद्वयीयप्रणयनस्यैव विशिष्योपस्थितत्वात्तत्रैव तदिति प्राप्ते, न सौमिकम् । तस्यानुपस्थितस्य विनियोगासम्भवात् । नापि प्राकृतं तस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् । 'आहवनीयात् द्वावग्नी प्रणयतः अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चे'ति शाखान्तरवाक्ये च प्राकृतप्रणयनकालोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनं विधीयते । तस्मादप्राकृतमसौमिकं प्रणयनान्तरं विधीयते । तच्च मध्यमपर्वणोरेव । द्वाभ्यामित्यर्थवादात् । तत्र चो'पात्र वपन्ती'ति वाक्येन

'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाती'त्यनेन चोत्पत्तिविनियोगावुत्तरवेदेर्विधीयेते । प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रतिषेधवाक्यं तु नित्यानुवाद इति सप्तमतृतीये स्थितम् । तथा च तत्र यथा प्राप्तप्रणयनाद्विलक्षणं प्रणयनं विधीयते, तथा विश्वसत्त्वश्रुत्या प्रत्यक्षप्राप्तसत्त्वाद्विलक्षणतात्त्विकसत्त्वं बोध्यत इति समुदायार्थः । **गतिसामान्यादिति** । सर्ववेदान्तवाक्यानामद्वैतावगतिजनकत्वेन समानतेत्यर्थः । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इति वृद्धोक्तौ उपक्रमोपसंहारपदाभ्यां विचार्यवाक्यस्याद्यन्तभागयोरेकार्थपर्यवसानं लक्ष्यते। अभ्यासः अनन्यपर पुनश्श्रवणम् । अर्थवादः स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकवाक्यम्।एतत्त्रयं शब्दघटितत्वाच्छब्दनिष्ठम्। तत्राद्यस्यैकार्थतात्पर्यनिर्णायकत्वेन लिङ्गत्वम् । तात्पर्यविषयत्वेन सन्दिग्धानां बहूनां मध्ये यस्मिन्नर्थे आद्यन्तभागयोः पर्यवसानं, तस्मिन्नेव तात्पर्यनिर्णयात्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । क्वचिच्चानुवादत्वादिशङ्कापसारकतयापि तस्य लिङ्गत्वम् । यदि हि तस्मिन्नर्थे वाक्यमनुवादः स्यात्, तदोक्तपर्यवसानं व्यर्थं स्यादिति युक्तेः । द्वितीयं तु समिदादिवाक्येषु यद्यपि विलक्षणनानाकर्मविधाने तात्पर्यग्राहकम् । विहितविधानायोगात्, तथापि सिद्धार्थविषयकं सदेकार्थतात्पर्यज्ञापकम् । अन्यथा पुनश्श्रवणवैयर्थ्यात्। तस्मादादरज्ञापनद्वारा तस्य तात्पर्यज्ञापकत्वम् । तदुक्तं भामत्याम्—'अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति । यथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीये'ति । आदरश्च यद्यपि प्राशस्त्यरूपोऽभ्यस्यमानस्यार्थस्य विधेयत्वानुमानद्वारा तात्पर्यविषयत्वं ज्ञापयति । अर्थवादोऽपि प्राशस्त्यज्ञापनद्वारा तथैव तज्ज्ञापकः, तथाप्यर्थवादबोध्यं प्राशस्त्यं बलवदनिष्टाजनकत्वरूपम् । अभ्यासबोध्यं तु अर्थान्तरादुत्कृष्टत्वरूपमिति नाभ्यासार्थवादयोरैक्यम्। अपूर्वता प्रकृतवाक्यार्थधीविषये उक्तधीपूर्वमज्ञातत्वम् । फलमुक्तधियः प्रयोजनवत्त्वम् । उपपत्तिरुक्तधीविषयस्याबाधितत्वम् । एतस्य तु त्रयस्य प्रमात्वघटकतया तात्पर्यं प्रति व्यापकतया लिङ्गत्वम् । यथा यज्ञोपवीतादिकं ब्राह्मण्यं प्रति। तत्राद्यमनुवादवाक्यस्य स्वार्थे प्रामाण्यवारणाय । द्वितीयं 'उत्ताना वै देवगवा' इत्यादेस्तद्वारणाय। तृतीयं 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादेः । न चोत्तानादिवाक्यस्य निष्प्रयोजनार्थपरत्वे तदध्ययने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वार्थे तात्पर्याभावेऽपि प्रामाण्यशरीरे प्रयोजनवत्त्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। यादृशं ज्ञानं प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वारा साक्षाद्वा प्रमातुरिष्टप्रयोजकं, तस्यैव प्रमात्वेन लोके व्यवहारेण निष्प्रयोजनस्याप्रमात्वात् । अत एव 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' ... ज्ञानमुपदेशः' 'व्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वा'दिति ... तथैवोक्तम् । औत्पत्तिकः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः। न तु दोषवत्पुरुष... ...तस्तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञा-

पकं वाक्यमप्यौत्पत्तिकं निर्दोषत्वेनानादि । किञ्च तादृश उपदेशो व्यतिरेको बाधकज्ञानवत्त्वरूपेण प्रमाणवैधर्म्येण शून्यः । किञ्चानुपलब्धे अज्ञातेऽर्थे सप्रयोजने धर्मे उपदेशरूपत्वात्तद्वाक्यं प्रमाणमेवेति तदर्थो वार्त्तिकादावुक्तः । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—**षड्विधतात्पर्यलिंगापेतेति** । **अर्थनिष्ठमिति** । प्रयोजनवद्धीविषयत्वविशिष्टरूपेणार्थस्यापि प्रयोजनवत्त्व बोध्यम् । **अतिप्रसङ्गेति** । अद्वितीये इव सत्यकामत्वादिविशिष्टेऽपि ब्रह्मण्यबाधितत्वादित्रयं सम्भवति । श्रुतिबोधितत्वेनाबाधितत्वस्य उपासनाविषयत्वेन प्रयोजनवत्त्वस्य च सम्भवात् । अतस्तत्रापि तात्पर्ये प्रसक्ते अभ्यासादेरद्वितीये विद्यमानत्वेन तत्रैव तात्पर्यम् । अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेरित्येवंरीत्या तस्य सगुणतात्पर्यातिप्रसङ्गवारकत्वमिति भावः । **सर्वासामिति** । च्छान्दोग्ये 'एकमेवाद्वितीय'मित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्युपसंहारः । ऐतदात्म्यमित्यादेर्नवधावृत्तिरभ्यासः । 'येनाश्रुतं श्रुत'मित्याद्यर्थवादः । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि द्रष्टव्यम् । **अन्यथानुपपत्तीति** । तात्पर्यान्यथानुपपत्तीत्यर्थः । ननु, तात्पर्यस्य प्रमानुकूलशक्तिरूपत्वेऽपि तदन्यथानुपपत्त्या नाद्वैतस्य त्रिकालाबाध्यत्वं सिध्यति । प्रमात्वस्य व्यवहारकालाबाध्यत्वघटितत्वसम्भवात् । तथा च व्यावहारिकप्रामाण्येऽप्यद्वैतश्रुतिः कथं प्रत्यक्षादिबाधिका । तत्राह—**नहीत्यादि** । रूपमुपलक्षितं व्यावहारिकं व्यवहारकालावच्छिन्नस्याबाध्यत्वस्याश्रयः । व्यवहारकालवृत्तिबाधस्याविषयत्वे सति बाध्यमिति यावत् । साक्षिस्वरूपस्याद्वैतस्योक्तव्यावहारिकत्वस्यासम्भवः । सर्वदैवाबाध्यत्वादिति भावः । अन्यथा व्याख्यानं प्रकटयति—**तथा हीति** । सामानाधिकरण्यं समानविभक्तिकमिथस्साकांक्षनामद्वयत्वम् । अध्यासे आधारारोप्ययोस्तादात्म्यबोधकनिष्ठं यदाश्रिताज्ञानस्य यः परिणामस्तयोस्तादात्म्यबोधकनामद्वयनिष्ठमिति यावत् । बाधायां बाध्यमानतादात्म्योपलक्षितस्याधिष्ठानस्य बोधकनिष्ठम् । स्थाणुत्वेन पूर्वं ज्ञातः पुमानेवेत्यर्थकत्वात् । विशेषणविशेष्यभावेन उक्ततादात्म्यान्यतादात्म्यबोधकनिष्ठम् । अभेदेन शुद्धव्यक्तिमात्रबोधकनिष्ठम् । **अध्यासे वेति** । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पे । बाधिते शुक्तिरूप्यादौ बाधायाम् । अबाधिते आकाशादौ त्वध्यासे । अथ वा तत्त्वे साक्षात्कृते बाधायाम् । तत्पूर्वं त्वध्यासे इति भावः । **उपहितमेवेति** । उपाहितविषयकस्य शुद्धविषयकत्वनियमपक्षेऽपि बाधकाभावे सत्येवोक्तनियमः । प्रकृते तु शुद्धानन्दस्यावृतत्वमेव बाधकम् । **प्रत्यक्षप्राप्तेति** । प्रमात्वेन साक्षिसिद्धप्रत्यक्षप्राप्तेत्यर्थः । **सृष्टिपूर्वेति** । 'नभो'दित्यादिश्रुतौ तदानीमिति पदसत्त्वात् सृष्टिपूर्वकाललाभः । **षड्विंशतिरित्यादि**म्याबि स्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या' इत्यादिपशुत्रय-

मश्वमेधे श्रुतम्। तत्रैकप्रयोगत्वेन तन्त्रेणाद्भिगुप्रैषे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिर्वंक्रिकत्वात् पूर्वाधिकरणरीत्या समस्यवचने षडशीतिरेषां वंक्रय इत्यादिप्रयोगः प्राप्तः। तत्र 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वंक्रिरश्वस्य स्वधितिः समेती'ति मन्त्रेणौपदेशिकेन षड्विंशतिपदयुक्तस्याद्भिगुप्रैषान्तर्गतमन्त्रस्यातिदेशिकस्य बाधात् 'अश्वस्य चतुस्त्रिंश'दित्यादिमन्त्रः।इतरयोस्तु 'द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय' इत्यादिसमस्यपाठ इति प्रसक्ते'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया'दित्यनेन चतुस्त्रिंशदित्यादिमन्त्रनिषेधाद्विकल्पः। न च चतुस्त्रिंशदिति पदमात्रस्यायं निषेधः। न तु तद्युक्तमन्त्रस्येति वाच्यम्। तथा सति 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूया'दित्यनुवादस्यानुपपत्तेः। न हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रनिषेधे षड्विंशतिपदस्य प्राप्तिः। न च तद्वाक्यं षड्विंशतिपदस्य विधिरेव। नानुवाद इति वाच्यम्। अननुवादत्वे निषेधवाक्यैकवाक्यत्वस्य प्रतीयमानस्य भङ्गापत्तेः। चतुस्त्रिंशदित्यस्याद्यपदत्वेन तद्युक्तमन्त्रबोधकत्वं सम्भवत्येव। न च 'न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेय'मित्यत्रैरमित्यादेरिव षड्विंशतिरित्यादेर्विधित्वमिति वाच्यम्। एवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धात् इति नवमचतुर्थे स्थितम्। तथा च 'न चतु'रित्यादिवचनं यथा षड्विंशतीत्यादेः प्रतिप्रसवः, तथा विश्वसत्त्वश्रुतिः विश्वसत्यत्वस्येत्यर्थः। **वैशेषिकेति**। विकृतिप्रकरणपाठकल्पितवचनविनियुक्तेत्यर्थः। **अपोदितस्येति**। 'न चतुस्त्रिंश'दिति ब्रूयादिति शेषः। वचनवत् वचनमिव। **प्रतिप्रसवार्थमिति**। दृष्टान्ते विहितप्रतिषेधेन पाक्षिकः प्रतिप्रसवः। दार्ष्टान्तिके तु नित्यः। वस्तुनि विकल्पासम्भवात्। मिथ्यात्वश्रुतेः प्रत्यक्षरूपप्रतिपक्षवत्त्वेन सत्यत्वश्रुतिबाध्यतेति भावः। **मिथ्यात्वेत्यादि**। बाधकत्वाभ्युपगमे तस्याः श्रुतेर्विरोधात् देवताधिकरणन्यायाभावः। ततश्च सत्त्वपरत्वं न सिध्यति। मिथ्यात्वश्रुतेः प्रत्यक्षबाधकत्वानभ्युपगमे तु प्रत्यक्षसिद्धानुवादकत्वमेव सत्त्वश्रुतेरिति भावः। ननु, सत्त्वश्रुतेः प्रमाणत्वस्यावश्यकत्वात् सत्त्वपरत्वम्। तत्राह—**अन्यपरत्वादिति**। स्तुतिपरत्वादित्यर्थः। मिथ्यात्वश्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्यस्यावश्यकत्वात् व्यावहारिकसत्त्वानुवादकतया स्तुतिपरत्वम्। न हि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वे व्यावहारिकमपि मिथ्यात्वं सम्भवतीति भावः। **क्रियादीति**। प्रमिणन्तीत्यादिपदेत्यर्थः। वाक्यार्थस्य स्तुतिरूपस्य वाक्यलक्षितस्य तद्घटितस्य महावाक्यार्थस्य वा। अपूर्वत्वेन मानान्तराज्ञातत्वेन। तदर्थम् अज्ञातसदर्थकत्वार्थम्। विज्ञानवादे प्रपञ्चस्य ज्ञानातिरिक्तस्यालीकत्वं स्वीक्रियते। न तु मिथ्यात्वम्। तत्राह **आदीति**। शून्यवादेत्यर्थः। शून्यवादे ज्ञानज्ञेयादिप्रपञ्चस्य [illegible] यात्वं स्वीक्रियत इति भावः। **ब्रह्मत्वेत्यादि**। ब्रह्मत्वविशिष्टे, सत्त्वादिविशि[illegible] कप्रमा जन्यत

इत्यर्थः । **निराकृतत्वादिति** । 'वस्तुतः ब्रह्म सत् । अधिष्ठानत्वा'दित्याद्यनुमानस्य ब्रह्मण्यसत्त्वादिधी निवर्तकत्वेऽपि सत्त्वाद्युपलक्षिताखण्डस्वरूपप्रमानुत्पादकत्वात्तत्त्वमसीत्यादेरुक्तस्वरूपैक्यप्रमाया असम्भवेनोक्तैक्याज्ञानानिवृत्तेस्तादृशप्रमोत्पादकतया सत्यादिवाक्यं नानुवादः । **वर्तमानेति** । स्वाधिकरणक्षणविशिष्टेत्यर्थः । स्वं ग्राहकधीः । न च 'क्षणानामतीन्द्रियत्वेन नेन्द्रियजन्यधीविषयते'ति प्रत्यक्षमण्यादावुक्तं युक्तम् । संयुक्तादिविशेषणतया स्थूलकालस्येव क्षणानामपि तद्विषयतासम्भवात् । तेषां प्रतिबन्धकत्वकल्पने मानाभावात् । उक्तं हि न्यायरत्नाकरादौ—'घटोऽत्र दृष्टो न वेति पृष्टो जनो वदति सन्निहितक्षणे दृष्ट एवे'ति । यदि तु क्षणस्यातीन्द्रियत्वं शपथेन निश्चिनोषि, तदा हि धारावाहिज्ञानानां स्वोत्पत्तिक्षणद्वितीयक्षणादिनाशिस्थूलकालविशिष्टार्थग्राहकत्वमास्ताम् । वस्तुतो ज्ञानसामान्यस्य स्वोत्पत्तिक्षणविशिष्टार्थग्राहकत्वं स्वीक्रियते । तच्च नेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणविशेषप्रयुक्तम् । किं तु 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ।' इत्यादिमीमांसकसिद्धान्ते ज्ञानसामान्यस्य कारणं तादृशार्थविषयकमेव ज्ञानं जनयतीति नियमेन ज्ञानकारणमात्रनियम्यम् । अत एव प्रमात्वस्यापि तथात्वमिति प्राभाकराः । **वैफल्येनेत्यादि** । अध्ययनस्य हि प्रयोजनवदर्थज्ञानोद्देशेन विधानम् । न त्वक्षराधिकवाप्त्युद्देशेनेति पूर्वमीमांसकमते तादृशज्ञानस्यान्यतस्सिद्धत्वात् तदुद्देशेन ... फलावाच्छेदकवाक्यस्याध्ययने अध्ययनविधिना प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । विद्वद्वाक्ये ... 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते स यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एव विद्वानमावास्यां यजते स यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोती'ति वाक्ये । **समुदायेत्यादि** । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यबोधितं यत्समुदाययोर्द्वित्वं ... ति नत्सम्पादनरूपप्रयोजनवत्त्वेनेत्यर्थः । पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विद्वद्वाक्यगताभ्यां ... गत्रिकस्य त्रिकस्योक्त्या एकधीविषयत्वरूपसमुदायविशिष्टयोस्त्रिकयोर्विद्वद्वाक्येन ... लाभे सति दर्शेत्यादिवाक्येन तयोर्द्वित्वं बोद्धुं शक्यते । नान्यथा । तदबोधेऽत्र न ... से षण्णामेव फलसम्बन्धः । किं त्वन्येषामपि । आज्यभागयोर्हि द्वित्वं प्रसिद्धम् । न ... वा दर्शादिकालयोगित्वम् । आग्नेयादिषट्कस्य तु तत् प्रसिद्धम् । न द्वित्वम् । अनस्त... यादुभययुक्तस्य बोधकं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति पदं ल...णया आज्यभागाग्नेयादिसकलय... शेषाङ्गपरं स्यात् । समुदायबोधे तु विद्वद्वाक्येन कृते षण्णामेवाग्नेयादीनां फलसम्बन्ध इ... मे भावः । अत एव स्वार्थपरत्वादेव । वाक्यैकवाक्यता फलवाक्यार्थान्वितसमुदायद्वयप्र... त्यानिमापकता । अन्यथा अज्ञातसमुदायद्वयबाधकत्वेन स्वार्थपरत्वाभावे । अर्थवादवत् ... वस्तु अर्थवादान्तरवत् । स्तुतिपरत्वेनेति शेषः । एकवाक्यता फलवाक्यापेक्षितस्तुतिलक्ष... कपदता । विद्वद्वाक्ये इति शेषः । समुदाया-

नुवादेन विद्वद्वाक्यसिद्धसमुदाये द्वित्वसम्पादनस्य द्वित्वबोधस्य फलवाक्याधीनस्य शक्यत्वादिति । वस्तुतस्तु तत्रापि न स्वार्थपरत्वम् । तद्धि स्वार्थप्रमापकत्वम् । प्रमा च विद्वद्वाक्येन स्वार्थत्रिके न जन्यते। किं तु तद्बोधोत्तरं समुदायद्वयप्रमा मानान्तरेणैव । तथा च 'धूमोऽस्तीति वाक्यस्येव परम्परया प्रमोपयोगेऽप्यनुवादकत्वमस्त्येव । किं तु तत् सप्रयोजनम् । विश्वसत्त्वानुवादकत्वं तु निष्प्रयोजनम् । वादिविप्रतिपत्तिनिरासस्तु न प्रयोजनम् । विश्वसत्त्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यदि त्वन्यतोऽसिद्धप्रयोजनवती या अबाधितविषयकधीः प्रमा तज्जननानुकूलशक्तिरेव तात्पर्यमित्युच्यते, तदा 'अर्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाण मिति जैमिन्युक्तावनुपलब्धपदस्य लाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः । एतदभिप्रायं सप्रयोजनानुवादाभिप्रायम् । याथार्थ्यं अबाधितार्थकत्वम् । यथाशब्दस्य सत्यार्थकत्वात् । सः शब्दार्थः स एव शब्दप्रमेयः । मुख्यतया शब्दप्रमेय इति यावत् । तेन तात्पर्याविषयस्यापि देवताविग्रहादेर्वाचस्पतिमते शब्दप्रमेयत्वेऽपि न दोषः । **न तत्रेति** । येन ज्ञानेन यस्यार्थस्य सिद्धिः विपरीतज्ञानानुत्पत्तियोग्यत्वरूपा, तत्रार्थे तत् ज्ञानं प्रमा । उक्तयोग्यत्वं च अज्ञाननिवृत्तिरूपम् । तच्चाप्राप्त एवार्थे ज्ञानाधीनम् । न प्राप्तार्थे । अतथाभूतस्यापि प्रमात्वे इच्छाद्वेषादेरपि प्रमात्वापत्तिरिति भावः । अयमनुवादः 'विश्वं सत्यं' 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्याद्यनुवादः । स्तुत्यर्थः स्तुतिधीद्वारः । इत्यादिवत् । इत्यादिविध्यर्थकजुहोतीत्यंश इव । **अप्राप्तेत्यादि** । विश्वं सत्यमिति देवा अपि न प्रमिणन्तीत्येवं निषेधस्याप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तथा चान्यविधानार्थैवायमनुवादः । अप्राप्तप्रापणस्यैव विधानत्वादिति भावः । स्वप्नाध्याये स्वप्नफलस्याज्ञातस्य ज्ञापनपरग्रन्थे । **ज्ञानेति** । प्रमेत्यर्थः । निषेध्यतया मिथ्यात्वेनास्यानुवादस्य नेहनानेत्यादिवाक्यैकवाक्यतापन्नस्य 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्याद्यनुवाद ... विपदेन सर्वनाम्ना सत्यपृथिवीत्यादिना पृथिव्यादेरनुवादान्निषेधार्थत्वसम्भवः । पूर्वोक्तमन्त्रगतस्य विश्वं सत्यमित्यस्य त विध्येकवाक्यत्वात् न नेहनानेत्यादिनिषेधार्थत्वमिति ध्येयम् । **न तात्त्विकत्वमिति** । विधानायानुवाद्यस्य ज्ञानमात्रमपेक्ष्यते । न तु तात्त्विकत्वमित्यर्थः । सामान्यतो दृश्यमात्रस्याधिकरणे ब्रह्मणि निषेध्यसमर्पणे ब्रह्मरूपाधिकरणनिष्ठतया आकाशादिबोधने किञ्चनेति सर्वनाम्नः ब्रह्मनिष्ठाकाशत्वादिनैव बोधकत्वम् । विशिष्य 'विश्वं सत्यन्न प्रमिणन्ती'त्यादिरूपेण निषेधे विशिष्य घटाद्यधिकरणे यत्र निषेधः तत्रैव प्रतियोगिप्रसक्तेरपेक्षणात् विश्वं सत्य'मित्यादिवाक्येनैव सेति भावः । वाक्यान्तरापेक्षा वाक्यान्तरापेक्षानियमः । **प्रसङ्ग इति** । तत्र रागेणैव प्रतियोगिप्रसक्तौ प्रकृतेऽपि तथेति

भावः । **सतीति** । रागमूलप्रत्यक्षादिनैवोक्तवाक्येनापि सा सम्भवतीति भावः । यद्यपि स्तुत्यर्थकत्वमपि सम्भवति, तथापि तस्य पूर्वमेवोक्तत्वादत्र विधानार्थानुवादत्वपक्षस्य परेणाशङ्कितत्वात्तदेवोक्तम् । ननु, सत्यत्वासत्यत्वयोरेकत्रासम्भवेऽपि क्वाचिद्दृश्ये सत्यत्वं क्वचिच्चासत्यत्वं बोध्यताम् । तत्राह—**षोडशीत्यादि** । अलौकिकस्य प्रत्यक्षाद्यविषयस्य । आपश्च न प्रमिणन्ति व्यापनशीला देवा अपि यथार्थतया जानन्तीति तदन्यपरत्वस्य तस्योक्तवाक्यस्य स्तुतिपरताया उक्तत्वात् । न प्रमिणन्तीति योजनया न हिंसन्तीत्यर्थधीद्वारा स्तुतिपरत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । **अनुवादलिङ्गेति** । यच्छब्दरूपलिङ्गेत्यर्थः । **कल्पनादिति** । यच्छब्दादिलिङ्गरहिते विश्वसत्त्वानुवादे यच्छब्दादिरूपलिङ्गस्य कल्पनादित्यर्थः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन यच्छब्दादिकमुपसंह्रियते । वस्तुतस्तु, 'न तौ पशौ करोती'त्यादेः निषेधार्थानुवादत्वेऽपि यच्छब्दाद्यभावात् तादृशानुवादत्वं यच्छब्दादिकं विनापि कल्प्यते इति भावः । अनुसारेण बलवत्त्वानुरोधेन । एकवाक्यताम् उक्तवाक्यैकवाक्यताम् । मैत्रेयीब्राह्मणे —'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्युक्त्वा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्याद्युक्तम् । तत्रैवकारेणात्मान्यसर्वदृश्यनिषेधात् केन कमित्याक्षेपार्थककिंशब्देनापि तथा निषेधात्तदर्थमिदं सर्वमित्यादिवाक्यं प्रतियोगिप्रसञ्जकतयोपयुज्यत इति भावः । 'इदं सर्वं यदय'मित्यादौ बाधायां सामानाधिकरण्यस्वीकारे 'इदं सर्वं य'दित्यस्यैव दृश्याभाववद्बोधकत्वेन निषेधरूपत्वान्नानुवादत्वमिति । इत्यादीनीत्युक्तेः 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादौ पश्यत्याद्यन्तवाक्यानां निषेधार्थानुवादत्वं लभ्यते । निष्प्रपञ्चवाक्यस्य बलवत्त्वे प्रयोजकमाह—**निष्प्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वदर्शनादिति** । जाग्रत्स्वप्नसुखापेक्षया जाग्रत्स्वप्नरूपप्रपञ्चशून्यसौषुप्तसुखस्य पुरुषैरुत्कृष्टत्वेन व्यवहारदर्शनादित्यर्थः । सुषुप्तौ भासमानं सुख यद्यपि जाग्रत्स्वप्नयोरपि भाति 'मा भूवमिति न किं तु भूयास'मित्यस्या अन्येच्छानधीनेच्छायास्तयोरात्मन्युत्पत्तेः सुखभिन्ने तस्या असम्भवात्, तथापि 'कष्टं कर्मे'ति लोकानुभवात् जाग्रत्स्वप्नयोः स्थूलसूक्ष्मदेहक्रियाभिर्दुःखोत्पत्तेर्विषयसुखानामपि तादृशदुःखमिश्रितत्वात् दुःखान्तरहेतुत्वाच्च जाग्रदादिसुखापेक्षया सुषुप्तिसुखमुत्कृष्टम् । लोके-त्वविवेकात् तथा न ज्ञायते । तदुक्तमाचार्यैः कष्टं कर्मेत्यनुभवो लोकानामिति । उक्तं च वार्त्तिकामृते—न तदस्ति सुखं लोके यन्न दुःखकरं भवेत् । विषयप्राप्तिविच्छेदक्षयेष्वसुखकृद्यत इति । तथा च जाग्रदादिसुखात् सुषुप्तिसुखमिव सुखमात्रात् निष्प्रपञ्चं मुक्तिसुखमुत्कृष्टम् । अतस्तस्य साक्षात्कारप्रयोजके निष्प्रपञ्चवाक्यार्थज्ञाने परमप्रयोजनवत्त्वात् अज्ञातविषयकत्वाच्च निष्प्रपञ्चश्रुतेस्तात्पर्यस्याव-

दयकत्वात् सप्रपञ्चश्रुतेरतथात्वेन तदपेक्षया निष्प्रपञ्चश्रुतेर्बलवत्त्वात्तदुपकारकानुवादत्वं तस्यास्स्वीक्रियत इति भावः । निष्प्रपञ्चता सुषुप्तिकालीना न पुरुषार्थः न स्वतःप्रयोजनम्। तथा च सुषुप्तौ सुखस्य भासमानस्याभावात्पुरुषार्थ एव न। जाग्रदाद्यपेक्षयोत्कर्षस्तु दूरापेत इति भावः। सुषुप्तावपीत्यपिशब्दो हेतौ। तेन न च वाच्यमित्यत्र हेतुलाभः। **स्फुरणेति** । अनावृतचिदित्यर्थः । तदानीं माभूवमिति नेत्याकारेच्छानुदयेन साक्षिसुखमावृतमिति भावः । मुग्धे मूर्च्छावस्थरूपे मूढे । आवृत इति यावत् । साक्षिणीति शेषः। अर्धसम्पत्तिः सुषुप्तेरर्धम्। ज्ञानेन्द्रियाणामुपरमेऽपि कर्मेन्द्रियाणामनुपरमेण सम्पूर्णसुषुप्त्यभावात् । कर्मेन्द्रियानुपरमश्च हस्तादिचेष्टापरिशेषात् इति व्याससूत्रार्थः । **कालीनेति** । कालीनत्वेन श्रुतिबोधितेत्यर्थः । **निष्प्रपञ्चतायामिति** । प्रमितेनेति शेषः । 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतस्सुखरूपमेति' । 'आनन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञ' । 'पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् । ततस्तु जातं सकलं विचित्रमि'त्यादिश्रुतिभिस्सुषुप्तौ प्रपञ्चलयस्य तदुत्तरं प्रपञ्चोत्पत्तेश्चोक्तत्वात्। 'सुखमहमस्वाप्सामिति सुषुप्त्युत्तरस्मृतेश्च सुषुप्तौ संस्काराविद्याद्यन्यप्रपञ्चशून्यत्वरूपा निष्प्रपञ्चता प्रमितेति भावः । निष्प्रपञ्चसुख भासमानं सुषुप्तौ साधयित्वा तस्य जाग्रदादिसुखाद्युत्कर्षे मानमाह— **तथा चेति** । द्वितीयात् आनात्मज्ञानात् । भयं 'दुःखसाधनमिदमि'ति धीप्रयुक्तो वृत्तिविशेषः । तथा चानात्मभात्रस्य दु खसाधनत्वेन लोकानामनुभूयमानत्वात् तस्य च श्रुत्यानुवादाज्जाग्रदादिकाले च दुःखसाधनानां सुषुप्तिकालीनाज्ञानाद्यपेक्षया बाहुल्यात् सुषुप्तिसुखं जाग्रदादिसुखापेक्षया अर्थादुत्कृष्टमिति भावः । सप्रपञ्चता जाग्रत्स्वप्नसुखम् । पुरुषार्थः सुषुप्तिसुखतुल्यपुरुषार्थः । दुःखसाधनत्वेन दुःखोपधायकक्रियाकूटविशिष्टत्वेन विषयाप्राप्त्यादिमूलककालान्तरीयदुःखप्रयोजकरागजनकानुभवविषयत्वेन च । पुरुषार्थत्वायोगात् सुषुप्तिसुखतुल्यपुरुषार्थत्वायोगात् । **अविवेकीति** । येषां विवेकाभावेन जाग्रत्स्वप्नसुखे उक्तदुःखसाधनत्वाग्रहः' तेषां तत्र द्वेषाभावादिच्छायां सत्यां विषयाप्राप्तेरैकान्तिकत्वे तयोरभावः । तदनुवादिका चोक्तश्रुतिः । न तु तावता सौषुप्तसुखतुल्यता तस्येति भावः । सप्रपञ्चता सप्रपञ्चजाग्रदादिसुखम् । पुरुषार्थः सौषुप्तसुखादुत्कृष्टपुरुषार्थः । यथा निष्प्रपञ्चसुखरूपब्रह्मसाक्षात्कारो मुक्तिसाधनं त्वयोच्यते, तथा प्रेरकत्वादिप्रपञ्चयुक्तब्रह्मसाक्षात्कारो मन्मते मुक्तिसाधनम् । तथा च स्त्रीपुत्रादिद्वितीयज्ञानस्यैव दुःखहेतुत्वं द्वितीयादित्यादिश्रुत्या अनूदितम् । न त्वनात्मधीमात्रस्य। तथा च प्रेरकत्वादिविशिष्टेश्वरादिसाधारणसप्रपञ्चवाक्यमात्रं कथं निष्प्रपञ्चवाक्योपकारकमिति भावः । प्रेरकत्वे-

न पृथक्त्वेन च मत्वा मुच्यते इति नोक्तश्रुत्यर्थः । किं तु तत्त्वमतेः पूर्वं प्रेरकत्वेन पृथक्त्वेन च उपलभ्यमानमखण्डात्मरूपं मत्वा मुच्यत इत्यर्थ इति भावेनाह—**मतेरित्यादि** । प्रेरकत्वादिरूपेण मत्वेत्यर्थकत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह—**सगुणेति** । गुणान्तरयुक्तेत्यर्थः । **एकधेत्यादि** । केवलार्थकैकपदेन शुद्धब्रह्मण उक्तत्वात् तत्स्वरूपविषयरूपप्रकारो धाप्रत्ययेनोच्यते । तथा च शुद्धब्रह्मविषयकमेव ज्ञानं मोक्षहेतुः । न प्रेरकत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानमित्यर्थ । इत्यादीत्यादिपदेन 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' 'सोऽयमात्मा स विज्ञेय'इत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः । ननु, सङ्ख्यावाचकादेकशब्दाद्धाप्रत्ययविधानात् केवलार्थकशब्दादुत्तरः सोऽसाधुरिति चेन्न । कैवल्यस्यापि गौणैकत्वरूपत्वेन गौणसङ्ख्यात्वात् । 'पशुना यजेते'त्यादौ हि पश्वन्तरराहित्यरूपमेकत्वमेकवचनार्थ । अन्यथा पशुद्वयस्यापि प्रत्येकं मुख्यैकत्वसङ्ख्यासत्त्वेनैकवचनेन छागान्तरस्यानिवारणात् 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादावेकपदेन 'येन जातानि जीवन्ती'त्यादावेकवचनेन च कैवल्यमेव बोध्यते । 'एका जातिः जातेर्ज्ञान' मित्यादौ च न मुख्यैकत्वस्य बोधसम्भव । कि तु कैवल्यस्यैव । किं च कैवल्यस्यैव सर्वत्रैकपदैकवचनप्रतिपाद्यत्वसम्भवेन न मुख्यैकत्वस्य तत्र भानम् । तथा च कैवल्यरूपैकत्वादिवाचकादेव धाप्रत्ययोऽनुशिष्ट । अत एव प्रेरकज्ञानस्य साक्षान्मोक्षाहेतुत्वादेव । **जोषेति** । ब्रह्मलोकावच्छिन्नप्रीतिविशेषेत्यर्थ । तथा च मत्वा प्रीतस्सन् ततस्तादृशप्रीतिसमाप्तौ । तेन मननेन । तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मुच्यत इत्यर्थः । **तथेति** । शुद्धज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तेरित्यर्थ । उत्तरत्र 'उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना' इत्यादिवाक्ये 'प्रेरितारं च मत्वा-मुच्यत' इति यदुक्तमेतदुद्गीतमात्रम् । न तु मुक्तेस्साक्षात्कारणबोधकम् । परमं शुद्धं तु ब्रह्म वेदविदो विदित्वा वेदान्तवाक्यस्य तात्पर्यज्ञानद्वारा साक्षात्कृत्य । शुद्धब्रह्मणि लीना उपाधिमात्रोच्छेदेनैकीभूता योनिमुक्ता जन्महीना भवन्तीति साक्षान्मुक्तिकारणोक्तिरित्यर्थ । कीदृशं परमम् । तत्राह—तस्मिन् परमे त्रयं स्थूला सूक्ष्मा च समष्टिरपञ्चीकृतभूतानि स्वप्रतिष्ठमनादि अक्षरमव्याकृतं चेत्येतानि सन्ति । अत्र एतेषु । अन्तरमधिष्ठानम् । श्वेताश्वतरीयोक्तवाक्यं प्रथमाध्याये द्वितीयाध्यायेऽपि तदात्मतत्त्वमित्यादिवाक्यं तादृशमित्याशयेनाह—**तदात्मेति** । **वीतशोक इति** । यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येदिति शेषः । तथा च युक्तः त्रिरुन्नतमित्यादिना पूर्वोक्तयोगविशिष्टस्सन् दीपोपमेन स्वप्रकाशेन येनात्मनस्तत्त्वेनानारोपितरूपेणाभिन्नं ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्येत, तत्तु तदखण्डमेव प्रकर्षेण श्रवणाद्युत्तरं सम्यग्वेदान्तवाक्यैर्निक्षित्वा एकः द्वितीयशून्यः । कृतार्थो भवते तदेव ब्रह्म प्राप्नो-

ति । 'भू प्राप्ता'विति स्मृतेः । एतेन निष्प्रपञ्चमुखस्य सप्रपञ्चमुखादुत्कृष्टत्वेन सप्रपञ्चमुखबोधकस्य विश्वसत्त्वबोधकवाक्यस्य निष्प्रपञ्चवाक्यशेषतावर्णनेन । निरस्तमित्यत्र हेत्वन्तरमप्याह—**भावेत्यादि** । **श्रुतेरेवेति** । विश्वसत्त्वाभावबोधकत्वेनेति शेषः । विश्वगतसत्त्वे सद्रूपब्रह्मसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन तस्यापि 'नेति नेती'त्यादिश्रुत्या निषेधात्तत्र विश्वसत्त्वश्रुत्यपेक्षा । विश्वसत्त्वाभावत्वप्रकारकज्ञाने विश्वसत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । **न तु सत्त्वश्रुतेरिति** । ननु, सत्त्वं मिथ्यात्वाभाव एव । तथा च विश्वस्मिन्मिथ्यात्वाभावबोधं प्रति विश्वमिथ्यात्वबोधस्य हेतुत्वान्मिथ्यात्वबोधिकां नेतीत्यादिश्रुतिं सत्त्वश्रुतिरपेक्षत एवेति चेन्न । विश्वसत्त्वस्य पृथिवीसत्त्वजलसत्त्वादिरूपस्य निषेधं ब्रह्मणि 'नेती'त्यादिश्रुतिः बोधयतीत्यवश्यं वाच्यम् । ब्रह्मणि प्राप्तस्य सर्वस्य ब्रह्मणि तया निषेधबोधनात् । तथा च तावतैव प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वलाभेन प्रपञ्चे ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वबोधने तस्यास्तात्पर्ये मानाभावः । न च तस्या विश्वसत्त्वाभावस्य ब्रह्मणि बोधने न तात्पर्यम् । किं तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निषेध इत्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । विश्वसत्त्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन तन्निषेधे तात्पर्यस्यावश्यकत्वात् । तथा च 'नेती'त्यादिश्रुत्या विश्वसत्त्वाभाव एव बोध्यते । ब्रह्मणि न घटादेरभाव इति घटादौ ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाबोधकत्वेन न सा सत्त्वश्रुत्यापेक्ष्यते । ननु, त्वन्मते 'नेती'त्यादिश्रुतेर्विश्वसत्त्वाभाव एव तात्पर्यं युक्तम् । मन्मते तु तस्याश्शून्यतः प्राप्तानुवादित्वस्वीकारेण सर्वमिथ्यात्वानुवादकत्वात् सत्त्वश्रुत्यपेक्षणीयत्वम् । तत्राह—**अन्यथेति** । 'नेती'त्यादिश्रुतेस्सत्त्वश्रुत्यपेक्षणीयत्व इत्यर्थः । नेतीत्यादिश्रुतेर्विश्वसत्त्वाभावांशे सत्त्वश्रुत्यपेक्षा सत्त्वश्रुतेर्मिथ्यात्वाभावघटितसत्त्वांशे 'नेती'त्यादिश्रुत्यपेक्षेत्यन्योन्याश्रयः । तस्माद्विश्वसत्त्वस्य प्रत्यक्षादिना ज्ञातत्वात् सत्त्वश्रुतिरनुवादः । विश्वसत्त्वाभावस्य तु शून्यवाद्यभिज्ञं प्रति प्राप्तत्वेऽपि सर्वान् प्रत्यप्राप्तत्वेन 'नेती'त्यादिश्रुतिर्नानुवादः । ननु, सत्त्वस्यापि सत्त्वाभावाभावत्वेन तद्ग्रहेऽपि नेतीत्यादिश्रुत्यपेक्षास्तीति चेन्न । उक्तरूपेण ग्रहे तदपेक्षणेऽपि सत्यतारूपेण ग्रहे तदनपेक्षणात् । तदिदमुक्तं भावग्रहो निरपेक्षत्वात् नाभावग्रहमपेक्षत इति । प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण ग्रहे नाभावग्रहापेक्षेति भावः । **नाग्नीषोमीयेति** । रागप्राप्तनिषेधबोधकत्वेनैव 'न हिंस्यादि'ति वाक्योपपत्तौ तत्र शास्त्रबाधकत्वस्य विकल्पापादकस्यान्याय्यत्वादग्नीषोमीयहिंसाद्यन्यहिंसानिषेधे तत्तात्पर्यकल्पनान्न तेनाग्नीषोमीयवाक्यमपेक्ष्यत इति भावः । **न्यूनेति** । न्यूनविषयकस्यैवापवादकत्वम् । तदविषये उत्सर्गप्रवृत्तिसम्भवात् । **समेति** । अन्यूनेत्यर्थः । **रहितत्वेनेति** । यथा पटादेस्सत्त्वं प्रत्यक्षप्राप्तं,तथा **धर्मादेरनु-**

मानादिना प्राप्तम् । न हि प्रमाया भ्रमस्य च ज्ञानस्योत्पत्तिकाले तत्र सद्विषयकत्व-रूपं प्रामाण्यमावयोर्मते तद्ग्राहकेण न गृह्यते । स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात् । तथा च धीविषयस्य सर्वस्य सत्त्वप्राप्त्या तदनुवादिकैव विश्वसत्त्वश्रुतिः समभिव्याहृत-विध्यपेक्षितस्तुतिमात्रपरेति भावः । अत एव निषेधवाक्यशेषत्वादेव । **धर्मादीति** । यद्यपि धर्मादेरप्यनुमानादिना सत्त्व प्राप्तं, तथापि न प्राप्तमिति परेणोक्तत्वात् तद-नुसृत्यैवमुक्तम् ! अथवा ननु, स्वतः प्रामाण्यादुक्तरीत्या विश्वसत्त्वं ज्ञानग्राहकेण प्राप्तं यत्, तत् व्यावहारिकमेव । श्रुत्या तु तात्त्विकं तत् प्रतिपाद्यते । तथा च सा नानुवादः । तत्राह—**अत एवेत्यादि** । धर्मादीत्यादिपदेन प्रत्यक्षप्राप्तघटादे-स्सङ्ग्रहः । एवकारोऽपिकारश्च स्थानव्यत्ययेन योज्यः । तथा च प्रत्यक्षप्राप्तघ-टादेस्तदन्यधर्मादेश्चोपस्थापनद्वारा निषेधवाक्यशेषत्वादपि वाक्यसाफल्यं भवत्येवेत्य-र्थः । तथा च व्यावहारिकसत्त्वोपस्थापनेनापि साफल्यसम्भवे तात्त्विकसत्त्वतात्पर्य-कल्पनं व्यर्थम् । अन्यथा 'यजमानः प्रस्तर'इत्यादेरपि तात्त्विकाभेदपरत्वापत्तेः । मानान्तरसिद्धार्थानुवादेन वाक्यस्यान्यशेषत्वेनोपपत्तावद्वैतश्रुतिबाधो न युक्त इति तु सममिति भावः । 'विश्वं सत्यमित्या'दिश्रुतेर्मिथ्यात्वश्रुत्यबाधकत्वे स्थिते मिथ्यात्वानुमानाबाधकत्वमपीत्याह—**अत इति** । दशाविशेषे परलोकानङ्गीकर्तृवादि-विप्रतिपत्त्या स्वर्गादौ सत्यतासन्देहदशायां यद्यपि स्वप्नादिविषयमिव मिथ्यात्वस-त्यत्वाभ्यां सन्दिग्धमपि स्वर्गादिकमुद्दिश्य प्रवृत्त्यादिकं सम्भवत्येव, तथापि तत् 'अलीकं न वे'ति सन्देहे तदसम्भवादलीकवैलक्षण्यज्ञानाय श्रुत्या सत्तादात्म्यरूपं सत्त्वमुच्यते । तच्च व्यावहारिकम् । व्यवहारकाले प्रपञ्चस्याबाधादिति भावः । **प्रयोजनवत्त्वादिति** । तथा च स्वार्थानुवादरूपत्वेऽपि समुदायद्वित्वसम्पादनरूप-प्रयोजनवत्त्वाद्विद्वद्वाक्यं यथा स्वार्थपर, तथोक्तप्रयोजनसत्त्वाद्विश्वसत्त्ववाक्यमिति भावः । **श्रुतिविरोधादिति** । व्यावहारिकसत्त्वपरत्वे सम्भवति मानान्तरासिद्धा-बाध्यत्वपरत्वकल्पने गौरवादित्यपि बोध्यम् । **दृढभ्रान्तीति** । श्रुतिजन्यभ्रान्तेर्मा-नान्तरप्राप्तार्थकत्वेन संवादात् भ्रमत्वज्ञानाविषयत्वरूपं दृढत्वमित्यर्थः । **अत्यन्ता-प्रामाण्येति** । उक्तदृढभ्रान्तिजनकत्वव्यवहारेत्यर्थः । प्रतिपादनवत् प्रतिपादन-स्य 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीया'दिति श्रुतेः पश्यतीत्यन्तभागस्येव । मिथ्यात्वश्रुतेः एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेः । समा-नविभक्तिकनानानामरूपत्वेनेति शेषः । **अग्रहीत्वा चेति** । चकारात् ब्रह्मणस्सा-क्षित्वेन बाधानुपपत्तेरिति हेत्वन्तरस्य समुच्चयः । तथा च बाध्याधिकसत्ताक-विषयकत्वं बाधकत्वे प्रयोजकमिति पक्षे तात्त्विकविषयकज्ञानस्यैव बाधकत्वात्

शून्यवादानुपपत्तिः । बाध्यान्यूनसत्ताकविषयकत्वस्यैव बाधकत्वे **प्रयोजकत्वमिति** पक्षे च साक्षिणो बाधानुपपत्त्या सेति भावः । नन्वद्वैतश्रुतेः प्राबल्येऽपि कर्मवाक्यवत् व्यावहारिकप्रामाण्यमस्तु । तत्राह—**वैदिकतात्पर्येति** । वेदमहातात्पर्येत्यर्थः । तथात्वे तात्त्विकत्वे । नन्वेवं विश्वसत्त्वेऽपि तात्त्विकत्वमस्तु । **तच्छ्रुतेरुपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसद्भावात्** । 'आपश्च न प्रामणन्ती'ति प्रामाणिकत्वं तन्न मोघमित्यर्थक्रियाकारित्व चोपपत्तिर्हि वाक्यशेषे तत्राप्यस्ति । तत्राह—**सत्त्वश्रुतीति** । अन्यपरत्वात् स्तुतिपरत्वात् । मन्मते ब्रह्ममात्रपरमतात्पर्यकत्वात् परमते स्तुतिद्वारा वादिविप्रतिपत्तिनिरासद्वारा वा प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमतात्पर्यकत्वात् चकारान्मानान्तरप्राप्तिविरोधाभ्यां विश्वसत्त्वे न तात्पर्यम् । **तद्विरुद्धेति** । प्रत्यक्षतदनुवादादिश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । **प्रत्यक्षप्राप्तानुवादिसत्त्वश्रुतीति** । प्रत्यक्ष च तत्प्राप्तानुवादिसत्त्वश्रुतिश्चेत्युभयेत्यर्थः । प्रत्यक्षापेक्षया बलवत्त्वमागमत्वादिनोक्तश्रुत्यपेक्षयाप्युक्तं, तथापि दूषणान्तरनिराचिकीर्षया श्रुत्यपेक्षया पुनराह—**प्राप्तेति** । अतत्परा स्वार्थपरत्वशून्या विश्वसत्त्वादिश्रुतिः । गुणवादः स्वार्थपरश्रुतिशेषस्वार्थबोधहेतुः । **'क्ङिति चेति'** । इग्लक्षणगुणवृद्ध्योर्निषेधोऽयम् । 'क्ङिति चे'ति विहिता वृद्धिस्तु नेग्लक्षणा । इग्लक्षणत्वं हि इक्पदमुच्चार्य विहितत्वम् । तथा च भिन्नविषयत्वादत्र सामान्यविशेषन्यायोक्तिः परस्य भ्रान्त्यैवेति बोध्यम् । **सावकाशत्वेत्यादि** । सावकाशत्वादिकं बलवैपरीत्यं निरवकाशत्वादिकं बलमिति व्युत्क्रमेणान्वयः । वादिनः वादिनोऽपि । **तत्प्रतिपादकेति** । जगतः सदसदन्यत्वपरेत्यर्थः । यतः अनीश्वरम् ईश्वरोपादानशून्य अतोऽसत्यं सत्योपादानशून्यम् । अतश्च बाधावधिरूपप्रतिष्ठाशून्यमिति ये माध्यमिका वदन्ति, तन्निन्दया सत्योपादानकं सत्यज्ञानबाध्यं चेत्युक्तस्मृतावुक्तम् । शास्त्रदर्पणोक्तामधिकरणरचनामाह—**तथा हीत्यादि** । वदतः प्रतिपादयतः । समन्वयस्य प्रथमाध्यायस्य । तर्कपीड्यत्वात् तर्कविरुद्धरूपात् । तथा हि—न सत् । बाधयोग्यत्वात् । नासत् । कालसम्बन्धात् । न सदसत् । विरोधात् । न चानुभयतत्त्वक तात्त्विकत्वेन सदसद्भेदयोरभाववत् । ताभ्यां निर्वचनासम्भवात् । विमत सत्त्वेन प्रतीत्यर्हम् । तेन तुच्छे न बाधासिद्धी । चरमसाध्ययोस्तु विपयत्वेनैव पक्षता। तुच्छेऽपि हेतुसाध्यसत्त्वात् । **न शून्यत्वमिति** । ब्रह्म न बाध्यम् । बाधायोग्यत्वात् । इत्यत्र तात्पर्यम् । **निरवधित्वेति** । बाध्याधिकसत्ताकवस्त्वविषयकत्वेत्यर्थः। **बाधित इत्यादि** । वस्तूनामपह्नवो बाधः । मानैर्बाधितः । मानानामबाधितविषयकत्वरूपप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात् मानविषये बाधासम्भव इति भावः । ननु, बाधकप्रमाणबलाद्वस्तुग्राहकमानानां व्यावहारिकमानतास्तु । तत्राह—**व्यावहारिके-**

त्यादि । अनाश्रित्य बाधकधीविषयत्वेनास्वीकृत्य । यत् यद्बाधकधीविषयः, तत् तदपेक्षया अधिकसत्ताकम् । अन्यथा समबलत्वेन बाध्यबाधकत्वव्यवस्थानुपपत्तेः । अतस्तात्त्विकस्य धीरेव व्यावहारिकस्य बाधिकेति भावः । अथ वा अनाश्रित्य साक्षित्वेनास्वीकृत्य । साक्षिणो बाधे तस्य साक्षी अन्यो वाच्यः तस्याप्यन्य इत्यनवस्था । साक्ष्यन्तरास्वीकारे निस्साक्षिकबाधानुपपत्तिः । तदुक्तम्—'अप्रत्यक्षप्रकाशस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।' इति। अप्रकाशमानप्रकाशेन नार्थसिद्धिरित्यर्थः । **उपाधीति** । बाध्यत्वादेः स्वप्नधर्मस्य ब्रह्मादावभावप्रदर्शनेन स्वप्नादौ निश्चितसाध्यव्यापकत्व ब्रह्मणि साधनाव्यापकत्वं च दर्शितमिति भाव । विमता नीलाद्यनुभवरूपा धी । ज्ञानव्यतिरिक्तालम्बना । न स्वात्यन्तविलक्षणविषयिका नानुभवत्वशून्यविषयिकेति यावत् । स्वस्वरूपसमानसत्ताकविषयतादात्म्ययुक्तेति वार्थः । विज्ञानवादिना हि ज्ञानतद्विषयप्रमात्रादीनामत्यन्ताभेदेऽपि कल्पितभेदेन प्रमाणप्रमातृप्रमेयप्रमितिभेद इत्युच्यते : अनीलादिव्यावृत्त्युपहितं ज्ञानं प्रमेयम् । तत्प्रकाशनोपहित प्रमिति । तद्व्यक्त्युपहितं प्रमाणम् । तदाश्रयत्वोपहित प्रमातृ । उक्तं च भामतीकल्पतर्वादावेवम् । तथा च ज्ञानविषयतत्तादात्म्यानामेकजातीयसत्ता विज्ञानवादे स्वीक्रियते । औपनिषदमते नीलादितादात्म्यमनुभवनिष्ठमपि नानुभवसमानसत्ताकमिति न सिद्धसाधनम् । धीत्वात् अनुभवत्वात् । स्वप्नधीवत् अनुभवविषयकस्वाप्नधीवत् । औपनिषदमते शुद्धस्यानुभवस्य स्वाप्ने अवच्छिन्नानुभवे विषयतारूपतादात्म्यसत्त्वान्न साध्यवैकल्यम् । न चोक्तानुभवविषयस्य जडस्यानुभवत्वशून्यत्वात् बाध इति विज्ञानमात्रविषयके अननुभवाविषयकत्वसत्त्वात् सिद्धसाधनं तदवस्थमिति वाच्यम् । तत्रानुभवाविषयकत्वावच्छेदेनानुभवाविषयकत्वासत्त्वात् औपनिषद प्रत्यनुभवत्वाश्रयविषयकत्वमेव साध्यत्वाद्वा । नीलादिरूपो योऽननुभवस्तद्विषयकत्वावच्छेदेनानुभवविषयकत्वस्यास्तिकैरस्वीकारान्न सिद्धसाधनम् । योगाचारेण तु, एकव्यक्तेरेवानुभवत्वनीलत्वादिस्वीकारात् नीलत्वाद्याश्रयविषयकत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयकत्वं स्वीक्रियत इति न बाधः । एवं नीलाद्यनुभवः स्वसमसत्ताकनीलत्वादिसंसर्गयुक्त । अनुभवत्वात् यो यद्विषयकानुभवः सः तद्वृत्त्यसाधारणधर्मस्य स्वसमानसत्ताकसंसर्गवान् । यथाऽनुभवविषयकानुभवोऽनुभवत्वस्य स्वसमसत्ताकसंसर्गवानिति सामान्यतो व्याप्तिः । बुद्ध्यर्थस्य सहेक्षणादित्यादेस्तर्कप्रदर्शनपरत्वमाह—**न हीत्यादि** । ननु, तुच्छस्य ज्ञानत्वशून्यस्यापि ज्ञानविषयत्वाद्व्यभिचारः । तत्राह—**न ज्ञानातिरिक्तं सदिति** ज्ञानत्वशून्यं न सत् । न तुच्छाविलक्षणमित्यर्थः । तथा च तुच्छविलक्षणविषयक ज्ञानत्वमेवानभवत्वम । तच्छज्ञानं त विकल्पः । नानभव इति नानुभवत्वं व्यभि

चारीति भावः । **बाधेनेति** । सहार्थे तृतीया । ज्ञानादत्यन्तभेदस्यार्थेषूपलम्भात् ज्ञानज्ञेययोरभेदानुमानं बाधितार्थकं बाध्यत्वादुपाधियुक्तं चेत्यर्थः । **उपायेति** । यथा प्रभा रूपग्रहे उपायभूता तद्विषयीभूतापि न रूपं, तथा ज्ञाने उपायभूतो विषयो ज्ञानग्रहे विषयीभूतोऽपि न ज्ञानम् । विषयोपरागेणैव ज्ञानग्रहाद्विषयस्य ज्ञानोपायता । अथ वा उपायो ज्ञानग्रहस्य विषयग्राहकतानियामकं ज्ञानविषयत्वम् । तस्य भावेन विषये विद्यमानत्वेन । सर्वथापि सहोपलम्भो नोक्तसाध्यसाधक इति भावः । ननु, ज्ञानेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेः ज्ञानान्यविषयकल्पने गौरवम् । तत्राह—**सारूप्येत्यादि** । अपिशब्दः काकाक्षिवदुभयत्रान्वेति । स्थूलार्थभङ्गेऽपि सारूप्यतो ज्ञानतदर्थयोरत्यन्तभेदः सौत्रान्तिकस्येव तव योगाचारस्यापि आवश्यकत्वेन तुल्यः । सौत्रान्तिको ह्यवयविखण्डनादियुक्तिभिस्स्थूलार्थं खण्डयित्वा परमाणुसमूहमेव ज्ञानादत्यन्तभिन्नमर्थमङ्गीकृतवान् । अन्यथा ज्ञाने विषयस्य प्रतिबिम्बरूपसारूप्यानुपपत्तेः। त्वयापि स्थूलार्थं खण्डयता तथाङ्गीकार्यम् । अन्यथा विषयात्मकरूपस्य तादात्म्यरूपं यत्त्वदभ्युपगतं ज्ञाने विषयस्य सारूप्यं, तदनुपपत्तेः । ज्ञानविषययोरभेदे तादात्म्यानुपपत्तेः । न हि ज्ञानं ज्ञानमिति तादात्म्यधीस्सम्भवति । न च तयोः कल्पितभेदस्वीकारेण नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भेदस्येव तादात्म्यस्यापि कल्पितत्वस्यौचित्यात् । अन्यथा ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशकल्पने गौरवात् । संसर्गखण्डनयुक्त्या ज्ञाने नीलादितादात्म्यस्य बाधात् । न चौपनिषदानां मते विषयाणामुत्पत्तिनाशकल्पनेन मया साम्यमिति वाच्यम् । अनादिविषयकज्ञानस्थले तव ज्ञानोत्पत्त्यादिगौरवात् । तेषां विषयस्याप्युत्पत्त्यकल्पनात् । **बाध्यत्वाद्युपाधीति** । स्वप्नधीर्बाध्येति तत्र साध्यव्यापकता । जाग्रद्धीरबाध्येति तत्र साधनाव्यापकतेति भावः । ननु, मिथ्यात्वानुमाने मानसिद्धस्यैव पक्षत्वाद्धर्मिग्राहकमानबाधः । तत्राह—**धर्मीति** । धर्मिग्राहकमाने व्यावहारिकप्रामाण्यमुपजीव्यम् । तच्च मिथ्यात्वानुमानेन नापसार्यते । यच्चापसार्यते, तत् तात्त्विकप्रामाण्यं नोपजीव्यमित्यादि पूर्वमुक्तम् ॥

इति लघुचन्द्रिकायां विश्वमिथ्यात्वे आगमादिबाधस्योद्धारः ॥

परस्परेति । मिथ्यात्वसाधकानां प्रतिज्ञादीनामनुमितेश्च मिथो व्याघातः। प्रतिज्ञया मिथ्यात्वस्य हेतुवाक्यादिना हेतुत्वादेश्चाबाध्यत्वलाभः । प्रतिज्ञाद्यधीनया मिथ्यात्वानुमित्या च मिथ्यात्वहेतुत्वादिदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वरूपबाध्यत्वलाभइति व्याघातात् । एवं पक्षादौ तद्विशेषणीभूतधर्माणामभावस्य मिथ्यात्वानुमित्यादिविषयीकरणादाश्रयासिद्ध्यादिकम् । तथा चोक्तव्याघातादिमत्त्वेन मिथ्यात्वसाधकं दुर्बलमिति भावः । प्रतिज्ञादिना मिथ्यात्वादेरबाध्यत्वं लभ्यत इति यदुक्तं,

तत् प्रतिज्ञादेस्तद्बोधकत्वाद्वा, तद्बोधकत्वान्यथानुपपत्तेर्वा । नान्त्यः । व्यवहारकालाबाध्यबोधकत्वेनैव तदुपपत्तेरित्याह— **मिथ्यात्वेति** । नाद्य इत्याह— **प्रतिज्ञेति** । **अप्रतिपादनादिति** । तद्वाचकपदाभावादिति शेषः । नन्वेवमप्याश्रयासिद्ध्यादिकं स्थितमेव । न च मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वमाश्रयासिद्ध्याद्यनिश्चयात्तस्या उत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्। कार्योत्पत्तिकाले बाधबुद्ध्यभावस्यापेक्षणीयत्वेन मिथ्यात्वानुमितेः दृश्यमात्रे तदाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वप्रकारिकाया उत्पत्त्यसम्भवात् । प्रतिज्ञादिजन्यबोधेन तस्याः पूर्वमप्याश्रयासिद्ध्यादियोधनाच्चेति चेन्न । व्याहत्यभावादित्यनेनैवाश्रयासिद्ध्यादिकृतव्याहत्यभावस्याप्युक्तत्वात् । तथा हि—अनुमित्या प्रतिज्ञादिजन्यबोधेन वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टे मिथ्यात्व बोध्यते । न च तावता आश्रयासिद्ध्यादिधीः । पक्षविशेषणतावच्छेदकादिविशिष्ट पक्षादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयत्वात् । यथा 'आकाशीयकुसुमं नीलगन्धवत् । शुक्लरसवत्त्वा'दित्यादौ कुसुमादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याकाशीयत्वादौ ज्ञानस्य। पृथिवी मिथ्येत्यादिविशेषानुमानेषु तु नाश्रयासिद्ध्यादेः शङ्कापि। किं च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याश्रयासिद्ध्यादिघटकत्वान्मिथ्यात्वे च तस्याघटकत्वान्न कोऽपि दोषः । ननु, स्वतः प्रामाण्यबलात् धीमात्रस्य तद्ग्राहकेणाबाध्यविषयकज्ञानत्वरूपं प्रामाण्यं गृह्यत इति चेन्न । त्रिकालाबाध्यत्वादिघटितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वासम्भवेन मिथ्यात्वेन यदज्ञात, तद्विषयकज्ञानत्वरूपप्रामाण्यस्यैव स्वतस्त्वात् । न हि ज्ञानग्राहकेण साक्षिणा स्वासम्बद्ध कालादिकं गृह्यते । अज्ञातत्वं तु स्वसम्बन्धत्वात् गृह्यत एव । तद्विशेषणतया मिथ्यात्वमपि गृह्यते । तदुक्तं विवरणे । 'ज्ञाततया अज्ञाततया वा सर्वं साक्षिभास्य'मिति । **साधकत्वेति** । सिद्धिजनकत्वेत्यर्थः । ननु, सत्यत्वरूपं सत्त्वं न साधकताघटकम् । किं तु धीविषयत्वादि । तत्राह— **न तु धीति** । धीमात्र धीत्वविशिष्टम् । साधकताप्रयोजकं साधकताघटकसत्त्वरूपम् । **तादृग्बुद्धीति** । व्यावहारिकसत्त्वेन धीरेव तादृशीति भावः । उक्तमेतत् खण्डने । 'कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम् । प्राक्सत्त्वनियमानभ्युपगमात् । असत्त्वस्य सर्वासत्त्वविशेषादिति चेन्न । इदमस्मात् प्राक् सदिति बुद्ध्या विशेषात् यादृश्या त्रिचतुरकक्ष्याबाधानवबोधे विश्रान्तया वस्तुसत्तानिश्चयस्ते, तादृश्यैव कारणतानिश्चयो ममापी'ति । **आत्मनो गौरत्व इति** । पारलौकिकफलार्थकानुष्ठानायापेक्षितेन देहात्मनोर्भेदनिश्चयेनात्मगौरत्वादेर्व्यवहारकालबाध्यत्वात्तत्र व्यवहारकालाबाध्यसत्त्वधीर्नेति भावः । **नैल्यादीति** । नैल्यादिसाधकताप्रसङ्गेत्यर्थः । **सत्त्वमेवेत्येवकारेण पारमार्थिकसत्त्वमेव प्रयोजकमिति**

नियमो व्यवच्छिद्यते । न तु प्रातीतिकसत्त्वस्य प्रयोजकत्वम् । तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तत्त्वावेदकेत्यत्र तत्त्वं व्यवहारकालाबाध्यमबाध्यं वा । आद्ये आह—**सत्त्वेनेति** । व्यावहारिकसत्त्वेनेत्यर्थः । **प्रमाणेति** । व्यावहारिकप्रमाणेत्यर्थः । द्वितीये आह—**एकेति** । मिथ्यात्वेत्यर्थः । **अंशान्तरेति** । मिथ्यात्वघटकस्यात्यन्ताभावस्य तात्त्विकत्वे तदंशे तत्त्वावेदकत्वम् । तस्य व्यावहारिकत्वे परमतात्पर्येण ब्रह्मांशे तदित्यर्थः । **अज्ञानादिसाधक इति** । अज्ञानादिघटितेनाज्ञानादिज्ञानत्वेन रूपेणाज्ञानादिविषयकेच्छाद्वेषादिकार्यजनक इत्यर्थः । यथाश्रुते त्वसङ्गतिः । अज्ञानसाधकत्वं हि अज्ञाननिश्चयत्वम् । न तु क्वचित्कार्ये जनकत्वम् । ननु, व्यावहारिकसत्त्वमेव प्रयोजकमिति यदुक्तं, तन्न युक्तम् । प्रातीतिकादपि विषयसम्बन्धात् सुखविशेषरूपकार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वात् । अथालीकस्य व्यावृत्तये एवकारः । न तु प्रातीतिकस्येति वाच्यम् । तथापि स्वाप्नयागादिना व्यावहारिकस्वर्गादिकं स्यात् । तत्राह—**यत्र चेत्यादि** । यत्र कार्ये । साधकं कारणम् । व्यावहारिकं व्यवहारसिद्धं प्रामाणिकमिति यावत् । कारणता यत्कार्यं प्रति प्रमाणसिद्धा यस्येत्यर्थः । **तत्र तद्व्यावहारिकमिति** । तस्मात्कारणात्तत्कार्योत्पत्तिः प्रामाणिकीत्यर्थः । प्रातीतिकमप्रामाणिकम् । तथैव अप्रामाणिकमेव । कारणतायां प्रमाणाभावे कार्योत्पत्तावपि स इत्यर्थः । न तु व्यावहारिकम् । न तु व्यावहारिकमेव कारणं कार्यमिति वा नियम इत्यर्थः । यादृशयोः कार्यकारणत्वं प्रामाणिकं, तादृशयोरुत्पत्तितत्प्रयोजकत्वम् । न तु व्यावहारिकत्वाद्यन्तर्भावेन नियम इति भावः । ननु, व्यवहारकालाबाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वं न कारणतावच्छेदकत्वम् । तद्रूपेण कारणतायां मानाभावात् तद्व्याप्यरूपेणैव कार्यकारणत्वविशेषाणां स्वीकारेण निर्वाहात् । नापि कारणताव्याप्यत्वम् । प्रातीतिकस्यैवालीकस्य कारणत्वाप्रतिक्षेपात् । नापि कारणताव्यापकत्वम् । प्रातीतिकस्यापि कारणत्वात् । अत एवालीकान्यत्वस्य प्रयोजकत्वमपि दुर्वचमिति चेत् । अत्रोच्यते । तुच्छवैलक्षण्यस्य कार्यप्रयोजकत्वं यत्र चेत्यादिग्रन्थेन लब्धम् । अलीकवैलक्षण्यं च कालसम्बन्धरूपम् । तस्य च कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वमस्त्येव । कार्यवद्देशावच्छेदेन कार्याव्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्य कारणनिष्ठस्य कार्योत्पत्तिनियामकत्वात् । ननु, 'सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः । विरोधात् न हि सिंहत्वं सामान्यं सिंहवृक्षयो'रित्यादीनि तर्कचरणीयानि भट्टवाक्यानि ब्रह्मप्रपञ्चप्रातीतिकसाधारणं त्वदभ्युपगतं तुच्छवैलक्षण्यरूपसामान्यधर्मं न सहन्ते । तत्राह—**भट्टेत्यादि । व्याख्यास्यन्ते इति** । **परमसत्यत्वस्य मृषार्थनिष्ठतोक्तवचनेन निषिद्धा । न तु तुच्छवैलक्षण्यादेरित्यादि वक्ष्यत इत्यर्थः ।**

इति लघुचन्द्रिकायां असतः साधकत्वम् ॥

बिंबात्मनेति । औपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वे सति उपाध्यन्तर्गतत्वरूपेणा-रोपितधर्मेण विशिष्टत्वं प्रतिबिंबत्वम् । तादृशधर्मशून्यत्वे सति उपाधिसन्निहितत्वं बिंबत्वम् । सत्यन्तं घटाकाशे घटरूपोपाधिसमानपरिमाणे अतिव्याप्तिवारणाय । **अपे-क्षणीय एवेति** । तथा च कारणत्वस्याभावेऽपि तदवच्छेदकत्वात् ज्ञानरूपं का-र्यं प्रति प्रयोजकत्वरूपं साधकत्वमिति भावः । **धर्ममात्रेति** । जपापुष्पधर्ममात्रेत्यर्थः। **लोहितिमेति** । आत्मनः कर्तृत्वादिकं दार्ष्टान्तिकम् । **पञ्चपादिकेति** । तथा च तन्मतमालम्ब्योक्तम्। तेन वाचस्पतिमते लौहित्य प्रतिबिंबो धर्मारोपस्य धर्म्यारोपव्या-प्यत्वेऽपि धर्मप्रतिबिंबस्य न धर्मिप्रतिबिंबनियम इत्युक्तावपि न दोषः । ननु,कर्तृ-त्वादेर्मनोधर्मस्यात्मनि संसर्ग आरोप्यते । न तु स्वरूपम । 'इदं रजत'मित्यादौ रज-तत्वादेरशुद्धस्यारोपे तस्य व्यावहारिकरजतादावविद्यमानस्यैवोत्पत्तेर्वाच्यत्वेन व्याव-हारिकरजतवृत्तिरजतत्वादिप्रकारकप्रवृत्त्यादिकार्यस्य भ्रमाधीनस्यानुपपत्तेः। तथा च दृष्टान्तेऽपि लौहित्यसंसर्गस्यैवारोपोक्तिसम्भवात् कथं लौहित्यस्वरूपमिथ्यात्वसाध-कत्वं पञ्चपादिकाया इति चेदुच्यते । संसर्गारोपमात्रेण न प्रतिबिंबत्वम्। किं त्वन्त-रैकदेशावच्छिन्नससर्गारोपेण। लौहित्यस्य तु स्फाटिके व्याप्यवृत्तित्वात् नोक्तारोप इति न प्रतिबिंबत्वम् । किं तु संसृष्टरूपेण मिथ्यात्वमिति भावः । ध्वनिसाहित्यं दै-र्घ्याश्रयध्वनिसाहित्यम् । नासत्त्वात् नारोपितत्वात् । **शङ्काविषेति** । 'विषमि-दं'मिति भ्रमस्य भयविशेषोत्पादकस्य विशेष्येत्यर्थः । अवच्छेदकस्य उपाधेः । अवच्छिन्नस्य तदुपहितस्य । उपलक्षणत्वात् उपलक्षणत्वापातात् । **अनुष्ठानेति** । यद्यपि मैत्रावरुणरूपदण्डी नात्र वाक्ये विधीयते । 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहे' ति वचनप्राप्तत्वात्, तथापि दण्डस्यात्रावश्यं विधिः । तस्य चोपलक्षणत्वे प्रैषानु-वचने साधनतया तद्विधानेऽपि कदाचित् सत्तामात्रेण तस्य साधनत्वसम्भवेनोद्देश्या-नुवचनकालव्याप्यं च तद्धारणं नानुष्ठीयेत । यद्यपि हि तस्यावलम्बनरूपदृष्टद्वारा प्रैषानुवचने साधनता, तथापि तत्पूर्वसत्तामात्रेणापि तत्सम्भवात् तत्कालसत्ता दण्ड-स्य न लभ्यते । विशेषणत्वस्वीकारे तु अनुवचनकर्मकभावनायां साधनतयान्वितस्य दण्डस्य विशेष्यीभूतभावनान्वयिन्यनुवचने समानकालीनत्वसम्बन्धेनान्वयादनुवचन-कालीनदण्डस्य साधनतालाभः । यथा 'पक्ता दण्डी'त्यादौ पाकादौ समान-कालीनतासम्बन्धेन दण्डाद्यन्वयः । वस्तुतस्तु, दण्डस्य पदार्थैकदेशत्वेन भावनाया-मन्वयासम्भवादेव विशेषणत्वं स्वीक्रियते । विशेषणत्वे हि दण्डिनो भावनायां सा-धनत्वेनान्वयात्तद्विशेषणतापन्नस्य दण्डस्यापि भावनायां साधनत्वेनान्वयसम्भवः । तत्र भावनायां दण्डिनः साधनतया प्राप्तत्वेऽपि दण्डस्याप्राप्तत्वात्तत्रैव विधिता-

त्पर्यम् । **क्वचिदिति** । स्वसहकारिलाभस्थले । **जनकत्वेति** । उपधायकत्वेत्यर्थः । कार्यमात्रस्य कर्तृजन्यत्वेन कर्तृज्ञानादिजन्यत्वं कुलालादेर्घटाद्यालोचनद्वारैव घटादिहेतुत्वात् । **स्वस्वव्यापारान्यतरेति** । पूर्ववृत्तिन एव कारणत्वम् । तच्च साक्षादिव परम्परयापि सम्भवति । 'गोमयैः पचती'त्यादिलौकिके 'तुषपक्का भवन्ती'ति वैदिके च प्रयोगे कारणकारणेऽपि तद्व्यवहारात् । अथ तत्र प्रयोजकत्वमेव व्यवह्रियते । न कारणत्वम् । तथापि यागादेस्स्वर्गादौ कारणत्वमावश्यकम् । इष्टकारणत्वमेव हि विधिना बोध्यते । नेष्टकारणकारणत्वमपि । शक्तिद्वयकल्पने गौरवात् । तथा च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति यत् स्वस्वकार्ययोरन्यतरत्' तत्सम्बन्धित्वमेव कारणत्वम् । स्वकार्यत्वं च स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वमिति नानवस्थादिकम् । **तस्मादिति** । तस्य कारणत्वे तद्व्यापारसत्त्वापत्तिरिति भावः । कारणत्वं परिणामित्वम् । **जडत्वेति** । जडत्वमात्रेत्यर्थः । कार्यस्य चित्परिणामत्वे चिद्रूपता स्यात् । न तु जडत्वमात्रमिति भाव. । ननु, प्रतिबिम्बादेः लिङ्गविधया बिम्बानुमित्यादिकारणत्वं वाच्यम् । तच्च न युक्तम् । अतीतानागतधूमादेरिव तस्यापि कारणत्वस्य हातुमुचितत्वात् । अन्यथा गौरवात् । तत्राह—**न हीति** । क्वचित् अतीतलिङ्गादिस्थले । **मुख्येति** । प्रतिबिम्बादिरूपलिङ्गज्ञानमनुमितिकारणमित्याकारके प्रत्यक्षादिरूपे कारणताग्राहके ज्ञाने लिङ्गस्य विशेषणत्वसम्भवेन तत्रापि कारणताग्राहकत्वम् । विशिष्टे प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य हि विशेषणेऽपि प्रवृत्तिरौत्सर्गिकत्वेन मुख्या । अतीतधूमादिस्थले तु बाधादेव न सा । तथा चोक्तगौरवं प्रामाणिकमिति भावः । **सङ्करेति** । तस्यादोषत्वे तु ज्ञान इव विषयेऽप्येकस्य वैजात्यस्य सिद्ध्यापत्तेः विषयस्य हेतुत्वसिद्धि. । न च व्यावहारिकसुवर्णज्ञानसाधारण्येन कारणत्वस्य सुवर्णेऽपि स्वीकारे व्यावहारिकसुवर्णादज्ञातादपि सुखविशेष उत्पद्येतेति वाच्यम् । तावतापि तादृशवैजात्यस्य स्वाप्नप्रातीतिकसुवर्णे व्यावहारिकसुवर्णज्ञाने च वृत्तौ बाधकाभावात् । **अन्यदेति** । अतीतानागतादेर्यदा ज्ञानं, तदा सूक्ष्मावस्थारूपेण सत्तावश्यं वाच्या । अन्यथा तस्य प्रमाणविषयत्वासम्भवादिति पूर्वमुक्ते कालान्तरे सत्त्वात् तस्य ज्ञानमुपपद्यते इत्याशङ्कायामन्यदेत्यादिकं खण्डन उक्तम् । तस्यायमर्थः । पाटच्चरश्चोरः । यामिकः तद्वारणाय जाग्रत्पुरुषः । प्रमाया अतीतादिविषये विषयित्वासम्भवः । अलीके सम्बन्धासम्भवात् । कालान्तरसत्त्वं तु एतत्कालीनज्ञानेन सम्बन्धे न प्रयोजकम् । सम्बन्धिनोरेकक्षणवृत्तित्वस्य सम्बन्धे प्रयोजकत्वमित्यस्य संयोगादिस्थले दृष्टत्वादिति । तदिदं रूपान्तरेण सत्त्वेऽपि तुल्यम् । यद्रूपोपहितस्य हि कारणत्वं तद्रूपोपहितस्य सत्त्वमपेक्षितम् । अन्यथा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणसम्बन्धस्यासत्त्व-

सम्भवेन कारणत्वासम्भवात्। त्वन्मते हि मिथ्यात्वस्यालीकत्वरूपत्वं स्वीकृत्य मिथ्याभूतस्य न कारणत्वमित्युच्यत इति भावः। **न चेति**। भ्रमो यद्यबाधितः स्यात्, तदा अबाधितविषयकः स्यादित्यत्रेति शेषः। दोषादीत्यादिपदादविद्या गृह्यते। तथा चाविद्यापरिणामत्वादिना भ्रमस्य मिथ्यात्वं बाधावतारकाले विषय इव ज्ञायते। दोषस्य स्वविशिष्टं प्रति कारणत्वम्। दोषविशिष्टत्वं च दोषाश्रयशक्त्याद्यवच्छिन्नचित्तादात्म्यम्। तच्चाविद्यापरिणामत्वेन रजतादितदाकाराविद्यावृत्त्योरविशिष्टमिति भावः। **अनभ्युपगमादिति**। वस्तुतः तुच्छज्ञानादेस्तुच्छोपाहितरूपेण तुच्छत्वेऽपि न क्षतिः। न हि तेन रूपेण तस्य कारणत्वादिकं त्वयापि स्वीक्रियते। किं तु जातिविशेषरूपेण। प्रातीतिकस्य तु कालसम्बन्धादिनोत्कर्षादिना च तन्मया स्वीक्रियत इति बोध्यम्। न चैव मिथ्यात्वस्य तुच्छवैलक्षण्यघटितत्वेन तद्धियोऽपि तुच्छत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तुच्छवैलक्षण्यादेः कालसम्बन्धत्वादिना मिथ्यात्वादिघटकत्वात्। पूर्वसम्बन्धनियमे अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नकार्यसामानाधिकरण्याश्रयस्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे। सिद्धान्ते दण्डादिमत्यपि दण्डादेरत्यन्ताभावस्वीकारादत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं त्यक्त्वान्योन्याभावादिकमुक्तम्। हेतुतत्त्वं हेतुता। तद्बहिर्भूतं तदघटकम्। तादृशे ये सत्त्वासत्त्वे तत्कथा वृथेत्यर्थः। यदि कारणस्य सत्तासम्बन्धोऽपेक्ष्यते, तदा सोऽस्त्येव कल्पित। कल्पिते अकल्पितस्तु सम्बन्धोऽलीकः। परं तु स नापेक्षित इत्याशयेन कथा वृथेत्युक्तम्। कारणस्य सत्तानियमे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमाह। **अन्तरित्यादि**—अन्तर्भावितसत्त्वं सत्ताविशिष्टं सत्ता तदाश्रयश्चेति यावत्। यदि तदुभयं कारणं, तदा सत्तानाश्रयः कारणमिति सिद्धम्। न हि सत्ताया सत्तान्तरमस्ति। न वा सैव सत्ता। आद्ये द्वितीयादिसत्ताया अपि स्वप्रत्यक्षादिकारणत्वसिद्धये सत्तान्तरस्वीकारादनवस्था। नानासत्तास्वीकारेण सत्ताकारानुगतधीलंघने जातिमात्रलोपापत्तिश्च। यदि च अन्तर्भावितसत्त्वं न कारणं सत्ता न कारणम्। किं तु सत्तोपलक्षितं कारणं, तथापि सत्ताभावकाले अतीततादशारूपे दण्डादेः कारणत्वादसत् कारणमिति सिद्धम्। अथ सत्ता कारणताश्रये न विशेषणम्। नाप्युपलक्षणम्। किं तु उपाधिः। यदा यदा यत्र कारणत्वं, तदावश्यं तत्र सत्तेति यावत्। तथापि सत्यरूपादन्यत् कारणमित्यागतम्। न हि सत्तासम्बन्धि दण्डादिकं सद्रूपम्। ब्रह्मणः सद्रूपताया आवश्यकत्वेन तत्सम्बन्धादेव तत्र सद्रूपताप्रत्ययसम्भवात् श्रुत्यादिबाध्यत्वाच्च। **न चैवमित्यादि**। कारणत्वस्थले अधिष्ठानत्वमादाय पूर्वोक्तदोष इत्यभिमानः। **स्वरूपत इति**। सद्रूपमेवावच्छिन्नानवच्छिन्नरूपेण प्रातीतिकव्या-

वहारिकाध्यासमात्राधिष्ठानमिति भावः । **स्वरूपेति** । दण्डादिकारणस्वरूपेत्यर्थः । उक्तयुक्तिभिस्सद्रूपस्याकारणत्वात् सद्रूपसम्बन्धिन्येव कारणत्वं त्वया वाच्यम् । तथा च सद्रूपं कारणं तवासिद्धमिति भावः । ननु, दण्डत्वादिना कारणत्वे स्वीकृते प्रातीतिकदण्डादेरपि घटाद्युपधायकत्वापत्तेः व्यावहारिकदण्डत्वादिनैव तत्स्वीकार्यं त्वया । तथा च हेतुतत्त्वबहिर्भूतेत्याद्यसङ्गतमिति चेन्न । तावतापि पारमार्थिकत्वरूपसत्त्वस्य हेतुत्वबहिर्भावानपायात् । किं च न व्यावहारिकत्वघटितरूपेण कारणत्वं क्वापि स्वीक्रियते । अथ तदुक्तापत्तिः कथं वार्यत इति चेत् । सामग्रीव्याप्तिमध्ये व्यावहारिकत्वविशिष्टपदार्थानामेव निवेशात् व्यावहारिकेण कारणतावच्छेदकेन विशिष्टं यद्व्यावहारिकं तत्समूहस्य व्यावहारिकसम्बन्धविशिष्टो यो व्यावहारिकक्षणः, तस्माद्व्यावहारिकोत्तरत्वविशिष्टो यो व्यावहारिकक्षणः, तत्त्वं कार्योत्पत्तिव्याप्यमिति स्वीकारात् प्रातीतिकदण्डादेर्न घटाद्युपधायकत्वम् । न च प्रातीतिकघटादेरपि व्यावहारिकदण्डादितः उत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । आपादकाभावात् । कार्यतावच्छेदकविशिष्टं प्रत्येव तादृशक्षणत्वस्य व्याप्यत्वादकार्यतावच्छेदकप्रातीतिकत्वरूपेण कार्यस्यापत्त्यसम्भवात् । न च दण्डादिकं विनापि प्रातीतिकघटाद्युत्पत्त्या व्यभिचार इति वाच्यम् । व्यावहारिकं प्रति मूलाविद्यायाः प्रातीतिकं प्रति पल्लवाविद्यायाः परिणामिकारणत्वेन सामग्रीभेदात् । आद्यया कार्यजनने दण्डादेः द्वितीयया कार्यजनने दोषादेस्सहकारित्वात् । एवं च यत्र च व्यावहारिकं साधकमित्यादि व्याख्यातं मूले । साधकस्य व्यावहारिकत्वं मूलाविद्यात्वम् । प्रातीतिकत्वं पल्लवाविद्यात्वम् । पल्लवाविद्यानङ्गीकारे तत्स्थानीयविषयावरणत्वम् । न च तथापि प्रातीतिकेनापि कार्यजननात् सामग्रीव्याप्तौ सर्वत्र कथमुक्तरीत्या व्यावहारिकत्वं निवेशितमिति वाच्यम् । प्रातीतिकस्य कुत्रापि कार्ये हेतुत्वास्वीकारात् तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । न च तद्विषयकत्वघटितरूपेण ज्ञानस्यापि प्रातीतिकत्वम् । उक्तञ्चाचार्यैः । 'ज्ञानमिथ्यात्वं विना विषयस्य मिथ्यात्वासम्भवः । स्वरूपतो बाधाभावे विषयतो बाधासम्भवा'दिति । "इदं रजत'मिति यत् ज्ञानं जातं, तन्मिथ्ये'ति विषयविशिष्टज्ञानस्य मिथ्यात्वानुभवादिति वाच्यम् । तावता वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य स्वरूपतः प्रातीतिकत्वेऽपि चिद्रूपस्य तदभावात् । रजतादिप्रातीतिकविषयकत्वरूपेण न चितो हेतुत्वम् । किं तु रजतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वरूपेण । तच्च न प्रातीतिकघटितम् । असद्विशिष्टचितोऽपि न प्रातीतिकत्वम् । न च भ्रमस्थले रजतादितादात्म्यस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचित्युत्पद्यमानस्य विषयतात्वेन विषयता प्रातीतिकीति वाच्यम् । व्यावहारिकपूर्वसिद्धतादात्म्येनैव रजतादेरुत्पत्तेरिदमादितादात्म्यं रज-

ताद्यवच्छिन्नचिति ज्ञायमानं न विषयता । सांसर्गिकविषयताश्रयत्वात् । न हि विषयविषयतयोरभेदः परैः स्वीक्रियते । तथा चेदमादेर्विषयतापि भ्रमात् पूर्वसिद्धा। तथा संसर्गरूपमुक्ततादात्म्यमपि पूर्वसिद्धसांसर्गिकविषयतासम्बन्धेन जायत इति विषयतामात्रं व्यावहारिकम् । न हि ज्ञानं तद्विषयताचारोप्यते इति परैः स्वीक्रियते । किं तु विशेषणं विशेष्यविशेषणयोस्संसर्गश्च । द्वयोरपि बाधानुभवात् । तस्मात् प्रातीतिकं न कारणम् । यद्वा यादृशकार्यं प्रति शक्तिर्यत्र तिष्ठति,तत्तस्य कारणम् । शक्तेरेव कारणतारूपत्वात् । प्रातीतिके दण्डादौ च न घटादेश्शक्तिः । यस्य च शक्तिः प्रातीतिके, तत्तस्माज्जायत एव । तथा च व्यावहारिकत्वस्य उक्तरीत्या न व्याप्तौ निवेशः । न चैवमपि व्यावहारिकत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । कारणे वस्तुगत्या येन रूपेण सम्बन्धेन च यत्कार्योत्पत्तिपूर्वक्षणे कार्याधिकरणे यत् सम्बद्धं, तद्रूपसम्बन्धाभ्यां तादृशसम्बद्धत्वविशिष्टेष्वेव तच्छक्तेस्स्वीकारात । विशिष्टस्य च केवलातिरिक्तत्वेनानतिप्रसङ्गात्। व्याप्तेरिव शक्तेरवच्छिन्नत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपे मानाभावात् । अनयोः कल्पयोर्द्वितीयस्यैव मूलानुसारित्वेऽपि प्रथमः परपराभवे प्रभुरेव । **द्विष्ठेति** । एकानुयोगिकापरप्रतियोगिकेत्यर्थः । कश्चिद्विषयताविशेषरूपः । **विशेषेति** । व्यावृत्तीत्यर्थः । ननु उक्तरूपयोर्न व्यावर्तकता । आद्यस्याननुगतत्वात् । द्वितीयस्य सर्पत्वावच्छिन्नस्य विशेष्यत्वस्य प्रकारत्वस्य वा सकलेषु सर्पज्ञानेष्वभावात् । किञ्च प्रत्यक्षे व्यावर्त्तकज्ञाने तयोर्विषयघटितरूपेणैव भानात्तेनैव रूपेण व्यावर्त्तकत्वमुचितम् । तत्राह—**किञ्चेति** । धर्म्यन्तरसम्बन्धमनपेक्ष्य विलक्षणं स्वविषयसम्बन्धान्येन वैलक्षण्येन युक्तम् । तेन विषयतामादाय न सिद्धसाधनादिकम् । शक्त्यन्येत्यपि विशेषणं वैलक्षण्ये देयम् । **तज्जनकेति**। असर्पज्ञानजनकेत्यर्थः । **विलक्षणेति** । भिन्नेत्यर्थः । असर्पज्ञानावृत्तिजन्यताश्रयत्वादिति पर्यवसितो हेतुः । सर्पज्ञानत्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् तदन्यदखण्डवैलक्षण्यं विना जन्यताया अवच्छिन्नत्वानुपपत्तिरनुकूलतर्कः । **स्याताभिति** । चैत्रादिसम्बन्धत्वादेर्गुरुत्वात्तदन्यदखण्डवैलक्षण्यं जन्यजनकतावच्छेदकं कल्प्यत इत्युक्तौ सर्पज्ञानेऽपि तथेति भावः। **सर्वज्ञानेति** । सर्वसर्पज्ञानेत्यर्थः । जातिरूपः जातिपदेन तान्त्रिकैर्व्यवहार्यः । **मानाभावादिति**। सर्पज्ञानमात्रवृत्तिकारणत्वादेरवच्छिन्नत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपस्यावश्यकत्वे अवच्छेदकत्वाख्यविषयताविशेषसम्बन्धेन सर्पत्वादिजात्यैव तत्सम्भवः । वस्तुतस्तु, तादृशावच्छिन्नत्वे मानाभावः । अत एव स्थूलसर्पत्वादिगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वे गौरवात्तदवच्छिन्नविषयताकज्ञानमात्रवृत्तिकारणताद्यवच्छेदकत्वेनाखण्ड-

धर्मविशेषो जात्यन्यः कल्प्यत इति परास्तम् । **कारणतारूपशक्तिविशेष**स्तु स्वीक्रियत एवेति भावः । **घटसंयोग इत्यादि** । घटसंयोगः पटसंयोगावृत्तिजातिशून्यः। तादृशजातिग्राहकमानाविषयत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। **धर्म्यन्तरसम्बन्धमिति**।'यो यद्वृत्तिजन्यतावान्, स स्वाधिकरणसम्बन्धान्यस्य तद्वृत्तिधर्मस्याश्रय'इति व्याप्तिः पूर्वमुक्तेत्याशयेन इदम् । ज्ञाने चोक्तसाध्यमस्ति । विषयस्य ज्ञानानधिकरणत्वात् । एतेन स्वविषयसम्बन्धान्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तरूपेण साध्यतायां न व्यभिचारः । किं तु साध्याप्रसिद्धिरिति परास्तम् । **व्यभिचार इति** । संयोगजन्यान्यसंयोगं प्रति क्रियायाः कारणत्वात् क्रियाजन्ययोर्घटपटसंयोगयोर्मिथो व्यावृत्तजातिमत्त्वे मानाभावात् व्यभिचार इति भावः । **कार्यकारणभावेति** । कार्यतादेरवच्छिन्नत्वे मानाभावः । न चैवं प्रतियोगितादेरपि अवच्छिन्नत्वं न स्यात् । प्रतियोगिताविशेषसम्बन्धेन घटादिविशिष्टाभावस्यैव 'घटो नास्ती'त्यनुभवादिनिर्वाहकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । अतोऽभावादीत्यादिपदमुक्तम् । तेन च जातिविशेषविषयकप्रत्यक्षस्यानुभवो गृह्यते । तथा च कारणतादेरवच्छेदकतया जातिर्मा कल्प्यताम् । तादृशानुभवेनैव तत्सिद्धिस्तु भवत्येवेति भावः । **अत एवेत्यादि** । अपिशब्दोऽत एवेत्यस्योत्तरं योजनीयः । तेनाभावनिदर्शनस्यासिद्धत्वादिति समुच्चीयते । तथा हि—घटाभावादौ प्रतियोगिभिन्नो विशेषो न प्रत्यक्षः । नापि कारणताद्यवच्छेदकतया अनुमेयः । तस्यावच्छिन्नत्वे मानाभावात् । भावे वा प्रतियोग्यविशेषितरूपेणाभावस्यान्यथासिद्धेः प्रतियोगिन एव तदवच्छेदकत्वात् । उक्तान्यथासिद्ध्यस्वीकारे तदभावव्यक्तेरेव स्वनिष्ठकारणताद्यवच्छेदकत्वसम्भवेनोक्तविशेषासिद्धेः । स्वोपरागात् स्वोपरागमादाय । **काले विशेष्योपरञ्जकमिति** । व्यावृत्तिधीविशेष्ये विशेषणतया व्यावृत्तिधीकाले भासमानं सत् व्यावृत्तिधीकाले विद्यमानमित्यर्थः । ध्वंसादेरितरस्मात् व्यावर्त्तके प्रतियोग्यादावुपाधावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । उपलक्षणे तद्वारणाय सदित्यन्तं विशेषणदलम् । ननु, 'अयं न गवेतर' इत्यनुमितौ गोत्वलिङ्गिकायां गोत्वस्याविषयत्वात् व्यावृत्तिधीकाल इत्ययुक्तम् । अत आह—**येन येति** । उदासीनं कुर्वतेत्यस्य विवेचनं **विशेष्येत्यादि**। **व्यावर्तकेति** । व्यावृत्तिव्याप्येत्यर्थः । तथा च यस्य धर्मस्य व्यावृत्तिबुद्धौ तत्कारणे व्यावर्त्तकधर्मवत्त्वेन व्यावर्त्तनीयधर्मिणो ज्ञाने च न भानं, तस्योपरागः उदासीनः । यस्य तु तस्यां तस्मिन्वा भानं, तत् विशेषणम् । अतो व्यावृत्तिबुद्धिकाले भासमानमित्यनेन व्यावर्त्तकव्यावर्त्तनीयवैशिष्ट्यज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकतया व्यावर्तकरूपविशेषणविधया वा विषयो विवक्षित इति भावः । **अत्रोपल-**

क्षणलक्षणे कुर्वतेत्यन्तेन विशेषणान्यत्वं विशेषणमित्युक्तम्। तदनुक्तौ विशेषणस्यापि व्यावर्त्तकान्तरोपस्थापकत्वात्तत्रातिव्याप्तिः। **विशेष्य इति**। व्यावृत्तिधीकाल इति शेषः। विशेषणादुपलक्षणाच्चान्यत्वे सति व्यावर्तकमित्यर्थ. । **शब्दप्रयोग इति**। शब्दजन्यानुभव इत्यर्थः। उपस्थापयतः उपस्थापकधीविषयौ। जनयतः जनकधीविषयौ। व्यावर्तकौ उक्तानुभवविषयस्य व्यावर्तकौ। **उपाधी एवेति**। उक्तानुभवानुपरक्तत्वात् उक्तानुभवहेतुधर्मान्तरज्ञानजनकज्ञानाविषयत्वादुक्तानुभवविषयव्यावर्तकत्वादुक्तानुभवं प्रत्युपाधी। गोत्वादेस्तूक्तव्यावृत्तिबुद्ध्युपरक्तत्वादिना तादृग्बुद्धिं प्रति विशेषणत्वादिकमिति भावः। ननु, पद्मत्वादेरिव तत्तत्पद्मव्यक्तित्वस्य तावत्पद्मव्यक्तीनामन्यतमत्वस्य चोक्तानुभवविषयव्यावर्तकत्वेन तस्यापि प्रयोगोपाधित्वव्यवहारः स्यात्। किं च कुमुदादावपि पङ्कजादिपदप्रयोगसम्भवात् कथं ततो व्यावर्तकत्वम्। न हि त्वया समुदायशक्तिः स्वीक्रियते। न च विशेष्यतासम्बन्धेनोक्तानुभवं प्रति पद्मत्वादिकं कारणम्। अतो न कुमुदादौ प्रयोग इति वाच्यम्। अवयवशक्तिभिर्लक्षणया वा कुमुदादौ प्रयोगस्योत्पत्तेः। तत्राह—**इदं चेति**। सम्मतं युक्त्या स्वीकृतम्। सा चोच्यते। यावदवयवशक्तिज्ञानजन्यशाब्दानुभवे पद्मत्वादिना पद्मादेस्तादात्म्येन हेतुत्वात् पद्मान्वये अनुपपत्तिज्ञानकाले लक्षणयैव कुमुदादौ प्रयोगः। तथा चोक्तकारणतावच्छेदकतयोक्तानुभवविषयव्यावर्तकत्वं पद्मत्वादेरेव। न तद्व्यक्तित्वादेः। किं च तत्परिचायकपद्मत्वादिरेव वाच्यः। तथा च तत्रैव व्यावर्तकत्वव्यवहारः। अत एव शब्दमणावपि प्राभाकरमते स्थित्वा मणिकृतोक्तं यथा 'सर्वनामतत्त्वमहंपदेषु बुद्धिस्थत्वसम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि प्रयोगोपाधयः। तेन बुद्धिस्थत्वादिकं तैर्न बोध्यते। किं तु तदुपलक्षितम्। तस्यैव तच्छक्यत्वात्। तथा पद्मत्वादिकं पङ्कजादिपदेषु प्रयोगोपाधिः। तेन तत् तैर्न बोध्यते। किं तु तदुपलक्षित'मिति यत्तु बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टे सर्वनाम्नां शक्तिज्ञानात् बुद्धघटत्वादिप्रकारेण घटादेश्शाब्दबोधः। सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टे युष्मच्छब्दस्योच्चारयितृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टे अस्मच्छब्दस्य शक्तिग्रहाच्छुद्धचैत्रत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधः। न तु तत्र बुद्धिस्थत्वादिभानम्। तथा च दृष्टान्ताभावान्न पद्मत्वादेः प्रयोगोपाधित्वमिति यत् पक्षधरैरुक्तं, तन्न। बुद्धिस्थत्वाद्युपलक्षिततत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तिज्ञानं तत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे हेतुरित्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा कदाचित् घटत्वं कदाचिदन्यत् शाब्दबोधे प्रकार इत्यत्र नियामकाभावात्। तथा च धर्मविशेषमादाय कार्यकारणभावे गौरवात् बुद्धिस्थत्वादिकं विषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धे

न शाब्दबोधं प्रति हेतुरिति प्रयोगोपाधित्वमेव युक्तम्। सर्वनामतदादिपदस्य धर्मविशिष्टे शक्तिः। घटे वक्तुर्बुद्धिस्थे सति तादृशशक्तिज्ञानादिना घटत्वप्रकारकः शाब्दबोधः। युष्मदस्मत्पदयोरात्मन्येव शक्तिः। यस्यात्मनो यदा सम्बोध्यत्वमुच्चारयितृत्वं वा, तदा तस्यात्मनि शक्तिज्ञानाच्छाब्दधीः। सर्वनाम्नां पर्यायत्वापत्तिस्तु इष्टा। वस्तुतः उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिः सर्वपदे, प्रश्नोपक्रमबुद्धिः किंपदे, तत्पदोद्देश्यबुद्धिर्यत्पदे,अवान्तरवाक्योद्देश्यबुद्धिस्तत्पदे,प्रत्यक्षबुद्धिरिदमेतत्पदयोः,परोक्षबुद्धिरदःपदे नियामिका। तावता विशेषेण पर्यायतावारणात्। अत एव युष्मदस्मदोरपि न पर्यायता। 'सोऽयं न वा' 'त्वमहं नवे'ति संशयस्त्विदंपदादिबोध्यत्वप्रकारक इति दिक्। शब्दप्रयोगे शब्दजन्यबोधे। **उदाहरणमिति**। शब्दाश्रयत्वस्योक्तबोधे अनुपरक्तत्वात्तदुपरक्तधर्मान्तरानुपस्थापकत्वाच्चोपाधित्वमिति भावः। उक्तं हि **शब्दमणौ**—'आकाशपदं शब्दाश्रयत्वोपलक्षितव्यक्तौ शक्तम्। तस्या एवोपस्थापकमनुभावकं च। शब्दाश्रयत्वांशे शक्तिर्न स्वीक्रियते। शक्यानां नानात्वे हि तेषु प्रातिस्विकरूपेण शक्तिग्रहासम्भवात् अनुगतरूपेण शक्तिग्रहार्थं तद्रूपेऽपि शक्तिः स्वीक्रियते। घटत्वेन रूपेण हि शक्तिग्रहे तद्रूपेणैव शाब्दबोधः। न चाशक्यस्य शाब्दबोधे संसर्गो भाति। तस्मात्तत्रापि शक्तिः। आकाशपदे तु शुद्धाकाशे शक्तत्वज्ञानात्, शाब्दधीसम्भवात् न शब्दाश्रयत्वे शक्तिः। ननु, द्रव्यगुणादेः केनचिद्रूपेणैव भानम्। न तु शुद्धस्य। किं चाकाशमस्तीत्यादिवाक्यादाकाश एकत्वादेरन्वयधीर्न स्यात्। शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतायाः किञ्चिद्रूपावच्छिन्नत्वनियमात्। न चैकत्वादावाधेयत्वसम्बन्धेनाकाशस्य विशेषणत्वमिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थे सङ्ख्यायां नामार्थस्य विशेषणत्वासम्भवात्। अन्यथा पाशाधिकरणविरोधादिति चेत्। अत्रोच्यते। एकत्वविशिष्ट आकाशे अस्तित्वान्वयधीरेव प्रकृते स्वीक्रियते। न तु शुद्धाकाशविशेष्यकेति। **साक्षित्वादाविति**। अनावृतविषयप्रकाशत्वरूपे साक्षित्वेऽनुपरक्तं तदाश्रयव्यावर्तकान्तरानुपस्थापकमविद्यादिकमुपाधिरेवेति भावः। **तत्रोपाधित्वेति**। यद्यपि व्यावृत्तिधीकाले व्यावर्तनीये विद्यमानं विशेष्यान्वयिन्यनन्वितं व्यावर्तकमुपाधिः। यत्तु 'तादृशविद्यमानं सद्विशेष्यान्वयिन्यन्वितं व्यावर्तकं, तद्विशेषणम्। यत्तु न तादृशविद्यमानं,न वा विशेष्यान्वयिन्यन्वितमथापि व्यावर्तकं, तदुपलक्षणमि'ति कल्पतर्वादावुक्तम्। तथा च ध्वंसादौ प्रतियोग्यादिकमुपलक्षणम्। धर्मान्तरोपस्थापकत्वस्य तल्लक्षणेऽनुपादानात्, तथापि तस्य व्यावर्तकत्वं सर्वसम्मतमेव। न च तस्योपाधित्वस्वीकारो निर्मूल इति वाच्यम्। तस्य संक्षेपशारीरकादिमूलकत्वात्। तथा हि तत्रोक्तम्—'लक्ष्यस्वरूपमपि सद्यदमुष्य साक्षात् अर्थान्तरात् भवति भेदकमेतदाहुः।

अस्य स्वलक्षणतयैव तु लक्षणं खं च्छिद्रं जलं द्रवमितीदृशमेव लोके ॥ स्वानुरक्तमतिजन्मकारणं यत् पुनर्भवति लक्ष्यवस्तुनि । तद्विशेषणतयास्य लक्षणं केसरादिकमिवाश्ववस्तुनः ॥ स्वानुरक्तमतिजन्महेतुतां लक्ष्यवस्तुनि निरस्य लक्षणम् । अस्वरूपमपि तस्य यत् भवेत् काकवत्तदुपलक्षणं विदुः ॥' इति । यद्यप्यत्रोपलक्षणोपाध्योर्द्वयोरुपलक्षणत्वेन ग्रहणं, तथापि तयोरवान्तरलक्षणं नापलपितुं शक्यते । अत एव जगत्कारणत्वादिकं ब्रह्मणः इतरव्यावृत्त्युपलक्षितस्वरूपबुद्धौ उपाधिरेवेति विशेषणस्वलक्षणान्यव्यावर्तकत्वेनैकीकृत्योपलक्षणपदेन शास्त्रे व्यवहारः । अत एव शब्दमणौ 'शब्दाश्रयत्वमाकाशपदप्रयोगे उपलक्षण'मित्युक्तम् । 'गोत्वोपलक्षिते धेनुपदशक्ति'रित्युक्तम् । विशेषणान्यत्वेनोपलक्षणत्वव्यवहारसम्भवात् । वस्तुतस्तु धर्मान्तरोपस्थापकमुपलक्षणमित्येव युक्तम् । कल्पतर्वादिवाक्यमपि तदनुसारेण नेयम् । तथाहि विशेषणोपाध्युपलक्षणानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया श्रेष्ठत्वम् । तेषामन्यतमस्य वाक्यादिप्रमेयत्वसन्देहे पूर्वपूर्वस्यैव तत्प्रमेयत्वमिति यावत् । तथा चोपाध्यपेक्षयोपलक्षणस्य जघन्यत्वे व्यावर्तकान्तरोपस्थापकतया तत्सापेक्षत्वं बीजम् । व्यावृत्तिधीकाले व्यावर्त्तनीये विद्यमानत्वाभावमात्रं तु न बीजं सम्भवति । उपाधिवद्व्यावर्तकत्वाविशेषात् । अथ यथा तव मते उपाधेर्विशेषणवद्व्यावर्तकत्वेऽपि व्यावृत्तिधीकालासत्त्वादेव जघन्यत्वं, तथा मन्मते उक्ताभावमात्रेण उपलक्षणमुपाधितो जघन्यमिति चेन्न । तथापि स्वतो व्यावर्तकस्य व्यावर्तकोपस्थापकादव्यावर्तकात् श्रेष्ठत्वं त्वयापि वाच्यम् । तच्च त्वन्मते न प्रतिपादितम् । तेन तव न्यूनता । अथ तवापि विशेष्यान्वयिन्यन्वितानन्वितयोः । आद्ये श्रेष्ठत्वम् । तच्च त्वन्मते न प्रतिपादितम् । तेन तव न्यूनतेति चेन्न । मम हि विशेषणोपाध्योस्तादृशमुख्यजघन्यत्वमनुक्तमर्थाल्लभ्यते । अथ तर्हि ममापि साक्षात् परम्परया व्यावर्तकयोर्मुख्यजघन्यत्वमर्थाल्लभ्यत इति चेत् । तर्हि नास्त्यावयोर्विवादः । ननु, 'दण्डच्चयमासी'दित्यादौ दण्डे विशेषणे अव्याप्तिः । व्यावृत्तिधीमति एतत्काले तस्यासत्त्वात् । 'दण्डिनं भोजये'त्यत्र दण्डस्य विशेषणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिः । व्यावृत्तिधीकालसत्त्वादिति चेन्न । आद्ये अतीतसत्तायां दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि व्यावृत्तिबुद्धावविशेषणत्वात्तद्विशेषणस्यैव प्रकृते लक्ष्यत्वेनाव्याप्त्यभावात् । अतएव नातिव्याप्तिः । भोजनीयत्व प्रत्यविशेषणस्यापि व्यावृत्तिबुद्धौ विशेषणत्वात् । सामान्यतो विशेषणलक्षणं तु यत् यदुपरक्तं, तत् तत्र विशेषणमित्यादि बोध्यम् । **तत्तदाकारत्वेनेत्यादि** । तृतीयानामभेदोऽर्थः । तस्य च वैलक्षण्येऽन्वयः । वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वपक्षे **प्रतिबिम्बितत्वेनेति । आवरणभङ्गार्थत्वपक्षे तदभिव्यक्तत्वेनेति । आकारसमर्पकत्वेन**

तत्तद्विषयितारूपाकारापेक्षणीयत्वेन। तच्चोक्तरीत्या बोध्यम्। **व्यवहारेति**। व्यवहार-जनकेत्यर्थः। परिचायकत्वेन इतरस्माद्व्यावर्तकत्वेन। ज्ञानस्वभावानामननुगतत्वात् तेषामेव न तेषु व्यावर्तकत्वम्। न वा व्यवहारजनकत्वं व्यावर्तकम्। तस्योपधायकतारूपत्वे अननुगमात्। स्वरूपयोग्यतारूपत्वे जनकतावच्छेदकरूपत्वेन विषयघटितत्वावश्यकत्वात् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां असतोऽसाधकत्वे बाधकम् ॥

संयोगसमवाययोरभावादिति। गुणादौ नात्मनस्संयोगः। द्रव्येऽपि तस्या-तीतत्वादिकाले उत्पत्तिकाले वा न सः। न चोत्पत्तिकाले संयोगो मास्तु। अतीता-दौ तु तदीयसूक्ष्मावस्थासंयोगद्वारकस्सम्बन्धः। एवं गुणादावपि द्रव्यद्वारेति वाच्यम्। त्रुट्यादेर्निरवयवत्वेन तत्र तद्गुणादौ च तदसम्भवात्सावयव एव संयोगस्य स्वीकारा-न्निरवयवे अवच्छेदकासम्भवात्। दिक्कालविशेषाणां तु त्रुट्यादौ सम्बन्धस्य दैशिका-व्याप्यवृत्तितया दैशिकाव्याप्यवृत्तिस्वभावसंयोगादौ अवच्छेदकत्वासम्भवात्। आत्म-गुणत्वं तु न ज्ञानस्य सम्भवति। तत्र मनस एवोपादानत्वात्। अन्यथात्मनस्तत्रोपादानत्वं मनसो निमित्तत्वमित्यत्र गौरवात्। आत्मरूपज्ञानस्य जगदुपादानस्य समवायो नातीता-दौ सम्भमवति। न वा अनादौ। **अनाध्यासिकस्येति**। अधिष्ठानारोप्ययोः यत्तादा-त्म्यं, तदन्यस्येत्यर्थः। उक्ततादात्म्यं तु ज्ञानस्वरूपस्याधिष्ठानत्वं विषयस्यारोप्यत्वं साधयतीति वक्ष्यते। **द्विष्ठसम्बन्धात्मकत्वेति**। सम्बन्धस्य यो द्विष्ठस्वभावस्तदात्म-कत्वेत्यर्थः। संयोगस्य द्विष्ठत्वेनोभयवादिसिद्धत्वात् कल्प्यो ज्ञानविषययोस्स-म्बन्धोऽपि तादृशः कल्पयितुमुचितः। अन्यथा विषयनिष्ठा विषयता ज्ञाननिष्ठा च विषयितेति द्वयोः कल्पने गौरवात्। तदकल्पने विषयस्य प्रमात्वानुपपत्तेः। अत एव स्वत्वादिसम्बन्धोऽपि न युक्तः। स्वस्वामिनोर्विद्यमानस्यैकसम्बन्धस्यैव युक्त-त्वात्। न हि चैत्रधनयोस्सम्बन्धद्वयं कस्यापि वुद्धिविषयः। अत एव गुणगुण्या-दिस्थले तादात्म्यमेव भट्टादिमते स्वीक्रियते। न चैवं स सम्बन्धो गुणे गुणवतो वृत्तिनियामकः स्यादिति वाच्यम्। कुण्डबदरनिष्ठस्यापि संयोगस्य कुण्डवृत्त्यनि-यामकत्वस्य दृष्टत्वात्। **अनङ्गीकारादिति**। अज्ञानस्य प्रामाणिकत्वेन तन्निवृत्ते-रेव ज्ञानफलत्वसम्भवेन ज्ञातता न स्वीक्रियते। न च सैव विषयतेति वाच्यम्। प्रातीतिके अनुवाद्ये च विषये तदसम्भवात्। **अतीतादाविति**। ज्ञातता नातीते ज्ञानेनोत्पादयितुं शक्यते। तदुत्पत्तिपूर्वमुपादानस्य विषयस्य सत्त्वाभावात्। न च विद्यमानविषये तादात्म्येन सम्बद्धा सा निरूपकत्वसम्बन्धेनात्मनि सम्बध्यते इत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा ज्ञानोपरमेऽपि पुरुषविशेषीयतया तस्याः प्रत्यक्षं न स्यात्। तथाचा-

त्मन्येव तादात्म्येन सर्वत्र सोत्पद्यते । विषये तु निरूपकत्वसम्बन्धेनेति न विषयस्तस्या उपादानमिति वाच्यम् । तादात्म्यस्यैव सामानाधिकरण्यप्रत्ययनियामकत्वेन तदभावे विषये तदनुपपत्तेः । ननु, भट्टमते एककनकव्यक्तिपरिणामानां कटककुण्डलादीनामुपादानीभूततादृशव्यक्त्यात्मना भेदाभेदयोस्स्वीकारादेकमृद्व्यक्तिपरिणामयोः स्थूलसूक्ष्मभावापन्नयोः कार्ययोरपि तादात्म्यस्वीकारात् घटतत्सूक्ष्मावस्थयोरपि भेदाभेदस्वीकारात् सूक्ष्मावस्थायां ज्ञातताया उत्पत्त्या स्थूलावस्थारूपे घटादौ सामानाधिकरण्यप्रत्ययोपपत्तिः । अत एव भट्टवार्तिके यागादेरुत्तरावस्था, स्वर्गादेः पूर्वावस्था वा अपूर्वम् । अतो यागादेस्स्वर्गादौ साक्षादेव कारणत्वमित्युक्तमिति चेन्न । ज्ञाततायास्सूक्ष्मावस्थायामप्रत्ययेऽपि स्थूलस्यातीतस्य ज्ञातत्वप्रत्ययात् । किं च ज्ञानं विषये सम्बद्धं सदेव ज्ञाततां जनयतीति विषये ज्ञानस्य ज्ञाततान्यसम्बन्धस्यावश्यकत्वेन तेनैव 'ज्ञातमिदं'मिति धीः । न च ज्ञानेन ज्ञातत्वोत्पत्तिं विना धीकर्मत्वं नोपपद्यत इति ज्ञाततान्यसम्बन्ध इव ज्ञाततप्यावश्यकीति वाच्यम् । तावतापि तस्याः विषयज्ञानयोस्सम्बन्धत्वासिद्धेः । परोक्षस्थले इवाज्ञाननिवृत्तेस्संस्कारादेर्वा धीकर्मतात्वसम्भवाच्च । **गगनादाविति** । सदा सम्बन्धापेक्षाभ्यां हानोपेक्षयोस्तत्रासम्भवादुपादानस्य पूर्वसिद्धत्वात् न तेषां तत्र फलत्वम् । **कलधौतेति** । कलधौतमात्रस्य ज्ञानेन तन्मलालोचनद्वारा तद्धानजननात्तस्य तद्विषयत्वापत्तिः । **न द्वितीय इति** । हानाद्यभावबुद्धेः पूर्वसत्त्वेन गगनादौ हानादिबुद्धेरसम्भवात् उपादानबुद्धेः पूर्वसिद्धत्वाच्च हानादिधीर्न फलम् । **तदाकारेति** । तत्स्वरूपात्मकाकारपदार्थेत्यर्थः । **हेतूनामिति** । अर्पकत्वस्य हेतुत्वरूपस्यैव वाच्यत्वादिति शेषः । **यथा दृश्यत्वमिति** । दृक्तादात्म्ये दृक्तादात्म्यान्तरं न स्वीक्रियते । अनवस्थापत्तेः । अतः स्वस्मिन् स्वरूपसम्बन्धेन तत्सत्त्वात् दृश्यत्वव्यवहारः । तथा योग्यतायां तयैव तद्व्यवहारः । **संविद इति** । घटे ज्ञानमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वप्रतीतेः प्रकृतेऽपि तथा स्यात् । विषयताघटितत्वेन विषयताश्रयत्वरूपत्वेन । मत्समवेतं मत्समवायवत् । **अन्योन्याश्रय इति** । प्रयोगे जाते तेन सम्बन्धेन विषये ज्ञानस्य विशिष्टप्रमयाऽयं ज्ञानविषय इति प्रयोगः, तस्मिन् सति च सेत्यन्योन्याश्रयः । अभियुक्तस्य मन्त्रे एव मन्त्रशब्दप्रयोक्तृत्वस्य मन्त्रत्वघटितत्वादन्यादृशस्य दुर्वचत्वान्मन्त्रपदशक्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव मन्त्रत्वम् । स च धर्म आनुपूर्वीविशेषो नानाविधः । यद्यपि विषयपदशक्यतावच्छेदकवत्त्वं विषयत्वमिति शक्यते वक्तुम् । शक्तेरखण्डधर्मत्वमते शक्त्या घटितत्वेनाननुगमसम्भवात्, तथाप्यत्रैवास्य ज्ञानस्य विषयत्वमिति व्यवहारो न तेन सम्भवति । तस्य सर्वत्र सत्त्वा-

त् । अत एव वायुभिन्न एव रूपसमवाय इति भ्रमया समवायनानात्वमाहुरित्याशयेनाह—**एतावतेति** । ननु, तत्तद्विषये पूर्वपूर्वप्रयोग एवोत्तरोत्तरज्ञानस्य विषयत्वम् । तत्राह—**न चास्मिन् सादाविति** । तस्य पूर्वप्रयोगस्य प्रथमं सादिपदार्थे ज्ञानविषयोऽयमिति प्रयोगो न स्यात् । पूर्वप्रयोगाभावात् । न च ज्ञानस्येव पूर्वप्रयोगस्यापि पूर्वमुत्पन्नस्येदानीमुत्पन्नविषये सम्बन्धात्तज्ज्ञानादेवेदानीं प्रयोग इति वाच्यम् । तद्विषयव्यक्तिमात्रप्रयोगस्य पूर्वसत्त्वे मानाभावात् । अत एव भाविप्रयोगमादायापि नोपपत्तिः । **तत्र तत्रेति** । घटादिव्यवहारे इत्यर्थः । **तत्तद्वृत्तिविषयत्वेनेति** । घटादिनिष्ठं यद्वृत्तिविषयत्वं, तद्घटितेन घटादिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । **विषयत्वादिति** । कारणतावच्छेदकरूपं स्वरूपयोग्यत्वं विषयताघटितमित्यर्थः । **तस्यापीति** । कारणतावच्छेदकवत्त्वेन यन्निर्णीतं, तस्यैव कार्याभाववत्त्वं सहकार्यभावप्रयुक्ततया ज्ञातुं शक्यते । शिलादावंकुराद्यभाववत्त्वस्य जलाद्यभावप्रयुक्तत्वेनाज्ञानात् । तथा चोक्तान्योन्याश्रयः स्थित एवेति भावः । क्षणिकविशेषस्य तद्व्यक्तित्वेन कारणस्य कार्याभाववत्त्वमेव नास्ति । सहकारिकूटसम्पन्नत्वात् । कुतस्तस्य सहकार्यभावप्रयुक्तत्वम् । अतोऽनुगतेत्युक्तम् । कार्यानुपधायकवृत्तीति तदर्थः । शक्यावयवे स्वशक्यसम्बन्धिविशेषे । तेन रूपं करोति सुखं करोतीत्यादौ रूपादिसमवायिनि नाशं करोतीत्यादौ नाशप्रतियोग्यादौ लक्षणा लभ्यते । **यत्सम्बन्धेत्यादि** । स्वान्यसम्बन्धाद्यघटितस्य ज्ञानसम्बन्धित्वस्याश्रय इति अवच्छेदकान्तार्थः । स्वविषयकज्ञानसमवायित्वादात्मन्यव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति । **यद्यपीति** । ज्ञानावच्छेदे ज्ञानावच्छेदकत्वे । समवायापेक्षा समवायघटितत्वम् । यज्ज्ञानानवच्छिन्नेत्यस्य कृत्यमाह—**यद्यपि चेति** । **समवेतेत्यादि** । आत्मसमवायस्य स्वभावः समवेतात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नः इच्छाया इष्यमाणात्मकेन नाशस्य प्रतियोग्यात्मकेन रूपज्ञानेनावच्छिन्नः स्वभाव इत्यर्थः । **घटाद्यवच्छिन्नेति** । ज्ञानं स्वग्राहकेण विषयावच्छिन्नरूपेणैव गृह्यते इति तदेव तत्स्वभावः । विषयस्तु न ज्ञानावच्छिन्नरूपेणैव गृह्यते इति स न तथेति भावः । यज्ज्ञानानवच्छिन्नेत्यत्र यत्पदकृत्यमाह—**यद्यपि स्वग्राहकेति** । ननु, सर्वं ज्ञानं वाच्यत्वेन जानामीत्याद्यनुव्यवसायः स्वं प्रति विषयः स्वेनावच्छिन्नस्वभावश्चेत्यव्याप्तिः । अथ येन रूपेण विषयता, तेन रूपेण तज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावता वाच्या । प्रकृते च येन सर्वज्ञानत्वेन विषयता, तेन रूपेण न ज्ञानावच्छिन्नता । किं तु ज्ञानत्वमात्रेणेति चेत् । तथापि वाच्यस्य ज्ञानं वाच्यत्वेन जानामीत्यनुव्यवसाये अव्याप्तिः । अतो असङ्गतेयं परोक्तिरिति ध्येयम् । **सम्बन्धिभूतस्वज्ञानेति** । न च

यत्र ज्ञाने समवायो विषयः तेनानवच्छिन्नत्वं तत्राक्षतमिति वाच्यम् । समवायस्यै-कत्वेन रूपज्ञानसमवायस्य रूपज्ञानज्ञानीयत्वात् रूपज्ञानम्मत्समवेतधीविषय-इति ज्ञानावच्छिन्नत्वस्य समवाये सत्त्वाच्च । **असम्भवादिति** । ननु, ज्ञानत्वे-नावच्छेदकत्वं निवेश्यम् । आत्मसमवायस्य तु स्वविषयकज्ञानं सम्बन्धित्वेना-वच्छेदकम् । न तु ज्ञानत्वेन । विषयस्तु न केनापि रूपेण ज्ञानावच्छिन्नः । ज्ञानं विनापि घटोऽयमित्यादिनिरूपणादिति चेन्न । ज्ञानत्वेनावच्छेदकतानिवेशे त-ज्ज्ञानानवच्छिन्नेत्यस्य कृत्याभावात् । न हि नाशेच्छादौ ज्ञानत्वेन ज्ञानमवच्छेदकम्। किं तु प्रतियोगित्वविषयत्वादिना । अथ येन रूपेण सम्बन्धिताधीस्तेनावच्छेदकत्वं निवेश्यम् । तथा च ज्ञानं नष्टमित्यादौ ज्ञानत्वेन सम्बन्धित्वस्य प्रत्ययात्तद्वारणम् । तर्हि प्रकृतेऽपि तथा प्रत्ययाद्दोषः । विषयस्त्वित्यादिकं तूक्तव्याप्तिनिरासान्निर-स्तम् । ज्ञानं गुण इत्यादौ विषयं विनापि ज्ञाननिरूपणाच्च । न च यज्ज्ञानप्रत्य-क्षत्वं यदीयसम्बन्धव्याप्यं, तस्य स विषय इति वाच्यम् । यज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षे विषयतानिवेशे आत्माश्रयात् । सम्बन्धसामान्यनिवेशे आत्मादेर्धीमात्रविषयत्वापत्तेः। **अथ यदित्यादि** । 'प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषय-ते'त्युदयनाचार्यवाक्यं बौद्धादिकारस्थम् । तत्र शिरोमण्यादीनां व्याख्यानं प्रकाश-स्य ज्ञानस्य सतः विद्यमानस्य विषये विद्यमाने अतीतादौ च विद्यमानज्ञानसम्बन्ध-ज्ञापनायेदम् । तदीयतामात्रनिबन्धनस्तदीयत्वोपहितस्वभावः स्वरूपमिति । ननु, तदीयत्वं ज्ञानविशेषपरिचायकम् । न तु लक्षणे प्रविष्टम् । तथा च वस्तुगत्या य-दीयं यत् ज्ञानं, तत् तस्य विषयता । तत्राह—**रूपेति** । अनेन शिरोमण्युक्तदूषणे-न दूषणान्तराण्यपि सूचितानि। तदुक्तं शिरोमणिभिः । यदि ज्ञानमेव विषयता, तदा घटपटाविति समूहालम्बनस्य भ्रमत्वापत्तिः । घटत्वाभाववति पटे घटत्वविषयक-त्वात्। यैव हि घटनिष्ठा तद्धीरूपा विषयता घटत्वविषयतानिरूपिता, सैव पटनिष्ठा विषयता । किं च यथा घटादिज्ञानन्तत्स्वरूपसम्बन्धेन घटादीयं, तथा स्वीयं कालीयं स्वाभावीयं चेति स्वाभावादिविषयकत्वेनापि व्यवह्रियते । अपि च विषयता विषय-तात्वं वा यदि नातिरिच्यते ज्ञानात्, तदा घटविषयकज्ञानत्वादिना कथं हेतुत्वादि-कम् । तत्तज्ज्ञानव्यक्तीनामननुगमात् । तस्माद्विषयता विषयतात्वं च ज्ञानादन्यत्। प्रकारत्वादयस्तद्विशेषाः । एवं प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादिकमपि प्रतियोग्यादिभि-न्नम् । न चैवं विषयताया अपि विषयता तदन्या । एवं तद्विषयतापीत्यनवस्थेति वा-च्यम् । अगत्या तत्स्वीकारा'दिति । तदेतत् 'अनवस्थादयो दोषाः सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तत्प्रसञ्जकाः ॥' इति खण्डनोक्तरीत्या अस्मद-

नुकूलम्। दूषणान्तरं चाचार्यैर्वक्ष्यते । इति चेन्नेति। प्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियमनोयोगत्वेनैव चाक्षुषं प्रति चक्षुर्मनोयोगत्वेन हेतुत्वादिति शेषः। तत्पुरुषीयचाक्षुषवृत्तिजातिविशेषावच्छिन्नं प्रति जातिविशेषेण चक्षुस्संयोगस्य हेतुत्वेऽपि चाक्षुषत्वेन कार्यत्वमवश्यं वाच्यम् । जन्यमात्रवृत्तितया प्रत्यक्षादिसिद्धजातेः कार्यतावच्छेदकत्वं विना आकस्मिकत्वापत्तेः । तत्र च कारणत्वं चक्षुष्ट्वेन संयोगत्वेन वेत्यस्याविनिगम्यत्वाच्चक्षुर्मनोयोगस्यापि चाक्षुषमात्रे हेतुत्वम्। यथा हि समवायेन चाक्षुषं प्रति संयोगेन चक्षु. कारणं सम्भवति, तथावच्छेदकतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति तेनैव चक्षुर्मनोयोगोऽपि। तस्य शरीरे तत्सम्बन्धसम्भवात् । वस्तुतो रसनादीन्द्रियसंयुक्ते मनसि सति चक्षुर्विषयसंयोगेऽपि चाक्षुषानुत्पत्तेश्चाक्षुषं प्रति चक्षुर्मनोयोगस्य जातिविशेषेणोक्तसम्बन्धेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः। लिङ्गज्ञानं लिङ्गादिज्ञानम्। तद्व्याप्तत्वं स्वविषयलिङ्गव्यापकत्वम्। ननु, व्याप्तिघटकसम्बन्धत्वरूपेणानुमितिस्थलीयसन्निकर्षो निवेश्यः। स च व्यापकधर्मसम्बन्धयोरपीति चेन्न । व्याप्तिघटकप्रतियोगित्वादावतिव्याप्तेः । **न च ज्ञानेत्यादि** । 'ज्ञानं मदीयं' 'घटं जाने'मित्यादौ ज्ञानावच्छेदकत्वादात्मादिक घटज्ञानादिविषयस्स्यादत आद्यं दलम्। मन-आदिवारणाय द्वितीयम्। ज्ञानावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन व्याप्यो धर्मो मनआदावपि। अतः साक्षात्सम्बन्धेन व्याप्यतालाभाय साक्षादिति। **वस्तुत्वादीति**। ज्ञानसामान्यकारणत्वं यदि निवेश्यते, तदोक्तलक्षणं वस्तुमात्रेऽपीति वस्तुत्वादिकमेव लाघवाल्लक्षणमस्तु। यदि तत्तद्धीकरणत्वं निवेश्यते, तथापि संन्निकर्षस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वात् सम्बन्धमात्रस्य निवेशे स एव दोषः। तथा चा'स्य ज्ञानस्यायमेव विषयो नान्य'इति व्यवहारो न स्यादिति भावः । संयोगादौ संयोगसमवाययोः ज्ञानज्ञेययोस्स्वरूपं-सामान्यतः कस्यचित् ज्ञानस्य विषयतेत्युक्तावप्ययं दोषः। तदुभयान्यत्वं संयोगसमवायान्यत्वम् । **हिमेति**। तत्तज्ज्ञानज्ञेययोः स्वरूपं तयोर्विषयतेत्युक्तावप्ययं दोषः। स्वस्यैव स्वस्मिन् सम्बन्धत्वे हिमवति विन्ध्यस्य स्वरूपसम्बन्धेन धीरपि प्रमा स्यात् । अथ तत्र-बाधात् स्वरूपं न-सम्बन्धः। तर्हि ज्ञानेऽपि ज्ञेयस्य बाधात्तथा। अथ सम्बन्धान्तरं-तद्बाधधीविषयः । तर्हि तत्रापि तथा स्यात्। तस्मात् 'स्वं न स्वास्मिन्' 'स्वं न स्वीय'मित्यनुभवेन-स्वस्य स्वप्रतियोगिकत्वस्वानुयोगिकत्वयोर्बाधात-स्वरूपं न सम्बन्ध इति भावः। **समवायस्येति**। सम्बन्धान्तराविषयकधीरेव निवेश्येत्युक्तौ त्वनवस्थादिकम्। स्वरूपस्य सम्बन्धिस्वरूपस्य। **अभावभ्रमेति**। यस्य स्वरूपं सम्बन्धस्तद्भ्रमेत्यर्थः। **अवच्छेदकाविषयिणीति**। सम्बन्धतावच्छेदकं यत् संयोगत्वादिकमुक्तयोग्यतावच्छेदकं वा तदविषयिणीत्यर्थः।

अवच्छेद्यविषया संयोगादिस्वरूपमात्रनिष्ठसांसर्गिकविषयताका । तस्य घटाभाववतः । उभयात्मकत्वेन उभयात्मकरूपसम्बन्धघटितत्वेन । **घटत्वेनेति** । तथा च तद्भिन्नत्वस्य घटवद्विशेष्यकरूपतद्विलक्षणेत्यर्थ इति भावः । तेन तस्यैवानुपपत्तेरिति यदुक्तं, तत् तस्यैवोपपत्त्या समाहितम् । **नियमादिति** । एतादृशनित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे सहकारिसमवधानमावश्यकम् । अन्यथा तत्साधारणोक्तगुरुरूपेण तदङ्गीकारे मानाभावादभावत्वादिनैव स्वरूपयोग्यतासम्भवात् । अत्रेदमपि बोध्यम् । प्रतियोगिदेशान्यदेशवृत्त्यभावस्वरूपस्य विशिष्टधीस्वरूपयोग्यतां वदतापि न दूषणमुद्धृतम् । प्रतियोगिदेशे अभावधियः प्रमात्वापत्तेः पूर्वोक्ताया अनुद्धारात् । न च घटादेराश्रये तदभावधीर्भ्रमः । अन्यत्र सा प्रमेत्ययुक्त युक्तम् । तद्वति तद्वदन्यत्वस्वरूपसम्बन्धस्यावारितत्वात् । एतेनोक्तरूपेण नाभावधीस्वरूपयोग्यता । किं तूक्तरूपोपहितमभावस्वरूपमेव अभावस्य सम्बन्ध इत्यपास्तम् । तयोः घटपटाद्योः । विशिष्टसम्बन्धि आत्मसमवेतम् । **अविशिष्टविषयेति** । स्वविषयकसमूहालम्बनेत्यर्थः । अविशिष्टेत्यनेन घटपटाद्योर्मिथो वैशिष्ट्यशून्ययोस्स्वरूपसम्बन्धो न युक्त इति सूचितम् । **विषयकृतेति** । न च ज्ञानस्याभाव इत्यत्र या ज्ञानव्यक्तिर्विषयः ज्ञातोऽभाव इत्यत्र न सा विषय इति विषयभेद इति वाच्यम् । विषयतावच्छेदकरूपेण विषयस्य हि भेदः प्रकृते अवश्यं वाच्यः । अन्यथा स्वाभावविषयकज्ञानविषययोरुक्ताकारज्ञानयोर्विषयव्यक्तिभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । **अतिरिक्तेति** । ज्ञानज्ञेयादिस्वरूपान्यो धर्मविशेष इत्यर्थः ।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां दृग्दृश्यसम्बन्धभङ्गः ॥

वृत्तिद्वारकः वृत्तिसापेक्षः । तद्वारकः स्वावच्छिन्नवृत्तिविषयत्वम् । परोक्षवृत्तिविषयत्वस्य प्रकाशासम्पादकत्वात् । **स्वावच्छिन्नेति** । यत्र विषयत्वं स्थाप्यं, स स्वपदार्थः । वस्तुतो वृत्त्यवच्छेदकत्वमेव सम्बन्धः । वृत्त्यविषये वृत्त्यवच्छेदकत्वाभावात् । ननु, तत्तत्पुरुषीयज्ञाने तत्तद्विषयाणामध्यासेनाध्यासिकसम्बन्धो वृत्त्यनपेक्ष एव विषयप्रकाशनियामकः । न हि दृष्टिसृष्टिपक्षे वृत्तिसापेक्षो विषयप्रकाशः । अपि तु तत्तन्मनःपरिणामान् घटादीनां तत्तन्मनोऽवच्छिन्ननित्यध्यासादाध्यासिकतादात्म्यमात्रापेक्षः । तत्राह—**न हीति** । भवतां शुद्धचिति घटादेरध्यास इति सृष्टदृष्टिपक्षं वदताम् । ननु, सृष्टदृष्टिपक्षेऽपि एकस्यां चिति नाध्यासः । किं तु भिन्नभिन्नचिति भिन्नभिन्नविषयाणाम् । तत्राह—**शुद्धेति** । जीवचिदेव विषयप्रकाश इति पक्षे तस्या जगदनुपादानत्वे घटादौ तादात्म्याभावेन वृत्तिद्वारकोक्तसम्बन्ध एव विषयभानव्यवहारे कारणं त्वदुक्तमिष्टमेव । न च तर्हि दृग्दृश्ययोः सम्बन्धा-

नुपपत्तिरूपतर्कः मिथ्यात्वसिद्ध्यनुकूलो न स्यात् । दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यस्यैवानुपपन्नत्वादिति वाच्यम् । उक्तसम्बन्धस्याप्यनुपपन्नत्वात् । संसर्गमात्रस्यानुपपन्नत्वं हि वक्ष्यते । तस्या जगदुपादानत्वे तु तादात्म्यरूपसाक्षात्सम्बन्धसम्भवे उक्तसम्बन्धो विषयावभासको न युक्तः । अत एव मनोवच्छिन्नचितो जीवत्वपक्षे जीवस्य जगदनुपादानत्वेन विषयतादात्म्याभावेऽपि ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वेन विषयतादात्म्यात् विषयप्रकाशकं तादात्म्यमेव । वृत्तिस्तु विषयभासकब्रह्माभेदाभिव्यक्त्यर्थेत्याशयेनाह— **प्रकाशस्येति**। ज्ञानालोकयोरन्यतरस्येत्यर्थः । **साक्षात्स्वसंसृष्टप्रकाशकत्वेति** । स्वकीयसाक्षात्संबन्धाश्रये कार्यविशेषप्रयोजकत्वेत्यर्थः । प्रकाशयति स्वप्रयोज्यकार्यविशेषभाजं करोति । यथालोकः संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धेन घटादौ गतो 'घटः प्रकाशत' इति व्यवहारं तमोनाशञ्च जनयति, तथा चित् तादात्म्येन घटादौ गता घटो 'भाती'त्यादिव्यवहारं प्रवृत्त्यादिकञ्च । परम्परासम्बन्धेन तज्जनकत्वे गौरवादिति भावः । नन्वनावृतचित्तादात्म्यस्य जनकत्वे वृत्तेरेव तद्युक्तम् । तस्या एवावरणविरोधित्वात् लाघवाच्च । तत्राह— **अतो विपर्ययेति** । आवरणभङ्गोऽनावृतत्वम् । क्वचिदिति शेषः । तथा च वृत्तेरुक्तजनकत्वे सुखादिस्थले तदभावादनुपपत्तिः । किं च वृत्तिमात्रस्योक्तजनकत्वाभावात् अपरोक्षत्वेन तस्य जनकत्वं वाच्यम् । तच्चानावृतचित्तादात्म्यवद्विषयकत्वम् । तथा चोक्तचित एवोक्तकारणत्वे लाघवमिति भावः । अत एवानावृताधिष्ठानचितः प्रकाशकत्वादेव । **अतन्त्रतापात इति** । प्रतिबिम्बचितोऽनधिष्ठानत्वादिति शेषः । **घटाभिव्यक्तेति**। घटावच्छेदेनाभिव्यक्तेत्यर्थः । स्फुटतरः भातीत्यादिरूपः । **युक्तत्वादिति** । अन्यथोक्तचैतन्यस्य परोक्षस्थलेऽपि सत्त्वेनोक्तव्यवहारापत्तिः । तदधिष्ठानत्वं तदुपादानत्वम् । **शुद्धेति**। घटाद्यनुपहितेत्यर्थः । **अविद्यावशादधिष्ठानेति** । ब्रह्मण उपादानत्वपक्षे अविद्याविशिष्टतया अविद्योपहिततया वोपादानत्वम् । जीवस्योपादानत्वपक्षेऽप्यविद्योपहितस्यैव जीवत्वात् सुतरां तथेति भावः । **तदवस्थाविशेषेति** । पल्लवाविद्येत्यर्थः । आदिपदादेकाज्ञानपक्षे मनोनवच्छेदप्रयुक्तस्य विषयचित्प्रमातृचितोर्भेदस्य सङ्ग्रहः । तथा च मूलाविद्या घटाद्यवच्छिन्नचितं नावृणोति । एकाज्ञानपक्षे मनोसम्बन्धमेव विषयमावृणोति । अतो नोक्तदोष इति भावः । **प्रमात्वादिति** । प्रमाविषयत्वेनेति शेषः । प्रकृते घटादिभासकदृशि । **तदभावादिति** । बाधितविषयकवृत्तेः भ्रमत्वेन दोषजन्यतेति भावः । **विशिष्टधीः ज्ञातो** घट' इत्याकारकधीः । विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया ज्ञानघटयोर्विषयगताभ्यां निरूपिता या किञ्चिन्निष्ठविषयता तद्विशिष्टा । तेन ज्ञानघटयोः सम्बन्धविशेषस्य पू-

र्वमसिद्धावपि न क्षतिः । न वा ज्ञानत्वादिसंसर्गमादाय सिद्धसाधनम् । संयोगसमवायविषयकत्वमादायार्थान्तरवारणाय विशेष्यकान्तम् । परस्परमसंयुक्तमसमवेतञ्च यद्विशेषणविशेष्यं तद्विषयकेत्यर्थः । ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताया संयोगे समवाये वा सांसर्गिकविषयता तच्छून्येति यावत् । एतेन परस्परासंयुक्तत्वादिनिर्णयस्य संयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयताकत्वसिद्धावप्रतिबन्धकत्वादुक्तविशेषणं नोक्तार्थान्तरस्य वारकमित्यपास्तम् । न चैवमपि ज्ञानघटस्वरूपयोः पक्षीभूतज्ञानाविषयस्य घटादेर्वा सांसर्गिकविषयतामादायार्थान्तरमिति वाच्यम् । स्वरूपयोस्स्वप्रतियोगिकत्वासम्भवेन घटादेरुक्तज्ञानाविषयत्वेन च तस्याः बाधात् । विशिष्टधीत्वात् सप्रकारकधीत्वात् । **दण्डीति** । दण्डज्ञानयोः विशिष्टधिय. पक्षत्वे ज्ञानं संयोगेन दण्डविशिष्टमिति भ्रमो दृष्टान्तः । यदि तु यत्त्वं तत्त्वं चानुगतमिति प्राचाम्मतमवलम्ब्यते, तदा यदुभयविशेष्यविशेषणकं यत्, तत् तदुभयविषयतानिरूपितया किञ्चिन्निष्ठसांसर्गिकविषयतया विशिष्टमिति सामान्यतो व्याप्तौ 'दण्डीपुरुष' इति प्रमापि दृष्टान्तस्सम्भवति । **विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिमित्तकेति।** स्वीययोर्विशेष्यताविशेषणतयोराश्रयौ यौ, तयोस्सम्बन्धेन जन्येत्यर्थः । तेन संयोगज्ञानयोर्विशिष्टबुद्धौ संयोगजन्यत्वात् न सिद्धसाधनम् । स्वपदं पक्षीभूतधीपरम् । विषयविधया सम्बन्धस्य जनकत्वं निवेश्यम् । तेन कालादिविधया तदादाय नार्थान्तरम् । अत्र स्वत्वाननुगमात् साध्याप्रसिद्धिः । न च संयोगसमवायस्वरूपसम्बन्धानिमित्तकत्वेन पक्षविशेषणेऽपि सामान्यतस्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन पक्ष एव सन्देहात् संशयरूपा प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्संशये हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्याप्यौचित्यावर्जितसंशयोदयेन व्याप्त्यनिश्चयात् । तावतापि दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्चेति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—**प्रथमे द्वितीये चेति । व्यभिचारश्चेति** । न च लौकिकापरोक्षत्वस्य हेतौ निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । सम्बन्धांशे तन्निवेश्यते, सर्वविषयांशे' किं चिद्विषयांशे वा । आद्ये द्वितीये च 'ज्ञातो घट' इति चाक्षुषादिप्रमायां स्वरूपासिद्धिबाधौ । तृतीये सम्बन्धांशे परोक्षे व्यभिचारः । पक्षतावच्छेदके लौकिकमानसापरोक्षत्वनिवेशे चाक्षुषादौ साध्यासिद्धिः मन्मते आश्रयासिद्धिश्चेति भावः । ननु, स्वसम्बन्धिसमसत्ताकसम्बन्धविषयकत्वादिकं साध्यम् । अतो न बाधितसम्बन्धेनार्थान्तरमिति चेन्न । किञ्चित्सम्बन्धिसमसत्ताकत्वं निवेश्यते, यावत्सम्बन्धिसमसत्ताकत्वं वा । आद्ये विषयस्यातात्त्विकत्वेनार्थान्तरावारणात् । द्वितीये त्वप्रसिद्धिः । ज्ञानज्ञेयोभयसमसत्ताकाप्रसिद्धेः । किञ्च स्वपदं पक्षस्य दृष्टान्तस्य वा विषयसम्बन्धं वदति । आद्ये साध्यवैकल्यम् । द्वितीये बाधः । **वि-**

प्रकर्षाभाव इति। यद्देशावच्छेदेन काले कालिकसम्बन्धेन यस्याधिकरणत्वं प्रतीयते, तत्रैव देशे दैशिकसम्बन्धस्तस्य स्वीक्रियते। यथा भूतलाद्यवच्छेदेन घटादेः काले कालिकसम्बन्धेनाधारत्वप्रत्ययात् भूतलादौ घटादेरेव संयोगादिदैशिकसम्बन्धः प्रामाणिकः। न तु मेरुविन्ध्ययोः। तथा च यथा तयोरेकावच्छेदेनापरस्य काले कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वं न सम्भवति, तथा ज्ञानज्ञेययोर्भिन्नकालीनयोरपि। सोऽयं देशकालविप्रकर्षो मेरुविन्ध्ययोरिवातीतादिविषये ज्ञानस्य तदीयकालिकाधिकरणतानवच्छेदकत्वरूपः तदभावस्य चोक्ताधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य तदीयदैशिकसम्बन्धसामान्यव्यापकत्वात्तदभावेन तदभावस्सिध्यति। न च केवलान्वयिवाच्यत्वादेस्सम्बन्धस्य घटादौ सत्त्वात्तत्र वाच्यत्वीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छेदकत्वस्याभावाच्चोक्तव्यापकत्वमसिद्धम्। अतो नोद्देश्यसिद्धिरिति वाच्यम्। तावता व्यतिरेकिप्रतियोगिकसम्बन्धव्यापकत्वे बाधकाभावात्। घटादेः कालिकसम्बन्धवत्यपि महाकाले तदीयोक्ताधिकरणतावच्छेदकत्वाभावात् दैशिकेति सम्बन्धविशेषणम्। न चातीतादिविषयस्य ज्ञानकाले सूक्ष्मावस्थासत्त्वात्तस्यां सत्यसम्बन्धसम्भवेन तत्तादात्म्यात् स्थूलस्य विषयत्वव्यवहार इति वाच्यम्। स्थूलज्ञानस्य सूक्ष्मविषयकत्वव्यवहारापत्तेः। स्थूलसूक्ष्मयोरत्यन्तभेदस्येवात्यन्ताभेदस्याभावेन भिन्नकालीनत्वान्मिथ्यातादात्म्यस्यैव वाच्यत्वेन स्थूले ज्ञानस्य साक्षात्तादात्म्यस्यैव मिथ्याभूतस्य वक्तुमुचितत्वाच्च। ननु, मूले तात्त्विकसम्बन्धस्येत्यत्र तात्त्विकपदमनुपपन्नम्। स्वमते सम्बन्धस्य तात्त्विकत्वासिद्धेः। किं च तद्व्यर्थम्। ययोस्सम्बन्धव्यापकस्याभावः, तयोर्न सम्बन्ध इत्यस्यैव नियमस्योद्देश्यत्वादिति चेत्। सत्यम्। तथापि तदुक्तावयं भावः— उक्तनियमेन सम्बन्धाभावसिद्धावपि तदविरोधी मिथ्यासम्बन्धः ज्ञानतद्विषययोर्विशिष्टधीबलात् कल्प्यते। शुक्तिरजतयोरिवेति सत्यत्वेन सम्बन्धस्याभावोऽनुमानात् पर्यवस्यतीति। **समवायवदिति**। यथा समवायस्यैकत्वपक्षे रूपादेर्नाशेऽपि तदीयस्समवायो घटादावस्ति। तस्य नानात्वपक्षेऽपि नित्यत्वात् स तदा तत्रास्त्येव, तथा नष्टस्यापि विषयस्य विषयता ज्ञानेऽस्तीति भावः। विशिनष्टि विशिष्टव्यवहारभाजं करोति। तथा च विद्यमानेऽपि समवाये नष्टप्रतियोगिकत्वाभावेनोक्तनियमे न व्याहतिः। यत् येन विप्रकृष्टं, तत् तत्प्रतियोगिकसम्बन्धशून्यमित्यस्याक्षतत्वात्। लाघवादाह—**किञ्चेति**। अध्यासोऽपि अधिष्ठानारोप्ययोस्तादात्म्यमपि। अतिरिक्तः सम्बन्धिभ्यां भिन्नः। **अन्तर्गत इति**। स्वकारणसम्बन्धाश्रयत्वादिरूपत्वादिति शेषः। **न नो निर्बन्ध इति**। विप्रकर्षस्य बाधकस्य। सर्वेषु पक्षेषु तुल्यत्वेन मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वेन तस्यैव सर्वानुपपत्तिपरिहा-

रकत्वादिति शेषः । **न तु प्रतियोगीति** । ननु, प्रतियोग्यनुयोगिभावादिसम्बन्धे मिथ्यात्वसंशये सम्बन्धव्यापकत्वमविप्रकर्षे न निश्चेतुं शक्यते इति चेन्न । उक्तानुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा पक्षावृत्त्युपाधौ साध्यव्यापकत्वस्यानिश्चयापत्तेः । बाधे विप्रकर्षहेतुकस्य सम्बन्धाभावानुमानस्य सामग्र्याम् । अदृढे तर्कानवतारेणानुत्पन्ने । **अन्यसाम्यात् किमिति** । ज्ञानज्ञेये तात्त्विकसम्बन्धयुक्ते । विशिष्टप्रमाविषयत्वात् । प्रतियोग्यभावादिवदिति सत्प्रतिपक्षरूपादन्यसाम्यघटितात् प्रयोगात् किं फलम् न किमपीत्यर्थः । सम्पन्नाया ह्यनुमानसामग्र्यां प्रत्यनुमानसामग्री सफला । नासम्पन्नायामिति भाव । दृढे उक्ततर्कावतारेण तस्यां सम्पन्नायाम् । तदपि साम्यप्रतियोगी प्रतियोग्यभावसम्बन्धोऽपि । बाध्यतां विप्रकर्षेण प्रतियोग्यादावभावादिसम्बन्धाभाव उक्तसामग्र्यैवानुमीयताम् । तस्यास्तर्कवत्त्वेन निस्तर्कोक्तसामग्र्या सत्प्रतिपक्षासम्भवादिति भावः । बाधे दृढे इत्यत्र न्याये दृढे इति पाठकल्पनं तु न युक्तम् । खण्डनग्रन्थे तदभावात् । **दर्शनेति** । सहचारदर्शनेत्यर्थः । रूपवत्त्वादिकं रूपादिसाधकत्वम् । समकक्ष्यः अधिष्ठानारोप्ययोर्यस्सम्बन्धस्तदन्यः । **परस्पराध्यासात्मकेति** । सम्बन्धिनोः परस्परावच्छेदेन अध्यस्तं यत् परस्परतादात्म्यं तत्स्वरूपेत्यर्थः । **सम्बन्धासम्भवेनेति** । सम्बन्धिनोर्विप्रकर्षात् सम्बन्धस्य मिथ्यात्वे सिद्धे मिथ्यासम्बन्धोपाहितरूपेण सम्बन्धिनोरपि मिथ्यात्वं सिध्यति । तथा चोक्तरूपेण ज्ञानज्ञेययोर्मिथ्यात्वेऽपि शुद्धरूपस्य ज्ञानस्यामिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वसम्भवात्तयोस्सम्बन्धः अधिष्ठानारोप्ययोः पर्यवस्यति । प्रतियोग्यभावयोस्तु नाधिष्ठानारोप्यतासम्भवः । द्वयोरपि तयोश्शुद्धरूपेणापि ज्ञेयत्वेन मिथ्यात्वात् । तस्मात् शुद्धरूपेण सम्बन्धिनोर्मिथ्यात्वसाधकाभावे अधिष्ठानत्वमेवेति भावः । ननु, प्रतियोग्यभावयोः परस्परावच्छेदेन तादात्म्याध्यासासम्भवे 'घटोऽत्यन्ताभावीयः अत्यन्ताभावो घटीय' इति धीस्तयोः परस्परविशेष्यविशेषणता च न स्यात् । न च घटावच्छेदेन तदत्यन्ताभावस्य तादात्म्यानध्यासात् घटचित्सम्बन्धस्य उक्ताभावचित्सम्बन्धानवच्छेदकत्वेऽपि घटांशे उक्ताभावस्य विशेषणत्वव्यवहारो नानुपपन्नः । उक्ताभावीयप्रतियोगिताया घटावच्छेदेन तादात्म्याध्यासम्भवात्तादृशतादात्म्यरूपसांसर्गिकविषयताया घटविषयतावच्छिन्नत्वसम्भवादिति वाच्यम् । तावतापि घटांशे उक्ताभावस्य विशेषणत्वासम्भवात् । यदीयविषयताविशिष्टसंसर्गविषयता यदीयविषयत्वेनावच्छिन्ना, तदेव तत्र विशेषणमिति विवेचितम्; न चोक्ताभावविषयता घटादिविषयत्वेनावच्छेत्तुं शक्या । तयोर्भिन्नदेशावच्छिन्नत्वादिति चेन्न । प्रतीयमानस्य विशेष्यविशेषणभावस्यापलापायोगात्

उक्तानुपपत्तेर्मिथ्यात्वसाधकसहायत्वेनास्मदनुकूलत्वात् । न हि परमतेऽपि तत्रानुपपत्तिर्नास्ति । सम्बन्धस्यैवासम्भवात् । **ज्ञानाज्ञानयोरिति** । इच्छादेर्विषयेऽध्याससम्बन्धासम्भवाद्विषये विषयिणोऽध्यासस्सम्बन्ध इति नोक्तम् । अध्यासः अधिष्ठानारोप्यगतः । **उपपद्यत इति** । यद्यपि ज्ञाने ज्ञेयस्यैवाज्ञाने तद्विषयस्य तादात्म्यमेव न सम्बन्धः । किं तु विषयितापि, तथापि सोक्ताध्यास एव । अधिष्ठानारोप्यगतत्वादिति भावः । अज्ञानतद्विषयशुद्धचितोः परस्परावच्छेदेन न तादात्म्याध्यासः । सुषुप्तौ भासमानस्याज्ञानाध्यासस्य निर्विकल्पकत्वेन निर्विशेष्यकत्वादज्ञानचित्सम्बन्धेऽवच्छेदकस्य चित्सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतो ज्ञानाज्ञानयो. स्वविषयेण परस्पराध्यासस्सम्बन्ध इति नोक्तम् । अध्यासविशेषस्य 'अहं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यघटितसामग्रीजन्यवृत्तिनिष्ठस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य । तथा च तादृशसामग्र्येव शुद्धब्रह्माकारतायां वृत्तिनिष्ठायां नियामिकेति भावः । **फलेति** । यादृशसामग्रीजन्यज्ञाने ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिफलकत्वं, तस्यैव ब्रह्माकारत्वं कल्प्यत इति भावः । अनुभवबलमप्याह—**न हीति** । अत्र घटादिज्ञाने । नन्वविप्रकर्षस्य सम्बन्धव्यापकत्वे इच्छाया भाविविषयकत्वं न स्यात् । तस्मादिच्छाया इव ज्ञानस्यापि विप्रकृष्टे सम्बन्धोऽस्त्विति शङ्कां प्रतियोगिध्वंसादिन्यायेन पूर्वनिरस्तामपि प्रकारान्तरेण निरस्यति—**इच्छेति** । ज्ञानद्वारकः स्वोपधायकज्ञानविषयत्वरूपः । तथा च नेच्छासम्बन्धो दृष्टान्तः । ज्ञानसम्बन्धस्यैव इच्छासम्बन्धत्वादिति भावः । अधीनस्य द्वारकस्य । ज्ञानात् भिन्नः ज्ञानाघटितः । नन्वेवं ज्ञानस्यापि स्वोपधायकेन्द्रियसन्निकर्षादिकमेव सम्बन्धोऽस्तु । तत्राह—**ज्ञाने त्विति** । उपस्थितिं विषयताम् । **सम्बन्धानुभवादिति** । घटप्रत्यक्षकाले घटज्ञानमित्याकारको घटज्ञानयोस्सम्बन्धानुभवो वर्तते । स च सम्बन्धो नेन्द्रियादिघटितः । तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षज्ञानाविषयत्वात् । साक्षिज्ञानेन हि स्वासम्बन्धोऽपि विषयः स्वसम्बन्धज्ञानविषयो गृह्यते । इन्द्रियादिघटितसम्बन्धस्तु स्वासम्बन्धोऽपि स्वसम्बन्धज्ञानस्याप्यविषयो न तद्विषयतया ग्रहीतुं शक्यत इति भावः । प्रत्यक्षाविषयस्यापि अनुमित्यादिविषयत्वेन साक्षिग्राह्यतासम्भवात् अनुमित्यादिनोपस्थितिं विनेत्युक्तम् । **असत्त्वादिति** । अनुभवाधीनस्सम्बन्धः स्वोपधायकानुभवविषयत्वं, स्वोपधायकसंस्कारोपधायकानुभवविषयत्वं वा । नान्त्यः । संस्कारस्य साक्ष्यभास्यत्वेन साक्षिग्राह्यस्मृत्यविषयत्वेन च पूर्वोक्तन्यायेन घटस्मृतिसम्बन्धानुभवानुपपत्तेः । नाद्यः । **अनुभवस्य स्वानुपधायकत्वात्** । न ह्यविद्यमानमुपधायकमिति भावः । ननु, स्वोपधायकत्वं न सम्बन्धे निवेश्यम् । किं तु स्वसमानाधिकरणीयं यत् घटत्वाद्यवच्छिन्नं वि-

षयत्वं तत्त्वेन रूपेण सम्बन्धता । अत एवेच्छाजनकमनोवृत्त्यादिनाशेऽपि तदु-पलक्षिततादृशविषयत्वस्य सत्त्वात्तदेवेच्छाया इव स्मृतेरपि घटादिविषयेण सम्ब-न्धोऽस्तीति स एव साक्षिणा गृह्यते । तत्राह—**उभयोरिति । समूहालम्ब-नेति** । 'घट इष्टसाधनं' 'पटो मेय' इति ज्ञानेत्यर्थः । तुल्यत्वात् ज्ञानविष-यतामात्रस्येच्छाविषयताप्रयोजकत्वस्वीकारे तत्राप्युक्तदोषापत्तेरित्यर्थः । एकविष-यावच्छेदेनैव इष्टसाधनत्वप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता यत्र तदवच्छेदेनैव । ज-नकत्वात् विशेष्यतासम्बन्धेनेच्छोत्पादकत्वात् । **जनकतावच्छेदकेति** । स्वप्र-योजकेत्यर्थः । एतेन स्वजनकतावच्छेदकविषयत्वसम्बन्धेनेच्छां प्रति ज्ञानस्योक्त-विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वे आत्माश्रय इति निरस्तम् । प्रयोजकत्वस्य कारणता-वच्छेदकसाधारणस्य कारणतान्यत्वात् । न च स्वप्रयोजकविषयतात्वरूपेण सम्ब-न्धताकल्पने गौरवाद्विषयता ज्ञानस्येवेच्छाया अपि साक्षात्सम्बन्धो युक्त इति वा-च्यम् । इच्छादेर्घटादिविषयकत्वे घटादिज्ञानस्य कारणत्वादिकं न तेनैव रूपेण । किं तु ज्ञानत्वविशिष्टेन । तेन तथात्ववत् तद्विशिष्टज्ञानत्वेनापि कारणत्वादिकं वा-च्यम् । विनिगमकाभावात् । एवं च महागौरवम् । न च स्वप्रयोजकविषयताया इष्टसाधनत्वेऽपि सत्त्वात्तत्रापीच्छाविषयत्वं स्यादिति वाच्यम् । कारणतावच्छे-दकसम्बन्धविधया प्रयोजकत्वस्य निवेशेन स्वप्रयोजकेष्टसाधनताप्रकारतानिरूपि-तविशेष्यतावच्छेदकघटत्वादितत्तद्धर्मस्य सम्बन्धत्वे पर्यवसानात् । एव च जनकज्ञा-नीयोक्तविशेष्यताया एवेच्छादिसम्बन्धत्वेन घटत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताख्यविषयता-न्तराकल्पनादपि लाघवं बोध्यम् । **अनुपपत्तिरिति** । प्रयोजकविषयताप्रयोज्ये-च्छाया एव सम्बन्धः । नित्येच्छा तु न प्रयोज्या । जन्यतावच्छेदकस्य जन्येच्छात्व-घटितत्वेन तच्छून्यत्वात् । न च प्रयोजकत्वमनिवेश्योक्तविशेष्यतात्वेनैव विषयता नि-वेश्येति वाच्यम् । उक्तविशेष्यतात्वरूपेणेच्छाप्रतियोगिकसम्बन्धत्वाभावात् । अ-न्यथा ज्ञानाविशेषापत्तेः । **अनङ्गीकारादिति** । वस्तुतस्तदङ्गीकारेऽपि प्रयोजक-त्वमनिवेश्य स्वसमानाधिकरणज्ञानीया योक्तविशेष्यता, तदवच्छेदकघटत्वाद्यवच्छि-न्नोक्तविशेष्यता वा इच्छादेः सम्बन्ध इति वक्तुं शक्यते । अथवोक्तज्ञानीयत्वस्थले स्वकालीनत्वमेव निवेश्यम् । लाघवात् । तथा च ज्ञानीयोक्तविशेष्यताया एव स्वकाली-ना या घटत्वावच्छिन्नविशेष्यता तत्त्वेनैव सम्बन्धता । ज्ञानोपरमेऽप्युक्तविषयता-या ज्ञानातिरिक्ताकाराख्यायास्सत्त्वादिच्छादिसम्बन्धत्वम् । भाविविषयकं हि ज्ञा-नमिच्छाहेतुः तच्च वृत्तिरूपम् । तदीया च विषयता आकाराख्या । तार्किकादि-मतेऽपि हि ज्ञानान्या विषयता ज्ञानोपरमेऽपि स्वीक्रियते एव । **समवायवत्तस्याः**

नित्यत्वस्य लाघवेन स्वीकारात् । अस्मन्मतेऽपि आकाशादिवत्तस्या जन्यत्वेऽपि तद्वदेव कल्पपर्यन्तस्थायित्वे बाधकाभावः । तदिदं मूले वक्ष्यते—**उक्तप्रकारेणेति** । जनकज्ञानीयविषयतैव केन चिद्रूपेण जन्येच्छादिसम्बन्ध इत्युक्तप्रकारेणेति तदर्थः । **तत्साधककथनेनेति** । 'आद्यकार्यं सकर्तृकम् । कार्यत्वात् । घटव'दित्यनुमानरूप-नित्यज्ञानेच्छाकृतिमज्जन्यत्वसाधकेत्यर्थः । **विलक्षणेति** । जन्येच्छायां त-ज्जनकज्ञानीयविषयत्वं सम्बन्धः । नित्येच्छायां तु तत्समानाधिकरणज्ञानीयं सर्व-विषयत्वमिति भावः । **जन्येति** । तथा च जन्यनित्यज्ञानीयत्वयोर्विशेषयोस्सत्त्वे-ऽपि स्वकालीनघटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वरूपेण विषयता जन्यनित्येच्छयोस्सम्ब-न्धः । अन्यथा दृष्टान्ते उपादानादिविषयता इच्छादेर्यादृशी तादृशी न सि-षाधयिषितसाध्यगतेच्छादौ इति पक्षे साध्यवैकल्याद्यापत्तेरिति भावः । **अभ्यु-पगमादिति** । बौद्धाधिकारादौ स्वीकारादित्यर्थः । 'प्रकाशस्य सतस्तदीयतामा-त्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयते'त्युदयनाचार्योक्तौ प्रकाशपदं ज्ञानार्थकम् । इच्छा-देर्हि विषयता याचितमण्डनन्यायेन न स्वाभाविकीति वर्धमानादयः । एतेन यदि जनकज्ञानं तद्विषयत्वं वा इच्छादेस्सम्बन्धः, तदा समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्गः । अथ यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्येच्छादौ जनकता, तद्विषयकज्ञानादिकं तथेत्युच्यते, तदा नित्येच्छायास्सर्वविषयकत्वं न स्यात् । तेन रूपेण इच्छां प्रत्यजनकत्वात् । अथ यद्विषयकज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणयदिच्छासमये तदव्यवहितपूर्वसमये वा नियमतस्सत्त्वं, तद्विषयकज्ञानं तदिच्छासम्बन्धो महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षण एवे-श्वरेच्छासमयाव्यवहितपूर्व इति चेत् । तर्हि पाकादीच्छायामिष्टसाधनत्वादिवि-षयकत्वं स्यात् । न स्याच्च कृतेः पाकादिविषयकत्वमित्यादिकं बौद्धाधिकारीयशि-रोमण्युक्तदूषणमनवकाशमिति सूचितम् । ज्ञानस्य ज्ञानजन्यत्वस्य । **लोष्टेऽपीति** । लौ-हित्यमिति शेषः । तथा च त्वन्मते स्फटिक इव लोष्टेऽपि लौहित्यस्य स्वाश्रयसंयो-गेन प्रमा स्यात् । अबाधितप्रत्ययाभावस्तु, समानः । एवं परमते यथा समवाया-दिसम्बन्धेन घटादेः कार्यतास्वीकारात् समवायो घटादेरेव सम्बन्धो नाभावादेः, तथोक्तसम्बन्धेन इच्छादेर्ज्ञानादिकार्यत्वस्वीकारात्तस्यैवोक्तसम्बन्धो न सुखादेरिति मन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । **साक्षादेवेति** । एतेन यत्र चैतन्ये विषयोऽ-ध्यस्तस्तदेव वृत्त्यवच्छिन्नं सज्ज्ञानम् । अतो ज्ञानस्य विषये अध्यास एव सम्बन्ध-इति नियमो न व्याहत इति वक्ष्यमाणं सूचितम् । **परम्परेति** । स्वावच्छेदक-वृत्तिविषयत्वेत्यर्थः । न च वृत्तिविषयतादात्म्यविशिष्टा चिदेव ज्ञानमस्तु । तथा सति हि विषये ज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्ध एव लभ्यत इति वाच्यम् । **पुरुषान्त-**

रीयवृत्तिमादाय निर्वृत्तिकस्यापि पुंसो 'घटं जानामी'ति व्यवहारापत्तेः । न च स्वतादात्म्याश्रयविषयकवृत्तिमत्त्वसम्बन्धेनोक्तव्यवहारे ज्ञानं विशेषणमिति वाच्यम् । वृत्तौ चितः परम्परासम्बन्धद्वयानिवेशे गौरवात् । न च चिदेव ज्ञानमस्तु । तस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्तव्यवहारविषयत्वमिति वाच्यम् । शुद्धचितो जानातिनानुपस्थितेः किञ्चिद्रूपेणैव लोके ज्ञानपदार्थस्य भानात् । वृत्तिविशिष्टचिद्वाचित्वं विना जानातेः सकर्मकतानुपपत्तेश्च । अत एव धातुवाच्यं यत् चिद्रूपधातुवाच्यव्यापारव्यधिकरणं वृत्तिरूपं फलं, विषयतासम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वात् घटादेः कर्मता । वृत्तेरावरणभङ्गार्थकत्वपक्षे त्वसत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिदेव जानात्यर्थः । उक्ताविषयत्वरूपफलवत्त्वादेव घटादेः कर्मता । सुखादौ वृत्त्यस्वीकारपक्षे तु तादृशप्रयोजकत्वं स्थूलावस्थसुखादितादात्म्यस्य बोध्यम् । सूक्ष्मावस्थे हि सुखादावज्ञानं भ्रमादितत्कार्योदयात् । न तु स्थूलावस्थे इति भावः । ज्ञेयस्य चित्तादात्म्यवतः । **निवृत्तेरिति** । अध्याससम्बन्ध इत्यनेन योजना । **प्रतियोग्यधिकरण इति** । सतीति शेषः । तत्र प्रतियोग्यधिकरणे कपालनाशजन्ये घटनाशे व्यभिचारात् सत्यन्तम् । **अध्यास एवेति** । अविद्यानिवृत्तेरविद्योपादानकत्वाभावात् ज्ञानानिवर्त्यत्वान्मिथ्यात्वाभावेन पञ्चमप्रकारत्वेऽपि चित्तादात्म्यं विना स्फुरणसत्तासम्बन्धप्रत्ययासम्भवात्तदावश्यकम् । एवं भावाद्वैतमते प्रपञ्चाभावादेस्सत्यत्वेऽपि तदावश्यकम् । ननु, तत्र चित्तादात्म्यस्वीकारे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिरूपतर्कसहकृतेन दृश्यत्वादिहेतुना मिथ्यात्वसिद्धेः पञ्चमप्रकारत्वादिकमनुपपन्नम् । तत्राह—**वस्तुत इति** । **तदेवेति** । ब्रह्मणि घटादिविषयाणां तदाकारवृत्तेश्चाध्यासात् घटाद्यधिष्ठानस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वम् । जीवस्य जगदुपादानत्वेऽप्येवम् । तथा च यत् विषयाधिष्ठानं तत्रावश्यं ज्ञानत्वोपहिताभेद इति नियमः । न तु ज्ञानत्वोपहितत्वरूपेणावश्यमधिष्ठानत्वमिति प्रत्यक्षस्थलेऽपि तदसम्भवादिति भावः । सम्बन्धे 'घटं जानामी'ति सम्बन्धव्यवहारे । **निरपेक्षेति** । तावेवोपाधी स्वोपहितयोर्मिथो भेदकौ, यौ अन्योन्यनैरपेक्ष्येण स्वोपहितव्यपधायकौ यथा भिन्नदेशस्थौ घटौ स्वोपहिताकाशस्य भेदकौ भवतः । तद्वृत्तिघटयोस्तु स्वोपहिताकाशं प्रति न भेदकता । न चैवं 'अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टरूपयोः । घटते न यदैकदा तदा सुतरां तद्विपरीतरूपयो'रिति संक्षेपशारीरकवाक्यविरोधः । **तस्य** ह्ययमर्थः—अविरुद्धे मिलिते ये विशेषणे घटत्वद्रव्यत्वादिरूपे तदुपहितयोर्यदा नैकता घटते, तदा जगत्कारणत्वसंसारित्वरूपविरुद्धविशेषणोपहितयोस्सुतरामेकता न घटत इतीति वाच्यम् । एकतेत्यस्यात्यन्ताभेदार्थकत्वात् । तथा च **मिलितयो**-

रुपाध्योर्भेदकत्वेऽपि नात्यन्तभेदकता। अमिलितयोस्तु सा। तस्मान्निरपेक्षोपाधिरमिलितमुपाधिद्वयम्। तयोर्यथा एकोपहितादन्योपहितस्यात्यन्तभेदः, तथा शुक्त्युपहितचितः अविद्यावृत्त्युपहितचिता नेत्यर्थः। तत्र हेतुः—**एकेत्यादि**। एकावच्छिन्ने शुक्त्युपहिते चैतन्य एवापरावच्छेदेनाविद्यावृत्त्युपहितत्वेन। अभियुक्तैः पञ्चपादिकाविवरणकारादिभिः। फलैक्यात् अभिव्यक्तत्वरूपफलत्वाश्रयस्य चैतन्यस्यैकतापन्नाभ्यां शुक्तिरजतादिभ्यामवच्छिन्नत्वात्। ज्ञानस्य शुक्त्यवच्छिन्नाविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचितोः। उच्यते उपचर्यते। तथा च विषययोर्मेलनात् तदाकारप्रत्यक्षवृत्तिद्वयस्यापि मेलनेन तदुपहितचिद्रूपज्ञानयोरत्यन्तभेदाभावात् अत्यन्ताभेद उपचर्यत इति भावः। पञ्चपाद्यामुक्तमेकमेव ज्ञानमेकफलमिति। व्याख्यातं च तद्विवरणे—'विषयावच्छिन्नं फलम्। विषयश्च सत्यमिथ्यावस्तुनोरन्योन्यात्मकतयैकतामापन्नः। तेनैकविषयावच्छिन्नफलैकत्वोपाधौ सत्यमिथ्याज्ञानद्वयमप्येकमित्युपचर्यत' इति। तथा चानिरपेक्षोपाध्योरत्यन्तभेदकत्वमेतद्ग्रन्थविरुद्धम्। अत्यन्तभेदाभावस्य प्रकृते एकत्वोपचारनिमित्तत्वादिति भावः। **इदमंशेति**। शुक्तित्वविशिष्टेत्यर्थः। **वृत्त्यवच्छिन्नस्येति**। ननु, प्रत्यक्षवृत्त्यवच्छिन्नचितः घटादिविषयेऽपि तादात्म्येन सत्त्वात् 'घटो जानाती'त्यादिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न। आख्यातार्थस्यानुकूलव्यापारस्य प्रकृते मनोनिष्ठस्यैव प्रत्ययादनुकूलताविशेषस्यैव भाने समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वात्। अन्यथा तण्डुलक्रयणादिव्यापारस्यापि पचतीत्यादौ बोधापत्तेः। विद्यमानसुखादौ वृत्त्यस्वीकारपक्षे तु स्वप्रतिबिम्बाश्रयो वृत्तिपदार्थः। स्वपदं विशेष्यभूतचित्परम्। 'सुखं जानामी'त्यादौ द्वितीयार्थस्तादात्म्यम्। स्वप्रतिबिम्बविशिष्टसुखे तदन्वयः। 'घटं जानामी'त्यादौ तु स्वप्रतिबिम्बाश्रयवृत्तौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्यान्वयः। यदि तु प्रतिबिम्बविशिष्टरूपेण सुखादेः केवलसुखादितो भेदसत्त्वात्तद्विषयकत्वं स्वीक्रियते, तदा जानातिसमभिव्याहृतद्वितीयामात्रस्य विषयित्वमेवार्थः। असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचितो जानात्यर्थत्वे तु तादृशप्रयोजकमेव वृत्तिपदार्थः। उक्ताभावे द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्यान्वयः। विस्तरस्तु, सिद्धान्तबिन्दुटीकायां मदीयायां ज्ञातव्यः। अधिष्ठानतादात्म्येन आधारतादात्म्येन। **कारणाप्रवृत्तेरिति**। 'अज्ञातो घट' इत्याकारा प्रमाणवृत्तिर्न सम्भवति। प्रमाणवृत्तेरज्ञाततविरोधित्वेन स्वसमानकालीनाज्ञाततविषयत्वासम्भवात्। स्वासमानकालीनाज्ञातताविषयकप्रमाणवृत्तेस्सम्भवेऽपि तस्याज्ञातत्वविशिष्टघटादौ कारणतादिग्रहेऽनुपयोगः। अतस्स्वसमानकालीनाज्ञातत्वविशिष्टघटादिविषयकं चिद्रूपं प्रत्यक्षमेव तदुपयोगि वाच्यम्। किं चोक्तघटादिज्ञानं विनोक्तघटेन्द्रियसंयो-

गानुकूलव्यापारे प्रवृत्तिर्न स्यात् । न च स्मरणसंशयाद्यप्रमाणवृत्त्यैव साते वाच्यम् । उक्तघटस्याननुभूतत्वस्थले स्मरणासम्भवात् । 'घटोऽज्ञातो न वे'ति संशयोत्तर चौचित्यावर्जित अज्ञातघटेन्द्रियसंयोगादेस्संशय एव स्यात् । न तु निश्चय इति भावः । ननु, अप्रमाणवृत्तिसंशयादिनोक्तघटादिग्रहणासम्भवेऽप्यविद्यावृत्तिस्तद्ग्राहिकास्तु । तत्राह—तद्विलक्षणमित्यादि । वृत्तेर्जडत्वेन मिथ्यात्वेन च मोक्षानन्वयित्वात् अप्रकाशमानसुखरूपस्य मोक्षस्यापुरुषार्थत्वाच्च स्वप्रकाशचिद्रूपत्वं मोक्षस्यावश्यकम् । तथा च तस्य नित्यत्वादेकत्वाच्च वृत्त्युपहितः स एव ज्ञानम् । अन्यथा वृत्तेर्ज्ञानत्वे 'तदा ज्ञात' मिदानीं ज्ञातं 'घटो ज्ञातः' 'पटो ज्ञात' इत्यादिप्रत्ययानामनुगतैकविषयकत्वमानुभाविकमपलप्येत । वृत्तेरपि स्वप्रकाशत्वे कल्प्यमाने गौरवञ्चापद्येत । न च चित स्वप्रकाशत्वं तत्तद्देहादौ संशयाद्ययोग्यत्वम् । तदपि देहादावनावृतत्वम् । चितो हि पूर्णानन्दरूपेणावृतत्वेऽपि स्फुरणरूपेणानावृतत्वमेव । अन्यथा 'अहं स्फुरामि न वा' 'मनस्स्फुरति न वे'ति 'न स्फुरती'ति वा संशयविपर्यासापत्तेः । तथा च वृत्तिज्ञानस्यापि तादृशस्वप्रकाशत्वमस्त्येवेति कथं गौरवम् । तदुक्तं तार्किकादिभिरपि । 'न हि जानन्नेव पुरुषो जानामि न वेति न जानामीति वा जानाती'ति । 'घटज्ञानवान् पुरुषो' 'घटमहं जानामि न वेति घटं न जानामी'ति वा नानुभवतीति तदर्थ इति वाच्यम् । स्वान्यभानानपेक्षभातीतिव्यवहारविषयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति हि मूल एव जडत्वस्य मिथ्यात्वहेतोर्विवेचने उक्तम् । तथा चोक्तविषयत्वे वृत्तौ स्वीक्रियमाणे गौरवम् । 'सुखं भाति' 'चिद्भाती'त्यादौ चित्तादात्म्यस्यैव प्रयोजकतया क्लृप्तत्वेन वृत्तिर्भातीत्यादौ वृत्तितादात्म्यस्य प्रयोजकतया कल्पनीयत्वात् । किं च तार्किकादिमते संशयाद्ययोग्यत्वरूपमनावृतत्वं निश्चयाविषयत्वम् । न त्वावरणाविषयत्वम् । तैर्भावरूपस्यावरणस्यास्वीकारात् । तथा च वृत्तेर्घटादिवदुक्तविषयत्वेऽपि न स्वप्रकाशत्वम् । न च तन्मते सर्वस्य ज्ञानस्यानुव्यवसायाभावेनोक्तविषयत्वासम्भवात् । संशयादिविषयत्वे ज्ञानतादात्म्यमेव विरोधित्वेन कल्प्यम् । तथा च तादृशतादात्म्यमेव स्वप्रकाशत्वमिति वाच्यम् । उक्तकल्पनायां गौरवात् । तैर्युक्तविषयत्वं प्रति निश्चितत्वमवश्यं विरोधि वाच्यम् । अविद्यमानस्यापि घटादिज्ञानस्यात्मनि निश्चये तत्संशयानुत्पत्तेः । तथा च विद्यमानेऽपि घटादिज्ञाने निश्चितत्वस्यैवोक्तविरोधित्वं सम्भवति । अनुव्यवसायस्य सर्वदोत्पत्त्यसम्भवेऽपि चिद्रूपनित्यानुव्यवसायेन निश्चितत्वसम्भवात् । किं च सुखादेरप्युक्ताविरोधित्वं त्वया वाच्यम् । तथा च सुखत्वादिसाधारणस्याहमर्थविशेष्यतानिरूपितनिश्चयप्रकारतावच्छेदकत्वस्य धी-

त्वभीत्वादिनिष्ठसंशयादिप्रकारतावच्छेदकत्वविरोधित्वसम्भवात् सुखादीनामनन्तविरोधित्वकल्पनं न युक्तम् । तस्मान्न जन्यज्ञानादेः स्वप्रकाशत्वम् । चित्तादात्म्येनैव तस्य भातीत्यादिव्यवहारात् स्वान्यभानत्यादिलक्षणाभावादिति भावः । **अज्ञाननिवर्तकमिति** । यद्यप्यज्ञानस्य प्रमातृचिदनुपरागम्य वा निवर्तकत्वं वृत्तावेव । आवरणभङ्गश्च वृत्त्यैति मूले पूर्वमुक्तं, तथापि तदुपरक्तचित्यपि तदस्तीति तथोक्तम् । न हि तन्निवृत्तिजनकत्वं तत् । येनोक्तचित्स्वरूपेण तदुक्तौ गौरवं स्यात् । किं तु तद्विरुद्धस्वभावत्वम् । ननु, प्रमोत्पत्तेः पूर्वमप्रतीतमप्यज्ञातघटादिकं पश्चादनुमानादिना ज्ञेयत्वात् नासत् । अन्यथा कदाचित् केनचिदप्रतीतिमात्रेणासत्त्वे सर्वमसत् स्यात्। न च तदा केनापि तस्याप्रतीतत्वमिति वक्तुं शक्यम् । न चाज्ञातताकाले घटादिज्ञानाभावे प्रत्यक्षे तत्कारणेन्द्रियसन्निकर्षे चोक्तघटादेः कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकज्ञानासम्भव इति वाच्यम् । उक्तघटादेरभानापादकाज्ञानकाले अनुमित्यादिनापि तत्सम्भवात्तत्राह—**नाभिव्यनक्तीति** । नाभिव्यक्त्युद्देश्यकप्रवृत्तिमानित्यर्थः । तथा च यथा जगत्तमोनाशमुद्दिश्य सवितुः प्रवृत्तिः, न तु शशशृङ्गीयतमोनाशमुद्दिश्य । तस्यालीकत्वेनाज्ञानासम्भवात् । तथा घटाज्ञाननाशार्थं न कस्यापि प्रवृत्तिः स्यात् । घटाज्ञानस्य प्रमाणज्ञानासम्भवात् । अतस्तस्य ज्ञानं साक्षिचिदेव । ननु, प्रमाणवृत्त्यभावेऽपि घटादेरज्ञाततया भानस्वीकारे तदा तत्र भातीति व्यवहारः स्यादिति चेत्, अज्ञाततया भातीति स्यादेव । घटादेरनुमित्यादिकाले अनुमितत्वादिना घटो भातीतिवत् । घटो भातीति व्यवहारस्य तु नापत्तिः । अज्ञातत्वज्ञातत्वाभ्यामुपहितस्यैव घटादेस्तदानावृतसाक्षितादात्म्यस्वीकारात् । अत एवोक्त विवरणे—'अज्ञाततया ज्ञाततया च सर्वं साक्षिभास्य'मितीति भावः । आभासस्य वृत्तिप्रतिबिम्बितचितः । ब्रह्मानुभवत. ब्रह्माभिन्नसाक्षिणः । **वदतीति** । त्वदाचार्येणेति शेषः । चैतन्यस्य शुद्धचिदुपहितचितोः । एकत्वात्तादात्म्यात् । **इत्यस्मिन्नधिकरणे इति** । सर्वदृश्यानुस्यूतत्वात् स्वप्रकाशचिद्रूपत्वाच्चात्मा स्वेतरसर्वभासक इत्यादि तत्रोक्तम् । आक्षेपस्य अर्थापत्तिकल्प्यस्य । उपपादकत्वं यद्विना आक्षेपकमनुपपन्नं तत्त्वम् । **आक्षेपकस्येति** । यस्यानुपपन्नत्वधीरर्थापत्तिकरणं तस्येत्यर्थः । **अर्थापत्तीति** । अनुपपत्तिधीकरणकार्थापत्तीत्यर्थः । अथ वा यत्संशयोऽर्थापत्तिकरणं, सोऽप्याक्षेपकः । तथा च संशयकरणिकाप्यर्थापत्तिः प्रकृते ग्राह्या । यथा हि जीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वं बहिस्सत्त्वं विना अनुपपन्नमिति धीः उपपादकस्य बहिस्सत्त्वस्य देवदत्ते अर्थापत्तिरूपे ज्ञानविशेषे करणम् । तथा जीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वज्ञानं पूर्वनिश्चितयोर्जीवनगृहसत्त्वनियमयो-

स्संशयाहितजीवनसंशयद्वारा करणम् । उक्तनियमसंशयो वा जीवनसंशयद्वारा करणम् । करणस्य सव्यापारत्वानियमात् । जीवनसंशय एव वा करणम् । देवदत्तो बहिरस्तीत्यर्थापत्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्याविशेषात् । बहिस्सत्त्वं विनानुपपन्नत्वं तु बहिस्सत्त्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । प्रकृते तु 'दृग्दृश्ययोरन्यतरामिथ्यात्वं विना सम्बन्धोऽनुपपन्न'इति धीः पूर्वनिश्चितयोर्दृग्दृश्ये सम्बन्धे एव तयोस्सम्बन्धः सत्य एवेति नियमयोः संशयाहितं दृग्दृश्ये सम्बन्धे न वेति संशयं द्वारीकृत्य विप्रकर्षहेतुकः । तयोस्सत्यसम्बन्धाभावनिश्चयः तादृशसंशयो वा करणमुक्तान्यतरन्मिथ्येत्यर्थापत्ताविति द्रष्टव्यम् । **प्रतिकूलमिति** । सम्बन्धिमिथ्यात्वे सम्बन्धमिथ्यात्वनियमात् मिथ्यात्वस्य च तुच्छत्वरूपत्वात् सम्बन्धस्वरूपस्य कालादिसम्बन्धिनः प्रतिकूलं सम्बन्धिमिथ्यात्वमिति पराभिमानः । परमते शुक्तिरूप्ये मिथ्यात्वसम्बन्धस्य शुक्तिरूप्याभावस्य च सत्यत्वस्वीकारात् तत्र मिथ्याप्रतियोगिकत्वामिथ्यानुयोगिकत्वयोर्मिथ्यात्वासाधकत्वान्नेयं परोक्तिर्युक्ता । मन्मतेऽपि प्रपञ्चाभावे ब्रह्मस्वरूपे व्यभिचारो बोध्यः । उक्तरीत्या इच्छादाविव ज्ञानेऽपि विषयस्य सत्यस्सम्बन्ध इत्यादिरीत्या सम्बन्धान्तरेण अध्यासान्यसम्बन्धेन आक्षेप्यं विनाक्षेपकस्यानुपपत्तिमाह— **सत्यत्व इति** । दृग्दृश्यसत्यत्वे इत्यर्थः । नन्वनध्यस्तसम्बन्धस्य त्वयानङ्गीकारादध्यस्त एव सम्बन्ध आक्षेपकः । अध्यस्तता च नाक्षेपात्पूर्वं सम्भवति । आक्षेपस्यैव सर्वदृश्यमिथ्यात्वसाधकत्वादित्याशङ्क्य निषेधति—**न चाध्यस्तत्वस्येति** । सम्बन्धत्वेन विप्रकृष्टयोस्सम्बन्धत्वेन । स च तादृशरूपविशिष्टसम्बन्धश्च । **अबाधित इति** । तथा च मिथ्यात्वरूपेण सम्बन्धस्येव तदभावस्यापि निश्चयो नाक्षेपपूर्वमस्तीति मिथ्यात्वरूपेण सम्बन्धसिद्धौ न बाधकमिति भावः । **न विशेष इति** । अधिष्ठानारोप्ययोः सम्बन्धः अध्यस्तसम्बन्धशब्दार्थः । स च न सम्भवति । अधिष्ठाने आरोप्यस्य सम्बन्धप्रत्ययासम्भवात् । अधिष्ठानज्ञानं हि आरोप्यसम्बन्धज्ञानविरोधीति भावः । ननूक्तप्रत्ययोऽपि न सम्भवति । शुक्तिरूप्ययोस्सम्बन्धविषयकत्वात्तत्राह—**चैत्रस्येति** । अभावे अभावकाले । तथा च चैत्रमैत्रयोः मिथो वैशिष्ट्यग्रहासम्भवकाले । यथा चैत्रस्य पिता मैत्र इत्यत्र ज्ञाने चैत्रस्य जनकतायां विशेषणत्वं, तथा शुक्तित्वविशिष्टस्य रूप्यसम्बन्धग्रहासम्भवेऽपि भ्रमविशेष्यत्वरूपाधिष्ठानत्वघटके भ्रमे रूप्यस्य सम्बन्धावगाही प्रत्ययो नानुपपन्न इति भावः । **वृत्तिगतत्वेऽपीति** । ननु, वृत्तौ तुच्छाकारतास्वीकारे तुच्छे वृत्तिसम्बन्धोऽपि स्वीकृत इति चेन्न । वृत्तौ तुच्छाकारता हि न सार्वदिकी । किंतु वृत्तिकालावच्छिन्ना । तुच्छे तु वृत्तिविषयत्वं यद्युच्यते, तदा तदपि तादृशमेव

वाच्यम् । सार्वदिकत्वासम्भवात् । तथा च वृत्तिकालस्य तुच्छासम्बन्धित्वेन तुच्छनिष्ठे वृत्तिविषयत्वे अवच्छेदकत्वासम्भवादनुपपत्तिरिति भावः।उक्तं च माध्वादिभिरपि—'ध्वंसादावेव प्रतियोग्यादेरसम्बन्धो न तु प्रतियोग्यादौ ध्वंसादेरसम्बन्ध' इति । न च तुच्छे वृत्तिनिष्ठसम्बन्धनिरूपकत्वं विनोक्तसम्बन्धोऽनुपपन्न इति तदवश्यं वाच्यम् । तथा च तस्याप्यसार्वदिकत्वादुक्तावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वादनुपपत्तिरिति वाच्यम् । सम्बन्धस्य तदन्यसम्बन्धास्वीकारात् । सामान्यसम्बन्धेन सम्बन्धसामान्येन । इति सत्येनेत्यादिः । प्रसिद्धविशेषे सत्यसम्बन्धे । सामान्यस्य सम्बन्धसामान्यस्य । बाधशङ्कयेत्यादि । यदि सत्यसम्बन्ध एव विशेषः, तदा विप्रकृष्टयोस्सम्बन्धिनोस्तदसम्भवात् सम्बन्धसामान्यं न स्यात् । विप्रकृष्टयोर्विशिष्टधीस्सम्बन्धाविषयिकैवेति स्वीकारे सन्निकृष्टयोरपि सा तथा स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् विशेषान्तरं मिथ्यासम्बन्धरूपं वाच्यम् । तच्च कथमुपपद्यत इति जिज्ञासा तदुपपादनं च न व्यर्थम् । सम्बन्धसामान्यस्थापनद्वारोक्तातिप्रसङ्गनिरासस्य फलस्य सत्त्वादित्यर्थः । सम्बन्धिभिन्नत्व इति । दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धमात्रस्य स्वसम्बन्धिभिन्नत्वे इत्यर्थः । अनवस्थानादिति । घटतद्दृशोस्स्वभिन्ने सम्बन्धे दृक्सम्बन्धान्तरं तत्रापि दृक्सम्बन्धान्तरमिति अनवस्थानादित्यर्थः । स्वनिर्वाहकत्वं स्वं प्रति सम्बन्धत्वम् । सम्बन्धत्वायोगात् 'स्वं न स्वस्य न वा स्वस्मि'न्निति प्रतीतेः स्वप्रतियोगिकत्वस्वानुयोगिकत्वयोः कुत्राप्यभावात् स्वं प्रति कस्यापि न सम्बन्धत्वम् । न चैवं घटादाविव दृश्यत्वेऽपि दृशस्तादात्म्यं मिथ्याभूतं स्वीक्रियतामेवं तत्रापीत्यनवस्था तव मतेऽपि दुर्वारेति वाच्यम् । घटादाविव दृश्यत्वादौ तदननुभवात् यावदनुभवमेव मिथ्याभूतस्य स्वीकारात् । भूषणत्वादिति । उक्तं हि खण्डने । 'अनवस्थादयो दोषास्सत्तां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तत्प्रसञ्जकाः ॥' इति । सत्तां निघ्नन्ति सत्ताभावं ज्ञापयन्ति । तत्प्रसञ्जकाः सत्ताभावज्ञापकाः । न चेति । भिन्नत्वे अनवस्थादिनेति शेषः । तदुपपत्त्येति । अधिष्ठानान्यमिथ्यात्वमेव उपपादकमिति भावः । अन्तरेणेति । विनिगमकाभावाद्विषयतत्संबन्धयोर्मिथ्यात्वमुपपादकम् । न तु तत्सम्बन्धमात्रस्येत्यर्थः । अन्यतराध्यासे विषयविषयिणोरन्यतराध्यासे आवश्यके । अनुवृत्तत्वेत्यादि । ननु, यत् भ्रमान्तरानुवृत्तं, तदवश्यं तद्भ्रमैतद्भ्रमाधिष्ठानमिति वा तत् एतद्भ्रमेऽनारोपितमिति वा न व्याप्तिः । शुक्तिरूप्याद्यवच्छिन्ने चैतन्ये भ्रमान्तरोदयेन शुक्तिरूप्यादेः स्वभ्रमानधिष्ठानत्वादिना व्यभिचारात् । नापि सर्वभ्रमानुवृत्तत्वमारोपितत्वव्यतिरेके हेतुः । तावतापि शुक्त्यवच्छिन्नचितोऽधिष्ठानत्वासिद्ध्यादितादवस्थ्यादिति

चेत्, सत्यम् । तथापि यस्य भ्रमस्य बाधकाले बाधकधीविषयतया यदनुवर्तते, तत् तद्भ्रमाधिष्ठानमित्यादिर्व्याप्तिसम्भवः । ज्ञानस्वरूपं हि चैतन्यम् । तथा शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्थलेऽपि शुक्त्याद्यवच्छिन्नसद्रूपेण तत्तथा । इयं शुक्तिस्सतीति हि बाधकज्ञानम् । भवति च शुद्धब्रह्मज्ञानमपि सर्वभ्रमबाधने स्वरूपयोग्यम् । एवं यद्यत् स्वप्रकाशं, तत् न मिथ्या । तद्बाधकमनोवृत्तेस्तेन भास्यत्वासम्भवात् तस्यां भासकान्तरकल्पने च गौरवात् । आदिपदेन विनाशित्वाविनाशित्वसङ्ग्रहः । यद्यद्विनाशि, तत् न सर्वभ्रमाधिष्ठानम् । तन्नाशे तस्याधिष्ठानत्वासम्भवादित्यादि बोध्यम् । **तत्त्वेति** । त्रिकालाबाध्येत्यर्थः । सत्ता त्रिकालाबाध्यता । तादृक् परोक्षम् । ईदृक् अपरोक्षम् । यत्र न प्रसरति । यस्य प्रतीचो न समसत्ताकलक्षणं मूलाज्ञानविषयत्वादिकमपरोक्षमपि न समसत्ताकम् । दुर्निरूपत्वोक्तेः अनिर्वाच्यत्वस्यैव लक्षणस्योक्तेः । अनिर्वाच्यत्वं सत्यस्य लक्षणादेरनिर्वचनम् । **खण्डनोक्तरीत्येति** : 'अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा । तत्तानि कस्मान्न यथावदेव सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्व'मिति रीत्येत्यर्थः । संसर्गखण्डनादियुक्तिभिः पराभ्युपगतप्रक्रियाखण्डनरूपाभीष्टसिद्धौ सत्यामपि खण्डनानां स्वाभ्युपगतप्रक्रियाखण्डने स्वतन्त्रतारूपा या राज्ञामिवाज्ञा सा नाखण्डि नास्माभिः निरस्ता । तस्माद्यथावत् परप्रक्रियायामिव स्वप्रक्रियायामपि तानि खण्डनानि कस्मान्न योजयध्वम् । यूयं द्वैतवादिन इत्युक्तपद्यार्थः । तथा च ब्रह्मण्यानन्दत्वादिसंसर्गखण्डनेन ब्रह्मानानन्दाद्यात्मकमिति भावः । स्वरूपेण सत्त्वान्यरूपेण । **तन्निर्वचनेति** । सत्त्वेन निर्वचनेत्यर्थः । **व्यापकानुपलब्धीति** । सत्यत्वव्यापकाविप्रकर्षाद्युपलब्धिविरोधिविप्रकर्षादिग्राहकमानेत्यर्थः । मिथ्यात्वसाधकमानेति यावत् । लक्षणानुक्तेः सत्यलक्षणानुक्तेः । कीदृगित्यादिना समसत्ताकलक्षणात्मकेन । सत्त्वेन निर्वक्तुं शक्यत्वात् तत्सदित्यस्यानन्दत्वसत्यत्वाद्युपलक्षितस्वरूपप्रमापकशब्दस्य वक्तुं शक्यत्वात् । **प्रतीत्यभावश्चेति** । त्रयं विषयस्य वाच्यं, तच्चेति शेषः । तदज्ञानकार्यभ्रमविशेष्यत्वं तज्ज्ञाननिवर्त्यभ्रमविशेष्यत्वं तदनुविद्धतया प्रतीत्यभावश्चेति त्रयं न सम्भवतीत्यर्थः । ज्ञानस्य स्फुरणकाले विषयाध्याससत्त्वादाद्यद्वितीययोरसम्भवः । अधिष्ठानस्यावृतत्वेन तदनुविद्धतया आरोप्याप्रतीतिर्वाच्या । साऽपि न सम्भवति । 'घटं जानामी'ति ज्ञानानुविद्धतयैव विषयप्रतीतेरिति तृतीयासम्भव इति भावः । **अस्त्येवेति** । तथा च सद्रूप इव ज्ञानरूपेऽप्यनुविद्धतया विषयप्रतीतेस्तद्रूपं नाधिष्ठानम् । अपि तु शुद्धचिद्रूपं पूर्णानन्दरूपम् । तदनुविद्धतया चाप्रतीतिरस्त्येवेति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वानुमाने अनुकूलतर्कनिर्णयः ॥

प्रतिकर्मव्यवस्थायाः कस्य चित्पुंसः कदाचिदेव कश्चिदेव विषयो ज्ञानकर्म। न सर्वस्य सर्वदा सर्व इति प्रतिनियतकर्मव्यवस्थायाः । **चक्षुर्वदिति।** तथा च यथा चक्षुः तेजस्त्वात् प्रभावत् शीघ्रं दूरस्थसूर्यादिसंयुक्तरूपेण परिणमते, तथा मनोऽपीति भावः। **यथा नदीत्यादि।** यथा नदीजलं नद्या अविभक्तमेव केदारादिना संयुज्यते, तथा देहादविभक्तं मनः विषयेणेति भावः । **सर्वगतमिति** । यथा गोत्वादिजातिः स्वरूपादिसम्बन्धेन सर्वगतापि गवादिव्यक्तावेवाभिव्यक्तत्वात् तत्रैव समवायेन वर्तत इति प्राचीनतार्किकादय आहुः । तथा जीवः सर्वतादात्म्यापन्नविशिष्ट-चित्तादात्म्यादिसम्बन्धेन सर्वगत इत्यर्थः। **जीवचैतन्यमिति**। जीवस्य जगदुपादानत्वे स एव भासकः। तस्य तदभावपक्षे तु तदुपरक्तमाधिष्ठानचैतन्यमेव भासकम् । वक्ष्यते हि 'अधिष्ठानचिदेव भासिका । प्रकाशस्य साक्षात्स्वसम्बन्धभासकत्वा'दित्यादि । तथा चाद्ये जीवोऽपि भासकः। द्वितीये ब्रह्मैवेत्यर्थः। **अनावृतमावृतञ्चेति** । जीवस्य जगदुपादानत्वपक्षे मनआदेरिव घटादेरपि सर्वस्य व्यवहारकाले भातीतिव्यवहारापत्त्या मन आद्यवच्छेदेनानावृतमपि घटाद्यवच्छेदेनावृतं जीवचैतन्यम् । तस्य जगदनुपादानत्वपक्षे तु वक्ष्यमाणस्य भासकतानियामकसम्बन्धस्य कादाचित्कत्वादेव घटादेरुक्तव्यवहारे कादाचित्कत्वसम्भवादनावृतमेव तदिति भावः। **उपरागार्थेति**। स्वप्रतिबिम्बाश्रयवृत्तिसंश्लेषार्थेत्यर्थः । वृत्तेस्संश्लेषस्तु संयोगादिराकाराख्यविषयता चेत्युभयरूपो बोध्यः । रूपाकारवृत्तेः संयुक्तसमवायस्य रसादावपि सत्त्वाद्विषयतानिवेशः । परोक्षवृत्त्या रूपादेर्भानवारणाय संयोगादिनिवेशः। उक्तोभयस्थाने अवच्छेदकता निवेश्यते । सा च न परोक्षवृत्तेः, न वा रसादौ रूपाकारवृत्तेः। वृत्त्यवच्छेदकत्वस्येन्द्रियसन्निकर्षादिसामग्रीनियम्यत्वादिति तु वस्तुगतिः। **द्वितीये त्विति**। तुशब्दादुपरागार्थत्वव्यवच्छेदः। जीवस्योपादानत्वे घटादौ तादात्म्यरूपोपरागस्य सिद्धत्वादिति शेषः । **आवरणाभिभवार्थेति**। एवकारश्शेषः । तेनोपरागार्थत्वपक्षेऽप्यावरणाभिभवार्थत्वलाभः । ब्रह्माकारवृत्तेर्हि नोपरागार्थत्वम् । साक्षिणस्तादात्म्यरूपोपरागस्य ब्रह्मणि वृत्तिं विनापि सम्भवात् । न हि वृत्तिघटित एवोपरागस्सर्वत्रापेक्ष्यते। अविद्यातद्वृत्तिषु मनस्तत्परिणामेषु च तदभावात् । अथ वा साक्षिणः प्रतिबिम्बमेव सर्वत्रोपरागोऽपेक्ष्यते । मनआदाविव मनस्त्वादावपि वृत्तिं विनापि साक्षिणः प्रतिबिम्बं स्वीक्रियते। घटादावपि वृत्तिसंश्लिष्टे साक्षिणः प्रतिबिम्बं स्वीक्रियते। अत एव स्वल्पजलादिसंयुक्तमृदादौ सूर्यादिप्रतिबिम्बमनुभूयते। न च जलादावेव तत्प्रतिबिम्बं न तु मृदादाविति वाच्यम् । जलादियुक्तमृदाद्यन्तर्गततया सूर्यादेः प्रत्ययात् । तथा च वृत्तिं विना ब्रह्मणि

साक्षिणः प्रतिबिम्बरूपोपरागाभावादुपरागार्थैव सर्वत्र वृत्तिः प्रथमपक्षे इति भावः । **अभेदाभिव्यक्त्यर्थेति** । मनोऽनवच्छेदप्रयुक्तं भेदं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठमनोवृत्तिर्नाशयति । स्वत एव मनोऽवच्छिन्नस्य सुखाद्यवच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य तु सुखादिभासनाय न वृत्त्यपेक्षा । मनोऽवच्छिन्नस्यापि ब्रह्मणो धर्मादेश्चावृतत्वादेव न भानम् । अत एव ब्रह्मणि वृत्तिर्न जीवाभेदाभिव्यक्त्यर्था । किं त्वावरणाभिभवार्था । उक्तञ्च सिद्धान्तबिन्दौ—'जीवस्य जगदुपादानत्वे आवरणाभिभवार्था । ब्रह्मणस्तत्त्वे तु आवरणाभिभवार्था प्रमातृचिदुपरागार्था चे'ति । ब्रह्मण्यावरणाभिभवार्था अन्यत्र प्रमात्रुपरागार्थेति द्वितीयकल्पार्थः । नन्वभेदार्थेत्येव वक्तुमुचितम् । लाघवात् । किमित्यभेदाभिव्यक्त्यर्थेत्युक्तम् । उच्यते । रूपाद्याकारवृत्त्या रसाद्यवच्छिन्नचिति प्रमात्रभेदेऽपि 'मया रसस्साक्षात्क्रियत' इति व्यवहाररूपाभेदाभिव्यक्त्यभावात् । (यदाकारा वृत्तिस्तदवच्छिन्नचितस्तत्साक्षात्कारत्वेन व्यवहारः । पूर्वोक्तनदीयसंश्लेपविशिष्टवृत्त्यवच्छिन्नचित एव तत्साक्षात्कारत्वात् इति ज्ञापनाया)भिव्यक्तीत्युक्तम् । शुद्धं ब्रह्म न जगदुपादानम् । किं त्वविद्ययोपहितं विशिष्टं वेति पक्षे तु शुद्धब्रह्मणि मनस्तादात्म्याभावेन प्रमात्रनुपरागादेवाभानोपपत्तावपि शुद्धं ब्रह्म न जानामीत्यावरणानुभवाज्जगदुपादानाच्छुद्धब्रह्मणो मनस्तादात्म्येन प्रमात्रुपरागात्तत्रावरणस्यावश्यकत्वाच्च तदभिभवार्था वृत्तिरिति भावः । **वृत्त्यैवोपरज्यत इति** । भासकतानियामकसम्बन्धोऽविद्यातद्वृत्तिमनस्तत्परिणामेष्वेव जीवस्येत्यर्थः । 'जीवेशावाभासेन करोति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्यादिश्रुत्या जीवस्याविद्याप्रतिबिम्बत्वान्मनसो जीवस्वरूपमाधारीकृत्य 'अज्ञोऽह' मित्यारोपादविद्यातद्वृत्त्योरिव मनस्तत्परिणामयोरपि स्वच्छत्वाच्चाविद्यातद्वृत्तिमनस्तत्परिणामेष्वेव साक्षिणः प्रतिबिम्बरूपोपराग इति भावः । विषयैः अविद्यादिभिन्नैः । असङ्गत्वात् उक्तविषयोक्तोपरागवत्त्वे मानाभावात् । तथा च घटादावुपरागार्थमेव वृत्तिरिति भावः । सम्बन्धान्तरेण संसृष्टस्यापि नान्यसम्बन्धप्रयुक्तकार्यकरत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेत्यादि** । सर्वगतमपि गोत्वादिकं सास्नादिमत्येव यथाभिव्यज्यते 'अयं गौ'रित्यादिव्यवहारं जनयति, तथा सर्वगतोऽपि जीवः अविद्यातद्वृत्त्यादावेव वृत्त्यभावे 'अविद्यां साक्षात्करोमी'ति व्यवहारं जनयति । न तु घटादौ । उक्तव्यवहारजनकत्वं चोक्तोपरागवत्त्वमेव । ननु, घटादौ साक्षिणः प्रतिबिम्बमेवेन्द्रियसान्निकर्षादिना

---

१ 'यदाकारा वृत्तिः तदेव पूर्वोक्ततदीयसंश्लेषविशिष्टम् । तत्संश्लिष्टवृत्त्यवच्छिन्नचित एव तत्साक्षात्कारत्वात् । न रसाद्यवच्छिन्नचितः तत्साक्षात्कारत्वेन व्यवहार इति ज्ञापनाय ।' इति पाठान्तरम् ।

जायत इति स्वीक्रियताम् । किं वृत्तिघटितोपरागेण । तत्राह—**केवलाग्नीत्यादि ।** यथा अग्निरनभिव्यक्तिरूपेण सर्वगोऽपि तृणाद्ययःपिण्डाद्यभिव्यक्त एव दहति । न त्वतादृशः । तथा घटादितत्तद्विषयसंश्लिष्टवृत्त्यभिव्यक्त एव साक्षी घटादिकं भासयतीत्यर्थः । तथा च केवलविषयस्यास्वच्छत्वान्मनसः प्रतिबिम्बयोग्यत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च क्लृप्तवृत्तिरूपेण परिणतमनस्येव प्रतिबिम्बः स्वीक्रियत इति भावः । **चैतन्याभेदेनेति ।** विषयाधिष्ठानब्रह्मणो मनोऽनवच्छेदप्रयुक्तस्य जीवभेदस्याभावेनेत्यर्थः । **गौरवादिति** । कल्पितत्वं मिथ्यात्वम् । प्रातीतिकत्वं तु यदा यदा स्वयं तिष्ठति, तदा तदानावृतं यत् तत्त्वम् । तथा च प्रातीतिकत्वे मिथ्यात्वात् न गौरवम् । प्रत्युत मिथ्यात्वस्य स्वान्यूनसत्ताकाभावप्रतियोगित्वादिघटितत्वात् प्रातीतिकत्वाद्गुरु । तस्मात् गौरवोक्तिः परस्य भ्रान्त्येति बोध्यम् । नन्विन्द्रियसन्निकर्षं विना प्रत्यक्षवृत्त्यसम्भवात् प्रपञ्चो न भायात् । तत्राह—**प्रतीतेरिति ।** मानस्येत्यर्थः । तथा च तावता प्रपञ्चः सत्योऽस्तु । इन्द्रियजमनोवृत्तिं विनापि स्वप्नवत् प्रत्यक्षो वास्त्विति भावः । **परीक्षितत्वेति ।** मानान्तरसंवादाविसंवादेत्यर्थः । व्यावहारिकस्योक्तपरीक्षितत्वेन स्थायित्वसिद्धिः । प्रातीतिकस्य तु न मानान्तरेण संवादो 'नात्र रूप्य'मित्यादिमानेन विसंवादश्चेति भावः । विषयकृतं अनावृतचित्तादात्म्यविशिष्टविषयकत्वम् । **सकर्मकवृत्तीति ।** सकर्मकज्ञानेत्यर्थः । घटप्रकाशरूपा घटकर्तृकस्फुरणरूपा । तथा च एकस्यां क्रियायामेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधादेकस्याः क्रियायाः सकर्मकत्वाकर्मकत्वयोर्विरोधादनावृताचिद्रूपस्फुरणक्रिया घटकर्तृकापूर्वोक्तजानात्यर्थरूपक्रिया घटकर्मिकेति भावः । **अनुकूलयत्न इति ।** कालसम्बन्धप्रयोजकयत्न इत्यर्थः । उक्तमेतत् न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ—'तथा हि फलानुकूलत्वेनैव करोतिशक्यता । न तु यत्नत्वेन फलानुकूलयत्नत्वेन वा । यततिकरोत्योरेकार्थकत्वापत्तेः । 'रथो गच्छती'त्यादौ करोत्यर्थकाख्यातस्य मख्यार्थकत्वानुपपत्तेश्चेत्याशङ्क्य,

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । यत्न एव कृतिः पूर्वाऽपरस्मिन् सैव भावना ॥

यत्नपूर्वकत्वस्य प्रतिसन्धानात् घटादौ कृतत्वव्यवहारात्तदप्रतिसन्धाने सहेतुकत्वप्रतिसन्धानेऽप्यङ्कुरादौ कृतत्वाभावव्यवहारादाश्रयार्थकतृजन्तकर्तृपदस्य कृत्याश्रय एव प्रयोगाच्च न फलानुकूलमात्रं करोत्यर्थः । किं तु तादृशयत्नः सैव भावना । यतः परस्मिन् स्वकार्ये पूर्वा कारणीभूता भावयतीति व्युत्पत्तेः । तथा च करोतिना विवरणादाख्यातमपि तादृशार्थकम् । 'रथो गच्छती'त्यादौ त्वेकदेशे फलानुकूले प्रयोगः । साङ्गवेदाध्येतृवाचकस्य श्रोत्रियपदस्य ब्राह्मणमात्रे प्रयोग इवे'ति कुसुमाञ्जलौ मूलटीकाभ्यामुक्तम् । तण्डुलक्रयणादिकाले पचतीत्यादिप्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य याद-

शोऽनुकूलताविशेषाश्रयव्यापारः परेषामर्थः, तादृशो यत्नो ममापीत्युक्तं शब्दमणावपि । यत्तु यत्नत्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकम् । अनुकूलत्वं तु धात्वर्थस्य संसर्गतया यत्ने भासत इति पक्षधरादिटीकायामुक्तम् । तत् न युक्तम् । वर्तमानत्वादिसमानाधिकरणस्यानुकूलत्वस्य लडादिसमभिव्याहारे सम्बन्धतया भानापत्त्या लडादेर्वर्तमानत्वादौ शक्तिलोपापत्तेः । अथ पचतीत्यादौ समवायादेरेव सम्बन्धत्वेन भानं न तु वर्तमानत्वादेः । तस्य त्वाख्यातात्प्रकारत्वेन भानमिति ब्रूषे, तर्हि तुल्यं तत् अनुकूलत्वे । किं च गम्यादेरपि क्रियामात्रमर्थोऽस्तु । 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ द्वितीयार्थं संयोगादिकं स्वीकृत्य तस्यानुकूलत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः स्वीक्रियताम् । अथ द्वितीयाविभक्तिं विनापि 'चैत्रस्य गमन'मित्यादौ सयोगाद्यनुकूलक्रियात्वरूपेण प्रतीतेस्तेन रूपेण बोधकत्वं विना तस्य सकर्मकत्वानुपपत्तेः । फलानुकूलव्यापारवाचित्वस्य स्ववाच्यव्यापारव्यधिकरणफलवाचित्वस्य वा सकर्मकत्वरूपत्वात् । तेन रूपेण गम्यादिशक्यतावश्यकी । तर्हि 'अकुर. कृत' इति प्रयोगादंकुरो यत्त इत्यप्रयोगात् करोतेस्सकर्मकत्वाच्च करोतिरनुकूलयत्नार्थकः । करोतिना विव्रियमाणत्वादाख्यातमपि तथा । अत एव 'भूवादयो धातव' इति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थकः अन्यथा यतिवदकर्मकतापत्तेरिति महाभाष्ये उक्तम्—'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय' इति सूत्रे च वैयाकरणैरुक्तम्—'कृञोऽकर्मकतापत्तेः न हि यत्नोऽर्थ इष्यते । किं तूत्पादनमेवातः कर्मवत् साधनाद्यपी'ति । उत्पादनमुत्पत्तिप्रयोजकव्यापार. । उत्पत्तिः कालसम्बन्धत्वेनैव निवेश्यते । न तूत्पत्तित्वेन । अननुगतत्वादुत्पत्तिरूपकालसम्बन्धस्यैव कारणप्रयुक्तत्वेन तन्निवेशस्य व्यर्थत्वाच्च । यदि तूत्पत्तित्वेनैवोत्पत्तेः प्रकृते अनुभवः, तदा कालवृत्तित्वमेवोत्पत्तिरनुगता निर्वाच्या । तच्च स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वं कालिकत्वञ्चेत्युभयसम्बन्धेन बोध्यम् । आद्यक्षणे हि तत्सम्बन्धेन जन्यमात्रं वर्तते । एवञ्च 'घटं करोती'त्यादौ घटनिष्ठोत्पत्तेरिव 'पचती'त्यादावपि पाकनिष्ठोत्पत्तेः प्रयोजको यत्नो बुध्यते । यदि च यत्नत्वेनैवाख्यातस्य करोतेश्च शक्यतेत्याग्रहः, तदापि करोतेस्सकर्मकत्वानुरोधाल्लक्षणया अनुकूलोपस्थितेस्सम्भवात्तादृश एव बोधः । यत्तु जानातीच्छत्यादिकमिव करोतिरपि न सकर्मक इति, तन्न । जानातेस्सकर्मकत्वस्योक्तत्वात् इच्छत्यादेरपि फलप्रयोजकेच्छाद्यर्थकत्वेन सकर्मकत्वात् । फलञ्चेच्छायास्सुखादौ प्रमातृसम्बन्धादिः । गवादौ स्वत्वादिः । द्वेषस्य शत्र्वादौ तत्तदनिष्टम् । सुखाद्यनुत्पत्तावपि इच्छादेरुक्तसम्बन्धस्वरूपयोग्यत्वानपायात् । 'सुखमिच्छती'त्यादिप्रयोगो ग्रामप्राप्त्यनुपधानेऽपि 'ग्रामं गच्छती'त्यादिप्रयोगवदिति बो-

ध्यम् । कुत्रापीति । ननु, भावनेतिशब्दस्याख्याततुल्यार्थकत्वेऽपि न सकर्मकता । किं त्वाख्यातस्याख्यातान्तपदस्य वेति चेन्न । नाम्नासिद्धत्वे आख्यातस्य साध्यत्वे च शक्तेर्निरूढलक्षणाया वा स्वीकारेण तयोरतुल्यार्थकत्वात् । तदुक्तं भर्तृहरिणा । 'सिद्धभावस्तु यस्तस्याः साधनादिनिबन्धनः । साध्यभावस्तु यस्तस्याः स आख्यातनिबन्धनः ॥' इति । एवं तृतीयादिविभक्तेः करणादिशब्दस्य च भिन्नार्थकत्वात्तस्या एव साकांक्षत्वम् । न तु तस्य । तस्य तु तृतीयादिविभक्तिद्वारैव तत् । उक्तं हि वार्तिके 'कृदन्तेन कारकशक्तिविशिष्टं द्रव्यमुच्यते । न तु निष्कृष्टा से'ति । वृत्तेः ज्ञानस्य । स्थितेः गतिनिवृत्तेः । अगमनत्वेन गमनसंसर्गाभावत्वेन । यद्यपि 'ग्रामं न गच्छति ग्रामस्यागमन'मित्यादौ गमनस्यैव सकर्मकतया ज्ञेयस्याभावधीः, तथापि 'गच्छ गच्छसि चेद्दूर'मित्यादौ गमिना लक्षणीयस्यागमनस्य सकर्मकत्वसम्भवः । अभावविशेषणे गमने दूरदेशरूपकर्मानन्वयादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । अनावृतचित्तादात्म्यस्योक्तधीविषयत्वादिति शेषः । अभ्युपेत्याह—तत्रापीति । क्रियाननुभवादीति । 'सुखमिच्छती'त्यादेरेव प्रयोगस्य दृष्ट्या सकर्मकत्वमेवेच्छादिक्रियायाः। उक्तं हि वैयाकरणैः 'विषयताप्रयोजककाम एवेच्छत्यादेरर्थ' इति । यद्यपीच्छाया विषयत्वमिच्छोत्पत्तिकालेऽप्यस्ति, तथापीच्छायास्स्वजनकसामग्र्युपहितरूपेण स्वविषयताप्रयोजकत्वमक्षतम् ।अथवा विषयत्वमत्रासत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वरूपम् । तत्प्रयोजकत्वं हि प्रमाणवृत्त्युपहित इव कामद्वेषादिवृत्त्युपहितेऽपि चैतन्ये स्वीक्रियत एव । न हि कामादिवृत्तिमति प्रमाणवृत्तिशून्येऽपि सुखादावुक्ताज्ञानमनुभूयते । अत एव सुखादौ विद्यमाने वृत्त्यस्वीकारपक्षे सुखादेरेवोक्ताज्ञानविरोधित्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचितोऽप्युक्ताज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिद्रूपज्ञानत्वमित्युक्तम् । तत्संश्लेषस्तन्त्रमिति । संश्लेषस्संश्लेपमात्रम् । मात्रेत्यनेन विषयत्वरहितसंश्लेषलाभः । तेन कज्जलादौ वृत्त्यविषयेऽप्यापत्तिर्युज्यते । ननु, कज्जलादौ संयोगादिरूपस्य संश्लेषस्य सत्त्वे मानाभावः । तत्राह—परमाण्वादेरिति । तत्र महत्त्वाभावादिप्रत्यक्षानुरोधेन संश्लेष आवश्यकः । आदिपदाद्रूपाकारवृत्तेरसादौ संश्लेषादापत्तिः । ननु, विषयत्वसंश्लेषोभयसम्बन्धेन वृत्तेर्निवर्तकत्वे गौरवात् वृत्तावपरोक्षत्वजातिं स्वीकृत्य तद्रूपेण विषयत्वमात्रसम्बन्धेन तस्याज्ञाननिवर्तकत्वं स्वीक्रियताम् । अपरोक्षार्थविषयकशाब्दादिधीसामग्र्या अपि तादृशविशिष्टवृत्तिनियामकत्वसम्भवात्तत्रापि तन्निवर्तकत्वम् । तत्राह—तस्मादिति । सन्निकृष्टतेजस्त्वेन सन्निकर्षसम्बन्धेन तेजस्त्वेन । न त्याग इति । 'यद्विशेषयोः कार्यकारण-

भावो बाधकं विना तत्सामान्ययोरपि स' इति न्यायादज्ञानतमोऽन्यतरनाशं प्रति संयोगेन संयुक्तसमवायादिना च सम्बन्धेन तेजस्त्वेन हेतुत्वम् । न चैवं विशेषतः कार्यकारणभावो व्यर्थ इति वाच्यम् । आलोकसंयोगे सति मनश्चक्षुरादिभिस्सह घटादेः संयोगे चासति घटादौ शाब्दादिवृत्त्या आवरणनिवृत्त्यापत्तेश्चक्षुरादिसंयोगे सति आलोकसंयोगे चासति मनोवृत्त्यावरणनिवृत्त्यापत्तेर्विषयत्वसंश्लेषोभयरूपसम्बन्धेन मनोवृत्तेरज्ञाननाशे हेतुत्वं संयोगाद्यन्यतमसम्बन्धेन प्रभायास्तमोनाशे हेतुत्वमित्यस्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकत्वसम्बन्ध एवोक्तोभयसम्बन्धस्थानीयो लाघवादिति तूक्तम् । एवं चापरोक्षत्वजातेस्तद्विशिष्टोत्पत्तौ शाब्दादिसामग्र्या नियामकत्वस्य चाकल्पनाल्लाघवम् । सन्निकृष्टेति तेजःकारणत्वात् । सन्निकर्षसम्बन्धे न मनोवृत्तिकारणत्वेत्यर्थः । तत्रावरणभङ्गे कारणत्वं तत्कार्यप्रवृत्त्यादिकारणत्वं बोध्यम् । वृत्तेर्हि नाज्ञाननाशे हेतुत्वम् । किं त्वावरणविरोधित्वमात्रम् । आलोकस्यापि तमोध्वंसरूपत्वाच्चाक्षुषादिमनोवृत्त्यादिरूपकार्ये हेतुत्वम् । न तु तमोनाश इति बोध्यम् । तस्य मनस्सन्निकर्षस्य । चक्षुरादेरिव मनसोऽपि सन्निकर्षश्चाक्षुषादिकार्ये हेतुः । विनिगमकाभावात् । यदि हि मनो न स्थूलं तार्किकादिमतवत् स्यात्, तदा तस्य जीवनकाले देहात् बहिरगमनान्न घटादिसन्निकर्षसम्भवः। यदा तु युगपद्धस्तपादाद्यवच्छेदेन सुखदुःखादिनानापरिणामभागित्वेन स्थूलं, तदा चक्षुरादितुल्यत्वेन तत्सन्निकर्षः कथं न चाक्षुषादिहेतुः । चाक्षुषादिहेतुतावच्छेदकजातिविशेषस्य तत्रापि सम्भवात् । चक्षुरादेर्मनोमिश्रितत्वात् घटादिसंयुक्तचक्षुरादिभागावच्छेदेनापि तदितरचक्षुरादिभागावच्छेदेनेव विनिगमकाभावेन चक्षुरादौ मनसस्संयोगस्य चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले सत्त्वात् घटादौ मनस्संयोगस्यावश्यकत्वाच्च । न हि मनश्चक्षुरादेरेकदेश एव संयुज्यत इति नियन्तुं शक्यते । किं तु विशारारुतेजोभागबहुलत्वेन तदीयसर्वभागेषु । तथा च चक्षुरादेः क्रियैव मनसो घटादिसंयोगे हेतुः । एवं च घटादौ संयुज्यमानं चक्षुरादिमिश्रित मन एव घटाद्याकारवृत्तिः चक्षुरादिसंयोगनान्तरीयकत्वात् तज्जन्यतया व्यवह्रियते । न तु सा तज्जन्येति लाघवम् । तादृशवृत्तौ चक्षुरादिक्रियाया अपि न हेतुत्वम् । प्रयोजनाभावात् । संयोगविशेष एव घटादिनिष्ठे तस्या हेतुत्वम् । तदर्थमेव चक्षुरादियुक्तमनःक्रियायां प्रमातृप्रवृत्तिरिति संक्षेपः। **अधिष्ठानस्येति** । कर्णादिकं यथा श्रोत्रादेरधिष्ठानं, तथा त्वगेव त्वगिन्द्रियस्याधिष्ठानमिति भावः। **तैजसत्वस्येति** । विषयसंयुक्तेन्द्रियसंयुक्तमनस्त्वस्येत्यपि बोध्यम् । तत्प्रमापकस्य विषयसंसृष्टत्वप्रमापकस्य । ज्ञानवत् चाक्षुषादिमनोवृत्ताविव । **परागित्यादि** ।'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता । संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमा-

णतः॥'इति वार्तिकम् । **प्रकाशकमिति** । साक्षिचित् प्रकाशिका । तदुक्तं सिद्धान्तबिन्दौ—'सर्वानुसन्धातृचैतन्यं जीवेशानुगतं साक्षीत्युच्यते' इति । तथा च बिम्बप्रतिबिम्बचितोरीशजीवत्वपक्षे शुद्धचिदेव तदुभयानुगता साक्षिणी जगदुपादानम् । अविद्याप्रतिबिम्बमनःप्रतिबिम्बयोरीशजीवत्वे तु अविद्याबिम्बत्वोपहिता चित्तथा । अविद्यामनोगतचिदाभासयोरीशजीवत्वे त्वीश एव तथा । तत्र आद्यः पक्षो विवरणकृतः । द्वितीयः संक्षेपशारीरककृतः । तृतीयः वार्तिककृतः । वाचस्पतिमते तु जीव एव तथा । तस्यैवाविद्याविषयत्वोपहिते ईशे तादात्म्येनानुगतत्वात् । घटत्वद्रव्यत्वोपहितयोरिवाविद्याविषयत्वाश्रयत्वोपहितयोस्तादात्म्यसम्भवात्तयोरिव भेदस्यापि सत्त्वात् नेशजीवसाङ्कर्यम् । न हि द्रव्यत्वघटत्वोपहितयोरत्यन्ताभेदः । ईशं प्रति दृश्यमात्रस्यानावृतत्वात् तं प्रति जीवस्य भासकत्वं न वृत्तिसापेक्षमिति दिक् । **कल्पनान्तरेति** । भातीतिव्यवहारे विषयसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिम्बितचितः प्रयोजकत्वे सुखादौ तदसम्भवादनावृतचित्तादात्म्यस्यापि तत्कल्पनया तत्रापि वृत्तिकल्पनया च गौरवं वृत्तावपि वृत्त्यन्तरकल्पनाप्रयुक्तानवस्था चेति भावः । निर्विकल्पकरूपं तार्किकादिसम्मतनिर्विकल्पकतुल्यम् । जानामीत्यादिव्यवहाराविषय इति यावत् । **आच्छादितेति** । यथा सूक्ष्मवस्त्राद्यावृतो दीपोऽन्धतमसविरोध्यप्यनन्धतमसाविरोधित्वाद्द्रव्यत्वादिरूपेणैव घटादेर्व्यवहारे प्रयोजकः न तु रूपविशेषादिमत्त्वेन, तथानभिव्यक्तं चैतन्यमज्ञातत्वेनैव तद्व्यवहारे न तु ज्ञातत्वादिनेति भावः । **आपन्नजाड्येति** । अनभिव्यक्तेत्यर्थः । आपादकत्वं सम्पादकत्वम् । अभिभावकत्व अभिभवप्रयोजकतावच्छेदकरूपवत्त्वम् । प्रयोज्यत्वेन घटितत्वेन । स्वप्रतिबिम्बवद्वृत्त्याकारत्वस्यैवोक्तसम्बन्धरूपत्वात्तत्तदाकारकवृत्तिज्ञानत्वस्यैवोक्ताभिभवप्रयोजकतावच्छेदकत्वाच्चोक्ततत्तदाकारत्वस्योक्तरूपत्वे आत्माश्रय इति भावः । अस्तीत्यादीत्यादिपदात् सन्निति व्यवहारसङ्ग्रहः । अज्ञानेत्यनेनासत्त्वापादकाज्ञानमुक्तम् । **तत्सान्निकृष्टेति** । तदीयव्याप्तिज्ञानादिरूपेत्यर्थः । जन्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकस्य तदीयो यः आकाराख्यस्सम्बन्धविशेषः तद्विशिष्टत्वस्येति यावत् । यद्यप्युक्ताज्ञाननिवृत्तियोग्यत्वमपि तदेव, तथापि तादृशसम्बन्धस्योक्तनिवृत्तिजनकत्वे व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वे चावच्छेदकीभूयोपपादकत्वेन स आवश्यक इति ज्ञापनाय द्वैविध्योक्तिरित्याशयेनाह—**तदुभयमिति** । तदुभयात्मक आकाराख्यस्सम्बन्धः । **स्वकारणेत्यादि** । स्वस्य वृत्तिज्ञानस्य कारणाधीनात् स्वभावविशेषात् अनुगतरूपेणैव कारणनियम्यत्वादनुगतरूपेणैव कार्यनियामकत्वाच्च । तथा चोक्तसम्बन्धं विना तयोरसम्भवात् स

आवश्यकः । तस्य च युक्तिदुष्टतायाः पूर्वमुक्तत्वेऽप्यनिर्वाच्यत्वात् 'घटं जानामी-त्यादिसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वाच्च नापलाप इति भावः । ननूक्तनिवृत्तिजनकतावच्छेदक-रूपवत्त्वेनोक्तनिवृत्तिजनकत्वे आत्माश्रयः । जनकतायां तद्घटितस्यावच्छेदकत्वा-त् । तत्राह—**न चेति** । स्वरूपयोग्यतया तत्तदाकारकत्वेन । तथा च तदाकारता-त्वेनैवावच्छेदके निवेशः । न तु निवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेनेति भावः । दृग्भिन्नत्वा-त् भासकान्यत्वात् । **ब्रह्मणोऽपीति** । दृश्यत्वादिति शेषः । **एकधेति** । ननु, धाप्रत्ययस्य प्रकारोऽर्थः । स च विशेषणीभूतो विषय इति कथमुक्तश्रुतिबलात् नि-र्विकल्पकस्य मोक्षहेतुतेति चेन्न । न हि धीविशेषणरूपप्रकारार्थक एव धाप्रत्यय इति नियमः । एकधा भुक्तमित्यादौ तदसम्भवात् । किं तु क्वचित् कश्चन प्रकार इति प्रकृते विषयमात्ररूप एव प्रकार आत्मदर्शने बुध्यते । इत्यादीत्यादिपदात् 'अ-व्यवहार्यमलक्षणं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते सोऽयमात्मा स विज्ञेय' इत्या-दिश्रुतिसंग्रहः । कारणात्मना सूक्ष्मरूपेण । साधारणस्य साधारणानुगतरूपस्य । अवस्थानां भेदेऽप्यवस्थास्वनुगतरूपं प्रत्यभिज्ञादिबलात् स्वीक्रियत इत्युक्त अन्य-तरत्वेन वोपाधित्वमिति भावः । उद्भूतरूपहीनेऽपि गुहाकाशादौ मुखाद्यवच्छिन्नश-ब्दादिप्रतिबिम्बनोपाधितादृष्टेः **शब्दान्येति** । स्वच्छत्वं प्रतिबिम्बनोपाधितायोग्यत्व-म् । प्रकाशस्वभावत्वेन उक्तोपाधिताविरोधिरूपहीनत्वेन । **अस्त्येवेति** । अनुगत-रूपेणोपाधीनामेकस्य हेतुत्वस्यासम्भवात् प्रतिबिम्बरूपफलं दृष्ट्वा तदनुसारेण तत्त कल्प्यत इति भावः । सत्त्वात्मकताया अपीत्यपिशब्देनेदं सूचितम् । सत्त्वात्मकत्व-मपि नोपाधितायां प्रयोजकम् । जीवेशभेदे अविद्याचित्सम्बन्धादौ चाविद्यानात्म-केऽपि तत्स्वीकारात् । अन्यथा तस्य भास्यत्वानुपपत्तेरिति । **दर्शनादिति** । तथा च दर्शनमेव नियामकम् । यद्यप्याकाशादेः प्रतिबिम्बितत्वं वाचस्पत्यादिभिर्विप्रतिपन्नं, तथापि विवरणकारादिसम्मतमेव । **कथमिति** । स्वप्रतिबिम्बवद्वृत्तिसंयुक्तसमवाय-रूपस्योपरागस्य रूप इव रसादावपि सत्त्वादिति भावः । **रूपं प्रत्येवेति** । रूपावच्छि-न्नमज्ञानं चाक्षुषवृत्त्यवच्छिन्नचिता निवर्त्यते । न तु रसाद्यवच्छिन्नाज्ञानमित्यर्थः । तथा च चिदुपरागसत्त्वेऽपि रसादावज्ञानसत्त्वान्न प्रकाश इति भावः । ननु, य-था प्रभा चक्षुस्सहकारित्वात् तद्ग्राह्यस्यैव भासिका, तथा चिदपि स्यात्तत्रा-ह—**प्रभायामिति** । **सहकारित्वेति** । ग्राह्यभासकत्वेत्यर्थः । विलम्बेन अभा-वेन । विलम्बस्य गन्धाद्यभासकत्वस्य । यदि स्वप्रतिबिम्बवद्वृत्तिसंश्लेषसम्बन्धेन चितो भासकत्वं, तदा आश्रयद्वारेत्युक्तम् । यदि तु तत्संसृष्टवृत्त्यवच्छिन्नचितस्सर्वगत-त्वनियामकसम्बन्धेन भासकत्वं तदाह—**साक्षाद्वेति** । आश्रयाद्वारा वेत्यर्थः । **तेन**

जीवस्य गुरुत्वादौ तादात्म्याभावेऽपि नासङ्गतिः । आकरे बृहदारण्यकभाष्यादौ । उक्तं हि तत्र 'यदि स्वाभाविकं कर्तृत्वं स्यात्, तदात्मनो मोक्ष एव न-स्यात् । अतो दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेत्यादिना कर्तृत्वाभावप्रतिपादनेन स्वभावतोऽकर्तेति ज्ञापितम् । 'ध्यायतीव लेलायतीवे'त्यादिना च पूर्वमकर्तृत्वमुक्तम् । तत्र चासङ्गत्वं हेतुः । कारकसङ्गिनो हि मूर्तस्यैव कर्तृत्वम् । अत एव व्यासः 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते।' इति । **नेयेति** । जीवस्येव ब्रह्मणो वस्तुतोऽसङ्गत्वेऽप्युपादानत्वात् ब्रह्म प्रपञ्चाश्रयः । अत एव 'न च मत्स्थानि भूतानी'ति स्मृतिरिति भावः । **तस्यैवेति** । तथा च स्वप्रतिबिम्बवद्वृत्तिविषयत्वघटितसंश्लेषसम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रतिबिम्बसम्बन्धेनैव वा जीवस्य भासकत्वम् । अत एव न सर्वावभासकत्वप्रसङ्ग इति भावः । अत एव निरुक्तसम्बन्धेन जीवस्य भासकत्वादेव । स्वतः स्वरूपेण । चिद्बिम्बाग्राहके चित्प्रतिबिम्बायोग्ये । वृत्तिं वृत्तिसंश्लेषम् । तदाकारत्वायोगात् स्वतश्चिद्बिम्बाग्राहके प्रतिबिम्बितत्वायोगात् । सूर्यादेः जलादिसंयुक्तमृदादाविव जीवचितो वृत्तिसश्लिष्टे घटादौ प्रतिबिम्बस्य सम्भव इति भावः । ननु, सुखादेरिव शुक्तिरूप्यादेरपि स्वच्छत्वसम्भवात्तत्र वृत्तिकल्पना न युक्तेति चेन्न । अस्वच्छव्यावहारिकरजतादिजातीयं कामयमानस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिरस्वच्छरजतादावेव जायत इति तदनुरोधेन भ्रमस्थले तादृशमेव रजतादिकं कल्प्यते । किं च रजतत्वावच्छेदेनास्वच्छत्वास्वीकारे यस्या व्यावहारिकरजतव्यक्तेरुत्पत्तिद्वितीयक्षणादौ प्रत्यक्षोत्तरं नाशः, तस्याः वृत्तिर्न स्वीक्रियेत । इष्टापत्तौ च 'व्यावहारिकरजतप्रत्यक्षं सर्वमिन्द्रियजन्यमि'ति प्रतिसन्धाय तदर्थमिन्द्रियव्यापारे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति भावः । स्वभावस्य गन्धादिभेदसामानाधिकरण्यस्य । द्रव्यसमवेतस्य चाक्षुषे गन्धादिव्यावृत्तरूपेण रूपादेर्हेतुत्वं रूपादिव्यावृत्तरूपेण गन्धादेः प्रतिबन्धकत्वं वेति न गन्धादौ चाक्षुषादिकमिति भावः । अन्यः वृत्तिसंश्लेषादिरूपः । दृश्यत्वे भास्यत्वे । **अभेदाभिव्यक्तीति** । अभेदाभिव्यञ्जकोपरागेत्यर्थः । सम्बन्धावभासः विषयसाक्षिणोस्सम्बन्धेत्यर्थः । **मायोपाधिकेति** । मायावृत्तिरूपोपाधिघटितेत्यर्थः । अधिष्ठानत्वम् अकल्पिते कल्पितस्य तादात्म्यम् । **असङ्गत्वेऽपीति** । अविद्यादौ यादृशः स्वप्रतिबिम्बरूपस्सम्बन्धस्तादृशस्य घटादावभावेऽपीत्यर्थः । अध्यासेन अध्यासतादात्म्येन । नोपादानत्वं न सर्वभासकताप्रयोजकोपादनत्वपदार्थः । शुद्धस्येति शेषः । **कल्पितानामिति** । परमार्थतश्शुद्धमपि अविद्ययेव दृश्यान्तरैरपि सार्वज्ञ्यादिभिस्सम्बध्यत इति भावः । **तेषामिति** । शुद्धं प्रतीति शेषः । उक्तं च विवरणादौ तथेति भावः । **अन्यस्य अन्यस्मिन् कल्पि-**

तस्य । कल्पिते कल्पितत्वादन्यदनावृतमित्यर्थः । **अज्ञानादीत्यादि** । अज्ञानाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्रकाशेऽप्यशनायाद्यतीतत्वोपलक्षितपूर्णानन्दरूपेणावरणमावश्यकम् । अप्रकशादित्यर्थः । **शक्तिमदविद्येति** । शक्तिनाशाच्छक्तिविशिष्टरूपेणाविद्याया नाश इति भावः । **उच्छेदेति** । ज्ञानमज्ञानप्रयुक्तस्यैवोच्छेदकमित्येवंरूपत्वादित्यर्थः । अज्ञानप्रयुक्तत्वं चाज्ञानव्याप्यत्वम् । तच्चाज्ञाने तद्व्याप्ये अनादिदृश्ये तत्कार्ये चास्त्येव । उच्छेदश्च पूर्वोक्तो बोध्यः । यदि तु ज्ञानमेवाज्ञानस्य नाशस्तदुत्पत्तिक्षणस्य चाज्ञानप्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियम इति स्वीक्रियते, तदा निवर्तकमित्यस्य निवृत्तिरित्यर्थ इति ज्ञानमज्ञानस्यैव निवृत्तिरिति नियमो बोध्यः । तदनङ्गीकारात् ज्ञानादज्ञानस्यैवेति नियमास्वीकारात् अज्ञानभिन्नस्य ज्ञानात् सूक्ष्मरूपता नेत्यस्यास्वीकारादिति यावत् । तथा चैकाज्ञानपक्षे शक्तिभेदस्य शुक्तिरूप्याद्यनुपादानत्वेऽपि शुक्त्यादिज्ञानेन रूप्यादिनिवृत्तिर्युज्यत एवेति भाव. । शक्तिभेदस्य पल्लवाज्ञानस्य वा तदुपादानत्वपक्षे तु बाध एव सम्भवतीत्याह—**शुक्तिज्ञानस्य चेति** । **तूलाज्ञानेति** । मूलाज्ञानीयावस्थातच्छक्त्यन्यतरेत्यर्थः । **अनभ्युपगमादिति** । उपादानमविद्यादिकम् आकाशादिरूपेण परिणमते, मिथस्संयुक्तकपालद्वयादिकं घटादिरूपेण परिणमते इत्येव स्वीक्रियते । तथा च घटादौ कपालादेः सम्बन्धो नास्ति । तस्य हि स्वीकारे घटस्येव कपालद्वयस्यापि गुरुत्वादिकं स्वकार्यानुमानादिकं कुर्यात् । तस्मात् परिणामवाद एव युक्तः । उक्तं चारम्भणाधिकरणभाष्यादौ—'द्रव्यारम्भोऽपि न सर्वत्रारम्भकसंयोगादेवे'ति । तथा चावयवसंयोगेनैव द्रव्योत्पत्तावनुभवविरोधः । शीघ्रमेव प्रभादिस्थले द्रव्यस्योत्पत्तेः । अभिव्यक्तौ प्रमातृचिदुपरागे । **तदवच्छेदेनैवेति** । यद्यपि शुद्धनिष्ठमेव सर्वमावरणं, तथापि तदभिभवो घटाद्याकारवृत्त्या क्रियमाणो घटाद्यवच्छिन्न एव । स हि यद्यज्ञाननाशः, तदा वृत्तिज्ञानस्वरूपत्वात् घटाद्यवच्छिन्न एव । प्रत्यक्षमनोवृत्तेस्तथात्वस्येन्द्रियसन्निकर्षाधीनत्वात् । परोक्षवृत्तिप्रयुक्तस्याभिभवस्य प्रमातृमात्रनिष्ठाज्ञाननाशरूपत्वान्न घटाद्यवच्छिन्नत्वमिति वक्ष्यते । आवरणस्य शक्तिरूपत्वेऽपि तदभिभवो वृत्तिस्वरूपत्वात् तथैव । यदि तु वृत्त्यभावविशिष्टो योऽज्ञानसम्बन्धः, तदभाव एवाभिभवः। न त्वज्ञानस्य नाशः । अज्ञानस्यैकत्वेन घटादिवृत्त्या नाशासम्भवात्, तदापि घटादिवृत्त्या सम्पाद्यमानः स एवेति भावः । **शक्त्यभिभवाद्वेति** । शक्तिरावरणशक्तिः । तूलाज्ञानमावरणविक्षेपशक्तियुक्तं ब्रह्मज्ञानान्यज्ञाननाश्यमूलाज्ञानतादात्म्यानापन्नमज्ञानम् । अवस्थाविशेषस्तु तादृशं मूलाज्ञानतादात्म्यापन्नम् । वक्ष्यति हि 'अज्ञानावस्थायास्तदभिन्नाया' इति । एकदेशनाशस्तु वृत्तौ सत्यामज्ञानं स्वकार्याक्षमं तत्रापि

वृत्तिकालाभावविशिष्टमज्ञानं भानविरोधीत्युपान्त्यपक्षः । वृत्त्युत्पत्तिक्षणोत्तरवृत्तिकालाभावविशिष्टमज्ञानं भानविरोधीत्यन्त्यपक्षः । अत एव यथा प्रतिभटागमनक्षण एव भीरुभटापसरणं, तथा वृत्त्युत्पत्तिक्षण एवावरणाभिभवः । यथा च हस्तसंयोगोत्पत्त्युत्तरं कटस्य वेष्टनं, तथा वृत्त्युत्पत्तिक्षणोत्तरवृत्तिकाले आवरणाभिभव इत्याशयेन दृष्टान्तो युज्यते । अत एव च नानाज्ञानपक्षे शक्तेः ज्ञाननाश्यत्वपक्षे वा वृत्त्यावरणस्याभिभवो वृत्तिरेव वा स इति पक्षद्वयं बोध्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या चरमपक्षाभ्यां भिन्न एव वा एकदेशनाशपक्षो बोध्यः । एकाकारं एकाज्ञानस्वरूपम् । यथा घटादिरूपावस्थास्वनुगतमप्यज्ञान घटादिनाशेऽपि न नश्यति, तथा अज्ञानरूपनानावस्थासु अनुगतमज्ञानं तासां नाशेऽपि न नश्यति । एतावांस्तु विशेषः । यत् घटाद्यवस्थानादिरज्ञानोच्छेदं विना नोच्छिद्यते । अज्ञानरूपावस्था तु स्वानुगताज्ञानवदनादिः तदुच्छेद विनाप्युच्छिद्यते च। न चाज्ञानत्वादेव तासां ज्ञाननाश्यत्वसम्भवात्तत्र मूलाज्ञानतादात्म्यस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । 'अजामेकां' 'अज्ञानेनावृतं ज्ञान' मित्यादिश्रुतिस्मृतिष्वावारकस्यैकस्वरूपाभिन्नत्वप्रत्ययात् 'अज्ञातः पटः' 'अज्ञातो घटः' इत्याद्यनुगतप्रतीतिषु तथाप्रत्ययाच्चेति भावः । अनीदृक्त्वात् । अज्ञानत्वशून्यत्वात् । **प्रागभावान्तरनिबन्धनमिति** । 'अज्ञातो मे घट'इत्यादिप्रत्यक्षधीस्तत्पुरुषीयज्ञानाविषयवृत्तित्वविशिष्टं तत्पुरुषीयज्ञानस्य संसर्गाभावमवगाहत इति परैः स्वीक्रियते। तत्र यथा तत्पुरुषीयकिञ्चिज्ज्ञानविषये घटे तादृशप्रत्यक्षाभावो विषयविधया तादृशप्रत्यक्षे कारणीभूतस्य तादृशाभावस्याभावात्, तथा मन्मते वृत्तिज्ञानमेकाज्ञाननिवर्तकं अन्याज्ञानप्रयुक्तस्य 'घटो न भाती'ति व्यवहारस्यानुत्पत्तौ प्रयोजकम्। तत्त्वञ्च तादृशव्यवहारं प्रति घटाकारवृत्तेः प्रतिबन्धकत्वाद्वृत्तिविषयत्वाभावकालोपहित एव । घटे आवृतत्वस्वीकारात् । वृत्त्यविषयत्वविशिष्टं यदज्ञानं, तदभावविशिष्टचितो भानत्वस्वीकारेण वृत्तिकाले तस्याः घटादौ सत्त्वाद्वा । सर्वथापि तादृशव्यवहाररूपकार्यानुत्पत्तिव्याप्यार्थकं प्रतिबन्धकपदं वृत्तावस्मदीयैः प्रयुज्यते इति समुदायार्थः । प्रतिबन्धकपदेन प्रतिबध्नातीत्येनेन। प्रतिबन्धकतायां 'घटो भाती'त्यादि व्यवहारोत्पत्तिप्रयोजकाभावप्रतियोगितायाम्। सा च भातीत्यादिव्यवहारे वृत्त्यभावविशिष्टसम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वा वक्ष्यमाणरीत्या वा बोध्या । अत्रेदं बोध्यम्। वृत्त्यनवच्छेदकत्वसमानाधिकरणो योऽज्ञानसम्बन्धः, तस्य भातीतिव्यवहारे प्रतिबन्धकत्वात् घटादौ वृत्त्यवच्छेदकत्वकाले तथा व्यवहारः । अथवोक्तसम्बन्धाभावाश्रयतादात्म्यापन्ना चिदेव भानम् । तेनोक्तका-

ले अज्ञानसम्बन्धसत्त्वेऽपि विषयसत्त्वादुक्तव्यवहारः । तदन्यकाले तु विषयासत्त्वादेव नोक्तव्यवहारः । एतस्मिन् पक्षे च प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते । वृत्तिविषयत्वासमानाधिकरणासत्त्वापादकाज्ञानसम्बन्धाभावस्यास्तित्वव्यवहारे प्रयोजकत्वमपि तथैव बोध्यम् । अज्ञानस्य सम्बन्धस्तु सर्वत्र विषयतावच्छेदकत्वम् । तच्च घटादावेव। न सुखादाविति वृत्त्यभावेऽपि सुखादौ भातीत्यादिव्यवहारः । यद्यपि ब्रह्मणि वृत्तिविरहकालेऽप्युक्तावच्छेदकत्वस्याभावात् 'ब्रह्म साक्षात्करोमी'ति व्यवहारापत्तेर्भानं न तद्घटितं, तथाऽपि विषयत्वतदवच्छेदकत्वयोरन्यतरदुक्तावच्छेदकत्वशब्दार्थ इति ब्रह्मणि वृत्तिविरहकाले अज्ञानविषयत्वसत्त्वेन उक्तान्यतराभावस्यासत्त्वात् उक्तान्यतराभावविशिष्टविषयतादात्म्यापन्नसाक्षिणो विषयसाक्षात्कारत्वे दोषाभावः । अवच्छेदाभ्युपगमादिति । अज्ञानस्यैकत्वपक्षेऽपि शुद्धचिन्निष्ठा विषयता काचित् केनाप्यनवच्छिन्ना स्वीक्रियते । सैव ब्रह्मज्ञाननिवर्त्या । अन्यास्तु विषयताः शुद्धचिन्निष्ठा अपि आगन्तुकेनापि कादाचित्कप्रकाशेन घटादिनावच्छिद्यन्ते । यथा घटाद्यत्यन्ताभावस्यानादिविशेषणतासम्बन्धे परमत कालविशेषस्यावच्छेदकत्वं तद्वदेव च तत्र न नियामकापेक्षा । अथवा कादाचित्कप्रकाशस्य घटादिकार्यस्य स्वावच्छिन्नविषयिताकत्वसम्बन्धेनाविद्यानिष्ठायामुत्पत्तौ तादात्म्यसम्बन्धेनाविद्यायाः कारणत्वात् घटादिनिष्ठोक्तविषयतावच्छेदकत्वमविद्यानियम्यमेव । अनादीश्वरादिनिष्ठं तत् केवलम् । न हेतुनियम्यम् । अथवावच्छेदाभ्युपगमादित्यस्याज्ञानविषयता घटाद्यवच्छिन्नेत्यत्र न तात्पर्यम् । किं त्वज्ञानविषये शुद्धचिति घटादिसम्बन्ध इत्यत्र । नन्वेवं सुखादौ भातीतिव्यवहारो न स्यात् । घटादौ हि वृत्त्यभावकाले तद्वारणाय वृत्त्यनवच्छेदकनिष्ठस्याज्ञानतादात्म्यस्योक्तव्यवहारविरोधित्वं वाच्यम् । तच्च सुखादावप्यस्तीति वाच्यम् । सुखादावेकस्याऽविद्यावृत्तेरनादेः स्वीकारसम्भवात् प्रतिभासव्याप्यस्थितिकस्य कार्यस्य विषयित्वसम्बन्धेन तादृशवृत्तिनिष्ठोत्पत्तौ तादृशवृत्तेस्तादात्म्येन कारणत्वसम्भवात् । यदवच्छिन्नगोचरेति । यत्संश्लिष्टा यदाकारा चेत्यर्थः । तदवच्छेदेनैवावरणापसरणादिति । तस्यैवोक्ताज्ञानसम्बन्धाभाववत्त्वादित्यर्थः । आवरणमभानापादकं ग्राह्यम् । तेनापरोक्षवृत्तेः प्रमात्रवच्छेदेनावरणनिवर्तकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसङ्ग इति । अज्ञाननाशं प्रति ब्रह्माकारवृत्तेरेव हेतुत्वात् घटाद्याकारवृत्त्या नाज्ञानस्य नाशः । किं तु तदीयानां घटाद्यवच्छिन्नानां विषयतानां पल्लवाज्ञानानां मूलाज्ञानशक्तीनां चेति न तया मूलाज्ञाननाशप्रसङ्ग इति भावः। तदेवमेकदेशपक्षान्तर्भावेनोपान्त्यान्त्यपक्षयोः व्याख्यानं कृतम् । अथवा तयोः

पक्षयोः उपपादनं पूर्वमेव कृत्वा 'ननु, चैतन्यस्य निरवयवत्वा'दित्यादिनोक्तपक्षाभ्यां भिन्नत्वेन स्वीकृत्य एकदेशनाशपक्ष उपपाद्यते । तत्र यदवाच्छिन्नेत्यादेरयमर्थः । यत्कालावच्छेदेन घटादौ मनोवृत्तिः, तत्कालावच्छेदेन नाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् । किं तु तदन्यकालावच्छेदेन । तथा चास्मिन् पक्षे अज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वविशिष्टघटादेस्तादात्म्यविशिष्टा चिदेव घटादेर्भानम् । अस्तित्वं त्वसत्त्वापादकाज्ञानघटितमिति लाघवम् । यत्तु शुक्त्यादिज्ञानस्याज्ञानशक्तिनाशकत्वमयुक्तम् । शक्तेर्भ्रमोपादानत्वे अज्ञानत्वापत्तेः । भ्रमानुपादानत्वे तन्निवृत्तावपि भ्रमानिवृत्त्यापत्तेः । शक्त्यन्यस्याज्ञानस्य वैयर्थ्याच्चेति, तन्न । भ्रमोपादानत्वेऽपि हि शक्तेर्नाज्ञानत्वम् । तादृशशक्तिमत्त्वस्यैवाज्ञानलक्षणत्वात् । अत एव न तस्या वैयर्थ्यम् । कार्यप्रयोजकशक्तिमत्त्वं विना कारणत्वासम्भवात् । अथ वा शक्तिर्नोपादानम् । किं तु तद्वदज्ञानम् । शक्तिर्हि मीमांसकमते कारणतैव । न तु कारणम् । तन्मात्रस्य निवृत्त्यापि रूप्यादिनिवृत्तिस्सम्भवत्येव । शक्तिविशिष्टरूपस्योपादानस्य नाशात् । यदपि नानाज्ञानपक्षे अज्ञानीयनानाशक्तिपक्षे च शुक्त्यादिज्ञानेन किञ्चिदज्ञानस्य शक्तेश्च नाशः । अज्ञानस्य शक्त्यन्तरस्य च कार्यक्षमतया अवस्थानं न युक्तम् । सर्वत्राज्ञाने शक्तौ च कार्याक्षमत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादेकाज्ञानपक्षस्यैव युक्तत्वादिति। तदपि न युक्तम् । 'ज्ञानादज्ञानं नष्ट'मितिप्रत्ययस्य बाधस्य चोपपादनाय नानाज्ञानशक्तिपक्षयोरपि युक्तत्वात् । **अधिष्ठानचैतन्यमिति** । जीवचैतन्यस्य भासकत्वपक्षेऽपि तस्याधिष्ठानीभूतचित्स्वरूपकत्वादयमुपसंहारो युक्तः । अत एव प्रकाशकं तावदधिष्ठानचैतन्यमेवेत्यादिपूर्वग्रन्थः यथाश्रुतोऽपि रम्य एव । एवञ्च जीवस्य सर्वगतत्वजगदुपादानत्वयोः स्वीकारपक्षे जीवस्यैव भासकत्वं पूर्वोक्तं न विरुध्यत इति बोध्यम् । ननु, एकजीववादे जीवस्य जगदुपादानत्वादावरणभङ्गार्थैव घटादौ वृत्तिः । तथा चैकस्य प्रमातुः तादृशवृत्तिकाले अपरस्यापि घटादिकमपरोक्षं स्यात् । एवमेको जीवोऽसङ्गः सर्वगतो ब्रह्मैव जगदुपादानमितिपक्षे साक्षिचिदुपरागार्थैव सा । तथा चोक्तापत्तिः । साक्षिणः सर्वान् प्रमातॄन् प्रत्यविशिष्टत्वेनघटादिचित्युपरक्तत्वादित्यत आह-**तदयमित्यादि** । **प्रमेयचैतन्यमिति** । जीवचैतन्यस्य भासकत्वपक्षेऽपि तद्भास्यं घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यम्।मनोवृत्तेस्तदाकारत्वात्।घटादेस्तु तदवच्छेदकत्वस्यैव स्वीकारात्।घटादिकं तु तादृशेन प्रमेयचिता भास्यते । अत एव तत् स्वयं भासमानं सत् स्वाध्यस्तं घटाद्यपि भासयतीति मूले अग्रे वक्ष्यते। **अन्तःकरणेति**। देहावच्छिन्नमनोभागेत्यर्थः । **अन्तःकरणवृत्तीति** । देहविषययोर्मध्यस्थमनोभागेत्यर्थः । **प्रमाणमिति** । वि-

षयस्थमनोभागावच्छिन्ना चित्तु प्रमितिरिति शेषः । विषयीभूतचिति आवरणाभिभवस्य फलस्य विषयगतमनोभागसम्बन्धाव्यवहितोत्तरक्षण एव सम्भवत्त्या तदवच्छिन्नचिदेव क्रियारूपा प्रमितिः । तस्यास्तु प्रमातृव्यापाराविष्टेनोक्तमध्यभागेन सम्पत्त्योक्तमध्यभागावच्छिन्ना चित् प्रमाणम् । कर्तृव्यापारेण हि नमनोन्नमनादिनाविष्ट कुठारादिकं भिदादिक्रियानिष्पादकं करणं भवति । तादृशकरणं प्रति देहावच्छिन्नप्रयत्नेन देहावच्छिन्नभागस्य प्रेरकत्वात् प्रमासाधनसकलकारकेषु स्वतन्त्रत्वाच्च तदवच्छिन्ना चित् प्रमात्री । केवलस्योक्तभागस्याचेतनत्वात् । केवलचितोऽपि निर्व्यापारत्वात् कर्तृत्वासम्भवात् मिथस्तादात्म्यं प्राप्तस्य तदुभयस्य प्रमातृत्वम् । तस्य च तादृशेनैव चिदात्मकेन स्वव्यापारेण प्रमारूपेण विषयं व्याप्नुयामहमितीच्छया तादृशव्यापाररूपेण विषयसंश्लिष्टपरिणामप्राप्तेस्तस्या अपि विषयशरीरमध्यस्थतादृशपरिणामप्राप्तिद्वारकत्वात् । प्रमितिप्रमाणयोरपि चिदचिद्रूपत्वम् । न हि चैत्रकुठारछिदानामिव प्रमात्रादीनां मिथोऽत्यन्तभिन्नत्वम् । अपि तु प्रमामुद्दिश्यैव प्रमातुः प्रयत्नोदयात् प्रमायाश्च प्रमातृपरिणामरूपत्वेन चिदचिद्रूपत्वमेव । ननु' चक्षुरादीनामपि प्रमाणत्वसम्भवात् तदनुक्त्या न्यूनतापत्तिरिति चेन्न। प्रत्यक्षप्रमामात्रे प्रमाणादिकं प्रकृते विवक्षितम् । तच्चोक्तमेव । चक्षुरादिकं तु तद्विशेषे प्रमाणम् । तथा च तदनुक्तिर्न दोषः । किञ्चान्तःकरणवृत्तीत्यनेन चक्षुरादिद्वारेत्यनेन चक्षुरादिकमपि प्रमाणमित्युक्तमेव । मनो हि चक्षुरादिनैक्यं प्राप्तमेव विषयसंश्लिष्टरूपेण परिणमते । तथापि त्रयाणामौपाधिकभेदसत्त्वेऽपि । **यदीयेति।** यत्प्रमातृसम्बन्धीत्यर्थः । तथा च प्रमातुरुपरागार्थैव वृत्तिर्न साक्षिण इति नैकप्रमातृवृत्त्या अपरप्रमातृप्रत्यक्षता घटादेरिति भाव । यत्प्रकाशक यदवच्छिन्नम्।**यत्प्रमातृचैतन्येति।** यत्प्रमातृमनोवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येत्यर्थ.। जानाति साक्षात्करोति।अन्यम् अस्वच्छमन्यम्। तेन स्वच्छस्य सुखादेर्वृत्तिं विनैव प्रत्यक्षत्वेऽपि न दोष। अन्यः अन्यजीवः। तेनेशस्य चक्षुरादिद्वारकवृत्तिं विनैव सकलदृश्यप्रत्यक्षवत्त्वेऽपि न दोषः । तदवच्छेदेन तद्विषयावच्छेदेन । अज्ञाननिवृत्त्या अनभिव्यक्तिनिवृत्त्या। तेन वृत्तेः प्रमातृचिदुपरागार्थत्वपक्षस्यापि संग्रहः। अनुपरागस्याप्यनभिव्यक्तित्वात् निवृत्त्या भासमानं निवृत्त्यभिन्नस्य भासमानत्वस्याश्रयः । **फलमिति** । वृत्तेरेवावरणनाशत्वात् प्रमात्रुपरागत्वाच्च फलत्वात्तद्विशिष्टरूपेण घटादिचैतन्यं फलम् । न च फलत्वं क्रियारूपवृत्तेरनुपपन्नमिति वाच्यम् । घटादिसंयोगोपधायकक्रियोपहितरूपेण वृत्तेः क्रियात्वं तादृशसंयोगोपहितरूपेण फलत्वमिति स्वीकारात् । तादृशरूपयोः पौर्वापर्यात् फलव्याप्यं फलभास्यम् । ननु, परोक्षवृत्तिस्थलेऽप्यावरणं

नष्टमित्यनुभवात् परोक्षभ्रमोच्छेददर्शनाच्चावरणभङ्गस्य वाच्यत्वात् । तत्रापरोक्षभ्रमस्योच्छेदः स्यात् । पर्वते वह्निं जानामी'तिवत् 'पर्वते वह्निं साक्षात्करोमी'ति व्यवहारः स्यात् । तत्राह—**यन्निष्ठेत्यादि** । निष्ठा संश्लिष्टा । तन्निष्ठं तदवच्छिन्नाश्रयताकम् । तदाकारं तदवच्छिन्नविषयताकम् । अज्ञानमनभिव्यक्तिम् । स्फुरति भानाश्रयः । आदिपदात् 'घटं साक्षात्करोमी'त्यादिसङ्ग्रहः । **मे इति** । प्रमातृविशेषनिरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । तस्य च स्फुरणघटके अज्ञाने अन्वयः । इदमेव असत्त्वापादकाज्ञानमेव । अभानापादकत्वमसत्त्वापादकत्वं च जातिविशेषौ । **प्रमात्रवच्छिन्नेति** । विषयनिष्ठवह्न्यादिजनकत्वादसत्त्वापादकस्याप्यज्ञानस्य विषयनिष्ठत्वं वक्तुमुचितम् । अन्यथा ह्रदादिचित्सम्बन्धरूपविशेष्यताया वह्न्यादिचित्सम्बन्धरूपप्रकारतावच्छिन्नत्वासम्भवात् । न हि दूरस्थयोरवच्छेद्यावच्छेदकत्वं सम्भवति । अभानापादकस्याप्यज्ञानस्य प्रमात्रवच्छिन्नत्वे प्रमाणाभावः । प्रमातृविशेषस्य तु निरूपकत्वमेवाज्ञाने सम्बन्धः । अन्यथा 'ब्रह्म मे न स्फुरती'त्यादौ का गतिः । न हि मूलाज्ञानं प्रमात्रवच्छिन्नम् । तथा च द्विविधमप्यज्ञानं विषयेणैवावच्छिन्नं न प्रमात्रेति युक्तं पश्यामः । सिद्धान्तबिन्दुटीकायामधिकं विवेचितमस्माभिः । **साक्षादेवेति** । अवच्छेदकतारूप इत्यर्थः । **परम्परेति** । अभ्युपेत्य वादोऽयम् । आकाराख्यविषयतायास्साक्षात्सम्बन्धस्याचार्यैरेव स्थलान्तरे उक्तत्वात् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां प्रतिकर्मव्यवस्था ॥

स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वस्येति । ज्ञातत्वे सत्यज्ञातत्वमेव प्रयोजकम् । ज्ञातस्याज्ञातत्वं च न विरुध्यते । स्वरूपविशेषरूपाभ्यां ज्ञातत्वाज्ञातत्वसम्भवादित्याशयेनोभयरूपोक्तिः । यद्यपि सद्रूपपूर्णानन्दरूपयोर्न न्यूनाधिकवृत्तिकत्वरूपस्सामान्यविशेषभावः, तथापि भ्रमे भासमानाभासमानत्वरूपो बोध्यः । **तत्राज्ञातेति** । यद्यपि स्थाणुत्वमन्यत्र ज्ञातमपि स्थाणावज्ञातमित्यज्ञातविशेषवत्त्वमक्षतं, तथापि भ्रमधर्मिणि ज्ञातविशेषस्यान्यत्राज्ञातत्वेऽपि भ्रमानुत्पत्तेस्तत्राज्ञातेत्यवश्यं वाच्यम् । तथा च गौरवमिति भावः । स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात् स्वप्रकाशचिद्रूपज्ञानात् । पूर्णानन्दत्वादिना चाज्ञानात पूर्णानन्दसत्यादिस्वरूपाज्ञानाच्च । **उपपन्नमिति** । यद्यप्युक्तरूपद्वयमेकं, तथापि तयोराविद्यकानादिभेदः स्वीक्रियते । 'पूर्णानन्दो नास्ति न भाति चिद्रूपमस्ति भाती'ति व्यवहारात । तथा च रजतादिभ्रमेषु शुक्त्याद्यवच्छिन्नमिव जगद्भ्रमेऽनवच्छिन्नमेवाज्ञातत्वं प्रयोजकमिति भावः । वस्तुतस्तु विचारतस्तु । **सुलभमिति** । अज्ञातस्वरूपत्वमेव भ्रमे प्रयोजकम् । न त्वज्ञातविशेषवत्त्वम् । 'सोऽय'मित्यादिभ्रमे तथा दर्शनात् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमे प्रयोजकस्याज्ञात-

त्वस्य विशेषावच्छिन्नत्वेनाज्ञातविशेषवत्त्वं प्रयोजकमिति न नियमः। **विशेषस्य हि** शुक्तित्वादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वाभावात्। अथापि यदि तवाज्ञातविशेषवत्त्वमपेक्ष्यते, तदा तदस्त्येव प्रकृते इति भावः। कल्पितसामान्यविशेषाणां स्वरूपेण मिथ्याभूतानां घटकपालादिसामान्यधर्माणाम्। **प्रवाहानादित्वादिति**। तथा च कपालादिसामान्ये घटादेरध्यासेऽपि घटादिसामान्ये न कपालादेरध्यासः। किं तु स्वावयवे तस्यापि स्वावयवे इति तत्तत्सामान्यानां प्रवाहानादित्वान्नान्योन्याश्रयः। नन्वाकाशादेरध्यासे सत्त्वानन्दत्वादिकमेव सामान्यधर्मः। 'सदाकाश'मित्यादिभ्रमोदयात्। तथा च सत्त्वादीनामपि संसृष्टरूपेण ब्रह्मधर्मतया कल्पितत्वात्तदध्यासे आकाशादिकमेव सामान्यमित्यन्योन्याश्रयः। तत्राह—**सत्त्वेति**। सत्त्वानन्दत्वादिसामान्यधर्मस्यानादिसंसर्ग एव ब्रह्मणि स्वीक्रियते इति नान्योन्याश्रयशङ्का। तस्य सादित्वस्वीकारेऽप्यज्ञानविषयत्वमेव तदध्यासे सामान्यम्। नाकाशादिः। तच्चानाद्येवेति न तदध्यासे अन्यसामान्यापेक्षेति भावः। **व्यक्तिभेदेनेति**। वस्तुतस्तु, भ्रमे भासमानत्वमेव सामान्यत्वम्। न तु नानाव्यक्तिवृत्तित्वम्। एकमात्रवृत्तिधर्मविशिष्टेऽपि धर्मिण्यारोपात्। **कथमिति**। 'इदं रजत'मिति भ्रमे तादृशसंस्कारस्य सादृश्यादिविशिष्टधर्मिज्ञानोद्बुद्धस्य यथा हेतुत्वं, तथा 'सदाकाश' मित्यादिभ्रमे तादृशसंस्कारस्यापीति भावः। ननु, सद्रूपं नाधिष्ठानम्। अध्यसनीयानुविद्धत्वेनाप्रतीयमानत्वात्तत्राह—**न हीति**। नन्वध्यसनीयापेक्षया अधिकसत्ताको योऽज्ञातविशेषः, तद्वत्त्वमधिष्ठानत्वे तन्त्रम्। रूप्यादौ तथादर्शनात्तत्राह—**यद्वेति**। न तु विशेषाज्ञानं न त्वधिष्ठानवृत्तितादृशविशेषस्याज्ञानम्। 'नायं स'इत्यादिभ्रमे शुद्धव्यक्तिमात्राज्ञानस्यैव हेतुत्वेन तदधिष्ठाने तादृशज्ञानस्याहेतुत्वादिति शेषः। प्रधानपदेन यदि कालान्तरे देशान्तरे वा विद्यमानमध्यस्तजातीयमुच्यते। तत्राह—**अत्रापीति**। यदि तु तादृशं सत्त्वमुच्यते, तत्राह—**अध्यासो हीति**। विपरीते भ्रमजन्यसाधारणेन संस्कारत्वेन हेतुत्वे। हेतुः प्रयोजकम्। न तु तत् न तु प्रमाघटकतया अधिष्ठानं प्रयोजकम्। **शून्येति**। तथा चाधिष्ठानप्रमाया हेतुत्वेन अधिष्ठानं यथा सत्यमपेक्ष्यते, तथा प्रमाजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वेन प्रधानमपि सत्यमिति भावः। भ्रमाहेतुत्वे भ्रमाप्रयोजकत्वे। अज्ञानद्वारा अज्ञातत्वोपहितरूपेण। हेतुत्वेन उपादानत्वेन। अज्ञानकल्पितत्वेन अज्ञानप्रयुक्ततायोग्यत्वेन अस्वप्रकाशत्वेनेति यावत्। तथा च जडस्य प्रकाशाप्रसक्त्या नाज्ञातत्वमिति भावः। **भ्रमाबाधकत्वेति**। व्यावहारिकभ्रमाबाधकत्वेत्यर्थः। ननु, मिथ्याविषयकमप्युक्तभ्रमबाधकमस्तु। तत्राह—**जगतीति**। विरुद्धं व्यावृत्तरूपम्। तत्त्वं बाध्यापेक्षया

ऽधिकसत्ताकम् । उपदर्शयता विषयीकुर्वता । एवकारः शेषः । ननु, आचार्यै- रेव द्वितीयमिथ्यात्वविवेचने स्वाप्ननिषेधस्य स्वाप्नबाधकत्वमुक्तम् । सत्यम् । तत्र बाध- कत्वं भ्रमत्वज्ञापकत्वम् । न तूच्छेदकत्वमित्यस्माभिर्व्याख्यातम् । तथा च स्वाप्न- स्य गजाद्यभावस्य स्वाप्नगजादिसमसत्ताकत्वेन अन्यूनसत्ताकाभावघटितं मिथ्यात्वं ज्ञापयन्निषेधो बाधक इत्युच्यत इति बोध्यम् । **न चेति**। तत्कल्पीयज्ञानजन्यसंस्कारस्य पूर्वमभावात् इति शेषः । **पानादाविति** । इष्टसाधनत्वस्मृत्यसम्भवेनेति शेषः । **कार्यानुमेयेत्यादि** । यतः कार्यलिङ्गैकगम्यः संस्कारः, अतः कार्यात् पूर्वं तदप्र- तीतेः तत्सत्त्वे मानाभावादित्यर्थः । **प्रतीत्यभावेऽपीति** । ननु, संस्कारकल्पनागौ- रवात् अध्यस्तत्वमात्रस्याशादेस्त्यक्तुं युक्तमिति चेन्न । तत्तज्ज्ञाननाशस्यैव संस्कारत्वे- न त्वयापि संस्कारस्य पूर्वानुभूतविषयकस्यावश्यं वाच्यत्वेनागौरवात् । **प्रपञ्चान्त- रविषयतेति** । उक्तनिषेधप्रतियोगित्वेन प्रपञ्चान्तरविषयतेत्यर्थः । **निरुपाधिकेऽ पीति** । न च 'पीतश्शङ्ख' इत्यादौ चक्षुषा सहितस्य पित्तद्रव्यस्य शङ्खादौ संसर्गा- त्तदीयपीतत्वमनुभूयमानमारोप्यत इति जपासंयुक्तस्फटिकादौ लौहित्यादिधीवदौ- पाधिकाध्यास एवायमिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्य शङ्खादिसंयोगे पुरुषान्तरेण तस्य तद्गतपीतरूपस्य वा ग्रहणापत्तेः पुरुषान्तरं प्रति तदयोग्यत्वकल्पने गौरवापत्तेश्च । चक्षुर्गोलकस्थपित्तद्रव्यस्यैव स्मर्यमाणपीतिमभ्रमजनकत्वादादिपदग्राह्ये रजतपात्रादौ स्थिते जलादौ नैल्यभ्रमे सोपाधिकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । न हि तत्र स्वसमीप- वर्तिनि स्वधर्मसंक्रामकस्योपाधिपदार्थस्य सम्भवोऽस्ति । **प्रागवगतमिति** । प्रधानस- म्बन्धितया यत् कदाचिदवगतं, तस्यैव सादृश्यस्य शुक्लत्वादेर्ज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञान- विधया प्रधानसंस्कारोद्बोधद्वारा भ्रमहेतुत्वात् प्रागवगतत्वमावश्यकम् । अध्यासस- मये अध्यासोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे । प्रागेव अध्यासोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षण एव । **संशायकत्वादिति**। प्रधानस्य लौहित्यादिमत्तया अधिष्ठानस्य च स्फटिकादेर्लौहि- त्याद्यभाववत्तया ज्ञानात्तदुभयवृत्तित्वेन द्रव्यत्वादिज्ञानस्य साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञा- नविधया संशयहेतुत्वादित्यर्थः। तथा च संशयसामग्र्यां सत्यां न निश्चयरूपो भ्रम इति भावः। सादृश्यं सादृश्यादिधीः । उद्बोधेन शक्त्युत्पादनेन । **अथ वा न स्वतो भ्रम- कारणमिति** । सादृश्यधीत्वेन भ्रममात्रे न कारणमित्यर्थः। संस्कारोद्बोधनेन सं- स्कारसहकारित्वेन । **सामग्रीति**। क्वाचित्कभ्रमसामग्रीत्यर्थः । एवं च संस्कारस- हकारिविशेषत्वमेवोद्बोधकत्वमिति स्वीकारेऽपि न क्षतिः । **प्रणिधानसूत्र इ- ति** । गौतमीयन्यायपञ्चाध्यायीतृतीयाध्यायद्वितीयाह्निकस्थे 'प्रणिधाननिबन्धाभ्यास- लिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्ति-

व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्य' इति सूत्र इ-त्यर्थः । प्रणिधानं मनोधारणं यस्मिन् विषये तद्गतविशेषस्य स्मारकम् । अ-भ्यासः ज्ञानावृत्तिकृतः संस्कारः शीघ्रं स्मारकः । लिङ्गं व्याप्यव्यापके । लक्षणं व्यावर्त्यव्यावर्तके । सादृश्यं सदृशाः । परिग्रहः स्वस्वामिनौ । आश्रया-श्रितौ पोषकपोष्यौ । सम्बन्धः शिष्याचार्यादयः । आनन्तर्यं पूर्वापरकालानु-ष्ठेयाः स्नानतर्पणादयः । वियोगः वियुक्ताः । एककार्यम् एककार्याः । अतिशयः आश्रयान्यूनाधिकाः । विरोधो विरुद्धाः । व्यवधानमसिकोशादय आच्छाद्याच्छा-दकाः । प्राप्तिः प्राप्यप्रापकौ । निबन्धः एकवाक्योक्ताः प्रमाणप्रमेयाद-यः । एते मिथः स्मारकाः । सुखदुःखे अनुभूयमाने स्वमूलस्य । इच्छा स्नेह । अर्थित्वमप्राप्तेच्छा । रागो लब्धविषये बुभुक्षा । एते द्वेषश्च यत्र विषये जातास्तस्य मुहुस्स्मारकाः । भयं यतो जातं तस्य । धर्मः गतजन्मादे । अधर्मो यस्य ज्ञा-नाद्दुःखं जायते तस्य । निमित्तमुन्मादादिकम् । सूत्रे स्मृतिरिति शेषः । **गुणावयव-सामान्येति** । गुणद्वारा अवयवद्वारा वा सादृश्येत्यर्थः । कारणान्तरं सादृश्य-निरपेक्षदोषादिकारणम् । **घटादीनामिवेति** । तथा च विषयविधया अविद्याया-स्तत्र जनकत्वादेवाविद्यारूपदोषजन्यत्वमप्रामाण्यप्रयोजकं स्थितमेव । न हि भ्रमत्वेन दोषजन्यत्वं तत्प्रयोजकम् । तत्तदननुगतदोषकार्यत्वस्य भ्रमत्वाविशेषिततत्तद्व्य-क्तित्वादिनैवावच्छेदात् । अपि तु भ्रमत्वव्याप्यरूपेण दोषजन्यत्वं तत्प्र-योजकम् । तथा चाविद्यारूपविषयजन्यवृत्तिज्ञानमात्रनिष्ठधर्मस्योक्तविषयजन्य-तावच्छेदकस्यापि भ्रमत्वव्याप्यत्वेन तद्रूपेण जन्यत्वमपि तथा । न च वि-षयजन्यप्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमावश्यकम् । तदभावान्न विषयजन्यत्व-मिति वाच्यम् । इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्यैवोक्तनियमात् । तार्किकादिनव्यमतेऽ-पि सुखादिप्रत्यक्षस्येन्द्रियाजन्यत्वस्वीकाराच्च । **साधिष्ठानकत्वेति** । यस्य ज्ञा-नादध्यासोच्छेदस्तत्तादात्म्येत्यर्थः । **उपपद्यत इति** । ननु, बाधितविषयकत्वेन भ्रमत्वं नित्यज्ञानस्य दोषाजन्यत्वेऽपीत्ययुक्तम् । गुणाप्रयुक्तत्वेन प्रमात्वस्येव दोषा-प्रयुक्तत्वेन भ्रमत्वस्यापि स्वतस्त्वापत्तेः । अत एव शाबरवाक्ये दुष्टकरणजन्य-त्वं मिथ्यात्वधीश्च समुच्चितमुभयमप्रमात्वप्रयोजकमित्यर्थ इति चेन्न । भावान-वबोधात् । यथा हि तार्किकमते जन्यप्रमात्वं गुणजन्यतावच्छेदकम् । न तु प्र-मात्वमात्रम् । तस्य नित्यसाधारण्यात् । तथा जन्यभ्रमत्वमेव दोषजन्यतावच्छे-दकम् । न च तावता तस्य स्वतस्त्वम् । शाबरवाक्यं तु नोभयस्याप्रमात्वप्रयो-जकत्वपरम् । चरमस्यैव तत्सम्भवात् । आद्यं तु जन्यभ्रमत्वस्य दोषजन्यतावच्छेदक-त्वज्ञापनाय । तदपि भ्रमत्वे बौद्धसम्मतस्य स्वतस्त्वस्य निरासायेति बोध्यम् ।

यदपि विषयजन्यप्रत्यक्षत्वं प्रमात्वव्याप्यमिति । तदपि न । अनुभूयमानरक्तत्वादेः स्फटिकादावारोपे व्यभिचारात् । **कुतो नेति** । ईक्षणाभावात् आकाशादिसृष्टौ विलम्बः । ततश्च देहादिसृष्टौ विलम्ब इति भावः । ननु, कुत ईक्षणोत्पत्तौ विलम्ब इति चेत् । परेषां मतेऽप्याद्यकार्यस्योत्पत्तौ कुतो विलम्बः । अथ तार्किकाणां द्व्यणुकोत्पादकसंयोगः परमाणुक्रियाविशेषादेव । साङ्ख्यानां सत्त्वादिगुणपरिणामविशेषादेव महत्तत्त्वोत्पत्तिः । तथा च प्रलये आद्यकार्यविलम्बः तदभावादिति चेत् तर्हि ममापि तथैव समाधानम् । यथा हि साङ्ख्यानां मते प्रलये सत्त्वादिगुणानां परस्परापेक्षयोद्रिक्तपरिणामस्य सृष्टिप्रयोजकस्यास्वीकारेऽपि परस्परापेक्षया समाना एव परिणामाः स्वीक्रियन्ते, तथा मन्मतेऽपि । एतावांस्तु विशेषः । यत्तैः क्षणिकाः परिणामास्स्वीक्रियन्ते । 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चिच्छक्ते' रिति तत्सिद्धान्तात् । अस्माभिस्तु क्षणद्वयस्थायिनस्ते स्वीक्रियन्ते । उत्तरपरिणामस्य पूर्वपरिणामनाशकत्वात् । **तात्त्विकत्वादिति** । प्रामाण्यापात इत्यग्रेऽन्वयः । प्रामाण्यं तात्त्विकप्रामाण्यम् । ननु, दोषाणामेव प्रतिबन्धकत्वात् कथं तात्त्विकप्रामाण्याश्रयस्योत्पत्तिः । तत्राह—**अतात्त्विकेनेति**। **तात्त्विककार्येति**। तात्त्विकप्रामाण्याश्रयेत्यर्थः । तेन तस्यायुक्तत्वे दृष्टान्तमाह—**बौद्धेनेति** । दुष्टतया दोषजन्यतया । **समसत्ताकत्वेनेति** । ननु, स्वसमसत्ताकेऽपि ब्रह्मज्ञाने अविद्यादोषो नाप्रामाण्यप्रयोजकः । मिथ्यात्वात् । अतोऽद्वैतज्ञानेऽपि तथा । न च ब्रह्मज्ञाने अविद्याया उपादानत्वेऽपि भ्रमत्वेन नाविद्यादिदोषनिमित्तकारणतानिरूपितकार्यतेति सा न तथेति वाच्यम् । न ह्युक्तकार्यता भ्रमत्वेन प्रपञ्चज्ञानेऽप्यस्ति । किं तु कार्यत्वेनाविद्योपादानतानिरूपितकार्यतैवेत्यत आह—**कार्यकारणभावनियमेनेति** । तथा च यत्र विषयेऽविद्योपादानं तस्यैव ज्ञाने अप्रामाण्यप्रयोजिकेति न ब्रह्मज्ञाने सा तथेति भावः । **सत्यतापातः** तात्त्विकप्रामाण्यादिरूपस्य भ्रमवैलक्षण्यस्यापातः । ननु, विद्यमानस्याप्यविद्यादोषस्य मिथ्यात्वेन तात्त्विकस्य तदभावस्य सत्त्वात् कुतो न तात्त्विकप्रामाण्यापातः । तस्य ब्रह्मज्ञाने तत्प्रयोजकतया क्लृप्तत्वात् । तत्राह—**कारणीभूतेति** । दोषाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणदोषाभावे । तथा च नोक्ताभावः ब्रह्मज्ञाने उक्तप्रयोजकत्वेन क्लृप्तः । आवयोः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन ब्रह्मज्ञाने प्रामाण्यस्योक्तप्रयोजकं विनापि तात्त्विकत्वसम्भवात् । न हि तदपवादकं बाधकज्ञानं तत्रास्ति । उक्ताभावमात्रस्य तात्त्विकप्रामाण्ये प्रयोजकत्वे काचादिदोषस्य मिथ्यात्वेन तत्कालेऽपि तदभावस्य तात्त्विकस्य सत्त्वेनोक्तदोषजन्येऽप्युक्तप्रामाण्या-

पत्तेश्च । अत एव भ्रमत्वे दोषस्य प्रयोजकत्वात्तदभावे तात्त्विको दोषाभावः प्रयोजक इत्यपास्तम् । अथ प्रतियोगिव्यधिकरणः स भ्रमत्वाभावे प्रयोजक उच्यते । तदपि न । तावता काचादिदोषाभावस्य तत्सम्भवेऽप्यविद्याभावस्य तादृशस्य तदसम्भवात्तत्काले द्वैतज्ञानस्यैवाप्रसिद्ध्या तत्र तत्प्रयोजकत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वादिति भ्रमवैलक्षण्यं न द्वैतज्ञाने आपादयितुं शक्यते इति भावः । नन्वेवं द्वैतज्ञाने भ्रमत्वं निर्मूलम् । न हि तस्य भ्रमत्वेन रूपेण कार्यता । मानाभावात् । तत्राह—**कारणमिथ्यात्व इति** । कारणस्याविद्यारूपप्रयोजकस्य मिथ्यात्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वे । कार्यस्याविद्याप्रयुक्तद्वैतमात्रस्य । मिथ्यात्वावश्यकत्वात् अविद्यानिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वावश्यकत्वात् । तथा च भ्रमत्वेन कार्यत्वस्यास्वीकारेऽपि द्वैतस्याविद्याप्रयुक्तत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वसत्त्वात् तज्ज्ञानस्य मिथ्याविषयकत्वरूपं भ्रमत्वमावश्यकमिति भावः । नन्वेवं बौद्धदुष्टवेदजन्यज्ञानस्य द्वैतज्ञानस्य च कल्पितदोषप्रयुक्तत्वेऽप्यविद्यादोषस्य द्वैतज्ञानसमसत्ताकत्वात् भ्रमत्वप्रयोजकत्वमिति पर्यवसितम् । तच्च न युक्तम् । भ्रमत्वनिश्चयात् पूर्वं समसत्ताकत्वस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वरूपस्य तयोरनिश्चयात् । तत्राह—**ब्रह्मज्ञानेति** । तथा च पूर्वं ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वरूपसत्ताया ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि निश्चयसम्भवात् द्वैतं यदि मिथ्या न स्यात्, तदा स्वसमानसत्ताकाविद्याप्रयुक्तं न स्यादिति तर्केण मिथ्यात्वनिश्चयः युक्तः । उक्तवेदज्ञाने तु न तथा । बौद्धकल्पितदोषस्य प्रातीतिकतया स्वसमसत्ताकतत्प्रयुक्तं न स्यादित्यापत्तेरिष्टत्वादिति भावः । **साधर्म्येत्यादि** । तर्काभावेऽपि दोषत्वादिसाधर्म्यमात्रेण यदापादनं तद्बोधकवाक्यत्वात् । तदभावार्थं तदत्यन्ताभावार्थम् । **असाध्यत्वादिति** । निवृत्तिस्तु, बन्धस्य न सम्भवति । शशविषाणवत्तस्य मिथ्यात्वेन तुच्छत्वात् । **मिथ्यात्वादिति** । तथा च तस्या निवृत्त्यसम्भवेनात्यन्ताभावार्थमेव यत्नो वाच्यःतत्रासाध्यत्वदोष उक्त इति भावः । ननु, क्षेमसाधारणं साध्यत्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्ति । तत्राह—**अन्यथेति** । अनिवर्त्यस्यापि मिथ्याभूतस्य बन्धत्वे इत्यर्थः । **पारमार्थिकत्वाकारेण मिथ्यात्वमिति** । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । **निवृत्तिरेवेति** । न तु मिथ्यात्वमिति शेषः । **नेति** । अथेत्यादिकं यदुक्तं तन्नेत्यर्थः । मिथ्यात्वं बन्धस्य मिथ्यात्वम् । तदर्थं मिथ्याबन्धस्य निवृत्त्यर्थम् । **प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति** । स्वप्नदृष्टस्यानिष्टस्य निवृत्त्यर्थं प्रवृत्त्यदर्शनादिति शेषः । **तथैवेति** । तदा बन्धनाशस्य सिद्धत्वनिश्चयादिति शेषः । बन्धनाशस्यात्मस्वरूपत्वे हि तत्त्वज्ञानोपलक्षितात्मस्वरूपे तत्र तदा सिद्धत्वं निश्चितम् ।

एवं पक्षान्तरेऽपीति भावः। चामीकरप्राप्तये चामीकरसम्बन्धाय। तस्य सिद्धत्वेऽप्य-सिद्धत्वभ्रमेण तत्रेच्छेति ज्ञापनाय कण्ठगतत्वविस्मृतत्वयोरुक्तिः । भ्रमबाधकज्ञानो-त्पत्तये बन्धनाशाय । तादृशज्ञानस्योत्पत्तिर्यस्मै इति व्युत्पत्तिसम्भवात् । चरमवृ-त्तिरेव बन्धनाश इति पक्षे तु यथाश्रुत एवार्थः । ननु, 'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञात-त्वेनोपलक्षितः ।' इति वार्तिकोक्त्या तत्वज्ञानोपलक्षितस्यात्मनोऽज्ञाननिवृत्तित्वम् । अज्ञानमेव च बन्धः । 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।' इति वार्ति-कोक्तेः । तथा चोक्तात्मनोऽज्ञाननाशत्वे तस्य ज्ञानपूर्वमपि सत्त्वेन सिद्धत्वनिश्चयात् तदुद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च ज्ञानोपहितात्मोद्देशेनैव प्रवृत्तिः । तादृशात्मनो-ऽसिद्धत्वनिश्चयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपलक्षितात्मनोऽज्ञाननाशत्वोक्तिरूपवार्तिकवि-रोधात्तत्राह—**सा चेति** । **घटनाशेति** । घटावयवविभागाद्युपहितस्य घटावयवस्य निष्पत्तिर्घटनाशः । **ऊहनीयेति** । बन्धनाशार्थत्वेनोहनीयेत्यर्थः । तथा च ज्ञा-नोपहितात्मस्वरूपनिष्पत्त्यर्थं मननश्रवणयोः प्रवृत्तिः । उक्तस्वरूपस्याज्ञाननाश-त्वस्वीकारात् ।वार्तिके ज्ञानोपलक्षितात्मनोऽज्ञाननाशत्वोक्तिस्तु ज्ञाने नष्टेऽपि ज्ञानोत्त-रमनःपरिमाणोपहितस्याप्यात्मनोऽज्ञाननाशत्वसूचनाय।आत्मस्वरूपमात्रस्य तन्नाशत्वे ज्ञानात्पूर्वमप्यज्ञाननाशव्यवहारापत्तेर्ज्ञातत्वोपलक्षितत्वोक्तिवैयर्थ्यापत्तेश्च। अथैवं चर-मस्य मनःपरिणामस्य नाशः क इति चेत् न कोऽपि । तर्हि स क्व गत इति चेत् नायम-स्मान् प्रत्येव। तार्किकादीन् प्रत्यपि तत्सम्भवात्। यद्यपि हि तेषां मते दुःखस्य पापस्य वा चरमो नाशो मोक्ष इत्युच्यते, तथापि तादृशदुःखादि क्व गतमिति पर्यनुयोगस्तान् प्रत्यस्त्येव। सांख्यादिमतेऽपि दुग्धादेर्दध्यादिपरिणामकाले दुग्धादि क्व गतमिति पर्यनु-योगः । अथ यथा घटादिकं कुत आगतमिति न पर्यनुयोगः । यत्क्षणे आगतं तदव्य-वहितपूर्वक्षणे दण्डादिसामग्रीसम्बन्धादेवागतमित्युत्तरात् । तथा क्व गतमित्यपि न सः । नाशजनकसामग्रीमत्क्षणस्य प्रतियोग्यधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमान्नाश-क्षणे प्रतियोगी नास्त्येवेति स्वीक्रियते । न तु कुत्रापि गत इत्युत्तरादिति तार्किकादिभिर्वाच्यमिति चेत् तर्हि प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानाधिकरणका-लपूर्वत्वाभावनियमवच्चरमस्य तत्त्वज्ञानोत्तरमनःपरिणामस्य स्वपरिणाम्यज्ञानतत्प्रयुक्त-दृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमस्यास्माभिः स्वीकारादस्मान्प्रत्यपि न पर्यनुयोगः। तस्माद्यथा विभक्तरूपेणासिद्धत्वात् घटावयवे सिद्धेऽपीच्छा, तथा स्वरूपेण सि-द्धेऽप्यात्मनि ज्ञानोपहितरूपेणासिद्धत्वादिच्छा । न चैवमुक्तरूपेण साध्यत्वात् बन्धनाशस्य सिद्धचामीकरस्य तद्दृष्टान्ततया पूर्वमुक्तिर्विरुध्येतेति वाच्यम्। य-था चामीकरं स्वरूपेण सिद्धमपि कल्पितेन कण्ठावृत्तित्वेनासिद्धतया ज्ञायमान-

त्वात् इष्यते तथा स्वरूपेण सिद्धोऽप्यात्मा कल्पितेन बन्धनाशत्वावच्छेदको-क्तरूपेणासिद्धतया ज्ञायमानत्वादिष्यत इति भावात् । चरमवृत्त्यादेर्बन्धनाश-त्वपक्षेऽपि दृष्टान्तो नानुपपन्नः । यथोक्तरूपेण कल्पिते चामीकरे इच्छा, त-था कल्पितबन्धप्रतियोगिकनाशत्वरूपेण कल्पिते चरमवृत्त्यादाविति भावात् । ननु, ज्ञानोपहितात्मनोऽज्ञाननाशत्वे ज्ञानादज्ञाननाशोत्पत्तिर्न सम्भवति । युगपदेव ज्ञा-नतदुपहितात्मनोरुत्पादात् । तथा च 'ज्ञात्वा देवं मुच्यत' इत्यादिश्रुतिविरो-धः । तत्राह—**अतिरिक्तेत्यादि** । **अनिर्वचनीयेति** । अतिरिक्ताया अपि निवृत्ते भुज्यमानादृष्टासमानकालीनेन तत्त्वज्ञानेन तत्संस्कारेण वोच्छेद्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्य-त्वादनिर्वाच्यत्वम् । ननु, तत्त्वज्ञानान्तरस्यानुत्पादेऽपि भोगसमाप्तौ कैवल्यस-म्भवादुक्तनिवृत्तेः ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवेनानिर्वाच्यत्वासम्भवः । संस्कारद्वारा ज्ञा-ननिवर्त्यत्वं तु न मिथ्यात्वम् । साक्षाज्ज्ञानोच्छेद्यत्वस्यैव तद्रूपत्वात् । तत्राह—**पञ्चमप्रकारेति** । ज्ञानानुच्छेद्येत्यर्थः । तथा च ज्ञानानुच्छेद्यत्वेऽपि चिद्भास्य-त्वादेव तस्य मिथ्यात्वम् । संस्कारद्वारकसाधारणं ज्ञानोच्छेद्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु, ज्ञानमेवाज्ञाननाशोऽस्तु अतिरिक्ततत्कल्पने गौरवात्तत्रेष्टापत्तिमाह—**चरम-वृत्तिरिति** । **न कापीति** । यद्यपि प्रथमपक्ष एव बन्धनाशः सुखरूपत्वेन पुरुषा-र्थः । न त्वन्यपक्षेषु, तथापि सुखाभिव्यक्तिरूपत्वेनाप्यनात्मरूपनिवृत्तेरपि पुरुषा-र्थता । अज्ञाननिवृत्तिर्हि स्वप्रकाशसुखरूपात्मनोऽभिव्यक्तिः । ननु, सुखमेव पुरुषार्थः । न तु तदभिव्यक्तिः । यदवगतं सदवश्यमिष्यते, स पुरुषार्थ इति तार्किकोक्तेरिति चेत् सत्यम् । परं तु मन्मते केवलसुखस्वरूपस्यात्मनः सुखत्वमभिव्यक्त्युपहितत्वम् न तु तत्स्वरूपत्वम् । तत्स्वरूपस्य सदा सिद्धत्वेनावृतत्वेन चेच्छायोग्यत्वाभावादुक्तो-पहितत्वविशिष्टात्मन एव सुखपदवाच्यत्वाच्च । लोकेऽपि चन्दनादियोगजन्यमनोवृ-त्त्युपहितात्मन एव सुखपदेन व्यवहारात् । तथा चोक्तसुखत्वविशिष्टं मन्मतेऽपि पु-रुषार्थः । तच्चावगतमवश्यमिष्यते । एवमात्मनः स्वरूपाभिव्यक्तेरपि पुरुषार्थत्वमव्याह-तम् । अभिव्यक्तात्मन इवात्माभिव्यक्तेरपि सुखपदवाच्यत्वादिच्छायोग्यत्वाच्च । य-दवगतमवश्यमिष्यत इति पुरुषार्थलक्षणसत्त्वात् । जातिरूपं वा सुखत्वमभिव्य-क्तात्मनि आत्माभिव्यक्तौ च स्वीक्रियते । अत एव कल्पितव्यक्तिभेदेन ज्ञानत्वा-नन्दत्वादिकम् । जातिरित्यनुपदमेव मूल उक्तम् । अभिव्यक्तपूर्णानन्दपूर्णानन्दा-भिव्यक्त्योरस्तु सर्वदुःखविरोधित्वेन परमपुरुषार्थत्वमिति भावः । निवृत्तिः बा-धः । निवृत्त्ययोगात् बाधायोगात् । **श्रवणादिनियमादृष्टमिति** । श्रवणाद्या-श्रितनियमजन्यादृष्टमित्यर्थः । अवघातादिनियमविधिस्थले हि वैतुष्यादिविशिष्ट-

व्रीह्याद्यर्थमवघातादिकं न विधीयते । तस्य प्राप्तत्वात् । किं तु अवघाताद्याश्रितो नियमः। अत एव कृष्णलयागादाववघातादिबाधात्तदाश्रितनियमस्य नानुष्ठानम् । अथवा नियमतात्पर्यकविधिविषयश्रवणादिजन्यादृष्टमित्यर्थः । अवघातादेर्हि वैतुष्यादिविशिष्टे साधनतया प्रापकत्वमाक्षेपस्य यद्यप्यस्ति, तथापि तत्प्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिस्तत्प्रापकस्स्वीक्रियते। प्रयोजनसत्त्वात्। आक्षेपप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन दलनादिनिवृत्त्या अवघातादिनियमो हि प्रयोजनम् । सोऽपि न व्यर्थः । नियमप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या अवघातादेर्यागीयापूर्वसाधनापूर्वविशिष्टव्रीह्याद्युद्देशेन विध्यन्तरकल्पनात् यागीयापूर्वे अवघातादिजन्यापूर्वसाध्यत्वप्रत्ययस्य फलत्वात् । अत एवावघातादौ तज्जन्यापूर्वस्य पश्चात्कल्प्यत्वेन न प्रयोजकत्वम्। किं तु वैतुष्यादिदृष्टफलस्येति तदभावात् कृष्णलयागादाववघातादिलोपः । **अप्रसक्तस्येति।** मुक्तौ तु तादृशोपायान्तरं प्रसक्तमिति पराभिमानः। **दृशिनेति** । साक्षात्कारस्यैव निदिध्यासनप्रयोजनत्वेन तदुद्देशेनैव तद्विधानात् श्रवणमननयोरपि तथा वाच्यम् । अन्यथा परोक्षज्ञानबोधनाय दृशेरावृत्तिप्रसङ्गात् एकप्रतिसन्धानेनार्थद्वयबोधनासम्भवात् । 'सकृदुच्चरितश्शब्दस्सकृदेवार्थं बोधयती'ति व्युत्पत्तेः । ननु, 'आत्मा वारे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादौ मनननिदिध्यासनसहितं श्रवणमात्मनिश्चयाय विधीयते । दृशेश्चाक्षुषज्ञानवाचित्वेऽपि प्रकृते निश्चये लाक्षिणकत्वात् । निश्चयत्वञ्चासम्भावनाविपरीतभावनाप्रयुक्ताप्रामाण्यधीरहितधीत्वम् । तथा चासम्भावनानिवृत्तिद्वारा मननस्य विपरीतभावनानिवृत्तिद्वारा निदिध्यासनस्य प्रधानीभूतश्रवणफलनिश्चयोपकारकत्वात् श्रवणस्यापि तात्पर्यनिश्चयद्वारकतात्पर्यसंशयनिवृत्तिद्वारा निश्चयसाधनत्वात् दृशिना निश्चयत्वेनैव ज्ञानमुद्दिश्यते । तथा च साक्षात्कारत्वमेव श्रवणादिनियमादृष्टप्रयुक्तम्। तच्च साक्षात्कारत्वेन प्रतीयमानत्वं परोक्षत्वेनाप्रतीयमानत्वञ्च । उक्तं हि विवरणे—'आपरोक्ष्यनिश्चयानुकूलस्तर्को मननम् । आपरोक्ष्यधीविरोधितर्को निदिध्यासन'मिति । मनननिदिध्यासनस्वरूपयोर्दृष्टविधयोक्तसाक्षात्कारत्वप्रयोजकत्वेऽपि तदीयनियमादृष्टस्य उक्तसाक्षात्कारत्वप्रतिबन्धकस्यासम्भावनादिजनकस्य च पापस्य निवर्तकतयोपयोगः । एवं श्रवणनियमादृष्टस्यापि तात्पर्यसंशयादिजनकस्य उक्तसाक्षात्कारत्वप्रतिबन्धकस्य च पापस्य निवर्तकतयोपयोगः । अपरोक्षत्वेनानिश्चितादप्रमात्वेन गृह्यमाणाद्वा नाविद्यानिवृत्तिः । अतोऽतादृशज्ञानं तया अपेक्ष्यते । तच्च श्रवणादिनियमादृष्टजन्यं तत्त्वज्ञानस्वरूपम्। तस्यापरोक्षात्मविषयकज्ञानत्वरूपमपरोक्षत्वञ्च वाक्यादिकारणप्रयुक्तं श्रवणादिकं नापेक्षते ।

तत्पूर्वमपि तदुत्पादात् । तथा च श्रवणं साक्षात्कारत्वे न प्रयोजकम् । किं तु तददृष्टम् । तत्राह—**त्वन्मत इति** । **अयोगेनेति** । 'ब्रह्मज्ञानं भवत्वि'तीच्छायाः पूर्वं 'ब्रह्मज्ञानमिष्टसाधन'मिति ज्ञानस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् तत्र च ब्रह्मणो ज्ञानविशेषणतया परोक्षज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वज्ञानसम्भवेन नोक्तेच्छा सम्भवतीति भावः । सोपाधिब्रह्मज्ञानस्यापातब्रह्मज्ञानस्य च सिद्धत्वेन 'ब्रह्मणोऽन्याविषयको निश्चयो भवत्वि'ति इच्छाया एव वाच्यत्वेनापातब्रह्मज्ञानादपि तदुत्पत्तिसम्भवेन च नेयमनुपपत्तिरिति बोध्यम् । **क्रत्वर्थनियमापूर्वस्येति** । क्रतुं तत्कारकं वा उद्दिश्य विहितं यत्, तदीयनियमादृष्टस्येत्यर्थः । **परमापूर्वेति** । अवघातादिभिन्नाङ्गनियमादृष्टाभिप्रायेणेदम् । अवघातादेस्तृतीयाध्याये 'तेषामर्थेन सम्बन्ध' इत्यधिकरणे आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वार्थत्वस्य स्थापितत्वेन परमापूर्वार्थत्वाभावात् । अन्यथा अवघातादेराज्यादिषु वारणासम्भवात् । **पुरुषार्थेति** । तृतीयचतुर्थे स्थितं 'सुवर्णं हिरण्यं धार्यं सुवर्ण एव भवति दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवती'ति वाक्ये अनारभ्याधीते शोभनवर्णहिरण्यधारणं क्रत्वर्थम्, उत पुरुषार्थमिति संशये पुरुषार्थत्वे फलकल्पनागौरवात् अग्निहोत्रादिकर्मस्वङ्गम् । रात्रिसत्रादावार्थवादिकफलकल्पना युक्ता । न तु प्रकृते । धारणमस्त्वनसुवर्णस्य क्रतूपयोगसम्भवादिति प्राप्ते, नैवम् । क्रतुं प्रति हि नाहवनीयादेरिव धारणस्य विधिरस्ति । नापि जुह्वादेरिव सुवर्णस्य क्रतावव्यभिचरितसम्बन्धः । येन तस्य क्रतूपस्थापकतया क्रत्वपूर्वसाधनीभूतं तदुद्दिश्य हिरण्यधारणविधिसम्भवात् क्रत्वर्थत्वं शङ्कनीयम् । लोकेऽपिहि हिरण्यस्योपयोगसम्भवेन जुह्वादेरिव क्रत्वव्यभिचरितसम्बन्धाभावात् । तस्मादार्थवादिकं भ्रातृव्यदुर्वर्णत्वादिफलं पुरुषापेक्षितमुद्दिश्य हिरण्यधारणं विधीयते । 'सक्तून् जुहोती'तिवद्द्वितीयाविभक्तिः करणतायां लाक्षणिकी । सोऽयं नियमविधिरुक्तफले साधनान्तरनिवृत्तिफलकसाधननियमस्य प्रत्यवायनिवृत्त्यर्थत्वात् । यथा प्रतिग्रहादेर्नियमविधिना साधनान्तरेण द्रव्यार्जने पुरुषस्य प्रत्यवायस्तथा साधनान्तरेण भ्रातृव्यदुर्वर्णतायास्स्वकीयसुवर्णतायाश्च करण इति । तथा च हिरण्यधारणादिनियमापूर्वस्य यथा परमापूर्वासाधनत्वं, तथा श्रवणादिनियमापूर्वस्येति भावः । **साक्षात्कारान्येति** । साक्षात्कारप्रतिबन्धकनिवर्त्यस्येत्यर्थः । **तेनेति** । उक्तनिवृत्तिरूपफलेनेत्यर्थः । **सर्वापेक्षेति** । सर्वकर्मणां तत्त्वसाक्षात्कारे अपेक्षा । 'विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिश्रुतेः 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥' इति स्मृतेश्च यथाश्वो रथचलनादावपेक्ष्यते । न तु लाङ्गलाकर्षणादौ । अनुपयुक्तत्वात्, तथा तत्त्वाज्ञाननिवृत्तिरूपे मोक्षे तत्त्वज्ञानैकसाध्ये कर्मणां नापेक्षेति सूत्रार्थः । **ज्ञाने समाप्तिः** ज्ञा-

नसाध्याजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वम् । **सामान्येति** । नियमविध्यभावे वैतु-ष्यत्वरूपसामान्यावच्छिन्नं प्रति दलनादिकं पाक्षिकतया प्राप्तम् । न तु या-गीयव्रीहिवैतुष्यमात्रगतधर्मावच्छिन्नं प्रति । आक्षेपस्य तादृशविशेषरूपमपुरस्कृत्यै-व प्रवृत्तेः । तथा च दलनादिनिवृत्तिफलकनियमपरत्वमवघातादिविधेर्नायुक्तमिति भावः । विशेषरूपेण प्रकृतयागापूर्वप्रयोजकवैतुष्योद्देश्यकावघातभावनाबोधकत्वेन । **विशिष्येत्यादि** । प्रकृतापूर्वप्रयोजकवैतुष्यविशिष्टमवघातेनैव भावयेदित्यादिबोधनादि-त्यर्थः । **श्रवणादीति** । श्रवणादिनियमापूर्वेत्यर्थः । **शास्त्रस्येति** । ननु, शुद्धात्मसाक्षा-त्कारप्रतिबन्धकनिवृत्तौ कथं साङ्ख्यश्रवणस्य प्राप्तिः । तादृशश्रवणस्य हि स्वप्र-काशत्वाकर्तृत्वादिप्रकारकज्ञानजनकत्वेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्तिरेव तेन जन्य-ते इति चेत् उच्यते । अकर्तृत्वादिप्रकारकज्ञानद्वारकस्यैव शुद्धात्मसाक्षात्कारस्य वे-दान्तश्रवणसाध्यत्वेन द्वारोत्पत्तिप्रतिबन्धकस्य द्वार्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् साङ्ख्य-श्रवणस्यापि शुद्धात्मधीप्रतिबन्धकनिवर्त्तकत्वमिति भावः । **जन्माद्यस्येति** । ज-न्मादि अस्य यत इत्यर्थः । जन्माद्युक्तिः जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मलक्षणोक्तिः । **ई-क्षतेरित्यादि** । यतो वा इत्यादि वाक्यं न प्रधानस्य जन्मादिहेतुत्वबोधकम् । प्रधानबोधकशब्देन शून्यं हि तत् । उक्तशून्यत्वे हेतुमाह—**ईक्षतेरिति** । **त-दैक्षतेति** । ईक्षतिधातुसमभिव्याहारविशेषादित्यर्थः । **लोकवदिति** । तु शब्दः प्रयोजनाभावादीशो न स्रष्टेति पूर्वपक्षस्य व्यवच्छेदकः । यथा लोके प्रयोजन-मनुद्दिश्यापि राजादीनां लीलारूपा प्राणिनां च निश्वासादिरूपा दृश्यन्ते चेष्टा, तथेशस्य सृष्ट्यादिक्रियावैषम्यमिति कस्य चिदुत्कर्षं कस्यचिदपकर्षं सृजतीति वैष-म्यं दुःखं संहारं च सृजतीति नैर्घृण्यं निर्दयत्वरूपं चेशस्य स्यादिति चेन्न । पुण्यापुण्ये अपेक्ष्य तथा करणादित्यर्थः । **तेजोऽत इति** । अतो वायोरेव तेजो जायते । हि यस्मात 'वायोरग्नि'रिति श्रुतिस्तथाहेत्यर्थः । **विपर्ययेणेति** । अतः सृ-ष्टिक्रमाद्विपर्ययेण विपरीतो लयस्य क्रमः । दृश्यते हि लोके मृदादिकं सृष्ट्वा घटादिकं सृज्य-ते । घटादिकं मृदि लीनं कृत्वा मृदादिकं तत्कारणे लीनं क्रियत इत्यर्थः । **विरोधशङ्केति** । सत्यस्य ब्रह्मणः लक्षणं सत्यमेव वाच्यं, जन्मादिहेतुत्वं न सत्यमिति लक्षणानुपपत्तिरित्या-दिपूर्वपक्ष इत्यर्थः । **युक्तमिति** । लक्षणादेर्मिथ्यात्वेन तत्रानुपपत्त्युक्तेरनौचित्यादिति भावः । **तदभिध्यानादेवेति** । स ईश एवाकाशादिभावापन्नो वाय्वादिकं जनयति । 'बहु स्यामि'ति सर्वकार्यभावाभिध्यानात् । 'तत्तेज ऐक्षते'ति तेजआदिभावं प्राप्तस्येक्षि-तृत्वमुक्त्वा 'तदपो सृजते'ति स्रष्टृत्वोक्तिलिङ्गात् । **ब्रह्मण एवेति** । तथा च 'तत्तेज ऐक्षत तदपोऽसृजते'त्यादिश्रुतौ तत्पदस्य प्रक्रान्तब्रह्मपरत्वेन तेजस्तादा-

त्म्यापन्नं ब्रह्मैक्षतापोऽसृजत इत्यर्थः । एवं 'आकाशाद्वायु'रित्यादिश्रुतौ तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यनुषज्यते। तेनाकाशादिभावापन्नात् ब्रह्मणो वायुरित्याद्यर्थ इति भावः। उपासनेत्युपलक्षणम् । कर्मानुष्ठानकाले इत्यपि बोध्यम् । **अभ्युपगमेनेति** । उक्तं हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य'इत्यधिकरणभाष्ये-अभ्युपगम्य चेमं भोक्तृभोग्यलक्षणं व्यावहारिकं विभागं 'स्याल्लोकव'दिति परिहार उक्तः। न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्तीति । संक्षेपशारीरकेप्युक्तम्–,'आरम्भसहतिविकारविवर्तवादानाश्रित्य वादिजनता खलु वावदीति । आरम्भसंहतिमते परिहृत्य वादौ द्वावत्र सङ्ग्रहपदं नयते मुनीन्द्रः ॥ तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं भोक्त्रादिसूत्रमवतार्य विरोधनुत्त्यै । प्रावर्तत व्यवहृतेः परिरक्षणाय कर्मादिगोचरविधेरुपयोगहेतोः ॥ विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिः वेदान्तवादे परिणामवादः ॥ इत्यादि । **विधावुपयोगेति** । 'विधिषु श्राद्धोऽधिकारी'ति न्यायेन विवर्तवादालम्बने प्रपञ्चमिथ्यात्वे निश्चिते विहिते प्रवृत्त्यसम्भवात् । परिणामवादस्यैव विहितप्रवृत्त्युपयोग इति भावः । **'भोक्त्रापत्ते'रिति** । भोग्यानां भोक्तृतादात्म्यापत्तिः । भोक्त्रभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् । एवं भोक्तुरपि भोग्याभेदापत्तिः । तथा च भोक्तृभोग्यविभागो न स्यादिति चेत्, तदा साप्यापत्तिः व्याख्यातेति । पूर्वसूत्रस्थस्य व्याख्याता इत्यस्य विभक्तिवचनयोर्विपरिणामेनानुषङ्गः । विरुद्धतया ख्यातेति तदर्थः । यतो लोके समुद्राभिन्नयोरपि तरङ्गफेनयोर्यथा नाभेदस्तथा ब्रह्माभिन्नयोरपि भोक्तृभोग्ययोरित्यर्थः । **तदनन्यत्वमिति** । तस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं द्वितीयशून्यत्वम् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय'मित्यादिश्रुतिभ्यः । **मायाविन इत्यादि** । यथा मायाविना सृज्यमाने नगरे दृश्यमानानां पुरुषाणामुत्कर्षापकर्षादिकं तद्रूपस्याधिकं नापादयति । तथेशसृष्टानामित्यर्थः । स्वप्रतिबिम्बेत्यनेनेशजीवयोर्बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वाभ्यां कल्पितत्वसूचनेन सुतरामविरोध इति सूचितम् । **अविद्योपहितेति** । अविद्यायां बिम्बीभूत इत्यर्थः। **अन्तःकरणोपहितेति** । अन्तःकरणतत्संस्कारान्यतरोपहिताज्ञानप्रतिबिम्बितेत्यर्थः। **पक्षेऽपीति** । दृष्टिसृष्टिपक्षे जीवस्याविद्यामात्रोपाधिकत्वेनानादित्वात्तस्यैव जगदुपादानत्वादीशोऽपि भ्रमयितृत्वादिविशिष्ट एव तदुपादानक इति भावः । **मरणायेति** । महाभयोत्पादनद्वारेति शेषः । भ्रमाजनकत्वादिति वस्तुतो भ्रमजनकत्वेऽपि न दोषः । पूर्वपूर्वकल्पसिद्धस्य जीवभ्रमस्योत्तरोत्तरकल्पे **श्रुत्यानुवादे**नाद्वैतप्रतिपादनसम्भवादिति ध्येयम् । स्फुरणात् ईशं प्रति स्फुरणात् । **भ्रान्तत्वेति** । भ्रान्तत्वव्यवहारेत्यर्थः । तथा च भ्रान्तत्वव्यवहारस्य मिथ्याविषयकत्वेनागृह्यमाणभ्रमत्वविषयकत्वान्नेशो भ्रान्तत्वेन जीवैर्व्यवह्रियत इति भावः ।

पर्यवसानात् पर्यवसानस्य भाष्यादावुक्तत्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कारणव्यापारवैफल्यात् असत्त्वे तत्र कार्यसम्बन्धकालस्यावच्छेदकत्वासम्भवात् सदैव कार्यस्यासत्त्वापत्तिः । अतस्सत्त्वासत्त्वाभ्यामुत्पत्तेः पूर्वमनिर्वाच्यं कार्यम् । व्यावहारिकोत्पत्त्यादिमत्प्रतीयमानोत्पत्त्यादेर्मानसिद्धत्वेऽपि श्रुतियुक्त्यादिबाधात् ।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वानुमितौ प्रतिकूलतर्कभङ्गः ॥

आप्तेति । वाक्यार्थप्रमावदुक्तेत्यर्थः । **अयोगादिति** । तथा च यद्यत्प्रमाणशब्दबोध्यं, तत्स्वबोधकशब्दादिसमसत्ताकमिति व्याप्तौ न बाध इति भावः । **उपश्रुतीति** । एतत्कर्तव्यं नवेति सन्दिहानेन श्रूयमाणमन्यस्य कर्तव्यतापरमवश्यमेतत्कर्तव्यमिति वाक्यमन्यस्मा अन्येनोच्यमानमुपश्रुतिस्तस्य कर्तव्यतया सन्दिग्धस्यार्थस्य कर्तव्यतायां शब्दतया न प्रामाण्यम् । तस्य तत्परत्वाभावादाप्तोक्तत्वाभावाच्च । तथाप्यनुमापकतया आगमेन तथाबोधनात्तथोक्तवाक्यस्य स्वार्थइत्यर्थः । **शब्देति** । स्वबोधकशब्दादीत्यर्थः । व्यभिचारात प्रमाणशब्दबोध्यत्वं प्रत्यव्यापकत्वात् । नियमसिद्धे' उक्तव्याप्तिज्ञानस्य । अप्रयोजकत्वात् । निश्चायकस्य तर्कस्यानवतारेणानिश्चयरूपत्वात् । **परोक्षत्वेति** । साक्षिभिन्नत्वेत्यर्थः । यथाश्रुतस्य घटादौ साध्याव्यापकत्वात् । न च पक्षेतरत्वतुल्यतेति वाच्यम् । उक्तोपाधिर्यदि साध्यव्यापको न स्यात्, तदा साक्षिणस्स्वबोधकयोग्यतादिसमसत्ताकत्वे तस्य बाध्यत्वं निस्साक्षिकं स्यादिति तर्केण व्यापाकतानिश्चयात् बाधोन्नीतपक्षेतरत्वतुल्यत्वादात्मगुरुत्वान्यतरत्वावच्छिन्न साध्यव्यापक यथाश्रुतं परोक्षत्वमेव वोपाधिः । **अनित्यत्वेति** । विनाशित्वेत्यर्थः । गगनादेरपि विनाशित्वान्न साध्याव्यापकत्वनिश्चयः । **सन्निपातेत्यादि** । सन्निपातस्सम्बन्धः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो विधिस्तद्विघातस्य स्वनिमित्तभूतसन्निपातविघातस्य । निमित्त कारण नेत्यर्थः । तथा च यथा शतानीत्यादौ सन्निपातं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो नुम्विधिर्नान्तत्वद्वारकषटसञ्ज्ञया शिलोपेन तद्विघातस्य न निमित्तं, तथा मिथ्यात्वधर्मिग्राहकप्रत्यक्षादिप्रामाण्यसन्निपातं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमाना विश्वमिथ्यात्वश्रुतिर्नोक्तसन्निपातविघातस्य निमित्तमित्यर्थः । **वैषम्यादिति** । दृष्टान्ते शिसद्भावस्य निमित्तत्वात्तदविघातकत्वेऽपि दार्ष्टान्तिके तात्त्विकप्रामाण्यस्यानिमित्तत्वात्तद्विघातकत्वेऽपि नोक्तन्यायबाधः । व्यावहारिकप्रामाण्यस्य निमित्तत्वेऽपि तद्विघातकत्वमुक्तश्रुतेर्नेष्यत एवेति भावः । **सर्वनामस्थानसंज्ञकेति** । शिसर्वनामस्थानमित्यनेन विहितोक्तसंज्ञकेत्यर्थः । **विहित इति** । सर्वनामस्थाने इति अनुवृत्तौ 'नपुंसकस्य झलच' इत्यनेन विहित इत्यर्थः । **विहितत्वादिति** । न च उपदेशकाले यत् ष्णान्तं, तस्यैव षड्संज्ञा विधीयते । अ-

न्यथा येन विधिस्तदन्तस्येत्यन्तग्रहणसिद्धौ अन्तग्रणं व्यर्थं स्यात् । तथा च शतानीत्यादौ सा न युक्तेति वाच्यम् । सङ्ख्येत्यस्यानुवृत्तौ मानाभावेन विप्रुष इत्यादावपि षट्संज्ञा स्यात् । अन्ते ग्रहीते तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशान्यथानुपपत्त्या सङ्ख्यानुवृत्तिः । तथा च तत्रैवार्थापत्तेरुपक्षयात् स्वाभावनान्तत्वानाक्षेपात् 'सन्निपातनत्या'-दिन्यायेनैवास्वभावनान्तत्यागसम्भवेन स्वभावनान्तत्वाक्षेपवैयर्थ्याच्च । **लुमतेति** । लुवर्णवता लुक्श्लुलुबित्येतेषामन्यतमेनेत्यर्थः । **अङ्गस्येति** । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादीत्यनेन' विहिताङ्गसंज्ञकस्येत्यर्थः प्रकृतेरिति यावत् । लुप्ते विहितलोपयोग्ये । तेन लोपात् पूर्वमपि नाङ्गकार्यम् । **लुप्तेऽपीति** । अग्निचिदित्यादौ लुप्तेऽपि क्विबादौ तुगादिकार्यमित्यर्थः । यद्यपि 'स्थानिवदादेशे' त्यादिनैव लुप्तप्रत्ययस्य निमित्तता । प्रत्ययलोप इत्यादिकं तु प्रत्ययमात्रनिमित्तकमेव कार्यं प्रत्ययलोप इति नियमार्थम् । तेन बोभवीतीत्यादौ लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं यङो ङित्वेऽपि नात्मनेपदमित्यादि वैयाकरणैरुक्त, तथापि नियमबोधकवाक्येन नियम्यप्रापकस्थानीत्याद्येवोक्तम् । एवं स्थिते येन रूपेण यद्यस्योपजीव्य, तेन रूपेण तत्तेन न विहन्यतेत्यस्योक्तन्यायस्वरूपत्वे स्थिते । अमिथ्याभूतत्वेन सत्यविषयकत्वेन । **अर्थक्रियासामर्थ्येति** । प्रवृत्त्यादिकार्यसामर्थ्येत्यर्थः । तात्त्विकत्वं तात्त्विकप्रामाण्यम् । **न बाध्यत इति** । विचारकाले प्रपञ्चस्य बाधेऽपि तत्पूर्वकालाबाध्यविषयकत्वरूपं व्यावहारिकप्रामाण्यं न बाध्यत इत्यर्थः । टीका भामती । उत्पादक उपजीव्यम् । वस्तुतस्तु, तात्त्विकत्वेन प्रत्यक्षादेरुपजीव्यत्वेऽपि प्रकृते तन्न्यायस्य नावतारः । सामान्यविषयकोक्तन्यायस्य विशेषविषयकेनाद्वैतश्रुतितात्पर्यान्यथानुपपत्त्यादिना 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति न्यायेन 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृत'मिति स्मृत्या च बाधसम्भवात् । अत एव महाभाष्ये—नदी ब्राह्मणी' इत्यादौ तन्न्यायानवताराત્तन्न्यायस्य प्रत्याख्यानमाशङ्क्य तन्न्याय आवश्यक । दोषेषु तु प्रतिविधातव्यमित्युक्तम् । यत्र यत्र बाधक तदन्यस्थले तस्यावतार इत्यर्थः । तथा च 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे'रिति सूत्रे गुणादित्यकृत्वा एङ्ह्रस्वादिति करण ज्ञापयति । यदेतदन्यविषय एवोक्तन्यायावतारः । यदि हि 'नदी ब्राह्मणी'त्यादौ सन्निपातन्यायेन सम्बुद्धिलोपबाधः, तदा गुणात् सम्बुद्धेरित्येव सूत्रं क्रियेतेत्यादिकमिवोक्तान्यथानुपपत्त्यादिकमपि बाधकमिति ध्येयम् । **उपजीव्याग्नीत्यादि** । उपजीव्ये ये अग्निविद्ये तद्वत्पुरुषाधिकारिकत्वेनेत्यर्थः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिविधिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः अशूद्राणां वेति संशये, विशेषाश्रवणाच्चतुर्णामिति प्राप्ते, 'आहवनीये जुहोती'त्यादिविधिना आहवनीयाद्यग्नी-

नां सामर्थ्यकल्पितविधिना अनुष्ठेयार्थज्ञानस्य च क्रत्वङ्गत्वात् **शूद्रस्य** चाहवनीयाद्यर्थज्ञानोपायाधानाध्ययनाभावात् क्रयादिनाहवनीयादेः द्रष्ट्यादिनार्थज्ञानस्य च तत्र कल्प्यत्वे गौरवात् 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते' त्यादिविहिताधानादिसिद्धाहवनीयादिमत्तया क्लृप्तानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकार इति षष्ठप्रथमे स्थितम् । विषयत्वस्य निषेधबोधकत्वस्य । **तात्त्विकसर्वमिथ्यात्वेति** । तात्त्विकं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्वरूपं, तत्प्रतियोगित्वेत्यर्थः । ननु, प्रपञ्चस्स्वरूपेण निषिद्धस्तुच्छस्स्यात् । पारमार्थिकत्वेन निषिद्धश्चेत् ब्रह्मापि तथास्तु । निर्धर्मकत्वात् । अथ ब्रह्म तेन रूपेण मिथ्या । शुद्धस्वरूपेणैव सत्, तर्हि प्रपञ्चोऽपि तथास्तु । तत्राह—**यथा चेति** । स्वरूपतः आविद्यकत्वादिरूपेण । ब्रह्मणो ब्रह्मण एव । स्वरूपेण शुद्धरूपेण । अधस्तात् प्रथममिथ्यात्वविचारे । सत्त्वेन ज्ञेयत्वात् तुच्छवैलक्षण्यम् । पारमार्थिकत्वशून्यस्यापि प्रपञ्चस्य शुद्धरूपेण न सत्त्वम् । तस्य शुद्धरूपत्वाभावात् । भावेऽपि श्रुत्यनुमानाभ्यां तस्यैव मिथ्यात्वम् । न ब्रह्मणः । मानाभावात् साक्षित्वाच्चेत्याद्युक्तम् । **विशेणयोरैक्यापातेनेति** । वाच्यविशिष्टं प्रमेयविशिष्टमित्यादाविव 'सोऽय' मित्यादौ तत्तेदन्तयोर्विशेषणत्वे विशेष्यान्वयिनान्वयनियमेनान्योन्यमभेदान्वयापातेनेत्यर्थः । सर्वत्र विशेषणयोरभेदबाधस्थले । **अभेदपरेति** । अभेदपरत्वयोग्येत्यर्थः । विशिष्टोपस्थापकसामनविभक्तिकपदद्वययुक्तेति यावत् । **लक्षितविशेष्यैक्येति** । लक्षितशुद्धविशेष्यव्यक्तिमात्रेत्यर्थः । विशिष्टबोधकपदस्य विशिष्टप्रतियोगिकान्वयबोधकत्वमावश्यकम् । मुख्यवृत्तिज्ञानसहकृतस्य तस्य तादृशान्वयबोधोपधायकत्वस्य क्लृप्तत्वात् । अन्यथा 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती' त्यादौ लौहित्यादेर्विशेषणता न स्यादुपलक्षणताया उपाधिताया वा वक्तुं शक्यत्वात् । अतो मुख्यां वृत्तिं त्यक्त्वैव वा विशेषणत्वं वाच्यम् । तत्रापि तात्पर्याविषयस्योपाधित्वेऽपि मानाभावादुपलक्षणत्वमेवावशिष्यते । तथा च शुद्धव्यक्तिमात्रधीपरत्वमिति भावः । एकता अत्यन्ताभेदः । **विपरीतेति** । जीवत्वेशत्वरूपविरुद्धविशेषणघटितेत्यर्थः । तथा चात्यन्ताभेदपरत्वान्यथानुपपत्त्या शुद्धलक्षणेति भावः । संस्थानविशेषस्य उत्तृणत्वादेः । **स्वतो व्यावृत्तेति** । घट इति ज्ञाने अन्याविशेषितरूपेण भासमानघटत्वादित्यर्थः । **उपलक्ष्यत्वेति** । उपस्थाप्यत्वेत्यर्थः । **अनर्थेति** । सद्वितीयत्वज्ञानेत्यर्थः । **द्वितीयाभावद्वारकेति** । द्वितीयाभाववत्त्वेन ब्रह्मोपस्थितिद्वारकलक्षणाज्ञानाधीनेत्यर्थः । **अवान्तरतात्पर्येति** । मन्त्रार्थवादादेर्देवताविग्रहादिबोधद्वारा स्तुत्यादिपरमतात्पर्यकस्य देवताविग्रहादाववान्तरतात्पर्यस्य विवरणकारादिमत इवाद्वितीयत्वादिरूपेण ब्रह्मज्ञा-

नाधीनविरोधिप्रतिसन्धानाधीनया लक्षणाकल्पनया शुद्धब्रह्मपरत्वेन गृह्यमाणस्याद्वितीयादिवाक्यस्याद्वितीयत्वादिविशिष्टब्रह्मण्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वीकारः । उक्तं हि संक्षेपशारीरके—'सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागान्वयः पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः । उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके वृत्तिर्लक्षणया भवत्ययमिह ज्ञेयः क्रमस्सूरिभिः ॥सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयं तदीयार्थयोस्सम्बन्धस्तु विशेषणेतरतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ।सम्बन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधैरेतान्यर्थपदानि बुद्धिपदवीमारोहणीयानि तु॥'पदयोस्सामानाधिकरण्यमर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावसंपादकं तादात्म्यं च ज्ञेयम् । ततो विरोधप्रतिसन्धानात् शुद्धे लक्षणया धीरित्यर्थः । तथा च पदोपस्थाप्ययोर्विशिष्टयोरभेदबोधस्य द्वारत्वेनोक्तत्वात्तत्रावान्तरतात्पर्यमिति ज्ञापितम् । ननूक्तपद्यैरद्वितीयत्वादिविशिष्टे ब्रह्मणि नावान्तरतात्पर्यसिद्धिः । तेषां ह्ययमर्थः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमेकमेवाद्वितीय'मित्यादिवाक्यस्थानां सत्यादिपदानां प्रथमतोऽत्यन्ताभिन्नार्थकत्वं निर्णीयते । एतानि स्वबोध्यार्थानामत्यन्ताभेदपराणि । समानविभक्तिकनानानामत्वात् । नीलो घट इत्यादिवत् । भिन्नयोस्तादात्म्यबोधने मुख्यसामानाधिकरण्यबाधात् अत्यन्ताभेदो ह्यखण्डैक्यरूपो मुख्यं सामानाधिकरण्यमिति संक्षेपशारीरक एव प्रपञ्चितम् । पश्चात् ब्रह्मपदार्थे उक्तवाक्यतात्पर्यविषयीभूतबोधविषये सत्याद्वितीयपदवाच्यार्थानां विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वेति ज्ञायते । प्रमेयविशिष्टं वाच्यविशिष्टमित्यादौ विशेषणत्वस्य 'सोऽय'मित्यादौ चोपलक्षणत्वस्य वाच्यार्थेषु दृष्टत्वेनात्रापि तयोः सम्भावितत्वात् पश्चाद्विशेषणत्वे विरोधदर्शनेनोपलक्षणत्वस्यैव निर्णयेन लक्षणावृत्तिनिर्णय इति । तथा च विशिष्टयोरभेदे वा उपलक्षितस्वरूपे वा तात्पर्यमिति तात्पर्यसंशय एव द्वारतयोक्तः । न तु विशिष्टयोरभेदबोध इति तत्रावान्तरतात्पर्ये मानाभावस्तत्राह—तद्द्वारेवेति । सत्यादिवाक्येन शुद्धब्रह्मबोधे जन्यमाने ब्रह्मणि सत्यत्वाद्युपहिताभेदनिर्णयो द्वारम् । अन्यथा ब्रह्म सत्यं मिथ्या वेति संशयानिवृत्त्योक्तज्ञाने मिथ्याविषयकत्वरूपाप्रामाण्यसंशयेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबोधेऽपि तदुत्पादात्तस्याविद्यानिवर्तकत्वं न स्यात् । एवं ब्रह्म ज्ञानत्वोपहितं न वेति संशयानिवृत्त्या ब्रह्मस्वरूपसुखस्याप्रकाशमानत्वसंशयेन मोक्षस्यापुरुषार्थत्वसंशयेन मोक्षार्थप्रवृत्तिर्न स्यात्।एवमानन्दत्वसंशयानिवृत्त्यापि सा न स्यात् । एवमनन्तत्वसंशयानिवृत्त्यापि विनाशित्वादिसंशयेन सा न स्यात् । एवमद्वितीयत्वसंशयानिवृत्त्या जीवब्रह्मस्वरूपयोः संसारित्वैश्वर्यादिद्वैतविशिष्टयोरैक्यमनुपपन्नम् । विरुद्धधर्मयोगित्वप्रयुक्तभेदसंशयेन तयोरैक्यनिश्चये प्रामाण्यसंशयादिसम्भ-

वात्तस्याविद्यानिवर्तकत्वं न स्यात् । तस्मात् पश्चादेव विशेषणेतरतयेत्यस्य द्वावर्थौ बोध्यौ। विशेषणविशेष्यभावेन ब्रह्म सत्यमित्यादिरूपो द्वारीभूतो बोधः पश्चादित्येकः । सत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयबोधे सत्यादिपदवाच्यतावच्छेदकं विशेषणमुपलक्षणं वा। द्वयोरपि सम्भावितत्वादिति प्रतिसन्धानं पश्चादित्यपरः । एवं च सामानाधिकरण्यमित्यादेरयं फलितार्थः । सामानाधिकरण्यज्ञानं प्रथमोऽन्वयः । अन्वयपदं मुख्यतात्पर्यविषयधीप्रयोजकार्थकम् । पश्चाद्विशेषणेतरतयान्वयः, पश्चाद्विरोधज्ञानम् । सत्यत्वादिससर्गस्य मिथ्यात्वात् तद्घटितार्थस्याधिष्ठानत्वाभावात् शुद्धव्यक्तिरूपैक्यबोधकत्वस्य मुख्यसामानाधिकरण्यत्वाच्च संसर्गघटितत्वेनोक्तवाक्यतात्पर्यमुपपद्यत इत्याकारमुक्तान्वयविरोधज्ञानमिति ध्येयम् । **द्वितीयाभावसिद्धीति** । द्वितीयाभावरूपद्वितीयसिद्ध्या अद्वैतहानीत्यर्थः । **क्षेपिष्ठत्वेति । अतिक्षिप्रत्वेत्यर्थः । वपोत्खननादाविति** । 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिददि'त्यादिवाक्यार्थे वपोत्खननादावित्यर्थः । **ग्रहैकत्वादाविति** । दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ ग्रहमुद्दिश्य दशापवित्रेण सम्मार्जनस्य विधौ ग्रहत्वादिमात्रमुद्देश्यविशेषणतया विवक्षितम् । न तु ग्रहैकत्वादिकम् । यावता विशेषणेन विना नोद्देश्यं पर्यवस्यति । तावत एव विवक्षितत्वात् । उद्देश्यं हि क्रियां प्रति प्रधानं तत्पर्यवसित सन्नेतरेण विशेषणेन नियन्तु शक्यते । विधेय तु गुणीभूतं श्रुतेन सर्वेण विशेषणतया नियम्यत एव । तदुक्त वार्तिके—'प्रधानक्रिया कारकाणि पिण्डीकरो'तीति । एवं 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपे'दित्यादौ निमित्तीभूतहविरार्त्यादौ नोभयत्वादिक विवक्षितमिति भावः। स्वबोधित स्वेन बोध्यमानम् । अतात्पर्यात् मुख्यतात्पर्याभावात् । न क्षतिः न मानविरोधक्षति । तथा च वपोत्खननादिवाक्यवत् न मुख्यार्थमहातात्पर्यकमद्वितीयपदमिति भावः। **नान्वित्यादि**। ग्रहणाग्रहणवाक्याभ्यां ग्रहणस्यैकस्यैव विधिनिषेधयोः स्वीकारात् एकेनेत्युक्तम् । एकेनैव वाक्येन निषेधस्य प्राप्तिः निषेध्यस्य निषेधश्चोपपद्यत एवेत्येकस्येत्युक्तम् । एकेन वाक्येनैकस्य प्राप्तिनिषेधयोः स्वीकारे तु क्रमेण तयोस्स्वीकारे विरम्य व्यापारापत्तिः । युगपत्स्वीकारे निषेधार्थं विधेयस्यानुवादायोग । अनुवादस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् सकृदुभयत्र तात्पर्यासम्भवेनावृत्तिकल्पनापत्तेर्वाक्यभेदापत्ति । किं चैकस्य वाक्यस्य प्राप्तिनिषेधयोस्स्वतन्त्रतात्पर्यास्वीकारे तद्वैयर्थ्यम् । न हि निषेधार्थमेव किञ्चिद्विधीयत इति कुत्रापि दृष्टमिति भावः । **रूपभेदेनेति** । स्वतन्त्रतात्पर्यभेदस्वीकारे सत्येव विरम्य व्यापारादिकं दोषः । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छ'दित्यादौ स्वार्थं विधाय तद्द्वारा स्तु-

त्यादितात्पर्यस्वीकारात् स्वतन्त्रतात्पर्याभावेऽपि विधिर्न व्यर्थः । **यत्र ह्येकरूपेण** विधिनिषेधौ, तत्र विधिर्व्यर्थः । निषेधार्थमेव तत्र विधानाद्विधेयस्यैव निषेधाच्च । प्रकृते तु द्वितीयमात्रस्य निषेधः । न तु विधेयस्य द्वितीयाभावस्यैव । तद्विधिरपि न तन्निषेधार्थः । किं त्वखण्डवाक्यार्थसिद्ध्यर्थः । तथा च द्वितीयाभावस्य स्वस्वेतररूपसर्वद्वितीयनिषेधरूपत्वेन निषेध एव तात्पर्यम् । न विधौ । तदेतद्वक्ष्यति 'प्रकृते तु निषेधस्यैव शास्त्रार्थत्वादि'ति । तदपि तात्पर्यं न मुख्यम् । तद्विषयस्यान्यशेषत्वात् । तथा च न द्वितीयाभावस्य तात्त्विकत्वम् । न वा विधेयत्वनिषेध्यत्वयोर्विरोध इति भावः । ननु, द्वितीयाभावस्य ब्रह्मरूपत्वस्वीकारपक्षे ब्रह्माभिन्नत्वरूपं द्वितीयत्वं न तदनुगतम् । तत्राह—**तत्रेति** । द्वितीयाभाव इत्यर्थः । तदनभ्युपगमे द्वितीयत्वास्वीकारे । ननु, यथा 'न हिंस्या'दिति निषेधो विहितान्यहिंसाविषयकः, तथा द्वितीयसामान्यनिषेधो द्वितीयाभावान्यद्वितीयविषयकोऽस्तु । यथा वा षोडशिग्रहणाग्रहणवाक्याभ्यां विकल्पसिद्धिः, तथा द्वितीयाभावप्राप्तितन्निषेधाभ्यां सास्तु । तत्राह—**यत्र त्वित्यादि** । अतुल्यविषयकत्वे सामान्यविशेषभावाद्यापन्नविषयकत्वे । तुल्यविषयकत्वे सामान्यविशेषभावाद्यनापन्नविषयकत्वे । **अगत्येति** । निषेधशास्त्रस्यासंकुचद्वृत्तित्वे प्राप्तिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरूपवक्ष्यमाणदोषेण सङ्कोचाभावरूपगतेरसम्भवेनेत्यर्थः । विकल्पेन पाक्षिकानुष्ठानेन । एकविषयकत्वं एकस्यातिरात्रस्य विधिनिषेधोभयसम्बन्धबोधकत्वम् । ग्रहणे अनुष्ठिते तत्सहितैरङ्गैरुपकारः । अननुष्ठिते तद्रहितैरप्युपकारः । परं तु तत्सहिताङ्गोपकृतेनातिरात्रेण जनिते फले भूमास्ति । अन्यथा तत्सहिते प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति कल्प्यत इति भावः । निषेधस्य द्वितीयाभावसाधारणद्वितीयत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य शास्त्रार्थत्वात् अद्वितीयपदघटितशास्त्रस्यावान्तरतात्पर्यविषयत्वात् । **न कस्यापीति** । द्वितीयाभावोऽत्र न प्राप्यः । तस्यापि द्वितीयत्वेन तत्प्राप्तेरेव तन्निषेधरूपत्वात् । द्वितीयसामान्याभावो हि एकः स्वेतरस्येव स्वस्यापि द्वितीयस्याभाव इति तत्प्राप्तिरपि द्वितीयत्वरूपेण तद्विशिष्टबुद्धौ विरोधिनी तन्निषेध एवेति निषेधशास्त्रस्यैव तत्प्रापकशास्त्रत्वेन न तद्वैयर्थ्यशङ्केति भावः । अत एव उक्तवाक्यस्य सर्वद्वैतनिषेधमात्रतात्पर्यकत्वादेव । **उन्मज्जनेति** । प्राप्तीत्यर्थः । **निरस्तमिति** । द्वितीयाभावो ब्रह्मणि नास्तीति निषेधपर्यवसाने द्वितीयोन्मज्जनं स्यात् । द्वितीयाभावो द्वितीयं च किमपि ब्रह्मणि नास्तीति पर्यवसाने तु सुन्दोपसुन्दन्यायेन द्वयोरपि निषेधान्न तयोरेकस्याप्युन्मज्जनमिति भावः । **विशेषणत्वेनेति** । विशेषणत्वेन द्वितीयस्योपादानं यथा न युक्तम् । निषेधस्य पूर्वक्तस्य व्यर्थत्वापत्तेः,

तथा द्वितीयाभावस्योपलक्षणतया पश्चादुपादानं व्यर्थत्वादयुक्तमित्यर्थः । **निषिद्धस्य** पुनरुपलक्षणत्वेनोपादानं व्यर्थमित्यत्राशङ्क्यते । निषिध्यमानस्य निषेधकेन विशेषणतयोपादानं न युक्तम् । प्रापकस्य निषेधकत्वविरोधादित्याशङ्क्य रूपभेदेनाविरोधादिति समाहितं पूर्वमिति न पौनरुक्त्यम् । अभावबुद्धौ 'नात्र रजत'मिति बुद्धौ । निषिद्धस्यापि रजतस्य प्रतियोगिनः सा शुक्ति'रित्यत्रोपलक्षणतयोपादानदर्शनादिति योजना । ननु, 'सा शुक्ति'रित्यत्र रजतस्य तत्पदार्थस्य विशेष्यत्वेन नोपलक्षणत्वम् । तत्राह—**प्रसिद्धस्येति** । भ्रमसिद्धस्येत्यर्थः । तथा च 'सा शुक्ति'रिति ज्ञानं भ्रमबाधकत्वेन भ्रमतद्विषयविरोधित्वान्न तद्विषयकमिति भावः । तत्पदबोध्यत्वं प्रतीतत्वादेवेत्याशयेन पूर्वप्रतीतेत्युक्तम् । उपलक्षणतया विशेष्यीभूतेदन्त्वविशिष्टोपस्थापकत्वे सति अभासमानतया । ननु, 'इयं शुक्ति' रिति ज्ञान भ्रमविशेष्येदन्त्वविशिष्टे शुक्तित्वं विषयीकुर्वदेव बाधकम् । नान्यथा । तत्र विशेष्योपस्थापकतया रजतस्योपादानमुपयुज्यते । द्वितीयाभावस्य तु ब्रह्मज्ञाने विशेष्यीभूते किञ्चिद्धर्मविशिष्टे नोपस्थापकत्वम् । तत्राभासमानत्वमात्रेण तु नोपलक्षणत्वम् । तत्राह—**असङ्कीर्णज्ञानेति** । व्यावृत्ताकारकज्ञानेत्यर्थः । **तुल्यत्वादिति** । किञ्चिद्धर्मविशिष्टानुपस्थापकत्वेऽपि शुद्धब्रह्मोपस्थापकत्वादुपलक्षणतया व्यावर्तकत्वस्यापि पूर्वमुक्तत्वाद्व्यावृत्ताकारकधीप्रयोजकत्वेन द्वितीयाभावस्याप्युपयोग इति भावः ॥

इति लघुचन्द्रिकायां सामान्यतो मिथ्यात्वश्रुत्युपपत्तिः ॥

कश्छन्दसामित्यादि । च्छन्दसां वेदवाक्यानां । योगं तात्पर्यं । धीरोऽपि को वेदेत्यर्थः । च्छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना विनियोगं को वेदेति माधवीयभाष्यव्याख्यानस्यापि वेदतात्पर्यदुर्ज्ञेयत्वे तात्पर्यम् । अल्पश्रुतात् अल्पविद्याकात् पुरुषात् । **आज्यैरित्यादि** । आज्यै'रित्यादौ घृतादित्यागेन स्तोत्रपरत्वं पूर्वमीमांसायाश्चित्राधिकरणे स्थापितम् । आकाशादित्यादौ गगनादित्यागेन परमात्मपरत्वमुत्तरमीमांसायामाकाशाधिकरणे स्थापितमित्यर्थः । सामपदं स्तोत्रपरम् । सामगानविशिष्टमन्त्रकरणकं गुणाभिधानं स्तोत्रम् । 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'पञ्चदशान्याज्यानी'त्यादौ चित्राज्यादिपदानां गुणवाचित्वं कर्मनामत्वं वेति संशये, चित्राज्यादिशब्दानाञ्चित्ररूपघृतादिषु रूढत्वेन यागनामत्वासम्भवाच्चित्रावाक्ये चित्रत्वस्त्रीत्वोभयं करणत्वेनाग्नीषोमीयपशुयागीयद्रव्यपरिच्छेदकतया विधीयते । 'दधि मधु घृतं पयो धाना' इत्यादिप्रकृतयागेषु करणत्वासम्भवात् । एवमाज्यादिवाक्येषु सन्निधौ स्थापयेदित्यध्याहारेणाज्यादेः स्तोत्रसन्निधौ

स्थापनं प्रकृतस्तोत्रं प्रत्यदृष्टद्वारा करणत्वेन विधीयत इति प्राप्ते, अग्नीषोमीये अग्नीषोमीयमित्यादिप्राकरणिकवाक्यविहितपुंस्त्वावरुद्धद्रव्यान्तरेण स्त्रीत्वस्य विधानासम्भवात् पशुकामपदवैयर्थ्याच्च चित्रापदं न गुणविधायकम् । किं तु प्रकृतयागानामेव पशुफलसम्बन्धविधिपरे वाक्ये तेषां नामधेयम् । दृष्टयेत्यस्याध्याहारात् स्त्रीलिंगोपपत्तेः यागस्य चित्रत्वं दध्यादिनानाद्रव्यकयागसमुदायान्तर्गततया । एवं पञ्चदशानीत्यस्य 'स्तोमे डविधि'रित्यनेन स्तुतिसंख्यायां डप्रत्ययानुशासनात् पञ्चदशाज्यपदयोरसमस्तत्वेन मिथोऽनन्वयात् विशिष्टविध्यसम्भवादाज्यनामकस्तोत्रे संख्यामात्रं विधीयते । स्तोत्रञ्चाज्यैस्तुवते इति वाक्यै विहितमिति प्रथमचतुर्थे स्थितम् । 'अस्य लोकस्य का गति'रिति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाचे'ति वाक्ये आकाश इति पदस्य भूताकाशे रूढत्वात् प्राथमिकत्वाच्च तदनुरोधेन 'सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते'इत्यादिकञ्चरमोक्तं वाय्वादिभूतकारणत्वपरम् । तथा च भूताकाशमुद्गीथे सपाद्योपास्यमिति प्राप्ते, आकाशपदं ब्रह्मपरम । ततोऽपि प्रथमं अस्य लोकस्य कागतिरित्यनेन सर्वलोककारणस्य पृष्टत्वात् प्रश्नानुसारेण सर्वपदस्यासंकोचादिति प्रथमप्रथमे शारीरके स्थितम् । तथा चोक्तं 'मानान्तराविरुद्धस्य शास्त्रार्थत्वमुक्तामि'ति । **अत्रेति ।** शाबरभाष्यस्थवाक्ये इति शेषः । यद्यपि ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे असन्निकृष्टार्थे बुद्धिरनुमानमित्यनुमानलक्षणभाष्यव्याख्यानावसरे वार्तिके असन्निकृष्टवाचेत्याद्युक्तम् । न तु शास्त्रलक्षणभाष्यव्याख्यानावसरे, तथापि तुल्यन्यायत्वात्तत्रापि तत् सम्बध्यते । असन्निकृष्टेत्यनेन हि प्रमाकरणत्व विवक्षितम् । प्रमायां शाब्दत्वं शब्दप्रमाणलक्षणेऽनुमितित्वमनुमानलक्षणे प्रविष्टमिति परं विशेषः इत्याशयेन शास्त्रलक्षणेऽपि तदुक्तमित्युक्तम । **ताद्रूप्येणेत्यादि।** येन रूपेण वाक्यबोध्यता तेन रूपेण पूर्वप्रमितत्वं तद्विपरीतरूपेण प्रमितत्वञ्च जिहासितमभावविशेषणतया शब्दप्रमाणलक्षणे प्रविष्टमित्यर्थः । तथा च मानान्तरेणाप्रमितमबाधितं यत्तद्विषयवाक्यत्वं शास्त्रत्वमिति पर्यवसितम् । वस्तुतस्त्वभिहितान्वयवादस्य भाष्यवार्तिककारादिसम्मतत्वेनासन्निकृष्टेऽर्थे ज्ञानमिति भाष्ये ज्ञानपदं ज्ञानहेतुपरम् । सप्तम्यन्तयोर्न सामानाधिकरण्यम । किं तु वैयधिकरण्यम् । तथा चासन्निकृष्टे वाक्यार्थे ज्ञापक यत् शब्दज्ञानजन्यमर्थज्ञानं तच्छब्दप्रमाणमित्यर्थः । प्रत्ययान्तपदार्थज्ञानं शब्दजन्यं वाक्यार्थज्ञाने कारणमित्यभिहितान्वयवादस्य द्वितीयपरिच्छेदे स्पष्टं मूले विवेचयिष्यमाणत्वात् । **एतेन** शब्दज्ञानं प्रमाणं बोध्यम् । न त्वर्थज्ञानं शब्दज्ञानजन्यं शब्दप्रमाणमिति काशिका-

कारोक्तं व्याख्यानं परास्तम् । शब्दज्ञानं वाक्यार्थधीजनकमित्यन्विताभिधानवादस्य तद्भूताधिकरणीयभाष्ये दूषितत्वेन तत्परतया भाष्यव्याख्यानस्यानौचित्यात् । ननु, द्वैतप्रत्यक्षादिनैरपेक्ष्येणाद्वैतवाक्यं द्वैतमिथ्यात्वबोधकं कुतो न भवतीति।तत्राह—**अन्य एवेत्यादि** । एकदेशमात्रपर्यालोचनेनार्थनिर्णये अतिप्रसङ्ग इति भावः । **अङ्गेति** । एकदेशेत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । स्मृतिपादीयवार्तिक इत्यर्थः । उक्तमित्यनुषज्यते । **अन्त्यपक्षेति** । आद्यपक्षे प्रसञ्जकं प्रत्यक्षादिमान श्रुत्यादिना बलवता बाध्यत इत्यस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् अन्त्यपक्षेत्याद्युक्तम् । तत्रैव निषेधाधिकरण एव । प्रसिद्धिः प्रमा । **निषेधप्रमामात्रोच्छेदेति** । यत्रातिरात्रादिव्यक्तौ ग्रहणादिनिषेधः तत्र तत्प्रमाया असम्भवात् भ्रमरूपा तत्र तत्प्रसक्तिर्वाच्या । तथा च संशयरूपा सास्तीति तद्भावेऽपि न प्रमाणबाध इति भावः । **नान्तरिक्ष इत्यादि** । अर्थवादाधिकरणे अन्त्ययोर्यथोक्तमिति सूत्रे 'नान्तरिक्ष' इत्यादिवाक्यं 'हिरण्यं निधाय चेतव्य'मित्यनेन विहितस्य हिरण्यस्य स्तुतिपरम् । स्तुत्युपपादकस्तु निषेधबोध इत्युक्तम् । तत्र यथा प्रसक्तस्य निषेधः, तथा प्रकृत इति भावः । **न स्वप्रतियोगिकेति** । स्वविषयेषु घटपटतद्भेदेषु ज्ञानान्तरेषु च स्वभेदमनवगाहमानेत्यर्थः । **भिन्नव्यक्तिस्वेति** । उत्तरवृत्तित्वेत्यर्थः । तेनानुव्यवसायसिद्धत्वादिपक्षयोः व्यक्तिभेदस्य पराभ्युपगतत्वेऽपि न क्षतिः । स्वस्याः स्वकीयायाः प्रतियोगिधीपूर्वकालीनायाः प्रतियोगिधीसमानकालीनायाश्च । स्वजन्यत्वानुपपत्तेः प्रतियोगिधीजन्यत्वानुपपत्तेः । **तथा चेति** । चरमधिया स्वभेदस्य कुत्राप्यग्रहणे चेत्यर्थः । **सर्वाभेद इति** । चरमधीर्ययोर्भेदं गृह्णाति, ताभ्यां तद्भेदेन च सह तस्या अभेदमद्वैतश्रुतिर्बोधयतीति सा धीः तादृशभेदविषयकत्वेन बोद्धमशक्या नाद्वैतश्रुतिबाधकतया बुध्यते । एवञ्च पूर्वपूर्वधीरपीति श्रुतिस्सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति भावः । **न ह्यभेद इत्यादि** । ययोर्भेदश्चरमधीविषयः, ताभ्यां तद्भेदेन च तस्या अभेदे ज्ञाते बाध्यबाधकधियोस्तद्विषययोश्चाभेदे ज्ञाते बाध्यबाधकभावज्ञानं न सम्भवति । स्वस्य भेदज्ञानस्य स्वबाधकतया ज्ञानापत्तेरित्यर्थः । बाधकस्य स्वविषयेण सह भेदाज्ञाने भेदविशेषविषयकत्वेन तद्घटितप्रमात्वेन च तस्य ज्ञातुमशक्यतया बाध्यबाधकधियोरेकविषयकत्वग्रहेण च बाध्यबाधकभावज्ञानासम्भव इति भावः । ननु, कथमद्वैतज्ञानेन द्वैतं बाध्यते । द्वैतस्य स्वविषयैक्येन गृहीततया बाध्यत्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् अद्वैतस्यापि स्वैक्येन गृहीततया तद्विषयकत्वेन तद्घटितप्रमात्वेन च स्वस्य गृहीतुमशक्यत्वादिति चेन्न । अद्वैतज्ञानस्योत्पत्तिक्षणे भेदानुपमर्दकल्पने तस्य द्वैतस्य च तथा गृहीतुं

शक्यत्वात् तादृशज्ञानस्य च पूर्वज्ञानस्य चरमभेदज्ञानादिबाधकत्वसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् । तादृशज्ञानोत्तरं तु बाधकत्वज्ञानं नास्त्येव । सर्वद्वैतोपमर्दात् । भेदज्ञानं तु पूर्वं जातमपि न सर्वभेदविषयकमिति न तेनाद्वैतज्ञानस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध इति भावः । **सुदूरेत्यादि** । चरमभेदधीभिन्नेषु सर्वेषु विषयरूपदेशेषु भेदावगाहनरूपं धावनं कृतवत्यपि सुषुप्तिलोपाद्यापत्तिरूपश्रान्त्या चरमभेदधीरूपदेशे भेदावगाहनरूपं धावन कर्तुमशक्ता बाधबुद्धेर्भेदज्ञानस्य परम्परा श्रेणी निवृत्तौ तस्या अद्वयश्रुतिबाधकत्वायोग्यत्वप्राप्तौ पार्ष्णिग्राहैर्विरुद्धविषयकत्वरूपबाधकतावच्छेदकयुक्तैरद्वयाम्नायैर्बाध्यत इत्यर्थः । **इतरप्रतियोगिकभेदेति** । स्वविषयात् ज्ञानान्तराच्च भेदेत्यर्थः । इतरप्रतियोगी इतरात्मकप्रतियोगी । सप्रतियोगिकत्वेन भेदस्फुरणस्यैवाभेदज्ञानविरोधित्वात्तदेव प्रकृते वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । प्रतियोग्यनुपस्थितिकालीनस्य साक्षिनिष्ठभेदस्यावृतत्वेन तत्स्फुरणस्य प्रतियोगिधीसापेक्षत्वात् अभावमात्रस्यानुपलब्धिमानगम्यत्वे तु न भेदे साक्षिवेद्यत्वशङ्कापीति भावः । **अन्यथा** साक्षिणः इतरनैरपेक्ष्येण स्वनिष्ठभेदग्राहकत्वे । अन्तःकरणाद्यभेदभ्रमः अन्तःकरणादेर्भेदाविषयकोऽहमिति भ्रमः । न स्यात् । इतरसापेक्षतयोक्तभेदग्राहकत्वे तु विपरीतसंस्काररूपदोषाभावस्योक्तभेदस्फुरणापेक्षणीयत्वात्तदभावान्न तादृशस्फुरणम् । न च मम मन इति भेदस्फुरणं सर्वदास्त्येवेति वाच्यम् । तस्य तादात्म्यविषयत्वेऽपि भेदाविषयकत्वात् । शरीरत्वेनेव मनस्त्वेनापि तादात्म्याध्यासस्य स्वीकारात् । मम मन इत्यस्य सम्भवेऽपि ममाहमित्यस्यासम्भवात्तदापादनसम्भवाच्च । एतेन मनआत्मनोर्भेदज्ञानस्य सत्त्वेऽपि विपरीतभावनारूपदोषात्तयोरभेदभ्रमसम्भव इति तदभावापादनमयुक्तमित्यपास्तम् । ज्ञानादिनेत्यादिना स्वविषयग्रहः । भेदं ऐक्याज्ञानात् स्वविषयाच्च स्वस्य भेदम् । **सर्वतो भिन्नेति** । बुद्धित्वात् बुद्ध्यन्तरवदिति शेषः । अनुमानाविषये अनुमेयभेदाप्रतियोगिनि । वाक्यमपीत्यपिनाऽनुमानसमुच्चयः । **हेत्वादीत्यादि** ।सर्वस्मिन् पक्षीकृते हेतोरभावः । तस्मिन् तस्याभावेन हेतौ स्वरूपासिद्धेः । अद्वैतमते साध्यहेत्वोरभेदेन साध्याविशेषः । तयोः पक्षस्य चैक्यात् बाधस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादिकञ्च । एवं दृष्टान्तस्यापि पक्षत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिश्च । सर्वस्य भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्य तत्तद्रूपेण निवेश्ये । अन्यथा केनचिद्रूपेण ते आदाय सिद्धसाधनार्थान्तरयोरापत्तेः । तथा च तत्तद्रूपेण ज्ञाने आवश्यके सार्वज्ञ्यापत्तिः । एवं च हेत्वाद्यभावे सार्वज्ञ्ये च अद्वैतवादिभिरास्थिते आपादिते सति सर्वं पक्षयता पक्षयितुं पूर्वं प्रवर्त्तमानेन त्वया किञ्चित् कानिचित् त्यक्तव्यानि पक्षात् बहिष्कार्याणि । तदा च सैव त्यक्ता तत्तत्स्वरूपैवाद्वयश्रुतेः

सर्वाद्वैतबोधनरूपगमनाय चरमोपायरूपा द्वाः त्वया दत्तैव । तुशब्दादनुमानप्रयोगव्यवच्छेदः । तथा चानुमानप्रयोगे त्वया कृतेऽपि श्रुतिप्रवृत्तिर्न निरोद्धुं शक्यत इति भावः । ननु, उक्तप्रत्यक्षं यद्यद्वैतज्ञानात् स्वविषयाच्च भिन्नं न स्यात्, तदा भेदविषयकं न स्यात् । ययोर्भेदो विषयः, तयोरैक्यविषयकत्वात् भेदप्रतियोग्यनुयोगिनोः स्वविषयीभूतयोः स्वाभिन्नत्वाभावे तयोर्भेदानुपपत्तेः । न हि स्वात्यन्ताभिन्नमुभयं मिथो भिन्नमिति सम्भवति । विरोधादिति युक्तेरुक्तप्रत्यक्षस्य स्वविषयादद्वैतज्ञानाच्च भेदं विना भेदविषयकत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीकरणिकार्थापत्तिर्भेदग्राहिकास्तु । तथा च कथमद्वैतश्रुत्यवकाशः । तत्राह—**नाप्यर्थेति** । स्वाविषयत्वं विवृणोति । **ययोरित्यादि** । ययोरद्वैतज्ञानाद्युक्तप्रत्यक्षयोर्भेदं विना यत्रोक्तप्रत्यक्षस्य घटपटभेदविषयकत्वे अनुपपत्तिर्गृहीता, तत्रोक्तप्रत्यक्षस्य तादृशविषयकत्वे निमित्ते तदुपपत्तय इति यावत् । तयोरद्वैतज्ञानाद्युक्तप्रत्यक्षयोर्भेदग्रहेऽपि अनुपपत्तौ अर्थापत्तिप्रमायामनुपपत्त्यन्तरस्याद्वैतज्ञानादितो भेदं विना किञ्चिदनुपपन्नमित्यस्याग्रहात् । तथा चोक्तार्थापत्तावद्वैतज्ञानादिभेदाग्रहान्नार्थापत्तिस्सर्वभेदविषयेति भावः । सर्वत्रोक्तापत्त्यादौ । **ग्रहे त्विति** । सुषुप्तिलोपाद्यापत्तेरिति शेषः । चरमधीः चरमार्थापत्तिः । अद्वैतज्ञानादिभेदं विना यस्यां किञ्चिदनुपपन्नमिति न गृहीतं, सार्थापत्तिरिति यावत् । **आद्येत्यादि** । आद्यधीः 'घटो न पट' इति धीः । तद्वद्यभेदीया तस्या धियस्तादृशभेदविषयकत्वमद्वैतज्ञानादितः तस्यां भेदं विनानुपपन्नमित्याकारानुपपन्नता । अनुपपत्तिधीरद्वयश्रुतिं न बाधते । स्वज्ञानापेक्षणात् स्वस्मिन् तादृशानुपपत्तिज्ञाने अद्वैतज्ञानादिभेदज्ञानमपेक्ष्यैव तस्यास्तद्बाधकत्वसम्भवात् । स्वस्मिन् उक्तभेदाज्ञाने तत्रैव श्रुतेरवकाशेन सर्वाद्वैतपर्यवसानात् । अथ तस्यामपि तादृशभेदं विनोक्तभेदविषयकत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानात्तादृशभेदग्रहः, तथाप्यन्ते धाराविश्रान्तौ तान्न बाधत इत्यर्थः । **उपपादकमिति** । यद्विनानुपपन्नत्वं अन्यत्र ज्ञायते, तदित्यर्थः । इतरस्मात् अद्वैतज्ञानादितः । **नेह नानेत्यादि** । 'नेह नाने' तिवाक्यरूपस्य ब्रह्मणि भेदमात्रनिषेधस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । अभेदस्याखण्डब्रह्मस्वरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् भेदाभावातिरिक्तत्वात् भेदनिषेधानुपपत्तिगम्यत्वमिति भावः । **अर्थापत्तिभ्रमेति** । अर्थापत्तिरूपभ्रमेत्यर्थः । **येन येनेत्यादि** । यद्यद्रूपावच्छिन्नं विनानुपपन्नत्वं गृहीतमित्यर्थः । सोऽपि अर्थापत्तिगतभेदोऽपि । भिन्नत्वं भेदविषयकत्वम् । सर्वभिन्नत्वं सर्वस्मात् भिन्नत्वम् । अद्वैतवादिनं अद्वैते सन्दिहानम् । तथा चाद्वैते विप्रतिपत्तिकाले स्वातिरिक्तसर्वत्वनिर्णयासम्भव इति भावः ।

स्वत्वेति । तथा च भेदग्राहकं यद्यज्ज्ञानं, तत्र तत्र तत्तदन्यसर्वभिन्नत्वमर्थापत्तिविषयो वाच्यः । एवञ्चोक्तज्ञानस्य प्रत्यक्षार्थापत्त्याद्यनन्तत्वेनानुगतरूपं विना पक्षतया साध्यघटकतया च न तन्निर्देशसम्भवः । न च भेदग्राहकत्वेन तेषामनुगम इति वाच्यम् । भेदग्राहकभिन्नभेदस्य साध्यत्वे भेदग्राहकाणां मिथो भेदस्यार्थापत्त्यविषयतया तेष्वेवाद्वैतश्रुत्यवकाशादिति भावः । नानात्वात् । तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वरूपत्वात् । **विश्रान्ताविति** । तत्तदनन्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाना दुर्ज्ञेयत्वात् क्वचित् कस्य चित् भेदज्ञानासम्भव इत्यपि बोध्यम् । **तथाहीति** । प्रपञ्चस्येति शेषः । सर्वाभेदे उक्तार्थापत्तिविषये सति । स्वाभेदः स्वाभेदापत्ति । **कथमित्यादि** । चरमज्ञाने आदौ लब्धपदा पश्चात् सर्वाद्वैतविषयेति कथमित्यर्थः । द्रागेव युगपदेव । **प्रामाण्यमित्यादि** । यत्र प्रत्यक्षादिना भेदो न गृहीतः, तत्र श्रुतेरबाधितविषयकत्वम् । प्रत्यक्षादिविषये तु सर्वत्र श्रुतेः प्रवृत्त्या प्रत्यक्षादिकं न बाधितविषयकं सम्भवति । अतः श्रुतिः प्रत्यक्षादिबाधिका । एवं श्रौतमद्वयज्ञानं सर्वद्वैतोच्छेदकत्वेन बाधकत्वाभिमतप्रत्यक्षादिस्वरूपोच्छेदकम् । अतः प्रत्यक्षादिकं न तद्बाधकम् । बाध्यज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाले हि बाधकमनुच्छिन्नस्वरूपं वाच्यम् । सर्वकल्पनामूलोच्छेदकत्वादपि श्रौतज्ञानमबाध्यम् । तदुक्तं खण्डने—'प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते । तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ॥' इति । अत्राद्वैतज्ञाने इत्यादिरीत्या श्रुतेः बाध्यत्वशङ्कानिरासेन प्रामाण्यं व्यवस्थापयतामस्मदीयज्ञानानामेव क्रमेणोत्पत्तिः । श्रुत्या तु युगपदेव सर्वाद्वैतं बोध्यते । न तु प्रत्यक्षाद्यगृहीतभेदके चरमज्ञाने वा प्रथमतः पश्चादन्यत्राद्वैतं बोध्यत इति भावः । **न स्यादिति** । प्रत्यक्षादिरूपेणायोग्यताज्ञानेन प्रतिबन्धादिति शेषः । अत्यन्तासति विपरीततया निश्चिते कलहादिस्थल इति शेषः । **अबाधादिति** । कलहादिस्थले वाक्यार्थज्ञानस्यानाप्तवाक्यजन्यत्वादिना भ्रमत्वेऽपि श्रौतज्ञानस्योक्तरीत्या प्रमात्वे ज्ञानरूपबाधासम्भवादित्यर्थः । स्वतःप्रामाण्यनिश्चलां स्वतस्सिद्धप्रमात्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताम् । विपरीतज्ञानरूपायोग्यताज्ञानप्रतिबध्यता परोक्षापरोक्षसाधारणरूपेण न सम्भवति । प्रत्यक्षस्येच्छाविषयस्याप्रतिबध्यत्वेन तद्व्यावृत्तत्वरूपेणैव तस्याः वाच्यत्वात् । अत एवोक्तं मणिकारेण—'प्रत्यक्षादावुत्पन्ने ज्ञाने अप्रामाण्यमासज्यते बाधेन । अनुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते' इति । तथा च परोक्षस्यानुमितित्वेनैव प्रतिबध्यत्वम् । विपरीतधीसत्त्वे उद्बोधकसत्त्वे मानाभावेन तदभावादेव स्मृत्यनुत्पादात् अनुगतोद्बोधके मानाभावात् । भावे वा कलहादिस्थले शाब्दज्ञानस्य विपरीत-

निश्चयाप्रतिबध्यत्वात् शाब्दधीव्यावृत्तेन जातिविशेषेणैव प्रतिबध्यत्वम् । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि न मानम् । इतरकारणकलापे सति तद्विलम्बेन तदविलम्बादिति भावः । श्रुत्यैवेत्येवकारार्थो विवक्षितः । स च ज्ञानमिथ्यात्वस्य विषयमिथ्यात्वसाधकत्वव्यवच्छेदः । श्रुतेर्बोधकत्वं तु नात्र विवक्षितम् । तेन एतेनेत्यनेन न पौनरुक्त्यम् । **मिथ्यात्वादिति** । विषयमिथ्यात्वमिति शेषः । **विचारे इति** । प्रकृतविचारे चेति शेषः । **दर्शितत्वादिति** । न चाद्वैतज्ञानवता द्वैतवादिनं प्रति श्रुतिप्राबल्योपन्यासे तदीयव्यवहारव्याघात इति वाच्यम् । अद्वैतज्ञानेन प्रपञ्चस्य बाधितत्वेऽपि भुज्यमानकर्मणा प्रतिबन्धेन भोगशेषानुकूलप्रतिभासानिवृत्त्या व्यवहारसम्भवात् । तदुक्तं खण्डने—'नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि । असिद्धभेदात् व्याघातः पतेदापादकात् कुत' इति । असिद्धभेदात् असिद्धो बाधितः आपाद्यादितो भेदो यत्र तस्मात् । आपादकात् यदि त्वं अद्वैतज्ञानवान्, तदा व्यवहारवान् न स्यादित्यस्मात् । बाध्यबाधकयोः आपस्सर्वमिति ज्ञानपृथिव्यादयो नाप इति ज्ञानयोः । **उपपत्तेरिति** । जले सर्वस्येति शेषः । बाधकाभेदः बाधके बाध्याभेदः । **बाध्यबाधकैक्येति** । सर्वाद्वैतेत्यर्थः । **निर्बाधं सदिति** । बाधकत्वाभिमतमद्वैतज्ञानं तद्भिन्नत्वेन निश्चितं अतस्तेन भेदज्ञानं बाध्यतया न निश्चेतुं शक्यत इति भावः । **हेत्वभावादिति।** अद्वैतज्ञानं साक्षिणा तद्भिन्नत्वेन न गृह्यते । स्वस्मिन् स्वाभेदविषयके च शाब्दबोधे विपरीतधीर्न विरोधिनीत्युक्तमिति भावः । **पूर्वोक्तेति** । भेदज्ञानस्य स्वस्मादपि भेदसिद्ध्यापत्त्या बाधकत्वाभावापत्तिः । स्वातिरिक्तसर्वभेदविषयकत्वे वाच्ये अद्वैतवादिनं प्रत्यसिद्धिरित्यादीर्यर्थः । 'आपो वै'त्यादिनारायणीयोपनिषद्वाक्यस्य स्तुतिपरत्वेनाभेदपरत्वाभावात् भेदप्रत्यक्षाद्दुर्बलत्वं सर्वं न सर्वमित्यादिवाक्यस्यानाप्तोक्तत्वेन घटो न घट इत्यादिवदपार्थकत्वेन च तथात्वमित्यपि बोध्यम् । ननु, 'इदं वाग्रे नैव किञ्चन आसी'दिति श्रुतिः 'विमतं असत् ज्ञेयत्वा'दित्यनुमानञ्च स्वबाधकस्य सत्यादिवाक्यस्यासत्त्वं गृहीत्वा सर्वासत्त्व बोधयेत्तत्राह—**सर्वासत्त्वमिति** । प्रत्यक्षादिगृह्यमाणस्यालीकत्वं वक्तुमशक्यम् । अतो मिथ्यात्वरूपमसत्त्वं वाच्यम् । तच्चेष्टम् । वस्तुतस्तूक्तवाक्यं व्याकृतप्रपञ्चनिषेधमग्रकाले बोधयतीति भावः । श्रुत्या 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुत्या । **मिथ्यात्वमिति** । अद्वितीयपदस्य सद्वितीयत्वेन ज्ञाते ब्रह्मणि द्वितीयशून्याभेदबोधनादिति शेषः । **ब्रह्माभिन्नत्वमिति** । अद्वितीयपदस्य द्वितीयस्वरूपविशेषणनिषेधपरत्वेनेति शेषः । ब्रह्माद्वितीयत्वस्य ब्रह्मभेदव्यापकतया द्वितीयत्वनिषेधात् भेदनिषेधस्यार्थिकतया

लाभः । एकादिपदस्य तु भेदशून्यरूपकेवलवाचकत्वेन सङ्कोचकाभावात् सर्वभेदशून्यबोधकत्वमिति भावः । **गौरोऽहमित्यादि** । तथा च श्रुतीनां पूर्वापरविरोध इति भावः । **अप्रामाण्यं स्यादिति** । सर्वस्य सर्वाभिन्नब्रह्माभेदेन सर्वाभिन्नत्वादिति शेषः । द्वितीयपक्षेऽपि 'नेह नाना' 'अतीन्द्रियमविषयम्' इत्यादिश्रुतिभिः मिथ्यात्वेन बोधिते प्रपञ्चे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या ब्रह्माभेदबोधानुपपत्तिः बोध्या। उपादानोपादेययोस्सामानाधिकरण्ये पराभ्युपगतं दृष्टान्तमाह—**मृद्घट इति** । सत्यानृतयोस्सामानाधिकरण्ये पराभ्युगतं दृष्टान्त—**इदमित्यादि** । **तत्तदसाधारणेति** । दुःखादिमात्रवृत्त्यपुरुषार्थत्वादीत्यर्थ । तत्र तत्र मोक्षानन्दादौ । तत्तदभेदे दुःखाद्यभेदे । सद्रूपेण सदभिन्नत्वेन । **तत्तदसाधारणेति** । दुःखत्वापुरुषार्थत्वादीत्यर्थः । असत्त्वात् निषेधयोग्यत्वात् । काले कालोपलक्षितमुक्तात्मादौ । **भेदाभेदादीति** । भेदो दृष्टान्तत्वेनोक्त । अत एव द्वितीयमात्रस्य सद्रूपे ब्रह्मणि कल्पितत्वादेव । तत्तद्धर्माणां भेदाना द्रव्यगुणादिरूपभेद्याना च । **सर्वशून्याया इति** । भेदभेद्यसामान्याभावत्वव्यावृत्ताकारेणोपलक्षिताया इत्यर्थ । **न पारिभाषिक इति** । यादृशभेदस्य ज्ञान यद्विषयप्रमयोच्छेद्य, तादृशभेदविरोधी अभेदः स एव । भेदमात्रस्य ज्ञानञ्चाखण्डोक्तव्यक्तिप्रमयोच्छेद्यम् । उक्तव्यक्तेः सर्वाधिष्ठानत्वादुक्तव्यावृत्ताकारोपलक्षितत्वाच्च । अत सैव व्यक्ति सर्वभेदविरोध्यभेद इति भावः । **सर्वं ब्रह्माभिन्नमिति मते इति** । द्रव्यगुणादिक द्रव्यत्वगुणत्वाद्यवच्छिन्ना या ब्रह्मभेदाभावानुयोगिता तद्वद्भवति । श्रुत्यापि तादृशभेदाभावो बोध्यत इति मते इत्यर्थ । मतान्तरमाह—**मिथ्येत्यादि** । एकमेवेत्यादिश्रुत्या मिथ्यात्वेन बोधितेत्यर्थः । तद्रूपेणव द्रव्यादेर्ब्रह्मभेदाभावानुयोगित्वम् । न तु द्रव्यत्वादिना । तेन रूपेण ब्रह्मभेदानुयोगित्वस्य सत्त्वेन विरोधात् । अत एव ब्रह्मभेदस्य पारमार्थिकत्वेनैवाभाव तत्र स्वीक्रियते । न तु ब्रह्मभेदत्वेन । येन रूपेण प्रतियोगी यत्र वर्तते, तेन रूपेणाभावस्य तत्रानभ्युपगमात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्याप्युक्तानुयोगित्वमेव बोध्यते । तदेतन्मतमभ्युपेत्यवाद । उक्त हि द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणे आचार्यैरेव—नात्र रजतमिति बाधेन 'नेह नाने'त्यादिश्रुत्या च स्वरूपेणव निषेध. । न तु पारमार्थिकत्वेनेति । **न प्रत्यक्षेत्यादि** । आद्यमते'नेदं रजत'मित्यादिप्रत्यक्षादिविरोधो न । द्वितीयमते 'सर्वं खल्विद'मित्यादिश्रुतिविरोधप्रयुक्तः पूर्वापरश्रुतिविरोधो नेत्यर्थः । सलिलशब्दस्य सलिलवाचकशब्दस्य । तेन तत्सादृश्येत्यत्र तच्छब्दस्याप्रक्रान्तसलिलबोधकत्वम् । **स्वच्छेति** । सलिलवत् स्वच्छ इति बृहदारण्यकभाष्ये व्याख्यानात् स्वच्छबोधकं सलिलपदम । तस्य नपंसक-

त्वेऽपि स्वच्छबोधकत्वे वाच्यलिङ्गत्वात् पुंस्त्वम् । सलिलमिवाचरतीत्याचारार्थक्वि-प्प्रत्ययान्तात् पचाद्यच्प्रत्ययसम्भवात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्' इत्याचारार्थे क्वि-प्प्रत्ययानुशासनात् । सलिलवदाचारश्च सर्वमलासंसर्गित्वम् । यत्तु 'आपो वा इदमासन् सलिलमेवे'त्यादिश्रुतेः सृष्टिपूर्वकाले अद्वितीयो द्रष्टा परमात्मा सलिले भवतीत्यर्थ इति, तन्न । उक्तवाक्यस्य त्वंपदार्थबोधकप्रकरणस्थत्वेनोक्तार्थस्यानन्वयात् । न च द्वैताद्वैतयोर्भिन्नसत्ताकत्वेनाविरोधित्वेऽपि द्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मज्ञानस्य द्विती-यविशिष्टब्रह्मविषयकत्वासम्भव इति वाच्यम् । पारमार्थिकत्वेन यो द्वैताभावः, त-दुपलक्षितब्रह्मज्ञानस्य तत्सम्भवात् द्वैतमूलोच्छेदकस्यैव द्वैतविशिष्टब्रह्मविषयकत्वास-म्भवाच्च । **सदभेदेनेत्यादि** । सदभेदविशिष्टप्रपञ्च आसीदित्यर्थं प्रतिपाद्येत्यर्थः । तन्निषेधे व्याघातः सत्त्वस्य प्रपञ्चे प्रतीतस्य व्याघातः । ननु, सदभिन्नस्य सत्त्व-मेवाद्वितीयत्वं न विरुद्धम् । सदात्मनोभयोः सम्भवात् । तत्राह—**नहीत्यादि** । सद्रू-पमात्रस्य न सत्त्वमुच्यते । किं तु सदभिन्नप्रपञ्चस्य । तथा च तन्निषेधे नास-त्त्वरूपमिथ्यात्वस्य तत्र लाभादासीदित्यनेन सत्त्वलाभाद्विरोध इति भावः । घ-टादिकं स्वोत्पत्तिपूर्वं मृदेवासीदित्यादौ यथा घटाद्यभेदोपलक्षितमृदेवासीदित्यर्थः । तथा प्रकृतेऽपीदमभेदोपलक्षितसदेवाग्र आसीदित्यर्थ इत्याशयेनाह—**सद्व्यतिरे-केणेति** । सदन्यरूपेणेत्यर्थः । सदन्यदिति शेषः । निषेधार्थत्वात् सदेवेत्येव-कारार्थत्वात् अद्वितीयादिपदार्थत्वाच्च । एवं च प्रपञ्चे सत्यसम्बन्धो न बुध्यत-इति नोक्तविरोधो विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन सदन्यसामा-न्येऽग्रकालासत्त्वबोधकत्वमिति भावः । असत्त्वोक्तौ अग्रकालासत्त्वोक्तौ अद्वि-तीयादिपदैः सदन्यसामान्यस्य निषेधोक्तौ च । सदात्मना सदैक्येन । **ब्रह्माभिन्न-स्येति** । ब्रह्मैक्यापन्नस्येत्यर्थः । ब्रह्मैक्यरूपेणेति यावत् । **बिभीयादिति** । न-न्वग्रकालासत्त्वस्याग्रकालीनाभावप्रतियोगित्वस्य वा सदन्यसामान्ये बोधनेऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिः । व्याकृतप्रपञ्चस्य स्वकाले स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वा-सिद्धेरिति चेन्न । उक्तासत्त्वप्रतियोगित्वयोः न प्रकृते धीः । किं त्विदमभिन्नं अग्रे यदासीत् तत् सदेव । एकमेवाद्वितीयमित्येवमुद्देश्यविधेयभावस्य विवक्षितत्वात् अग्रे विद्यमानमनूद्याखण्डसद्वितीयविधानात् अग्रकालविद्यमानत्वोपलक्षिते वस्तुनि अख-ण्डसद्वितीयस्यैव धीः । तथा चावान्तरतात्पर्येण द्वितीयसामान्यस्य मिथ्यात्वधीः । एवं चाग्रादिपदानि न व्यर्थानि । शून्यवादिनो हि सृष्टिपूर्वकाले सद्व-स्तु नाङ्गीकुर्वन्ति । तदङ्गीकुर्वन्तोऽपि तार्किकादयो नाद्वितीयमङ्गीकुर्व-न्ति । तत्र सदित्यनेनाद्यानां निरासः । अद्वितीयादिपदैस्तु द्वितीया-

नामिति सार्थक्यात् । नन्वतात्त्विकाद्वैतमद्वैतवाक्यस्य तात्त्विकं द्वैतं द्वैतवाक्यस्यार्थोऽ-स्तु । द्वैतवाक्यमध्यस्थस्याद्वैतवाक्यस्य उपांशुयाजवाक्यमध्यस्थविष्ण्वादिवाक्यस्येव स्तुत्यादिपरतया नेतुं शक्यस्वात् । तत्राह—**अद्वैतवाक्यस्येति । आविद्य-केति ।** 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग' मिति न्यायेन द्वैतवाक्यानामद्वैतवाक्यशेषत्वात् निषेधापेक्षितप्राप्तिप्रयोजकत्वादिनोपयोग इति भावः । पदानाम् अद्वितीयादिपदा-नाम् । **प्रकृतेति** । एकमेवाद्वितीयमितीत्यर्थः । **वाक्यार्थेति** । अद्वितीयत्वाद्युप-लक्षिताखण्डब्रह्मेत्यर्थः । प्रथमादिरूपस्याद्वितीयादिपदार्थस्य न केवलमखण्डवाक्या-र्थविरोधित्वात् निरासः । किं त्वसम्भवादपीत्याह—**तत्रेत्यादि । द्वितीयत्वादिति ।** तयोः प्रथमत्वादिना नाद्वितीयपदबोध्यता । किं तु द्वितीयान्यत्वादिना । सा च न सम्भवति । द्वितीयत्वादिति भावः । **भेदत्रयेति** । भेदभेद्यमात्रस्य द्वितीयत्वाद-द्वितीयपदेन दृश्यमात्रनिषेधसम्भव इति भावः । **अपेक्ष्येति** । विजातीयद्वितीयत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकनिषेधोऽर्थ इति भावः । सङ्कोचो द्वितीयपदस्य विजातीयद्वितीय-परत्वम् । **एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैरिति** । एकपदेन एवकारेण अद्वितीयपदेन चेत्य-र्थः । अत्राद्वितीयपदेन विजातीयद्वितीयनिषेधादर्थात्तादृशाद्वितीयभेदो निषिध्यते । अथवा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिष' दिति वाक्ये मिषदि-ति पदं आसीदित्यर्थकमित्यैतरेयभाष्ये व्याख्यानात् तदेकवाक्यतया प्रकृते द्वितीय-पदस्यान्यार्थकत्वात् लक्षणायाश्चावश्यकत्वे द्वित्वसङ्ख्यापरकत्वत्यागेनात्मान्य-विजातीयत्वेन लक्षणाया एव युक्तत्वात् तादृशत्वेनैकरूपेण निषेधे भेदस्य निषेध-स्य च निषेधस्सिद्ध्यति । विशेषणस्य भेदस्यापि विशेष्यीभूतभेद्यस्येव निषेधे बाध-काभावात् । एवमेकपदस्य केवलार्थकतया कैवल्यस्य च स्वान्यसर्वशून्यत्वरूपत्वेऽपि प्रकृते सङ्कोचेन जीवेश्वरादिरूपं यदात्मान्यत् सजातीयं तच्छून्यत्वरूपत्वेन त-द्बोधकत्वात् भेदनिषेधबोधकत्वम् । एवकारस्यान्यतादात्म्यव्यवच्छेदकत्वेऽपि प्र-कृते सङ्कोचेनात्मान्यस्यात्मविजातीयस्य पृथिव्यादेस्तादात्म्यव्यवच्छेदबोधकत्वम् । तथा च शाब्द एव भेदनिषेधः । एवं च भेदत्रयस्य पदत्रयेण निषेधोक्तिः प्र-कृतश्रुतेः ब्रह्माभिन्नसर्वमिथ्यात्वे पर्यवसानोक्तिश्च न व्याहता । यदि तु भेदाना-मेव शाब्दो निषेधः, भेद्यानां त्वार्थ इत्युच्यते, तदा द्वितीयसामान्याभावे श्रु-तेरवान्तरतात्पर्यसङ्गतावपि भेदमात्रनिषेधपरतया सङ्कोचे मानाभावः । विजाती-यादिभेद्यानामपि द्वितीयादिशब्दैर्बोधेन सम्भवादिति ध्येयम् । **ननु, पृथिव्यादिकं** न ब्रह्मसजातीयम् । ब्रह्मणो द्रव्यत्वास्वीकारपक्षे तत्त्वासम्भवात्तत्राह—**अथवेति । चैतन्यभेद इति** । स्वाभिन्नत्वे सति चिदात्मकत्वं साजात्यं जीवादौ वर्तते ।

तेन तन्निष्ठभेदः सजातीयभेदः। स च ब्रह्मण्यपि प्रसक्तः। ब्रह्मणः सर्वानुगतत्वात् । अतः तस्य निषेध इति भावः। **स्वगत इति।** ज्ञानानन्दादिस्वरूपे ब्रह्मधर्मस्यारोपितत्वात्तद्गतो भेदः स्वगतभेदः। यदि चेत्यनेनास्वारस्यं सूचितं, तदुच्यते—व्यावर्तकपदान्तरयुक्तस्य यद्धर्मविशिष्टवाचकपदस्य सन्निहितं द्वितीयपदं तद्धर्मविशिष्टद्वितीयमभिधत्ते । तथा चास्य गोर्द्वितीय इत्यादौ व्यावर्तकेनास्येति पदेन युक्तस्य गोपदस्य सन्निहितेन द्वितीयपदेन गोरूपद्वितीयबोधनेऽपि प्रकृते व्यावर्तकपदान्तराभावान्न सजातीयद्वितीयबोधकत्वम्। अत एव 'द्वितीयगामी न हि शब्द एप न' इत्यादौ द्वितीयसामान्यबोधकत्वम् । सजातीयव्यक्त्यन्तराभावादपि न सजातीयद्वितीयपरत्वम् । यद्धर्मविशिष्टविषयकबोधे तात्पर्यं तद्धर्मेणैव हि साजात्यं वाच्यम् । न च प्रकृते किञ्चिद्धर्मविशिष्टबोधपरत्वम्। अखण्डधीपरत्वात्' इति । **अथवेत्यादि।** जीवेशादेरिव प्रपञ्चस्यापि विकल्पितचिदात्मकत्वमादाय सजातीयत्वसम्भवः । चित्स्वरूपत्वं तु न जीवादेः। उपहितादिरूपेण मिथ्यात्वात् । एवं ज्ञानानन्दादेरपि सजातीयत्वम्। कल्पितभेदचिदात्मकत्वयोः सत्त्वात् । तथा च सजातीयानिष्टभेदोपहितरूपेण ज्ञानानन्दादेर्जडानां च निषेधसम्भवात् रूपान्तरेण स व्यर्थः । किं च सजातीयब्रह्मान्यत्वादिरूपेण पदत्रयस्य लक्षणैव वाच्या। 'द्वितीयगामी'त्यादौ स्वान्यत्वेन लघुरूपेणापि प्रयोगस्याभाक्तस्य सत्त्वेनोक्तगुरुरूपेण शक्त्यसम्भवात् । तथा च द्वितीयपदस्य स्वान्यसामान्यबोधकत्वस्य मुख्यवृत्त्यैव सम्भवादद्वितीयपदस्यैव द्वितीयसामान्यनिषेधपरत्वसम्भवेन पदान्तरं तस्य तत्परत्वग्राहकमिति युक्तम् । न चाद्वितीयपदस्यैव पदान्तरतत्परत्वग्राहकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। तथा सत्यक्षरत्रयात्मकद्वितीयपदनञ्पदयोः स्वार्थपरत्वाभावकल्पनस्यान्याय्यस्यापत्तेः। न चैकावधारणपदयोरद्वितीयपदात् प्राथम्यमेव स्वार्थपरत्वे नियामकमुपक्रमन्यायादिति वाच्यम् । द्वितीयपदनञ्पदयोरेकादिपदयोरेकैकापेक्षया भूयस्त्वेन तयोरेव स्वार्थपरत्वस्यौचित्यात् 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्व'मिति न्यायस्योपक्रमन्यायापवादकत्वात् अद्वयानन्दविज्ञानघन एवाहमस्मीत्यादिश्रुत्यन्तरे अद्वयपदस्यैव मुख्यत्वाच्चेति भावः । **अन्यप्रधानेत्यादि।** 'प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका' इत्यादावन्यार्थः। 'एकपुरुषो धनुष्मा'नित्यादौ प्रधानार्थ एकहलमध्येऽनादेशादेरित्यादावसहायार्थः । एको द्वावित्यादौ सङ्ख्यार्थः । एकेऽल्पप्राणा इत्यादौ प्रथमार्थः । अल्पप्राणा लघुप्रयत्नोच्चारणीयवर्णाः। तेनैकदिक् इत्यादौ समानार्थः। 'एतावेकधना'-नित्यादौ साधारणार्थोऽपी'ति पदमञ्जरी। ष्णान्तेत्याद्यष्टानामित्यत्र 'अष्टन आ विभक्तौ'वित्यनेनात्वे कृते नान्तत्वाभावात् षट्संज्ञा न स्यात्। ततश्च षट्चतुर्भ्यश्चेत्यनेन

नुमपि न स्यादित्याशङ्क्य षट्संज्ञायामुपदेशवचनं शताद्यष्टनाद्यर्थमिति समाधाय अथवा षकारनकारान्ता सङ्ख्या षट्संज्ञकेत्यर्थ इति समाधानान्तरमुक्त्वा तर्हि एकास्ता इत्यादौ 'षड्भ्यो लुगि'ति लुक् स्यादित्याशङ्क्य एकशब्दोऽयं नानार्थ इत्याद्युक्त्वा योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैवायं प्रयोग इति समाहितम् । **प्राधान्यं चेति** । यद्यपि प्राथम्यादिकमपि तदर्थ इति परेणाशङ्कितं, तथापि सर्वकार्यमूलकारणत्वबोधकपदेभ्योऽपि तल्लाभादविद्यादृष्टादिसहायापेक्षत्वेनासहायत्वासम्भवात् अद्वितीयत्वविरोधिनः सङ्ख्यादेरभावात् एकवचनेनैव प्राप्तिसम्भवाच्च सर्वलीलाविग्रहाणा नानाविधतत्तत्कार्यकारित्वेन कार्यतस्साम्याभावात् सर्वशरीरावच्छिन्नेशव्यक्तेरेकत्वेनैव गुणतस्साम्याभावात् तद्भिन्नत्वे सति तद्गुणजातीयगुणवत्त्वस्यैव गुणतस्साम्यत्वात् असहायत्व कैवल्यम् । तच्च एकहलमध्ये इत्यादौ सङ्कोचमानबलात् स्वेतरतरायुक्तत्वादिरूपम् । प्रकृते सङ्कोचकाभावात् स्वान्यसामान्यशून्यत्वमेवेति तदर्थकमेकपदमस्मदिष्टम् । प्राथम्यं तु प्राधान्यमेव । यत्तु तेनैकदिगिति सूत्रे सुदाम्ना पर्वतेन सहैका समाना दिगस्या इति सौदामिनीत्युक्त्या समानार्थकत्वकल्पनं तत्र युक्तमेकजातीयत्वेन समाने गौणप्रयोगसम्भवात् एकधनावित्यादावपि एकजातीययथेष्टविनियोगार्हत्वेन गौणः । तथा च सुदाम्नः सदृशादिक्सौदामिनी सुदामाख्यपर्वतयुक्तदिक्सदृशदिग्युक्तेति यावत् । चैत्रमैत्रौ सदृशधनौ चैत्रो मैत्रीययथेष्टविनियोगार्हधने यथेष्टविनियोक्तेति यावत् । अत एवामर प्रथमाद्यर्थ नोक्तवान् । इत्यतश्चान्यत्वं प्राधान्यं चेति द्वयमेवाचार्यैरुक्तम् । तदुभयमप्यद्वितीयपदविरुद्धत्वेन यद्यपि सङ्ख्यातुल्यं, तथापि एकवचनात् सा प्राप्ता । तत्तु स्रष्टृत्वादिना प्राप्तमपि न शब्दादित्यतः सा नोक्ता । **एनमन्यानीति** । नेह नानेत्यादीनि प्रपञ्चे ब्रह्मणः पृथग्भावनिषेधकानि । अथवा 'महान्तं विभु'मित्यादिनोक्तानां धर्मादीनां ब्रह्मणि नानात्वेन निषेधकानि विभुत्वादिधर्मादिकं ब्रह्मणि नानासन्नास्तीत्यर्थ । **पूर्वोक्तेति** । अद्वैतब्रह्मणः प्रकरणितया तदनुसारेण नानाभूतस्य किञ्चनेति पदोपस्थापितस्य दृश्यमात्रस्य निषेधौचित्यात् । अन्यथा विभुत्वादिधर्मादीनां निषेधे किञ्चनेत्यस्य सङ्कोचापत्तेः । ब्रह्मपार्थक्यस्य प्रपञ्चे निषेधस्तु न युक्त । नानापदेन पार्थक्योक्तौ किञ्चन पार्थक्यं ब्रह्मणि नास्तीत्येव निषेधस्स्यात् । प्रपञ्चस्याधिकरणत्वबोधकपदाभावात् । न चास्त्युक्तनिषेध एवोक्तवाक्यार्थ इति वाच्यम् । कठवल्यां तादृशवाक्यपूर्वं यदेवेह तदमुत्रेत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । अथ यदेवेत्युक्तप्रपञ्चमात्रं नेह नानेत्यत्रेहशब्देनोच्यते । तथा च तत्र ब्रह्मणः पार्थक्यं निषिध्यते । य इह नानेवेत्यत्रेहशब्देन ब्रह्मण उक्तत्वादिति चेन्न । **इहशब्द-**

स्य हि पूर्वोक्तेहशब्दसमानार्थकत्वे प्रपञ्चमात्रं वदेदतोऽमुत्रेत्यप्युच्यते । य इहेत्यत्र विद्यमानेन इहशब्देन तु ब्रह्मणो न पार्थक्ये प्रतियोगित्वेनोपस्थितिः । तथा च प्रतियोगिविशेषानुपादानात् पार्थक्यसामान्यस्यैव निषेधादस्मदिष्टसिद्धिः । किञ्चनेति पदवैयर्थ्यं च । ननु, गुणगुणिभावावयवावयविभावादिप्रयुक्तं यद्यत् ब्रह्मणः प्रपञ्चे पार्थक्य, तत् किमपि प्रपञ्चे नास्तीत्यर्थलाभार्थकत्वेन तत्सार्थकमिति चेन्न । नानाशब्दस्य स्वार्थिकनाञ्प्रत्ययान्तनञ्शब्दत्वेन निपातत्वात् तदर्थे पार्थक्ये किञ्चनेति शब्दार्थस्याभेदान्वयाभावात् । विस्तरस्तु बृहच्चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ॥

इति लघुचन्द्रिकायां सर्वाद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधोद्धारः॥

तरति अत्यन्तमुच्छिनत्ति । शोकं भीतिहेतुं द्वैतमिति यावत् । भिद्यते नाश्यते । हृदयग्रन्थिः अहङ्कारः । छिद्यन्ते कारणोच्छेदादुच्छिद्यन्ते । **श्रुतिबोधितेति** । 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इत्यनुशासनाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुतिबोधितम् । जन्यजनकभावसम्बन्धस्यैव निवृत्तिज्ञानयोर्बोधात् । अथवा यत आत्मविदतस्तरतीतिश्रुत्यर्थ इति भावः । बन्धमिथ्यात्वे दृश्यमात्रमिथ्यात्वे । **अधिष्ठानप्रमात्वमिति** । ननु, मिथ्यानिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वसम्बन्धेन प्रमात्वेन हेतुतेति भावः । ननु, दृश्यनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति प्रमात्वेन हेतुत्वमस्तु । यन्निष्ठेत्यादिवक्ष्यमाणनियममूलीभूतहेतुत्वानां मयापि स्वीकारान्न घटादिप्रमया पटाद्यज्ञाननाशः । तथा चाकाशादेरज्ञानानुपादानकत्वेऽपि व्यावहारिकदृश्यनाशे मूलाज्ञाननिवृत्तेर्हेतुत्वकल्पनादाकाशादेरात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्य श्रौतस्योपपत्तिः । शुक्त्यादिप्रमाया अपि शुक्त्याद्यज्ञाननिवृत्तौ शुक्तिरूप्यादिनिवृत्तिं प्रति विशिष्यहेतुत्वेन क्लृप्तायां हेतुत्वम् । न तु शुक्तिरूप्यादेरज्ञानप्रयुक्तत्वात् ज्ञाननाश्यत्वम् । येन तत्र क्लृप्तसामान्यहेतुत्वेनैवाकाशादिनाशसिद्धिः । शुक्तिरूप्यादेर्माध्वादिमते तुच्छत्वेनाज्ञानाप्रयुक्तत्वात् । एवं चाकाशादेरज्ञानप्रयुक्तत्वासिद्ध्या मिथ्यात्वासिद्धिरत आह—**एतादृशनियमानभ्युपगम इति** । **नियमान्तराकल्पनेनेति** । शुक्तिरूप्यादिनिवृत्तौ शुक्त्यज्ञानादिनाशस्य विशिष्य हेतुत्वकल्पनमूलकनियमाकल्पनेनेत्यर्थः । आत्मप्रमानिवर्त्यत्वे आत्मप्रमाजन्येनात्माज्ञाननाशेन निवर्त्यत्वे । तदज्ञानकल्पितत्वं तदज्ञानप्रयुक्तत्वम् । सामान्यतो मिथ्याभूतप्रतियोगिकनाशे प्रमात्वेनोक्तहेतुत्वेऽपि प्रमाविशेषस्य मिथ्याविशेषनिवर्तकत्वाय यन्निष्ठेत्याद्युक्तनियममूलहेतुत्वविशेषस्येव प्रयोजननाशस्य स्वविशिष्टे प्रयोज्यनाशे हेतुत्वस्यापि क्लृप्तत्वात् आत्माज्ञाननाशात् प्रपञ्चनाशनिर्वाहाय प्रपञ्चस्योक्तप्रयुक्तत्वं कल्प्यते । जीवेशभेदाद्यनादेरप्यज्ञानप्रयु-

कृत्वान्नाशोत्पत्तिः । [1]प्रयोजकनाशं विनाप्यदृष्टविशेषादिना कार्यस्य नाशात् स्वविषयत्वप्रवेशः । निमित्तनाशोपादाननाशोभयसाधारण्येनैव हेतुत्वलाभायोपादानत्वादिकं विहाय प्रयोजकत्वनिवेशः । तच्च निमित्तोपादानसाधारणः अखण्डधर्मविशेषः स्वप्रतियोगिप्रयुक्तप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन नाशविशिष्टनाशं प्रति उक्तप्रयुक्तत्वसम्बन्धेन नाशो हेतुः । प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्यत्वमिति भावः । **तत्रावच्छेदकं कल्प्यत इति** । अवच्छेदकत्वेन क्लृप्तं तत्र कल्प्यत इत्यर्थः । **आकाशत्वादिति** । अनन्तकार्यकारणत्वमूलकानन्तनियमापत्तेरिति शेषः । **तुच्छे इति** । शुक्तिरूप्यादौ चेति शेषः । **अतिप्रसक्तेरिति** । तुच्छस्यानिवर्त्यत्वाच्छुक्तिरूप्यादेर्मूलाज्ञाननाशानाश्यत्वादुक्तरूपं मूलाज्ञाननाशनाश्यत्वातिप्रसक्तमिति भावः । निवर्त्यताप्रयोजकं प्रमाणमात्रनिवर्त्यतावच्छेदकम् । **अन्यथेति** । सत्यत्वस्वीकारेणाज्ञानप्रयुक्तत्वमस्वीकृत्य मूलाज्ञाननाशं प्रति तत्कालीनदृश्यत्वरूपेण व्यावहारिकदृश्यत्वेन नाश्यतास्वीकार इत्यर्थः । **नियमान्तरेति** । उक्तनाश्यताकल्पनमूलकानियमेत्यर्थः । **येन रूपेण निवर्तकत्वमिति** । येन प्रमात्वेन धर्मेण येन च स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वसम्बन्धेन निवर्तकत्वं मिथ्यामात्रनिवर्तकत्वं येन प्रयोजकीभूताज्ञाननाशद्वारेण रूप्यादिनिवर्तकत्वं चेत्यर्थः । **येन रूपेण निवर्त्यत्वमिति** । येन मिथ्यात्वेन प्रमासामान्यानिवर्त्यत्वं येनाज्ञानप्रयुक्तत्वेनाज्ञाननाशनाश्यत्व चेत्यर्थः **तद्रूपं विनेति** । उक्तसम्बन्धं विना तेन सम्बन्धेन निवर्तकत्वमनुपपन्नम् । उक्तद्वारं विना तद्द्वारेण निवर्तकत्वमनुपपन्नं मिथ्यात्वं विना प्रमासामान्यनिवर्त्यत्वमज्ञानप्रयुक्तत्वं विना तेन रूपेणोक्तनाश्यत्वञ्चानुपपन्नमित्यर्थः । **अधिष्ठानप्रमात्वमेवेति** । उक्तान्यतरसम्बन्धेन प्रमात्वेन प्रयोजकीभूताज्ञाननाशद्वारा वा निवर्तकत्वं न प्रपञ्चेऽस्ति । येन तत्रोक्तसम्बन्धो मिथ्यात्वं वा कल्प्यमिति भावः । **दोषदर्शकत्वेनेति** । रम्यत्वसंस्कारस्यारम्यत्वरूपदोषसंस्कार एव नाशकः । विरोधिसंस्कारत्वात् । तद्द्वारोक्तदोषनिश्चयोऽपि तथेति भावः । **एवास्तीति** । अस्त्येवेत्यर्थः । तथा च मिथ्यात्वं विनेति यदुक्तं तदसिद्धमिति भावः । हेत्वन्तरेण दृश्यत्वादिना । **अज्ञाननाशकेति** । तदुपादानाज्ञाननाशकेत्यर्थः । **तेन रूपेणेति** । तद्रूपव्याप्येत्यर्थः । यद्यपि विहितक्रियात्वेनेति परेणोक्तं, तथापि प्रतियोगित्वादिनापि निवर्तकत्वशङ्कासम्भवात्तामपि निरस्यति—**तवेत्यादि** । **रूपत्वादिति** । आकाशादेरधिकवृत्तित्वादिना नाज्ञानप्रागभावत्वमित्यपि बोध्यम् । ननु, दृष्टिसृष्टिपक्षे आकाशादेः मनःपरिणाम-

---

[1] 'प्रयोजकीभूतदण्डादेर्नाशेऽपि घटाद्यनाशात्स्वविशिष्टत्वस्य नाश्यतावच्छेदके प्रवेशः' इति पाठान्तरम् ।

त्वात्तादात्म्येन पृथिव्याद्यसम्बन्धित्वेनानधिकवृत्तित्वात् ज्ञानप्रागभावत्वमस्तु । भा
वस्यापि तस्य स्वध्वंसरूपज्ञानप्रागभावत्वे बाधकाभावात्तत्राह—**ज्ञानस्येति** । उ
सिद्धेरिति । ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वासम्भवोऽपि बोध्यः । **जनकत्वाभावादि**
मनआदेर्जनकत्वेऽप्यसंस्कारत्वात् । न हि जनकमात्रं फलनाश्यमिति शेषः । दः
षदर्शनस्य बहुविधदुःखप्रयोजकत्वादिदर्शनस्य । आकरेषु समन्वयसूत्रभाष्यादि
षु । अज्ञानमात्रहेतुकत्वेनाज्ञानात्मकमात्रपरिणामकत्वेन । **निवर्तकेति** । निवृ
त्तिजनकेत्यर्थः । असम्भावनादिरूपदोषाभावस्यात्मनिश्चयनिष्ठायां बन्धनिवर्तनश
क्तौ व्याप्यतामात्रम् । प्रतिबन्धकस्य कारणनिष्ठशक्तिनाशकत्वात् । न तु जन
कत्वम् । अदृष्टमपि न निवृत्तौ कारणम् । सुखदुःखतज्जनकेष्वेव तस्य तत्त्वात् ।
उक्तं च द्रव्यवर्द्धमानादौ—'तथा कालस्य हेतुत्वेऽपि ज्ञानमपि काल इति त-
दन्यमात्रवृत्तिरूपविशिष्टस्यैव कारणस्य प्रकृते व्यवच्छेदान्न दोषः । साधार
रणकारणं हि निवृत्तौ प्रतियोग्यपी'ति । तन्न व्यवच्छिद्यते । न हि प्रकृते का
लादिकं विधेयम् । न वानुष्ठातुं योग्यम् । येन तद्विशिष्टतया ज्ञानं कृतिसाध्य
मिति भावः । इत्यादीत्यादिना 'व्यवहरन्नास्ते माययैव मायया ह्यन्यदिव' '
आसीत्' 'मायामयमिदं द्वैतं' 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । स
भूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसि ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतयो बोध्याः । **दर्शयति** ।
यद्यन्यदपेक्षेत, तदा विद्यासत्त्वेऽपि तद्विलम्बेन कार्यं विलम्बेत । विद्यासत्
कार्याविलम्बे तु तदन्यहेतुत्वमप्रामाणिकमिति भावः । **तस्मादिति** । शुक्तिरू
प्यादेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वं वदता त्वयापि शुक्त्यादिप्रमात्वेन तन्निवर्तकता वाच्या ,
गौरवात् । किं तु उक्तरीत्या प्रयोजकाज्ञाननाशद्वारा प्रमामात्रस्य । तथा चात्म
ज्ञाने प्रपञ्चप्रयोजकत्वस्य श्रुत्यादितो लाघवाच्च सिद्धेरात्मज्ञाने प्रपञ्चनिवर्तक
त्वम् । लोकासिद्धत्वादुक्तदोषाच्च न विधेयम् । शुक्तिरूप्यादेर्ज्ञाननिवर्त्य
त्वं तु शुक्त्यादिप्रमया तदज्ञाननाशप्रयुक्तं नष्टमित्यनुभवात् दोषादिनिमित्तस
त्त्वे ऽपि तन्नाशम्योत्पत्त्या निमित्तनाशनाश्यत्वेनान्यथासिद्ध्यसम्भवात् इति
भावः । **उपपत्तेरिति** । किञ्चिद्विषयकत्वे नियामकाभावेन बाधकाभा
वात् । श्रुत्यादितश्च सर्वविषयकत्वमिति भावः । अन्येषां औपनिषदादी
तादृशेश्वरज्ञाने ध्वंसकारणे ईश्वरज्ञाने ईक्षणस्य व्याक्रियमाणकार्यं प्रत्येव हे
त्वेन सूक्ष्मावस्थारूप नाशं प्रति अहेतुत्वमिति भावः । ननु, सोपादानकार्ये तदु
पादानज्ञानादिमत्त्वेनैव कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वादिनेशज्ञानादेः हेतुत्वसम्भवात्तार्कि
केत्याद्ययुक्तमिति चेन्न । ज्ञानादिमत्त्वेन ज्ञानादिमतो हेतुतां गृण्हदेव हि प्रमा-

णं ज्ञानादेरपि हेतुतां गृह्णाति। विशिष्टे प्रवृत्तस्य मानस्य विशेषणे प्रवृत्तेरौत्स- र्गिकत्वात्। तथा च यादृशमुपादानादिकं विशेषणं तादृशस्यैव कारणत्वं प्रामाणिकम्। न त्वतादृशस्य। ननूक्तरूपेण सेतुदर्शनस्येवाध्ययनादिनियमादृष्टादिविशिष्टरूपेणा- त्मज्ञानस्यापि विधेयत्वमास्ताम्। अन्यथा अनधीतवेदान्तादिजन्यात्मज्ञानमपि बन्धं नाशयेत्। तत्राह—**यथा च शुक्त्यादीति**। **निवृत्तिरूपेति**। निवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः। वाक्यार्थे असम्भावितत्वज्ञानेन प्रपञ्चसत्यत्वदेहात्मत्वसंस्काररूपविपरीतभावनया च दोषेण बाधितविषयकत्वरूपाप्रमात्वं ज्ञाप्यते। तादृशत्वात्तत्राज्ञाननिवर्तकत्वं प्रमात्वेन ज्ञायमानस्यैव शुक्त्यादिज्ञानस्य तथात्वस्य दृष्टत्वात्। तथा चाध्यय- नश्रवणादिनियमादृष्टादेरुक्तप्रमात्वाज्ञाननिवृत्तौ तादृशाज्ञानशून्यप्रमाप्रतिबन्धक- पापनिवृत्तौ वा हेतुत्वम्। असम्भावनादिनिवृत्तौ श्रवणादेर्हेतुत्वं प्रमात्वेन निश्ची- यमानज्ञानत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वञ्च क्लृप्तम्। अतो न विधेयम्। न चोक्तनियमवि- शिष्टरूपेण ज्ञानं विधेयमिति वाच्यम्। ज्ञानोद्देशेनोक्तनियमस्यैव विहितत्वेन तद्विशिष्टज्ञानस्य विधौ मानाभावादिति भावः। ननु, लोके शुक्त्यादिज्ञानस्य पा- पनाशनिरपेक्षतयैवाज्ञानकार्यनिवर्तकत्वं दृष्टमतस्तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्व- व्यापकतया तदभावात् प्रपञ्चे मिथ्यात्वाभावस्तत्राह—**आत्मज्ञानस्येति**। साध्य- त्वं पापनाशद्वारकं जन्यत्वम्। **वैधर्म्यमात्रेति**। अधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकत्वं शुक्त्यादेरात्मनश्च ज्ञाने तुल्यम्। शुक्त्यादिज्ञाने काचादिदोष आत्मज्ञाने पापविशेषः प्रतिबन्धकः। तयोर्वैधर्म्यमात्रमप्रयोजकम्। अन्यथा काचादीनां मिथो वैधर्म्यमपि दूषणं स्यादत उक्तव्याप्तिरसिद्धेति भावः। ननु, ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र ज्ञानं वृत्तिः, तत्प्रतिबिम्बितचिद्वा। नाद्यः। तस्या अज्ञप्तित्वात्। नान्त्यः। मुक्त्या- नन्दस्य ज्ञप्त्यभावापत्त्या तस्या अपि ज्ञप्तित्वाभावात्। सुखादौ तदभावाच्चेत्यत्राह —**अज्ञानस्य चेति**। अनावृतचित एव ज्ञप्तित्वेऽप्यनावृतत्वप्रयोजकवृत्तावपि ज्ञानपदप्रयोगात् तमादायोक्तनियम इति भावः। ननु लोके अधिष्ठानतत्त्वे साक्षा- त्कृते कर्मादिना न भ्रमनिवृत्तिप्रतिबन्धः। तथा च जीवन्मुक्तावनुवृत्तं जगत् सत्यम्। तत्राह—**जीवदिति**। प्रतिबिम्बादिभ्रम इव जीवन्मुक्तीये देहादिभ्रमेऽप्यनुभव- बलादनुवृत्तिस्स्वीक्रियते। अन्यथा हि दशादिवर्षावच्छिन्नभोगजनककर्मणः पञ्चादिव- र्षावच्छिन्नभोगजनकत्वादिकल्पने अनन्तहेतुत्वादिकल्पनापत्तेः। किञ्च 'तस्य तावदेव चिर'मित्यादिश्रुत्यापि तथासिद्धम्। तथा च भुज्यमानकर्मणः देहादिनिवृत्तौ न प्रतिबन्धकत्वम्। ज्ञानस्य नाज्ञानकार्यनाशकत्वम्। किं तु दृश्यविरोधित्वमात्रमिति पक्षे तु भुज्यमानकर्माभावकालीनात्मज्ञानस्यानात्मविरोधित्वमात्रकल्पनात् नोक्तमति-

बन्धकत्वं कल्प्यत इति भावः। **आश्रयविषयेत्यादि**। ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तिश्चेत्, कीदृशस्य ज्ञाननाश्यत्वनियमः, किं ज्ञानस्याश्रयेण, अथ विषयेण, आहोस्वित्, उभयेन सम्बन्धस्य। नाद्यः। आत्मज्ञानेनाहमित्याकारेण धर्माद्यनाशात्। न द्वितीयः। नीलपीतात्मयविनो नीलत्वेन ज्ञानात् पीतिमाद्यनिवृत्तेः। न तृतीयः। देहज्ञानेन देहात्मतादात्म्यनिवृत्तेः। मिथ्याभूतस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे तु ज्ञानात्तत्सामानाश्रयविषयकाज्ञानस्यैव निवृत्तिः। तथा चाज्ञानप्रयुक्तस्यैव निवृत्तिरित्यादिविवरण उक्तम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकाया ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या विश्वमिथ्यात्वसिद्धिः ॥

दृष्ट्यभिन्नत्व इति। दृष्टिभिन्नत्वे मानाभावात् दृष्ट्यभिन्नत्वं वाच्यम्। तथा चानन्तरोक्तदोषः। न च तद्वारणान्यथानुपपत्तिरेव दृष्टिभेदे मानमिति वाच्यम्। एकसामग्रीजन्यत्वस्याभेदव्याप्यतया सामग्रीभेदस्यावश्यकत्वादिति भावः। **तद्बहिर्भावेति**। तच्छून्यत्वेत्यर्थः। **दोषेत्यादि**। (दोषत्वं तावदन्यतमत्वं भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतावच्छेदिका या अविद्यात्वजातिः, तद्वत्त्वं वा। तथा च भ्रमत्वजातिमद्विषयत्वं दोषप्रयुक्तत्वम्। दोषप्रयुक्तत्वे भ्रमत्वजातिमद्विषयत्वे सति ज्ञानैकसत्त्वं लक्षणम्)। परमते असत्यस्य भ्रमाङ्गीकारेण सिद्धसाधनाद्ध्वंसप्रागभाववद्वैयर्थ्याच्च विशेष्यदलम्। स्वज्ञानव्याप्यत्वं तदर्थः। व्याप्यत्वव्यापकत्वे कालिकेन ग्राह्ये। अज्ञानशून्यचिद्रूप ज्ञानमपेक्ष्य लाघवादाह—**अज्ञातसत्त्वाभावस्येति**। स्वीयाज्ञानाभावेन व्याप्यत्वस्येत्यर्थः। निबन्धनस्येत्यन्तमनुषज्यते। तस्य च पूर्वत्रेवात्रापि दोषप्रयुक्तवृत्तेरित्यर्थः। पुरुषान्तरवेद्ये च नाज्ञानम्। मानाभावात्। यत्र हि यं पुरुषं प्रति प्रकाशप्रसक्तिः, तत्र तस्याज्ञानं युक्तम्। तथा च तत्तत्पुरुषीयाज्ञानाभावव्याप्यत्वं तत्तत्पुरुषं प्रति दृष्टिसृष्टिरिति बोध्यम्। परोक्षविषयसङ्ग्रहायासत्त्वापादकमज्ञानं लक्षणद्वयेऽपि निवेश्यम्। **प्रतिपन्नेत्यादि**। स्वप्रतिपत्तिविशेष्यदृष्टिजन्यवृत्तिज्ञानैकसत्त्वस्येत्यर्थः। अधिष्ठानसामान्यांशदृष्टेरारोप्यमात्रे हेतुत्वेनोक्तदृष्टिजन्यत्वं जन्यमात्रस्याक्षतम्। **दृष्टन्तरेत्यादि**। दृष्टिसृष्टिपक्षे पुरुषान्तरीयसुखादिकं न ज्ञायते। किं तु पुरुषान्तरीयत्वेन स्वस्मिन्नेव कल्प्यत इति भावः। सृष्टिविषये सृज्यमान एव या दृष्टिस्तानाद्यन्यत्र। न त्वनादौ स्वीक्रियते। तत्र मिथ्यात्वसिद्धिस्तु दृश्यत्वादिनैव। न तु दृष्टिसृष्ट्येति भावः। **विषयाबाधेति**। ननु, स्वप्नाविशेषे बाधाभा-

(१) 'दोषत्व तावदन्यतमत्वम्। भ्रमत्वजातिमद्वीविषयत्व वा दोषप्रयुक्तत्वम्। भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतावच्छेदिका या अविद्यात्वजातिः तद्वत्त्व वा दोषत्वम्। तथा च दोषप्रयुक्तत्वे सति ज्ञानैकसत्त्व लक्षणम्।' इति पाठान्तरम्।

वोऽप्यनुपपन्न इति चेन, न। दोषप्रयुक्तत्वाज्ज्ञानेनाबाधोपपत्तेः । **सत्यस्य वस्तुनः** इदमवच्छिन्नचितः । **मन्दाधिकारीति**। अधिकारिभेदकल्पिता हि प्रक्रियभेदाः शास्त्राचार्यैरनूदिता इति भावः । यद्यपी'दं रजत'मित्यादौ इदमादिरूपाधिष्ठानाकारा वृत्तिः पूर्वं सम्भवति । पूर्वजाताया अपि तस्या रूप्यकालानुवृत्तिसम्भवात्, तथापीदं रूप्यमित्याकारा विशिष्टविषयिकैव वृत्तिः । लाघवात् । अधिष्ठानज्ञानहेतुत्वपक्षे तु वृत्तिद्वयस्वीकारात् न दोष इति भावः । **चैतन्यं न वस्त्विति** । उपाधेर्मिथ्यात्वेऽपि तदवच्छेदेन अधिष्ठानताश्रयस्य शुद्धचैतन्यस्य सत्यत्वमिति भावः । **स्थित्याविरोधादिति** । सृष्टदृष्टिपक्षेऽपि भाविनि ज्ञानविषयत्वस्येवाज्ञानविषयत्वस्य स्वीकारादिति भावः । **सत्ताकाल इति** । दृष्टिसृष्टिपक्ष इत्यादिः । भाव्यवच्छेदेनाज्ञानमनुभवबलात् कार्यान्यथानुपपत्तेश्च कल्प्यत इति भावः। **भिन्नविषयत्वेऽपीत्यादि** । पूर्वज्ञाने रूप्यमिदमात्मकम् । द्वितीयज्ञाने तु स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनाभावगतम् । यथाज्ञानं सृष्टिस्वीकारात्। अतो भिन्नविषयकत्वेऽपि स्वप्नवदुक्तरूप्ययोरुक्तरूप्यत्वरूपानादिधर्मेण सारूप्यमिति भावः । यद्वा सारूप्याद्विरोधिधीविषयत्वेन समानत्वात् यथा सृष्टदृष्टिपक्षे तद्विशिष्टबुद्धौ तदभावधीर्विरोधिनी, तथा दृष्टिसृष्टिपक्षे रूप्यान्तराभावधीः । विरोधितावच्छेदकशक्तिविशेषस्य तस्यामपि स्वीकर्तुं शक्यत्वात् । तथा च रूप्यत्वादेः प्रतिदृष्टिभेदेऽपि न क्षतिः । **व्यावहारिकेणेति**। अभावेनेति शेषः । तृतीयार्थः प्रकारित्वम् । तथा च व्यावहारिकाभावधीर्व्यावहारिकद्वैतवत्त्वधीबाधिका यथेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । वस्तुत ईशस्येव जीवेशभेदादेरपि स्थूलमनःपरिणामत्वमेव । सुषुप्त्यन्यकाल एव तस्य दृष्टेः। अज्ञानसत्त्वेन च नै सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तिरिति ध्येयम्। **संस्कारादेरिति**। अज्ञायमानकार्यस्य दृष्टिसृष्टिपक्षे अनङ्गीकारात्तादृशसंस्कारादेरभाव इति भावः । कारणात्मना कारणगतसूक्ष्मावस्थारूपेण । तस्य च रूपस्य न दृष्टिसृष्टिः । असम्भवात् । न हि प्रलये सुषुप्तौ वा संस्काररूपसूक्ष्मावस्था जीवेन ज्ञातुं शक्यते । न च सर्वकार्याणां ज्ञातैकसत्त्वनियमाभङ्गाय सूक्ष्मावस्थैव न स्वीक्रियतामिति वाच्यम्। आतत्त्वसाक्षात्कारं दृश्यानामुच्छेदाभावेन कस्याश्चिदवस्थाया अवश्यवाच्यत्वात् । न च मिथ्यात्वव्यापकस्य दृष्टिसृष्टिमत्त्वस्याभावेन मिथ्यात्वाभावापत्तिरिति वाच्यम् । अनादिषु व्यभिचारेण दृष्टिसृष्टिमत्त्वस्य मिथ्यात्वाव्यापकत्वात् । अत एव धर्माधर्मयोरपि विहितनिषिद्धक्रियासूक्ष्मावस्थारूपत्वेन दृष्टिसृष्ट्यभावेऽपि न क्षतिः । अथवा कारणात्मना कारणीभूतसाक्ष्यात्मविषयसूक्ष्मावस्थारूपेण । तथा च सुषुप्तिप्रलययोस्सूक्ष्मावस्थाविषयकनिर्विकल्पकाविद्यावृत्तिस्वी-

कारात् तदवच्छिन्नसाक्षिविषयत्वं सूक्ष्मावस्थायां स्वीक्रियते। अज्ञानाद्याकाराया अविद्यावृत्तेस्सृष्टदृष्टिपक्षेऽपि स्वीकारात्तस्या एव सूक्ष्मावस्थाविषयकत्वान्नाधिककल्पनागौरवम्। वस्तुत. तथाकल्पने जागरादौ तद्विषयकाविद्यावृत्त्यन्तरकल्पने गौरवात् सूक्ष्मावस्थोत्पत्तिक्षण एव तद्विषयिका सैवोत्पद्यत इति कल्प्यते। अन्यथानुपपत्तेः तस्या एव वृत्तेस्सूक्ष्मावस्थातदाश्रयसम्बन्धादिकमपि विषयः। सांसर्गिकविषयतायाः तस्यामभावेन न तया विशिष्टव्यवहारापत्तिः। सूक्ष्मावस्थातदाश्रयवैशिष्ट्यसिद्धिस्त्वनुमानादिनेति दिक्। **सदातनत्वेति**। अनाद्यनन्तत्वेत्यर्थः। **स्वस्वरूपेति**। स्वच्छेषु सुखादिषु चित्प्रतिबिम्बसम्भवात् वृत्तिर्न स्वीक्रियते। तत्स्वीकारेऽपि परस्परविषयकवृत्तिद्वयस्वीकारान्नानवस्था। यदि तु तत्तद्दृश्यावच्छिन्नचिदेव तत्तद्दृश्यसत्तेति न सदातनत्वापत्तिरिति विभाव्यते, तदाप्यविद्यावृत्त्यस्वीकारे चाक्षुषादिविषयत्वविशिष्टस्यैव घटादेरुत्पत्तिर्वाच्या। अन्यथा घटं पश्यामीत्यनुभवानुपपत्तेः। अत एव स्वप्ने तथा स्वीक्रियत इति भावः। **सृष्टित्वापत्तिरिति**। दृष्टिसृष्टेर्मिथ्यात्वे घटादौ तदभावसिद्धिरिति भावः। **ज्ञानस्येत्यादि**। यथा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि तद्विषयस्य नाज्ञेयत्वं, तथा दृष्टिसृष्टेस्स्वसमसत्ताकदृष्टिसिद्धावपि तद्विषयघटादेरपि स्वसमसत्ताकदृष्टिरव्याहतेति भावः। अन्यभ्रमसिद्धस्यान्यदीयाज्ञानावस्थोपादानकस्य। **विचित्रशक्तिकत्वेति**। विचित्रकार्योपादानविचित्राज्ञानावस्थावत्त्वेत्यर्थः। **जगदिति**। 'ध्रुवो राजा विशामय' मिति शेषः। **अनित्यतावादिभिरिति**। अनित्यतैव पृथिव्यादेः। न तु दृष्टिसृष्टिरितिवादिभिरित्यर्थः। अन्यथानयने नित्यरूपमुख्यार्थभिन्नार्थकत्ववचने। **सन्तानाविच्छेदेति**। सृष्टिदृष्टिपक्षे यावत् पृथिव्यादिकं तिष्ठति, तावत्कालं पृथिव्यादेरवस्था स्वीक्रियते। स्थूलावस्थादृष्ट्यभावकालेऽपि सूक्ष्मावस्थादृष्टिसम्भवात्। ननु, ध्रुवेत्यादे राजस्थैर्यशासने विनियोगः। पृथिव्यादि यथा स्थिरं, तथा त्वं राजा स्थिर इति चार्थ इति माधवीयभाष्योक्तिविरोध इति चेन्न। सन्तानाविच्छेदस्यैव स्थैर्यत्वात्। **अगतेरिति**। राजत्वाश्रयस्य देहस्य मरणपर्यन्तं न स्थैर्यम्। बाल्ययौवनादौ वृद्धिह्रासाभ्यां परिणामित्वेनास्थैर्यात्। अतस्स्थूलसूक्ष्मभावापन्नदेहप्रवाहाविच्छेद एव स्थैर्यमिति भावः। **काल इति**। नाडीसत्त्वमित्यत्रान्वेति। 'यदा सुषुप्तो भवति। न कस्य च न वेद। हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिस्सहस्राणि ताभिः प्रत्यवसृत्य पुरीतति शेते। यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत। एवमेवैष एतच्छेते' इति वाक्ये यदा सुषुप्तः शेते, तदा एष एवमेतच्छेते। **एतदिति**। पूर्ववाक्योक्तब्रह्मा-

धारकार्थकं शयनक्रियाविशेषणम् । कीदृशं शयनम् । तत्राह—**यथेत्यादि** । **शयीतेत्यन्तम्** । **गत्वा शयीतेति** । शयित्वा गच्छेदित्यर्थः । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिवत् । अन्यथा शयनोत्तरमेवानन्दप्राप्तेर्यथाश्रुतासङ्गतेः । तथा च यथा कुमारादिः शयित्वानन्दातिशयं गच्छति । एवं विज्ञानमयस्य शयित्वानन्दातिशयरूपब्रह्मप्राप्ति रूपं शयनमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवाक्ययोः पर्यवसानम् । आनन्दातिशयप्राप्तिरूपशयनात् पूर्वं शयनं विवेचयन्ती श्रुतिराकांक्षितं क्रममाह—**हिता नामेत्यादि** । एवं च पुरीतदाधारिका सुषुप्तिरिति प्रलापो वाक्यार्थाज्ञानादेव । पुरीतत्प्राप्त्युत्तरं मनआद्युपाधिलयेन मनआद्युपाधिकृतभेदाभावरूपब्रह्मप्राप्तेरेव सुषुप्तित्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव 'तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि चे'ति सूत्रे नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां सुषुप्तौ क्रमसमुच्चयः सिद्धान्तितः । **वाक्यान्तरेति** । 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त' मित्यादिवाक्येत्यर्थः । सर्वलोकसृष्टिः सर्वलोककर्मिकैका सृष्टिः । **अनन्तरवाक्येति** । गार्ग्यं प्रति ब्रह्म ज्ञापयन् अजातशत्रुर्गार्ग्यस्य ब्रह्मप्रश्नेऽप्यसामर्थ्यात् स्वयमेव प्रश्नपूर्वकं ब्रह्मोक्तवान् । 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागा' दिति प्रश्नः । 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषः तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते' इति प्रत्युत्तरम् । तत्र क्वेत्यनेन देशस्यैव प्रश्नः । अन्यथाकाशरूपदेशोत्तरासङ्गतेः । तथा च यत्रेति कालस्यैव निर्देश इति भावः । ननु, यत्रेति क्वेत्यस्य विशेषणम् । तत्राह—**कालानिर्देश इति** । ननु, तथाप्याकाशशब्दितं ब्रह्मैव एतस्मादात्मन इत्यत्रोक्तमिति चेन्न । एवमेवैष एतच्छेते इत्यत्राव्यवहितपूर्ववाक्ये जीवस्यैव प्राधान्येनोक्तत्वेनैतत्पदबोध्यत्वौचित्यात् 'पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्र'मित्यादिश्रुत्यन्तराच्च । अत एव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश इत्यादिश्रुतावात्मपदं सार्थकम् । ब्रह्मात्मकजीवकारणत्वपरत्वात् । अत एव श्रुत्यन्तरे ब्रह्मकारणत्वं जीवकारणत्वरूपं बोध्यम् । अत एव 'असतोऽधिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत । तच्चेदं मनस्येव प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्चे'त्यादिश्रुत्या जगतो मनःपरिणामत्वमुक्तम् । 'एतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुतिव्याख्याने वार्तिकेऽप्युक्तम् । 'शुक्लं कृष्णमणु स्थूलमिति धीः कर्मणो वशात् । द्वैताधिकारमापन्ना वैश्वरूप्यं न गच्छति । धीर्विपर्ययरूपेयं यतश्शब्दादिरूपिणी । मन एवेत्यतः प्राज्ञास्सर्वं रूपं प्रचक्षते' इति—यतो धीर्मनःपरिणामः, अतस्तद्विषयोऽपि । सुषुप्तौ मनोऽभावे दृश्यदर्शनयोरभावात् सुप्तोत्थितस्य मनोऽन्वये कार्यान्वयाच्चेत्यर्थः । गौडपादीयभाष्यतदानन्दगिरिवासिष्ठसंक्षेपशारीरकादौ चायमर्थः प्रपञ्चितः **स्थूलाधका-**

रिणमिति । उक्तं हि संक्षेपशारीरके— 'तत्त्वावेदकमानदृष्टिरधमा तत्त्वक्षतिर्मध्यमा तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षतिकरी तत्रान्त्यदृष्टिर्मता । जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितो व्यामिश्रदृष्टिर्द्विधा भिन्ना तत्र च पूर्वपूर्वविलयादूर्ध्वोर्ध्वदृष्टिर्भवे' दिति । प्रत्यक्षादिमानानां तत्त्वावेदकत्वदृष्टिराद्या । तेषां व्यावहारिकमानत्वदृष्टिः द्वितीया । तत्त्वप्रच्युतेः व्यावहारिकमानत्वस्य शुक्तिरूप्यादिबुद्धाविव प्रत्यक्षादिमानेषु विभ्रमत्वदृष्ट्या क्षतिकरी जन्यदृश्यमात्रे प्रातिभासिकत्वदृष्टिपर्यवसिता तृतीया । सापि जीवैकत्वे मुमुक्षुभेदे च गमनात् द्विविधा । व्यावहारिकमानत्वाभावभ्रमत्वविषयकत्वेन व्यामिश्रा दृष्टिः । **पूर्वपूर्वेति** । मुमुक्षुभेददृष्टेः पश्चादुक्तत्वेऽप्यार्थिकं जीवैकत्वदृष्टितः पूर्वत्वं बोध्यम् । **उपपत्यन्तरमिति** । अज्ञायमानतादशायां घटादावनन्तसंयोगादिकं इन्द्रियक्रियासंयोगादिकं तस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिकं प्रातीतिकव्यावहारिकयोर्मिथो व्यावृत्तरूपेणान्यत्र हेतुत्वादिकं न कल्प्यते । ज्ञानहेतुत्वस्थले विषयस्यैव हेतुत्वं जन्यज्ञानाकल्पनञ्चेति लाघवम् । घटं पश्यामीत्यादिप्रत्यये च घटादौ चाक्षुषाद्यभेदो विषयो घटादावेव चाक्षुषत्वादिधर्मस्वीकारादित्यादिरूपमिति शेषः । द्वैतजातं जातद्वैतम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां दृष्टिसृष्ट्युपपादनम् ॥

निर्जीवं जीवावच्छेदकमनःसुखाद्यनवच्छेदकम् । समष्ट्यभिमानिनः तत्तन्मनोऽवच्छिन्नानां तत्तद्देहाभिमानानामाश्रयस्य । लयकाले तमेव तन्मनोऽवच्छिन्नमेव । कल्पकत्वेन मनस्तत्परिणाममात्रद्रष्टृत्वेन । कल्पितत्वादीत्यादिना एकजीवेन सर्वप्रमात्रादिकं कल्पितमित्यादिग्रहणम् । तथा च जीवभेदज्ञानात् एकबोधनार्थं अपरस्य प्रवृत्तिः एकजीवकल्पितं सर्वमिति निश्चयेऽपि मनोऽवच्छिन्नानां भिन्नत्वात् युज्यते । न ह्येकमनोऽवच्छिन्नेनापरमनोऽवच्छिन्नं कल्पितम् । न चैकस्य मोक्षार्थप्रवृत्तिं जानतो ऽपरस्य तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । परप्रवृत्त्या मोक्षावश्यंभावानिश्चयात् मुमुक्षुवत्प्रतारकाणामपि दृष्टत्वात् विवेकिनां मोक्षार्थं प्रवृत्तेरेव रोचमानत्वात् सांसारिकप्रवृत्तेः दुःखबहुत्वनिश्चयादिति भावः । **तथानुभवेति ।** नानाशरीरेषु जीवस्य प्रत्यक्त्वेनानुभवेत्यर्थः । **असिद्धिरिति** । तदनुभवस्याप्यपलापसम्भवात् इति शेषः । **वैषम्यादिति** । पल्लवाज्ञानस्य तत्तन्मनोवच्छिन्नत्वेन तत्तन्मनःपरिणामज्ञानेन निवृत्तिः । मूलाज्ञानस्य त्वनवच्छिन्नत्वेन किञ्चिन्मनःपरिणामज्ञानेन निवृत्त्या सर्वदृश्यनिवृत्तौ मनोऽन्तरमेव दुर्लभम् । दूरतस्तत्र संसारापत्तिः । प्रारब्धकर्मसत्त्वे तु मनोऽन्तरे संसार इष्टः । तत्त्वज्ञानावच्छेदकमनसि चेति भावः । ननु, सर्वाभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य जीवस्य स्वीकारे तस्य कल्पान्ते मुक्त्या

सर्वमुक्त्यापत्तिरिति चेन्न । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मित्यनेन सगुणब्रह्माहमित्युपासकानामपुनरावृत्त्या ब्रह्मलोकस्थितानां कैवल्यप्राप्तिर्बोध्यते । न तु कल्पान्ते अवश्यं सेति बोध्यते । यदा कुत्र चिन्मनसि तत्त्वदर्शनं, तदा तेषामपि कल्पान्ते प्रारब्धभोगसमाप्त्या कैवल्यप्राप्तिरित्यत्रैव तात्पर्यादिति भावः । **एकवचनेति** । इदमुपलक्षणम् । 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ' इति श्रुतावेक इति पदस्यापि तत्र 'साक्षी चेता' इत्यादिवाक्यशेषात् देवपदं पुरत्रयक्रीडकपरम् । अज्ञानावृतवस्तुस्वरूपकत्वेन गूढ इति भावः । इत्यादिश्रुतीत्यादिपदात् 'पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते, स एष इह प्रविष्ट' इत्यादिश्रुतयो 'देही कर्मानुगोऽवशः शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि गृह्णाति नर' इत्यादिस्मृतयश्च ग्राह्याः । **अनेकत्वेति** । जीवानेकत्वेत्यर्थः । **अनेकत्वानुवादेनेति** । वस्तुतो अविद्यान्तरे वर्तमानत्वमविद्याप्रयुक्तदुःखाद्यभिमानित्वम् । अत एव पण्डितम्मन्यमाना इति शेषः । तथा च अविद्यान्तरे वर्त्तमानत्वं रमणीयचरणत्वं सति लीनोपाधिकत्वं चेति त्रयं मनोऽवच्छिन्नस्यैव । 'सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पत्स्यामह' इति वेत्तृत्वाभावस्तु स्मर्तृत्वाभावरूप । अन्यथा सम्पद्येत्यस्य स्थाने संपद्यमाना इत्युच्येत । तथा च मनोऽवच्छिन्नताकाल एव साक्षिणस्तदुक्तिः । एवं सुनिश्चितार्थत्व मनोऽवच्छिन्नस्यैव । परमुक्तिरपि शुद्धाभेदविवक्षया तस्यैव । अन्यथा हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । गौडपादीये अनादिमाययेत्यादिवाक्ये 'स्वर्गकाम' इति यजेतेत्येकवचनस्योपादेयकर्तृविषयपरत्वेऽपि स्वर्गकाम इति सुबेकवचनमविवक्षितम् । उद्देश्यविशेषणस्य ग्रहैकत्वाधिकरणादौ तथोक्तत्वात् । अत एव पुंस्त्वस्याविवक्षया स्त्रिया अपि पतिसाहित्येनाधिकारः षष्ठे उक्त इति भावः । **अतत्परत्वादिति** । एकत्वश्रुत्यादिकं तु तत्परम् । तस्याप्राप्तत्वाल्लाघवाच्चेति भावः । समष्ट्यभिमानिनः तत्तन्मनोऽवच्छिन्नतत्तदभिमानवतः अविद्योपहितस्येत्यर्थः । **सर्वाभिमानिन इति** । स्वकल्पितसर्वात्मकत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टेश्वराभेदोपासनाधीनसर्वाभिमानयुक्तस्येत्यर्थः । **उपपद्यत इति** । तादृशाभिमानयुक्तप्रमात्रैव तथोक्तमिति भावः । ननु, भेदस्यापि तादृशज्ञानविषयत्वसम्भावनया भेदवादिनोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वसम्भवाद्विशिष्य तत्त्वज्ञत्वेनैव गुरुः कल्प्यः । तत्राह—**अन्यथा तवापीति** । तथा च भेदिमते स्वसिद्धान्तश्रवणाद्यथा नाद्वैते तत्सम्भावना, तथैवाद्वैतमतेऽपि भेदे न तत्सम्भावना । यथा च तव भेदानिर्णयेऽपि भेदनिर्णयवानयमिति कल्पना, तथा ममाद्वैतनिर्णयवानिति कल्पना । **अन्यथा** तत्त्वनिर्णयात् पूर्वं तत्र मोक्षसाधनत्वज्ञानासम्भवादिच्छापि न स्यात् । यथा

तत्रेदानीं भेदधीसत्त्वेऽपि विचारजन्यं शास्त्रीयज्ञानमेव मोक्षहेतुः, **तथा ममाऽपि** तादृशमद्वैतज्ञानमेव तथेति भावः । **भावितत्त्वज्ञानकल्पकचेतनमिति** । सर्वमोक्षकारणतत्त्वज्ञानयुक्तो भावीति शिष्यशास्त्रादिकल्पकचेतनः, तमित्यर्थः । प्रवचने अध्यापने । **समयबन्धेति** । नियमबन्धेत्यर्थः । तादृशतादृशाक्षेपपर्यनु-योगघटितकथाया एव तत्त्वनिर्णयहेतुत्वादिति भावः । **प्रमेति** । निश्चयेत्यर्थः । **अन्त्येति** । आद्यपक्षेऽपि न दोषः । 'चैत्रो ब्रह्म'ेति वाक्यजन्यनिर्विकल्पक-निश्चयस्य मोक्षाजनकत्वेन विजातीयस्यैव मोक्षजनकत्वेन तादृशानिश्चयेन शास्त्र-प्रणयनसम्भवात् । मोक्षजनकज्ञानमूलकत्वं तु न शास्त्रस्यापेक्ष्यत इति ध्येयम् । केन चित् मनआदिना क्रोडीकृतं विशिष्टं प्रमातृरूपम् । **एकत्वेनेति** । न च तत्तन्मनउपहिते अमुक इत्यनिश्चय इति वाच्यम् । अविद्योपहितस्यैव मनउपहि-तत्वेन सर्वमनउपहितानां कल्पकत्वनिश्चयात् । **सम्प्रदायेति** । अनादितत्त्वज्ञान-प्रवाहेत्यर्थः । **अपूर्वजातीयेति** । पूर्वानुपलब्धचैत्रत्वादिजातीयेत्यर्थः । ननु, वि-हितक्रियातज्जनकादृष्टतत्फलानामनादित्वेन नापूर्वजातीयमुत्पद्यत इति चेत्, तथापि न क्षतिः । चैत्रत्वादिजातेः दृष्टकारणप्रयोज्यत्वात् । न हि चैत्रशरीरमुद्दिश्य किञ्चिद्विहितम् । किं च यत् सुखस्य दुःखस्य वा जनकं विजातीयं, तदेवादृष्टजन्यम् । अतादृशं तु दृष्टकारणैकजन्यं साद्येव । किं च तत्त्वाज्ञानमप्यनाद्येव । अधीतवा-क्याधीनतत्प्रवाहानादित्वसम्भवात् । असम्भावनादिशून्यजातीयं ज्ञानं तु साद्येव । तादृशज्ञानत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । न च विजातीयत्वेन तत्त्वज्ञानस्य मोक्ष-हेतुत्वाद्विजातीयत्वस्यावश्यं कार्यतावच्छेदकत्वेन तदाश्रयस्यानादित्वापत्तिरिति वाच्यम् । एकजीववादे तद्व्यक्तित्वस्यैव जातिस्थानीयत्वात् । सर्वजातीनामाश्रयाना-दित्वस्यानुभवविरोधात् । न हि विजातीयघटादिकं सर्वदास्तीत्यत्र मानमस्ति ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां एकजीववादोपपादनम् ॥

स्यादिति । तथा चेति शेषः । **तदवच्छेदकमिति** । तार्किकादिमते अना-द्यत्यन्ताभावस्य यथा तत्तत्कालादिरवच्छेदक इति शेषः । **न सत्यमिति** । निमि-त्तनाशादिनैवासत्यस्य नाश इति तु न युक्तम् । दृश्यमात्रे ज्ञाननाश्यत्वस्य श्रुत्य-नुभवादिसिद्धत्वेन उपादानाज्ञाननाशस्यावश्यकत्वात् । **अपरिणामित्वादिति** । परिच्छिन्नत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वादिति शेषः । **स्वरूपसदुपाधिमत्तद्विषयकेति** । उपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकेत्यर्थः । कारणत्वेन विषयत्वेन । **यथा चै-तादिति** । शक्तेरज्ञानान्यत्वेऽपि न तस्यामतिव्याप्तिः । निवर्त्यशक्तिमत्त्वस्यैव लक्ष-णत्वसम्भवादित्याद्युपपादनमिति भावः । **अविद्यात्मकत्वादिति** । स्वरूपमेव सम्ब-

न्ध इति भावः । **प्रतिभासकल्पकेत्यादि** । स्वविषयकजन्यधीकालत्वव्याप्यसत्त्व-द्रष्टृकत्वमित्यर्थः । अविद्याविषयकाविद्यावृत्तेः प्रलयादावस्वीकारात् । नाविद्यायां तदिति भावः । **सादिकल्पकेति** । अविद्योपहितचिद्रूपोऽविद्याकल्पकोऽनादिः । शुक्तिरूप्यादेस्त्वधिष्ठानज्ञानवान् कल्पकः सादिः । अथवा सादिकल्पनाविषय-त्वमित्यर्थः । अविद्यायास्तु कल्पना स्वोपहितचिदेव । न वृत्तिरिति भावः । प्रल-यादावप्यविद्याविषयिका वृत्तिरन्यदैव वेति मतेऽप्याह—**विद्येति** । विद्याया अ-निवृत्तिस्सम्बन्धः तदप्रयुक्ता निवृत्तिः नाज्ञानस्य । किं तु तत्कार्यस्य जीवेशभे-दादिनिवृत्तिरपि तत्प्रयुक्तेति भावः । तस्या अपि तदप्रयुक्तत्वे आह—**प्रागभावेति**। प्रकृते अज्ञाने । **बाधकेति** । विनाशिभावस्य सादित्वनियमो भावत्वे उपादान-त्वादिमत्त्वमभावत्वे बाधकम् । वस्तुतो भावत्वं सद्रूपत्वम् । अभावत्वमसद्रूपत्वम् । आद्ये बाध्यत्वादि बाधकम् । द्वितीये जनकत्वादि । अत एवाभावविलक्षणत्वं तुच्छ-व्यावृत्तमिति वक्ष्यते । अभावत्वधर्माश्रयविलक्षणत्वं तुच्छेऽप्यस्ति । अत एव स-द्विलक्षणयोरज्ञानभ्रमयोरित्यादि वक्ष्यते । यत्तु तृतीयप्रकारे सिद्धे विरोधासिद्धिः तस्यां सत्यां स इत्यन्योन्याश्रय इति, तन्न । तृतीयप्रकारस्य बाधक-सत्त्वाधीनत्वेन विरोधासिद्ध्यनपेक्षत्वात् । अन्यथा कर्मादौ द्रव्यगुणाद्यपेक्ष-या तृतीयप्रकारो न स्यात् । **अनादेरिति** । अनादित्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं हेतुः । प्रागभाववारणाय विशेष्यम् । अभावमात्रं तु तुच्छत्वान्नासाद्विलक्षणम् । अभावस्यातुच्छत्वेऽपि तुच्छवारणायैव तत् । साक्षिणि अविद्योपहितचिति । वृ-त्त्युपहितस्य साक्षित्वमतेऽप्याह—**किं चेति** । **धारावाहिकेति** । सर्वदोत्पद्य-मानेत्यर्थः । अविद्याविषयिणी वृत्तिरेकैवेति स्वीकारे सम्स्कारानुपपत्तिः । सं-स्कारोत्पत्तिपूर्वमेकैव वृत्तिरिति स्वीकारे संस्कारोत्पत्तिकाले अनाद्यविद्यादेरसत्त्वा-पत्तिः । यावत्कालमेकवृत्तिस्वीकारे दोषाभावः, तावत्कालमेकैव सा । तन्नाशे कारणविशेषकल्पनान्नोत्तरवर्तिमात्रेण तदापत्तिः । अन्यथानन्तवृत्तिकल्पने गौर-वादिति तु युक्तम् । यत्तु प्रतीतिसत्त्वे सुखादेर्नाशासम्भवः । तन्नाशकस्यैव त-न्नाशकत्वाद्वृत्त्युपहितचितस्सुखादिसाक्षित्वे तु सुखादिधीः व्यावहारिकप्रमा न स्या-न् । दोषजन्यत्वादिति, तन्न । सुखादिनिमित्तनाशादेरपि सुखादिनाशकत्वसम्भ-वात् आगन्तुकदोषाजन्यत्वेनाविद्यादोषजन्यस्यापि सुखादिज्ञानस्य प्रमात्वसम्भवा च । ब्रह्मणः परिणामित्ववादिनं प्रत्यप्याह—**अचेतनत्वेनेति** । निवर्त्येनिव र्त्याज्ञाने । **तस्यापीति** । अभावविलक्षणस्याप्यज्ञानस्याभावोपादानत्वसम्भवस्यो क्तत्वेनेत्यादिः । **आत्मनीति** । शुद्धात्मा नोपादानमिति पक्षे शुद्धात्मनीत्यर्थः

अन्वयिकारणत्वं कार्यात्मककारणत्वम् । ज्ञानप्रागभावस्य **भ्रमनिवृत्तिस्वरूप**-योग्यप्रमाप्रागभावस्य । **निरस्तत्वादिति** । प्रागभावे मानाभावः । भावे वा मनोनिष्ठे परोक्षप्रमाप्रागभावे शुक्तिरूप्याद्युपादानत्वासम्भवः । यत्र विषये कदापि प्रत्यक्षप्रमा न जाता, तत्र तत्प्रागभावस्यालीकत्वेन तदसम्भवः । यत्र प्रत्यक्षप्रमास्ति, तत्रापि न प्रागभावस्य भ्रमोपादानत्वेन सिद्धिः । तस्य सप्रतियोगिकत्वकल्पने गौरवात् । ननु, शुक्लो घटः' 'मृद्घट' इत्यादिशुक्लत्वमृत्त्वादिना रूपप्रकृत्यादितादात्म्यं प्रतीयत एव । तत्राह—**केनेति** । यथा शुक्लत्वादिना रूपाद्यनुवेधः, तथा जडत्वादिना अज्ञानानुवेधोऽस्त्येव । अज्ञानत्वेनाननुवेधस्तु, भ्रमस्य भ्रमत्वेनाज्ञानात् । अत एव बाधकाले 'नेदं रूप्यं, रूप्यमिति यत् ज्ञानं तदज्ञान'मिति प्रतीयत इति भावः । **योग्यतेति** । कारणतावच्छेदकीभूताज्ञानत्वजातीत्यर्थः । **अवच्छेदकरूपेति** । व्याप्येत्यर्थः । अवस्थाविशेषास्वीकारपक्षेऽप्याह—**व्युत्पादितमिति** । प्रमाविरहविशिष्टमज्ञानं न भातीत्यादिव्यवहारनियामकमित्याद्युक्तम् । नव्यमते उक्तज्ञानादेरपि ज्ञानत्वादिनैव स्वपूर्वत्वसम्बन्धेन निवर्तकत्वादाह—**साक्षादिति** । समानविषयत्वप्रत्यासक्त्येत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रागभावं प्रति प्रतियोगित्वेनैव नाशकत्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अविद्यालक्षणम् ॥

उपपत्तेरिति । 'पूर्वसिद्धतमस' इत्यादिन्यायादज्ञानाश्रयकोटौ चिदन्यनिवेशे गौरवाच्चेति भावः । विषयात् विषयकत्वेनास्मदभिमतात् । तेन सत्यमित्यग्रिमस्य न विरोधः । **इच्छेत्यादि** । 'इच्छामि न द्वेष्मी' ति ज्ञानयोर्यथा भिन्नो विषयः प्रतीयते, तथा प्रकृते नेत्यर्थः । नन्ववच्छेदकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वादिकम् । 'प्रमेयघटो नास्ती'त्यादेरपि प्रमात्वापत्तेः । किं त्वखण्डधर्मविशेषः । स च सामान्यधर्मस्य किञ्चिद्विशेषाभावप्रतियोगितां प्रत्यप्यास्ताम् । तत्राह—**अभावज्ञानेति** । **धर्मस्यैवेति** । अन्यथा घटो नास्तीत्यादौ पटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वभानापत्तेरिति भावः । ननु, प्रतियोगिनि प्रकारीभूतं तद्व्यापकं वा अवच्छेदकतया भाति । अत एव 'कम्बुग्रीवादिमान्नास्ती'त्यादौ घटत्वादिकमवच्छेदकतया भातीति तत्र प्रमात्वमेव । पूर्वस्यावच्छेदकत्वासम्भवे सत्येवोत्तरस्य तथा स्वीकारान्नातिप्रसङ्गः । तत्राह—**अन्यथेति** । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषाभावस्यापि भाने इत्यर्थः । अभावधीमात्रे तथा सम्भवादिति शेषः । अयं प्रतियोगिन्यप्रकारस्यावच्छेदकत्वासम्भवरूपः । न च प्रतियोगिन्यपि सामान्यधर्मः प्रकार इति वाच्यम् । तथा सति सामान्यधर्माश्रयाणां सर्वेषामेव प्रतियोगितया

भानापत्त्या विशेषाभावभानोक्तिविरोधात् । प्रतीतिः प्रमा । **संशयोपपत्तेरिति** । न च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषाभावस्य धीरपि सामान्यसंशयविरोधिनीति वाच्यम् । 'घटत्वेन पटो नास्त्यत्रे'ति ज्ञानस्य घटवदिदमिति विरोधित्वापत्तेः । अभावांशे प्रतियोगिनः येन रूपेण प्रकारता, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वधीत्वेनैव तद्रूपविशिष्टवत्ताधीविरोधित्वस्य त्वयापि वाच्यत्वात् संशयनिवर्तकत्वमुक्तवाक्यस्य व्युत्पादयन् तद्दृष्टान्तेन 'न जानामी'ति ज्ञानस्यापि ज्ञानसामान्याभावविषयकत्वावश्यकत्वेन विरोधमाह—**अथाभावेत्यादिना व्याहन्यत इत्यन्तेन** । अवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । तेन प्रतियोगित्वस्याप्यनुपस्थितस्य संसर्गतया भानं लभ्यते । **अन्येति** । अवच्छेदकस्य ग्रहे तु प्रतियोग्यंशे प्रकारतया भासिका सामग्र्येव सामग्रीत्वेन क्लृप्तेति भावः । **ज्ञानविशेषविरोधिनीति** । ज्ञानादिमति ज्ञानाद्यभाववत्त्वज्ञानानुदयात् तार्किकादिमते स्वरूपसत् ज्ञानादिकं स्वाभाववत्त्वधीविरोधि स्वीक्रियते । तस्य साक्षिभास्यत्वमते स्वविषयत्वमते च विद्यमानं स्वाश्रये प्रकारतया ज्ञायत एवेत्युभयथापि ज्ञानादिसत्त्वे तत्सामान्याभावधीः विरुध्यत इति भावः । ननु, रूपाद्यभाववत्त्वबुद्धे रूपादिमत्त्वधीप्रतिबध्यत्वेऽपि न जानामीति बुद्धेर्न ज्ञानादिमत्त्वधीप्रतिबध्यत्वम् । न च तथापि 'न जानामीति'बुद्धेर्भ्रमत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्राह—**तथा चेति** । 'न जानामी'तिबुद्धेरिति शेषः । वैलक्षण्ये 'जानामी' ति ज्ञानाप्रतिबध्यत्वे । **लाघवादिति** । घटादौ ज्ञानवत्त्वधीप्रतिबध्यत्वं घटादौ ज्ञानाभावबुद्धेस्त्वयापि वाच्यम् । तथा च समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानतदभाववत्त्वबुद्ध्योर्मिथः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्व कल्प्यताम् । एवं च 'न जानामी'ति बुद्धावगत्या भावरूपाज्ञानं विषयः कल्प्यताम् । तथा च तस्यां भ्रमत्वदोषजन्यत्वयोः कल्पनाप्रयुक्तं गौरवं न भविष्यति । न च 'घटो न जानाति न जानामी'ति ज्ञानयोर्विषयवैरूप्यं दोष इति वाच्यम् । 'इदममुरं बलिरसुर' इति ज्ञानयोरिव तस्य अदोषत्वात् । असुरमित्यस्य हि सुरशून्यमर्थः । असुर इत्यस्य तु सुरविरोधीति भावः । ननु, प्रतियोग्यंशे प्रकार एव प्रतियोगितावच्छेदकतया भातीति नियमस्त्वयापि न वाच्यः । पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चाभावघटितस्य प्रपञ्चे मिथ्यात्वस्य त्वयोक्तत्वात् । तथा चोक्तबुद्धौ ज्ञानविशेषत्वं प्रतियोगिन्यप्रकारोऽपि ज्ञानसामान्यनिष्ठे प्रतियोगित्वे अवच्छेदकतया भासतामिति चेन्न । **विशेषरूपेण सामान्याभावासिद्धेः** । 'घटत्वेन पटो नास्ती'ति ज्ञानस्य हि घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव एव विषयः । विषयान्तरस्यासम्भवात् । तद्व्यक्तित्वेन घटो ना-

स्तीत्यस्य तु तद्व्यक्तिमात्रस्याभावो विषयस्सम्भवतीति न तद्बलात् तादृशाभावसिद्धिः। अत एव घटत्वेन तद्घटो नास्तीति ज्ञानेऽपि तद्घटत्वावच्छिन्नाभाव एव विषय इति भावः । विषयाज्ञानं विषयविशेषितमज्ञानम् । **ज्ञानविशेषेति** । विषयविशेषितज्ञानविशेषेत्यर्थः । **ज्ञातेऽपीति** । विषय इति शेषः । विषयज्ञानं विना विषयविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानासम्भवादिति भावः । **द्वयसापेक्षेति** । अज्ञानं भावरूपं स्वाश्रयविषयकमित्युक्त्वा अज्ञानं न स्वविषयाश्रितम् । अस्य पुरुषस्यात्र विषये अज्ञानमिति विषयाश्रयभेदानुभवादित्याशंक्य अस्य पुरुषस्येति नाज्ञानाश्रयभानम् । किं तु अस्यात्र यत् ज्ञानं, तद्विरोधित्वेनाज्ञानभानमित्याशयेनोक्तम् । **अज्ञानमिति** । **द्वयसापेक्षेत्यादि** । आश्रयविषयरूपद्वयसापेक्षं यत् ज्ञानं, तत्पर्युदासेनाज्ञानमित्यभिधानादित्यर्थः । **तत्रापीति** । प्रमाणवृत्त्यभावकाले 'न जानामी'ति धीः वाच्या । अन्यथा अविद्यावृत्तिकालेऽपि सा न स्यात् । तथा च व्याघातः । उक्तधियः प्रमाणवृत्तिसामान्यविरोधित्वेनाज्ञानविषयकत्वेन तदुत्पत्तेरुक्तविरोधित्वप्रकारकप्रमाणवृत्तिसापेक्षत्वात् । न ह्युक्तविरोधित्वमपि साक्षिमात्रभास्यम् । येनोक्तवृत्तिनैरपेक्ष्येण साक्षिमात्रेण तद्भानमुच्येत । किं तु विषयविशेषिताज्ञानमात्रं साक्षिभास्यम् । न च उक्तविरोधित्वस्मृत्यादिनैव 'न जानामी' ति धीसम्भवान्न व्याघात इति वाच्यम् । क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र तदभावेन प्रमाणवृत्तिसापेक्षतावश्यकत्वात् । यदि च ज्ञानविरोधित्वं साक्षिमात्रवेद्यमज्ञाने स्वीक्रियते, तदा तत्प्रमाणावेद्यत्वेन व्यावहारिकं न स्यात् । अज्ञानस्वरूपवत् तदिदमुक्तम् । अन्यथा अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वमप्रामाणिकं स्यादिति भावः । वस्तुतोऽत्रास्याज्ञानमिति प्रत्यये पुरुषविशेषनिरूपितं विषयविशेषाश्रितमज्ञानत्वरूपाखण्डधर्मविशिष्टं विषय. । तत्तत्पुरुषनिरूपितत्वं च तत्तत्पुरुषीयज्ञाननिवर्त्यतानियामकं विषयनिष्ठकार्योपादानत्वेन च अज्ञानस्य विषयाश्रितत्वम् । तथा च अस्य यत् ज्ञानं तद्विरोधित्वस्योल्लेखे मानाभाव । विवरणोक्तिस्तु अज्ञाने नष्टे ज्ञानविरोधितया तदनुभवाभिप्राया न विरुध्यते । न च 'घटं न जानामी' ति वाक्ये नञो विरोध्यर्थकतया ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानप्रत्ययादज्ञानकाले उक्तवाक्यजन्यज्ञाने व्याघात इति वाच्यम् । नञ्पूर्वकजानातेरज्ञानत्वजातिमति लक्षणया तादृशज्ञानस्य तद्विषयकत्वात् । अधर्मादिपदानां पापत्वादिजातिविशिष्टे लक्षणया तज्जन्यज्ञानस्य तद्विषयकत्ववत् । तस्मान्नास्मन्मते व्याघात इति ध्येयम् । **तद्व्यावर्त्तकेति** । अज्ञानविशेषणेत्यर्थः । **तत्साधकेनेति** । प्रमाविरोधित्वसविषयकत्वविशिष्टाज्ञानस्यानावृतसाक्षिसम्बन्धवत्त्वं साक्षिणोऽज्ञाननाशकत्वे अनुपपन्नमिति भावः । अ-

ज्ञानग्रहे अज्ञानं विषयीकर्तुम् । **वेद्यत्वाभावादिति** । सविषयकत्वविशिष्टस्य सर्वस्यानावृतसाक्षिसम्बन्धवत्तया क्लृप्तत्वेन ज्ञानादिविशेषणत्वेनाभावस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि तदविशेषणत्वरूपेण तदभावादित्यर्थः । ननु, ज्ञाने विशेषणतया तद्विषयस्यैव विशेष्यतया तदभावोऽपि साक्षिवेद्योऽस्तु । तत्राह—**यद्यपीति** । **अनुपलब्धत्वादिति** । घटादौ ज्ञानाभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणेनैव धीः । न हि ज्ञानाभावस्याहमर्थभिन्नेऽपि साक्षिवेद्यता सम्भवति । यादृशस्य हि तार्किकादिमते मानसं प्रत्यक्षं, **तादृशस्यैव त्वया सा वाच्या** । अन्यथा अनुभवविरोधात् । तथा च ज्ञानाभावस्यानुपलब्धत्वेन क्लृप्तत्वादात्मन्यपि तस्य तथात्वमिति भाव । ननु साक्षिणा ज्ञानं गृह्यत इति क्लृप्तम् । तेनैव ज्ञानाविकरणे तदभावोऽपि गृह्यताम् । तथा च नोक्तदोष. । तत्राह—**उत्पन्नमिति** । विद्यमानमित्यर्थ । **अभावोऽपीति** । साक्षात् साक्षिवेद्य इति अनुषज्यते । तथा च ज्ञानतदभावयोरेकसत्त्वे अपरासत्त्वादविद्यमाने चानावृतसाक्षितादात्म्यस्याभावान्न तयोर्युगपत्साक्षिवेद्यतेति भाव. । अनुत्पन्नम् अविद्यमानम् । विषयस्येव ज्ञानस्याप्यविद्यमानस्याज्ञानविशेषणतया भानम् । प्रमिणोमीत्यादौ प्रमाविशेषणतया प्रमात्वादेरिव न जानामीत्यादावज्ञानविशेषणतया प्रमाविरोधस्यापि भानसम्भवात् । अविद्यमानत्वं च प्रमायामिव प्रमात्वघटकाज्ञातत्वेऽपि सममिति भाव । 'अहं प्रमाता'निति भ्रमकाले अहं 'प्रमाभाववा'निति बुद्धेरनुत्पादात् तस्यां प्रमोपलब्ध्यभावस्य हेतुत्वेन क्लृप्ततया अनुपलब्धिप्रमाणवेद्यस्य प्रमाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे मानाभावः । न च प्रतियोगिज्ञान विना नानुपलब्ध्याभावज्ञानम् । तदपेक्षणे च व्याघात उक्त इत्यगत्या प्रमाभावस्य साक्षिग्राह्यतेति वाच्यम् । तावतापि व्याघातानुद्धारात् । वृत्त्यवच्छिन्नस्यैव साक्षित्वेन तस्यापि तज्जन्यत्वेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वात् । न हि 'न जानामी'ति प्रत्यक्षकाले प्रमारूपप्रतियोगिस्मृतिनियम । तथा सति त्वन्मतेऽनन्तस्मृतिव्यक्तिकल्पने गौरवादित्यपि बोध्यम् । अज्ञानज्ञान अज्ञानाकाराविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपम् । अविद्योपहितचिद्रूपस्यैव साक्षित्वे तु नायं दोषः । जन्यविशिष्टबुद्धाविव विशेषणधीहेतुत्वात । **सिद्धत्वादिति** । 'दण्डो रक्तो न वे'ति संशयोत्तरं 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तर'मिति रीत्या जायमाने 'रक्तदण्डवानि'ति ज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया अपि वक्तुं शक्यत्वात् विशेष्यान्वयिना यदन्वितं तस्यैव धीः तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीरित्यस्यापि वक्तु शक्यत्वाच्चेति भावः । उक्तहेतुत्वं स्वीकृत्याप्याह—**इह चेति** । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयासम्भवस्थले चेत्यर्थः । **सामग्रीतुल्यत्वेनेति** । यावन्ति कारणानि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्धौ क्लृप्तानि तावतां

विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या ज्ञानोपधायकत्वसंभवेनेत्यर्थः । **न्यायेनेति** । सर्वेषां विशेषणतावच्छेदकानामिति शेषः । अथवा । **इह चेति** । **विशेषणतावच्छे**दकांशे धर्मान्तरं यत्र धर्मितावच्छेदकतया न भाति, तत्र स्थले चेत्यर्थः । **विशि**ष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्येतयोरिति **शेषः** । घटवदित्यादिबुद्धेरुक्तद्वैविध्ये सत्यपि तस्या विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो न हेतुः । किं तु 'रक्तदण्डवदि'त्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ 'दण्डो रक्तो न वे'त्यादिसंशये तदनुत्पत्तेः । तथा च ज्ञानविरोधित्वसविषयकत्वविशिष्टाज्ञानवैशिष्ट्यबुद्धावपि न स हेतुः । न हि ज्ञानविरोधित्वसविषयकत्वयोरेकमपरत्र धर्मितावच्छेदकतया भातीति नियमः । न वा धर्मान्तरं तथेत्यपि नियमः । मानाभावादिति भावः । **विशेष्ये इत्यादि** । अज्ञानस्वरूपे उक्तविशेषणयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या विशेषणत्वं, तत्र ज्ञानादेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । **विशिष्टेति** । विरोधित्वादिविशिष्टेत्यर्थः । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्येत्यपि सार्थकम् । अन्यथा न्यायेन ज्ञानसम्भवादित्येवोच्येत । ननु, ससम्बन्धिकस्य प्रत्यक्षं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव । अन्यथा रक्तदण्डो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षेऽप्युक्तरीतिनियमो न स्यात् । उक्तं च 'प्रतियोगिविशेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेत' इति तत्राह—**अन्यथेति** । अज्ञानप्रत्यक्षस्योक्तरीतिनियमे इत्यर्थः । विषयस्य विशेष्यविशेषणयोः । स्वातन्त्र्येण विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या । ग्रहे रजतेदंज्ञानवानितिग्रहे । भ्रमावच्छेदकतया भ्रमांशे विशेषणतया । तद्ग्रहणं विशेष्यविशेषणयोर्ग्रहणम् । **तथा चेति** । ससम्बन्धिकस्य प्रत्यक्षे उक्तरीत्यानियमे चेत्यर्थः । **प्रागित्यादि** । अज्ञानप्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमज्ञाने विशेषणतयावच्छेदकज्ञानादिग्रहनियम इत्यर्थः । न च इदंरजतयोर्विशेषणतया भानेऽपि तद्विशेषणतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावाभानेन तादृशं भ्रमज्ञत्वं समूहालम्बनज्ञानज्ञत्वसाधारणमिति वाच्यम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीतावपि तदभानस्य तुल्यत्वात् । अथ रजतेदंज्ञानवा'निति ज्ञाने रजतमिदंविशिष्टे ज्ञाने विशेषणम् । न त्विदंमात्रे । तथा च ज्ञानस्येदंविषयताविशिष्टत्वेन विशेष्यत्वाद्विशेष्यतावच्छेदकेदंविषयतावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन रजतस्य ज्ञाने विशेषणत्वमिति मन्यसे, तर्हि रजतस्येदमंशे विशेषणत्वं विनापि तत् बोध्यम् । ननु, ईश्वरस्य भ्रमग्रहणे तथा स्वीकारेऽपि 'न जानामी'ति प्रत्यक्षे न तथा स्वीकर्तुं शक्यते । आकारविशेषविरोधात्तत्राह—**ग्रहणसामग्रीतुल्यत्वमिति** । ग्रहणस्य सामग्रीसमग्रता तत्तद्विषयावगाहित्वरूपा तुल्या । **यथा** विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यत्र, तथा विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च **विशेषणान्तरमित्यत्र** ।

प्रकृतेऽपि यथा रजतेदं जानामीति प्रत्यक्षे, तथा न जानामीत्यत्र समाना । तथा च विषयताभेदेऽप्याकारस्य तुल्यत्वान्नाकारविरोध इति भावः । यथाश्रुतं तु साम-ग्रीपदमसङ्गतम् । ईशप्रत्यक्षे कारणकूटरूपसामग्र्यप्रसिद्धेः । अत्र विशेष्ये वि-शेषणमित्यादिरीत्या न जानामीति प्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावप्रकारकत्वासम्भवः । अभा-वप्रत्यक्षे विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयतायास्सर्वसम्मतत्वादिति ध्येयम् । रजते-दं जानामीत्याकारस्य प्रत्यक्षस्येशे स्वीकारेऽपि न तत्र भ्रान्तताव्यवहारस्यापत्तिः ; उक्तव्यवहारे विशेषादर्शनकालीनस्यैव बाधितविषयकज्ञानवत्त्वस्य विषयत्वात् । अन्यथा तार्किकादिमते दर्पणे मुखं नास्तीति विशेषदर्शनवतो दर्पणे मुखदर्शिनोऽपि भ्रान्तत्वेन व्यवहार्यता स्यात् । परं तु ईशप्रत्यक्षस्य तादृशाकारत्वे मानाभावात्तार्कि-कैस्तत् न स्वीक्रियते इति ज्ञापनाय तार्किकाणामित्युक्तम् । न्यायशूराणामिति तदर्थः । **विशेषतस्तदभावेति** । ज्ञानत्वावच्छिन्नतया ज्ञानविशेषीयतया च भास-माना प्रतियोगिता यस्य तादृशाभावेत्यर्थः । विशेषतः तद्व्यक्तित्वेन । **प्रतियो-गितावच्छेदकेति** । तत्तद्व्यक्तित्वरूपेत्यादिः । **प्रतियोगीति** । प्रागभावप्रति-योगीत्यर्थः । **तदेवेति** । अभावज्ञाने कारणमित्यनुषज्यते । **तत्प्रागभावेति** । प्रमाप्रागभावेत्यर्थः । **घटवतीति** । सामान्यधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया भाने प्रतियोग्यंशेऽपि प्रकारत्वस्यावश्यकत्वादित्यादिः । अवच्छेदेऽपीत्यपिकारे-ण इदं सूचितम्—गगनादाववर्तमानव्याप्तेः प्रमेयत्वं नावच्छेदकम् । अ-तिप्रसक्तत्वात् वृत्तिमत्त्वावच्छेदेन व्याप्तिधीसम्भवेन व्यर्थविशेषणत्वस्याप्यसम्भ-वात् । वृत्तिमत्प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्य व्याप्तौ सत्त्वे तद्ग्रहणस्यादोषत्वात् । असत्त्वे तद्ग्रहणस्य भ्रमत्वादिति । **कादाचित्काभावत्वमिति** । कालत्वाव्या-पकाभाववत्त्वमित्यर्थः । अखण्डोपाधिरूपं वा । न तु प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वमि-ति शेषः । प्रागभावादिघटितः कार्यप्रागभाववत्कालत्वरूपेण कार्यप्राक्काल-त्वेन घटितः । **आत्माश्रयादिति** । प्रतियोगिजनकत्वेन प्रागभावः कल्प्यते । उ-क्तजनकत्वं च प्रागभावकल्पनात् पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । प्रागभावघटितत्वात् । अतः प्रागभावज्ञप्तिः स्वाधीनेति ज्ञप्तावात्माश्रयः । अन्यथा प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावास्वी-कारे । **न स्यादिति** । प्रागभावस्यैव नीरूप इति धीविषयत्वे रूपवत्यपि भा-विरूपप्रागभावमादाय सा स्यादिति शेषः । यद्यपि सामान्याभावोऽप्युक्तधीवि-षयस्सम्भवति । तथापि विशेषाभावकूटोक्तिः अथेत्यादिग्रन्थावतारायेति बोध्यम् । **तावन्मात्रेति** । उक्तप्रतियोगिताकत्वमात्रेत्यर्थः । ननु, विशेषाभावप्रतियोगितापि सामान्यरूपेण वाच्या । अन्यथा इदानीं कपाले घटो नास्तीति प्रतीतौ तद्घटाभावस्य

घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भानं न स्यात्। न च तत्र सामान्याभाव एव भाति। तस्य कालानवच्छिन्नतयैव सर्वत्र भानात्। तत्राह—**कादाचित्केति।** कालावच्छिन्नतया भासमानेत्यर्थः। **सामान्येति।** सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थ। सामान्याभावानभ्युपगमे विशेषाभावकूटे उक्तप्रतियोगिताकत्वमुक्तधीविषय। सामान्याभावस्वीकारेऽपि कदाचित् संसृष्टव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको विशेषाभाव एव तथा। अथवा कादाचित्काभावस्य कदाचिदेव विद्यमानस्वरूपकाभावस्य। ध्वंसत्वेन प्रागभावत्वेन वा अभिमतस्यायोगादित्यन्तं तत्र हेतुः। तत्रापि हेतुरभावादित्यन्तम्। चकारोऽप्यर्थक। तथा च विशेषात्यन्ताभावस्यैव कादाचित्काभावस्यापि प्रतियोगिता न सामान्यावच्छिन्नेत्यर्थः। **विशेषेति।** विशेषाभावेत्यर्थ.। **दशायामिति।** विशेषाभावकूटनिश्चयेऽपीति शेषः। **प्रत्येकं सम्बन्धा इति।** प्रत्येकावृत्तेस्समुदायवृत्तित्वासम्भवात् समवायवत् बहुष्वेकस्य सम्बन्धत्वासम्भवाच्च नानापर्याप्तिसम्बन्धा वाच्या इत्यर्थ.। समवायस्य प्रत्येकानुयोगिकत्वेन नानात्वम्। पर्याप्तेस्तु तदभावेनैकत्वमित्याशयेन त्वग्रे सामान्याभाव खण्डयिष्यति। अवच्छेदेन विशिष्टत्वेन। **विशेषणीया इति।** अन्यथा पृथिव्यां सर्व नीलरूपमिति वत् पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यपि स्यादिति शेषः। इदन्त्वादिनाभावस्य प्रत्यक्षं वारयितुमाह—**अभावत्वप्रकारकेति।** ज्ञाने प्रत्यक्षे। **हेतुत्वादिति।** अन्यथा नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति शेषः। साध्यत्वात् क्षेमसाधारणसाध्यत्वात्। **सामयिकेति।** समयविशेषावच्छिन्नेत्यर्थ.। ननु, पाकजानां रूपरसादीनां मिथो भेद कारणभेदं विनानुपपन्न प्रागभाव कारणत्वेन कल्पयति। पाकादिकारणानामभेदात्। तत्राह—**पाकजेति। न तु प्रागभावेति।** तयो क्लृप्तत्वादित्यादिः। यद्यपि रूपाद्यत्यन्ताभावस्य रूपादौ कारणत्व सम्भवति, तथापि रूपव्यक्तीनामेकेन तेजस्संयोगादिना जातानां मिथो भेदाय तत्तत्ध्वंसहेतुत्वमुक्तम्। भेदं भेदसिद्धिम्। **भेदेति।** भेदसिद्धीत्यर्थ। **वैलक्षण्येति।** प्रतियोग्यधिकरणानधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थ। **त्रयमिति।** तत्तदधिकरणसम्बन्धसमुदायत्वेन सम्बन्धानामेकत्वम्। **रोचत इति।** यद्यपि समवाय प्रत्यधिकरण विशिष्टप्रमानियामकत्वेन प्रत्यधिकरणव्यक्तिभिन्न., तथापि पर्याप्ति प्रत्येकाधिकरणव्यक्तौ विशिष्टबुद्ध्यनियामकत्वेन न प्रत्यधिकरण भिन्ना। तथा च प्रत्येकानतिरिक्तसमुदायानुयोगिकपर्याप्तेः प्रत्येकानुयोगिकत्वेऽपि समुदितत्वावच्छिन्नाया एकस्या एव तस्या स्वीकारात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सर्वविशेषाभावेष्वेकैव पर्याप्तिः। सामान्याभावस्य तु तत्तदधिकरणेषु विशेषणताः तदतिरिक्ताः कल्प्या। स्वरूपसम्बन्धस्य निरस्तत्वा-

दित्यन्त्यः पक्ष एव रोचत इति भावः । यत्तूक्तप्रतियोगितानिरूपकत्वमव्यासज्यवृत्तिस्वभावतत्तदभावस्वरूपत्वात् न व्यासज्यवृत्तिकं सम्भवतीत्यनुमानमणिदीधितावुक्तम् ।तन्न युक्तम्। बौद्धाधिकारटीकायां विषयतायाः ज्ञानस्वरूपत्वं निषिध्य एवं प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिकमप्यतिरिक्तम्। न प्रतियोग्यादिस्वरूपमित्यस्य महता प्रबन्धेन स्थापितत्वात्। अनुयोगिताविशेषरूपस्योक्तनिरूपकत्वस्याभावस्वरूपत्वाभावात्। यदपि पृथिव्यां यावन्ति नीलरूपाणीति वत् पृथिव्यां रूपं नास्तीति वाक्यमपि योग्यं स्यादिति, तदपि न । यावन्नीलत्वावच्छिन्नाधेयताया पृथिव्यनिरूपितत्वेन नीलत्वावच्छिन्नाधेयताया एव पृथिवीनिरूपितत्वेन यावन्नीलेषु बोधात् पृथिव्यां न रूपमित्यत्रापि रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नाधेयताया एव बोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । **सिद्धत्वादिति** । तथा च सामान्यरूपेणाभावे समयविशेषावच्छिन्नवृत्तिकेन विवादो निरस्तः । स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकरूपेणात्यन्ताभावबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अन्यथा निर्घटं सघटमित्याद्यापत्तेः। एवं च सामान्यरूपेण विशेषस्य प्रागभावादिरिह कपाले घटो नास्तीत्यादौ समवायावच्छिन्नतया भातीति परोक्तमपास्तमिति भावः । ग्रहे निरूपकत्वग्रहे । **अनभ्युपगमादिति** । उक्तप्रतियोगिताकत्वान्यव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षत्वेन शक्तिविशेषवत्त्वेन वा कार्यता । अन्यथा अनन्तसामान्याभावकल्पने महागौरवं स्यादिति भावः । संसर्गस्संयोगादिः । **तद्घटत्वेति** । तद्व्यक्तित्वेत्यर्थः । तत्परिचायकमाह—**पूर्वापरकालीनेति** । **साधारणस्येति** । विशेषणस्य न्यूनाधिकवृत्तेर्नावच्छेदकत्वम् । संसर्गस्य तु तादृशस्यापि तदिति वैलक्षण्यात्तदवच्छेदकत्वयोर्भेद इति भावः । **तादात्म्येति** । तादात्म्यं भेदस्य प्रतियोगितायां नावच्छेदकम् । तत्तद्व्यक्तित्वं न ध्वंसप्रागभावयोः । मानाभावादिति भावः । **सामानाधिकरण्येति** । यत्र यत्रावच्छेदकभेदः, तत्र तत्राभावभेद इत्युक्तावभावे व्यभिचाराद्यत्रयत्रैकावच्छेदकभिन्नापरावच्छेदकत्वं, तत्र तत्रैकाभावभिन्नापराभावत्वमिति वाच्यम् । तथा च साध्यहेत्वोः असामानाधिकरण्यम् । **युगपदित्यादि** । युगपदुत्पन्नानामेकः प्रागभावः । युगपद्विनष्टानां चैको नाशः । मूलाग्रावच्छिन्नयोस्तु नाशयोः प्रागभावयोर्वा नैक्यम् । भिन्नावच्छेदेन प्रत्ययादित्यर्थः । अभावांशे प्रतीतेरनुगताकारत्वायेदम् । तदनपेक्षायां तु तत्तदधिकरणेष्वेवाभावत्वं पूर्वोक्तं युक्तम् । **उपपद्यते चेदिति** । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेदकत्वं वाय्वादाववश्यं कल्प्यम् । तथा च किमपराद्धं वाय्वादिमात्रवृत्त्यभावेन । सम्बन्धादिकल्पनमपि तुल्यमिति भावः । सि-

द्धिः तात्त्विकत्वम् । काल एव चिद्रूपोऽस्तु । तदन्यत् सर्वं तद्भास्यत्वान्मिथ्या । शुक्तिरूप्यादिवदिति भावः । **साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयमिति** । विषयीभूतज्ञाने विशेषणं यत्र त्वदुक्तार्थस्तदन्यत् त्वदुक्तार्थविशेषणकं ज्ञानमित्यर्थः । तदभावः उक्तज्ञानाभावः तज्ज्ञानं ज्ञानज्ञानम् । अर्थं त्वदुक्तार्थम् । **बोधयन्निति** । 'त्वदुक्तार्थज्ञानवानयमि' तिवाक्यजन्यबोधः अर्थस्त्वदुक्त इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको वाच्यः । अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वासम्भवात् तन्मूलीभूतप्रत्यक्षस्य भानप्रत्यक्षत्वेनोक्तबोधत्वनियमेन तस्यापि तन्नियमाच्च । न च त्वदुक्तार्थप्रमात्वादिना स्मरणात्तेन रूपेण प्रमाभावस्य प्रत्यक्षमस्त्विति वाच्यम् । त्वदुक्तार्थस्याननुभवे तद्विशिष्टप्रमात्वेन पूर्वानुभवायोगात् । अत एव त्वदुक्तार्थस्मृत्यापि तत्प्रमानुमानादेरसम्भव इति भावः । अत एव विशेषप्रकारकज्ञाने ज्ञेयविशेषप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वादेव । **स्वरूपतो विशेष्यतया अशक्यत्वादिति** । त्वदुक्तत्वान्यव्यावर्तकनिवेशेऽपि त्वदुक्तं नीलघटादिकं न जानामीत्यत्र नीलत्वघटत्वादिव्यावर्तकविषयकत्वेन विरोधात्तदन्यस्यापि निवेशे नीलघटत्वादिना निश्चयस्थलेऽपि नीलघटादिकं न जानामीति स्यात् । इष्टापत्तावनुभवविरोधात् स्वपदार्थाननुगमेन स्वविषयव्यावर्तकधर्माज्ञानकाले प्रतियोग्यप्रसिद्धेश्चाशक्यत्वमिति भावः । **कथञ्चिदिति** । विशेषनिष्ठानवच्छिन्नविषयताकज्ञानाभावो विषयः । प्रतियोगिज्ञानं तु विशेषत्वेन विशेषप्रकारकमिति भावः । **विशेष्ये विशेषणाभावेति** । त्वदुक्तार्थज्ञाने विशेषप्रकारकत्वस्य विशेषप्रकारकज्ञानादौ त्वदुक्तार्थविषयकत्वादेर्वा अभावेत्यर्थः । अनुभवविरोधात् त्वदुक्तार्थविशेषविशेषितज्ञानाविरोधित्वेनानुभवस्यापलापापत्तेः । **अनभ्युपगम इति** । 'त्वदुक्तार्थं जानामी'ति धीकाले इत्यादिः । **दृश्यत इति** । तादृशाभावस्यानभ्युपगमे तु प्रतियोग्यज्ञानादेव तव नोक्तानुभवः । मम तु विविधस्स इति शेषः । **तद्वत्त्वग्रहस्येति** । तदंशे इत्यग्रे अन्वयः । त्वदुक्तार्थांशे विशेषप्रकारकग्रहस्येत्यर्थः । तत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वस्य विशेषप्रकारतानिरूपितत्वदुक्तार्थविशेष्यताकत्वस्य । प्रतियोगिज्ञाने उक्तविशेष्यताकत्वेन ज्ञानस्य ज्ञाने । **सम्भवादिति** । न च विद्यमान एव ज्ञाने प्रमात्वस्य साक्षिणा ग्रहादविद्यमानज्ञानस्योक्तविशेष्यताकत्वेन ग्रहः न तदंशे तत्प्रकारक इति वाच्यम् । अविद्यमानस्याप्युक्तविशेष्यताकत्वेनेव प्रमात्वेनापि पूर्वानुभवसत्त्वे स्मृतिसम्भवाद्विशेष्यविशेषणयोरुपस्थितिसत्त्वेऽपि विशिष्टधीसम्भवेन प्रमात्वाग्रहेऽपि तदंशे तत्प्रकारकत्वे बाधकाभावाच्च । परतः प्रामाण्यमते प्रामाण्यस्य क्वचित् संशयस्योपपत्तये प्रथमानुव्यवसायसामग्र्यादेः प्रामाण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् स्वतःप्रामाण्येत्य-

कम् । त्वदुक्तघटं जानामीत्यत्रैव त्वदुक्तं घटं न जानामीत्यत्र स्वरूपतो घटत्वं भाति । तेन रूपेण च घटो विशेषणम् । तथा च तेन रूपेण ज्ञानस्य कारणस्यापेक्षणं त्वदुक्तविशेषं न जानामीत्यत्रापि स्वरूपत एव विशेषस्य भानात् स्वरूपतज्ज्ञानापेक्षायां व्याघातो गूढ इति सूचयति । **स्पष्ट इति** । तत्कालमहं तत्कालीनोऽहम् । तद्वत्तया ज्ञानवत्तया । नियमेन सर्वदा । स्मर्यमाणेऽपीत्यन्तं यदि तत्कालमहं ज्ञानवान् स्यां, तदा तद्वत्तया स्मर्यमाण स्यामिति तर्कज्ञापनाय । न तु हेतौ प्रविष्टम् । **किमिनीति** । स्मृतित्वेनानुभवस्य स्वयमेव जनयितुमशक्यतया संस्कारः स्मृत्युपधायकतया सार्थक. । ज्ञानस्य नाशे सति तु स एव संस्कारो लाघवादिति नेद परोक्तं युक्तमिति ध्येयम् । **स्मर्यतेति** । अज्ञानमित्यादिः । **वक्तुं शक्य इति** । न च प्राज्ञपरिष्वङ्गरूपा सुषुप्ति. श्रुत्यै व बोध्यते इति वाच्यम् । सौषुप्तानुभवसिद्धस्यैव श्रुत्यानुवादात् श्रुत्यप्रतिसन्धानेऽपि न किञ्चिदवेदिषमिति प्रत्ययाच्च । **सुखानुभवेति** । सुषुप्तावपि स्वरूपसुखानुभवोऽस्तीति स एव प्रसादहेतु । स्वरूपसुखाकारकवृत्तेरेव हेतुत्वात् न सर्वदा प्रसादः । उक्तवृत्तिर्हि सुषुप्तौ समाध्युत्तरकाले चित्तवैयग्र्यकाले च भवति । इन्द्रियोपरमस्य प्रसादहेतुत्वे तु उक्तकालेषु स न स्यात् स्मरणकाले च स्यादिति भाव. । **अवच्छेदेनेति**। नियमेनास्मर्यमाणत्वमित्यनुषज्यते । तथा च सुषुप्तिकालावच्छिन्नज्ञानवत्त्वेनास्मर्यमाणत्वमित्यर्थ. । **असिद्धिरिति** । यद्यपि सुषुप्तिकालीनोऽहं पक्ष, तथापि तस्य ज्ञानवत्त्वेन भ्रान्त्या स्मर्यमाणत्वमस्त्येवेति भावः । **द्वितीये त्विति** । तु शब्दादसिद्धव्यवच्छेद. । सुषुप्तिमात्रस्याव्यावर्तकतया पक्षीभूताहमर्थसुषुप्तेरेव निवेश्यतया पक्षस्य तदीयसुषुप्तिकालीनज्ञानवत्त्वेनाननुभवात्। पक्षीभूताहमर्थसुषुप्तिकालीनपुरुषान्तरस्यैव तेन स्मर्यमाणत्वात् । **उपेक्षणीयेति**। यः स्वकीयसुषुप्त्यादिरूपयत्कालीनयद्विषयकज्ञानवत्त्वेन न स्मर्यते, स तत्कालीनतद्विषयकज्ञानप्रतियोगिकाभावस्याश्रय ।यथाह प्रातर्घटज्ञानवत्त्वेनास्मृतः प्रातर्घटज्ञानाभाववानिति सामान्यतो व्याप्तिर्वाच्या । अन्यथा दृष्टान्ताभावात्तत्र चोपेक्षणीयज्ञानस्यैव निवेशे उपेक्षणीयज्ञानाभावो न सिध्येदित्यर्थ । ज्ञानसामान्यस्यैव निवेशे आह— **तत्रैवेति** । उपेक्षणीयज्ञानघटित इत्यर्थ । उक्तज्ञानवत्त्वेनास्मर्तर्युक्तज्ञानसत्त्वाद्व्यभिचार इति भावः । **फलाभावमिति** । हेतुमिति शेष । **अजनकत्वादिति**। अन्यथा तया नेत्याकारकज्ञानोत्पत्त्यापत्तिरिति भाव । **तदैवेति** । सविकल्पकवृत्तेरहङ्कारजन्यत्वेन ज्ञानविरोधित्वसविषयकत्वप्रकारकाविद्यावृत्तिर्न सुप्तौ जायते । अत एव 'सिद्धान्तबिन्दावुक्तम्—अहङ्काराभावाच्च नैका विशिष्टवृत्तिरि'ति । वस्तुतस्तु

ज्ञानत्वमविषयकत्वाभ्यां रूपाभ्यामेव ज्ञानस्येव ज्ञानविरोधित्वसविषयकत्वाभ्यामेवाज्ञानस्यानुभवः । तस्यैव तस्यापि सविकल्पकैकवेद्यत्वात् । तथा च तदन्यप्रकारकज्ञानस्यैव सुषुप्तावभावनियमात्तादृशज्ञान प्रत्येवाहङ्कारस्य हेतुता । विस्तरेण चेदं बिन्दुटीकायामुक्तम् । परामृष्टत्वात् स्मर्तृत्वात् । प्रमां प्रत्येव मनसः परिणामित्वेनाविद्यावृत्तिरूपस्मृतेरविद्यापरिणामत्वादविद्योपहितसाक्षिण एव तदाश्रयत्वमिति भाव । वृत्त्यैवेति । न च जागरे बाधाभावादागन्तुकदोषाजन्यत्वाच्च सुषुप्तज्ञानं नाविद्यावृत्तिरिति वाच्यम् । देहात्मैक्यसुखादिविषयकाविद्यावृत्तेर्ब्रह्मज्ञानैकबाध्यत्वेनेदानीमबाध्यत्वादविद्यावृत्तेरिदानी बाध्यत्वानियमात् उक्तवृत्तिवदेवोक्तदोषाजन्यत्वसम्भवाच्च । सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानेति । अज्ञानस्य विशिष्टस्वरूपमात्रेत्यर्थ । भानात् विषयीकरणात् । केवलाज्ञानेति । विशिष्टान्याज्ञानस्वरूपेत्यर्थः । एकैव निर्विकल्पकवृत्तिर्विशिष्टकेवलाज्ञानस्वरूपद्वयविषयिका विशिष्टांशे स्मृति । केवलांशे त्वनुभव इति भाव । विनाशसंस्कृतं विनाशरूपसूक्ष्मावस्थायुक्तमज्ञानमात्रम् । न तु वृत्ति । सुषुप्तिकालमात्रगताया एकस्या वृत्तेरस्वीकार इति भाव । सुषुप्तिगेति । सुषुप्तिकालमात्रगेत्यर्थः । एकैवाविद्यावृत्तिः सुषुप्त्यादिकालस्थायिनी । न तु सुषुप्तिकालमात्रवृत्ति का चन वृत्ति । यन्नाशात् स्मरणमित्यर्थः । अथ वा प्रलयवदेव सुषुप्तौ वृत्तिर्न स्वीक्रियत इत्याशयेन प्रलयोपममित्यस्योक्तत्वाद्विज्ञानं जन्यज्ञान सुषुप्तौ नेत्यर्थ । कालाद्यव्यवधानत्वात् सुषुप्तिजाग्रत्कालयोस्संस्कारकालेन व्यवधानाभावात् । ननु सौषुप्तवृत्तिनाशाभावेऽपि विषयनाशाद्विषयावच्छिन्नचिन्नाशेन स्मृतिरास्ताम् । तत्राह—न ईं । आत्मस्थम् । अज्ञानम् । अतीतभाक् अतीतम् । हेतुमाह—न भेतेति । प्रत्यक् अज्ञानोपहितचित् । तेन उक्तहेतुना । विकल्पः न तु स्मृतिरूपनिर्विकल्प । स नोविदिषामिति प्रत्यय. विकल्पतां वक्ष्यति । यतस्तस्य प्रत्ययस्य स्वार्थदेश स्वार्थाधिकरणक । परार्थोऽर्थ. विषय. अज्ञाने अज्ञानभिन्नो ज्ञानविरोधित्वादिरूपो विषय इति यावत् । अभावेत्यादि । अभावस्य सर्ववृत्त्यभावस्य । प्रत्यय कारणम् । उद्रिक्ततमोगुण आलम्बनं विषयो यस्याः सा तथा प्रतीयते प्राप्यते कार्यमनेनेति व्युत्पत्ते प्रत्ययपदस्य कारणार्थकत्वात् । तमोगुणस्योद्रेके सति सत्त्वगुणपरिणामरूपा सुषुप्तिरूपा वृत्तिः । न तु तमोगुणस्यैव परिणाम । 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान'मिति स्मृतेः । अत एव सुषुप्तिनिरुक्तोपपादने भामत्यामीक्षत्यधिकरणे वृत्त्यन्तराभावकारणतमोगुणावलम्बना वृत्तिरित्युक्तम् । कारणेति । प्रमाणादितरवृत्त्यभावकारणेत्यर्थः । मात्रपदं ज्ञानविरोधादिधर्मान्तरस्याज्ञाने विशेषणत्वनिरासाय । एतेन गुणत्रयाज्ञानविषयकत्वस्य पू-

र्वैमुक्तत्वाद्विरुद्धमिदं तमोगुणमात्रविषयकत्ववचनमिति परास्तम् । मात्रपदस्य गु-णान्तराव्यवच्छेदकत्वात् । इतिधीः अज्ञानांशे स्मृतित्वेनानुभूयमानधीः सुषुप्ते इतिधीरित्यन्वयः । तेन सुषुप्तौ नावेदिषमित्यस्य सविकल्पकत्वेऽपि न क्षतिः । उक्तधियः अज्ञानांशेऽनुभवत्वं वक्तुं शक्यम् । न तु सुषुप्त्यंशे स्वरूपसु-खांशे वा । न हि विक्षेपबाहुल्यकाले जागरे तदनुभवसम्भवः । न च कार्यसामा-न्यसंस्कारोपहितचैतन्यज्ञाने स्वरूपसुखसुषुप्तितत्प्रकाशरूपचैतन्यनाशत्वस्योक्त-संस्कारनाशरूपजाग्रदवस्थयां स्वीकारात्तत एव तयोः स्मृतिरिति वाच्यम् । उ-क्तसंस्कारस्य तदुभयाविषयकत्वेन तन्नाशात्मकजाग्रदवस्थायामुभयविषयकसं-स्कारत्वासंभवात् । अथोक्तचैतन्यात्मकत्वस्यापि तस्य स्वीकारात्तत्सम्भव इति-चेन्न । वृत्तिचैतन्ययोरेकजातीयविषयत्वाभावेन तदन्तर्भावेन संस्कारस्य हेतुत्वा-सम्भवात् । वृत्तेर्हि विषयत्वमाकाराख्यम् । चैतन्यस्य तु तादात्म्यम् । तथा चा-नुमित्यादिवृत्तिनाशस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन प्रकृते वृत्तिरावश्यकी । किं च चि-त्स्वरूपस्यैव सुखत्वेन जागरमध्येऽपि तत्स्मृतिसम्भवेन सुषुप्त्युत्तरमेव सुखमास-मिति स्मृतिरित्यत्र बीजाभावः । तस्मात् सुषुप्तौ सुखाकारा वृत्तिरावश्यकी । सै-वाज्ञानाकारा सुषुप्तिस्तदविषयिकापि तत्सूक्ष्मावस्था तत्स्मृतिहेतुः । वृत्तिमात्रस्यैव नाशे तद्विषयेष्विव तत्रापि स्मृतिहेतुत्वकल्पनात् । ज्ञातत्वेन हि सर्वैस्स्मर्यत इति भामत्यामध्यासभाष्यस्थायामुक्तम । तथा चैतादृशसुषुप्तौ स्वरूपसुखे चोक्तानुभवो न चेदभ्युपेयते, तदा नावेदिषमिति धीस्तदुभयविषयिका किन्निबन्धनेत्यनेन तदु-भयविषयकत्वानुरोधेन सौषुप्तवृत्तिरावश्यकी । ततश्च तस्यामेवाज्ञानाकारत्व स्वी-कृत्य तदुभयस्मृतेरज्ञानेऽपि स्मृतित्वमानुभाविकं नापलपनीयमिति ज्ञापितम् । **व-र्णित इति** । विवरणस्य योऽभिप्राय उक्त, स एव 'न चेदि'त्यादिवार्तिकस्ये-त्यर्थः । **जनकत्वमिति** । आकाशादिपदात् शुद्धाकाशशक्तत्वेन ज्ञातात् शु-द्धाकाशस्मृतिर्मणिकारादिभिरुक्तेति निर्विकल्पकानुभवस्य सविकल्पकानुभवस्यैव स्मृतिजनकत्वे बाधकाभाव इति भाव. । **अहमित्यादि** । सप्रकारकज्ञान प्रत्य-हङ्कारस्य हेतुत्वात्तदभावेन सौषुप्तज्ञाने तद्देशकालसम्बन्धरूपतत्ताप्रकारकत्वाभा-वात् तज्जन्यस्मृतेरपि स इति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अज्ञानप्रत्यक्षोपपादनम् ॥

विशेषाकारेति । इदंत्वान्यप्रकारिकेत्यर्थ. । प्रमात्वं चेन्द्रियादिजन्यवृत्तिनिष्ठो जाति-विशेषः । **असत्त्वावरणेति** । स्वविषयविषयकेत्यादिः । **यथार्थत्वेति** । व्यवहारकाला-बाध्यविषयकत्वेत्यर्थः । **धर्म्यंशे इदंत्वांशे** । प्रकारे इदन्त्वान्यांशे । भ्रमोपादानत्वस्य

भ्रमोपधायकत्वस्य । **कालावच्छिन्नेति** । कालविशिष्टेत्यर्थः । न च क्षणानामतीन्द्रियत्वात् स्थूलकालस्य च प्रथमज्ञानेनैव गृहीतत्वाद्द्वितीयादिज्ञानानां न तद्विषयकाज्ञाननाशकत्वमिति वाच्यम् । स्वोत्पत्तिकालोत्पन्नस्थूलकालस्यैव तत्तज्ज्ञानविषयत्वात् क्षणानामतीन्द्रियत्वे मानाभावाच्च । तदुक्त शास्त्रदीपिकायां'मस्मिन् क्षणे घटो मया दृष्ट इतिप्रत्यक्षे क्षणो भाती'ति । न च परोक्षस्य कालाविषयकत्वादपरोक्षोऽपि तथेति वाच्यम् । परोक्षेऽपि कालभाननियमात् । उपपादितं च परिच्छिन्नत्वस्य मिथ्यात्वहेतुत्वोपपादने तदस्माभिः । **सर्वप्रमाणेति** । परिच्छिन्नत्वहेतूपपादने विवेचितमेतत् । **तत्तदवच्छिन्नेति** । ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव ज्ञाने तत्तदर्थोपहितचिद्रूपसत्ताविषयकत्वे प्रयोजकत्वमित्यादि पूर्वोक्त स्मर्तव्यम् । **न ज्ञातोऽयमिति।** अयं घटादिः अज्ञातचिदवच्छेदक इत्यर्थः । **प्रतियोग्यतिरिक्तेति** । घटास्तत्प्रागभावो नष्ट इत्यनुभवात् यथा घटजन्यस्तत्प्रागभावनाशः, तथा ज्ञानादज्ञानं नष्टमित्यनुभवात् ज्ञानजन्यो ऽज्ञाननाशः । प्रतियोग्येव प्रागभावनाश इति मते तु ज्ञानमेवाज्ञाननिवृत्तिरिति तदनुसार्येव साध्यम् । न तु यथोक्तमिति । **अवैयर्थ्यमिति** । सम्भवप्राचुर्येणेदम् । साध्ये व्यर्थविशेषणस्यादोषत्वात् । दोषत्वेऽपि प्रागभावत्वस्याखण्डोपाधित्वेनाभावत्वानिवेशात् । **विरोधित्वेति** । प्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः । चाक्षुषवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा तमस इवाज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य चोक्तव्यवहारानुत्पादप्रयोजकत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । इदं स्वविषयावरणेत्येवंरूपम् । अदृष्टस्य चरमफलनाश्यत्वेन स्वात्मकचरमफलजनकस्य स्वनिवर्त्यत्वात्तद्वारणायेदमिति भावः । **वारकत्वादिति** । न च तथापि स्वजनकं स्वसमानविषयकज्ञानान्तरप्रतिबन्धकं चादृष्टमादायार्थान्तरमिति वाच्यम् । आलोकविषयाप्रसिद्ध्या स्वविषयविषयकोक्तव्यवहारनिवेशासम्भवेन स्वप्रयुक्तोक्तव्यवहारप्रतिबन्धकत्वनिवेशात् । ज्ञानान्तरप्रतिबन्धकस्य स्वप्रयुक्तोक्तव्यवहारप्रतिबन्धकत्वाभावात् । तमस्तु आलोकजन्यस्वनाशाधीनचाक्षुषप्रतिबन्धद्वारा चाक्षुषजन्ये आलोकप्रयुक्तोक्तव्यवहारे प्रतिबन्धकमिति आलोके साध्यावैकल्यम् । अज्ञानमपि स्वनाशद्वारा वृत्तिप्रयुक्तोक्तव्यवहारे साक्षादेव प्रतिबन्धकमिति वक्ष्यते । तदंशे जडांशे । जडांशे व्यवहाराभावेन तदवच्छेदेन चित्यावरणस्यावश्यकत्वादिति भावः । **तात्पर्यादिति।** ज्ञानप्रयुक्तो यदीयावस्थासामान्याभावस्तत्त्वं मिथ्यात्वमित्युक्तम् । प्रकृते तु स्वजन्यनाशप्रतियोगित्वमात्रं स्वनाश्यत्वं निवेश्यमिति भावः । **तद्व्युदासादिति ।** **स्वदेशगतत्वं** स्वाश्रयतावच्छेदकान्यदेशानवच्छिन्नाश्रयताकत्वं वाच्यम् । **अन्यथा** स्वाश्रयगतत्वमात्रेण विषयगताज्ञातत्वावरणस्य वक्ष्यमाणस्यासम्भवात् । **स्वाश्र-**

यत्वगतत्वे हि तादात्म्येन सम्बन्धेन वाच्ये । तादात्म्येनैवालोकतमसोः वृत्त्यज्ञानयोश्चैकचिति सत्त्वात् । तथा च विषयगतो ज्ञातत्वाभावोऽपि वृत्तितादात्म्यवत्यां विषयचिति तादात्म्येनैव सम्बन्धः । एवं च तमसो वृत्तितादात्म्यापन्नचित्तादात्म्येऽपि वृत्त्याश्रयतानवच्छेदकदेशावच्छिन्नत्वेन व्युदासः । न हि तमो वृत्त्यवच्छेदकदेशेनैवावच्छिद्यते । मानाभावात् । अज्ञानं तु वृत्तिनाश्यत्वात् तथा । तथाभूतस्य वृत्तिनाश्यत्वात् । न च तमोऽवयवस्तथा सम्भवतीति वाच्यम् । तमसस्सावयवत्वे मानाभावात् । स्वल्पदेशस्थालोकेन बहुदेशस्थतमसो नावयवो नाश्यते । किं तु तदैवालोकासंयुक्तदेशे तमोन्तरमुत्पन्नं तत्रानुभूयते । दृष्टान्तस्तु स्वन्यूनदेशवृत्तितमोनाशकालोक इति न साध्यवैकल्यम् । विषयगतोऽज्ञातत्वाभावस्तु वृत्त्यनवच्छेदकदेशेनाप्यवच्छिद्यते इति तद्वारणमिति भावः । **तथोक्तमिति** । तथा च विषयचित्गताज्ञानमपि प्रमाश्रयचिदाश्रितमिति भावः । असिद्ध विषयावृत्तिः । अविद्याविषयतावच्छेदकत्वं त्वविद्यासिद्धेः पूर्वमसिद्धत्वेनोद्देश्यसिद्धिकरत्वान्नार्थान्तरसपादकमित्यपि बोध्यम् । **अत्यन्ताभावेति** । सामयिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनाश्यत्वमते इत्यादि । मतान्तरे तु तस्य स्वनिवर्त्यदलेनैव वारणम् । **चिदनाश्रितत्वादिति** । शुद्धस्याज्ञानोपहितस्य वा अज्ञानाश्रयत्वात्तस्य च वृत्त्यादिरूपज्ञानानाश्रयत्वमिति भावः । चिदाश्रितत्वेन अज्ञानोपहितचिदाश्रितत्वेन । **चिदाश्रितत्वेति** । उक्तचिदाश्रितत्वेत्यर्थः । अज्ञानोपहितचिदेव ज्ञानाज्ञानयोराश्रय इति भावः । ननु, शुद्धस्याज्ञानाश्रयत्वे तथापि दोषः । न चाज्ञानपरिणाममनसोऽपि तत्पक्षे शुद्धाश्रितत्वेन तत्परिणामवृत्तेरपि तदाश्रितत्वमिति वाच्यम् । अज्ञानोपहिताश्रितत्वेन मनसश्शुद्धानाश्रितत्वात् । अत एवाज्ञानस्य स्वोपहिताश्रितत्वपक्षेऽप्यनुपपत्तिः । ज्ञानस्यापि तत्पक्षे स्वोपहिताश्रितत्वात् । तत्राह—**किञ्चिदिति** । द्वितीयपक्षे न दोषः । अज्ञानोपहितस्यैव वृत्त्युपहितत्वेन स्वोपहिताश्रितमपि ज्ञानमज्ञानोपहिताश्रितम् । अज्ञानस्य शुद्धाश्रितत्वपक्षे शुद्धस्यैवाधिष्ठानत्वेन तत्तदुपाधिसम्बन्धात्तदाश्रितत्वं ज्ञानस्याप्यस्त्येवेति भावः । **आकाशेति** । तार्किकादिमते शुद्धाकाशान्यत्वेन स्वीकृतस्य कर्णावच्छिन्नाकाशस्य धर्मः शब्दो यथा शुद्धाकाशस्यापि धर्मः । अन्यथा शब्दाश्रयत्वेन तस्यानुमानं तेषां नोपपद्यते, तथा मन्मतेऽप्युपहितचिति शुद्धस्यानुगमात्तत्प्रतीतौ प्रतीतेश्च 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि'त्यादिश्रुतेरुपहितचिदाश्रितस्य शुद्धाश्रितत्वम् । दृश्यत्वादिकं तु उपहिताश्रितमेव । न शुद्धाश्रितम् । शुद्धचित्तादात्म्यस्वरूपत्वात् । अत्यन्ताभेदे सम्बन्धाभानात् । यथाश्रु-

तस्वदेशगतत्वानुसारेण इदमुक्तम् । विवक्षितं तु स्वावच्छेदकदेशान्यानवच्छिन्नत्वं घटाद्यवच्छिन्नपक्षवाज्ञान इवानवच्छिन्नमूलाज्ञानेऽप्यस्त्येव । न हि स्वोपहितचिन्मात्रगताया अपि वृत्तेः घटाद्यवच्छिन्नत्वं न सम्भवतीति ध्येयम् । आवरण'मस्ति प्रकाशते' इति व्यवहारप्रतिबन्धकत्वम् । नावारकः । नोक्तव्यवहारप्रतिबन्धकः । सिद्धान्ते अस्मत्सिद्धान्ते । अवश्याभ्युपेयस्याज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकत्वम् । न तु ज्ञानाभावस्य । ज्ञानत्वजात्यपेक्षया ज्ञानाभावत्वस्य गुरुत्वात् । नन्वज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । असत्त्वापादकाज्ञानशून्यचिद्रूपस्यास्तित्वस्याज्ञानशून्यचिद्रूपस्य भानस्य च व्यवहारे तादृशाज्ञानस्याज्ञानसामान्यस्य चानुपलब्धेः हेतुत्वादुक्तव्यवहारानुत्पादकाले उक्ताज्ञानसत्त्वे तदनुपलब्ध्यसम्भवेन तत एवोक्तव्यवहारानुत्पादेनाज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न । यत्र हि प्रतियोगिसत्त्वेऽप्यभावव्यवहारकाले प्रतियोग्यनुपलब्धिस्तत्रैव तस्या हेतुत्वम् । अज्ञानस्य तु सत्त्वे सुषुप्तिसमाध्यादिकाले यद्यपि तद्वैशिष्ट्यानुपलब्धिः, तथापि तदभावस्य व्यवहारकाले न सेति न तस्या उक्तव्यवहारहेतुत्वम् । किं तु लाघवादज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् । न चाज्ञानाभावस्यानुपलब्धत्वत्यागे साक्षिभास्यत्वमेवास्तु । अज्ञानसत्त्वे च तदभावासत्त्वात् नोक्तव्यवहार इति वाच्यम् । मन्मते अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसत्त्वेऽपि तद्वति सत्त्वेनाज्ञानकालेऽपि तदभावस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । अत एव शुक्तिरूप्यादेरपि स्वभावव्यवहारे प्रतिबन्धकत्वम् । तस्मादुक्तास्तित्वभानयोरविद्यावृत्तिरूपे व्यवहारे उक्तज्ञानं प्रतिबन्धकम् । शब्दप्रयोगमात्ररूपे व्यवहारे तस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तयोः स्फुरणं दुर्वारम् । यद्यपि मन्मते प्रतिबन्धकाभावो न कारणं, तथापि प्रतिबन्धकस्य कारणशक्तिविघटनद्वारा कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्वीकारात् । प्रकृते च विषयविषयास्मित्वादेः स्वीकारवृत्तिकारणत्वात्तन्निष्ठशक्तिविघटकत्वमज्ञानस्येति दिक् । **अपरमिति** । साध्यद्वयेऽपि वस्त्वन्तरपदं प्रमामात्रस्य भ्रमपूर्वकत्वसिद्धिमादायार्थान्तरस्य वारणाय स्वनिवर्त्यजन्यभ्रमान्यार्थकम् । यद्यपि द्वितीयसाध्ये स्वदेशगतत्वं न विषयगताज्ञातत्ववारणाय । प्रागभावस्येवात्यन्ताभावस्यापि ज्ञानीयस्य स्वविषयावरणपदेनैव वारणात्, तथापि जीवेशविभागपूर्वकत्वेन ब्रह्मप्रमायां सिद्धसाधनवारणाय तत्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्यत्वेऽपि प्रमामात्रमेकं जीवेशविभागं निवर्तयति । तस्यैव क्लृप्तजातीयस्य स्वविषयावरणत्वमप्यास्ताम् । नास्ता चावरणस्य तस्य सौषुप्तनिर्विकल्पकविषयत्वम् । नावेदिषमित्यस्यानुभवत्वसम्भवादित्यर्थान्तरात् । न चैव विषयगताज्ञातत्वस्य सिद्धान्त

आवरणत्वास्वीकारेऽपि कल्पस्य तस्यैव स्वविषयावरणत्वमास्तामिति परेण वक्तुं शक्यत्वात्तदादायार्थान्तरसम्भवादेकमेव साध्यं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । परमते हि ज्ञानमात्रमस्तित्वं प्रत्यक्षज्ञानं वाच्यम् । तथा चोक्तव्यवहारस्यानुत्पादं प्रति कारणाभावतया प्रयोजकत्वस्य विषयगताज्ञातत्वसत्त्वेऽपि कारणशक्तिविघटकतयोक्त-प्रयोजकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य निवेशे अर्थान्तरासम्भवः । जीवेशभेदादेस्तु म-न्मतरीत्योक्तप्रतिबन्धकत्वमादायार्थान्तरं परेण वक्तुं शक्यते । एकसाध्यवादिनां प्राचां तूक्तप्रतिबन्धकत्वनिवेशस्य प्रयोजनं विषयगताज्ञातत्ववारणमेव । तच्च स्व-देशगतत्वप्रागभावान्यत्वाभ्यामेव सिध्यतीति स व्यर्थ इत्याशयः । प्रकाशशब्द-स्य लक्षणया ज्ञानालोकभिन्नेऽपि व्यवहारादाह—**सर्वदेशेति** । सर्वदेशेषु व्यव-ह्रियमाणत्वं व्यवहार्यतायोग्यत्वं प्रकाशपदस्यानादिसङ्केतवत्त्वमिति यावत् । **वि-शेषणादिति** । अप्रकाशितार्थगोचरत्वमप्रकाशितार्थे प्रकाशत इति यो व्यवहारः तत्प्रयोजकत्वम् । तच्च ज्ञाने अज्ञाननाशद्वारकमालोके च तमोनाशजन्यचाक्षुष-द्वारकम् । **चैतन्येऽपीति** । न प्रकाशत इति व्यवहारः प्रकाशविरोध्याश्रयवि-षयकः । तादृशाश्रयत्वं च यद्यपि तमोऽज्ञानयुक्ततयालोकज्ञानयोरेव तद्विरो-धित्वात्, तथापि तदवच्छेदकत्वात् घटादावपि न प्रकाशत इति व्यवहार इति भावः । **निरुक्तेति** । न प्रकाशत इति व्यवहारगोचरेत्यर्थः । तादृशो यो-ऽप्रकाशः, तद्विरोधित्वमित्यर्थः । ज्ञानप्रकाश्यत्वात् ज्ञानप्रयुक्तनाशवत्त्वात् । अज्ञानविरोधित्वात् अज्ञानस्य नाश्यत्वरूपविरोधित्वघटितात् ज्ञानप्रयुक्ताज्ञानना-शवत्त्वपर्यवसितादिति यावत् । तमोविरोधित्वं तमसो नाश्यत्वेन घटितमालोक-प्रयुक्ततमोनाशवत्त्वपर्यवसितमिति यावत् । वाच्यत्वात् अनादिसङ्केतवत्त्वात् । उक्तगोचरत्वस्याधुनिकसङ्केतविषयत्वस्य च सन्निकर्षादौ व्यभिचारित्वेनोक्तवा-च्यत्वमेवोपसंहृतम् । **प्रकाशत्वादिति** । यद्यपि विरोधित्वान्त एव हे-तुः, तथापि विरोधित्वं नाशकतावच्छेदकरूपं प्रमात्वमालोकत्वं चोक्तावच्छेद-कत्वेनानुगतं हेतुः । ज्ञानत्वमालोकत्वं च प्रकाशपदवाच्यतावच्छेदकत्वेन आद्य-हेतौ प्रविष्टमिति ज्ञापयितुं प्रकाशत्वादित्युक्तम् । तावता च पक्षीभूतप्रमादृष्टा-न्तीभूतालोकयोरन्यतरत्वं च हेतुरित्यपि सूचितम् । सत्यन्तव्यावर्त्यमाह—**विप-र्ययेत्यादिना** । ज्ञातः नोक्ताप्रकाशितः । **घटितेति** । व्याप्येत्यर्थः । **अत एवे-त्यादि** । तथा च सत्यन्तं द्वितीयहेतौ न देयमिति भावः । **जनक एवेति** । न नाश्य इति शेषः । स्पष्ट. द्वितीयहेतौ स्पष्टः । प्रमात्वस्य विरोधितावच्छेदकस्य स्मरणावृत्तित्वात् प्रथमहेतावपि प्रत्यक्षादिगृहीतार्थकशब्दादिवृत्तौ व्यभिचार-

वारणाय न प्रकाशत इति व्यवहारगोचरस्य नाशं द्वारीकृत्य प्रकाशत इति व्यवहारप्रयोजकत्वस्य सत्यन्तेन वाच्यत्वादव्यभिचारः । विशेष्यदलं तु सन्निकर्षादिवारणायेति बोध्यम् । न चासिद्धिः । न प्रकाशत इति व्यवहारगोचरत्वेन पराभ्युपगतस्य प्रकाशप्रागभावस्य प्रकाशनिवर्त्यत्वेन प्रकाशत इति व्यवहारप्रयोजके तन्नाशे प्रयोजकत्वस्य सत्यन्तपर्यवसितार्थस्य पक्षे सत्त्वात् । न चोक्तनाशो नोक्तव्यवहारप्रयोजकः । किं तु प्रकाश एवेति वाच्यम् । कालादिविधयोक्तनाशे व्यधिकरणप्रकाशस्यापि प्रयोजकत्वेनासाधारणस्य नाशप्रयोजकत्वस्य लाभायैवाद्यप्रयोजकान्तस्योक्तहेतावनिवेशात् । अन्यथा वैयर्थ्यात् । अत एव तमसो द्रव्यत्वास्वीकारमते न साध्यसाधनवैकल्यम् । आलोकप्रागभावस्यालोकनाश्यत्वादिसत्त्वात् । अत एव द्वितीयहेतुरपि नासिद्ध इति ध्येयम् । तद्ग्राहिकाया अज्ञाने अभावत्वादिकं प्रमायामुक्तपूर्वकत्वं च गृह्णन्त्याः । **साध्येति** । भावत्वाद्यज्ञाननाशकत्वेनेत्यर्थः । दोषौ असिद्धिबाधौ । **अन्धकारेत्यादि** । स्वसमानाधिकरणतमःकालवृत्तित्वमित्यर्थः । तेनोत्पत्त्यादेर्व्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः । उक्तविशेषणव्यावर्त्यमाह—**न वेति** । **वैकल्यमिति** । साध्यवैकल्यं नेत्यपि बोध्यम् । साध्यसाधनयोरप्रकाशनाशोपधानं प्रविष्टम् । अन्यथोक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदसिद्ध्या अर्थान्तरापत्तेः । तथा चोक्तविशेषणाभावे दोष इति भावः । ननु, तमोनाशकत्वमुपाधिरिति चेन्न । सौषुप्तसुखाकाराविद्यावृत्त्यादौ तत्सुखावारकस्वाप्रबुद्ध्यादिनिवर्तके उक्तसाध्यसत्त्वेन तदव्यापकत्वात् । न चोक्तवृत्त्यादेरस्ति भातीति व्यवहाराप्रयोजकत्वेन स्वविषये स्वप्रयुक्तोक्तव्यवहारप्रतिबन्धकत्वरूपविषयावरणत्वस्य स्वनिवर्त्यजन्यभ्रमान्यत्वरूपवस्त्वन्तरस्य च स्वप्रबुद्ध्यादावभाव इति वाच्यम् । सुखमस्वाप्समिति स्मृतिद्वारा सौषुप्तसुखमस्तीत्यादिव्यवहारे उक्तवृत्त्यादेः प्रयोजकत्वात् स्वाप्नसुखादिबुद्धेर्भ्रमान्यत्वेनोक्तवस्त्वन्तरत्वात् अविद्यावृत्तित्वेन तस्याः स्वावच्छेदकान्यदेशानवच्छिन्नत्वरूपं स्वदेशगतत्वमप्युन्नेयम् । अनुकूलतर्केण साध्यव्याप्यतया गृहीतहेतोरव्यापकत्वेनोक्तोपाधेस्साध्याव्यापकत्वग्रहाच्च । अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वस्वीकारेऽप्याह—**अभावविलक्षणत्वं वेति** । **निवर्त्यलोपपत्तेरिति** । न चाभावविलक्षणस्य निवर्त्यत्वे सादित्वं प्रयोजकमिति वाच्यम् । अज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वस्यैव ज्ञाननाश्यताप्रयोजकत्वेनोक्तत्वात् । **अनाश्रितेति** । ध्वंसत्वादौ साध्याव्यापकत्वं नाशंक्यम् । प्रागभावध्वंसरूपघटाद्यवृत्तित्वस्याखण्डोपाधिरूपध्वंसत्वे अभावात् । जन्यत्वे सति भावान्यत्वस्यापि मन्मते निवर्त्यवृत्तित्वात् । **सकलेति** । न चोपाध्यभाववत्त्वेन निश्चिते नाशसाम-

ग्रीमत्त्वे साध्यसंशयेनोपाधौ साध्यव्यापकत्वं न ग्रहीतुं शक्यम् । साध्ये उपाधिव्यभिचारादिसंशयादिति वाच्यम् । मां प्रति हि प्रयुक्तस्य त्वदनुमानस्य मन्मते निर्दोषत्वमपेक्ष्यते । तच्च नास्त्येव । मयोक्तसामग्रीमत्त्वे अनादिभावनिष्ठताया निश्चितत्वेन ममोक्तसंशयाभावात् । अत एव सकलानाद्यवृत्तित्वोपाधावप्यावरणावृत्तित्वरूपसाध्यव्यापकत्वस्य मया निश्चितत्वेन प्रागभावाप्रतियोगित्वादौ त्वदीयोक्तसाध्यसंशयः अप्रयोजक इति भावः । **अप्रसिद्धेति** । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्त्वयैव स्वीक्रियते । न तु मया । तथा च मन्मते निर्दोषता नोक्तानुमानस्येति भावः । **एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तेति** । एतद्भ्रमजनक यद्बाध्यं, तदन्येत्यर्थः । सम्मतवत् पुरुषान्तरीयभ्रमवत् । पुरुषान्तररूपोक्ताबाध्योपादानकत्वं परेणापि दृष्टान्ते स्वीक्रियते । जनकान्तानुपादाने तु साध्यवैकल्यमिति भावः । आत्मगतत्वमाध्यासिकचैत्राद्यात्मतादात्म्यम् । तथा च मनस इव तदुपहितात्मनोऽपिवृत्त्युपादानत्वात्तत्रापि तत्प्रागभाव इति भावः । **अज्ञानस्यापीति** । प्रतियोगिजनकाभावत्वरूपप्रागभावत्वे अखण्डोपाधिरूपाभावत्वस्य लाघवेन प्रवेशात् प्राक्पदलभ्यजनकान्तत्यागे तावन्मात्रमज्ञानेऽपीति भावः । **निवर्तकत्वे बाधेति** । निवर्तकत्वबाधेत्यर्थः । **व्याहतेरिति** । उक्तनिवर्त्तकत्वं क्वचित् गृहीत्वैव तदभावोऽनुमेयः । अन्यथा विशेषणज्ञानाभावेन साध्यव्याप्त्यग्रहात् । उक्तग्रहणं च चैत्रप्रमायामेवेति बाधः । न च चैत्रप्रमायामुक्तनिवर्त्तकत्वज्ञाने जातेऽपि पश्चात्तत्र भ्रमत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । एतदनुमानेनैव तत्र भ्रमत्वस्य कल्प्यतया अन्योन्याश्रयात् । न चासतः प्रतियोगिनो मन्मते ख्यातिरसम्भवति । सा च विकल्पत्वान्नानुमानबाधिकेति वाच्यम् । मां प्रति प्रयुक्ते ह्यनुमाने प्रतियोगिज्ञानं ममैवापेक्ष्यते । मया तु नासत्ख्यातिः स्वीक्रियत इति भावः । **चैत्रगतप्रमाभावेति** । चैत्रगतप्रमाया अभावेत्यर्थः । निवर्त्तकतया निवृत्तिरूपव्यवहारजनकतया । यद्यपि प्रतियोग्यन्या प्रागभावस्य निवृत्तिरिति मते नेदमनुमानम् । तथा च व्यावहार एव तत्प्रागभावस्य निवर्तकः । न तु ज्ञानं, तथापि ज्ञानस्यापि व्यवहारद्वारा तत्प्रागभावनिवर्तकत्वम् । प्रयोजकत्वमात्रस्यैव साध्यव्यापकतासम्भवेन जनकत्वनिवेशे वैयर्थ्यात् । शरीराजन्यत्वोपाधौ शरीरविशेषणवत् तात्त्विकप्रमात्वस्य हेतुत्वे तूक्तनिवृत्तिहेतुत्वमपि साधनव्यापकम् । ब्रह्मप्रमाया घटाद्यभावनिवर्तकत्वात् । ननु घटश्चैत्रेच्छा चैत्रभ्रमो वा स्वप्रागभावान्यानादिनिवर्त्तकः । घटत्वादिच्छात्वात् भ्रमत्वाद्वा पटवत् मैत्रेच्छावत् मैत्रभ्रमवद्वा इत्यपि स्यात्तत्राह—**विपक्षेति** । प्रमापक्षकोक्तानुमान एवेत्यादिः । न जानामीत्याद्यनुभवो न ज्ञाना-

भावविषयक इत्युक्तम् । शुक्त्यादौ प्रतीयमानरूप्यादेः परिणामिकारणं शुक्त्यादिनिष्ठमेव । तच्च लाघवात् । आनादिज्ञाननाश्यत्वं तु ज्ञानेनाज्ञानं नष्टमित्यनुभवादित्यादितर्कयुक्तमस्मदनुमानम् । त्वदुक्तानुमाने तु न तर्क इति भावः । साध्याप्रसिद्धेः एतद्भ्रमजनकं यत्, बाध्यं तदप्रसिद्ध्या तदन्योपादानकत्वस्य साध्यस्याप्रसिद्धेः । न च एतद्भ्रमजनकं यत् बाध्यान्यत् तदुपादानकत्वं साध्यमिति वाच्यम् । ब्रह्माविद्योभयेत्याद्युक्तदोषतादवस्थ्यात् । जनकान्तवैयर्थ्याच्च । अबाध्योपादानकत्वे भ्रमस्य बाध्यत्वानुपपत्तिः प्रतिकूलतर्कः । **अप्रकाशितार्थप्रकाशेति** । प्रमालोकान्यतरेत्यर्थः । नित्यज्ञाने बाधात् । **अनित्येति** । **स्वविरोधीति** । स्वनाश्यत्वस्वप्रतिबध्यत्वान्यतरयुक्तेत्यर्थः । निवृत्तिः प्रवृत्त्यभावः, न तु यत्नविशेष इति मते प्रवृत्तौ व्यभिचारात् । **प्रयत्नान्यत्वे सतीति** । **तादृशद्वेषेति** । उक्तविरोधिद्वेषेत्यर्थः । समानविषययोः समानाधिकरणयोरिच्छाद्वेषयोर्मिथः प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यथा तयोरेकसत्त्वेऽपि इतरोत्पादापत्तेरिति भावः । ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानप्रयुक्तनाशप्रतियोगित्वम् । तेनाज्ञानसिद्धिपूर्वं दृश्यमात्रस्य साक्षात् ज्ञाननाश्यत्वासिद्धावपि न साधनवैकल्यम् । परमतेऽप्यदृष्टादीना ज्ञानप्रयुक्तनाशप्रतियोगित्वमावश्यकमिति भावः । अनादिभावत्वं अभावविलक्षणानादित्वम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अज्ञानानुमानोपपत्तिः ॥

अनृतेन हि प्रत्यूढाः अन्धीभूताः अस्फुरद्ब्रह्मस्वरूपकाः । ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनास्फुरणव्याप्यत्वेन । **अपहतपाप्मत्वेति** । पापशून्यस्वभावत्वे इत्यर्थः । कादाचित्कपापसत्त्वे तच्छून्यस्वभावत्वमात्मनोऽनुपपन्नम् । न च मिथ्याभूतं पापं प्रतिबन्धकमास्तामिति वाच्यम् । अविद्यां विना तत्परिणामरूपस्य तस्यासम्भवात । कारणात्मना कारणगतसंस्काररूपेण । **अनादीति** । न च पापानां प्रवाहरूपेणानादित्वात् पापत्वेन प्रतिबन्धकत्वसम्भव इति वाच्यम् । पापं पुण्यं मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारो वा 'अस्ति भाती'तिव्यवहारे प्रतिबन्धक इत्यत्र विनिगमकाभावात्तेभ्योऽस्यैवाज्ञानस्य तथात्वेन कल्पनस्यौचित्यात् कल्प्यस्यानुपस्थितत्वेन तदादाय विनिगमनाविरहाप्रसक्तेः । ननु, प्रधानमेव तथास्तु । तस्यैकत्वेन पापाद्यपेक्षया लघुत्वात्तत्राह—**तथा चेति** । **विश्वमायेति** । असत्त्वापादकाभानापादकसर्वाज्ञानेत्यर्थः । प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन प्रतिबिम्बमेव प्रति आवारकत्वादिना । **ऐक्येति** । शुद्धसत्त्वमलिनसत्त्वोपाधिभ्यां मायाविद्ययोर्भेदेऽपि स्वयमेवेत्यनेनैकव्यक्तित्वमुक्तमिति भावः । वस्तुत उपाधिभ्यां भेदोऽपि न स्वीक्रियते । एकस्यैवाज्ञानस्य विक्षेपशक्तिमत्त्वेन मायापदवाच्यत्वात् आवरणशक्तिमत्त्वेनाविद्याप-

द्वाच्यत्वाच्च । अविद्यायां बिम्बत्वस्येशोपाधित्वं प्रतिबिम्बत्वस्य जीवोपाधित्वमित्येतावता जीवेशभेदादिति भावः । **परिणामित्वादिति** । मायापरिणामित्वेन ज्ञाने मायापदप्रयोगः । सुखादेर्मायापरिणामित्वेऽपि वृत्तिज्ञान एव भूरिप्रयोगान्निरूढलक्षणा। वस्तुतः प्रमाणार्थकमीधातोर्मायेतिपदं 'माछाससिभ्यो य' इत्यौणादिकसूत्रसिद्धयप्रत्ययान्तम् । 'मयज्ञाने' इति तु पाणिनीयधातुपाठे नास्त्येव । 'अयपयमयचयतयनयगता' वित्यस्यैव तत्र सत्त्वात्। यत्तु'चिन्तिपूजी'त्यादौ चकारान्मयधातोरङ्प्रत्ययेन मायापदमिति, तन्न। चकारात्तोलयतेरङ्प्रत्ययेन तुलेतिपदस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वेन तुलाशब्दस्याङ्प्रत्यायान्तत्वेऽपि मायाशब्दस्य तथात्वे मानाभावात् मायापदस्य माछेत्यादिसूत्रोदाहरणत्वेनोज्वलदत्तीयादिवृत्तौ उक्तत्वाच्च । तथा च माङ्माने इति धातुपाठान्मानशब्दस्य परिमाणज्ञानयोः प्रयोगाद्योगेन ज्ञानार्थकत्वमिव रूढ्या अज्ञानार्थकत्वम् । अत एवोज्वलदत्तीयवृत्तौ माया छद्मेति व्याख्यातम् । छद्मनोऽपि दुर्घटकार्यकारित्वरूपेण रूढ्यर्थगुणेन मायापदबोध्यत्वात् । अत एव 'माया स्यात् शाम्बरीबुद्ध्योर्मयः पीताम्बरेऽसुरे ॥' इति मेदिनी युक्ता । शाम्बर्यामविद्यायामप्युक्तगुणयोगेन मायापदप्रयोगात् । न च दुर्घटकारित्वमेव रूढ्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयते' इत्यादिस्मृत्या मिथ्यात्वविशिष्टे मायापदशक्तिनिरूपणात् तिलरसमुख्यार्थकस्यापि तैलपदस्य भूरिप्रयोगेन सार्षपरसे निरूढगौणत्ववत् दुर्घटकारिणि मायापदस्य गौणत्वादिति भावः । **विचित्रशक्तीति** । विचित्रोपादानत्वेत्यर्थः । अनिर्वचनीयविचित्रस्य निमित्तमात्रे मायाविपुरुषादौ तदप्रयोगात् । **क्वचिदिति** । मन्त्रविशेषादिरूपमायाश्रयत्वेन पुरुषे मायापदप्रयोगादित्यादिः । उपचारात् मिथ्याभूतार्थनिमित्तत्वात् । **अभावेऽपीति** । व्यञ्जकाभावदशायामिति शेषः । व्यञ्जकदशायां तु वज्रादौ पृथिवीत्वादेरिव शुक्तिरूप्यादौ मायात्वं व्यवह्रियत एव । अत एव 'यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छक'मि'ति सांख्यैरुक्तम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसि ॥' इति मोक्षधर्मवाक्ये भगवता दृश्यमात्रे मायापदं प्रयुक्तम् । किं च कष्टं कर्मेति लोकानुभवेन व्यापारमात्रस्य दुःखहेतुत्वेऽपि प्रकृष्टदुःखस्यैव साधने यथा तद्व्यवहारः, तथा चमत्कारविशेषाधायकत्वेन प्रकृष्टायामेव मायायां मायात्वव्यवहारः । **नीहारतमश्शब्दाविति** । नीहारेण प्रावृता इत्यादौ 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतस्सुखरूपमेती'त्यादौ चेत्यादिः । **युज्येते इति** । अज्ञाते इत्यादिः । **नान्यमत इति** । अज्ञानस्यैवावारकत्वादिसम्भवस्योक्तत्वादिति शेषः । व्याख्यातं च माधवीयभाष्ये । नीहारेण नीहारसदृशेन अज्ञानेनेति ।

दुष्कर्मेति । आवारकपापेत्यर्थः । **श्रुत्यन्तरेति** । अनीशया शोचति मुह्यमान इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । आवारकस्येत्यादिः । मोहप्रयुक्तेनानीशया ईश्वरत्वविरोधिनेशभेदेन शोचति संसरतीत्युक्तश्रुत्यर्थः । उपादानत्वादीत्यादिना त्रिगुणत्वादिकं ग्राह्यम् । तथा च कर्मण आवारकत्वे तस्यैव मोहत्वात् भेदकत्वादिकं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । सादेस्तस्यानादिभेदप्रयोजकत्वसर्वकार्योपादानत्वाद्यसम्भवात् ।

'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥' इति विष्णुपुराणोक्तेरपि तथा बोध्यम् । 'देवादिभेदमध्यास्ते नास्त्येवावरणो हि स' इति विष्णुपुराणोक्तौ भेदमिथ्यात्वे आवरणप्रयुक्तहेतूक्त्यापि मिथ्याभूताज्ञानमेवावरणम् । न तु कर्मादिकमिति भावः । **तस्मादित्यादि** । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्तीत्यन्वयात् नीहाररूपावरणप्रयुक्तत्वं दृश्यमात्रस्य बुध्यत इति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अविद्याप्रतिपादकश्रुत्युपपत्तिः ॥

आत्माकारेण आत्मत्वेन । भेदाकारेण भेदत्वेन । रूपान्तरेण शुद्धचित्स्वरूपेण । उक्ताकारेणानवच्छिन्नानन्दरूपेण । उक्तरूपयोराविद्यकभेदः स्वीक्रियत इति भावः । वस्तुतः उक्तभेदास्वीकारेऽपि न क्षतिः । प्रमाणजन्यज्ञानस्यैवाज्ञानविरोधितया स्वतःप्रकाशमानेऽपि शुद्धरूपे अज्ञानं युक्तमिति ध्येयम् । **प्रमाणव्यापारेति** । विषयगतप्रमाणव्यापारेत्यर्थः । प्रमाणाविषये प्रमाणव्यापारशून्ये । तथा च शुक्तिरूप्यादौ तज्ज्ञानोत्पत्तिपूर्वं चक्षुरादिसंयोगासम्भवाच्चाक्षुषादिमनोवृत्त्यसम्भवः । न च भ्रमरूपे चाक्षुषे दोष एव चक्षुस्संयोगस्थानीय इति वाच्यम् । तथापि दोषो मनः शुक्त्यादिकं वा भ्रमपरिणामीत्यत्र विनिगमकाभावात् दोषाद्युच्छेदं विना भ्रमोच्छेदासम्भवाच्च । **अनादीति** । प्रवाहरूपेणानादीत्यर्थः । मनसोऽपि प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि मनसः उपादानमनाद्येव वाच्यम् । अन्यथा तत्राप्युपादानान्तरकल्पने अनवस्था गौरवं च । तथा च तदेव सर्वकार्योपादानं युक्तम् । **असम्भवादिति** । अतात्त्विकत्वस्य तत्त्वप्रमानिवर्त्यत्वव्याप्यतया रूप्यादौ प्रहादुक्तनिवर्त्यत्वस्य च प्रपञ्चे साक्षात् कल्पने गौरवस्योक्तत्वेनाज्ञाननाशद्वारैव तद्वाच्यम् । तथा च तस्यानुपादानत्वे तन्नाशस्य प्रपञ्चनाशे हेतुत्वं कल्प्यम् । तस्योपादानत्वे तु तत्क्लृप्तम् । अत उपादानत्वमावश्यकम् । किं च ब्रह्मणोऽन्यथाभावो विवर्तः । न च ब्रह्मान्यथा भवतीति तद्गताविद्याया अन्यथाभवनं वाच्यम् । न च यस्य कारणस्य विषमसत्ताकं यत् कार्यं, तस्य तद्विवर्त इति लक्षणाद्विनाप्याविद्यां ब्रह्मणि विवर्तो जायतामिति वाच्यम् । घटादिकार्यस्य मृदादिपरि-

णामत्वदृष्ट्या आकाशादिसर्वकार्याणामपि परिणामत्वस्य वाच्यतया अविद्यासा-पेक्षत्वात् । **सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणेति** । सत्यसंसृष्टासत्यस्वरूपेत्यर्थः । **कल्पनमिति** । ब्रह्मण एव परिणामित्वसंभवादिति शेषः । **मृदवस्थेति** । सन् घट इत्यादिधिया सदुपादानम् । मृद्घट इत्यादिधिया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च मृदादिकम् । मृदवच्छिन्नचित्त्वादिना तु नोपादानत्वम् । येन गौरवमिति भावः । पर्यनुयोगः सावयवत्वादिविकल्पः । कालपनिकत्वेन युक्तिविरुद्धत्वव्याप्यमिथ्यात्वेन । यत्तु मृदाद्यवस्थचित उपादानत्वे नोक्तसूत्रं साधकम् । किं तु निमित्तत्व इति । तत्र तदभिध्यानात्' 'सोऽकामयत बहुस्या'मिति सर्वकार्यात्मकतया स्वोत्पत्त्यभिध्यानात् य आकाशमन्तरो यमयती'त्यादिलिङ्गाच्च चेतनानधिष्ठितादचेतनात्कार्यासम्भवेन चेतनकर्तृत्वस्यावश्यवाच्यत्वेन विनिगमकाभावात् सत्तादात्म्यप्रत्ययस्य कार्यमात्रे दर्शनादुपादानत्वव्याप्यावश्यकत्वेन स आत्मापि वाय्वादावुपादानन्नाकाशाद्येवेत्यर्थकत्वे नोक्तसूत्रस्य प्रत्ययात् विश्वस्य योनिमित्यादिश्रुतिः 'योनिश्च हि गीयत' इत्यादिसूत्रं च तत्र मानम् । किं च 'नेदं रजत'मित्यादिनिश्चयोत्तरं 'इदं रजत' मित्यादिभ्रमस्यानुत्पत्त्योक्तनिश्चयस्याभाव उक्तभ्रमे हेतुर्वाच्यः । तथा चागृहीताप्रामाण्यकानाहार्यतादृशनिश्चयसामान्याभावत्वेन हेतुत्वापेक्षया 'नेदं रजत'मित्याकारकाज्ञानत्वेनोपादानत्वमेव युक्तम् । गृहीताप्रामाण्यके आहार्ये चोक्तनिश्चये सत्युक्ताज्ञानसत्त्वादतादृशोक्तनिश्चये सति चोक्ताज्ञानासत्त्वात् उक्तभ्रमोत्पादानुत्पादौ । विस्तरेण चानिर्वचनीयख्यातिविवेचने विवेचितमिदमस्माभिः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकाया अविद्यायामर्थापत्तिः ॥

एवं कादाचित्काविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बभास्यत्वे । **अविद्याया एवेति** । भ्रमसामान्ये अविद्याया एव परिणामित्वादविद्यारूपसाधारणदोषजन्यत्वमक्षतम् । साधारणदोषजन्यत्वं तु शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्यैव । अथवाविद्याद्यनादिषु जातिविशेषो भ्रमजनकतावच्छेदकतया कल्प्यते । तद्विशिष्टाविद्यादिकमेव तद्भ्रमजनको असाधारणदोषः । सुखादौ तु भ्रमे मन एव स्वपरिणामत्वसम्बन्धेन हेतुः । तदेव तादृशदोषः । स्मरणरूपाविद्यावृत्तौ तु उद्बोधकानामेव दोषत्वम् । **स्वस्या एवेति** । अविद्यादेस्समाध्यादिकाले भानवारणाय संस्कारोत्पत्तये च तत्राविद्यावृत्तिरावश्यकी । तस्यां संस्कारस्तु तयैवेति न तस्यां वृत्त्यन्तरापेक्षेति भावः । **प्रमाणेत्यादि** । प्रमाविषयीभूतमसद्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानमेव साक्षिणा गृह्यते । न तु तदविषयीभूतमित्यर्थः । पक्षविशेषान्तर्भावेनैवानुमितिः । अतो असद्यावृत्तिविशिष्टरूपेण प्रमाणगम्यमप्यज्ञानं सविषयकत्वादिरूपेण साक्षिमात्रवेद्यमित्याशयेनाह—**तथा चेति** । व्या-

वृत्त्युपनये व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानप्रमाणे । चरितार्थत्वादज्ञाननिवृत्तिरूपफलवत्त्वात् । तथा च विशिष्टाकारज्ञाने विशेष्यस्य विशिष्टरूपेण भाननियमेऽपि प्रकृते विशिष्टरूपस्यैवाज्ञातत्वेनाज्ञाननिवृत्तिरूपप्रमाणफलवत्त्वात्तत्रैव प्रमेयतेति भावः ।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अविद्याप्रतीत्युपपत्तिः ॥

प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । प्रतिबिम्ब एव कार्यविशेषजनकत्वात् । यथा मलिनदर्पणः मालिन्यं स्वांतर्गतत्वं च प्रतिबिम्ब एव जनयति । न तु बिम्बे , तथा अविद्या जीवं प्रत्येवावृणोति । आवरणप्रयुक्तं मनआदिकार्यं च जीव एव जनयतीति भावः । **नाज्ञानेति** । अज्ञानविरोधित्वं प्रमायामेव । न चिन्मात्र इति भावः । **स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्येति** । यद्वृत्त्यवच्छिन्नस्य यदविद्यातत्कार्यनाशकत्वं, तां वृत्तिं विनैव तदविद्यातत्कार्यभासकस्येत्यर्थः । वृत्त्यवच्छेदेन तदधिष्ठानगोचरवृत्त्यवच्छेदेन । **स्थौल्येति** । अहङ्कारावच्छिन्नचितीत्यादिः । चिदैक्याध्यासात् चित्यहङ्कारस्यैक्येनाध्यासात् । यद्यप्यहङ्कारोपादानीभूतमूलाज्ञानं नावच्छिन्नाश्रयताकम् । अत इदमंशावच्छिन्नाश्रयताकतूलाज्ञानपरिणामरूप्यादेः (इदं रूप्यमिति भ्रमरीत्या नाहमज्ञ इति भ्रमः,) तथापि घटादेर्मृदादिपरिणामत्वान्मृदवच्छिन्नचितीवाहङ्कारादेरज्ञानपरिणामत्वादज्ञानावच्छिन्नचित्यैक्याध्यासादुक्तभ्रम इति भावः । अज्ञानं नोपादानमिति पक्षेऽप्याह—**दग्धृत्वेत्यादि** । यथाग्नावयसस्तादात्म्येनाध्यासादग्निधर्मस्य दग्धृत्वादेरयसि अयोधर्मस्य पिण्डत्वादेरग्नौ चाध्यासः , तथा चित्यहङ्कारस्य तादात्म्येनाध्यासात् चिद्धर्मस्याज्ञानाश्रयत्वप्रेमास्पदत्वनित्यत्वादेरहङ्कारे तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेश्च चित्यध्यास इति भावः । **भ्रान्तेति** । न त्वहङ्कारस्य सत्यस्य सत्यो धर्मः अज्ञानमिति पररीत्या प्रमेति शेषः । **अविद्याधीनत्वेति** । 'जायते प्राणो मनः मायां प्रकृतिं एवमेवैषा माया स्वव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वे'त्यादिश्रुतिभिरित्यादिः । अकल्पितः अविद्यानधीनः । उक्तश्रुतेः ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेश्चाह—**कल्पित एवेति** । **चिन्मात्रेति** । अज्ञानस्येत्यादिः । **आपातादिति** । अभानापादकाज्ञानस्य स्वाश्रयविषयकज्ञानेनैव निवर्त्यत्वादिति शेषः । स्वकल्पितस्याज्ञानकल्पितस्य । **नालङ्कार इति** । अनुपपत्तिस्वीकारोऽनुकूलधर्मः । किं तु परिहर्तुमशक्यानुपपत्तिरनिर्वाच्यताख्यापकत्वेन स्वीक्रियत इति भावः । युक्तौ अनुमानादितत्सहकारितर्केषु । अनुपपत्तिः प्रतिकूलतर्कः । अन्यथा परिहारयोग्यानुपपत्तेरपि स्वीकारे । दोषः अवद्यम् । चिति

१. 'इदमवच्छिन्नत्ववत् नाहङ्कारस्याज्ञानावच्छिन्नत्वसम्भवः ।' इति पाठान्तरम् ।

जीवान्यचिति । **कार्यकारित्वेति** । अहङ्कारतत्कार्यरागादिकार्यकारित्वेत्यर्थः । प्रमाणत्वात् शुद्धस्याज्ञानवत्त्वे प्रमाणत्वात् । केवलस्य मायित्वेऽपि महेश्वरत्वोपहित-तादात्म्यादुक्तश्रुतिसङ्गतिः। जीवस्य मायाश्रयत्वे तु तस्योक्ताभेदाभावात्तदसङ्गतिः। न चैवं केवलस्य जीवेनाप्यभेदाज्जीवस्यापि मायावत्त्वेन श्रुतिसङ्गतिस्स्यादिति वाच्य-म् । 'मायया सन्निरुद्धः मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवे' त्यादेरेव तादृशश्रु-तित्वात् । न हि कुठारायुक्ते कुठारेण च्छिनत्तीति प्रयोगः, न वा निगल-शून्ये निगलेन बद्ध इति भावः । **योगितयेति** । ज्ञपदस्य जीवव्यावृत्तसर्वज्ञ-त्वरूपेण बोधकत्वादज्ञपदस्यासर्वज्ञत्वरूपेणैव बोधकत्वमित्यपि बोध्यम् । यद्य-प्यज्ञानाश्रयकेवलाभेदाज्जीवस्याज्ञत्वोक्तिस्सम्भवति, तथापि ईशेऽपि तथा सम्भवात् प्रकृते सा नादृता । **ब्रह्मणोऽपीति** । अज्ञानानाश्रयत्वेऽपीति शेषः । **जीवत्वस्येत्यादि** । मनोऽवच्छिन्नचित्स्वरूपजीवत्वमाश्रयतावच्छेदकं परेण वाच्यम् । 'अहमज्ञ' इति प्रतीतेः प्रमाणत्वेनोपन्यासात् । तच्च जीवत्वमज्ञा-नाधीनमिति परस्पराश्रयः । अज्ञानावच्छिन्नचित्स्वरूपं जीवत्वं तु वाचस्पतिमते अ-ज्ञानाश्रयतावच्छेदकं वक्ष्यत एव । परं तु तस्मिन् पक्षे आश्रयताया अवच्छि-न्नत्वकल्पने गौरवादनवच्छिन्नाश्रयतापक्ष एव युक्तः । यदि तु नाज्ञानाश्रयतायां जीवत्वं संयोगादौ शाखादिकमिवावच्छेदकम् । किं तु आश्रयीभूतजीवस्योपाधि-मात्रम् । शुद्धस्याश्रयत्वपक्षे 'ज्ञाज्ञा'विति श्रुतावज्ञपदस्याज्ञानकार्यविशेषाश्रय इव वाचस्पतिपक्षे 'मायिन'मिति श्रुतिपदे मायाविषयिणी लक्षणा न दोष इत्यालोच्यते, तथा-प्युपहिताचिदपेक्षया शुद्धचितो लघुत्वात्तत्रैवाश्रयत्वम् । अहमर्थाश्रितमज्ञानमि-त्यपरपक्षस्तु सर्वथा न युक्तः । अहमर्थानुत्पत्तिदशायां तदाश्रितत्वासम्भवात् । शुद्धचिदाद्याश्रितत्वे अवश्यं वाच्ये तेनैवोक्तरीत्याहमज्ञ इति बुद्ध्युपपत्तेरज्ञानका-र्यकारित्वादहमर्थोऽज्ञानाश्रितोऽहमर्थाश्रितश्चाज्ञानमिति स्थितौ आन्योन्याश्रयाच्च। चैतन्यस्य अज्ञानाश्रयशुद्धचिदभिन्नसाक्षिणः । ज्ञातुरर्थाप्रकाशोऽज्ञानमित्यत्र ज्ञातृ-सम्बन्धमज्ञानमित्यर्थः प्रतीयते । स चाक्षतः । साक्षिणि ज्ञातरि अज्ञानवदभेदात् । एवं भ्रमादिसामानाधिकरण्यमर्पीति भावः । वस्तुतो ज्ञातारं प्रत्यावारकत्वमेव षष्ठ्योल्लिख्यते । न तु ज्ञातृनिष्ठत्वम् । शुक्त्याद्यज्ञानस्येदमंशादौ कार्यजनकत्वा-नुरोधेन स्वसमानाश्रयज्ञाननिवर्त्यत्वनियमानुरोधेन चेदमंशावच्छिन्नचिति अहमर्था-वच्छिन्नचिति चाश्रयत्वावश्यकत्वेऽपि मूलाज्ञानस्य शुद्धचित्येव स्वकार्यजनकत्वात् स्वकार्यमनःपरिणामविशेषनिवर्त्यत्वनियमेनैवानतिप्रसङ्गाच्च शुद्धाश्रितत्वमेव युक्तमिति ध्येयम् । अनावृतचित्तादात्म्यादहङ्कारेऽपि प्रकाशप्रसक्तेराह—**अज्ञानानाश्रित-**

त्वं चेति । यद्यपि प्रसक्तप्रकाशत्वमज्ञानविषयत्व एव प्रयोजकं, तथापि अभानापादकाज्ञानस्य स्वविषयाश्रितत्वात्तद्विषयत्वतदाश्रयत्वयोः तत्प्रयोजकमिति भावः। सामानाधिकरण्यं अज्ञो ज्ञातेत्यभेदोक्तिः। अवच्छेद्यांशैक्यम् अविद्यावच्छिन्नेन शुद्धस्य तादात्म्यम् । ऐक्यात् तादात्म्यात् । सामानाधिकरण्यमपि बिम्बीभूतग्रीवास्थमुखं मलिनमित्याद्यभेदोक्तिरपि । **न वस्त्वन्तरमिति** । किं तु बिम्बमेवोपाधिस्थत्वादिविशिष्टं सत् प्रतिबिम्बमिति शेषः। **वाच्यमिति**। मूलाज्ञानवदित्यादिः । रूपादौ स्फटिकादिसंयुक्तजपालौहित्यादौ। आकाशादौ जलप्रतिबिंबिताकाशादौ। **श्रुतीति**। 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति रूपं रूपं प्रति रूप' इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । **विस्तरइति** । भ्रमहेतूनां विचित्रत्वादचाक्षुषस्यापि प्रतिबिम्ब आभास एव च। 'अत एव चोपमासूर्यकादिव'दित्यादिसूत्राणि च तत्र मानमित्यादिविस्तर इत्यर्थः । **अध्यस्तस्येति** । स्फटिके साक्षात् सम्बन्धेन लौहित्यादिप्रत्ययस्यानुभाविकत्वात् बाधाच्च तत्र तदध्यस्तमिति भावः । व्यावहारिकस्य दर्पणादेरिवाज्ञानादेरपि प्रतिबिम्बोपाधित्वमित्यपि बोध्यम् । अत एवाननुगतस्य प्रतिबिम्बोपाधितायोग्यत्वस्यैव स्वच्छत्वरूपत्वादेव । विभुत्वपक्षे अज्ञानस्य परममहत्त्वपक्षे । **न्यूनेति** । जलादेरित्यादिः । **सद्भावादिति** । देशविशेषस्थत्वं बिंबोपाध्योराभिमुख्यं प्रतिबिम्बप्रयोजकमिति तु न युक्तम् । अननुगतत्वात् । **रूपाविरोधीति** । स्फटिकादेश्चूर्णादिरूपपरिणामस्य प्रतिबिम्बविरोधित्वेऽपि पात्रविशेषरूपपरिणामः न तथेति परिणाममात्रं न तथेति भावः । **मुखप्रतिमुखेत्यादि** । बिम्बमुखप्रतिबिम्बमुखयोरनुगतस्य मुखान्यस्य मुखमात्रत्वरूपस्य व्यक्त्यन्तरस्येत्यर्थः । **अपरामृष्टभेदस्येति** । प्रतिबिम्बत्वोपहितमुखादितः परामृष्टो भेदो यत्र बिम्बत्वोपहितमुखादौ तदन्यस्येत्यर्थः । मात्रार्थत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतं मुखमात्रमिति पूर्वोक्तवाक्यस्थमात्रशब्दार्थत्वेन । **धर्म्यतिरेकेति** । उपाधिभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव केवलोपहितयोः भेदात्ताभ्यां केवलमुखं भिन्नमवश्यं वाच्यम् । तच्च तयोरवश्यमनुगतमुपहितकेवलयोस्तादात्म्यस्यानुभवादिति भावः । **विवादविषयेति** । न च तूलाज्ञाने सहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहान्मूलाज्ञानेऽपि तदापादनीयमिति वाच्यम् । अभानापादकतूलाज्ञानस्य स्वानाश्रये प्रमातर्येव भ्रान्तिजनकत्वादसत्त्वापादकस्य तस्यापि स्वानाश्रये विषय एव भ्रमविषयजनकत्वात् तूलाज्ञानेऽपि सहचारदर्शनात् । तत्र प्रतिबिम्ब एव । **नाद्य इति** । **स्वधर्मस्यैव प्रतिभासकत्वं** स्वधर्मसामान्यस्य प्रतिभासकत्वं वाभिप्रेतम् । आद्यं सुषुप्त्यादिना **निरस्य** द्वितीयं निरस्यति—**ज्ञानेति** । ननु, कर्तृत्वादेरविद्यापरिणामत्वादविद्यानिष्ठत्वे-

नाद्यपक्ष एव युक्तः । तत्राह—**अविद्यास्तमय इति** । बन्धो वा बन्धश्च । न तु बद्धा । न तु कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः । तथा च कर्तृत्वादिकं नाविद्यापरिणाम इत्यभिमानः । धर्मसंक्रामकत्वं धर्मस्यैव संक्रामकत्वम् । **बिम्ब इति** । प्रतिबिम्बभिन्ने स्वकार्यप्रतिभासकत्वं द्वितीयस्य पर्यवसितार्थः । स च न सम्भवतीति भावः । ननु, विच्छेदो बिम्बभेदः स्वनिष्ठः न स्वकार्य इति तस्य प्रतिबिम्बे संक्रामकत्वेऽपि प्रकृते न दोषः । तत्राह—**मुखस्येति** । प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमित्यत्र प्रतिबिम्बपदमुपाध्यन्तर्गतपरतया अवच्छिन्नाकाशाद्यर्थकमपीत्याशयेन पूर्वम्महाकाश इत्यग्रे घटादाविति चोक्तम् । **अतिशयेनेति** । यथा सर्वाभिमतदातापि भगवान् भक्तान् प्रत्यतिशयेन तथात्वात् तत्पक्षपातीत्युच्यते, तथा बिम्बप्रतिबिम्बयोः कार्यकरोऽप्युपाधिरतिशयेन प्रतिबिम्ब एव कार्यकरत्वात् तत्पक्षपातीति भावः । **उपपत्तेरिति** । यथा अनुभवबलाद्दर्पणादेः प्रतिबिम्ब एव मालिन्यादिभ्रमजनकत्वं, तथा श्रुत्यनुभवादिबलादविद्याया जीव एव मनस्तत्परिणामहेतुत्वम् । ईशे तु सर्वज्ञत्वाकाशादिहेतुत्वमिति भावः । प्रतिबिम्बं प्रत्येव स्वविषयाच्छादकमिति चतुर्थपक्षोऽपि युक्तः । दर्पणादौ तदभावेऽप्यविद्यायां तत्सम्भवात् । न हि सर्वत्रोपाधावेकजातीयप्रतिबिम्बपक्षपातित्वमस्ति । एवं च मनस्तत्परिणामयोरीशानिष्ठत्वेऽपि न क्षतिः । जीवं प्रति स्वरूपावरणं नेशं प्रतीत्यस्यैव विशेषस्येशे सम्भवात् । ईशस्य नीरागत्वादिश्रुतिस्तु जीवन्मुक्तस्य नीरागत्वादिश्रुतिवत्तद्दृष्टिमाश्रित्य नेया । एवं च ईशस्य सर्वकार्योपादानत्वमुपपद्यते । एतेन प्रतिबिम्बे अतिशयेन कार्यकरत्वमीशनिष्ठकार्यापेक्षया जीवेऽधिकसंख्याककार्यकरत्वं वा, विलक्षणकार्यकरत्वं वा । नाद्यः । ईशनिष्ठाकाशादिकार्यापेक्षया जीवनिष्ठकार्याणामाधिक्यानिर्णयात् । नान्त्यः । ईशेऽपि जीवनिष्ठकार्यापेक्षया विलक्षणकार्यकरत्वेन बिम्बपक्षपातित्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति परास्तम् । जीवं प्रत्यावरणस्यैव विलक्षणकार्यस्य विवक्षितत्वेन द्वितीयपक्षस्यादोषत्वादित्याशयेनाह—**तस्मादित्यादि** । विच्छेदेन भेदेन । **नित्यमुक्तत्वेति** । बद्धान्यत्वेत्यर्थः । बन्धस्तु सत्यत्वेन ज्ञायमानो दृश्यसम्बन्धः । आत्मनि जीवे । **तिष्ठन्निति** । आत्मानमन्तरो यमयतीति शेषेणान्वयः । **शारीरश्चेति** । ब्रह्मणोऽन्य इति शेषः । उभये काण्वा माध्यन्दिनाश्च । 'यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्निति' च भेदेन नियम्यनियामकभावेन । हि यस्मात् । अधीयते पठन्ति । तत्त्वज्ञानसंसरणे अनावरणावरणे ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अज्ञानस्य शुद्धचिन्निष्ठत्वोपपत्तिः ॥

सर्वेषां दृक् सर्वभासिका । भूतमभिन्नम् । चैतन्यं शुद्धचित् । अविद्यामिति । शुद्ध इत्यादिः । प्रमाणतः वृत्तिज्ञानेन । प्रमाणस्य भाविगोचरानुमितिरूपाया अविद्यावृत्तेः । भ्रान्तेर्विद्यमानगोचराया नष्टगोचरस्मृतिरूपायाश्च । प्रमाणाजन्याया अविद्यावृत्तेः । प्रमाणैः अविद्यावृत्तिभिः । वस्तुस्थितिरियमुक्ता । वस्तुतो अविद्याश्रयत्वेन न सर्वज्ञत्वस्य विरोधः । किं तु यं प्रत्यावारिका अविद्या तत्र न सार्वज्ञ्यम् । न च जीवान्यं प्रत्यावारिकेति ध्येयम् । संवेत्तुरिति तृजन्तम् । यत्तु ताच्छीलिकतृणन्तमिति तन्न । कैवल्ये विषयवेत्तृत्वाभावेनाविषयावेदनस्वभावत्वात् ज्ञानार्थकविदेः सेट्कत्वेन वेदितृपदस्यैव साधुत्वाच्च ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

तत्कल्पितभेदं तया कल्पित ईशस्य भेदो यत्र तच्चैतन्यम् । चिद्भास्यत्वेऽपि साक्षिरूपजीवभास्यत्वेऽपि । चितेः जीवस्य । तदभास्यत्वात् अविद्याभानरूपसाक्षिजन्यविषयभानाविषयत्वात् । चिदाश्रयत्वे जीवाश्रितत्वे । चिदधीनस्थितिकत्वे जीवनियमितस्थितिकत्वे । जीवान्यावृत्तित्वे इति यावत् । तदधीनस्थितिकत्वयोः तदन्यावृत्तित्वयोः । जीवस्य शुद्धचिद्वृत्तित्वान्नाविद्यान्यावृत्तित्वमिति भावः । अन्योन्याधीनता अविद्यानाशस्य जीवनाशव्यापकत्वेनाविद्याया जीवोपाधित्वेन वा । तत्राद्यमाह—**समानकालीनयोरिति** । व्याप्यव्यापकभावापन्नयोरित्यर्थः । यदा यदा अविद्या, तदावश्यञ्जीव इति व्याप्तावपि जीवनाशस्याविद्यानाशव्याप्यतासम्भवः । सा च न क्षतिकरीति भावः । द्वितीयेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह—**अवच्छेद्यावच्छेदकेति** । उपहितोपाधीत्यर्थः । स्वोपहितेऽपि जीवेऽविद्याया आश्रयत्वं सम्भवति । स्वस्य स्वाश्रयत्वं प्रत्युपाधित्वेऽप्यविशेषणत्वेन स्वाश्रयत्वास्वीकारादिति भावः । देशे प्रदेशे । स्वावच्छिन्न इति यावत् । अविद्याया एवेत्येवकारो हेत्वन्तरव्यवच्छेदार्थः । **नैतदिति** । जीवेशौ प्रति कल्पकत्वं कल्पनाहेतुत्वम् । जनकत्वं द्रष्टृत्वं वा । आद्ये अविद्यावृत्तिरूपकल्पनां प्रति अविद्याया एव दोषतया उपादानतया च हेतुत्वम् । द्वितीयं तु नाभ्युपेयते । जीवेशयोरनादित्वात् । तृतीये तु उभयोरपि स्वरूपतः स्वप्रकाशत्वम् । न तु दृश्यत्वम् । अविद्याविषयत्वेन स्वस्याविद्याश्रयत्वादिना । जीवादिद्रष्टृत्वं त्वीशे स्वरूपचैतन्येन, न त्वविद्यावृत्त्या । ईशस्याविद्यानाश्रयत्वेऽपि तदुपपद्यते । जीवे त्वविद्याविषयत्वाश्रयत्वादिना ईशजीवादिद्रष्टृत्वमविद्यावृत्त्यादिनैवेति नानुपपत्तिरिति भावः । विषयतासंबन्धेनाविद्या प्रपञ्चं प्रति निमित्तम् । न तूपादानम् । तेन ब्रह्मणः प्रपञ्चाधारत्वोपपत्तिः । जीव एव वा प्रपञ्चाधारः । न ब्रह्म । तेन जीवाविद्ययोरेव प्रपञ्चोपा-

दानत्वम् । जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदात् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिश्रुत्युपपत्तिः । यद्वा जगत्कारणाविद्याविषयत्वादिकमेव ब्रह्मलक्षणं यतो वेत्यादिश्रुत्यर्थः । अत एवाविद्यैव शुद्धब्रह्माश्रिता जगदुपादानं न तु ब्रह्म जीवो वेति पक्षे तथैव स्वीक्रियते ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अज्ञानस्य जीवनिष्ठतोपपत्तिः ॥

अन्योन्याश्रयादीति । अज्ञानजन्यस्याज्ञानाश्रयत्वे अन्योन्याश्रयः मनोऽवच्छिन्नचिदादेरज्ञानविषयत्वे तत्प्रकाशानुपपत्त्यादिरिति भावः । अज्ञानकल्पितत्वात् **अज्ञानप्रयुक्तत्वात्** । अज्ञाननाशनाश्यत्वादिति यावत् । तथा चाज्ञानस्यामिथ्याविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वादामिथ्याविषयकत्वमावश्यकमिति भावः । तल्लोपानुत्पत्त्योः तल्लोपतदुत्पत्त्यभावयोः । असम्भवात् अप्रसिद्धेः । त्वन्मते त्वदभ्युपगते शुद्धचैतन्ये । व्यवहाराभावेन व्यवहाररूपकृत्यस्याभावेन । **प्रसङ्गादिति** । कृत्यसत्त्वादिति शेषः । **अभिज्ञादीति** । वृत्तिज्ञानाभिलापादीत्यर्थः । नास्तित्वमसत्त्वापादकाज्ञानविशिष्टा चित् । अप्रकाशः अभानापादकाज्ञानविशिष्टा चित् । ते च नास्ति न प्रकाशत इत्याकारकाविद्यावृत्तिविषयौ । **अस्ति प्रकाशत इति** । उक्ताज्ञानाभ्यां शून्यचितावस्तित्वप्रकाशौ अस्ति प्रकाशत इत्याकारकवृत्तेर्विषयौ । सा चोक्ताज्ञानविशिष्टचिदुपलब्ध्यभावकरणिका । तत्रास्मन्मते यद्यपि प्रतियोग्युपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वादभावधीप्रसङ्गेन प्रतियोग्युपलब्धेः कारणगतशक्तिविघटकत्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकाराद्घटाद्यभावविशिष्टबोधे घटाद्युपलब्धेरुक्तप्रतिबन्धकत्वम् । तथापि प्रातीतिकस्याज्ञानादेरभावविशिष्टबोधे अज्ञानादिसम्बन्धस्यैव उक्तप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् अज्ञानाभावोपहितचिदाकारवृत्तावज्ञानोपहितचित उक्तप्रतिबन्धकत्वादुक्तवृत्त्यभावस्याज्ञानचित्सम्बन्धरूपावरणप्रयुक्तत्वात् उक्तावरणकृत्यत्वमव्याहतम् । न चोक्तवृत्तेर्नाविद्यावृत्तित्वम् । ब्रह्म भातीति व्यवहारकाले अविद्याया अभावात् । नाप्यनुपलब्धत्वम् । प्रतियोग्यनुपलब्धेः अहेतुत्वस्यानुपदमुक्तत्वात् प्रतिबन्धकस्य सिद्धान्ते कारणशक्तिविघटकत्वेऽपि तदभावस्य कारणत्वास्वीकारादिति वाच्यम् । प्रतियोग्युपलब्ध्यभावाजन्यापि मनोवृत्तिरुक्ताभावकालीनकारणजन्येत्यनुपलब्धित्वरूपजातेस्तत्र सम्भवात्तादृशजात्यवच्छिन्नं प्रत्युपलब्ध्यविघटितकारणशक्तेः प्रयोजकत्वेनानुपलब्धिहेतुकत्वव्यवहारस्यापि सम्भवात् उक्तवृत्तेरप्रमात्वस्वीकारे त्वविद्यावृत्तित्वमपि सम्भवति । आवरणशक्तिनाशेऽपि जीवन्मुक्तौ विक्षेपशक्त्या अविद्यासंस्कारेण वा तत्सम्भवात् । नन्वस्तीति व्यवहारे चिन्मात्रमेव विषयोऽस्तु । भातीतिव्यवहारे तु तस्य विषयत्वे अस्तीतिव्यवहारस्यापि तत्समानविषयकतया तत्राप्यभानापादकाज्ञानसम्बन्धस्य प्र-

निबन्धकत्वापत्तेरुक्ताज्ञानाभावविशिष्टा चिदेव भातीति व्यवहारविषयोऽस्तु इति चेन्न । तथासत्यक्लृप्तस्यासत्त्वापादकाज्ञाने प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनायां गौरवापत्तेः । उक्ताज्ञानाभावविशिष्टचितः तद्विषयत्वे तु प्रातीतिकस्य सर्वस्य स्वाभावविशिष्टविषयकानुपलब्ध्यज्ञाने प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वेनागौरवमिति ध्येयम् । अत एव नास्तीत्यादिव्यवहारेऽप्युक्ताज्ञानमेव विषयः । न त्वन्यत् । उक्ताज्ञानविषयकापरोक्षज्ञाने उक्ताज्ञानहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादन्यविषयकत्वे तत्र तद्धेतुत्वस्य कल्प्यत्वात् । एवं च व्यवहाराभावो वेत्यत्र वा शब्दस्समुच्चयार्थः । तूलाज्ञानास्वीकारपक्षे तु वृत्त्यविषयत्वसमानाधिकरणं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभाववद्विद्विषयतादात्म्यापन्ना चिदेवास्तित्वादिरूपेति बोध्यम् । **नानावरणमिति** । सुषुप्तौ नास्तीत्यादिवृत्त्यभावस्तु विशिष्टधीकारणस्याहङ्कारस्याभावादिति भावः । **मोक्षकाले चेति** । अस्तीत्यादिवृत्त्यभावः न तदावरणात् । किन्त्वहङ्काराभावात् । अत एव जीवन्मुक्तस्य बाधिताहङ्कारानुवृत्त्या उक्तवृत्तिर्भवत्येव । अस्य आवरणस्य । चित्प्रकाश्यत्वेनच चिन्निष्ठत्वेन च । **ज्ञप्ताविति** । चिद्रूपा ज्ञप्तिः न कारणसापेक्षा । अविद्यावृत्तिरूपा तु तत्सापेक्षापि न क्षतिकरीति भावः । योग्यत्वायोग्यत्वयोः नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वास्तीत्यादिव्यवहाराभावयोग्यत्वयोः । **निर्विभागेति** । पूर्णापूर्णभेदशून्येत्यर्थः । महिम्ना अनुभवबलेन । प्रतिबन्धः अभावः । **अविरुद्धेति** । वस्तुतो भेदाभावेऽपि पूर्णानन्दचिद्रूपयोर्भेदः अनादिः स्वीक्रियते । अन्यथा आवरणानावरणयोरेकत्रानुपपत्तेः । तथा च न विरोध इति भावः । इदं परमतमनुसृत्योक्तम् । प्रकाशमानेऽपि शुद्धात्मन्यज्ञानतदभावविषयकोक्तव्यवहारभावाभावयोरविरोधश्चरमवृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वेन चित्प्रकाशस्य तदविरोधित्वादिति त्वसकृदुक्तम् । अज्ञानकाले आत्मास्तीति व्यवहारस्तु विशिष्टात्मविषयक इति बोध्यम् । **अपरोक्षव्यवहारेति** । भातीतिव्यवहारेत्यर्थः । व्यवहाराभावे भातीतिव्यवहाराभावे । **योग्यत्वेति** । अभानापादकाज्ञाननाशकवृत्तेः कदाचिद्विषयत्वेत्यर्थः । अज्ञानानवच्छेदेनाज्ञानान्यावच्छेदेनापि । **नित्येति** । परमाणु अज्ञातं भातीति व्यवहारयोग्यत्वस्य फलव्याप्यत्वाभावरूपावेद्यत्वस्य च सत्त्वात्तत्रापि स्वप्रकाशत्वापत्तिरिति भावः । **अज्ञानानवच्छेदेनेति** । अज्ञानादिविषयतया भातीतिव्यवहारयोग्यत्वव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः । **तादृशेति** । भातीत्याकारेत्यर्थः । उक्तवृत्तिविषयत्वयोग्यत्वस्येति समुदायार्थः । **यथाश्रुतं** त्वसङ्गतम् । फलव्याप्यत्वाभाव-विशिष्टस्याज्ञानानवच्छेदेन भातीति व्यवहारयोग्यत्वस्य सुखादावपि सत्त्वेन स्वप्रकाशत्वापत्तेः । ननु, नित्यप्रकाशो न जीवं प्रति प्रसक्तः । भेदापगमे शुद्धं प्र-

त्येव तस्य दृष्टत्वात् । तथा च जीवं प्रत्यावरणकल्पना व्यर्था । तत्राह—**कल्पितभेदापगम इति** । **जीवं प्रतीति** । इदानीमित्यादिः । तथा च शुद्धं प्रति प्रसक्त्या तदभिन्नमीशं प्रतीव जीवं प्रत्यपि सेति भावः । **अनवच्छिन्नेति** । सुखाद्यनवच्छिन्नेत्यर्थः । **प्रातिस्विकेति** । विशेषेत्यर्थः । **मानाभावेनेति** । विशेषज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिस्तु न मानम् । सामान्यज्ञानस्य विशेषाज्ञानधीहेतुत्ववद्विशेषाज्ञानस्यैव सामान्याज्ञाननाशकत्वसम्भवात् सामान्यावच्छिन्नतया विशेषाज्ञानबुद्धौ सामान्यस्यावच्छेदकतया भासमानस्योक्ताज्ञाने विषयतावच्छेदकत्वमेव कल्प्यते । न त्वाश्रयतावच्छेदकत्वम् । विशेषस्य विषयतावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यक्लृप्तत्वात् । तथा च विशेषावच्छिन्नविषयताकाज्ञानाप्रसिद्धेर्विशेषज्ञानस्योक्ताज्ञान एव नाशकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । अवच्छेदकतया द्वेषादिविशेषणतया । तद्विषयत्वाद्विशिष्टविषयकत्वात् । किञ्चित् द्वेषादिकम् । साध्यतया उद्देश्यतया । अवच्छेदकतया उद्देश्यतावच्छेदकतया । **स्वातन्त्र्येण शुक्त्याद्यंशे** रजतादिकम् । ज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानविशेषणविषयत्वांशे विशेषणतया । एवं दृष्टान्ताभावे । ननु, यथा द्वेषादौ मदीयत्वं गृहीतमपीच्छायां न भाति । यथा वा सत्यत्वेनास्माभिर्गृह्यमाणोऽपि भ्रमविषयोंऽशेन सत्यतया गृह्यते । यथा वा विशेषरूपैरीशस्य सर्वज्ञानं विशेषरूपविषयकत्वेन नास्माभिर्गृह्यते, तथा विशेषमगृहीत्वैव सामान्यावच्छिन्नतया विशेषाज्ञानं गृह्यतामिति चेन्न । विषयमगृह्णता ज्ञानेन विषयिणो ग्रहीतुमशक्यत्वात् । न हि यस्य ज्ञानस्य यत् प्रत्यक्षं, तत् तद्विषयाविषयकं दृष्टम् । तदुक्तं **मणौ**—'विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय' इति । तथा च कञ्चिद्विषयं गृह्णन् कञ्चिच्चागृह्णन् भ्रमस्य ग्रहो युक्तः । ईशस्य विशेषमात्रविषयकं त्वज्ञानं विशेषाविषयकेण साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यम् । **वक्तव्यत्वेनेति** । अज्ञानस्याज्ञातत्वाभावेन प्रकाशसम्भवेऽपि तदवच्छेदकस्याज्ञातत्वेनोक्तप्रकाशासम्भवेन तदज्ञाननिवृत्तिर्वाच्येति भावः । **अवच्छेदकघटादीति** । स्वाधिकरणसंयुक्तघटादीत्यर्थः । ननु, तर्हि विशेषावच्छिन्नत्वमज्ञानस्यासिद्धम् । तत्प्रत्यये तत्र तदभानात्तत्राह—**विषयविशेषेति** । **तमसीवेति** । तमसि नष्टे घटादितम एतावत्कालं स्थितमिति धीरिवेत्यर्थः । 'घटं न जानामी'ति प्रत्यक्षे मन्मते घटादिज्ञानं न कारणम् । विशेषणज्ञानादेरहेतुत्वात् । परं तु जातेऽपि प्रत्यये दोषात् तत्र प्रमात्वाग्रहे तद्विषये त्वदुक्तार्थं न जानामीति प्रत्यक्षम् । त्वन्मते तु तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षा । अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणे नेत्याकारकतापत्तेः । तस्मात्तस्य तदपेक्षायां विरोधादभावविषयकत्वं न वाच्यम् । किं तु

भावरूपाज्ञानविषयकत्वमिति पूर्वमुक्तम् । तथा च स्वमतहानाय यतसे इत्याशयेनाह—**हन्तेति** । वर्तमानार्थे वर्तमानविषयको न जानामीत्यत्र लटा स्वप्रयोगाधिकरणतत्तत्क्षण उल्लिख्यते । न तु स्थूलकालः । अज्ञाननाशकालेऽप्युक्तप्रयोगापत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । 'एतावत्कालं नाज्ञासिष'मिति धीः स्मृतिरनुमितिरर्थापत्तिर्वा । नाद्यः । विशेषविषयकत्वेन पूर्वमननुभवात् । नेतरौ । विशेषज्ञानत्वस्य विशेषाज्ञाननाशकत्वाव्याप्यत्वात् । विशेषप्रमात्वस्याज्ञानसिद्धेः पूर्वमसिद्धत्वेन तयोरहेतुत्वादित्यपि बोध्यम् । प्रकाशोऽपीत्यपिना प्रमात्वेनागृह्यमाणवृत्तेस्समुच्चयः । प्रमाणवृत्तिः प्रमात्वेन भासमानवृत्तिः । चाक्षुषप्रकाशयोः चक्षुःपरिणामतेजसोः । निवर्तकत्वेन विरोधित्वपदेन । अस्त्येव उपरागस्य स्वप्रागभावादिनिवर्तकत्वमस्त्येव । **पर्यवसन्नेति** । अभावपदस्य घटादिविरोधित्वरूपेण लक्षणयेति शेषः । **सममिति** । अज्ञानपदस्य ज्ञाननाश्यत्वरूपेण ज्ञानविशेषनाश्यपरत्वम् । असुरादिपदस्य हरिहरादिभक्तेऽपि बलिबाणादौ सुरविशेषविरोधिनि प्रयुक्तस्य तत्परत्ववत् । **वृत्तिप्रतिबिम्बितेति** । सुखादावपि तदात्मकवृत्तिप्रतिबिम्बितचिदस्त्येवेति भावः । उभयोः मिलितयोः । अर्थप्रकाशकत्वेन अर्थे अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रयोजकत्वेन । प्रकाशत्वेन चित्समनियतप्रमात्वजात्या । अर्थप्रकाशे प्रमात्वव्यवहारेण वृत्त्यवच्छिन्नचित्येव तत्स्वीक्रियते । न तु केवलवृत्ताविति भाव । जातिविशेषेण वृत्तिमात्रनिष्ठेन चाक्षुषत्वादिना । **सत्त्वापत्तिरिति** । प्रमात्वेन प्रमानिवर्त्यस्य सत्यत्वेनासंप्रतिपत्तेरिति शेषः । वस्तुतो वृत्तेः प्रमात्वेन निवर्तकत्वेऽपि न सत्त्वापत्तिः । न हि प्रमात्वेन प्रमानिवर्त्यस्य सत्त्व क्वचिद्दृष्टम् । वृत्तिचितोः प्रमाकेवलचितोः । वृत्तेः प्रमायाः । **अज्ञाननिवर्तकान्तरेति** । अज्ञाननिवर्तकप्रमाघटकान्तरेत्यर्थः । **जडत्वस्येति** । यद्यदज्ञातं तत्स्वव्यवहारे स्वान्यप्रकाशापेक्षमिति व्याप्तेः जडत्वमुपाधिः । तच्च मिथ्यात्वादिरूपम् । न तु चिदन्यत्वम् । पक्षेतरत्वरूपतापत्तेः । **अनुभवेति** । अज्ञानानुभवेत्यर्थः । **वृत्तिरिति** । अहमित्याकारेति शेष । स्यात् भवति । **अतिप्रसङ्गादिति** । शुक्तौ रजतं नास्तीति बाधकालेऽपि भ्रमो अनुवर्तेत । कारणविशेषजन्येनैवोक्तबाधेन पश्चात् स निवर्तेतेत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थ । सत्यत्वापातात् अधिष्ठानधीसामान्यानिवर्त्यत्वेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वापातात् । वृत्त्या अहमिति वृत्त्या । **ननु**, सोऽयमिति ज्ञानं तत्तेदन्तोपहितयोः तादात्म्यविषयकं तादृशाज्ञाननिवर्तकम् । अयमिति ज्ञानं तु नोक्तविषयकम् । अतो न तथेत्याशङ्क्योक्तवाक्यस्याखण्डार्थकत्वमते न तथेत्याशयेनाह—**तथा चेति** । न चोक्तमतमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । एकस्यां शुद्धव्यक्तौ भेदकल्पकाज्ञानस्य तत्तेदन्त्वविषयकत्वे मानाभावेन शुद्धव्य-

क्तिमात्रविषयकत्वेन तन्नाशकज्ञानस्यापि तदावश्यकत्वात् । तदुपहितयोर्हि तादात्म्यं न सम्भवति । ऐक्यं तु दूरतः । न हि घटाकाशं पटाकाशमिति तादात्म्यप्रमास्ति । किं तु द्रव्यं घट इत्यादिरेव प्रमा । तथा च तत्तेदन्तोपलक्षितयोरैक्याज्ञानं तयोर्भेदभ्रमकारणं तयोरैक्यज्ञाननाश्यमित्येव वाच्यम् । एवं च सोऽयमिति सामग्रीविशेषजन्यमेव ज्ञानमज्ञाननाशकम् । न चात्र गौरवम् । न ह्युक्तज्ञानत्वेन नाशकता । किं तु शक्तिविशेषेणेत्याशयेनाह—**करणेति** । आपातज्ञानेन चैत्रो ब्रह्मेति वाक्यजज्ञानेन चाज्ञाननिवृत्तेः शक्तिविशेषेणैव नाशकत्वम् । प्रमात्वेन सामान्यतो नाशकत्वस्यापि स्वीकारादधिष्ठानप्रमासामान्यनाश्यत्वयोग्यताया अपि प्रपञ्चेऽनपायान्न सत्यतापत्तिः । तदिदमुक्तम्—**सत्यतापत्तिश्चेति** । शक्तिविशेषानादरे दोषमाह—अन्यथेति । **अगतेरिति** । तत्तेदन्तोपहितयोस्तादात्म्यस्योक्तरीत्या अधिष्ठानत्वासम्भवात् तत्प्रमात्वेन नाशकत्वे गौरवाच्च शक्तिविशेषेणैव नाशकत्वमिति भावः । यथाश्रुते मनोवृत्तेरहमाकारत्वप्रतीतेर्व्याचक्षते । **अस्यार्थ इति** । **तयेति** । अभिव्यज्यत इति । क्रियायां कर्तृपदं व्यङ्ग्यतावच्छेदकमहमर्थत्वमाह—**परिणतान्तःकरणेनेति** । सौषुप्तसूक्ष्मरूपेण परिणतमनस्संसृष्टस्याव्यङ्ग्यत्वात् ज्ञानरूपेत्युक्तम् । घटाद्याकारवृत्तिज्ञानेति तदर्थः । तथा चोक्तवृत्तिश्च परिणतान्तःकरणं च तत् । तथा च तदभेदेनाभिव्यज्यत इति शब्दार्थः । अहमाकारवृत्तिरविद्यावृत्तिरेव । अप्रमायामविद्याया एव परिणामित्वेन क्लृप्तत्वात् प्रमायां प्रमाणव्यापारसहकृतस्यैव मनसः परिणामितया क्लृप्तत्वादहमर्थे च वृत्तेः पूर्वं चक्षुरादिवत् सर्वप्रमाणव्यापाराभावात् । तस्माद्वृत्तीत्यन्तेनाविद्यावृत्तिरूपव्यञ्जककथनम् । अन्तःकरणेनेत्यन्तेन तु व्यङ्ग्यस्य मनोऽवच्छिन्नचिद्रूपस्य प्रमाणसामान्यव्यापारशून्यताख्यापनद्वारा व्यञ्जकवृत्तेरविद्यापरिणामत्वख्यापनमिति भावः । वस्तुतो वृत्त्यन्तमभिव्यक्तिक्रियायां विशेषणम् । जीवाकाराहंवृत्तिः यस्याः तादृश्यास्साक्षिरूपाभिव्यक्तेर्विषयः वृत्तिज्ञानरूपेण परिणामिनस्संसृष्टचैतन्यमिति वाक्यार्थ इत्याशयेन तृतीया सहार्थिकोक्ता । **तदवच्छिन्नेति** । घटाद्यवच्छिन्नचिदित्यर्थः । **आलोकस्येति** । घटाद्यवच्छिन्नचिज्ज्ञानस्येति शेषः । यथावतमसस्थघटादावालोकस्य गाढागाढतमोरूपसर्वतमोनाशकत्वं नास्तीति गाढतमस एवाभावात्, तथावच्छिन्नचिदाकारवृत्तेः मूलाज्ञाननाशकत्वं नास्ति । तत्समानविषयकत्वाभावादुपाध्यविषयकत्वे सति चिद्विषयकत्वं हि तयोस्समानविषयकत्वमिति भावः । अभोक्तृत्वाद्यभेदः भोक्तृत्वाद्यभाववविशिष्टचिदभेदः । अभावस्याधिकरणरूपत्वात् ।

तद्विषयः मूलाज्ञानविषयः । **उक्तदोषात्** घटाद्यवच्छिन्नचिज्ज्ञानादपि तन्नाशापत्त्यादिदोषात् । **अद्वैतहानिः** उक्ताज्ञाननाशिकायाः उक्तभेदादिधियः । प्रमात्वात् त्वयोक्तभेदादेस्तात्त्विकत्वस्य वाच्यतया अद्वैतहानेः । **अन्योन्याश्रयात्** भेदादिसिद्धौ तद्विषयकाज्ञानसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तज्जन्यभेदादिसिद्धिरित्यभिमानः । वस्तुतो भेदादेरनादित्वेऽपि अविद्यानाश्यत्वेनाविद्यकत्वव्यवहारात् नान्योन्याश्रय । अकाके काकशून्ये इयं हि इय तु । **दत्तेति** । अविद्याया अप्यात्मवद्विभुत्वपक्षे न्यूनत्वमेव नास्ति । अविभुत्वपक्षेऽप्यनुभवबलादाच्छादकत्वं नानुपपन्नम् । न ह्यविद्याया आच्छादकत्वं वस्त्रादेरिव । येन न्यूनत्वं तद्विरोधि स्यात् । किं तु नास्तीत्यादिव्यवहारहेतुत्वादित्युत्तरमविद्याया विभुत्वाद्युक्त्या दत्तमिति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अविद्याविषयनिरूपणम् ॥

अभाव इति । तथा चाहङ्कारोऽनात्मा । आत्मप्रकाशेऽप्यप्रकाशादित्यनुमानं मानम् । अहङ्कारत्वञ्चाहमिति धीविषयत्वम् । तच्च न शुद्धे । किं तु विशिष्टे आत्मनीति भाव । **व्याप्तत्वादिति** । न चाहमर्थ एकत्वविशिष्टतया सुषुप्तौ गृह्यत इति वाच्यम् । सुषुप्तौ विशिष्टधीस्त्वीकारे सुषुप्तिभङ्गापत्ते । अहमर्थैकत्वग्रहस्य तार्किकादिविप्रतिपन्नत्वात् विशेषगुणग्रहे गुणिग्रहव्यापकत्वस्य तावताप्यभङ्गाच्च । **अनुत्पत्तिक्षण इति** । पाकजरूपाद्युत्पत्तेः पूर्वं घटादे नीरूपत्वादिकमावश्यकम् । रूपादौ तदत्यन्ताभावस्य हेतुत्वात् । **आद्यक्षणादाविति** । तथा च द्वितीयक्षणादौ घटादिरूपाद्यविषयकप्रत्यक्षापत्ति । आद्यक्षणे इन्द्रियस्य संयोगाभावेऽपि संयुक्तसमवायादेर्घटादौ सत्त्वात् द्वितीयक्षणे रूपादिसत्त्वेऽपि आद्यक्षणे तत्र सन्निकर्षाभावेन द्वितीयक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षे रूपाद्यविषयकत्वसम्भवात् । **निर्गुण इति** । एवकारात् सगुणात्मनो ग्राह्यत्वव्यवच्छेद । सगुणात्मा चाहङ्कार एवेति बोध्यम् । तस्याहङ्कारस्य । अज्ञानाश्रयत्वेनाज्ञानेन सह । **अनुभूयमानादिति** । अविद्यावृत्तिरविद्यात्मोभयविषयिका । न [illegible] सर्गविषयिका । सुषुप्तौ तदसम्भवात् । स्वय अहमर्थाधाररूपमविद्योपहितचैतन्यं यद्यप्यविद्योपहितत्वेन स्मृतिर्नोपादयितुं शक्यते, तथाननुभवात् । तथापि वस्तुगत्या यदविद्योपहितं साक्षिरूपं तदाकारवृत्तेः सुषुप्तौ सत्त्वात् तथैव स्मृत्यापत्तिर्बोध्या । **उपपत्तेरिति** । एकस्या एव वृत्तेरहमर्थांशे प्रत्यक्षत्वं साक्ष्यंशे स्मृतित्वमिति भाव । **उक्तमिति** । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् । आत्मनस्स्वप्रकाशचिद्रूपत्वेन ज्ञाननाशरूपसंस्कारासम्भवादित्याशङ्क्येत्यादि । [illegible] तथा च वृत्तिज्ञानस्य तत्र सत्त्वात् तन्नाश एव संस्कार इति भावः । **निषेधेनेति** ।

अविद्योपहितेऽप्यविद्यावृत्तेर्विवरणोक्तत्वेन तज्जन्यसंस्कारेण प्रत्यभिज्ञासम्भवात्त-दनुक्त्या न्यूनत्वेनेति शेषः । **उपाधिमात्रेति** । न चैवं मनसः प्रतिसुषुप्तिनाशात् तथापि प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरित्याशंक्य मनसस्सुषुप्तावत्यन्तानुच्छेदेन प्रत्यभिज्ञोपप-त्तिरिति यत् समाहितं, तत् तत्प्रतिपादकोत्तरग्रन्थरूपविवरणविरोध इति वाच्यम् । अन्तःकरणपदस्य पूर्वग्रन्थे उपाधिमात्रपरत्वेऽप्यन्तःकरणमात्रांशे उक्तानुपपत्तेः तद्ग्रन्थाविरोधात् । **अप्रत्यभिज्ञाया इति** । जागरेऽपि स्मृतेरेवोक्तत्वादित्य-पि बोध्यम् । **नियम इति** । कादाचित्कसंशयस्तु स्यादेव । अहमर्थक्ष-णिकत्ववादिविप्रतिपत्त्यादिना तत्सम्भवादिति भावः । तद्भिन्ने स्मर्यमाणभिन्ने । तत्त्वेन स्मर्यमाणाभेदेन । **अनुभूयमान इति** । अनुभवे इति शेषः । तथा चानुभू-यमाने स्मर्यमाणाभेदारोपस्थले अनुभवे स्मृतित्वमारोप्य तादृशाभेदारोप इति भावः । अत एवाहमर्थस्य पूर्वमज्ञातत्वादेव । प्रागसत्त्वाग्रहणात् उत्पत्त्यग्रहणात् । **पूर्वकालेति** । पूर्वकालीनतयेत्यर्थः । तथा चोत्पद्यमानत्वाभावावच्छेदकत्वेन गृही-तस्य पूर्वकालीनत्वस्य ग्रहान्नोत्पद्यमानत्वग्रह इति भावः । आपादनं परामर्शा-पादनम् । परस्परप्रकाशेनाहमर्थतदभिमानयोरन्यतरप्रकाशेन । अभिमानरूपवृत्ते-श्चिद्रूपप्रकाशस्य च न प्रमाणव्यापारापेक्षत्वम् । किं तु अहमर्थमात्रापेक्षत्वम् । एवं च उक्ताभिमानस्य साक्षिमात्रभास्यत्वात् सुषुप्तौ तत्प्रकाशेन पश्चात् परा-मर्शापादनं युक्तमिति भावः । नन्वहमर्थस्याणुजीवरूपत्वात् सुषुप्तावपि तत्स-त्त्वादहमाकारवृत्तौ न तन्मात्रापेक्षा । किं तु तस्य मनोवृत्तित्वेन । मनआद्य-पेक्षेति सुषुप्तौ मनोलयेन त्वङ्मनोयोगरूपकारणाभावेन वा न सेति न तत्परा-मर्शापादनं युक्तमिति चेन्न । अहमर्थस्य सुषुप्तौ साधकाभावात् । तत्र तत्सा-धकं हि नाहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षी । त्वयाप्यस्वीकारात् । नाप्युक्तवृत्त्यन-वच्छिन्नसाक्षी । उक्तवृत्तिं विनाप्यहमर्थस्य साक्षिवेद्यत्वे तस्यां त्वन्मते माना-भावादनुभवविरोधाच्च । नापि परामर्शान्यथानुपपत्ति । परामर्शस्य साक्षिमात्रांश एव व्यवस्थापितत्वात् । **तन्त्रतयेति** । आत्मेत्यभिमानोऽपि ह्यहमाकारवृत्तिरेव । केवलात्मनो वेदैकवेद्यत्वेनाभिमानाभावात् । **आत्माद्यज्ञानादिति** । यथा तव चिन्मात्रांशे नाज्ञानम् । किं तु पूर्णानन्दांशे तथा मन्मते अहमर्थांशेऽपि नाज्ञा-नमिति भावः । **न हीत्यादि** । तथा च चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशस्याप्यज्ञातत्वस-म्भवात् साक्षिवेद्यस्यापि त्वदभ्युपगतस्याहमर्थस्याज्ञातत्वसम्भवाच्च दृष्टान्तदार्ष्टा-न्तिकावयुक्ताविति भावः । **न विजानातीति** । 'नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानी'ति च्छान्दोग्यश्रुतेरर्थतो ग्रहणमिदम् ।

नाहेति। हशब्दः प्रसिद्धौ। नाशब्दो निषेधार्थः। **नात्मानमित्यादि**। 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम्। प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुरीयं सर्वदृक् सदे'ति गौडपादोक्तश्रुतिः यथात्मनः परान्यत्वेनाज्ञानं बोधयति, तथा नाहखल्वयमित्यादिश्रुतिरहमर्थस्य परान्यत्वेनाज्ञानं बोधयतीत्यर्थः। दृष्टान्तो विषम इति दूषयति—**अहरिति**। 'सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोक न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इति श्रुतेरर्थतो ग्रहणम्। **वेदनेति**। ब्रह्मगमनसत्सम्पत्त्यो: कार्योपाधिशून्यतया प्रकाशमानत्वरूपतया उक्तश्रुतेरात्मवेदनबोधकत्वम्। तथा च प्रकाशमाने शुद्धात्मन्यज्ञानस्य मानसिद्धत्वेऽपि प्रकाशमाने साक्षिणि अज्ञानासम्भवात्तद्बोधकोक्तश्रुतिर्विरुध्यते। न च शुद्धात्मनि नात्मानमित्यादिश्रुत्येव नाहेत्यादिश्रुत्या साक्षिण्यज्ञानं सिध्यतीति वाच्यम्। परामृश्यमानत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धमज्ञानं नात्मानमित्यादिश्रुत्यानूद्यते। नाहेत्यादिश्रुत्या तु न साक्ष्यज्ञानमनूद्यते। मानान्तराप्राप्तत्वात्। न चैवमप्यात्मवेदनश्रुतिविरोधो न विशेषाज्ञानपरत्वे हेतु:। किं तु प्राज्ञाविषयकत्वेनाज्ञानस्य यः परामर्श:, तदभाव इति स एव वक्तुमुचित इति वाच्यम्। अपरामर्शात् प्राज्ञे अज्ञानाभावसिद्धौ चात्मवेदनबोधकश्रुतिरनावृतप्राज्ञप्रकाशं बोधयतीति कल्प्यते। अत एवोक्तश्रुत्योर्गच्छन्त्य इत्यन्तं सति सम्पद्येत्यन्तं च सार्थकम्। प्राज्ञस्यानावृतप्रकाशत्वेऽपि शुद्धात्मनो न तदित्यर्थकत्वात्। अत एकार्थोपाधिमत्त्वेनाभानं सत्सम्पत्त्यादिपदार्थ इत्यपास्तम्। तादृशाभानेऽपि शुद्धात्मभानमित्यर्थस्यासङ्गतत्वात्। यथोक्तसत्सम्पत्त्यादेर तु शुद्धात्मन्येवाज्ञानम्। न तु प्राज्ञ इति ज्ञापयन्ती श्रुतिः प्राज्ञान्यात्मस्वरूपपरेति ध्येयम्। **निष्कृष्टस्येति**। साक्षिगतनिर्दुःखत्वमात्रमुद्देश्यम्। अहमर्थस्य त्विच्छाविषयत्वमवर्जनीय परस्यायं ग्रामो मे भवत्वितीच्छाविषयत्वं परसम्बन्धस्येवेति भाव:। **अनुबन्धीति**। अभिन्नेत्यर्थ:। यद्यप्यहमर्थस्य चिद्घटितत्वेऽपि घट: स्फुरतीत्यादाविवानुभवाश्रयत्वं सम्भवति, तथाप्यहमिति प्रत्यये अवच्छिन्नानुभवरूपेणाहमर्थभानादवच्छिन्नानुभवस्य चानवच्छिन्नात्मानुगतत्वादात्मानुबन्ध्यनुभवावच्छेदकमनसः तादृशानुभवाश्रयत्वेनोक्तिरिति **ध्येयम्**। **अचिदनुबन्धीति**। अचित्परिणामीत्यर्थः। तथा चाहमर्थस्यावच्छिन्नाचिद्रूपेण कर्तृत्वादिपरिणामवत्त्वेन चानुभवाच्चिदचिद्घटितत्वमिति भावः। **उपरतिरिति**। 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' इत्यादिश्रुत्या सुषुप्तौ सर्ववृत्त्युपरतिरिति **भावः**। **सिद्धयोरिति**। भेदः ज्ञातत्वेन श्रुतितात्पर्याविषय इत्यर्थः। **पृथगिति**। सार्वात्म्येनेत्यादिः। ऐक्यार्थः अत्यन्ताभेदतात्पर्यक:। **अयोगादिति**। **सार्वात्म्यं** हि

बाधायामध्यासे वा सामानाधिकरण्यात् । भूमात्मभ्यामन्यन्नास्तीत्येवंरूपं भूमात्मानौ सर्वात्मकावित्येवंरूपं वा । तत्र द्वयोरधिष्ठानत्वे मानाभावादेकस्यैवानादिसाधारणसर्वदृश्यानुगतसद्रूपतया धीसम्भवाच्च पृथगुपदिश्यमानयोरुक्तसार्वात्म्यमनुपपन्नमिति प्रतिसन्धानद्वारा सार्वात्म्येनोपदिश्यमानयोरत्यन्ताभेदे तादृशोपदेशतात्पर्यमिति भावः । **भेदार्थ इति** । परिच्छिन्नस्याहङ्कारस्य न स्वरूपेण सार्वात्म्यम् । किं तु सर्वात्मकात्मघटितत्वेनेत्येतत् ज्ञापयितुं 'अथात आत्मादेश' इत्यादिकमुक्तम् । न चैव 'अथातोऽहङ्कार'इत्यादिकमनुक्त्वा अथात आत्मेत्याद्येवोच्यताम् । तावतैव ब्रह्मात्मनोरैक्यलाभादिति वाच्यम् । आत्मपदस्य लोके अहमर्थ एव प्रयोगात् । शुद्धात्मनस्सार्वात्म्यबोधनासम्भवादहङ्कारवाक्योत्तरमात्मादेशवाक्योक्तौ तु पौनरुक्त्यप्रतिसन्धानद्वारात्मपदस्य शुद्धात्मपरत्वनिश्चयेन शुद्धात्मनस्सार्वात्म्ये उक्ते तद्घटितत्वेनाहङ्कारस्य सार्वात्म्योक्तिरिति निश्चयसम्भवः । तथा चोक्तरीत्याहङ्कारविविक्तात्मनि आत्मपदतात्पर्यनिर्णायकत्वेन पृथक् निर्देशो भेदार्थ इति भावः । जडाजडयोरहमर्थब्रह्मणो । **अविद्योपाधिकेति** । अविद्याबिम्बप्रतिबिम्बेत्यर्थः । **पार्थक्येनेति** । तथा चाहमर्थस्य शुद्धात्मभेदेऽपि सुषुप्तौ तदभानाद्युक्तिरयुक्तेति भावः । **यत्रेत्यादि** । यत्र ब्रह्मणि अन्यद्दृश्यमन्यो द्रष्टा परस्परान्यत्यादिरूपा त्रिपुटी नेत्यर्थः । **द्रष्टुरिति** । भूम्नात्यादिः । **निर्दिष्ट इति** । अहङ्कारवाक्ये यस्य सार्वात्म्ये तात्पर्यं, तत् भूमाभिन्नम् । द्वयोस्सार्वात्म्यायोगादिति ज्ञापिते सतीत्यर्थः । **अविवेकीति** । अहङ्कारेत्यस्योच्चारयितृशक्तत्वेऽपि चिदचित्संवलितस्योच्चारयितुरविवेकेनैव ग्रह । शुद्धात्मनि प्रयोगो यद्यपि तादृशशक्यसम्बन्धरूपलक्षणया, तथापि शुद्धात्मज्ञानस्य प्रमात्वेन नाविवेकाधीनत्वमिति भावः । **द्रम्भेद इति** । आत्मादेशवाक्य शुद्धात्मसार्वात्म्यबोधनद्वारा अहङ्कारादेशवाक्यस्य सर्वात्मचिद्घटिताहङ्कारे तात्पर्यं ग्राहयतीत्यहङ्कारशुद्धात्मनो भेदे पर्यवसन्नम् । यदि चाहङ्कारवाक्यस्थाहङ्काराहमादिपदानामपरोक्षस्वभावशुद्धचिति लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमात्मादेशवाक्यस्योच्यते, तथाप्यहङ्काररूपशक्यार्थसार्वात्म्यानुपपत्तिधीपूर्वक शुद्धलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेनोक्तभेदपर्यवसन्नमक्षतमिति बोध्यम् । नन्वहङ्कारशब्देनाविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवोक्तावप्युक्तरीत्या प्रसक्तभेदवारणम् । पश्चादात्मादेशवाक्येन शुद्धमादाय द्रष्टनेदोक्तिश्च सम्भवतीत्यत आह—**सम्भवतीति** । **स्थूलेति** । यथारुन्धती निकटस्था स्थूला तारा अरुन्धतीयमित्युक्त्वा प्रदर्श्यते । सूक्ष्मत्वेनारुन्धत्याः प्रथमतो दर्शनासम्भवात् । पश्चान्नेयमरुन्धती । किं तिर्यं निकटस्था सूक्ष्मतारा । इत्युक्त्वा

अरुन्धतीप्रदर्शनात् पूर्ववाक्यस्यारुन्धतीज्ञाने तात्पर्यनिश्चयात् प्रदर्शिततारयोर्भेदे पर्यवसानं, तथाहङ्कारशब्देनाविद्याप्रतिबिम्बमेवाहङ्काराश्रयचैतन्यमुच्यताम्। पश्चादात्मादेशवाक्येन तस्योक्तरीत्या शुद्धसार्वात्म्यतात्पर्यनिश्चय इत्यहङ्कारपदलक्षिताविद्याप्रतिबिम्बस्य शुद्धात्मभेदे वाक्यपर्यवसानमप्युच्यतां तथापि नास्माकं क्षतिरिति भाव.। न चैवमविद्याप्रतिबिम्बमेवाहङ्कारपदवाच्यम्। तथा सति सुषुप्तौ तद्भानानुपपत्तिरादवस्थ्यात्। नच श्रुति पार्थक्ये प्रमाणमिति प्रतिज्ञाहानिरिति वाच्यम्। अहङ्कारपदवाच्यस्य श्रुत्यनुक्तत्वेऽपि अहङ्कारपदलक्ष्यप्रतिबिम्बात् निरुपाधिकात्मन पार्थक्ये श्रुति प्रमाणमिति प्रतिज्ञाहानाभावादिति ध्येयम्। अत एव 'स एवाधस्ता' दित्यादिवाक्यस्य भूमात्मैकत्वपरत्वादेव। सर्वगतत्वं चेति। वाच्यत्वज्ञेयत्वादिष्विवेति शेष। स्वे महिम्नीत्युक्त्वेति। स्वकीये प्रपञ्चरूपे महिम्नि स्थित इत्यर्थक स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इत्युक्त्वेत्यर्थ। यदि स्वे महिम्नि स्थितः, तदा राजा गवाश्वादिमहिमस्थ इत्यादौ महिमपदस्य महिमवत्समसत्ताके भोगसाधने प्रयोगात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वप्राप्त्या सद्व्यक्तिभेदप्रतियोगित्वादिरूपस्य वस्तुपरिच्छेदादे प्राप्त्या ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वरूपभूमत्वव्याघात इत्याशङ्कायां गोऽश्वमहिमेत्याचक्षत इत्यादिना कृता [illegible] नात्र महिमशब्दः उत्कर्षार्थक। उक्तदोषात्। किं तु [illegible]। स्वाश्रयस्वरूपस्वीयार्थकस्वशब्दयोगान्महिमशब्दोऽप्युत्कर्षवाची। उत्कर्षश्च राजादौ स्वामित्वद्वारा गवादिकमिव ब्रह्मणि भासकत्वादिद्वारा दृश्यमात्रमपीत्याशयेन 'अह मेवं ब्रवीमीति होवाचे'त्यनेन निरस्तायामिति शेषः। द्वितीय इति। द्वितीयकोटिनिषेधे यदि वा नो महिम्नीत्यनेनोक्त इत्यर्थ। हेत्वाकाङ्क्षायामिति शेष। अन्यो ह्यन्यस्मिन्निति। सत्यद्वय चेत, तदा भूमत्व व्याहतम्। उक्त च 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यादिना ब्रह्मणो भूमत्वम्। अतस्सत्यस्य भूमान्यस्याभावात् भूम्नो नान्यप्रतिष्ठितत्वं परमार्थत इति श्रुत्याशय इति भाव। पूर्वेति। पूर्ववाक्येनाद्वितीयब्रह्मणि प्रमिते तच्छेषिभूतं भूमात्मनोरैक्य स एवेत्यादिनोच्यत इति अवश्यं वाच्यम्। अन्यथा पूर्वापरवाक्यवैयर्थ्यात्। न हि पूर्वापरवाक्ये भूमानं भूमात्मनोरैक्यं वोपास्यतया बोधयत। उपासनाया लक्षणास्वीकारेऽपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनादृष्टार्थकत्वसम्भवे अदृष्टार्थकोपासनापरत्वे गौरवं द्वैतसामान्यविरोध्यद्वैतज्ञाने उपासनाया असम्भवश्चेति भावः। निश्चित इति। 'स एवाधस्ता'दित्यादावधस्तादित्यस्याधरमिति उपरिष्टादित्यस्योर्ध्वमिति पश्चादित्यस्यापरमिति पुरस्तादित्यस्य पूर्वमिति दक्षिणत इत्यस्य दक्षिणमिति उत्तरत इत्यस्योत्तरमित्यर्थः। यद्यपि

'दिक्छब्देभ्यस्सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिरिति सूत्रे सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यो अस्तातिप्रत्ययः स्वार्थे विहितः। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषा'मिति सूत्रेण च पूर्वादिभ्यः असिप्रत्ययो अस्तात्यर्थे विहितः । तद्योगे तेषां पुरादय आदेशाश्च विहिताः । 'अस्ताति चे'ति सूत्रेण च तेषामस्तातियोगेऽपि पुरादय आदेशा विहिताः । तत एव ज्ञापकाच्च नासिप्रत्ययस्यास्तातिप्रत्ययबाधकत्वम् । पश्चादिति सूत्रेण चापरशब्दस्य पश्चभावः अस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययश्च विहितः । 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजि'ति सूत्रेण चास्तात्यर्थवादकः अतसुच्प्रत्ययो विहितः । 'उपर्युपरिष्टादि'ति सूत्रेण चोर्ध्वशब्दस्योपादेशो रिसृरिष्टातिलौ च प्रत्ययावस्तातेर्विषये विहितौ । तथा चाधस्तादित्यादेरधरे अधरादित्याद्यर्थकत्वमपि, तथापि पूर्ववाक्यानुसारेण सार्वात्म्यपरत्वनिश्चयादधरमित्याद्यर्थकत्वम् । तथा चाधरो देशः कालो दिक् स एवेत्याद्यर्थकत्वं पर्यवसितम् । अत्र परमते पूर्ववाक्यानुसरणानादरेऽपि परमते नोपक्रमः उपसंहारनियामकः । निश्चितार्थोपक्रमस्यैवोपसंहारनियामकत्वेन सन्दिग्धस्योपक्रमस्यातत्त्वात् । वाक्यशेषेण तु 'स एवेदं सर्व'मित्यनेन निर्णीतार्थकेनोपक्रमस्यार्थनिश्चय इत्यपि बोध्यम् । एकत्रैव 'स एवाधस्ता'दित्यादावेव पूर्ववाक्यमननुसृत्येत्येवकारार्थः । 'तरति शोकमात्मवित्' 'एष तु वातिवदति यस्सत्येनातिवदति सुखं भगवो विजिज्ञासे भूमैव सुखं यत्र नान्यत् पश्यति स भूमेत्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनेनाज्ञाते सत्यसुखाद्वितीयभूमात्मन्येव सप्तमप्रपाठकतात्पर्यनिश्चय इति भावः । अर्थान्तराकल्पनात् । सर्वगतत्वमात्ररूपस्यार्थस्य कल्पनाया असम्भवात् । **प्रकृतेति** । अद्वितीयभूमात्मेत्यर्थः । स एवाधस्तादित्यादेस्सर्वगतत्वपरत्वेऽपि परेष्टस्य भूमात्मनोर्भेदस्य न सिद्धिः । स एव अहमेव आत्मैव इत्येवकारत्रयेणाधरादिषु भूमाद्यन्ययोगव्यवच्छेदबोधनेन भूमादिरूपैक्यस्य पर्यवसानादित्यपि बोध्यम् । ननु, अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित' इति वाक्यं नोक्तरीत्या भूम्नि प्रतिष्ठितत्वनिषेधे हेतुभूतस्य द्वैताभावस्य बोधकम् । किं तु भूमा नान्यप्रतिष्ठितः । अनादिषु साक्षादसम्बन्धात कार्येषु तादात्म्यात् । यो हि यस्मादत्यन्तभिन्नः स तत्र प्रतिष्ठित इति उच्यते । यथा राजा गजादावित्यर्थकम् । तत्राह—**सर्वेति** । सर्वजातीयसर्वेत्यर्थः । घटत्वादिजातिस्तादात्म्येन घटादौ स्वरूपसम्बन्धेन चान्यत्र सम्बद्धेति यथा स्वीक्रियते। अन्यथा भिन्नभिन्नदेशस्थेषु घटादिषु घटत्वादेरेकस्य वृत्त्यसम्भवात्, तथा च परमते भूमा कार्यमात्रे तादात्म्येन स्वज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेनानादिषु सम्बद्ध इति जातेरिव भूम्नः सर्वप्रतिष्ठितत्वं न विरुद्धम् ।

कार्यरूपान्यप्रतिष्ठितत्वं न तरां विरुद्धमिति नोक्तवाक्यमुक्तार्थपरमिति भावः ।
अथवा भूमान्य एवान्यत्र प्रतिष्ठितः । न तु भूमा । व्यापकत्वात् । यद्धि क्वचिदेव सम्बद्धं, तत्प्रतिष्ठितमुच्यत इत्येतत्परा यदि वा नो महिम्नीत्यादि अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यन्तश्रुति । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति तु व्यापकत्वपरमित्याशयेन स एवेत्यादिना व्यापकत्वमुपपादितम् । तथा च सार्वात्म्यपरत्वोक्तिर्न युक्ता । 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिकं तु यत्र विषये नान्यत्कर्तृ पश्यतीत्याद्यर्थकतया भूम्नो दुर्ज्ञेयत्वपरम् । तत्राह—**सर्वगतेति** । तथा च जात्यादौ सर्वप्रतिष्ठितत्वस्य व्यवहारात् क्वचिदेव प्रतिष्ठितत्वं प्रतिष्ठितशब्दार्थ इत्ययुक्तम् । किं च स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इत्यनेन सर्वव्यापकत्वोक्तौ यदि वा नो महिम्नीत्यनेन सर्वाव्यापकत्वमुच्यत इति वाच्यम् । भावाभावयोरेव ताभ्यां प्रत्ययात् । अन्यथा यदि वेत्यादिना क्वचिदेव सम्बद्धत्वस्याभावबोधने सर्वव्यापकत्वपर्यवसानेन पौनरुक्त्यापाताच्च । तथा च परमते विरुद्धभावाभावयोर्बोधनमयुक्तमप्रयोजनं चेति भावः । **उपपादितत्वादिति** । सम्यक् तादात्म्येन आप्नोपि सम्बध्यसे ततः सर्वोऽसीत्यर्थस्योपपादितत्वादित्यर्थः । **श्रुतीति** । भूमात्मैक्यश्रुतीत्यर्थः । **परत्वमिति** । व्यापीत्यस्य सर्वतादात्म्यपरत्वम् । तादात्म्यस्यान्तरङ्गत्वेनान्यसम्बन्धेन व्यापकत्वपरत्वाभावात् सङ्कोचकाभावेन किञ्चिद्व्यापकत्वापरत्वाच्च । विभुत्वं चापरिच्छिन्नत्वादिरूपम् । न तु सर्वमूर्तसंयोगित्वम् । सिद्धान्ते निरवयवे संयोगास्वीकारात् । अणुरूपो दहराकाशादिरूपेण परिच्छिन्नः जीवस्थः अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवाश्रित अनिरुद्ध इहामुत्र सञ्चारित्वेन न निरुद्धः सोऽहङ्कार इति । तथा च तदुपलक्षितापरोक्षचिदभेदतात्पर्येण स एवाहंकृतिरित्युक्तम् । एवं च सर्वजीवप्रत्यक्चैतन्यरूपशुद्धात्मैव भूमेत्याह—**अणुरूप इत्यादि** । वासुदेवो वसति सर्वभूतेषु दीव्यतीति चाहङ्कारस्यात्मत्वमिति 'अनिरुद्धो ही'त्यादिस्मृतौ पितामहादिजगन्निर्मातृत्वेना'त्मन एवेदं सर्व'मित्यादिश्रुत्युक्तात्मन्यहङ्कारपदप्रयोगात् 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रेण एकस्यास्सत्यविद्याया प्रतिपादकतया निर्णीते 'स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद । सत्य ब्रह्मे'त्यादि 'तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एतस्मिन्मण्डले यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्योपनिषदहमिति बृहदारण्यके दक्षिणाक्षिगतपुरुषस्याहनामत्वोक्तेश्चाहङ्कारस्यात्मत्वमित्यर्थः । व्याप्त्युक्तिः अपरिच्छिन्नत्वोक्तिः । महदादिपदैरिति शेषः । वस्तुतः 'परमात्मेति यं प्राहुस्सांख्ययोगविशारदाः । तस्मात् प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्जनाः ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् । अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात् परः ॥

योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् । सोऽहङ्कार इति प्रोक्तस्सर्वतेजोमयो हि सः ॥ पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चमम् । अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्च च ॥' इति मोक्षधर्मवाक्ये सांख्यसिद्धमहदहङ्कारौ महदहङ्कारपदार्थौ । तौ च मन्मते भगवद्वीक्षणचिकीर्षारूपतया गीताटिप्पण्यादौ मूलकारेरुक्तौ निर्मानृत्वात्मत्वादिविशेषणाद्वीक्षणचिकीर्षोपहितभगवत्स्वरूपौ वा । तादृशाहङ्कारस्य न सर्वव्यापकत्वसम्भवः।वीक्षणोपहितेशस्वरूपमहतस्तदकार्यत्वेन तदव्यापकत्वात् । न वा तस्य प्रकृते कथनस्योपयोगोऽस्ति । न वा तस्यात्मत्वम् । कार्योपाधिकत्वेन कार्यत्वात् । अत एव 'तस्य चिन्तयतस्सृष्टि महानात्मगुणस्मृतः । अहङ्कारस्तत' इत्यादिकं स्थलान्तरे मोक्षधर्म उक्तम् । **अहङ्कारश्चेत्यादि** । 'यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं हैतत् सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यञ्चे' ति प्रश्नोपनिषत् । **इति स्मृतेरित्यादि** । एतत्क्षेत्रमित्यन्तस्मृतेः । आत्मनिष्ठत्वेन क्षेत्रत्वेन च निश्चयादिति शेषः । अहङ्कारस्य अहङ्कारपदमुख्यार्थस्य । **व्यापकत्वेति** । व्यापकात्मस्वरूपत्वेत्यर्थः । **अहंपदस्येति** । 'अनिरुद्धो ही' त्यादिस्मृतौ 'स यो हैत' दित्यादिश्रुतौ चाहङ्काराहम्पदयोरित्यर्थः । लक्षणयेति शेषः । तथा च शुद्धात्मा नाहङ्कारादिपदमुख्यार्थः । मनआदीनां मनइन्द्रियभूतानाम् । कारणं क्रमेण हेतुः । **वैकारिकादीति** । सात्त्विकराजसतामसेत्यर्थः । **प्रतीयमानेति** । चिदचिद्ग्रन्थिरूपेति शेषः । यथोक्तश्रुतिस्मृत्योरहङ्कारपदं चिदचिद्ग्रन्थिपरम् । तथा 'दम्भाहङ्कारसंयुक्ता' इत्यादावप्यहङ्कारगते धनित्वाभिजातत्वाद्यभिमानेऽप्युक्तग्रन्थिरूपाभेदविवक्षया तत्पदम् । उक्तग्रन्थिश्चाहमिति शब्देन प्रतीयत इति मान्तदान्तयोरर्थभेदे मानाभावः । अत एवाहन्ताहम्भाव इत्यादिनोक्तग्रन्थिभावः प्रतीयते । न हि दान्तशब्दादहम्भावादिपदं सिध्यति । **अत एवाविद्याहंमतिरित्युक्तग्रन्थिर्बुद्धेः पर्याय इति** भावः । नन्वहङ्काराहम्पदयोरुक्तग्रन्थौ प्रयोगौ **नैकरूपेणेति** भिन्नार्थकत्वमास्ताम् । तत्राह— **पर्यायतयेति** । एकरूपेण बोधकेत्यर्थः । प्रयोगः अहं ब्रह्मेत्यादिप्रयोगः । **प्रयोगेति** । लौकिकवैदिकभूरिप्रयोगेत्यर्थः । **नियामकत्वादिति** । **शुद्धात्मलक्षणायामित्यादिः** । अहङ्कारः नात्मवाचीति वदतस्तव मतेऽप्यहङ्कारशब्द आत्मनि लाक्षणिकः । तथा च तद्वदहंशब्दोऽप्यहङ्कारवाची मान्तदान्तसाधारण आत्मनि लाक्षणिक इत्याह—**यथेति** । नन्वहङ्कारपदाहंपदयोरुक्तग्रन्थिवाचित्वे परकीयोक्तग्रन्थावपि परस्य प्रयोगापत्तिरिति चेन्न । त्वन्मतेऽप्यहङ्कारमान्ताहंपदयोः परकीये क्षेत्रे प्रयोगापत्तेः । अथ जातिविशेषविशिष्टे परकीयक्षेत्रे अहङ्कारोऽस्ति । अहमस्मीत्यादिप्रयो-

गमिच्छसि तर्हि वयमपीच्छामः। एतावांस्तु भेदः। तव शक्त्या मम लक्षणया। मम हि उच्चारयितृतावच्छेदकवत्त्वेनाहङ्कारदान्तमान्ताहम्पदानां स्वोच्चारयितरि शक्तता तत्र दान्ताहम्पदस्यैव। एवं च शुद्धात्मनोऽनुच्चारयितृत्वेन लक्ष्यत्वम्। 'महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणा'दित्यादिस्मृतौ महत्तत्त्वं भगवतो वीक्षणम्। तस्माद्विकुर्वाणात्तदवस्थमायापरिणामस्सूक्ष्मावस्थारूपः। त्रिगुणात्मकमायापरिणामित्वात् सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधोऽहङ्कारः पूर्वपूर्वपरिणामावस्थमायाया एवोत्तरोत्तरपरिणामोपादानत्वाच्चिकीर्षारूपाहङ्कारावस्थमायाया एव—सात्त्विकाद्यंशेन मनआदिसात्त्विकादिकार्यहेतुत्वात् त्रिविधाहङ्कारस्य मनआदिहेतुत्वोक्तिर्युक्ता। तादृशाहङ्कारस्य च 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'तिश्रुत्युक्तकृतिजनकत्वेनोच्चारयितृजीवाहङ्कारपदवाच्यसाम्यात् गौण्या वृत्त्याऽहङ्कारपदबोध्यतेत्याशयेन क्रियाशक्तिरित्युक्तमिति ध्येयम्। तत्रापि गौरोऽहमित्यत्रापि। तत्प्रतीतेः गौरत्वाश्रयप्रतीतेः। तथा चानुभूयमानारोपस्थले धर्माध्यासस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं धर्म्यध्याससाहित्यं वेति नियमात् प्रकृते प्रतिबिम्बभावाद्धर्म्यध्याससाहित्यमावश्यकम्। अत एव 'सुरभि जल'मित्यादौ धर्म्यध्यास आवश्यकः। यत्र स्मर्यमाणसौरभादेरारोपः, तत्र तस्यानियम इति भावः। विषयत्वादिति। विशिष्टबुद्धेः शुद्धविशेष्यकत्वनियमस्वीकारेऽपि विषयत्वं केनचिद्रूपेणावच्छिन्नं निवेश्यम्। तच्च न शुद्धे इति भावः। अहंशब्दाभिधेयत्वात् मान्ताहंशब्दवाच्यत्वात्। वाच्यत्वमात्रस्य व्यभिचारित्वेन तत्र विशेषणम्। अहङ्कारशब्देति। परमते मान्ताहम्पदाहङ्कारपदवाच्ययोरनात्मत्वात् साध्यसाधनवैकल्यम्। अधिष्ठानावच्छेदकत्वेन आरोपात्पूर्वमधिष्ठानगतत्वेन। यथाश्रुते अनवच्छिन्नचित एव गौरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानत्वेनासङ्गतिः। सुषुप्तिकालीनेति। सुषुप्तौ निर्विकल्पसुखधीरेव प्रेमोत्पादिका। प्रेमा च नेच्छा। येन सिद्धसुखे न स्यात्। किं तु स्नेहरूपवृत्तिविशेषः। अथ वा सुषुप्तीत्यादेस्सुषुप्तिकालीनस्य प्रेममूलानुभवस्येत्यर्थः। तथा च सुषुप्तौ सप्रकारकज्ञानेच्छयोरसम्भवेऽपि सुषुप्तानुभवजन्यस्मृत्या सौषुप्तसुखे उत्तरकालसत्त्वेनेच्छा अहमर्थविषयिका नेत्यर्थः। नायुक्तलेशः न किमप्ययुक्तम्। रूपेण धर्मेण। विषयः अधिष्ठानम्। रूपवान् धर्मवान्। अप्रेमास्पदत्वस्यैवेति। एवकारादात्मगतस्य प्रेमास्पदत्वस्यान्तःकरणे धीव्यवच्छेदः। धर्मस्य धर्मसामान्यस्य। तस्यैवेति। अधिष्ठानधर्मसामान्यस्यारोप्ये भानाभावे तु रूप्यादाविदन्त्वादिकं न भायादिति भावः। प्रतीत्यविरोधिनः प्रतीतिप्रतिबध्यधीविषयान्यस्यारोप्यगतस्य रज्ज्वाद्यारोप्यसर्पादिगतस्य भीषणत्वादेः अविरोधादिति यदुक्तं, तद्विवेचयति—आत्मैकेति। प्रे-

मास्पदत्वेन भासमानात्मैक्येत्यर्थः । **प्रेमास्पदत्वेति** । आरोप्ये भासमानेत्यादिः। प्रेमास्पदत्वं हि प्रेमविषयतायोग्यत्वं सुखत्वेन भासमानत्वरूपम् । तस्य च मनआद्यध्यासपूर्वमेवात्मनि प्रतीतेः तदभावविशिष्टतया नात्मनि मनआद्यध्यासो न तरामुक्ताभावस्यात्मन्यध्यास इति भावः । कैश्चित् परमतानुयायिभिः । **भेदेनैवेति** । तथा चाहङ्कारस्य नात्मन्यैक्यारोप इति तस्य प्रेमास्पदत्वासम्भव इति भावः । **वैषयिकेति** । यद्यप्यात्मैव सुखस्वरूपं, तथापि सुखमनुभवामीत्यादौ विषयसम्बन्धजन्यवृत्त्यवच्छिन्नात्मन एव सुखपदवाच्यत्वात् स एव तत्र विषय इति भावः । आत्मान्यत्वात् यादृशे अविद्योपहितात्मन्यहङ्कारैक्याध्यासः तद्वैलक्षण्यात् । तद्वृत्तेरहमर्थभेदस्य प्रतीयमानस्याश्रयत्वात् । वैषयिकसुखानुभवे अहमर्थभेदधीरहमर्थाधिष्ठाने त्वविद्योपहिते ऐक्यधीरेवेति भावः । स्वभावतः सुखरूपेण भासमानं यत्, तस्य न मन्मते नाशः । मनस्तु शरीरमिव न तथेति तन्नाशो मोक्षे न दोष इत्याह—**औपाधिकेति** । **अमृतं कृधीति** । 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र मामृतं कृधीति' श्रुतिः । **अनिष्टत्वेति** । परमपुरुषार्थत्वाभावेत्यर्थः । अहमर्थगतत्वेन नाशित्वापत्त्येत्यादिः । **विशेष्यमात्रेति** । इच्छाभासकसाक्षिणा अहमर्थभासनादिच्छोल्लेखकाले अहमर्थोल्लेखेऽपि विवेकिनामहमर्थविविक्तात्मगतत्वेनैव मुक्ताविच्छा विवेकिनामपि मदनुभूयमानदुःखमूलवति तदुच्छेदोऽस्त्वितीच्छायाश्शुद्धात्मगतमुक्तिविषयकत्वेन पर्यवसानम् । तस्यैव दुःखमूलाज्ञानवत्त्वात् । शरीरं पुष्टं स्यादितीच्छोल्लेखस्तु युक्त एव । शरीरत्वेनात्मनि शरीराध्यासाभावादात्मतादात्म्याविशेषितेन शरीरत्वेनैवेच्छाभासकसाक्षिणा भासमानत्वादिति भावः । **नास्तीति** । स्फुरतीत्यादौ स्फुरणादेराश्रयत्वमाख्यातेनोल्लिख्यते । न तु तादात्म्यमिति भावः । स्फुरणत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यमवच्छेदकं वा तत्रोल्लिख्यते । स्फुरणत्वादिकं त्वनावृतचित्त्वादिकम् । अहमित्यादौ त्वविद्योपहितचित्त्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यमुल्लिख्यते इति वा विशेषो बोध्यः । **इष्टापत्तिरिति** । अहमिति प्रतीते द्रव्यत्वे इत्यादिः । **रजतत्वेति** । यत्रानुभूयमानारोपस्थले शुक्तौ रजतस्य न तादात्म्यारोपः, तद्भेदग्रहात्तत्र रजतस्य संसर्गारोपे तस्य न प्रतिबन्धकत्वम् । समानाकारज्ञानस्यैव नव्यमते प्रतिबन्धकत्वात् । तत्रेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु, रजतत्वादेस्तादात्म्यं यत्रारोप्यते, तत्र रजतत्वादेस्संसर्गोऽप्यवश्यमारोप्यते । रजतत्वादौ रजतादेराधेयतासम्बन्धेन । रजतत्वादेस्स्वरूपसम्बन्धेन भाने तु न नियमः । शाब्दादिभ्रमे तद्बोधकशब्दाद्यनियमादुपस्थित्यनियमाच्चेति ध्येयम् । **निबन्धनेति** । घटितेत्य-

र्थः । स्फुरणमात्रमविद्योपहिताचित् । अधिष्ठानं आधारः । अज्ञोऽहमिति प्रतीतिरनावृतचिद्रूपस्फुरणत्वेनैवाविद्योपहितचित्त्वेनाप्याधारता बोध्या । **विशेषव्याप्ताविति** । यद्यन्मोक्षसाधनकृत्याश्रयः, तन्मोक्षाश्रय इति व्याप्तावित्यर्थः । सामान्यव्याप्ते. यद्यत्फलसाधनकृतिमत्फलवदिति व्याप्तेः । **ऋत्विजीति** । उपलक्षणमिदम् । जातेष्ट्यादिकृत्याश्रये पित्रादौ पुत्रपूतत्वादिफलाश्रयाभाव इत्यपि बोध्यम् । तत्सत्त्वात् अज्ञानसम्बन्धरूपानर्थसत्त्वात् । नन्वज्ञानस्यानादिसम्बन्ध एव हेतुः । शरीरे तु स नानादिः । अधिष्ठानगताज्ञानस्य शरीरे ससर्गाध्यासोत्पत्तेः । तत्राह—**अन्यथेति** । उक्तहेतोरादर इत्यर्थः । **उपाधिरिति** । मुक्तौ तु न साध्याव्यापकत्वं दोषः । तस्यास्साध्यवत्त्वेन सन्दिग्धतया पक्षसमत्वात् निश्चितसाध्यवति उपाध्यसन्देहात् । न चाहं करोमीत्यहमर्थान्तर्गताधिष्ठानचितोऽपि कृत्याश्रयत्वात् तत्र मुक्तेर्वर्त्तमानत्वात् साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । उक्तचित एव मुक्तित्वेन तत्र तस्यावर्त्तमानत्वात् । **प्राणमसृजतेति** । 'प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मन' इति प्रश्नोपनिषत् । **इत्यादाविति**। 'अन्नमशितन्त्रेधा विधीयते योऽणिष्ठस्तन्मनः आपः पीतास्त्रेधा योऽणिष्ठस्स प्राण' इत्यादिच्छान्दोग्यम् । **विशिष्टेति** । उच्चारयितृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टेत्यर्थः । प्राणादिस्रष्टरि ब्रह्मैक्येन ज्ञेयात्मनि चोच्चारयितृत्वाभावाल्लक्षणावश्यकी । न हि सृष्ट्यारम्भकाले अहंपदस्योच्चारयितृब्रह्मवीक्षणमात्रस्य श्रुत्या तदा बोधितत्वात् । एतेन वाच्यार्थान्वयासम्भवाल्लक्षणावश्यकत्वेन । **व्याख्याता इति** । मा चिन्मात्रमेव । प्रपद्यन्ते 'तत्त्वमस्यादि' श्रुत्या साक्षात्कुर्वन्तीत्याद्यर्थकत्वेनेत्यादिः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः ॥

विरोधादिति। धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् धर्मस्योत्पत्त्या धर्मिणोऽप्युत्पत्तिः । धर्मस्य मिथ्यात्वे तु न तथा । तादात्म्यस्य मिथ्यात्वादिति भावः । **विरधीति** । 'मम मनः पाठे प्रवर्तते, न तु कार्यान्तरे' इति धीर्जायत एव । अहं करोमीत्यत्र चिति कर्तृत्वमपि प्रतीयते । तथा च फलतस्तादात्म्यानारोप एवापादनीयः । तदापादनं च न सम्भवति । तादात्म्येन मनोऽध्यासे हि तत्पूर्व विद्यमानो मनोभेदग्रहः प्रतिबन्धकः वाच्यः । स च नास्त्येव । तत्सत्त्वे तादात्म्येन मनोऽध्यासासम्भवादिति भावः । **तादात्म्यग्रहस्येति** । अयं भीषणः सर्पो भीषण इति पृथगुल्लेखस्यात्यन्तिकभेदग्रहव्याप्यत्वात्तादृशग्रहे सति च तादात्म्यज्ञानस्यानुत्पादात्तादात्म्यारोपकाले नोक्तग्रह इति भावः । वस्तुतस्तु भीषणत्वादिरूपेण, आत्यन्तिकभे-

दग्रहः । तेन रूपेण तादात्म्याध्यासात् शरीरत्वमनस्त्वादिना तादात्म्यं नाध्यस्यते । किं तु मनुष्यत्वगौरत्वकर्तृत्वादिनेति । अहं गौरः शरीरं गौरं मनः कर्तृ चैतन्यं कर्तृ इति व्यवहार आत्यन्तिकभेदशीव्याप्योऽपीष्ट एवेति ध्येयम् । यदपि सोपाधिकत्वे इत्यादि इति पक्षद्वयं सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वेनोद्भाव्य प्रकृते तत्पक्षद्वयं न सम्भवतीति योजना । तत् दूषणाभिधानमित्यर्थः । यदन्वयव्यतिरेकानुविधायितयेति । यस्योपाधिरूपस्य धर्मिणः सन्निधिकाल एवेत्यर्थः । यत् प्रतीयते यो धर्मः प्रतीयते । तदिति । तद्धर्मेत्यर्थः । अधिकसत्ताकतद्धर्माश्रयान्तराभावस्येति । अधिकसत्ताकं तद्धर्मस्य यदाश्रयान्तरं, तदभावस्येत्यर्थः । सोपाधिकत्व इति । यद्यपि तद्धर्मसोपाधिकत्वे इति वक्तुमुचितं, तथापि नात्मनि कर्तृत्वाद्यन्तरमुत्पद्यते। किं तु कर्तृत्वादिविशिष्टस्य मनस आत्मन्यारोपात् विशेषणीभूतकर्तृत्वादेर्मनस्येकः आत्मन्यन्य. सम्बन्धः स्वीक्रियते । तथा च कर्तृत्वादिकं नात्मन्यौपाधिकम् । किं तु तत्सम्बन्ध इत्यस्यापि विवरणोक्तपक्षान्तरस्य सङ्ग्रहाय सामान्यतः सोपाधिकत्वे इत्युक्तम् । कर्तृत्वादिकमन्यदात्मनि जायत इति पक्ष एव युक्तः । अन्यथा स्फटिके लौहित्यान्तरं जायत इत्यपि न स्यात् । स्वीक्रियते पञ्चपादिकाकृद्भिः । स्फटिकमणेरिव लोहितिमा कर्तृत्वादिकमात्मनो मिथ्येति तैरुक्तत्वात् । यदि तु दर्पणे मुखस्येव स्फटिके लौहित्यस्य सम्बन्धः प्रतिबिम्बितत्वरूपो जायते इति तत्राभिप्रेतं, तदा मिथ्येति नोक्तं स्यात् । प्रतिबिम्बस्य तन्मते सत्यत्वात् । तस्मात् स्फटिके लौहित्यं तत्सम्बन्धश्च मिथ्येति प्रत्ययात् द्वयमपि स्फटिके जायत इति तद्वदात्मन्यपि कर्तृत्वादितत्सम्बन्धौ जायेते इति स एव पक्षः कण्ठत उक्तः । इष्टेति । उपाध्यधिष्ठानयोरमिलितत्वेन ग्रहणं तु न सोपाधिकत्वे प्रयोजकम् । अयो दहतीत्यादौ तदभावादिति भावः । अहङ्कारस्त्वित्यादि । न बुद्धिगतमहमर्थेऽध्यस्यते । अहमर्थस्य द्व्यंशत्वादधिष्ठान एव बुद्धिगतस्याध्यासात् । नाप्यहमर्थगतमात्मनि । अहमर्थे कर्तृत्वादेरस्वाभाविकत्वात् अध्यासं विनैवाहं कर्तेति बुद्धेरसम्भवः । अहमित्युल्लेखस्याध्यासविषयकत्वादिति भावः । विनेति । कर्तृत्वादिविशिष्टतमैक्याध्यासस्यावश्यकत्वे तु विनिगमकाभावात् कर्तृत्वादिधर्माध्यासेऽप्यावश्यक इति भावः । चैतन्यस्येति । सुखदुःखानुभवत्वरूपं भोक्तृत्वं चित एव युक्तमिति भावः । नियमेनेति । 'करोमि भुञ्जे' इति धीसिद्धेनेति शेषः । कर्तृत्वमपीति । असंसर्गाग्रहस्य वैशिष्ट्यव्यवहारहेतुत्वे गौरवाद्विशिष्टबुद्धेरेव तद्धेतुत्वादहंकर्तेत्यादिव्यवहारात् कर्तृत्वादिकमप्यात्मनि वाच्यम् । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमाद्दरे बुद्धेरपि भोक्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

सुखाद्यनुभवतादात्म्यारोपस्य बुद्धौ सत्त्वेनेष्टापत्तेः । अन्यत्र **लौकिकवैदिकक्रियामात्रे** । कर्त्र्याः 'विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि चे'ति श्रुत्युक्तकर्तृत्वयुक्तायाः। उपलब्धि वृत्तिप्रतिबिम्बितां वृत्त्यवच्छिन्नां भग्नावरणां वा चितम् । **प्रतिकारणत्वेति** । वृत्तिद्वारकहेतुत्वेत्यर्थः । चेतनगततया चिन्निष्ठकर्तृतात्वादिना । अनर्थतया द्वेषोद्देश्यतया । अनर्थानाश्रयत्वात् द्वेषोद्देश्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टानाश्रयत्वात् । स्वसम्बन्धित्वेन यस्य यत्र द्वेषः, तस्य स्वसम्बन्धित्वेन तदभावे इच्छेति नियमः । इदं माऽस्तु इति द्वेषादेतदभावो मेऽस्त्वितीच्छानुभवात् । तथा च स्वसम्बन्धित्वेन कर्तृत्वादिकं द्विषता स्वसम्बन्धित्वेन तदभावस्येष्यमाणत्वात् कर्तृत्वादिबन्धाभावश्च चिन्निष्ठ एव युक्तः । न तु बुद्धिनिष्ठतयापादनार्हः । न च प्रतियोगिमति सर्वत्र ध्वंसावश्यंभावः । आश्रयनाशजन्यनाशे व्यभिचारात् । ननु, बुद्धेः कर्तृत्वादिकं न बन्धः । किन्त्वात्मनो मिथ्याकर्तृत्वादिकमिति कल्पना मिथ्यात्वसिद्ध्यधीना, मिथ्यात्वसिद्धिश्चोक्तकल्पनाधीनेत्यन्योन्याश्रयः, तत्राह—**आरोपितत्वेति** । बुद्धिर्यदि बन्धस्याश्रयः स्यात् तदा मोक्षस्यापि स्यात् इति त्वयोक्ते तर्के विपर्ययानुमानमस्मदभिमतमिति समाधानं कर्तृत्वादेरित्यादिनोक्तम् । न तु मिथ्याभूतस्य बन्धकल्पनया किञ्चित् साधितमिति भावः । **स्वाभाविकेति** । तादात्म्यविरोधीत्यर्थः । भेदस्येव तादात्म्यस्यापि सत्त्वेनेति यावत् । एतेनोपहितचिन्निष्ठकर्तृत्वादेश्शुद्धाभिन्ननिष्ठत्वेन । **जातेष्ट्यादीति** । ननु, यत्राप्रयोक्तृगततया शास्त्रेणैव फलमुक्तं, तत्रोक्तन्यायो न प्रवर्तते । सन्देहाभावात् । किं त्वन्यत्रेति चेत्, तर्हि मोक्षस्याविद्यातत्कार्योच्छेदस्य प्रयोक्तृनिष्ठत्वासम्भवात् तत्रापि नोक्तन्यायप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु, मोक्षो न शास्त्रफलम् । यत्फलसाधनत्वे शास्त्रतात्पर्यं, तदेव हि तत् । ज्ञाने मोक्षसाधनत्वं तु लोकसिद्धमित्यादि बोध्यम् । एवं हि संयुक्तसमवायादिनेति छेदः । एवंशब्देन तु फलमित्यस्य पूर्वोक्तस्य परामर्शः । हि यतः । कर्मान्तरस्येति शेषः । तथा च यतः जातेष्ट्यादिभिन्नकर्मणः फलं स्वाश्रयसंयुक्तसमवायादिना कर्तरि न जायते । अतः तादृगित्यादिकं न च वाच्यमिति पूर्वेणान्वयः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । प्रयोक्तर्येव फलस्य न्यायसिद्धतया पित्रन्यस्य तदापादनासम्भवात् । पित्रन्यस्य पुत्रस्य । स्यात् भवत्येव । **अन्याश्रीयत्वेति** । पुत्रगतं फलं शास्त्रेण बोध्यम् । कार्यकारणयोस्सामानाधिकरण्यं तु शास्त्राबोधितमपि विकल्प्यमानं पितरीव पुत्रेऽपि सम्भवति। कार्यस्य कारणस्य वा परम्परासम्बन्ध इत्यस्याविनिगम्यात् । तथा च प्रयोक्तर्येवेति नियमः भग्न एव । **न च प्रयोक्तरीत्युच्यते** । न तु प्रयोक्तर्येवेति वाच्यम् । ऋत्विजां फलसम्बन्धवारणाय

प्रयोक्तयैवेत्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । **पित्रर्थपुत्रेति** । सुखादियोगित्वेन पितुरिच्छाविषयपुत्रेत्यर्थः । तेन पित्रा । तदुद्देशात् पुत्रगतत्वेन फलस्य काम्यत्वात् । यथा ग्रामादेः स्वनिष्ठत्वाभावेऽपि स्वसुखसाधनत्वेन गृहीतं यत् स्वत्वादिकं, तद्वत्त्वेनेष्टत्वं, तथा पुत्रपूतत्वादेः स्वसुखप्रयोजकत्वेनेष्टतेति भावः । आत्मा शुद्धात्मा । अन्तःकरणार्थः शुद्धान्तःकरणार्थः । सुखस्फुरणं भवतु । सुखस्य भवतु स्फुरणम् । स्फुरणं निर्दुःखं भवत्वितीच्छानुभवात् पुत्रादिवदात्माप्यन्तःकरणार्थ एवेति यद्यपीत्यनेन सूचितम् । अहमर्थगततया तथापि, तथाप्यहमर्थगततया । आत्मन्यपि फले मोक्षरूपकेवलात्मगतेऽपि फले । उद्देश्यगतत्वानपायात् अन्तःकरणार्थाहमर्थाभिन्नात्मगतत्वानपायात् । 'कर्ता विज्ञानात्मे'ति प्रश्नोपनिषत् । आनन्दभुगिति । 'विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत' ॥ इति गौडपादोक्तमाण्डूक्यवाक्यम् । उपलब्धि प्रतीतिम् । तथा च शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मेत्यादावप्युपलब्धिपूर्वककर्मसूपलब्धिद्वारकमनसः करणत्वमुक्तमिति भावः । **एतद्वाक्येति** । एतदर्थकं यत् 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते' इत्यादिवाक्यं तदित्यर्थः । **समानेति** । उक्तवाक्यशेषे सत्यपि 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात् पुरुष' इत्यादावन्नपदं न ब्रह्मार्थकम् । अनन्वयापत्तेः । एवं 'विज्ञानं ब्रह्म चे'त्यादिशेषे सत्यपि 'विज्ञानं यज्ञ'मित्यादौ विज्ञानपदं न ब्रह्मार्थकम् । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादौ प्रकृतं ब्रह्म हि विज्ञानादावुपास्यमुच्यते । तच्च शुद्धमेवेति न कर्तृत्वान्वययोग्यमिति भावः । **बाधकाभावादिति** । पञ्चैते तस्य हेतव' इति पूर्ववाक्ये क्रियासामान्ये आत्मान्यपञ्चानामेव हेतुत्वमित्युक्त्वा एवं सति केवल कर्तृत्वादिशून्यमात्मान तु यः कर्त्तार पश्यति स दुर्मतिरित्यर्थस्य स्फुटमुक्तत्वेनाहङ्कारविमूढत्वस्य कर्ताहमिति बुद्धौ हेतुतयोक्तत्वेन चास्वातन्त्र्यं नार्थ इति भावः । **इव शब्द इति** । 'इवोपमायामल्पत्वे' इत्यादिकोशात् आभासत्वरूपाल्पत्वेन कर्तृत्वादिबोधक इति शेषः । **उपचरितेति** । प्राणसंवादवाक्ये मनउत्क्रमणे कर्तृत्वादिवचनं वपोत्खननवाक्यवत् गौणार्थकम् । 'मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाचे'त्यादेर्बाधितार्थकत्वात् परममुक्तावपि । कर्तृत्वं तु जीवन्मुक्तस्य मनस्स्थितावेव । विज्ञानात्मना कर्तृत्वं तु बुद्धितादात्म्यात् । प्राज्ञस्यानन्दभुक्त्वं चानन्दानुभवस्याश्रयत्वमनुकूलव्यापारवत्त्वं वा मनोलयेऽप्यस्ति । कृतेरेव मनोमात्रनिष्ठत्वात् । **श्रुतीति** । केवलो निर्गुणः' 'कूटस्थोऽद्वितीय' इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । **धर्मत्वाभावेनेति** । धर्माभावत्वविशिष्टरूपेण धर्मत्वस्य कल्पितत्वेन धर्माभावसाधारणधर्मसामान्यस्याभावबोधनद्वारोक्तश्रुतेरखण्डबोधकत्वेनाव्याहतिरिति भावः ।

सामान्येति । परिणामसामान्येत्यर्थः । **विशेषेति** । द्रव्यान्तरादिरूपेण परिणामेत्यर्थः । ननूक्तात्मस्वरूपा सत्ता न धात्वर्थः । मायावच्छिन्नचित्त्वेनाबाध्यत्वेन वा धातुशक्यतावच्छेदकेन उपहिता सत्ता शुद्धात्मन्यस्त्येव । तत्राह—**क्रियापदस्येति** । **अदर्शनमिति** । अन्वयव्यतिरेकदर्शनेन मनसः कर्तृत्वाद्युपादानत्वमेव कल्प्यते । कार्याश्रयनिष्ठत्वेनान्तरङ्गत्वात् । न तु निमित्तत्वम् । आत्मा तु कार्यमात्रे विवर्तोपादानमेव । परेणापि ज्ञेयस्य ज्ञानसम्बन्धो वाच्य एव । तथा मनः निमित्तम् । आत्मा वा उपादानम् । इति परेण वाच्यम् । मया तु मन उपादानमेवोच्यते । परस्य ज्ञानज्ञेयसम्बन्धवत् मम दृश्यात्मनोः सम्बन्ध इति मे लाघवमिति भावः । दृष्टिसृष्टिपक्षे तेन प्रमात्रा अज्ञाततत्प्राणादेरसम्भवेऽपि पक्षान्तरे तत्सम्भवतीत्याशयेनाह—**यद्वेति** । **अन्यपरेति** । 'देवा परमात्मानं भूरित्युपासाञ्चक्रुः । तस्माद्धैवैतर्हि सुप्तः पुरुषो भूर्भूरित्येव प्रश्वसिती'ति श्रुतौ तस्मादित्यादि उपासनास्तुतिपरमित्यर्थः । **उपचरितेति** । उपलब्धौ मनसः करणत्वेऽपि सङ्कल्पादौ तदभावात् मनःपदं मनोगतायाः सङ्कल्पादिसामग्र्या बोधकम् । वस्तुतः उक्तसामग्र्युपहितरूपेण मनस एव करणत्वं प्रकृतेऽर्थः । सामग्र्याः करणघटितत्वात् । अत एव 'मनसैव मनो जये'दित्यादावपि नानुपपत्तिः । **फलान्वयित्वादिति** । यो यत्फलवान्, स तत्साधनकृतिमानिति व्याप्तिर्बोध्या । **अनारोपितेति** । धर्मिसमसत्ताकेत्यर्थः । **द्वितीयेऽपि साध्याप्रसिद्धिरिति** । आत्मसमसत्ताकसम्बन्धनिवेशे अप्रसिद्धिः । धर्मिसमसत्ताकतन्निवेशे सिद्धसाधनम् । अहमर्थरूपधर्मिसमसत्ताकत्वस्य सिद्धत्वादिति भाव. ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां कर्तृत्वाद्यध्यासोपपत्तिः ॥

चिदंशे अज्ञानोपहितचिति । ननु, तथापि शुद्धात्मैक्याध्यासे न प्रमाणम् । तत्राह—**तथा चेति** । उपहितात्मैक्याध्यासादुपहिते शुद्धस्यानुस्यूतत्वेन भानादुपहितनिष्ठ शुद्धतादात्म्यं देहादावारोप्यत इति भाव । **समानेति** । 'ब्राह्मणस्याक्षि काण'मित्यादौ ब्राह्मणभेदविशिष्टे अक्षणि काणत्वादिकं विशेणम् । न तु काणत्वादिविशिष्टे ब्राह्मणभेद । अक्षित्वविशिष्टस्य तु ब्राह्मणत्वविशिष्टे अध्यासो नास्त्येव । ब्राह्मणदेहो न काणः । 'काणं चक्षुर्न ब्राह्मण'इति धीस्तु काणो ब्राह्मण इति बुद्धौ न विरोधिनी । काणभेदाद्यंशे हि देहत्वादिकं विशेष्यतावच्छेदकम् । ब्राह्मणत्वादिकं तु तद्विशिष्टे विशेषणमिति भावः । सत्त्वेऽपि स्वाश्रयसत्यत्वेऽपि । **प्रागेवेति** । स्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वं प्रपञ्चे साध्यते । तेन प्रातीतिकात्यन्ताभावमादाय न सिद्धसाधनम् । तथा च मिथ्यात्वघटकात्यन्ताभावोऽधिष्ठानरूपस्तात्त्वि-

कोऽधिष्ठानान्यो व्यावहारिको वेत्यादिकं प्रतिपन्नोपाधीत्यादिमिथ्यात्वलक्षणे उक्तम् । तत्त्वेन तद्देशकालवृत्तित्वेन । उपस्थिताद्देवदत्तादभेदभ्रमस्य सोऽयमित्याकारकस्य यज्ञदत्ते दर्शनात् । भेदयुतः अभेदान्यसंसर्गयुक्तः । विशिष्टं न विशेषणविशेष्याभ्यामतिरिक्तम् । तथा चोभयपर्याप्तत्वेऽपि योग्यवृत्तित्वान्मनुष्यवृत्तित्वादिकं चक्षुषा गृह्यतामिति शङ्कते—**न चेति** । ननु, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष एवालम्बनीयः । केवलात्मन एव चक्षुराद्ययोग्यत्वेन देहविशिष्टस्य तद्योग्यतासम्भवात् । तत्राह—**तवेति** । **आत्मन इति** । देहादिविशिष्टात्मनोऽपीत्यर्थः । मन्मते सद्रूपस्यात्मनश्चक्षुरादिवेद्यत्वाद्देहविशिष्टरूपेणापि तत् सम्भवति । परं तु वक्ष्यमाणरीत्यात्मनि कल्पिततादात्म्यान्यस्य देहवैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् गौरोऽहमित्यादौ देहैक्याध्यासस्यावश्यकत्वाच्च । देहस्यैव मनुष्यत्वादिकं स्वाभाविकमुच्यते । त्वन्मते तु पार्थिवाद्यणोरिवात्मनोऽपि विशिष्टरूपेणापि चक्षुराद्ययोग्यत्वं विशिष्टपरमाणुं पश्यामीत्यस्येव विशिष्टात्मानं पश्यामीत्यस्यापि प्रत्ययस्याभावादिति भावः । ननु, ब्राह्मणात्मानं पश्यामीति धीरस्त्येव । अथवा आत्मत्वं न विशिष्टवृत्तीति नोक्तधीः स्वीक्रियते । ब्राह्मणत्वादिमात्रस्य तु विशिष्टात्मनि प्रत्यक्षमस्त्येव । विशिष्टपरमाणौ तु विजातीयचक्षुस्संयोगे मानाभावेन नोक्तप्रत्ययापत्तिरिति चेन्न । तादृशप्रत्यये विषयस्यापि ब्राह्मणत्वादेरात्मनिष्ठत्वे मानाभावात् विजातीयचक्षुस्संयोगानामनन्तानामात्मनि कल्पने गौरवात् । अथ ब्राह्मणत्वादिकमणावप्यात्मनि साक्षिवेद्यं सुखादिवत् । परकीयात्मनि तु लिङ्गादिगम्यमिति चेन्न । गौरत्वादेरपि तथात्वापत्तेः । एतेन कर्तृत्वादेरिव ब्राह्मणत्वादेरपि द्वयस्य त्वया वाच्यत्वेनात्मन्येव ब्राह्मणत्वादिकं स्वीक्रियताम् । न तु देह इति परास्तम् । स्वदेहे उक्तधीरापाद्यते, परदेहे वा । नान्त्यः । इष्टत्वात् । चक्षुषा दृश्यमानो अवयवी ब्राह्मण इतिवदयं देहो ब्राह्मण इत्यस्यापि सम्भवादित्यभिप्रेत्य नाद्योऽपीत्याह—**अहन्त्वेति** । दोषस्य अहं ब्राह्मण इत्यादिभ्रमजन्यवासनादेः । **प्रतिबन्धकत्वेति** । वस्तुतो देहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो भेदः, तदवच्छेदकतया गृहीतस्याहन्त्वादेः ब्राह्मणत्वाद्यवच्छेदेन भ्रमो देहत्वावच्छेदेन ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नभेदभ्रमेण सहितो न ब्राह्मणत्वादिप्रतिबन्धकतया क्लृप्तः । तत्सामग्रीत्वेन वासनादेरपि तत्प्रतिबन्धकत्वं क्लृप्तमेव । देहत्वानवच्छिन्नदेहावेशिष्टविशेष्यताकं ब्राह्मणोऽयमित्यादिप्रत्यक्षं तु उक्तज्ञानाप्रतिबध्यं जायत एव । न च देहो न ब्राह्मण इति धीरेव देहो ब्राह्मण इति धीसामग्र्या प्रतिबध्यतामिति वाच्यम् । दोषघटितसामग्र्या बलवत्त्वेन क्लृप्तत्वात् ।

आवश्यकत्वादिति । तथा च देहस्यैन्द्रियकत्वेन ब्राह्मणत्वादेरपि तत्सिद्धेर्वि-शिष्टात्मन्यनन्तेन्द्रियसंयोगकल्पने गौरवमिति भावः । औपचारिकः आत्मनि कृ-शादिदेहस्वामित्वविषयकः । **एवं सतीति** । आत्मनि गौरत्वाद्यवच्छिन्नभेदधी-व्याप्ये उक्तौपचारिकत्वे सतीत्यर्थः । **देहादिभिन्नेति** । गौरत्वाद्यवच्छिन्नभिन्ने-त्यर्थः । ननु, आत्मा देहो नेति बुद्धेस्त्वयापि स्वीकारात् तादृशभेदेनात्मनि गौरत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुमितिसम्भवात् त्वन्मतेऽप्युक्तश्रुतिरनुवादिका । तत्राह—**मम देह इति** । तथा चाहं गौर इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या मम देह इत्यस्यौप-चारिकत्वसम्भवेन गौरत्वाद्यवच्छिन्नभेदनिश्चयः । किं च मम देह इति धीरहं देह इति ज्ञानस्यौपचारिकत्वं साधयति । न त्वहं गौर इत्यस्य । भिन्नाभ्यां रू-पाभ्यां भेदाभेदयोस्सम्भवात् । **व्याप्त्यनुभव इति** । व्याप्त्यनुभवकाल इत्यर्थः । **दृष्टान्तज्ञानेति** । देहत्वावच्छिन्नभेदविषयकदृष्टान्तज्ञानेत्यर्थः । **विरुद्धधर्मेति** । यत् यदनुवृत्तं, तत् तदननुवृत्तभिन्नमिति व्याप्त्या आत्मनि तद्देहानुवृत्तत्वेन हेतुना तद्देहाननुवृत्तदेहभेदानुमितिरित्यर्थः । **व्यावर्तकसाक्षात्कारस्येति** । भेदसाक्षात्कारव्याप्यभेदकसाक्षात्कारस्य । ननु, भेदस्यासाक्षात्कारेऽपि भेदक साक्षात्कार एव विरोध्यस्तु । तत्राह—**एक्यारोपणेति** । यद्यपि देहा-न्तरानुवृत्तत्वं विद्यमानदेहभेदव्याप्यत्वेन गृहीतं, तथाप्यात्मनि तद्धीर्नापरोक्षेति विद्यमानदेहाभेदारोपाविरोधिनीति भाव । ननु, भेदके प्रत्यक्षे भेदोऽपि प्रत्यक्षो-ऽस्तु । सामग्रीसत्त्वादित्याशङ्क्याभेदप्रत्यक्षहेतुदोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् सामग्र्य-भावं सदृष्टान्तमाह—**नीलेति** । दोषप्राबल्यात् रात्रिकालरूपदोषस्य भेदधीप्र-तिबन्धकत्वरूपात् प्राबल्यात् । तथा भेदाप्रत्यक्षम् । **दोषेति** । वासनावि-शेषेत्यर्थः । शङ्खो न पीत इत्यनुमितिसत्त्वेऽपि पित्तादिदोषेण तादृशप्रत्यक्ष-प्रतिबन्धकेन शङ्ख पीत इत्यादिप्रत्यक्षोत्पत्तिदर्शनेन भेदस्य परोक्षधीसत्त्वेऽपि वासनादिदोषादभेदप्रत्यक्षमिति भावः । अनियोज्यतया अप्रवर्तनीयतया । नि-युञ्जाना प्रवर्तयन्ती । **अतिप्रसङ्गादिति** । इन्द्रियेषु सर्वात्मसंयोगादिसम्बन्ध-सत्त्वादित्यादिः । अत एव धर्मकस्य तादात्म्यस्याध्यासिकत्वादेव । तत्प्रयत्न-जन्यक्रिया घटादावपीति साक्षादित्युक्तम् । **स्वत्वसहितामिति** । सति स्वा-मिनीत्यादिः । असति स्वामिनि तु तस्यैव स्वत्वकारणस्याभावात् स्वत्वासहित-मेवोत्पाद्यते । अत एव पुत्रोत्पत्तेः प्राङ्मृतस्यादृष्टेन जनिते पुत्रे स्वत्वास-म्भवात् स्वत्वमात्रं न फलम् । किं तु पुत्रादिकमपीति भावः प्रस्तुतः पु-त्रादौ पित्रादेः स्वत्वं प्रति पुत्रादेरेव हेतुत्वम् । न त्वदृष्ट । न हि

स्वत्वविशिष्टं पुत्रादिकं फलत्वेन विधिर्बोधयति । **गोभिरित्यादि** । गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमरसं श्रीणीतेत्यर्थः । यद्यप्ययं मन्त्रः पयसा श्रीणीतेति विधिविहितश्रपणप्रकाशकः, तथापि वाक्यशेषविधयोक्तविधिस्थपयःपदे गोपयोलक्षणायां प्रमाणमिति भावः । आदिपदात् 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादौ ऋगादिपदे ऋग्वेदादिलक्षणेति बोध्यम् । वस्तुतो ब्राह्मणत्वादिविशिष्टे ब्राह्मणादिपदस्य शक्तिः । ब्राह्मणत्वादिवैशिष्ट्यं च देह इव आत्मन्यपि व्यावहारिकत्वात् शक्यशरीरे प्रविष्टमाजानिकव्यवहारस्य शक्तिग्राहकस्योभयत्र तुल्यत्वादुभयोरेकत्वेन व्यवहाकारले निश्चयाच्च । तथा च क्व लक्षणादोष इति ध्येयम् । स्वीयत्वाद्यप्रतिसन्धाननिबन्धनस्य स्वीयत्वादिबुद्ध्यप्रयुक्तत्वयोग्यस्य पुत्रमित्रादौ स्वीयत्वादिबुद्ध्या तत्साकल्यादिधर्माणां स्वस्मिन्नध्यासात् सकलत्वादिना पुत्रादेरपि स्वस्मिन्नध्यासोऽप्रतिबिम्बरूपे धर्माध्यासे सति धर्म्यध्यासनियमात् । तथा च ब्राह्मणमित्रादेरपि सकलत्वादिनैव शूद्रादौ तादात्म्याध्यासः । न तु ब्राह्मणत्वादिनेति । ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्याध्यासः । स्वीयत्वादिबुद्ध्यप्रयुक्तत्वयोग्य इति भावः । प्रयोजकतया उक्तश्रुतिविषयत्वेन नियोज्यप्रयोजकतया । **कादाचित्कस्येति** । 'न शूद्रयाजिनः श्राद्धे भोजनीया' इत्यादौ कदाचित् शूद्रयाज्यादौ शूद्रयाज्यादिपदस्येव कदाचित् ब्राह्मणदेहतादात्म्याध्यासवति ब्राह्मणादिपदप्रयोग इति भावः । वस्तुतो हननस्य सुषुप्तपुरुषे कृतस्यापि प्रबुद्धनदीयदेहप्राणवियोगानुकूलव्यापारत्वात् । प्रबुद्धतादशायां च ब्राह्मणोऽहमित्यध्यासानियमेऽपि ब्राह्मणदेहप्राणवियोगानुकूलव्यापाररूपस्य ब्राह्मणहननस्य सम्भवात् 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादेः सुषुप्तब्राह्मणहनननिषेधकत्वमव्याहतम् । एवं जीवन्मुक्तशरीरादावपि हनननिषेधश्रुतिविषयत्वमिति ध्येयम् । **आवरणशक्तिनिबन्धनेति** । पूर्णानन्दो नास्ति न भातीत्यादिरूपेति शेषः । **निबन्धनेति** । प्रारब्धकर्माधीनब्राह्मण्यादिति शेषः । **प्रसङ्ग इति** । तथा च ब्राह्मण्याभावस्यैतानधिकारप्रयोजकत्वे हननादिनिषेधाविषयत्वेऽपि सप्रयोजकस्स्यादिति भावः । **न तु ब्राह्मण्येति** । वस्तुस्थितिरियमुक्ता । ब्राह्मण्याभावस्यानधिकारप्रयोजकत्वेऽपि निषेधाविषयत्वे तस्य कादाचित्कस्य प्रयोजकत्वं सुषुप्तौ हननादेः शिष्टविगीतस्येव बाधकत्वादिति ध्येयम् । **तथा चोक्तमिति** । विधिनिषेधश्रुतिस्थब्राह्मणादिपदमुक्तरीत्याध्यासार्थकमुक्तं चेत्यर्थः । प्रमातृत्वादित्यादिना ज्ञातृत्वादिग्रहणम् । अध्यासे देहेन्द्रियादिष्वहम्ममाभिमाने । **प्रयोजकत्वेनेति** । सुषुप्तावित्यादि निरस्तमिति योजना । **तदभाव**

इति । यद्यपि ज्ञातृत्वं सुषुप्तावविद्यावृत्तिरूपं न देहेन्द्रियाध्यासापेक्षम् । अविद्याध्यासस्तु सुषुप्तावस्त्येव । एवं घटादिप्रमाकालेऽपि मनुष्योऽहमित्यादिसाक्षिरूपाध्यासोऽस्त्येव । अन्यथा नाहं मनुष्य इत्यादिज्ञानापत्तेः । न च प्रयोजनाभावान्नाभिलप्यते, तथापि समाधानप्राचुर्यज्ञापनाय कादाचित्काध्यासप्रयोजकत्वमुक्तम् । 'आत्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वाणि प्रमाणानि प्रवर्तन्ते देहेन्द्रियादावहम्ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः' इत्यादिभाष्यार्थं संक्षेपेणाह—**प्रमातृत्वादिकमध्यासेति** । **प्रत्यक्षेणेति** । ऐक्यप्रत्यक्षरूपविरोध्यभावादित्यादिः । **अशक्यत्वादिति** । ननु, प्रपञ्चे सत्त्वेन प्रत्यक्षे सत्यपि सिद्धान्ते मिथ्यात्वानुमानमिव भेदप्रत्यक्षे सत्यपि ऐक्य चार्वाकादिभिरनुमेयम् । तत्राह—**अत एवेति** । मिथ्यात्वव्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानेन सतर्केण प्रपञ्चे सत्त्वज्ञानमाभासीकृत्य मिथ्यात्वं यथा अस्माभिरनुमीयते, तथैक्यव्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानेन सतर्केण भेदप्रत्यक्षमाभासीकृत्य न तेषामैक्यानुमानमम्भव उक्तव्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानेऽपि अयमहं स्थूलो गौर इति स्वाभाविकव्यवहारदर्शनात् । परं तु नाहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षाभावादहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षसम्भवात्तेषामैक्यव्यवहार इति भावः । कुसमयस्य देहात्मैक्यबोधकत्वेन कुत्सितशास्त्रस्य । **अनवकाशादिति** । श्रुतिस्मृती विना प्रत्यक्षविरुद्धे शास्त्रे आस्तिकानामविश्वासात्तत्राप्तार्थनिषेधकत्वं न श्रुतेर्युक्तमिति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां देहात्मैक्याध्याससिद्धिः ॥

तस्यां स्वप्रयुक्ताध्याससहितायामविद्यायाम् । तेन रूप्याद्यनिर्वाच्यत्वस्यापि समर्थनमग्रे सङ्गच्छते । **अशक्यत्वादिति** । निरुक्तिरूपफलसत्त्वे तत्कारणज्ञानादिकमावश्यकमिति भावः । अर्थे तन्निमित्तत्व तत्कारणधीविषयत्वं तत्कारणत्वं वा । आद्ये आह—**अत एव न तृतीय इति** । द्वितीय आह—**अर्थस्येति** । प्रतिपन्नोपाधौ स्वाधिकरणे बाध्यत्वं वर्तमानाभावप्रतियोगित्वम् । इत्यादीत्यनेन पूर्वोक्तज्ञाननिवर्त्यत्वादिसङ्ग्रहः । सिद्धसाधनम् उक्तलक्षणमिष्टम् । सत्त्वासत्त्वाभ्यां सदसत्त्वेन च विचारासहत्वं सत्त्वादेरत्यन्ताभाववत्त्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तत्रापि सत्त्वादेस्सामान्याभावनिवेशात् किञ्चिन्निष्ठसत्त्वादेरभावमादाय न दोष इत्याशयेनाह—**एवञ्चेति** । सत्त्वासत्त्वयोर्मिथो विरहरूपत्वं नास्तीति मिथ्यात्वानुमाने उक्तम् । तथापि तयोस्तदङ्गीकृत्य समाधत्ते—**पराभिमतेति** । **इष्टापत्तिः** इष्टसंपत्तिः । **न व्याहतिरिति** । पराभ्युपगतयोस्सत्त्वासत्त्वयोरभावावसत्त्वसत्त्वरूपौ न लक्षणे विवक्ष्येते । किं त्वतात्त्विकत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणौ व्याप्य-

वृत्ती । अतो न व्याहतिरिति भावः । कथं किमर्थम् । अतात्त्विकयोस्तद-भावयोस्तदधिकरणे ममापीष्टत्वात्तदुक्तिस्ते व्यर्थेति भावः । न सा व्यर्था । तादृ-शाभावयोः प्रतियोगिसमसत्ताकयोरेव निवेशेन स्वान्यूनसत्ताकस्य स्वसमानाधि-करणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य सत्त्वादौ ज्ञापकत्वादित्याश-येनाह—**तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वेति** । प्रपञ्चसत्त्वादिमिथ्यात्वेत्यर्थः । ननु, त्वन्मते प्रपञ्चे सत्त्वाद्यभावस्य तात्त्विकत्वमेव युक्तम् । अन्यथा सत्त्वादेस्तत्र तात्त्विकतापत्तेः । तत्राह—**स्वरूपतो दुर्निरूपस्येति** । मिथ्याभूतस्येत्यर्थः । किञ्चिदपि सत्त्वादिकमधिष्ठानान्यरूपम् । **दुर्निरूपत्वेति** । मिथ्यात्वेत्यर्थः । अनिर्वाच्यत्वे अनिर्वाच्यत्वपदार्थत्वे । **नानिर्वाच्योऽपीति** । न सन्नासन्नस-दसन्नित्यादिः । तत्क्षयः अविद्यानाशः । **सत्त्वादिवदिति** । प्रपञ्चेत्यादिः । तदुक्त्ययोगः प्रमाणोक्तेरयुक्तता । स्वीकारः स्वीकारापत्ति । **युज्यते इति** । अविद्यानाशस्य मुक्तित्वमते नानिर्वाच्यत्वं सम्भवति । अनिर्वाच्यस्य ज्ञाननि-वर्त्यत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्य मिथ्यात्वलक्षणस्य तत्राव्या-प्त्यापत्तेः । तेन तद्व्यावृत्तये विशेषणमावश्यकमिति भावः । ज्ञापकमात्रोक्तिः व्यावहारिकसत्त्वाद्यभावस्यानुमानाद्युक्तिः । तदंशे व्यावहारिकसत्त्वाभावाद्यंशे । असाधारण्यतः प्रपञ्चस्सन्नेव असन्नेव वा इत्येवंरूपेण न स्यादिति सत्त्वादे-स्तदभावस्य चातात्त्विकत्वे सत्त्वादिधीर्भ्रान्तिः तदभावधीर्बाध इति व्यवस्था न स्यात् । अतात्त्विकस्य तात्त्विकाभावधीर्बाध इत्याभिमानः । अतात्त्विकत्वा-त् सत्त्वाद्यतात्त्विकत्वात् । सत्त्वप्रतिषेधस्य सत्त्वादिप्रतिषेधरूपस्य । सत्त्वस्य। सत्त्वादेः । अतात्त्विकत्वाच्च अतात्त्विकत्वादेव । तदुपपत्तेः सत्त्वादिबा-धोपपत्तेः । तात्त्विकाभावधीत्वं बाधत्वे तन्त्र नेत्यर्थः । **उभयेति** । निषेधद्व-येत्यर्थः । **उभयतात्त्विकत्ववदिति** । एकधर्मिणीत्यादिः । मिथो विरुद्धयोरे-कधर्मिणि तात्त्विकतयेवातात्त्विकतयापि स्थितिर्विरुद्धेति भावः । **नियामकेति** । उक्तनियमग्राहकतर्केत्यर्थः । प्रतियोगिसमवायिन्यत्यन्ताभावास्वीकारमते कपाला-दौ भाविघटादेस्तदभावस्य च अतात्त्विकस्य च अत्रेदानीं घटो नवेति संशय-दर्शनात् प्रतियोगितदभावयोरतात्त्विकयोरेकत्र सत्त्वं न विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम्। सत्त्वमबाध्यत्वमित्यादि विवेचितमिदं मिथ्यात्वानुमाने । **ध्वंसानुपलक्षितेत्यादि** । ध्वंसाप्रतियोगिवृत्तित्वविशिष्टसत्तायोगित्वं नित्यत्वम् । ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्ववि-शिष्टसत्तायोगित्वमनित्यत्वम् । तयोस्सामान्यादावभाववदित्यर्थः । उत्तरावधिरा-हित्यं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । भावान्यनिवृत्तिमत्त्वं भावान्या या निवृत्तिः तत्स-

तियोगित्वम्। आहुः अस्मदाचार्याः। **न चैवमिति**। एवं कल्पितस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरभावस्वीकारे। तात्त्विकानित्यत्वाभावेऽपि तात्त्विकत्वेनानित्यत्वस्याभावसत्त्वेऽपि। **कल्पितत्वहेतोरित्यादि**। कल्पितत्वहेतुना धर्मसामान्यस्य तात्त्विकत्वेनाभावस्साध्यः। तथा च कल्पितत्वहेतोः स्वविषयस्य धर्माभावरूपधर्मस्य तात्त्विकत्वेनाभावग्राहिकानुमितिः। अतस्तस्याः स्वस्मिन् स्वोपजीव्यपरामर्शे चाप्रामाण्यसंपादकत्वेन व्याघात इति भावः। तात्त्विकं प्रामाण्यं स्वस्मिन् स्वोपजीव्ये च नास्त्येव। किं तु व्यावहारिकम्। अतो न व्याघात इत्याशयेनाह—**अतात्त्विकहेत्विति**। तात्त्विकधर्माभावस्य तात्त्विकत्वेन धर्माभावस्य। व्यावहारिकवास्तवरूपाभावस्य धर्मस्य वास्तवत्वेन व्यावहारिकस्याभावस्य। **धर्मिसमानसत्ताकेति**। व्यावहारिकेत्यर्थः। मन्मते हेत्वाद्यभावस्य सार्वत्रिकत्वाद्व्यावहारिको हेत्वादिमद्भेद एवासिद्ध्यादिरिति भावः। **कल्पितत्वमेवेति**। बाधितसत्त्वासत्त्वोभयकत्वरूपवक्ष्यमाणमिथ्यात्वमेवेत्यर्थः। एतेन दुर्निरूपत्वहेतुकत्वस्य धर्माभावानुमानस्य सम्भवेन। **वैलक्षण्यावास्तवत्वेत्यादि**। सदसत्त्वाभ्यां दुर्निरूपत्वं स्वाधिकरणस्यावास्तवत्वसाधकम्। न तु स्वसमानाधिकरणस्य सदसद्वैलक्षण्यादिधर्मस्येत्यभिमानः। **हेतुरिति**। धर्मविशिष्टो धर्मी बाध्यः, दुर्निरूपत्वादित्यनुमानात् विशिष्टस्य साध्यतासिद्धिः। अथवा धर्मी बाध्यः, अबाध्यत्वेन धर्मस्याभाववांश्च। दुर्निरूपत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः। वस्तुतो धर्मिणां धर्माणां चोक्तदुर्निरूपत्वस्याविशेषेण सिद्ध्या तेन बाध्यत्वसिद्धिरित्यपि सम्भवति। **तात्त्विकदृश्यत्वादीत्यादि**। दृश्यत्वादेस्तात्त्विकत्वेनाभावस्येत्यर्थः। **तार्किकेत्यादि**। प्रमाणसिद्धत्वांशे दृष्टान्तः। **तदिति**। विधिसमुच्चयातात्त्विकत्वमित्यर्थः। **अतिव्याप्तिरिति**। भावरूपधर्माभावेऽप्यभावरूपधर्मसत्त्वादिति शेषः। कथञ्चिदिति यदुक्तं तत् स्फुटयति—**निर्विशेषेति**। सत्त्वाभावो ब्रह्मणि विद्यमानोऽपि मिथ्यात्वान्नास्तीत्याह—**ब्रह्मणि सत्त्ववदिति**। तथा च वक्ष्यमाणरीत्या धर्मिसमसत्ताकात्यन्ताभावो लक्षणमनतिव्याप्तमिति भावः। समाधत्ते—**विशेषस्येति**। विशेषसामान्यस्येत्यर्थः। तदभावासत्त्वेन विशेषाभावरूपविशेषस्याप्यसत्त्वेन तत्सत्त्वाभावेन। व्याघाताभावात् निर्विशेषत्वस्यासत्त्वेन यो व्याघातः, तस्यासत्त्वात्। विशेषतदभावयोरेकत्र कल्पितत्वे दृष्टान्तमाह—**स्वप्नेति**। अत एव ब्रह्मणि सत्त्वाभावादेर्विद्यमानस्याप्यभावादेव। तदत्यन्ताभावः धर्मिसमसत्ताकः तदत्यन्ताभावः। आवश्यकः ब्रह्मण्यावश्यकः। एवं धर्मिसमसत्ताकत्वविशेषणावश्यकत्वे। **निष्पन्नत्वादिति**। न च सत्त्वाद्यभावत्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। तद्व्यक्तित्वेनोक्ताभावस्य लक्षणत्वात्। **अस्मिन्मते ल-**

क्षणवाक्यस्येतरव्यावृत्ताखण्डार्थकत्वे प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन वैयर्थ्यशङ्काविरहाच्च । अधस्तात् मिथ्यात्वानुमाने । **कस्य चिदिति** । आकाशादिपदस्यापि शुद्धे शक्तिर्न सर्वसम्मतेति भावः । यद्यपि विशिष्टवाचकस्य शुद्धेऽपि शक्तिरेव, तथापि विशिष्टबोधकत्वस्यौत्सर्गिकस्य बाधेन लक्षणेति व्यपदेश इति पूर्वोक्तमिह बोध्यम् । इष्टत्वात् लक्षणत्वेनेष्टत्वात् । **बाधबोध्यत्वेति** । यादृशविषयकत्वेन ज्ञानस्य भ्रममूलभूताज्ञाननाशकता, तादृशत्वाभावात् । **वक्तुमशक्यत्वादिति** । धूमप्रागभावे धूमत्वमिव बाध्यतात्वं नान्यवैयर्थ्यसम्पादकमिति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अनिर्वाच्यत्वलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षेत्यादि । अभावस्य प्रत्यक्षत्ववादिनं प्रति प्रत्यक्षेत्युक्तम् । तस्यानुपलब्धत्ववादिन प्रति त्वभावघटितमिथ्यात्वेऽनुपलब्ध्यनुमानाद्येव मानं बोध्यम् । **ख्यायमानेति** । प्रत्यक्षेत्यर्थः । **न प्रसङ्गेति** । सत्यपदस्यासत्त्वाभाववदर्थकत्वे लक्षणापत्तिः । अबाध्य एव तस्य रूढत्वात् । असत्पदस्य सदन्यार्थकत्वे तु न लक्षणेत्यपि बोध्यम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्त्वाभावसमानाधिकरणस्यासत्त्वाभावस्य सदसत्त्वरहितत्वांशे विशेषणस्याप्रसिद्धिः । समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी मिथस्समानाधिकरणौ यौ अत्यन्ताभावौ, तयोः प्रतियोगिनी । धर्मत्वात् धर्मद्वयत्वात् । असत्त्वानधिकरणानिष्ठं असदन्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं सदन्यत्वे सति असदन्यत्वे सति सदसदन्यत् । बाध्यत्वादित्यनुमानेन विशेषणप्रसिद्ध्यर्थमिदं बोध्यम् । सिषाधयिषाबलेन एकदेशासिद्धावपि समुदितस्यासिद्धस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वबलेन । ननु, न सत्भेदादिघटितसाध्यकानुमानं सम्भवति । त्वन्मते भेदनिरासात्तत्राह—**भेदस्येति** । **ख्यातीति** । प्रत्यक्षेत्यर्थः । **समानाकारेति** । समानशब्दोल्लिख्यमानेत्यर्थ. । **सत्त्वासत्त्वविकल्पेति** । सत्त्वं तावत् सत्ताजातिर्वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा, अबाध्यत्वं वा, प्रामाणिकत्वं वा, अशून्यत्वं वा, ब्रह्मत्वं वा, पराङ्गीकृतं वा । इत्यादिपूर्वोक्तविकल्पेष्वित्यर्थः । **सत्त्वराहित्यांश इति** । बाध इत्यग्रे अन्वयः । एवमन्यत्रापि । **असत्त्वराहित्यांश इति** । सत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्वस्य वा, असत्त्वाभावत्वेन तयोः रूप्यादौ बाध इत्यभिमानः । वस्तुतः प्रातीतिकेऽपि तयोस्सम्भव उक्त एव । **तृतीयचतुर्थयोरिति** । अबाध्यत्वप्रामाणिकत्वयोस्सत्त्वरूपत्वे तदभावयोरसत्त्वरूपयोस्त्वन्मते प्रपञ्चरूप्ययोस्सत्त्वात्तदभावांशे तदुभयत्र बाध इति भावः । सप्तमे असत्त्वाभावरूपं सत्त्वमिति पराङ्गीकृतपक्षे ।

उक्तन्यायेन सत्त्वनिषेधे सत्त्वाभावरूपमसत्त्वमावश्यकमिति न्यायेन । अबाध्यत्वशून्यत्वे तृतीयपक्षरूपसत्त्वस्याभावांशे । प्रामाणिकत्वशून्यत्वे । चतुर्थपक्षरूपसत्त्वस्याभावांशे । मन्मते इति शेषः । पक्षे जगति । पूर्वोक्तासत्त्वं पराभ्युपगतं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपं वा असत्त्वम् । **सत्त्वासत्त्वे इत्यादि** । सत्त्वमसत्त्वात्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि । असत्त्वात्यन्ताभावत्वात् । यो यदत्यन्ताभावः, स तदत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी । यथा घटत्वस्यात्यन्ताभावः अघटत्वं घटत्वात्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगीत्यर्थः । **असत्त्वमित्यादि** । असत्त्वं सत्त्वानधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकम् । सत्त्वात्यन्ताभावत्वात् । यो यदत्यन्ताभावः, स तदनधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकः । यथा नित्यत्वाभावो नित्यत्वानधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक इत्यर्थः । परस्परविरहानात्मकत्वं यदत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पूर्वानुमाने साध्यं, तदत्यन्ताभावानात्मकत्वम् । **अनवकाशादिति** । आद्यानुमाने मन्मते साध्यवैकल्यमित्यपि बोध्यम् । द्वितीयानुमाने न साध्यवैकल्यम् । नित्यभिन्ने नित्यभिन्नभेदस्य मयाप्यस्वीकारादिति सूचयन् साधनवैकल्यमपि तत्र शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमाह—**यत्त्वित्यादि** । प्रथमस्य सत्त्वासत्त्वयोरुक्तप्रतियोगित्वानुमानस्य । यथाश्रुते तत्रायन्दोषः । न तु विवक्षिते । द्वितीयतृतीययोः असत्त्वानधिकरणानिष्ठत्वसत्त्वानधिकरणानिष्ठत्वसाध्यकयोरुक्तानुमानयोः । **न दोष इति** । तस्य पक्षसमत्वादिति शेषः । अर्थान्तरं सत्त्वशून्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादायोक्तानुमाने अर्थान्तरम् । **अत्यन्ताभावस्येति** । आत्मनि विद्यमानस्यापीति शेषः । तथा चासत्त्वादिशून्ये वर्तते तत्समसत्ताको यः अत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वस्य सत्त्वादौ साधनत्वान्नार्थान्तरमिति भावः । अस्य अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वहेतोः । **वादिविशेषमिति** । वस्तुत इत्यादिः । सत्ख्यातिवादिनं प्रपञ्चसत्त्ववादिनम् । **असत्ख्यातीति** । प्रपञ्चासत्त्वेत्यर्थः । नैकदा त्रयाणां विवाद इति न्यायादेकैकं प्रत्येवानुमानं वाच्यम् । तत्र चाभावद्वयनिवेशो व्यर्थ इति भावः । सर्वान् प्रत्येकमेवानुमानमुच्यतां, तथापि न विशेषणाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह—**एवमिति** । **प्रतियोगित्ववदिति** । प्रपञ्चः सत्त्वासत्त्वोभयाभाववान् । बाध्यत्वात् । शुक्तिरूप्यवदित्याद्यपि बोध्यम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अनिर्वाच्यत्वानुमानम् ॥

अर्थापत्तेर्विषयशोधकं तर्कमाह—**तथाहीत्यादि** । विपर्ययानुमाने हेतोः पक्षधर्मतामाह—**बाध्यते प्रतीयतेऽपीति** । तस्मात् बाधात् प्रतीतेश्च सदसद्वि-

लक्षणत्वे हेतुरयम् । **अनङ्गीकारपराहतं रूप्यादौ** मयानङ्गीकृतत्वेन त्वया आपादकीकर्तुमशक्यम् । **व्यभिचारीति** । रूप्यादौ प्रपञ्चे चेत्यादिः । प्रपञ्चे व्यभिचाराभावं **शङ्कते—न चेति** । **प्रसङ्गादिति** । प्रपञ्चे श्रुत्यादिना व्यवहारकालाबाध्यत्वस्येष्टत्वेन तदापत्त्यसम्भवेन सत्त्वाभावस्य विपर्ययानुमानासम्भवात् सत्त्वाभावादिघटितस्यानिर्वाच्यत्वस्यासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । यौक्तिकबाधस्य किञ्चिद्दृश्ये यौक्तिकमिथ्यात्वनिश्चयस्य । **व्यवहारेति** । सर्वदृश्यमिथ्यात्वानिश्चयेत्यर्थः । **ब्रह्मभिन्नतया बाध्य इति** । तत्त्वावेदकवेद्यत्वं बाध्यस्यापीत्यभिमानः । प्रामाणिकत्वं प्रमाणमुख्यतात्पर्यविषयत्वम् । तत्त्वावेदकत्वं अबाध्यविषयकत्वम् । **न त्विति** । 'केवलो निर्गुण' इत्यादिश्रुतेर्निर्विशेषत्वादौ न मुख्यं तात्पर्यम् । किं त्ववान्तरमिति भावः । अद्वैतवत् द्वैतनिषेधवत् । स्वतःप्रामाण्येत्यादौ हेतुमाह—**अतत्त्वावेदकेत्यादि** । **उपपादनादिति** । न्यूनसत्ताकत्वमबाधकत्वे तन्त्रमित्यादिना मिथ्यात्वानुमाने उपपादितत्वादित्यर्थः । **केचित्** अस्मदीयाः । एतन्मते असच्चेन्न प्रतीयेतेत्यस्यानिर्वाच्यत्वसाधकार्थापत्त्यन्तराभिप्रायकत्वस्य वक्ष्यमाणतया सच्चेन्न बाध्येतेत्यस्यापि सदसदन्यत्वसाधकत्वस्यावश्यकत्वात् सत्त्वं सदसद्विलक्षणान्यत्वपर्यवसितम् । तस्याः ख्यात्युक्तेः । अर्थापत्त्यन्तरत्वात् सदसद्विलक्षणं न चेन्न प्रतीयेतेत्यर्थापत्त्यन्तरसहकारितर्कान्तरपरत्वात् । **प्रयोजनेति** । सदसदन्यत्वसिद्धीत्यर्थः । **आहुरिति** । केचिदित्यनेन पूर्वोक्ताः इत्थं स्वमतं व्याकुर्वत इत्यर्थः । **त्रैकालिकेति** । स्वाधिकरणवृत्तीत्यादिः । **विपरीतेति** । स्वाधिकरणे निषेध्यत्वेत्यर्थः । व्यवहारस्याबाध्यत्वेन प्रमितत्वस्य श्रुतिमुख्यतात्पर्यविषयत्वस्येति यावत् । सच्चेदुक्तविषयत्ववत् स्यात् ब्रह्मवत् । न चोक्तविषयत्ववत् । तस्मात् श्रुतिबाध्यत्वान्न सदिति बोध्यम् । एवं च परकीयस्य सत्त्वव्यवहारस्य प्रपञ्चे सत्त्वेऽपि न क्षतिः । दृश्यत्वेन वृत्तिविषयत्वेन । **शुद्धब्रह्मणो** वृत्त्यविषयत्वपक्षे इत्यादिः । **एकैकदेशेति** । उक्तव्यावृत्त्योरेकमात्रं प्रतीत्यर्थः । उपन्यस्यतः उपन्यासकर्तुः । असतः शुक्तिरूप्यादेः । बाध्यत्वं स्वाधिकरणे निषेध्यत्वम् । **इष्टापत्तिरिति** । मन्मते रूप्यादेः बाधकज्ञानानाश्यत्वादिति शेषः । **एक्षेणेत्यादि** । असद्विलक्षणत्वसाधनाय यत् बाध्यते चेत्यादिविपर्ययानुमानपर्यवसानं तदभाव इत्यर्थः । **प्रतिपन्नोपाधिस्थेति** । स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । **पदवृत्तीति** । शशविषाणादिविकल्पो न पदवृत्तिसापेक्षः । किं तु पदज्ञानमात्रसापेक्षः । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प'इति पातञ्जलोक्तेः प्रतिपन्नोपाधौ स्वाधिकरणे निषेधांश इत्यादिः । अप्रतिपन्नो-

पाधिकत्वे सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वे । **कालासम्बन्धित्वं** दलद्वयार्थः । **उपपत्तेरिति** । प्रपञ्चोऽसद्विलक्षण इत्यादिवाक्यादसदंशे विकल्पः । प्रपञ्चांशे तु प्रमा तदुभयावच्छिन्नचितमादाय सम्भूयकारित्वम् । अत एवेदं रजतमित्यादिवाक्यात् प्राभाकरादिभिः ज्ञानद्वयं स्वीक्रियत इति भावः । ननु, 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इति पातञ्जलसूत्रे ज्ञानस्यैव विभाग उक्तः । वृत्तिमात्रस्य विभागे त्विच्छादिकमपि तत्रोच्येत । न चैवमिच्छादिवृत्तीनामपि निरोद्धव्यतया पूर्वसूत्रोक्ततया तदनुक्त्या न्यूनतेति वाच्यम् । इच्छादीनां ज्ञानमूलकत्वेन ज्ञाननिरोधेनैव तन्निरोध इत्याशयेन ज्ञानमात्रोक्तिसम्भवात् । तत्राह—**विकल्पस्य ज्ञानत्वे इति** । ज्ञानत्वे 'ह्रीर्धीर्भी' रिति श्रुत्युक्तधीत्वजातिमत्त्वे । **घटधषेति** । अगृहीतार्थसङ्केतेत्यादिः । **न वेति** । अयोग्यार्थकेति शेषः । शाब्दादिज्ञानस्यालीकविषयकत्वादाह—**प्रात्यक्षिकेति** । **तथोक्तमिति** । मिथ्यात्वानुमान इति शेषः । **अनिर्वाच्यत्वे इति** । असति सत्त्वासम्बन्धेन सत्त्वसंसर्गस्यानिर्वाच्य एव भानादित्यादि । अपार्थकता वाक्यार्थाबोधकत्वम् । **अखण्डेति** । शशीयत्वाद्यघटितेत्यर्थः । **सदुपरागेति** । वाचस्पतिमिश्रमते सदुपरागेणासतः समर्गस्य भ्रमस्थले भानं बोध्यम । **शशे शृङ्गेति** । शृङ्गपदस्य शशनिष्ठे नञ्पदस्य शृङ्गाभावे लक्षणा । शशपदं तत्तात्पर्यग्राहकमिति भावः । ननु, शशशृङ्गपदाभ्यामपि तादृशाभावधीसम्भवान्नास्तीति व्यर्थम् । तत्राह—**एषेति** । तथा च तथा स्वीकारेऽपि नास्तीत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थक्यमिति भावः । **सत्त्वेनापरोक्षेत्यादि** । अपरोक्षधियो या सत्त्वप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वाभाव इत्यर्थः । न चानिर्वाच्यस्यैव सत्त्वेन धीस्वीकारात् धीमात्रमेव निवेश्यतां, किं प्रत्यक्षनिवेशेनेति वाच्यम् । असतः प्रत्यक्षविषयत्वस्य पराभ्युपगतस्य निरासाय प्रत्यक्षघटितस्यापाद्यतया प्रतिज्ञानात् सामान्यसामग्री प्रत्यक्षसामान्ये हेतुः । पक्षे मतेऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेनैव प्रमाणप्रवृत्तेः भ्रमे प्रत्यक्षत्वे चाक्षुषत्वादौ वा स्वीकृते सन्निकर्षजन्यत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्र प्रत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वे वा भानाभावात् स्वविशिष्टं प्रति दोषाणामेव हेतुत्वेनोपपत्ते. । न चास्तु तथा, तथापि साक्षिणैव भ्रमविषयस्य प्रत्यक्षतेति वाच्यम् । त्वन्मते तस्यासत्त्वेन सता साक्षिणा संबन्धानुपपत्तेः । ननु, रूप्यत्वादिविशेष एव शुक्तिरूप्यादेः प्रत्यक्षतानियामकः । तत्राह—**सविशेषत्वे इति** । रूप्यत्वादेरसतोऽसत्संबन्धानुपपत्तेः । असन्विशेषस्तु न तन्नियामकः । अलीकेऽपि सत्त्वादिति भावः । **शब्दस्य शब्दशक्तेः** । **अशक्यत्वादिति** । प्रत्यक्षहेतुविशेषाभावे तात्पर्यं बोध्यम् । तेन तत्तद्धी-

विषयत्वादिविशेषसत्त्वेऽपि न क्षतिः । **स्मृतिरेवेति** । प्रत्यभिज्ञायां तु नव्यतार्किकमते स्मृतिरेव हेतुः । न संस्कारः । मन्मते तु प्रत्यभिज्ञा तत्तांशे स्मृतिरेवेति भावः । यस्य पुरुषस्य रजतभ्रमो जातः , तस्यासद्रजते संस्कारसत्त्वात्तज्जन्ये भ्रमान्तरे तस्यैव भानम् । न तु शशशृङ्गादेः । समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणत्वसम्भवात् । यस्य तु प्रथमत एवासद्रजतभ्रमः, तस्य तत्र भ्रमे सत्यरजतसंस्कार एव हेतुः परेण वाच्यः । तत्र यद्यसत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं कार्यतावच्छेदकं, तद्यसत्त्वाविशेषात् शशशृङ्गादिकमप्युक्तभ्रमे भायादित्याशयेनाह— **वस्तुतस्त्विति** । सर्वसाधारणः सर्वासद्भ्रमजननयोग्यः । ननु, रजतत्वावच्छिन्नं यदसन्निष्ठं प्रकारत्वं, तच्छालित्वेन न कार्यता । किं तु तदसद्व्यक्तिनिष्ठोक्तप्रकारताकत्वेन । तथा च न शशशृङ्गादे रजतभ्रमे भानापत्तिः । तत्राह—**तद्विषयत्वेति** । तद्व्यक्तिविषयकसंस्कारत्वेन कारणत्वे कार्यतापि तद्व्यक्तिघटितरूपेण स्यात् । समानविषयकसंस्कारभ्रमयोः कार्यकारणत्वदर्शनात् । तद्व्यक्त्यन्यसत्विषयकसंस्कारस्य हेतुत्वे तु कार्यतावच्छेदकस्यैकैकासद्व्यक्तिघटितत्वे विनिगमकाभावः । न हि रजतत्वेन तदसद्व्यक्तिरेव भ्रमे विषयः , नान्यासद्व्यक्तिरित्यत्र त्वया मानमानेतुं शक्यम् । तथा चानन्तासद्व्यक्तीनां भाने गौरवमननुभवपराहतिश्च । अथासद्रजतनिष्ठोक्तप्रकारताकत्वं तथेति चेन्न । असतो हि रजतत्वं सद्रजतसाधारणं सद्वा, तदसाधारणमसद्वा । आद्ये सदसतोस्सम्बन्धायोगः । अन्त्ये शशविषाणादिमात्रगतधर्मघटितस्यापि तथात्वापत्तिस्तदवस्था । सत्यरजतत्वादिप्रकारकेच्छावतां भ्रमविषये अप्रवृत्तिश्चेति दिक् । **प्रवृत्तीति** । इदन्त्वादिविशिष्टरूप्यादिप्रवृत्तीत्यर्थः । **प्रतीताविति** । उपादानप्रत्यक्षविषया प्रवृत्तिहेताविति शेषः । **सामग्रीति** । सन्निकर्षादीत्यर्थः । प्रातिभासिके प्रातिभासिकसंसृष्टतया प्रतीयमानं शुक्त्याद्यधिष्ठाननिष्ठं यत इदन्त्वं व्यावहारिकसत्त्वं च, तत् उक्तसंसृष्टरूपेण न सत् अद्वैतहानेः । नानिर्वाच्यम् । असद्वैलक्षण्यप्रयोजकस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्यावश्यं वाच्यत्वेनानवस्थितेः । **अन्यथात्वमित्यादि** । अन्यथात्वं शुक्त्यादे रूप्यादिरूपत्वम् । भ्रान्तौ असद्विषयकज्ञाने । एवं हि एवं च । सत्त्वस्यासत एव प्रतीतता भ्रान्तौ स्वीकार्येत्यर्थः । तदप्रतीतौ इदन्त्वाप्रतीतौ । इदन्त्वेन रूप्यावगाहिप्रवृत्त्ययोगात् सत्त्वाप्रतीतावपि सद्विषयकत्वरूपप्रामाण्याग्रहेण प्रवृत्त्ययोगात् । इदन्त्वव्यावहारिकसत्त्वयोः शुक्त्यादिनिष्ठयोरपि रूप्यादिसंसृष्टतया प्रतीयमानयोः । असतः शुक्तिरूप्यादेः । **असत्त्वसिद्धेरिति** । भ्रमप्रकारत्वादिनेत्यादिः । तन्निबन्धनः तद्धेतुकः । व्यवहारः सदाकारानुगतव्यवहारः

प्रवृत्ती । **दृष्टेत्यादि** । विरोधादिनेत्यादिः । **अनुपपत्तेरिति** । सद्विषयकधीः प्र-मैवेति भावः । **दुर्निवारतेति** । ननु सत्त्वमेव भ्रमे भाति । असत्त्वं तु भ्रम-विषयत्वादिना सेत्स्यतीति चेन्न । सदसदात्मविषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वोक्तिवि-रोधात् सत्त्वादिप्रत्येकोक्तिदोषाणां सत्त्वादिसमुच्चयेऽपि सम्भवाद्विरोधाच्च । **प्रथ-मेति** । स्वाभावधीपूर्वमित्यर्थः । सद्वैलक्षण्यादेरप्रतीत्यादिप्रयोजकत्वे सत्त्वादेः प्रतीतिप्रयोजत्वं वाच्यम् । तच्च न सम्भवतीत्याह—**मैवमिति** । प्रतीतिप्रयो-जकं ज्ञेयत्वसमव्यापकम् । **अप्रतीत्यापत्तेरिति** । न च प्रतीतिबलात् सत्त्वं सा-धनीयमिति वाच्यम् । प्रतीतेस्सत्त्वव्याप्यत्वासिद्धेः । **बाधादर्शनादिति** । न चासद्वैलक्षण्यस्य त्वन्मते बाधाप्रयोजकत्ववदुपपत्तिरिति वाच्यम् । सदसदन्यत्व-स्यैव मन्मते बाध्यताप्रयोजकत्वात् । ननु भ्रमविषयः सर्वमसत्बाध्यते । **शश-विषाणादिरपि तादृशः** । बाध्यत्वात्तत्राह—**रूप्ये चेति** । तथा च बाध्यमाने रूप्यादौ असत्त्वानिश्चयादसत्त्वस्य बाध्यताप्रयोजकत्वं न कल्प्यत इति भावः । **प्रामाणिकमिति** । ज्ञेयत्वप्रयोजक मिथ्यात्वरूप सत्त्वं वाच्यम् । तथा च ला-घवात् कालसम्बन्धादिकमेव तदुच्यताम् । एवं बाध्यताप्रयोजकं मिथ्यात्वं काल-सम्बन्धादिकं वा युक्तम् । न तु सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं काला-सम्बन्धादिकं वा । गौरवात् कालासम्बन्धादेर्ब्रह्मण्यपि सत्त्वाच्च । किं च सत्त्वा-सत्त्वयोः ज्ञेयत्वबाध्यताप्रयोजकत्वे तर्काभाव. । अनिर्वाच्यस्याप्यापरोक्ष्यबाधयोस्स-म्भवात् । कालसम्बन्धस्य तत्त्वे त्वस्ति तर्कः । कालसम्बन्धिन एवापरोक्षधीरूप-प्रसक्तेर्बाधस्य च सम्भवात् । तस्मादसत्त्वस्याज्ञेयत्वे सत्यस्याबाध्यत्वे च प्रयो-जकत्वं प्रामाणिकम् । तदवच्छेदकस्य कालसम्बन्धादेर्लघुत्वादिति भाव. ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः ॥

कालान्तरसत्तायाः ध्वंसप्रतियोग्यादेः स्वकालसत्तायाः । कालान्तरसत्तां ध्वंसप्रतियोगित्वादेः ध्वसकालसत्ताम् । **तदानीमिति** । तत्कालस्याधिकरणा-सम्बन्धाद्ध्वंसप्रतियोगित्वानवच्छेदकत्वमिति भावः । **समिति** । ध्वंसप्रतियो-गिभेदस्योक्तधीविषयत्वात् स्यात् भ्रमः । अत्यन्ताभावविषयकत्वे तु द्वयो. प्रमात्वं घटस्योत्पत्तिकाले रूपस्येव नाशकाले तत्प्रतियोगित्वस्याप्यत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । यत्तु 'स्वाधिकरणक्षणे घटो न नश्यति । किं तु स्वानधिकरणक्षण' इति प्रत्ययात् घटादेः स्वाश्रयक्षणे न नाशप्रतियोगित्वमिति, तन्न । स्वानधिकरणक्षणे नश्यतीत्यत्र हि नाशप्रतियोगित्वस्योक्तक्षणावच्छिन्नस्य प्र.धीः, तथा सत्येतत्क्षणे नश्यति घटः एतत्क्षणोत्तरं न नश्यतीति धीः स्यात् । किं तु उक्तक्षणोत्पत्तिकनाशप्रतियो-

गी घट इति धीः । उत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वात् । तथा चोक्तप्रतियोगित्वस्य घटाधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तार्किकादिरीत्येदमुक्तम् । स्वसिद्धान्तमाह—**वस्तुत इति** । अनिर्वाच्यस्तत्तदवस्थाभ्यो भेदाभेदादिना दुर्वचः । **अनुस्यूत इति** । संकुचितप्रसारितादिनानावस्थासु वस्त्रादिस्वरूपमिव मृत्पिण्डकपालघटभग्नघटादिनानावस्थासु घटस्वरूपमेकमनुस्यूतम् । अत एव यन्मृदासीत् कपालञ्चासीत् पश्चात्तदेव जलाहरणादियोग्यं जातमिदानीं तदेव भग्नं तदयोग्यमिति प्रत्यभिज्ञा । तस्मादवस्थासु मिथो भिन्नासु व्यक्तिस्वरूपमनुगतं तदभिन्नमिति भावः । किञ्चित्कालाबाध्यत्वरूपं किञ्चित्कालावच्छिन्नं बाधाविषयत्वमित्यर्थः । ब्रह्मतुच्छयोर्व्यावृत्तये अवच्छिन्नान्तम् । ब्रह्मणि बाधाविषयत्वं न कालावच्छिन्नम् । सार्वत्रिकत्वात् । तुच्छे तु कालस्यासम्बन्धादपि न तदवच्छिन्नं तदिति भावः । समाधत्ते । **न सन्मात्र इति** । बाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुषज्यते । निस्स्वरूपत्वं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम् । सत्स्वरूपत्वं सत्त्वेन ज्ञेयत्वम् । **निष्प्रतियोगिकमिति** । तथा चासद्विलक्षणादिपदमुक्तार्हत्वरूपेण निरूढलक्षणया बोधकमिति भावः । योग्यानुपलब्धिः योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः । दोषघटिता ग्रहोपघायकदोषघटिता । **तदुक्तमिति** । न्यायकुसुमाञ्जलाविति शेषः । ईश्वराभावग्राहकप्रमाणसद्भावादीश्वरो नास्तीति चतुर्थविप्रतिपत्तौ 'योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्दिः कुतस्तराम् । क्वायोग्यं बाध्यते श्रृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥' इति समाहितम् । अयोग्ये ईश्वरे । योग्यादृष्टिः योग्यानुपलब्धिः । कुतः अनुपलब्धिमात्रस्याभावग्राहकत्वे त्वतीन्द्रियमात्रस्याभावग्रहणेन विलोपापत्तिः । नन्वेवं शशश्रृङ्गादीनामभावोऽपि सिध्येत् । तत्राह—प्रतिबन्दिः कुत इति । शशश्रृङ्गे साधकाभावमात्रं न तदभावसाधकमिति नोक्तप्रतिबन्दिः । ईश्वरे तु साधकं पञ्चमस्तबके वक्ष्यते । अयोग्यं शशश्रृङ्गम् । क्व बाध्यते शशश्रृङ्गं नास्तीत्यनुभवस्य शशे श्रृङ्गबाधकत्वं श्रृङ्गत्वेन योग्यतास्त्येव । ननु, प्रयोजनधीशरीरयोर्व्यापकयोरभावाद्व्याप्यस्य कर्तृत्वस्य ईश्वरे अभावः अनुमेयः । तत्राह—क्वानुमानमिति । आश्रयस्येश्वरस्य सिद्धिहेतुतत्साधकमानेनैव तस्य कर्तृत्वादिकमपि सिद्धमिति कारिकार्थः । नन्वसत्ख्यात्युपगते ईशे तदनुमेयं तत्राह । 'व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता । अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥' इति । व्यावर्त्यः निरसनीयः कर्तृत्वादिः । तदभाववत्ता भाविकी प्रामाणिकी । **विशेष्यता** आश्रयानुमानेन वाच्या । न चालीके सा सम्भवति । अस्तु तर्ह्यलीकस्येशस्याभावानुमानम् । तत्राहाभावेति । वस्तुनो

न त्वलीकस्य। तथा चानुयोगित्वप्रतियोगित्वे नालीके स्त इति भावः। ननु, अयोग्यस्याप्यनुपलब्ध्या तदभावो गृह्यताम्। तत्राह। दुष्टेत्यादि। दुष्टा-दोषसहिता शशशृङ्गाद्युपलम्भस्य सामग्री वासनासहितशब्दादिरूपकारणकूटं योग्यतेति योग्यस्यैव प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरभावग्राहिका वाच्या। अन्यथा अतीन्द्रियमात्रस्य सर्वत्राभावसिद्ध्यापत्तेः। सा च प्रकृते नास्तीति भावः। प्र-तियोगिसत्त्वविरोधिनी प्रतियोगिसत्त्वेन या प्रतियोग्युपलब्धिरापादयितुं शक्यते, तदभावरूपा। तद्ग्राहिका अभावग्राहिका। एवकारात् पूर्वोक्तानुपलब्धिर्न। तथा पिशाचादिभेदस्य स्तम्भादौ मनस्त्वात्यन्ताभावस्य घटादौ ग्रहे तदभावादि-त्यर्थः। स्तम्भात्मनि स्तम्भाभिन्ने स्तम्भो यदि पिशाच स्स्यात्, तदोपलभ्येते-त्यापादनं तु सम्भवति। स्तम्भाभिन्नत्वस्योपलब्धिविषयत्वरूपयोग्यत्वव्याप्यत्वात्। अत्र यदि शशशृङ्गं स्यात्, तदोपलभ्येतेत्यापादनं तु न सम्भवति। शशशृ-ङ्गस्योक्तव्याप्यत्वाभावादिति समुदायार्थः। ननु, शशशृङ्गं नास्तीत्युल्लेखानु-पपत्त्या शृङ्गत्वादिना योग्यानुपलब्धिरेव शशशृङ्गाद्यभावग्राहिका। तत्राह— **एवञ्चेति**। अत एवाप्रसिद्धस्याभावबुद्धौ विशेष्यतया विशेषणतया वा प्रत्य-याभावादेव। सप्तमे द्रव्यादिषड्भिन्ने। पदार्थाष्षडेवेत्यत्र षडित्यस्योद्देश्य-त्वाद्विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदबोधकत्वेन द्रव्यादिषडन्येष्वभावेषु पदा-र्थत्वव्यवच्छेदः। 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यादौ पार्थान्येषु धनुर्धरत्वव्यवच्छेद इव बोध्यः, स चाप्रसिद्धत्वात् बाधितत्वाच्च विशेषणतया बोद्धुमशक्यः। बाधवारणाय षडन्यभावे पदार्थत्वव्यवच्छेदे बोध्ये विशेष्याप्रसिद्धिरपि। तथा च तद्वदेव शशशृङ्गादेरप्रसिद्धस्य नाभावविशेषणतया बोध इति भावः। **कुसृष्टीति**। षडेव पदार्था इत्यत्र षडन्येष्वभावेषु पदार्थत्वव्यवच्छेदे उक्ता-भावः प्रतीतो न वा। आद्ये सप्तैव पदार्थाः। द्वितीये कथं निषेधः। अथ पदार्थेषु सप्तत्वं नेत्यर्थ इति चेन्न। घटादिषु सप्तत्वसत्त्वात्। अथ द्रव्यत्वादिषट्धर्मेषु सप्तत्वं नास्तीत्यर्थ इति चेन्न। षडन्यभावसत्त्वे-ऽपि तत्सम्भवात्। अथ भावानां द्रव्यत्वादिषट्परित्यागो नेत्यर्थ इति चे-न्न। षट्सु तस्येष्टत्वात् षडन्यभावस्याप्रसिद्धेरित्याद्याशंक्य भावत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिधर्माणां षण्णामयोगसमुदायव्यवच्छेदो बोध्यते। स च समुदायो-ऽभावेषु प्रसिद्धः। तथा चायोगव्यवच्छेदबोधः। अथवा द्रव्यादिषडन्य-योगव्यवच्छेदादन्ययोगव्यवच्छेदबोध इति लीलावत्यां व्याख्यातम्। **अस-म्भावितत्वादिति**। घटो नास्तीत्यादौ घटसामान्यस्य ध्वंसः प्रागभावो वा

विषयो वाच्यः । तत्र आद्यो महाप्रलयान्यकालेष्वप्रसिद्धः । द्वितीयस्तु सर्वदैवाप्रसिद्ध इति भावः । यद्यपि घटसंयोगादिसामान्यध्वंसः प्रागभावो वा न महाप्रलयान्यकाले प्रसिद्धः, तथापि घटसंयोगा यावन्तः तत्प्रतियोगिकास्संसर्गाभावा उक्तधीविषया इत्याशयेनाह—**घटानयनादित्यादि** । अनुभवस्यादरे अभावकूटमपि न विषयः । किं तु सामान्याभाव इत्याशयेनाह—**एवञ्चेति** । विशेषसंसर्गी विशेषावच्छिन्नाश्रयताकः । **आद्ये इति** । तृतीये तत्तद्विशेषणसंसर्गाभावकूटप्रयुक्तस्य संसर्गाभावकूटस्याभानमित्युक्तौ तदुपपत्तिस्तद्व्यक्तिध्वंसमादायैवेति न तदन्यथासिद्धि । द्वितीये तु यद्यप्युत्पत्त्यादिमता सामान्याभावेन तद्व्यक्तिनाशस्यान्यथासिद्धिः, तथाप्यत एवेत्यादिना तस्य समाधेयत्वात् । आद्य एव समयविशेष एव । संसर्गश्चेत्यादे कथनीयत्वादाद्य इत्येवोक्तम् । **घटान्यकालेति** । तत्कालावच्छेदेन घटवतः कालादन्यकालेत्यर्थः । **विलक्षणेति** । नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वं नष्ट इत्यत्र ध्वंसत्वं भविष्यतीत्यत्र प्रागभावत्वमभावांशे प्रकारः । तानि च सखण्डा अखण्डा वोपाधय इत्यन्यदिति भावः । स्वरूपं भूतलाद्याश्रयरूपम् आश्रयत्वं तत्तदधिकरणस्य स्वस्मिन् सम्बन्धत्वासम्भवादाह—**संयोगध्वंसादिर्वेति** । आदिना संयोगप्रागभावादिसङ्ग्रहः । तथा च घटस्य संयोगनाशोत्तरं पुनर्नयने नास्तीति व्यवहारस्य नापत्तिः । तत्र तत्संयोगप्रागभावकालीनस्य तत्तत्संयोगध्वंसस्यैव सम्बन्धत्वात् । **प्रतियोगिकत्वेनेति** । यत्राधिकरणे प्रतियोगि न संयुक्तं, तत्र नान्त्यपक्ष इति बोध्यम् । यत्तु घटो नास्तीति धीर्न संयोगमात्रनिबन्धना । किं तु यत्र नास्तीति धीः, तस्य घटसंयोगनिबन्धना । स च संयोगः असन्नेवेति, तन्न । यत्र कादाचित्को घटसंयोगः, तत्रोक्तधीः उक्तसंयोगनिबन्धनैव । अन्यत्र उक्तधीस्थलेऽपि न दोषः । यन्निबन्धनेत्याचार्योक्तेर्ह्ययमर्थः । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्येन सम्बन्धेन रूपेण चाभावाविषयकधीविषयत्वं, तेन सम्बन्धेन रूपेण चाभावधीविषयत्वम् । तथा च प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकरूपेण प्रसिद्धिरभावबुद्ध्यापेक्ष्यते । न तु तदधिकरणीयतत्तत्सम्बन्धविशिष्टप्रतियोगित्वादिना । तदुक्तं 'सद्भावाभावो निरूप्यत' इति । एवं च घटसंयोगित्वभूतलत्वाभ्यां सतोः प्रसिद्धिः प्रकृतेऽस्त्येव ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां निषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तिः ॥

नासदासीदिति । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीत् गहनं गभीरम् । न मृत्युरासीदमृतन्न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः । अनीदवातं स्वधया

तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास । तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे प्रकेतं सलीलं सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् । कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासी'दित्यादि सूक्तम् । **पारमार्थिकयोरिति** । भूतेषु शास्त्रीयप्रसिद्धिमात्रम् । सत्यालीकयोस्तु शास्त्रीया लौकिकी च प्रसिद्धिः । अतस्तयोर्बलवत्त्वम् । अत एव माधवीयभाष्ये व्याख्यातम् । "प्रलये स्थितं कारणस्वरूपमाह—नासदित्यादि । तदानीं प्रलये असन्निरुपाख्यं नासीत् । तस्याकरणत्वात् । नापि सत् सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् । सद्रूपस्य तद्विलक्षणजगत्परिणामित्वासम्भवात् । तथा चानिर्वाच्यमासीदित्यर्थः । रज इति । रजांसि लोक इति यास्कः । एकवचनं तु सामान्यापेक्षम् । व्योमादेर्वक्ष्यमाणत्वात् तदन्यलोकास्तदानीं नासीरन्नित्यर्थः । तथा व्योम अन्तरिक्षलोकः परः परस्तादुपरि द्युलोकादिसत्यलोकान्तं च तदानीं नासीत् । एवं चतुर्दशभुवनगर्भब्रह्माण्डं निषिध्य तदावारकत्वेन पुराणप्रसिद्धानि भूतानि निषेधति । किमावरीवरिति । आवृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छन्दसि लटि तिपि रूपमावरीवरिति । किमावरणीयं भूतान्यावृण्वन्तु । आवरणीयाभावात् । तदा नावारकाणि भूतान्यासन्नित्यर्थः । कुह कुत्र देशे स्थित्वा भूतमावृणुयात्तादृशदेशोऽपि तदा नेत्यर्थः । कस्य शर्मन् शर्मणे भोगाय आवृणुयात् । भोक्तारोऽप्युपाधिमनोलयात्तदा नासन्नित्यर्थः । 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदि'ति श्रुत्या अम्भस्सत्त्वभ्रमं निरस्यति—अम्भः किमासीतिति । प्रलये संहर्ता मृत्युः स्यात्तत्राह—न मृत्युरिति । तर्हि अमृतं जीवनं स्यात्तत्राह—अमृतमिति । न रात्र्या इति । रात्र्या अन्हश्च प्रकेतः प्रज्ञानं नासीत् । चन्द्रसूर्याभावात् । आनीदित्यादि । तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्म आनीत् जीवितवत् । प्राणासम्बन्धात् कथं जीवनम् । तत्राह—अवातमिति । आसीदित्यर्थकमानीदित्युक्तमिति भावः । स्वधया मायया सहितम् । स्वस्मिन् धार्यते इति स्वधा । स्वधेत्यनेन सहार्थकतृतीयया च मायाया ईश्वरानाश्रितत्वमीश्वरेक्षणानपेक्षत्वं च साङ्ख्योक्तं वार्यते । एकमद्वितीयं सर्वदा द्वैतशून्यम् । एवं च स्वधासहितोक्तिर्व्यवहारतः, न परमार्थत इति बोध्यम् । ननु यदि स्वधासहितं ब्रह्म तदास्ति, तदा न रज इत्याद्यसङ्गतम् । न हि मायातः अन्यद्रजआदिकम् । तत्राह—तस्माद्धान्यदिति । तस्मात् स्वधासहितब्रह्मणोऽन्यत् परं सृष्टिकाले जायमानं नाम तदा न बभूव । हशब्देनानिर्वाच्यस्य कार्यजातस्य प्रसिद्धिं द्योतयति । ननु, यदि तदा जगन्नासीत्, कथं तर्हि जनिक्रियाकर्तृत्वम् । कारकविशेषस्यैव कर्तृत्वात् । क्रियानिमि-

सत्वं च कारकत्वम् । पूर्ववर्तिन एव च निमित्तत्वम् । तत्राह—तमआसीत्त-मसा गूळ्हमग्रे इति । तमसा अन्धकारवत् भावरूपेणात्मस्वरूपावारकेणाज्ञाने-न । गूळ्हं संस्काररूपापत्त्या स्ववशीकृतम् । तमः अज्ञानाभिन्नं जगत्तदानीमप्यासी-दित्यर्थः । तथाचाविर्भावः स्थूलतापत्तिरूपः उत्पत्तिः । संस्कारावास्थैव नाशः । एतेनासत्कार्यवादिनो निरस्ताः । ननु, तमसा गूळ्हं तम इति विरुद्धम् । तत्राह—अप्रकेतं तमसोऽत्यन्तभिन्नत्वेनाज्ञायमानं उक्तभेदे प्रमाणशून्यमिति यावत् । अत एव तमसि सलिलं सङ्गतं तादात्म्येन सम्बद्धम् । षल-गताविति धातोरौणादिक इलप्रत्ययः । सर्वं जगत्तदाप्यासीत् अस्तेर्लङि तिपि 'बहु-लं' छन्दसीति इडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपे 'तिप्यनस्ते'रिति दकाराभाव. । यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमा । यथा नीरं क्षीरयुक्तमेकतापन्नं, तथा कारणगतं जगदि-त्यर्थः । तुच्छेन सद्विलक्षणेन अपिहितं निगूढम् एकं संस्काररूपैकावस्थापन्नम् आभु आ समन्तात् भवनयुक्तं यज्जगदासीत्, तत् तपसः ईश्वरालोचनस्य महिम्ना स्थूलविचि-त्ररूपेणाजायत आविर्बभूव । अथवा अपिहितम् आवृतम् एकम् अद्वितीयम् आभु विभु संस्कारतापन्नजगदनुस्यूतं यत् ब्रह्म आसीदत्यर्थः । प्रसक्तेरिति । सद्भिन्नत्वे-नैवासत्त्वस्यानुमानसम्भवादिति भावः । न चैवं शास्त्रमूलकप्राप्तियुक्तस्य शास्त्रे-णैव निषेधे विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । अनुष्ठेये विकल्पासम्भवात् । न हि अयं घटो न घट इत्यादौ विकल्पः । विरोधात् । वैयर्थ्यमिति । नासदासीदित्य-त्रान्वये इत्यादिः । रजोनिषेधादावेव । न त्वसदादिनिषेधे । वस्तुतो नासदासीन्नो-सदासीदित्यस्य सदसद्भिन्नमासीदित्यर्थः । तस्य च वाक्यस्य तम आसीदित्यनेनै-कवाक्यतया सदसद्भिन्नं तम आसीदित्यर्थपर्यवसानसम्भवात्तदेकवाक्यतार्थमेव ना-सदित्यादौ तदानीमित्यन्वय आवश्यकः । नञ्‌पर्युदासार्थकत्वास्वीकारे तु सन्नासीदि-त्यत्र बाधः । सत आत्मनस्सदा सत्त्वात् । अथानीदवातमित्यनेनैकवाक्यतया आत्मा-न्यसन्नासीदित्यर्थ इति चेन्न । प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । सदसतोर्निषेधसहकृतेन तम आसी-दित्यनेन सदसद्भिन्नमासीदित्यस्यार्थाल्लाभस्स्यात । पर्युदासपक्षे तु तस्य शाब्द-त्वमेवेति स एव युक्तः । 'आग्नेयं चतुर्द्धा करोति पुरोडाशं चतुर्द्धा करोती'ति वाक्ययोरिवोपसंहारेणैव विवक्षितार्थसिद्धेः । अत एव रजोनिषेधादावेव तदन्व-यादिति मूले उक्तम् । तत्र ह्ययं भावः । यदि सदसतोर्निषेधेन शाब्देन त-मसि सदसदन्यत्वमार्थिकमुच्यते, तदा नासदासीदित्यादौ तदानीमित्यस्यान्वय आ-वश्यकः । न हि कदाचित्सदसतोर्निषेधेन सहकृता कालान्तरे तमसस्सत्त्वो-क्तिस्तमसस्सदसदन्यत्वं विना अनुपपन्ना । किं त्वेकदा तदुभयोक्तिस्तद्भिना अ-

नुपपन्ना । यदि तु सदसदन्यत्वं शाब्दं, तदा रजआदिनिषेध एव तदन्वयः। न तु सदसन्निषेधे । तस्य नञा प्रकृते बोधनाभावादिति । अत एव मूले सद्भिन्नत्वे उक्ते इत्युक्तम् । नञोक्तेत्यर्थः । व्यावहारिकसतः सत्त्वेन व्यवहार्यस्य। तेन प्रातीतिकस्यापि पृथगुक्त्यापत्तिरिति परास्तम् । रजआदिपदस्य प्रातीतिकादिघटितलोकपरत्वेन व्याख्याततत्वात् शङ्कते—**आनीदित्यादि** । यदा तम आसीदित्यादिवाक्यशेषादविद्यायास्तदात्मककार्यसामान्यस्य च सदसदन्यत्वं लभ्यते । तमःपदस्याविद्यात्मकार्थकत्वादविद्यात्मके आसीदित्यस्यान्वयः । अविद्यायामपि सदन्वयादर्थात्तस्यामपि सत्त्वलाभसम्भवाच्च । तदा आनीदित्यस्यासीदित्यर्थकतया आनीदित्याद्युपसंहारेण ब्रह्मणोऽपि सदसदन्यत्वं स्यादिति भावः। **चेदिति** । नेति शेषः । तेन पर्यवसानादिति हेतोर्नासङ्गतिः । **श्रुत्यन्तरेति**। 'सदेव सोम्ये'ति 'सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतीत्यर्थः । **न सदसद्विलक्षणमासीदिति** । 'नासदासीदित्यादिना सदसद्विलक्षणस्य प्रलये व्यवहारतस्सत्त्वोक्तावपि आनीदित्यत्र विद्यमानैकपदेन 'एकमेवाद्वितीयमि'त्याद्येकवाक्यतापन्नेन सदसद्विलक्षणस्य द्वितीयसामान्यस्याभावस्तदानीं लभ्यत इति भावः ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां नासदासीदित्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तिः ॥

न त्वसदन्यथाख्यातिरिति । असत्ख्यातिरन्यथाख्यातिर्वा नत्वित्यर्थः । **अङ्गीक्रियत इति** । अन्यथा शशशृङ्गमसदित्यपि प्रत्यक्षमङ्गीक्रियेतेति शेषः । **सद्विषयीकरोतीति** । न चेदन्त्वविशिष्टस्य सतोऽसदात्मकतया प्रत्यक्षं मानमिति वाच्यम् । सदसदन्यत्वस्यैव तत्र भानमित्युक्तत्वात् । **पूर्वोक्तेति** । असतः प्रत्यक्षत्वाद्यसम्भवेत्यर्थः । परोक्षत्वस्य परोक्षधीत्वस्य । नन्वाद्यस्योपाधेर्नृशृङ्गादौ साध्याव्यापकत्वम् । तस्य स्वज्ञानानुव्यवसायविषयत्वात् । द्वितीयस्यापि स्वज्ञानानुव्यवसाये साध्याव्यापकत्वमिति चेन्न । शाब्दान्यज्ञानं प्रति साक्षादनिषेध्यत्वेनाविषयत्वस्य प्रथमोपाधित्वात् अप्रमाया असदन्यत्वादिविषयकत्वमादाय सद्विषयकत्वपर्यवसानवारणाय साक्षादसद्विषयकत्वस्यैव साध्यीकार्यतया द्वितीयस्यापि साध्यव्यापकत्वात् । असन्वा मिथ्या वा । समानः तदभाववद्विशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्वरूपव्यधिकरणप्रकारकत्वनिर्वाहकतया तुल्यः। वस्तुतो भासमानस्य वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वं मास्तु प्रकारत्वम् । **वैशिष्ट्यस्य** भासमानं प्रतियोगित्वं तु स्यादेव । रूप्यादौ शुक्त्यादिनिष्ठवैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वभानादिकं सामान्यलक्षणाखण्डने विवेचितम् । **तत्र हीति** । हिशब्दोऽवधारणे । नैव प्रतीतिरित्यर्थः ॥ इति लघुचन्द्रिकायां असत्ख्यातिभङ्गः ॥

संस्कारस्मृतीति । इदं रूप्यमित्यादिभ्रमो रूप्याद्यंशे उपनयसन्निकर्ष-जन्य इति प्राञ्चः तस्य संस्कारस्योपनयत्वे तज्जन्यप्रत्यक्षस्य स्मृतित्वाद्यापत्त्या स्मृतिरेवोपनयः, न संस्कार इति वदन्ति । नव्यास्तु, उपनयप्रयोज्यस्य विषय-त्वस्य लौकिकत्वासम्भवेनेदं रूप्यं साक्षात्करोमीति प्रत्ययानुपपत्तेः दोषाणामेव भ्रमीयलौकिकविषयत्वे नियामकत्वमित्याहुः । **प्रत्यक्षमात्र इति** । द्रव्यनिष्ठ-विषयतया प्रत्यक्षसामान्ये इन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकल्पनया लाघवाद्द्रव्यनिष्ठया लौकिकविषयतया प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः, अलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे उपनया-दिर्हेतुरिति कल्पनानवकाशात् । 'सुरभि चन्दन'मित्यादिज्ञानस्थले 'सौरभं स्मरा' मीत्याद्यनुव्यवसायस्यैव स्वीकारेणोपनयादेः प्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावाच्च । अत एव दोषाणां रजताद्युत्पत्तावेव हेतुत्वम् । न तु तद्भ्रमे । लाघवाद्रजतत्वादिनैव त-त्कार्यतास्वीकारात् । तत्र रजतादौ चाक्षुषत्वादिकमधिष्ठानेदमादिगतमेव प्रतीयते । साक्षिसम्बन्धादपरोक्षमित्यादिकं विवेचितमस्माभिस्सिद्धान्तविद्योतने । ननु, प्रत्यक्ष-भ्रमसामान्ये इन्द्रियसन्निकर्षानुपपत्तिरिति यदुक्तं तन्न युक्तम् । 'इमे रङ्गरजते' इति रजतरङ्गयो रङ्गरजतभ्रमे तत्सम्भवात् । तत्राह—**रजतेन्द्रियेति** । **रजते रज-तत्वप्रकारकेति** । यथा रजते रजतत्व प्रकारस्तथा रजत तादात्म्येन स्वस्मिन् प्रकारोऽस्तु । न तु रङ्ग एवेति ज्ञापनायेदमुक्तम् । **भ्रमत्वानुपपत्तेरिति** । रजतसन्निकर्षस्य तादात्म्येन रजतप्रमाहेतोस्सत्त्वात भ्रममात्रत्वानुपपत्तेः उक्तप्र-मात्वापत्तेः । **रजतेति** । रङ्गे रजतप्रकारकप्रत्यक्षस्य । असन्निकर्षे इदं रजतमि-त्यादिभ्रमस्थलीयरजतासन्निकर्षे । रङ्गज्ञानांशे तादात्म्येन रङ्गप्रकारकज्ञानांशे । रजतज्ञानांशे तादात्म्येन रजतप्रकारकज्ञानांशे । एवकारश्शेषः । रजतादिस-न्निकर्षसत्त्वेऽपि न रजतादिप्रमा । दोषेणैव प्रतिबन्धात् । किं तु धर्मीन्द्रियस-न्निकर्षसहकृतदोषबलाद्रजतादिभ्रम एवेत्यर्थः । ज्ञानांशे भ्रमांशे । तत्सन्निकर्षा-जनकत्वात् रजतसन्निकर्षस्याजनकत्वात् । **प्रत्यक्षत्वाभावोऽपीति** । दोषस्य प्र-त्यक्षहेतुता तु प्रत्युक्तेति भावः । प्रमासामान्ये मनस उपादानत्वाच्चक्षुरादिप्रमा-णसहकृतस्यैव मनसश्चाक्षुषादिप्रमोपधायकत्वात् । भ्रमसामान्ये अविद्यैवोपादान तत्तद्दोषसंस्कारादिसहकृताविद्याया एव भ्रमविशेषोपधायकत्वम् । तथा च भ्र-मात्मकवृत्तेश्चाक्षुषादिरूपत्वे मानाभावः । अधिष्ठानचाक्षुषे भ्रमस्य तादात्म्या-ध्यासाच्चाक्षुषादिविषयाधिष्ठाने रजतादेस्तादात्म्याध्यासाच्च रजतं पश्यामीत्यादिप्र-त्यय इत्याशयेनाह—**तस्मादित्यादि** ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अन्यथाख्यातिभङ्गः ॥

पूर्वोत्पन्नेति । नन्वारोप्यधर्मं उत्पादादिकमधिष्ठाने प्रत्येतुमुचितमिति चेन्न । यद्रूपविशिष्टस्यारोप्यता तद्रूपस्यैवाधिष्ठाने धीः । उत्पादादिकं तु मिथ्यात्वादिकमिवाव्यक्तत्वान्न तथा । अन्यथा त्वदभ्युपगतमसत्त्वमपि रूप्यादिनिष्ठं तथा स्यात् । विचारदशायां तु प्रमाणवृत्त्योत्पादादिकं गृह्यत एव । एतेन कपालादौ घटादेर्नाशकाले अत्यन्ताभावस्येव नाशस्याप्यनुभवान्नाशबुद्धौ नात्यन्ताभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वम् । भ्रमस्थल एवान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं तु न युक्तम् । तथा भ्रमे सदुपरागेणासद्विषयकत्वमसति प्रत्यक्षरूपत्वमिति कल्पनस्यैव युक्तत्वादिति परास्तम् । सदुपरागेण सज्ज्ञानस्याप्यसम्भवेन भ्रमविषये प्रत्यक्षत्वासम्भवात् । उत्पादादेस्सम्भवे तद्ग्राहकसामग्र्या अनवतारादेव तदग्रहात् । एवं चोक्तानवतारकालीनाया अत्यन्ताभावबुद्धेर्नाशादिबुद्ध्यनुत्पत्तिव्याप्यत्वेन नाशादिधीप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । अत एव न हि कुत्रापीत्याद्यपि तदभिप्रायकमिति ध्येयम् । **कथमिति** । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनेव ध्वंसप्रागभावाभ्यामपि नैककालावच्छेदेन सामानाधिकरण्यमित्यभिमानः । पारमार्थिकत्वेन रूप्यं नास्ती'ति बाधस्य रूप्यनिषेधाविषयकत्वेन रूप्ये पारमार्थिकत्वनिषेधविषयकत्वं वाच्यम् । तथा चासङ्गतिरित्याशङ्क्य निषेधति । **न चेति** । अन्यत्रेत्यव्ययम् । तेनान्यत्र वृत्तिर्यस्य तदन्यवृत्तीत्यर्थः । उक्तविषय इति शेषः । **तेनाकारेणेति** । तद्विषयकत्वं न निषेध्यत्वेन । किं त्ववच्छेदकत्वेनेति भाव. । **न विशिष्टेति** । यद्रूपविशिष्टस्य प्रतियोगित्वधीस्तद्रूपविशिष्टस्य प्रसक्तिरपेक्ष्यते । व्यधिकरणधर्मविशिष्टस्य तु न सेति न तदपेक्षेति भावः । नन्वेव पारमार्थिकत्वस्योक्तबुद्धावप्रकारकत्वेन तन्निर्विकल्पाकोत्तरमपि सा स्यात्तत्राह—**निर्विकल्पकादिति** । पारमार्थिकत्वेत्यादिः । **अभावेति** । उक्ताभावेत्यर्थः । **इष्टेति** । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुत्वेऽप्युक्ताभावबुद्धेः पारमार्थिकत्वाप्रकारकत्वान्न तत्र तत्प्रकारकज्ञानापेक्षेति भावः । **प्रतीयमानेत्यादि** । निषेधाधिकरणे प्रतीयमानं यत्तदीयनिषेधस्येत्यर्थः । **अप्रतीतनिषेधेति** । निषेधाधिकरणे यदप्रतीतं तदीयनिषेधेत्यर्थः । अधीस्थं प्रतियोगिप्रसक्तावप्रकारः । अवच्छेदकं निषेध्यतावच्छेदकम् । आभासस्य प्रातीतिकपारमार्थिकत्वस्य । **हेतुरिति** । इत्ययुक्तमिति शेषः । **आरोपेति** । प्रतियोगिप्रसक्तीत्यर्थः । **तत्प्रसक्तिः लौकिकपरमार्थप्रसक्तिः । अतिप्रसङ्गेन सार्वज्ञ्यापत्त्या । प्रातीतिकस्य प्रतीतिप्रकारस्य । सामान्यस्य रजतत्वाद्येकजातीयत्वस्य । तदर्थिप्रवृत्तिः व्यावहारिकानिष्ठरजतत्वादिविशिष्टेच्छावतः प्रवृत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं**

रूप्यत्वादिरूपेणाभासीभूतरूप्यादिप्रसक्तिः । प्रतियोग्यविषयकं लौकिकपरमार्थरूप्याविषयकम् । **प्राचीनग्रन्थेति** । लौकिकपरमार्थरूप्यनिषेध्यताबोधकतत्त्वप्रदीपिकादिवाक्येत्यर्थः । **व्याख्यानमिति** । 'इदं रूप्यमिति' भ्रमे प्रातीतिकव्यावहारिकरूप्ययोरभेदावगाहनात् नेदं रूप्यमिति बाधस्तयोर्भेदमेवावगाहते इत्यादिकं व्याख्यानमित्यर्थः । तथा च तयोरेकजात्यभावेऽपि प्रातीतिके व्यावहारिकजातीयार्थिप्रवृत्तिस्तत्तादात्म्यारोपादेवोपपद्यत इति भावः । यत्तूभयानुगतं सामान्यं प्रातीतिकं न वा । आद्ये व्यावहारिकस्य रूप्यत्वं व्यावहारिकं न स्यात् । द्वितीये प्रातीतिकस्य रूप्यत्वं व्यावहारिकं स्यात् । तथा च 'इदं रूप्यमि'ति धीविषयसामान्ये रूप्यत्वं नास्तीति बाधो न स्यादिति तन्न । 'इदमंशे यद्विशेषणं भ्रमे भातं तद्रूप्यमेव । 'इदं तु न रूप्यमि'ति बाधकाले प्रत्ययेनोक्तशावस्याप्रामाणिकत्वात् । न च प्रमाणवृत्तिं विना व्यावहारिकस्य रूप्यत्वादेर्ग्रहणासम्भव इति वाच्यम् । भ्रमस्थले हि रूप्यत्वादिविशिष्टप्रकारिका अविद्यावृत्तिरुत्पद्यते । तथा च रूप्यत्वादेर्विशेषणत्वेनेदमंशेऽपि प्रकारत्वादिदमंशसंसृष्टतया प्रातीतिकत्वेनाविद्यावृत्तिविषयतया साक्षिवेद्यत्वमेव । रूप्यनिष्ठोऽपि रूप्यत्वादिसम्बन्धः स्वतो व्यावहारिकोऽपि प्रातीतिकरूप्यानुयोगिकत्वरूपेण प्रातीतिकत्वादुक्तवृत्तिविषयः । अत एवेदमंशस्यापि व्यावहारिकस्य प्रातीतिकेन रूप्यतादात्म्येन विशिष्टतया प्रातीतिकत्वादुक्तवृत्तिविषयत्वम् । **इष्टापत्तिरिति** । अधिष्ठानप्रकाशत्वेन हेतुत्वात्तद्गत एव कर्तृत्वम् । कार्यानुकूलस्योपादानप्रकाशस्यैव हि लाघवेन कर्तृतारूपत्वात् । अनुकूलताविशेषोपादानान्नातिप्रसङ्गः । उपादानज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वस्य कर्तृत्वेऽपि ईश्वरीयं तदस्तीति भावः । अभ्यर्हितत्वात् आश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् । इदमंशो मनो दोषो वा उपादानमित्यत्र विनिगमकाभावादुपादानत्वेन तदतिरिक्तमज्ञानं कल्प्यत इत्यादिपूर्वोक्तं स्मर्तव्यम् । नाशयति अत्यन्तमुच्छिनत्ति । तदुपादानत्वम् अज्ञानमुपादानम् । नाशं अत्यन्तोच्छेदम् । तेन दोषादिनिमित्तनाशस्य भ्रमादिनाशप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । **कपालमिति** । कपालं घटोपादानमित्यजानतो यथा कपालं घट इति न धीः, तथा अज्ञानं रूप्योपादानमित्यजानतो रूप्यमज्ञानमिति न धीः । रूप्याज्ञानयोस्साक्षिवेद्यत्वेऽपि तयोस्तादात्म्यमावृतमिति भावः । **अभेदादिति** । इदमः कारणीभूतचिदवच्छेदकत्वात्तत्रेति शेषः । **अनाशादिति** । ननु, श्वेतत्वाज्ञाने श्वेतत्वार्थिप्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न । स्यादेव तदा हि शङ्खत्वादिकमेव प्रवृत्तौ प्रकारः । न तु श्वेतत्वादिकम् । पटत्वविरुद्धतया पटत्वाभा-

वच्याप्यतया । तद्दर्शनं इदन्त्वविशिष्टे तद्दर्शनम् । विरोधि 'अयं घट' इति भ्रमविरोधि । दुःखत्वविरुद्धेति । दुःखत्वघटितो यो दुःखाभाववत्त्वविरुद्धो दुःखाभावत्वाभावव्याप्यः सुखत्वादिः स इत्यर्थः । ज्ञानत्वविरुद्धेति । ज्ञानाभावत्वाभावव्याप्यतया गृहीताखण्डाज्ञानत्वेत्यर्थः । न साक्षीति । सविषयकत्वादिरूपेणैव साक्षिगम्यमज्ञानम् । न तूक्तविरुद्धधर्मवत्त्वादिनेति भावः । विलीयेते इति । संस्काररूपेणेति शेषः । स्थूलरूपेण पुनरुत्पत्तिर्वक्ष्यमाणसामग्र्या नानुपपन्ना । स्वगोचरशूरत्वात् बाधादिमानान्तराविरोधेन स्वविशेष्ये स्वविशेषणव्यवस्थापकत्वात् । काल इति । प्रतीत्यभावकाले रूप्यादिसत्त्वे तदाकारसंस्कारसहितेन साक्षिणा तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानस्य निर्दोषपुरुषेऽप्यापत्तिः । न हि रूप्यादिगतनत्तास्मृतौ दोषस्यागन्तुकस्य हेतुत्वं, येन तदभावे सा न स्यात् । किञ्च मनःपरिणामयोरिवाविद्यापरिणामयोरपि परेण पूर्वस्य नाशाद्रूप्यरङ्गयोरविद्यापरिणामयोरपि तथा स्वीकारात् कथं रूप्यस्य प्रतीत्यभावकाले स्थितिः । उक्तत्वादिति । तथा चाधिष्ठानसद्रूपसम्बन्ध एव गृह्यत इति भावः । तस्यां मनोवृत्तौ । तादात्म्यस्य अविद्यावृत्तितादात्म्यस्य ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां आविद्यकरजताद्युत्पत्त्युपपत्तिः ॥

एवं अध्यस्तस्याधिष्ठानविषयकमनोवृत्तिसापेक्षत्वे । इदमंशस्य इदन्त्वस्य । अध्यस्तत्वेन संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेन । इदंत्वाद्यधिष्ठानस्य संसृष्टेदन्त्वं प्रत्याधारस्य रूप्यावच्छिन्नचितः । स्वप्रकाशत्वात् मनोवृत्तिविषयानात्मकत्वात् । द्व्यात्मकतां मनोवृत्त्यविद्यावृत्तिविषयाभ्यामाधारारोप्याभ्यां घटितताम् । सव्यपेक्षाधिष्ठानप्रकाशे सव्यपेक्षोऽधिष्ठानप्रकाशो यस्य तादृशभ्रमे । तत्रादौ रूप्यभ्रमः पश्चात्तत्र चैत्रीयत्वादिभ्रमः । तत्र रूप्यं चैत्रीयमिति द्व्यात्मकत्वेऽपि यत्र युगपत्तादृशभ्रमस्तत्रैकैव वृत्तिः । न द्व्यात्मकं ज्ञानम् । मनोवृत्तिरूपाधिष्ठानधीजन्यभ्रमे तु द्व्यात्मकत्वमावश्यकमिति भावः । स्वप्ने तु चतुरिति । यत्रादाविदमिति शुक्तिधीः, पश्चात्तत्र रूप्यमिति धीः, तत्र स्वप्ने वृत्तिद्वयात्मकम् । यत्र तु युगपदिदं रूप्यं चाध्यस्तं, तत्र स्वप्ने तदुभयगोचरैका वृत्तिः । अविद्यावच्छिन्नचिद्रूपाधिष्ठानगोचराप्यविद्यावृत्तिरन्या । तथा च पूर्वस्थले त्र्यात्मकं ज्ञानम् । द्वितीयस्थले तु द्व्यात्मकं ज्ञानम् । चतुरात्मकत्वं तु स्वाप्नस्येदं रूप्यमित्यादेर्ज्ञेति भावः । स्वप्रकाशत्वात् पूर्वजाताविद्यावृत्तिविषयत्वात् । प्रतिभासके चैतन्य इति । चैतन्यमेव प्रतिभासकम् । वृत्तिस्तु विद्यमाना सती व्यावर्त्तकेत्युपाधिः । तथा च वृत्तेः स्वोपहितचितापि भास्यत्वसम्भवान्न वृत्त्यन्तरापेक्षेति

भावः । **उक्तत्वादिति** । अपरोक्षत्वं न ज्ञानगतोऽखण्डविशेषः । 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामि' त्यादिसिद्धान्तादनावृतचित्सम्बन्धस्यैव सुखादावपरोक्षत्वरूपतया क्लृप्तत्वेन तेनैव निर्वाहादिति भावः । स्वाश्रये स्वाश्रयजन्ये । अतिशयहेतुत्वेन भ्रमत्वादिप्रयोजकत्वेन । **त्वचेत्यादि** । त्वचा गृहीते शङ्खे 'शङ्खः पीत'इति भ्रमापत्तेश्चक्षुषा गृहीते सादृश्ये निमीलितचक्षुष्केऽपि पुंसि 'इदं रजतमि'ति भ्रमापत्तेश्चेत्यर्थः । रूप्यसादृश्यचाक्षुषस्य जनकतासम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन वाश्रयश्चक्षु । तदजन्येऽपि ज्ञाने भ्रमत्वमुक्तचाक्षुषप्रयोज्यं स्यादिति भावः । **स चेति** । पित्ताश्रयचक्षुर्जन्यधीविशेष्यत्वसम्बन्धश्चेत्यर्थः । तद त्वङ्मात्रेण शङ्खग्रहणकाले । ननु, धर्मीन्द्रियसन्निकर्ष एवेन्द्रियजन्यभ्रमहेतुः । अन्यथा-शङ्खादौ रूपाद्यविषयकचाक्षुषाद्यसम्भवात् श्वेतरूपादेश्च पीतरूपादिभ्रमजनकदोषेणैवाग्रहात् पीतरूपादिभ्रमपूर्वं शङ्खादिचाक्षुषासम्भवात् । न च पीतरूपशङ्खयोर्वैशिष्ट्यमगृह्णत्तदुभयचाक्षुषं भ्रमपूर्वं जायतामिति वाच्यम् । नियमेन भ्रमपूर्वमुक्तचाक्षुषोत्पत्तौ मानाभावात् । युगपदेव तादृशचाक्षुषभ्रमयोरुत्पादसम्भवात् । तथा च स्वाश्रयजन्यधीविषयतासम्बन्धेन दोषस्य हेतुतासम्भवस्तत्राह—**संस्कारविषयग्राहीति** । संस्कारहेत्वनुभवजनकेत्यर्थः । भ्रमहेतुत्वात् भ्रमव्यवहारप्रयोजकत्वात् । परोक्षभ्रमे इन्द्रियजन्याधिष्ठानज्ञानानियमादपरोक्षेत्युक्तम् । **कारणानापाद्यत्वादिति** । यज्जातीयं कारणं यज्जातीयारोपे क्वचिद्दृष्टं, तज्जातीयात् सर्वस्मात्तज्जातीयस्यानापाद्यत्वादित्यर्थः । फलबलाद्दोषाणां विशिष्यैव हेतुत्वमिति भावः । **अशक्यत्वादिति** । ज्ञानयोः कार्यकारणत्वादिविचारकाले कदाचित् भेदो गृह्यत एव । तयोः कार्यकारणभावास्वीकारे तु मनोऽविद्ययोः परिणामरूपा वृत्तिरेकैव स्वीक्रियते । अत एव 'सुरभि चन्दन'मित्याकारा वृत्तिश्चन्दनांशे चाक्षुषमनःपरिणामः, सौरभांशे स्मृतिरूपाविद्यापरिणामः । अत एव च मितिमात्रांशे सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्राभाकराः । यथा चोक्तचाक्षुषस्य सौरभादौ विषयतासत्त्वेऽपि चाक्षुषत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अत्रासत्त्वात् सन्निकर्षकारणत्वे व्यभिचारः, तथा रूप्यादावपीति ध्येयम् । **ग्रहनियम इति** । यथा निदाघकाले शीतजलह्रदे मग्नस्य पुंसो नानावयवावच्छिन्ननानासुखानां न भेदधीः, तथा प्रकृतेऽपीति भावः । **नियमोऽपीति** । अर्थतत्त्वव्यवस्थापकोऽपि बाधः ययोरैक्यं भ्रमे आरोपितं भाति, तयोरेव भेदमवगाहते । ज्ञानयोरैक्यस्य भ्रमाविषयत्वे तु तयोर्भेदं नावगाहते । वस्तुतो अर्थतत्त्वव्यवस्थापकत्वं भ्रममूलाज्ञानविषयकत्वम् । न तु यावदुक्ति-

षयविषयकत्वम् । आंशिकत्वेऽपि तदभावात् । न वा भ्रमे ययोरैक्यारोपस्तयो-र्भेदविषयकत्वं तत एव । तथा च भ्रमस्य ज्ञानयोरैक्यविषयकत्वेऽपि न क्षतिः । नन्विदंवृत्तेर्ज्ञातत्वेऽपि तस्यां रजताकारवृत्तिभेदस्याज्ञातत्वात्तदज्ञानमेव रजत-ज्ञानोपादानं कुतो नोच्यते । तत्राह—**अत एवेति** । इदंवृत्तितत्त्वं इदंवृत्तौ रजतवृत्तेर्भेदम् । **तदज्ञानेति** । उक्तभेदाज्ञानेत्यर्थः । तथा च रूप्यज्ञानस्या-प्यनुवृत्त्यापत्तिरिति भावः । वस्तुतः अज्ञानानुच्छेदे तत्कार्यस्य रजतज्ञान-स्यानुच्छेदेऽप्युत्तरज्ञानेन निवृत्तिसम्भवात्तदनिवृत्तावपि रूप्यनाशादेव रूप्यं-साक्षात्करोमीतिव्यवहारासम्भवान्नानुपपत्तिः । परं त्वेकस्यैवाज्ञानस्य रूप्यत-ज्ज्ञानोपादानत्वे लाघवाद्युक्तम् । **आश्रयमात्रेति** । इदं रूप्यमस्य ज्ञानं रू-प्यज्ञानमिति व्याकारानुभवादज्ञानमूलकभ्रमविशेष्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यैवाज्ञा-नाधारतावच्छेदकत्वादेकस्यैवाज्ञानस्य द्वयमाश्रयतावच्छेदकम् । अथवमस्य ज्ञानं रूप्यमित्यपि भ्रमाकारस्स्यादिति वाच्यम् । 'अस्य ज्ञानं न रूप्यमि'ति बाधस-त्त्वादिदमादिनिष्ठैव प्रत्यासत्त्या दोषाणां हेतुत्वादिदमादावेव रूप्याद्युत्पत्तेः । असयोगस्य असयोगप्रतिसन्धानस्य । अध्यस्तं इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयः । इन्द्रि-यासन्निकृष्टत्वादित्याद्यनुमानं बाधितामिति भावः । **सामान्येति** । भ्रमसाधारणे-त्यर्थः । तदकल्पिततया अज्ञानाप्रयुक्ततया । वस्तुतश्शुक्त्यादेरज्ञानविषयत्वेऽपि न परोक्तदूषणावकाश । ज्ञानस्येवाज्ञानस्यापि विषयतायाः कादाचित्कत्वसम्भवात् । **मिथ्यात्वादिति** । शुक्त्यवच्छिन्नचितो मिथ्यात्वेऽपि नाज्ञानविषयत्वम् । किं तु शुद्धचिन्निष्ठे तस्मिन् शुक्त्यादेरवच्छेदकत्वमिति प्रतिकर्मव्यवस्थादावुक्तम् । किं च मिथ्यात्वेऽपि तस्या एव तत् । न शुक्त्यादेः । अप्रकाशस्वरूपत्वात् । **न कापीति** । वस्तुतः अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं प्रमात्वपर्यवसितं ज्ञानत्वम् । अत एव इदमाकारवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि न क्षतिः । **तेनेति** । परोक्षेणाज्ञानानि-वर्तकेनेत्यर्थः । भ्रमेऽपीत्यपिशब्दादपरोक्षे भ्रमेऽप्यधिष्ठानभेदग्रहाज्ज्ञानानीति धीरिति सूचितम् । इत्थं च भ्रमे ज्ञानत्वानङ्गीकारो विचारदशायामपि ज्ञानै-कत्वबुध्युपपादनायेति बोध्यम् । **प्रकाशकत्वेति** । असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्र-योजकोपहितचित्त्वेत्यर्थः । **विषयत्वमिति** । औपचारिकमिति शेषः । उक्तादि-त्वस्य जानातिशक्यतावच्छेदकत्वेन वृत्तौ तत्प्रयोगो न मुख्य इति भावः । **निवर्तकत्वनिबन्धनेति** । निवर्तकनिरूढलाक्षणिकत्वप्रयुक्तेत्यर्थः । अज्ञानत्वेन ज्ञानान्यत्वेन । ज्ञानत्व ज्ञानपदस्य निरूढलक्षणाम् । सुखादौ वृत्त्यस्वीकारे त्व-सत्त्वापादकाज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वस्यैवेच्छाविषयतायां प्रयोजकत्वम् । न तु

वृत्तेः । तथा च ज्ञानस्येत्यादौ ज्ञानपदमुक्तानवच्छेदकत्वाश्रयविषयकाचित्परम् । फलैक्यादिति । आवरणनाशरूपफलविशिष्टत्वेनेदमंशावच्छिन्नचिदेव फलम् । न तु रजतावच्छिन्ना । तथा चोक्तफलस्यैक्यात्तदवच्छिन्नवृत्तिज्ञानयोरैक्यव्यवहार इति भावः । तदभिव्यक्ताभ्यां वृत्तिकृतावरणनाशविशिष्टाभ्याम् । वृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वे प्रथमः पक्षः । आवरणनाशार्थत्वे तु द्वितीयःपक्षः । अथ मनोऽवच्छिन्नचितो जीवत्त्वपक्षे विषयचैतन्यमनावृतमेव । जीवस्य विषयचैतन्येनाभेदानभिव्यक्त्येव वृत्त्यभावकाले विषयाद्रष्टृत्वात् । अतस्तत्पक्षमाश्रित्याह—इदमंशेति । चैतन्याभ्यामिति । इदमंशरूप्यवृत्तिकृतप्रमात्रभेदापन्नाभ्यामिति शेषः । यद्यपि दूष्यग्रन्थे न्यायामृते मध्यमो वाकारो नास्ति, तथापि पक्षत्रयसम्भवात् स उक्तः । अभिव्यनक्तीति । इदमंशे अज्ञानास्वीकारपक्षेऽपि इदमाकारवृत्तेर्द्रव्यत्वाद्याकारकत्वसम्भवेन द्रव्यत्वादिविशिष्टांशे अज्ञाननाशकत्वं बोध्यम् । व्यञ्जकेति । अज्ञाननाशकवृत्तीत्यर्थः अज्ञाननाशकभेदेनेति यावत् । नच अध्यस्तं च ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां भ्रमस्य वृत्तिद्वयोपपत्तिः ॥

आरोप्यत्वादिति । यत्तु स्वप्ने इदमंश आरोपितोऽपि न बाध्यते। तेन रूप्यादुत्कृष्टं तदिति प्रकृते विवक्षितमिति, तन्न । 'स्वप्नदृष्टं सर्वं दृश्यमिथ्ये' ति जागरप्रत्ययेनेदमंशस्यापि बाधात् । बहिस्थस्येदमंशस्य व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षाद्यनवतारेण स्वप्ने ग्राहकाभावेन रूप्यवदिदमंशस्यापि प्रातीतिकत्वाच्च जाग्रत्यपि शुक्तिरूप्यादिदमंशस्योक्तोत्कर्षसम्भवेन जाग्रच्छुक्तिरूप्यापेक्षया स्वाप्नशुक्तिरूप्यस्य तावताप्यपकर्षाप्रतिपादनेन प्रकृतानुपयोगाच्च । सत्त्वाभावेनेति । न च तस्यास्तुच्छत्वापत्तिः । उत्पत्त्यादिमत्त्वात् ब्रह्मस्वरूपा केवलब्रह्मरूपा ज्ञायमानब्रह्मरूपा वा । द्वितीयपक्षे ज्ञानरूपत्वे पर्यवसानम् । अनिर्वचनीया वेति । तथा च पञ्चमप्रकारत्वपक्षे नाशस्याविद्योपादानकत्वाभावादेव चिद्भास्यत्वादनिर्वाच्यत्वं तु दुर्वारमिति भावः । अयुक्त्यापातात् अयुक्तत्वापातात् । अप्रामाण्यनिश्चय इति । व्यावहारिकज्ञानस्य उक्तश्रुतीनाञ्चेत्यनुषज्यते । अनारोपितविशेषत्व इति । प्रातिभासिकव्यावृत्तस्यानारोपितविशेषस्याश्रयत्वे । अबाध्यत्वरूपं बाधविषयत्वसामान्याभावरूपं । स्वकालाबाध्यत्वेति । स्वकालावच्छिन्नोक्ताभावेत्यर्थः । मात्रपदादनवच्छिन्नस्योक्ताभावस्यव्यवच्छेदः । त्रितीयार्थस्याभेदस्य तस्येत्यत्रान्वयः । प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरिति । येन रजतत्वादिना विशिष्टं पूर्वमुपलब्धम् । तत्प्रकारकप्रवृत्तेर्भ्रमस्थलेऽप्यनुभवात्

भ्रमस्य तत्प्रकारकत्वमावश्यकम् । तथा च अबाध्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रकारकत्वमपि भ्रमस्यावश्यकमिति भ्रमविषये अबाध्यत्वसामान्यसिद्धिरिति भावः । ज्ञातैकसदिति । उभयानुगतजातेरागन्तुकदोषाज्ञानादिकार्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् प्रमाणव्यापारं विना प्रातीतिकनिष्ठतया भानासम्भवाच्च ज्ञातैकसद्रजतत्वादिकमावश्यकमिति भावः । अज्ञातसदपरमिति । साक्षिमात्रभास्यरजतत्वादेः प्रमाणवेद्यत्वानुपपत्तेः प्रातीतिकसाधारणेन रजतत्वादिना व्यावहारिकस्य कार्यविशेषं प्रति हेतुत्वे प्रातीतिकरजतादप्युक्तकार्योत्पत्त्यापत्तेश्च साक्षिभास्यादन्यदुक्तकार्यहेतुतावच्छेदकं व्यावहारिकमात्रवृत्त्यावश्यकमिति भावः । उभयानुगतत्वे मानमाह—रजतशब्देति । रजतादिशब्दानां प्रातीतिकेऽपि प्रयोगादुभयजात्योः प्रयोगनिमित्तत्वे नानार्थत्वापत्तेरुभयविशेष्यकस्य रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य हर्षविशेषादिकार्यं प्रति उभयातिरिक्तरजतत्वप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वादुभयानुगतं रजतत्वाद्यावश्यकमिति भावः । यत्तु प्रातीतिकव्यावहारिकयोरेकसामान्यासम्भव इति, तन्न । ब्रह्मदृश्ययोरबाध्यत्वसामान्यस्येव तादात्म्यस्येव च तयोस्तत्सम्भवात् । यदपि प्रातीतिकमात्रवृत्तिरजतत्वादौ मानाभावः । दोषादिकार्यत्वस्य दोषादिविशिष्टत्वेनैव सम्भवात् प्रातीतिकसंसृष्टरूपेण व्यावहारिकरजतत्वादेरपि प्रातीतिकत्वेन साक्षिमात्रवेद्यत्वादिसम्भवाच्च । किञ्चोक्तसामान्यमुक्तमानादास्ताम् । आकाशादिमात्रगतसत्यतायां तु न मानमिति तदपि न । दोषादिविशिष्टत्वस्य नित्यसाधारणत्वेन दोषादिजन्यत्वेऽनवच्छेदकत्वात् । तत्तद्रजतव्यक्तित्वानां तत्स्वीकारे महागौरवादेकजातीयदोषेण चिरमनुवर्तमानेन रजतादिनानाव्यक्तीनामुत्पादात् । अथ नित्यसाधारण्यवारणाय सामानाधिकरण्यकालिकसम्बन्धाभ्यां दोषविशिष्टत्वं जन्यतावच्छेदकमिति चेन्न । उक्तोभयत्वविशिष्टसम्बन्धेन दोषविशिष्टत्वं कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टं सत् सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन दोषविशिष्टं यत्तत्त्वं वा दोषकार्यत्वावच्छेदकमित्यस्याविनिगम्यत्वात् । कल्प्येन तु रजतत्वादिना सह न विनिगमनाविरहोक्तिसम्भवः । कल्प्यस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् । किं च कालिकसम्बन्धवृत्तित्वविशिष्टं यत् सामानाधिकरण्यसम्बन्धवृत्तित्वं, तद्विशिष्टोभयत्वं सम्बन्धतावच्छेदकम् । तथा चोक्तवृत्तित्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् कार्यताया अवच्छेदकभेदेन भेदापत्त्या रजतत्वादिकमेवावच्छेदकतया कल्पयितुमुचितम् । आकाशादिमात्रगतसत्यतायान्तु 'सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मित्यादिश्रुतिरेव मानम् । अर्थमतेति । व्यावहारिकप्रातीतिकयोरविशेषे द्वयोरपि मायिकत्वमाविद्यकत्वं वा स्यादिति भावः । ब्रह्मधीति । ब्रह्म न

क्षणिकमिति धीत्यर्थः । **त्वन्मत इति** । तथा च तदन्यप्रमात्वमप्रसिद्धमिति भावः । भ्रान्तिबाध्यत्वस्य ब्रह्म मिथ्येति भ्रान्त्या मिथ्यात्वेन ज्ञाप्यत्वस्य । **अन्योन्याश्रयादिति** । पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानात्तद्घटितव्यावहारिकत्वस्य ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । अन्योन्येतरत्वाभ्यां व्यावहारिकान्यत्वप्रातीतिकान्यत्वाभ्याम् । विशेष इत्यनुषज्यते । भेदकाभावे अनुगताननतिप्रसक्तस्य भेदप्रयोगितावच्छेदकस्याज्ञाने । इतरत्वस्य भेदज्ञानस्य । ननु, प्रातीतिकान्यत्वरूपेण व्यावहारिकत्वेन भेदः प्रातीतिकत्वं तत्राह—**अन्योन्येति** । सोऽयमित्यादिजन्यनिष्प्रकारकधीबाध्यभेदस्य व्यावहारिकत्वापत्तेराह—**शुद्धेति** । शुद्धस्य विषयत्वास्वीकारेऽप्याह—**महावाक्येति** । वाक्यस्य न बाधकसाक्षात्कारहेतुत्वम् । किं तु भावनासहकृतमनस इति भामतीमतेऽप्याह—**स्वबाधकेति** । तद्बुद्धौ चरमतद्बुद्धौ । तस्मादित्यस्यार्थं स्पष्टयति । **उपाधीत्यादि** । प्रतिपक्षः सत्प्रतिपक्षः । विपक्षबाधस्तर्कः । दृश्यत्वं दृश्यत्वादिहेतुः । दृढं हि दृढमेव । **करणसंसर्गिदोषप्रयुक्तत्वमिति** । करणसन्निकृष्टविषयनिष्ठप्रत्यासक्त्या या दोषनिष्ठा प्रयोजकता तन्निरूपितप्रयोज्यतावत्त्वमित्यर्थः । काचादिदोषाणां हि चक्षुरादिसन्निकृष्टविषयनिष्ठप्रत्यासक्त्या प्रातीतिकाध्यासहेतुत्वम् । परोक्षभ्रमस्थलेऽपि व्याप्तिज्ञानादिकरणसंसृष्टपक्षादिनिष्ठप्रत्यासक्त्यैव प्रातीतिकाध्यासदोषयोः कार्यकारणभावः । अन्यथा ह्रदादौ वह्न्याद्युत्पत्त्यसम्भवात् । अविद्यायास्तु व्यावहारिकविषयकं भ्रमं प्रति तादात्म्येनैव हेतुत्वम् । अतः करणसंसृष्टप्रत्यासक्त्यनवच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्वं तदसंसर्गीत्यादेरर्थः । अविद्यान्यदोषप्रयुक्तत्वमविद्यादोषप्रयुक्तत्वं च द्वयोः पर्यवसितार्थः । तेन करणसन्निकर्षादेरननुगतत्वेऽपि न क्षतिः । दोषत्वं च शक्तिविशेषः । तदवच्छिन्ना प्रयोजकता प्रथमलक्षणे निवेश्या । तेन दोषप्रत्यक्षादौ व्यावहारिके नातिव्याप्तिः । तादृशप्रयोकतानिरूपितप्रयोज्यतापि शक्तिविशेषेणैव । द्वितीयलक्षणे तु मूलाविद्यानिवेशात् न प्रातीतिके अतिव्याप्तिः । तत्प्रयुक्तत्वस्य चानादिदृश्येऽपि सत्त्वान्नाव्याप्तिः । अविद्यान्यदोषकार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वाश्रयाविद्याविषयतावच्छेदकत्वं शुक्तित्वादिविशिष्टनिष्ठम् । न च रजतादेरिदमादावेव तादात्म्येनोत्पत्तिः । रजतादिभ्रमस्य चेदमादिज्ञान एव तादात्म्येनोत्पत्तिरित्यत्र नियामकाभावादव्यवस्थेति वाच्यम् । तत्तद्दोषविशिष्टरजतत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादात्म्येनोत्पत्तौ तत्तद्दोषाणामिदमादिनिष्ठसम्बन्धेन हेतुत्वानां स्वीकारात् स्वाश्रयतावच्छेदकेदमादिविषयकज्ञानस्वसम्बन्धेन पञ्चाविद्याया हेतुत्वं स्वाश्रयाविद्याश्रयतावच्छेदकेदमादिज्ञान-

निष्ठतादात्म्येन भ्रमत्वेन कार्यत्वमित्यस्य कार्यकारणभावस्य स्वीकाराच्च । आकाराख्यविषयतासम्बन्धेन भ्रमं प्रति भ्रमान्यो यः स्वपरिणामरतद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन पल्लवाज्ञानस्य हेतुत्वान्तरस्वीकारात् भ्रमस्य रजताद्याकारकत्वनिर्वाहः। विवेचितश्चेदं परस्पराध्यासविवेचने ग्रन्थादावेव । अत्र यद्यपि ब्रह्मज्ञानजन्यनाशतज्जन्यनाशयोरन्यतरप्रतियोगित्वं ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वम् । तच्च न प्रातीतिकविशेषेऽस्ति । तन्नाशहेतुपल्लवाविद्यानाशस्यैव ब्रह्मज्ञानजन्यनाशजन्यत्वात् । तादृशपल्लवाविद्यापि मूलाविद्येव व्यावहारिक्येवेति न तत्राप्यतिव्याप्तिः, तथापि पल्लवाविद्यानङ्गीकारपक्षे प्रातीतिकविशेषे अतिव्याप्तिर्बोध्या । अत्र पल्लवाविद्यापक्षे मूलपल्लवाविद्याप्रयुक्तत्वे लक्षणे । अविद्याप्रयुक्तत्वञ्च अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरत्वम् । पक्षान्तरे मूलाविद्यामनस्तत्परिणामान्यत्वे सति अविद्याविषयतानवच्छेदकत्वं प्रातीतिकत्वम् । उक्तलक्षणशून्यत्वे सति दृश्यत्वं व्यावहारिकत्वमिति बोध्यम् ॥

यः पूर्णानन्दमग्नोऽप्यनुगतमनसां बल्लवीनां विधेयो
यश्चेन्द्रादेर्नियन्ता विजयहयतनूमार्जने सावधानः ।
यश्च श्रीशम्भुदाम्नः पृथुककणगणात्यादरास्वादयुक्तः
तस्य श्रीपादुकाया भवतु कृतिरियम्मालिका मल्लिकायाः ॥

॥ इति ॥

श्रीमत्परमानन्दसरस्वतीश्रीनारायणतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितायां लघुचन्द्रिकाख्यायामद्वैतसिद्धिटीकायां

—* ॥ प्रथमपरिच्छेदः ॥ *—

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

मा भैष्टेत्यमृतस्यन्दिमुखचन्द्रमनोहरम् ।
गोवर्धनधरं धाराधरधौरेयमाश्रये ॥
श्रीनारायणतीर्थानां पदपंकेरुहस्मृतिः ।
स्मृतिमव्याहतां कुर्यात् सदा पदपदार्थयोः ॥

पदार्थनिष्ठं पदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधित्वे सत्यखण्डविषयकम् । वाक्यार्थनिष्ठं उक्तबुद्धिविरोधित्वे सत्यखण्डविषयकम् । पदार्थौ च महावाक्यीयौ ग्राह्यौ। तेन 'सत्यं ज्ञान'मित्यादेरपि स्वघटकपदार्थयोर्भेदधीविरोधित्वेऽपि न दोषः । महावाक्यार्थबोधोपयोग्यखण्डवाक्यार्थबोधजनकं पदार्थनिष्ठम् । अनन्यशेषाखण्डवाक्यार्थबोधजनकं वाक्यार्थनिष्ठमिति वा बोध्यम् । यन्महावाक्यीयपदार्थयोः भेदबुद्धिविरोधि सत् तन्महावाक्यीयपदार्थरूपाखण्डार्थकं यत्, तत् तन्महावाक्यीयपदार्थनिष्ठम् । यन्महावाक्यार्थबोधोपयोगिपदार्थबोधपर्यवसायि यत्, तत् तन्महावाक्यपदार्थनिष्ठम् । यन्महावाक्यीयपदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधि सत् तन्महावाक्यार्थरूपाखण्डार्थकं यत्, तत् तन्महावाक्यार्थनिष्ठम् । यन्महावाक्यार्थबोधे अनन्यशेषे पर्यवसायि यत्, तत् तन्महावाक्यार्थनिष्ठमिति निष्कर्षः । सोऽयं देवदत्त इत्यादीत्यादिपदादयं चन्द्र इत्यादिसङ्ग्रहः। प्रकृष्टप्रकाश इत्यादीत्यादिपदेन लम्बकर्णो देवदत्त इत्यादेरपि। पदार्थनिष्ठस्य ग्रहणात्तदुपकार्यस्य सोऽयमित्यादेरुक्तिर्नासङ्गतेति बोध्यम् । शब्दबोध्यत्वे सोऽयमित्यादिपदयोरन्यतरेणोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वे । विशेषणतायां उपाधित्वे विशेषणत्वे च । उपलक्षणतायामिति । उपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मान्तरेण बोधजनकस्यैवोपलक्षणतानियमादुपलक्षणतायामपि सखण्डार्थत्वमित्यभिमानः । अपर्यायेत्यादि । अपर्याययोः प्रातिपदिकयोरर्थमा-

मेण एकस्मिन् प्रातिपदिकार्थे पर्यवसायित्वं भिन्नरूपेण स्वार्थस्मृतिद्वारा एकमात्रप्रातिपदिकार्थानुभावकनानानामत्वमिति यावत् । 'घटः कलश' इत्यादिवारणाय द्वारान्तम् । 'शीतोष्णस्पर्शौ पयःपावका'वित्यादेर्वारणाय शेषम् । एकप्रातिपादिकार्थमात्रानुभावकतावच्छेदकाकांक्षादिमत्त्वार्थकम् । न च 'घटः कलश' इत्यादेरनाकांक्षत्वेनान्त्यदलेनैव वारणादाद्यदलं व्यर्थमिति वाच्यम् । उद्देश्यविधेययोरैक्येन सप्रकारकबोधं प्रत्यानाकांक्षत्वेऽपि ,एको द्वा'वित्यादाविव 'संभेदे नान्यतरवैयर्थ्य'मिति न्यायेन प्रातिपादिकार्थमात्रानुभावकत्वे बाधकाभावात् । अत एव प्रातिपादिकार्थानतिरिक्तविषयाणि प्राह भगवान् प्रथमाशाब्दितविभक्त्या पाणिनि. ।अतस्सकलतर्कसमयज्ञो वष्टि वचसो अनतिरिक्तविषयत्वमित्यनेनोच्चेरित्यादौ नामप्रथमादिविभक्त्योरेकार्थानुभावकत्वमुक्तं संक्षेपशारीरके । न चैवं 'घटः कलश' इत्यादौ लक्ष्यत्वमेव स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । अखण्डार्थत्वं हि भिन्नरूपेणोपस्थितिद्वारा स्वार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधितादृशानुभवजनकस्यैव । तथा च घटकलशपदार्थयोर्भेदबुद्धेराहार्यत्वेन तां प्रति विरोधित्वस्याप्रसिद्ध्या न तत्पदयोरखण्डार्थत्वम् । अखण्डविषयकस्यापि तादृशानुभवस्य तादृशभेदधीविरोधित्वं भिन्नरूपविशिष्टयोस्तादात्म्यधीद्वारकत्वान्नानुपपन्नम् । तादृशधीद्वारकत्वं च संक्षेपशारीरके उक्तम् । 'सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागान्वयः पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः । उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मधीस्सैवेरव ततः पदैरयमिह ज्ञेयः क्रमस्सूरिभिः ॥' इति । सामानाधिकरण्यं पदयोस्समानविभक्तिकत्वनिश्चयः । अन्वयस्तात्पर्यविषयशाब्दधीप्रयोजकः । विशेषणेतरतया भिन्नधर्मविशिष्टयोस्तादात्म्यधीः । विरोधोद्भवः तादृशधियः प्रमात्वाभावेन तात्पर्याविषयत्वज्ञानमिति भावः । अर्थपरत्वं एकनामार्थमात्रपरत्वम् । प्रत्येकमिति । यद्यपि 'पयश्शीतस्पर्शं' 'पावक उष्णस्पर्श' इति वाक्यद्वयं प्रकृते न श्रूयते, न वा कल्पनीयम् । द्विवचनान्तपदाभ्यामेव तात्पर्यविषयधीसम्भवात्, तथापि समासान्तर्गतयोरपि पयःपदशीतस्पर्शपदयोस्सुबन्तत्वमतुबन्तत्वप्रातिसन्धानं विना न शाब्दधीः । स्वप्रकृत्यव्यवहितोत्तरत्वेन प्रत्ययज्ञानस्यासमासस्थले हेतुतया क्लृप्तत्वात् । एवं सुबन्तयोरप्यव्यवहितत्वेन ज्ञानापेक्षणात्तादृशवाक्यद्वयस्य प्रकृते अवश्यं प्रतिसन्धेयत्वेन तस्यैव प्रत्येकशब्देन लक्ष्यत्वेन ग्रहणम् । अथवा समासवाक्येनालक्ष्येण वाक्यार्थं बुद्ध्वा पश्चात् प्रतिसन्धीयमानमुक्तवाक्यद्वयमिह प्रत्येकं लक्ष्यत्वेनाभिमतम् । समासवाक्यं तु संसर्गविषयकानुभवजनकत्वरूपलक्षणस्यैव लक्ष्यम् । अत एव संसर्गसङ्गीत्यादि-

तत्त्वप्रदीपिकादौ लक्षणद्वयमुक्तम् । प्रकृतलक्षणानुरोधेनैकैकनामार्थमात्रविषयक-बोधद्वये उक्तवाक्यस्य तात्पर्यकल्पनेनोक्तवाक्यजन्यबोधोत्तरं वाक्यद्वयानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् । वस्तुतो वाक्यद्वयानुसन्धानाभावेऽपि श्रूयमाणोक्तवाक्यस्यैव बोधद्वयोपधायकत्वमुक्तलक्षणानुरोधितात्पर्यवशादिति ध्येयम् । एकैकार्थपरत्वं एकैकार्थमात्रपरत्वम् । नातिव्याप्तिरिति । वस्तुतः समुदितवाक्येऽपि लक्ष्यत्वं लक्षणवाक्यस्थमात्रपदस्य विशेषणीभूतपदार्थान्तरव्यवच्छेदपरत्वेन पदार्थान्तराविशेषणकनामार्थधीपर्यवसायित्वं लक्षण च सम्भवतीति बोध्यम् । निरसम्बन्ध इति । निरसम्बन्धत्वात् कल्पितोऽप्यभिधालक्षणसम्बन्धो न भवतीत्यभिमान । इष्टापत्तेरिति । नीलादिविशेषणभानेऽपि विशेष्यमुत्पलादिरूपमेकं मन्मतेऽपीष्टमिति भावः । परस्परानवच्छिन्नार्थानां वाच्यतासम्बन्धेन परस्पराविशेषितार्थानामन्योन्यवाच्यवाचकानामपर्यायाणामिति यावत् । अव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय. । यतः अव्यतिरिक्तं विशेषणीभूतेन पदार्थान्तरेणाविशेषितम् । अत एकरसं पदार्थान्तरसंसर्गनैरपेक्ष्येण भासमानं यत, तस्य प्रातिपदिकार्थमात्रस्य च अन्वयः । प्रमापकत्वमिति । पूर्वोक्तलक्षणयोस्संवादो बोध्यः । वेदान्तानामनन्यशेषत्वरूपमनन्याकांक्षत्वम् । न तु स्तुतिपरतया कर्मविधिशेषत्वम् । अत उक्तप्रमापकत्वसम्भव इति ज्ञापनार्थमनन्याकांक्षाणामित्युक्तम् । अथवा 'घटो गन्धाश्रयः पृथिवी'त्यादौ गन्धाश्रयपदस्य घटपदरूपान्याकांक्षत्वेन पृथिवीपदमनाकांक्षम् । अतो न पृथिवीरूपाखण्डप्रमापकत्वमतस्तदुक्तम् । तत्प्रातिपदिकार्थता एकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रमापकत्वम् । मूलत्वासिद्धेरिति । यद्यपि शास्त्रस्याऽमूलत्वेऽपि तादृशमाप्तवाक्यं मूलं सम्भवति, तथापि न सर्वत्र । क्वचित्तदभावेऽपि शब्दान्यमानमूलकस्य 'विषं भुंक्ष्वे'ति वाक्यतात्पर्यविषयस्य शत्रुगृहभोजनानिष्टसाधनत्वस्य सम्भवात् । प्रतिपिपादयिषितेति । प्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयेत्यर्थ । पदवृत्तीति । स्वघटकपदवृत्तीत्यर्थः । स्वं लक्ष्यभूतं वाक्यम् । अपर्यायेत्यादि । स्वघटकपदवृत्तिस्मारितान्यागोचरप्रमाजनकत्वे सति पर्यायतापन्ननामद्वयाघटितत्वमर्थः । तस्य संयोगस्य । धर्मधर्मिभावासहं विशेषणविशेष्यभावासहम् । धर्मिभेद पदार्थद्वयविषयकत्वम् । एकत्र विशेषणविशेष्यभावे । सर्वत्र पदार्थद्वयविषयकत्वादौ । अहेतुत्वात अव्याप्तत्वात् । वाक्यार्थभेदादिति । तथा च प्रत्येकमुक्तवाक्यद्वयं लक्ष्यम् । न तु समुदितवाक्यम् । न चैवं 'पयःपावका' वित्यत्र त्वखण्डार्थत्वमिति पूर्वोक्तप्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । इत्यत्रेत्यस्योक्तवाक्यसमानविषयकवाक्यद्वय इत्यर्थकत्वादिति भावः । एकार्थपरे एकार्थप्रमापके । तत्प्रमितिशक्त-

त्वस्यैव तत्परत्वरूपत्वात् । यथा च प्रमापकत्वं तथोक्तमनुपदम् । एवं च प्रमाजनकत्वदलमक्षतमिति भावः । **बहुवचनेनेति** । द्विवचनबहुवचनद्वन्द्वसमासानां साहित्यबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । साहित्यस्य चैकक्रियान्वयित्वरूपत्वादुक्तप्रमारूपैकक्रियाजनकत्वमेव प्रकृते बहुवचनलभ्यमिति भावः । **इत्यादाविति** । इति आदिर्यस्य तादृशे धवखदिरपलाशास्तत्तदसाधारणधर्मयुक्ता इतिवाक्ये इत्यर्थः । यथाश्रुते तु नामार्थेषु सुबर्थसङ्ख्यादिसंसर्गप्रमापकत्वेन पदस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वाभावादेव वारणसम्भवेन साहित्यविवक्षाया व्यर्थत्वात् । ननूक्तवाक्यस्यासाधारणधर्मोपलक्षिताखण्डार्थत्वेन संसर्गाविषयकत्वेऽपि धवादिनानाविषयकप्रमारूपैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यस्यापि सत्त्वात् कथं तद्वारणम् । न ह्येकमात्रार्थप्रमा प्रकृतलक्षणे प्रविष्टा । येन तादृशप्रकृतक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यं प्रकृते लभ्यते । यदि च तद्घटितमेव लक्षणमुच्यते, तदा 'शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावका'वित्यत्र लक्षणोक्तिर्विरुध्येतेति चेत्, सत्यम् । तथापि पूर्वोक्तरीत्या 'धवोऽसाधारणधर्मयुक्तः खदिरोऽसाधारणधर्मयुक्त' इत्यादिवाक्यानामनुसन्धानेनैव शाब्दबोधात् । न च सम्भूयेत्यादिमूलानुपपत्तिः । यत्र क्रमिकोक्तानुसन्धानेभ्यः क्रमेणैव धवाद्यखण्डबोधा जाताः। न तु युगपत्तत्र प्रत्येकवाक्यस्यैव एकवाक्यविशिष्टापरवाक्यस्याप्येकवाक्यार्थमात्रप्रमाजनकत्वानपायात्तत्रातिव्याप्तिवारणायोक्तप्रमां प्रति जनकतावच्छेदकं यत्पदसमभिव्याहृतयत्पदत्वं,तत्पदसमभिव्याहृततत्पदत्वमखण्डार्थत्वमित्यर्थलाभाय साहित्यस्योक्तत्वात्। यद्यप्येवमपि पदान्तरविशिष्टसोऽयमित्यादिवाक्ये अतिव्याप्तिः स्यादेव। ननु, पदान्तरविशिष्टप्रत्येकवाक्य प्रत्येकवाक्यादतिरिक्तं न वा। आद्ये तस्य जनकतावच्छेदकशून्यत्वान्नातिव्याप्तिः। द्वितीये तस्य लक्ष्यत्वादेव न सेति चेन्न। आद्ये तस्य जनकतावच्छेदकत्वात्। न हि विशिष्टसत्ता सत्तात्वशून्या, सत्तादिविशिष्टघटो वा घटत्वशून्यः । विशिष्टसत्ता सत्तेत्यादिप्रत्ययात् विशिष्टे केवलतादात्म्यस्यैव केवलवृत्तिधर्मसंसर्गस्यारोपात् केवले विशिष्टतादात्म्यतद्धर्मयोरिव विशिष्टेऽपि केवलतादात्म्यतद्धर्मयोरारोपात् परस्पराध्यासानुरोधात् । किं च 'सोऽय'मित्यादिवाक्यज्ञानस्य स इति पदोत्तरायमिति पदविषयकत्वेन नाखण्डधीहेतुत्वम् । स

इति पदत्वेन घटादिविषयकज्ञानादखण्डप्रत्ययात् । तथा चैकपदविशिष्टापरपदत्वे जनकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावेऽपि यत्पदविशिष्टयत्पदविषयिता तत्तदखण्डधीजनकताव्याप्या, तत्पदविशिष्टतत्पदवत्त्वमखण्डार्थत्वमिति वाच्यम् । तथा च प्रत्येकवाक्यस्येव पदान्तरविशिष्टस्यापि तस्य विषयिता तादृशजनकताव्याप्येति तत्रातिव्याप्तिः स्यात्, तथापि तादृशजनकताव्याप्यविषयिताकं तादृशविषयिताकेनान्येनाघटितं यत् तत्त्वमेवाखण्डार्थत्वम् । एतेन प्रमेयत्वादिधर्मविशिष्टस्य सोऽयमित्यादेरपि वारणम् । तस्य तादृशविषयिताकत्वे सत्यपि तादृशविषयिताकेनान्येन सोऽयमित्यनेन घटितत्वात् । एवं च पदान्तरविशिष्टस्य सोऽयमित्यादेस्सर्वस्याखण्डार्थकस्य वारणाय निरुक्तार्थकसाहित्योक्तिरिति पर्यवसितम् । उक्तजनकतावच्छेदकानुपूर्वी यावत्सु पदेषु पर्याप्ता, तान्दितरपदाघटितत्वं लक्षणमिति निष्कर्षः । धवेत्यादिकं तु उपलक्षणम् । तत्र बहुवचनं नामानेकत्वमात्रस्य बोधकम् । न तु नामबहुत्वबोधकम् । नाम्नोरप्यखण्डार्थकत्वादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु धवखदिरपलाशा इत्यत्र धवेति खदिरेति प्रत्येकपदेऽतिव्याप्तेर्बहुवचनेनैकप्रमाजनकानेकनामघटितत्वं लक्षणे निवेश्यते । न च धवेत्येकनाम्नः प्रमाजनकत्वाभावादेव तत्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभिहितान्वयमते प्रत्ययादिनिरपेक्षप्रकृतेः प्रकृत्यादिनिरपेक्षप्रत्ययस्य च स्वार्थानुभावकत्वेन तादृशानुभवस्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गबोधे हेतुत्वात् शाबरभाष्यादौ तथैवोक्तत्वात् । यत्तु स्वार्थप्रतियोगिकस्य स्वार्थान्तरगतस्य संसर्गस्यानुभावके यौगिके पङ्कजादिपदे अतिव्याप्तेर्वारणाय बहुवचनमिति, तन्न शोभते । स्वघटकपदवृत्तिस्मारितान्याविषयकप्रमाजनकत्वस्यैव प्रकृते निवेश्यतया पङ्कादिरूपस्वघटकपदवृत्तिस्मारितपङ्कादिभिन्नसंसर्गप्रमापकत्वस्यैव पङ्कजादिपदे सत्त्वात् । न चैवं 'पङ्कजं गन्धविशेषवत्' 'पावको धमनविशेषवा'नित्यादिलक्षणवाक्येष्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां पद्मादिस्वरूपमात्रपरत्वेन पङ्कादिसंसर्गाप्रमापकत्वात् । अथान्विताभिधानमते अभिहितान्वयमते च प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थेऽपि शक्तिस्वीकारात् पङ्कजन्मादिसंसर्गोऽपि पदवृत्तिस्मारित इति चेन्न । अन्वितशक्तेः अन्वयांशे क्लृप्तत्वस्यानुपदमाचार्यैर्वक्ष्यमाणत्वात् । ननु, पदवृत्तिपदेन कृत्तद्धितान्तसमासा अपि ग्राह्याः । स्मारितपदेन तज्ज्ञाप्या अपि ग्राह्याः ।

तथा च पङ्कादिसंसर्गोऽपि पदवृत्तिस्मारितः । अत एव द्वितीयलक्षणस्थवृत्तिपदस्य तथैवार्थः । अन्यथा औपगवादिनामार्थस्य तत्र वृत्तिविषयत्वोक्तिविरोधादिति चेन्न। द्वितीयलक्षणे अभ्युपेत्य तथोक्तावपि प्रथमलक्षणे तथोक्तौ मानाभावात् तावतापि बहुवचनेन तद्वारणासम्भवाच्च । तथाहि—बहुवचनं नानेकनामार्थकम् ।पङ्कजादिसाधारण्यात् । नापि सुबन्तत्वेन प्रतिसन्धीयमानानेकार्थकम् ।सरसिजमित्यादौ तत्सत्त्वात् 'तत्त्वमसी'त्यादावव्याप्तेश्च । नापि विभक्त्यन्तत्वेन ज्ञायमानानेकार्थकम् । सरसिजमित्यादिसाधारण्यात् । अर्थापत्त्या 'द्विषदन्नभोजनमनिष्टसाधनमित्यर्थं विना आप्तोक्तस्य विषमित्यादिवाक्यस्यार्थवत्त्वमनुपपन्नमित्याद्यर्थापत्त्या । अनिष्टसाधनत्वं द्विषदन्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वसंसर्गम् । **वृत्तीति** । पदवृत्तीत्यर्थः । ननु, स्मारितेति त्यक्त्वा ज्ञाप्येति कुतो नोक्तम् । उक्तार्थापत्त्या ज्ञाप्ये अनिष्टसाधनत्वसंसर्गे वृत्तेरनुपयोगात् साक्षाद्वृत्तिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वाभावाच्च । तद्विलक्षणे नोक्तसंसर्गवारणसम्भवात् वृत्तिज्ञानाधीनविषभोजनस्मृतिद्वारकार्थापत्त्यैव तज्ज्ञापनात्तत्राह—**तथाप्यभिवेति** । संसर्गस्यान्विताभिधानमते शक्त्या ज्ञाप्यत्वादभिहितान्वयमते लक्षणया ज्ञाप्यत्वादतिव्याप्तिरिति योजना । प्रकृत्यर्थस्यैवाभिहितान्वयमतेऽपि प्रकृत्यर्थसंसर्गस्य शक्तिलभ्यत्वाद्वाक्यार्थसंसर्गस्येत्युक्तम् । क्रियाकारकयोस्संसर्गस्येति तदर्थः । तदुक्तं संक्षेपशारीरके — 'प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिर्विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च न. ।प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्विताधियो निमित्तता ॥' इति अभिहितसङ्गतिरिति पदजन्यशाब्दधीमात्रजन्यानुभवविषयत्वमित्यर्थ. । पदजन्यानुभवाविषयत्वे सति पदजन्यानुभवजन्यानुभवविषयत्वमिति यावत् । प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिरिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्यस्संसर्गस्तदन्यसंसर्गस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थप्रतियोगिकसंसर्गस्येति यावत् । अभिहितान्वयमते हि पक्षत्रयं वार्तिकादावुक्तम् । तथाहि—तर्कचरणे वाक्याधिकरणीयवार्तिके । 'भावनैव हि वाक्यार्थस्सर्वत्राख्यातवत्तया । अनेकगुणजात्यादिवाचकार्थानुरञ्जिता ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते । कैश्चिदन्यैस्तु धात्वर्थस्सामीप्येनोपकारतः ॥ अपरैस्समुदायार्थस्तथैवाभ्युपगम्यते ।पाकादौ यत्र दृष्टास्ति भवत्यादौ तथैव च ॥' इति ।वाक्यार्थः वाक्यप्रयुक्तशाब्दधीमुख्यविशेष्यः। आख्यातवत्तया आख्यातसामान्यप्रतिपाद्यत्वात्।

तेन वर्तमानत्वादौ लडादिमात्रप्रतिपाद्ये न व्यभिचारः । वाक्यार्थत्वं प्रकटयति । अनेकेत्यादि । सामीप्येनेति। प्रत्ययस्येत्यादिः । तथा च प्रत्ययस्य पूर्ववृत्तितारूपसामीप्यसम्बन्धेनावच्छिन्नं प्रकृतिनिष्ठायां शाब्दबोधहेतुतायामवच्छेदकत्वम् । प्रकृतेरेव तत्सम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टरूपेण भावनाविशिष्टे पाकादावनुभावकतास्वीकारात् । समुदायार्थः प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थः प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययार्थ इति यावत् । प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थशाब्दबोधे उत्तरवृत्तितासम्बन्धेन प्रकृतिविशिष्टप्रत्ययस्य हेतुतास्वीकारात् विशिष्टहेतुताग्राहकमानेन विशेषणेऽपि हेतुताग्रहादुभयोर्हेतुता । कार्यतावच्छेदकं तु पच्यादिधातोः पाकान्वितभावनाशाब्दत्वं पाकान्वितशाब्दत्वं वा तिबादिप्रत्ययस्यापि कार्यान्वितभावनाशाब्दत्वमन्वितभावनाशाब्दत्वं वेति वक्ष्यते । अत्र प्रत्ययार्थत्वं प्रत्ययमात्रजन्यशाब्दधीविषयत्वं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायार्थत्वपक्षस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं धात्वर्थत्वादिकं बोध्यम् । तथा च भावनादिकं प्रत्ययमात्रवाच्यम् । तच्छाब्दबोधानुकूलशक्तेरेव तद्वाचकत्वरूपत्वात् । उपलक्षणमेतत् । एवं तद्रीत्या कर्मत्वादिकं सुबर्थो नामार्थ उभयार्थो वेत्यपि बोध्यम् । एवं च प्रथमपक्षे कर्मत्वादिकमम्माद्यर्थ इव घटत्वादिक घटादिनामार्थः । तथा च प्रकृत्या प्रत्ययेन च स्वार्थघटत्वादिमात्रं प्रथमतोऽनुभाव्यते । स्वार्थसंस्कारसहितस्य पदज्ञानस्य साक्षादेव स्वार्थानुभवे हेतुत्वात् । न तु तदर्थस्मृतिर्द्वारं तत्र स्वीक्रियते । यथा पञ्चपाद्यां स्वीकृतं—'व्याप्तिसंस्कारविशिष्टं लिङ्गज्ञानमनुमितिहेतुः । न त्वन्तरा व्याप्तिस्मृति'रिति । ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययजन्यानुभवाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्संसर्गशाब्दधीर्जायते । न तु प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् । तथा प्रकृत्यर्थान्वितकर्मत्वादिसंसर्गस्य क्रियायां शाब्दधीरित्याद्यः पक्षः । प्रत्ययपूर्ववृत्तित्वविशिष्टप्रकृतेः कर्मत्वादिविशिष्टघटत्वादावनुभावकत्वं प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्य घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादावित्यपरं पक्षद्वयम् । तयोराद्यमादाय करणत्वविशिष्टं दधि विधीयते इति गुणकामाधिकरणे शास्त्रदीपिकादावुक्तम् । द्वितीयमादाय दधिविशिष्टं करणत्वं विधीयत इत्युक्तम् । तत्र कर्मत्वादिकारकस्य विशेष्यत्वमेव युक्तम् । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययार्थः प्राधान्येने'ति नैरुक्तानुशासनात् । अत एव भावार्थाधिकरणे प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । न च तथापि घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादेः घटादिपदमेव वाचकम् । मुख्य-

त्वात् । न तु तदुत्तरप्रत्ययः । जघन्यत्वादिति वाच्यम । तथा सति प्रत्ययार्थस्य निरुक्तकाराद्युक्तप्राधान्यानुपपत्तेः प्रत्ययस्यावाचकत्वेन तदर्थस्यैवाप्रसिद्धेः । सम्भवत्यर्थसाधुत्वे पदसाधुत्वस्य द्योतकत्वमात्ररूपस्यान्याय्यत्वात् । घटपदापेक्षया अमौट्छसां भूयस्त्वेन मुख्यत्वन्यायस्य प्रकृते बाधस्यौचित्यात् । 'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्व'मिति न्यायेन कर्मण्यमादिविधायकानुशासनसिद्धममादीनां भूयसां कर्मत्वादिवाचकत्वरूपं धर्मं न बाधितुं युक्तम् । किं तु एकस्य घटपदस्य मुख्यत्वन्यायसिद्धं कर्मत्वादिवाचकत्वमेव बाध्यते। अत एवैकत्वादिसंख्यापि अमाद्येकवचनादेरेवार्थः । न तु नामार्थः। नामार्थस्तु जातिरेव । व्यक्तिरपि लक्षणयैव । यत्र बहुषु धर्मो न प्राप्तः । किं तु सन्दिग्धः । यथा नव्यतार्किकमते शब्दसमवायित्वमेकस्यैवेशस्य, उत बहूनां जीवानामिति सन्देहे, जीवेषु तस्याप्राप्तत्वेन बाधाप्रसक्त्या ईशस्य प्राथम्यरूपमुख्यत्वस्याभावाच्च विप्रतिषिद्धेत्यादिन्यायाविषयत्वादेकत्र तत्कल्पने लाघवान्न जीवेषु तत्कल्पनम् । तस्माद्विभक्तेर्द्योतकत्वं स्वीकृत्य प्रातिपदिकार्थपञ्चकत्वमतमयुक्तमेव । अत एव निपातानां द्योतकत्वं भट्टवार्तिके दूषितम । किं च घटपटादिपदानां घटत्वपटत्वादिकर्मकरणत्वादिष्वनन्तशक्तिकल्पने अवच्छेदकगौरवं महदित्याशयेन द्वितीयपक्षस्यैवावलम्बनम् । ननु, प्रथमपक्षे पदार्थसंसर्गाविषयकः पदार्थविषयकशाब्दबोधः कुत्रोपयुज्यते । कृताविति चेन्न। उपादानतावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षमिष्टसाधनत्वादिज्ञानं च तत्र हेतुः । तत्रोक्तशाब्दबोधो नाद्यः । सप्रकारकत्वप्रत्यक्षत्वयोरभावात् । न द्वितीयः । घटत्वादिकर्मकानयनमिष्टसाधनमित्याद्याकारकत्वाभावात् । अथ तत्र विशेषणधीविधया स उपयुज्यते । तदुक्तं नामधेयचरणे भट्टैः 'अनुपस्थितविशेषणाविशिष्टधीर्न जायते । न त्वनभिहितविशेषणापीति चेन्न । न त्वनभिहितविशेषणेत्यनेनैव विशेषणस्य शाब्दबोधानपेक्षोक्तेः । तथा च पदजन्यपदार्थस्मृत्यैव विशिष्टधीसम्भवात् नोक्तशाब्दबोध आवश्यकः । उच्यते—यथा क्रियाकारकयोरन्वयबोधे घटमित्यादिपदज्ञानं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयधीद्वारा न कारणम् । तादृशधिय एव तत्र हेतुत्वसम्भवेन तद्द्वारा तस्य हेतुत्वे गौरवात् । किं तु तादृशधियं प्रत्येव तस्य पदार्थस्मृतिद्वारा हेतुत्वमिति द्वितीयतृतीयपक्षयोः स्वीक्रियते । तथा तादृशधियं प्रत्युक्तस्मृतिद्वारोक्तपदज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि गौरवादुक्त-

पदज्ञानस्य पदार्थमात्रविषयकशब्दबोधं प्रति साक्षादेव हेतुता । तन्मात्रविषयकत्वं तु सांसर्गिकाविषयित्वानिरूपिततद्विषयताशालित्वम् । तेन घटमित्यादिपदस्य घटत्वकर्मत्वादिसमूहालम्बनजनकत्वेऽपि तत्संग्रहः । घटत्वविशिष्टकर्मतादिशाब्दधीत्वं नोक्तपदधीजन्यतावच्छेदकम् । तत्स्वीकारे तु तदपेक्षया गौरवम् । 'श्वेतोऽश्वो धावती' त्यस्येव वाक्याजन्यस्य घटत्वविशिष्टकर्मतादिविषयकशाब्दबोधस्य भट्टमते स्वीकारेण तत्र व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदके तादृशपदज्ञानविशिष्टत्वनिवेशात् सुतरां गौरवम् । पदार्थमात्रशाब्दबोधस्तु न पदं विनोत्पद्यते । येन तत्रापि व्यभिचारवारणापेक्षा । न च प्रथमपक्षेऽपि पदजन्यबोधस्य घटत्वीया कर्मतेत्यादिशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वस्य स्वीकारात्तादृशकारणस्य पदजन्यबोधाजन्ये 'श्वेतोऽश्वो धावती' ति बोधतुल्यबोधे व्यभिचारवारणाय तत्कार्यताच्छेदके तादृशकारणवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् प्रथमपक्षेऽपि गौरवं तुल्यमिति वाच्यम् । घटत्वीया कर्मतेत्यादिबोधे घटमित्यादिपदजन्यघटत्वकर्मत्वधीरूपाया आसक्तेः कारणतायाः पक्षत्रयेऽपि स्वीकारात् । तत्र व्यभिचारवारणस्य पक्षत्रयेऽपि कर्त्तव्यत्वात् । एतावांस्तु विशेषः—यथाद्यपक्षे पदजन्यशाब्दधीरेव तादृशी आसक्तिः । इतरपक्षयोस्तु पदजन्या स्मृतिरिति । वृत्त्या पदजन्यपदार्थज्ञानस्य स्वविशिष्टशाब्दत्वं जन्यतावच्छेदकमिति तु पक्षत्रयेऽपि बोध्यम् । न च घटमित्यादिपदज्ञानं घटपदतदर्थयोर्वृत्तिरूपसम्बन्धविषयकसंस्कारसहितं घटादिनामविभक्त्यर्थयोस्संसर्गविषयकशाब्दधीहेतुरस्तु, किमासक्तेर्हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् । घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकांक्षपदजन्यपदार्थोपस्थित्या नामविभक्त्यर्थयोस्संसर्गविषयकपदप्रयोज्यशाब्दबोधवारणाय तादृशशाब्दबोधे घटमित्यादिवाक्यघटकपदजन्यपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । तादृशपदजन्यत्वं च वृत्त्या ग्राह्यम् । तच्च घटादिपदतदर्थवृत्तिज्ञानजन्यसंस्कारसहकृतत्वम् । तथा चोक्तसंस्कारोक्तपदाभ्यां जनितज्ञानस्य हेतुत्वम् । अत एवाकाशमिति पदादाश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेनाकाशसम्बन्धितया गृहीतादुपस्थितस्याकाशस्याकाशमेकमिति न शाब्दधीः।अत एवार्थाध्याहारवादिभिरपि तादृश्या घटकर्मत्वाद्युपस्थित्या सहितादानयेत्यादिपदात् घटमानयेत्यादिवाक्यस्थलीयो बोधो न स्वीक्रियते । भट्टमतेऽपि वाक्याजन्यस्य शाब्दबोधस्य स्वीकारेऽपि नोक्तोपस्थित्या शाब्द-

धीः स्वीक्रियते । पदाजन्याभिरेव साकांक्षपदजन्याभिरेव वा तादृशोपस्थितिभिस्तस्याः स्वीकारात् । अत एवानयेति पदमात्रस्मरणे घटकर्मत्वस्य पदाजन्योपस्थित्या भट्टमते क्रियाकारकयोर्नान्वयधीः । शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव प्रपूर्यते' इति भट्टोक्तेः शाब्दीशब्देन केन चिच्छाब्दबोधे जनयितव्ये या आकांक्षा, सा शब्देनैव निष्पाद्यते । यत्र शब्दः कोऽपि न श्रुतः, तत्र शब्दस्य नाकांक्षासम्पादकत्वम् । यथा पश्यतः श्वेतिमारूप'मित्यादौ भट्टैरुक्ते शाब्दबोधे शाब्दबोधेच्छारूपैवाकांक्षा पदाद्यघटितैव । किं च घटमित्यादिपदे विस्मृतेऽपि तादृशार्थज्ञानात्तादृशसंसर्गशाब्दधीदर्शनान्नोक्तपदधीस्साक्षाद्धेतुः । न चैवं निर्विकल्पकपदार्थमात्रशाब्दधीरपि घटमित्यादिसाकांक्षपदधीजन्या । कथं तत्रापि घटादिपदस्यामादिपूर्ववृत्तित्वे विस्मृतेऽपि तादृशशाब्दधीसम्भवादिति वाच्यम् । तस्यास्साकांक्षपदधीजन्यपदार्थस्मृतिस्थानीयत्वेन घटादिपदे अमादिपदपूर्ववृत्तित्वरूपाकांक्षाविस्मरेण सति तस्या उत्पत्त्यसम्भवात् । न हि तादृशाविस्मरणे सति घटादिपदमात्रजन्या स्मृतिस्साकांक्षपदजन्या । अत एव न घटत्वीया कर्मतेति शाब्दधीजनिका । तस्मात् पदजन्योपस्थितिजन्ये पदार्थसंसर्गशाब्दबोधे तादृशासक्तेर्हेतुतया पदार्थमात्रविषयकस्यापि शाब्दबोधस्योक्तसंसर्गशाब्दबोधोपपयोगित्वम् । पदार्थस्मृतिस्तु प्रथमपक्षे नासक्तिस्संभवति । लाघवेन पदार्थमात्रानुभावकत्वस्य एतत्पक्षे पदे कल्पनात् पदार्थमात्रशाब्दानुभवस्यैव पदादुत्पत्तिसम्भवेन स्मृतिकल्पनाया व्यर्थत्वात् । न च पदार्थमात्रं प्रति स्मारकत्वमेव पदस्य कल्प्यते । नानुभावकत्वमिति वाच्यम् । हस्तिहस्तिपकयोर्हि संयोगादिसम्बन्धेन मिथस्सम्बन्धितया गृहीतत्वात्तयोरेकज्ञानस्यापरस्मारकत्वं युक्तम् । पदस्य तु स्वार्थं प्रत्यनुभावकत्वस्याकल्पनात् पदार्थसंसर्गानुभावकत्वस्य गौरवेणाभावात् सम्बन्धान्तरस्य च तत्र तस्याभावात् स्मारकत्वासम्भवात् । न हि स्मृतिशक्तत्वरूपं स्मारकत्वमेव स्मृतिप्रयोजकस्सम्बन्धः । हस्तिहस्तिपकादिस्थले तद्दर्शनात् तथाननुभवाच्च । एवञ्च घटमित्यादिपदात् प्रथमतः पदार्थानुभवस्यैवोत्पादात्तस्य पदार्थसंसर्गबोधं प्रति विशेषणधीविधयापि हेतुत्वसम्भवः । कर्मता घटत्वीयेति बोधे कर्मताया अविशेषणत्वेऽपि विशेष्यतावच्छेदकप्राकारकधीविधया तद्धियो हेतुता क्रियाकारकसंसर्गबोधे तस्या अपि विशेषणत्वेन तत्रैव त-

दुपयोगसम्भवाच्च । नन्वेवमपि पदार्थमात्रानुभवस्य ज्ञातविषयकत्वेनाप्रमात्वात् तज्जनकत्वेऽपि शब्दस्य प्रमाणत्वं न स्यादिति चेन्न। प्रमाकरणत्वाभावेऽपि प्रमाप्रयोजकत्वरूपस्यैव प्रमाणत्वस्य शब्दे प्रथमपक्षे स्वीकारादुक्तलाघवानुरोधात् तथेन्द्रियादीनामपि प्रत्यक्षादिप्रमायां प्रयोजकत्वमेव स्यात् । न तु कारणत्वविशेषरूपं करणत्वम्। निर्विकल्पकीयतुरीयविषयतासम्बन्धेनैव प्रत्यक्षं प्रत्यतिलाघवेनेन्द्रियस्य संयोगादिसम्बन्धेन हेतुतास्वीकारसम्भवात् । न च निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वात्तदादाय साक्षात्करोमीति मानसं न स्यादिति वाच्यम् । भट्टमते ज्ञानमात्रस्यातीन्द्रियत्वेन प्राकट्यरूपज्ञातताम् आदायैव साक्षात्करोमीति मानसधीनिर्वाहात् शब्दप्रयोज्ये शब्दाजन्ये शाब्दत्वस्येव इन्द्रियप्रयोज्येन्द्रियाजन्येऽपि सप्रकारकबोधे साक्षात्कारत्वस्य सम्भवात् । अत एव शब्दजन्यतापि जातिरूपपदार्थनिष्ठतुरीयविषयताशालिशाब्दत्वेनैव । सांसर्गिकविषयत्वानिरूपितत्वादिनिवेशे गौरवात् तुरीयविषयताया विषयत्वान्तरानिरूपितत्वेन पदार्थसंसर्गबोधे व्यभिचाराभावात् । तथा च निर्विकल्पकधीरेव प्रथमपक्षे शब्देन्द्रियादिजन्या । अत एवालोचननामकं निर्विकल्पमेवेन्द्रियजन्यमित्यन्येऽपि वदन्ति । संसर्गप्रमायां तदयोगव्यवच्छिन्नकारणरूपं करणम् । एवमनुमित्यादिकमपि प्रथमं निर्विकल्पकं जायते । पश्चात् सविकल्पकं, प्रथमत एव वा तत् सविकल्पकम् । तत्र व्याप्त्यादिघटकतया साध्यादिज्ञानसत्त्वेनानुमित्यादिरूपविशिष्टधीसम्भवेन निर्विकल्पकानुमितिवैयर्थ्यात् 'तद्धेतोरेव तदस्तु' इति न्यायात् । अत एवाभिहितान्वयवादो भट्टमते । अभिहितेन पदार्थेन करणेन पदार्थसंसर्गशाब्दधीर्जायते। तन्मत इति । तथा च व्यवहारः द्वितीयतृतीयपक्षयोरप्यभिहितेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्संसर्गेण करणेन क्रियाकारकयोस्संसर्गशाब्दधीरभिधानञ्च पदजन्यानुभवः । तस्य करणत्वेन तद्विषयत्वविशिष्टस्य करणत्वव्यवहारः । तदेवं प्रथमपक्षोपपादनम्। द्वितीयतृतीयपक्षवादिनां त्वयमाशयः। न निर्विकल्पकस्य शब्दप्रमाणजन्यतासम्भवः। प्रमाणत्वावच्छेदेनागृहीतग्राहिधीजनकत्वनियमात् । न चोक्तधीप्रयोजकत्वस्यैव नियमस्तदवच्छेदेनेति वाच्यम् । साक्षात्तज्जनकत्वसम्भवे परम्परया जनकत्वाकल्पनात् । न च निर्विकल्पकविषयतायाः शब्दकार्यतावच्छेदकत्वे लाघवात्तथा कल्पनमिति वाच्यम्। स्मृतावेव शब्दजन्यत्वतुरीयविषयत्वयोस्सम्भवेन शब्दजन्यनिर्विकल्पके शाब्द-

त्वे मानाभावात् । स्मरामीति मानसस्यैव तत्र तज्जन्यज्ञाततया वोत्पत्त्या शाब्दयामीति मानसाभावात् । न च सम्बन्धाभावेन स्मारकत्वासम्भवः । पदार्थसंसर्गानुभावकत्वस्यैव पदे पदार्थसम्बन्धत्वसम्भवात् । न चागृहीतग्राहित्वस्य प्रमाणजन्यज्ञाने नियमे मानाभाव इति वाच्यम् । विषयव्यवस्थापकत्वस्यैव तत्र मानत्वात् । तच्च स्वविशेष्ये स्वविशेषणस्य विपरीतज्ञानाभावप्रयोजकत्वम् । ज्ञानान्तरेण तत्र तस्य गृहीतत्वे तु तस्य ज्ञानान्तरस्य तादृशाभावप्रयोजकतया क्लृप्तत्वेन गृहीतग्राहिणस्तत्कल्पने मानाभावः । किं च तुरीयविषयताशालिशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वाद्यंशे निर्विकल्पकप्रत्यक्षात्मके 'श्वेतोऽश्वो धावती'त्याकारे वाक्याजन्यशाब्दबोधे च व्यभिचारात्तुरीयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वमेव तथा वाच्यम् । तथा चाप्रसिद्धम् । पदार्थयोस्संसर्गविषयतायामेव शाब्दत्वावच्छेदकत्वस्वीकारात् । कर्मतायां घटत्वस्य सम्बन्धं शृणोमि, घटत्वीयकर्मतां शृणोमि, घटत्वं कर्मताविशिष्टं शृणोमि, शाब्दयामीत्याद्यनुभवस्यैवोदयेन शुद्धघटत्वं स्मरामीत्येव प्रत्ययात् । अत एव पर्वते वह्निसम्बन्धमनुमिनोमि, न तु केवलपर्वतं वह्निसंयोगं वेति प्रत्ययः । पक्षसाध्यसंसर्गविषयतावच्छिन्नमनुमितित्वमवगाहते । तस्मादज्ञातस्यैव विशेष्यविशेषणसंसर्गस्य प्रमाणप्रयुक्तविषयताकत्वेन न पदार्थमात्रविषयता प्रमाणप्रयुक्ता । नन्वनुभवमात्रस्यागृहीतग्राहित्वेऽपि शब्दजन्यबोधोऽनुभवविलक्षणः पदार्थमात्रेण सह पदस्य स्मृतिप्रयोजकसम्बन्धाभावेन स्मृतिविलक्षणश्च । पदार्थसंसर्गानुभावकत्वे गौरवेण पदार्थमात्रे तत्स्वीकारे च स्मारकत्वकल्पनाया वैयर्थ्यादभिधायकस्यैव पदे स्वीकारात् स्मृतिशक्तत्वस्य स्मृतिप्रयोजकसम्बन्धतायां कुत्राप्यदृष्टत्वेन सम्बन्धान्तरस्यैव तस्यास्सर्वत्र कल्पनादिति चेन्न । निर्विकल्पके शाब्दत्वस्याप्रामाणिकत्वेन पदार्थसंसर्गानुभावकत्वस्यैव पदानामुचितत्वस्योक्तत्वात् स्मृत्यनुभवविलक्षणानन्तबोधकल्पनापेक्षया स्मृतिद्वारकसंसर्गानुभावकत्वस्यैव लघुत्वाच्च । त्वयापि हि निर्विभक्तिकघटादिपदात् घटत्वादिस्मृतिः स्वीक्रियत एव । तथा च घटादिपदत्वेनैव स्मारकत्वस्य त्वयापि स्वीकारात् शाब्दनिर्विकल्पके स्मृतित्वस्य दुर्वारत्वेन तुरीयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दस्य हेतुतान्तरकल्पनस्य वैयर्थ्येन पदार्थद्वयविषयतानिरूपितसांसर्गिकविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वेनैव शब्दकार्यत्वं युक्तमिति ।

अपि च वृद्धयोर्व्यवहारं दृष्ट्वा यथा बालस्य शक्तिग्रहः, तथा प्रथमतस्सुबन्ततिङ-न्तसमुदायरूपे महावाक्ये एकवाक्यताप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टैकवाक्यार्थशाब्द-बोधहेतुतां गृहीत्वा तदन्यथानुपपत्त्या सुबन्ततिङन्तपदानां समुदायघटकानां कार्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गबोधं तादृशहेतुतायां बालो द्वारतया कल्पयति। तत्रा-पि तादृशसंसर्गबोधस्य साक्षात् सुबन्तादिपदजन्यत्वानुपपत्त्या द्वारतया पदार्थ-मात्रज्ञानं विभक्त्यन्तपदघटकनामादिपदजन्यं कल्पयति। तत्र पश्चात् पदार्थमात्रज्ञा-नजनकत्वमेव नामादिपदस्य विभक्त्यादिसहितस्य गृहीत्वा प्रकृतिप्रत्ययार्थसंस-र्गशाब्दधीजनकत्वस्य त्यागे उपजीव्यविरोधापत्तिः । न चैकवाक्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकज्ञानसहकृतप्रत्यक्षस्य तत्र मा-नत्वात् । न च वाक्याजन्ये 'श्वेतोऽश्वो धावती' ति शाब्दबोधे व्यभिचार इति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानमाकांक्षायोग्यतासन्निधिसहकृतं सामा-न्यसामग्री । विशेषसामग्री तु एकवाक्यताप्रकारकपदसमूहविशेष्यकज्ञानम् । तद्विशिष्टे वाक्यार्थज्ञाने श्वेतोऽश्वो धावतीत्यादौ तु श्वेतरूपदर्शनस्थले गवा-दिद्रव्याभावनिश्चयात् अश्वसंसर्गं विना दृश्यमानं श्वेतत्वमनुपपन्नमिति धीः श्वे-तरूपस्याश्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहकृता द्रव्यवृत्तित्वधीर्वा धावनकर्तृत्वं विनो-पलभ्यमानं खुरविक्षेपशब्दादिकमनुपपन्नमिति धीर्धावनकर्तृत्वस्य तादृशद्रव्यवृ-त्तित्वधीर्वा 'पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दञ्च शृण्वतः। खुरविक्षेपशब्दं च श्वे-ताश्वो धावतीति धीः । दृष्टवाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ॥' इति वार्तिकोक्तेरित्यादिकारिकाया वार्तिकटीकायामुक्तत्वात् । नन्वत्र पक्षे 'अभि-हितघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः । परदृशि पुनरन्विता-भिधाने पदयुगलात् स्मृतियुग्ममेव पूर्वम् ॥' इति संक्षेपशारीरकोक्तिविरोधः । प्रकृ-त्यादिपदस्य स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिसमेत्यस्यासङ्गतेः । यदि हि पदार्थस्मृत्यनन्तरं स्मृतिसमो बोध इत्युच्यते, तदाप्यसङ्गतिः।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्संसर्गस्याज्ञातत्वेन त-द्बोधस्य स्मृतिसमत्वाभावात् । अन्विताभिधानमतेऽपि पूर्वं स्मृतेर्द्वितीयार्थे उच्य-मानत्वेन मतयोर्विशेषालाभाच्चेति चेन्न । पदपदस्य सुबन्तनामपरत्वात् । तथा चा-न्यपक्षे यद्यपि नाम्ना सुपा च स्वार्थस्य स्मृतिरेव जन्यते । न तु प्रथमपक्ष इव शा-ब्दानुभवः, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थलेऽखण्डार्थकधीरेव मिलिताभ्यां सुबन्तपदा-

भ्यां जन्यते । अखण्डस्यार्थस्य च चिद्व्यक्तिमात्रस्वरूपत्वेन पूर्वं ज्ञातत्वात् प्रत्येकमपि ताभ्यां तादृशाखण्डबोधस्यैव जननात् स्मृतिसमबुद्धियुगं ताभ्यां जन्यते । न तु घटमानयेति पदाभ्यामिव प्रत्येकमज्ञातविषयकम् । अन्विताभिधानमते तु स्मृतिसमा तादृशधीर्न स्वीक्रियते । महावाक्यार्थबोधस्यैव शाब्दत्वस्वीकारात् । अवान्तरबोधस्य शाब्दत्वस्वीकारे शाब्दधीसामान्ये स्वीकृतस्य कार्यान्वितविषयकत्वस्य भङ्गापत्तेः । अनस्सुबन्तपदयुगलात् स्मृतियुग्ममेव प्रत्येकैकस्मृतिजननात् । मिलितात्तु महावाक्यार्थरूपस्य क्रियाकारकान्वयस्य शाब्दधीज्ञाने विध्येकवाक्यतया तत्त्वमसीत्यस्य बोधकत्वात् कार्यत्वाविषयकशाब्दबोधास्वीकारात् अभिहितान्वयमते तदादिपदस्य स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयविषयकशाब्दबोधं प्रति प्रथमान्त्यपक्षयोर्हेतुत्वम् । स च बोधो निष्प्रकारक एव । 'अर्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाण'मिति जैमिनिसूत्रेणाज्ञाते सिद्धार्थेऽपि तात्पर्यस्योक्तत्वात् । अत्र पदमात्रस्य सामान्यतः स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयशाब्दधीहेतुत्वेऽपि विशेषतः कारणत्वं चिन्त्यते । प्रकृत्यर्थान्विते प्रत्ययार्थकर्मत्वादौ घटेत्यादिप्रकृत्युत्तरप्रत्ययपदस्यामादेरनुभावकत्वरूपा शक्तिः प्रत्ययपूर्ववृत्तिघटादिपदस्य कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वादौ सेत्युक्ते पक्षद्वये समुच्चयस्वीकारे घटत्वान्वितकर्मत्वं कर्मत्वान्वितं घटत्वमिति बोधद्वैविध्यस्य युगपदापत्त्या वाक्यभेदापत्तिः । यदि प्रकृत्यर्थान्वितकर्मत्वादौ प्रत्ययस्य प्रकृत्युत्तरस्यानुभावकत्वमित्येव स्वीक्रियते, तदा प्रकृतेः अवाचकत्वापत्तिः । प्रकृतेरेव कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वाद्यनुभावकत्वस्वीकारे प्रत्ययस्यावाचकत्वापत्तिः । प्रकृतिप्रत्यययोः द्वयोर्विशिष्टार्थानुभावकत्वे केवलप्रकृतिपदे प्रत्ययपदे चोभयवाचकत्वापत्तिः । एकैकस्यैककार्थानुभावकत्वे पूर्वोक्तपक्षत्रयमध्ये पूर्वपक्ष एव स्वीक्रियेत । किं च वेदान्तमहावाक्यस्थपदानामखण्डार्थबोधं प्रत्येव विशेषतो हेतुत्वस्य वाच्यतया कथं सर्वपदानामन्वितबोधकत्वम् । तस्मात् नान्विते पदानां शक्तिः । किं त्वनन्विते । घटत्वादौ तदनुभवात् । पदजन्यादन्वितानुभव इति प्रथमपक्ष एव युक्त इति पार्थसारथिमिश्रादयः । तदसत् । अन्वितशक्तिवादस्याशयानवबोधात् । अभिहितान्वयमते अन्विताभिधानमते चाकृत्यधिकरणन्यायेन जातावेवानुभावकत्वरूपा पदानां शक्तिरित्युच्यते । तस्य च घटत्वादिकमेव घटादिपदानुभाव्यमिति पक्षे यथाश्रुत एवार्थः । अन्यान्वितघटत्वादिकं तदर्थः इत्युक्तपक्षे तु तादृशशक्तेः

यदीयतया ग्रहः शाब्दधीप्रयोजकः, सोऽर्थो वाच्यतया व्यवह्रियते । सा च जातिरेवेति तत्रैव वाचकत्वं घटादिपदे व्यवह्रियते । न तु घटत्वाद्यन्विते अन्यान्वितघटत्वादौ वा । अत एव च न नानार्थत्वापत्तिः । यत्र हि नानाधर्माणां प्रत्येकनिरूपितत्वेन पदे शक्तिग्रहास्तत्तद्धर्मशाब्दधीषु कारणानि, तत्रैव पदस्य नानार्थत्वम् । प्रकृते तु घटत्वशक्तित्वेन घटपदशक्तेर्ज्ञानं कारणम् । न त्वन्यधर्मशक्तित्वेनापीति न घटपदस्य नानार्थत्वम् । तस्मादन्यान्वितघटत्वं घटपदस्य शक्यम् । अन्यान्वितकर्मत्वममादिपदस्येत्यादिविवरणाद्युक्तेरयमर्थः । शाब्दत्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितघटत्वप्रकारताशालित्व घटपदधीकार्यतावच्छेदकम् । घटत्वीयकर्मतांशे अनुमित्यादिरूपे घटत्वीयकरणत्वाद्यंशे शाब्दज्ञाने घटपदं विनाप्युत्पत्तेर्व्यभिचारस्स्यात् । अत शाब्दत्वावच्छेदकेति तादृशप्रकारताविशेषणम् । कर्मतायां घटत्वं शाब्दयामीति प्रत्ययात्तस्यां तत्त्वस्वीकारादुक्तप्रकारताशालिशाब्दत्वेन कार्यत्वस्वीकारेऽपि स एव दोषः । केवलविशेष्यतात्वेन केवलप्रकारतात्वेन वा शाब्दत्वावच्छेदकत्वाभावात् शाब्दत्वावच्छेदकत्वं विशिष्टप्रकारताविशेषणम् । तथा च विशिष्टप्रकारतात्वावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छेदकतालाभ । घटत्वप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकशाब्दत्वेन वा तत्कार्यता । घटत्वान्वित शाब्दयामीति प्रत्ययादुक्तायाश्शाब्दत्वावच्छेदकतायाः स्वीकारात् । घटत्वादिविषयतामात्रावच्छिन्नशाब्दत्वेन तु न तत्कार्यता । शाब्दत्वस्य तन्मात्रानवच्छिन्नत्वात् घटमित्यादिवाक्यजन्यधीस्थले घटत्व स्मरामीत्येव प्रत्ययेन घटत्वं शाब्दयामीत्यप्रत्ययात् । अत एवानुवादवाक्यार्थे स्मरामीत्येव प्रत्ययादनुवादवाक्यात् प्रमोत्पत्तिवारणाय प्रमामात्रे तत्तदर्थविषयकाज्ञानस्य हेतुत्वात् शाब्दादिज्ञानस्य च प्रमात्वानियमात् । सामान्यसामग्रीबाधेन नोक्तस्थले प्रमोत्पत्तिः । तस्मादुक्तव्यभिचारवारणाय उक्तप्रकारतावच्छिन्नेनोक्तविशेष्यतावच्छिन्नेन वा शाब्दत्वेन घटादिपदज्ञानकार्यता । तार्किकादिमते तु घटत्वीयकर्मतांशे अनुमित्यादिरूपस्य घटत्वीयकरणतांशे शाब्दज्ञानस्यैवास्वीकारादुक्तव्यभिचाराभावेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयताशालिशाब्दत्वेनैव तत्कार्यता । तन्मते जातेस्संस्थानव्यङ्ग्यत्वानियमेनानुमितित्वशाब्दत्वादिजातिस्वीकारेणानुमित्यात्मकशाब्दज्ञानस्य स्वीकारेण सांकर्यापत्त्या भिन्नविषयकानुमित्या-

दिसामग्र्याश्शाब्दबोधादौ प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । मीमांसकमते तु गुणादौ जात्यस्वीकारेण विषयताविशेषरूपशाब्दत्वानुमितित्वादिस्वीकारात् । तेषां सांकर्यस्यादोषत्वात् । तथा च घटं घटेन घटायेत्यादिसाधारणघटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादिविशेष्यतावच्छिन्नशाब्दत्वं घटादिपदधीकार्यतावच्छेदकम् । अमादिपदधीकार्यतात्वन्वितकर्मतादिविशेष्यतावच्छिन्नशाब्दत्वेनैव घटं पटमित्यादिसाधारणेन । वस्तुतस्तु विशेष्यनात्वं न निवेश्यते । किं तु विषयतात्वं विशेष्यताप्रकारतासाधारणं घटत्वतदन्वितयोर्निवेश्यते । तेन घट इत्यादावेकत्वद्वित्वादिप्रकारतानिरूपितघटत्वादिविशेष्यताया अपि संग्रहः । ननु, घटं घटेनेत्याद्यानुपूर्वीविशेषज्ञानत्वेन घटत्वादिकर्मताकरणतादिशाब्दं प्रति हेतुत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा अम् घटेत्याद्यानुपूर्वीज्ञानादपि तथापत्तेः । तथा च घटादिपदज्ञानत्वेन घटत्वाद्यन्वितशाब्दत्वेन च कार्यकारणत्वं वृथा । अथ घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषाणामेकस्याप्यज्ञानदशायां घटत्वान्वितशाब्दसामान्याभावस्योपलभ्यमानस्य घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषाभावकूटेन प्रयुक्तत्वकल्पने गौरवात् । घटत्वान्वितस्य शाब्दसामान्येन घटपदज्ञानत्वेन कार्यकारणत्वं प्रकल्प्य घटपदज्ञानसामान्याभावप्रयुक्तत्वमुक्तशाब्दसामान्याभावस्य कल्प्यते । तादृशकार्यकारणत्वाकल्पने तु न तत्प्रयुक्तत्वं तस्य सिध्यति । कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वादिति चेन्न । निर्विभक्तिकघटादिपदज्ञानकाले घटादिपदज्ञानसामान्याभावस्याभावेन तदा तत्प्रयुक्तत्वस्य तादृशशाब्दसामान्याभावे वक्तुमशक्यतया तादृशानुपूर्वीज्ञानविशेषाभावकूटस्यैव तत्प्रयोजकताया वाच्यतया घटादिपदसामान्याभावकालेऽपि उक्तविशेषाभावकूटस्यैव प्रयोजकतासम्भवेनोक्तकार्यकारणत्वकल्पनस्य वैयर्थ्यादिति। अत्रोच्यते—निर्विभक्तिकघटादिपदज्ञानदशायां उक्तसामान्याभावस्याभावेन तस्य तत्प्रयोजकत्वासम्भवेऽपि घटादिपदज्ञानसामान्याभावकालावच्छिन्नस्य उक्तशाब्दसामान्याभावाधिकरणत्वस्य तत्तत्पुरुषनिष्ठस्य घटादिपदज्ञानसामान्याभावप्रयुक्तत्वस्य लाघवेन स्वीकारसम्भवेन तदनुरोधेनोक्तकार्यकारणत्वकल्पनात् । सविभक्तिकघटादिपदज्ञानत्वेन वा कारणत्वमास्ताम् । यदि तु विशेषकारणेष्वनुगतं यत्सामान्यरूपं, तेन रूपेण कारणत्वस्यास्वीकारेऽपि तदवच्छिन्नाभावो विशेषकार्यानुगतसामन्यरूपावच्छिन्नाभावे प्रयोजकस्स्वीक्रियते । तादृशलघुधर्मावच्छि-

ज्ञाभावत्वस्यैव तत्त्वावच्छेदकत्वसम्भवादिति चिन्त्यते, तदास्तां तथैव । न चैवं घटादिपदोत्तरामादिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वादीनां स्वीकारेऽपि घटादिपदज्ञानत्वेन तदभावात् घटादिपदे घटत्वादिशक्त्यभावेन तादृशशक्तिज्ञानहेतुत्वासम्भवः । तत्पदज्ञानत्वावच्छिन्नाया हेतुताया एव मीमांसकमते शक्तिरूपत्वादिति वाच्यम् । घटपदोत्तराम्पदज्ञानत्वेनेवाम्पदपूर्ववृत्तिघटपदज्ञानत्वेनापि हेतुताया विनिगमकाभावेन स्वीकारस्य पूर्वमुक्तत्वात् घटत्वप्रकारतानिरूपितकर्मताविशेष्यताकशाब्दत्वेनेव कर्मताविशेष्यतानिरूपितघटत्वप्रकारताकशाब्दत्वेनापि कार्यतायाः स्वीकारात्। घटत्वीयानुभावकतारूपशक्तेस्तादृशशक्तित्वेन घटपदज्ञानंहेतुः।अम्पदपूर्ववृत्तित्वस्य कर्मताविशेष्यकत्वस्य वा तत्र निवेशेऽपि घटत्वशक्तत्वस्य घटपदे अक्षतत्वात् । तथा च घटमित्यादिपदज्ञानस्य घटादिपदविशेष्यकघटत्वादिशक्तिज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधकस्वघटकघटादिपदज्ञानजनितघटत्वादिस्मृतिद्वारा घटत्वीयकर्मतादिशाब्दधीहेतुत्वम्। घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्षपदजन्यघटत्वादिस्मृतेर्घटमित्यादिपदघटकघटादिपदाजन्यत्वात्तादृशस्मृतिद्वारा घटमित्यादिपदज्ञानस्य नानुभावकतेति घटादिपदस्य स्वघटकेति विशेषणम् । घटमित्यादिपदघटकेति तदर्थः। एवं च घटादिपदज्ञानत्वादिरूपेण घटत्वाद्यन्वितानुभावकत्वाभावेऽपि न क्षतिः।घटत्वीयकर्मतासंसर्गो निरूपकत्वरूपो दर्शनादिक्रियानिष्ठ उक्तकर्मताशाब्दबोधेन लक्षणया अनुभाव्यते । ननु यथा गङ्गादिपदात् तीरादिशाब्दबोधस्थले तीरादौ गङ्गादिपदशक्यसम्बन्धरूपलक्षणयाः ज्ञानं कारणं, यथा वा तत्पदशक्योपस्थित्यधीनतीराद्युपस्थितिरूपा लक्षणा प्राचीनमते स्वरूपसती कारणं, तथा प्रकृते उक्तनिरूपकत्वरूपसंसर्गे घटमित्यादिपदशक्यं यत् घटत्वीयं कर्मत्वादिकं, तत्प्रतियोगिकत्वादिरूपसम्बन्धज्ञानं तदुपस्थित्यधीना तदुपस्थितिर्वा कारणमपेक्ष्यते । तदभावे तु तादृशसंसर्गशाब्दज्ञानासम्भव इति चेन्न । तत्रैव हि बोध्यबोधकसम्बन्धज्ञानं पूर्वमपेक्ष्यते । यत्र बोध्यप्रमापूर्वं बोध्योपस्थितिरपेक्ष्यते । यथा घटत्वाद्यन्वितशाब्दप्रमापूर्वं घटादिपदे घटत्वादेरनुभावकत्वरूपशक्तिज्ञानं विना घटत्वाद्युपस्थितिरूपकारणाभावेनोक्तप्रमाविरहात् उक्तोपस्थितिहेतुतयोक्तशक्तिज्ञानमपेक्ष्यते । यथा वा गङ्गादिपदतीराद्योः सम्बन्धज्ञानं विना गङ्गादिपदोपस्थापितप्रवाहादितीराद्योः सम्बन्धज्ञानं विना वा तीराद्युपस्थित्यभावेन तीरा-

द्युपस्थितिहेतुकतीरादिशाब्दप्रमाविरहादुक्तोपस्थितिरपेक्ष्यते । यत्र तु बोध्यप्रमापूर्वं तदुपस्थितिर्नापेक्ष्यते, तत्र तन्नापेक्ष्यते । यथा रूपादिचाक्षुषादिप्रमापूर्वं रूपाद्युपस्थितेरनपेक्ष्यतया रूपादिचक्षुरादिसम्बन्धज्ञान रूपाद्युपस्थितिहेतुतया नापेक्ष्यते । किं तु रूपादौ चक्षुरादिसंयुक्तघटादिसमवेतत्वं स्वरूपसत्कारणमपेक्ष्यते । तथा च वाक्यार्थीभूतस्य क्रियाकारकसंसर्गस्यापूर्वत्वात्तदुपस्थितेस्तच्छाब्दप्रमायामनपेक्ष्यतया तद्धेतुतयोक्तसंसर्गरूपे बोध्ये तद्बोधकस्य घटत्वीयकर्मत्वादिरूपार्थस्य सम्बन्धज्ञानं नापेक्ष्यते । किं तूक्तार्थस्य दर्शनादिक्रियानिष्ठसंसर्गे सम्बन्धसत्तामात्रम् । अन्यथा तादृशक्रियाकारकसंसर्गज्ञानस्य प्रमात्वानुपपत्तिः । ननु, तादृशसम्बन्धे घटादिपदस्य न लक्षणा । तच्छक्यघटत्वसम्बन्धित्वाद्यभावात्। उक्तकर्मत्वादेस्तदशक्यत्वात्तदबोध्यत्वाच्च । अत एव न घटमित्यादिपदस्य सा लक्षणया तत्पदबोध्यनिष्ठस्य तत्पदबोध्यप्रतियोगिकसम्बन्धस्यैव तत्पदलक्षणात्वात् कर्मत्वादिनिरूपकत्वरूपस्य संसर्गस्य चोक्तपदाबोध्यत्वात्।गङ्गायां घोषोऽस्तीत्यादौ हि लक्षणया गङ्गादिपदबोध्यतीरादौ स्थितस्य गङ्गादिपदबोध्यप्रवाहादिप्रतियोगिकसंसर्गस्य लक्षणात्वं दृष्टम् । अतो घटत्वीयकर्मत्वादिसंसर्गस्य लक्ष्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । लाक्षणिकपदस्य लक्ष्यार्थबोधकत्वेनोक्तरीत्या लक्षणात्वस्यानिरूपणात् । स्वार्थधीद्वारा बोधकत्वं तु तीरादौ गङ्गादिपदस्येव घटत्वीयकर्मत्वादिसंसर्गे घटमित्यादिपदस्याप्यस्त्येव । गङ्गादिपदेन हि प्रवाहस्योपस्थितिः प्रथमतः । तया तिरोपस्थितिः तया तच्छाब्दधीः । तथा घटमित्यादिपदेनोक्तकर्मत्वादेः शाब्दधीः प्रथमतस्तयोक्तकर्मत्वादेस्संसर्गस्य स्मृत्यभावेऽपि शाब्दधीः । तस्मात् शब्दार्थधीबोध्यनिष्ठस्य शब्दार्थप्रतियोगिकसंसर्गस्य लक्षणात्वं निर्दोषम् । शब्दार्थश्च त्रिविधः पदार्थः प्रत्ययान्तपदार्थः वाक्यार्थश्च । आद्यो गङ्गायामित्यादौ प्रवाहादिः । द्वितीयो घटमानयेत्यादौ घटकर्मतादिः । तृतीयोऽर्थवादवाक्यार्थः । लक्षकत्वं तादृशशब्दार्थनिष्ठं लक्ष्यशाब्दधीजनकधीविषयत्वम् । तच्च पदार्थे लक्ष्यस्मृतिद्वारा,अन्ययोः साक्षादिति विवेकः।व्यक्तीभविष्यति च इदमग्रे द्वितीयपरिच्छेद एव मूले।तदिदमुक्तं मूले अभिहितान्वयवादरूपे द्वितीयपक्षे चाज्ञाताया एव पदार्थनिष्ठाया लक्षणाया वृत्तित्वाङ्गीकारात् न संसर्गस्य पदस्मारितत्वमिति। पदार्थनिष्ठा या घटत्वीयकर्मतादिरूपप्रत्ययान्तपदार्थसम्बन्धरूपाया लक्षणायाः प्रत्ययान्तपदार्थ-

धीबोध्यक्रियाकारकसम्बन्धानुयोगिकसम्बन्धरूपायाः । वृत्तितेति । शाब्दधीप्रयोजको यो बोध्यबोधकसम्बन्धः, तत्त्वमित्यर्थः । क्रियाकारकसम्बन्धांशे शाब्दधियो निर्वाहे अज्ञातैव लक्षणा वक्ष्यमाणरीत्योपयुज्यत इति भावः । अन्विताभिधानवादे तु-तादृशसम्बन्धस्य पदशक्यत्वमेव। न तु घटत्वीयकर्मतादिशाब्दधीमात्रजन्यशाब्दधीविषयत्वं कार्यत्वविधेयतानिरूपिता क्रियानिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकता या घटकर्मत्वादिकारकनिष्ठा, तत्सम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकांक्षपदाजन्या या घटकर्मताद्युपस्थितिः । तद्वारा घटमित्यादिपदज्ञानं घटकर्मत्वाद्यर्थाध्याहाररूपं मानान्तरं वा हेतुः । घटमित्यादिपदज्ञानकाले आनयेत्यादिपदज्ञानकाले । तादृशमानान्तरादुक्तसम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तेः । एवं कार्यत्वविधेयत्वनिरूपिता या क्रियानिष्ठोद्देश्यता, तत्सम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति आनयनं कार्यत्वमित्यादिनिराकांक्षपदाजन्या या आनयनकार्यत्वाद्युपस्थितिः, तत्सम्बन्धेनानयेत्यादिपदज्ञानमानयनकार्यत्वाद्यर्थाध्याहाररूपं मानान्तरं वा हेतुः । कार्यत्वान्विते पदानां शक्तिरिति प्राभाकरवाक्यस्यास्मिन्नेवार्थे पर्यवसानम् । साक्षात् परंपरया कार्यत्वान्वितत्वस्य दुर्वचत्वेन तदाश्रयविषयकत्वस्य पदकार्यतानवच्छेदकत्वात् । तत्र च कार्यानुकूला शक्तिस्तृणफूत्कारसम्बन्धादौ । न तु तृणादौ । फूत्कारासम्बद्धतृणादितोऽपि वन्ह्यादिकार्योत्पत्त्यापत्तेरिति यथा स्वीक्रियते, तथोक्ताध्याहारपदज्ञानयोः कारकक्रियापदयोर्वा मेलने तादृशशक्तिः । न तु पदज्ञानादाविति स्वीक्रियते । तेन क्रियापदज्ञानकारकाध्याहारयोः कारकपदक्रियापदज्ञानयोर्वा मेलनं कृत्वैव शाब्दधीः । न तु कारकक्रियाध्याहारयोरेव मेलने । प्राभाकरसिद्धान्ते तथैव स्वीकारात् । तथा च क्रियाकारकसम्बन्धशाब्दबोधानुकूला शक्तिः पदघटिते स्वीक्रियते । पदं तच्छक्तमुच्यते । तादृशशक्तेश्च घटत्वकर्मकं दर्शनं कार्यमित्याकारकशाब्दधीर्यद्यपि निरूपिका, तथापि तस्यां घटत्वशाब्दधीत्वस्यापि सत्त्वात् घटत्वधीनिरूपितशक्तित्वेनैव शक्तेर्घटादिपदे ज्ञानं कारणम् । लाघवात् । न तु क्रियाकारकसम्बन्धशाब्दधीनिरूपितशक्तित्वेनेति सम्बन्धांशे कुब्जशक्तिवाद इत्युच्यते । तदिदमुक्तमाद्यपक्षे कुब्जशक्त्यङ्गीकारादिति । अङ्गीकारान्न संसर्गस्य पदस्मारितत्वमिति योजना । अज्ञाताया एव शक्तेः सम्बन्धांशे आनुभाविकत्वेन न सम्बन्धसमा-

रकत्वमित्यर्थः।सम्बन्धांशे अनुभवं प्रति पदस्य कारणत्वे न तत्र तदनुकूल्या शक्तिर-स्त्येव। परं तु यथा घटत्वादिजात्यंशे ज्ञाता सती तत्स्मृतिद्वारा क्रियाकारकसम्ब-न्धशाब्दबोधं जनयति,तथोक्तसम्बन्धांशे ज्ञाता सती तत्स्मृतिद्वारा तच्छाब्दबोधं न ज-नयति। तस्य वाक्यार्थत्वेनापूर्वत्वात् । तदनुभवस्मृती विनापि तच्छाब्दबोधोत्पत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां बुध्यमानो योऽर्थः, तस्य द्वयोस्सम्बन्धरूपत्वे तदंशेऽप्यज्ञातैव शक्तिः तथा। यथा घटेनानयेत्यादौ घटत्वकरणत्वयोरानयनकार्यत्वयोर्वा सम्बन्धांशे। तस्यापि वाक्यार्थत्वेन स्मरणानपेक्षणात् । तस्यातत्त्वे तु तदंशेऽपि शक्तिर्ज्ञातैव तदीयशब्दानुभवप्रयोजिका । यथा तत्त्वमस्यादिमहावाक्ये तत्त्वम्पदाभ्यां बु-ध्यमानशुद्धचैतन्यं ज्ञातयैव शक्त्या बुध्यते । विशिष्टशक्तस्य पदस्य केव-लव्यक्तिरूपैकदेशेऽपि शक्तिसत्त्वात् । अत एव तत्र प्रत्येकं पदाभ्यां स्मृ-तिद्वयमुत्पाद्य तद्द्वारा शाब्दधीर्जन्यते । पदतदर्थयोः शक्तिरूपसम्बन्धस्य गृहीतत्वेन पदरूपसम्बन्धिग्रहणे सत्यर्थस्मृतिसम्भवात् । नन्वेवमभिहितान्वय-वादेऽपि तृतीयपक्षे तथा सम्भवात् अभिहितान्वयवादे पदाभ्यां स्मृतिसमबु-द्धिद्वयं, अन्विताभिधानवादे च ताभ्यां स्मृतिद्वयमिति विशेषः कुतः संक्षेपशा-रीरके उक्त इति चेदुच्यते । अभिहितान्वयवादे प्रत्येकं विभक्त्यन्तपदाभ्यां स्मृतिद्वयद्वारा शाब्दधीद्वयं जन्यते । माहावाक्यार्थधीस्तु तेनैव धीद्वयेन। न तु पदज्ञानेन । अत एव पदज्ञानासत्त्वे मानान्तरजन्याभ्यामाकांक्षायोग्यतादिसाहि-ताभ्यामर्थज्ञानाभ्यां जन्यते । अत एव 'पश्यतः श्वेतिमा रूपं हेषाशब्दं च शृ-ण्वतः । खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ॥' इति वार्तिकवाक्ये पदज्ञानसामान्याभावेऽपि शाब्द-धीः।तदर्थज्ञानाभावे तु न क्वापीत्युक्तम् । तथा चाभिहितान्वयवादे पदज्ञानस्थले महावाक्यार्थधीकरणस्य शाब्दबोधस्यावश्यकतया स्मृतिसमोऽपि स कल्प्यते । यद्यपि स्मृतिसमत्वं ज्ञातविषयकत्वं प्रमाणजन्यज्ञानञ्चाज्ञातविषयकमेव । अनु-वादवाक्यादिस्थले वाक्यार्थज्ञानं स्मृतिरेव । प्रमाणादप्रमानुत्पत्तेः । अत एव घटत्वीयकर्मतादिप्रमायां वाक्येन जननीयायां तद्विषयकाज्ञानं सहकारि कल्प्य-ते, तथाप्यगत्या महावाक्यादिस्थले पदजन्यो बोधः स्मृतिसमः कल्प्यते। त-था च स्मृतिप्रमाविलक्षणमपि ज्ञानं प्रमाणजन्यं स्वीक्रियते । अन्यथानुपपत्तेः।

अत एव घटोऽस्तीत्यादिवाक्यजन्ये अस्तित्वं घटत्वीयमिति शाब्दबोधे घटत्वनिर्विकल्पकशाब्दबोधः स्मृतिसम एव करणम् । निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधासम्भवेनैकत्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकशाब्दबोधस्य तत्रासम्भवात् । न हि शाब्दबोधीयविशेष्यता केनाप्यनवच्छिन्ना स्वीक्रियते । अन्विताभिधानवादिनस्तु नेदं क्षमन्ते । क्रियाकारकसम्बन्धादिरूपस्य महावाक्यार्थस्य ज्ञानं पदजन्यं वदन्ति । तदुक्तं— 'यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितस्स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥' इति । सन्निधानं पदजन्यस्मृतिविषयत्वम् । तथा चाकांक्षायोग्यतासन्निधिसहकृतपदैरेव वाक्यार्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धादिरूपस्य शाब्दबोधोत्पत्तेः नावान्तरवाक्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धादिरूपस्य शाब्दधीविषयत्वे मानमस्ति । विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या महावाक्यार्थधीसम्भवात् कुतः स्मृतिसमबोधस्वीकारः । अन्यथानुपपत्त्यभावात् । यदि हि घटत्वीयकर्मतादिमात्रस्य शाब्दधीस्स्वीक्रियते, तदा शाब्दबोधानां कार्यत्वविषयकत्वनियमस्य प्राथमिकव्युत्पत्तिकाले क्लृप्तस्य भङ्गस्स्यात् । अथापि क्रियाकारकसम्बन्धादिबोधात् पूर्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धादिविषयकमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं मन्यसे । तादृशज्ञानस्यानुभाविकत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य क्रियाकारकसम्बन्धबोधस्योक्तज्ञानं विना अपलापापत्तेः । तर्हि प्रत्येकपदार्थस्मृतिजन्यामवान्तरस्मृतिं मन्यस्व । प्रत्येकपदार्थसम्बन्धितया प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थस्य गृहीतत्वेन तत्स्मृत्या तत्स्मृतिसम्भवात् नैतावता तस्य शाब्दबोधोऽपि मन्तुं शक्यः । यत्तु वाक्यार्थकर्मके कुहकादौ चावान्तरवाक्यार्थधीपूर्विका महावाक्यार्थधीः । घटमानयेत्यादौ त्वनियम इति, तन्न । वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ च सकारकैकक्रियाबोधे पदैर्जाते तत्कर्मकक्रियान्तरबोधस्य पदैरेव जननं 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ युक्तम् । घटमानयेत्यादावनियमस्तु न युक्तः । लाघवेन महावाक्यार्थबोधस्यैकस्य पदजन्यत्वस्वीकारात् । भट्टमते महावाक्यार्थबोधस्य नियमेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्ववत् गुरुमते 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तर'मिति बोधस्यैव सर्वत्र सम्भवात् । अशाब्दस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वे तु विशिष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधस्यापि क्वचित्सम्भवात् । तस्मादन्विताभिधानमते अवान्तरवाक्यार्थबोधाभावेन न स्मृतिसमो बोधः तत्त्वमसीति वाक्यात् । किं त्वभिहितान्वयमत इत्यभिहि-

तघटनेत्याद्युक्तिर्युक्तैव । अन्विताभिधानमतेऽपि क्रियाकारकसम्बन्धबोधं प्रति पदस्योक्तरीत्या कारणत्वेन शक्तत्वात् पदशक्तेरुक्तसम्बन्धशाब्दधीप्रयोजकत्वादुक्तसम्बन्धस्य शक्तिरूपपदवृत्तिप्रयुक्तशाब्दधीविषयत्वरूपं पदवृत्तिज्ञाप्यत्वमस्त्येव । तथापि न पदवृत्तिप्रयुक्तस्मृतिविषयत्वरूपं पदवृत्तिस्मारितत्वम् । ननु, तादृशशक्तेस्तादृशसम्बन्धीयसम्बन्धरूपायाः पदे पूर्वं ग्रहणे सति पदरूपैकसम्बन्धिज्ञानादुक्तसम्बन्धरूपापरसम्बन्धिस्मृतिरपि कदाचिज्जायत एवेति तादृशस्मारितत्वमुक्तसम्बन्धेऽप्यस्त्येवेति स्मारितपददानेऽप्युक्तसम्बन्धप्रमापकवाक्ये अखण्डार्थलक्षणातिव्याप्तिस्तदवस्थेति चेन्न । स्मारितान्तेन स्वजन्यस्मृतिद्वारा यद्विषयकशाब्दबोधे पदवृत्तिः प्रयोजिका, तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्पदेन योऽर्थो ग्राह्यः, तद्विषयकस्मृतिः स्मृतिपदेन ग्राह्या । तथा चोक्तसम्बन्धशाब्दबोधे पदवृत्तेः प्रयोजकत्वं नोक्तद्वारा । तादृशस्मृतिं विनापि तस्य शाब्दबोधोत्पत्तेः । जातिशक्तिज्ञानस्य जातिस्मृतिद्वारा व्यक्तिस्मृतिप्रयोजकत्वात् तद्द्वारा च व्यक्तिशाब्दधीप्रयोजकत्वात् जातिशक्तेरप्युक्तप्रयोजकत्वमस्त्येव । तस्मादुक्तसम्बन्धस्योक्तरीत्या पदवृत्तिस्मारितत्वेऽपि न क्षतिः । ननु, वह्न्यादिनिष्ठशक्तेर्दाहादिकार्य इव शाब्दबोधरूपे पदकार्ये पदनिष्ठशक्तेः प्रयोजकत्वं युक्तम् । उक्तसम्बन्धे लक्षणायास्त्वज्ञाताया न तत्सम्भवः । न च लक्ष्यस्योक्तसम्बन्धस्य शाब्दबोधे लक्षणाया घटत्वादीयकर्मतादिरूपशब्दार्थसम्बन्धरूपायाः प्रमाणीयसम्बन्धविधया हेतुत्वम् । शब्दार्थस्यैव क्रियाकारकसम्बन्धविषयकशाब्दधीकारणत्वात् । इन्द्रियविषयसम्बन्धस्य प्रत्यक्षे हेतुत्वदर्शनेन प्रमाणप्रमेयसम्बन्धस्य सामान्यतो हेतुत्वसम्भवादिति वाच्यम् । धूमभ्रमजन्यप्रमानुमितावयोगोलकं वह्निमदित्याकारिकायां वह्न्यादौ धूमादेर्व्यापकत्वरूपसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वादिलिङ्गकपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ द्रव्यत्वादिव्यापकत्वाद्यभावादिति चेन्न । साध्यवद्विशेष्यकं यत् स्वज्ञानं, तद्विशेष्यवृत्तित्वोपलक्षितनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वस्य लिङ्गसम्बन्धस्य लिङ्गिनि सर्वत्र सम्भवात् अतीतादिसाध्ये अनुमित्यव्यवहितपूर्वमुक्तविशेष्यवृत्तित्वस्य तदुपलक्षितनिष्ठसाध्यतावच्छेदकस्य वा अभावेऽपि तदवच्छिन्नविषयत्वस्य सत्त्वात् । प्राभाकरादिमते अनुमितिपरामर्शयोः एकवह्न्यादिविषयकत्वनियमास्वीका-

रादनुमितिविषये वादव्याविषयत्वस्यानुमितिजनकपरामर्शीयस्य सत्त्वानियमेऽपि अ-नुमातृपुरीतत्संशयादिपुरुषान्तरीयस्मरणादिरूपज्ञानान्तरीयस्य नियमेन सत्त्वात् । भ्रमानुमितौ तूक्तसम्बन्धासत्त्वेऽपि न क्षतिः । तस्यामनुमितित्वजातेरसत्त्वात् । मन्मते मनोवृत्तिरूपप्रमायामेव तत्स्वीकारेणाविद्यावृत्तिरूपभ्रमे तदस्वीकारात् । तत्र दोषादेरेव कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य प्रातीतिकसाध्ये सत्त्वात् । ज्ञेयमात्रे ज्ञानकारणसम्बन्धस्य हेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । अत एव तर्कचरणे वाक्याधिकरणे लक्षणाया अज्ञायमानतयैव वाक्यार्थीभूतसंसर्गशाब्दबोधे हेतुत्वमुक्तम् । अथोक्तपरंपरासम्बन्धसाधारणस्य प्रमाणप्रमेयसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावेनेन्द्रियविषयसम्बन्धदृष्टान्तेन नानुमानानुमेयादिसम्बन्धस्य हेतुत्वं युक्तमिति चेन्न । प्रत्यक्षस्थल इवानुमितिशाब्दबोधादिस्थलेऽपि विशेषरूपेणैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य हेतुत्वसम्भवात् । न हि मन्मते तद्व्यतिरेके अनुमित्यादिकमुत्पद्यते । तार्किकादिमते गुणविशेषाभावे प्रमानुत्पादवत् । वस्तुतस्तु तात्पर्यज्ञान इव लक्षणाज्ञानेऽपि घटमित्यादिपदार्थत्वेनैव पदार्थमानसम्भवात् घटकर्मताप्रतियोगिकानयननिष्ठसम्बन्धविशेषत्वेन सम्बन्धस्याभानेन क्षतिविरहात् लक्षणया वाक्यार्थीभूतसम्बन्धे ज्ञानमेव हेतुः । अज्ञाताया एव लक्षणायास्तच्छाब्दधीप्रयोजकत्वमिति ग्रन्थे अज्ञानपदमुक्तविशेषरूपेणाज्ञातार्थकम् । एवञ्च शाब्दबोधीयविषयतासामान्यस्य वृत्तिज्ञानविषयताप्रयोज्यत्वनियमो न व्याहतः । सम्भवति चोक्तनियमः । लक्ष्यशाब्दधीसामान्यस्य लक्षणाधीजन्यत्वस्वीकारेऽभिहितान्वयमते आद्यपक्षे जातेश्शाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानेनैव व्यक्त्यादिशाब्दबोधस्य लक्षणाज्ञानेनैव जननात् । अन्यथा जातिशाब्दबोधेऽपि शक्तिज्ञानं प्रयोजकं न स्यात् । वाक्यार्थ इव जातावपि व्युत्पत्तिग्रहस्यानपेक्षासम्भवात् अज्ञाताया लक्षणाया इव शक्तेरपि प्रयोजकत्वसम्भवात् पदार्थे व्युत्पत्तिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । वाक्यार्थे तु न तौ स्त इति तु वासनामात्रम् । अत एवान्विताभिधानवादिन आहुः—'वाक्येनैव हि वाक्यार्थस्साक्षादेवाभिधीयते । उपलक्षणतश्चास्य सम्बन्धग्रहसम्भवः ॥ वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्सास्नादिमदन्वितम् । वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिस्सुकरैव हि ॥' इति । साक्षात् वाक्यार्थस्मृतिमवान्तरवाक्यार्थशाब्दबोधं चाद्वारीकृत्य । उपलक्षणतः सास्नादिमत्त्वादिरूपोपलक्षणमन्तर्भा-

व्य । गोकर्मत्वान्वितानयनादिरूपस्य वाक्यार्थस्य शाब्दबोधात्पूर्वमज्ञानात् सास्ना-दिमत्कर्मत्वान्वितानयनस्य वाचकं गामानयेति वाक्यम् । गोकर्मकस्यानयेति पदार्थ-स्य वाचकमुक्तवाक्यमित्येवंरीत्या शक्तिरूपव्युत्पत्तिग्रहे सास्नादिमत्त्वमानयेति-पदार्थत्वादिकं वोपलक्षणतया भासते । वाच्यकोटावप्रवेशात् गोत्वादेरेव शाब्दबो-धे भानेन तत्प्रवेशात्। तस्माद्वाक्यार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकौ तान्त्रिकस-म्मतौ । किं च तार्किकादीनामपि तौ सम्मतौ । तथा हि—'सद्व्युत्पन्नपुरुषीयशाब्द-बोधे सद्व्युत्पत्तिधीः कारणम् । सा च घटमिति पदधीः घटवृत्तिकर्मताशाब्दधीकार-णमिति धीरूपा । विपरीतव्युत्पन्नपुरुषीयशाब्दबोधे विपरीतव्युत्पत्तिधीः कारणम् । सा च घटः कर्मत्वमिति वाक्यधीः तादृशशाब्दधीकारणमिति धीरूपा । तथा चा-नुभावकत्वस्यैव मीमांसकमते शब्दशक्तित्वात् । घटमिति पदं घटवृत्तिकर्मतावाच-कमिति ग्रहे घटवृत्तिकर्मता आनयतिपदार्थीयसंसर्गविशेषप्रतियोगिनीति ग्रहे च सति तादृशोक्तकर्मतावाचकं घटमिति पदमित्याकारकं लक्षणाज्ञानं सम्भवतीति तद्धेतुत्वं निर्दोषम् । अभिहितान्वयमते प्रथमपक्षे घटपदाम्पदयोः प्रत्येकरूपेणैवानुभावक-त्वेन घटमित्यस्यानुभावकत्वेऽपि तयोरेकवाक्यताज्ञानस्य न्यायरत्नादावनुभावकत्व-स्वीकारेण घटमित्यस्य तत्रैकविशिष्टार्थबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वांशे विशेष्यविषयानु-भावकत्वसत्त्वादिति दिक् । कुब्जशक्त्यङ्गीकारादिति । यद्यपि संसर्गानुभवं प्रत्यपि पदस्य जनकत्वेन संसर्गांशेऽपि शक्तिरस्त्येव । तज्जनकस्यैव तच्छक्तत्वात्, तथापि तच्छक्तत्वेन प्रकृतिप्रत्ययपदज्ञानं न कारणम् । किं तु घटत्वकर्मतादिशक्तत्वेनेत्यन्वि-ताभिधानस्य निष्कर्षः । उक्तं हि शब्दमण्यादौ—'ननु, पदानामन्वयज्ञानजनक-त्वात्तत्र शक्तिरस्त्येव । अशक्तस्याजनकत्वादिति चेत् सत्यम् । किं त्वन्वयबोधे स्व-रूपसती सा व्याप्रियते । न तु ज्ञाता । घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटान्वयबोधोपपत्तेः । यथा जातिशक्तस्य पदस्य नव व्यक्तिज्ञाने शक्तिः स्वरूपसत्युपयुज्यते । न तु ज्ञाते'ति। तवेति । प्रभाकरं प्रति मणिकारस्यान्विताभिधानमतपरिच्छन्दनेन उक्तिः । का-र्यान्वितशक्तौ हि खण्डितायामन्विताभिधानं प्रभाकरेण पूर्वग्रन्थे अवलम्बितम् । तत्रोक्तमतनिष्कर्षाभिधानेन प्रभाकरो निरस्तः । अन्विताभिधानश्च । नन्वर्थापत्ति-रास्ति । यत्पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छामः । न च शक्तिमन्तरेण तदवकल्पत इत्यनेन शाबरभाष्ये तद्भूताधिकरणे 'आशंक्य तत्र । अर्थस्य तन्निमित्त-

त्वात् भवेदर्थापत्तिः । यद्यसत्यामपि शक्तौ नान्यन्निमित्तमवकल्प्येत । अवग-म्यते तु निमित्तम् । किं पदार्थाः । पदानि हि स्वस्वार्थमभिधाय निवृत्तव्यापा-राणि । अथेदानीं पदार्थाः अवगताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ती'त्यादिना, तस्मात् पदार्थप्रत्ययत एव वाक्यार्थो नास्य पदसमुदायेन सम्बन्ध इत्यन्तेन दूषितम् । तथा चोक्तनिष्कृष्टमतेन उक्तलक्षणकरणान्न दोष इति भावः । **अज्ञाताया इति** । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायास्संसर्गे सत्त्वेऽपि ज्ञानं नापेक्षित-मिति भावः । **किं त्वनुभाव्यत्वमिति** । आकांक्षादिज्ञानस्यैव संसर्गानुभावकत्व-माकांक्षादिघटकपदवृत्तिस्मारितो वस्तुगत्या योऽर्थः, तात्पर्यविषयः, तत्संसर्गा-नुभवत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् । न घटमानयेत्यादौ घटादिलक्षणायुक्त-स्यापि कपालादेरनुभवप्रसङ्ग इति भावः । यत्तु घटमानयेत्यादावुक्तलक्षणा-तिव्याप्तिस्तदवस्था । स्वघटकपदवृत्तिस्मारितान्यागोचरप्रमाजनकत्वमित्यस्य उक्त-स्मारितान्यप्रमापकान्यत्वम् उक्तस्मारितान्याविषयकप्रमाजनकत्वं वार्थः । आद्ये स्वां गामानयेत्यादिवाक्यं तद्घटकपदवृत्तिस्मारितान्यो यो गवादिसंसर्गः, तदप्रमापक-त्वस्य घटमानयेत्यादौ सत्त्वात् । नान्त्यः । सत्यादिवाक्यस्य संसर्गबोधकत्वे अनुवादकत्वापातादिति, तन्न शोभते । घटमानयेत्यादेरपि स्वपदस्मारितान्यप्रमा-पकतया तदन्यत्वाभावात् । स्वपदेन यावद्वक्तुं शक्यते, तावत्सामान्यभेदस्यैव नञा बोधनात्। अन्यथा स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगीत्यादौ विभागादेरपि बोध्यत्वापत्तिः। उक्तात्यन्ताभावप्रतियोगिसंयोगान्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् । द्वितीय-पक्षस्यैवाचार्योक्तलक्षणवाक्यार्थतायाः स्फुटत्वेन विकल्पानवकाशाच्च । अनुवा-दकत्वं तु निराकरिष्यत एव । तस्माद्युक्तमेव तव भ्रान्तत्वम् । द्वितीयमप-र्यायशब्दानामेकप्रातिपदिकार्थप्रमापकत्वमित्येवंरूपम् । ननु, औपगवः श्याम-स्त्वादिमान् वनैकदेशस्थवृक्षा इत्यादावव्याप्तिः । श्यामत्वादिमत्त्वोपलक्षितस्यौप-गवादेस्तद्विषयत्वेन श्यामादिप्रातिपदिकार्थस्य तदविषयत्वेऽप्यौपगवादिप्रातिपदिका-र्थानां तद्विषयत्वेनैकमात्रप्रातिपदिकार्थत्वाभावात् । मात्रार्थानिवेशे च नानाना-मार्थसंसर्गविषयकत्वेऽपि लक्षणोपपत्तिः । तत्राह—**तत्राप्येकत्वमिति** । वृत्ति-विषयत्वं शक्तिलक्षणाकृत्तद्धितान्तसमासानामन्यतमज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वम् । त-था च यादृशधर्मविशिष्टस्य शक्त्यादिज्ञानाधीनधीविषयत्वं तादृशयत्किञ्चिद्धर्म-

विशिष्टभिन्नाविषयकप्रमाजनकत्वं पर्यवसितम् । **नाव्याप्तिरिति** । औपगवादिसमुदायस्य शक्तिलक्षणयोरभावेऽपि तद्धितान्तत्वेन तज्ज्ञानाधीनधीविषयत्वस्य गोसमीपवृत्त्यपत्यत्वविशिष्टे सत्त्वात्तन्मात्रप्रमापकत्वात् श्यामादिवाक्ये लक्षणान्वयः । **वन**सेनापदयोस्तु शक्तिज्ञानाधीनस्मृतिविषयत्वस्य वनत्वादिविशिष्टेषु नानावृक्षेष्वपि सत्त्वात्तदन्वयः । यद्यप्येकदेशस्थनानावृक्षत्वमेव वनत्वम्, तथा च एकदेशस्थेत्यादेर्यथाश्रुतार्थत्वे पर्यायशब्दद्वयत्वान्न लक्ष्यता, तथापि तस्यासाधारणधर्मान्तरपरत्वाल्लक्ष्यता बोध्या वस्तुतस्तु श्याम इत्यादेरौपगवादेः स्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वेन तन्मात्रविषयकत्वसम्भवात् । तद्धितादिपदस्य तत्स्वरूपमात्रलाक्षणिकत्वान्न यौगिकार्थविषयकत्वम् । एकदेशेत्यादेरपि वनादिपदलक्षितनानावृक्षस्वरूपमात्रविषयकत्वम् । न च वनादिस्वरूपस्य संसृष्टरूपत्वात् संसृष्टमेव तद्विषय इति वाच्यम् । चन्द्रादिस्वरूपस्यापि चन्द्रत्वादिसंसृष्टत्वात् प्रकृष्टप्रकाशेत्यादेश्चन्द्रव्यक्तिमात्रविषयकत्वानुपपत्तेः । तथा च शक्तिलक्षणान्यतररूपा लक्षणारूपा वा या एका नाम्नो वृत्तिः, तज्ज्ञानजन्यस्मृतिविषयान्याविषयकप्रमाजनकत्वमेव लक्षणं सम्भवति । एकदेशेत्यादावेकस्या वनपदलक्षणाया विषयत्वस्य नानावृक्षस्वरूपेष्वनपायात् । आचार्याणां तु श्यामेत्यादेस्संसृष्टनामार्थविषयकत्वाभ्युपगमेऽपि लक्षणं सम्भवति । एकव्यक्तिविषयत्वस्य निवेशे तस्यैव वृत्तिस्मारितत्वपर्यवसन्नतया एकपदस्य नामपदस्य च वैयर्थ्यात् । तत्त्यागे च पूर्वलक्षणाविशेष इत्याशयः । अखण्डाभावनिवेशात् न वैयर्थ्यम् अखण्डार्थवाक्ये एकनामार्थमात्रं विषयः । न तु नामार्थद्वयमाख्यातार्थौ वेति व्युत्पादनस्य प्रयोजनत्वान्नातिप्रयोजनकत्वम् । अत एव प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेऽपि कथमखण्डार्थता । संसृष्टस्यैव नामार्थत्वादित्याशंक्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यांशमात्रपरत्वस्य साध्यत्वादित्याचार्यैरग्रे वाच्यमिति तु ध्येयम् । यत्तु, शीतोष्णस्पर्शौ पयःपावकावित्यादेर्द्वन्द्वत्वेन भेदबोधकत्वान्नाखण्डार्थत्वमिति, तन्न । द्वन्द्वस्य भेदाभेदोदासीनपदार्थबोधकत्वाल्लक्षणवाक्यत्वेनैव साहित्यरूपभेदाबोधकत्वात् साक्षात् प्रत्येकवाक्यद्वयद्वारा वा अखण्डविषयकबोधद्वयमात्रे तस्य तात्पर्याच्च । अवशिष्टं पदार्थान्तराननिवतम् । **एकं** एकव्यक्तिविषयः । अखण्डम् अखण्डशब्दार्थम् । शक्यतावच्छेदकरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य भेदेऽपि लक्षणया अखण्डार्थत्वमित्याह—**न प्रवृत्तीति** । ननु, गङ्गादि-

पदलक्ष्यस्यागङ्गात्वादिकमिवानन्तादिपदलक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽन्तवत्त्वादिकं स्यात् । तत्राह—यथा चेति । वक्ष्यत इति । जहल्लक्षणास्थल एव येन पदेन यल्लक्ष्यं तत्तच्छक्यस्वरूपात् अन्यत् । नान्यलक्षणास्थले । अत एव छत्रिपदलक्षितानामेकसार्थगतानां कस्य चिच्छत्रित्वमित्यादि वक्ष्यते ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अखण्डलक्षणस्थितिः ॥

अखण्डार्थनिष्ठं स्वघटकपदवृत्तिस्मारितान्याविषयकप्रमाजनकम् । लक्षणवाक्यत्वात् इतरव्यावृत्तिधीपरत्वात् यावन्ति लक्षणवाक्यानि तावन्मात्रमुख्यविशेष्यकधीमुख्यविशेष्यत्वाद्वा । आद्ये हेतौ यत् यन्निष्ठस्येतरभेदस्य ज्ञापनपरं, तत् तत्स्वरूपान्याविषयकप्रमाहेतुरिति सामान्यमुखव्याप्तेः पर्यवसानम् । स्मारितान्तस्य साध्ये निवेशे प्रयोजनाभावात् । मन्मते इतरव्यावृत्तौ तात्पर्याभावस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि परमते तात्पर्यावश्यकत्वान्न हेत्वसिद्धिः । धीविशेषमुख्यविशेष्यत्वं तु स्वमतसाधारणो हेतुः । द्वितीयसाध्ये हेतुमाह—तन्मात्रेति । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थबुभुत्सानिवर्तकधीमात्रपरत्वादित्यर्थः । यो यन्नामार्थबुभुत्सानिवर्तकधीमात्रपरः, सः तन्नामार्थमात्रप्रमापक इति पर्यवसानं बोध्यम् । अकार्येत्यादि । कार्यकारणभावापन्नद्रव्यद्वयबोधकं यद्यत् तदन्यत्वे सति द्रव्यान्यप्रतियोगिकसंसर्गविषयकं यत् तदन्यत्वे च सति विरुद्धविभक्तिकनामद्वयाद्यघटितनानापदत्वादित्यर्थः । मृद्घट इत्यादेर्वारणायाद्यं सत्यन्तम् । नीलो घट इत्यादेर्वारणाय द्वितीयम् । घटस्य कपालमित्यादेः षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन घटप्रकारकधीजनकत्वमते द्रव्यान्यसंसर्गाविषयकत्वात् तद्वारणाय घटितान्तम् । घटादावेकपदमात्रे च व्यभिचाराच्चरमपदम् । संसर्गविषयकपदेन मुख्यविशेष्यांशसंसर्गविषयकोक्तेः नाद्यदलं व्यर्थम् । मृद्घट इत्यादौ च मृत्त्वादिविशिष्टस्यैव मुख्यविशेष्यत्वम् । तत्र च मृत्त्वादेर्द्रव्यान्यस्य संसर्गो न विषयः । किं तु शुद्धे मृदादौ । अत एवोक्तसंसर्गांशे विशेष्यतानवच्छिन्नं यन्नाम स्वार्थद्रव्यानुपादेयस्य द्रव्यस्य बोधकेन स्वसमानविभक्तिकेन नाम्ना समभिव्याहृतं स्वविरुद्धविभक्तिकपदासमभिव्याहृतं, तन्नामघटितवाक्यं यद्यत् भवति, तत्तन्नामार्थान्याविषयकप्रमाजनकमिति तु पर्यवसानं बोध्यम् । नीलो घट इत्यादौ नीलादिनाम्नोऽपि स्वार्थानुपादेयद्रव्यबोधकेन घटादिनाम्ना समभिव्याहारात्तद्घटितवाक्ये तदर्थान्याविषयकप्रमाजनकत्वाभावेन व्यभिचारात् स्वार्थद्रव्येत्युक्तम् । तथा च सोऽयमित्यादौ तत्पदार्थानुपादेयस्य इदंपदार्थस्य बोधकेन तत्पदसमानविभक्तिकेन युक्तं नामतत्पदं तद्घटितवाक्यं सोऽयमिति । तत्र

तत्पदार्थान्याविषयकप्रमाहेतुरेव । तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि स्वपदेन तदादिपदमादाय योजनीयम् । ननु, 'नीलो घट' इत्यादौ नीलघटयोस्तादात्म्यसम्बन्धो भाति, 'सोऽय'मित्यादौ त्वखण्डार्थकत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेदत्रोच्यते । चतुर्धा सामानाधिकरण्यम् । विशेषणविशेष्यभावे यथा 'नीलो घट' इत्यादौ । अध्यासे यथा 'इदं रजत'मित्यादौ व्यावहारिकतादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावः । प्रातीतिकतादात्म्यम् अध्यासः । बाधायां यथा 'यश्चोरस्स स्थाणु'रित्यादौ यश्चोरत्वेन ज्ञातस्स चोरो न । किं तु स्थाणुरित्यर्थः । ऐक्ये यथा 'सोऽय'मित्यादौ तत्तेदन्तयोरेककालावृत्तित्वेन तदुपहितयोस्तादात्म्यासम्भवेन तदुपलक्षितयोरखण्डव्यक्तिमात्ररूपैक्यं भाति । तथा च यत्र तादात्म्यं न सम्भवति, तत्राखण्डार्थत्वात् जीवत्वेशत्वोपहितयोस्तादात्म्यासम्भवादखण्डार्थत्वम् । 'नीलो घट' इत्यादौ तु तादात्म्यं सम्भवति । गुणक्रियाद्रव्यरूपकार्याणां सामान्यविशेषयोश्चाकार्ययोस्तादात्म्यस्वीकारात् । विशिष्टकेवलयोरंशांशिनोश्च तादात्म्यं सम्भवति । केवले विशिष्टस्य अंशिनि चांशस्य कल्पितत्वेन कार्यत्वात् पुरुषो दण्डीत्यादावपि दण्डसंयोगस्य गुणत्वेन द्रव्ये तादात्म्यात्तद्विशिष्टस्यापि पुरुषे तादात्म्यसम्भवः । नित्यगुणस्य ज्ञानानन्दादिरूपस्य नित्यांशस्य च जलादिपरमाणौ ब्रह्मणि च तादात्म्यं सम्भवत्येव गुणत्वादेव । अत एव नित्यगुणद्रव्ययोरकार्यकारणनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारित्वात् द्रव्यनिवेशः । ननु स्वं घटपदं, तदर्थानुपादेयद्रव्यबोधकमृत्पदसमभिव्याहृतं, तदेव तद्घटितवाक्ये च तदर्थान्याविषयकप्रमाहेतुत्वाभावाद्व्यभिचार इति चेत्, सत्यम् । तद्वारणाय स्वार्थद्रव्यानुपादानस्येत्यपि द्रव्यस्येत्यत्र विशेषणं वाच्यम् । एवमपि परमते 'गगनं मह'दित्यादौ स्वपदेन महत्पदमादाय तदर्थानुपादानगगनबोधकपदयुक्ततद्घटितवाक्यत्वस्य व्यभिचारित्वात् स्वार्थद्रव्येत्याद्यावश्यकमिति ध्येयम् । द्वितीयसाध्ये हेतुमाह—**तन्मात्रेति** । अत्र पूर्वोक्तरीत्या पर्यवसानं बोध्यम् । **तन्मात्रस्य** ब्रह्ममात्रस्य । प्रश्नविषयत्वात् सत्यादिवाक्यनिवर्त्यबुभुत्साविषयत्वात् । **यद्विषयकत्वेनेष्टसाधनत्वं** तदन्यविषये बुभुत्सायां मानाभावादिति भावः । **तत्प्रसिद्धिरिति** । प्रश्नोत्तरयोर्वैय्यधिकरण्यापत्तितर्केण प्रमात्वपक्षकोक्तानुमानेन तादृशप्रमासिद्धौ तज्जनकत्वरूपसाध्यस्य प्रकृष्टादिवाक्ये प्रसिद्धिरिति भावः । **यथाश्रुते तु**-क्तप्रमाया एवाप्रसिद्धेस्तज्जनकत्वसिद्ध्यसम्भवेनासङ्गतेः । **वस्तुतस्तु विशेषणतावच्छे**-

दकप्रकारकनिश्चयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यहेतुत्वात् वादिविप्रतिपत्त्यादिना 'प्रमा संसर्गगोचरा न वे'ति सन्देहेऽपि व्याप्तिनिश्चयादिसम्भव इति भावः। यत्तु प्रमात्वं विशेष्याविषयकवृत्ति। सकलप्रमावृत्तित्वादभिधेयत्ववदित्याभाससाम्यमिति, तन्न शोभते। सप्रकारकस्यैव सविशेष्यकत्वेन विशेष्याविषयकं निर्विकल्पकमेवेत्युक्तानुमानस्याप्यनाभासत्वात्। निर्विषयकवृत्तित्वानुमानं तु तर्कशून्यमित्युक्तानुमानमुक्ततर्कवत्त्वान्न तत्समम्। अत्र सत्यादिवाक्यजन्यप्रमा संसर्गागोचरा लक्षणवाक्यजन्यप्रमात्वात्। या या संसर्गविषयिका, सा न लक्षणवाक्यजन्यप्रमा। यथा घटमानयेतिवाक्यजन्यप्रमेत्याद्यनुमानेषु न साध्याप्रसिद्ध्यादिशङ्केति ध्येयम्। सत्यत्वादेः सत्यत्वज्ञानत्वादेः। **परापरेति**। सत्यत्वं सर्वेषु जातिमत्सु वर्तमानत्वात् परा जातिः। ज्ञानत्वादिकं तु अतथात्वादपरा जातिः। तस्याः सत्यत्वादिजातेः। **अन्यत्रापीति**। ब्रह्मलक्षणत्वेन ब्रह्मणि तत् सत्यत्वं त्वया वाच्यमेव। अन्यत्रापि सत्त्वेन तदतिव्याप्तमिति भावः। मन्मते सत्यत्वं न जातिः। मानाभावात् बाधाविषयत्वेनैव सदाकारबुद्ध्युपपत्तेश्च। बाधाविषयत्वं स्वकालावच्छेदेन प्रपञ्चेऽपि सत्त्वान्न ब्रह्मलक्षणम्। त्रिकालाबाध्यत्वं लक्षणं भवदपि न स्वरूपलक्षणम्। स्वरूपलक्षणबुभुत्सया च सत्यादिवाक्यं प्रवृत्तम्। अतस्त्रिकालाबाध्यत्वोपलक्षितस्वरूपात्मकं सत्यत्वं स्वरूपलक्षणं सत्यपदार्थः। एवं वृत्त्यवच्छिन्नचित्त्वादिरूपज्ञानत्वाद्युपलक्षितस्वरूपं ज्ञानत्वादिकं ज्ञानादिपदार्थ इत्याशयेनाह—**परमार्थसत्त्वादिति**। नन्वेवं त्वन्मते सत्यादिपदानामेकस्यैव लक्षणबोधकत्वसम्भवात् पदान्तरं व्यर्थम्। तत्राह—**अस्मदिति**। तदाभासत्वात् परमार्थसत्यादिस्वरूपत्वाभावात्। **सत्त्वस्येति**। ब्रह्मणोऽन्यत्राङ्गीकारादित्यत्रान्वयः। **ज्ञानानन्दात्मकत्वस्येति**। मिथ्याभूतज्ञानस्याकार एव तद्विषयः। सोऽपि मिथ्यैव। शून्यवादस्य विज्ञानवादविशेषरूपत्वात्। तथा चानन्दोऽपि ज्ञानाकारत्वात् ज्ञानाभिन्न इति ज्ञानात्मकानन्दत्वं तन्मते ब्रह्मभिन्नेऽपीति तद्वारणाय सत्यमिति भावः। **न निर्विचिकित्सेति**। परमते सत्यत्वादेः ब्रह्मभिन्ने स्वीकारात् सत्यत्वाद्युपलक्षितं ब्रह्म जडादिरूपं न वेति संशयाज्जडादिविलक्षणब्रह्मस्वरूपनिश्चयाय ज्ञानादिपदमावश्यकमिति भावः। विशिष्टस्य सत्यज्ञानत्वादिविशिष्टस्यानन्दत्वस्य। वाच्यस्य वाच्यसत्यत्वादिघटितस्य। लक्ष्यस्य सत्त्वाद्युपलक्षितस्य। सत्त्वाद्युपलक्षितमेकमेव लक्षणम्।

सत्त्वाद्येकैकोपलक्षिते जडत्वादिसंशयेन ज्ञानादिपदान्तरवाच्यज्ञानत्वाद्युपलक्षितस्यैव बोधस्तन्निवर्तक इति न सखण्डार्थता । इदमेव विवेचयति—**यद्यपीति । निवर्तनीयांशेति** । जडत्वादिभ्रमरूपनिवर्तनीयेत्यर्थः । न पदान्तरवैयर्थ्यं न ज्ञानादिपदवैयर्थ्यम् । नन्वेवं वाच्यघटितवाक्यार्थस्य सखण्डत्वं स्वीकृतं विरुध्येत । तत्राह—**अतो वाच्येति** । वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यबोधस्य । उपायत्वात् द्वारत्वात् । तद्विरोधिता अखण्डार्थसिद्धिविरोधिता । अभ्युपेत्याह—**धर्मलक्षणस्येति** । भावायोगः भावव्यवहारायोगः । इतरव्यावृत्त्यनुमितिं प्रति पक्षो लक्ष्यम् । हेतुर्लक्षणम् । तदुभयरूपत्वमत्यन्ताभेदे न सम्भवति । हेतौ पक्षसम्बन्धाभावादिति भावः । **अन्तःकरणेति** । विभिन्नमनोवृत्तिरूपोपाधिभेदादेकस्याप्युपहितरूपेण भेदसम्भवात्सम्बन्धसम्भवः । तादृशमनोवृत्तिश्च ब्रह्मपदार्थस्वरूपमात्रस्य लक्षणयोपस्थितिः, तद्विषयत्वेन लक्ष्यता, सत्यादिपदार्थस्वरूपमात्रस्य लक्षणयोपस्थितिश्च, तद्विषयत्वेन लक्षणत्वम् । सा चोपस्थितिरभिहितान्वयमते अनुभवः । मतान्तरे स्मृतिः । तादृशविषयत्वरूपेण लक्ष्यलक्षणयोस्साक्षिणैव प्रथमं गृहीतयोरनुमितिहेतुपरामर्शविषयत्वम् । यदि तु 'इतरव्यावृत्तिरर्थात्, न तु शब्दा'दिति कल्पतरूक्तरीत्या इतरव्यावृत्तेरर्थापत्तिरेव । नानुमितिः, तदापि ब्रह्मपदार्थस्य सत्यादिपदार्थानामैक्यं यदखण्डाकारशाब्दधिया प्रमितं, तदसत्यादिव्यावृत्तिं ब्रह्मपदार्थनिष्ठां विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेनासत्यादिव्यावृत्तिर्ब्रह्मनिष्ठेत्यर्थापत्तेरुत्पादात् ब्रह्मपदार्थत्वस्य ब्रह्मपदजन्यतादृशधीविषयत्वरूपत्वात् अत्रानुपपन्नं गृह्यते । सत्त्वादिना व्यावृत्त्युपपाद्यस्यानुपपन्नस्यैव लक्षणत्वादनुपपन्नविषयकमनोवृत्तिविषयत्वेन लक्षणत्वसिद्ध्या लक्ष्यलक्षणभावो मनोवृत्तिभेदेनैवेति भावः । **आवृतत्वानावृतत्ववदिति** । यथा एकस्मिन्नपि ब्रह्मणि आविद्यकभेदेन पूर्णानन्दरूपेणावृतत्वं चिद्रूपेणानावृतत्वं, तथोपाधिभेदेनाविद्यकभेदात् सम्बन्ध इति भावः । **यावद्द्रव्यभावित्वाभावित्वाभ्यामिति** । यावत्कालं लक्ष्यं तिष्ठति, तावत्कालस्थायि पृथिवीत्वादिकं पृथिव्यादेस्स्वरूपलक्षणं, तदन्यत् गन्धादिकं तटस्थलक्षणमित्यर्थः । **न तु स्वरूपादीति** । न च यावदाश्रयस्थायि पृथिवीत्वादिकं न पृथिव्यादिभिर्भिन्नम् । किं तु सविशेषभेदवत् । अत एवाहुः 'यावद्वस्तु न भेदवदि'ति । यावद्धर्मिस्थायिनि धर्मे धर्मिभेदाभेदौ न स्तः । किं तु धर्मिणस्सविशेषभेद इत्यर्थः । पार्थिवरूपादिकं तु न स्वरूपलक्षणमिति वाच्यम् । भेदस्यैव

विशेषपरिभाषाकरणेनात्यन्ताभेदाभावेन पृथिवीत्वादेः पृथिव्यादिस्वरूपलक्षणत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यैवाभेदनियामकतया पार्थिवरूपादेरप्याश्रयेण सविशेषाभेदस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथा पृथिव्यां सत्यां रूपस्येव पृथिवीत्वे सति पृथिव्या अपि नाशात्तयोरप्यभेदानुपपत्तेः । तस्मात् स्वरूपलक्षणं लक्ष्यात्यन्ताभिन्नं, विशेषलक्षणं यावदाश्रयभावि, तटस्थलक्षणं स्वकालावच्छेदेन स्वाश्रयनिष्ठमिति विवेको युक्त इति भावः । **ब्रह्मणीति** । न चाश्रयकालत्वव्यापकत्वस्यैव यावद्द्रव्यभावित्वरूपत्वेनाविद्याविषयत्वादिकमेव तादृशधर्म इति तस्य स्वरूपलक्षणत्वं भवन्मते कुतो नोच्यत इति वाच्यम् । जगत्कर्त्रभिन्नोपादानत्वस्येवाविद्याविषयत्वादेरपि मन्मते स्वरूपान्यत्वेन तटस्थलक्षणत्वव्यवहारात् । न च भवन्मते जगत्कारणत्वादेः तटस्थलक्षणत्वानुपपत्तिः । कर्त्रभिन्नोपादानत्वरूपस्य तस्य ब्रह्मकालव्यापकत्वादिति वाच्यम् । मन्मते स्वरूपलक्षणान्यत्वेन तत्र तटस्थलक्षणत्वोपचारात् । उपादानाभिन्नकर्तृत्वस्यैव मन्मते मुख्यतटस्थलक्षणत्वस्वीकारात् । कर्तृत्वस्य मायापरिणामज्ञानेच्छाकृतिरूपत्वेन स्वकालावच्छेदेन स्वाश्रयनिष्ठत्वात् । मन्मते कालत्वव्यापकजातेरेव विशेषलक्षणत्वेन जगदुपादानत्वादेर्मुख्यतटस्थलक्षणत्वसम्भवाच्च स्वरूपतटस्थलक्षणयोरेव मन्मते स्वीकारसम्भवाच्चेति भावः । लक्षणे सत्यत्वादिधर्मस्य ब्रह्मणि वैशिष्ट्यबोधे । **संशयादिनिवर्तकेति** । सत्यत्वादिवैशिष्ट्यबोधोत्तरवर्तिनि सत्यत्वाद्युपलक्षिताखण्डबोधरूप इत्यादि । **प्रकाशव्यक्तिस्वरूपेति** । न च चन्द्रसम्बन्धित्वेन प्रश्नात्तेनैवोत्तरवाक्येन बोध इति वाच्यम् । चन्द्रस्यासाधारणधर्मश्चन्द्रलक्षणमित्यस्य ज्ञातत्वेन तत्स्वरूपमात्रस्य पृष्टत्वेनोत्तरवाक्यजन्यधीविषयत्वात् । **अनृतादिप्रतिषेधकव्यावृत्ताकारेति** । अनृतादिव्यावर्तकं यत् सत्यत्वादिरूपं व्यावृत्तं विशेषरूपं तदुपलक्षितविषयकेत्यर्थः । **अनृतादिसंशयेति** । ब्रह्मानृतं न वेति संशयेत्यर्थः । निवर्तकत्वात् अज्ञानतत्कार्यसंशयादिनिवर्तकत्वात् । निदिध्यासनपूर्वस्यापातज्ञानस्य तु नाज्ञाननिवर्तकत्वम् । अनावृतप्रमात्वेनैव तत्स्वीकारात् । तत्र च प्रमात्वस्य सन्दिग्धत्वेनावृतत्वात् । विवेचितमेतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वलक्षणे । द्रव्याद्याकारज्ञानानां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकज्ञानानाम् । घटाद्याकारत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य । **न घटेत्यादि** । तथा च तूलाज्ञाननिष्ठप्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन प्रमात्वे-

न हेतुत्वमिति भावः । **बाधाच्चेति** । तथा च स्वसमानविषयकत्वसम्बन्धेनैव हेतुत्वसम्भवः । द्रव्यत्वघटत्वादिविशिष्टरूपविषयभेदेन द्रव्यघटाद्याकारज्ञानाज्ञानयोः न नाश्यनाशकभावापत्तिरिति भावः । **तथा प्रतिपादितमिति** । घटं न जानामीत्यज्ञानस्य जातिमानित्यादिज्ञानेन नाशस्स्यात् । अनवच्छिन्नघटत्वप्रकारताकत्वस्य निवेशे तु घटत्वमात्रप्रकारकधीप्रकारवानित्यस्याप्यनाशकत्वापत्तिर्गौरवं च । तस्माद्द्रव्यघटजातिमदादीनां विषयाणां भेदादेकज्ञानादन्याज्ञानं न निवर्तत इति समानविषयकत्वमेव सम्बन्धः । शक्तिविशेषाणामेव वा तत्तद्विषयकाज्ञाननाशकतावच्छेदकत्वम् । अन्यथा तत्तद्विषयकत्वप्रमात्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावादनेकहेतुत्वापत्तेरित्यादि प्रतिपादितमित्यर्थः । पूर्वानुमाने बाध्यसंसर्गादिपरत्वेनार्थान्तरादाह—**स्वतात्पर्येत्यादि** । दृष्टान्ते तात्पर्यविषयसंसर्गस्य ब्रह्मधीबाध्यत्वात् ज्ञानान्तम् । अखण्डब्रह्मणोऽप्यभावादौ स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् सिद्धसाधनादाह स्वकारणकेत्यादिनिरूप्यान्तम् । **अनतिभिन्नार्थत्व इति** । भिन्नम् अत्यन्तभिन्नम् अतिक्रान्तो अतिभिन्नः भेदाभेदवान् तादृशार्थत्वाभाव इत्यर्थः । **संसर्ग इति** । न च द्वयोः पदार्थयोरयं संसर्ग इति प्रत्ययात् संसर्गस्यापि संसृष्टत्वात् न व्यभिचार इनि वाच्यम् । तथा सति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये चन्द्रत्वादिसंसृष्टपरत्वमादाय सिद्धसाधनादर्थान्तराद्वा । तद्वारणाय सत्यादिवाक्यघटकपदार्थानामेकसंसृष्टापररूप इति साध्यकरणे संसर्गे व्यभिचारावश्यकत्वात् । **संसृष्टरूप इति** । न च संसर्गरूप इत्यस्य संसर्गनिरूपक इत्यर्थकत्वात् न पदार्थे व्यभिचार इति वाच्यम् । ब्रह्मण्यप्यविद्यादिसम्बन्धनिरूपकत्वादिसत्त्वेन सत्यत्वादिविशिष्टतादात्म्यनिरूपकत्वेन च सिद्धसाधनात् । संसर्गनिरूपकत्वेन तात्पर्यविषय इति साध्ये च बाधः । न हि तेन रूपेण पदार्थस्तात्पर्यविषयः । निरूपकत्वस्य सम्बन्धसम्बन्धस्य शाब्दबुद्धावभानात् संसर्गे व्यभिचाराच्च । अथ तात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन हेतुना एकपदार्थसंसृष्टापरपदार्थात्यन्ताभिन्नत्वं साध्यम् । केवलः पदार्थः संसर्गो वा नोक्तपर्याप्त्यधिकरणम् । ब्रह्मणि तु सत्त्वादिसंसृष्टज्ञानादेस्तादात्म्यसत्त्वेऽपि नात्यन्ताभेद इति चेन्न । पूर्वसाध्येऽप्येवं वाच्यतया तदविशेषापत्तेः अप्रयोजकत्वाच्च । तात्पर्यावेदकमानस्य **शुद्धे सत्त्वे तस्यैव** तात्पर्यविषयत्वे बाधकाभावादबाध्यपरत्वस्याग्निहोत्रादिवाक्येऽप्यभावादाह—**प्रमि-**

तिविषयपरत्वेति । व्यवहारकालाबाध्यपरत्वेत्यर्थः । पदार्थाबाधस्याप्रमाणवाक्येऽपि सत्त्वादबाध्यविषयकत्वं त्यक्त्वा अबाध्यपरत्वमुक्तम् । अप्रमाणवाक्ये चाबाध्यपदार्थस्य तात्पर्याविषयत्वात्तद्व्युदासः । **अलक्षणवाक्यत्वस्येति** । लक्षणवाक्यानां सर्वेषां सन्दिग्धसाध्यकतया पक्षत्वेन तद्भिन्नेष्वेव साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भावः । न च साध्याभावं प्रति उपाध्यभावस्य व्याप्यत्वाग्रहणान्नायमुपाधिरिति वाच्यम् । पक्षे लक्षणवाक्यत्वस्य निश्चयसत्त्वेन संसर्गपरत्वरूपव्यापकसन्देहस्य व्याप्तिग्रहविरोधित्वात् । अंकुरादौ निश्चितकार्यत्वादिहेतौ सकर्तृकत्वसन्देहवत् प्रकृतेऽपि प्रश्नोत्तरवैयधिकरण्यापत्त्यादितर्कसत्त्वाच्च । व्यर्थत्वात् असाधकत्वात् । विचाराजन्यादिज्ञाने सप्रकारकत्वे यत् साधकं तत्तात्पर्यग्राहकमानादिकं, तदेव विचारजन्यादिज्ञानेऽपि तत्साधकमिति भावः । अथवा विचारजन्यत्वं ।विचारजन्यतावच्छेदकीभूत विचारसमानविषयकनिश्चयत्वमेव । संशयविरोधितापि तदवच्छेदकं तत्समानविषयकनिश्चयत्वम् । निश्चयत्वं च विरुद्धाविषयकज्ञानत्वमिति ज्ञानत्वान्यभागो व्यर्थविशेषणमिति भावः । न च सप्रकारकनिश्चयत्वस्य साध्यत्वात् ज्ञानत्वमात्रस्य तत्र व्यभिचारित्वेन नेतरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उक्तजन्यताविरोधित्वयोरवच्छेदकं हि सप्रकारकत्वघटितं न वा । आद्ये तयोरवच्छेदकघटितत्वेन स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये सप्रकारकत्वं विनापि तयोरुपपत्तिस्त्वयापि स्वीकृतैव । अथ जन्यताप्रतिबन्धकत्वयोस्सप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वेऽपि न तद्घटितत्वम् । जन्यताजनकत्वयोः अखण्डत्वस्वीकारात् । तथापि वस्तुगत्या तदवच्छिन्नयोस्तयोः पक्षे असिद्धिरेव । तयोर्वस्तुगत्या तदनवच्छिन्नत्वस्वीकारे तूक्तसाध्यं विनापि हेतूपपत्तिसम्भवादिति विवेचितमनुपदमेतत् । अत एव व्यर्थत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामेव । **दृष्टान्ताभावादिति** । न च 'यो यो यद्धर्मिकसंशयविरोधी, स तन्निष्ठप्रकारविषयक' इत्यादिसामान्यव्याप्तौ निश्चयो दृष्टान्त इति वाच्यम् । त्वन्मते संशयत्वनिश्चयत्वादेः प्रकारविशेषादिघटितत्वनियतत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारण्याभावेन पक्षविषयकसंशयादिनिर्देशे साधनवैकल्यात् । दृष्टान्तविषयकतन्निवेशे स्वरूपासिद्धिः । **तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्त्येति** । भोजनप्रस्तावादिना यष्टिधरकर्मत्वान्वितप्रवेशे न्यायेन सवनीययागान्विततरसे गृहीततात्पर्यविषयत्वस्यानुपपत्त्येत्यर्थः । न्यायस्तूच्यते तृतीयान्त्या-

धिकरणे स्थितं 'शाक्यानामयनं नाम सत्रं षट्त्रिंशदाब्दिकम् । तत्र श्रूयते—'संस्थिते अहनि ग्रहपतिर्मृगायां याति, स यान्मृगान् हन्ति, तेषां तरसास्सवनीयाः पुरोडाशा' इति । तत्र तरसशब्दितं मांसं विधीयमानं सर्वपुरोडाशकार्यार्थमुत धानादिरूपस्य सवनीयहविःपञ्चकस्य कार्यार्थमिति संशये विधिप्रत्यासन्नत्वात् पुरोडाशशब्दितं पुरोडाशकार्यमुद्दिश्य मांसविधिः । सवनीया इति न विवक्षितम् । उद्देश्यविशेषणत्वात् । किं तु सृष्टिशब्द इव लिङ्गसमवायन्यायेन सवनीयासवनीयपुरोडाशानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । विधेयतरसप्रत्यासत्तेर्मुख्यत्वाच्च सवनीयशब्दो विवक्षितार्थ एव । अन्यथा सवनीयपदस्य सवनीयासवनीयपुरोडाश इव पुरोडाशपदस्यापि पुरोडाशकार्ये लक्षणेति लक्षणाद्वयं स्यात् । तस्मात् सवनीयपदस्य मुख्यार्थान् यागविशेषानुद्दिश्य तदीयधानादिहविर्बाधेन तरसं विधीयते । तादृशान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वानुरोधेन पुरोडाशधानादिहविस्सम्बन्धित्वेन रूपेण सवनीया एव लक्षणया पुरोडाशपदेनानूद्यन्ते । तथा च पुरोडाशादिपदमेवोद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितार्थ'मिति । सवनीयहविर्मात्रे पुरोडाशधानादिहविष्कसवनयिमात्रे । **विपर्यीभूतान्वयानुपपत्तीति** । विपर्यीभूतस्यान्वयो यस्यां तादृशानुपपत्तीत्यर्थः । **विपर्ययविरोधिज्ञानेति** । 'चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशो ने' त्यादिधीविरोधि यत् प्रकृष्टप्रकाशत्ववैशिष्ट्यधीद्वारकमुक्तप्रकाशत्वोपलक्षितस्वरूपज्ञानं, तदित्यर्थः । ननु, विषयाभेदे पूर्वोत्तरज्ञानयोरविरोधित्वरूपवैचित्र्यमनुपपन्नम् । तत्राह—**अन्यथेति** । **प्रश्नमात्रेति** । उत्तरवाक्यसमानविषयकाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितज्ञानपूर्वकप्रश्नमात्रेत्यर्थः । अनभ्यासदशापन्नम् अप्रामाण्यशङ्कास्पदम् । ज्ञानविशेषस्य अप्रामाण्यशङ्काशून्यस्य । वैपरीत्येन व्युत्क्रमेण । पित्तादिरूपे दोषे दृष्टे सति फलानुपधानं, तदभावे सति फलोपधानमित्यर्थः । यत्तु प्रश्नोत्तरयोरसङ्कीर्णस्वरूपं विषय इति न युक्तम् । विपर्ययविरोधिफलोपहितरूपस्य तत्त्वेनोक्तफलस्य तदविषयत्वादिति, तन्न शोभते । फलस्योपाधित्वेन तत्र तद्विषयत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वात् । फलत्वे फलीभूतधीविषयत्वे । चन्द्रे चन्द्रत्वादिविशिष्टे । **शुक्तिस्वरूपाज्ञानेति** । इदं रजतादिभिन्नत्वेन न जानामीत्यज्ञानेत्यर्थः । **चन्द्रस्वरूपाज्ञानेति** । 'इदं तमआदिभिन्नत्वेन न जानामी'त्यज्ञानेत्यर्थः । **वह्नौ लक्षणेति** । साक्षात् परम्परया वा लक्षणां विनापि योऽर्थस्सिध्यति, बह्वोपार्थ

लक्षणाया अन्याय्यत्वात् । व्यक्तश्चेदं शब्दमण्यादाविति शेषः । **अर्थादिति ।** अखण्डस्वरूपलक्षणस्य व्यावृत्तेश्च पक्षादन्यत्राज्ञातत्वेनान्वयव्याप्त्यग्रहणेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपार्थापत्तित एव व्यावृत्तिधीरिति भावः । पदार्थाधीनत्वे स्वरूपे प्रकृष्टप्रकाशादितावत्पदार्थवैशिष्ट्यधीद्वारकत्वे । इतरव्यावृत्तिफलकत्वेन प्रकृष्टप्रकाशेतरव्यावृत्तिफलकत्वेन प्रकृष्टप्रकाशेतरनक्षत्रादितादात्म्यधीनिवृत्तिफलकत्वेन । तावत्पदाजन्यज्ञानात् नक्षत्रादितादात्म्यज्ञानानिवृत्तिः सर्वानुभवसिद्धेत्याह—**अन्यथेति । लक्ष्यत इति** । लक्षणया बोध्यते । गङ्गासम्बन्धिन एव लक्ष्यत्वेन ज्ञातत्वात्तदेव लक्षणया बोध्यत इति भावः । **वैयर्थ्यादिति ।** व्रीह्यादिस्वरूपस्य प्रोक्षणाद्यसाध्यत्वेन तत्साध्यकभावनायां साधनत्वेन प्रोक्षणादिविधानं व्यर्थम् । भावनाभाव्यं प्रति साधनत्वपर्यवसानार्थं हि भावनां प्रति साधनत्वेन विधिरिति भावः । वैयर्थ्यादपूर्वसम्बन्धित्वलक्षणायामिति योजना । व्रीहीणामपूर्वसम्बन्धित्वे मानमाह—**व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्यसिद्धेति** । यागस्वरूपे अनर्थत्वादुक्तवाक्येनाप्यपूर्वसाधनयागमुद्दिश्य व्रीहिविधानाद्यागद्वारा अपूर्वसम्बन्धित्वं लभ्यते । तथा चापूर्वस्य प्रोक्षणादिशून्यव्रीहिप्रयोज्ययागेन सिद्धौ मानाभावेनापूर्वसम्बन्धित्वविशिष्टमुद्दिश्य प्रोक्षणादिसाधनकभावनाविधिर्न व्यर्थ इति भावः । **वस्तुगत्या व्रीहित्वादीति** । प्रदेयनिष्पादकतत्तत्क्रियाद्वारकस्यापूर्वप्रयोजकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् व्रीहीणामेव तद्रूपेण लक्ष्यतेति भावः । प्रोक्षणावघातादीनां व्रीहित्वादिविशिष्टमुद्दिश्य विधानम्, अपूर्वसाधनत्वविशिष्टमुद्दिश्य वा । आद्ये श्यामाकचर्वादौ व्रीहित्वाद्यभावात् प्रयोजकाभावेन प्रोक्षणादिलोपः । द्वितीये तु श्यामाकादीनामप्यपूर्वसाधनत्वात् प्रोक्षणादीनामूहः । यद्यपि हि प्रकृतौ यस्य यत्सम्बन्धः श्रुतः, तस्य विकृतावन्यथाभावेन तत्सम्बन्धज्ञानमूहः, तथापि प्राकृतापूर्वीययादृशोपकारविशिष्टोद्देशेन प्रकृतौ यद्विहितं वैकृतापूर्वीयतादृशोपकारविशिष्टोद्देशे सत्येव स सिध्यति । अन्यथा अग्न्यादिपदयुक्तस्यैव मन्त्रस्या दृष्टादिप्रयोजनाविशिष्टसूर्यादिदेवतोद्देशेनातिदेशे सूर्यादौ सूर्यादिपदस्याग्न्यादिपदस्थाने 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी'त्यादिमन्त्रेषूहो न स्यात् । वैकृतापूर्वीयप्राकृतोपकारविशिष्टोद्देशेनातिदेशे तु प्रकाश्यत्वरूपप्राकृतोपकारविशिष्टसूर्यादिदेवताया अग्न्यादिपदेन साधयितुमशक्यत्वादग्न्यादिपदस्थाने सूर्यादिपदोहसिद्धिः । अत

एवोपकारगृष्ठभावेनैव पदार्थानामतिदेश इति दशमे वक्ष्यते। तस्मात् प्राकृतापूर्वीययादृशयादृशोपकारः येनयेन साधितः वैकृतापूर्वीयतादृशतादृशमुपकारं तेनतेन साधयेदित्येवंरूप एवातिदेश ऊहप्रयोजकः। तत्राराादुपकारकप्रयाजादिस्थलेऽपि यद्यप्युद्देश्यसमभिव्याहारो नास्ति, तथापि प्रकरणेन यागाङ्गतयैव तद्विधानाद्यागत्वमेव तत्रोद्देश्यतावच्छेदकम्। तथा च प्रयाजादीनां सर्वयागार्थत्वमेव। अथवा अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयत्वादिनैवोद्देश्यता। न त्वपूर्वघटितरूपेण। तादृशलक्षणायां मानाभावात्। प्रधानापूर्वार्थत्वस्याविशेषेणाग्नेयादेरिव प्रयाजादेरपि प्रधानत्वापत्तेः। नचैवमुक्ताङ्गानामतिदेशोच्छेदः। अपूर्वविशेषार्थत्व इवाग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयादिस्थानापन्ने सौर्यादावतिदेशोपपत्तेः। एवं च 'व्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादौ व्रीहित्वादिनैवोद्देश्यसम्बन्धात् सुतरां व्रीहित्वादिविशिष्टोद्देशेन प्रोक्षणादिविधिः। यद्यपि व्रीह्यादिस्वरूपस्य प्रोक्षणाद्यसाध्यता, तथापि प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणामेव कल्पितवाक्यान्तरेणापूर्वार्थत्वं कल्प्यताम्। न तु व्रीह्यादिपदेष्वेवापूर्वसाधनलक्षणा। निषादस्थपत्यधिकरणविरोधापत्तेः। अथ वोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यतावच्छेदकम्। न त्वपूर्वसाधनत्वम्। न च विजातीय यागे प्रोक्षणादिभिन्ना सामग्री क्लृप्ता। येन तत्रापि तत्साधनत्वमाशङ्क्येतेति प्राप्ते, विजातीययागसाधनत्वेन उद्देश्यतास्वीकारेऽपि व्रीहित्वादिकं नोद्देश्यतावच्छेदके निविशते। तत्र युक्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति श्यामाकादिष्वपि प्रोक्षणादिकं सिध्यत्येव। परं तु विजातीययागसाधनत्वेन नोद्देश्यता सम्भवति। प्रोक्षणादिकं विनापि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यागसामान्यस्योत्पत्त्या सामान्यस्य विशेषात्मकत्वमन्तरेणापर्यवसानेनाग्नेयादिरूपविजातीयत्वस्य तत्रावश्यकत्वात् विशेषान्तरत्वस्य तत्राभावात्। तथा च व्रीह्यादिस्वरूपस्येव विजातीययागसाधनत्वविशिष्टस्वरूपस्यापि प्रोक्षणाद्यसाधनत्वेन तदुद्देशेन विध्यानर्थक्यादपूर्वसाध्यत्वेनैव प्रोक्षणादिविध्युद्देश्यता। एवं प्रयाजादिविध्युद्देश्यताप्यपूर्वसाधनत्वेनैव। अपूर्वप्रयोजकयोग्यतायाः प्रधाने जनकत्वेन न प्रयाजादीनां प्रधानत्वाद्यापत्तिः। यत्तु व्रीहित्वादिनैव प्रोक्षणादिविधेरुद्देश्यता। तदानर्थक्यवारणाय तु पश्चात्प्रोक्षणादिमद्व्रीहित्वादेरपूर्वार्थत्वं कल्पितवाक्येनेत्युक्तं, तन्न। व्रीहित्वादिविशिष्टकर्मकभावनायां प्रोक्षणादिसाधनत्वा

योग्यतानिश्चयेन शाब्दबोधासम्भवेन निषादस्थपतिन्यायानवतारात् । तस्मादपूर्वसाधनत्वस्य श्यामाकादावपि सत्त्वात् प्रकृतिवत्कुर्यादिति शब्देन प्रकृतिसम्बन्धियज्जातीयार्थं यज्जातीयं श्रुतं विकृतिसम्बन्धितज्जातीयार्थं तज्जातीयं कुर्यादिति बोधनात् विकृत्यपूर्वसाधनश्यामाकाद्यर्थं प्रोक्षणाद्यनुष्ठानसिद्धिः । अथापूर्वप्रयोजकस्वरूपापूर्वसाधनत्वघटकानां यागत्वादीनां निवेश आवश्यकः । अपूर्वादिकं प्रत्यनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकरूपेण यागादिनिष्ठापूर्वादिसाधनत्वेन तस्य घटितत्वात् । तथा चापूर्वसाधनयागसाधनप्रदेयद्रव्यसाधनावघातादिसाधनोलूखलमुसलोद्देशेन विहितं प्राकृतं प्रोक्षणम् । नैवारश्चरुर्नखावपूतानामिति विहितचरौ नखेषूलूखलादिस्थानीयेष्ववघातत्वविशिष्टाभावान्न प्रोक्षणादिसिद्धिरिति प्राप्ते साधनत्वस्य शक्तिविशेषरूपत्वेनाखण्डत्वादवच्छेदकाघटितत्वात् साधनतावच्छेदकस्य यागत्वव्रीहित्वावघातत्वादेर्नापूर्वप्रयोजकत्वशरीरे निवेशः । गौरवात् तत्तत्साधनताश्रयत्वेन निवेशेऽप्यनतिप्रसङ्गाच्च । तस्मादपूर्वसाधनताविशेषाश्रयनिरूपितसाधनताविशेषाश्रयत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकस्य नखादिष्ववघाताद्यभावेऽपि वैतुष्यसाधनक्रियासाधनत्वेनान्वयात्तेषु प्रोक्षणादिसिद्धिः । अथ व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ यागत्वावघातत्वादेरश्रुतस्यानिवेशेऽपि श्रुतस्य व्रीहित्वादेस्त्यागे मानाभावः । युगपद्वृत्तिद्वयस्य विरुद्धत्वेऽप्यपूर्वप्रयोजकव्रीहित्वादिनैव लक्षणासम्भवः । तथा च श्यामाकादौ व्रीहित्वाद्यभावात् न प्रोक्षणादिसिद्धिरिति प्राप्ते व्रीहित्वादिनिवेशं विनैव तत्तत्साधनताविशेषनिवेशेऽनतिप्रसङ्गात् व्रीह्यादिनिष्ठसाधनताविशेषलाभार्थमेव व्रीह्यादिपदोपादानात्तन्निवेशे मानाभावः । यद्यपि व्रीहियवनिष्ठयोस्साधनत्वयोर्गुणाद्भेदः , तथाप्यपूर्वप्रयोजकताविशेषाश्रयप्रदेयनिरूपिता या तत्तद्व्यापारनिष्ठसाधनताघटिता प्रयोजकता, तत्त्वेनोद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्यवेष्वपि प्रोक्षणविधिलाभ इति द्रव्यसङ्ख्येत्याद्यधिकरणेषु नवमप्रथमे स्थितम् ।

लक्ष्यलक्षणभावाभावेऽपीति । विशेषणविशेष्यभावरूपो यः पराभिमतो लक्षणवाक्यार्थोनो लक्ष्यलक्षणधर्मस्तदभावेऽपीत्यर्थः । तदुभयप्रतिपादकपदाभ्यां चन्द्रत्वविशिष्टस्य प्रकृष्टप्रकाशत्वविशिष्टस्य च प्रतिपादकपदाभ्याम् । **एकस्वरूपस्येति** । कश्चन्द्र इति प्रश्नस्य प्रकृष्टप्रकाश इत्येवोत्तरम् । प्रश्नवाक्यस्थचन्द्रादिपदानुषङ्गेणैवोत्तरवाक्यार्थबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अनुषक्तस्यापि चन्द्रा-

दिपदस्य प्रश्नवाक्यस्थचन्द्रादिपदसमानविषयकत्वम् । **तथैव व्युत्पत्तेः** । तथा च परमते चन्द्रत्वादिविशिष्टस्येव मन्मते शुद्धचन्द्रव्यक्तेः प्रश्नविषयत्वादुत्तरवाक्येऽपि विषयत्वम् । तस्य च पूर्वज्ञातनिष्ठविषयतात्वेनोद्देश्यतात्वमिवाज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकविषयतात्वेन विधेयतात्वमपि युक्तम् । न हि विशेष्यतात्वमुद्देश्यतात्वव्यापकम् । पृथिव्यां गन्ध इत्यादौ पृथिव्यादिविषयतायां व्यभिचारात् । न चोद्देश्यतात्वं विधेयतानिरूपितत्वव्याप्यम् । विषयतानां निरूप्यनिरूपकभावस्य सांसर्गिकविषयताशालिज्ञानस्थल एव सर्वसम्मतत्वेनाखण्डबोधस्थले तदभावेऽप्युक्तलक्षणोद्देश्यतात्वस्यापह्नोतुमशक्यत्वादिति भावः । **बुभुत्सानिवृत्तेरुत्तरत्वस्य चेति** । बुभुत्सा तावत् स्वविषयबोधेनैव निवर्त्या । सा च प्रकृते शुद्ध एवेति स एव निवर्तकः । तज्जनकत्वादेव च वाक्यमुक्तमिति भावः । आश्रयीभूता उपलक्षिता । ननु, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ चन्द्र इत्यस्य प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टार्थकत्वे सहप्रयोगानुपपत्तेरखण्डार्थकत्वमुक्तं, तदयुक्तम् । चन्द्र इत्यस्य चन्द्रप्रातिपदिकवाच्यार्थकत्वसम्भवेन सहप्रयोगोपपत्तेरखण्डार्थकत्वे मानाभावादिति शङ्कते—**ननु गामानयेत्यादि** । आनयनविधानात् आनयनकर्मत्वविधानात् । कर्मत्वस्य प्रत्ययार्थत्वेन विशेष्यत्वेऽपि विधेयत्वं गुणानां गुणत्वाभिसम्बन्ध इत्यादावभिसम्बन्धस्येव बोध्यम् । **उद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति** । आनयनकर्मत्वान्वितगोव्यक्तौ प्रकारत्वात् । आनयनेन आनयनकर्मत्वेन । **प्रकृष्टप्रकाशस्येति** । विधेयेनेति शेषः । **प्रातिपदिकार्थत्वेनेति**। चन्द्रप्रातिपदिकार्थस्य तादात्म्येन विधेयत्वेऽपि तदर्थत्वस्यापि तच्छरीरप्रवेशेन विधेयत्वोक्तिः । **दुर्वारमिति** । तथा च प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टे चन्द्रपदार्थत्वविशिष्टमुत्तरवाक्यजन्यबुद्धौ विशेषणमिति सा नाखण्डविषयिकेति भावः । प्रातिपदिकार्थतावच्छेदकत्वस्य चन्द्रप्रातिपदिकार्थतावच्छेदकत्वस्य । प्रातिपदिकार्थत्वनियतत्वे न चन्द्रपदार्थत्वव्याप्यत्वेन । अप्रातिपदिकार्थे चन्द्रपदार्थभिन्ने । तदवच्छेदकत्वस्य चन्द्रपदार्थतावच्छेदकत्वस्य । यो यत्पदार्थतावच्छेदकः, स तत्पदार्थ इति सामान्यतो नियमः । पदानां विशिष्ट एव शक्तिः । अन्यथा शक्यान्यस्य शाब्दधीप्रकारत्वानुपपत्तेरिति भावः । **दुर्वारमेवेति** । ननु, चन्द्रपदार्थतावच्छेदकं चन्द्रत्वं जातिरूपमेव । परं तु लक्षणवाक्यं चन्द्रपदवाच्यत्वं प्रकृष्टप्रकाशाश्रये अवगाहते । न तु चन्द्रपदवाच्यतावच्छेदकत्वं प्रकृष्टप्रकाश इति चेन्न । तथा सति

लक्षणवाक्यस्यानुवादकतापत्तेः तेजस्त्वाद्युपहिते चन्द्रपदवाच्यत्वस्य पूर्वं ज्ञातत्वात् प्रकृष्टप्रकाशानुपलक्षितेऽपि चन्द्रपदवाच्यत्वस्य निवारणासम्भवाच्च । अथाप्रकृष्टप्रकाशो न चन्द्रपदवाच्य इत्यत्र तात्पर्यमिति चेन्न । पदद्वयेऽपि लक्षणापत्तेरप्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रत्वस्य चन्द्रपदवाच्यत्वेन बाधाच्च । तस्मात् घटो ज्ञात इत्यादौ घटत्वादेर्ज्ञातताबच्छेदकत्वमिव लक्षणवाक्ये प्रकृष्टप्रकाशादेश्चन्द्रादिपदवाच्यतावच्छेदकत्वं लभ्यते । विधेयतावच्छेदके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तथा च वाच्यतावच्छेदकत्वेन तस्य वाच्यत्वं दुर्वारमिति तदङ्गीकारेण चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाश इत्यादिलक्षणवाक्ये नाम्नोरेकस्य वाच्यत्वविशिष्टलाक्षणिकत्वेन सहप्रयोगोपपादनापेक्षया मन्मतसिद्धशक्यैकदेशपरत्वमादाय मुख्यार्थपरत्वेन लक्षणवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुचितमिति भाव । ननु, पृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिनाम्नोरेकार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वादेकपदस्य स्ववाच्यत्वविशिष्टपरत्वेनैव सहप्रयोग उपपादनीयः । तथा च पृथिवीत्वविशिष्टे पृथिवीपदवाच्यत्वाविशिष्टान्वये पृथिवीत्वे वाच्यतावच्छेदकत्वस्य व्युत्पत्तिबलाल्लाभेन वाच्यतावच्छेदकस्य वाच्यत्वनियमात् विशेषणीभूतपृथिवीत्वे वाच्यत्वविशिष्टान्वयेऽपि न क्षतिरिति लक्षणवाक्यस्याखण्डार्थत्वानियमे व्यभिचार इत्याशयेन शङ्कते—**ननु पृथिवीति** । ननु, पृथिवीपदस्य स्ववाच्यताविशिष्टपरत्वोक्तिर्न युक्ता । मुख्यार्थयोरेवान्वयसम्भवात् । न ह्यत्र मुख्यार्थयोरन्वये वाच्ये उद्देश्यतावच्छेदकरूपेण विधेयता । येन निराकांक्षत्वभिया मुख्यार्थस्त्यज्येत । स्वरूपतो हि पृथिवीत्वं विधेयतावच्छेदकम् । पृथिवीत्वत्वेन तु उद्देश्यतावच्छेदकम् । तत्राह—**सहप्रयोगस्त्विति** । सहप्रयोगो हीत्यर्थः । प्रकृतेत्यादिः । तद्व्यवहर्तव्यतापरः पृथिवीशब्दवाच्यतापर एव । पृथिवीत्वत्वविशिष्टरूपेणाप्युद्देश्यत्वे पृथिव्यन्वयो निराकांक्ष एव । अत एव गुणानां गुणत्वाभिसम्बन्ध इत्यत्राप्यनाकांक्षत्वमुक्तं गुणवर्धमानादौ । अतः पृथिवीपदस्य स्ववाच्यताविशिष्टपरत्वमावश्यकं प्रकृते इति भावः । **उपस्थित्यभावादिति** । पृथिवीतरावृत्तित्वादिना बोधाभावात् प्रकृत्यर्थेतरावृत्तित्वेन भावप्रत्ययबोध्यतेति व्युत्पत्तिग्रहे सत्येव भावप्रत्ययादर्थबोध इति पृथिव्याः पृथिवीप्रकृत्यर्थत्वज्ञानस्य पूर्वमनुत्पत्तौ न पृथिवीत्वपदार्थज्ञानसम्भव इति भावः । **इत्याद्यर्थ इति** । पृथिवीत्वपदे

उक्तजातित्वेन लक्षणया लभ्ये इति शेषः । **न पृथिवीपदवाच्यमिति** । ननूक्तजातित्वोपहिते पृथिवीपदवाच्यत्वमस्त्येव । उक्तजातित्वविशिष्टे तदनन्वयस्तु इष्ट एव । अन्यथा पृथिवीत्वत्वविशिष्टे तदनन्वय एव दोषत्वेन कुतो नोक्त इति चेन्न । उक्तजातित्वस्य सत्ताद्रव्यत्वादिसाधारण्येन तदुपहितस्य तद्वाच्यत्वासम्भवात् । न च गन्धवदन्यावृत्तिगन्धव्यापकसमवायी पृथिवीपदवाच्य इत्यर्थसम्भवात्तादृशव्यापकधर्मेऽपि वाच्यत्वान्वय इति वाच्यम् । तादृशधर्मोपस्थित्यभावेन तदसम्भवात्तादृशधर्मे घटसमवेतत्वादिविशिष्टत्वादिना वाच्यतावच्छेदकत्वशङ्कासम्भवेन पृथिवीसामान्यस्य पृथिवीपदवाच्यत्वापर्यवसानाच्च । अथ तादृशधर्मस्य स्वरूपतो वाच्यतावच्छेदकत्वबोधेन तथा पर्यवसानमिति चेन्न । स्वरूपत उद्देश्यतावच्छेदकधर्मस्थल एव तथा बोधस्य व्युत्पन्नत्वात् पदद्वयजहल्लक्षणापेक्षया अखण्डार्थत्वस्यैव युक्तत्वाच्चेति भावः । यत्तु पृथिवी पृथिवीपदार्थ इत्यजानतोऽप्याप्तोपदेशेन पृथिवीत्वं पृथिवीत्वपदार्थ इति धीसम्भव इति, तत्तुच्छम् । पृथिवीत्वपदात् पृथिवीत्वत्वेन बोधो हि न समुदायशक्त्या । शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गेन तदभावात् । किंतु इतरादिशक्तिभिः।भावप्रत्ययेनेतराद्युपस्थितौ पृथिवीपदपृथिव्योः शक्तिग्रहाधीनपृथिव्युपस्थितौ च पृथिव्यन्यासमवेतत्वस्वरूपेण बोधः । तथा च तयोश्शक्तिमजानतोऽपीति कथम् । अथ समुदायशक्तिभ्रमात्तथा सम्भवः । तथापि विशेषदर्शिनां तदसम्भव एव । पृथिवीपदस्य स्ववाच्यत्वविशिष्टे लक्षणामङ्गीकृत्यापि दूषितम् । सैव न युक्तेत्याह—**व्यवहर्तव्येति** । पृथिवीपदवाच्यतेत्यर्थः । सन्निकर्षविप्रकर्षौ युक्तत्वायुक्तत्वे । **स्वार्थहानिरिति** । 'सिंहो बाल' इत्यादौ सिंहादिपदस्य क्रूरत्वशूरत्वादिनेव ओमिति पदस्य प्राशस्त्यविशेषेण गौण्या वृत्त्या बोधकत्वे मुख्यार्थहानिरिति भावः । अवयवलक्षणा उद्गीथावयवत्वेन लक्षणा । सन्निकृष्टत्वात् उद्गीथरूपमुख्यार्थघटितार्थधीप्रयोजकत्वात् । वैयधिकरण्यापत्तेः व्यावृत्तिप्रश्नस्य व्यावर्तकबोधकोत्तरस्य साक्षाद्विषययोर्भेदाद्वैयधिकरण्यमिति भावः । श्रुतार्थत्यागापत्तेः कश्चन्द्र इति प्रश्नस्य जिज्ञासितश्चन्द्र इत्यर्थकत्वेन श्रुतत्वाज्जिज्ञासितव्यावर्तकधर्मयुक्तश्चन्द्र इत्यर्थकत्वे श्रुतार्थत्यागापत्तेः । एवं प्रथमेऽपि जिज्ञासितव्यावृत्तिकश्चन्द्र इति प्रश्नार्थो न श्रुत इति बोध्यम् । **लिङ्गस्य बलवत्त्वादिति** । यद्यपि प्रकृते लिङ्गवाक्ययोः एकविषयकत्वेन न विरोधः, त-

थापि वाक्यस्य लक्षणया प्रवृत्तौ लिङ्गज्ञानाधीनवह्निस्मृतेरपेक्षाया आवश्यकत्वेन लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धज्ञानजन्यानुमित्याकांक्षोच्छेदेन न वाक्यप्रवृत्तिरिति प्रथमप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वं न व्याहतमिति भावः। असङ्कीर्णचन्द्रस्वरूपसिद्धौ विपर्ययविरोधिचन्द्रस्वरूपज्ञाने। **कल्पनीयमिति** । कश्चन्द्र इति प्रश्नोऽसाधारणचन्द्रधर्मवैशिष्ट्यबोधकः। तादृशोत्तरकत्वात्। यो यो यद्धर्मवैशिष्ट्यबोधकोत्तरयुक्तः प्रश्नः,स तद्धर्मवैशिष्ट्यबोधकः। यथा किंलक्षणश्चन्द्र इत्यादिप्रश्न इत्यनुमेयमित्यर्थः। **तत्सूचकेति**। उक्तविकल्पसूचकेत्यर्थः। अतन्त्रत्वात् अव्याप्यत्वात्। लक्षकतया अखण्डबोधोपयुक्तवैशिष्ट्यबोधविषयतया। किंलक्षण इत्यादिप्रश्नतथात्वे किंलक्षणश्चन्द्र इत्यादिप्रश्नपदसाधारणधर्मबोधकत्वानुमाने। **उपाधित्वादिति** ।नच किंशब्दस्योक्तविकल्पसूचकत्वेन धर्मवाचकपदवत्त्वात् साधनव्यापक उपाधिरिति वाच्यम्। किंशब्दस्य जिज्ञासितचन्द्रस्वरूपवाचकत्वेन स्वरूपविकल्पसूचकत्वेऽपि धर्मविकल्पासूचकत्वात्। तदिदमुक्तं—**बुभुत्सासूचकत्वेनेति** । स्वरूपबुभुत्सासूचकत्वस्यापि सम्भवेनेति तदर्थः। **तदनुरोधिनीति**। प्रश्नापेक्षया चरमत्वेन प्रश्नबोधितबुभुत्सानिवृत्तिं प्रति शेषत्वेन चोत्तरवाक्यं प्रश्नापेक्षया दुर्बलम्। अत 'एवाकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यधिकरणे प्रश्नवाक्यस्थत्वेन लोकपदस्य प्राबल्येन तदनुसारेणाकाशादिपदं ब्रह्मार्थकमिति 'अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवा चे'ति वाक्ये निर्णीतमिति भावः। **उपपादितत्वेनेति** । स्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽपि असङ्कीर्णस्वरूपज्ञानेच्छासम्भवादिनेत्यादिः। व्यवहारकर्तव्यता व्यवहर्तव्यता । **तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यामित्यादि** । तज्ज्ञाने तद्व्यवहारस्यापि सम्भवेन व्यवहर्तव्यताज्ञापनं व्यर्थम्। तदज्ञाने विशेषणाज्ञानेन तद्विशेषितव्यवहारज्ञापनमशक्यमित्यर्थः। लक्षणाबीजाभावात् व्यवहर्तव्यत्वलक्षणाबीजाभावात्। अन्यदा प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्येन्द्रियासन्निकर्षकाले। प्रकारान्तरेण अनुमानादिना। 'चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टः। तमोनक्षत्रादिभिन्नत्वादि'त्यनुमानेन चन्द्रस्य प्रकृष्टप्रकाश इति शब्दादिना च प्रमीयत इति भावः। **अनुवाद्यत्वेति**। व्यवहर्तव्यं प्रति प्रकृष्टप्रकाशादेरुद्देश्यत्वस्यावश्यं वाच्यत्वेनानुवाद्यत्वमावश्यकम्। ज्ञातमुद्दिश्याज्ञातं विधीयत इति स्थितेरिति भावः। **सामान्यव्याप्ताविति**। पूर्वोक्तरीतिः स्मर्तव्या। जनकत्वात् जनकत्वावधारणात्।

यत्तु तमेव विदित्वेत्यादौ तत्पदं सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टरूपपरमित्यादि, तन्न। तत्पदस्य तद्बोधकत्वेऽपि तदन्याविषयकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलाभेनाखण्डार्थत्वस्थैर्यात् 'प्रपञ्चोपशमः स आत्मा स विज्ञेय' इत्यादिना तुरीयस्य ज्ञेयत्वोक्तेश्च । सामान्यव्याप्तावपि विशेषतस्साध्यसिद्ध्यर्थं विशेषतो हेतुज्ञानावश्यकत्वात् अखण्डमात्रनिष्ठत्वसाध्यसिध्यर्थमखण्डप्रश्नोत्तरत्वरूपहेतुमत्ताज्ञानस्य पक्षे वाच्यतया स्वरूपासिद्धिरित्याह—**एवमित्यादि** ।-तात्पर्यविषयस्य मुख्यतात्पर्यविषयस्य। **विवक्षितत्वादिति** । तदर्थमात्रमुख्यतात्पर्यकत्वं साध्यतया विवक्षणीयमित्यर्थः । **न मुख्यत इति** । द्वारतया अवान्तरतात्पर्यं तु अस्त्येव । तदिदमाह—**असाधारणेति** । **उपायत्वेनेति** । सत्यत्वादिधर्मवैशिष्ट्यधीद्वारकस्यैवाखण्डज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन सत्यत्वादिधर्मप्रश्नोऽपि युक्त इति भावः । कतर आत्मेत्यस्य पूर्वमैतरेयकोपनिषदि कोऽयमात्मेति प्रश्नस्य सत्त्वात् स्वरूपमात्रस्य तद्विषयत्वात् कतर आत्मेत्यस्य जघन्यत्वेन मुख्यतात्पर्याविषयजातिविषयकत्वनिर्णयः । अत एवोत्तरवाक्ये 'येन पश्यति येन वा शृणोती'त्यादिना दर्शनादिकं चिन्मात्ररूपेण येन घटितं, तदात्मस्वरूपमिति निर्णीतम् । न हि दर्शनादिकं जातिमदात्मघटितम् । एवं कतम आत्मेति वाजसनेयवाक्यस्य 'पूर्वमात्मैवास्य ज्योतिर्भवत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते'इत्यत्र अस्तमित आदित्य इत्यादिपूर्ववाक्योक्तस्वप्नज्योतिश्शब्दादिव्यवहारप्रयोजकत्वेन चिन्मात्ररूपात्मस्वरूपस्योक्तत्वेन मनआदावात्मस्वरूपत्वविप्रतिपत्तिजन्यसंशयनिरासापेक्षस्य कतम आत्मेत्यादेर्व्यवहारप्रयोजकचिन्मात्रविषयत्वम् । न हि जातिविशिष्टात्माचित् व्यवहारप्रयोजिका । किं त्वसत्त्वापादकाज्ञानाभावोपाहितेत्यसकृदुक्तम् । अत एव 'स एष नेति नेत्यात्मा स यत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष आनन्दोऽजर' इत्युत्तरवाक्येषु शुद्धात्मानमुक्त्वा अभयं वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्युक्तमिति ध्येयम् । यत्तु 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायण'मित्यादितैत्तिरीयश्रुतेः सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुव'मित्याद्यनुवाकपूर्वोक्तत्वेन सहस्रशीर्षत्वादिमदेव मुमुक्षुज्ञेयम् । एकमेवेत्यादिकं तु धर्मधर्मिभावादिभेदनिषेधकमिति, तन्न । सत्यत्वादेरिव सहस्रशीर्षत्वादेरपि द्वारत्वेनैवोपयोगसम्भवेन धर्मधर्मिभावादिभेदनिषेधविषयकत्वेन सङ्कोचे

मानाभावान्नात्र काचन भिदेत्यादिना भेदसामान्यनिषेधाच्च। अध्ययनत्वादिविशिष्टकर्मात्विषयत्वात् अध्ययनत्वकृतिकर्मत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिस्वरूपमात्रविषयत्वात्। तत्तदर्थकं तत्तन्मात्रार्थकम्। स्वार्थो जाति.। द्रव्यं व्यक्तिः। लिङ्गं स्त्रीत्वादिः। अस्मदेकदेशिमते अस्माकं तत्त्ववादिनां मायावादिनाञ्चैकदेशिमते। **अन्वितस्येति**। प्राभाकरमते कार्यान्वितम् अस्मदेकदेशिमते चेतरपदार्थान्वितमर्थ इति बोध्यम्। **न स्यादिति**। किं तु चन्द्रत्वादिपरत्वं स्यादिति शेषः। **यौगिकत्वेनेति**। धातोरुत्कर्षरूपवृद्धिः प्रत्ययस्य त्वाश्रयोऽर्थः। **प्रातिपदिकार्थविशेष्यांशेति**। नामवृत्तिज्ञानाधीनस्मृतिमुख्यविशेष्येत्यर्थः। **इत्यत्रेति**। पाणिनिसूत्र इति शेषः। **लिङ्गाद्यविशिष्टेति**। आदिपदात् संख्याद्यविशिष्टलाभः। तथा चासंसृष्टं नाम्ना लक्षणयोपस्थापितं प्रथमयापि निरूढलक्षणयोपस्थाप्यत इति सोऽयमित्यादौ संसर्गाविषयकशाब्दबोधः पाणिन्यादिसम्मतः। तदुक्तञ्च संक्षेपशारीरके—'भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तोऽभेदोऽभिन्नः संविदः स्वप्रकाशाः। इत्येतस्मिन् विद्यते नार्थभेदो वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थः॥ एवं तावदखण्डवस्तुविषये शब्दान्वयो दर्शितो लोके दृष्टनयेन पाणिनिवचोप्यस्यैव संसूचकम्। येनायं स्मरति प्रकृत्यभिहिते वृक्षादिके केवले तन्मात्रे प्रथमेति सूत्रवचसैवाद्यां विभक्तिं मुनिः॥' इति। भेदत्वावच्छिन्ने तस्य सम्बन्धाभावात् प्राभाकरमते स्वप्रकाशत्वस्यैव संवित्त्वरूपत्वात्तदवच्छिन्नादौ तत्सम्बन्धाभावादखण्डार्थत्वम्। **अभियुक्तैरिति**। संसृष्टस्य प्रकृत्यभिहितत्वेन प्रथमाभिहितत्वं व्यर्थमिति विवेचकैरित्यर्थः। विशिष्टत्वेऽपीत्यपिना व्यक्तिमात्रं पदशक्यम्। जातिस्तु, तत्त्वावच्छेदकमात्रम्। लक्ष्यत्वाभाव इव शक्यत्वाभावेऽप्यवच्छेदकस्य भानसम्भवः। उक्तं च 'एकं द्विकं त्रिकं चे'त्यादिना व्यक्तिमात्रस्यैव नामार्थत्वमिति नव्यमतं सूचितम्। नीलं चलमित्यादिनाम्ना गुणकर्मप्रतीतेराह—**द्रव्यादिप्रातिपदिकादिति**। **जिज्ञासान्यथानुपपत्त्येति**। यद्यपि नीलत्वादिविशेषरूपेण सन्देहाद्विशेषरूपेण गुणादेर्नाभिधेयता, तथापि विशेषजिज्ञासां प्रति सामान्यतो ज्ञानस्य हेतुत्वात्तदुपपत्तये सामान्यतो गुणादिकमभिधेयमिति भावः। **सामान्यज्ञानात्** गुणादिसामान्यज्ञानात्। तथा च गुणत्वकर्मत्वादिविशिष्टमिव **सङ्ख्यात्वविशिष्टमपि न नामार्थ** इति भावः। वचनविभक्त्यादिना एकवचनद्वि-

तीयादिविभक्तिभिः । **पदार्थमात्रेति** । अन्वयांशे अज्ञाता शक्तिः प्रयोजिकेति कुब्जशक्तिवादस्त्विष्टः । **अनाकांक्षितत्वेनेति** । यत्तु तमेव विदित्वेत्यादेः शुद्धज्ञानान्मोक्ष इति बुद्धौ सत्यादिवाक्ये विशेषणस्यानाकांक्षितत्वसिद्धिः, तस्यां च सत्यां तमेवेत्यादेस्तथाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति, तत्तुच्छम् । तमेवेत्यादेः फलवाक्यत्वेन प्रथमप्रवृत्तत्वादाकांक्षोत्थापकत्वेनोपजीव्यत्वाच्च बलवत्त्वेन तदनुरोधेन सत्यादिवाक्ये विशेषणसंसर्गस्यावान्तरतात्पर्यविषयत्वकल्पनेऽपि मुख्यतात्पर्यविषयत्वाकल्पनात् । अत एव 'कतरस्स आत्मा कतम आत्मा अयं वाव खल्वात्मा ते कतमो भगव' इत्यादिप्रश्नानां जातिविषयकाणां सत्त्वेऽपि 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति । अचेतनमिदं शरीरं कस्यैष खल्वीदृशो महिमा येनैतद्विधमेतच्चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदयितास्य को भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते कुत एष प्राणो जायते कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति क्वासौ पुरुष इति क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वैतदभून् कुत एतदागात् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं कोयमात्मेति वयमुपास्महे' इत्याद्यनन्तवाक्यानामुक्तफलवाक्यानुकूलशुद्धविषयकत्वेन बलवत्त्वात्तदनुसारेण कतरादिवाक्यानामपि शुद्धमुख्यतात्पर्यकल्पनात् तत्त्वम्पदार्थबोधकोत्तरवाक्यानां शुद्धविषयकत्वमव्याहतम् । **सस्तुतिकेति** । स्तुत्यर्थवादसहितेत्यर्थः । अस्तुतिके विधौ बलवदनिष्टासाधनत्वरूपप्राशस्त्यस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि सस्तुतिके विधौ प्राशस्त्ये शाब्दी आकांक्षेति भावः । **रक्तपटन्यायेति** । यथा रक्तः पटोऽस्तीत्यादौ रक्तान्वयं विना वाक्यार्थपर्याप्तिसम्भवेऽपि रक्तपदवैयर्थ्यविरहाय रक्तवैशिष्ट्यांशेऽपि आकांक्षा कल्प्यते, तथा सत्यत्वाद्यन्वयं विना तत्सम्भवेऽपि सत्यादिपदावैयर्थ्याय तत्र सा कल्प्यतामित्यर्थः । आकांक्षणीयाभावे आकांक्षणीयाभाव एव । **दर्शनादिति** । 'काकवन्तश्चैत्रगृहा' इत्यादौ काकाद्यन्वयांशे आकांक्षाभावदर्शनादित्यपि बोध्यम् । तत्र काकपदलक्ष्योत्तृणत्वस्य धर्मतयाऽऽकांक्षासम्भवेऽपि सत्यादिवाक्ये सर्वपदलक्षणीयस्वरूपस्यात्यन्ताभिन्नत्वेनान्वयासम्भवान्न तदाकांक्षासम्भव इति ध्येयम् । व्यावृत्तिबोधमात्रेण नक्षत्रादिरूपाप्रकृष्टप्रकाशव्यावृत्तिर्धीमात्रेण ।

तत्सार्थकत्वेति । प्रकृष्टादिपदसार्थकत्वेत्यर्थः । **स्वरूपज्ञानमात्रेण** स्वरूपात्मकलक्षणस्य व्यावृत्तिं विनानुपपत्तिज्ञानमात्रेण । अर्थाद्व्यावृत्तिबोध इत्यस्य अन्तःकरणवृत्तिभेदेनैकस्यापि लक्ष्यलक्षणभाव इत्यस्य च पूर्वमुक्तत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यजन्यधीविषयत्वविशिष्टस्य स्वरूपत्वानुपपत्त्या स्वरूपस्याप्रकृष्टप्रकाशव्यावृत्तिसिद्धिः । तथा च तादृशधियः प्रकृष्टप्रकाशत्वादिवैशिष्ट्यधीद्वारकत्वात् प्रकृष्टपदमावश्यकमिति भावः । **ब्रह्मविदित्यादि** । 'ब्रह्मविदि' त्यादिवाक्यस्य योऽर्थोऽर्थापत्तिः तया 'य एव' मित्यादिश्रुत्या 'यो वेदे' त्यादिवाक्येन च मुमुक्षोस्सप्रकारकज्ञान एव बुभुत्सेत्यर्थः । परप्राप्तिर्निर्मोत्कृष्टाभिन्ने स्वस्मिन्नज्ञाननिवृत्तिः । तत्साधनञ्चोत्कृष्टब्रह्माभिन्ने स्वस्मिन्ज्ञानम् । तथा चोत्कर्षविशिष्टविषयकाज्ञानस्य निवृत्तेस्तादृशज्ञानं विनानुपपत्तेः सप्रकारकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुताप्रयुक्ता या ब्रह्मविदित्यादिश्रुत्यर्थापत्तिः, या च तादृशहेतुतारूपेण स्वार्थेन घटिता 'य एव 'मित्यादिश्रुतिः, यच्च तादृशहेतुतारूपेण स्वार्थेन घटितं यो वेदेत्यादिवाक्यं, तेन सप्रकारक एव ज्ञाने मुमुक्षोर्जिज्ञासेति भावः । **विशिष्टपरत्व इति** । प्रश्नवाक्यस्येत्यादिः । **बाधकाभावादिति** । चन्द्रादौ प्रकृष्टप्रकाशत्वादेरिव धर्मादौ तत्तद्विशेषस्य मानान्तरासिद्धत्वाभावेन तद्विशिष्टपरत्वमेव तत्रेति भावः । यदि तु को धर्म इत्यादिधर्मादिस्वरूपमात्रबुभुत्साप्रवृत्तवाक्ये तदापाद्यते, तर्हि तदिष्टम् । अलौकिकश्रेयस्साधनं धर्म इत्यादिलक्षणवाक्यस्योक्तसाधनत्वाद्युपलक्षितपरत्वसम्भवादित्याह—**तत्रापीति**। ननु, **ब्रह्मणीत्यादि** । अग्निहोत्रादिवाक्यमिव नेह नानेत्यादिकमलक्षणवाक्यम् । तदप्यखण्डार्थकं स्यात् । वेदान्तसामान्यस्य त्वया तथा स्वीकारादिति भावः । **महातात्पर्येति** । तथा चाखण्डमुख्यतात्पर्यकत्वं वेदान्तसामान्य एव मयोच्यते तत्रापि तदिष्टमिति भावः । **उदरमन्तरं कुरुत इति** । उत् अपि अरम् अल्पम् अन्तरं भेदं कुरुते जानातीत्यर्थः । **सर्वतोऽनवच्छिन्नेति** । सद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपपरिच्छेदस्याभावो भेदादिसत्यत्वे न सम्भवतीत्यर्थः । लक्षणया अखण्डार्थत्व इति छेदः । **न तद्विरोधेनेत्यादि** । ऐक्यादिविरोधात् सत्यादिवाक्यस्य यो मुख्यार्थत्यागस्त्वदभ्युपगतः स न स्यादित्यर्थः । कल्पितजातिरूपस्य प्रपञ्चसाधारण्येन कल्पितस्य स्वकालाबाध्यत्वस्य स्वरूपेण पारमार्थिक-

त्वाविशेषितरूपेण लक्षणवाक्ये स्थितमनन्तादिपदमखण्डार्थमित्याशयेन सामान्यतो लक्षणवाक्यस्थितेत्युक्तम् । यत्तु सगुणपरत्वं सर्वत्रैव वेदान्त इति निर्गुणपरत्वं नाद्यापि सिद्धमिति, तन्न । 'केवलो निर्गुणः वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ती'ति । 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेद' इत्यादि 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रन्तदपाणिपाद' मित्यादिश्रुतेः । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते येचाप्यक्षर' मित्यादिगीतावाक्यात् प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥' इत्यादि । 'न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः । अतः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्य'मिति विष्णुपुराणात् । 'सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्द'मित्यादि । मुक्ताश्रयं र्यहिं निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनस्सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षत' इत्यादि सगुणभजनोपक्रमक 'भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसारति'रित्यादेश्च भागवतात् 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिः ऋग्वेदादिमयी परा ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् । अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् । विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् । व्याप्यं यतस्सर्वमिदं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ तद्ब्रह्म तत्परन्धाम तद्ध्येयं मोक्षकांक्षिणाम् ॥' इति विष्णुपुराणाच्च निर्गुणस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वेन श्रुतेस्तत्परत्वावश्यकत्वात् । येन विना यत्पदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकस्वविशेष्यकज्ञानं विना । यस्य यत्पदज्ञानस्य । स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तत्पदार्थप्रकारकस्वार्थविशेष्यकशाब्दबोधाभाववत्त्वम् । तदेव तत्पदाव्यवहितोत्तरत्वं तादृशबोधाभाववत्त्वं च । तस्य पदस्य तादृशबोधे आकांक्षा । तत्राद्यं ज्ञातं द्वितीयं स्वरूपसत् कारणम् । **एकपदार्थेत्यादि** । यस्य यत्संसर्गः यन्निष्ठस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य संसर्गाभावस्याप्रतियोगी तस्य तत्र शाब्दबोधे सा योग्यतेत्यर्थः । शब्द आकाशीय इत्यादावाकाशस्य शब्दनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् । न त्वाकाशसंसर्गस्य । सेकानन्वितजलस्य संसर्गो न सेकनिष्ठाभावाप्रतियोगीति तत्परे पयसा सिञ्चतीति वाक्ये न योग्यता । निराकां-

क्षयोः घटः कर्मत्वमिति पदयोः। यत्किञ्चिदन्वयानुभावकतया अभेदरूपान्वयानुभावकतया। तथा च तयोरेकपदव्यतिरेकप्रयुक्तमपरपदस्याभेदान्वयाननुभावकत्वमस्तीत्यभेदान्वय इव भेदान्वयेऽपि साकांक्षता स्यात्। न च यदन्वयाननुभावकत्वमुक्तप्रयुक्तं, तदन्वयं प्रति तत्साकांक्षत्वमित्येवोच्यतामिति वाच्यम्। यदन्वये तात्पर्यं नास्ति, तत्रापि साकांक्षतापत्तेः तात्पर्यविषये यदन्वये इत्यस्यावश्यकत्वात्।

तात्पर्यविषयाबाध इति। स्वाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगि यद्यत्, तदन्यत्वं तात्पर्यविषयनिष्ठं योग्यता। बाधितस्य तु न तदन्यत्वम्। यद्यपि घटादेरप्युक्तप्रतियोगित्वं, तथापि व्यवहारकाले उक्तप्रतियोगित्वेन निश्चितं यत् तदन्यत्वम्। न च येन सम्बन्धेन यत्र यत्प्रकारकशाब्दधीः, तेन सम्बन्धेन स्वाधिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन निश्चितं यत्, तदन्यत्वमेव वाच्यम्। अन्यथा भ्रमानुव्यवसायसमानविषयकवाक्यस्य भ्रमविषयविशिष्टज्ञानांशेऽप्ययोग्यतापत्तेः। तथा च सम्बन्धघटिता योग्यता नाखण्डार्थवाक्य इति वाच्यम्। भ्रमविषयस्य मिथ्यात्वनिश्चयोत्तरमुक्तापत्तेरिष्टत्वात् सम्बन्धनिवेशे प्रयोजनाभावात्। न चैवं भ्रमविषयो मिथ्येति वाक्यमप्ययोग्यं स्यादिति वाच्यम्। तात्पर्यविषयपदेन विधेयस्योक्तत्वादुक्तस्थले मिथ्यात्वस्यैव विधेयत्वेन तस्योक्तप्रतियोगित्वेनानिश्चितत्वेनादोषात्। वस्तुतः पदानां यादृशसमभिव्याहारस्य धीर्यादृशशाब्दधीहेतुः, स एव तस्यामाकांक्षा। योग्यता तु शाब्दत्वावच्छिन्ने न हेतुः। बाधितविषयेऽपि कलहादौ शाब्दबोधोदयात्। तदनङ्गीकारेऽपि विशिष्टधीसामान्ये बाधस्य विरोधित्वादेव बाधितस्थले शाब्दबुद्ध्यभावसिद्धेः। न च जनितयादृशबोधकं यद्वाक्यं तस्मात्तादृशबोधान्तरापत्तिवारणाय यत्पदस्य येन पदेन विना यादृशान्वयबोधाभाववैशिष्ट्यं तस्य तादृशबोधं प्रत्याकांक्षेत्यावश्यकमिति वाच्यम्। समानाकारशाब्दबोधं प्रति शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तद्वारणात्। न च योग्यताप्रमायाः शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् शाब्दधीसामान्येऽपि योग्यताधीर्हेतुरिति वाच्यम्। शाब्दप्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् तदीयशाब्दप्रमासामान्ये विशेष्यसम्बन्धतत्तज्ज्ञानत्वादिना हेतुत्वसम्भवाच्च।

आसक्तिस्तु आचार्योक्तैव। स्वप्रयोज्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेनाकांक्षाहेतुत्वादेव पदाप्रयोज्यपदार्थोपस्थित्या न शाब्दबोधः। यत्तु शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थितिरा-

सक्तिरित्ययुक्तम् । 'शब्दः पर्वतो गुणोऽग्निमानि'त्यादौ पदज्ञानत्वेन शाब्दबोधानुकूलां शब्दपदार्थस्य शब्दपदस्योपस्थितिमादायातिव्याप्तेरिति, तन्न । यादृशशाब्दबोधे स्वप्रयोज्ययद्यत्पदार्थोपस्थितिसम्बन्धेनाकांक्षाज्ञानं हेतुः, तादृशबोधे तादृशाकांक्षाज्ञानप्रयोज्यतत्तदुपस्थितिरासक्तिरित्यर्थलाभाय शाब्दबोधानुकूलेत्युक्तम् । शब्दो गुण इति शाब्दबोधे शब्दगुणपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन शब्दो गुण इत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तदभावेनोक्तस्थले तत्प्रयोज्यशब्दगुणपदार्थोपस्थितेरप्यभावेन तादृशबोधानुकूलासक्तिलक्षणातिव्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वात् । उक्तस्थले शब्दो गुण इत्यानुपूर्वीज्ञानसत्त्वे तु तत्प्रयोज्योपस्थितेरपि सत्त्वेन तस्य लक्ष्यत्वेनादोषात् । एवं चावान्तरवाक्यार्थबोधे समूहालम्बनतावदर्थस्मृतिरेव, महावाक्यार्थबोधे तु अवान्तरवाक्यार्थानुभवोऽप्यासक्तिरिति ध्येयम् । परमते अन्वयस्य संसर्गरूपस्य भेदानियतत्वेन तदनुसृत्याह—**अथवेति** । **अभेदसंसर्गमिति** । अखण्डार्थबोधे स्वरूपात्मकाभेदस्य सांसर्गिकविषयत्वाभावेऽपि परमते स्वरूपे तस्य तत्संसर्गावगाहिबोधस्वीकारेण तस्य सांसर्गिकाविषयत्वरूपान्वयित्वसम्भवेन स्वरूपे स्वरूपस्यान्वयाननुभावकत्वादिरूपाकांक्षादि बोध्यमिति भावः । अत्रेदमपि बोध्यम् । येन वाक्येन यत्र यद्वैशिष्ट्यावगाहिशाब्दानुभवो जन्यते तद्द्वारकबोधे तद्वाक्यतद्गताकांक्षायोग्यतासक्तिहेतुत्वनियमे मानाभावः । तथा च धूमोऽस्तीत्यादिवाक्यस्य वह्न्यादिबोध इव सत्यादिवाक्यस्यापि सत्यत्वादिवैशिष्ट्यविषयकशाब्दानुभवद्वारकाखण्डार्थबोधेऽपि न तद्धेतुत्वम् । एतावांस्तु विशेषः । प्रथमस्यानुमितित्वेन तदजन्यत्वम् । द्वितीयस्य तद्गतलक्षणाज्ञाजन्यत्वेन शाब्दत्वेऽपि संसर्गाविषयकत्वेन । तत्संसर्गशाब्दबोधस्यैव तत्स्वीकारात् विशिष्टार्थे पदवृत्तिज्ञानस्यैवाकांक्षादिसहकारिकत्वकल्पमात् । **शुद्धवाक्यार्थानुभवे तु** तत्तात्पर्यज्ञानादिसहकृतस्य शुद्धलक्षणाज्ञानस्यैव हेतुत्वम् । निराकांक्षादौ मृद्धट इत्यादौ च शुद्धलक्षणाज्ञानस्य क्वचित् सत्त्वेऽपि पदविशेषसमभिव्याहारज्ञानजन्यशाब्दबोधस्य द्वारीभूतस्य सहकारिणो विरहेण नाखण्डार्थबोध इति दिक् । **बाधकत्वाभावादिति** । स्वरूपमात्रबोधस्य विशिष्टस्वरूपबोधाविरोधित्वमिति भावः । **आकाशादिपदवदित्यादि** । **शब्दाश्रयत्वं** यथा नाकाशादिपदशक्यम् । तद्भिनाप्यष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वादिना तत्पदाच्छाब्द-

बोधोपपत्तेः नानाव्यक्तिष्वनुगतधर्मं विना शक्यत्वग्रहासम्भवेन व्यक्तिनानात्वस्थल एव धर्मे शक्यत्वस्य सार्थक्याच्च । किं तु तदुपलक्षितव्यक्तिः, तथा त्रिकालाबाध्यत्वाद्युपलक्षितमेव सत्यादिपदशक्यं सम्भवतीति लक्षणाज्ञानं विनैवाखण्डानुभवसम्भवः । परं तु नास्माकं तत्राग्रह इति भावः । **शाब्दत्वेनेति** । सत्यादिवाक्यजन्यज्ञाने इत्यादिः । **स्वरूपोपलक्षणज्ञानेति** । धर्मिस्वरूपमात्रस्योपलक्षणं स्ववैशिष्ट्यधीद्वारा बोधकं यत् सत्यादि, तद्वैशिष्ट्यज्ञानेत्यर्थः । **स्वरूपपरवाक्येति** । धर्मिस्वरूपमात्रपरवाक्येत्यर्थः । तादृशोपलक्षणत्वादिकं तु पूर्वं स्थापितमेव । **निष्प्रत्यूहेति** । अप्रामाण्यशङ्काशून्येत्यर्थः । तात्पर्यनिश्चयरूपेण विचारफलेनोक्तशङ्काबीजस्य तात्पर्यसंशयस्योच्छेदेन नोक्तशङ्केति भावः । व्यावृत्ताकारेणाज्ञातः स्वरूपनिश्चयनाश्याज्ञानविषयः । प्रमेयतया अज्ञाननाशकज्ञानविषयतया । **असाधारणज्ञापनेति** । सत्यत्वादिसंशयनाशकज्ञानजनकलक्षणादिज्ञानेत्यर्थः । **विधेयता चेति** । विवेचितमनुपदमेवैतत् । **अशक्येत्यादि** । अशक्योऽसदृशो योऽन्वयप्रतियोगी, तदुपस्थितेरित्यर्थः । गौण्या वृत्तेर्वारणायासदृशेति । **अन्तःकरणेत्यादि**।इन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यवृत्त्युपहितचित्त्वं ज्ञानत्वम् । चन्दनादिविषयत्वक्संयोगजन्यवृत्त्युपहितचित्त्वमानन्दत्वम् । तादृशचिद्गतजातिविशेषौ वा ते इति भावः। **स्वभावलब्धेति** । परमते ज्ञानानन्दयोः स्वत एव भेद इत्यर्थः । सत्तायाः सत्तारूपपरजातेः । ब्रह्मलक्षणत्वायोगः कल्पतरूक्तेर्ब्रह्मलक्षणत्वमयुक्तमिति भावः । जातित्वव्यपदेशात् कल्पतरौ परजातित्वव्यपदेशात् । **त्रिकालाबाध्यत्वमेवेति** । त्रिकालबाधविषयत्वाभावस्याधिकरणीभूतसत्तारूपत्वेन तत्स्वरूपा सत्तेति भावः । तस्य त्रिकालाबाध्यत्वोपलक्षितसत्त्वस्वरूपस्य । **अनृताश्रितत्वाभावेनेति** । त्रिकालाबाध्यत्वस्येत्यादिः । त्रिकालाबाध्यत्वोपलक्षितसत्त्वस्वरूपस्य स्वरूपलक्षणस्येति शेषः । तद्व्यावर्तकत्वसम्भवात् अनृतव्यावर्तकत्वसम्भवात् । स्वरूपलक्षणं यत्स्वरूपं, तत् इतरव्यावर्तकम् । अतः उक्तोपलक्षितसत्त्वस्य ब्रह्मस्वरूपतया तदितरव्यावर्तकत्वं युक्तमिति भावः । नन्वेवं सत्यपदेनैव लक्षणसमर्पणे त्वन्मते आनन्दादिपदं व्यर्थमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति—**आनन्दत्वादीति** । धर्मिसमानसत्ताकभेदं स्वाश्रयसमसत्ताकभेदम् । स्वं भेदः । लक्षणम् उपलक्षणम् । जात्युपलक्षितव्यक्तिस्वरूपस्यैव सिद्धान्ते लक्षणत्वात् । प-

ररीत्यैवेदम् । एका स्वकालाबाध्यत्वरूपा । काचिदन्या त्रिकालाबाध्यस्वरूपत्व-रूपा । तत्र आकाशादौ । अन्या त्रिकालाबाध्यस्वरूपतादात्म्यरूपा । तत्र उक्ततादात्म्यवति । व्युत्पन्नः गृहीतशक्तिकः । तत्र प्रथमद्वितीयसत्यत्वाभ्यां सत्यस्य सत्यं' 'सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभव'दित्यादिश्रौतप्रयोगोपपादनेऽपि लोके व्यवहारात् शक्तिग्रहस्त्रिकालाबाध्यसद्रूपात्मक एव । घटस्सन् इत्यादौ तत्त्वेनैव लोके घटादेः प्रत्ययात् । 'सदेव सोम्येदं' 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिवाक्ये तु सत्यादिपदेनोक्तरूपात्मकत्वेनोपहितब्रह्मणश्शक्त्या बोधनेऽपि लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकत्वम् । तावता नोपहितस्य मिथ्याभूतस्य त्रिकालाबाध्यसद्रूपता। न वोक्तसद्रूपात्मकत्वेन शुद्धेऽपि वर्तमानेनोपलक्षितस्य शुद्धचिद्रूपलक्षणस्यानृतव्यावर्तकत्वासम्भव इति भावः । यत्तु सत्यत्वादेरुपहितगतस्य शुद्धेऽपि सम्बन्धस्वीकारे शुद्धस्य सत्यादिपदवाच्यतासम्भवेन तल्लक्ष्यत्वानुपपत्तिः । उपहिते सत्यत्वस्य श्रौतपदवाच्यत्वेन त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वं ब्रह्मणि श्रौतमिति सिद्धान्तभङ्गः । तात्त्विकसत्त्वस्य सत्यपदाबोध्यत्वेन तद्बोध्यसत्त्वस्य लक्षणत्वासम्भव इति, तन्न । लक्षणां विना निष्प्रकारकबोधासम्भवेन लक्षणावश्यकत्वात् । त्रिकालाबाध्यत्वं ब्रह्मणि श्रौतमिति सिद्धान्तस्यायमर्थः । यच्छ्रुतिजन्येन सत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धब्रह्मज्ञानेन शुद्धब्रह्मण्यनृतादिसंशयनिवृत्तिरिति । सत्यादिपदेन शक्त्या बोध्यसत्त्वस्यालक्षणत्वं तु मन्मते इष्टमेव । लक्षणया तद्बोध्यस्यैव लक्षणत्वात् । **लक्षणाभ्युपगमेऽपीति** । तार्किकाणां मतेऽपि विशिष्टस्य शक्यत्वाद्विशिष्टान्वयस्य मुख्यत्वाच्च शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं विशिष्टान्वयबोधत्वमित्येकदेशीभूतव्यक्तिमात्रान्वयो लक्षणयैव । जातिमात्रान्वयस्तु सुतरां लक्षणया । व्यक्तिविशेषणत्वेन शक्त्योपस्थितस्य व्यक्तिनैरपेक्ष्येणान्वयाबोधादिति भावः । तात्पर्यविषये मुख्यतात्पर्यविषये । प्रामाण्यं तात्त्विकप्रामाण्यम् । विशेषणबुद्धिद्वारकत्वेन निर्धर्मत्वादिवैशिष्ट्यधीद्वारकत्वेन । विषयसिद्धौ प्रस्तरस्तुतिरूपविषयसिद्धौ । **अनुपायत्वादिति** । तत्सिद्धिपेटिकान्यायेन यजमानकार्यसाधकत्वस्य यजमानपदलक्षितस्य प्रस्तरे ज्ञानमेव तदुपाय इति भावः । **अनृतत्वस्येति** । ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वे ब्रह्मणि प्रतीतस्येत्यादिः । **पदतदर्थादाविति** । नगनागादिपदेषु विभुषु ध्वनिधर्महृस्वत्वदीर्घत्वादिविशिष्टतया प्रातीतिकत्वेऽपि तदर्थस्य तदभाव इति भावः ।

मिथ्याबोधनायोगः मिथ्याभूताया व्यावृत्तेर्बोधनमयुक्तम् । अनृतस्यापीति । 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रुशीर्यत तद्रजतमभव'दित्याद्यर्थवादार्थो बाधितत्वात्प्रातीतिकरूपानृतः, तथापि न तद्वाक्यमप्रमाणम् । उक्तार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतस्तुतिद्वारत्वेऽपि तात्पर्याविषयत्वात् । एवं मुख्यतात्पर्यविषयीभूताखण्डब्रह्मधीद्वारत्वेऽपि व्यावृत्तेर्मुख्यतात्पर्याविषयत्वेन व्यावहारिक्यास्तस्याः बोधनेऽपि सत्यादिवाक्यं तात्त्विकप्रमाणमेव । उक्तार्थवादार्थस्य तु व्यावहारिकमानबाधितत्वेन तदंशे अवान्तरतात्पर्यस्याप्यभावेन न व्यावहारिकप्रामाण्यमिति भावः । अन्याविषयकस्य सत्यं न वेत्यादिसंशयानात्मकस्य । अन्याज्ञाने संशयोच्छेदे । अन्यज्ञानप्रतिबन्धद्वारेण लक्षणाजन्यज्ञाने उक्तसंशयरूपत्वविघटनद्वारेण । यद्यपि वाक्यं शक्त्या सत्यत्वादिवैशिष्ट्यमात्रबोधकं, तथापि तात्पर्ये संशयादिदोषात् तेन सत्यत्वादितदभावकोटिकसंशयो जायते । तथा च सत्यत्वादिवैशिष्ट्यनिश्चयरूपद्वाराभावादप्रामाण्यशङ्काशून्यमखण्डार्थज्ञानं न जायते । विचारादिना तूक्तदोषनिवृत्तौ सत्यत्वादिवैशिष्ट्यनिश्चयाद्व्यावृत्तिनिश्चयेनेतरव्यावृत्ताखण्डज्ञानमुक्तशङ्काशून्यं जायत इति व्यावृत्तिधीप्रयोजिकया सत्यत्वादिवैशिष्ट्यधीसामग्र्या संशयानात्मकज्ञानजननाद्व्यावृत्त्या संशयानात्मकज्ञानं साध्यमिति व्यवहारः । अथवा वाक्यं लक्षणया अखण्डार्थबोधकमप्युक्तदोषसहकृतं न तथा । किं तु सत्यत्वादिसंशयजनकम् । उक्तरीत्या व्यावृत्तिनिश्चये तु अखण्डार्थबोधकम् । अथवा अन्याविषयकस्येति कः स्वार्थे । तथा चाप्रामाण्यसंशयरूपान्याविषयस्याखण्डविषयकवृत्तिज्ञानस्य साध्यत्वादित्यर्थः । व्यावृत्त्यनिश्चये अखण्डज्ञानमप्रमात्वेन सन्दिह्यते इति व्यावृत्तिनिश्चयस्तादृशाखण्डज्ञाने द्वारमिति भावः । **विशिष्टज्ञानादेवेति** । यद्यप्यखण्डज्ञानोत्तरमपि धीविशेषविषयत्वाभ्यामखण्डस्य पक्षत्वहेतुतासम्भवेन व्यतिरेकव्याप्त्या व्यावृत्तिधीस्सम्भवत्येव । सत्यत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्यावृत्तिबोधफलकत्वास्वीकारेऽपि सत्यत्वाद्युपलक्षिताखण्डधीद्वारा मिथ्यात्वादिसंशयनिवृत्तिफलकत्वान्न सत्यादिपदं व्यर्थम् । अत एव निवर्तनीयांशाधिक्येन न पदान्तरवैयर्थ्यमित्युक्तं, तथापि व्यावृत्तिद्वारा पर्यवस्यन्तीति प्राचीनोक्तिरपि निरवद्येति भावः । अत एवाखण्डज्ञानं प्रकृत्य व्यावृत्तेः शाब्दबोधफलत्वेन तदविषयत्वादिति अखण्डस्याप्यन्तःकरणवृत्तिभेदेन लक्ष्यलक्षण-

भाव इति चोक्तम्। न हि व्यावर्त्यव्यावर्तकभावादन्यो लक्ष्यलक्षणभाव इति ध्येयम्। ब्रह्मज्ञानस्यान्याविषयकत्वं व्यावृत्तिधियेत्युक्तं, तन्न युक्तम्। यदि हि प्राचीने ब्रह्मज्ञाने अन्यविषयकत्व सम्भाव्यते, तदा चरमस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदभावो व्यावृत्तिधियः वाच्य। न च प्राचीनमप्यन्यविषयकत्वेन सम्भाव्यते। अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिस्वरूपयोग्यस्यैवाविद्यातत्कार्याविषयकत्वादित्याशयेन शङ्कते—**न च प्राचीन इति**। निवर्तकत्वाभावात् निवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वस्याप्यभावात्। नाविद्यानिवर्तकं नाविद्यानिवृत्त्युपधायकम्। **प्राचीनमित्यादिः**। तथा च निवृत्त्युपधायकस्यैव सत्यत्वादिवैशिष्ट्यनिश्चयाधीनव्यावृत्तिनिश्चयाधीनत्वेन व्यावृत्त्यविषयकत्वनियम। प्राचीनं तु निवृत्तिस्वरूपयोग्यमप्यन्यविषयकं सम्भाव्यत इति चरमस्यातथात्वनियमाय व्यावृत्तिबुद्धिरवश्यापेक्षणीयेति भावः। **असाक्षात्कारत्वादिति**। साक्षिसम्बन्धविषयत्वमभावान्न साक्षात्कारत्वम्। किं तु भ्रमत्वेनागृह्यमाणत्वविशेषितं तदिति भावः। न तु तत्प्राचीनं न तु तत्प्राचीनतुल्यम्। तुल्यत्वमन्यविषयकत्वेन। तथा च तस्यान्याविषयकत्वाय व्यावृत्तिधीरपेक्षणीयेति भाव'। यत्तु प्राचीनेत्यादिशङ्काया व्याख्यानं—द्वारीभूतव्यावृत्तिज्ञानात् प्राचीने सत्यत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानत्वाभिमते ब्रह्मज्ञाने अविद्याकार्यभानायोगः। तस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वसम्भवात्। तथा चाविद्यानिवर्तकमुत्तरज्ञानमङ्गीकृत्य तत्र व्यावृत्तिधीसाध्यत्वस्वीकारो व्यर्थ इति, तन्न शोभते। सत्यत्वादिवैशिष्ट्यबोधोत्तरज्ञानस्यैवानृतत्वादिसंशयनिवर्तकत्वेनानुभवसिद्धत्वेन तदनुत्तरज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्। किं च सत्यत्वादिवैशिष्ट्यधीत्वेनाभिमत सत्यादिवाक्यजन्यज्ञानं, तत् कथं ब्रह्माविद्यानिवर्तकम्। अथ पदार्थाज्ञाननिवर्तकत्वमेव तत्र प्रकृते उक्तमिति वाच्यम्। तथाप्यविद्याकार्यसामान्यस्य तद्विषयकत्वासम्भवोक्तिर्न युक्तैव। कथं वा सत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमुक्तमिति। तस्मात् स्पष्टमसि प्रतारकः। द्वारविकल्पः द्वारीभूतबोधसाधनसत्यादिपदानां वैकल्पिकमुपादानम्। नित्यवच्छ्रवणात् नित्यानुष्ठीयमानात् शिष्टानां सत्यज्ञानादिसकलपदविचाररूपाच्छ्रवणात्। एकवाक्ये सत्याद्यनेकपदानामेकबोधार्थे शिष्टानां यदुपादानं प्रतिसन्धानरूपं तदयोगात्। अथवा नित्यवत् वाशब्दादियोगं विनैव। श्रवणात् पाठात्। ननु, वाशब्दादियोगं विनाप्येकप्रयोजनकानां विकल्पस्वीकारात् अविकल्पनियामकत्वं न वा-

शब्दाद्यभावस्येत्यत आह—**अनृतत्वादीति** । **भिन्नत्वेनेति** । यथा पञ्चप्रयाजानामदृष्टरूपकार्यभेदात् समुच्चयः । एककार्यस्यान्येनोत्पादे मानाभावात् । एवं दृष्टरूपकार्यभेदेऽपि अङ्गानां समुच्चयः । अत एवाञ्जनाभ्यञ्जननामकसत्रे गौग्गुलवेन प्रातस्सवने अभ्यङ्क्त इत्यादिनोक्त गौग्गुलवाद्यभ्यञ्जनं प्राकृतस्य नवनीताभ्यञ्जनस्य न निवर्तकम् । किं तु नवनीताभ्यञ्जनं स्नेहनार्थम् । गौग्गुलवादिकं तु रूक्षीकरणार्थमिति दृष्टकार्यभेदात् समुच्चय इति दशमचतुर्थे सिद्धान्तितम् । 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति त्रितीयाध्यायस्थसूत्रस्यायमर्थः—यत्र शाखायामानन्दादिपदानामन्यतमं न श्रूयते, तत्रापि तदुपसंहर्तव्यम् । यतः तत् प्रधानस्य ब्रह्मणोऽनृतादिव्यावृत्तस्वरूपस्य प्रतिपत्त्युपाय इति । **अस्थूलत्वादीनामिति** । ब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपयोगिनामित्यनुषज्यते । 'अक्षरधिया'मित्यादेरपि तृतीयाध्यायस्थसूत्रस्यायमर्थः—बृहदारण्यके एतद्वै तदक्षरमित्युपक्रम्योक्तत्वेन अक्षरधियः अस्थूलत्वादयः । अक्षरस्य धीः येभ्यः ते अक्षरधियः । ते यत्र 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मित्यादौ न श्रूयन्ते, तत्रापि तेषामवरोध उपसंहारः । सामान्यात् प्रपञ्चमात्रनिषेधेन ब्रह्मप्रतिपादनस्य सर्वत्र समानत्वात् । तद्भावात् 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्य'मित्यादिवाक्येष्वक्षरस्य प्रतिपाद्यतया भावात् सत्त्वात् । औपसदवत् यथा जामदग्न्यहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामग्नेर्वै होत्रं वेदध्वरमित्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामध्वर्युभिस्सम्बन्धो भवति पुरोडाशप्रदानस्याध्वर्युकर्तृकत्वादङ्गानाञ्च प्रधानतन्त्रत्वात् । तदुक्तं पूर्वमीमांसायां—'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग' इत्यत्र, तथेहाप्यक्षररूपप्रधानतन्त्राणामस्थूलत्वादीनां यत्र क्वचिदुत्पन्नानां सर्वत्र विद्यमानेनाक्षरेण प्रधानेन सम्बन्ध इति । लक्षणत्वात् लक्षणीभूताखण्डस्वरूपस्य स्ववैशिष्ट्यज्ञानाधीनव्यावृत्तिधीद्वारा बोधकत्वात् । सत्यत्वादिकं सत्यत्वाद्येकैकमात्रेण उक्तद्वारा बोधितम् । **शून्यवादव्यावृत्तेति** । शून्यवादोत्थितविप्रतिपत्त्याऽनृतत्वेन सन्दिह्यमानं यत् तदन्येत्यर्थः । उक्तव्यावृत्तिबोधोत्तराखण्डज्ञानस्यैवोक्तसंशयनिवर्तकत्वमिति भावः । अपोहः अनृतादिव्यावृत्तिः । परिशिष्टौ सत्यादिपदेषु । **विशेषणमिति** । सत्यत्वादिरिति शेषः । **निषेधपदानामिति** । तथा चानन्त इति अस्थूलादीनामुपलक्षणमिति भावः । ननु मिथ्यात्वाद्यभावरूपसत्य-

त्वादिवैशिष्ट्यज्ञानस्याप्यनृतत्वादिसंशयनिवर्तकत्वात् तन्मात्रद्वारकाखण्डज्ञानेनापि-शून्यवादिव्यावृत्तं ब्रह्म सिध्यतीत्यनृतादिव्यावृत्तिनिश्चयस्य द्वारत्वं व्यर्थम्, एवं ज्ञानत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव जडत्वादिसंशयविरोधित्वं सम्भवतीति ज्ञानादिपदस्थलेऽपि तद्व्यावृत्तिधीद्वारत्वं व्यर्थमिति, एवमनन्तपदस्यापरिच्छिन्नबोधकत्ववत् सत्यादिपदमप्यनृताद्यन्यबोधकमिति साक्षात्स्वार्थविशेषणतायाः सत्यादिपदेष्वपि सम्भव इति चेन्न । अनृतत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिस्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, प्रमानिवर्त्यत्व, सदसद्विलक्षणत्वम्, इत्यादिरूपतया तदभावरूपसत्यत्वस्यापि नानात्वेन एकविधसत्यत्ववैशिष्ट्यज्ञानेऽपि अन्यविधानृतत्वसंशयानिवृत्तेस्तन्निवृत्तये तत्तदनृतत्वविशिष्टव्यावृत्तिवैशिष्ट्यज्ञानमेकविधसत्यत्वहेतुकमवश्यं वाच्यम् । सर्वसत्यत्वानामेकदा सत्यपदेनाबोधनात् । न चैकसत्यत्वस्यैव सर्वानृतव्यावृत्तिव्याप्यतया ग्रहात्तज्ज्ञानमेव सर्वानृतत्वविरोधीति वाच्यम् । तादृशग्रहाभावकाले तदसम्भवात् । किं च सत्यत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानं मिथ्यात्वव्याप्यस्यागन्तुकदोषजन्यधीविषयत्वस्य वैशिष्ट्यज्ञाने न विरोधि । सत्यत्वादिहेतुकमुक्तविषयत्वविशिष्टान्यत्वज्ञानं तु तद्विरोधीति तदावश्यकम् । अत एव ज्ञानत्वादिहेतुकव्यावृत्तिधीरपि न व्यर्था । ज्ञानाद्यन्यत्वव्याप्यदृश्यविशेषत्वज्ञाने ज्ञानत्वादिवैशिष्ट्यज्ञानस्याविरोधित्वात् । अथवा परमते सत्यत्वादेरिव तुल्ययुक्त्या अनृतत्वादेरपि जातित्वादेकवैशिष्ट्यधीर्नापरवैशिष्ट्यधीविरोधिनी । तथा चानृतत्वजडत्वानानन्दत्वादिजातिविशिष्टसंशये सत्यत्वादिहेतुकमुक्तविशिष्टभेदज्ञानस्यैव निवर्तकत्वात्तदावश्यकमिति दिक् । **अन्वयबोधानन्तरमिति** । उक्तान्वयबोधं विनोक्तविशिष्टार्थे वाक्यज्ञाप्यत्वाभावेन स्वज्ञाप्यसम्बन्धरूपलक्षणायास्तीरे ज्ञातुमशक्यत्वात् उक्तान्वयबोध आवश्यक इति भावः । विशिष्टार्थसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते तीरत्वेन रूपेण वस्तुगत्या गम्भीरनदीसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते । एवं च **शुद्धं ब्रह्म** वस्तुगत्या विशिष्टवाक्यार्थसम्बन्धि लक्ष्यत इति दृष्टान्तसादृश्यम् । अत एव वक्ष्यते 'गम्भीरनदीतीरत्वेन लक्षणानभ्युपगमा'दिति । **तथा सतीत्यादि** । प्रत्येकपदज्ञाप्यत्वस्य प्रत्येकार्थेऽपि सत्त्वेन प्रत्येकार्थमात्रसम्बन्धियत्तीरं तीरत्वेन रूपेण तद्विषयिकापि शाब्दधीः स्यात् । न तु नियमेन विशिष्टार्थसम्बन्धि तीरं तीरत्वेन गाहमानेति भावः । **न च सत्यमित्यादि**

सत्यं ज्ञानमित्यादितैत्तिरीयवाक्ये आनन्दपदनैरपेक्ष्येण विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति बृहदारण्यकवाक्ये च सत्यपदनैरपेक्ष्येण ब्रह्मलक्षकत्वात् कथं तुल्यतेति भावः। **वृत्तिद्वयविरोधेति** । न च विशिष्टतीरत्वरूपेण लक्षणास्वीकारेण गम्भीरत्वादिना शक्त्यधीनबोधानङ्गीकारान्नेदं युक्तमिति वाच्यम् । विशिष्टतीरत्वरूपेण लक्षणायां हि गम्भीरायामित्यादौ विशिष्टरूपेणैव बोधस्यानुभूयमानत्वं साधकम् । तथा च साधकबलादेव शक्त्या बोधितस्य गम्भीरनदीसम्बन्धित्वस्य लक्षणयोपस्थिततीरेऽन्वयोऽस्तु किं विशिष्टगुरुरूपेण लक्षणया । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधोऽपि वाक्यलक्षणान्यस्थल एवेत्यापत्तिः । तथा च व्युत्पत्तिभेदकल्पने गौरवमित्यत्र विरोधापत्त्येत्यस्य तात्पर्यात् । यदि तु विशिष्टतीरत्वेन बोधे नियमाभावः, तदा केवलतीरत्वेन बोधस्थले 'गम्भीरायां नद्यां घोषः' 'नद्यां घोष' इत्यनयोरविशेषः स्थित एवेति भावः । **प्रत्येकपदादपीति** । तीरत्वेन तीरविशेषतात्पर्यादिना धीसम्भव इति भावः । **द्वारत्वाद्वारत्वाभ्यामिति** । गम्भीरनदीरूपविशिष्टस्य धीर्गम्भीरायामितिपदस्य सत्त्वे तीरत्वेन तीरविशेषधीद्वारम् । तदसत्त्वे तु सा न तथेत्यर्थः । **तुल्य इति** । 'नद्यां घोष, इत्यत्रापि वस्तुगत्या गम्भीरनदीसम्बन्धिनो लाभसम्भवेन दृष्टान्त इव दार्ष्टान्तिकेऽपि विषयतोऽधिकलाभः । प्रयोजनतस्तु दृष्टान्ते अधिकालाभेऽपि दार्ष्टान्तिके शून्यवादादिव्यावृत्तब्रह्मसिद्ध्या अधिकलाभ उक्त एवेति ध्येयम् । **स्वज्ञाप्याविशिष्टेति** । विशिष्टवाक्यार्थो वाक्येनेव पदेनापि ज्ञाप्यत इति भावः । ननु, पदस्यैव लक्षकत्वनियमे स्वशक्यसम्बन्ध एव लक्षणा सम्भवति । वाक्यार्थश्च न स्वशक्यः । तत्राह **—स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एवेति** । परम्परया स्वाश्रयनदीसंयोगाभिन्नः । **निम्नरूपनदीद्रव्यवाचित्वेनेति** । निम्नत्वेन नदीवाचित्वेनेत्यर्थः । गम्भीरनद्यामपि स्वज्ञाप्यतावच्छेदकगम्भीरत्ववैशिष्ट्यसत्त्वेन तत्संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्ध एव तीरेऽस्तीति भावः । **विभक्त्यर्थानन्वय इति** । नदीपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य गम्भीरपदलक्ष्ये अनन्वयः । प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति भावः । **नैयायिकैरिति** । विशेषणविभक्तेरसाधुत्वार्थकत्वमुक्त्वा 'यद्वा विशेषणविभक्तिरभेदार्थिके' ति शब्दमणावुक्तम् । सम्भवत्यर्थसाधुत्वे पदसाधुत्वमयुक्तमित्यत आह—यद्वेतीति मिश्रैरतदवतारितम् । प्रत्येकमन्वयस्य भावनान्वितप्र-

त्येकविभक्त्यर्थकारके आरुण्यादिरूपनामार्थान्वयस्य । **अरुणाधिकरणेति** । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति । तत्र पिङ्गाक्ष्यादिपदद्वयस्य जातिवचनत्वासम्भवेन विशिष्टद्रव्यवाचित्वम् । तच्च द्रव्यद्वयं सामानाधिकरण्यादेकम् । अरुणापदस्य तु आकृत्यधिकरणन्यायेन जातिवदनुगताखण्डारुण्यगुणो वाच्यः । स च न क्रयार्थः । अमूर्तत्वेन क्रये साधनत्वासम्भवात् । किं तु वाक्यं भित्वा प्रकरणेन प्राकरणिकक्रियामात्रे । यद्यपि तत्रापि न साक्षात्साधनत्वम् । अमूर्तत्वात् । द्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्रान्वये चैकहायन्यादिपरिच्छेदकत्वेन क्रयभावनायामेव निवेशो युक्तः । एकवाक्यत्वानुरोधात्, तथापि एकस्मिन् उक्तवाक्ये एकहायन्या विधेयत्वेनानुवाद्यत्वासम्भवात् वाक्यान्तरविहितप्राकरणिकद्रव्यमनूद्यारुण्यादिविशिष्टद्रव्यं लक्षणया अरुणापदेन उपस्थाप्यं विधीयते। द्रव्यमात्रस्य प्राप्तत्वेऽपि तद्द्वारा प्रकृतक्रियायामारुण्यं विधीयते इति प्राप्ते, क्रयान्वितभावनायामारुण्यरूपमुख्यार्थस्यैवान्वयोऽस्तु। न प्राकरणिकक्रियामात्रे उक्तद्रव्यस्य । लक्षणावाक्यभेदयोरन्याय्यत्वात् । अमूर्तस्यापि तस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वसम्भवात्। अन्यथा द्रव्यद्वाराप्यमूर्तस्य करणत्वासम्भवात् । तथा च प्रथममेकहायनीपिङ्गाक्षीपदार्थयोरिवारुण्यस्यापि करणकारकान्वयद्वारा भावनायामेवान्वयेऽपि एकहायनीपरिच्छेदद्वारा क्रयोद्देशेनारुण्यस्य पश्चाद्विधिकल्पनात् । सोमादियागादाविव आरुण्यस्य क्रयेऽङ्गतेति तृतीयप्रथमे 'अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्या'दित्यधिकरणे स्थितत् । वाक्यार्थैकत्वसम्भवे एकहायनीद्रव्यारुण्ययोरेकक्रयाङ्गत्वादेकहायन्यामेवारुण्यं शास्त्रार्थः । न तु प्राकरणिकद्रव्यमात्रे इति नियम इति सूत्रार्थः । यत्तु वाक्यलक्षणा न युक्ता । सा हि नदीत्यन्ते वा नद्यामित्यन्ते वा । नाद्ये । तस्याप्रकृतित्वेन तदर्थे सुबर्थस्यानन्वयात् । अत एव नान्त्ये । सुबर्थे सुबर्थस्यानन्वयाच्चेति मण्यादावुक्तं, तत्तुच्छम् । आद्ये समुदायस्य लक्ष्यार्थवत्त्वेन नामत्वात् । द्वितीयेऽपि सुप्मात्रार्थयोरनन्वयेऽपि समुदितवाक्यार्थस्यातत्त्वेनादोषात् । न च द्वितीयपक्षे वाक्यस्य सुबन्तत्वाभावेन वृत्त्यार्थबोधकत्वानुपपत्तिः । अर्थवत्त्वेन नाम्नोऽपि तस्य तीररूपार्थो नाभेदेन क्रियान्वयी । अयोग्यत्वात् । नापि भेदेन । अव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । तीर-

वृत्तावेव लक्षणास्वीकारेण वाक्यस्य द्वितीयान्तत्वसम्भवेनाभेदान्वयस्य क्रियायां सम्भवात् । यत्र तु न द्वितीयान्तत्वसम्भवः । यथा 'गम्भीरया नद्या वृक्षा जनिता' इत्यादौ, तत्र नदीत्याद्यन्त एव लक्षणास्वीकारात् नासाधुत्वं न वानन्वयः । एषैव रीतिरर्थवादवाक्येऽपि लक्षके बोध्या । तत्रापि हि भावनारूपाक्रियायामेवान्येषामिव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यस्याप्यन्वयः प्रथमम् । पश्चादेव धात्वर्थे । प्रथममेव वा करणेतिकर्तव्यताविशिष्टायां भावनायां तदन्वयाद्विशेषणीभूतयोः करणेतिकर्तव्यतयोस्तदन्वय इति ध्येयम् । **मरणानुमानमिति** । मद्गमनारम्भोत्तरं प्रतीयमानमेतस्या जन्म पूर्वशरीरप्राणवियोगरूपमरणपूर्वकम् । पूर्वशरीरप्राणयोगे सति शरीरग्रहणासमर्थस्य शरीरग्रहणत्वात् । सम्मतवदिति अनुमानम् । **अनिष्टसाधनत्वमाक्षिप्यत** इति । विषभोजनं न तृप्तिरूपस्येष्टस्य साधनम् । न वेष्टान्तरस्य । मरणहेतुत्वात् । किं तु शत्रुगृहभोजनस्य प्रसक्तस्य दुःखसाधनत्वं सम्भावितमिति शत्रुगृहभोजनद्वारा मृतत्वप्रतिसन्धानजन्यदुःखस्यानुत्पादरूपेष्टस्य । तस्मात्तादृशदुःखोत्पादरूपबलवदनिष्टसाधनं शत्रुगृहभोजनं विना विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यमाप्तोक्तमनुपपन्नमित्याक्षिप्यते । अथवा विषमित्यादिवाक्यं शत्रुगृहभोजनप्रसक्तावुच्यमानं सावधारणम् । विषभोजनमेव बलवदनिष्टासाधनत्वे सतीष्टसाधनम् । न तु शत्रुगृहभोजनमित्यर्थकमिति तदर्थकत्वं तस्य शत्रुगृहभोजने बलवदनिष्टसाधनत्वं विनानुपपन्नमित्याक्षिप्यत इत्यर्थः । प्रकृते प्रियावाक्ये । अनुपयोगात् गमनं मास्त्वितीच्छन्त्याः प्रियायास्तात्पर्यविषयत्वायोग्ययथाश्रुतार्थकत्वात् । प्रकृतोपयोगिनि प्रियातात्पर्यविषयत्वयोग्ये । ननु, 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुते ।' इत्यादौ वेदे विज्ञानब्रह्मवेदनादेः पापनाशादौ 'वृष्टिश्चेद्भवेत्तदा सुभिक्षं भवेत्' इत्यादौ लोके च वृष्ट्यादेः सुभिक्षादौ चेच्छब्देन हेतुताबोधनात् प्रकृतेऽपि गमनस्य जन्मनि हेतुत्वं बोध्यते । जन्मना च मरणमनुमीयते । न मरणप्रयोजकत्वेन गमनस्याकर्तव्यत्वानुमाने उक्तव्यभिचारः । गमनं न कार्यम् । स्वनाश्यमानेष्टाधिकेष्टाहेतुत्वेसतीष्टनाशप्रयोजकत्वादित्यनुमाने गुरुनिदेशादिस्थले प्रियारूपान्नाश्यमानेष्टादधिकस्य गुरुनिदेशाकरणजन्यपापानुत्पादस्य इष्टस्य प्रयोजकत्वेन गमने हेत्वभावादिति चेन्न । विज्ञानमित्यादौ

हि चेच्छब्देन विज्ञानब्रह्मवेदनाद्यन्वयव्यतिरेकव्यापकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य विज्ञानब्रह्मवेदनादिनिमित्तकत्वस्य पापनाशादौ लाभादास्तां विज्ञानादौ तद्धेतुतालाभः । गच्छेत्यादौ तु यदि गच्छसि, तदा गच्छेत्यर्थकत्वेन चेच्छब्दस्यानावश्यकत्वमात्रद्योतकत्वेनोक्तार्थकत्वाभावः । किं च 'आस्तां ते गमनं कान्त पन्थानस्सन्तु ते शिवा' इत्यादौ चेच्छब्दाभावेऽपि गमनस्याकर्तव्यत्वप्रतीतेः तदर्थं तव मते गमनस्य जन्महेतुत्वबोधः कथं, कथञ्चोक्तहेतुत्ववत्यपि तत्त्वेनाज्ञायमाने गमने न व्यभिचारः । तत्त्वेन प्रमितत्वस्य हेतुत्वेऽपि प्रारब्धकर्मवशात् ज्योतिश्शास्त्रादिना मरणस्यावश्यकत्वनिश्चयाद्वा क्रियमाणे तथा प्रमिते गमने व्यभिचार एवेति दिक् । ननूक्तरीत्या व्यधिकरणमप्यनिष्टसाधनत्वं विषभक्षणनिष्ठस्येष्टसाधनत्वस्योपपादकत्वात् तेनाक्षेप्तुं शक्यमेव । अन्यथा तस्यानुपपन्नत्वात् । तत्राह—तेन **विनापीति** । इष्टसाधनतया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतया । विषभक्षणस्येष्टसाधनत्वं तत्समानाधिकरणबलवत्तरानिष्टसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वेनाप्युपपद्यते । दृष्टं हि व्यायामादेः श्रमरूपानिष्टसाधनस्यापि बलवत्तरानिष्टसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वेनेष्टसाधनत्वम् । तथा च विषभक्षणाभावे जीवने सति राजदैवाद्युपहतिप्रयुक्तबलवदनिष्टं मम निश्चित्याप्तेन विषं भुङ्क्ष्वेत्युक्तमिति निश्चयात् विषभक्षणं मरणाभावद्वारकानिष्टसाधनीभूताभावप्रतियोगित्वेन उक्तानिष्टानुत्पादरूपेष्टप्रयोजकम् । शत्रुगृहे भोजनमपि शत्रुसन्तोषद्वारा शात्रवोच्छेदरूपेष्टसाधनम् । अत एव बलवदनिष्टाजनकमिति निश्चेतुं शक्यत्वाद्व्यधिकरणमनिष्टसाधनत्वं नोपपादकत्वेन कल्प्यम् । समानाधिकरणस्य तत्सम्भवेऽपि व्यधिकरणस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः । यत्तु विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यं शृण्वन् कल्पयति 'विषभक्षणनिष्ठमिष्टसाधनत्वं शत्रुगृहभोजननिष्ठादिष्टसाधनत्वादुत्कृष्टम् । तदवधिकत्वेनाप्तेनोच्यमानत्वात् । यद्यदवधिकत्वेनाप्तोक्तं, तत्तत उत्कृष्टं यथा सम्मतम् । तस्य च तत उत्कर्षो बलवदनिष्टासाधनत्वसामानाधिकरण्यमेव । नान्यादृशम् । असम्भवात् । तेन च शत्रुगृहभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वे अपकर्षो बलवदनिष्टसाधनत्वरूप आक्षिप्यत इति, तत्तुच्छम् । हेत्वसिद्धेः । न हि विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यमिष्टसाधनतायामुत्कर्षं बोधयति । मानाभावेन लक्षणाया अकल्पनात् । उक्तरीत्योभयोरपि बलवदनिष्टासाधनत्वसम्भवेनोत्कर्षे तत्तात्पर्याग्रहात् । **भ्रमादि-**

नेति । न च भ्रमप्रमादादिशून्यत्वरूपाप्तत्वस्य भ्रमादिमति विरहान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । भ्रमादिमत्यपि कदाचित्तच्छून्यत्वानपायात् । अथ यदा भ्रमादिशून्यत्वे सति बाधितार्थवक्ता यः, स तदा कोपीति वाच्यमिति चेन्न । तदा भ्रमादिशून्यत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । धातुवैषम्यादिना वृद्धेषु भ्रमादिशङ्कासम्भवात् । प्रत्युत प्रमाणविरुद्धवक्तृत्वेन भ्रमाद्यनुमानसम्भवात् । भ्रमादिना कोपाद्वेतुत्वभ्रमादिना । **हेतोरिवेति** । हेतुत्वेनाज्ञायमानत्वरूपेण सादृश्यं बोध्यम् । **अप्रसक्तेत्यादि** । शत्रुगृहे भोक्तव्यं मयेति ज्ञापित आप्तो वदति तर्हि विषं भुङ्क्ष्वेति । तत्र शत्रुगृहभोजने विषभोजनसादृश्यपरत्वं ज्ञायते । यथा 'मारितास्तद्वय कृष्ण मथुरां यदि गच्छसि ।' इत्यादौ कृष्णस्य मथुरागमने गोपीमारणसादृश्यपरत्वम् । सादृश्यञ्चाकर्तव्यत्वेन तत्प्रयोजकेन बलवदनिष्टसाधनत्वेन वेत्यन्यदिति भावः । नन्वेवं पदे क्वापि लक्षणा न स्यात् । तत्राह—**तथा च पदार्थेति** । यद्विनानुपपन्नत्वेन यत्संसृष्टतया च यत् गृह्यते, तस्य तत्संसृष्टतयैव तेन कल्प्यत्वात् पदसंसृष्टतया लक्षणां विनानुपपन्नत्वेन च गृहीत लक्ष्यार्थतात्पर्यं पदसंसृष्टत्वेनैव लक्षणां कल्पयति । वाक्यसंसृष्टतया तथा गृहीतं तत् वाक्यसंसृष्टत्वेन तां कल्पयतीति भावः । **अर्धमन्तरर्धं बहिरिति** । गृहे चैत्रस्येति शेषः । **वेद इति** । यूपमानं प्रकृत्योक्त इति शेषः । **लक्षणेति** । आद्ये यस्मिन् गृहस्य प्रदेशे स्थितस्य चैत्रस्यार्धं गृहान्तः अर्धं गृहबहिस्तिष्ठति तादृशप्रदेशे लक्षणा । द्वितीयेऽपि यस्मिन् देशे मीयमानयूपस्यार्धं वेदेरन्तरर्धं तद्बहिश्च भवति तस्मिन् देशे लक्षणेत्यर्थः । अर्धस्यार्धावच्छेदेन । अन्तस्त्वे गृहान्तरवर्तित्वे । अर्धस्यार्धान्तरावच्छेदेन । बहिष्ठेन गृहबहिष्ठत्वेन । अन्तरालानुमानं गृहस्यान्तर्बहिर्देशयोरन्तरालस्य देशस्याधेयतासम्बन्धेन चैत्रे पक्षे अनुमानम् । एवं वेदेरन्तस्स्थत्वबहिष्ठत्वाभ्यां स्वार्धद्वयावच्छिन्नाभ्यां पक्षे वेद्यन्तर्बहिर्देशयोरन्तरालदेशानुमानमित्यर्थः । तथाचाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादौ द्रव्यदेवतासम्बन्धेनानुमितयागविधानवत् यूपमानाद्युद्देशेनानुमितान्तरालदेशविधानमिति भावः । आद्यवाक्याभिप्रायेण दोषमाह—**छिन्न इति** । यत्र भित्तिश्छदिश्च भग्ना भग्नावच्छेदेन च चैत्रोऽस्ति तत्रापि तादृशप्रयोगात्तत्रान्तरालदेशस्यैवाभावात् तदनुमानासम्भवः । वाक्यद्वयमभिप्रेत्य दोष-

माह—यथाकथञ्चिदिति । 'होतुरन्तर्वेद्येकपादो भवति बहिर्वेद्येकपाद' इति दर्शपूर्णमासयो श्रुतम् । यूपमानं प्रकृत्य ज्योतिष्टोमे श्रुतम् । अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति । तत्रान्तर्वेदिदेश एव एकपादयूपार्धाङ्गतया विधीयते, अथवा अन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दलक्षितदेशविशेषो होत्रवस्थान यूपमानं चोद्दिश्य विधीयत इति संशये लक्षणायां मानाभावात् प्रथम. पक्ष. । तथा च पादान्तरार्धान्तरयोर्बहिर्वेदिदेशस्यार्थात्प्राप्त्या बहिर्वेदीत्याद्यनुवाद इति प्राप्ते आद्योदाहरणे दार्शिकवेदेर्हविरासादनार्थाय एकपादोद्देशेन विधौ एकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षापत्त्या बहिर्वेद्येक इत्यनुवादायोगात् तत्रापि विधित्वे वाक्यभेदापत्तः अगत्या द्वितीयपक्षाश्रयणम । न च यद्यप्यन्तर्वेदिबहिर्वेदिरूपार्धद्वयविधौ वाक्यभेद । एवमेकविशिष्टापरं च न शक्त्या विधातुं शक्यम । कारकयोर्भावनायामेवान्वयेन मिथोऽनन्वयात् . तथापि लक्षणयैकविशिष्टापरं विधीयताम् । देशविशेषलक्षणापेक्षया तल्लक्षणाया पदद्वयार्थघटितत्वेन न्याय्यत्वादिति वाच्यम् । अन्तर्वेदि बहिर्वेदि वा विशेषणमित्यस्याविनिगम्यत्वेन लक्षणाद्वयेन लक्ष्यद्वयविध्यापत्त्या वाक्यभेदस्यापरिहारात् । द्वितीयोदाहरणेऽपि सौमिक्या वेदेर्देशत्वेन प्रधानतदङ्गार्थत्वस्य स्थापितत्वेन तुल्यन्यायतया तदङ्गादिसाधारणस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा अग्नीषोमीयाङ्गप्रयाजपशुपुरोडाशहविरासादनादौ वेदिप्राप्तिसम्भवात् यूपार्धद्वयेऽपि वेदे प्राप्तत्वेन एकार्धोद्देशेन विधाने परिसङ्ख्यापत्ते । न च वाक्येन प्रकरणगम्यसर्वार्थत्वं वेदेर्बाध्यत इति वेदेर्यूपार्धद्वयाङ्गत्वानवगमात् न परिसङ्ख्येति वाच्यम् । षट्त्रिंशत्परिमाणार्थवादस्य इयति शक्ष्यामहे कर्तुमित्यस्य सर्वार्थत्वज्ञापकत्वेन तद्बाधानुपपत्ते । तथा च यूपार्धान्तरार्धस्वनिषेधस्य पर्वार्धार्थत्वस्य च विधेयत्वेन शाब्दपरिसङ्ख्यायां त्रैदोष्यम् । तद्वर देशविशेषे एका लक्षणैव । न च यूपार्धोद्देशेन बहिर्वेदि विधीयते । अर्धान्तरे च वेदे प्राप्तत्वेनार्धमन्तर्वेदीत्यनुवाद इति लक्षणा न युक्तेति वाच्यम् । अनुवादवैयर्थ्यापत्त्या लक्षणावश्यकत्वात् । अत एव समुदितवाक्ये लक्षणा । पदे लक्षणायां पदान्तरवैयर्थ्यात् विनिगमकाभावाच्चेति तृतीयसप्तमे स्थितम् । तदनुपपत्तेरिति । प्राशस्त्यरूपलक्ष्यार्थतात्पर्यस्य लक्षणां विनानुपपन्नस्य वाक्यनिष्ठत्वेन ज्ञानात् वाक्यनिष्ठत्वेनैव लक्षणाकल्पकत्वम्।

नार्थस्य हेतुत्वं वा बोध्यम् । अविद्यमानस्यापि तेन सम्बन्धेन हेतुत्वं विवेचितमेव । **वेदान्तवाक्यानामिति** । प्रत्येकरूपेण पदानामननुभावकत्वेऽपि एकपदसमभिव्याहृतपदान्तरत्वरूपाकांक्षाज्ञानविषया वाक्यज्ञानमनुभावकम् । येन रूपेण लक्षणा तेन रूपेणानुभावकत्वास्वीकारेण लाक्षणिकानुभावकत्वप्रयुक्तवक्ष्यमाणदोषाभावादिति भावः । लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे दोष वक्तुमन्विताभिधानवादं प्राभाकरसम्मतं व्युत्पादयति—**तथा हि पदानामित्यादि** । पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधोपयायकार्थस्मृते । स्मृत्यन्तरसाधारणाया पदाजन्यस्मृतिसाधारणरूपेण शाब्दबोधहेतोः । तद्वैजात्यकल्पने पदाजन्यस्मृतिव्यावृत्तरूपेण तस्याश्शाब्दधीहेतुत्वकल्पने । अर्थाध्याहार द्वारमित्यादौ पिधानादिरूपार्थकल्पनम् । न पदाध्याहारः न पिधेहीत्यादिपदकल्पना । साधुत्वार्थं स्पृहयतीत्यादियोग सत्येव साधुत्वाय । **नियोज्यलाभार्थमिति** । यागे स्वर्गकामनियोज्यकत्वज्ञानस्य यागविशेष्यकस्वर्गकामकार्यत्वान्वयबोधं प्रति योग्यतारूपस्वर्गसाधनत्वान्वयबोधे योग्यताज्ञानत्वात् नियोज्यान्वयबोधाय स्वर्गकामपदाध्याहार । यजेतेति लिङ् यदि वाचिका न स्यात्, तदा स्वर्गकामपदसमभिव्याहृतो न स्यात् इति तर्केणैव लिङ कार्यवाचकतासिद्धेः तत्कामनियोज्यकत्वशाब्दबोधस्य तत्कामवाचकपदयोगं विनाननुभूयमानत्वेनार्थाध्याहारेण तदनिर्वाहात् । नियोज्यत्वञ्च कामनादिविशिष्टस्य ममेदं कार्यमिति बोधजनकत्वम् । तथा च विश्वजिद्यागविशेष्यकोक्तधीजनक स्वर्गकामनाविशिष्ट इति शाब्दबोधो नियोज्यान्वयबोधः । ननु, स्वर्गकामकर्तृकत्वमेव योग्यतास्त्विति चेन्न । कामना विशेषणमुपलक्षणं वा । नान्त्य । अनुगतानतिप्रसक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्यासम्भवात् । नाद्य । कृतिसमवायित्वस्य कामनायां बाधात् । कृतिजनकत्वस्य प्रकृते कर्तृत्वरूपत्वे तु कामनायाः गुरुमते साक्षात् कृत्यजनकत्वात् तस्यां बाधः । कृतिकारणीभूतं यत् ममेदं कार्यमिति ज्ञान तत्र लिङ्गतावच्छेदकविधया कामना प्रयोजिका । काम्यसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य गुरुमते कृतिहेतुत्वात् । तथा च कृतिप्रयोजकत्वनिवेशे कृतिसाध्यताधीद्वारा तज्ज्ञानस्य वाच्यत्वात् । प्रथम तादृशधीजनकत्वं कामनायामवश्यं ज्ञातव्यमिति तदेव योग्यतेति ध्येयम् । वाचकपदवत्तया क्लृप्तोपकारे स्वीयपदशक्त्यधीनबोधरूपोपकारजनकतया क्लृप्ते उपकारपृष्ठभावेन

पदार्थानामनिर्देशात् प्रकृत्यपूर्वसाधनदेवतां प्रति पदशक्तिज्ञानजन्यबोधरूपोपकारस्य प्रकृतौ कल्पनस्य सौर्यापूर्वसाधनसूर्यदेवतोद्देशेनानिर्दिष्टस्याग्निपदेनासम्भवात् सूर्यपदोह इति भावः। **तदनपेक्षणादिति**। तथा च **शाब्दबोधजनकता** पदाजन्यस्मृतिसाधारणरूपेणैव वक्तव्या न व्याहतेति भावः। शाब्दत्वं **शाब्द**त्वाश्रयधीविषयत्वम्। अन्यैः प्राचीनतार्किकादिभिः। प्रत्यक्षापाम्थतानां **प्रत्य**क्षाद्युपस्थितानाम्। तेन स्मृत्यादिविषयनाम्नामप्यन्वयः। अगृहीतसङ्गतिके अगृहीतशक्तिके। शक्तिग्रहं विना शक्यसम्बन्धज्ञानं नेति भावः। ननु, विभक्तिवैयर्थ्यपरिहाराय चैत्रादिपदे तद्वाच्यलक्षणावश्यकी। अन्यथा चैत्रादिनामोत्तरप्रथमादिविभक्तेर्विशेषणविभक्तित्वेनाभेदस्य तदर्थत्वेन तस्य नामार्थान्तरे अन्वयासम्भवात्। एवमुद्भिदेत्यादिवेदे तृतीयार्थकरणत्वस्य भावनां प्रति उद्भिदादिनान्वयसम्भवात्। यागपरिच्छेदद्वारा तत्सम्भवेऽपि यागनिष्ठकरणतावाचकत्वेनोद्भिदेत्यस्य यजिधात्वर्थाधिकरणत्वसङ्गापत्तेरित्याशङ्क्य विभक्तेः प्रकृते पदसाधुत्वनिर्वाहकत्वमात्रम्। न तु विवक्षितार्थकत्वमिति सदृष्टान्तं सयुक्तिकं चाह—**घटः पट इत्यादि**। **व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनादिति**। यन्नामार्थे चैत्रादिनाम्नो वाच्यतासम्बन्धेनान्वयः, तन्नामसमानविभक्तिकत्वं तस्यापेक्ष्यते। अत एव 'हिमालयो नाम नगाधिराजः' 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादि यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। यद्धात्वर्थे उद्भिदादिनामान्वयः, तद्धातुसमभिव्याहृततृतीयाद्यन्तत्वं तस्यापेक्ष्यते। अत एव 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ द्वितीयाद्यन्तमपि साधु। यथा चाव्ययनिपातान्यनामार्थयोरेवाभेदान्वयनियमात् नञर्थे अभेदान्यसम्बन्धेन नामार्थान्वयः, तथा नामोपस्थाप्ययोरेवाभेदान्वयनियमात्। नामानुपस्थाप्यस्य नाम्नो नामार्थान्वय इति भावः। **अभेदान्वय इति**। नञुत्तरं प्रथमाविभक्तेः पदसाधुत्वायावश्यं वाच्यतया विशेष्यविभक्तिजातीयविशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वव्युत्पत्त्या न घटो भेदाभिन्न इति बोधापत्तिः। प्रतियोगित्वानुयोगित्वे तु न प्रथमार्थः। तत्कल्पनापेक्षया विभक्त्यर्थनैरपेक्ष्येण शाब्दबोधं प्रत्युक्तनञ्घटितसमभिव्याहारज्ञानस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। अन्यथा विभक्त्यर्थघटितार्थबोधे तद्धेतुत्वस्य प्रतियोगित्वादौ प्रथमाशक्तेश्च कल्पने गौरवादिति भावः। **विशिष्टविधित्वोपपत्तेरिति**। **सोमविशि**ष्टस्येवोद्भिद्द्रव्यविशिष्टयागस्य विधित्वोपपत्तेरित्यर्थः। **उभयत्र उद्भिदादिपदवाच्ये**

उद्भिदादिद्रव्यविशिष्टे च । प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन नामधेयपक्षे नाम्नः सङ्कल्पाद्युप-योगेऽपि द्रव्यविशिष्टविधिपक्षे यागस्वरूपनिर्वाहकत्वेनाभ्यर्हितद्रव्यविशेषानुष्ठान-प्रयोजकत्वेन । विधित्वस्य द्रव्यविशिष्टविधित्वस्य । **वार्तिककाराणां त्विति**-अभिहितान्वयवादित्वेनेति शेषः । श्रुतेर्बलवत्त्वेन तया विनियुक्तमन्त्रो न लिङ्गेन विनि-युज्यत इति तदन्यमन्त्रपरतया सौत्रमन्त्रपदं व्याचष्टे—**श्रुत्या विनियुक्तेष्विति** । विनियोगः अभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गाभिहितार्थरूपबर्हिश्छेदनादिकर्मकभावनां प्रति कारकत्वेन बोधः । तच्च अनुभावकत्वरूपञ्च । न जघन्य इति छेदः । शा-ब्दसामर्थ्यात् शब्दस्यानुभावकत्वरूपात् । ननु, मुख्यार्थानुभावकत्वेन लिङ्गेन विनियुक्तोऽपि मन्त्रोऽमुख्यार्थबोधकत्वेन लिङ्गेन पश्चाद्विनियुज्यताम् । तत्राह—**तावतेति** । तथा चाकांक्षाशान्तेः न पश्चाद्विनियोग इति भावः । मुख्यसम्ब-न्धः मुख्यार्थज्ञानद्वारकममुख्यार्थबोधकत्वम् । न लिङ्गं न लिङ्गतया विनियो-जकम् । **अनेकेषामिति** । मुख्यार्थनानात्वे तु मुख्यार्थविशेषविनियोगे तात्पर्य-ग्राहकमेव तद्विनियोगे नियामकम् । तदभावे तु नानामुख्यार्थविनियोग इष्ट-एवेति भावः । चरमत्वात् मुख्यार्थोपस्थित्युत्तरमुपस्थितत्वात् । ननु, अनेकेषां मुख्यसम्बन्धत्वे तदाश्रयविशेषे तात्पर्यग्राहकमेव तद्विनियोगे नियामकम् । त-दसत्त्वे तु नानामुख्यार्थेष्वपि विनियोग इष्यताम् । न च चरमत्वं लक्ष्याविनि-योगनियामकमिति वाच्यम् । शक्तिसम्बन्धेन मुख्यार्थस्येव शक्यसंयोगादिरूपलक्षणा-सम्बन्धेन लक्ष्यार्थस्यापि पदसम्बन्धितया तयोर्द्वयोरपि पदेन प्रथममुपस्थितिसम्भ-वात् । अत आह—**अत एव मुख्येति** । ननूक्तरीत्या तादृशसिद्धान्त एवानुपपन्नः । तत्राह—**पदवृत्तिहीनेति** । **पदार्थवृत्तिरिति** । शाब्दबोधानुकूलस्मारकत्वप्रयोजकमूलसम्बन्धो वृत्तिः । सा च पदे अनुभावकत्वम् । अर्थे तु शक्यरूपे लक्ष्यार्थसंयोगादिरि-त्यर्थः । तथा च गङ्गापदे तीरादेस्संयुक्तशक्तिकत्वादिरूपेण सम्बन्धानिश्चयो यदा न ज्ञातः, तदापि शक्त्या प्रवाहोपस्थित्युत्तरं प्रवाहस्य तीरसम्बन्धित्वेन ज्ञानात्तीरोपस्थित्या शाब्दबोधात् पदज्ञानस्य न लक्ष्यस्मारकत्वम् । किं तु श-क्यार्थज्ञानस्य । अत एव शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति वृद्धतार्किकाः । अशक्योपस्थितिर्येनेति बहुव्रीहिणा शक्यमाश्रित्येत्यर्थकपञ्चम्या येनेति प्रयोजक-त्वार्थकतृतीयया वा । अशक्योपस्थितिप्रयोजकस्य शक्यनिष्ठस्याशक्यसम्बन्धस्य लक्ष-

णात्वमुक्तम् । यथाश्रुते पदसम्बन्धिवृत्तिज्ञानप्रयोज्यस्य पदार्थज्ञानस्य शाब्दधी-हेतुत्वम् । न तु शाब्दधीहेतुपदार्थज्ञानमेव वृत्तिरिति । असङ्गतेः । पदसम्बन्धित्वं तु पदतच्छक्यान्यतरनिष्ठत्वमिति भावः । वस्तुतो लक्षणायाः पदवृत्तित्वेऽपि लाघवाच्छक्यबोधकत्वरूपं सामर्थ्यं विनियोजकम् । न तु शक्यसम्बन्धेन बोधकत्वरूपमिति बोध्यम् । लाक्षणिकपदेनेति । तस्माल्लिङ्गाधिकरणविरोधपरिहारायेत्यादिः । न्यायादिति । इति वाच्यमिति शेषः । शक्यस्यैवेति । सत्यादिपदानामित्यादिः । सत्यत्वादिविशिष्टावेदकानुभवे विशेष्यतया शुद्धात्मनोऽपि भानात् शुद्धात्मानुभावकत्वं सत्यादिपदानामस्त्येवेति जहदजहल्लक्षणानङ्गलक्षणास्थल एव लाक्षणिकमननुभावकमिति भावः । अभिहितवत्त्वना अभिहितान्वयमताश्रयणम् । परदृशि शुद्धात्मनोऽपि भानात् शुद्धात्मनि स्मृतिसमबुद्धियुगम् । अन्विताभिधानमताश्रये पुनः परदृशि स्मृतियुग्मम् । पूर्वं शाब्दबोधात्पूर्वम् । पदे इति द्विवचनम् । युगादिपदञ्चाविवक्षितार्थकम् । तेन सत्यादिवाक्येषु नानापदज्ञानजन्यज्ञानलाभः । अत्र परदृशि । स्मृतिप्रयोजकोऽनुभावकत्वरूपः मूलसम्बन्धः स्मृतिसमबुद्धिप्रयोजकः । शक्तिश्च परदृशि जहल्लक्षणायां न सम्भवतीति जहदजहल्लक्षणापक्ष एव तदुभयोक्तिरिति भावः । ननु विशिष्टबोधे शुद्धविशेष्यभानानभ्युपगमपक्षे कथमन्विताभिधानपक्षाश्रयणम् । विशिष्टानुभावके सत्यादिपदे शुद्धात्मानुभावकत्वानियमेन जहदजहल्लक्षणावत् तदन्यसाधारण्येनानुभावकत्वानियमादित्यत आह—तत्त्वप्रदीपिकेति । सर्वथा विशिष्टबोधे विशेष्यभानपक्षेऽपि । ननूक्तरीत्याभिहितान्वयान्विताभिधानपक्षयोर्व्युत्पादनं न युक्तम् । तार्किकादिमतस्य तदप्रवेशापत्तेः । तथाहि—नाद्यपक्षे तत्प्रवेशः । तार्किकादिमते पदानामनुभवप्रयोजकशक्तिस्वीकारेण तस्या एव मूलसम्बन्धत्वसम्भवेनार्थस्मारकत्वसम्भवात् । नाप्यन्त्ये । तार्किकादिभिरन्विताभिधानपक्षस्य दूषणात् । उक्तं हि मणिकारादिभिः—'यद्यपि पदजन्योऽनुभवः अन्वितार्थविषयकः, तथाप्यन्वितस्वार्थशाब्दधीत्वेन न पदजन्यता । किं तु स्वार्थशाब्दत्वेने'ति नान्विताभिधानं युक्तमिति । तत्राह—तार्किकेति । तथा चोक्तापत्तिरिष्टेति भावः । भावादिकामित्यादिपदस्यायमर्थः । सत्यादिपदानामखण्डानुभावकत्वेऽप्यन्विताभिधानमभिहितान्वयश्च न विरुध्यते । आकांक्षादिभिर्यादृशानुभवो जायते तज्जननानुकूलायाश्शक्तेः पदनिष्ठाया अन्विताभिधानरूपत्वात् पदाभिहितार्थनिष्ठायाः अभिहितान्वयरूपत्वादित्यादिनैर्कैर्गिरित्यादि । सत्यादिवागखण्डार्थानुमाध्वान्तविनाशिनी ॥४॥ इति लघुचन्द्रिकायां सत्याद्यवान्तरवाक्याखण्डार्थतोपपत्तिः ॥

विशिष्टाभेदस्य विशिष्टे भेदविरोधिसंसर्गस्य । तेन देशकालवैशिष्ट्यस्यापि वक्ष्यमाणस्य सङ्ग्रहः । तस्यापि स्वाश्रयभेदविरोधित्वात् । सोऽयमित्यादौ वाक्ये तत्तादेरुपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वा । आद्येऽप्युपलक्षणत्व विशेषणान्यत्वमात्रमुपाधिमात्रवारणं स्वोपस्थाप्यधर्मान्तरस्यैव उक्तवाक्यजधीविषयत्वम् । न तु स्वस्येत्येवंरूपं वा । उभयथापि लक्षणावश्यकत्वेनाखण्डलक्षणेऽपोपहितोपलक्षितलक्षणाभ्यां युक्ता । विशेषणत्वमभ्यर्हितम् । अन्यथा 'लोहितोष्णीषा' इत्यादौ लौहित्यादेरविशेषणत्वापत्तिः । अभ्यर्हितत्वञ्च विशेषणत्वेनान्वयस्यैव शाब्दज्ञानसाध्यत्वात् इत्यादिकं ज्ञानकार्ये विषयहेतुत्वव्यवस्थापनप्रसङ्गादौ प्रपञ्चितम् । द्वितीये विशिष्टयोर्नामार्थयोरभेद एव वाक्यार्थो मुख्यः । तथापि प्रकृते तदसम्भवाल्लक्षणया स इत्यस्य तद्देशकालयोगित्यर्थकत्वादयमित्यस्यैतद्देशकालयोरित्यर्थकत्वाद्देशकालसम्बन्धप्रकारकधीः । एवं विशिष्टयोरभेदबोधकस्य विशेषणमात्रयोरभेदबोधकत्वमपि सम्भवति । 'विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्यबाधे' इति न्यायात् । अतस्तादृशबोधकत्वमपि वितर्कयति— **तथाहि किमत्रेति** । तद्विशेषणयोः तद्देशकालरूपविशेषणयोः । **अप्रत्यक्षत्वेनेति** । प्रत्यक्षेण यत् ज्ञानं तदुद्देशेनाज्ञातं ज्ञापयितुं सोऽयमित्युच्यते । तद्देशकालविशिष्टतां तु न प्रत्यक्षमिति न तेनरूपेणोद्देश्यतेति भावः । अनुद्देश्यत्वात् उद्देश्यतानवच्छेदकत्वात् । **तत्कालादेरिति** । उद्देश्यतावच्छेदकीभूतस्य विशेषणस्य समानकालीनत्वसम्बन्धेन विधेयान्वयित्वेनेत्यादि । समानकालीनत्वसम्बन्धेन स्वविशेष्यान्वितान्वयिन एव विशेषणत्वम् । अन्यथा प्रचरणकाले लौहित्याभावेऽपि विशेषणत्वं लौहित्यस्य स्यादिति 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती' ति शास्त्रार्थानुष्ठानं स्यात् । अत एव व्यावृत्तिबुद्धिकाले विशेष्योपरक्तं विशेषणमित्यादिनाचार्यैर्विशेषणादिलक्षणमुक्तं युक्तम् । एवं च विशेषणादीनामन्यथालक्षणं भ्रान्त्यैव परेणोक्तमिति भावः । अत एवेत्युक्तहेतुं विवृणोति—**विशेषणस्येति** । भिन्नत्वात् अभेदान्वयायोग्यत्वात् । तथा च विशिष्टयोरभेदान्वये विशेषणयोरपि तदावश्यकत्वेन बाध इति भावः । **एककालानवस्थानेति** । यत्तु तत्ता न देशकालसम्बन्धरूपा । किं तु पूर्वानुभवध्वंसः । तस्य चैतद्देशकालाविरोध इति, तन्न । पूर्वानुभवाकालीना तत्तेत्यनुभवविरोधात् । तावतापि तद्देशकालविशिष्टोऽयमित्यत्र विरोधानुद्धाराच्च । **कैव कथेति** । दण्डकुण्डलाभ्यामुपहितौ नात्यन्तभिन्नौ । अमिलितयोरेवोपा-

ध्योरत्यन्तभेदकत्वात् । तत्तेदन्ताभ्यामुपहितावप्यत्यन्तभिन्नौ । **परस्परकालासत्त्वा**-दिति भावः । **समानमिति** । दण्डीत्यादावुपहित इव प्रकृतेऽप्युपलक्षिते लक्षणया तयोरभेदबोधनमित्यर्थः । विशिष्टतात्पर्यात् उपहितयोरभेदतात्पर्यात् । **इत्यादि संशयविपर्ययेति** । तत्तेदन्तोपलक्षितयोर्भेदावगाहिसंशयविपर्ययेत्यर्थः । अत **एव** तत्तोपलक्षितप्रतियोगिकभेदरहितेत्यादि वक्ष्यते । तथा च भेदबुद्धौ तत्तेदन्तयोरुपलक्षणत्वात्तन्निवर्तकाभेदबुद्धावपि तयोस्तद्युज्यते । तत्र भेदबुद्धौ तयोरप्रकारीभूतयोरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन सम्बन्धतया यदि भानं, यदि वावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगिता वस्तुगत्या तत्तेदन्त्वोपलक्षितव्यक्तिमात्रनिष्ठा संसर्गतया भाति । उभयथापि प्रतियोग्यनुयोगिनोः शुद्धयोः भेदबुद्धौ भानात्तन्निवर्तकता शुद्धयोस्तयोरभेदज्ञानत्वेन शुद्धयोश्च न विशेषणविशेष्यता । अत्यन्ताभेदे विशिष्टप्रमाविरहादित्यखण्डविषयकत्वेन निवर्तकतापर्यवसानम् । विवेचितं चेदम् । **तत्रैवेति** । उपहितभेदधीनिवर्तनायोपहितयोरभेदपरत्वे प्रकृतवाक्यस्य व्यावहारिकप्रामाण्यहानिः । तादृशाभेदस्य प्रातीतिकत्वात् । अत एव तज्ज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वेन न भेदधीनिवर्तकत्वम् । उपहितयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वाच्च । न च संशयस्य सधर्मितावच्छेदककत्वानुरोधेनेदन्त्वभानमावश्यकमिति वाच्यम् । आपातब्रह्मज्ञानादौ व्यभिचारेण तस्य तदनियमात् । अखण्डव्यक्तेस्तत्प्रतियोगिकभेदस्य चाखण्डव्यक्तौ विशेष्यत्वसम्भवेनोक्तभेदत्वस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वाच्च । न च भेदांशे किञ्चिद्रूपेणैव प्रतियोगिनो भानम् । न स्वरूपत इति वाच्यम् । तथानियमे मानाभावात् । परैरपि भेदलौकिकप्रत्यक्ष एव तथास्वीकारात् । शुद्धव्यक्तेः स्वस्मिन् भेदकल्पने तदसम्भवात् । अथास्य भेदज्ञानस्याहार्यत्वान्नाभेदज्ञाननिवर्त्यत्वमिति चेत्, भ्रान्तोऽसि । अविद्यानिवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तौ त्वदीयाहार्यादिपरिभाषाया अप्रयोजकत्वात् । न च किञ्चिद्रूपेण जातीतरस्य विशेषणत्वनियमादिदन्त्वादिनैव व्यक्तिभानमिति वाच्यम् । इदन्त्वस्यापि इदंव्यक्तिस्वरूपतया किञ्चिद्रूपेण विशेषणत्वापत्तेः शाब्दनिर्विकल्पकस्य मन्मते विषयविशिष्टतया साक्षिभास्यत्वेन तथानियमाभावाच्च । न केवलं शाब्दबोधस्येयं रीतिः । किं तु प्रत्यक्षस्यापीति दृष्टान्तेनाखण्डार्थत्वं सम्भावयति—**प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्यापीति** । **सुतरामिति** । 'नीलो घट' इत्यादौ सप्रकारके तु

नीलत्वघटत्वाद्युपहितयोरभेदस्येव भेदस्यापि सत्त्वेनात्यन्ताभिन्नार्थकत्वं पदयोर्नेति भावः। **शब्दवृत्तेरिति**। अखण्डतात्पर्याधीनलक्षणयैव अखण्डविषयकत्वमित्यभिमानः। तात्पर्यानुपपत्त्या शब्दस्येव बाधान्यथानुपपत्त्या प्रत्यक्षस्यापि अखण्डं विषय इत्याशयेनाह—**न वृत्त्यनपेक्षत्वेऽपीति**। बाधस्य विशेषणयोरभेदबाधस्य प्रतिबन्धकतया इदन्त्वाद्युपहिताभेदविषयकत्वे तदुपलक्षितभेदधीनिवर्तकत्वासम्भवेन चेति शेषः। प्राधान्यात् विशेष्यत्वात्। अत्यन्ताभिन्नयोः विशेष्यविशेषणत्वासम्भवः। न च शुद्धरूपेण विशेष्यमपि भेदाभावत्वरूपेण विशेषणत्वमास्तामिति वाच्यम्। भेदाभावत्वविशिष्टस्यात्यन्ताभेदरूपत्वाभावात् व्यक्तिस्वरूप एव तद्भेदाभावत्वस्य कल्पिततया तद्विशिष्टस्य यावद्व्यक्तिसत्त्वं सर्वत्राभावात् ब्रह्मणि तद्भेदाभावत्वविशिष्टस्य मोक्षे विरहात्। किं च व्यक्तिस्वरूपमात्रज्ञानस्यैवोक्तरीत्या भेदधीनिवर्तकत्वात् व्यक्तिस्वरूपमेवाभेदः प्रकारो वाच्यः। स च विशेष्य एव। अत एव वक्ष्यते अनुपदं भेदविरहश्च न कश्चिद्धर्मः। किं तु स्वरूपमिति। **भासमानाभेदरूपवैशिष्ट्येति**। तत्तेदन्त्वयोस्संसर्गस्य भासमानतया अननुभवात् अखण्डाभेदरूपं वैशिष्ट्यं भासमानतया वाच्यम्। तत्प्रतियोगित्वं च न तत्तेदन्त्वयोरित्यर्थः। यत्तु, परिणम्यमानस्य देवदत्तादेरुत्तरकालोपलक्षितस्य न पूर्वकालोपलक्षितस्वरूपेणात्यन्ताभेद इति, तत्तुच्छम्। यावत्कालमध्ये एक एव परिणामस्तावत्कालमध्ये तत्तेदन्त्वयोस्सम्भवात्। अत एव उक्तक्रमेण तत्तेदन्त्वयोः प्रकारत्वासम्भवात् विशेष्यत्वस्य चाननुभवात्। तस्याः प्रत्यभिज्ञायाः। न तत्तेदन्तोल्लेखिता तत्तेदन्त्वविषयकत्वसामान्याभावः। तदभिलापे प्रत्यभिज्ञाभिलापे। तथोल्लेखव्यवहारात् तत्तेदन्ताबोधकशब्दप्रयोगात्। तथा च यदुपलक्षितं यत्र ज्ञाने विषयः, तद्बोधकशब्देनापि तदभिलप्यत इति भावः। तत्र तदिदंशब्दरूपाभिलापे तत्तेदन्त्वोपलक्षिते व्यक्तिमात्रे लक्षणावश्यकी। अन्यथा अभिलप्यज्ञानेन तदभिलापसमानविषयत्वव्याघातादित्याशयेनाह—**तत्रेति**। एवं च तत्तेदन्त्वाभ्यां जानामीत्यनुव्यवसायोऽपि व्याख्यातः। तत्रापि तयोरुपलक्षणयोरभिलापात्। सर्वत्र 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मी'त्यादिवेदे सोऽयमिति लोके च। **सप्रकारकत्वेति**। अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोरित्यादिः। **ज्ञानमात्रेति**। श्रोतृबुभुत्सितज्ञानत्वेनैवोपदेशहेतु-

ता। न तु उपदेशान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानत्वेन । ननु, तत्तेदन्त्वयोर्विशेषणत्वमादाय विशिष्टयोरभेद एव वाक्यार्थः। विशेषणत्वं तु न स्वविशेष्यान्वितान्वयित्वम् । शब्दोऽनित्य इत्यादौ शब्दत्वादावव्याप्तेः। नापि विधेयान्वयकाले विद्यमानत्वम् । दण्डी भविष्यतीत्यादौ दण्डादावव्याप्तेः गृहनिष्ठकाकादावतिव्याप्तेश्च । नापि विधेयान्वयप्रतियोगितावच्छेदकत्वं व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वमन्यूनानतिरिक्तदेशकालकत्वं वा, यद्वत्तया ज्ञात एव तात्पर्यविषयेतरान्वयः, तत्त्वं वा । आद्ये 'सास्नादिमान् गौरि'त्यादौ सास्नादौ तत्सम्भवेऽपि 'गौश्शुक्ल' इत्यादौ तदसम्भवात् । द्वितीये तु तत्तादेरप्यक्षतम् । तद्वत्तया ज्ञात एवेदमर्थान्वयात् । उपलक्षणत्वं तु न तत्तादेरस्ति । यदुपस्थापितधर्मान्तरवत्तया ज्ञात एव विधेयस्य विधेयवदन्यव्यावृत्तेर्वा बोधः, तस्यैवोपलक्षणत्वात् । न हि काकोपस्थापितसंस्थानविशेषवत्तया ज्ञात एव देवदत्तगृहस्य तदितरव्यावृत्तेर्वा धीरिव तत्रोपस्थापितदेहसंस्थानविशेषवदिदमर्थस्य तदन्यव्यावृत्तेर्वा धीः। देहसंस्थानविशेषवदिदमर्थतदन्यव्यावृत्त्योः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन वाक्येन तद्बोधनवैयर्थ्यापातादित्यत आह—**विशेषणोपलक्षणादिति** । अन्यत्र प्रथमपरिच्छेदे । स्पष्टः मया विवेचितः । स्वविशेष्यान्विते यत्र यदन्वेति. तदंशे तद्विशेषणम् । शब्दत्वादिकं त्वनित्यत्वाद्यंशे न विशेषणम् । न वा भविष्यत्त्वाद्यंशे दण्डादि । किन्त्वनित्येतरव्यावृत्तिबुद्ध्यंशे । शब्द इतरस्माद्व्यावृत्तः इत्यादिबोधे स्वविशेष्यान्वयिनि व्यावृत्तिबुद्धिविषयत्वे शब्दत्वस्यैककालीनत्वसम्बन्धेनान्वयात् । तथा च तत्तादिकमुपलक्षणमेव। नानाव्यक्तिगतस्योपलक्षणस्य धर्मान्तरोपस्थापकत्वनियमेऽप्येकव्यक्तिगतस्य तदभावात् । धर्मस्य धर्मिणो वोपस्थितिद्वारा स्वाविषयकं स्वाश्रयस्य यत् ज्ञानं येन जन्यते, तस्मिन् स्वाश्रयस्य ज्ञाने तस्योपलक्षणत्वमित्यादि विवेचितमिति भावः। **भ्रमप्रतीतेति**। भ्रमाय प्रतीतेत्यर्थः। भ्रमोपलक्षणतया भ्रमपूर्वप्रतीतेति यावत् । **स्वरूपमात्रज्ञानस्येति** । महावाक्ये हि जीवत्वसर्वज्ञत्वोपहितयोरभेदो न विषयः। तस्य भेदसहिष्णोरपि बाधितत्वेन तदसहिष्णोः सुतरां बाधितत्वात्। न हि उपहितयोरभेदस्तात्त्विकः। 'नेह नाने'त्यादिश्रुत्यादिना उपहितयोरेव मिथ्यात्वेन तत्त्वासम्भवात्। तथा च भेदस्य व्यावहारिकत्वेनाभेदस्य प्रातीतिकत्वात् वाक्यस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमपि न स्यात्। नापि जीवत्वोपलक्षितेनेशत्वोपहितस्याभेदः ।

ईश्वरादिविषयकत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः तयोरभेदस्यात्यन्तिकत्वाभावेन मुख्यसामानाधिकरण्यहानेश्च । किं तु जीवत्वेशत्वोपलक्षितयोरभेदः । स च स्वरूपमात्रमिति पूर्वोक्तरीत्या तन्मात्रज्ञानमेव महावाक्यजन्यमिति भाव । शङ्केति । न चानुमानप्रत्यक्षयोर्विषयाभेदेऽपि कारणवैजात्यात् कार्यवैलक्षण्यमिति वाच्यम् । निर्दोषेन्द्रियसन्निकर्षे शङ्खश्वैत्यादावनुमित्यादेरपि पीतत्वादिभ्रमनिवर्तकत्वात् सामग्रीवैजात्यस्यैव कार्यवैलक्षण्ये नियामकत्वेनादोषात् । शङ्कते—एकस्येति । द्वयादेवेति । एककालेन विशिष्टे उपहिते वा । कालान्तरवैशिष्ट्यं तु न प्रत्यभिज्ञायामपि विषयो वक्तुं शक्यः । बाधादिति हृदयम् । धर्मद्वयेति । जीवत्वब्रह्मत्वेत्यर्थः । उक्तं चेति । शब्दानां नित्यत्वे सिद्धान्तिते व्याकरणस्य ज्ञातज्ञापकत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य मृजादिधातुना मृजन्तीत्यादेस्साधुत्वनिश्चयसम्भवेऽपि मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वभ्रमनिवर्तकत्वरूपप्रयोजनकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धमेवेत्यर्थकं सिद्धं त्वित्यादिकमुक्तं वृद्धिसूत्रवार्तिके । तद्वत् ज्ञातज्ञापकत्वेऽपि भ्रमविशेषनिवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वात् तत्त्वमस्यादिप्रामाण्यमिति भावः । अन्यथा भेदविरहत्वरूपेणैकत्वभाने । न तु सोऽयामितीति । सोऽयमितिधीप्रतिबन्धकयुक्तायां तत्सामग्र्यां सत्यां कालद्वयसम्बन्धिस्वरूपज्ञानं जायतामितीच्छया जायमानस्य सोऽयमितिज्ञानस्य नैकत्वं विषयः । वस्तुतः एककालविशिष्टे तदुपहिते वा कालान्तरविशिष्टस्य तदुपहितस्य वा भेदाभावसम्बन्धेनैव भेदाभावप्रकारकं ज्ञानमपि न सम्भवति । बाधादित्यादि बोध्यम् । पदाभावादिति । एकवचनस्य तु सङ्ख्यैवार्थः । तावेतावित्यादावेकवचनस्याप्यभाव इति भावः । उपाधिभेदभिन्नेऽर्थे ऐक्यप्रतिपादकत्वात् भिन्नोपाध्युहितवाचकस्वघटकनामार्थयोरत्यन्ताभेदबोधकत्वात् । घटः कलश इत्यादौ व्यभिचारात् वाचकान्तम् । 'नीलो घट' इत्यादौ व्यभिचारादत्यन्तेति । व्यतिरेकिणि भिन्ने । सावधारणमिति । पदार्थसंसर्गनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यप्रमाजनकत्वं साध्यम् । निर्विकल्पकमादाय दृष्टान्ते साध्यं बोध्यम् । निर्गुणाखण्डबोधनात् निर्गुणाखण्डबोधमादाय । मानं प्रमाणम् । तर्कैरित्यादि तत्त्वमस्याद्यखण्डार्थानुमा ध्वान्तविनाशिनी ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अखण्डार्थत्वोपपत्तिः ॥

कैवल्यश्रुत्या 'केवलो निर्गुण' इति श्रुत्या । स्वसमानसत्ताकधर्मवद्ब्रह्मेति । बाधकाभावेनोक्तश्रुत्यादेरुक्तधर्मबोधकत्वमित्यभिमानः । विषयविशेषणेति । वि-

षयीभूतब्रह्मांशे प्रकारीभूतधर्मेत्यर्थः । ब्रह्मणि धर्मविशेषप्रकारकोपासनाविधायकत्वेनोक्तश्रुतेर्न ब्रह्मणो धर्मवैशिष्ट्ये तात्पर्यमिति भावः । अपूर्वत्वात् मानान्तरेणाबोधितत्वादप्राप्तत्वाच्च । **विशेषणे तात्पर्यमिति** । सत्यकामादिरूपं ब्रह्मोपासीतेति वाक्ये सत्यकामत्वादेर्द्वितीयार्थप्रकारत्वेऽन्वयात् प्रकारतायाश्च ब्रह्मविशेष्यकत्वावच्छेदेनोपासनायामन्वयात् ब्रह्मणि सत्यकामत्वादिप्रकारकोपासनायां तात्पर्येऽपि ब्रह्मणि सत्यकामत्वादिवैशिष्ट्यस्य मानान्तरेणाप्राप्तत्वादबाधितत्वाच्च तत्परत्वमप्युक्तश्रुतेरास्तामिति भावः । एकवाक्यताभङ्गापत्तेरुक्तोपासनापरश्रुतेर्नोक्तवैशिष्ट्ये तात्पर्यमिति सदृष्टान्तमाह—**अपूर्वत्वेऽपीत्यादि** । मानान्तरेणाबाधिताप्राप्तार्थकत्वेऽपि । अन्यशेषस्य अन्यार्थपरवाक्यघटकस्य । अतत्परत्वदर्शनात् स्वीयोक्तार्थपरत्वाभावदर्शनात् । होमसाधनत्वस्य होमसाधनत्वबोधकभागस्य । **तथैवेति** । 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाग्निहोत्रं जुहुयादित्या'दित्यग्निहोत्रे श्रुतम् । तत्र जर्तिलयवाग्वेत्यादिना विहितयोर्जर्तिलगवीधुकयवाग्वोरनाहुतिरित्यादिनिन्दया प्रतिषेधकल्पनात् तयोर्विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्पः । पयसेत्यादिकं तु पयोविधिः । वाक्यभेदस्तु न दोषः । पृथगाख्यातश्रवणादिति प्राप्ते, जर्तिलयवाग्वेत्यादेर्विधित्वेऽपि अनाहुतिरित्यादिकं न विकल्पतात्पर्यकम् । तद्विधिनापि पयोविधिबलेनैव व्रीहियवन्यायेन विकल्पासिद्धेः । किं तु 'न हि निन्दान्यायेन' पयस्तुतिपरम् । वस्तुतस्तु जर्तिलयवाग्वेत्याद्यपि न विधिः । कि तु पशुनिन्दाद्वारेण पयस्तुतिपरम् । वाशब्दं विनापि व्रीहियवन्यायेन विकल्पबोधसम्भवेन वाशब्दस्यान्यथा वैयर्थ्यात् । तस्मात् 'विषं वा भुङ्क्ष्व विष्णुमपूजयित्वा न भुंक्ष्व विषभोजनं मरणहेतुः विष्णुं पूजयित्वा भुङ्क्ष्वे'त्यादाविवान्यनिन्दापादनद्वारान्यस्तुतिपरं प्रथमवाक्यमिति पयोविध्येकवाक्यत्वापन्नमेव जर्तिलादिवाक्यमिति दशमाष्टमे स्थितम् । तथा च तद्वदुपासनाविध्येकवाक्यत्वाय विशिष्टोपासनापरमेव सगुणवाक्यम् । न तु ब्रह्मणि गुणवैशिष्ट्यपरमिति भावः । अजक्षीरेण जुहोतीति वाक्यं तु शाखान्तरीयम् । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोतीत्यापस्तम्बशाखायां पाठात् । उक्तं च संक्षेपशारीरके—'यथाह्यज-

क्षीरविधेस्समीप' इति । निर्गुणप्रकरणस्थायाः 'य आत्मापहतपाप्मे'त्यादिसत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टव्य' इत्यस्याः । विषयसमर्पकतया प्रतियोगिसमर्पकतया । **वाक्यप्रमेयत्वेति** । सगुणोपासनावाक्यप्रमेयत्वेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । श्रुतिप्रसक्तस्य श्रुत्या निषेधे विकल्पस्वीकारे 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादि वाक्यगतकलञ्जं भक्षयेदित्यादेरपि मानान्तरप्राप्तभक्षणानुवादित्वेन प्रसञ्जकतया विकल्पापत्तिरिति भावः । **ब्रह्म धर्मीत्यादि** । ब्रह्मनिष्ठं द्वैताभावं मण्डनमते सत्यमादायार्थान्तरवारणाय सर्वत्र भावरूपेति । पदार्थत्वस्य पदवाच्यत्वरूपस्य शुद्धब्रह्मण्यसिद्धत्वादाह । **भावत्वात्** । सत्तादात्म्यप्रतियोगित्वात् । घटादाविव ब्रह्माणि सद्रूपेऽपि उक्तप्रतियोगित्वं नासिद्धमिति भावः । प्रकारवत् स्वविशेष्मकधीविशेषणवत् । स्वज्ञानाबाध्यमज्ञाननाशं पञ्चमप्रकारमादाय सिद्धसाधनादाह— **स्वारोपितव्यावर्तकेत्यादि** । स्वस्मिन्नारोपितात् स्वस्य यद्व्यावर्तकं स्वज्ञानाबाध्यं च, तादृशसत्यत्वादिप्रकारवदित्यर्थः । ब्रह्म यदि तादृशप्रकारवत् न स्यात, तदा किञ्चित्प्रकारकस्य भ्रमनिवर्तकज्ञानस्य विशेष्यं न स्यादित्यनुकूलतर्कलाभाय प्रकारानुसरणम् । प्रेप्सुत्वे प्राप्तीच्छावत्त्वे । तत्र शक्तत्वात् तज्जननानुकूलशक्तिमत्त्वात् । सत्ताकत्वादेरित्यादिना यावद्ब्रह्मस्वरूपमनुवर्तमानत्वसङ्ग्रहः । **दृष्टान्ते** साध्यनिरूपणे उदाहरणवाक्ये । तदेव दृष्टान्त एव । धर्मी धर्मिपदार्थः । पक्षे तन्निरूपणे प्रतिज्ञानिगमनवाक्ययोः । **शब्दस्वभावेति** । उक्तशब्दस्वभावेत्यर्थः । **अप्रयोजकत्वादिति** । पर्वतोऽरुणवह्निमान् धूमात् । 'यो यो धूमवान् स शुक्लवह्निमा'नित्यादिवाक्यस्यानुमानानुपयोगात् येन रूपेण साध्यं प्रतिज्ञातं, तेनैव हेतुव्यापकत्वस्योदाहरणादौ प्रदर्शनीयतया प्रतिज्ञावाक्ये पक्षरूपधर्म्यादिपदार्थघटितरूपेण उदाहरणादौ दृष्टान्तरूपतद्घटितरूपेण साध्यबोधकतेति स्वभावो नानुमानपर्यवसायीति भावः । यत्तु प्रभादृष्टान्तेन प्रमायां पक्षे स्वनिवर्त्यत्वादिविशिष्टपूर्वकत्वस्यानुमानं विवरणोक्तमसङ्गतमिति, तन्न । तत्र स्वपदस्य प्रमाप्रभान्यतरपरत्वात् । प्रकृते धर्म्यादिपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्वे तु घटादिसमानसत्ताकधर्मवत्त्वादिति सिद्धसाधनमेवान्यतरज्ञानरूपब्रह्मज्ञानाबाध्याप्रसिद्ध्यादिकम् । अत एव स्वोपादानगोचरज्ञानादिमज्जन्यत्वस्य द्व्यणुकादौ घटादिदृष्टान्तेन तार्किकाणामनुमानप्रयोजकन्यायवाक्येऽपि स्वपदमुक्तपक्षदृष्टान्तान्य-

तरपरमेव । **न हि काल इति** । ननु, ब्रह्म धर्मशून्यं नेत्येव साध्यम् । तथा च तव न सिद्धसाधनम् । मुक्तौ ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि । धर्मशून्यभेदस्य धर्मशून्यत्वात्यन्ताभावस्य वा साध्यत्वे तस्य धर्मरूपस्य ब्रह्मण्यविद्याकाले सत्त्वेन सिद्धसाधनतादवस्थ्यात् । **दुःखव्यावर्तकधर्मवत्त्वेनेति** । स्वज्ञानाबाध्यं यद्दुःखव्यावर्तकं दुःखप्रतिद्वन्द्वितावच्छेदकमानन्दत्वं ब्रह्मस्वरूपम् । तद्वत्त्वेनेत्यर्थः । स्वज्ञानाबाध्यत्वे धर्मत्वविशिष्टस्य विवक्षिते तु साध्याप्रसिद्धिर्बोध्या । **न च यत्तद्भ्यामित्यादि** । यत्त्वतत्त्वयोः प्राचां मतेऽनुगतत्वात् योयद्विचारविषयस्स तत्तात्पर्यविषयप्रकारवानिति सामान्यमुखी व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते इति विशेषतो वेदान्तमुख्यतात्पर्यविषयप्रकारत्वेन साध्याप्रसिद्धिः प्रकृते न व्याप्तिग्रहविरोधिनीति भावः । शब्दानुगममात्रमेतत् । अनुमाने यत्त्वतत्त्वयोरनुगतत्वे मानाभावादित्याशयेनाह—**यथा शब्देति** । तयोरनुगतत्वेन व्याप्तिग्रहसम्भवेऽप्यनुमितौ विशेषतस्साध्यभानस्यावश्यकत्वात् तद्विरोधित्वं साध्याप्रसिद्धेरक्षतम् । सामान्यव्याप्तिस्थले हि सामान्यरूपेण गृहीतव्याप्तिकस्य हेतोर्विशेषरूपेण पक्षे ज्ञानाद्विशेषरूपेण साध्यानुमितिरिति तु ध्येयम् । **न हि निर्धर्मकतायामिति** । मया मुक्तौ कालसम्बन्धानङ्गीकारात् मां प्रति त्वदनुमानं मन्मते सिद्धसाधनग्रस्तमितिभावः । **हेत्वसिद्धिरिति** । सत्तादात्म्यप्रतियोगित्वादिकमपि तदुपहिते ब्रह्मणि । न तु शुद्ध इति भावः । न च वेदान्ततात्पर्यविषयत्वेन पक्षत्वान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । उपहितस्य वृत्तिविषयत्वमते तस्यैव तात्पर्यविषयत्वात् । **स्वाभिन्नेत्यादि** । अवाप्तिस्तादात्म्यरूपा वाच्या । तथा च अत्यन्ताभेदेऽपि त्वन्मते तादात्म्याङ्गीकारात् न गुणानां धर्मत्वसिद्धिरिति भावः । त्वयाऽऽत्माऽपिना मयापि वक्तुमशक्यत्वं बोध्यम् । न चोत्तरकालानुवृत्ततया नित्येष्वपि प्रेप्सा शक्तिश्च सम्भवति मतद्वयेऽपीति वाच्यम् । तावता कालमात्रे गुणसम्बन्धसिद्धावपि मोक्षे तदसिद्धेः । यत्कालानुवृत्ततया यो यत्प्रेप्साशक्तिमान्, स तदा तद्वानित्येव हि व्याप्तिः । चरमवृत्तिपर्यन्तं जीवस्य चरमवृत्तिपर्यन्तमीश्वरस्येति शेषः । **सामर्थ्याभावेनेति** । अविद्यासम्बन्धादिकं स्वनिष्ठमीशेन न त्यक्तुं शक्यते । जीवनिष्ठेन तत्त्वज्ञानेनैव समुच्छेद्यत्वात् । यं प्रति यदज्ञानमावृणोति, तदीयज्ञानेनैव तदज्ञानं तत्प्रयु-

स्कं चोच्छिद्यते । यदा जीवस्य तत्त्वधीकाले । इष्टमेवेति । आविशत्वावि-द्यादेः जीवनिष्ठतत्त्वज्ञानेनोच्छेदादिति शेषः । प्रकारवत्त्वादौ स्वज्ञानाबाध्य-प्रकारवत्त्वादौ । आरोपितव्यावर्त्तकवत्त्वं आरोपिताद्व्यावर्त्तकस्तदन्यूनसत्ताको, यो धर्मस्तद्वत्त्वम् । अनवस्थानापत्तेः व्यावर्त्तकधर्मेष्वपि व्यावर्त्तकधर्मान्तरं, तत्रापि तदन्तरमित्यनवस्थापत्तेः । ननु कस्यचिद्व्यावर्त्तकस्य स्ववृत्तिस्वीकारात् नानावस्था । तत्राह—नहीति । केवलान्वयीति । केवलान्वयित्वान्यथा-नुपपत्त्या त्वया मेयत्वादेः स्ववृत्तित्वं स्वीकृतम् । मया तु केवलान्वय्येव न स्वीक्रियते । मेयत्वे मेयत्वान्तरं स्वीकृत्य मेयत्वत्वेन रूपेण मेयत्वसामान्यस्य केवलान्वयित्वं बोध्यते । व्यावर्त्तकं शुक्तित्वादिकं तु न तवापि केवलान्व-यीति न स्ववृत्तिघटाभावादेः स्ववृत्तित्वमपि व्याहतम् । आलोके आलोक इत्या-दिवत् घटाभावे घटाभाव इत्यादेरपि प्रातीतिकाधेयत्वविषयकत्वात् । अन्यथा राहोश्शिर इत्यादेरपि प्रयोगस्य प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वसम्बन्धभानत्वापत्तिः । ऐक्ये सम्बन्धस्यैवाधेयत्वस्याप्यसम्भवस्तु स्पष्टः । दृश्यत्वस्येति । मिथ्यात्वे सा-ध्य इत्यादिः । स्वनिष्ठेत्यादि । घटाभावादेः स्ववृत्तित्वमिव स्वनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वमपि नास्ति । घटादिमत्तापत्तेः स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकत्ववि-शिष्टसत्त्वे घटे घटस्य संयोग इति बुद्ध्यापत्तेश्च । अतो दृश्यत्वादेरपि तदुभ-यास्वीकारात् हेत्वत्यन्ताभावविशिष्टपक्षरूपभागासिद्धिर्नेति भावः । उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेस्सगुणत्वे तात्पर्याभावेऽपि देवताधिकरणन्यायेन सगुणश्रुत्या स-गुणब्रह्म प्रमाप्यते । तावतापि शुद्धब्रह्मणो निर्गुणत्वे बाधकाभावः । अविद्या-बिम्बत्वाद्युपहितस्यैव सगुणत्वप्रमापणादित्याशयेनाह—किं च श्रुतिरिति । अ-परब्रह्मविषया शुद्धब्रह्मान्यस्य सगुणत्वप्रमापिका । तात्त्विकत्वेति । न च ता-त्त्विकस्य श्रुत्यविषयत्वेऽपि बाधकाभावात् श्रुत्यर्थस्य तात्त्विकत्वमिति वाच्यम् । द्वैतमिथ्यात्वश्रुतेरेव बाधकत्वेन सगुणत्वांशे श्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यात् । सिद्धेः सिद्धिसम्भवात् । तथा च निर्धर्मकश्रुतेर्विषयान्तरासम्भवेन शुद्धे निर्धर्मकत्वप्रमापक तेति भावः । अन्तरधिकरणे अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे । आविर्भवेत् अप-रोक्षीभवेत् । तथा च चित्तैकाग्र्यद्वारा उपासनावाक्यस्य शुद्धाविर्भावतात्पर्य-कत्वाच्छेषभूतसगुणवाक्यं न निर्गुणवाक्यबाधकमिति शुद्धान्यत्र सगुणत्वप्रमापकं

तदिति भावः। कार्यात्मना अभिव्यक्तनामरूपात्मना। असत्त्वमनभिव्यक्तत्वम्। अत एव 'ततो वै सदजायते'ति शेषेण पश्चादभिव्यक्तत्वोक्तिः। **विषयत्वाभावादिति**। न च ग्रहणवाक्यस्य यागविषयकत्वेऽपि अग्रहणवाक्यं ग्रहणशून्यपरयागविषयकमस्त्विति वाच्यम्। ग्रहणवाक्यप्रमितयागप्रतिषेधपरत्वसम्भवे ग्रहणशून्यपरयागविषयकत्वे मानाभावात्। अपूर्वपरयागे ग्रहणस्याप्राप्तत्वेन तन्निषेधवैयर्थ्यात्। न च ग्रहणाभावनित्यानुवादेनापूर्वयागपरत्वमिति युक्तम्। यदेव हि ग्रहणवाक्ये विधीयते, तत्प्रतिषेधः अग्रहणवाक्ये मुख्यार्थः। निर्गुणवाक्ये त्वद्वैतश्रुतिविरोधान्न प्रतिषेधपरत्वम्। किं तु प्रतिषेधोपलक्षितस्वरूपपरत्वमिति बोध्यम्। **प्रतिपादकेति**। 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतीत्यर्थ.। वाक्याविरोधः सगुणनिर्गुणवाक्ययोराविरुद्धविषयकत्वम्। **अनित्यत्वमात्रमिति**। निर्गुणश्रुत्येत्यादिः। **असिद्धेरिति**। श्रुत्येत्यादिः। गुणसत्यताबोधकश्रुतेरन्यथानयनस्य वक्ष्यमाणत्वेन श्रुत्या गुणसत्यत्वासिद्धिरिति भावः। ननु, ममानुमानादिना गुणसत्यत्वसिद्धिः। तत्राह—**उपायान्तरेति**। **समानमिति**। ममापि निर्गुणवाक्यस्य कैवल्यदशायान्निर्गुणत्वबोधकत्वेन स्वावच्छेदककालावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य सगुणत्वे बोधकत्वाभावेऽपि 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यनेन ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्यानुमानेनोक्तप्रतियोगित्वादिरूपस्य मिथ्यात्वस्य बोधनात् सगुणे मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः। न च तर्हि दशाविशेषे निर्गुणत्वाश्रयणं व्यर्थम्। मिथ्यासगुणत्वदशायामपि तात्त्विकनिर्गुणत्वसम्भवादिति वाच्यम्। त्वत्परितोषाय सगुणवाक्यस्य निर्गुणवाक्याबाध्यत्वमात्रस्वीकारात्। विद्वानित्यादिवाक्यानुमानाद्यविरोधाय सगुणवाक्यस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यम्। न तु तात्त्विकमिति **तु** स्थिरमेवेति भाव॰। अबोधनेन तात्पर्यतोऽप्रतिपादनेन। 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदि'त्यादिकं तु कथमसतस्सज्जायेतेत्यनेन दूषणार्थमनुवाद इति भावः। ज्ञानादीनां ज्ञानमहिमादीनां स्वरूपातिरिक्तानां क्रियाबलादीनाम्। क्रिया कृतिः जगद्धारणानुकूलप्रयत्नः। तस्यैव वक्ष्यमाणनित्यत्वसम्भवात्। बलं विचित्रकार्यानुकूलशक्तिः। **वाक्यप्रतिषिद्धेति**। पूर्ववाक्यप्रतिषिद्धेत्यर्थः। पुरुषगतस्य पुरुषे अभिव्यक्तस्य। 'एतद्धस्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते इत्यादि ते ह स्म पुत्रे-

षणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इतिश्रुत्या आत्माभिव्यक्तिमति पुरुषे त्यक्तैषणत्वोक्तेः आत्मस्वरूपमहिम्नस्त्यक्तैषणपुरुषाभिव्यक्तत्वमिति भावः । एतेन ईषणात्यागात् पूर्वमसतो महिम्नो नित्यत्वायोग इति परास्तम् । **लक्षणापत्तिरिति** । न च ब्रह्मकर्मकमुख्यमध्ययनं वेदनं च ब्रह्मकर्तृकमेवेति न लक्षणेति वाच्यम् । मुख्यत्वमध्ययनादिपदशक्यत्वं, उत्कृष्टत्वं वा । नान्त्यः । तस्य पदवाच्यत्वाप्रयोजकत्वात् । आद्ये तु व्यासादिकर्तृकाध्ययनवेदनयोरपि मुख्यत्वेन ब्रह्ममात्रलाभाय व्यासादिव्यावृत्तरूपेण लक्षणावश्यकत्वात् । अन्यथा पाचकादिपदमुख्यार्थत्वमपि ब्रह्मभिन्ने न स्यात् । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणस्स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनेदृश एवे'ति श्रुतौ ब्रह्मविन्मात्रस्यैव मुख्यब्राह्मणत्वोक्तेश्च । न च 'ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यनेन बहुवचनान्तेनोक्तस्य ब्रह्मविद इति एकवचनान्तेनोक्त्यसम्भव इति वाच्यम् । ब्रह्मविदो बहुत्ववैशिष्ट्याविवक्षायामेकवचनान्तप्रतिपाद्यतासम्भवात् । अन्यथा क्वाप्येकवचनं न प्रयुज्येत । तस्मात्तमेतं वेदानुवचनेन एतमेव विदित्वा मुनिः एतमेव प्रव्राजिनः । 'अयमात्मायं लोकस्स एष नेति नेत्यात्मे'त्यादिपूर्ववाक्योक्तः शुद्धात्मैव एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यस्यार्थ इति भावः । सोपाधिकाध्यस्तरूपत्वे सोपाधिकेऽध्यस्तरूपत्वे । उपाधिकल्पितरूपत्वे उपाधिना जनितरूपत्वे । **स्वतो भ्रमेति** । प्रामाण्यस्येवाप्रामाण्यस्यापि मानान्तरागृहीत विषयकत्वघटितत्वमितिभावः । अन्यथा नेष्यमाणत्वात् व्यावहारिकसत्त्वपरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । **भौतिकोपाधिकत्वेति** । भूतपरिणामोपाधिकत्वेत्यर्थः । अस्मदादेर्ज्ञानेच्छादिकं भौतिकमनःपरिणामो नेशस्येति भावः । **सामर्थ्यादिति** । अविनाशित्वरूपनित्यत्वं मिथ्याभूतस्यानुपपन्नम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति भावः । स्वरूपतः गुणानां ब्रह्मस्वरूपाभिन्नत्वात् भ्रमजनकदोषासत्त्वे सर्वं ज्ञानं साक्षिग्राह्यं प्रमात्मकम् । अन्यथा सर्वत्र ज्ञाने प्रमात्वसंशयापत्तेः । ज्ञानोत्पत्तिज्ञप्तिनियामकस्यैव लाघवेन प्रमोत्पत्तिज्ञप्तिनियामकत्वादिति तर्कस्त्वयोत्सर्गशब्देनोक्तः । स च व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वस्य तथात्वव्यवस्थापकः । तस्यैव व्यवहारकालीनप्रवृत्त्यादिप्रयोजकत्वात् । तथा च न त्रिकालाबाध्यविषयकत्वसिद्धिरित्याह—**उत्सर्गाख्यतर्कस्येति** । **अविरो-**

धादिति । अनेनैव स्वरूपाभिन्नत्वहेतुरप्यपास्तः । **स्वरूपाभिन्नगुणस्य तात्त्वि-कत्वेनेष्टत्वादिति** बोध्यम् । अत्र सत्यं ज्ञानमित्यादौ । **तत्रैव सगुणवाक्य इव** । अतात्त्विकविषयकत्वम् अन्यश्रुतिविषयसत्तान्यूनसत्ताकविषयकत्वम् । **यथाश्रुते** आत्माविषयकश्रुतिमात्रस्य मया अतात्त्विकविषयकत्वस्वीकारात् **मां प्रति कर्म-काण्डश्रुतेरतात्त्विकविषयकत्वनिदर्शनस्यानुपपत्तेः** । **शास्त्रविरोधे शास्त्रस्य माना-न्तरेण** विरोधे । उभयप्रामाण्यस्य **शास्त्रतद्विरुद्धार्थकमानयोः** प्रामाण्यस्य । **प्राप्तबाध इति** । प्राप्तस्य प्रवृत्तस्य प्रामाण्यस्य यद्विषयांशे प्रामाण्यनिश्च-यो यस्य विशेषदर्शनस्याभावात्तेन विशेषदर्शनेन तद्विषयांशे तदप्रामाण्यनि श्चयः प्राप्तबाधः । लिङ्गादेस्त्वप्रवृत्तस्यैव श्रुत्यादिना तद्विषयांशे अप्रामाण्य-निश्चयः । चोदकस्य अतिदेशशास्त्रस्य । **कृष्णलादाविति** । उपकारपृष्ठ-भावेन साधनातिदेशादवघातादौ प्रकृतौ क्लृप्तस्यैव वैतुष्यादिरूपदृष्टोपकारस्य कृष्णलादावसम्भवेनावघातवर्जं प्रकृतिवत्कुर्यादिति सङ्कोच इत्यर्थः । 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम' इति विहितेषु स्वर्णमाषरूपकृष्णलद्रव्य-कचरुष्ववघातोऽस्ति न वेति संशये वैतुष्यरूपप्राकृतोपकारासम्भवेऽपि प्रकृति-वत्कुर्यादित्यतिदेशप्रामाण्यायादृष्टोपकारकल्पनसम्भवेनातिदेशादवघातोऽस्त्येवेति प्रा-प्ते परशुना छिन्द्यादित्यादाविव शतकृष्णलेनायुः कुर्यादित्यादावपि करणगतोपकार एव प्रथममाकांक्षोदयात् उद्यमननिपातनादेः परशाविवोपकारविशेषस्य शतकृष्णले प्राप्तिं विना तदाकांक्षाशान्त्यसम्भवात् उपकारविशेषस्यैव विकृतिषु प्रथममति, देशः । पश्चादेव तत्साधकाकांक्षायामुद्यमननिपातनादौ हस्तादेरुपदेश इवावघा-तादेरतिदेशः । एवं विकृतिभावनयां प्रथमं प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदव्यवहि-तान्वयित्वेनोपकारस्यैव प्रथमोपस्थितिरूपः सन्निधिः । एवं प्रधाननिष्ठायाः फलाद्यनुकूलयोग्यतायास्साधनाकांक्षायामेवातिदेशः । तत्साधनत्वं च साक्षात् प' दार्थानां नास्त्येव । लाक्षणिकत्वात् । किं तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारैरयुपकारस्यैव साक्षात्प्रधानगतयोग्यताजनने योग्यत्वमित्याकांक्षासन्निधियोग्यत्वैरुपकारस्यैव प्रथ-ममतिदेशः । पश्चात्तत्साधनाकांक्षया पदार्थातिदेशः । अथवा **पदार्थविशिष्टोप-काराणामेक एवातिदेशः** । परशुना छिन्द्यादित्यादावपि साधनविशिष्टोद्यमननिपा-तनादाविव प्रकृतेऽपि विशिष्टे आकांक्षासम्भवात् सर्वथाप्युपकारनैरपेक्ष्येण सा-

घनानामनतिदेशादुपकारस्य वैतुष्यस्य कृष्णलेष्वसम्भवात् तत्साधनावघातस्याप्यनतिदेश इति दशमप्रथमे स्थितम् । ननु, न कृष्णलोदाहरणं युक्तम् । यदि हि कृष्णलस्य प्रदेयं प्रति प्रकृतित्वं स्यात्, तदाग्नेययागप्रदेयपुरोडाशप्रकृतिव्रीहिधर्माणामवघातादीनामतिदेशस्सम्भाव्येत । घृते श्रपयतीत्यत्र हि घृताधिकरणकाग्निसंयोगमात्रं विधीयते । विकृत्यभावेन मुख्यश्रपणासम्भवात् । अत एव चरुशब्दः कृष्णलद्रव्यकयागे अग्निसंयोगिद्रव्यकत्वसादृश्यात् गौणस्सन्नाग्नेयप्रकृतिकत्वसाधकाविशदत्वसादृश्योपोद्बलक इत्यष्टमे उक्तम् । तादृशं च श्रपणं कृष्णले चरुरूपद्रव्यान्तरं नोत्पादयति । मानाभावात् । न च व्रीहिधर्माणामनतिदेशे निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राकृतविहितनिर्वापाभावेऽपि लौकिकार्थिकतत्सत्त्वेनानुवादसम्भवात् । तथा च कृष्णलस्य प्रदेयत्वेन प्रदेयधर्माणां पर्यग्निकरणादीनां प्राप्तावप्यवघातादीनामप्रसक्ततया वैतुष्यादिफलाभावप्रयुक्तः, न तद्बाध इति चेत्, सत्यम् । तथापि कृष्णलस्य प्रदेयप्रकृतित्वं कृत्वाचिन्तेयम् । तथा च स्थलान्तरे तत्फलं बोध्यम् । तद्यथा सवनीयहविरन्तर्गतलाजाख्यपरिवापे लाजप्रकृतित्वेन प्राप्तव्रीहीणां वैतुष्यासम्भवादवघातस्य बाधः । वैतुष्यं हि प्रकृतौ प्रदेयपाकसाधनप्रयोजकम् । प्रकृते च तस्य प्रदेयपाकविरोधित्वेनासम्भवः । सतुषद्रव्यस्यैव भर्जने लाजनिष्पत्तेः । भर्जनोत्तरमपि नखादिना वितुषीकरणम् । नावघातेन । लाजत्वविघातापत्तेः । तस्मात् पाकसाधनवैतुष्यासम्भवेन तत्रावघातबाध इति बोध्यम् । तार्तीयीके तृतीयाध्यायोक्ते । अप्राप्तबाधे श्रुत्यादिना शीघ्रप्रवृत्तेन मन्त्रादेर्विनियोगेनाकांक्षाशान्त्या लिङ्गादेरप्रवृत्तिरप्राप्तबाधः । तदुक्तं न्यायरत्नमालायाम्— कल्प्यस्य शास्त्रस्य तु कल्पनं यन्निरुध्यते मूलनिकृन्तनेन । क्लृप्तेन शीघ्रेण फलापहारात् अप्राप्तबाधं तमुदाहरन्ति ॥ इति । **गार्हपत्यमितीति** । ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यगतेत्यर्थः । इन्द्रशब्दयुक्तमन्त्रलिङ्गस्य 'कदाचनस्तरीरसि नेन्द्रसश्चसिदाशुष' इत्यस्या ऋचोऽर्थबोधकत्वस्य गार्हपत्ये गौणत्वादिकमिन्द्रपदस्येन्द्रसदृशत्वरूपेण गार्हपत्ये गौण्या वृत्त्या सम्पादनीयत्वम् । आदिपदादिदिपरमैश्वर्य इति धातुपाठाद्योगवृत्त्या सम्पादनीयत्वम् । सम्भवति हि गार्हपत्यस्याप्यन्यापेक्षयैश्वरत्वम् । श्रुतिलिङ्गाधिकरणं तु प्रथमपरिच्छेद एव रचितम् । **परेणेति** ।

यद्यप्यतुल्यबलयोर्विरोधे पूर्वेणापि परबाधः। यथा सुग्ल इत्यादौ श्यायेत्याकारान्तलक्षणं णप्रत्ययमनुपसर्गे सावकाशत्वात् दुर्बलं परमपि बाधित्वा आतश्चोपसर्गे इति पूर्वः कप्रत्यय एव भवति, तथापि तुल्यबलयोः विरोधे परेण पूर्वस्य बाधः। यथा वृक्षाभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं सावकाशम्। वृक्षेष्वित्यत्र 'बहुवचने झल्येदि'त्येत्वं सावकाशम्। वृक्षेभ्य इत्यत्रोभयोर्विरोधे परेणैत्वेन दीर्घत्वस्य पूर्वस्य बाधः। यद्यपि तुल्यबलयोः सत्प्रतिपक्षवदन्योन्यकार्यविघातकत्वमेव युक्तम्। न त्वेकस्यापरकार्यविघातकत्वं, तथापि 'विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनबलात् परं कार्यमिति बोध्यम्। अत एवोक्तवचनस्य महाभाष्ये अप्राप्तप्रापकत्वरूपा विधायकतोक्ता। **नित्येनेति**। रन्धयतीत्यत्र रधिजभोरचीति नुम् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यः। 'अत उपधाया' इति वृद्धिरनित्या। नुमि तु कृते अकारस्यानुपधात्वादप्राप्तेः। अत्र पूर्वोऽपि नुमेव भवतीति नित्येनानित्यस्य बाधः। इत्यादीत्यादिनान्तरङ्गेण बहिरङ्गस्य बाधः। यथा अशिश्रियत् अदुद्रुवदित्यादावन्तर्भूतचङपेक्षत्वादियङुवङावन्तरङ्गौ बहिर्भूतणिजपेक्षत्वात् बहिरङ्गलघूपधलक्षणं गुणं बाधेते। **तत्रापि सङ्कोच इति**। अत्रेदं बोध्यम्। व्यक्तिमात्रस्य पदार्थत्वपक्षे प्रतिव्यक्ति सौत्रविधेर्भेदात्तत्तद्व्यक्त्युद्देशेन प्रवृत्तयोः शास्त्रयोर्व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्त्यभावात् परेण पूर्वस्य सर्वथा बाध एव। न सङ्कोचः। यथा जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन प्राप्त पित्त्वं न भवति। अत एवाहुर्वैयाकरणाः—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमे'वेति। अथास्मिन् पक्षे पूर्वसूत्रानारम्भ एवानुमीयते। विवृत चैतन्महाभाष्यादाविति चेन्न। तथाप्यप्राप्तबाधस्सर्वात्मना स्थित एव। एवं कदाचनेत्यादिमन्त्रे इन्द्रशब्दस्य मुख्यार्थत्याग सर्वथा बाध एव। यथा च तत्र गौणाद्यर्थपरत्वं स्वीक्रियते। अध्ययनविधिगृहीतवेदे मात्रामात्रस्याप्यवैयर्थ्यात्, तथा निर्गुणश्रुत्या ब्रह्मगुणवैशिष्ट्यासे तात्त्विकप्रामाण्यात् प्रच्यावितस्यापि सगुणवाक्यस्य सगुणत्वेन ब्रह्मोपासनपरत्वं ब्रह्मणि व्यावहारिकगुणवैशिष्ट्यपरत्वं वा स्वीक्रियत एवेति साम्यम्। प्रकृतिवत्कुर्यादार्षेयवरणवर्जमिति आर्षेयवरणभिन्नप्राकृताङ्गजातेन महापितृयज्ञरूपाया विकृतेरुपकुर्यादित्यर्थः। एकवाक्यतया पदैकवाक्यतया। आर्षेयवरणभिन्नस्य नार्षेयं वृणीत इति वाक्यलक्षितस्य प्रकृतिवत्कुर्यादिति वा-

क्यार्थे प्रवेशः । तेन नञर्थे धात्वर्थस्य प्रकारतयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षति । नार्षेयं वृणीत इत्यत्र उक्तलक्षणायां मानाभावात् प्रतिषेध एव । तथा चार्षेयवरणतदभावयोर्विकल्प इति प्राप्ते, अष्टदोषदुष्टविकल्पापेक्षयोक्तलक्षणाया एव युक्तत्वात् पर्युदास एव । नञ्समासाभावस्तु पाणिनेर्विभाषाग्रहणात् उपपन्न एव । व्याससमासयोरैकार्थ्याच्च । अत एव वचनानर्थक्यमिति कात्यायनोक्तमनादेयम् । वाक्यविशेषस्य समासस्यैव नामसंज्ञेति नियमादार्षेयं वृणीत- इत्यस्यानामत्वेन तेन सह नञ्समासाप्राप्तेश्चेति दशमाष्टमे स्थितम् । **प्रकरणस्थाज्यभागविधायकेति** । प्रकरणस्थं यदाज्यभागविधायकं, तदित्यर्थः । एकवाक्यतायोगेन एकवाक्यताया अयोगेन । स्वसमभिव्याहृतपदार्थ एव पदार्थस्यान्वयात् भिन्नप्रकरणस्थवाक्यार्थे आज्यभागान्यरूपस्य नञर्थस्य नान्वयसम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु तस्य तत्रान्वयासम्भवेऽपि चतुर्थाकरणवाक्ययोरिव दूरस्थयोरप्युक्तवाक्ययोस्सामान्यविशेषरूपाभ्यामेकस्य वाक्यार्थस्य बोधकत्वेनैकवाक्यता सम्भवति । अत एवातिदेशवाक्यस्य सङ्कोचोऽपि सिध्यति । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थवाक्येनाज्यभागान्यप्राकृतानां कर्तव्यताबोधकेन तत्रैवातिदेशस्य विशेषरूपेण तत्तदङ्गकर्तव्यताबोधकस्य तात्पर्यग्रहात् । अत एव तादृशपर्युदासवाक्ये आख्यातपदसत्त्वेनोक्तरूपमेकवाक्यत्वं स्वीक्रियते । अन्यथा आख्यातवैयर्थ्यापत्तेः । 'न होतारं वृणीते'त्यादौ तु समुदायलक्षणाया आवश्यकत्वेन न तद्वैयर्थ्यम् । तथा च यद्यपि नार्षेयं वृणीत इत्यादाविव विकल्पस्यान्याय्यत्वात् पर्युदास एव 'न तौ पशौ करोती'त्यत्रार्थस्सम्भवति । अथैवं पशुप्रकरणस्थ 'न तौ पशा'विति वाक्यानुवादनमाचार्याणां पर्युदाससिद्ध्यर्थमग्रे व्यर्थमिति चेन्न । उक्तयुक्तेरिव पशुप्रकरणस्थोक्तवाक्यस्यापि पर्युदाससाधकत्वमित्याशयात्, तथापि अग्नये आज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहि, सोमायाज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहि, अग्नये आज्य प्रस्थितं प्रेष्य सोमायाज्यं प्रस्थितं प्रेष्य होता यक्षदग्निराज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यजेत्यादिप्रैषाणां पशुप्रकरणे आम्नानात्तेषां च लिङ्गादाज्यभागमात्राङ्गत्वात् काण्वानां शतपथब्राह्मणे सोमे अग्नीषोमीयपशुप्रकरणे उक्तम् । जुह्वा प्रयाजमिष्ट्वा ध्रुवामेवाग्रे अभिघारयति तस्यां प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीत्युक्तत्वात् पशुप्रकरणे कृताकृतावाज्यभागावि-

त्यापस्तम्बोक्तेश्चाज्यभागयोरपि पशौ करणप्रतीतेस्तदंशे अतिदेशप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् पर्युदासलक्षणायां मानाभावेन प्रतिषेध एव न तौ पशाविति वाक्यार्थ इति बोध्यम् । इत्युक्तमिति । तत्रापि सङ्कोचे एवेति शेषः । उक्तपर्युदासप्रतिषेधशास्त्राभ्यामपि अतिदेशशास्त्रस्य विधिशास्त्रस्य च सङ्कोच इत्यर्थः । सर्वथा बाधायोगे वृद्धोक्तिं प्रमाणयति—तथा चोक्तमिति । अप्रमाणं सर्वथाऽप्रमाणम् । समानकक्षतयेति । अतिदेशशास्त्रस्य कल्पनीयत्वेऽपि 'नार्षेयं वृणीत' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिसमकक्षत्वमुक्तश्रुतेरार्षेयवरणप्रसञ्जकातिदेशसापेक्षप्रसक्तिकत्वेनातिदेशोपजीवकत्वादिति भावः । सङ्कोचेन विषयसङ्कोचेन । पाक्षिकं संकुचितविषयघटितम् । तत्परतयेति । पश्चात्प्रवृत्तत्वादेरप्युपलक्षणमिदम् । अपच्छेदाधिकरणादौ पश्चात्प्रवृत्तत्वादेर्बलवत्ताबीजस्योक्तत्वादिति भावः । विकल्पः प्रतिषेधमूलकविकल्पः । प्रकरणस्थस्येति । न तौ पशावित्यस्येति शेषः । विकल्पे प्रतिषेधमूलकविकल्पे । वार्तिककारैरित्यनेन भाष्यकाराणां पर्युदास एव स्वारस्यं सूचितम् । दर्शपूर्णमासयोरेतच्छ्रूयते—'तत्र कः प्रसङ्गः यत्सोमे स्यादि' त्यादिग्रन्थेन हि भाष्यकारैर्न सोम इति वाक्यस्यैव पर्युदासार्थत्वं निराकृतम् । अन्यथा तत्र कः प्रसङ्ग यत् पशौ सोमे च स्यादित्युच्येत । तस्मात् पशावपि न तौ पशावित्यस्य श्रवणं मन्यन्ते भाष्यकाराः । एवं सूत्रकारस्यापि न तौ पशावित्यत्र पर्युदासनिरासे न तात्पर्यम् । किं तु न सोम इत्यत्र । अत एव 'अपूर्वे चार्थवादः स्या'दित्येव सूत्रितम् । अपूर्वे विकृतिभिन्ने । सोमेन सोम इति वाक्यमर्थवाद एव स्यात् । न प्रतिषेधस्य पर्युदासस्य वा बोधकमित्यर्थः । ननु, न तौ पशावितिवाक्यस्य पशुप्रकरणस्थत्वेऽप्युक्तप्रैषमन्त्रबलादेव विकल्पावश्यकत्वेन पर्युदासलक्षणायां मानाभावेन प्रतिषेधार्थकत्वावश्यकत्वात् पर्युदासार्थकत्वोक्तिरयुक्तेति चेन्न । एकवाक्यतानुरोधेन पर्युदासार्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् । आज्यभागभेदस्य प्राकृताङ्गेषु प्रकृतिवच्छब्दोपस्थापितेषु शक्त्यैव नञा बोधसम्भवेन भिन्नलक्षणायां अनावश्यकत्वाच्च । तथा च प्रतिषेधेन न विकल्पः । किं तु पर्युदासेनेत्याचार्याणामाशयः । अथवा पर्युदासवाक्यस्यैकवाक्यतासमर्थत्वेन बलवत्त्वात्तदनुसारेणोक्तमन्त्राणामुत्कर्षः स्तुतिपरत्वं चेतिभावः । यत्तु भाष्यटुप्टीकातन्त्ररत्नशास्त्रदीपिकाधिकरणमालासूक्तवाक्यस्य पशुप्रकरणस्थत्वं

नोक्तमिति, तदप्रामाणिकमिति, तन्न । चित्रं शुकशारिकादिवदूहापोहाक्षमस्य यथाकर्णितं वदतस्तथैव वक्तुं युक्तत्वात् । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैर्हि भामतीकारकल्पतरुकारपरिमलकारैः 'तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्ते'रित्याधिकरणे पशुप्रकरणस्थ न तौ पशौ करोतीति वाक्यं प्रतिषेधार्थकमुक्तम् । प्राभाकरास्तु तद्वाक्यं पर्युदासार्थमाहुरिति तदधिकरणे कल्पतरावुक्तम् । 'हानौ तूपायने'त्याद्यधिकरणेऽपि पशुप्रकरणस्थोक्तवाक्यप्रमितप्रतिषेधानुवादकत्व दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थोक्तवाक्यस्येति मूले उक्तम् । उपपत्तिस्तूक्तैव तत्रास्माभिः । न चैतत् सर्व त्वादृशेन वराकेणापलपितुं शक्यम् । अथैवं वार्त्तिककारादिभिर्नानाशाखादर्शिभिः किमिति तन्नोक्तमिति चेत् शृणु । रे मूढ न्यायव्युत्पादनार्थं वार्त्तिककारादयः प्रवृत्ताः । तत्र यद्यपि पशुप्रकरणे तद्वाक्यमस्ति, तथापि तत्र तन्नास्तीति कृत्वाचिन्तया अत्र प्रतिषेधार्थकत्वलाभ इति निखिलतर्काटवीसञ्चारपञ्चाननानामाचार्यप्रभृतीनामेव शास्त्रार्थनिर्णये अधिकारः । न त्वादृशां परोपदेशमात्रगतशरणानां भीरुकेरूणाम्। पठन्ति हि वृद्धाः । 'मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती । पारं वेत्ति सरस्वत्या मधुसूधनसरस्वती ॥' इति । उभयत्र विधिप्रतिषेधशास्त्रयोः। तात्पर्यसत्त्वेन स्वार्थे तात्पर्यसत्त्वेन।विशेषात् स्वार्थपरापरनिर्गुणसगुणवाक्यापेक्षया सर्वथा बाध्यबाधकभावविरहरूपाद्विशेषात् । पर्युदासपक्षेऽपीदं बोध्यम्। अत्रापि ब्रह्ममीमांसायामपि । न तात्त्विकार्थान्तरपरत्वमर्थः तात्त्विकार्थान्तरपरं पुच्छपदमिति नोक्तसूत्रार्थः। **उपचरितमिति** । आधारत्वरूपगुणयोगेन गौणमित्यर्थः । तच्चाधारत्वं कल्पितमिति न तात्त्विकार्थकता । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ! तथा च विज्ञानमयात् । अन्योन्तर आत्मानन्दमय इत्यादिब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यन्तवाक्ये विकारशब्दात् पुच्छरूपावयववाचिशब्दयोगात् ब्रह्मशब्दो न प्रधानीभूतब्रह्मार्थक इति चेन्न। प्राचुर्यात् पुच्छपदस्य अन्नमयादिपर्यायेषु प्रचुरत्वात् पुच्छपदमुक्तम् । न तु ब्रह्मणि पुच्छरूपावयवत्वविवक्षया प्रतिष्ठाशब्दयोगेन पुच्छपदस्याधारार्थकत्वादित्युक्तसूत्रार्थ इति भावः। न तु तात्त्विकार्थान्तराविषयत्वं तात्त्विकार्थान्तराविषयकोक्तश्रुतिरिति नार्थः। **उपदेशेत्यादि**। 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यत्र ज्योतिश्शब्दबोध्यं ब्रह्मैव। न तु तेजः। 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति पूर्ववाक्ये ब्रह्मण एवोक्तत्वादिति सिद्धान्तिते दिवीतिपूर्वनिर्देशात् परो दिव इत्यत्र पूर्वोक्तं ब्रह्म न प्र-

त्यभिज्ञायत इत्याशङ्कय समाहितमुपदेशेत्यादिसूत्रे। **वृक्षाग्रादिति**। **पर इति** शेषः। **नाचेतन इतीति**। अचेतने तदारोपेऽपि प्रातीतिकं तद्वाच्यम्। तथा च व्यावहारिकेक्षणपरत्वे सम्भवति प्रातीतिकपरत्वं न युक्तमित्यपि बोध्यम्। एतेन प्रातीतिकपुच्छत्वादिकं पुच्छादिपदार्थ इति त्वद्भाष्यादौ कुतो नोक्तम्। न हि तादृशपुच्छत्वं प्राधान्यविरोधीत्यप्यपास्तम्। आश्रयादिरूपव्यावहारिकार्थपरत्वे सम्भवति तात्पर्यायोग्यप्रातीतिकार्थकत्वासम्भवात्। सगुणश्रुतेस्तु व्यावहारिकसगुणत्वपरता सम्भवति। निर्गुणश्रुतेः प्रबलाया विरोधादिति ध्येयम्। सगुणवाक्यस्य गुणप्रकारकोपासनापरत्वेऽपि न गुणवैशिष्ट्यपरत्वम्। वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम्। इदानीं सगुणवाक्यं गुणनिषेधकवाक्यापेक्षितगुणरूपप्रतियोग्यनुवादरूपत्वेन न सगुणत्वपरमित्याह—**किं चेति**। अत एव गुणनिषेधपरत्वेन सगुणवाक्यस्य प्रामाण्यस्वीकारादेव। **पर्युदासाधिकरणेति**। अपि तु 'वाक्यशेषस्यान्याय्यत्वाद्विकल्पविधीनामेकदेशस्स्या' दित्यनेन पर्युदासाधिकरणीयसिद्धान्तसूत्रेण वाक्यभेदापादकविकल्पस्यान्याय्यत्वात् अतिदेशवाक्यादिरूपविधीनां 'नार्षेयम् वृणीत' इत्यादि वाक्यशेषः। तदेकवाक्यत्वादित्युक्तम्। प्रकृतेऽपि मृडेत्यादेर्निषेध्यनिषेधपरत्वे मृडाद्युत्तरक्त्वाप्रत्यये कित्वनिषेधरूपस्य निषेध्यस्य प्रसक्तेः 'न क्त्वेत्या'दिना वाच्यतया शास्त्रेणैव निषेध्यनिषेधयोरुभयोः प्राप्तौ विकल्पापत्त्या वाक्यभेदात् 'न होतारं वृणीत'इत्यस्य होतृवरणभिन्न इव मृडादेर्मृडाद्युत्तरवृत्तिभिन्ने लक्षणयैकवाक्यता। अत एव 'ब्राह्मणेभ्यो दधि न देयम्। कौण्डिन्याय देय'मिति वाक्ययोः कौण्डिन्यवाक्यस्य कौण्डिन्यभिन्नलक्षणया एकवाक्यत्वमिति भावः। प्रकृते सगुणवाक्ये। पर्युदासार्थकत्वं सार्वज्ञ्यादिगुणान्यस्य निर्गुणश्रुतिनिषेध्यगुणान्वयिनो लक्षणया बोधकत्वम्। **नेति नेतीति** वीप्सायाः इतिशब्देन वीप्सितेन सर्वनाम्ना सर्वस्य प्रसक्तस्य निषेधः। अन्यथा वीप्सावैयर्थ्यम्। न चोपदेशरूपत्वेनाप्युपपन्ना वीप्सा न सगुणश्रुतिबाधिकेति वाच्यम्। न ह्युपदेशो वीप्सां विना न घटते। येन सा न व्यर्था। किं च सगुणवाक्ये सगुणत्वनिर्णये वीप्सायासङ्कोचस्स्यात्। तस्य तूपासनायां निषेधे वा तात्पर्येणैकवाक्यत्वान्नोक्तनिर्णय इत्युक्तम्। एतेन ब्राह्मणाय दधि न देयम्। कौण्डिन्याय देयमित्यत्रेव वीप्सापि संकुच्यतामित्यपा-

स्तम् । दृष्टान्ते कौण्डिन्यादिवाक्यस्य पर्युदासपरत्वं विनैकवाक्यत्वासम्भवेऽपि दार्ष्टान्तिके तत्सम्भवेन वैषम्यात् । निषेधद्योतकेति । 'विश्वं सत्यमित्यत्र सत्यपदवाक्यस्य त्रिकालाबाध्यतादात्म्यवतो विश्वस्मिन् तादात्म्यं बुध्यते । न तु विश्वस्मिन् मिथ्यात्वस्यात्यन्ताभावः, मिथ्याभूतात् भेदो वा । उक्ततादात्म्यं तु मिथ्यात्वस्यैव व्याप्यम् । न तु सद्रूपतायाः । येन सानुमीयेत । 'द्वा-सुपर्णेत्या'दौ तु द्वित्वं बुध्यते । न तु भेदः । येनाभेदनिषेधस्स्यादिति भावः । निषेधकत्वाभावात् सत्त्वनिषेधकत्वाभावात् । सत्त्वसंसर्गाभावः शुद्धब्रह्मणि स्वीक्रियत एवेत्यपि बोध्यम् । न च सद्भेदबोध एव ममेष्ट इति वाच्यम् । त्रिकालाबाध्यतादात्म्यवद्भेदस्य मयापि शुद्धब्रह्मणि स्वीकारात् । ननु, 'द्वासुपर्णेत्यादौ अन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्य' इत्यनेन जीवस्वरूपस्य भोक्तृत्वकथनादेवार्थाज्जीवाभेदनिषेधो लभ्यते । एवं सत्त्वविशिष्टभेदबोधकात् असद्वत्य-स्मादर्थात्सत्त्वनिषेधः । एवं विश्वं सत्यमितिवाक्यादपि मिथ्यात्वनिषेधः । तत्राह —फलत इति । अर्थादित्यर्थः । आरोपितेन व्यावहारिकेण । निषेधे धर्मिसमानसत्ताकनिषेधे । अयोगाच्चेति । जीवत्वविशिष्टात् भेदस्यार्थिकत्वेऽपि जीवत्वोपलक्षितस्वरूपात् भेदो नार्थिकः । एवं सत्त्वसंसर्गनिषेधो ब्रह्मणीष्ट एव । मिथ्यात्वनिषेधस्तु प्रपञ्चे नार्थात्सम्भवति । न हि तादात्म्यमैक्यम् । येन त्रिकालाबाध्यतादात्म्यानुपपत्त्या मिथ्यात्वनिषेधसिद्धिः । किं तु भेदव्याप्यः सम्बन्धविशेष इत्याद्यपि बोध्यम् । एतेन निषेधवाक्यापेक्षितप्रतियोगिसमर्पकत्वेन एकवाक्यतासम्भवे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वेन हेत्वन्तरमाह—तात्पर्यपरिज्ञानप्राप्तत्व इत्यादि । अनिर्णीततात्पर्यकाद्वैतवाक्यादिनैव निर्गुणप्राप्त्या वाक्यान्तरेणानुवादो व्यर्थ इति भावः । न चेति । न हीत्यर्थः । तटस्थलक्षणद्वारा-सर्वसाक्षित्वादिवैशिष्ट्यद्वारा । उपात्ते श्रुतिबोधिते । तदत्यागमात्रेण श्रुतिजन्यज्ञानस्य तदंशे प्रमात्वस्वीकारमात्रेण । व्यवहारदशायामत्यागः व्यावहारिकप्रमात्वम् । व्यावहारिकत्वोपपत्तेरिति । निर्गुणश्रुतिस्तु व्यावहारिकगुणबोधकश्रुत्या न विरुध्यते । यत्तु अपूर्वत्वाद्येकैकस्यापि तात्पर्यलिङ्गत्वात् मानान्तराप्राप्तत्वरूपापूर्वत्वसत्त्वात् सगुणत्वे श्रुतितात्पर्यं दुर्वारमिति, तदेकैकस्य लिङ्गत्वनिरासेन पूर्वमेव निरस्तम् । अतात्पर्यादिति । विशिष्टविधायकवाक्यस्य

विशेषणे तात्पर्याभावेऽपि कल्पितेन विशेषणविधिना विशेष्ये विशेषणवैशिष्ट्य-सिद्धिः । अत एवानेकविध्यन्तरप्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधान-मित्यनेन विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयविधिभिर्विशेषणानां सिद्धिरित्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे वार्तिके । प्रतिज्ञेति। 'यस्सर्वज्ञ' इत्यादिपूर्वं 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिति श्रुतीत्यर्थः । अद्वैतस्यापीति । एवकारेणात्मस्व-रूपमात्रस्योपास्यत्वमिति भावः । 'अनेन ह्येतत् सर्वं वेदे'ति बृहदारण्यके स एष इह प्रविष्ट' इत्यनेन ब्रह्मणः कार्योपाधिषु प्रतिबिम्बरूपेण प्रवेशमुक्त्वा तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स इत्यनेन संसारदशायां दृश्यमानस्य प्राणनवदनादिक्रि-याविशिष्टात्मनः परिच्छिन्नत्वेन तद्दर्शनस्यात्मस्वरूपदर्शनत्वाभावमुक्त्वा आत्मे त्येवोपासीतेत्यनेन शुद्धात्मनोऽपरिच्छिन्नस्य उपासनमुक्त्वा अत्र ह्येते सर्वमे-कीभवन्ति इत्यनेन तस्य सर्वाधिष्ठानत्वेन तत्र सर्वमेकतां प्रतिपद्यत इत्युक्त्वा कृत्स्नत्वरूपमपरिच्छिन्नत्वमुपपाद्य तदेतत्पदनियमस्य सर्वस्यानेन ह्येतत् सर्वं वेदेत्यनेनोक्तात्मज्ञानेन सर्वज्ञानादुक्तात्मैव ज्ञेयः, नान्य इत्युक्तम् । तत्र पूर्वं न पश्यन्तीत्यनेन पश्चात्तदेतत्पदनियमेनेन सर्वं वेदेत्यनेन च ज्ञानसन्दंशादुपासीतेति मध्यममपि ज्ञानपरमेवेति भावः । यत्तु, प्राणादिना-मानि परमेश्वरस्य सर्वगुणपूर्णतां न वदन्तीति तैस्स नोपास्यः । आत्मशब्दस्तु तस्य तां वदतीति तेन स उपास्य इति प्रकृतवाक्यार्थः । अत एव तदेतत्पद-नियमस्य सर्वस्येत्यनेन प्राणनादिगुणस्य सर्वस्यात्मा वदनीय आश्रय इत्यु-क्तम् । 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा हवैपदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते-य एवं वेदे'त्यनेन च सर्वोपासनाफलहेतुरात्मोपासना, सर्वोपासनाफलप्राप्त्या चा-त्मोपासनया सर्वमुपासितं भवतीत्युक्तमिति, तन्न । आत्मशब्दस्य सर्वगुणपूर्ण-तावाचकत्वे मानाभावात् । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानयम् । य-श्चास्य सन्ततो भावः तेनात्मा परिकीर्तितः' ॥ इत्यैतरेयभाष्याद्युक्त्या सर्वा-प्त्यादिगुणवाचकत्वेऽप्येवकारेण केवलात्मस्वरूपोक्त्या गुणपूर्णत्वोक्त्यसम्भवात् -ज्ञानस्यैव पूर्वं पश्चाच्चोक्तेः पूर्वं प्रदर्शितत्वेन 'तदाहुःयद्ब्रह्म विद्यये'त्याद्युत्तरस-न्दर्भस्य ब्रह्मविद्याविवेचनेन चोपासनापरत्वाभावात् । अत एव सम्पूर्णवाक्यस्य शुद्धात्मतात्पर्यकत्वेन 'यथा हवै पदेनानुविन्दे'दित्यादिकं न फलपरम् ।

शुद्धात्मज्ञानस्य सर्वफलविरोधित्वाच्च । किं तु विधेयशुद्धात्मस्तुतिपरम् । **पर्यालोचनयेति** । 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां सम्भवति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानां पशुरित्यादि तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरित्यन्तवाक्ये आत्मज्ञानस्यासर्वभावरूपपरिच्छेदनिवृत्तिफलमुक्त्वा तादृशफलप्राप्तिं विहन्तुं देवा अपि न समर्थाः । अत उक्तफलवान् देवानामात्मभूतः । यदा तु भेदेन कंचिद्देवमुपास्ते तदा तस्यात्मज्ञानप्राप्तौ देवा विघ्नमाचरन्ति । आत्मज्ञानस्य देवपरिचारकमूढावस्थातीतत्वात् । अत एव 'मुक्तेश्च बिभ्यतो देवा मोहेनापि दधुर्नरान् । तेन ते कर्मसंयुक्ताः प्रवर्त्तन्ते दिवानिशम् ॥ इति भाल्लविब्राह्मणमुक्तार्थकमित्येवमर्थस्योक्तत्वेन भेदघटितोपासनानिन्दाद्वारेणैकात्म्यज्ञानस्तुतिपरमुक्तवाक्यमिति भावः । 'अन्यां देवतामुपास्ते' इत्यनेन भेदघटितोपासनानिन्दाद्वारेणोपक्रमस्थेनात्मेत्येवोपासीतेत्यनेनोक्तमात्माभिन्नत्वेनेश्वरोपासनं स्तूयते, न त्वैकात्म्यज्ञानम् । उपक्रमस्थोपास्तौ तस्याप्रतीतेः । तथा चोपक्रमस्य प्राबल्यादुपसंहारस्थं 'य एवं वेदे'त्यादौ वेदेत्यादिपदमुपासनापरतया नेयम् । उपासनाया एवासर्वभावनिवृत्तिः फलम् । तत्राह—**न चोपक्रमेति** । **प्राबल्यादिति** । तन्न पश्यन्तीत्यस्यैवोपक्रमत्वेनोपक्रममात्रप्राबल्याश्रयणेऽपि न क्षतिरित्यपि बोध्यम् । न चानेन ह्येतदित्यादिवाक्यमात्मोपासनया सर्वोपासनाफलाप्त्या तया सर्वमुपासितमित्युपचर्यते इति वाच्यम् । उपचरितार्थत्वस्यायुक्तत्वात् । आत्मनः सर्वस्वरूपत्वेन तज्ज्ञानात् सर्वज्ञानरूपस्यार्थस्य मुख्यत्वात् कीर्तिं श्लोकं विन्दते' इत्यनेन सर्वोपासनाफलानुक्त्या सर्वोपासनाफलकत्वकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । तथा चाज्ञाननिवृत्तिरूपदृष्टार्थकात्मस्वरूपज्ञानबोधकत्वेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुसारित्वेन च 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'ति 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत' 'तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहम्मनुरभवं' 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी'ति यदेतन्मनुष्या विद्यु'रिति ज्ञानवाचकशब्दानामुपसंहारस्थानामेव प्राबल्यम् । **उपासनायास्तु अदृष्टार्थकत्वेन** तद्बोधकत्वादुक्तप्रतिज्ञाननुसारित्वाच्चोपक्रमस्थमुपासीतेति दुर्बलमुचितमिति भावः । व्यतिहार इति सूत्रे 'व्यतिहारो विशिंषन्तिहीतरव'दिति सूत्रे । **वाच्यवाक्यार्थेति** । द्वारीभूतेत्यादिः । तथा च नोपासनाविषय आनन्दादिरिति भावः । जीवेश्वराभेदः जीवत्वेश्वरत्वाभ्यामुपलक्षितयो-

रभेदः । रूपेण द्वारेण । दृढीकर्तव्यः विपरीतभावनानिवृत्तिद्वारकनिश्चयविषयीकार्यः । इत्येवंपरतया इत्येवंप्रयोजकत्वेन भाष्याद्युक्ततया । **विषयत्वेऽपीत्यादि** । तथा चादृष्टार्थकोपासनायां तात्पर्येऽप्युक्तदृढीकारस्यानुषङ्गिकदृष्टफलस्य तत्र भाष्याद्युक्तदृढीकारस्य चैक्यविषयकत्वं विना असम्भवादुपासनाविषयोऽप्यैक्यं तत्परतत्त्वमस्यादिवाक्यबोधितत्वात् तात्त्विकम् । सत्यकामत्वादिक तु तदबोधितत्वादतात्त्विकमित्यर्थः । श्रुतोपास्तेः 'देवा हवै प्रजापतिमब्रुवन् अणोरणीयांसमित्यादेः । **भाष्येति** । व्यतिहारसूत्रस्य भाष्येत्यर्थः । ईश्वरस्य ईश्वरत्वोपलक्षितचिन्मात्रस्य । निर्धर्मकत्वश्रुत्यनुसारेण ईशत्वोपहितेऽप्यतात्पर्यात्तद्वाचकपदाभावाच्च अन्वाचयशिष्टं तादात्म्यदार्ढ्यं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोपदेश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति टीकायामन्वाचयशिष्टं पदं प्रकृतोपयुक्तार्थकथनेन गृह्णाति । **अर्थसिद्धमिति** । ईशत्वोपहिते जीवत्वोपहितस्य जीवत्वोपहिते ईशत्वोपहितस्य तादात्म्यचिन्तनं प्रकृते विधीयते । अत एव तादात्म्यस्यानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वादिति भाष्यम् । जीवतादात्म्यस्येश्वरे शास्त्रादारोप्योपास्यत्वात् नेश्वरस्योत्कर्षनिवृत्तिरिति कल्पतरौ व्याख्यातम् । तथा चोक्तचिन्तनप्रवाहवशात्तयोस्तादात्म्यं दृढीभवत् जीवत्वेशत्वोपलक्षितव्यक्त्योस्तादात्म्यमथादृढीकरोति । उक्तव्यक्त्योस्तादात्म्यं विनोक्तोपहितयोस्तादात्म्यासम्भवात् । अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्येनैवोक्तरीत्यार्थादप्युक्तव्यक्त्योरैक्यं सिध्यतीति भावः । कल्पतरावप्यन्वाचयशिष्टमित्यस्य पश्चात् प्रतीतमित्यर्थकथनमुक्ताभिप्रायकं बोध्यम् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः समाधिसौकर्यादुक्तः । वस्तुतस्तु तद्गुणसंविज्ञानेऽपि न क्षतिः । प्रमात्वमात्रे दृष्टान्तसम्भवात् । एतावांस्तु भेदः । यद्दृष्टान्ते निर्गुणश्रुत्यनुसारेण व्यावहारिकमेव देवताधिकरणसिद्धं सगुणत्वांशे श्रुतेः प्रमात्वम् । दार्ष्टान्तिके तु बाधकाभावादैक्यांशे तात्त्विकमेवार्थापत्तेस्तद्द्वारा श्रुतेर्वा प्रमात्वम् । अत एवेश्वरे जीवतादात्म्यचिन्तने निकृष्टत्वप्रसङ्गमाशङ्क्य तत् किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने अस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानं विधीयमानं निकृष्टतासम्पादकमिति तु व्यतिहारचिन्तनेऽपि तुल्यमित्युक्त टीकावाक्यस्य पूर्ववाक्ये उक्तार्थ एव प्रतीयते । वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता वस्तुतस्सगुणत्वम् । तच्च सगुणवाक्यान्न प्रतीयते । तत्परनिर्गुणश्रुतिविरोधात् ।

किं तु व्यावहारिकं सगुणत्वम् । तद्वदारोपितं जीवतादात्म्यं नेश्वरस्य निकृष्टता । किं तु ईशसमसत्ताकमित्यर्थ इति ध्येयम् । **विध्यश्रवण इति** । सगुणवाक्ये क्वचिद्विधिश्रवणेऽपि क्वचिद्विध्यश्रवण इत्यर्थः । **पारिभाषिकत्वादिति** । उक्तश्रुतिस्तु भगवज्ज्ञानादेस्स्वाभाविकत्वपरेति भावः । सम्यक्फलासिद्धिः । क्रममुक्तिरूपफलासिद्धिः । भ्रमत्वेऽप्यहंग्रहोपासनेव निर्गुणोपासनाप्युक्तफलदा सम्भवतीति तु ध्येयम् । **संवादी** मणिप्रभायां प्रवृत्तिद्वारा मणिसन्निकर्षादिना मणिचाक्षुषप्रयोजकः । **सम्यक्फलप्रदः** मणिप्राप्तिप्रयोजकः । ब्रह्मतत्त्वोपासना अहं ब्रह्मेत्युपासना । **मुक्तिफलप्रदेति** । चित्तैकाग्र्यविपरीतभावनानिवृत्तिद्वारकाहंब्रह्मेतिवाक्यार्थनिश्चयद्वारा मुक्तिप्रयोजिकेत्यर्थः । उपासनस्य ज्ञानान्यवृत्तिविशेषस्य । भ्रमत्वेऽपि ज्ञानत्वव्याप्यप्रमात्वाभावेऽपि । प्रकृतेऽपि सगुणोपासनावाक्येऽपि । तथात्वोपपत्तेः सगुणोपासनायाः प्रमात्वाभावेऽप्युक्तवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रमात्वेन सगुणसिद्ध्युपपत्तेः । ब्रह्मणः सगुणब्रह्मणः । **मणित्वस्येवेति** । मणिप्रभायां मणित्वं यथा मिथ्या, तथा सगुणब्रह्म मिथ्येत्यस्याभावेनेत्यर्थः । **निर्विशेषविषयतयेति** । अभ्युपेत्येदमुक्तम् । उत्तरतापिनीयादौ श्रुतोपास्तेर्ज्ञानपरत्वादुपास्तेर्विशिष्टविषयत्वेन निर्विशेषविषयत्वाभावादिति पूर्वमुक्तत्वात् । मणिप्रभायामित्यादिना यदुक्तं, तद्दूषयति । **सगुणेति** । ईक्षतिकर्मेतिसूत्रे 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स' इति सूत्रे । अर्थः विषयः । **परं पुरुषमिति** । 'यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते' इत्यादि यः पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणेति पूर्ववाक्यं बोध्यम् । **तद्विरोध इति** । उपास्तेः विशिष्टविषयकत्वेन निर्विशेषविषयकत्वाभावादिति भवदुक्तविरोध इत्यर्थः । **विशिष्टस्यैवेति** । त्रिमात्रेणेत्येतस्योक्तप्रश्नोपनिषद्गतोपासनावाक्य एवोक्तत्वात् 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती'त्युपक्रमात् 'ओङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे'त्युपसंहाराच्च ओङ्कारविशिष्टमेव परं ब्रह्मोक्तवाक्ये उपास्यत्वेनोक्तमिति भावः । **विशेष्यांशमिति** । परपुरुषपदेनेक्षतिध्यानकर्मणोर्निर्देशादैक्यं निर्णीतम् । ध्यानकर्मणश्चोङ्कारांशे विशेष्यांशस्यैव परपुरुषपदेन निर्देश इति विशेष्यांशस्यैव ईक्षतिकर्मैक्यम् । ननु, विशेष्यांशमादाय तदैक्यमेकद्विमात्रोपासनाकर्मणोरपि सम्भवतीति तदपि भाष्यादावुच्येत ।

तस्माद्विशेष्यांशमात्रमादाय तदैक्योक्तिरयुक्तेति चेत्, भ्रान्तोऽसि । न हि एकद्विमात्रोपासनयोः परपुरुषेक्षणं फलमुक्तम् । एकमात्रोपासनस्य मनुष्यलोके तपोब्रह्मचर्याद्याप्तिपूर्वकमहिमप्राप्तेः द्विमात्रोपासनस्य सोमलोके पुनरावृत्तिसहितविभूत्यनुभवस्य च फलत्वेनोक्तत्वात् । न चैवं ध्येयस्येक्षणीयैक्यकथनासम्भवेऽपि ध्येयविशेष्यांशस्य परब्रह्मता कुतो नोक्तेति वाच्यम् । नहि ध्येयविशेष्यांशमात्रत्वं प्रकृते विचार्यतावच्छेदकम् । किं तु त्रिमात्रप्रणवांशे विशेष्यत्वम् । एकद्विमात्रप्रणवांशे त्वपरं ब्रह्म ध्येयं विशेष्यमिति कथ तस्य परब्रह्मना वाच्येति ध्येयम् । **सगुणप्रकरणस्थेति** । योऽहं सोऽसावित्यादीत्यादिः । विशिष्टविषयत्वात् जीवत्वेश्वरत्वविशिष्टयोस्तादात्म्यविषयकत्वात् । **समन्वयस्य** । तात्पर्यस्य । **तटस्थलक्षणकर्तृत्वादिति** । आरोपितं न तटस्थलक्षणमिति तु मौढ्यम् । मन्मते गन्धादेरपि तटस्थलक्षणस्यारोपितत्वात् । अपहतपाप्मत्वादीनां पापशून्यत्वादीनाम् । **बर्हिर्भावेनेति** । यदज्ञानात् संसारः, तस्यैव जिज्ञास्यतया प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यमखण्डानन्दरूपमेव । तथा पापाभावादिकं चाधिकरणस्वरूपतया तदेव । कामादिकं चाप्तकामत्वनित्यतृप्त्यादिश्रुतेः स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दस्य ईशस्वरूपत्वाच्चाविद्यकमेव । अत एव सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्या कामनादेरतीतत्व प्रतीयत इति भावः । अस्वरूपत्वे अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वाभावपक्षे । **विशेष्यांशेति** । आत्मत्वोपाहितेत्यर्थः । पूर्वकल्पे तु यद्यपि विशेषणीभूतस्याभावस्य न विशिष्टरूपेण जिज्ञास्यत्वं, तथापि 'गुरुशरीरश्चैत्रो दृष्ट' इत्यादौ गुरुत्वोपाहितचैत्रस्येवाभावत्वोपाहितस्य जिज्ञास्यत्वान्वयः । कल्पद्वयेऽपि शुद्धात्मपरिचायकत्वादपहतपाप्मत्वादिपदानि न व्यर्थानीति बोध्यम् । अत एव स्वरूपान्यस्य सत्यकामत्वादिवत् सर्वेश्वरत्वादेर्मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वेन वक्ष्यमाणवाक्यस्थतत्पदस्य विशेष्यांशमात्रपरामर्शकत्वादेव । **निरस्तमिति** । 'तुरीयं सर्वदृगि'तिगौडपादीयवाक्यं तु सर्वविषयकतादात्म्यवत्तुरीयमित्यर्थकमपि न सार्वज्ञ्यसत्यत्वबोधकमिति शेषः । उपास्यत्वे दहरवाक्योक्तोपास्यत्वे । **अशक्यत्वेनेति** । न च बुद्धिपूर्वकारोपेण सत्यकामत्वाद्युपासनाभूताकाशेऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । अनारोपेणोपासनासम्भवे आरोपकल्पने गौरवात् । **सत्यस्सोऽस्य महिमेति** । 'येनासमुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः । **सत्य-**

स्सोऽस्य महिमा न सन्नशे यं क्षोणीरनुचक्रदे' इत्यस्या ऋचः हे इन्द्र तत् प्रसिद्धं ते तव शवो बलं वृष्णि वर्षकं अभीष्टफलदं येन बलेन महीर्महतीरपः आसमुद्रं समुद्रपूरणयोग्यं असृजः सृष्टवानसि, स बलरूपोऽस्य समुद्रादेर्जनको महिमा सत्यः । एवं चास्येति षष्ठी नोपचरितार्था । बलस्येन्द्ररूपब्रह्मस्वरूपत्वेऽपीन्द्रशब्दस्य तदर्थकत्वाभावात् न सन्नशे न नश्यति । यं महिमानं क्षोणी पृथिव्यादि अनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदगताविति धातुः । **होममात्रेति** । 'यदाहवनीये जुहोती'तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेनाविशेषात् पदे जुहोतीत्यादिविशेषविध्यविषयहोमसामान्योद्देशेनाहवनीयविधानमिवाभीष्टदायकभगवद्बलरूपप्रक्रान्तमहिमसामान्योद्देशेन सत्यत्वविधानमिति भावः । **पूर्वचित्तय इति** । 'येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथे'ति ऋक्छेषः । **ब्रह्मश्रुत्येति** । सुवीर्य तत्प्रसिद्धं ब्रह्मरूपं त्वा पूर्वचित्तये पूर्वेषां ब्रह्मविदां चित्तये ब्रह्मज्ञानाय यामि आश्रयामि । येन सुवीर्येण यतिभ्य उपरतेभ्यो यष्टृभ्यस्सकाशात् आहृत्य भृगवे भृगुनाम्ने ऋषये धने हिते दत्ते सति येन वीर्येण प्रस्कण्वनामानं ऋषिमाविथ रक्षितवानसि भृगवे धनं दत्तं, प्रस्कण्वश्च रक्षित इति यावत् । तदेतदर्थपर्यालोचनात् ब्रह्मपदं परमेश्वरवाचकमिति भावः । **इन्द्रस्सूर्यमिति** । 'इन्द्रो मह्नारोदसी पप्रथच्छव इन्द्रस्सूर्यमरोचयत् । इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिरे इन्द्रे सुवाना स इन्दव' इति ऋक् । इन्द्रः शवः शवसः स्वीयबलस्य मह्ना महिम्ना रोदसी द्यावापृथिव्यौ पप्रथत् विस्तारितवान् सूर्यमरोचयत् स्वर्भान्वावृतं सूर्यं स्वर्भानुवधेनारोचयत् । इन्द्रो ह इन्द्र एव सर्वाणि भुवनानि सुवानासस्सूयमाना इन्दवः सोमाश्च येमिरे इन्द्रेण नियम्या इत्यर्थः । यद्यपि नात्र 'ज्योतिश्चरणाभिधानादि'तिज्योतिरधिकरणन्यायावकाशः 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यादिवाक्ये पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इत्यादिपूर्ववाक्योक्तचतुष्पाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दानुसारेण भौतिकज्योतिषो दिवि वर्तमानदीप्त्यनुपलब्ध्या च ज्योतिश्शब्दस्य रूढित्यागेऽपि प्रकृते इन्द्रपदानां रूढित्यागे मानाभावात् उक्तसूर्यप्रकाशकत्वस्य वज्रिण्यपि सम्भवात् विश्वभुवननियन्तृत्वादेरप्यारोपेण स्तुतिसम्भवात् । अन्यथा, सम्पूर्णसूक्तस्थानामनेकेन्द्रपदानां रूढित्यागः । 'इमा उत्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मम । पावकवर्णाश्शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषते'ति ऋगर्थासङ्गतिश्च—हे-

पुरूवसो बहुधन इन्द्र इमाः मदीयाः शस्त्ररूपाः गिरः त्वां वर्धन्तु। पावकवर्णाः अग्नितुल्याः विपश्चितः उद्गातारः स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति। नु स्तुतौ कुटादिः। एवं च स्तोत्रशस्त्रस्तूयमानत्वमिन्द्रस्यैव। देवतात्वात्। न परमेश्वरस्येत्यसङ्गतिः। एवं 'अभित्वा पूर्वपीतय इन्द्रस्तोमेभिरायवः। समीचीना स ऋभवस्समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व' मित्यस्यामृचि आयवः मनुष्याः ऋत्विजः पूर्वपीतये प्रथमं सोमपानाय त्वामेव अभि अभिषुवन्ति। समीचीनासः शोभनाः ऋभवस्त्वामेव समस्वरन् सम्यगस्तुवन्। तथा रुद्राः रुद्रपुत्राश्च पूर्वं पुरातनं त्वामेव गृणन्त अभ्यस्तुवन् वृत्रवधे। प्रहर भगवो जहि वीरयस्वे'त्येवं स्वरूपया ऋचा त्वामेव स्तुवन्त इत्यर्थोऽप्यसङ्गतः। न हि परमेश्वरः उक्तस्तुतिविषयः। 'इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे। इन्द्रं समीके वनिनो हवामहे इन्द्रन्धनस्य सातये' इत्यादिऋक्षु वनिनः सम्भजमानाः वयं इन्द्रमित् इन्द्रमेव हवामहे आह्वयामः। देवैस्तूयत इति देवतातिः यज्ञः तस्मै तद्भोगाय अध्वरे यज्ञे प्रयति उपक्रान्ते सति समीके सम्यक् गते सम्पूर्णे च यज्ञे सति धनस्य सातये लाभाय चेत्यर्थानां तु परमेश्वरदेवताककर्मणि परमेश्वराह्वानसम्भवेऽपि इन्द्रादिपदानां बहूनां रूढित्यागो नोचित इति विश्वाभुवनानीत्यादौ विश्वादिपदसङ्कोचेनापरमेश्वरेन्द्रपरत्वमेव प्रकृतसूक्तस्य युक्तम्। अत एव 'तत्त्वा यामि सुवीर्यं तत् ब्रह्म पूर्वचित्तय' इत्यत्र सुवीर्यं त्वां प्रति तत् ब्रह्म अन्नरूपं यामि याचामि प्रार्थयामि। चाकारलोपश्छान्दसः। पूर्वचित्तये सर्वेषामन्नप्राप्तेः पूर्वमन्नलाभाये'ति माधवीयभाष्ये व्याख्यातम्। तथापि परोक्तमनुसृत्याह—**तन्न निर्गुणेति**। **स्वरूपमहत्त्वेति**। स्वरूपस्यापि कारणत्वेनाभीष्टफलदत्वादिसम्भव इति भावः। स्वरूपस्याकारणत्वमते मायादिविशिष्टस्य कारणत्वात् तस्य च तात्त्विकत्वासम्भवाद्व्यावहारिकसत्त्वमेव सत्यपदार्थः। तथा च ज्ञानेच्छादिधर्माणामपि महिमपदार्थत्वसम्भव इत्याशयेनाह—**धर्माणामिति**। **सत एवेति**। विशेषरूपेणाज्ञातस्य सामान्यतो ज्ञातस्याधिष्ठानत्वात् सविशेषत्वमिति भावः। **निर्विशेषत्वेऽपीति**। ज्ञातेऽपि शुद्धेऽज्ञातत्वस्योक्तत्वात् कल्पितभेदवत्त्वाज्ज्ञातत्वाज्ञातत्वसम्भवाच्च निर्विशेषमप्यधिष्ठानमिति भावः। **हेतुवाप्रतिपादकत्वादिति**। प्रेरितारमीश्वरमात्मानं जीवं च पृथक् तदुभयविलक्ष-

णाखण्डानन्दरूपेण तत्त्वमस्यादिवाक्येन ज्ञात्वेति श्रुत्यर्थः । दोषोत्थगुणशून्यत्वेन यज्ञभोक्तृत्वादिना च उपलक्षितं ज्ञात्वेति स्मृत्यर्थः । 'अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतेः विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः । ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्यादिस्मृतेश्चेत्यादि पूर्वोक्तमपि बोध्यम् । **संयोगपृथक्त्वन्यायेनेति** । 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमि'ति जैमिनिसूत्रमेकस्योभयार्थत्वे संयोगस्य विनियोजकप्रमाणस्य पृथक्त्वमुभयत्वं नियामकमिति शेषः । तथा हि यथैकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च 'खादिरो यूपो भवति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीते'ति वाक्याभ्यां तथा बोधितत्वात्, तथा मुक्तेः फलान्तरस्य च बोधकवाक्याभ्यां उभयार्थतेत्यर्थः । **अधिष्ठानतत्त्वावगाहित्वेति** । 'स एष नेति नेतीति नेह नानास्ति किञ्चन, शिवमद्वैतं एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुत्या 'परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपात् श्रूयतां मम। एको व्यापी समश्शुद्धः निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृद्ध्यादिरहितः आत्मा सर्वगतोऽव्ययः । परज्ञानमयो सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान्नयुक्तोऽभूत् नैव पार्थिव योक्ष्यति ।' इत्यादिस्मृत्या च केवलात्मन एव तात्त्विकत्वेनाधिष्ठानत्वमिति भावः। **अवान्तरमुक्तित्वादिति** । सगुणस्य मिथ्यात्वेन तत्प्राप्तिरूपमुक्तेर्विनाशित्वम् । तथा च स्मृतिः ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्। सूत्रं च । 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । **पुण्यपापे विधूयेति** । 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति मुण्डकश्रुतिः । **साक्षात्कारहेत्विति** । साक्षात्कारपूर्वमवश्याभ्युपेयस्थितिकेत्यर्थः । सगुणब्रह्मोपासनया साक्षात्कृतवतोऽपि ब्रह्मलोकावच्छिन्नभोगस्य निर्गुणसाक्षात्कारस्य चावश्यकत्वात्तद्धेतुकर्मावश्यकमिति भावः । **अविद्यानाशाभावादिति** । उक्तरीत्या सगुणस्यापरमार्थत्वेन तज्ज्ञानं परमार्थाज्ञानरूपबन्धनिवर्तकमिति भावः । **निषेधकत्वं नास्तीति** । न हिंस्यादित्यस्य विहितान्यहिंसाया इव निर्गुणादिश्रुतेर्विहितसार्वज्ञ्यादिगुणान्यगुणस्य निषेधकत्वमिति भावः । बाधकस्य विशेषविधायकशास्त्रस्य । समकक्षत्वे तात्पर्यविशेषघटितत्वादिरूपेण सादृश्ये । निर्गुणवाक्यं स्वार्थपरम् । सगुणवाक्यं तु न सगुणत्वपरम् । उपासनापरत्वस्यावश्यकत्वेनोभ-

यपरत्वेन वाक्यभेदादिति तयोः प्रामाण्यं न सममिति भावः। **उपास्यत्वे** अतात्त्विको-पास्यत्वे। उपासनामात्रम्। न तु तात्त्विकत्वम् । **विरोधाभावेनेति**। अनन्तत्वादेर-धिकरणात्मकाभावरूपत्वेन न विरोधः । अधिकरणानात्मकत्वपक्षेऽपि व्यावहारि-कस्य सम्भवे प्रातीतिकस्य न ग्रहणमिति न भूताकाशे उपास्यतेति भावः । **श्रव-णमितीति**। तस्य ज्ञेयत्वमावश्यकमिति शेषः । **पूषाद्यनुमन्त्रणेति**। पूषादिमन्त्र-स्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे पठितस्य दर्शादौ पूषादिदेवताविरहेण यथा पूषादिदेव-ताककर्मणि लिङ्गेन विनियोगः, तथा सत्यकामत्वादेर्ज्ञेयब्रह्मप्रकरणपठितस्य ज्ञानान्वयासम्भवेन सगुणोपासनायामन्वय इत्यर्थः । **स्वप्रकरण एव स्तावकत्वे-**नान्वयसम्भवे उत्कर्षो न युक्तः । प्रतीतैकवाक्यताया भङ्गापत्तेरित्याशयेनाह— **द्वादशेति**। 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये'ति वाक्ये अहर्गणरूपाही-नगतोपसदां द्वादशत्वेनानुष्ठानगौरवद्वारा निन्दया साह्नगतोपसत्त्रयस्य विधेय-स्य तदभावेन यथास्तुतिः, तथा सगुणब्रह्मणस्सत्यकामत्वादिना विधेयस्य निर्गु-णात्मनः स्तुतिरिति भावः । इत्यत्र सूत्रे । उभयपरत्वेऽपि तात्त्विकानन्तत्वादौ उपासनाकर्तव्यतायां च प्रमापकत्वेऽपि अनन्तत्वादेरधिकरणीभूतब्रह्मरूपत्वेन निर्गु-णश्रुत्यविरोधात् उपासनावाक्यादपि देवताधिकरणन्यायेन तात्त्विकानन्तत्वादि-प्रमेति भावः । उभयपरत्वाभावात् तात्त्विकसत्यकामत्वादावुपासनाकर्तव्यत्वे च प्रमापकत्वाभावात् । यथाश्रुते उपास्तिवाक्यस्यानन्तत्वादिपरत्वे वाक्यभेदापत्ते-रसङ्गतिः । **बुद्धिपूर्वकेति** । व्यावहारिकविषयकबुद्धिपूर्वकेत्यर्थः । वागादौ धेनुत्वादेर्व्यावहारिकप्रमाणाविषयत्वात् प्रातीतिकत्वं युक्तम् । सत्यकामत्वादौ तु देवताधिकरणन्यायसिद्धव्यावहारिकप्रमाणताकश्रुतिविषयत्वात् तत् न युक्तमि-ति भावः । **नाविद्यमानमित्यादि** । अविद्यमानं ध्यातुं वेदा वैदिकाश्च न प्रभ-वत इत्यर्थः। **नबतेत्यादि** । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत् प्रियवच्चरति तथो-न्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च। न बत रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥' इति भागवतदशमे वेदस्तुतिः । 'आराम-मस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चने'त्यादिश्रुतयो देहादौ स्वाभाविकीं रतिं त्य-क्त्वा आत्मनि रतिं कर्तव्यां वदन्तीत्याह—त्वदनुपथं त्वदधीनं कुलायम् । कौ पृथिव्यां लीयमानमिदं शरीरं आत्मवत् सुहृत् प्रियवच्चरति भाति तथात्म-

स्वरूपस्य तादात्म्याध्यासात् त्वमिव भाति तथापि उन्मुखे पूर्णानन्दरूपेण भासमाने त्वयि हिते पूर्णानन्दे प्रिये निरुपाधीच्छाविषये आत्मनि न रमन्ति । अहो बत कष्टम् । असतो मिथ्याभूतस्य देहादेरुपासनया 'अहं गौरः कुलीनो गुणीत्यादिप्रत्ययावृत्त्या आत्महनः आत्मस्फुरणविरोधिविपरीतभावनोपचययुक्ताः यदनुशयाः य उक्तोपचयरूपः अनुशयः एषां ते उरुभये संसारे भ्रमन्तीत्यर्थः । **अत्यन्तासदिति**। ननु, अत्यन्तासत्त्वं प्रातीतिकत्वम्, अलीकत्वं, वा । नाद्यः । वाग्धेनुत्वादेरुपास्यत्वात् । न चोपास्यत्वेन विहितं यत् तदन्यप्रातीतिकत्वं तदिति वाच्यम् । तदुपासनस्याप्रसक्तत्वेनानिषेध्यत्वात् । अत एव नान्त्यः । न ह्यलीकमुपास्यत्वेन विहितम् । येन तदुपास्यत्वेन प्रसज्येत । अथोपास्यत्वेनाविहितस्यापि देहादेः रागप्राप्तोपास्यत्वेन निषेधार्हत्वमित्युच्यते, तर्हि स्मृतेः प्रतिषेधपरत्वेन सार्थकत्वेऽपि सूत्रानर्थक्यम् । न्यायाप्रतिपादनात् । न हि सूत्रं विधिप्रतिषेधरूपम् । किं तु न्यायविशेषसूचनद्वारा प्रतिषेधतात्पर्यनिर्णायकमितिचेदत्र ब्रूमः । अत्यन्तासदित्यस्य उपास्यत्वेन विधेयत्वायोग्येत्यर्थः । तत्त्वं च द्वेधा उपास्यत्वेन विध्यभावात्, तद्भावेऽपि न्यायविरोधाद्वा । तथा च देहादेरुपास्यत्वेनाविधेयत्वेऽपि उपास्यत्वेन रागप्राप्तत्वात् । स्मृत्योपास्यत्वेन निषेध्यता सूत्रेण यत्र व्यावहारिकं प्रातीतिकं च विहितोपास्यत्वेन प्रसक्तं, तत्र व्यावहारिकमेवोपास्यं शास्त्रार्थः । न तु प्रातीतिकम् । व्यावहारिकसम्भवे प्रातीतिकस्यानादेयत्वात् यथा उद्गीथोपासनायाम् अनन्तत्वादिप्रातीतिकमाकाशादौ नोपास्यम् । किं तु ब्रह्मणि सत्यम् । यथा वा सत्यकामत्वादिकं ब्रह्मण्युपास्यं व्यावहारिकं, न प्रातीतिकम् । देवताधिकरणन्यायेनोपासनावाक्यस्य व्यावहारिकप्रामाण्यात् । एवं यत्र चेतनमचेतनं चोपास्यं विधिना प्रसक्तं, तत्र चेतनमेवोपास्यं शास्त्रार्थः । श्रद्धातिशयलाभात् । एवं यत्रोपास्यत्वेन यं पुरुषं प्रति यदयोग्यम् । यथा तामसं प्रति परमसात्त्विकी विष्णुमूर्तिः । सात्त्विकं प्रति वा तामसी भैरवविशेषादिमूर्तिः, तत्तेन नोपास्यम् । अश्रद्धादिसम्भवादिति बोध्यत इति भावः । मिथ्याभूते उपास्यत्वनिषेधपरत्वं त्वयापि वक्तुमशक्यमित्याशयेनाह—**वाचमिति** । **श्रुत्यन्तरादिति** । रात्रौ धेनुसादृश्यस्य श्रुत्यन्तरेण कथनादित्यर्थः । **तद्वदिति**

शेषः । गौणः धेनुसादृश्यपरः । भाष्योक्तरीत्या 'नारायणादयः पञ्च क्रमात् पञ्चाग्नयस्स्मृताः 'अदनादङ्गनेत्रत्वात्सुतरामचलत्वत' इति माध्वभाष्यरीत्या 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यादिछान्दोग्यवाक्ये स्वर्लोकादयः प्रतीयमाना न पञ्चाग्नयः । किं तु नारायणादय इत्यर्थः । **यत्रेति** । कौण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ वेदे, 'सिंहो माणवक इत्यादौ लोके चे'ति शेषः । **निष्प्रयोजनत्वेनेति** । अग्निहोत्रसादृश्यार्थकाग्निहोत्रपदेन नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणां मासाग्निहोत्रे प्राप्त्यर्थं सिंहगुणक्रौर्यादिप्रतीतितात्पर्यनिर्वाहार्थं चेति शेषः । कथमपि सम्भवे सादृश्यादिप्रतियोगितया शाब्दधीविषयत्वसम्भवे । **अन्याय्यत्वादिति** । रूढ्यर्थस्मारितगौणार्थविवक्षायां रूढ्यर्थस्यात्यागात् । यौगिकार्थस्य च नानावयववृत्तिसापेक्षत्वेन रूढ्यर्थापेक्षया दुर्बलत्वात् गौणार्थत्यागेन यौगिकार्थग्रहणं रथकाराधिकरणविरुद्धमिति भावः । ब्रह्माधिष्ठाने ब्रह्माधिकरणे । नामादौ नामादिपदार्थोषादौ । **गौण इति** । उषाकालादिकं ध्येयस्य हरेराधार इति उपासीत उषादिकं यथाधारोभवति, तथोपासीत उषःकालादौ विद्यमानस्सन्हरिमुपासीतेति यावत् । इत्थमेवोक्तस्मृतिसमानार्थकतेति ध्येयम् ।**सप्तम्यर्थ इति** । वेत्यग्रे अन्वयः । तेनोषायां हरिमुपासीतेत्यर्थः । इतिशब्दानन्वयस्तु अस्मिन्नेव पक्षे वक्ष्यते । इति पृष्टवन्तं इत्यादिना शुद्धात्मानं पृष्टवन्तम् । तत्त्वबुद्धितः आधारत्वबुद्धितः । अतत्त्वबुद्धितः तादात्म्यबुद्धितः । चेतनो देवो नास्तीति साधुजनोपास्यो नेत्यर्थः । 'यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । यत्तीर्थबुद्धिस्सलिले न कर्हिचित् जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥' इति स्मृतेः देहादिभिन्न आत्मा साधुजनाः स्वीयाः पूज्यास्तीर्थभूताश्चेत्यत्र तात्पर्यात् देहादिभिन्नोऽनात्मा साधवः स्वीयत्वपूज्यत्वतीर्थत्वशून्या इति भ्रमव्युदासपरत्वमिति भावः । यथाश्रुते अध्वरमीमांसकानां चेतनदेवतानङ्गीकारिणाम्मते विरोधः । न कर्हिचित् जनेष्वभिज्ञेष्विति सर्वान्ते निर्देशात् । साधूनामेव स्वीयत्वादिपरत्वधीविरोधश्च । स्वात्मत्वं तु तेषां न सम्भवतीति न तत्परत्वधीरिति ध्येयम् । शुद्धात्मनि नारदेन पृष्टे अनात्मनिर्देशो न युक्त इति यदुक्तम् । तत्राह—**अनात्मेति** । **शाखाचन्द्रेति** । प्रथमतः शुद्धात्मनो दुर्बोधत्वात् पश्चात्तं बोधयितुं नामाद्यवच्छिन्नात्मरूपानात्मोपास्तिः प्रथम-

मुक्ता । यथा प्रथमतश्चन्द्रं द्रष्टुमसमर्थं बालं प्रति शाखां प्रदर्श्य पश्चात् चन्द्रः प्रदर्श्येत इत्यर्थः । **ब्रह्मत्वनिषेधाच्चेति** । सत्यज्ञेयब्रह्मस्वरूपत्वनिषेधाच्चेत्यर्थः । सगुणवाक्यं नोपास्तिसगुणत्वोभयपरमिति पूर्वेणानुषक्तेनान्वयः । **अश्रौतज्ञानस्येत्यादि** । विदितादित्यस्य श्रुत्यन्यमानेन विदितादित्यर्थः । अविदितादित्यस्य च सकलगुणवत्त्वाविषयकाप्राशस्त्यज्ञानविषयादित्यर्थः । तथा च ज्ञेयब्रह्मणः तदुभयान्यत्वोक्त्या श्रुत्यैव सकलगुणवत्त्वनैव ज्ञेयं ब्रह्मेति लभ्यते । एवं 'नेदं यदिदमुपासते' इत्यत्रापि श्रुतिभिन्नेन नोपास्यं, सकलगुणवत्त्वं विना नोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थात् श्रुत्यैव सकलगुणकमेव ब्रह्मोपास्यमिति लभ्यत इति भावः । विदिताविदितपदयोरुक्तार्थपरत्वे लक्षणादोषात् ज्ञानकर्मैव विदितपदार्थः । शक्तिलभ्यत्वात् । अविदितपदं तु न तदन्यार्थकम् । ब्रह्मणोऽपि ज्ञानकर्मान्यत्वात् । किं तु प्रमायां विदेर्लक्षणया-प्रमाविषयान्यपरम् । त्वन्मते नञोऽप्राशस्त्यलक्षकत्वे तदर्थस्य धात्वर्थज्ञाने अन्वयो न व्युत्पन्न इति तल्लक्षणा न युक्तेत्याशयेनाह—**अन्यदेवेत्यादाविति** । क्रममुक्त्यर्थत्वेन क्रममुक्तिहेतुसगुणोपासनार्थकत्वेन । ज्ञेयब्रह्मणो ध्येयत्वाबोधकत्वादिति शेषः । साधकाभावात् सगुणसत्यत्वसाधकाभावात् । सगुणत्वे सगुणसत्यत्वे । निषेधत्वात् परीक्षितनिषेधत्वात् । तेन निषेधाभासस्याप्राबल्येऽपि न क्षतिः । **पुरुषार्थेति** । परमपुरुषार्थेत्यर्थः । तदनुगुणतया निर्गुणवाक्यजन्यज्ञानानुकूलचित्तैकाग्र्यादिफलकोपासनापरतया । उपास्त्यसमभिव्याहृतगुणवाक्यं तु निषेधापेक्षितप्रतियोगिसमर्पकतया अन्यथासिद्धमिति अन्यथा नेतुं शक्यमित्यर्थः । सगुणवाक्यस्यानपेक्षणीयत्वेन तद्बाधित्वैव निर्गुणवाक्यप्रवृत्तेरपच्छेदन्यायेन परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वेन च प्रबलं निर्गुणवाक्यं नान्यथा नेतुं शक्यमिति भावः । **प्रसङ्गादिति** । तथा च निषेधवाक्येन प्रतियोगिज्ञापकतया वाक्यान्तरं नापेक्ष्यते । स्वस्यैव प्रतियोग्युपस्थापकत्वात् । निषेधाधिकरणे प्रतियोगिप्रसञ्जकतयापेक्ष्यमाणमपि ग्रहणादिवाक्यं नाग्रहणादिवाक्यस्य सर्वथा प्रामाण्याभावे हेतुः । किं तु पाक्षिकस्येति निर्गुणवाक्यस्योक्तप्राबल्यात् वस्तुनि विकल्पासम्भवाच्च न पाक्षिकोऽपि सः । किं तु तदनुगुणतया सगुणवाक्यमेव नीयत इति भावः । **प्राबल्यादिति** । अन्यपरत्वात् सगुणवाक्यं न समकक्षम् । विशेषविषयत्वमात्रेण प्राबल्ये त्वर्थवादस्यापि तत् स्यादिति भावः । **वीक्षणीयेत्यादि** । यत्किञ्चित् प्राची-

नमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती त्यस्य दीक्षणीयान्यत्र सावकाशत्वात् 'यावत्या वाचा कामयीत, तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूया'दिति वाक्यं दीक्षणीयाभिन्ने निरवकाशं यथा-कामस्वरविधायकं, तथा सगुणवाक्यबोधितसार्वज्ञ्यादिगुणान्यसत्त्वादिगुणेषु निर्गुणश्रु-तेस्सावकाशत्वात् सगुणश्रुतिः सार्वज्ञ्यादिगुणपरेति भावः । विषयत्वाच्चेति । गु-णशब्दस्य रूपादिरूढस्य सत्त्वादिषु निरूढलक्षणापत्तिः । अप्रधानत्वरूप-गुणीभूतत्वरूपेण हि सत्त्वादौ गुणपदं लाक्षणिकम् । न हि सत्त्वादिगुणयुक्ता माया । किं तु सत्त्वादित्रयरूपेत्यपि बोध्यम् । हविरार्तिनये 'यस्योभयं ह-विरार्तिमार्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपे'दिति वाक्यविचारे । ह-विर्विशेषणं हविरभिन्नं विशेषणम् । नाशरूपार्तिमात्रस्य हविर्मात्रस्य वा-सार्वदिकत्वात् निमित्तत्वासम्भवेन हविर्नाशस्य निमित्तत्वसम्भवात् हविषो नि-मित्तीभूतोद्देश्यविशेषणत्वं युक्तम् । उभयत्वं तु न विशेषणम् । तद्विनापि निमित्तपर्यवसानसम्भवात् । आर्च्छेदित्याख्यातेनैवोभयपदं सम्बध्यते । न तु हविःपदेन । विभक्त्यन्तनाम्नां परस्परानन्वयात् । तथा च हविःकर्तृकार्तिकर्म-कप्राप्तिभावनैव निमित्तत्वेनान्वेति । न तूभयहविःकरणिका भावना इत्युभयत्वाविवक्षा-यामेव पर्यवसानाच्च । उभयपदं तु दधिपयसोरेकस्यैव नाशो न निमित्तम् । किं त्वन्यतरस्येति ज्ञापनायेति न व्यर्थमिति भावः । यच्छब्द इत्यादि । किञ्चिद्धर्मप्रकारेणोद्देश्यबोधकं यत्पदं, तत्रायं न्याय इत्यर्थः । लक्षणया शुद्ध-लक्षणया । नायं प्रवर्तत इति । यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ चन्द्रपदे न शुद्धव्यक्तिरेवोपदिश्यते । यथा च शुद्धस्योद्देश्यत्वविधेयत्वे, तथाव्युत्पादि-तमखण्डार्थवादे इति शेषः । स्वतो व्यावृत्तेति । शुद्धबोधकाले विशेषणबो-धं विनापि तत्पूर्वं द्वारीभूतबोधे विशेषणभानेनार्थिकव्यावृत्तिधीविषयेत्यर्थः । छागपशुन्यायेनेति । 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूही'ति मन्त्रस्य बलादग्नी-षोमीयं पशुमालभेतेतिवाक्यस्थपशुपदं यथा छागार्थकमुक्तं, तथेत्यर्थः । अमा-नत्वेन अतात्पर्येण । अत्रापि त्रैगुण्यादिवाक्येऽपि । तुल्यत्वादिति । श्वा-दिभ्यो दध्यादिरक्षणस्येष्टसाधनत्वं मानान्तरेण प्रमाय काकपदं दध्युपघातक-सामान्ये लाक्षणिकं यथा निर्णीयते, तथा निर्गुणश्रुत्यादेर्गुणमात्रनिषेधकत्वं प्र-माय त्रैगुण्यादिपदं गुणसामान्यलक्षकं निर्णीयत इत्यर्थः । तथापि, मानान्त-

रानुग्रहेऽपि । विशेषोपसंहारे निर्गुणवाक्यस्य **गुणविशेषनिषेधकत्वस्वीकारे** । **उपसंहारापातादिति** । सर्वभूतपदं ब्राह्मणपरं स्यादिति भावः । ननु, अग्नीषोमीयपश्वादिवैधहिंसान्यहिंसारूपव्यर्थहिंसायां विध्यभावात् 'न हिंस्यादि'ति निषेधस्तत्साधारणः युज्यते । सार्वज्ञ्यादिगुणेषु तु विधिसत्त्वात्तत्साधारणत्वं निर्गुणवाक्यस्य न युक्तम् । तत्राह—**व्यर्थेति** । विध्यभावात् श्रुतितात्पर्याभावात् । विध्यभावस्य श्रुतितात्पर्याभावस्य । **निषेधसाम्येति** । न हिंस्यादि'ति वाक्यनिर्गुणवाक्यरूपनिषेधयोर्व्यर्थहिंसा सार्वज्ञ्यादिगुणसामान्यविषयकतया साम्येत्यर्थः । **धर्मान् पृथगिति** । 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम' इति कठश्रुतिः । **पार्थक्यस्यैवेति** । पृथक्त्वेन गुणा न द्रष्टव्याः । किं तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेतिश्रुत्यर्थः इति पार्थक्यस्य मोक्षहेतुप्रमाविषयत्वनिषेधेन मिथ्यात्वमिति भावः । तत्सामान्यात् तत्समानार्थकत्वसम्भवात् । अन्यत्रापि शाखान्तरीयनिर्गुणवाक्येऽपि । बाधकाभावात् पृथग्भूतधर्मा न द्रष्टव्या इति निषेधे बाधकाभावात् । **ब्रह्ममात्रेति** । भेदनिषेधे भेद्यप्रपञ्चस्यापि निषेध आर्थिकः । भेद्यप्रपञ्चस्य भेदव्याप्यत्वेन व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वादिति ब्रह्ममात्रं परिशिष्टमिति भावः । वस्तुतो 'नेह नाने'ति पूर्ववाक्येन तत्पदार्थशोधनात् 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक' इत्युत्तरवाक्येन त्वम्पदार्थशोधनात् 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः ईशान' इति मध्यमवाक्येनोक्ततत्त्वम्पदार्थयोरैक्यं दृढीकृत्य धर्मानित्यादिना जीवेशधर्मज्ञाननिन्दया शुद्धयोरैक्यज्ञानं स्तुतम् । अत एव 'यथोदकं शुद्धे शुद्ध'मित्यादिना तादृग्ज्ञानमुपसंहृतमिति धर्मसामान्यनिषेध एव तात्पर्यम् । **एकतरपरिशेषेति** । एकमात्रपरिशेषेत्यर्थः । अत्रापि धर्मानित्यादिश्रुतिबोध्याभेदे प्रतियोग्यनुयोगिनोरपि । ज्ञानानन्दव्यक्त्योः ज्ञानानन्दस्वरूपयोः । **भेदगर्भैकतरशब्दस्येति** । द्वयोरेकव्यक्तिभिन्नापरव्यक्तिवाचकस्यैकतरेतिशब्दस्येत्यर्थः । तथा च ज्ञानानन्दस्वरूपमात्रस्यात्यन्ताभेदात्तत्रैकतरेतिशब्दवृत्त्या एकतरपरिशेष इति वक्तुमशक्यमिति भावः । **पूर्वमिति** । 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवत'मित्यादिवाक्ये इति शेषः । **पश्चादिति** । 'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा

यः करोती'त्यादिवाक्य इति शेषः। तटस्थीकृत्य द्वारीकृत्य। **ब्रह्मपरत्वेन शुद्धब्रह्मपरत्वेन। तात्पर्याभावादिति**। यद्यप्युक्तवाक्योत्तरं 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामि'त्युक्तं, तथापि तत्र तत्पदेनेश्वरमुक्त्वा 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामय य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यनेन तत्र तत्पदं त्वयापि विशेष्यमात्रपरं वाच्यम्। अन्यथा श्वेताश्वतर एव तृतीयाध्याये 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्ण'मिति द्वितीयाध्यायेऽपि 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी'त्यादिना शुद्धज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमित्यस्योक्तिविरोधात्। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये-त्यस्य मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुमि'त्यस्य च तमात्मस्थमित्याद्युक्तवाक्योत्तरवाक्यस्य विरोधापत्तेरिति भावः। **सम्भवादिति**। ब्रह्मान्यस्य तु बाधितत्वेन तत्र न प्रामाण्यसम्भव इति भाव। अन्यविषयकत्वात् सगुणविषयकत्वात्। **सिद्धान्तसिद्धीति**। तत्तद्वाक्यस्य तत्तद्गुणविशिष्टोपासनापरत्वसिद्धीत्यर्थः। बाधस्य सगुणवाक्यबाधस्य। बाधात् बाधितत्वात्। अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशेषसामान्याभावस्वरूपविशेषणाप्रसिद्धिः। विशेषत्वं मेयत्वम्। मात्रवृत्तित्वात् सामान्यवृत्तित्वात्। ब्रह्मणि विशेषस्य सन्दिग्धत्वात् दृश्यमात्रे तद्व्यापकत्वस्यानुभूतित्वाभावे निश्चयसम्भवाद्विशेषव्यापकाभावप्रतियोग्यनुभूतित्ववत्यनुभूतिरिति परामर्शात् निर्विशेषत्वानुमितिसम्भवेन तत्पूर्वं विशेषसामान्याभावाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति बोध्यम्। **स्वव्याघात इति**। निर्विशेषत्वानुमितेर्विशेषसामान्याभावविषयकत्वे विशेषसामान्याभावरूपविशेषाभावोऽपि तद्विषय इति तत्प्रामाण्यव्याघात इत्यर्थः। अबाधितविषयकत्वरूपं प्रामाण्यं विशेषसामान्याभावस्वरूपमात्रांशे अस्त्येव। विशेषसामान्याभावत्वविशिष्टांशे तु न मयापि तदङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह—**निर्विशेषत्वस्येति**। तेन रूपेण निर्विशेषत्वेन। **भिन्नत्व इत्यादि**। भिन्नयोर्धर्मधर्मिभावे घटपटयोरपि स स्यादित्यतिप्रसङ्गः। न च प्रतीत्यभावादेव तयोस्स नेति वाच्यम्। कदाचित्तयोरपि तस्य प्रतीतेः। न च भिन्नयोरपि समवायादिसम्बन्धो धर्मधर्मिभावनियामक इति वाच्यम्। भिन्नत्वेन निश्चितघटपटादियुग्मसामान्ये धर्मधर्मित्वादर्शनात् भिन्नत्वेन सन्दिग्धगुणगुण्यादावभेदसम्बन्धस्यैव कल्पनात्। अथ भेदं विना सम्बन्ध एवानुपपन्नः। न हि स्वस्मिन् स्वयं सम्बध्यत

इति चेदेवमप्यभेदस्य सम्बन्धत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानो भेदो न स्वापेक्षया तमाभासीकरोति । किं तु स्वयमेव तदपेक्षया आभासीभवतीति धर्मधर्मिणोरभेदो व्यावहारिकः । भेदस्तु प्रातीतिकः । न चैवमभेदस्तात्त्विक एवास्तु । भेदस्तु व्यावहारिक इति वाच्यम् । कल्पितभेदस्य तात्त्विकसम्बन्धोपपादकत्वे हि तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिमतीत्यपि प्रमा स्यात् । तस्मात् भेदाभेदाभ्यां धर्मधर्मिभावो न निर्वाच्यः । एवं धर्मस्य धर्म्यसम्बन्धत्वे सर्वं सर्वस्य धर्मः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । सम्बन्धत्वे सम्बन्धादेः सम्बन्धो वाच्यः । अन्यथा सर्वस्य सम्बन्धतापत्तेः । तथा च सम्बन्धपरम्पराकल्पने अनवस्था । स्वरूपस्यैव सम्बन्धसम्बन्धत्वे धर्मान्यसम्बन्ध एव न कल्प्यस्स्यात् । धर्मस्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धतासम्भवादिति भावः । **न च सम्बन्धेत्यादि** । यथानवस्थाभयात् मिथ्यात्वान्तरं त्वया न मिथ्यात्वेऽङ्गीक्रियते, तथा मयापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरं नाङ्गीक्रियते । तव तेनैव तत्र मिथ्यात्वस्येव ममापि तेनैव तस्य सम्बन्धस्य व्यवहार इति भावः । परिहरति—**अभेदवाद** इति । ब्रह्मतद्धर्मयोर्भेदास्वीकारवतस्तव मते इत्यर्थः । **अतिरिक्तस्येति** । सम्बन्धस्येति शेषः । सम्बन्धस्य भेदनिष्ठत्वादित्यादिः । भेदकल्पनया धर्मधर्मिभावव्यवहारप्रयोजककल्पनया । तथा चानन्दादीनां ब्रह्माभेदेऽपि धर्मधर्मिभावव्यवहाराय त्वयाप्यतिरेकनामा कश्चनार्थः स्वीक्रियते । एवं च कल्पितत्वेनास्मत्स्वीकृतभेदस्यैव नामान्तरं कृतम् । न हि भेदनिर्वाह्यो धर्मधर्मिभावो भेदान्येन निर्वहति । न च अभिन्नयोस्तात्त्विको भेदो निर्वहतीति धर्मधर्मिणोः कल्पितभेदः उभयसम्मत इति भावः । विशेषरूपत्वे ब्रह्मातिरिक्तत्वे । अभावानतिरेके अभावस्याधिकरणत्वस्वरूपानतिरेके । **स्वरूपेति** । ब्रह्मस्वरूपेत्यर्थः । **एकरूपेणेति** । निर्विशेषादिवाक्ये विशेषत्वरूपेण विशेषाभावसाधारणविशेषसामान्यनिषेधबोधकत्वात् विशेषाभावरूपविशेषतात्पर्यासम्भवात् तदुपलक्षिताखण्डब्रह्मण्येव तात्पर्यम् । मूकोऽहमित्यत्र तु यद्यपि मूकशब्देन वक्तृत्वशून्य बोध्यते । तादृशशब्दोच्चारणेन चार्थादवक्तृत्वाभावो बोध्यते, तथापि वक्तृत्वतदभावसाधारणरूपेण तदुभयनिषेधो न ताभ्यां बोध्यते । अतो वक्तृत्वाभावोपलक्षितस्वरूपे तात्पर्यकल्पकाभावात् व्याघात एवेति भावः । तत्सत्त्वेन विशेषसत्त्वेन । व्यावृत्तेः ब्रह्मस्वरूपत्वे तत्समानसत्ताकत्वाभावादाह—**व्यावृत्तिबाधेति** । इदम् इत्थं इदमानन्दादिविशेषवत् । ननु, आनन्दादिविशेषवत्त्वेन

ज्ञानं न जिज्ञासायाः प्रयोजनम्। किं तु आनन्दादिविशेषद्वारा अनानन्दादिव्यावृत्तज्ञानम्। तत्राह—**न चेन्न प्रतियोगितेति**। आनन्दादिधर्मो न चेत् तर्हि प्रतियोगिता प्रतिद्वन्द्विता। अनानन्दादिव्यावृत्ततापि ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः। **आरोपितेति**। तथा चारोपितव्यावृत्त्यादिधर्मद्वाराखण्डब्रह्मधीरेव जिज्ञासायाः फलम्। न तूक्तधर्मप्रकारिका। येन तादृशधीविषयत्वेन धर्मः सत्य उच्येतेति भावः। **उत्तरकाल इति**। जीवन्मुक्तस्याविद्यालेशसत्त्वादिति शेषः। **आरोपेति**। भ्रमोत्पत्तीत्यर्थः। अध्यासस्य अविद्याद्यनाद्यध्यासस्य। तथा च रूप्यादेरिवाहङ्कारादेरप्यध्यासस्योत्पत्तौ अध्यस्तसामान्यधर्मदर्शनमेव हेतुरिति न सत्यधर्मापेक्षेति भावः। **आरोप्याविलक्षणेति**। आरोप्यपूर्ववृत्तित्वादिमदित्यर्थः। तथा चारोप्यभिन्नसत्ताकत्वं धर्मस्यानपेक्षितम्। किं तु आरोप्यहेतुप्रत्यक्षादिधीविषयत्वेनारोपपूर्ववृत्तित्वादिकमिति भावः। निर्धर्मितावच्छेदकस्यारोपस्य सम्भवादधिष्ठानगतधर्मज्ञानमपि नापेक्ष्यत इत्यपि बोध्यम्। तर्कैरित्यादि ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मनैर्गुण्यसाधनम् ॥

विप्रतिपन्ने शब्दनित्यत्वादौ। अतिप्रसङ्गः स्फूर्त्यर्थं मानानभिधानप्रसङ्गः। **अभावव्यावृत्तीति**। परप्रकाश्यत्वात्यन्ताभावपरप्रकाश्यभेदेत्यर्थः। तथा च शब्दनित्यत्वादौ तादृशात्यन्ताभावभेदबोधकप्रमाणाभावेन स्फूर्त्यर्थं मानाभिधानेऽपि ब्रह्मण्युक्तमानसत्त्वेन स्फूर्त्यर्थं मानानपेक्षेति भावः। **असन्दिग्धेति**। मानान्तरेणानिश्चितेत्यर्थः। **न हि सम्बन्धमित्यादि**। सौषुप्तीयस्य वाक्यार्थबोधस्य पूर्वं पदतदर्थसम्बन्धज्ञानं न प्रामाणिकम्। न च कारणत्वेन क्लृप्तं तद्विना वाक्यार्थबोधासम्भवात्तदन्यथानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम्। सोऽयं चैत्र इत्यादिवाक्यं लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा एकस्य वाक्यार्थस्य बोधे कालभेदेन जनकम्। तत्र च स्वघटकपदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन नोक्तवाक्यत्वरूपाकांक्षाज्ञानं हेतुः। तादृशवृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणासाधारणस्यान्यतरत्वादिरूपस्य वाच्यतया विनिगमकाभावेन गुरुतरनानासम्बन्धरूपावच्छेदकभेदभिन्नहेतुतापत्तेः। किं तु स्वघटकपदशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थितिविशिष्टे तादृशवाक्यार्थबोधे तादृशोपस्थितिसम्बन्धेन स्वघटकपदलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टतादृशवाक्यार्थबोधे तादृशोपस्थितिसम्बन्धेनोक्ताकांक्षाज्ञानत्वेन हेतुता। तथा च सुषुप्तपुरुषीयतादृशवाक्यार्थबोधस्योक्तो-

पस्थितिविशिष्टत्वसन्देहात्तद्धेतुतया नोक्तोपस्थितिः कल्पयितुं शक्या। किं तु तादृश-बोधनियतपूर्ववृत्तितया क्लृप्ततत्तत्कालीनज्ञानविशेषादावेव वैजात्यविशेषं कल्पयित्वा विजातीयज्ञानादिविशिष्टबोधे तादृशज्ञानादिसम्बन्धेनोक्ताकांक्षाज्ञानहेतुत्वान्तरं कल्प्यते। अनन्तवृत्तिज्ञानाकल्पनेन लाघवानुग्रहादिति भावः। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तु स्वघटकपदजन्यवृत्तिज्ञानस्य शुद्धब्रह्मण्यनङ्गीकारपक्षे पापविशेषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे ज्ञानविशेषादिविशिष्टे अनवधारणरूपे स्वार्थबोधे ज्ञानविशेषादिसम्बन्धेन हेतुत्वेऽप्युक्तप्रतिबन्धकनाशकाले तद्विशिष्टे स्वार्थबोधे तत्सम्बन्धेन हेतुत्वान्तरं कल्प्यते। तादृशज्ञानविशेषादेरप्यकल्प्यतया लाघवानुग्रहादित्याशयेनाह—**लक्षणापक्षेऽपीत्यादि**। ग्रहेण निश्चयेन। **तथा चेति**। पापविशेषनाशस्यावश्यापेक्षणीयत्वे च सम्बन्धः वृत्तिज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च। आत्मसाक्षात्कारः साक्षात्कारस्वभावः। आत्मशाब्दधीसामान्यतात्पर्यनिश्चयो वाक्यार्थसंशयहेतुतात्पर्यसंशयरूपदोषोत्सारकतया निश्चयात्मके वाक्यार्थबोधे प्रयोजकः। न त्वनवधारणरूपवाक्यार्थबोध इति भावः। न च प्रतिबन्धकाभावादेराकांक्षाज्ञानाजन्यत्वात्तद्व्यापारत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यापारत्वाभावेऽपि तत्समानाधिकरणत्वेन सम्बन्धत्वसम्भवात्। न चैवं प्रतिबन्धकाभावस्यैव स्वविशिष्टे वाक्यार्थबोधे हेतुत्वसम्भवाद्वाक्यमपि हेतुर्न स्यादिति वाच्यम्। वाक्यज्ञानं विनोक्तबोधानुपपत्तेः औपनिषदत्वसमाख्यानुरोधात् श्रुतिजन्यत्वं विना ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादिबाधकत्वानुपपत्तेश्च। **गौरवमिति**। सप्रकारकनिष्प्रकारकयोस्संशयनिवर्तकत्वे गौरवमित्यर्थः। **प्रमाणवत इति**। उक्तरीत्या श्रुतेर्निर्गुणबोधकत्वस्य अविद्यानिवर्तकत्वस्य च सिद्धतया आविद्यकसंशयादिनिवर्तकत्वं प्रामाणिकमिति भावः। शक्तिविशेषेण सप्रकारकसाधारणेन। निष्प्रकारकस्यापि संशयनिवर्तकत्वस्य परीत्यापि सम्भवात् न गौरवमित्यादिकं तु पूर्वोक्तम्। तर्कैरित्यादि॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां निर्गुणे सप्रमाणता ॥

कृष्णपिङ्गलमिति। 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः' इति। तैत्तिरीयारण्यकस्थोक्तश्रुतिशेषः। **अविद्याविलक्षणेति**। जडविलक्षणेत्यर्थः। **उपास्यपरतयेति**। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' मित्यादिज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकेषु स्वप्रकाशपर-

त्वेऽपि सगुणोपासनावाक्येषु आदित्यवर्णत्वेनोपासनापरतयेत्यर्थः । **वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानेति** । वर्तमानापरोक्षज्ञानेत्यर्थः । **अनारोप्यत्वमिति** । हिरण्मयशरीरविशिष्टस्य दृश्यत्वोक्त्या हिरण्मयशरीरस्यापि दृश्यत्वलाभादविद्यमानस्येन्द्रियसन्निकर्षसाक्षिसम्बन्धाद्यभावेनादृश्यत्वाददृश्यशरीरमनारोप्यम् । तथा च हिरण्मयशरीरमेवादित्यवर्णमुक्तश्रुतावुपास्यत्वेनोच्यत इत्यादित्यवर्णशरीरस्याप्यनारोप्यत्वमिति भावः । यत्तु, दर्शने इव तत्कर्मण्यपि तद्द्वारा वर्तमानत्वान्वय इति हिरण्मयशरीरस्यानारोप्यत्वलाभः । तथा चादित्यवर्णवाक्योक्तमादित्यवर्णत्वं वर्तमानं हिरण्मयत्वादितुल्यत्वादिति, तन्न शोभते । दर्शनद्वारा वर्तमानत्वान्वयो हि वर्तमानत्वान्वितदर्शनकर्मत्वान्वयः । तथा च कथमनारोप्यत्वसिद्धिः,कथं वा हिरण्मयत्वादितुल्यत्वेनादित्यवर्णत्वादेर्वर्तमानत्वसिद्धिः । यथाकथञ्चित्तुल्यत्वस्य व्यभिचारित्वात् वर्तमानत्वेन श्रुतिजन्यबोधविषयत्वरूपस्य तुल्यत्वस्यासिद्धत्वात् । प्रतीकोपासने नामादौ ब्रह्माद्युपासने । सगुणोपासने अहङ्ग्रहेण सगुणोपासने । **स्यादद्धेति** । 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति श्रुत्या यस्योपास्यमद्धा साक्षात्कृतं भवति 'उपासनफलं मया प्राप्तव्यं न वे'ति विचिकित्सा नास्ति च, तस्योपास्यप्राप्तिद्वारकमुक्तिरूपफलप्राप्तिरिति बोधनेनाहङ्ग्रहोपासनायामुपास्यब्रह्मसाक्षात्कारनियम । अत एव 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वा'दित्यधिकरणे उपास्यसाक्षात्कारद्वारकक्रममुक्तिरूपफलाविशेषात् सर्वासामहङ्ग्रहोपासनानां विकल्प उक्तः । **तस्यैवेति** । तथा च तत्तद्गुणविशिष्टस्य ब्रह्मण इन्द्रियसाक्ष्ययोग्यत्वेऽपि तस्यैवाविद्यमानहिरण्मयशरीरविशिष्टत्वादित्यवर्णत्वाद्याविर्भावेनातिशयेन साक्षात्कारसम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु उपासनाया ज्ञानत्वाभावेऽपि इच्छादिविषयत्वेनेव तद्विषयत्वेनारोप्यस्याविद्यमानस्यापि साक्षिभास्यत्वादित्यवर्णत्वहिरण्मयत्वादेरारोप्यस्य वर्तमानदर्शनविषयत्वबोधकश्रुतिरुपपन्ना नानारोप्यसाधिका । न चोपासनाविषयत्वेन दृश्यत्वोपपादनेऽपि स्वरूपेणाविद्यमानस्य दृश्यत्वं नोपपादितमिति वाच्यम् ।स्वरूपेण दृश्यत्वस्य दृश्यत इत्यनेन बोधनादिति बोध्यम् । एतेन हिरण्मयवाक्ये 'य एवं वेदे'ति क्रियापदश्रवणात् एकवाक्योपात्तवर्तमानार्थकाख्यातानामेककालीननानाक्रियाबोधकत्वाद्यदा यदोपासना, तदा तदा दर्शनस्य लाभादुपासनासाध्यदर्शनमादाय दृश्यत इति श्रुतिः नोपपादयितुं शक्यत इति कुचोद्यमपास्तम् । **एककालीन-**

नानाक्रियाबोधकत्वेऽपि क्रियाणां मिथो व्याप्यव्यापकभावाबोधकत्वम् । न हि पच-ति पठतीत्युक्ते यदा पाठस्तदा पाक इति बोध्यते । तथा चोपास्ये साक्षात्कृतेऽपि 'आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्ट'मिति न्यायेनोपासनासत्त्वादुपासनाकाले कदाचिद्दर्शनस-त्त्वेनोक्तश्रुत्युपपत्तेराचार्योक्तसिद्धान्तस्याप्यदोषत्वाच्च । यत्तु 'एतमितः प्रेत्याभिस-म्भवितास्मी' त्यादिश्रुत्योपास्यरूपप्राप्तेरुपासनाफलत्वेनोक्तत्वादुपास्यशरीरमावश्य-कमिति तन्न । तावताप्यनारोपितशरीरस्य ब्रह्मण्यसिद्धेः । आरोपितशरीरं तु ब्रह्मणि वक्ष्यत एव । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे'इत्यादिस्मृत्याद्यनुसारेणोक्तश्रुतेरा-रोपितसगुणप्राप्तिपरत्वावश्यकत्वात् । **असम्भवादिति** । सर्वदेशवृत्तिपाणि-पादादिवैशिष्ट्यमसम्भावितम् । पाणेस्सर्वदेशवृत्तित्वे पादादेस्तदनुपपत्तेः । मूर्तयो-स्समानदेशताविरोधात् । **अन्यथेत्यादि** । यदि ईशशरीरं सर्वदेशवृत्तिपाण्यादियु-क्तं, तर्हि वैकुण्ठादिदेशविशेषावच्छेदेनेशशरीरप्राप्तिर्मुक्तिश्शरीरिण ईशस्यान्तर्या-मिरूपेण सर्वकार्येषु प्रवेश इत्यादित्वदुक्तिरयुक्तेत्यर्थः । न च सर्वदेशव्यापक-शरीरं 'पश्य मे पार्थ रूपाणीत्या'दिशास्त्रसिद्धम् । वैकुण्ठस्थशरीरान्तरप्राप्तिर-पि 'एतमितः प्रेत्येत्या'दिशास्त्रसिद्धेति वाच्यम् । सर्वतः पाणिपादादियुक्तो-पासकस्यापि त्वन्मते वैकुण्ठप्राप्त्या 'पश्य म' इत्यादेरारोपितशरीरबोधकत्वेऽपि तत्सत्यत्वाबोधकत्वात् । मुक्तप्राप्यशरीरस्यैव त्वन्मते सत्यत्वौचित्यात् । एवमेव आरोपितशरीरमादाय । **सिद्धसाधनमिति** । न च सृष्टिपूर्वकालावच्छिन्ने-शत्वेन पक्षत्वात् तत्कालावच्छेदेन सविग्रहत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात् न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तथाप्यनादिमिथ्याशरीरमादायार्थान्तरसम्भवात् सिद्धसाधनपदस्योद्दे-श्यासिद्धिपरत्वात् विग्रहं विनापि स्रष्टृत्वादिसम्भवेनाप्रयोजकत्वमपि बोध्यम् । **करणस्थानीयस्येति** । ईश्वरस्य चक्षुरादिकरणाभावेऽपि तत्कार्यकारित्वेन तत्स्था-नीयमविद्यापरिणामरूपमीक्षणादि स्वीक्रियते । 'पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण'इत्या-दिश्रुत्या हि तथोक्तमित्यस्यार्थस्योक्तसूत्रे स्वीकारादित्यर्थः । कार्याभिव्यक्तत्वस्य मनआदिकार्येषु जीवादिविशिष्टरूपेण स्फुरणस्य । अतः व्यापकत्वात् । सविग्रह-त्वं मोक्षहेतुप्रमाविषयत्वेन विग्रहस्य तात्त्विकत्वात्तादृशविग्रहवत्त्वम् । अन्यथासि-द्धेः आरोपितशरीरबोधकत्वेनोपपत्तेः । जनकत्वपक्षे उक्तश्रुतेर्जनकत्वबोधकत्वस्वी-कारपक्षे । मोचकत्वात् उक्तश्रुत्या मोचकत्वबोधनात् । आद्ये स्वकर्मार्जितत्वे ।

द्वितीये परकर्मार्जितत्वे। **अपसिद्धान्त इति**। त्वया विग्रहस्य ब्रह्मभेदा-स्वीकारादिति शेषः। **नेति नेतीति**। ब्रह्मभिन्नस्य सत्यत्वरूपामायिकत्वे इत्या-दिः। ब्रह्माभिन्नममायिकं शरीरमिति पक्षं दूषयति—**चार्वाकेति**। जीवतदेह-योरप्यभेदापत्त्या देहात्मत्ववादे पर्यवसानादित्यादि। देहे ब्रह्माभेदे इदं दूषणम्। ब्रह्मणो देहाभेदस्तु ममेष्ट इति बोध्यम्। प्रमाणाभावः अभौतिकत्वादौ प्रमा-णाभावः। **नाभित्वादिपरिकल्पनयेति**। नाभ्यादितादात्म्यारोपेणेत्यर्थः। तथा च नाभिरित्याद्यर्थे नाभ्या इत्यादिकमिति भावः। ब्रह्मपरतया ब्रह्मणि तमःप-रत्वपरतया। इति **श्रुत्यनुसारेणेति**। 'एको हवै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ न इमे द्यावापृथिवी'त्यादिमहोपनिषदपि भूतभौतिकस-कलकार्यस्रष्टृत्वादिकं नारायणशब्दितस्य मायावच्छिन्नचैतन्यस्यैव प्रतिपादयति। 'सदेवे'त्यादिश्रुत्युक्तसद्रूपस्यैव नारायणशब्देनोक्तिसम्भवात् नारं जीवसमूहः अयनं निगम्यं यस्येति व्युत्पत्तेः। न च शरीरविशिष्टे नारायणशब्दरूढ्या सदेवेत्यादिश्रुतिरेव शरीरविशिष्टपरेति वाच्यम्। 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिविरो-धात्। मायादेस्तु मिथ्यात्वेन तदविरोधात्। 'मायां तु प्रकृतिं ज्ञाज्ञौ द्वावजावी-शानीशा'विति श्रुत्यादिमानेन मायादेरनादेस्सिद्धत्वेऽप्यनादिशरीरे मानाभावाच्च। **अखण्डेति**। जीवास्तु मायाप्रदेशरूपाविद्योपहिताः। मायाविद्ययोरभेदपक्षे तु मायावित्वमेव व्यावर्तकं बोध्यम्। इदं सदेवाग्रे आसीदित्यनेन प्रपञ्चस्य संस्कारभावापन्नस्य सदात्मकतया स्थित्युक्त्या संस्कारस्य च परिणामिकारण-मायानियतत्वात् मायावच्छिन्नत्वं चैतन्यस्यार्थाल्लभ्यत इति बोध्यम्। यत्तु, प्रलये शरीरं विना चेतनसामान्यसत्त्वान्नारायणस्यैव सत्त्वकथनमयुक्तमिति, तत् मौढ्या-त्। नारायणस्येक्षणादिपूर्वकजगत्स्रष्टृत्वादेर्वाच्यत्वेन तदर्थं तस्यैव प्रलये सत्त्वो-क्तेः। ननु, 'स एकाकी न रेमे तस्य ध्यानान्तस्थस्य तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दशाजा-यन्त एका कन्ये'त्यादिना भूतेन्द्रियसृष्टिमुक्त्वा तस्य ललाटात् त्र्यक्षश्शूलपाणिर-जायतेत्युक्तेः शरीरी नारायणो जगत्कारणमिति चेन्न। एकमेवाद्वितीयमित्या-द्यनुरोधेन ललाटपदस्य मायापरत्वात्तदानीमुत्पन्ननारायणशरीरललाटपरत्वाद्वा। उपपत्तेः कल्पमात्रस्थायित्वरूपाकाशादिनित्यत्वाद्यपेक्षयोत्कृष्टानित्यत्वादिबोधकत्वो-पपत्तेः। संस्कारात्मना सर्वविकारसंस्कारविशिष्टात्मना। **स्वकृते सर्वं संस्काररूपेण**

विकृतं मायारूपोदरस्थीकृत्येति **प्रकृतार्थ** इति भावः । **मुख्यार्थेति** । उदरपदमुख्यार्थेत्यर्थः । **तदनुप्रवेशेति** । उदरप्रवेशेत्यर्थः । **प्रलयासिद्धेरिति** । संस्कारात्मना कार्यस्य कारणेऽवस्थानस्यैव प्रलयत्वात् संस्कारत्वापन्नस्य जगत उदरेऽवस्थानं न प्रलयः । उदरस्याकारणत्वात् । अत उदरपदं विनाश्यमानाधारत्वगुणयोगेन मायायां गौणमिति त्वयापि वाच्यम् । मायायास्तु कारणत्वं श्रुत्यादिसिद्धमिति भावः । **प्रलयपर्यन्तस्थायीति** । प्रलयस्थायीत्यर्थः । तेन श्रीकृष्णादिदेहस्य योगधारणया दग्ध्वेत्यादिना प्रलयपर्यन्तत्वाभावलाभेऽपि न क्षतिः । शाश्वता इत्यनेन तु उपासनातिशयेन तत्तज्जातीयदेहास्सर्वदा द्रष्टुं शक्याः पूर्वोत्पन्नश्रीकृष्णादिदेहस्य नष्टत्वेऽपि भक्तवात्सल्येन भगवता तज्जातीयदेहान्तरं जनयित्वा प्रदर्श्यत इति ज्ञापितम् । परमानन्दसन्दोहा इत्यस्य विवेचनं–**दुःखभोगानायतनेति** । ज्ञानमात्रा इत्यस्य विवेचनं **ज्ञानमात्रप्रधानेति** । आवरणशून्येत्यर्थः । रघुनाथादिदेहेऽपि आवरणकार्यं रोदनादि ब्राह्मणशापावैयर्थ्यसूचनायेति भावः । **अहिकुण्डलेत्यादि** । वलयाकाराहिकुण्डलाभेदेऽपि यथाहिकुण्डलयोर्विशेषस्य भेदस्थानीयस्य सत्त्वेनाहिः कुण्डलीति व्यवहारः' तथा ब्रह्मतच्छरीरयोरपि 'विशेषस्वीकारेण ब्रह्म शरीरी'ति व्यवहार इति भावः । संयोगविशेषस्य तद्विशिष्टस्य वा केवलाहित्वविशिष्टात् भेद एव सम्भवति । अत एव भट्टादिमते गुणगुण्याद्योर्भेदाभेदस्वीकारो घटत्वनीलत्वादिरूपभेदेन तदुपहितयोर्भेदसम्भवात् प्रतीयमानत्वेनाभेदस्यापि सम्भवात् । तथा च भेदस्यैव विशेष इति नामभेद मात्रम् । अस्तु वा भेदान्यो विशेषः, तथापि ब्रह्मतच्छरीरयोर्न तत्सम्भवः । स हि भिन्नधर्मोपहितयोरेव वाच्यः । अन्यथा तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिमतीत्यादिप्रत्ययस्यापि विशेषविषयकत्वेन प्रमात्वापातात् । न च ब्रह्मत्वाद्यन्यत् शरीरत्वादिकं ब्रह्माभिन्नवृत्ति । मानाभावात् । चेष्टावदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वमिति हि वृद्धाः । ब्रह्मणि तत्स्वीकारे च 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिश्रुतिविरोधश्च । न च प्राकृतांशक्रिययोः उक्तश्रुत्या निषेध इति वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावात् । शरीरित्वबोधकमानगतेरुक्तत्वात् सावयवत्वेन विनाशित्वाद्यापत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याशयेन विशेषे। स्फुटं दूषणं मत्वा श्रुतिमुपपादयति—**आत्मन इत्यादि** । तथा च यदात्मकः यत्स्वरूपेणात्यन्ताभिन्नस्वरूपः । भगवान् ईश्वरः । तदात्मिका तत्स्वरूपेणात्यन्ताभिन्ना ।

व्यक्तिः अभिव्यक्तिरपरोक्षचिद्रूप आत्मा । ज्ञानात्मकः ज्ञानस्वरूपात्यन्ताभिन्न ।ऐश्वर्यात्मकः नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपात्यन्ताभिन्नः। तथा च चिदात्माप्युक्तस्वरूपाभिन्न इति जीवब्रह्मस्वरूपयोरभेदे श्रुतितात्पर्यमिति भावः । शक्त्यप्रतिपादकत्वात् तात्त्विकशक्त्यप्रतिपादकत्वात् । तथा च तद्दृष्टान्तेन तात्त्विकशरीरसाधनप्रत्याशा नेति भावः । **लीलाविग्रहेति** । तथा च प्रणखपर्यन्तं सर्वो देहो दुःखानवच्छेदक इत्येव श्रुत्यर्थः । अन्यथा प्रणखादिमयदेहस्यानन्दरूपत्वानुपपत्तेः । विचित्रशक्तित्वं तु कार्यस्य सम्भावितत्वे नियामकम्। न त्वीशस्वरूपाभिन्नदेहस्य। तस्य नित्यत्वेन शक्त्यविषयत्वादिति भावः । ननु, नित्यत्वादिक ब्रह्मस्वरूपं त्वयापि वाच्यम् । अन्यथा ब्रह्मणो नित्यान्यस्वभावत्वापत्तेः । तथा च विग्रहस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वसम्भवेन नित्यत्वसत्यत्वादिसम्भव इति कथं तत्खण्डितमित्यत आह—**नित्यत्वेति**।**परिभाषेति**। सोपादानकद्रव्यस्य चेष्टावदन्त्यावयवित्वेन शरीरपदशक्यत्वात्तस्य च ब्रह्मण्यसम्भवात्तत्र शरीरनाममात्रं त्वया कृतं नास्मदनिष्टमिति भावः । **निर्विशेषेति**। निर्विशेषप्रकरणस्थोक्तश्रुत्येत्यादि । **अरूपत्वेनेत्यादि**। अनुपलम्भसमर्थनस्य इन्द्रादेरिवेशस्यान्तर्धानशक्त्या श्रीकृष्णादिदेहस्य सदा विद्यमानत्वेऽपि सर्वपुरुषान्प्रति कादाचित्कमनुपलम्भनमिति समर्थनस्य । अप्रसक्तसमर्थनत्वात् चाक्षुषाप्रसक्तावपि चाक्षुषाभावसमर्थनत्वात् । अयमन्ये च हेतवो विशेषत्वाद्विग्रहवत्त्वोपपत्तिरिति न च वाच्यमितिपूर्वोक्ते बोध्याः । अप्रसक्तसमर्थने हेतुमाह—**अरूपत्वेन चाक्षुषत्वाप्रसक्त्येति** । नीलत्वपीतत्वरक्तत्वतद्व्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेनोपादानत्वान्नीलादिरूपसामान्यस्य पृथिवीजन्यत्वेन ब्रह्मविग्रहे नित्यरूपं न सम्भवति। जन्यं तत् विग्रहकारणगतरूपात्, पाकाद्वा ; नाद्यः । त्वन्मते विग्रहस्य नित्यत्वात् । नान्त्यः । पाकपूर्वं रूपान्तरस्य वाच्यत्वेन श्रीकृष्णादिविग्रहस्य नानारूपतापत्तेः । न हि स कदाचित् नवनीरदश्यामः कदाचिदिन्द्रनीलादिश्यामः । तथा सति ध्यानस्याव्यवस्थितत्वापत्तेः । न च नवनीरदश्यामत्वादिकत्वमेवोपास्यम् । नवीननीरदश्याममित्यादिगौतमीयमन्त्रादौ तथोक्तत्वात् । तथा च श्रीकृष्णादिविग्रहे एकैकजातीयरूपमेवोपास्यमिति प्रतिविग्रहं पाकजनानारूपस्वीकारेऽपि नोपासनस्याव्यवस्थेति वाच्यम् । एवमपि पूर्वरूपनाशकरूपान्तरोत्पादकस्तेजस्संयोगविशेषरूपः पाको ब्रह्मणि जायत इत्यत्र नियामकाभावात् सर्गादौ

जायत इति वाच्यम् । तथा च रूपरसगन्धस्पर्शानां चतुर्णामुत्पत्तिनाशकल्पनागौरवात् अनादिरूपादिविशिष्टं पूर्वदेहं विनाश्य तादृशमुत्तरं देहं पाको जनयतीत्येवोच्यताम् । अत एव 'रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादि'ति सूत्रस्य पृथिव्यादिभूतसामान्यानित्यताप्रतिपादकस्य त्रसरेणुगतानां रूपादीनां पाकजत्वादिकल्पनापेक्षयाऽनादिरूपादिविशिष्टस्य त्रसरेणोरेव पाकजत्वादिकल्पनं युक्तमित्यादितर्कपरता सूत्रमुक्तावल्यामस्माभिर्व्याख्याता । अत एव चैकैका एव नीलारुणादिव्यक्तय इति मीमांसकाः । एवं च कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ । रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीक्षित' इत्यादिश्रुतयः । 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवामि । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे । तदात्मानं सृजाम्यहम् । जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽद्य सहस्रशः । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन'इत्यादिस्मृतयश्च न बाध्यन्ते । न च नित्यसुखादिसत्त्वेन जन्यसुखत्वादिना धर्मादिजन्यत्वमिव नित्यनीलादिरूपविशिष्टविग्रहानुरोधेन जन्यनीलत्वादिनैव पृथिव्यादिजन्यत्वमिति वाच्यम् । गौरवात् । सुखत्वादिजातिस्तु न नित्यवृत्तिरिति तयैव धर्मादिजन्यत्वादिति भावः । अन्यथा पाणिपादचक्षुश्श्रोत्रादिसामान्यस्योक्तश्रुत्या निषेधे । **शृणोतिपश्यतीति** । पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतीत्यर्थः । **सङ्कोचवदिति** । वस्तुतस्सङ्कोचो नास्त्येव । सुखत्वविशिष्टस्यैव निषेधात् सुखस्वरूपस्य ब्रह्मणस्सुखशून्यत्वाविरोधाच्च श्रवणदर्शनयोः श्रृणोतिदृशिधात्वर्थयोः । **साक्षित्वेति** । तथा च श्रृणोत्यादिकं श्रावणत्वादिजातिविशिष्टे शक्तमपि शब्दादिविषयकत्वरूपशक्यगुणयोगेनेशसाक्षिणि गौणमिति भावः । वस्तुतश्चक्षुरादेरिव मायोपाधेरप्युक्तश्रुतिबलाच्चाक्षुषादिहेतुत्वं कल्प्यते । न तु चक्षुरादीन्द्रियम् । अचक्षुरित्यादिना धर्मिग्राहकमानेनैव भगवच्चाक्षुषादेश्चक्षुराद्यजन्यत्वलाभात् । प्रतिसर्गमनन्तचक्षुरादिव्यक्तीनां भगवति कल्पने गौरवात् । जीवचक्षुस्सन्निकर्षेणैव वा भगवच्चाक्षुषम् । तत्पुरुषीयचाक्षुषगतवैजात्यविशेषविशिष्टेषु सन्निकर्षाणां वैजात्यविशेषैर्हेतुत्वानामावश्यकत्वात् ईशचाक्षुषजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यापि जीवचक्षुरादिसन्निकर्षे स्वीकारसम्भवात् जीवचाक्षुषजनकतावच्छेदकवैजात्यस्येश्वरनिष्ठचाक्षुष-

हेतुत्वेन कल्प्यमाने पिशाचादिनिष्ठे जीवचक्षुस्सन्निकर्षे सत्त्वे मानाभावेन ततो जीवचाक्षुषापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । **गत्युक्तेरिति** । अप्राकृतपदसमभिव्याहारात् अरूपपदं प्राकृतरूपनिषेधकमिति भावः । अरूपमित्यनेन 'अशब्दमस्पर्शमरूप' मित्यादिश्रुत्या । **उपास्यपरत्वेनेति** । प्राकृतपदस्य भौतिकपरतया भूतरूपशून्यात्मकोपास्यपरत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतो भौतिकत्वनिषेधादेव भौतिकरूपशून्यस्योपास्यत्वलाभे अरूपपदं रूपसामान्यनिषेधकम् । तथा चाप्राकृतपदेन प्राकृतविलक्षणमायोपाधिकत्वेनारूपपदेन च रूपसामान्यशून्यत्वेनोपास्यत्वमुक्तस्मृत्या लभ्यत इति बोध्यम् । **प्रत्युतेत्यादि** । 'द्वे विद्ये परा चापरा च । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपाद'मित्यादि अशब्दमस्पर्शमित्यन्तवाक्यं परविद्यापरत्वेन विग्रहशून्यशुद्धप्रतिपादकमवश्यं वाच्यमिति भावः । **न नित्य इति** । विनाशीत्यर्थः । रूपमात्रं परमते परमाण्वादौ व्यभिचारीत्यतो महत्त्वे सतीति । तावन्मात्रमात्मादावपीति रूपवत्त्वादिति । न चाप्रयोजकत्वम् । रूपस्योक्तरीत्या नित्यत्वासम्भवात् । जन्यरूपस्याप्युक्तरीत्या विग्रहकार्यत्वविनाशित्वसम्पादकत्वात् महत्त्वस्यापि रूपसमानाधिकरणस्य जन्यत्वनिगमात् । जन्यमहत्त्वे च स्वाश्रयावयवस्य महत्त्वं, बहुत्वं, प्रचयो वा हेतुः । घटादौ कपालादिमहत्त्वात् । त्रसरेणौ द्व्यणुकबहुत्वात् तूलपिण्डादाववयवप्रचयान्महत्त्वोत्पत्तेः । तथा च विग्रहे महत्त्वोत्पत्तिं प्रति तावदन्यतमहेतुत्वावश्यकतया सावयवत्वेन विग्रहे जन्यत्वं. तेन च विनाशित्वमावश्यकमिति भावः । **साधनव्यापकत्वादिति** । विग्रहे प्राकृतत्वस्य सन्दिग्धत्वेऽपि परं प्रति नाय सन्दिग्धोपाधिः । अनुकूलतर्काणामुक्तत्वेन पक्षीयव्यभिचारसम्भवस्य सन्दिग्धोपाधिकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । सावयवत्वात् अवयवोपादानकत्वात् । **उक्तत्वादिति** । 'ब्रह्मण्यो देवकीपुत्र' इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृतिरूपोत्पत्तिनाशबोधकविरोध इत्यपि बोध्यम् । तन्तूनामेव तन्तूनामपि । तथा च पटादाविव विग्रहस्यापि मध्यमपरिमाणवत्त्वेन परिणामिकारणरूपावयवत्वमनुमीयते । अन्यथा विग्रह इति परिभाषामात्रापातात् । **अत्याद्यवयवि-**विशेष एव विग्रहपदवाच्य इत्युक्तत्वादिति भावः । **अङ्गीकारादिति** । तार्किकादिमते तु तत्र संयोगित्वादौ मानाभावः । गवाक्षजालादौ तत्त्रुट्य एव चाक्षुषाः । न तु तेषां गगनसंयोग इति बोध्यम् । **औपाधिकतयेति** । तथा च द्रोणादिशरी-

रावच्छिन्नं यत् बृहस्पत्यादिशरीरावच्छिन्नमनोजन्यमनश्चक्षुरादिकं तदुपाधिक आत्मैव बृहस्पत्याद्यंश । 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयती'ति सूत्रे कायव्यूहस्थले उपासनामाहात्म्येन मनश्चक्षुराद्यन्तरसृष्टेरुक्तत्वात् । एवं मायापरिणाममनआद्युपाधिकाहिरण्यगर्भादिरूपेण ईश्वरस्य बहुभवनस्य श्रुत्युक्तत्वाद्धिरण्यगर्भादयस्तदंशा इति व्यवहार इति भावः । चेतनात्मकाः आवरणबाहुल्यशून्याः । तस्य उक्तागमस्थनित्यादिपदस्य । **अवान्तरेति** । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् । एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ न इमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्य'इत्यादिश्रुतिभिः प्रलये सकलकार्यसंस्कारोपहितमायावच्छिन्नचिन्मात्रसत्तामुक्त्वा स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत । सोऽकामयत' इत्यादिना तस्य ध्यानान्तस्थस्येत्यादि पुरुषाश्चतुर्दशाजायन्तेत्यादिपञ्चतन्मात्राणि महाभूतानीत्यादिना च सर्वलोकघटितप्रपञ्चसृष्टेरुक्तत्वात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति सुषुप्तिकाले सकले विलीने एतस्मादात्मनस्सर्वे लोकास्सर्वे वेदास्सर्वे देवास्सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ती'त्यादिश्रुतेः भूतत्वावच्छेदेन ब्रह्मजन्यत्वनाश्यत्वकल्पने लाघवाद्भौतिकवैकुण्ठलोके मानाभावात् अनादित्वेन श्रुतियुक्तिसिद्धमायादिभिन्नजडत्वावच्छेदेन लाघवात् ब्रह्मोपादानकत्वात् सोपादानकमात्रस्याविद्यकत्वेनाविद्यानाशनाश्यत्वात् जडसामान्यस्य विनाशित्वमित्युक्तवाक्यस्थं नित्यादिपदमवान्तरप्रलयस्थपरमिति भाव. । तर्कैरित्यादि ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मण्याकारखण्डनम् ॥

भगवद्विग्रहस्यानित्यत्वमिथ्यात्वादियोगेऽपि व्यवहारकाले तदुपासनासम्भवेन तत्फलचित्तशुद्ध्यादिकं 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तमव्याहतम् । गुरुसेवाफलवत् । न हि गुरुदेहो नित्यादिरूपः परसम्मत इत्याशयेन जीवन्मुक्तोऽप्याचार्यः पूर्वसञ्चितभजनवासनया श्रीकृष्णं स्मरति—**वंशीत्यादि** । **अर्थप्रकाशात्मकत्वमिति** । प्रकाशत्वमप्रकाशविरोधित्वम् । अप्रकाशत्वं चाज्ञानतमोऽन्यतरत्वम् । तथा चालोकेऽतिव्याप्तेरर्थेति । अर्थविषयकेत्यर्थकम् । **अखण्डरूपब्रह्मेति** । निर्धर्मैकव्यक्तिरूपब्रह्मेत्यर्थः । **सुषुप्त्यादाविति** । तथा च वृत्तिप्रतिबिम्बितस्यैवोपधा-

यकत्वात् जाग्रत्स्वप्नयोरपि शुद्धे तदभावादसम्भवः । एवं **स्वरूपयोग्यतापक्षोऽपि** व्याख्येयः । तद्विरुद्धस्य अज्ञानतत्कार्यस्य । तथा च जडविरोधित्वं **जडनाशक**-त्वं प्रतिबिम्बित एव । न शुद्ध इत्यसम्भवः । अनृतव्यावृत्तेः जडव्यावृत्तेः । **अज्ञानस्येति** । तथा च वृत्तिप्रतिबिम्बितस्यैवात्माज्ञाननाशकत्वमिति भावः । **उल्लेखः** विषयित्वम् । यद्यपि जडान्यत्वोपलक्षितस्वरूपत्वमपि लक्षणं सम्भवत्येव। अतद्व्यावृत्तेरिव जडव्यावृत्तेरशाब्दत्वेऽपि क्षतिविरहात् । तथापि ज्ञानान्यत्वरूपजडत्वस्य ज्ञानत्वघटकत्वे अन्योन्याश्रयादविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरत्वादिरूपं जडत्वं तद्घटकं वाच्यम् । तथा च तदपेक्षया लाघवादर्थप्रकाशत्वमेव लक्षणं युक्तमित्याशयेनाह— **अर्थप्रकाशत्वमिति** । अर्थव्यवहारजनकतावच्छेदकवत्त्वं अर्थेच्छाजनकतावच्छेदक-वत्त्वमिति यावत्। उक्तावच्छेदक च ज्ञानत्वजातिः।सा च तत्तदर्थस्यासत्त्वापादकाज्ञानविरोधिचैतन्यवृत्तिः। चैतन्यस्य तद्विरोधित्वं च घटादावविद्यमानसुखादौ च तदाकारवृत्तिविशिष्टत्वेन विद्यमानसुखादौ च तद्विशिष्टत्वेन । विद्यमानसुखादावपि वृत्त्यङ्गीकारे तु वृत्तिविशिष्टत्वेनैव तद्बोध्यम् । यद्यप्युक्तजातिविशिष्टचिन्निष्ठा ज्ञाधातुवाच्यतावच्छेदिका, तथापि तद्विशिष्टाभिन्नायाः ज्ञानपदलक्ष्यव्यक्तेः मुक्तौ सत्त्वेन ज्ञानस्वरूपमविनाशीत्याशयेनाह—**मुक्ताविति** । तत्संसृष्टप्रकाशत्वस्य अर्थप्रकाशस्वरूपस्य । नन्वात्मनो वेद्यत्वाभावे मोक्षे वेदितुरभावेऽपि च न क्षतिः । अनुकूलतया प्रकाशमानत्वस्य वाच्यत्वात् । तत्राह—**किं चानुकूल्यमिति** । **सविशेषत्वापातादिति** । मोक्षेऽपि स्वप्रतियोगिकानुयोगित्वस्य स्वस्मिन्वाच्यतया प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपसत्यविशेषापातादित्यर्थः । **आनुकूल्यासम्भवादिति** । सुखस्वरूपत्वमनुकूलत्वम्। मोक्षे सुखत्वजातेर्विषयसम्बन्धजन्यवृत्तिविशेषावच्छिन्नचिद्वृत्तेरभावेऽपि तदुपहिताभिन्नस्वरूपमस्त्येवेति न दोष इति बोध्यम्। **दुःखव्यावृत्तिसिद्धाविति** । ज्ञानपदानन्दपदाभ्यां ज्ञानात्मकबोधनेऽपि ज्ञानपदस्य जडव्यावृत्तौ आनन्दपदस्य दुःखव्यावृत्तौ तात्पर्यं कल्प्यते । पदद्वयसार्थक्यानुरोधादिति न दोष इति तु ध्येयम् । ननु, दुःखतत्साधनान्यस्वरूपत्वं दुःखविरोधित्वम् । वैषयिकसुखतत्साधनयोरपि रागादिद्वारा दुःखसाधनत्वात् शुद्धात्मन एवोक्तस्वरूपत्वम् । तत्राह—**विज्ञानमिति** । निरुपाधिकेष्टत्वरूपत्वात् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वयोग्यत्वरूपत्वात् । उक्तयोग्यत्वं च सुखत्वम् । **तद्विशिष्टं वृत्तिविशेषा**-वच्छिन्नचिद्रूपं बोध्यम् । ननु, ज्ञानत्वानन्दत्वयोः कादाचित्कत्वे जगत्कारणत्वा-

दिवदस्वाभाविकत्वमिति चेन्न। **इष्टत्वात्**। एवमपि 'जगत्कारणत्वं तटस्थलक्षणं, आनन्दत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिर्लक्षणया बोध्या स्वरूपलक्षण'मिति सिद्धान्ताव्याघातात् जगत्कारणत्वादेः **शुद्धे** अनङ्गीकारपक्षे ज्ञानत्वादेश्शुद्धनिष्ठस्य ततो वैलक्षण्यसम्भवाच्च। **सुखशेषत्वात्** सुखव्यञ्जकत्वात्। तथा चान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं तत्रासिद्धम्। सुखाभिव्यक्तीच्छया तस्येष्टत्वात्। सुखविशेषत्वादितिपाठे यदा दुःखाभावोपलब्धिः, तदा सुखविशेषोपलब्धेस्सुखविशेष एव दुःखाभावत्वरूपेणेच्छाविषय इत्यर्थः। अभावस्याधिकरणात्मकत्वमतेऽप्याह—**विरोधिभावान्तरेति**। प्रतियोगिशून्यभावेत्यर्थः। तथा च तादृशभावस्यात्मस्वरूपत्वे लक्ष्यत्वम्। अनात्मस्वरूपत्वे च निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। **इच्छापाये** उक्तयोग्यत्वापाये। **इष्टत्वोपलक्षितेति**। उक्तयोग्यत्वविशिष्टरूपवाच्यार्थद्वारा आनन्दपदलक्ष्येत्यर्थः। **अनपायादिति**। तथा च आनन्दपदवाच्यस्य मुक्तावपाय इष्ट एव। तत्पदलक्ष्यस्यैवाविनाशित्वादिति भावः। **उपलक्ष्य इति**। उक्तलक्ष्येत्यर्थः। **तदवच्छेदकेति**। उक्तलक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः। **ज्ञानातिरेके** ज्ञानत्वभिन्नम्। **सखण्डत्वापत्तिरिति**। मोक्षेऽप्यानन्दत्वस्य वाच्यतया सत्यत्वेन सत्यधर्मवत्त्वापत्तिरित्यर्थः। **वैयर्थ्यमिति**। अपिः शेषः। तेन ज्ञानत्वरूपानन्दत्वस्य मोक्षेऽपि वाच्यत्वेन सत्यधर्मापत्तिरपि लभ्यत इति तदनुक्त्या न न्यूनत्वम्। **जातिभेदेति**। ज्ञानत्वानन्दत्वरूपजातिद्वयेत्यर्थः। तथा च ज्ञानत्वानन्दत्वयोः नाभेदः। किं तु तदुपलक्षितव्यक्त्योरिति भावः। **विषयानुल्लेखिज्ञानं** स्वसमसत्ताको विषयसम्बन्धो यत्र तदन्यो ज्ञानपदप्रयोगविषयः। **दुःखज्ञानमपि** चिदात्मकत्वादानन्द एव। अत एव तत्कालेऽपि चिद्रूपात्मनि 'मा न भूवं, किं तु भूयास'मिति परमप्रेम। अथ वा दृश्याघटितस्वरूपत्वमर्थः। तथा च दुःखविषयकत्वघटितस्य नानन्दत्वम्। किं तु चिदंशस्येति भावः। **ज्ञाने** चैतन्ये। **विषयोल्लेखनियमस्य** विषयसम्बन्धसमसत्ताकत्वस्य दृश्यघटितत्वस्य वा। **आनन्दे** आनन्दस्वरूपे। अनन्दत्वविशिष्टरूपं तु दृश्यत्वान्मिथ्यैवेति भावः। **निरुपाध्यनुकूलत्ववेदनीयं** अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन वेद्यम्। **परमप्रेमास्पदत्वेन** अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेनोपहितस्येति शेषः। **वेदनाभावेन** वेद्यत्वाभावेन। **अनुपपत्तेरिति**। तथा च उक्तविषयत्वमेव लक्षणं सम्भवतीति वेद्यत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। **विशेषणमित्यादि**।

विशेषणं उपलक्षणं वा । यो द्वितीयाभावः, स प्रामाणिकः । तत्त्वावेदकमानवेद्यश्चेत्तदा ब्रह्मणस्साद्वितीयत्वं तेनैव स्यात् । यदि द्वितीयाभाव उक्तमानावेद्यः, तदा प्रपञ्चरूपस्तत्प्रतियोगी सत्यो वाच्यः । भावाभावयोरेकमिथ्यात्वे अपरसत्यत्वनियमात् । तथा च ब्रह्मणस्तात्त्विकप्रपञ्चवत्त्वापत्तिरित्यर्थः । **धर्मादेरिति** । ब्रह्मणो धर्मस्सार्वज्ञ्यादि । आदिपदात् ब्रह्मकार्यं वियदादि तस्येत्यर्थः सद्वितीयत्वाभावात् तात्त्विकद्वितीयवत्त्वाभावात् । तथा च विशेषणत्वपक्षे न दोषः । ब्रह्मणि तत्स्वरूपाभावस्यापि द्वितीयाभावत्वरूपेण कल्पितेन विशेषणत्वसम्भवात् । 'अद्वैतं ज्ञात्वा मुच्यत' इति वाक्यार्थे विशेष्यभूतब्रह्मान्वितज्ञाने द्वैताभावस्याप्यन्वयसम्भवेन विशेषणत्वं सम्भवत्येव । शुद्धब्रह्मज्ञाने ब्रह्मान्वितत्वेन द्वैताभावस्वरूपस्य विषयत्वरूपान्वयसम्भवात् । नचैवमपि द्वैताभावत्वविशिष्टस्य विशेषणत्वासिद्धिर्दोष इति वाच्यम् । द्वैताभावत्वोपहितस्यैव विशेषणत्वसम्भवात् अवान्तरबोधमादाय विशिष्टस्यापि विशेषणत्वसम्भवाच्चेति भावः । तेषां प्राभाकराणाम् । कैवल्य कैवल्यविशेषणकार्यकारि । तथा च तत्र कैवल्यं नोपादेयमिति भावः । **अधिकरणमिति** । अवच्छिन्नान्तमात्रस्य प्रतियोगिमदधिकरणेऽपि सत्त्वादाह—**अधिकरणमिति** । प्रतियोगिशून्यत्वेन प्रतीयमानमधिकरणमित्यर्थः । **अभेदग्राहकेति** । अत्यन्ताभेदग्राहकेत्यर्थः । तथा च भेदाभेदस्वीकारेऽपि शक्त्यादीनां सत्यत्वे अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तेर्मिथ्यात्वमेव । अत्यन्ताभेदे तु न मानमस्तीति न त्वदिष्टसिद्धिरिति भावः । तस्य द्वितीयाभावस्य । अप्रामाणिकत्वे तात्त्विकमानावेद्यत्वे । **स्वप्नेत्यादि** । यथास्वप्ने प्रतीयमानं निगरणमिव तत्कर्मापि प्रातीतिकम् । व्यावहारिकस्यान्नादेस्तदानीं प्रत्यायकसन्निकर्षाद्यभावात् । तथा द्वितीयं तदभाववन्मिथ्या । दृश्यत्वादिति भावः। **श्रुतितात्पर्येति** । 'अद्वैतं ज्ञात्वा मुच्यते' इत्यादि श्रुतिजन्यधीविषयत्वादिरूपे विशेष्यभूतब्रह्मान्विते अनन्वितत्वे सत्येव द्वैताभावस्योपलक्षणत्व वाच्यम् । अन्यथा विशेषणत्वापत्ते । तथा च मानान्तरागम्यस्य श्रुत्यविषयत्वे सिद्धिर्नस्यादिति भावः। अनुद्देश्यत्वात् श्रुतिमुख्यतात्पर्याविषयत्वात् । नन्वेवं द्वितीयाभावप्रकारकप्रमां विना तद्द्वारकस्याखण्डार्थबोधस्यानुपपत्तिः । न च सार्वज्ञ्यादाविव द्वैताभावेऽपि देवताधिकरणन्यायेन प्रमासम्भव इति वाच्यम् । सार्वज्ञ्यादेरुपासनावाक्यार्थानपेक्षितत्वेन तात्पर्याविषयत्वेऽपि द्वितीयाभावस्याखण्डवाक्यार्थापेक्षितत्वेन तत्र तात्पर्यावश्यकत्वात् । द्वितीयाभावप्रकारकबोधाभावे हि शुद्धबोधादपि न सद्वितीयत्वधीनिवृत्तिरिति तादृशबोध आवश्यकः । तथा च **'आग्नेयोऽष्टाकपाल'**

इत्यादिवाक्यस्य यागानुमितितात्पर्यकत्वेऽपि द्रव्यदेवतासम्बन्ध इव धूमोऽस्तीत्यादेर्वह्न्यनुमिति तात्पर्यकत्वेऽपि धूमसम्बन्ध इवाद्वैतवाक्यस्याखण्डतात्पर्यकत्वेऽप्युक्तबोधे अवान्तरतात्पर्यमावश्यकमित्यत आह—**तद्बोधस्येति** । **यथाकथञ्चिदिति** । व्यावहारिकप्रमात्ववतः द्वैतसामान्याभावधीद्वारकाखण्डबोधस्य द्वैताभावादिरूपसर्वद्वैतबाधकत्वेऽपि तदुत्पत्तिपूर्वं व्यावहारिकप्रमात्वं सम्भवतीतिभावः । **काले चेति** । यद्यपि कालस्य स्वात्मककालासम्बन्धित्वात् नेदं युक्त, तथापि परमते अत्यन्ताभेदेऽपि तादात्म्यसम्बन्धस्वीकारात् । मन्मते तु रूपान्तरेण स्वस्मिन्नपि काले कालसम्बन्धाद्योजनीयम् । सर्वकालोपादानत्वेन सर्वजन्योपादानत्वेनाविद्याचित्सम्बन्धरूपमहाकालाद्याधारत्वेन चेतिशेष. । एवं परिभाषायामपि ब्रह्मण एव ध्वंसप्रागभावरूपावधिद्वयराहित्यमित्युक्तावपि । **असिद्धिरेति** । मुक्तौ जन्यस्य कस्य चित् सत्वेऽपि ब्रह्मण एवोक्तनित्यत्वसम्भव इति भावः । अन्तावधिरहितस्य अविनाशिनः । **विशेषणान्तरस्येति** । येन विशेषणेन मुक्तावविनाशिनो ब्रह्मान्यस्याप्यासत्त्वसिद्धिस्तदन्यस्येत्यर्थः । सिद्धेः नित्यपदेन ब्रह्मणि सिद्धिस्वीकारात् । उक्तासत्त्वं तु अद्वैतादिपदेनैव सिध्यतीति भावः । अथवा विशेषणान्तरस्य उभयावधिराहित्यान्यविशेषणस्य सिद्धेः मुक्तौ ब्रह्मान्यस्मिन् सिद्धे मुक्तौ कस्य चिदविनाशिनस्सिद्धावप्युभया वधिरहितस्य न सिद्धिरिति ब्रह्मण्येवोक्तनित्यत्वसिद्धिरिति भावः । असिद्धेरिति पाठे विशेषणान्तरस्य पूर्वावधिराहित्यस्यैवाविनाशिषु ब्रह्मभिन्नेष्वसिद्धेरिति व्याख्येयम् । अत एव **यत्** ब्रह्मण्येव नित्यत्वं तस्योक्तरूपत्वादेव । **इष्टत्वादिति** । एवं च ध्वंसाप्रतियोगित्वमात्रमपि नित्यत्वं ब्रह्मणि सम्भवति । ध्वसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वपक्ष एव उभयावधिराहित्यरूपं तदिति भावः । स्वरूपस्य ब्रह्मणः । तथा चाधिष्ठानीभूतब्रह्मैव ध्वंसस्य ध्वंस । तत्त्वज्ञानाजन्यध्वंस एव हि सूक्ष्मावस्थारूपो जायते । तत्त्वज्ञानप्रयुक्तस्तु ध्वंसोऽधिष्ठानस्वरूप. । न चाधिष्ठाने ध्वंसत्वाङ्गीकारे ध्वंसत्वविशिष्टस्याधिष्ठानस्य ध्वंसत्वान्तरविशिष्टमधिष्ठानं ध्वंसः एवं तस्यापि ध्वंसत्वान्तरविशिष्टन्ततः इत्यनवस्था, चरमतत्त्वज्ञानोत्तरं तन्नाशकाभावश्चेति वाच्यम् । तत्त्वज्ञानोत्तरं ध्वंसत्वविशिष्टस्यास्वीकारात् तत्त्वज्ञानात् पूर्वमेव तत्प्रयुक्ततावच्छेदकत्वेन अधिष्ठाने ध्वंसत्वस्य कल्पनात् । विवेचितमेतत् तत्त्वधीफलनिरूपणप्रस्तावे । ननु दृग्रूपत्वमेव साक्षित्वं वाच्यम् । न द्रष्टृत्वम् । तत्राह—**साक्षाद्द्रष्टरीति** । अविद्याप्रतिबिम्बितचित् साक्षी । यद्वा अविद्योपहितस्य न साक्षित्वम् । तस्य व्यवहारकाले नाशाभावेन तन्नाशरूपस्य संस्कारस्यासम्भवात् ।

किं त्वविद्यावृत्तिनाशात् तदुपहितस्य नाशसम्भवात् अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचिदेव साक्षीत्याशयेनाह—**अविद्यातत्कार्यान्यतरेति** । **उपाधिनेति** । **वृत्ति**-प्रतिबिम्बितरूपेण द्रष्टृत्वपक्षे वृत्तिविषयावच्छिन्नचिद्रूपेण दर्शनत्वम् । **परो**-क्षस्थलेऽपि वृत्तिद्वारा विषयसम्बद्धचित एव प्रकाशकत्वात् । यद्यप्यविद्याप्रबिम्बितचितः, अविद्याकार्याश्रयत्वेनाविद्याकार्यावच्छिन्नचिद्रूपदर्शनाश्रयत्वेऽपि अनादिविषयावच्छिन्नचिद्रूपदर्शनाश्रयत्वे मानाभावः । एवं वृत्तिप्रतिबिम्बितचितोऽपि अविद्याप्रतिबिम्बितचिदभेदात्, तथापि सर्वत्र वृत्तिप्रतिबिम्बितनिष्ठदर्शनसम्बन्धित्वमेव द्रष्टृत्वमभ्याहतम् । **साक्ष्यधीनेति** । **साक्षिमात्राधीनेत्यर्थः** । तत्र हेतुः । **प्रातीतिकेति** । **चक्रकेति** । साक्षिणाविद्यासिद्धौ तत्कार्यत्वेनाविद्यावृत्तेस्सिद्धिः, तस्यां च सत्यामविद्यावृत्त्युपहितत्वेन साक्षिनिर्वचनमिति वृत्तेरुपाधित्वे चक्रकं, अविद्यायां उपाधित्वे त्वन्योन्याश्रय इति भावः । साक्षिणोऽविद्यया तद्वृत्त्या वा उपहितरूपत्वात्तज्ज्ञाने तज्ज्ञानस्यापेक्षणेऽपि तयोर्ज्ञानं न साक्षिविषयकज्ञानापेक्षम् । साक्षिस्वरूपत्वात् । नापि साक्षिण उत्पत्तावविद्या, अविद्योत्पत्तौ वा साक्षी अपेक्ष्यते । तयोरनादित्वात् । नापि अविद्यावृत्तिसाक्षिणोरेकोत्पत्तावन्यापेक्षा । समसमयत्वात् । नाप्युपहितरूपः साक्षी उपाध्याश्रितः । येनस्थितावपेक्षा स्यात् । उपाधेस्स्वोपहितचिदाश्रितत्वेऽपि उपहितचितश्शुद्धचित्येवाश्रितत्वादित्याशयेनाह—**उत्पत्तीति** । स्थितीति शेषः । अणुः असर्वगतः । ननु, वृत्तिद्वारा बुद्ध्युपाधिकस्येदमंशावच्छिन्नचिदभेदात् साक्षिवेद्यत्वम् । तत्राह—**चक्रकेति** । अन्यथा ब्रह्मवेद्यत्वेनैव जीववेद्यत्वे । ननु, ब्रह्मणस्साक्षित्वेऽपि विषयावच्छिन्नब्रह्मचिता सह जीवस्य वृत्तिद्वारकाभेदसम्पत्त्या जीवस्यापि साक्षितापत्तिः । अनवच्छिन्नानन्दस्तु जीव प्रत्यावृतत्वात् न भातीत्यत आह—**ब्रह्मेति** । तादृशवृत्त्यभावात् अज्ञानाभिभवद्वारा भेदव्यञ्जकमनोवृत्तेस्सुखादावभावात् । तथा च यथा चरमवृत्तिं विनानवच्छिन्नानन्दांशे आवरणानिवृत्त्या जीवं प्रति न तद्भानं, तथान्तःकरणवृत्तिं विना सुखादेरविद्यावृत्तिविषयस्याप्यावरणानिवृत्त्या जीवं प्रति न सुखादिभानम् । अथ सुखादावावरणाभावान्न तद्भाने मनोवृत्त्यपेक्षा, तर्हि जीवस्यैव घटादौ वृत्तिद्वारा सुखादौ स्वतस्सम्बन्धात् साक्षित्वसम्भवेन ब्रह्मणस्साक्षित्वोक्तिरयुक्ता । अथ चक्रकादिदोषवारणार्थं ब्रह्मण एव साक्षित्वमिति चेन्न । जीवस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्माभेदेन साक्षित्वावश्यकत्वेन चक्रकादितादवस्थ्यादिति भावः । वस्तुतो जीवरूपेण साक्षित्वास्वीकारेण न पराभिमतचक्रकादीति नेदं युक्तम् । **उपप्लवापातादिति** । नेदं युक्तम् । उपप्लवो

हि न दुःखविषयकत्वमात्रम् । ईश्वरस्यापि तत्सत्त्वात् । किं तु यं प्रति दुःखादौ मिथ्यात्वमावृतं, तत्त्वे सति दुःखादिसम्बन्धित्वम् । तच्च न मुक्तभागस्येति ध्येयम् । मैत्रीयतयैवेति दृष्टान्तो न युक्तः । सुप्तं प्रत्यज्ञानमात्रभानेऽपि मैत्रीयत्वाद्यभानात् । **तत्पक्षोक्तदोषेति** । शुद्धब्रह्मणो बुद्ध्युपाधिकस्य वा साक्षित्वपक्षे त्वदभिमतदोष इत्यर्थः । तथा च तत्पक्षयोरपि दोषो नास्त्येवेति भावः । **चैत्रदुःखग्रहणेति** । चैत्रीयतया दुःखग्रहणेत्यर्थः । **तत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्य तत्तद्दुःखादिभासकतयेति** । स्वतः, वृत्तिद्वारा वा तत्तज्जीवाभेदस्य तत्तद्दुःखादिरूपविषयावच्छेदेन सम्परया तदवच्छेदेनानावृतत्वं प्राप्तस्य शुद्धचैतन्यस्य तद्भासकतयेत्यर्थः । तथा च चैत्रीयदुःखादेश्चैत्रीयतया भासकत्वमिष्टमेव । चैत्रं प्रति तत्सत्त्वात् । सुप्तमैत्रं प्रति चैत्रीयतया भासकत्वं तु न सम्भवति । पुरुषान्तरीयदुःखादेः पुरुषान्तरं प्रत्यावृतत्वेन प्रमाणवृत्तिं विना तं प्रति साक्षिमात्रस्याभासकत्वात् । तं प्रति चैत्रदुःखादिभासकत्वमित्यस्य हि तं प्रत्यनावृतचैत्रदुःखादिसंसृष्टत्वमित्यर्थः । **समसमयेति** । चाक्षुषादिवृत्तावेव विषयहेतुत्वम् । न त्वविद्यावृत्तौ । प्रत्यक्षवृत्तिमात्रे विषयहेतुत्वेन तस्या अपि दुःखादिविषयजन्यत्वे तु स्वाविषयकाविद्यावृत्त्या स्वोत्पत्तिकाले दुःखादेर्ज्ञातैकसत्त्वम् । न हि स्वविषयकवृत्त्युपहितचैतन्यमेव साक्षि । वृत्तौ तदसम्भवात् । घटाद्यविषयकाविद्यावृत्त्युपहितचितो घटादिकं प्रति साक्षित्वात् । यत्तु सुखादिसमकालोत्पन्नायामपि वृत्तौ तदुत्पत्तिद्वितीयक्षण एव प्रतिबिम्बोत्पत्त्या तदुत्पत्तिक्षणे न साक्षिसिद्धिरिति तन्न । वृत्त्युत्पत्तिक्षण एव प्रतिबिम्बोत्पत्तेः । वृत्त्यवच्छिन्नचित एव साक्षित्वं कुत उक्तमिति चेत्, अविद्यावृत्त्यभावकाले साक्षित्वाभावात् । तथाप्यविद्यात्वनिवेशे गौरवमिति चेन्न । न हि साक्षात्कारत्वेन हेतुत्वादिकल्पनायामवच्छेदककोटावविद्यावृत्तेर्निवेशः । येन गौरवम् । अपि तु चैतन्ये अनावृतविषयसम्बन्धोऽविद्यावृत्तिदशायामेवेति तत्र सोपाधिरुच्यते । मनस्तु न सुषुप्ताविति नोपाधिः । अथ सूक्ष्मरूपेण तत्रापि तदिति चेन्न । सूक्ष्मरूपे मनस्त्वसत्त्वे मानाभावात् । न हि तदा 'मम मन' इत्यनुभूयते । अथ मनस्तत्सूक्ष्मावस्थान्यतरत्वेनोपाधितास्त्विति चेन्न । साक्षिव्यवहारविषयगौरवापत्तेः । अथैवमविद्यैवोपाधिरस्त्विति चेन्न । साक्षिनाशस्य संस्कारत्वानुपपत्तेः । अतोऽपि मनस्तत्संस्कारान्यतरत् नोपाधिः । जाग्रति घटादिज्ञानोत्तरं तदुपहितनाशानुत्पादात् । वस्तुतोऽविद्योपहितचिदेव साक्षी युक्तः । लाघवात् वृत्तिनाशस्यैव संस्कारत्वसम्भवात् । न च वृत्तेः स्वाविषयकत्वाभावेन तन्नाशस्य तद्विषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । त-

नाशस्य तदविषयकत्वेऽपि संस्कारसामान्यस्यैव वृत्तिस्मारकत्वसम्भवात् । तर्कै-रित्यादि ॥ ॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मणो ज्ञानत्वादिकम् ॥

आत्मनि कार्यजनीति । ननु, आद्यक्षणसम्बन्धरूपजनिर्न ब्रह्मनिष्ठा । अथ स्वावच्छिन्ना या कार्यजनिः, तद्धेतुत्वं वाच्यं, तथापि कार्यसंयोगादिमति नि-मित्तकारणेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । स्वतादात्म्यवति कार्यहेतुत्वस्य विवक्षणात् । **सत्यत्वापत्त्येति** । ब्रह्ममात्रोपादानकत्वानुपपत्त्या चेति शेषः । **केवलब्रह्मप-रेति** । उभयोस्समोपादानत्वे ब्रह्मणोऽपि परिणामित्वेन निर्विकारश्रुतिः केवलं ब्रह्म न परिणमते । अन्यपरिणामिना सह एककार्यरूपेण परिणमत एवेत्येवं प-रेति भावः । **विशिष्येति** । केवलं ब्रह्मेव केवलमायापि न परिणमत इति केव-लपरिणामित्वनिषेधो ब्रह्मण्येवेत्ययुक्तमिति भावः । ननु, पारमार्थिकत्वसम्बन्धः प्रातीतिको जगति प्रतीयते । पारमार्थिकोपादानसम्बन्धेन तत्र भ्रमसम्भवात् । तत्राह—**ब्रह्मस्वभावस्येति** । धीमात्रस्थत्वे प्रातीतिकसम्बन्धप्रतियोगित्वे । न-नु, शुद्धब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव । तत्राह—**विशिष्टस्य मृदादीति । विव-तार्थमिति** । शुद्धापेक्षया विवर्तत्वमित्यस्य शुद्धं विवर्तोपादानाविद्याविषय इत्य-र्थः । तथाचाविद्याविषयत्वस्य शुद्धे स्वीकारे तन्नाशरूपो विकारस्तत्रैव वाच्यः । तथा च निर्विकारश्रुतिश्शुद्धस्य विकारनिषेधिकेति न युक्तमिति भावः । **आरो-पितविकारस्येति** । आरोपितो विकारो नाशो यस्य तादृशस्याविद्याविषयत्वादि-नाशस्येत्यर्थः । यथाश्रुते मायोपहितस्यैवोपादानत्वेन विवर्तकार्यवत्त्वेन शुद्धे वि-वर्तकथनासङ्गतेः । परमते आभासस्यालीकत्वेनानाभासधूमगतधूमत्वायोगात् साध-र्म्यान्तरमाह—**अनाभासेति** । दृष्टान्ते धूमे सत्यधूमविषयकसंस्कारेण सत्यधू-मस्य स्मृतेरसत्यधूमस्यारोप इति सत्यधूमसंस्कारजन्यधीविषयत्वं तयोरस्तीति भा-व । **सत्यरूपापत्तिमत्परिणामीत्यादि** । परिणामिशब्दार्थो यतस्सत्यरूपापत्ति-मान्, अतोऽसत्यकार्ये उपादानतया तदपेक्षा नास्ति । असत्यकार्यं हि स्वस्व-रूपमापद्यमानमुपादानमेवापेक्षते इति भाव. । तद्भाव. रूप्यादिकार्यभावापत्तिः । **इस्येवेति** । मन्मते न सत्यरूपापत्तिमान् परिणामिशब्दार्थः । परिणामिन इव परिणामस्याप्यसत्यत्वात् । तथा च सत्यरूपापत्तिमदपेक्षा नास्तीतिवृद्धोक्तेर्यथाश्रुतो नार्थः।किं तु स्वविषयकाज्ञाननिरपेक्षोपादानापेक्षा रूप्यादौ नास्त्येवेत्यर्थ इति भावः। ननु, स्वविषयकाज्ञाननिरपेक्षस्योपादानस्यापेक्षा मिथ्याकार्ये नास्तीत्यपि त्वया वक्तुम-शक्यम्। त्वन्मते मिथ्याभूताकाशादौ तादृशोपादानरूपाज्ञानापेक्षणात्तत्राह—**न हीति**। ब्रह्माज्ञानस्य शुद्धचिदज्ञानस्य। रूप्यादिभावापत्तौ प्रातीतिककार्यरूपापत्तौ। व्यव-

धायकमपेक्षणीयम् । तूलाज्ञानस्य रूप्याद्युपादानत्वपक्षे तु ब्रह्माज्ञानपदं ब्रह्माभिन्नतद-वच्छिन्नाचिदज्ञानपरम् । तथा च रूप्यादावपि स्वविषयकाज्ञाननिरपेक्षाज्ञानोपादानकत्वेन मिथ्याकार्ये स्वविषयकाज्ञानानपेक्षमुपादानं नापेक्षणीयमिति न वाच्यम् । किं तु तत्र तादृशं विवर्तोपादानं नापेक्षणीयमित्येव वाच्यमिति भावः । **अनिर्वाहादिति** । अज्ञानपरिणामस्य त्वज्ञाननाशकज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वनिर्वाह इति भावः । ननु, रूप्यादेरुपादानमज्ञानं न तत्समसत्ताकम् । प्रतीतिव्याप्यस्वकालघटितप्रातीतिकत्वाभावात्तत्राह—**स्वसमानसत्ताकत्वं चेति** । सत्त्वद्वैविध्येन पारमार्थिकसत्त्वं, सत्त्वेन व्यवहारविषयत्वं चेति द्वैविध्येन । ननु, घटादौ मृदादेरुपादानत्वदृष्टावपि रूप्यादौ परिणामकल्पने मानाभावः । न च कार्यत्वादिर्हेतुर्मानम् । अनुकूलतर्काभावात् । तत्राह—**तस्मादिति** । अविद्यायाः उपादानत्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन हेतुत्वादाद्यकार्ये ईश्वरस्येव कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति परिणामित्वेन व्यावहारिककार्ये व्यावहारिकपरिणामित्वेन प्रातीतिककार्ये प्रातीतिकपरिणामित्वेन हेतुत्वाद्रूप्यादावविद्योपादानत्वमावश्यकमिति भावः । तत्तादात्म्ययोः तदवच्छिन्नतादात्म्ययोः । इदमाद्यवच्छेदेन रूप्यादिकं रूप्याद्यवच्छेदेनेदमादितादात्म्यं च भ्रमस्थले अविद्यापरिणाम इति भावः । तर्कैरित्यादि ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मोपादनतास्थितिः ॥

अदर्शनात् सर्वसाधारणदर्शनाभावात् । **साक्षिण एवेति** । तथा चोपादानगोचरकार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव कर्तृत्वमिति साक्षिणो रूप्यादिप्रयोजकेच्छाकृतिविरहेऽपि तत्कर्तृत्वमक्षतमिति भावः । अदर्शनमात्रेण सर्वपुरुषसाधारणदर्शनविरहमात्रेण । चतुर्थपक्षस्य चतुर्थपक्षान्तरगतस्य कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वस्य । अत एव सत्त्वांशपरिणामेत्यादिना ज्ञानमात्रं कर्तृत्वं वक्ष्यते । **सत्त्वांशपरिणामेति** । अधिष्ठानत्वसामर्थ्यात् न सार्वज्ञ्यालाभः । येन त्वदुक्तं दूषण स्यात् । कि तु मायावृत्तिरूपं यत् कार्यानुकूलज्ञानं, तद्वत्त्वरूपकर्तृत्वसामर्थ्यादिति भावः । तर्कैरित्यादि ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मणो विश्वकर्तृता ॥

सूत्रप्रकृत्यर्थविहितेति । सूत्रेणोपादाने विहितेत्यर्थः । **स्थितिलयेति** । ब्रह्मणि स्थितिर्हि ब्रह्मसत्तास्फूर्तिग्राहित्वम् । तच्च ब्रह्मण उपादानत्वं विनानुपपन्नम् । निमित्तगतधर्मग्राहित्वस्य कार्येष्वदृष्टत्वात् । अथवा स्थितिस्तादात्म्यं, लयोऽप्युपादाने संस्काररूपेण स्थितिरिति स्थितिलयौ ब्रह्मण उपादानत्वे लिङ्गे इति भावः । वृत्तौ काशिकादिवृत्तौ । **इदमेनाश्रित्येति** । जनिकर्तुर्हेतुरित्येव शब्दलाघवादुच्यतामिति शङ्कामुक्तवृत्तिग्रन्थे कृत्वेत्यर्थः । **प्रकृतिग्रहण इति** । सति हेतुग्रहण-

इति शेषः । प्रत्यासत्तेः तादात्म्यरूपान्तरङ्गात् षष्ठ्यर्थसम्बन्धात् । जनिकर्तुरिति षष्ठ्या कार्यस्य तादात्म्यरूपान्तरङ्गसम्बन्धबोधनाद्धेतुपदादुपादानमेव लभ्येतेति भावः । **कारणमात्रस्येति** । प्रक्रियते कार्यमनेनेति व्युत्पत्त्या कारणमात्रं प्रकृतिपदेन बोध्यते । लघु हेतुपदं त्यक्त्वा प्रकृतिपदग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वात् । प्रकृते प्रकृतिपदं नोपादानरूढम् । न वा षष्ठी तादात्म्यार्थेति भावः । यत्तु, प्रत्यासत्तेर्मुख्यहेतुत्वात् तथा च हेतुपदस्य मुख्यहेतौ सङ्कोचः कारणमात्रस्येति । तथा च प्रकृतिपदं कारणसामान्ये लाक्षणिकमिति, तत्तुच्छम् । सङ्कोचलक्षणयोरन्याय्यत्वात् । अयं जनिकर्तुः प्रकृतिरित्ययम् । योगः सूत्रम् । अक्तुम् अकर्तुम् । यथा 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यादिसूत्राण्यकर्तुं शक्यानि, तथा 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रमप्यकर्तुं शक्यमित्यपिना सूच्यते। '**ध्रुवमपायेऽपादान**'मिति। अपाये विश्लेषे यत् ध्रुवमवधिभूतं यतो विश्लेषस्तदिति यावत्। तदपादानसंज्ञमित्यर्थः । **प्रत्याख्यातमिति** । अपायपदेन विभागस्योक्त्या वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र यथा पञ्चमी, तथा अव्यवहितोत्तरक्षणसम्बन्धस्य तत्पदेनोक्त्या तदेकदेशाव्यवहितोत्तरत्वनिरूपकरूपावधेर्ध्रुवपदेन वक्तुं शक्यत्वात् कारणसमूहस्य तदवधित्वेऽपि समूहसमूहिनोरभेदोपचारात् कारमात्रेऽपि तत्सम्भवात् गोलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते इत्यत्रापि पञ्चमीसम्भवः । यद्यप्यन्यथासिद्धस्याप्युक्तावधित्वमस्ति,तथाप्यनन्यथासिद्धत्वस्यापि निवेश्यत्वाद्दण्डरूपात् घट इत्यादेर्नापत्तिः । तथा च दण्डाद्धट इत्यादौ घटं प्रत्यनन्यथासिद्धदण्डघटितो यस्समूहस्तदव्यवहितोत्तरसम्बन्धाभिन्ना या उत्पत्तिः, तद्वान् घट इति 'दण्डाद्धट'इत्यादौ जायत इत्यादिक्रियाध्याहारावश्यकत्वे तु तादृशाव्यवहितोत्तरत्वमेव पञ्चम्यर्थः । तस्यैव धात्वर्थोत्पत्तिघटकक्षणे अन्वयेनेष्टार्थलाभात्। वस्तुतस्तु प्रयुक्तत्वमेव पञ्चम्यर्थः । तस्यैवापायपदेन तन्निरूपकस्य ध्रुवपदेन चोक्तिसम्भवात् । अस्ति च घटादाविव तदुत्पत्तावपि दण्डादिप्रयुक्तत्वमिति 'दण्डाद्धट उत्पद्यत' इत्यस्य 'दण्डाद्धट' इत्यस्य च प्रामाण्यमिति बोध्यम् । नन्वपायशब्देन विभागस्य ध्रुवशब्देन तदवधित्वस्य चोक्त्या जनीत्यादिसूत्रसार्थक्ये उक्तप्रयुक्तत्वादिसाधारणापक्रमणोक्त्या तत्खण्डनमयुक्तमिति चेन्न । 'वृक्षात्पतती'त्यादौ वृक्षाद्यवधिकविभागप्रतीत्या विभागस्येव कपालाद्घट इत्यादौ कपालाद्यवधिकप्रयुक्तताप्रतीत्या प्रयुक्तत्वस्याप्यपायशब्देन वक्तुं शक्यत्वात् जनीत्यादिसूत्राभावेऽपि निर्वाह इत्यत्र भाष्यकारतात्पर्यात् । अत एव शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । अन्यथा नोच्यते इत्येवोक्तं स्यात् । न च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य्'त्यादौ शक्तिरूपप्राप्त्यभावेन यत्र विषये शक्तिप्रयुक्तबोधकत्वाभाववत्यो वाच इत्याद्यर्थः । तथा चोक्ताभावादेरप्यपायशब्देन वाच्यत्वादुक्त-

प्रयुक्तत्वमपि तेनोच्यतामिति वाच्यम् । जनीत्यादिसूत्रसार्थक्यायोक्तप्रयुक्तत्वान्यस्यै-वापायशब्देनोक्तेर्युक्तत्वात् । तथा च विभागमात्रं नापायशब्दार्थः । किं तु उक्ताभावादि-रपीति 'जनीत्यादिसूत्राकारणं शक्यत्वेन भाष्ये ज्ञापितम् । न तु तदकरणमेवाभिप्रेतम् । अत एव लोमादिभ्यो दूर्वादीनामपक्रमणं लौकिकप्रतीतिमात्रानुसारेण भाष्य उक्तम् । वैशेषिकसांख्यादिदर्शनेषु तदस्वीकारादिति कैयटे उक्तम् । उत्पत्तौ लोकानामप-क्रमणपदप्रयोगो लक्षणयेति भावः । एवं च प्रकृतिरित्युपादानरूढसौत्रपदादुपा-दाननानिरूपितप्रयुक्तत्वरूपार्थे जनीत्यादिना तञ्चमीविधानात् निमित्तनिरूपित-प्रयुक्तत्वे सूत्रान्तरेण पञ्चमीविधानेऽपि विनिगमकाभावात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ निमित्तोपादानत्वाभ्यां निरूपितप्रयुक्तत्वयोः पञ्चम्यर्थत्वं दुर्वार-मित्यस्मदिष्टसिद्धिः । **लोमादिष्विति** । उपादानेष्वित्यादिः । कार्यस्य दूर्वाद्युपा-देयस्य । यद्यपि विभागरूपापक्रमणावधावेवाप्रक्रामतो न प्रतीतिः । प्रयुक्तत्वरूपा-पक्रमणस्य निरूपकरूपावधौ तत्प्रयुक्तस्य प्रतीतिरङ्गीक्रियत एव । तथानुभवादिति सिद्धान्तः स्फुटएव, तथापि समाधानान्तरमेवाह—**बिलादिति** । निष्क्रामतः वि-भागानुकूलव्यापारोत्पत्तिकालावच्छिन्नस्य विभागात् पूर्वस्थूलकालव्यापिव्यापारो-त्पत्तिकालस्य प्रदर्शनायाह—**दीर्घभोगस्येति** । तत्र बिले । अवच्छिन्नतया संयुक्तनया । उपलब्धिः प्रत्यक्षम् । उत्पत्त्युत्तरक्षणेष्वित्यादिः । तथा च विभा-गोत्पत्तेः पूर्वं बिले भोगिन इवोत्पत्ते. प्रयुक्तत्वस्य वापक्रमणस्योत्तरकालमेव लो-मादौ दूर्वादेः प्रत्यक्षम् । उत्तरत्त्यादिकाले तु दूर्वादेःप्रत्यक्षं नास्त्येव । चक्षुरा-द्यसंयोगादिति भावः । उत्पत्तिक्षणे लोमादौ दूर्वाद्यस्तीति परोक्षधीस्तु पूर्वोक्त-रीत्येव समाधेयेति ध्येयम् । यत्तु भोगिनः अग्रावच्छेदेन बिलासंयोगरूपस्या-पक्रमणस्य सत्त्वेऽपि मूलावच्छेदेन बिलसंयोगाद्यथा बिले उपलब्धिः, तथा दूर्वा-देस्स्वपरिणामिलोमादिभागसम्बन्धितया प्रतीयमानस्यापि लोमादिभागान्तरावच्छेदेन लोमादिसम्बन्धाभावरूपापक्रमणमिति कैयटसमाधानवाक्यार्थ इति तन्न । वृक्षाव-स्थितिकाले चलत्यपि पत्रादौ वृक्षाच्चलतीत्यप्रयोगेण वृक्षादिसंयोगाद्यसमानका-लीनस्य वृक्षाद्यसंयोगादेरेवापायपदार्थतया वाच्यत्वेन बिलादिसंयोगादिकालीनस्य बिलाद्यसंयोगादेरपायपदार्थत्वाभावात् । **मतद्वयेऽपीति** । वृत्तिकारमते प्रकृतिपदस्य कारणसामान्यपरत्वात् भाष्यकारमते 'जनीत्यादि'सूत्राकरणेन कारणसामान्येऽपि प-ञ्चमीसम्भवात् नोपादानस्यैवापादानसंज्ञेति भावः । यद्यप्युक्तरीत्योपादानतानिरू-पितप्रयुक्तत्वस्य पञ्चम्यर्थता जनीत्यादिसूत्रसिद्धेति भाष्यसम्मतं, तथापि परभ्रमम-

नुसृत्यापि समाधानं सुकरमित्याशयेनाह—**मैवं पशुनेति** । कारणमात्रार्थत्वेऽपि प्रयुक्ततात्वरूपेण प्रयुक्तत्वबोधकत्वेऽपि । मात्रपदादुपादानतानिरूपितप्रयुक्ततात्वरूपेण बोधकत्वव्यवच्छेदः । अपिना उक्तरीत्योपदानतानिरूपितप्रयुक्ततात्वेन बोधकत्वस्य प्रामाणिकत्वात् कारणमात्रार्थकत्वमसिद्धमिति सूचितम् । **उपादानपरत्वेति** । प्रयुक्ततात्वरूपेणोपादानतानिरूपितप्रयुक्ततापरत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणवाक्यशेषेणेत्यादिः । अथ वा कारणमात्रार्थत्वेऽपि 'यतोवे'त्यादौ पञ्चम्या 'विभाषा गुणे स्त्रियामि'त्यत्र गुण इत्यस्योपलक्षणत्वेनागुणेऽपि पञ्चमीविधानात् प्रयुक्ततामात्रबोधकत्वेऽपि उपादानपरत्वोपपत्तेः 'जनी'त्यादिनोपादानतानिरूपितप्रयुक्ततात्वरूपेण बोधकत्वोपपत्तेः । इत्थं च न परभ्रमानुसरणमिति बोध्यम् । ननु, 'यतो वे'त्यादौ न हेतुपञ्चमी । येन जनीत्यादिना उपादानीयप्रयुक्तत्वार्थता स्यात् । किंतु 'ध्रुवमि'त्यादिनावधौ पञ्चमी । तथा च 'वृक्षाद्विभजत' इत्यादौ विभागे वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकत्वस्येवोक्तवाक्ये भूतोत्पत्तौ ब्रह्मनिष्ठावधितानिरूपकत्वस्य लाभः । तत्राह—**अवधिपञ्चमीति** । अवधिपञ्चमीस्वीकार इत्यर्थः । ब्रह्मनिष्ठावधितानिरूपकत्वं ब्रह्मनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वरूपं वाच्यम् । अन्यस्य दुर्वचत्वात् । तथा च प्रयोजकतानिरूपकत्वस्य प्रयुक्तत्वपर्यवसितस्य पञ्चम्यर्थस्य शृङ्गादित्यादौ निमित्तीयस्य लाभेऽपि यतो वेत्यादौ वाक्यशेषेणोपादानीयस्य लाभ इति भावः । **सोऽकामयतेत्येतच्छाखान्तरस्थितेति** । 'सोऽकामयत बहुस्या'मित्येतच्छाशाखान्तरास्थितं 'तदैक्षत बहुस्यामि'ति वाक्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । यथाश्रुते तु 'आत्मन आकाश' इत्यस्येव 'सोकामयते'त्यस्यापि तैत्तिरीयस्थत्वादसङ्गतेः । सामानाधिकरण्यस्य ब्रह्मतत्सृज्याभेदस्य । **नास्येति** । अस्य उक्तसामानाधिकरण्यस्य । **मुखं व्यादायेति** । अपञ्चीकृतसमष्टेरेव सृष्टिः पूर्वमुक्ता । सच्चेत्यादिना तु पञ्चीकृतसमष्टेः । न च पञ्चीकृतेषु प्रवेशालाभ इति वाच्यम् । अपञ्चीकृतेषु प्रवेशोक्त्यैव तल्लाभात् । अपञ्चीकृतानामेव पञ्चीभावात् । अत एव 'इदं सर्वमसृजते'त्यपि नानुपपन्नम् । अपञ्चीकृतानामेव सर्वात्मकत्वादिति ध्येयम् । **भ्रान्तिव्युदासेति** । सामानाधिकरण्येन ब्रह्मणः कार्यतादात्म्यलाभात् भ्रान्तिव्युदास इति भावः । अनुदाहरणत्वादिति व्युदासपरत्वादित्यत्र हेतुः । प्रयुक्तमित्यन्तमनुदाहरणत्वादित्यत्र हेतुः । **मूर्तामूर्तेति** । मूर्त्तं पृथिव्यप्तेजांसि । अमूर्ते वाय्वाकाशौ । **सङ्ग्रहविवरणेति** । सत्त्यच्छब्दाभ्यां सङ्क्षेपेणोक्तं निरुक्तादिपदैर्विवरणं विस्तरेण कथनं क्रियते । तथा हि भाष्यं—'निरुक्तं देशकालादिविशिष्टतयेदं तदित्युक्तं, तद्विपरीतमनिरुक्तं, निलयं नीडमाश्रयः, तद्विप-

रीनमनिलयनं, विज्ञानं चेतनं, तद्विपरीतमविज्ञानं, सत्यं व्यावहारिकं, अनृतं मृगतृष्णादिक'मिति । तथा च मूर्तामूर्तयोर्निरुक्तत्वानिरुक्तत्वादिविवेचनम् । स्वान्यसर्वव्याकृताश्रयत्वमाकाशस्येव सर्वभुवनाश्रयत्वं वा ब्रह्माण्डस्येवेति ध्येयम् । सृज्यसाहचर्यं सृज्यात्मना भवनम् । **सङ्कल्पमाहेति**। 'सोऽकामयतेत्यादेः' परमतेऽयमर्थः—स आनन्दमयः नियामकस्वीयनानारूपैर्नियम्येष्ववस्थानं अकामयत । ततश्च नियम्यानि विना उक्तावस्थानासम्भवेन नियम्यानि भवन्त्वित्यालोचनरूपं तपः कृतवान्, तत इदं सर्वमसृजत, ततस्तदनुप्रविश्य नियामकरूपैरधिष्ठाय सदादिरूपोऽभवत् सत्त्वादिगुणैरभिव्यक्तोऽभवत्, सत्त्वगुणः श्रीमहत्प्राणेभ्योऽन्यत्रावसादनकर्तृतानियामकतारूपस्सत्त्वगुणः, निरुक्तत्वं सुवाच्यत्वं, अनिरुक्तत्वं दुर्वाच्यत्वं, निलयनत्व सर्वाधारत्वं, तदभावोऽनिलयनत्व, विज्ञानत्वं सर्वज्ञत्वं, सत्यत्वं साधुत्वं, तयोरभावौ अविज्ञानत्वानृतत्वे, 'सत्यमभवत्' इत्यनेन सत्त्वादय ईश्वरगुणाः साधुरूपा इत्युक्तम् । तथा च श्रीमहत्प्राणेभ्योऽन्येष्ववसादनकर्तृत्वात् नियामकत्वात् सुवाच्यकर्तृत्वात् सत्त्वत्यत्त्वनिरुक्तत्वगुणवानीशः । स्वयं दुर्वचत्वादनिरुक्तः। स्वयं सर्वाधारत्वात् सर्वज्ञत्वात् साधुत्वात् निलयनत्वविज्ञानत्वसत्यत्वगुणवानीशः । अन्यत्र तद्विपरीतकर्तृत्वादनिलयनः अविज्ञानोऽनृत इति भावः। तदुक्तं, परकीयतैत्तिरीयभाष्ये—अवसादसुवाच्यत्वादौर्वाच्याधारसाधुताः । प्रकृतिप्राणतोऽन्यत्र कुर्वंस्तन्नामको हरिः । अतो नियामकश्चेति सदानस्यादवाच्यता। अनिरुक्तं निलयनं सार्वाधारत्वतो हरिः ॥ इति। ननु तत्तन्नियम्यनियामकत्वविशिष्टबहुरूपेषु इच्छा । तत्र विशेष्यांशासिद्धत्वेऽपि विशेषणस्यासिद्धत्वात् न दोषस्तत्राह—**तथा च इच्छाया नियम्य इति** । नियामकत्वस्य शक्तिविशेषरूपस्यापि सिद्धत्वेन नियम्येषु कार्येष्वेवेच्छाविषयत्वं त्वयापि वाच्यमिति भावः । **विषयत्वेनेति** । इति निरस्तमित्यनेनान्वयः । एवं 'सच्च त्यच्चेत्यादिना सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिकथनमप्ययुक्तम् । अवसादनकर्तृत्वनियामकत्वादेः शक्तिविशेषस्य शक्यीभूतकार्यकालीनत्वस्यैवाभिव्यक्तित्वेन कार्योत्पत्तिकथनेनैव तल्लाभात् त्वदीयतैत्तिरीयभाष्ये 'त्यच्चानिरुक्तं विज्ञानं तथा निलयनं महत् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतम् ॥' अविज्ञानं निलयनमित्यनेन त्यदादिशब्दैर्महत्तत्त्वस्य सत्यशब्देन प्राणस्य सदादिशब्दैः श्रियश्चोक्तत्वेन तद्विरोधाच्च । अथेश्वरस्यैव सत्त्वादिगुणाः । ईश्वरसम्बन्धात् महदादावपि तद्व्यवहार इति चेन्न। तथापि महदादिपरत्वे ईश्वरगुणाभिव्यक्तिपरत्वायोगात् । योगे वा महदादिपरत्वो-

क्ते रुन्मत्तप्रलापत्वात्। **सम्भवेनेति**। अनुच्चारयितर्यपि चैत्रेऽहं सुखीति ज्ञातायमिति प्रयोगादनुच्चारयितर्यपि ईश्वरे अहंपदप्रयोगः। अन्यथा तवापि सृष्टेः पूर्वं नियामकनानारूपैर्बहुभावरूपसङ्कल्पस्याहंपदेन उल्लेखायोगात्। अथ तव नित्यशरीरेणोच्चारणं, तर्हि ममाप्याकाशादिसृष्टेः पूर्वमशरीरवाचा तदुपपत्तिः। सङ्कल्पस्येव वाचोऽप्यविद्यापरिणामत्वसम्भवात्। अन्तःकरणं तु नाहंपदप्रयोगनिमित्तम्। परकीयेऽपि तत्र तदापत्तेरिति भावः। **आदीनामिति**। 'तत्तेज ऐक्षत तदपोऽसृजत तिस्रो देवताः' इत्यादिवाक्यैरिति शेषः। प्रतिपादकतेजआदिपदैः ऐक्षतेत्यादिपदयुक्ततेजआदिपदैः। **तस्यैवेति**। 'स तपस्तप्त्वा। इदं सर्वमसृजत' इत्यादिश्रुतेरिति शेषः। **अकुरुतेति**। **सत्त्वेति**। **अकुरुतेति**। कर्तृत्ववशाल्लभ्यपूर्वसत्त्वेत्यर्थः। **ब्रह्मण इति** हेतोरुत्पत्तावन्वयः। तथाचासदेवेत्यादिना अनभिव्यक्तनामरूपात्मकब्रह्मण उक्तत्वेन तत इत्यादौ तत्पदेन तत्परामर्शात् तादृशब्रह्महेतुकप्रपञ्चोत्पत्तेरुक्तत्वात् 'तदात्मानमि'त्यादि व्यर्थमिति भावः। ऊर्णनाभिधातोः लालारूपस्य। नष्टे अदृष्टे। तन्तुतादात्म्येनोर्णनाभेरप्रत्यक्षेऽपि तन्तुप्रत्यक्षादित्यर्थः। उपादानस्य कार्यतादात्म्यावश्यकत्वात् तदप्रतीत्या नात्रोपादानत्वमिति भावः। यथाश्रुते गोलोमादीनान्नाशेऽपि दूर्वादिदर्शनादनुपादानतापत्तेरसङ्गतिः। लयः संस्काररूपेण स्थितिः। **तज्जलानिति**। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति श्रुतौ तस्मात् ब्रह्मणो जायते इति तज्ज, तास्मिन् लीयत इति तल्लं, तेनानिति जीवतीति तदन् इत्यर्थः। **योनिष्ट इति**। 'योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि तमानृभिः पुरुहूतप्रयाहि। असोयथानोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमै'रित्यस्य। हे पुरुहूत इन्द्र ते सदनाय उपवेशनाय योनिः स्थानम् अकारि। तं योनिं प्रति आप्रयाहि। नृभिर्मरुद्भिस्सह यथा नोऽस्माकम् अविता रक्षकः असः भवसि। वृधे वर्धनाय भवसि वसूनि ददः ददासि तथा सोमैरस्मदीयैर्ममदः मादयेत्यर्थः। निमित्ते उपवेशनक्रियानिमित्ते स्थान इति यावत्। तथा तत्र स्थान इव प्रकृते निमित्ते प्रयोगः। महत्त्वपरिमाण महत्त्वसङ्ख्याप्रचययोनीत्यत्र वैशेषिकोक्तौ महत्त्वादिनिमित्तकारणकार्थकतया प्रयोगादिति भावः। **मुख्यस्तु शब्दस्वरसादिति**। शब्दस्य स्वरसादर्थान्तरे अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनैव योऽर्थः प्रतीयते स मुख्यः। तत्सम्भवेऽर्थान्तरं न गृह्यते। मुख्यार्थे अन्वयानुपपत्त्यादिमूलकलक्षणाकल्पने गौरवादित्यर्थः। **मुख्यार्थेति**। अर्थान्तरे अनुपपत्त्यादिज्ञानं विनैवोपादाने प्रयोगात् तदेव मुख्यार्थः। निमित्तकारणस्थलादौ तु कारणत्वाधारत्वादिगुणयोगात् प्रयोगः। अत एव यो-

निश्च हि गीयते' इति सूत्रेण भगवता व्यासेन तथा सूचितमिति भावः । ननु, एकविज्ञानश्रुतेः ब्रह्मणस्सर्वदृश्यरूपत्वात् तज्ज्ञानात्तज्ज्ञानमिति नार्थः । किं तु सर्वदृश्यस्य सद्रूपादिना ब्रह्मसादृश्यात् ब्रह्माधीनत्वाद्वा तज्ज्ञानात्तज्ज्ञानमित्यर्थः । तथा च कथमुपादानत्वसिद्धिः । तत्राह—**यथाचेति** । विवेचितमेतत् श्रुतिदूषणोद्धारे । अधिष्ठानतया सर्वव्यापित्वस्य अधिष्ठानत्वहेतुकस्य सर्वतादात्म्यस्य । निमित्तत्वात् । निमित्तत्वेनोक्तम्मृत्या व्याख्यातत्वात् । आप्नोघीत्यनेनैव सम्बन्धमात्रलाभसम्भवेन तादात्म्यलाभार्थमेव सम्पदोक्तेरिति भावः । अन्यथा तादात्म्यान्यसम्बन्धस्योक्तनिमित्तत्वे । **प्रकृत्यधिकरणेति** । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि'त्यधिकरणेत्यथः । महाभूतानि कार्याणि । सद्वस्तुप्रकृतिकानि सत्स्वरूपोपादानकानि । व्यभिचार· 'यत् यदनुरक्त कार्य, तत् तदुपादानकमि'ति सामान्यव्याप्तौ । तदनुरक्तत्वे सति सत्स्वरूपतादात्म्यवत्त्वे सति । तद्विकारत्वात् सत्स्वरूपकार्यत्वात् । **अनभ्युपगमादिति** । तथापि गुणाद्यात्मके द्रव्ये तदनुपादानकत्वात् विशेष्यदलम् । गुणादेरपि सत्स्वरूपत्वे तु दृश्यात्मकस्य ब्रह्मणः दृश्यानुपादानकत्वात् दण्डादिकार्ये व्यभिचारात् विशेषणमिति बोध्यम् । सर्वत्र सद्रूपसम्बन्धस्य प्रतीते सम्बन्धान्तरबाधात् तादात्म्यरूपत्वात् पराभ्युपगतसमवायस्थले तादात्म्यस्यैव प्रामाणिकत्वात् ब्रह्मणि निमित्तकारणत्वस्य त्वयापि वाच्यत्वात् कार्यतादात्म्यवत्कारणत्वरूपमुपादानत्वं ब्रह्मणि दुर्वारमित्यनुकूलतर्को बोध्य· । अत एव 'यत् यत्तादात्म्यवत्त्वे सति यत्कार्य तत् तदुपादानकमिति व्याप्तौ यत्कार्यत्वनिवेशादेव 'अत्रेदानी'मिति प्रतीत्या एतद्देशकालावच्छिन्नासत्योपादानकत्वसिद्धि· शङ्कितुं शक्या । न तु सामान्यतोऽसत्योपादानकत्वसिद्धिः । उक्तासत्त्वम्य सर्वदेशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वादत आह—**असन्नृश्टङ्गमिति** । प्रतीतेरापातत्व विवृणोति । **द्वितीयेति** । यत्स्वभावाननुरक्तत्वं यत्तादात्म्यशून्यत्वं यत्तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वम् वा । नाद्यः । स्वरूपासिद्धेः । अन्त्यमभिप्रेत्याह—**कपालस्वभावेति** । अप्रतीतेः 'कपालात् घट' इत्यजानानपुरुषस्याप्रतीते· । तथा जानानस्य तथाप्रतीतिवदानन्दात् जगज्जानानस्यानन्दो जगदित्यपि धीरस्त्येवेति हेत्वसिद्धेरिति भावः । प्रेक्षापूर्वकत्वात् जन्यतासम्बन्धेन प्रेक्षाविशिष्टत्वात् । एतेन प्रेक्षाकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वस्य प्रेक्षाकार्यत्वस्य वा हेतुत्वे कालीनेति प्रेक्षेति व्यर्थमिति परास्तम् । **उपाधित्वादिति** । पक्षमात्रनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् नानयोरुपाधित्वम् । यत्र यत्रोपाध्यभाव, तत्र तत्र न साध्य·

मिति व्यतिरेकव्याप्त्यभावाच्च । न हि पक्षे साध्याभावो मम निश्चितः ।जडत्वस्या-सति साध्याव्याप्तिश्चेति चेत्, भ्रान्तोऽसि। सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्य व्यर्थत्वा-त्। व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वे तु पक्षमात्रनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न प्रतिकूलम्। साध्यव्यापकत्वेन गृह्यमाणोपाधेर्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारोन्नयनसम्भवात् । जडत्वं तु चिदन्यत्वरूपं तुच्छेऽप्यस्त्येव । बाधोन्नीततया पक्षेतरत्वेऽपीति । व-ह्निरनुष्णः । कृतकत्वात् इत्यादौ वह्नीतरत्वादि. तत्तुल्यतयेत्यर्थः । यथा च तत्र सा ध्यव्यापकताग्राहकस्तर्कोऽस्ति हेतौ च साध्यव्याप्यताग्राहकस्तर्को नास्ति । तथा प्र कृतोपाधौ । अस्ति हि 'अकर्ता यदि जडो न स्यादकर्ता न स्यात् चेतनस्य कर्तृत्व-नियमात् जगदनुपादानं यद्यनन्तर्यामी न स्यात् तदा जगदुपादानं स्यात् । अन्तर्या मिण एव सर्वानुस्यूतत्वेन विवर्तोपादानत्वादित्युपाधौ साध्यव्यापकताग्राहकस्तर्कः । नास्ति च द्रव्योपादानत्वादिहेतावकर्तृत्वादिव्याप्तिग्राहकस्तर्कः । मृदादेरचेतनत्वादि ना कर्तृत्वाद्यभावेऽपि ब्रह्मण कर्तृत्वादौ बाधकाभावात् ।तथा च पक्षेतरत्वस्यानुपाधि-त्वं न कुलधर्म इति भावः । तर्कैरित्यादि—ब्रह्मोपादानप्रमा ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मोपादानतासिद्धिः ॥

नावेद्यस्य नाप्रमेयस्य । तद्भेदनार्थं मनोऽध्यासानुकूलतद्भेदनार्थम् । अन्यान्याश्र यात् मनोऽध्यासे सति प्रमाणरूपा वृत्तिः तस्या चाधिष्ठानज्ञानतया कारणीभूतायां सत्यां मनोऽध्यास इत्यन्योन्याश्रयात् । स्वप्रकाशतदपेक्षमित्यादि । यस्याध्या-सस्यापेक्षा यत्र तादृशमधिष्ठानमेव । न तु तद्गोचरप्रमाणवृत्तिः । यतोऽधिष्ठानं स्व-प्रकाशमित्यर्थः । यद्यपि मनआद्यध्यासे अधिष्ठानगोचराविद्यावृत्तेर्हेतुत्वसम्भवेन नान्योन्याश्रयः, तथापि अनवस्थास्त्येव । तादृशवृत्त्यध्यासे वृत्त्यन्तराध्यासहेतुत्वस्य वाच्यत्वात् । स्वप्रकाशत्वोक्तौ तु नानवस्था । वृत्तेरध्यासहेतुत्वाभावात् । अधिष्ठा नानावरणस्यैवाध्यासहेतुत्वात् । पूर्णानन्दस्यावृतत्वेऽपि चिदंशेऽनावरणसत्वेनाध्या-सोपपत्तेः । आधारतावच्छेदकरूपेण हि अधिष्ठानानावरणमध्यासहेतु । न त्ववि-द्याविषयरूपेणेत्यविद्योपहितत्वादिरूपेणानावरणात् मनआद्यध्यासोत्पत्तिः । अथ स स्कारहेतुत्वेनाविद्यावृत्तेरध्यासापेक्षणीयत्वेनानवस्थातादवस्थ्यमिति चेन्न । एव हि मा-स्तु वृत्तिरविद्यायाः । अविद्योपहितचित एव साक्षित्वस्यावरणविरोधाभावे संस्कार-हेतुत्वस्य च सम्भवात्। वस्तुतोऽज्ञानाध्यासेऽज्ञानगोचरसंस्कारहेतुत्वे मानाभावेन वृ-त्त्यध्यासे संस्कारस्याहेतुत्वात् नोक्तानवस्था । किं चोक्तानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेना दोषत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वमावश्यकम् । अन्यथा प्रमाणवृत्तिनैरपेक्ष्येणाविद्यावृत्तिमात्रे णाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वानुपपत्तेरित्याशयेन प्रमाणवृत्तिनिरपेक्षव्यवहारविषयत्व-

व्याप्यं स्वप्रकाशत्वं व्यवस्थापयितुं वितर्कयति—**किमिदमिति** । यद्यपि चतुर्थप-क्षेऽपि नाव्याप्तिः । लक्ष्ये लक्षणासत्त्वस्यैवाव्याप्तित्वात् । ब्रह्मणि तूक्तयोग्यत्वस्य कदाचित्सत्त्वेन तदसम्भवात्, तथापि स्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मणः अस्वाभाविकत्वे ब्र-ह्मणोऽस्वप्रकाशत्वस्वभावत्वं स्यात् । अतः स्वप्रकाशत्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वलाभाय प-ञ्चमपक्षमेवाङ्गीकरोति—**पञ्चमपक्षस्येति** । वस्तुतः प्रमाणवृत्तिं विनापि व्यवहार्य-त्वाय स्वप्रकाशत्वमुच्यते । तस्य च ब्रह्मरूपत्वाभावेऽपि व्यवहारदशायां सत्त्वेनै-वोपपत्तिरिति चतुर्थपक्षोऽपि युक्त एवेति ध्येयम् । अव्याप्तिः स्वप्रकाशत्वस्वरूप-त्वानुपपत्तिः । **व्यवहारवदिति** । तव भेदाभावेऽपि विशेषस्य भेदस्थानीयस्य गुण त्वादिव्यवहार इव मम कल्पिततादात्म्यस्य लक्षणत्वव्यवहारे प्रयोजकत्वात् ! व-स्तुतो लक्षणवाक्यस्य मन्मते अखण्डार्थत्वेनार्थोपस्थितिद्वारकाभेदधीजनकधीविषयत्वे-न लक्षणत्वस्य व्यवहारः स्वप्रकाशत्वरूपे ब्रह्मणि नानुपपन्न इति ध्येयम् । कथ-मिति तदत्यन्ताभावस्वरूपस्याधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वं न निवेश्यम् ।किं तु तदत्यन्ताभावत्वविशिष्टस्यानाधिकरणत्वम् । तच्च ब्रह्मणि बाधितम् । तादृशविशि ष्टाधिकरणत्वात् । न च तस्यापि मिथ्यात्वात्तदभावस्वरूपं लक्षणमव्याहतमिति वा च्यम् । योग्यत्वात्यन्ताभावस्वरूपस्यैव लक्षणत्वसम्भवादिति भावः । **योग्यत्ववि-रोधीति** । योग्यान्यवृत्तित्वविशिष्टेत्यर्थः । **व्यावहारिकेति** । व्यावहारिकस्वरूपे-त्यर्थः । **ब्रह्मरूपत्वेनेति** । उक्ताभावत्वविशिष्टरूपेण व्यावहारिकत्वेऽपीत्यादिः । तात्त्विकत्वात् तात्त्विकस्वरूपकत्वात् । न चोक्तात्यन्ताभावस्वरूपमेव लक्षणमस्त्वि-ति वाच्यम् । उक्तात्यन्ताभावस्वरूपस्य यदनधिकरणत्वं, तस्यैव लक्षणत्वात् ब्रह्म-स्वरूपस्यात्यन्ताभावस्वरूपस्याधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यैव तस्य लक्षणाघटकत्वात् । अत ए व तदादाय लक्षणासम्भवोक्त्यादिकं तव भ्रान्त्यैव । न चैवं व्यावहारिकस्वरूपके-ति विशेषणमपि व्यर्थमिति वाच्यम् । अधिकरणत्वनिरूपकतया वस्तुगत्या व्यावहा रिकस्वरूपस्य निवेशः । न तु व्यावहारिकत्वेनेति भावादिति भावः । भङ्गे चितः नाशोपहितचितः । **समर्थितत्वादिति** । जानातिभात्योस्सकर्मकाकर्मकत्वाभ्यां भि-न्नार्थकत्वेन घटो भातीत्यादौ फलविषयो घट इत्यर्थात् सुखादौ वृत्त्यभावेऽपि साक्षा त्क्रियमाणत्वप्रतीत्या चितो जगदुपादानत्वेन जगत्तादात्म्यात्तस्यैव विषयताशब्देन व्यवहारात फलविषयत्वस्य घटादौ समर्थितत्वादित्यर्थः । तथा च सुखादावुक्ताभा वसत्त्वे च । समानाधिकरणतद्वत्त्वस्य समानाधिकरणोक्तविषयत्ववत्त्वस्य । समाना-धिकरणत्वस्येति पाठे विशेषणस्येति शेषः । तथा चेत्यस्योक्तविषयत्वे चेत्यर्थः । अनुमित्यादिविषयत्वस्य सुखादावपि सत्त्वादपरोक्षेत्युक्तम् । यद्यपि विद्यमानसुखा-

घनुमितिरप्यपरोक्षा, तथापि यत्प्रमाणजन्यत्वमपरोक्षताव्याप्यं, **तत्प्रमाण-जन्यत्वविवक्षयेन्द्रियजन्यवृत्तिविषयत्वं पर्यवसितं बोध्यम् । शुद्धेऽपि घटादिचा-क्षुषादिविषयत्वात् नाव्याप्तिः** । अथ वा प्रमाणवृत्तियोग्यत्वं **स्वाज्ञातत्वनाशकवृ-**त्तिविषयत्वं विवक्षितम् । स्वाज्ञातत्वं स्वस्याभानापादकमज्ञानम् । **विद्यमानसुखा-**दौ तु तदप्रसिद्धम् । नित्यातीन्द्रिये तन्नाशकवृत्तिरप्रसिद्धेति बोध्यम् । **तस्ये-त्यादि** । मूलाज्ञानस्य शुद्धचिन्निष्ठत्वात्तन्नाशस्यापि तन्निष्ठत्वेन शुद्धस्य फली-भूतशुद्धाविषत्वमिति भावः । **गर्भत्वादिति** । ननु, शुद्धेऽपि फलत्वेन भेदोऽस्त्ये-व । उपहितकेवलयोर्भेदस्य सिद्धान्ते स्वीकारात् । तथा च शुद्धस्य फलत्वोप-हिततादात्म्यमव्याहतमिति चेत् सत्यं, तथापि विषयतात्वरूपाखण्डधर्मस्योक्ततादा-त्म्ये मानाभावः । भास्यानुयोगिकस्य भासकचित्प्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव भास-कतानियामकत्वेन विषयतात्वादुपादानचित्प्रतियोगिकतादात्म्यस्य दृश्यमात्रे घटा-दावध्यस्तत्वेऽपि शुद्धचिति फलस्य तादात्म्यानध्यासात् शुद्धचित एव फलत्वोप-हिते तदध्यासात् शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन फलविषयतां विनापि व्यवहारसम्भवात् । अत एव विषयत्वाभावादित्युक्तं मूले । 'अत एव च वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शने' इति बौद्धाधिकारे उक्तम् । अस्मिन्वेदान्तनये पूर्वोक्ते दर्शने असौ विषयतारू-पस्सम्बन्धः । वेद्यनिष्ठस्तु दृश्यनिष्ठएव । न तु चिन्निष्ठः । चितः स्वप्रकाशत्वे-नैव व्यवहार्यत्वात् । तत्प्रतियोगिकस्याध्यस्तनिष्ठस्याध्यासिकतादात्म्यस्यैवं विष-यतात्वादिति भावः । तथा च सम्बन्धस्य भेदगर्भत्वादित्यत्र योगित्वमित्यनेन उ-क्तसम्बन्धस्य केवलचिद्भेदव्याप्यविषयतारूपत्वादित्यर्थः । आवरणाभिभवोपहित-चिद्विषयत्वं योगित्वान्तेन विवक्षितमिति भावः अथवा योगित्वान्तेनोक्तसम्बन्धस्य भेदगर्भत्वात् केवलचिद्भेदव्याप्यत्वात् तथा च स्वावच्छिन्नावरणनाशोपहितचित्ता-दात्म्यं विवक्षितम् । अन्यथा रूप्यादेरपि शुक्त्याद्यवच्छिन्नावरणाभिभवोपहित-चित्तादात्म्येन फलव्याप्यातापत्तेः । एवं च घटादरावरणाभिभावावच्छेदकत्वेनो-क्ततादात्म्येऽपि शुद्धब्रह्मणि तदभावेनातद्भेदव्याप्यमुक्ततादात्म्यमिति तस्य फला-व्याप्यत्वमिति भावः । एवमित्यादिग्रन्थेऽप्युक्त एव भावः । **नन्वपरोक्षव्यवहार-**स्य योग्यत्वमुक्तविषयतारूपं तदावक्तुं शक्यम् । यद्युक्तव्यवहाररसुवचः, स ए-व दुर्वचइत्यतआह—**नाप्यपरोक्षेत्यादि** । **प्रमाणिकेति** । प्रमाजन्येत्यर्थः । **व्यर्थविशेषणत्वेति** । घटादिवारकस्यावेद्यत्वविशेषणस्य व्यर्थत्वेत्यर्थः । **अस-म्भवेति** । उक्तस्वप्रकाशत्वलक्षणस्यासम्भवेत्यर्थः । **सङ्कुचतएवेति** । **तथा च** व्यवहर्तृनिवेशस्य निष्फलत्वादुक्तयोग्यतामात्रं निवेश्यमिति भावः । **व्याहतमिति**।

ब्रह्मणीत्यादि । तदपरोक्षव्यवहारे ब्रह्मविषयके अपरोक्ष इति शब्दप्रयोगे । हेतुत्वात् व्यवहारविषयत्वेनापेक्षितत्वात् । घटः अपरोक्ष इत्यादौ घटादाविव ब्रह्मापरोक्षमित्यादावपि ब्रह्मणि स्फुरणतादात्म्यं विषयत्वेनापेक्षितमिति भावः । जनकत्वे विषयत्वे । स्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वं, स्फुरणमपरोक्षमिति व्यवहारविषयत्वम् । स्वभावभेदात् । घटः अपरोक्ष इत्यादौ स्फुरणतादात्म्यं चिदपरोक्षेत्यत्रापरोक्षचिद्व्यक्तिमात्रं विषय इति विषयभेदस्य व्यवहारे स्वीकारात् । 'साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति' श्रुत्या स्फुरणतादात्म्याघटितस्यापरोक्षत्वस्य ब्रह्मण्युक्तत्वादिति भावः । नियामकान्तराभावात् तद्व्यवहारस्य विषयान्तराभावात् । 'चैतन्यमपरोक्षमिति' व्यवहारस्याखण्डचिन्मात्रविषयकत्वमेव पदयोस्सामानाधिकरण्यविशेषात् तत्र द्वारीभूतोऽपि बोध चैतन्ये स्फुरणत्वप्रकारकः । न तु स्फुरणविषयत्वप्रकारकः । घटः अपरोक्षइत्यादेर्व्यवहारस्याप्युक्तहेतोरखण्डार्थत्वेऽपि तत्र द्वारीभूतधीः घटादौ स्फुरणत्वप्रकारकत्वासम्भवेन स्फुरणविषयत्वप्रकारिकैवेति भावः । ननु, तथापि चितः स्वविषयत्वमावश्यकम् । अन्यथा तदाकारवृत्त्यभावकाले तद्व्यवहारासम्भवात् तार्किकादिभिर्ज्ञानव्यवहारं प्रति ज्ञानज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकारात् । अत एव तैरनुव्यवसायः स्वीक्रियते तत्राह—तार्किकेति । कल्पनात् कल्पनौचित्यात् । तथा चानुव्यवसायस्वीकारो व्यर्थः । व्यवसायस्य स्वप्रकाशत्वसम्भवात् । अत एव प्राभाकरैस्तथैवोच्यते । न हि व्यवहारकारणान्तरे सति ज्ञानासत्त्वे ज्ञानव्यवहारो विलम्बित इति भावः । विषयभेदेन ज्ञानव्यवहारयोर्न कार्यकारणभावः । येनोक्तगौरवम् । किं तु विषयतया व्यवहारे विषयतया ज्ञानत्वेन हेतुत्वेत्याशयेन शङ्कते—नन्वनवस्थेति । स्यागोपपत्तेरिति । मन्मतेऽपि विषयतया व्यवहारे असत्त्वापादकाज्ञानानिरूपकत्वस्य तद्व्यक्तित्वेन विशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वसम्भवात् पूर्णानन्दरूपस्योक्ताज्ञाननिरूपकत्वेऽपि चिद्रूपस्य तदनिरूपकत्वेन तत्रेदानीं व्यवहारसम्भवात् चितश्चिद्विषयत्वाभावे क्षतिविरहादिति भावः । निस्स्वरूपत्वेन सत्त्वेन प्रतीत्यर्हतारूपशून्यत्वेन । तथा च स्वरूपपदं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हार्थकमिति भावः । यथाश्रुते तुच्छस्य तुच्छमेव स्वरूपमित्यसङ्गतिः । स्वात्मनि स्वस्वरूपे । वृत्तिविरोधेन स्वप्रतियोगिकसम्बन्धविरहेण । एकस्येति । ब्रह्मज्ञानान्याबाध्यत्वे सति तुच्छब्रह्मान्यत्वस्येति शेषः । तथाचैकरूपेण सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरभावेऽप्युक्तरूपेण विषयतासम्बन्धे अनुयोगित्वं, मिथ्यात्वानुमितित्वेन, च प्रतियोगित्वमव्याहतमिति भावः । छिदादौ छिदां छिनत्तीत्यादौ । परशुसंयोगः छिदाकर्मत्वम् । स्वपरसाधारणः छिदात्वान्यरूपेण । स्वस्मिन् छि-

दायाम् । वृत्तिविरोधः छिदां प्रत्यकर्मत्वम् । **फलदर्शनस्येति** । छिदायां तत्कार्यं प्रत्यक्षादिकं स्यादेव । द्वैधीभावादिकार्यं तु न तत्र भवति । न हि सर्वं चित्कार्यं चिति भवति । चिज्जन्यस्य घटादिव्यवहारस्य चित्यभावात् । तस्मात् फलदर्शनमेव नियामकमिति भावः । **स्वव्यवहारेत्यादि** । स्वव्यवहारे स्वान्यसंविदपेक्षं यत् तदन्यत्वमित्यर्थः । ननु, स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्वं चित्यपि वर्तते । व्यवहारमात्रे असत्त्वापादकाज्ञानाभावव्यक्तित्वेन हेतुत्वात् तदुपहितस्य चिद्रूपत्वेऽपि शुद्धचिदन्यत्वादत आह—**स्वावच्छिन्नेति** । स्वाविषयकेत्यर्थः । तथा च उक्तोपहितचितः शुद्धचिदविषयकत्वात् लक्षणं शुद्धचित्यक्षतमिति भावः । उपपत्त्या उक्तत्रयघटकलक्षणोपपत्त्या । **स्वाभिमतेति** । अवेद्यनिष्ठेत्यर्थः । स्वरूपत्वस्य उक्तानधिकरणत्वोपलक्षितस्वरूपस्य । इत्थं चोक्तयोग्यत्वोपलक्षितस्वरूपस्यापि लक्षणत्वं सम्भवतीति ध्येयम् । तर्कैरित्यादि—स्वप्रकाशत्वलक्षणम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां स्वप्रकाशत्वलक्षणम् ॥

प्रमाणाभावः स्वप्रकाशत्वे मानाभावः । **साध्याप्रसिद्धिरिति** । वेद्यत्वस्य ब्रह्मणि सन्देहात् घटादौ च निश्चयात् शुक्तिरूप्यादौ तु विशेष्यदलस्यानिश्चयात् । उक्तात्यन्ताभावानधिकरणत्वरूपे विशेष्यदले । वेद्यत्वाभावसामानाधिकरण्यं निश्चेतुमशक्यमिति भावः । विशेष्यदलवत्त्वेन निश्चिते घटादौ वेद्यत्वनिश्चयेऽपि तस्य 'घटो वेद्यत्वाभावसमानाधिकरणवा'नित्यादिधीविरोधित्वेऽपि 'उक्तात्यन्ताभावानधिकरणत्वमवेद्यत्वसमानाधिकरण'मिति निश्चयाविरोधित्वादुक्तनिश्चयसम्भवेन स्वप्रकाशत्वव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चये बाधकाभावात् । न हि उक्तात्यन्ताभावानधिकरणत्वमवेद्यत्वासमानाधिकरणमिति निश्चयोऽस्ति । घटाद्यवच्छेदेन तत्सत्त्वेऽपि ब्रह्मावच्छेदेन तदसत्त्वात् ब्रह्मावच्छेदेन सामानाधिकरण्यनिश्चयसम्भवात् । न च ब्रह्मण्यवेद्यत्वसंशये ब्रह्मावच्छेदेनोक्तसामानाधिकरण्यस्यापि सन्दिग्धत्वेन निश्चयासम्भव इति वाच्यम् । तावतापि अवच्छेदकविशेषानन्तर्भावेन निश्चये बाधकाभावात् शब्दादिनोक्तसामानाधिकरण्यस्य ब्रह्मावच्छेदेनापि निश्चयसम्भवात् प्रत्यक्ष एव ग्राह्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्य प्राचीनसम्मतत्वादिति तु विभावनीयम् । **विशिष्टसाध्येति** । किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयेऽपि विशेष्यदलाधिकरणे ब्रह्मणि घटादौ वा वेद्यत्वस्याभावानिश्चयात् विशेष्ये विशेषणसामानाधिकरण्यं न निश्चितमिति भावः।प्रसिद्धत्वेन निश्चितत्वेन।**असाधारणानैकान्तिकतेति**।निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यात्मकानैकान्तिकत्वेत्यर्थः । तत्रैव यतो व्यावर्तते, तदवच्छेदेन । व्यभिचारः धर्मत्वहेतावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्यभिचारः । अत्र अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वावच्छेदेन व्यभिचारः

अनुभूतित्वहेतोश्चिद्विषयत्वाभावरूपसाध्यवत्त्वेन निश्चिताद्व्यावृत्तिरूपमसाधारण्यं नास्तीति सूचयति–चिन्मात्रवृत्तीति । व्यभिचार इति । यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रेत्यादिः।प्रतियोगिन्येवात्यन्ताभाव इति । प्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावेत्यर्थः।प्रतियोगितयेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे इति शेषः । केवलान्वयित्वाभावात् अत्यन्ताभावप्रतियोगित्ववत्त्वात् । तथा च प्रतियोगिविरोधिन एव साध्याभावस्य व्यभिचारघटकत्वादत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन समानाधिकरणस्तदभावो न व्यभिचारसम्पादक इति भावः । यत्त्वबाधितो यस्स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वात् यत्राबाधितः स्वात्यन्ताभावः, तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य बाधितत्वाद्धर्मत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारस्तदवस्थ इति रोदनं, तन्मन्दभाग्यत्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य व्यावहारिकस्यैव धर्मत्वेनानुमेयतया तदाश्रये तद्विरोधिनस्तदत्यन्ताभावस्यास्वीकारेणाव्यभिचारात । साध्यत्वात् चिद्विषयत्वे साध्यत्वात् । पुनरिति । चिद्विषयत्वानधिकरणवृत्तित्वरूपोक्तविरोधित्वस्य निश्चयासम्भव इति भावः । विरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगीति । प्रतियोगित्वं स्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेत्युभयसम्बन्धेनात्यन्ताभाववदित्यर्थः । एतेन कस्यचिद्विरोधित्वनिवेशे उद्देश्यासिद्धिः । स्वविरोधित्वनिवेशे स्वत्वाननुगमः । चिद्विषयत्वविरोधित्वनिवेशे अप्रसिद्धिरित्यादि परास्तम् । प्रतियोगीत्यादीति । प्रतियोगी न वा । आद्ये यन्निठात्यन्ताभावप्रतियोगी, तत्र द्वितीये उक्तप्रतियोगित्वे व्यभिचार इत्यर्थः । एतेन वेद्यत्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुमानेन वेद्यत्वानधिकरणादिप्रसिद्धिसम्भवेन । एतद्धटान्यत्वे सतीत्यादि । एतद्धटान्यत्वसमानाधिकरणं यद्वेद्यत्वं, तदनधिकरणादन्य इत्यर्थः । घटादौ दृष्टान्ते पक्षस्वरूपादुक्तानधिकरणात् भेदमादाय साध्यप्रसिद्धिः । पक्षे तु साध्यस्य पर्यवसानं न पक्षात् भेदमादाय । बाधात् । नापि पटात् भेदमादाय । तस्योक्तानधिकरणरूपत्वाभावात् । नाप्यतीन्द्रियात् भेदमादाय । अपरोक्षप्रमाणवृत्तिविषयत्वसमानाधिकरणस्योक्तानधिकरणत्वस्य साध्ये निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । किं तु ब्रह्मस्वरूपादुक्तानधिकरणात् भेदमादाय तद्धटान्यस्य ब्रह्मणश्चोक्तानधिकरणत्वं वेद्यत्वानधिकरणत्वादेवेति तत्रानुमानपर्यवसानम् । न चोक्तानधिकरणत्वेन भेदो न साध्यः । पक्षस्याप्युक्तानधिकरणत्वेन बाधात् । उक्तानधिकरणप्रतियोगिकभेदस्तु उक्तानधिकरणकुड्योभयत्वादिना भेदरूपोऽपीति न ब्रह्मावेद्यत्वपर्यवसानमिति वाच्यम् । तत्पर्यवसानायैव स्वप्रतियोग्यवृत्तिभेदस्य साध्यत्वादिति भावः । पदार्थत्वात् प-

दजन्यधीविषयत्वात् विषयत्वादिति यावत् । तस्य उक्तानधिकरणत्वस्य । अत्र सत्यन्तानुक्तौ परेण वेद्यत्वानधिकरणाप्रसिद्धिरुद्भाव्येत्यनस्तदुक्तम् । उक्तसाध्यानधिकरणत्वसाध्यकानुमानमाशङ्क्य निषेधति । न चेत्यादि । पदार्थत्वात् एतद्धटत्वात् । तथा चाव्यभिचारी हेतुः । यथाश्रुते पटादौ व्यभिचारात् । एतद्धटत्वसमानाधिकरणत्वेन वान्यत्वान्तं विशेषणीयम् । तेन यथाश्रुतेऽपि न व्यभिचारः । अप्रसिद्धप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य परैस्स्वीकारादेतद्धटत्वविशिष्टस्यान्यत्वान्तस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । न च पूर्वानुमानं प्रति विशिष्टाभावसाध्यकानुमानं न सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । एतद्धटत्वरूपविशेषणवति विशिष्टाभावज्ञानस्य विशेष्याभावविषयकत्वादेकविशेषवाचे सामान्यधीजनकसामग्र्या विशेषान्तरधर्मप्रकारकधीजनकत्वात् । यत्तु एतद्धटत्वे सतीत्येवात्र पाठः । न तु एतद्धटान्यत्वे सतीति । तथा च सत्यन्तं वेद्यत्वविशेषणमिति न घटादौ व्यभिचार इति तत्, न शोभते । एतद्धटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणत्वघटितसाध्यकपूर्वानुमाने एतद्धटत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणत्वघटितसाध्यकानुमानेन सत्प्रतिपक्षासम्भवात् पूर्वानुमानसाध्यविरोधिसाध्यकानुमानस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वात् । अथ नायं सत्प्रतिपक्षः । किं तु पूर्वानुमानसमाभास इति चेन्न । त्वदीयमूले उक्तानुमानमुक्त्वा इति प्रकरणसमत्वादित्युक्तेः । तस्मान्मौढ्यं स्वीयं साधु प्रकटितं त्वया । संशयरूपेति । न च संशयरूपप्रसिद्ध्या विशेषणतावच्छेदकानिश्चयेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकव्याप्तिज्ञानासम्भव इति वाच्यम् । विशेषणतावच्छेदकनिश्चयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतुत्वाभावस्योक्तत्वात् । असिद्धिः स्वप्रकाशत्वसाधकानुभूतित्वासिद्धिः । अनुभूतेरेकव्यक्तित्वेन जातिमत्त्वासम्भवात् । कल्पितभेदेन व्यक्तिभेदेऽपि वृत्त्युपहितचैतन्य एवानुभवत्वसत्त्वेन शुद्धे तदभावादसिद्धिः । शुद्धेऽपीति । उपहितवृत्तेः शुद्धेऽपि वृत्तिरविरुद्धेति भावः । अनतिरिक्तार्थत्वात् अनतिरिक्तकालार्थकत्वात् । अभावादिति । उपहितचितोऽप्यात्मस्वरूपस्वप्रकाशाभिन्नत्वेन तत्र न व्यभिचार इति भावः । तत्र परोक्षानुभवे । चित्त्वरूपेति । उपहितानुपहितचिन्मात्रवृत्तीत्यर्थः । यथा हि उपलक्षितस्वरूपात्मकं लक्षणं ज्ञानविशेषविषयत्वादिरूपेण शुद्धान्यत्वात् शुद्धस्य लक्षणं, तथोपहितेऽपि तत्तादात्म्यसत्त्वात्तस्यापि लक्षणम् । शुद्धोपहितभावेन तादात्म्यस्यैव प्रकृते लक्षणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । वस्तुतस्तु अनुभूतिपदजन्यधीविशेषविशेष्यत्वस्यानुभवान्याविशेष्यकधीविशेष्यत्वपर्यवसितस्य हेतुत्वं सम्भवतीति न कापि शङ्का । व्यभिचारवारणाय विशेष्यकान्तम् । अ-

नुभवत्वं चात्मस्वरूपत्वम् । विषयत्वमात्रं परमते आत्मत्वादावपीति विशे-ष्यत्वं हेतुः । चिन्मात्रविषयकधीस्तु परस्य न प्रसिद्धेति तद्विषयत्वं न हे-तुरिति बोध्यम् । **श्रुत्यनुग्रहेति** । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' । 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि'त्यादिश्रुत्यनुग्रहेत्यर्थः । व्यवहारं प्रति न वृत्तिविषयत्वं प्रयोजकम् । विद्यमानसुखादौ तत्कल्पने गौरवात् । नापि चिद्वि-षयत्वम् । वृत्तिं विनापि घटादौ तदापत्तेः । नाप्यसत्त्वापादकाज्ञानानिरूपक-त्वे सति चिद्विषयत्वम् । विशेष्यवैयर्थ्यादिति चितः चिद्विषयत्वे वृत्तिसापेक्षव्यव-हारकत्वे च मानाभावः । तत्त्वज्ञाननाश्यतावच्छेदकं चिद्विषयत्वम् । चिदन्यत्वं तु चिद्विषयत्वात् नातिरिक्तम् । लाघवादित्यादितर्का अपि बोध्याः । **जानामी-ति** । तृतीयान्तं आत्मनो वेद्यत्वग्राहिणा 'मामहं जानामी' त्याकारकेण । च-कारश्शेषः । तथाचापरोक्षानुभवं जानामीत्यनेन मां जानामीत्यनेन च प्रत्यक्षेण श्रु-त्या च बाधो न चेति वाक्यार्थः । **वृत्तेरेवेति** । सुखादौ वृत्त्यनङ्गीकारपक्षेऽपि न दोषः । असत्त्वापादकाज्ञानानिरूपकत्वाधिकरणत्वप्रयोजकचित एव ज्ञानात्य-र्थत्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थायामुक्तत्वेन सुखाद्यवच्छिन्नचिद्रूपेणोक्तप्रयोजकचितस्तेनरू-पेणाहमर्थाश्रितत्वात् साक्षिविषयत्वाच्च । अहमर्थविषयत्वात् अहमर्थगोचरवृत्तिवि-षयकसाक्षिरूपत्वात् । चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यज्ञप्तेर्विषयत्वं साध्यम् । उक्तयो-ग्यतावच्छेदकं तु चैत्रं प्रत्यपरोक्षविषयत्वमिति ज्ञापनायापरोक्षेत्युक्तम् । चैत्रं प्र-त्यपरोक्षत्वं च चैत्रनिरूपिताज्ञानशून्यत्वम् । तथा च चैत्रीयाज्ञानशून्यज्ञप्तिविष-यत्वमेव साध्यम् । पूर्वानुमाने तु अज्ञाननाशोपहितज्ञप्तिविषयत्वमिति भेदः । य-द्यपि ज्ञप्तिविषयत्वमात्रसाधनेनापि ज्ञप्तिरूपचिदविषयत्वानुमाने सत्प्रतिपक्षता भ-वत्येव, तथापि परमते अनुभूतेर्नानात्वेन चैत्रीयाद्यनुभूतौ चैत्रीयाद्यपरोक्षज्ञप्तिविष यत्वेनैव साध्यपर्यवसानम् । किं च यद्यपरोक्षज्ञप्तिविषयो न स्यात्,तदापरोक्ष-व्यवहारविषयो न स्यादितितर्कस्यापरोक्षत्वान्तर्भावेनैवावतारः । परमते अपरो-क्षव्यवहारे अपरोक्षज्ञप्तिविषयत्वस्य प्रयोजकत्वादिति तदन्तर्भावेनैव साध्य-मुक्तम् । चैत्रीयानुभूतौ नोक्तज्ञप्तिविषयत्वम् । तदीयेन्द्रियसन्निकर्षानाश्रय-त्वात् । मनसोऽनिन्द्रियत्वादित्याशङ्क्य नित्यस्य साक्षिण एव स्वस्वेतरविषयक-त्वसम्भवात् नैवमित्याशयेनाह—**चैत्रेत्यादि नावतिष्ठत इति** । तथा चानुभू-तिसत्ताकाले सर्वदा तत्रापरोक्षज्ञप्तिविषयत्वात् सा नेन्द्रियसन्निकर्षजन्येति भावः । **जडत्वस्येति** । बाधोन्नीतत्वस्योक्तत्वेन पक्षेतरत्वरूपत्वेऽपि न क्षतिः । स्वाज-नकत्वात् स्वं प्रति विषयविधया जनकत्वासम्भवात् । सम्बन्धस्य सम्बन्धसामा-

न्यस्य । **आरोपितात्यन्तासतामिति** । यद्यपि मन्मते आरोपितं विद्यमानमेव, तथापि परमते तस्यात्यन्तासत्त्वात् परस्य प्रकृते तदुक्तिर्नासङ्गता । न चात्यन्तासतः पृथगुक्तिः तथाप्यसङ्गतेति वाच्यम् । भ्रमविकल्परूपद्विविधज्ञानविषयत्वप्रदर्शनार्थं तथोक्तत्वात् । तथा च ज्ञानकालावच्छेदेन तद्विषयत्वस्य तत्रासम्भवः । न हि तदसम्बन्धकालस्तदवच्छेदकः । नापि तत्कालानवच्छिन्नं तद्विषयत्वं तत्र सम्भवति । सार्वदिकत्वापत्तेरिति भावः । **भेदनियततयेति** । अन्यथा तद्व्यक्तिः संयोगादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टेत्यपि प्रमा स्यात् । तद्व्यक्तिनिष्ठया संयोगादिप्रतियोगितया निरूपितमनुयोगित्वं न तद्व्यक्ताविति तु विषयत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । स्वात्मानं स्वमात्रम् । स्वविषयत्वे स्वमात्रविषयकत्वे । सुखप्रयोजककृतित्वादिना कृत्युद्देश्यतादिस्थले तु स्वभिन्नसाधारणधर्मावच्छिन्नकृत्यादेर्विषयत्वं स्वस्मिन्नविरुद्धम् । न हि तत्र विषयतायाः प्रतियोगित्वमुक्तकृतित्वादिना । किं तु तत्तत्कृतित्वादिना । तथा च भिन्नधर्मावच्छिन्नधर्मिभेदेन सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्नासम्भवः । एतेन सुखप्रयोजककृत्युद्देशेन देवताराधनादौ या कृतिः, तस्यास्सुखहेतुत्वे मानाभावेऽपि सुखप्रयोजकत्वात् स्वयमपि विषयः । एवं सदिच्छाभवत्वितीच्छायां यज्ञादीच्छेव स्वयमपि विषय इत्यादि परास्तम् । ननु, चितोऽप्यावरणाभावाद्युपहितचितो भेदात्तद्विषयत्वमास्ताम् । तथा च चिदविषयत्वानुमानं प्रत्युपहितचिद्विषयत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न । अधिष्ठानीभूतशुद्धचित्प्रतियोगिकस्याध्यस्तानुयोगिकस्य तादात्म्यस्यैवाध्यासिकसम्बन्धशब्दितस्याध्यस्तसामान्यभासकतानियामकत्वम् । घटादौ त्वधिष्ठानस्य तादात्म्यमध्यस्तम् । न त्वधिष्ठाने पटादेः । अत एव साक्षिणोऽपि घटाद्यधिष्ठानचिदैक्यापत्त्या तद्द्वारा भासकत्वम् । अत एव तस्यैव विषयतात्वम् । तथा चोपहितचितोऽध्यस्तत्वेन तत्राध्यस्तं शुद्धचित्तादात्म्यमुपहितचितो भासकतानियामकम् । न तु शुद्धचितः । न चैतादृशनियमे मानाभावादुपहितनिष्ठं तादात्म्यमपि शुद्धभासकमास्तामिति वाच्यम् । दृक्प्रतियोगिकस्सम्बन्धो यदनुयोगिकः, तद्भासक इत्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । अतीतादावप्यध्यस्तसम्बन्धस्वीकारात् । दृक्च मन्मते शुद्धचिदेव । न चोपहितनिष्ठं शुद्धस्य तादात्म्यं शुद्धनिष्ठमिति तत्सत्वेऽपि चिदविषयत्वानुमानं निष्प्रतिपक्षमित्याचार्यभावात् । अत एवातीतादिज्ञानस्थलेऽप्यतीतादिविषयस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तन्निष्ठमेव चिद्विषयत्वं तद्भासकतानियामकम् । अत्यन्तासति तु न चितः, न वा विकल्पस्य विषयत्वम् । किं तु विकल्पस्यैव तदाकारत्वमित्युक्तम् । अत एव बौद्धाधिकारे मन्मते स्थित्वोदयनाचार्यैरुक्तम् । परमार्थ-

तो नानुभवस्य विषयेण सम्बन्धः । संवृत्त्या तु गगनस्येव गन्धर्वनगरेणास्त्येव। स च यथा नैयायिकैर्व्यवस्थापयिष्यते, तादृशः। वेद्यनिष्ठस्त्वसौ अस्मिन्दर्शने इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते । यथायथानुभवीयतया व्यवह्रियत इति तथा तथा विवर्तते । अनुभवप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगितया घटो ज्ञायते, साक्षात्क्रियते इत्यादि व्यवह्रियते । तत्रानुभवरूपशुद्धचित्प्रतियोगिकं तादात्म्यं यन्निष्ठं, तद्भासकतानियामकमिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । व्याप्तिज्ञानानुमित्यादेः 'यद्यदभिधेयं, तत्तन्मेयमि'त्यादिज्ञानस्य दृश्यं मिथ्येत्याद्यनुमितेः। **सर्वोपसंहारवतीति** । सर्वाभिधेयादिघटितेत्यर्थः । **अवच्छेदकैक्येति**। वस्तुत उक्तज्ञानादेस्स्वाविषयकत्वेऽपि न क्षतिः । न हि व्याप्तिज्ञानस्य यावान् हेतुः, तद्वान् पक्षो विषय इति नियमोऽस्ति । तथा च स्वस्मिन्नसम्बन्ध इति सामान्यतो नियमेऽपि न दोषः । नन्वेवं स्वाविषयकज्ञानस्य कथं सर्वाभिधेये व्याप्तिग्राहकत्वं सर्वदृश्ये मिथ्यात्वग्राहकत्वं चेति चेन्न । स्वाविषयकत्वेऽपि अभिधेयत्वावच्छेदेन यत्किञ्चिदभिधेये व्याप्तिविषयकतया दृश्यत्वावच्छेदेन यत्किञ्चिद्दृश्ये मिथ्यात्वविषयकतया च उक्तव्याप्तिज्ञानरूपमभिधेयं न मेयव्याप्यं मिथ्यात्वानुमितिरूपं दृश्यं सत्यमिति धीविरोधित्वेनोक्तग्राहकत्वव्यवहारादिति ध्येयम् । **क्रियाकर्मत्वविरोधात्** क्रियात्वकर्मत्वयोर्विरोधात् । स्ववेद्यत्वं चिद्रूपसाक्षात्कारफलव्याप्यत्वम् । आवरणाभिभवोपहितचिदभिन्नचित्सम्बन्धप्रयोजकचिद्रूपसाक्षात्कारक्रियाफलत्वेन साक्षात्करोतिधात्वर्थतावच्छेदकत्वेन वोक्तसम्बन्धस्यैव तादृशक्रियाकर्मतारूपत्वात् तदाश्रयत्वेनैव घटं साक्षात्करोमीत्यादौ घटादेः कर्मताव्यवहाराच्च । तस्य च शुद्धचित्यभावात्, भावे वा घटादिप्रत्यक्षस्थलेऽपि शुद्धचितं साक्षात्करोमीत्यापत्तेः शुद्धचिति न तादृशफलव्याप्यत्वम् । ननु, यथा मिथ्यानुमित्यादिक्रियायां स्वकर्मकत्वम् । दृश्यत्वाद्युपहितरूपेण कर्मत्वेऽपि रूपान्तरेण क्रियात्वात्, तथोक्तसम्बन्धप्रयोजकतावच्छेदकविशेषोपहितरूपेण क्रियात्वेऽपि शुद्धचिद्रूपेण कर्मत्वमास्ताम् । तत्राह—**मिथ्यात्वेति** । तथाचोपहितक्रियाया अनुपहितरूपेऽपि कर्मत्वं क्वापि न दृष्टम् । न हि संयोगजनकत्वोपहितस्य क्रियात्वेऽपि तदीयानुपहितरूपस्य तत्कर्मत्वमस्तीति शुद्धचिद्रूपेणापि नोक्तकर्मत्वमिति भावः । **अकर्मत्वादिति**। विवेचितमिदं प्रतिकर्मव्यवस्थायाम्। क्रियायाः कर्मताविरोधित्वं कर्मत्वानाश्रयत्वं कर्मत्वासामानाधिकरण्यं च परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्यनेन स्वभिन्नसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वस्यैव कर्मतात्वेनाभियुक्तैरुक्तत्वात्। तथा च ज्ञप्तिकर्तृत्वादपि चितो न कर्मत्वम्। न च साक्षिरूपेण कर्तृत्वेऽपि

शुद्धरूपेण कर्मत्वमिति वाच्यम् । शुद्धेऽपि कर्तृत्वाध्यासात् उपहितकर्तुरनुपहित स्वरूपेऽपि कर्मत्वादर्शनादित्याशयेन परोक्तज्ञप्तौ कर्तुः कर्मत्वं दूषयितुमाह—**यत्तूक्तमिति** । **अकर्मत्वादिति** । कर्तुरित्यादिः । यथाश्रुते अनुमित्यादेरकर्तृत्वादप्रसक्तप्रतिषेधः। चित्कर्म वृत्त्युपहितचित्कर्म । यथाश्रुते शुद्धस्योक्तसम्बन्धरूपकर्मत्वासम्भवः । अथ वा चित्कर्म शुद्धचित् वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिविषयरूपं गौणं कर्म । न तु ज्ञप्तिं प्रत्युक्तकर्मेति भावः । **भेदघटितेति** । स्वभिन्नसमवेतक्रियानिष्ठं यद्धातुवाच्यत्वं, तदवच्छेदकं यत्, तज्जन्यफलं, तच्छालित्वरूपेत्यर्थः । स्वपदं फलशालिपरम् । मध्यस्थं तत्पदं क्रियापरम् । ननु, क्रियाजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमस्तु । तथा च कर्तुरपि ज्ञप्तिक्रियाजन्यसंस्कारादिमत्त्वेन कर्मत्वसम्भवः । तत्राह—**क्रियाविषयत्वमिति** । क्रियाजन्यफलवत्त्वमित्यर्थः । आधारादिविषयत्वेन आधारादिनिष्ठफलजनकत्वेन। संयोगविशेषादिरूपासनादिक्रियाया आधारादिनिष्ठध्वंसादिजनकत्वमस्त्येवेति भावः । मानानपेक्षसिद्धेः मानाप्रयुक्तव्यवहारकत्वस्य । एवंप्रसङ्गः व्यवहारप्रसङ्गः । नृशृङ्गादावस्तीतिव्यवहार आपाद्यते, नृशृङ्गादिशब्दप्रयोगमात्रम्, इच्छादिकं वा । न द्वितीयः । तत्रेष्टसाधनताज्ञानादिसामग्रीसत्त्वे तस्येष्टत्वात् । न तृतीयः । इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य नृशृङ्गादावभावादिति मनसि कृत्वाद्य निरस्यति—**तदसत्त्वव्यावृत्तिफलकेति** । तस्य नृशृङ्गादेरसत्त्वव्यावृत्तिरसिद्धत्वं, तद्ग्राहके यथे । अत इति असत्त्वापादकाज्ञानाभावोपहितचिद्ग्राहकप्रमाणं नास्तीति भावः । नन्वेवं 'पूर्णानन्दरूपमस्ती'त्यपि व्यवहारो न स्यात् । उक्तचित्सम्बन्धस्य घटादाविवभावेनोक्तसम्बन्धोपहिताधिष्ठानचित्सम्बन्धस्यैवास्तित्वरूपत्वेन त्वया वाच्यत्वात् पूर्णानन्दरूपे च तदभावः । तत्राह—**प्रकृते चेति** । पूर्णानन्दरूपे चेत्यर्थः । न तु चिद्रूप इत्यर्थः । वृत्तिं विनापि चिदस्तीतिव्यवहारेण वृत्तिविषयतेत्याद्यसङ्गते । वृत्तिविषयतामात्रेण वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिविषयतामात्रेण । उक्तचिदेवोक्तव्यवहारविषय । न तु तत्सम्बन्धः । अत एव ब्रह्मास्तीत्यादौ लकारस्साधुत्वार्थ इत्युक्तमिति भावः । अथवा ननु, चिद्रूपेऽपि कस्यचिन्नास्तित्वशङ्कासम्भवादस्तित्वग्राहकप्रमाणवेद्यत्वं चिद्रूपे वाच्यम् । तथा च प्रमाणफलव्याप्यं तदित्यत आह—**प्रकृते चेति** । चिद्रूपे चेत्यर्थः । **मात्रेणे**त्यनेन फलविषयत्वव्यवच्छेदः । न्यायस्य कादाचित्कफलविषयकत्वेनोपपत्तेः । स्वमहिम्ना- अज्ञानाभावोपहितस्वमहिम्ना । व्यवहारवत् अस्तित्वादिव्यवहारवत् । **संशयादीति** । 'अस्ति न वेत्या' दिसंशये नास्त्येवेत्यादिनिश्चये चेत्यर्थः । अस्तित्वादिव्यवहारे विषयतया प्रयोजकत्वमिव नास्तित्वादिविषयकसंशयानुत्पादे

विषयाभावसम्पादकतया तादृशचित् प्रयोजिका। उक्तसंशयादावज्ञानोपहितचित एव विषयत्वादिति भावः। अननुगमः चित्युक्ताज्ञानशून्यचित्, तदन्यत्र तु तादृशचित्तादात्म्यम्, अस्तीति व्यवहारे नास्तित्वादिसंशयाद्यनुत्पादे च उक्तरीत्या प्रयोजकमित्यननुगमः। तत्र सर्वत्रोक्ततादात्म्यस्य तथा प्रयोजकत्वं वदतः विषयतायामुक्ततादात्म्ये यथा तदभावात्तत्स्वरूपमेव प्रयोजकमित्यननुगमः, तथा ममाप्युक्ताननुगमः। तथा च चिति चित्तादात्म्यमुक्त्वाप्यननुगमो न हातुं शक्य इति भावः। वस्तुतश्चिदस्तीत्यत्र घटोऽस्तीत्यादौ चासत्त्वापादकाज्ञानानिरूपकत्वमेवानुगतो विषयः। चिद्भातीत्यत्राज्ञानशून्यचित्, घटो भातीत्यादौ च तदवच्छेदकत्वं विषयः। यत्तु चिदादिशब्दप्रयोगे चिदिच्छादौ च चित्स्वरूपं कारणं, घटादिशब्दप्रयोगे घटादीच्छादौ च चित्तादात्म्यमिति कारणाननुगमः। चितश्चिद्विषयत्वे तु विषयतासम्बन्धेन शब्दप्रयोगादौ चित्तादात्म्यं हेतुरिति, तन्न। चितश्चिदविषयत्वेऽपि असत्त्वापादकाज्ञानानिरूपकत्वमनुगतं तद्धेतुरित्युक्तत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादिना शब्दप्रयोगोपपत्तौ तत्रोक्तहेतुत्वाभावाच्च। यत्तु 'भूतलं घटवन्न वेत्या'दौ मनआदिकं स्फुरति न वेत्यादौ च संशयादावुक्तयोः प्रतिबन्धकत्वाननुगमो दोष इति तन्न। उक्तसंशयादेरप्यननुगतत्वात्। अथ संशयत्वाख्यविषयिताविशेषसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबध्यता, तर्हि तत्राप्युक्तानिरूपकत्वत्वेन प्रतिबन्धकतासम्भवात्। उद्भूतावयवभेदः समुदायिभिन्नत्वेनाज्ञातस्समुदाय्यभेदेनोपचरितः समुदायो ज्ञानविशेषविषयः। उपलक्षणस्य चैत्रत्वरूपेणोपलक्षणस्य। तच्छब्दविषयत्वे हेतुमाह—**स्वशालास्थस्येति**। **औत्सर्गिकेत्यादि**। औत्सर्गिको यो बहुव्रीहिविषयोऽर्थः, तदन्यस्मात् पदार्थात् भिन्न इत्यर्थकत्वमित्यर्थः। विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन कुटघटितः समुदाय औत्सर्गिकः, तदन्यः पदार्थः कुटाद्यघटितः समुदायः। अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदलभ्यत्वज्ञापनाय तस्य पदार्थत्वोक्तिः। तदन्यत्वं कुटस्यास्त्येवेति भावः। ननु, तद्गुणसंविज्ञानत्वस्यैव मुख्यत्वात् बहुव्रीहिविषयत्वं कुटस्यास्तीत्यतद्गुणसंविज्ञानलभ्यार्थभिन्नत्वकथनं व्यर्थमित्यत्राह—**स्वपदार्थेति**। बहुव्रीहिघटककुटपदार्थेत्यर्थः। **सम्बन्धात्** कुटज्ञानोत्तरं पाठविशेषजन्यज्ञानविषयत्वात्। अन्यत्र कुटादिपरप्रत्यये। **स्वपदार्थे** कुटपरप्रत्यये। तत्र 'गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे। फलं ङित्वाविधानम्। कुटज्ञानोत्तरोक्तज्ञानविषयत्वेन रूपेण कुटावृत्तिना कुटस्याबोधेऽपि कुटत्वरूपेण कुटस्य विशेषणतया बोधेन तदुत्तरप्रत्ययेऽपि ङित्वविधानम्। न च कुटसाधारणैकज्ञानविषयत्वेन कुटस्यापि ग्रहणसम्भवेन कुटव्यावृत्तोक्तरूपेण बोधोक्तिरयुक्तेति वाच्यम्। अ

तद्गुणसंविज्ञानस्थले कुटव्यावृत्तरूपेणैव बोधस्य वाच्यत्वात्तद्गुणसंविज्ञानस्थलेऽपि तदौचित्यात् । न ह्युक्तस्थलयोर्भिन्नरूपाभ्यामन्यपदार्थधीकृतो विशेषः । किं तु कुटस्योपलक्षणत्वविशेषणत्वकृत इति भावः । यत्त्वादिपदघटितो बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञान एवेति, तत्तुच्छम् । 'जक्षित्यादयष्षडित्या'दौ व्यभिचारात् ।

एकज्ञानविषयत्वेन कुटसाधारणेनैव कुटस्य बोधेऽपि न दृष्टान्तासङ्गतिरित्याशयेनाह—**स्वविषयेति** । समुदायप्रयोजकरूपेण समुदायान्तर्गतत्वस्वरूपेण । ननु, कुटविशेषितसमुदायनिवेशे उक्तरीत्या कुटव्यावृत्तरूपेण कुटादीनां कुटत्वरूपेण विशेषणत्वेन कुटस्य च बोधोऽस्तु । किं कुटसाधारणरूपेण । तत्राह—**स्वविषयव्यतिरेकेणेति** । बहुव्रीहिघटककुटपदार्थाद्यघटितेनेत्यर्थः । समुदायिताप्रयोजकरूपेण कुटत्वेन । तथा च ज्ञानविशेषविषयरूपसमुदायस्य तद्व्यक्तित्वेन लाघवेन निवेशात् कुटस्याविशेषणत्वेन तत्साधारणरूपेण बोध आवश्यक इति भावः । अतद्गुणसंविज्ञानस्थले रूपान्तरेण बोधे अनुभवविरोधेऽपि परोक्तमनुसृत्येदमुक्तम् । एवं च यथा समुदायिताप्रयोककुटत्वरूपेणाज्ञानेऽपि उक्तधीविषयत्वेन ज्ञानात् कुटे कार्यं, तथा शुद्धचिद्रूपेणाज्ञानेऽपि प्रमातृत्वादिरूपेण ज्ञानात् प्रमात्रादाविव शुद्धचिति व्यवहारादिः । न हि शुद्धमात्रं व्यवह्रियते । किं तु विशिष्टचिद्व्यवहारे शुद्धं विषयः । यदा तु अहं ब्रह्मेत्यादिशुद्धमात्रव्यवहार, तदा तद्विषयिणी वृत्तिरप्यस्तीति दृष्टान्ताभावः । स्वाभेदः प्रयोजक इति शेषः । स्वाभेदे सत्यपीत्यादिविरोधित्वस्याविषयत्वस्यादर्शनादित्यग्रेन्वयः । एवमग्रेपि । तथा च द्वेषादेस्स्वविषये यथेच्छाविरोधित्वादिकं न तथा स्वाभेदे सत्यपि स्वस्मिन्नित्यर्थः । तत्र हेतुः—**विषयत्वव्यतिरेकेणेति** । स्वविषयत्वव्यतिरेकेणेत्यर्थः । **तद्व्यवहारेति** । सुषुप्तचैत्रचैतन्यव्यवहारेत्यर्थः । मैत्रचैतन्य इत्यनुषज्यते । ज्ञाने साक्षिणि । जनकतानियामकत्वं जनकताव्याप्यत्वम् । अज्ञानविशेषानिरूपकत्वादेरेव तत्तत्कार्यहेतुत्वेनोक्तत्वात् चैत्रचैतन्य इत्यस्य मैत्रचैतन्ये चैत्रचैतन्यव्यवहारजनकत्वापत्तेरभावात् । असम्भवात् त्वज्ज्ञानमित्यादि बोध्यत्वानधिकरणत्वस्य दृष्टान्ते अभावात् । सत्यन्तं वेद्यत्वविशेषणम् । अवेद्यत्वानाधिकरणत्वस्य दृष्टान्ते परैरस्वीकारान् सत्यन्तमवेद्यत्वविशेषणमाह—**त्वदपरोक्षेत्यादि** । एवमग्रेपि । सत्यन्तं चिदविषयत्वे विशेषणम । तर्कैरित्यादि—अनुभूतेरवेद्यता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अनुभूतेरवेद्यता ॥

विमतं ज्ञातं 'मामहं जानामी'त्याकारकं ज्ञानम् । ज्ञानान्तरवत् घटादिज्ञानवत् । **न स्वाश्रयविषयकमिति** । अत्र विषयत्वं समवायान्यसम्बन्धेनाश्रयत्वम् । **औष्ण्यादेरपि** स्वदाह्ये कालिकादिसम्बन्धेनाश्रयत्वसत्त्वान्न साध्यवैकल्यम् । **स्वाश्रयविषयकान्यत्वसाध्यस्य** जन्यसमवेतोष्णस्पर्शावृत्तित्वात् पराभ्युपगतपरमाणुसमवेतोष्णस्पर्शो **दृष्टान्तो** बोध्यः । आत्मसमवेतसङ्ख्यादिदृष्टान्तलाभायादिपदम् । इत्थं च नित्यवृत्तिगुणत्वं हेतुः । अन्यथा जन्यसमवेतगुणे व्यभिचारात् । परमाणुस्तु न दिगुपाधिः । सर्वदेशगतत्वात् । किं तु जन्यमेव । तेन दिक्कृतविशेषणतया उष्णस्पर्शाश्रयत्वरूपविषयत्वस्य परमाणोरसत्त्वेन न साध्यवैकल्यम् । यद्वा स्वविषयत्वस्वदाह्यत्वान्यतरवत्त्वं विषयत्वं प्रकृते ग्राह्यम् । उष्णस्पर्शज्ञानान्यतरत्वं हेतुः । तेन गुणान्तरस्य दाह्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । स्वप्रकाशे आत्मनीति योजना । **ननु,** ज्ञानाभिन्नस्वरूपत्वमेव हेतुः । तथा च वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपज्ञानाभिन्नत्वेन शुद्धात्मनि नासिद्धिस्तत्राह—**तादृग्ज्ञान इति**। शुद्धात्मनीत्यर्थः । गुणत्वाभावात् पराभ्युपगतगुणत्वस्याभावात् । तथा च पररीत्यापि हेतुर्न सम्भवतीति भावः । औष्ण्यचिदन्यतरत्वहेतुत्वेऽपि सिद्धसाधनम्। शुद्धात्मनः आश्रयाप्रसिद्ध्या स्वपदाग्राह्यत्वात् स्वाश्रयविषयकादन्यस्मात् भेदस्य तत्र सत्त्वात् परं प्रति पक्षाप्रसिद्धिश्च। 'अहमनह वे'ति धर्मितावच्छेदकविषयकत्वं विषयिताविशेषरूपसंशयत्वव्यापकं नेति धर्मितावच्छेदकं नोक्तम् । इदंत्वादिकं वा तद्बोध्यम् । विपर्ययव्यतिरेकानिर्णयौ विभजते—**अन्य एवेति** । तथा चाहमर्थभेदनिर्णयो विपर्ययः, अहंत्वात्यन्ताभावनिर्णयो व्यतिरेकनिर्णय इति भावः। चिदचिद्ग्रन्थिरूपतया मिथस्तादात्म्यापन्नचिदाचिद्रूपतया । स्फुरणार्थकत्वात् प्रत्यक्षार्थकत्वात् । **तमोनिवर्तकतयेति**। उद्भूतानभिभूतरूपवन्महालोकत्वेन तमोनिवर्तकत्वात् रूपस्यापि तमोनिवृत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तद्विषये तत्प्रयोज्यतमोनाशवत्त्वरूपविषयताश्रये तदवच्छेदेन तमोमध्ये जातस्य वह्न्यादेः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे स्वसंसृष्टतमोनाशकत्वात् तद्रूपस्यापि तत् बोध्यम् । रूपस्य जन्यवृत्तिरूपस्य । **ज्ञानादिवदित्यादि** । ज्ञानोष्णस्पर्शादौ साध्यस्थितये यादृशविषयत्वं निवेशितं, तदभावात्तदनिरूपकत्वादित्यर्थः । अभावे अभाववत्स्वप्नकाले । स्फुरणं स्वाप्नविषयभानम्। इत्युक्ते जनकेनैवं पृष्टे । **इत्यादिनेति** । याज्ञवल्क्योक्तेन 'अत्रायं पुरुषस्स्वयंज्योतिरित्यन्तेने'ति शेषः । **परमात्मपरत्वमिति** । 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्या सुप्तस्सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंस' इत्यादिश्रुत्या शारीरशब्दितजीवस्य का-

र्यक्षमत्वं स्वप्ने सम्पाद्य पुनस्तेन सह परमात्मनः प्रबोधे आगन्तृत्वबोधनादिति शेषः। पूर्ववाक्ये अथैतयोरेषा सृतिस्सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वं नाड्युच्चरतीत्यादिवाक्ये। एतयोरिन्द्रत्वेनोक्तैजसस्य तत्पत्नीत्वेनोक्तान्यस्य च। सञ्चरणी सृतिः जाग्रत्स्वप्नयोस्सञ्चारसाधनमार्गरूपा। प्रतिपादनादिति। 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इत्यादिवाक्येऽपि आत्मपदपर्यायेण पुरुषपदेन जीवस्यैवोक्तेरित्यपि बोध्यम्। पर्यालोचनयेति। आत्मशब्देन पूर्वोक्तस्य 'स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरती'त्यादिनावस्थात्रयसम्बन्धमौपाधिकमनूद्य 'स यत्किञ्चित् तत्र पश्यति अनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययमि'त्यादिना तच्छून्योक्तेः जीव एवात्मशब्दार्थ। यत्तु सञ्चरतीत्यस्य सञ्चारयतीति, पश्यतीत्यस्य दर्शयतीत्यर्थः। तथा च परमात्मा सञ्चारयितृत्वादिना न पापभागित्युक्तवाक्यार्थ इति, तदुच्छम्। णिजध्याहारे मानाभावात्, ईशस्य पापाप्रसक्तेः तन्निषेधायोगाच्च। एवं च 'स्वप्नेन शारीरमित्या'दौ शारीरं शरीरं अभिप्रहत्य निश्चेष्टीकृत्य अलुप्तचिदृष्ट्त्वेनासुप्तः सुप्तान् वासनापरिणामसूक्ष्मविषयान् अभिचाकशीति प्रकाशयति। शुक्रमिन्द्रियगणमादाय स्थानं तत्तद्गोलकं एतीत्यर्थं जीवपरत्वेऽप्युपपन्नः। ईशपरत्वे एतीत्यस्य आगमयतीति णिजध्याहारापत्तिश्चेति बोध्यम्। अप्रसक्तेः। द्युभ्वाद्यधिकरणत्वाप्रसक्तेः। साधारण्यादिति। 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष' इत्यनेन जीव इव 'आत्मा यन्तो धृतिर्बुद्धिस्स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म'चेत्यनेन ब्रह्मण्यपि रूढेस्समत्वात्। यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तेनात्मा परिकीर्तित'। इति नैरुक्तव्युत्पत्तेरपि जीवेशानुगतात्मस्वरूपनिष्ठत्वेन समत्वादित्यर्थः। विरोधादिति। विनैवाध्याहारमुपपत्तेरध्याहारो न युक्तः। आदित्यादेरिवेशस्यासाधारणहेतुत्वाभावात् तदुक्तिर्न युक्ता। निद्राधातुवैषम्याद्यसाधारणहेतुसत्त्वेनात्मान्यहेतुव्यवच्छेदासम्भवादेवकारासङ्गतेश्च। न चात्मा ज्योतिरेवेत्ययोगव्यवच्छेदस्तदर्थ इति वाच्यम्। विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेद एव मुख्यत्वात्। अथ ज्योतिषि विशेषरूपाद्यभेदस्य किंज्योतिरित्यन्तेन पृष्टत्वादात्मैव विशेषणम्। तथा च ज्योतिषि परमात्मतादात्म्यायोगव्यवच्छेदोऽर्थ इति चेन्न। विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनैवायोगव्यवच्छेदस्य 'शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ' विशेषणसङ्गतैवकारार्थत्वात्। प्रकृते ज्ञानसाधनत्वरूपज्योतिष्ट्वावच्छेदेन परमात्मतादात्म्यायोगव्यवच्छेदबाधात् निद्राधातुवैषम्यादेरपि उक्तज्योतिष्ट्वात् विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदस्तु अत्यन्तायोगव्यवच्छेदशब्देन व्यवह्रियमाणः क्रियासङ्गतैवकारस्थले 'नीलं सरोजं भवत्ये-

वेत्यादावेव व्युत्पत्तिसिद्धः । तस्मात् जाग्रज्ज्ञानस्याज्ञातविषयकत्वेनाज्ञाननिवर्त-कत्वेन प्रमात्वात् वागादिप्रमाणसापेक्षत्वाच्चाक्षुषादिरूपत्वेनादित्याद्यालोकसापेक्षत्वा-च्च तत्साधनं प्रमाणमादित्यादिकं च सम्भवतीति व्यवहारविरोध्यप्रकाशनिरोधित्व रूपं ज्योतिष्ट्वमादित्यवागादेरुक्तम् । आदित्यादेस्तमसीव वागादेरज्ञाने उक्तविरो-धिनि विरोधित्वात् । स्वप्ने तु साक्षिरूपज्ञानमुक्तसापेक्षत्वाभाववदिति नोक्तसा-धनमुक्तज्योतिः । किं तु साक्षिरूप आत्मैवेत्याशयेन उक्तज्योष्ट्वति आत्मान्य-तादात्म्यमेवकारो व्यवच्छिनत्ति । तथा च स्वाप्नवस्तुषु व्यवहारविरोध्यप्रकाशविरोधी-साक्ष्येव । न तदन्य आदित्यादिरिति वाक्यार्थ । ज्योतिषि हि विशेषस्य पृष्ट-त्वेऽपि उत्तरवाक्ये ज्योतिषो विशेष्यत्वं नावश्यकम् । आत्मनि ज्योतिर्विशेष-णबोधेनाप्युक्तप्रश्ननिवृत्तिसम्भवात् पूर्वनिर्दिष्टे विशेष्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् । अथ वा स्वप्नोक्तज्योतिष्ट्वावच्छेदेनात्मतादात्म्यायोगं व्यवच्छिनत्तीति ध्येयम् । प्रवृ-त्तिवत् त्वन्मते बोधकत्ववत् । अत्र मन्मते । तमोविरोधित्वेन व्यवहारविरो-ध्यप्रकाशविरोधित्वेन । विरोधिन्यपीत्यपिनान्धकारविरोध्यादिसमुच्चयः । 'आ-दित्यज्योति'रित्याद्युक्त्या 'आदित्येनैव ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते' इत्यादि-ना आदित्यादेरासनादिरूपव्यवहारप्रयोजकत्वोक्त्या प्रयोजकत्वस्य च प्रकृते प्रयोजकीभूताप्रकाशाभाववत्त्वरूपत्वेनोक्तविरोधित्वविशिष्टस्य ज्योतिश्शब्दार्थत्व श्रुत्यैव दर्शितमिति भाव. । दुर्विवेकतया स्वयंज्योतिश्शब्दार्थस्य बाधिततया । सुविवेकतया अबाधिततया । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्युपक्रमानुरोधात् स्वयमेव ज्योतिर्यस्येति विग्रहादात्मान्यतादात्म्यशून्यज्योतिस्सामान्यकत्वं स्वयंज्योतिश्शब्दा-र्थः । स च जाग्रद्दशायां आत्मनि बाधितः । आदित्यादेरपि तदा ज्योतिष्ट्वेन तत्रोक्तशून्यत्वाभावादिति भावः । षष्ठ्या स्वयमेव ज्योतिरस्येति विग्रहघट-कषष्ठ्या । विषयत्वोक्तेः उक्तज्योतिस्सामान्यविषयत्वेन रूपेण बहुव्रीहिणा बो-ध्यते इति भावः । स्वयं दासो यस्येति विग्रहेऽपि यथा स्वाभिन्नपरिचारक-परिचार्यत्वरूपेण स्वयंदासपदं न बोधयति । स्वस्य स्वकर्तृकपरिचरणक्रियाक-र्मत्वाभावात् । परसमवेतक्रियाफलस्य कर्मतात्वात् । किं तु स्वान्यपरिचा-रकापरिचार्यत्वेन तथोक्तविषयत्वेन बहुव्रीहिणा न बोध्यते । बाधात् । किं त्वनन्यवेद्यत्वेन । तच्च स्वान्यतादात्म्यशून्यज्योतिस्सामान्यप्रयुक्तव्यवहारसा-मान्यकत्वं स्वपरविषयकवृत्तिज्ञानादिरूपस्वनिष्ठव्यवहारसामान्यप्रयोजकसामान्यमु-क्तशून्यं यस्य तत्त्वमिति यावदित्याशयेनाह—**स्वयं दासा इति** । **अमुख्या-र्थत्वेति** । 'आत्मज्योतिर्घट' इत्यादावात्माभिन्नज्योतिर्विषयत्वेन बोधात् विषयत्व घ-

दित एव मुख्यार्थ इति भावः । **इष्टत्वादिति** । आदित्यज्योतिर्घट इत्यादावादित्यज्योतिःप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वेन बोधादुक्तव्यवहारविषयत्वरूपेणापि निरूढलक्षणास्त्येवेति सोऽपि मुख्यार्थ एव । त्वया तु मन्दप्रज्ञेन यदि तस्यामुख्यार्थत्वमुच्यते, तथापि मुख्यार्थासम्भवात्तद्ग्रहणं युक्तमिति भावः । **स्वप्रकाशत्वस्येत्यादि** । अस्वप्रकाशत्वेनार्थान्तरमुक्तम् । अस्वप्रकाशत्वं च वेद्यत्वम् । तत्रात्मान्यस्य जडत्वेन तद्वेद्यत्वस्य वक्तुमशक्यतया स्ववेद्यत्वमेवात्मनि वाच्यम् । तच्च बाधितम् । तद्बाधस्य पृथगवेक्षणे गौरवानुसन्धाने तु स्ववेद्यत्वाभाववत्त्वेन पक्षो विशेष्य इति भावः । **सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यप्रकाशत्वमिति** । चिद्रूपत्वालोकत्वान्यतररूपेण स्वसजातीयो यः, तदप्रकाश्यत्वे सति प्रकाशत्वमित्यर्थः। प्रकाश्यत्वं च तमोनाशविषयत्वयोरन्यतरवत्त्वं साजात्यम् । तथा च स्वभिन्नालोकजन्यतमोनाशवतो भिन्नत्वं स्वभिन्नचिद्विषयात् भिन्नत्वं चेत्यन्यतरवत्त्वे सति प्रकाशत्वं निर्गलितार्थः । आलोकचितोः स्वभिन्नेति विशेषणम् । तेन स्वात्मकालोकजन्यतमोनाशवत्त्वेऽपि नालोके साध्यवैकल्यम् । ज्ञानस्य परैर्ज्ञानान्तरविषयत्वस्वीकारात् तद्व्युदस्त्वेनैव निवेशः । तथा च स्वपदं द्वितीयभेदप्रतियोगिपरम् । एवं च परमते चिद्विषयत्वसामान्याभावस्य अप्रसिद्धत्वेऽपि 'यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानि'ति सामान्यतो व्याप्त्या चिति स्वविषयत्वस्वान्यचैतन्यविषयत्वयोरभावाभ्यां चिद्विषयत्वसामान्याभावसिद्धेः । तदिदमाह—**स्वाप्रकाश्यसजातीयाप्रकाश्यत्वेनेति** । स्वविषयान्यत्वस्य स्वान्यचिद्विषयान्यत्वस्य च सिद्धेत्यर्थः । अवेद्यत्वस्य चिदविषयत्वस्य । ननु, तथापि चिदन्यविषयत्वं न निषिद्धम् । तत्राह—**विजातीयस्येति** । वृत्तिज्ञानादेरित्यर्थः । **अप्रकाशत्वादिति** । तथा च तद्विषयत्वेऽपि न स्वप्रकाशत्वहानिरिति भावः । अथ वा घटादाविवाप्रकाशरूपत्वेन साध्यपर्यवसानं माभूदिति प्रकाशत्वं साध्ये दत्तमित्याशयेनाह—**विजातीयस्येति** । अभिभावकत्वं अभिभावकस्य स्वरूपत्वम् । ज्ञानस्य केवलचितः । चित्त्वेनावरणाभिभावकप्रमारूपायाः अविच्छिन्नचितः स्वरूपत्वेन । ज्ञानप्रतिषेधद्वारा चाक्षुषप्रतिबन्धद्वारा । **आद्यक्षण इति** । यस्य स्वव्यवहारप्रतिबन्धकाभावः स्वकालत्वव्यापकः, तत्त्वरूपो हेतुः दुःखादौ नास्तीति भावः । आद्यक्षणोत्पन्नवृत्त्यावरणनाशात् द्वितीयादिक्षण एव दुःखादिव्यवहारप्रतिबन्धकाभाव इति मतेनेदम् । यत्तु भास्वररूपादौ व्यभिचार इति, तन्न । दुःखादाविव तत्राप्याद्यक्षणावच्छेदेनाप्रकाशात् सन्निकर्षाद्यधीनवृत्त्यभावकाले अज्ञाततासत्त्वाच्च । नन्वेवमालोके साधनवैकल्यम् ।

तत्रापि वृत्त्यभावकाले अज्ञाततासत्त्वात् । अतः स्वव्यवहारप्रतिबन्धकाभावः स्वनिष्ठतमोऽभावाज्ञातताभावयोरन्यतररूपो ग्राह्यः । न च तथापि अन्धकारोत्पन्नालोके प्रथमक्षणे तमस्सत्त्वात् साधनवैकल्यमिति वाच्यम् । सौरालोकमध्योत्पन्नालोके दृष्टान्तत्वसम्भवादिति चेन्न । तदीयभास्वररूपादौ व्यभिचारात् । अत आह—**प्रकाशत्वेनेति** । प्रकाशत्वमात्रमन्धकारे युगपदुत्पन्नालोकद्वये व्यभिचारि । एकजन्यतमोनाशस्यापरत्र सत्त्वात् । अतो दलान्तरमिति भावः । प्रतिबिम्बस्य साक्षिरूपप्रकाशस्य । बिम्बाधीनतया बिम्बस्वरूपशुद्धचित्साध्यतया । तथा च प्रकाशं प्रति कर्तृत्वं क्षेमसाधारणसाधनत्वमिति भावः । तदाश्रितत्वेन बिम्बस्वरूपशुद्धचिदाश्रितत्वेन । चकारदर्शेषः । **बिम्बज्ञानहेतुत्वेति** । बिम्बस्वरूपशुद्धचिन्निष्ठहेतुत्वेत्यर्थः । **उक्ताश्रयत्वकर्तृत्वयोरित्यादिः** । **स्वानन्तरेत्यादि** । स्वकालोत्तरोत्पन्नस्वप्रकाशको नेत्यर्थः । न चादित्ये स्वकालोत्तरोत्पन्नस्वज्ञानरूपप्रकाशकत्वेन साध्यवैकल्यं शङ्क्यम् । स्वकालोत्तरोत्तरोत्पन्नरवीयतमोनाशहेतुकान्यत्वं स्वकालोत्तरोत्पन्नस्वव्यवहारहेतुप्रकाशस्वरूपकान्यत्वं चेत्यन्यतरवत्त्वस्य साध्यत्वात् । स्वपदानि भेदप्रतियोगिपराणि । उत्पन्नान्तं हेतुविशेषणम् । **सिद्धसाधनमिति** । मन्मते नित्यसाक्षिण एवात्मव्यवहारहेतुप्रकाशत्वेन घटादेरेव स्वकालोत्तरोत्तरोत्पन्नोक्तस्वरूपकत्वादिति भावः । घटादिविषयकज्ञानस्य घटात्मादिविषयकानुमित्यादेः । तथा च घटादाविवात्मन्यनुमित्यादिस्वरूपप्रकाशस्योत्पत्तेस्त्वया स्वीकारात् न सिद्धसाधनम् । मन्मते त्वनुमित्यादेर्वृत्तिरूपत्वेन न प्रकाशस्वरूपत्वम् । प्रकाशस्वरूपत्वं च प्रकाशत्वोपहिताभिन्नस्वरूपकत्वम् । तच्च न वृत्त्यवच्छिन्नाचिति । किं तु शुद्धचिति । वस्तुतस्तु स्वव्यवहारो न निवेश्यते । किं तु व्यवहारमात्रम् । तथा च घटादिज्ञानस्यैवात्मकालोत्तरोत्पत्त्या सिद्धसाधनोद्धार इति भावः । स्वानधिकरणवेदनादौ स्वज्ञानाभावे सति स्वव्यवहारविरहात् बाध इत्यतः स्वगोचरज्ञानं विशेषयति । **स्वसमानाश्रयस्वसमानकालेति** । स्वगोचरत्वादियुक्तं ज्ञानस्वरूपं, तदभावप्रयुक्तो यस्य व्यवहाराभावः, तदन्यत्वं साध्यम् । यद्यपि कालान्तानुपादानेऽप्यस्मदभिमतं सिध्यत्येव, तथापि गुरुमते ज्ञाने सति तस्मिन् तदाश्रये च न तत्समानाधिकरणं ज्ञानान्तरं स्वीक्रियते । तदभावे तदव्यवहारादर्शनात् तदीयत्वेनैव स्वस्वाश्रययोर्व्यवहारसम्भवात् । अतीतादिज्ञाने तु ज्ञानान्तरं स्वीक्रियत एव । तदभावे तदव्यवहारदर्शनात् । तथा च तन्मतमाश्रित्यैतदनुमानमिति कालान्तमुपात्तम् । एवं च दीपस्य वस्त्वन्तर इव स्वस्वाश्रययोरपि तमोविरोधित्वात् यथा व्यवहारप्र-

योजकत्व, तथा ज्ञानस्य स्वस्वाश्रययोरज्ञानविरोधित्वात्तादात्म्यसमवायसम्बन्धसत्त्वा-दिति तयोर्ज्ञानान्तरस्वीकारे गौरवम्। न च व्यवहारविषयत्वं प्रति ज्ञानविषयत्वस्यैव ज्ञानतादात्म्यादेरपि प्रयोजकत्वकल्पने तवापि गौरवमिति वाच्यम्। ज्ञानतादात्म्यसमवाययोर्ज्ञानज्ञानिव्यवहारहेतुताद्वयकल्पनापेक्षया ज्ञानज्ञानिविषयकानामनन्तकोटिज्ञानान्तराणां कल्पने महागौरवात् ज्ञानतद्विषयतदाश्रयेषु व्यवहारविषयत्वप्रयोजिकाया एकस्याश्शक्तेस्सम्भवेन व्यवहारमात्रे तद्वत्त्वेनैकहेतुत्वाच्चेत्यादि तर्का बोध्याः। एतेन ज्ञानस्वरूपस्यैव प्रकृते पक्षत्वात् तस्य च ज्ञानान्तरगोचरत्वेऽपि चिन्मात्ररूपतदाश्रयाप्रसिद्ध्या तदन्यस्यैवोक्तविरहवत्त्वेन तत्र साध्यपर्यवसानमिति न तस्य ज्ञानाविषयत्वसिद्धिरित्यपास्तम्। गुरुमतेनैवैतदनुमानात् ज्ञानस्वरूपस्याश्रयस्वीकारेण ज्ञानान्तराविषयत्वपर्यवसानात्। **परवेद्यतेत्यादि**। ज्ञानं ज्ञानान्तरेणैव विषयीक्रियते। न तु स्वेनेति स्वीकुर्वन्ति तार्किकादयः। तान्प्रत्युक्तानुमानप्रवृत्तेरित्यर्थः। साक्षिज्ञानं स्वस्वान्यविषयकमिति स्वीकुर्वाणं माध्वं प्रत्याह— **स्वाविषयत्वेति**। **साकल्येनेत्यादि**। साकल्येन वेद्यत्वं घटादौ। न ब्रह्मणि। तद्गुणकर्मणामानन्त्यादिति ब्रह्मणि तदभावपरा श्रुतिरित्यर्थः। **कारणाभावादिति**। साकल्येनापि ब्रह्म स्ववेद्यमेव। अन्यथा तस्य सर्वज्ञताहानेः। 'जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः। न शक्यन्ते न सङ्ख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हि॥' इति भागवतादिकं तु जन्मादीनामानन्त्यात् कथनायोग्यत्वपरम्। अन्यथा अनन्तेष्वपीश्वरीयसमूहालम्बनधीसम्भवेनानन्तत्वहेतुत्वसङ्गतेः। न चेश्वरेण तदीयजन्मादीनां साकल्येन ज्ञेयत्वसम्भवेऽपि जीवाज्ञेयत्वपरा श्रुतिरिति वाच्यम्। 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीया'दित्यादिनिर्गुणप्रकरणस्थवाक्यानामीश्वरजन्माद्यज्ञेयतापरत्वासम्भवात्। केनेत्यादिना जीवेश्वरसाधारणवेद्यतामात्रस्याक्षेपाच्च। तस्मात् सगुणं न वेद्यमिति वा जीवेन न वेद्यमिति वा सङ्कोचे कारणाभावात् शुद्धचिदवेद्यत्वपरा श्रुतिरिति भावः। **ज्ञाततालिङ्गानुमेयत्व इति**। घटो घटे घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः। घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, ज्ञातता उक्तज्ञानजन्या। उक्तज्ञाततायाः इत्याद्यनुमितिमात्रविषयत्वे इत्यर्थः। प्रत्यक्षाविषयत्वे सति उक्तानुमितिविषयत्वे इति यावत्। प्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वेन प्रत्यक्षयोग्यात्मगुणत्वेन। विशेषत्वस्य व्यर्थत्वात् रूपादीनां प्रत्यक्षयोग्यत्वेऽप्यवश्यावेद्यत्वादात्मेति। अवश्यवेद्यत्वात् अवश्यं प्रत्यक्षत्वात्। चाक्षुषादिसामग्र्या मानसादिप्रतिबन्धकत्वकल्पनं तु न युक्तम्। चाक्षुषादिकालेऽप्यहं सुखीत्याद्यनुभवात् चाक्षुषादेरेव मानसत्वादिसम्भवेन गौरवस्याप्रामाणिकत्वात्। जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वात्

चाक्षुषत्वादेर्विषयिताविशेषत्वसम्भवाच्च । **निष्प्रमाणकत्वेति** । स्वकाले स्वाधिकरणे निश्चयाभावात् सन्देहेत्यर्थः । तेन कालान्तरे कार्यादिलिङ्गकानुमानादिसम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु, आत्मवृत्तित्वादिसामान्यलक्षणायाः पूर्वसत्त्वेन तया चरमज्ञान-मुख्यविशेष्यकमात्मवृत्तिप्रत्यक्षं जायत इति नोक्तसन्देहः । तत्राह—**सामान्ये-ति** । ज्ञातैकसत्त्वात् स्वज्ञानव्याप्यस्वकालकत्वात् । तेनाभिन्नत्वात् तद्भेदशून्यत्वा-त् । यो नित्यज्ञानभेदशून्यः, स नित्यज्ञानविषयः । यथेश्वरज्ञानमिति व्याप्तिः । भे-दाभावे हेतुमाह—**यावद्द्रव्यभाविनेति** । पाकजरूपादेस्संयोगादेश्च पूर्वसिद्धे विद्य-मानेऽपि द्रव्ये उत्पत्तिविनाशदर्शनेन द्रव्याद्भेदेऽपि जलपरमाण्वादौ रूपादेरिवात्मनि साक्षिज्ञानस्योत्पत्तिनाशाभावेन न भेदः । मानाभावात् । धर्मधर्मिभावादिकं तु भेदस्था-नीयेन विशेषेणोपपद्यत इति पराभिमानः । **स्वत्वप्रकारकेति** । तत्तदात्मवृत्तित्वप्रका-रकेत्यर्थः । **सहोत्पन्नेति** । न च सन्निकर्षस्य पूर्वमभावात् तस्योत्पत्तिकाले प्रत्यक्षोत्प-त्त्यसम्भव इति वाच्यम् । मनस्सन्निकर्षविलम्बेन मानसप्रत्यक्षविलम्बादर्शनात् । मान-सप्रत्यक्षस्य सन्निकर्षजन्यत्वे मानाभावः । तथा च तत्पुरुषसमवेतस्य पुरुषान्तरे आपत्तिवारणाय तत्पुरुषसमवेतसामान्ये तत्पुरुषत्वेन हेतुताया इव मानसविषय-सामान्ये पुरुषत्वेन हेतुतायाः कल्पनात् । उक्तसामग्र्याश्च सुखादिजनकसाम-ग्रीसहकारिणैव फलोपधायकत्वकल्पनात् । सुखाद्युत्पत्तिकाले तु तत्प्रत्यक्षमुत्पद्यते । न च जन्यमात्रवृत्तिजातित्वेन मानसत्वस्यावश्यं जन्यतावच्छेदकत्वेन तेन रूपे-णापि पुरुषादिकार्यत्वस्यावश्यकत्वात् तादृशसामग्र्यास्सुखादिसामग्रीसहकारित्व-मेव कल्प्यताम् । किं मानसविषयत्वेन कार्यत्वकल्पनयेति वाच्यम् । व्यधिक-करणधर्मद्वयावच्छिन्नं प्रति क्लृप्तहेत्वोर्मिथस्सहकारित्वाभावात् । अतीतादिसुख मानसवारणासम्भवाच्च । अथानन्तज्ञानकल्पने गौरवात् सुखादिज्ञानं नित्यमिति चेन्न । तथासति गुरुमतरीत्या व्यवसायस्यैव स्वविषयकत्वौचित्यात् दोषोद्धार-स्य उक्तत्वात् तावतापि नित्यतायाः ज्ञातैकसत्त्वस्य व्यवस्थापकत्वाभावादिति भा-वः । तादृग्ज्ञानाभावे नित्यज्ञानाभावे । **परामर्शानुपपत्तिरिति** । स्वप्ने प्रत्य-क्षजनकसन्निकर्षाभावेन 'स्वप्ने गजादिकं मया साक्षात्कृतमि'तिस्मरणानुपपत्तिरित्य-र्थः । संस्कारेण जन्यज्ञानजन्येन । **विरोधित्वादिति** । ज्ञाननाशस्यैव लाघ-वेन संस्कारत्वस्वीकारात् नित्यज्ञानस्य संस्कारद्वारकस्मरणविरोधित्वमिति भावः । **ईश्वरेऽपीति** । ईश्वरज्ञानं हि मन्मते ईश्वरस्वरूपमेव । मायावृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपं वा । आद्ये तद्विषयस्तदन्यदेव । द्वितीये तु नैका वृत्तिस्सर्वविषयिका । किं तु भाविष्वनुमितिः, भूतेषु स्मृतिः, विद्यमानेषु प्रत्यक्षरूपा । तथा च तासां स्वा-

विषयकत्वेऽपि वृत्त्यन्तरेणैव तद्ग्रहणमिति भावः । नैकं नियामकं नैकं व्यापकम् । **अननुगतमेवेति** । स्वनिष्ठे तद्विषयत्वे स्वाभेदः, दुःखादिनिष्ठे तत्सामानाधिकरण्यादिकं नानैव व्यापकमित्यर्थः । **अननुगतमिति** । अनुगमप्रकारोऽप्युक्तः । तर्कैरित्यादि—आत्मावेद्यत्वरक्षणम् ।

इति लघुचन्द्रिकायां आत्मावेद्यत्वम् ।

निर्धर्मकतया । धर्माघटिततया । अवेद्यतया शक्तिज्ञानसहकृतप्रमाणावेद्यतया । ब्रह्म सत्यादिश्रुतितात्पर्यविषयः । उक्तावेद्यतां साधयति—**न वाच्यमिति** । प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् प्रवृत्तिनिमित्ताघटितत्वात् । **मुख्यार्थस्येति** । अन्यस्येति शेषः । ननु, वाच्यभेदोपहितमवाच्यपदमुख्यार्थः । तत्सम्बन्धरूपा लक्षणा शुद्धेऽपि सम्भवत्येव । तत्राह—**भावे वेति** । वाशब्दोऽनास्थायाम् । साचोक्तोपहितमपि तदादिपदवाच्यत्वात् नावाच्यमित्येवंरूपा । मुख्यार्थहीनस्य ब्रह्मण्यमुख्यार्थवाचकस्य । **मुख्यार्थाभावेऽपीति** । शक्यार्थाभावेऽपीत्यर्थः । **वाच्यत्वात्यन्ताभावेति** । वाच्यत्वस्यात्यन्ताभावो यत इति व्युत्पत्त्या वाच्यभेदेत्यर्थः । तथाचावाच्यपदस्य समासत्वेन तद्वाच्यरूपमुख्यार्थाभावेपि तत्प्रतिपाद्यविशिष्टार्थसम्बन्धरूपा लक्षणा शुद्धे सम्भवत्येव । न हि स्वशक्यसम्बन्ध एव लक्षणा । अर्थवादेषु गम्भीरायामित्यादौ च तदसम्भवात् । किं तु स्वबोध्यसम्बन्धः । न च वाच्यभेदोपहितं नावाच्यपदप्रतिपाद्यम् । तदादिपदेनान्विताभिधानादिपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या अवाच्यादिपदेन च वाच्यत्वादिति वाच्यम् । तदादिपदस्य लाघवेन घटत्वादिविशिष्टशक्तत्वात् । अन्विताभिधानादिपक्षेऽपि अन्वितभेदत्वादिना नञादिपदशक्यता । न तु वाच्यान्वितभेदत्वेन । अघटमित्यादौ घटान्वितभेदत्वेनापि शक्यत्वापातात् । तथा च वाच्यभेदस्वरूपस्यापि ब्रह्मणो वाच्यभेदत्वविशिष्टरूपेणावाच्यत्वमस्त्येवेति भावः । **अखण्डपदेति** । वाचकगङ्गापदेत्यर्थः । **मुख्यार्थावश्यंभावेति** । गङ्गादिपदवाच्यावश्यंभावेत्यर्थः । तादृशस्थले मुख्यार्थस्मृतेरेव लक्ष्यस्मारकत्वात् तदवश्यंभाव इति भावः । इष्टत्वात् तात्पर्यविषयस्य शुद्धत्वेन लक्ष्यत्वविशिष्टाघटितत्वेनेष्टत्वात् । यथाश्रुते लक्षणासम्बन्धस्य तज्ज्ञानाधीनधीविषयत्वस्य च शुद्धेऽपि सत्त्वादसङ्गतेः । गौणस्य लक्ष्यत्वविशिष्टाघटितविषयकस्य । ननु, किञ्चिद्धर्मप्रकारिकैव लक्षणया धीर्दृष्टा । तत्राह—**सत्यज्ञानादीति** ; **व्यक्तीति** । अखण्डार्थवादोक्तरीत्या व्यक्तिमात्रलक्षणेति भावः । सत्त्वादिसम्बन्धित्वमात्रेण सत्त्वाद्याश्रयरूपकल्पितधर्मिसम्बन्धित्वमात्रेण । कल्पि-

तचन्द्रत्वादिजातेः । कल्पिता चन्द्रत्वादिजातिः यत्र तादृशस्य प्रातीतिकचन्द्रादेः चन्द्रादौ कल्पितद्वितीयचन्द्रादेरिति यावत् । **अत्रापीति** । सत्ताद्याश्रयरूप कल्पितधर्मिणः परमार्थसति ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तत्रापि सत्ताद्याश्रयत्वव्यवहारः । परमार्थतस्तु न तस्य सत्ताश्रयत्वम् । किं तु त्रिकालाबाध्यरूपसत्तास्वरूपत्वमिति भावः । **व्यक्तिरपि ब्रह्मेति** । सत्तादि न जहाति न इति शेषः । अत एव स्वप्रकाशत्वाद्याश्रयत्वेन कल्पितव्यक्तितादात्म्यस्य शुद्धेऽपि सत्त्वादेव । वाक्यतुल्यत्वात् वाचकसमुदायत्वात् । वाक्य एव घटमानयेत्यादिवाक्यस्थल एव । अभिहितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिहिताः घटकर्मत्वादिरूपा अर्थाः स्वान्वयं बोधयन्तीति स्वीकारेण । अन्विताभिधायकत्वात् कर्मत्वादिशक्तत्वात् । अपदार्थत्वोपपत्तेः पदावाच्यत्वोपपत्तेः । वाचकस्यापीत्यपिशब्देन समासस्य प्रकृतिप्रत्ययरूपसमुदायस्य न वाचकत्वम् । मानाभावात् । घटमित्यादेर्घटकर्मत्वादिशाब्दबोधानुकूलशक्तिमत्त्वं हि नान्विताभिधायकत्वम् । तार्किकादिभिरपि समभिव्याहारविधया तस्योक्तधीहेतुत्वस्वीकारेण तत्स्थले गुरुणोक्तशक्तिस्वीकारे तार्किकाणां तत्र विप्रतिपत्त्यसम्भवात् । किं तु द्वितीयाविभक्त्यादेरन्वितकर्मताशाब्दधीत्वावच्छिन्नानुकूलशक्तिमत्त्वम् । एवं निर्विशेषादिसमासस्थले निरादिपदस्यान्विताभावादिशाब्दधीत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वमन्विताभिधायकत्वम् । अत एव घटादिपदस्य कार्यान्विते अन्विते वा घटादौ शक्तिं दूषयित्वा घटादिमात्रशक्तिमत्त्वं स्वमते मणिकारादिभिस्स्थापितं शक्तिवादादौ । अत एव चान्वितघटत्वादिरूपेण शक्योपस्थितौ सत्यामन्वयविशेषे जिज्ञासेत्यादिकं पदमात्रस्यान्वितार्थशक्तिस्वीकारे युक्तित्वेनोपन्यस्तम् । घटान्वितकर्मतात्वादिना शक्यत्वे तु अन्वयविशेषान्तर्भावेनोपस्थितेः शक्त्यैव सिद्धत्वात् नान्वयविशेषे जिज्ञासोक्तिस्सङ्गच्छते । तथा च क्व समासादेश्शक्तत्वं, क्व वा विशेषान्विताभावादेः शक्यत्वमिति परेषां मौढ्यं सूचितम् । तर्हि शुद्धस्य वेदान्तजन्यबोधविषयता । अवाच्यत्वादेर्व्यावहारिकस्य । तात्त्विकस्य तु ब्रह्मान्यस्याद्वैतश्रुतिरेव निवारिकेति भावः । आनुषङ्गिकतया तात्पर्याविषयत्वेऽपि देवताधिकरणन्यायतया । **अशब्दमिति** । समवायेनेव वाच्यत्वादिनापि सम्बन्धेन शब्दशून्यमशब्दपदार्थः । विनिगमकाभावात् । अस्पर्शमित्यादौ वाच्यत्वादिना स्पर्शवत्त्वाद्यप्रसक्त्या न तत्सम्बन्धेन निषेधः । न च तत्समभिव्याहारादशब्दमित्यादावपि तथेति वाच्यम् । येन येन सम्बन्धेन धर्मेण च यद्यत् प्रसक्तं, तेन तेन तन्निषेधस्याकांक्षितत्वेन समभिव्याहारस्याप्रयोजकत्वात् । ननु, जगत्कारणत्वादेरिव शब्दवाच्यत्वस्य निषेधेऽपि तस्य

व्यावहारिकसम्बन्धो ब्रह्मण्याम्तामिति चेन्न । जगत्कारणत्वादौ श्रुत्यनुमानादेरिव वाच्यत्वे मानस्याभावात् । जगत्कारणत्वादिकं विना जगदुत्पत्तेरिव वाच्यत्व विना कस्यचित् अनुपपत्त्यभावेन तत्र व्यावहारिकसम्बन्धे मानाभावात् । ननु, अशब्दमित्यादिशब्दबोध्ये ब्रह्मणि शब्दनिषेधे व्याघात इत्याशङ्क्य शब्दवाच्यत्वनिषेधेऽपि लक्षणया शब्दशब्दबोध्यत्वात् नैवमित्याह—**अवाच्येति । न चेत्यादि** । मनसा सहेत्यादिनिषेधो न मनोवृत्तिमात्रस्य । कि त्वशुद्धमनोवृत्ते, तथा 'यतो वाच' इत्यादिनिषेधो न वाग्वृत्तिमात्रस्य । किं तु प्राकृतवाग्वृत्तेरित्यर्थ । प्राकृतत्व न वेदान्तभिन्नत्वम् । लौकिकवाग्वृत्तेरपि त्वया ब्रह्मणि स्वीकारात् । तथा च शक्त्या वाग्जन्यवृत्तेरेव निषेध इत्याशयेनाह—**लक्षणाया इति** । लक्षणाया अप्यनङ्गीकारे सुप्तोत्थापकवाक्यवत् पदवृत्तिज्ञानमनपेक्ष्यैव वाक्यं ब्रह्मानुभावकमिति पूर्वोक्तपक्षे । ब्रह्मणो निर्धर्मकतया तात्पर्यविषयस्य धर्माघटिततया । तत्र तात्पर्यविषयशुद्धबोधाय । शक्त्यभावेन शक्तेरसामर्थ्येन । तथा च शुद्धे अविद्याविषयत्वादिस्वीकारेण विषयादिपदशक्यत्वेऽपि श्रुतितात्पर्यविषयो निर्विकल्पकबोध न शक्तिज्ञानसाध्यः । किञ्चिद्धर्मप्रकारकबोधस्यैव तत्त्वात् । ननु, तार्किकादिमते निर्विकल्पकस्य व्यवहाराप्रयोजकत्वेन व्यवहारमूलकशक्तिग्रहस्य शुद्धेऽनवतरेऽपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकस्यापि 'सोऽय' मित्यादिवाक्यजन्यबोधस्य संशयादिनिवृत्तिद्वारा व्यवहारप्रयोजकत्वेन तन्मूलकशक्तिग्रह शुद्धेऽवतरत्येव । तथा च 'तत्सत्य'मित्यादि वाक्यजन्यनिर्विकल्पकबोधप्रयोज्यव्यवहारेण सत्यादिपदानां सत्यत्वाद्युपलक्षिते शुद्धेऽपि घटादिस्वरूप इव शक्तिधीसम्भवात् शुद्धमपि शक्त्यानुभूयतामिति चेन्न । तावतापि शुद्धब्रह्मण शक्त्यानुभाव्यत्वासम्भवात् । न हि तत् सत्यत्वाद्युपलक्षितम् । कि तु तदन्यत् तत्र कल्पितम् । तथा च कार्यत्वेन घटादौ शक्ति गृहीत्वा कार्यमलौकिकमपूर्व गुरुमतेऽनुभूयताम् । सत्यत्वोपलक्षिते घटादौ तु शक्ति गृहीत्वा सत्यत्वाद्यनुपलक्षित ब्रह्म कथमनुभूयताम् । अनुभवे वा शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यादिपदादनुभवापत्तिः । न च सत्यत्वादिधर्मसामान्यशून्यं शुद्धं ब्रह्म सत्यत्वादिनोपलक्ष्यते । कादाचित्कतद्धर्मस्यैव तदुपलक्षणत्वात् । न च शुद्धब्रह्मण्यपि शक्तिग्रहः, तस्य व्यवहारविषयत्वात् । सत्यत्वाद्युपलक्षिते शक्त्यभावाच्च । अनेकार्थकत्वस्यान्याय्यत्वात् । किञ्चोक्तरीत्या निर्विकल्पकस्यापि मन्मते सविकल्पकद्वारकत्वात् सविकल्पकोपयोगिन्यामखण्डशक्ते कल्पनयैव सविकल्पकद्वारस्य लक्षणाधीननिर्विकल्पकस्य निर्वाहात् नाखण्डे व्यवहार. शक्तिकल्पकः । अनन्यलभ्यार्थस्य

च तस्य तत्त्वादिति भावः। **विरोध्यर्थद्वारैवेति**। वाच्यत्वाभावद्वारैवेत्यर्थः। उक्तश्रुतेरिति शेषः। अत एव उक्तश्रुतेर्वाच्यत्वविरोधित्वादेव। श्रुतेस्स्मृतेश्च वाच्यत्वाभिलापः उच्यत इत्यादिशब्दैः बोधकता। **बोध्यत्वेति**। न च निवर्तन्त इत्यादौ चित्तशुद्ध्यभावे प्रवृत्त्यभावोऽर्थः, अथवा उच्यत इत्यत्र बोधकत्वमात्रमर्थ इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम्। शुद्धे शक्यत्वासम्भवस्योक्तत्वात् शक्त्या बोधकत्वरूपप्रवृत्त्यभावस्यैव निवर्तन्त इत्येतदर्थत्वात्। **बाधादिति**। प्रमेयघटत्वादिविशिष्टे व्यभिचारोऽपि बोध्यः। सधर्मकत्वस्य पक्षमात्रव्यावृत्तत्वेन पर्वतेतरत्वादितुल्यत्वमाशंक्याह—**तदुन्नीतेति**। बाधोन्नीतेत्यर्थः। तथा च वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्नीतरत्वादेरिव साध्यव्यापकताग्राहकतर्कसत्त्वात् नोक्ततुल्यमिति भावः। ननु, साध्योपाध्योः केवलान्वयित्वेन नोपाध्यभावस्य साध्याभावसाधकत्वमिति चेन्न। प्रमेयघटत्वादौ साध्याभावनिश्चयात् धर्मघटितत्वरूपसधर्मकत्वस्य शुद्धब्रह्मण्यभावनिश्चयेन वाच्यत्वाभावप्रसिद्धेः त्वद्रीत्या सत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वेन पक्षातिरिक्ते गृहीतोपाधेरभावस्य ब्रह्मणि परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षस्याप्रत्यूहत्वात्। **चेदिति**। साध्यमिति शेषः। न चावयवद्वारा वाचकत्वं हेतुः, वाचकत्वं साध्यमिति वाच्यम्। समासादौ व्यभिचारतादवस्थ्यात्। **वाच्यार्थतात्पर्येति**। स्ववाच्यघटितार्थतात्पर्येत्यर्थः। **विषमिति**। न च विषभक्षणतुल्यं शत्रुगृहभोजनमित्यर्थतात्पर्यकत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम्। उक्तवाक्यस्य शत्रुगृहभोजनमनिष्टसाधनमित्येतत्तात्पर्यकत्वेनोक्तत्वात् तादृशतात्पर्यस्यापि कदाचित् सम्भवेन व्यभिचारानपायाच्च। अवाच्यशब्दस्य वाच्यसम्बन्धिबोधकशब्दस्य। यद्यपि सत्यादिपदवाच्यसम्बन्धि ब्रह्मेति वा, ब्रह्मसम्बन्धिवाचकं सत्यादिपदमिति वा लक्षणां विनापि लक्षणाज्ञानं सम्भवत्येव। आद्ये ब्रह्मत्वरूपेण ब्रह्मविषयकज्ञानं शुद्धब्रह्मशाब्दहेतुः। गुरुमते शुद्धगोत्वशक्तत्वज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दधीहेतुरिव। द्वितीये गोत्वादेरिव ब्रह्मणोऽपि शुद्धरूपेण भानम्। तदादिपदेन शुद्धब्रह्मसम्बन्धिवाचकत्वेनोपस्थितिसम्भवात्। तेन रूपेण तदादिपदशक्यत्वानङ्गीकारेऽपि तद्वाचकं सत्यादिपदमित्यादिवाक्ये तत्पदेन शुद्धब्रह्मत्वेनोपस्थितिसम्भवात्। ब्रह्मणोऽपि शुद्धरूपेण उपस्थितिसम्भवात् शुद्धविशिष्टत्वेन प्रमात्रादेस्सदा भानाच्च, तथापि लक्षणाज्ञानं न शाब्दबोधे कारणम्। किं तु शक्यज्ञानजन्यलक्ष्योपस्थितिरेवेति पूर्वमुपपादितत्वात्तदनुस्मृत्याह—**न तथा ज्ञानमित्यादि**। उपस्थितौ शक्यज्ञानाधीनलक्ष्योपस्थितौ। **स्वत एव**। तथाज्ञानं विनैव। उपस्थितं निर्विकल्पकस्मृतिविषयः। तत्र हेतुः

स्वप्रकाशतयेति । सत्यादिपदशक्यप्रमात्राद्यंशे शुद्धस्य स्वप्रकाशस्य वैशिष्ट्यभानेनेत्यर्थः । तच्च वैशिष्ट्यभानं विशिष्टप्रमात्रादिगोचराहमाकारवृत्तिः, अविद्यावृत्त्यन्तरं वेत्यन्यत् । सर्वथा शुद्धविशिष्टत्वेन पूर्वानुभूतप्रमात्रादिज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधया शुद्धस्मृतिहेतुत्वमुपपन्नमिति भाव. । एवं **शब्दादिप्रमाणं विनैव** शुद्धधीसम्भवे । विषये अवाच्यत्वस्य विषयीभूतनिर्विकल्पके शक्तिज्ञानाजन्यत्वस्य । तर्कैरित्यादि—ब्रह्मणोऽशब्दवाच्यता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वम् ॥

भेदस्य घटादिनिष्ठभेदस्य । **स्वरूपत्वे** घटादिस्वरूपत्वे । अनपेक्षत्वापत्त्या प्रतीतौ प्रतियोग्यनुयोगिज्ञानानपेक्षत्वस्याश्रयविधया घटाद्यनपेक्षत्वस्य चापत्त्या। अनवस्था भेदस्य घटादिधर्मस्य भेदान्तरं धर्म इत्यनवस्था । **सापेक्ष इति** । घटपटयोरभेदग्रहे भेदं प्रति प्रतियोग्यनुयोगिभावाग्रहात् । एकस्मिन्नपि दीर्घवंशादौ भेदभ्रमे तं प्रति तद्ग्रहादन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदधीर्भेदप्रतियोग्यनुयोगिभावधीहेतुरिति भावः । **तन्निरासकेति** । तदुच्छेदकेत्यर्थः । **शुष्कतर्कस्य** श्रुत्याद्यनपेक्षतर्कस्य ! व्याप्तिसध्रीऽचीनतया निर्दोषतया । इष्टापत्तिमूलशैथिल्यादिदोषशून्यत्वमेव तर्कस्याशुष्कत्वम् । तादृशोऽपि श्रुत्यादिविरुद्धो हेयः । अतस्तदविरोधमाह—**अनन्येति** । विषयभेदादिना प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकभेदो विषयः । नात्र काचन भिदे'त्यादिश्रुत्यादिकं तु तात्त्विकत्वेन भेद निषेधतीत्यादिना । युक्तीनामाभासतेति योजना । स्वस्य युक्तेः । स्वाभेदो युक्त्यभेदः । **भूषणयुक्तीति** । भेदसाधकयुक्तीत्यर्थ' । तत्त्वतः तात्त्विकत्वरूपेण । निवारकत्वे निषेधकत्वे । अथ वा तत्त्वतः पर्यवसानतः । भेदनिवारकत्वे स्वावतारद्वितीयादिक्षणेषु भेदोच्छेदकत्वे । व्यावहारिकभेदानिराकरणेन स्वावतारक्षणरूपव्यवहारकाले भेदानुच्छेदकत्वेन । **घट इत्यादि** । कल्पितं यत् घटान्तर, तस्य घटे भेदभ्रमस्थल इत्यर्थः । उक्तभेदबाधेऽपीति शेषः । ननु, घटादौ तदैक्यस्य तत्त्वतो निषेधेऽप्यधिष्ठानानिषेधात् न शून्यवाद इत्याशंक्य ब्रह्मान्यस्यैक्यस्य निषेध इष्ट इत्याशयेनाह—**किं चेति** । तस्य ब्रह्मण. । **तदन्य इत्यादि** । अभेद इत्यत्र नञर्थो भेदविरोधिभेदाभावव्याप्यादिरूपो वा, भेदात्यन्ताभावरूपो वा, भेदान्य एव वाच्य इत्यर्थः । **भेद इति** । भेदस्य विरोधिनि अत्यन्ताभावे वा तद्भेद इत्यर्थः । **तदनन्यत्व इत्यादि** । तथा च बाधकधीविषयतावच्छेदकस्य भेदात्यन्ताभावत्वादेर्भेदभेदं विनानुपपत्तेस्तत्सिद्धिरिति भावः । भेदाभावग्राहिणा प्रतियोगिविलक्षणतया भेदव्याप्येन भेदाभावत्वादिना । अभावस्य स्वविषयस्य । औदा-

सीन्येन भेदाभावत्वादिकमविषयीकृत्य । तथा च भेदाभावत्वादेर्बाधकधीविषयावच्छेदकत्वमावश्यकमिति भावः । यत्तु, तदन्यस्तद्विरोधी तदभावो वा नञर्थः पक्षत्रयेऽपि दुष्परिहर इति व्यासेनोक्तं, तदसङ्गतम् । भेदाभावादिमत्ताज्ञानस्येव भेदान्यवत्ताज्ञानस्याबाधकत्वात् । 'भेदस्सन्नि'ति ज्ञाने सद्रूपं न भेद इति धीबाधकत्वेन वा तदपि सङ्गतं बोध्यम् । 'नात्र काचन भिदे'त्यादिश्रुतौ भेदाभावस्यैव प्रमितेर्भेदाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि भेदाभावज्ञानस्यापेक्षणात्तस्यैव बाधकत्वमाह—**पारमार्थिकेति** । **व्यावहारिकेत्यादि** । भेदाभावादिज्ञानस्य यथा भेदबाधकता, तथा भेदाभावत्वादिरूपं व्याप्यं प्रत्यपि बाधकत्वम् । व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वेन परम्परया बाधकत्वसम्भवात् । तथा च भेदोच्छेदपूर्वं भेदाभावत्वं तदुपपादकं भेदाभावादेर्भेदभिन्नत्वं चास्त्येव । तदुत्तरकालं तु उपपाद्यस्य भेदाभावत्वादेरेवानपेक्षितत्वात् न तदुपपादकापेक्षेत्यपि बोध्यम् । ननु, भेदाभावादिज्ञानमधिष्ठानीभूतशुद्धब्रह्ममात्राविषयकत्वात् कथमुच्छेदकमिति चेन्न । भेदमिथ्यात्वनिश्चायकत्वेनोच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । नन्वधिष्ठानीभूतशुद्धब्रह्मधी त्वन्मते बाधिका । तथा चाधिष्ठानस्य स्वसमसत्ताको बाध्यभेदात् भेदो वाच्यः । तत्राह—**भेदभ्रमेति** । उक्तरीत्या व्यावहारिकेण वैलक्षण्येन भेदेन शुक्तिरूप्यादिभ्रमेऽपि चित एवाधिष्ठानत्वेनाधिष्ठानसमसत्ताको भेदः क्वापि न दृष्ट इति व्यावहारिक एव स वाच्य इति भावः । **नायं भेद इत्यादि** । 'अयं सद्रूपः आत्मा न भेद' इति धीः 'भेदः सन्नि'ति ज्ञाने बाधिका । 'नात्र भेद'इति धीः 'अत्र भेद' इत्यत्र बाधिका । 'नाय भेद'इति ज्ञानमेव भेदभ्रमानुवादेनाप्याह—**अन्यदेवेत्यादि** । अन्यत् भेदान्यत् भेदात्मना यत् प्रत्यभात्, तत् ब्रह्म भेदभिन्नमेवेत्यर्थः । इतिवत् इत्यादिवत् । आदिना नात्र रजतमित्यस्य ग्रहणम् । **प्रतियोगितयेति** । नेदं रजतमित्यत्र भेदस्याधिष्ठानतावच्छेदकत्वेन तद्धीर्बाधिका । नायं भेद इति धीस्तु न तथा । शुद्धस्यैवाधिष्ठानत्वात् भेदस्य तदनवच्छेदकत्वात् । अतस्तस्याः भेदबुद्धौ मिथ्यात्वनिश्चायकत्वं वाच्यम् । तच्च नानुपपन्नम् । भेदभेदत्वेन केवलभेदत्वेन च बाधकबाध्यधीविषयत्वसम्भवात् । अत एव द्वितीयाभावत्वद्वितीयत्वाभ्यामेकस्यापि तत् स्वीक्रियते । घटो न तद्भेद इत्यस्य तद्भेदतादात्म्यभ्रमे बाधकत्वं त्वयाप्युच्यते । नात्र भेद इत्यस्य तु नात्र रजतमित्यस्येव मिथ्यात्वनिश्चायकत्वं निश्शङ्कमेवेति भावः । **न चात्रेत्यादि** । अत्र घटे पटभेदो नेति धीः घटे पटभेदत्वेनाभावं गाहमानापि घटभेदत्वेनाभावं पटे नावगाहते । तथा च पटे घटाद्भेदभ्रमं न निवर्तयेदिति भावः । **कुत्रापीति** । घटे भेदसामान्याभावधीर्घटे भेदभ्रमं साक्षान्निवर्तयन्ती अर्थादन्यत्र भेदभ्रमं निवर्तयति ।

अन्यत्र विद्यमानस्य भेदस्य घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽव्याप्यतया व्यापकाभावेन व्याप्याभावभानस्यावश्यकत्वादिति भावः। एकं ब्रह्म। **अनेकात्मना मिथो भिन्नात्मना।** एकस्वरूपकोटेर्मिथो भिन्नप्रपञ्चरूपाया भ्रमभासमानकोटेर्भिन्नत्वेन ज्ञानमावश्यकम्। भ्रमविषयव्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्याधिष्ठानस्य ज्ञानाद्भ्रमानिवृत्तेः। तत्राह—**कोट्योरिति**। ननु, तादृशभेदस्याधिष्ठानसमानसत्ताकत्वमपेक्षितम्। तत्राह—**यथेति**। **उक्तमिति**। अन्यूनसत्ताकत्वमेव तस्यापेक्षितमिति भावः। स्थिरः बाधकविषयत्वेन प्रमितः। स्वरूपेण व्यावहारिकत्वेन। तत्त्वतः प्रमितभेदविषयकत्वेन। अन्योन्याश्रयो न दोष इति यत् परेणोक्तं, तन्न दूषयति—**एवं चेति**। **अक्लृप्तेति**। तत्त्वतः अप्रमितेत्यर्थः। खण्डनकारोक्तसमाधिमाह—**किञ्चायमिति**। देश्याभासः पूर्वपक्षाभासः। **स्वरूपादीति**। अधिकरणस्वरूपो वा तद्धर्मो वा भेद इत्यादीत्यर्थः। **अन्येनेति**। सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यादिः। **ब्रह्मघटयोरित्यादि**। अनृतव्यावृत्तेरधिष्ठानं ब्रह्म, इति सा तद्धीबाध्येत्यर्थः। अनृतत्वस्य अनृतस्य। घटे घटनिष्ठायाः शून्यव्यावृत्तेरेव। अतज्ज्ञानबाध्यत्वस्य घटज्ञानाबाध्यत्वस्य। उभयोः आवयोः। समानत्वात् सप्रमाणकत्वात्। **न स्यादिति**। रूप्यतद्भेदयोस्समानसत्ताकत्वात् रूप्यमिव तद्भेदोऽपि बाध्येतेति भावः। **विशेषदर्शनजन्यत्वेति**। रूप्यादिभेदज्ञानस्योक्तभेदव्याप्यशुक्तित्वादिमत्तानिश्चयप्रयोज्यत्वेन प्राबल्यात्तदेव बाधकम्। आप्तोपदेशजन्यरूप्यादिभेदज्ञानस्याप्युक्तनिश्चयप्रयोज्यत्वमक्षतम्। वस्तुतो रूप्यसामान्यभेदज्ञानमेव बाधकम्। स च न प्रातीतिकः। व्यावहारिकरूप्यस्यापि तत्प्रतियोगित्वात् प्रातीतिकमात्रप्रतियोगिकस्यैव प्रातीतिकत्वात्। किं चागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातीतिकत्वे प्रयोजकम्। तथा च रूप्यभेदादिज्ञानस्य विशेषदर्शनादिप्रयोज्यत्वेन प्रमात्वादप्रातीतिकत्वेन तद्विषयोऽप्यप्रातीतिकः। भेदसामान्यस्य मिथ्यात्वं तु दृश्यत्वादिमत्त्वात्। मिथ्याप्रतियोगिकत्वं तूपोद्बलकं क्वचित्। तेन ब्रह्मघटयोर्ब्रह्ममात्रस्य वा भेदोऽपि मिथ्येति बोध्यम्। **मिथ्यात्वमिति**। प्रपञ्चस्येति शेषः। **अविशेषणत्वादिति**। प्रातीतिकात्यन्ताभावमादाय तु न व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वे सिद्धसाधनम्। स्वान्यूनसत्ताकत्वेनात्यन्ताभावविशेषणात्। **उक्तत्वादिति**। कल्पितघटात् भेदस्य मिथ्यात्वेऽपि तदैक्यं मिथ्येत्युक्तम्। विवेकस्य भेदस्य। **अतत्त्वावेदकत्वेति**। अत्यन्ताभावस्य मिथ्यात्वे तत्प्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वमपि मिथ्या स्यादिति भावः। **उक्तोत्तरत्वादिति**। तेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम्। अत्यन्ताभावस्याधिष्ठानस्वरूपत्वात्तदंशे तत्त्वावेदकत्वं चेत्याद्युक्तम्। **अकल्पि-**

तत्कार्येति । अकल्पितं यत् ब्रह्मरूपमैक्यं, तत्कार्येत्यर्थः । **कान्तयेति** । यत्तु कल्पितकान्ताया ज्ञानं सत्यं विश्लेषकार्यप्रतिबन्धकम् । न तु सेति, तन्न । कल्पितविषयकज्ञाने कल्पितत्वनियमस्योक्तत्वात् अन्योन्याश्रयाद्यापादनं अन्योन्याश्रयादेर्भेदसिद्धिविरोधित्वापादनम् । अन्योन्याश्रयाद्यधीनाया भेदासिद्धेरापादनमिति यावत् । घटपटौ यदि भिन्नौ भिन्नत्वेन प्रतीयमानौ वा स्यातां, तदा स्वविशेष्यकभेदज्ञानप्रमात्वविरोध्यन्योन्याश्रयादिकं स्यादित्यापत्तिर्बोध्या । **तत्प्रतीतिवास्तवत्वेनेति** । भेदधीर्यदि वास्तवी स्यात्, तदा स्वप्रमात्वविरोध्यन्योन्याश्रयादिका स्यादित्यर्थः । विपर्ययानुमानं प्रतीतेरवास्तवत्वेन पर्यवसन्नं वाच्यम् । तथा च विषयसत्यत्वेऽपि यथा ब्रह्मधीरवास्तवी, तथा भेदधीस्स्यादित्यर्थान्तरमित्याशयेनाह—**चरमेति** । अन्योन्याश्रयादर्शनेन उक्तान्योन्याश्रयादिकत्वादर्शनेन । तत्र प्रत्यये । दोषाभावात् आपत्त्यभावात् । व्यर्थविशेषणतया प्रमात्वघटितरूपेण नोक्तसाध्यव्याप्यता भेदप्रमात्वेनोक्तसाध्याभावस्यैव साधनसम्भवश्चेति भावः । **परस्पराश्रितमिति** । मृदादेर्घटादिरूपकार्यानपेक्षत्वेऽपि भेदधीरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदधीसापेक्षत्वेनाविद्यथैव कल्प्यते । तथा च भेदधियं विनापि कस्याश्चित् भेदधिय उत्पत्तिरपि भूषणम् । न तु दूषणम् । इन्द्रजालस्थले क्लृप्तकारणं विना कार्योत्पत्तिवत् । अत एव 'विचारकाले कारणीभूतभेदबुद्धौ भेदबुद्ध्यन्तरापेक्षायां अनवस्था, कार्यीभूतभेदबुद्धेस्तद्धेतुत्वे चान्योन्याश्रय' इत्यादितर्कैर्भेदस्याविद्यकत्वनिश्चयात् । तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि प्रकृतविचारानधिकरणरूपव्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यमव्याहतमिति भावः । **अदर्शनादिति** । यत्तु शीतातपसरित्सागरादौ मायिकभिन्नेऽपि तदुल्लङ्घनं दृष्टमिति, तत्तुच्छम् । कालविशेषादिकारणोल्लङ्घनस्य तत्राभावात् । दर्शने इन्द्रजालादौ तादृशव्यवस्थोल्लङ्घनदर्शने । मायिकी अविद्योपादानिका । यदि मिथ्या न स्यात्, तदा युक्तिविरुद्धं न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपस्य । **स्वाभेदेति** । स्वाभेदाभावत्वविशिष्टेत्यर्थः । **भेद एवेति** । भेदघटित एवेत्यर्थः । एवकारात् ब्रह्मस्वरूपाभेदे प्रद्वेषव्यवच्छेदः । भेदाभावत्वविशिष्टे तु भेदघटितत्वात् प्रद्वेषोऽस्त्येवेति भावः । अथवा अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाबाधात् व्यावहारिकत्वे द्वयोस्समानेऽपि भेदद्वेषः अकारणक इति यत् परेणोक्तं, तन्नेत्यर्थः ॥ तर्कैरित्यादि—भेदस्सामान्यतो मृषा ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां सामान्यतो भेदखण्डनम् ॥

ब्रह्मैक्यस्येति । प्रतीतौ सापेक्षस्येति शेषः । अविद्यानिवृत्तित्वादिना ज्ञानमविद्यादिधीसापेक्षमिति भावः । **स्थिताविति** । आश्रयप्रत्यक्षस्य जातिप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावात् प्रतीतौ निरपेक्षत्वमिति भावः । **प्रतीताविति** । नीलतरत्वं नीलान्तरापेक्षया अतिशयत्वयुक्तनीलत्वम् । तच्च नानावस्तुघटितत्वेन विशेषणीभूतार्थज्ञानाधीनज्ञानकमिति भावः । ज्ञानस्येत्यत्र ब्रह्माभेदस्येत्यत्र च प्रतीतौ सापेक्षस्येत्यनुषज्यते । अर्थप्रकाशत्वेन ब्रह्मभेदाभावत्वेन च ज्ञानमर्थादिज्ञानाधीनमिति भावः । **कालसापेक्षस्येति** । आख्यातार्थवर्तमानकालीनसत्ताप्रतीतौ उक्तकालधीसापेक्षत्वम् । सापेक्षत्वस्य सापेक्षरूपावच्छिन्नत्वस्य । **तात्त्विकनिरपेक्षत्वेति** । तात्त्विकं यत् ब्रह्मरूपं, तेन निरपेक्षत्वेत्यर्थः । आविद्यकविशिष्टरूपेणैव सापेक्षता । तच्च न निरपेक्षब्रह्मणीति भावः । मन्मते घटत्वादिजातिस्सद्रूपब्रह्मैव तदन्या वा । उभयथापि व्यक्तिसम्बन्धित्वेन न तस्याः व्यक्त्यैक्यम् । सम्बन्धस्य भेदनियतत्वात् । किं च आद्ये न स्थितौ सापेक्षता । अनाश्रितत्वात् । अन्त्ये त्वाह—**व्यक्तिसमानेति** । सृष्ट्यादिकाले घटत्वादिकं जायते । अनादिपक्षवाविद्यारूपत्वे तु न जायत एव । आद्ये घटाद्युत्पत्तिपूर्वं यत्र स्थितिः घटादिकालेऽपि , तत्रैव घटे घटत्वमित्यादौ सम्बन्धमात्रं भाति । तावतैव जातेर्व्यक्तिसापेक्षत्वे व्यक्तेरपि जातिसापेक्षता स्यात् । अन्त्ये त्वविद्याया ईश्वराश्रितत्वेन सुतरां न व्यक्त्याश्रितत्वम् । अत एव पक्षद्वयेऽपि जातेः न व्यक्त्यैक्यम् । न हि पूर्वोत्पन्नस्य पश्चाद्भाविभिरैक्यम् । न चानादिसाद्योस्तदित्याशयेनाह—**तदभावादिति** । व्यक्त्याश्रितत्वव्यक्त्यभेदयोरभावादित्यर्थः । ननु, ब्रह्मैव सर्वा जातिरिति पक्षे 'घटस्सन्नि'त्यादिबुद्धौ त्रिकालाबाध्यत्वरूपेण सत्ताजातिभाने विशेषणीभूतत्रिकालादिज्ञानापेक्षणात् निरपेक्षब्रह्मणोऽपि सापेक्षत्वमस्त्येव । तत्राह—**व्यक्त्यसमानसत्ताकसत्तादिजातौ त्विति** । व्यक्त्यसमानसत्ताकं यत् ब्रह्म, तदेव सत्तादिजातिरिति पक्षेऽपीत्यर्थः । सापेक्षत्वस्य त्रिकालाबाध्यत्वादिरूपविशिष्टस्य नीलतरत्वादेः नीलतरत्वादिस्वरूपस्य हेतोः प्रतीतौ सापेक्षत्वस्य नीलान्तरापेक्षयातिशयत्वादिरूपेण ज्ञाने अन्यधीसापेक्षत्वेऽपि तत्स्वरूपनिष्ठानवच्छिन्नविषयताशालिज्ञाने न तदिति भावः । सापेक्षतायाः सापेक्षरूपविशिष्टतायाः । तत्त्वतो निरपेक्षस्य तत्त्वतो निरपेक्षत्वस्य । सामानाधिकरण्यासिद्ध्या तत्त्वतः सापेक्षसामानाधिकरण्यासिद्ध्या । न तर्काभासता । भेदो यदि तत्त्वतो निरपेक्षघटादिस्वरूपस्स्यात् । तदा तत्त्वतस्सापेक्षो न स्यात् । परमते च तत्त्वतस्सापेक्ष एव भेदः । तस्मान्नोक्तस्वरूप इत्येवंरूपेण तर्कसध्रीचीनता । अध्यस्तं मिथ्या । बा-

ध्यं ज्ञाननिवर्त्यम् । तात्त्विकम् ज्ञानसामान्यानिवर्त्यम् । विरोध्यनुरोधिनां विरोधित्वेन परोक्तानाम् । भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन भेदाभावात्मकैक्यरूपब्रह्मणो भेदरूपं यत् प्रतियोगि, तत्सापेक्षत्वेन । सापेक्षत्वव्यवहारात् जीवब्रह्मणोरभेद इत्यादौ प्रतियोगिघटितरूपेण व्यवहारात् वैपरीत्यं तादात्म्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन भेदरूपप्रतियोगिघटितरूपेण व्यवहारः । **असाधारणधर्मेति**। घटत्वादिरूपः अतिरिक्ताखण्डधर्मो वेति भावः । **भेदस्येति** । तदपेक्षत्वेऽपीति शेषः । अभेदानपेक्षत्वात् भेदाभावरूपैक्यात्मकब्रह्मानपेक्षत्वात् । भेदसापेक्षत्वेन भेदस्यैव सापेक्षत्वेन । तस्य उक्तैक्यस्य । तदनपेक्षत्वात् भेदप्रतियोग्यनपेक्षत्वात् । ननु, सापेक्षभेदप्रतियोगिकत्वेनाभेदरूपैक्यस्यापि सापेक्षत्वम् । तत्राह—**न चेति** । एतावता सापेक्षभेदप्रतियोगिकत्वेन । **इष्टत्वादिति** । उक्तप्रतियोगिकत्वोपहितं रूप सापेक्षम् । तस्य काल्पनिकत्वेन निरपेक्षैक्यस्वरूपान्यत्वात् न दोष इति भावः। ब्रह्मरूपधीवत् ब्रह्मस्वरूपज्ञानवत् । **तचेत्यादि** । मन्मते अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपस्य निरपेक्षत्वेऽपि तदन्यत् कल्पितमज्ञाननिवृत्तित्वविशिष्टं रूपं सापेक्षमिति युक्तम् । तत्र तु घटप्रतियोगिकभेदस्वरूप सापेक्षमकल्पितरूपं निरपेक्षघटादिस्वरूपमित्ययुक्तमिति भाव । **एवमेवेति** । ऐक्यस्वरूपब्रह्मणो भेदाभावत्वोपहितं सापेक्षरूपं यथा कल्पितं, तथा भेदस्वरूपब्रह्मणस्सापेक्षं सप्रतियोगिकत्वोपहितं रूपं कल्पितमेवेत्यर्थः । श्रुतत्वेन 'नात्र काचन भिदास्ति नेह नानास्ति किञ्चनेत्या' दिश्रुत्या बोधितत्वेन । ननु, भेदत्वादिकल्पितरूपेण निषेध्यत्वेऽपि भेदस्वरूपस्य तदभाव इति चेन्न । काचन भिदा किञ्चनेत्यादिना केनापि रूपेण भेदस्वरूपं नास्तीत्यर्थलाभेन भेदस्वरूपविषयकतत्तद्विषयत्वादिनापि निषेधलाभात् भेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् । न हि ब्रह्मणस्तत्तद्धीविषयत्वेन निषेध्यत्वम् । भिदागततत्तद्धर्मोपलक्षितस्याप्युक्तवाक्येन निषेधाच्च । वस्तुतस्सापेक्षतावच्छेदकमप्रतियोगिकत्वभेदत्वादिरूपेण मिथ्यात्वस्वीकारे सिद्ध नस्समीहितम् । अत एव प्रपञ्चभेदस्यात्यन्ताभावत्वादिक ब्रह्मणि मन्मते स्वीक्रियत एव । सप्रतियोगिकत्वाद्युपहितरूपस्यैव हि मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमस्माकं प्रयासः । अत एव घटादिरूपे सप्रतियोगिक भेदत्वं कल्पितमित्यादि प्रलापोऽस्मदिष्ट एव । तथापि घटादिस्वरूपादकल्पितत्वेन त्वदभिमतादतिरिक्तं सप्रतियोगिकं घटादिभेदस्वरूपं त्वया स्वीकृतमेव । तथा च तत्रापि ततोऽतिरिक्तं सप्रतियोगिकभेदत्वान्तरोपहितं रूपं कल्पितं त्वया वाच्यमिति कथमनवस्थादिपरिहारः । तत्र भेदे । अभेदश्रुतिः

ब्रह्मैक्यबोधकश्रुतिः । ऐक्ये तु ब्रह्माभेदबोधिका 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिः । तया ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वाभेदस्य बोधनादिति भावः । भेदत्वं घटादिस्वरूपं तदन्यद्वा । अन्त्ये भेदस्यैवातिरिक्तत्वौचित्यात् भेदत्वस्य तत्स्वरूपत्वसम्भवादतिरिक्तभेदत्वविशिष्टरूपेण घटादेस्स्वातिरिक्तत्वेन स्वधर्मत्वात् तादृशरूपानिष्ठभेदत्वान्तरविशिष्टस्यापि ततोऽन्यत्वात् अनवस्थातादवस्थ्याच्च । आद्ये त्वाह—**भेदस्येति।** घटादिभेदस्वरूपभेदस्येत्यर्थ. । स्वरूपतः येन भेदत्वेन रूपेण सापेक्षत्वादिकं घटादिस्वरूपानतिरिक्तेन तेन रूपेण । **परान्प्रतीत्यादि** । घटादिविशेषितेनेव स्ववि-शेषितेनापि भेदत्वेन व्यवहारविषयतासम्भवेन भेदस्वरूपताव्याघात इत्यर्थः । घटादिस्वरूपेण भेदत्वेन निरपेक्षत्वादेरावश्यकत्वेन तेन रूपेण सापेक्षत्वसप्रतियोगिकत्वाद्यसम्भवात् घटो न पट इत्यादौ घटादेः प्रतियोगित्वादिभानासम्भवात् सम्बन्धान्तरस्यैव भानम् । तथा च घटस्यापि तादृशसम्बन्धभानसम्भवात् घटो न घट इत्यपि स्यात् । अतो घटादेर्भेदस्वरूपताव्याघात इति भावः । अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपैक्यस्य । स्वान्प्रति जीवानीश्वरञ्च प्रति । परान्प्रति अविद्यादीन्प्रति । तथात्वापत्तिः एकत्वापत्तिः । ब्रह्मण एकस्य घटत्वपटत्वादिना भेदस्य कल्पितत्वात् घटादेः स्वरूपं ब्रह्मैवेति ब्रह्मणो घटाद्यैक्यरूपत्वमव्याहतम् । घटादिभिन्नत्वं तु ब्रह्मणो व्याहतम् । कल्पितत्वादित्याह—**घटत्वादिनेत्यादि** । **यदित्यादि** । यत् स्ववाचकशब्दवाच्यतावच्छेदकरूपेण प्रतीतौ प्रतियोगिधीसापेक्षं तत् सप्रतियोगिकम् । स्ववाचकविषयादिपदवाच्यतावच्छेदकविषयत्वादिरूपेण प्रतीतौ निरपेक्षत्वस्य घटादौ भेदादौ चाविशिष्टत्वात् । **असाधारण्येनेति** । वाचकविशेषणम् । स्वघटकरूपावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । तथा च भेदत्वादिविशिष्टघटकरूपावच्छिन्नवाच्यतावच्छेदकभेदत्वरूपेण धीः प्रतियोगिज्ञानसापेक्षैवेति भेदत्वरूपेण सप्रतियोगिकत्वमेवेति भावः । भेदस्य स्वरूपत्वे घटादिस्वरूपत्वे । तदन्यत्वासिद्धेः घटादिस्वरूपस्य सप्रतियोगिकत्वान्यत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अत्र भेदत्वादिना धीसामान्यस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् प्रत्यक्षप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वं लक्षणे निवेश्यम् । तथा चाणुत्वादिरूपेण सप्रतियोगिकत्वनिरुक्त्यसम्भवः । तेन रूपेण प्रत्यक्षासम्भवादित्याद्यपि बोध्यम् । घटभेदरूपार्थाभेदे शब्दभेदमात्रेण सापेक्षत्वासम्भवः । अर्थभेदसत्त्वे तु शब्दोल्लेखः अप्रयोजकः । तं विनापि तदुभयप्रतीतेरित्याशयेनाह—**शब्दानुल्लेख इति** । **लघ्वेत्यादि** । लघ्वादिपदेन नञोऽभावेऽपि कारणगतकार्यध्वंसत्वरूपस्येव लघुकठिनादिपदेऽपि गुरुत्वद्रवत्वादिशून्यत्वरूपस्य सप्रतियोगिकस्य प्रतीत्या सापेक्षत्वं तत्राप्यस्तीति दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः । **न चैकस्येत्यादि** । यथा

गमिचल्यादीनामर्थभेदेऽपि गम्यादेः कर्मवाचकपदयोगरूपाकांक्षा सकर्मकत्वरूपा तदर्थबोधकत्वोपयुक्ता । न तु चल्यादेः, तथा घटभेदादिपदानामर्थभेदेऽपि भेदादिपदस्यार्थबोधकत्वोपयुक्ता घटादीत्यादिपदयोगरूपाकांक्षा । न तु घटादिपदस्येत्यर्थः । सकर्मकत्वादिरूपं कर्मसापेक्षत्वादिकम् । न कर्मवाचकपदयुक्तत्वादिरूपं शब्दनिष्ठम् । तथा सति ग्रामं चलतीत्यादिपदस्यापि प्रयोगसम्भवेन चल्यादेरपि सकर्मकतापत्तेः । किं तु तार्किकादिमते स्वविशेषणत्वेन धातुवाच्यं यस्य फलं, तादृशव्यापारत्वम् । वैयाकरणादिमते तु स्वानाश्रयवृत्ति सत् स्ववाचकधातुवाच्यं फलं यस्य व्यापारस्य तत्त्वम् । एवं सप्रतियोगिकत्वादिकमपि प्रतियोगिताविशेषनिरूपितानुयोगिताविशेषवत्त्वम् । तथा च वक्ष्यमाणरीत्यार्थभेदादेव सकर्मकत्वादिव्यवस्थेत्याशयेनाह—**अर्थगतेति । स्वभावेति** । स्वभावमात्रेत्यर्थः । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनादपि न तेषां शब्दस्वभावाधीनत्वमित्याशयेनाह—**प्रत्युतेति । फलं धात्वर्थ इति मत इति** । तत्फलमेव धातुवाच्यम् । व्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति मण्डनादिमते फलं व्यापारश्च धातुवाच्याविति वैयाकरणादिमते च । संयोगरूपार्थभेदात संयोगस्य गम्यर्थस्य चल्याद्यर्थात् भेदात् । मतान्तरे तार्किकादिमते । **उत्तरेत्यादि** । संयोगानुकूलक्रियात्वेन गमिवाच्यतेत्यर्थः । **पूर्वेति** । पूर्वदेशविभागाफलकक्रियात्वेन चलिवाच्यता । चलेः स्पन्दिसमानार्थकत्वात् । स्पन्देरीषच्चलनार्थकत्वात् । विभागाफलकक्रियात्वस्यैवेषच्चलनत्वरूपत्वात् । पूर्वदेशविभागश्च पूर्वदेशीयात्यन्तिकविभाग. । तेन क्रियामात्रस्य पूर्वदेशविभागजनकत्वेऽपि न दोषः । अत एव वैयाकरणैर्दधि स्पन्दत इत्युदाहृतम् । पूर्वदेशाद्विभक्तमपि पुनस्तत्रैव संयुक्तं दधि तथोच्यते । पूर्वविभागफलकेति पाठे तु क्रियात्वेनैव चलिवाच्यतेत्यर्थः । संयोगस्य वाच्यतानवच्छेदकत्वेऽपि वस्तुगत्या क्रियाफलसंयोगमादाय यदि सकर्मकत्व, तदा विभागमादायापि तत् स्यादिति ज्ञापनाय फलकान्तमुक्तम् । यथाश्रुते विभागस्य चालिवाच्यतानवच्छेदकत्वेन तदाश्रयस्य चलिकर्मतापत्तेरसङ्गतिः । **अनुकूलयत्नस्येति** । कालसम्बन्धप्रयोजकयत्नस्येत्यर्थः । उक्तसम्बन्धरूपफलवत्त्वात् घटादेः करोतिकर्मता । आख्यातस्यापि करोतिना विवरणात्तदर्थकत्वम् । व्यक्तं चेदं न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ । विवेचितं च प्रतिकर्मव्यवस्थायाम् । विशेष्यस्य भेदस्वरूपस्य । भेदस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वविकल्पादिकमपि पूर्वोक्तं बोध्यम् । पृथगिति सप्तम्यन्तम् । घटान्योन्याभावत्वं घटादिभ्यः पृथग्भूते वस्तुनि नेत्यर्थः । यत्तु'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' इति णप्रत्ययप्रकरणे 'भवतश्चे'ति सूत्रेऽथ काशिकायामुक्तत्वात् कर्तरि विहितणप्रत्ययान्तो भावशब्दः । तथा चान्योन्यं

न भवतीत्यन्योन्याभावः तस्य भावः अन्योन्याभावता अन्योन्याभवनमिति यावत् । तथा चान्योन्याभावस्तलन्तार्थ इति तन्न । अष्टाध्याय्यां भवतश्चेत्युक्तसूत्राभावात् । अत एव भवतेर्णिजन्तात् पचाद्यचि सिद्धं भावपदं भावयतीति भाव इति महाभाष्यम् । तथा च भूप्राप्तावित्यस्य चुरादेस्तत्पदं वस्तुमात्रार्थकम् । **सविशेषाभिन्न इति** । घटाद्यभिन्नेऽपि तत्र घटादिभेदकार्यकारिणो घटादेर्विशेषाख्यस्यातिरिक्तपदार्थस्य स्वीकारात् तस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः । **विरोधस्येति** । अतिरिक्तस्याखण्डोपाधिरूपाभावत्वस्य स्वीकारे अभावस्यैवातिरिक्तत्वमुचितम् । न चाभावत्वमेवैकमतिरिक्तं युक्तम् । अभावानामतिरिक्तानामपि नानात्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम् । एकस्यैवाभावस्य घटादिप्रतियोगिकत्वादिविशिष्टरूपेण तत्तदधिकरणसम्बन्धनियमसम्भवात् । अथैव तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावस्वरूपाणां नानात्वमागतमेवेति चेत् तर्हि तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वस्वरूपाणामपि नानात्वमायास्यति । न ह्यभावत्वमेकं वदतोऽपि तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावानामैक्यम् । अभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वे तु भावेषु घटादिषु तद्विरोध इति भाव । एतेन घटाभावाभावादेर्घटाद्यन्यस्य कल्पने गौरवात् घटादेरेव तत्त्वादभावत्व भावेषु कथं विरुद्धम् । किं च 'घटो न पट' इत्यादौ भेदत्वमेवानुभूयते । नाभावत्वम् । तथा च भेदत्वस्य घटादौ स्वीकारात् न दोष इति परास्तम् । भेदत्वस्यापि संसर्गाभावान्यभावभिन्नत्वरूपत्वे विरोधात् । अतिरिक्ताखण्डरूपत्वे च भेदस्यैवोक्तरीत्या तदौचित्यात् । अन्यथा घटादिरूपभेदस्य घटादावाधारत्वबुद्ध्यसम्भवात् । **तदैक्यप्रमितीति** । तद्भिन्नेऽपि तदैक्यभ्रमविषयत्वसत्त्वात् प्रमितीत्युक्तम् । **यत्रेत्यादि**। यत्र घटादौ यस्य घटादेस्तादात्म्याध्यासविरोधि यत् ज्ञानं तत् तस्य तत्र घटादेर्भेद इत्यर्थ । **स्वावृत्तीत्यादि** । स्वं भेदप्रतियोगि यन्निष्ठस्य यत्किञ्चिद्धर्मस्य आधारत्वाभावो यत्र तस्य तत्र स एव भेद इत्यर्थः । **स्वावृत्तीत्यादि** । यन्निष्ठत्वशून्यस्य धर्म. स्वाधारे वर्तते, यदाधारत्वं, तत् तन्निष्ठो भेद इत्यर्थ । स्वरूपत्वे उक्तयोग्यत्वादेर्घटादिस्वरूपत्वे । **अत्यन्तेत्यादि** । उक्तयोग्यत्वाद्यत्यन्ताभावस्य भेदत्वे अत्यन्ताभावभेदयोरैक्यापत्तिः उक्तात्यन्ताभावविलक्षणरूपेण प्रत्ययानुपपत्तिरिति यावत् । विलक्षणरूपाभ्यां हि अत्यन्ताभावभेदयोर्बुद्धिः । अन्यथा तादृशयोग्यादिभेदस्यैव तादृशयोग्यत्वात्यन्ताभावत्वापत्त्या अत्यन्ताभावस्यैव विलोपापत्ते. । न चात्यन्ताभावस्य सुनिरूपत्वेन तस्यैव भेदत्वमिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्याप्यधिकरणरूपत्वधर्मरूपत्वाभ्यामुक्तदोषसाम्यात् पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य पिशाचभेदरूपत्वे प्रत्यक्षासम्भवादिति भावः । **चक्षुरादीति** । प्रमित्याद्यनुपस्थितिकालीनचक्षुरादीत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । प्रतियोग्यनुयोगितावच्छे

दकज्ञानादिसत्त्वे प्रमित्याद्यनुपस्थितावपि भेदप्रत्ययस्य सर्वसम्मतत्वात् । **स्वरूपतायामिति** । पटभेदो घटस्वरूप इत्यादिस्थल इत्यादिः । **प्रतियोगिनोऽनन्वयेऽपीत्यादि** । यथा शब्दत्वस्यानित्यत्वे अनन्वयेऽपि विशेषणत्वं, तथा प्रतियोगिनो घटस्वरूपेऽनन्वयेऽपीत्यर्थः । अत्र विशेषणत्वमनुपलक्षणत्वमात्रेण उपाधित्वे पर्यवसानात् । **न हीत्यादि** । पटस्य भेदान्वितघटस्वरूपे अन्वयात् घटस्वरूपान्वितभेदे प्रतियोगित्वरूपनिरूपकत्वाद्वा घटस्वरूपता नापाद्यते । किं तु घटस्वरूपाभेदेन प्रतीयमानो यो भेदः, तन्निरूपकत्वादित्यर्थः । **प्रतियोगिवदिति** । घटो द्रव्यमित्यादौ विशेषणविभक्त्यर्थाभेदस्य घटस्वरूपस्याभेदेन घटान्वयात् घटेऽभेदेनाभेदस्य धीरिव घटो न पट इत्यादावपि तादृशान्वयात् भेदस्यापि घटेऽभेदेन धीः । तथा च यो यदभेदेन प्रतीयमाननिरूपकः, स तदभिन्न इति सामान्यतो व्याप्तिः । न चानुकूलतर्काभावः । 'घटः पटो ने'त्यादौ विभक्तीनामभेदार्थकत्वात् । 'नीलो घट' इत्यादौ तस्य क्लृप्तत्वात प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रथमार्थकल्पनायां गौरवादभेदस्य सम्बन्धत्वेन क्लृप्तस्य प्रतियोग्यनुयोगिभ्यामभावे सम्बन्धत्वसम्भवे प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरतिरिक्तयोस्सम्बन्धत्वे गौरवात् । अत एव भट्टमते तादात्म्यमभावस्य सम्बन्ध इत्युक्तं कुसुमाञ्जलौ । भूतलादेरेव घटाद्यभावत्वस्य भट्टमते स्वीकारात् तस्य घटाद्यभावाभेदो निर्विवादः । घटाद्यभावे घटाद्यभेदोऽपि वार्तिकादौ तर्कपादे स्पष्टमुक्तः । 'सर्वं हि द्विविधं वस्तु नित्यं सदसदात्मक'मित्यादिग्रन्थे तर्कचरणे शास्त्रदीपिकायामप्युक्तं—'सर्वं हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं तद्यथा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि, तत् तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनामभावेन तत् प्रमीयते भूतले घटो नास्ती'ति । शारीरकवाचस्पत्ये प्रथमसूत्रेऽप्ययमर्थः स्पष्टः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षये'ति। तथा च घटाभिन्नाभेदाभिन्नत्वेन पटस्य पटाभेदवत् पटाभिन्नभेदाभिन्नत्वात् पटस्य पटाभेदो युज्यतेतमाम् । एवं च घटो न पट इत्याद्यनुभवे घटादौ पटाद्यभेदभानकाल एव पटादिभेदो भासमानस्सुतरां मिथ्या । अभेदस्तु श्रुत्यादिसिद्धत्वात् तात्त्विक एवेति भावः । **न चेत्यादि** । 'अज्ञाननिवृत्तिः ब्रह्म कपालं घटनाश'इत्यादिसमानाधिकरणप्रतीत्यभावात् प्रत्युत कपाले घटो नष्टः, ब्रह्मण्यज्ञानं नष्ट'मित्यादिव्यधिकरणबुद्धेरेव सत्त्वात् नाज्ञानादेः ब्रह्मभिन्नत्वापत्तिरिति भावः । यत्तु 'ब्रह्म नानृत'मिति प्रतीतेरनृतस्वरूपता ब्रह्मणः स्यादित्यापादनं, तदिष्टम् । मन्मते ब्रह्मणो जगदभेदस्वरूपत्वस्येष्टत्वात् । **भेदस्त्वित्यादि** । नामार्थयोरभेदान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् अभिलापाभिलप्यप्रतीत्योरेकार्थकत्वादुक्तयुक्तेश्चाभेद एव विभक्त्यर्थः । नानुयोगित्वादि-

रिति भावः । **लक्षणमिति** । भट्टमते त्वभावमात्रस्यैवाधिकरणेनाभेदात् नेदं भेद-**लक्षणम्** । पर त्वभेद एवाभावस्य सम्बन्ध. । क्लृप्तत्वात् । न विशेषणता । **एवं च** अत्यन्ताभावप्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदापादनमस्मदिष्टमेव । अत एवाभावमात्रमधिक-रणस्वरूपं प्राभाककराणामिति ध्येयम् । भेदस्य घटान्यस्मात् भेदस्य । विदारणं स्व-स्मात् भेदः । ननु, सर्ववस्तूनां स्वभिन्नत्वेऽपि न तच्छून्यत्वापत्ति । अनेकवस्तूना मेव सम्भवात् । तत्राह—**एकाभाव इति** । एकवस्तु किञ्चिद्रूपेण स्थिरीकृत्य त-द्धटितमनेकं वाच्यम् । सर्वै रूपैस्सर्वत्र भेदसत्त्वे तु इदमेवेति निश्चेतुमशक्यत्वान्ना-नावस्तुनिरुक्त्यसम्भव इति भावः । **तदैक्यमपीति** । शून्यातिरिक्तैकत्वं ब्रह्मण इष्टम्। शून्यं तु मां प्रत्यसिद्धमिति न तदैक्यापादनं युक्तमिति तु ध्येयम् । **स्वरूपत्वे** घ-टादिस्वरूपत्वे । भेदस्य घटादिभेदस्य । **स्वज्ञानेत्यादि** । स्व भेदस्तज्ज्ञानाप्रतिबध्यं ज्ञानं यस्य तादृशस्वप्रतियोगिकत्वे इत्यर्थः । **स्वस्वरूपत्वेनेति** । स्वप्रतियोगिन इत्या-दि. । भेदप्रतियोगिन. पटादेः पूर्वोक्तयुक्तिभिर्घटादिस्वरूपभेदस्वरूपत्वे बाधकाभा-व इत्यर्थः । पटादिभेदस्य हि पटाद्यभेदपटादितादात्म्यधीप्रतिबन्धकधीविषयत्वमेव बाधकम् । न तु पटादिप्रतियोगिकत्वम् । घटाद्यभेदे तत्सत्त्वेऽपि पटाद्यभेदस्वी-कारात् । उक्तधीविषयत्वं च भेदभेदत्वयोर्घटादिरूपत्वेन सम्भवत्येव । न हि 'प-टादिप्रतियोगिकवान् घट' इति निश्चयः 'पटाद्यात्मको घट' इति धीविरोधी । तथा च अभेदस्येव भेदस्यापि स्वप्रतियोगिकत्वात् घटादिरूपस्य तस्य स्वभेदवत्स्वरूपं स्ववि-दारकत्वं सिद्धमिति भावः । स्वस्वरूपत्व इत्यत्र सत्स्वरूपत्व इति पाठे तु अप्रति-बध्येत्यस्याबाध्येत्यर्थः । तथा च भेदप्रतियोगिपटादिना तादात्म्यज्ञानस्य घटादिरू-पस्वज्ञानाबाध्यत्वेनोक्तज्ञानतादात्म्यस्य घटादावबाध्यत्वात् स्वप्रतियोगिकत्वेन घ-टादिरूपभेदस्योक्तं स्वविदारकत्वमिति भाव । ननु, भेदस्योक्तरीत्या स्वप्रतियोगि-कत्वे सिद्धेऽपि 'घटो न घट' इति प्रतीतेर्नापत्ति. । घटस्वरूपभेदस्य घटभेदत्वेन घट-धर्मतानियामकत्वस्य विशेषेऽङ्गीकारात् । तत्राह—**घटधर्मेष्विति** । पटादिभेदेषु विशेषनियमितघटधर्मताकेषु घटस्वरूपेषु घटभेदत्वस्योक्तरीत्या सिद्धौ विशेषे उक्त-नियामकत्वस्याप्यापाद्यत्वादुक्तप्रतीतिर्दुर्वारा । अन्यथा जलतेजःपरमाणूनां तद्धर्म-रूपादीनां चैक्यं स्वीकृत्य विशेषस्य जलपरमाणुत्वस्नेहत्वाभ्यामेवाधाराधेयत्वनिया-मकत्वम् । न तु तेजःपरमाणुतोष्णस्पर्शत्वादिभ्यामित्याद्यपि किं न रोचयेदिति भा-वः । विभागात्मकत्वेन भिदात्मकत्वेन । विभागस्य भिदाया । **विभज्यमानेति** । भिद्यमानेत्यर्थः । **अन्योन्याभावस्वरूपत्व इत्यादि** । कपालघटाद्योः कार्यकारण-भावाद्यनुरोधेन भेदावश्यकत्वात् । कपालादिभेदस्य घटादौ ज्ञायमानस्य घटादिरू-

पत्वात्तदाश्रयत्वस्य कपालादौ सत्त्वात् कपालादिकं न कपालादिकमिति प्रमा स्यादित्यर्थः । घटादेरुक्तभेदाश्रयत्वे उक्तभेदतादात्म्यमेव नियामकम् । तच्च कपालादावप्यविशिष्टम् । न च विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यमेव तथा। तथा च कपालादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टरूपेण केवलघटस्योक्ततादात्म्यात् तत्रोक्तभेदः । न तु कपालादाविति वाच्यम् । भेदबुद्धौ हि तादात्म्यत्वेनैव संसर्गता । न तु विशिष्टकेवलभावप्रयुक्ततादात्म्यत्वेन । तथा च घटादौ कपालादौ च उक्तभेदबुद्धेस्तुल्यत्वात् प्रमात्व दुर्वारम् । यत्तु, ययोस्तादात्म्यं, तयोरन्योन्याभावास्वीकारात् कपालघटयोस्तादात्म्यात् नान्योन्याभाव इति तत्तुच्छम् । तथासति कार्यकारणत्वानुपपत्ते घटो न कपालमिति बुद्धेरप्यनापत्तेश्च । यत्तु भेदस्य पर्याप्त्याश्रय एव तथा धीरिति न दोष इति तन्न । प्रत्येककपालेऽपि घटरूपभेदस्य पर्याप्तिसत्त्वात् । प्रत्येककपाले घट इति धीसत्त्वात् कपालद्वय एव घटपर्याप्तिस्वीकारेऽपि कपालद्वयं न कपालद्वयमित्यापत्तेरवारणात् एकार्थसमवायिना समानाधिकरणेनानेकत्वनिराकरणमेकाभावे अनेकस्याप्यभावात इत्यादिरूपम्। युज्यते विरोधिलक्षणया युज्यते । अनेकत्वमस्पृष्ट्वा अनेकत्वोपजीवकतानवच्छेदकरूपविशिष्टेन कपालघटयो भेदत्वं तयोरनेकत्वोपजीवकतावच्छेदकम् । तन्मात्रेण नानेकत्वभञ्जकता । किं तु तदन्येन कपालादे स्वप्रतियोगिकभेदाश्रयतात्वेनेति नैकरूपेणोपजीवकत्वभञ्जकत्वे । भिन्नरूपाभ्यां ते तु सर्वसम्मते । 'इदं रूप्यमि'ति ज्ञानं प्रति रूप्यविशिष्टज्ञानत्वादिनोपजीवकस्यापि ज्ञानस्य रूप्यभेदप्रमात्वादिना तद्भञ्जकत्वादिति भावः । **अभेदैकार्थेत्यादि** । यद्धर्मविशिष्टाभेदसमानाधिकरणाया एकता, सा तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविरोधिनी । उक्तरीत्या तत्कपाले तत्कपालत्वावच्छिन्नात् भेदे सति तत्कपालमेकं न स्यात् । अनन्तानि तत्कपालानि स्यु । न चेद सम्भवतीति तत्कपालघटयोर्मिथ्यारूपशून्यतायां पर्यवसानमिति भाव । **विभागादीति** । क्रियाजन्यविभागादीत्यर्थ । **इतरविरोधितेति** । तत्तत्प्रतियोगिभेदत्वेत्यर्थ । **सर्वत्रेति** । 'घटभेदो न घटभेद' इत्यादिप्रतीत्या घटादिभेदे घटादिभेदप्रतियोगिकभिदायास्त्वयापि स्वीकाराद्विभागतुल्यत्वस्य भेदे त्वयाप्यङ्गीकारात् कपालादौ घटादौ च स्वप्रतियोगिकभेदापत्तिर्नायुक्तेति भाव. । **स्वरूपत्वे** घटादिस्वरूपत्वे । उच्छेदात् प्रकृतविचारोत्तर मिथ्यात्वनिश्चयात् । तथा च प्रकृतविचारोत्तरं परेषां भेदसंशयानुपपत्तिरिति भावः । वक्ष्यमाणरीत्या भेदत्वादीनामपि दुर्वचत्वात् भेदत्वादिरूपेण ज्ञातत्वमिति अयुक्तमित्यपि बोध्यम । **भेदकसत्त्वादीति** । भेदतत्सत्त्वादीत्यर्थः । **शून्यतेति** । भेदभेद्यप्रमञ्चमिथ्यात्वेत्य-

र्थः । अत्रापि संशयस्थलेऽपि आवृत्तो न निश्चीयते । सर्वकोटिकः इदं सर्वं न वेत्याकारकः । **सादृश्यादीति** । घटसादृश्यादीत्यर्थः । **ऐक्यापत्तेरिति** । प्रतियोगितावच्छेदकं तु तेषां भिद्यत एव । अत्यन्ताभावे संयोगादिसम्बन्धः, भेदे तादात्म्यं, ध्वंसे पूर्वकालीनतद्व्यक्तित्वं, प्रागभावे चोत्तरकालीनतद्व्यक्तित्वं तथेति भेदादितिभावः। **विलक्षणव्यवहारानापत्तेरिति** । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि यत्र विलक्षणव्यवहारः तत्रैवाभावभेद । यथा ध्वंसस्य प्रतियोग्युत्तरकाले प्रागभावस्य प्रतियोगिपूर्वकाले भेदस्य प्रतियोग्यधिकरणेऽपि अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसंसर्गशून्य एव व्यवहारो विलक्षणः । एवं च घटभेदस्य पटेऽपि व्यवहारात् पटभेदस्यापि घटेऽपि व्यवहारात् तयोरपि भेदस्यावश्यकत्वात् न कुड्यादिस्वरूपत्वम् । न च घटभेदत्वं कुड्य इव घटादावप्यस्तीति कुड्यस्य घटपटभेदत्वमव्याहतमिति वाच्यम् । घटभेदादिव्यक्तेर्नानात्वे तदंशे कुड्यादावनुगतबुद्धित्वानापत्तेः । समनियतानां तु सङ्ख्यापरिमाणाद्यभावानामैक्ये बाधकाभावात् आस्तां प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽप्यभेद इति भावः । **अधिष्ठान इत्यादि** । अधिष्ठानगतो य आरोप्यविरुद्धः शुक्तित्वादिधर्मादि, तज्ज्ञानमित्यर्थः । आदिना प्रपञ्चभ्रम प्रत्याधिष्ठानस्वरूपधीविरोधित्वलाभः । अधिकरणस्वरूपाभावमते तत्तत्कालीनमधिकरणम् अधिकरणस्य ज्ञानविशेषो वाभाव इति लक्षणमुच्यते । तदुक्तं मणौ — 'तत्तत्काले सम्बन्धः स्वप्रकाशतज्ज्ञानं वे'ति । तत्र तन्मते सर्वज्ञानानां स्वाधिकरणकालग्राहकत्वात् तत्तत्कालस्योपाधित्वस्वीकाराद्वा। आद्यः पक्षः सम्भवदुक्तिकः। द्वितीयपक्षमाह—**अदोषमूलेत्यादि** । अदोषमूला शुक्तित्वादिरूपेण प्रतीतेरभावकालीना । धीः शुक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद इत्यर्थः । विशेषणत्वं स्वातन्त्र्येणान्वयः । प्रतीतेः तादृशप्रतीतत्वमात्रेण ज्ञानस्य । अभेदसाधारण्येन भेदाव्यवहारकालसाधारण्येन । पर्यन्तज्ञानं विशेषितज्ञानम् । भेदव्यवहारकारणं भेदव्यवहारविषयः । अदोषमूलत्वविशिष्टोक्तधीत्वमेव भेदत्वं वाच्यमिति भावः । **फलैकोन्नेयमिति** । सत्यपि विचारे दोषानुपलब्धिरूपेण फलेनानुमेयम् । न तु चक्षुरादिग्राह्यमित्यर्थः । न चादोषमूलकत्वोपहितमुक्तज्ञानं भेद इति भेदग्रहो नादोषमूलकत्वविषयक इति वाच्यम् । अभेदसाधारण्यतादवस्थ्यात् । अत्र ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनाचाक्षुषत्वसम्भवेऽपि तादूप्येणाप्रतीतेर्न चाक्षुषत्वमित्यपि बोध्यम् । **घटितत्वादिति** । न स्यादित्यत्र हेतुः । तथा चेदं सर्वदा रजतभिन्नमिति प्रमाणं न स्यादिति भावः । अत्र शुक्तौ । तद्भेदः रजतभेदः । **विशेषणत्वेनेत्यादि** । विशेषणत्वेन यद्वारणं, तत्रासामर्थ्यादित्यर्थः । विशेष्यानधिकरणस्य तादूप्येण

प्रतीतेरनधिकरणस्य। विशिष्टानधिकरणत्वात् अदोषमूलिकायास्तस्या अनधिकरणत्वात्।असमस्तेन मूलान्तेन । ननु, माम्तूक्तवाक्यार्थो लक्षणम् । तथापि अदोषमूलायास्तद्धर्मप्रकारकप्रतीतेरभावकालीना प्रतीतिस्तद्धर्मावच्छिन्नभेद इत्यस्तु लक्षणम् । तत्राह—**अदोषमूलतादात्म्यप्रकारकेति** । स्वभेदापत्तेः शुक्तौ शुक्तित्वावच्छिन्नभेदापत्तेः । रूप्यात्मना धीकाले इष्टापत्ति । शुक्तिभेदस्य तदा प्रातीतिकत्वादत आह—**शुक्ते रूप्यात्मना प्रतीतिकाल इति** । **सामग्रीति** । शुक्तित्वव्यञ्जकनीलपृष्ठाद्यवच्छिन्नसन्निकर्षेत्यर्थः । **प्रतीयमानपदेति** । प्रतीतिपदेत्यर्थः । पूर्वोक्तलक्षणवाक्यस्यैव मूलान्तप्रतियोगिविशेषणमङ्गीकृत्यार्थान्तरोक्तेः अभावविशेष्यतया प्रतीतेः पूर्वमुपादानादत्रापि तथा । तथा च व्यर्थमिति भावः । प्रतीतिपदत्यागे च शुक्त्यादितादात्म्यप्रमितिविषयत्वाभावः शुक्त्यादिभेद इति पर्यवसानम् । स च फलैकोन्नेयः । न हि शुक्त्यादिभेदग्रहोत्पत्तिसमये अत्र शुक्तितादात्म्यप्रमाविषयत्वं नेति ग्रहीतुं शक्यते । प्रमादिघटितत्वात् चक्षुराद्ययोग्यत्वाच्च । ननु, तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वमेव घटादिभेदत्वम् । तथा च घटो न घट इत्यादियद्यज्ज्ञानव्यक्तिः घटादिभेदज्ञानत्वेन सर्वसम्मता, तत्तद्व्यक्तिः स्वप्रकाशा घटादिभेद इति चेन्न । अनुगतो हि तत्तद्धीविषयो वाच्यः । अन्यथा घटादितादात्म्यबुद्धावनुगतरूपेण विरोधित्वासम्भवात् अनुगतभेदाकारबुद्ध्यनुपपत्तेश्च । अत एव तत्तत्कालीनाधिकरणमेव भेद इति पक्षोऽपि हेय । यत्तु, अदोषमूलेत्यादिवाक्यं न लक्षणपरम् । किं तु स्वरूपभेदस्य यादृशं ज्ञानं तादात्म्यबुद्धिविरोधि तत्परमिति तत्तुच्छम् । सामग्रीविरहाधीनशुक्तित्वप्रकारकप्रतीत्यभावकालीनप्रतीतेस्सामग्रीसम्पत्त्यधीनशुक्तितादात्म्यबुद्ध्याविरोधित्वात् । मण्यादिग्रन्थेषु लक्षणत्वेनोक्तप्रतीतित्वस्योक्तत्वात् । तद्ग्रन्थेऽपि केचित्त्वित्यादिना तदनुवादेन तद्दूषणसम्भवात् । उक्तं च बौद्धाधिकारे—'लक्षण तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः । अन्योन्याभावस्याबाधितस्समानाधिकरणः निषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य विरोधः । स च एकधर्मिसमावेश' इति । **अनिरूपणादिति** । उक्तबौद्धाधिकारवाक्यं हि समानाधिकरणः समानविभक्तिकपदजन्यः अनुयोगिपदतत्समानविभक्तिकप्रतियोगिपदयुक्तनञ्जन्यः तादृशनञ्प्रतिपाद्य इति यावत् । लक्षणादिना तत्प्रतिपाद्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्। अबाधित इति। लक्षणादिकं विनेत्यर्थकम्। तथा चोक्तप्रतिपाद्यत्वाभावकाले अव्याप्तिः। सर्वेषां प्रतियोग्यनुयोगिनां बोधकोक्तभेदस्य प्रयोगे प्रतिसन्धाने वा मानाभावात् । यस्य भेदस्यानुयोगिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टबोधकसमानविभक्तिकपदाभ्यां युक्तेन नञा न प्रतिपाद्यता तत्रासम्भवश्च । तादृशप्रतिपाद्यत्वयोग्यत्वं

तु दुर्निरूपम् । अथ समानाधिकरणः प्रतियोगिसमानाधिकरणः । निषेधप्रत्ययः प्रतीयमाननिषेधः । तथा च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववत्वं लक्षणम् । न च ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावे चातिव्याप्तिः । एककालदेशावच्छेदेन सामानाधिकरण्योक्तेरिति चेन्न । स्वप्रतियोगित्वघटितत्वेनाननुगतत्वात् । सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिमति वर्तमाने सम्बन्धान्तरेणात्यन्ताभावेऽतिव्याप्ते, अवृत्तिगगनादिभेदे चाव्याप्तेः । अथ प्रतियोग्यवृत्तिसार्वदिकाभाववत्वं तत् । न च कालभेदस्य कालवृत्तित्वात् तत्राव्याप्ति. । दैशिकविशेषणतया वृत्तेर्निवेश्यत्वादिति चेन्न । श्येनसंयोगवद्वृक्षादे प्रतियोगिवृत्तित्वेनाव्याप्ते. । न च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकस्य यदेकदेशकालावच्छेदेन सामानाधिकरण्यं, तद्वच्छिन्नाभाववत्वं तदिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिरूपेण भेदस्थले स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकदेशाप्रसिद्ध्या असम्भवात् । न च व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्थले एकदेशकालावच्छेदेनेति न देयमिति वाच्यम् । एकरूपेण सर्वत्र भेदस्य प्रत्ययात् । अथारोप्यैव निषिध्यत इति नियमात् संयोगादिना प्रतियोगिन आरोपे संसर्गाभाव', तादात्म्येन च तस्मिन् अन्योन्याभावः प्रतीयते । तथा च तादात्म्येन प्रतियोग्यारोपजन्यधीविषयाभाववत्वमन्योन्याभावत्वमिति चेन्न । प्रतियोग्यारोपस्याभावधीहेतुत्वे मानाभावात् । अनाहार्यारोपस्याभावधीविरोधित्वात् । आहार्यस्य चाभावधीपूर्वमसम्भवात् । नन्वेवं संसर्गाभावधीकालेऽप्यन्योन्याभावधीस्स्यादिति चेत्, कारणान्तरसत्त्वे स्यादेव । अस्तु वा तत्तदारोपनियामकस्यैवाभावधीनियामकत्वम् । आस्तां वा अभावप्रत्यक्षविशेषे प्रतियोग्यारोपो हेतुः । न त्वभावधीमात्रे । अनुमित्यादौ व्यभिचारात् । तथा च अतीन्द्रियान्योन्याभावे अव्याप्तिः । अथ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वं तदिति चेन्न । संयोगसम्बन्धेनात्यन्ताभावे अतिव्याप्तेः । संयोगविशिष्टतादात्म्यस्य संयोगत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभावस्यापि प्रतियोगितायास्सम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावाच्च । अथ सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वशून्यत्वे सति नित्याभाववत्वं तदिति चेन्न । सम्बन्धत्वस्य दुर्वचत्वात् । घटत्वादेरेव तादात्म्यसम्बन्धरूपत्वेनासम्भवात् । न च सांसर्गिकावच्छेदकताविशेषो निवेश्यत' इति वाच्यम् । तत्र मानाभावात् । अत एव तादात्म्यमतिरिक्तं स्वीकृत्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वं तदिति वाच्यमित्यपास्तम् । तत्र मानाभावात् । अधिकं बौद्धाधिकारशिरोमणौ द्रष्टव्यम् । यत्तु अभावत्वान्योन्याभावत्वसंसर्गाभावत्वध्वंसत्वप्रागभावत्वादयः प्रतीतिविशेषसाक्षिका अखण्डोपाधयः अतिरिक्ता एव पदार्था इति तत्रोक्तं, तत्रापि अन्यो-

न्याभावत्वप्रकारकज्ञानस्य तदपेक्षत्वेनात्माश्रयादिकं धर्मरूपान्योन्याभावे अन्योन्याभावान्तरस्यावश्यकत्वेनानवस्थादिकं धर्मिस्वरूपत्वे सप्रतियोगिकत्वानुपपत्त्यादिकमुक्तं वक्ष्यमाणं च दूषणं दुस्तरं बोध्यम् । सापेक्षत्वात् धर्मिप्रतियोगिधीसापेक्षप्रत्यक्षकत्वात् । सावधेस्सप्रतियोगिकत्वात् । तत्त्वे भेदस्य घटादिरूपत्वे । अद्वैतप्रसङ्गतः पूर्वोक्तरीत्या पटादेर्घटाद्यभेदप्रसङ्गात् । एकाभावात् कपालादेर्घटादिरूपस्वप्रतियोगिकभेदाश्रयत्वेनैकत्वाभावप्रसङ्गात् । असन्देहात् घटादिस्वरूपस्य निश्चये घटादिभेदासन्देहप्रसङ्गात । घटादिभिदा घटादिवस्तुनो रूपं नेत्यर्थः । तस्यापि भेदत्वस्यापि । स्वरूपत्वे घटादिस्वरूपत्वे । तत्तद्व्यक्तिरूपभेदत्वतादात्म्यस्यैव भेदपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यवहारवैलक्षण्योपपादनेऽपीति शेषः । अनुगतेति । घटादिभेदत्वरूपैकविषयकेत्यर्थः । अत्यन्ताभेदेऽपि विशेषबलात् सामानाधिकरण्यं जलीयपरमाण्वादे रूपादिनेवेति वा तयोर्भेदसाहिष्णुरभेद एव विषयः, घटादेरिव रूपादिनेति वा । तत्र नान्त्यः । घटादौ भेदस्याधारत्वानुभवेन विशेषणताख्यातिरिक्तसम्बन्धस्याधारतावच्छेदकत्वेनावश्यं वाच्यतया तस्यैव सम्बन्धत्वसम्भवेनाभेदस्य सम्बन्धत्वे मानाभाव इत्याशयवान् नाद्य इत्याह— घट इति । भेदविषयतयेति । आधारतानियामकसम्बन्धविषयकतयेत्यर्थः । भेदाभेदेति । भेदस्याभेदेत्यर्थः । अत्यन्ताभेदे आधारत्वानुभवानुपपत्त्या विशेषणताख्यः सम्बन्धः अतिरिक्त एव युक्तः । घटभेदो न घट इत्यादावपि घटभेदादेः स्वस्मिन्नाधारत्वभेदयोः कल्पनाद्विशेषणतैव सम्बन्ध इति भावः । ननु, यावदाश्रयस्थितिकस्यात्यन्ताभेदस्वीकारे बाधकाभावः । आश्रयाश्रयिभावस्तु विशेषबलात् । तत्राह—अन्यथेति । रूपाभेदेति । रूपात्यन्ताभेदेत्यर्थः । तव मते नित्यरूपादेरिव जन्यरूपादेरपि स्वाश्रयात्यन्ताभेदस्स्यात् । न च रूपादिनाशकाले घटादौ तदभेदाप्रतीत्या न तथेति वाच्यम् । घटसंयोगादेर्नाशकाले घटादिमद्भेदस्य भूतलादावभेदस्वीकारसम्भवात् घटसंयोगादिकालेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेः । एवं विशेषस्थले भेदस्वीकारेणोपपत्तावभेदे मानाभावः । गुणगुण्यादिस्थले तु भेदाभेदयोर्युक्तिरुक्तेति भावः । असिद्धत्वादिति । घटस्य शब्दादिना प्रतीतावपि नाभेदप्रतीतिः । प्रतीताविक्तिस्य प्रत्यक्षे इत्यर्थकत्वेऽपि दोषादिना भेदाग्रहेऽपि घटादेः प्रत्यक्षप्रतीतेरसिद्धिरिति भावः । जातीति । सत्यामपि व्यक्तौ नश्यतो रूपादेस्तस्यामिव सत्यामपि जातौ नश्यन्त्या व्यक्तेरपि तस्यामत्यन्ताभेदः तव मतेऽपि न युक्त इति तत्र व्यभिचार इति भावः । विशेषेति । यत्त्वतत्त्वयोरननुगमात् सामान्यतो न व्याप्तिः । किं तु घटः पटभेदाभिन्नः । तत्समानाधिकृतत्वात् पटभेदव-

दिति विशेषतस्सा वाच्या। तथा च घटादौ व्यभिचारः । तस्यापि भेदवाचकनञ्पदस-मानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । अधिष्ठानेति । वस्तूनां सत्यमबाध्यम-धिष्ठानीभूतं यद्रूपं, तदेव भेदस्तद्भेदशून्यमिति बाधायां सामानाधिकरण्यमिति भावः। द्वितीय इति । आद्येऽपीति शेषः । ननु, भेदत्वांशे अनुगताकारधीरस्तु । तत्राह —न च भेदत्वमिति । धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन भेदज्ञाने आधारत्वप्रतियोगित्व-निरूपकत्वेन । भेदं प्रति आधारत्वप्रतियोगित्वप्रकारके प्रत्यक्ष इत्यर्थः । प्रति-योगिज्ञाने प्रतियोगित्वप्रकारकज्ञाने सति। भेदज्ञानं भेदं प्रत्याधारत्वप्रतियोगित्वप्र-कारकप्रत्यक्षम् । प्रतियोगिज्ञानं प्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानम् । घटादिप्रतियोगि-तायाः पटादिनिष्ठाधारतायाश्च निरूपकत्वेन भेदस्य प्रत्यक्षं प्रति तादृशप्रतियोगि-त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्याधारत्वप्रकारकधीरुपनयविधया परमते कारणमावश्यकम्। तादृशबुद्धौ च प्रतियोग्यनुयोगिनोर्भेदज्ञानं कारणम्। पटो घटाभिन्न एव घटाभिन्नो न वेति भेदव्यतिरेकसंशयनिश्चयसत्त्वे उक्तबुद्धेरनुत्पत्तेः । यदभावसंशयनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ, तन्निश्चयः तद्धेतुरिति न्यायात् । तथा चोक्तबुद्धेः कारणं भेदज्ञानम्। तस्याः कार्यं प्रत्यक्षमेव वाच्यम्। भेदज्ञानान्तरस्याननुभवादित्यन्योन्याश्रयः । अथ वा धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन भेदग्रहणे आधारत्वप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितभेदविषयता शालिज्ञाने। धर्मिप्रतियोगिज्ञाने आधारत्वप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञाने सति । भेदज्ञानम् उक्तभेदज्ञानम्। धर्मिप्रतियोगिज्ञानम् आधारत्वप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानम्। यद्धि य-दीयसंयोगादिप्रकारकं संयोगादिसम्बन्धेन यत्प्रकारकं वा ज्ञानं,तत्तत्र संयोगादिप्रका-रकनिश्चयजन्यम्। न ह्यसंयुक्तत्वेन निश्चितं यत, तत् संयोगादेस्संयोगादिसम्बन्धेन तस्य वा विशिष्टधी । तथा च घटादिप्रकारकज्ञाने घटादाववृत्तित्वज्ञानस्येव संयोगा-दिसम्बन्धेन घटादिप्रकारकज्ञानेऽपि घटादौ संयोगादिरूपवृत्तिशून्यत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं यत् क्लृप्तं, तत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्न-विषयताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबध्यता वाच्या । एवं चोक्तशून्यत्वनिश्चयाभावत्वेन हे-तुत्वे गौरवात् घटादौ संयोगादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् । उक्तशून्यत्वनिश्च-यकाले चोक्तज्ञानाभावान्नोक्तकार्यापत्तिः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरू-पितप्रतियोगिताविषयताके पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपिताधारताविषयताके च भे-दज्ञाने घटः प्रतियोगी पट आधार इति ज्ञानयोर्हेतुत्वमावश्यकमिति भावः । यद्वा नेत्याकारकप्रत्यक्षवारणाय भेदत्वाभावत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविष-यतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयताकधीत्वेन तादृशाधारताविषयताकधीत्वेन च हेतु-त्वम् । न च तथापि भेदे प्रतियोगितानिरूपकत्वाभावादिनिश्चये नेत्याकारकप्रत्यक्षं

स्यादिति वाच्यम् । उक्तधीम्यामुक्तप्रत्यक्षे जननीये उक्ताभावादिनिश्चयाभाव-स्यापि सहकारित्वकल्पनात् । न चैवमभावप्रत्यक्षं नियमेन प्रतियोगित्वाधारत्व-प्रकारकं स्यात् । तत्पूर्वं प्रतियोगित्वाद्युपनयनियमात् । न तु कदाचित् प्रतियो-गित्वादिसंसर्गेण घटादिप्रकारकमिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वादेः प्रकारत्वेऽपि संस-र्गत्वे बाधकाभावात् । उक्तहेतुत्वास्वीकारेऽपि प्रतियोगित्वादेरनुपस्थितस्यापि प्र-कारत्वमते तदङ्गीकारात् । एतेन भेदो न दुर्निरूपः । न हि भेदप्रत्यक्षे प्रतियोगित्वा-दिप्रकारकधीः । न वा तस्यां प्रतियोग्यनुयोगिनोर्भेदधीर्हेतुः । अपि तु घटो न पट इत्यादिज्ञाने घटत्वपटत्वादिप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वम् । न च घटः पटाभिन्न इति नि-श्चयेऽपि भेदज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । उक्तनिश्चयस्य बाधविधया प्रतिबन्धकत्वात् । तदुक्तं बौद्धाधिकारे—'अधिकरणत्वेनाप्रतीतौ प्रतियोगिस्मृतिः, प्रतियोगित्वेनाप्र-तीतावधिकरणस्मृतिश्च हेतुरि'त्यपास्तम् । घटपटप्रतीतौ घटपटोभयत्वेन प्रतीतौ । तद्वि-शेष्यत्वादिना तदुभयविशेषणकस्तदुभयविशेष्यकश्च भेदग्रह इति व्यासज्यवृत्तिधर्म-प्रत्यक्षे आश्रयाणां भेदग्रहस्य हेतुत्वात् स्वकार्यभूतं प्रत्यक्षमेव द्वित्वप्रत्यक्षे कार-णं वाच्यम् । भेदज्ञानान्तराननुभवात् । यद्यपि द्वित्वस्य परोक्षज्ञानं भेदज्ञानान-पेक्षम्, तथापि परोक्षसामग्र्यसत्त्वे प्रत्यक्षं तदपेक्षमित्यवश्यमन्योन्याश्रयः । अत्र द्वित्वप्रत्यक्षस्य विशेषणताविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीविधयोक्तरीत्योभयाधा-रत्वावगाहिभेदज्ञाने उभयाधारत्वज्ञानस्य हेतुत्वात्तद्विधया वा हेतुत्वं बोध्यम् । **न चेत्यादि** । घटपटयोः प्रतीयमानो भेदो घटपटावेव । तथा च तयोर्ज्ञानं स्वस्मि-न्नेव न हेतुरिति भावः । तयोर्भेदस्वरूपत्वेऽप्युभयत्वविशिष्टविशेषणविशेष्यकयो-र्भेदत्वविशिष्टप्रत्यक्षयोरुभयत्वप्रकारकधीर्हेतु । सा च द्वावित्याकारा ताभ्यां भि-न्नैवेत्याशयेनाह—**स्वरूपज्ञानस्येति** । अभेदत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । द्वितीयत्वा-भावेऽपि उभयविषयकत्वेऽपि । प्रतियोगिज्ञानस्य भेदत्वप्रकारकधीकारणस्य द्वावि-त्याकारकस्य । वैलक्षण्ये स्वस्य भेदे । **स्वासिद्धीति** । पटाद्यभेदासिद्धीत्यर्थः । **स्पष्ट-त्वादिति** । तथा च पटत्वाद्यनन्तविशेषरूपै ज्ञानासम्भवेऽपि स्वेतरसर्वत्वरूपसामा-न्यरूपेण प्रतियोगिधीरस्त्येवेति भेदज्ञानसापेक्षप्रतियोगित्वादिधीसापेक्षत्वमस्त्येव । प्रतियोगित्वज्ञान एव स्वेतरभान पुनरधिकदोष इति भावः । उक्ताधिकदोषाभावमा शङ्क्य निरस्यति—**न चेति** । **सर्वैरिति** । सर्वमित्यादिवाक्यजन्यबोधः सर्वपदजन्य-त्वेनैव सर्वविषयकः । न तु साक्षिमात्रेण सर्वग्रहणमिति नेदं युक्तम् । **स-हैवेति** । न तु व्यावृत्तिबुद्धौ प्रतियोगित्वादिधीः कारणम् । न वा तस्यां भेदग्रह इत्यर्थः । **जनकत्वादिति** । यत्तु भेदत्वाप्रकारकज्ञानं न प्रतियोगिधीजन्यमिति, त-

दिष्टम् । भेदत्वप्रकारकज्ञानस्थल एवान्योन्याश्रयस्योच्यमानत्वात् । ननु तथापि भेदग्रहकारणीभूतं प्रतियोगिज्ञानं साक्षिरूपमस्तु । तथा च तस्य भेदग्रहाजन्यत्वात् कथमन्योन्याश्रयस्तत्राह—**साक्षी चेति । भिन्नतया न गृह्णातीति** । घटः पटनिष्ठभेदप्रतियोगीति भेदग्रहे पटनिष्ठभेदप्रतियोगित्वप्रकारकधीरुपनयविधया हेतुर्वाच्या एव 'पट. प्रतियोगी'ति ग्रहेऽपि । पटः पटनिष्ठभेदप्रतियोगी नेति धीकाले पटनिष्ठभेदो घटीय इति ज्ञानानुत्पत्तेः तादृशज्ञाने घटः पटनिष्ठभेदप्रतियोगीति धीर्हेतुः । अत एव संयोगेन घटवत् भूतलमिति ज्ञाने भूतलसंयोगवान् घट इति धीः कारणम् । अत एव च वक्ष्यति—'भेदप्रतियोगित्वेन ज्ञान भेदधीकारण'मिति । तथा च तादृशं ज्ञानं न साक्षिरूपम्।साक्षिणा भेदग्रहणे अभेदभ्रमोच्छेदापत्तिरिति भावः । साक्षिसिद्धप्रतियोगिना साक्षिरूपेण प्रतियोगिज्ञानेन । अथवा भेदप्रत्यक्षमात्रस्य साक्षिमात्रत्वान्न तत्र प्रतियोगिज्ञानजन्यता । तत्राह—**साक्षी चेति** । **अन्यथा** अभावबुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानजन्यत्वे । **न त्विति** । प्रतियोगिज्ञाने भेदधीः न कारणमित्यर्थः । भेदाज्ञाने भेदज्ञानविरोधिन्यभेदज्ञान इति यावत् । अभावनिरूपकत्वस्य भेदधीविषयत्वस्य घटत्वपटत्वयोरभेदज्ञाने घटत्वे पटनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्ध्यनुत्पत्तेः तयोर्भेदधीः उक्तबुद्धौ हेतुः। तत्र घटत्वत्वपटत्वत्वाभ्यां भेदज्ञाने हेतुत्वे घटत्वत्वाद्यनुपस्थितौ सा न स्यात् । स्वरूपतो घटत्वपटत्वयोरनुयोगिताप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धौ स्वरूपतस्तयोर्भेदधीरेव हेतुः युक्ता च । घटत्वत्वाद्यनिवेशेन लाघवात् ! अतो घटो न पट इत्यादिरूपोक्तावच्छेदकत्वबुद्धौ पटो न घट इत्याकारा घटत्वविशिष्टस्य पटत्वविशिष्टे भेदावगाहित्वेन घटपटयोरिव घटत्वपटत्वयोर्भेदावगाहिनी धीर्हेतुः । सा च घटत्वत्वाद्यनवगाहिन्येव । स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितया भासमानस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया भाननियमात् । एवं च धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदज्ञानस्याहेतुत्वे तयोरभेदज्ञानकाले तयोर्भेदधीर्यद्यप्यापादयितुं न शक्यते । तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, तथापि धर्मिताप्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदधीहेतुत्वेनैव धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानस्य हेतुत्वमागतमिति भावः । ननु,तावतापि नान्योन्याश्रयः । 'स्तम्भो न कुम्भ' इत्यादिभेदधीहेतुप्रतियोगित्वादिज्ञाने कुम्भो न स्तम्भ इत्यादिज्ञानस्यैव हेतुत्वसम्भवात् । तत्राह—**अन्योन्यधर्मभेदज्ञान इति** । अनुयोगिताप्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदज्ञानापेक्षणे कुम्भादितुल्यवित्तिवेद्यतया स्तम्भकुम्भयोरेकप्रतियोगिकभेदग्रहे अपरप्रतियोगिकभेदभानमिति भावः । अथवा अन्योन्येति विनिगमनाविरहात् कुम्भस्तम्भयोरुभयत्रोभयप्रतियोगिकभेदज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिहेतुः । न चान्योन्याश्रयपरिहारो विनिगमक

इति वाच्यम्। तथापि कुम्भो न स्तम्भ इति ज्ञाने स्वहेतुप्रतियोगिज्ञानहेतुतया स्तम्भो न कुम्भ इति ज्ञानापेक्षणात् परस्परसापेक्षत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। **इत्येवमिति**। एते अभिन्ने इत्यादिः। तेन द्वित्वावच्छिन्नबुद्ध्युपयोगस्य वक्ष्यमाणस्य नासङ्गतिः। **निर्वाहकस्येति**। कल्पितधर्मिप्रतियोगिभावे कल्पितभेद एव निर्वाहकः। **अयोगादिति**। अभेदज्ञानकालेऽपि आहार्यं विकल्परूपं वा भेदज्ञानमुत्पद्यते। अनाहार्ये विकल्पभिन्ने च बाधस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अत एव आहार्यज्ञानसामान्यं पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि विकल्पश्च न बाधप्रतिबध्यः। अथवा अभेदन्यूनसत्ताकत्वेन भेदधीर्न प्रतिबध्या इति नैव प्रकृते जायते। अन्यूनसत्ताकविषयकत्वेन ज्ञायमानयोरेव ज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावात्। दोषविशेषजन्यत्वाद्वा भेदधीर्न प्रतिबध्येति भावः। यत्तु, भेदस्य मिथ्यात्वानिश्चयकाले अभेदन्यूनसत्ताकत्वेन ज्ञानासम्भव इति तत्तुच्छम्। भेदान्तरस्य मिथ्यात्वानिश्चयेऽपि ययोरभेदप्रमा, तयोर्भेदमिथ्यात्वनिश्चयस्यानुभाविकत्वात्। यदप्यभेदस्य भेदन्यूनसत्ताकत्वं किं न स्यादिति, तदपि तुच्छम्। त्वया अभेदान्तरस्य सत्यत्वस्वीकारेणोक्तस्थले अभेदस्य सुतरां सत्यत्वस्वीकारात्। तत्र दहनतुहिनस्थलीयाभेदग्रहे। असति प्रतिबन्धके इत्यस्य कृत्यमाह—**भेदभ्रमे त्विति**। **उक्तत्वादिति**। भेदप्रतियोगिकत्वेनाभेदज्ञाने भेदज्ञानापेक्षणेऽपि न दोषः। तेन रूपेण तस्य मिथ्यात्वस्य इष्टत्वादिति बोध्यम्। सद्भावयोः स्वरूपयोः। विशेषणविशेष्यभावस्य आधाराधेयभावस्य। **प्रतियोग्यविषयकेति**। नेत्याकारकेत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावेन धर्मिप्रतियोगिसंसृष्टतया। तद्भावप्रतीतेः धर्मिप्रतियोगिनोस्संसर्गप्रतीतेः। **दण्डचैत्रादाविति**। दण्डादिप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयतानिरूपितचैत्रादिविशेष्यताकज्ञाने चैत्रादौ दण्डादिभेदज्ञानं हेतुः। दण्डादेः स्वस्मिन् संयोगादिना विशिष्टबुद्ध्यभावात्, एकस्मिन्नपि वस्तुनि भेदभ्रमदशायां विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तेश्च। तथा च भेदे धर्मिप्रतियोगिनोर्विशिष्टबुद्धावपि भेदे च धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदज्ञानं हेतुः, एवं तत्रापि तज्ज्ञानमित्यनवस्थेति भावः। **न प्राथमिकाभेदादिधीरिति**। भेदविशिष्टज्ञानं तत्प्रयोजकम्। भेदविशिष्टज्ञानं च भेदाविशिष्टज्ञानान्तरं विना न सम्भवतीत्यर्थः। **समानमिति**। तथा च स्वरूपसन्तं भेदं विना विशिष्टप्रमा न सम्भवति। सम्बन्धासम्भवादित्येतावन्मात्रमावाभ्यां वाच्यम्। न तु भेदज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमिति भावः। **अज्ञातेनापीति**। अभेदज्ञाने तदभावात्। भेदभ्रमे च तद्भावात्। अन्वयव्यतिरेकसिद्धमुक्तहेतुत्वं नापलापार्हम्। अन्यथा व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिप्रत्यक्षेऽपि आश्रय-

भेदधीर्हेतुर्न स्यात् । तदपलापेऽपि न ते निस्तारः । भेदभेद्ययोर्विशिष्टप्रमायां स्वरूपतोऽपि भेदस्याभावात् । अभेदविशिष्टप्रमायां तु कल्पितभेद एवास्तीति भावः । प्रतीत्यनवस्थोद्धारेऽपीति । भेदधीहेतुत्वस्योक्तस्यापलापेनेत्यादिः । भेदपूर्वकं भेदमात्रधीपूर्वकम् । वस्तुपूर्वकं प्रतियोग्यनुयोगिघटादिमात्रधीपूर्वकम् । विरम्येति । विलम्बेनेत्यर्थः । भेदग्रहणकाले वस्तुग्रहणाभावे बीजाभावादिति भावः । अत एव विरम्यव्यापारादेव। प्रतियोगित्वादिनेति । घटत्वादिमात्ररूपेण ज्ञानस्याहेतुत्वेन तत्पूर्वकत्वे मानाभावादिति भावः । पञ्चमीत्यादि । कारणीभूतज्ञानस्य पञ्चम्यादिनोल्लेखानुपपत्तेः । प्रागुक्त अन्योन्याश्रयः । अप्रामाणिकस्य अप्रामाणिकस्यैव । इमौ वनस्पती वनस्पतिरूपे तादात्म्यं नास्ति । तथा च रजततादात्म्यमिह नास्तीति निषेधस्यावश्यकत्वे एतदनुयोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्यमिह नास्तीत्यपि निषेधो वाच्यः । उक्ततादात्म्यत्वेन तादात्म्यस्य भ्रमे भानात् । इमे शुक्तिरजते एतदुभयत्र तादात्म्यं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरिति स्तम्भस्यानारोपे प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः । साक्ष्यसम्बन्धादित्यपि बोध्यम् । तादात्म्यमात्रं नारोप्यते । किं तु स्तम्भोऽपीत्युक्तौ स्तम्भादौ कुम्भादितादात्म्यमप्रामाणिकरूपेणारोपणीयं वाच्यम् । आरोप्ये अधिष्ठानतादात्म्यारोपस्य तादात्म्यारोपसामान्ये अनुभवसिद्धत्वात् । तथा च तदेव तादात्म्यं निषेध्यम् । भ्रमनिषेधयोरेकविषयकत्वानुरोधात् । एवं च अप्रामाणिकरूपेण तादात्म्यनिषेधः स्थित एवेति भावः । वस्तुतस्तादात्म्यारोपस्थले बाधकधीविषयभेदस्याप्रामाणिकत्वं तादात्म्यत्वादिप्रामाणिकरूपेणापि प्रसक्तस्याप्रामाणिकस्यैव तादात्म्यस्य निषेधात् । प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वेनैव प्रकृते भेदाप्रामाणिकत्वोक्तेः । तथा च स्तम्भतादात्म्यप्रमोक्तिर्व्यर्थेति ध्येयम् । असन्निधानेति । रजतस्यासन्निहितत्वान्नेदन्त्वेन प्रतीतिः । वनस्पत्योस्तु सन्निहितत्वान्नेति भावः । तद्रजत इति । न चेदं न रजतम् । किं तु मयानुभूतं तदित्यनुभूयत एवेति वाच्यम् । अत्र यद्रजतमभात्तन्मिथ्येतिधीर्न स्यात् । किं तु तद्देशान्तरस्थमिति धीस्स्यादिति भावात् । अतीन्द्रिय इत्यादि । अभावप्रत्यक्षे आरोप्यहेतुत्वे अतीन्द्रियाभावे अव्याप्तिः । अभावधीमात्रे तद्धीहेतुत्वे तु व्यभिचार इत्यर्थः । ननु प्रतियोगिनमारोप्येत्यत्र प्रतियोग्यारोप्यजन्यत्वं नार्थः । किं तु प्रतियोग्यनुयोगिनोस्संसर्गविषयकत्वव्याप्या या धीः, तद्विषयाभावत्वं संसर्गाभावत्वम् । एवं प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तादात्म्यविषयकत्वव्याप्यधीविषयाभावत्वं भेदत्वम् । अप्रामाणिकस्यैव निषेधाभ्युपगमात् । वायुरूपादिसंसर्गाद्यप्रसिद्धिर्न दोष इति चेन्न । स्तम्भनिष्ठं स्तम्भतादात्म्यं कुम्भे नास्तीति धीविषयाभावस्याभावद्वयबहिर्भावापत्तेः उक्ततादात्म्यस्यानुयोगिनिष्ठत्वाभावात् । गुणो न संयोगीति

धीविषयाभावस्य संसर्गाभावत्वापत्तेः । संयोगितादात्म्यस्य प्रतियोगिसंसर्गसंसर्ग रूपत्वात् । किं च व्याप्यता तत्तद्व्यक्तित्वेन अभावधीत्वेन भेदधीत्वादिना वा । आद्ये नानुगमः । द्वितीये असम्भवः । तृतीये अन्योन्याश्रयः । यदपि स्वाभावाभावरूपाभावत्वं संसर्गाभावत्वं स्वाभावाभावत्वशून्याभावत्वं भेदत्वम् । घटस्यात्यन्ताभावः प्रागभावादिर्वा स्वाभावरूपघटस्याभावरूपः । घटभेदस्तु स्वाभावरूपघटत्व स्य नाभावरूप इति, तदपि न । घटभेदभेदस्य घटे प्रतीयमानस्य घटरूपत्वेन स्वाभावाभावरूपत्वस्य घटभेदेऽपि सत्त्वात् । स्वसंसर्गाभावाभावरूपत्वोक्तौ च आत्माश्रयात् । न च स्वाभावानां यावतामभावरूपत्वं वाच्यम् । तथा च न घटभेदे अतिव्याप्तिः । तस्य घटत्वरूपं स्वात्यन्ताभावं प्रत्यभावत्वाभावादिति वाच्यम् । घटात्यन्ताभावभेदस्य पटस्वरूपत्ववत् पटस्वरूपत्वस्यापि वाच्यत्वेन घटात्यन्ताभावे पट रूपस्वाभावं प्रत्यभावत्वाभावेनासम्भवात् घटभेदघटत्वात्यन्ताभावयोर्भेदे मानाभावेनातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । **स्ववृत्तीत्यादि** । घटभेदे घटभेदान्तरस्वीकारे अनवस्था । तदस्वीकारे स्वेनैव स्वस्मिन् भेदव्यवहारो वाच्यः । स चानुपपन्नः । स्वस्मिन् सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । **पक्षानुपपत्तेरिति** । न च स्वरूपभेदपक्षे घटादेर्भेदरूपत्वम् । धर्मभेदपक्षे तु घटादिनिष्ठभेदस्य घटादिप्रतियोगिकभेदरूपत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । भेदस्यानुयोगिस्वरूपत्वासम्भवादेव धर्मभेदपक्षस्वीकारात् । स्ववृत्त्यापत्तेः स्ववृत्तित्वापत्तेः । भेदत्वे तदाश्रयान्यस्य भेदस्य कल्पने तत्रापि भेदान्तरमित्यनवस्था स्यात् । तस्यान्योन्यवृत्तित्वस्याभेदत्वस्याभेदत्वाकारानुगतबुद्धेरभेदरूपब्रह्मण्येव सम्भवेनाभेदत्वं न तदन्यत् स्वीक्रियते । भेदत्वं तु भेदादन्यद्वाच्यम् । अन्यथा सर्वानुगतभेदाभावेनानुगतबुद्ध्यसम्भवात् । ब्रह्मस्वरूपत्वं तु भेदस्य निषेध्यत्वादिना निरस्तमिति भावः । उक्तत्वात् अखण्डार्थवादे विवेचितत्वात् । प्रमेयत्वादौ प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः । तत्त्वदोषेण स्वविषयसामान्ये तात्त्विकताप्रच्यावकदोषेण । दूषकताप्रयोजकत्वरूपसत्त्वेऽपि न दोष इत्ययुक्तमिति भावः । काश्चित् कापि व्यक्तिः । केवलान्वयी सर्ववृत्तिः । तत्र मेयत्वादिव्यक्तौ न सा व्यक्तिर्वर्तते । स्ववृत्तित्वासम्भवात् । मेयत्वव्यक्त्यन्तरं तु वर्तते । अत एव मेयत्वत्वरूपेण मेयत्वं केवलान्वयि अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकमेयत्वत्ववत्त्वात् । अत एव यत्र मेयत्वे यदभिधेयत्वम्, तदभिधेयत्वेन तन्मेयत्वमिति भावः । यत्तु भेदभेदत्वयोरन्योन्यत्वज्ञाने भेदत्वे भेदवृत्तिः प्रमिता । तदज्ञाने चान्योन्यवृत्तित्वं नापादनार्हमिति, तन्तुच्छम् । तस्य ज्ञानेऽपि प्रमितत्वानियमात् । भेदो घटादिभेदः । भिन्ने घटादिभेदविशिष्टे घटादिभेदोपहिते वा । आद्ये आत्माश्रयः । द्वितीये भेदवि-

शिष्टबुद्धौ भेदज्ञानान्तरं हेतुः, तत्रापि सैव हेतुः । भेदज्ञानान्तराभावादित्यन्योन्याश्रयः । आद्येऽपि भेदान्तरविशिष्टस्याश्रयत्वे तादृशभेदान्तरस्यापि स्वाश्रितभेदविशिष्टाश्रितत्वे विषयान्योन्याश्रयः । घटभेदस्य घटभेदशून्ये स्वीकारे घटेऽपि तदापत्त्या विरोधः । स्वरूपत्वेन वृत्तिब्रह्मस्वरूपत्वेन । **नद्विकल्पेति** । वृत्तिविकल्पेत्यर्थः । **अनुकूलत्वादिति** । प्रपञ्चे अनिर्वाच्यत्वादेर्मिथ्यात्वेऽपि धर्मिसमसत्ताकत्वात् स्वविरुद्धतात्त्विकताप्रतिक्षेपकत्वमिति भावः । **योग्यताया इत्यादि** । योग्यता तत्प्रयोजकधर्मो वा भिन्नो वा अभिन्नो वेत्यादिदोष इति भावः । ननु स्वोपहिते भेदो वर्तते । स्वज्ञाने तु न स्वज्ञानान्तरं हेतुः । येनान्योन्याश्रयः । किं तु स्वयोग्यताज्ञानम् । तत्रापि प्रमारूपफलज्ञानं हेतुः । तत्राह—**भेदाभेदावित्यादि** । भेदप्रमात्वं भेदवति भेदप्रकारकधीत्वम् । अबाधितभेदधीत्वं वा । तथा च भेदभ्रमत्वं भेदाभावघटितमिव भेदप्रमात्वमपि भेदज्ञानज्ञेयमिति परस्परसापेक्षता दुर्वारेति भावः ॥ तर्कैरित्यादि—विशेषाद्भेदखण्डनम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां विशेषतो भेदखण्डनम् ॥

अनवस्थादिः धर्मभेदपक्षोक्तः । पर्यायत्वादिकं घटभेदादिशब्दानामेकार्थकत्वादिकम् । **एकतरपरिशेषाभावेति** । एकस्यैव यत् कार्यं तदभावेत्यर्थः । घट इत्यादिव्यवहाराद्भेदादिव्यवहारे वैलक्षण्येति यावत् । **स्वरूपातिरिक्तस्येति** । घटादिस्वरूपातिरिक्तस्येत्यर्थः । तत्र हेतुः—**अपर्यायत्वेत्यादि** । विशेषस्य घटाद्यनतिरिक्तत्वे भेदपदस्य घटपदापर्यायत्वप्रमापकत्वं न स्यात् । तदतिरेके तु घटादिप्रतियोगिकविशेषवत्त्वमेव भेदपदशक्यतावच्छेदकमिति नोक्तदोषः । तथा च विशेषस्यैव भेदत्व युक्तम । न हि घटो न पट इत्यत्र पटप्रतियोगिकत्वेन किञ्चिदानुभाविकमिति भावः । विशेषस्य घटादिनिष्ठविशेषस्य । भेदः घटादिभेदः । **सविशेषाभिन्नः** घटादिप्रतियोगिकविशेषान्तरवान् । अनवस्था अनन्तविशेषप्रयुक्तानवस्था । **मानाभावादित** । विशेषे विशेषान्तरास्वीकारे विशेषपदभेदपदयोः पर्यायत्वादिकं स्वरूपभेदपक्षोक्त एकत्वाभावप्रयुक्तशून्यत्वापत्त्यादिदोषश्च । किं च पटादिप्रतियोगिकभेदवत्त्वं पटादिप्रतियोगिकत्वावच्छेदेन वाच्यम् । अन्यथा घटो न पट इत्यादिवत् घटो घटवानित्यपि स्यात् । तथा च विशेषाधिकरणत्वावच्छेदकता अतिरिक्ताः घटादिप्रतियोगित्वेषु कल्पनीयाः । तथा च भेद एवातिरिक्तो घटादिषु युक्त इति विशेषे मानाभाव इति भावः । भेदस्य सत्यात्यन्तिकभेदस्याङ्गीकर्तुं शक्यतया इत्यत्रान्वयः । अत्यन्तभेदसत्त्वे ज्ञानानन्दयोरैक्यासम्भवेन नाखण्डार्थत्वम् । भेदाभेदयोस्सत्ययोस्स्वीकारेण ज्ञानानन्दयोरभेदसंसर्गकबोधस्वीकारे तु 'एकधे'त्यादि-

श्रुतिविरोधोऽपीत्यर्थः। भेदे सत्यभेदे। अत्रापि सत्यविशेषेऽपि। तत्तादवस्थ्यात् एकरसश्रुतिविरोधतादवस्थ्यात्। ज्ञानानन्दस्वरूपयोर्भेदाभाव एव। अपर्यायत्वादिकं तु ज्ञानत्वानन्दत्वविशिष्टयोर्भेदादित्याशयेनाह—**लक्ष्येति**। **धर्मानिति**। 'धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावती'ति श्रुतिः। आश्रयविशेषः आश्रयप्रतियोगिको विशेषः। **आवश्यक इति**। अर्थप्रकाशनिरुपाधिकेष्टव्यक्तेरेकत्वेन तद्गतजातिरूपत्वस्य ज्ञानत्वादौ वक्तुमशक्यत्वेनोक्तव्यक्तिरूपत्वमेव वाच्यम्। तथा च विशेषं विना न धर्मधर्मितेति भावः। वृत्तिविशेषरूपोपाधिभेदेन कल्पितभेदव्यक्तिषु ज्ञानत्वादिजातिसम्भव इत्याशयेनाह—**ज्ञानत्वेति**। **व्याख्यानेति**। आकाशं शब्दाश्रय इति वाक्ये शब्दाश्रय इति व्याख्यानम्। आकाशमिति व्याख्येयम्। स्वसमानार्थकत्वबोधकं पदं व्याख्यानम्। तथा च आकाशपदं शब्दाश्रयपदार्थबोधकमिति वाक्यार्थबोधः। तथा च आकाशपदार्थमजानन्तं शब्दाश्रयपदार्थं जानन्तं प्रति व्याख्यानमुपयुज्यते। **एकतरत्वस्येति**। न चैकस्य परिशेषेणेत्येवार्थ इति वाच्यम्। एकस्यैव ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेनाप्रकाशापत्तेरयुक्तत्वात्। **कल्पितांशमिति**। चिद्रूपादानन्दरूपस्यानादिकल्पितभेदेन चिदंशज्ञानेऽप्यानन्दरूपैक्यस्य न ज्ञानम्। तज्ज्ञानस्यैवाधिष्ठानज्ञानत्वेन सकलभ्रमविरोधित्वम्। चिद्रूपस्य निरपेक्षत्वेऽपि भेदाभावस्वरूपैकत्वरूपेण कल्पितभेदात् सापेक्षा चिदित्यर्थः। **फलस्येति**। चिदंशज्ञानेऽपि 'पूर्णानन्दं न जानामी'त्यादिव्यवहारवत् प्रकृते फलं नेत्यर्थः। **साक्षिसिद्धतयेति**। आनन्दादौ ब्रह्मधर्मत्वस्य परोक्षत्वेऽपि प्रातीतिकत्वात् साक्षिसिद्धत्वम्। अथवा मम ज्ञानमानन्द इत्याद्यपरोक्षतया आत्मधर्मत्वं प्रतीयमानमेव ब्रह्मधर्मत्वम्। आत्मन एव वस्तुतो ब्रह्मत्वादिति भाव.। व्यावृत्तः व्यावर्तकवान्। सदास्ति सर्वकालविशिष्टः। सर्वत्रास्ति सर्वदेशविशिष्ट.। असाधारणस्वरूपस्य समवायत्वसम्बन्धत्वादिविशिष्टस्य। एकरूपेण विशिष्टप्रमां प्रति विशेष्यत्वविशेषणत्वयोरभावेऽपि समवायत्वसम्बन्धत्वाभ्यां सत्त्वासद्भिन्नत्वाभ्यां अन्त्यविशेषत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां कालत्वसर्वकालत्वाभ्यां देशत्वसर्वदेशत्वाभ्यां तयोस्सम्भवः। अभेदोऽपि ताभ्यां कल्पितभेदस्वीकारादिति भावः। स्वनिर्वाहकत्वात् विशेषं विनैव स्वविशेष्यकप्रमाप्रमाविशेषणत्वात्। अत एव विशेषानङ्गीकारादेव। **स्वेतरेति**। विशेषेत्यर्थः। वस्त्वभिन्नः विशेषान्तरं विनैव वस्त्वभिन्न.। **तत्तद्दूषणेति**। घटादिविशेषादिपदपर्यायत्वादित्यर्थः। **वैषम्यादिति**। अन्त्यविशेषस्य धर्मिभिन्नत्वेन तद्व्यावर्तकत्वं तादात्म्येन स्वव्यावर्तकत्वं च सम्भवति। प्रकृते तूक्तदोषेभ्यो न निस्तार इति प्रतिकूलतर्कैर्धर्मिग्राहकमानं नावतरतीति भावः। वस्तुतस्तु रूपादेरेव धर्मिव्यावर्तकत्वेनात्यन्तविशेषेपि न मानमिति न दृष्टान्तः। तत्र सोमे।

अत्र विशेषे। तथा च विशेषस्यैव मुख्यत्वापातेन तदसम्भवे भेद इति विपरीतं स्यात्। नेति व्यवहारे विशेषो विषय इत्यस्यापि सुवचत्वादिति भावः। भेदे मुख्यत्वबाधकं विशेषैक्यमाह—**विशेषेति । किञ्चेत्यादि** । यत्तु विशेषस्य भेदकार्ये अभेदकार्ये वा प्रतिनिधित्वे विवादेऽपि तत्सिद्धिरागन्तैवेति,तन्मौढ्यात् । **न हि प्रकृते विशेषस्याभेदकार्ये** प्रतिनिधित्वमुक्तम् । **किं तु भेदस्य बोधाभाव इति** । भेदस्य प्रतिनिधित्वे बाधक इति शेषः । अभेदो यथा ज्ञायते, तथा न भेद इति न स प्रतिनिधिरिति भावः । अलौकिकस्थले ज्ञानपूर्णानन्दाद्यंशस्थले । द्वयोः भेदविशेषयोः । साम्यात् अप्रत्यक्षत्वेन कल्पनार्हत्वेन च तुल्यत्वात् । लौकिकस्थलेऽपि समवायस्सम्बन्ध इत्यादौ कल्पनार्हत्वेन तुल्यत्वात् । एकतरपरिशेषाभावः एकस्यैव यत् कार्यं तदभाव. । **अविद्यादेरिति** । अविद्यातत्कल्पितधर्मधर्मिभावादेरित्यर्थः । अविद्या च जगदुपादानत्वादिना श्रुत्या च सिद्धैव । तदसिद्धावपि प्रकृतानुमानेनैव तत्सिद्ध्यापातः भेदज्ञानादिकृगादायार्थान्तरानपायश्च । ननु, भेदान्यमात्रनियम्यत्वादिकं वाच्यम् । तथा च अविद्यादेर्नियामकत्वं न भेदं विनेति नार्थान्तरम् । तत्राह—**आविद्यकेति** । तन्तुपटादिबुद्धीनां तन्तुः पट इत्यादिबुद्धीनाम् । **भिन्नघटादीति** । घटः पटभिन्न इत्यादीत्यर्थः । बुद्धितो वैलक्षण्यं बुद्धिप्ववर्तमानधर्मवत्त्वम् । विषयत्वेन विषयत्वाभिन्नम्।घट. पटभिन्न इत्यादौ भेदादेः संसर्गो न भाति। तस्य तत्स्वरूपत्वात्। किं तु भेदाभिन्न घटादिस्वरूपमात्रम् । तन्तुः पट इत्यादौ तु संसर्गो भातीत्यर्थः । वैलक्षण्यानुभवात् सम्बन्धांशवैलक्षण्यानुभवात्। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। उक्तस्थले भेदसंसर्गानुभवादित्यपि बोध्यम् । घटतज्ज्ञानतदभावबुद्धितः घटो ज्ञातः प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावात् इत्यादिबुद्धेः। **प्रत्यासत्तीति** । सम्बन्धेत्यर्थः । **घटतद्धर्मिकान्योन्याभावबुद्धेरिति** । तद्धर्मिकोऽन्योन्याभावो यस्य कपालादेः,स तद्धर्मिकान्योन्याभावः कपालादिस्तस्य घटे या बुद्धिः घटः कपालद्वयमित्याकारा, तस्या इत्यर्थः ।घटपटादिबुद्धितः घटपटादौ घटत्वपटत्वबुद्धित. । **वैलक्षण्याभावेति** । घटादौ घटत्वादिसमवायसम्बन्धावगाहिबुद्धितो घटः कपालद्वयमिति बुद्धेस्सम्बन्धांशे वैलक्षण्यमनुभूयमानं न स्यात् । उभयोरपि समवायविषयकत्वाविशेषात् । न च तयोरवैलक्षण्यमिष्टमेवेति वाच्यम् । कपालं घट इतिवत् घटो घटत्वमित्यस्यापत्तेरिति भावः ।

यथाश्रुतं त्वसङ्गतम् । तन्तुपटादिबुद्धेः स्वरूपसंयोगान्यसम्बन्धविषयकत्वरूपवैलक्षण्यस्योक्तत्वेन घटः पटो नेत्यादिबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धविषयकत्वस्य घटपटादिधीवैलक्षण्यस्य सम्भवात् । आश्रयाश्रयिभावनियमः । सम्बन्धानाशादिः । ननु, युतसिद्धविषयकत्ववैलक्षण्यमस्तु । तत्राह—**न वा कुण्डेति । विभागो वेति** । वाकारोऽ

नास्थायाम् । संयुक्तनाशात् संयोगनाशस्थले विभागानुत्पत्तेः सम्बन्धनाशस्यैव युतसिद्धित्वात् । **अस्फुरणादिति** । समवायत्वस्याखण्डस्यैव भानस्वीकारेऽपि घट इति बुद्धितः कपालद्वयं घट इति बुद्धौ सम्बन्धवैलक्षण्यं न स्यादिति बोध्यम् । एकस्थत्वं एकधर्मिणि वैशिष्ट्यम् । अन्तर्गतेः भानात् । **न स्यादिति** । नञ्ं विधा यत्राभेदो भाति, तत्रैव वाक्ये नञ्सत्त्वे भेदो भाति । अत एव भूतले घटो नेत्यादौ न भेदभानमिति भावः । ननूक्तनियमे व्यभिचारः । दण्डी चैत्र इत्यादौ अभेदाभानेऽपि न दण्डी चैत्र इत्यादौ भेदभानात्तत्राह—**दण्डीत्यादि** । यच्छुक्लं यच्छुक्ल पदार्थः । **तस्यैवेति** । शुक्लं रूपं शुक्ल. घट इत्येतयोरेकप्रकारकत्वमानुभाविकमित्यर्थः । शुक्लीति स्यात् शुक्लविशिष्टप्रकारकत्वमनुभूयेत । **मतुब्लोपेति** । न च मतुब्लोपविधिर्व्यर्थ. । शुक्लः घट इत्यादिप्रयोगस्याभेदेनैव उपपत्तेरिति वाच्यम् । स्वरविशेषार्थकत्वात् । **उपपन्नेति** । भेदप्रतिनिधिना विशेषणेत्यादिः । विशेषस्य शुक्लत्वादिकमेव प्रतियोगितावच्छेदकम् । न तु शुक्लरूपत्वादिकम् । तेन पटः शुक्लरूपमित्यादि न प्रयोगप्रत्ययौ । यत्तु, रूप पट इत्यादिप्रत्ययः स्यादेव । तादृशप्रयोगस्तु प्रथमपुरुषबहुवचनलड्लोडन्तवचिप्रयोगवन्न साधुरिति तन्न । तादृशप्रत्ययस्यानुभाविकत्वाभावात् । वस्तुतस्तु, रूपत्वादिना रूपादेर्न घटाद्यभेदः । भानाभावात् । किं तु शुक्लत्वादिना । अत एव मन्मतेऽपि न तथाप्रयोगप्रत्ययौ । **अविरोधायेति** । सविशेषाभेदो न भेदविरोधीति भाव. । अभेदे व्यावहारिकाभेदे । काल्पनिकभेदं प्रातीतिकभेदम् । भिन्नसत्ताकत्वेनैव भेदाभेदौ न विरुद्धौ । व्यवहारदशायां युक्तिबाध्यत्वादिना भेद एव प्रातीतिकः । अत एव तन्तुपटयोः कार्यकारणभावोऽपि प्रातीतिकः । **अहेतुत्वादिति** । अभेदविरोधिविशेषणतया भेदप्रकारकंधर्मिनञ्समभिव्याहृतवाक्येनोल्लिख्यते । तादृशविशेषणता च गुणगुण्यादिभेदस्य कल्पितेति नोक्तव्यवहार. । यदा सा कल्पितादोषान्तरात्, तदा घटो न शुक्ल इति भ्रमो भवत्येवेति भावः । तर्कैरित्यादि—विशेषपरिखण्डनम् ।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां विशेषखण्डनम् ॥

अनुपलब्धिविरोधि उपलब्ध्यापादकं जलपरमाणौ यदि पृथिवीत्वं स्यात्-तदोपलभ्येतेति नापादयितुं शक्यम् । तत्सत्त्वेऽप्यनुपलब्धिसम्भवात् । योग्यव्यक्तिघटितसन्निकर्षस्यैव जात्यादिचाक्षुषोपधायकत्वादिति भावः । **अस्त्येवेति** । स्तम्भो यदि पिशाचस्स्यात्, तदा तथोपलभ्येतेत्यस्यैव अहं यदि निर्दुःखस्स्यां, तदा तथोपलभ्येयमित्यस्यापि सम्भवात् । **तान्यहमित्यादि** । न त्वं सर्वाणि वेत्थेत्यत्र जीवे सर्वज्ञात् भेदोऽर्थः । आख्यातस्य कर्तृवाचित्वात् । तथा च सर्वज्ञेऽपि

जीवभेदधीरीशस्यास्तीत्यभिमानः । वस्तुत आख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वान्न **कर्तृवाचकत्वम्** । तथा चोक्तवाक्योपन्यासोऽसङ्गत. । परं तु सर्वज्ञत्वादेव **स्वास्मिन् जीवभेदप्रत्यक्षवत्त्वमीशस्य** । एवमप्यप्रमाणत्वात् प्रमाणत्वेनोपन्यासो न युक्त इति **ध्येयम्** । उक्तानुभवस्य नाहं निर्दुःख इत्यादेः । संसाराधारस्य संसारोपलक्षितचिद्व्यक्तेः । तदनाधारात् तदनुपलक्षितचिद्व्यक्तितः । एतावतापीत्यपिनोक्तप्रतिपत्तौ अज्ञानाश्रयभिन्नाहमर्थे भेदो भाति । न त्वज्ञानाश्रय इति सूचितम् । **न तु शुद्ध इति** । अज्ञानोपहिते निर्दुःखभेदस्त्वयाप्युच्यते । तथा च तस्यैवोक्तधीविषयत्वसम्भवे शुद्धस्य निर्दुःखात् भेदे मानाभावः । न ह्युक्तधीरज्ञानोपहितं नावलम्बते । किं तु शुद्धमिति वक्तुं शक्यमिति भावः । **शुद्धचिति** शुद्धचित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाव उच्यते, तत्तच्छुद्धचिद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावो वा । आद्ये आह—**तदस्माकमनुकूलमिति** । चैतन्ये शुद्धचिति । अभेदस्य शुद्धचित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य । शुद्धचित्त्वं च शुद्धचिदन्याविषयकधीविषयत्वम् । द्वितीये त्वाह—**भवत्प्रतिकूलं चेति** । चकारादस्माकमनुकूलमित्यस्य समुच्चयः । ननु, 'नाहं निर्दुःख' इत्याद्यनुभवात् शुद्धे जीवस्वरूपे संसारानाधारेशस्वरूपात् भेदसिद्धिरत आह—**अहमर्थस्येति** । साक्षिप्रत्यक्षस्यान्तरङ्गत्वान्मानान्तराबाध्यत्वमिति परोक्तं निरस्यति—**साक्षीति** । जीवानां जीवस्वरूपाणाम् । **अवच्छिन्नभेदेति** । मनश्शरीरावच्छिन्नयोर्भेदेत्यर्थः । तर्कैरित्यादि—नाध्यक्षं भेदपञ्चके ॥

इति लघुचन्द्रिकायां भेदपञ्चके प्रत्यक्षभङ्गः

जीवेश्वरावित्यादि । ईशस्वरूपं जीवस्वरूपाद्भिन्नम् । तद्वृत्तिदुःखादिशून्यत्वात् । यो यद्वृत्तिधर्मशून्यः, स तदन्यः । यथा दहनधर्मशून्यस्तुहिनस्तदन्य इत्यर्थः । तदीयस्वाभाविकधर्मशून्यत्वं हेतुः, तदीयधर्मशून्यत्वं वा । आद्ये आह—**दुःखादेरिति** । द्वितीये आह—**एकत्रैवेति** । धर्मिभेदासाधकत्वात् अनौपाधिकभेदासाधकत्वात् । औपाधिकाविरुद्धधर्मः औपाधिकमेव भेदं साधयतीत्यर्थः । भेदमात्रे औपाधिकसाधारणभेदे असाधारण्यात् साध्यवत्त्वेन निश्चितघटादितो हेतोर्व्यावृत्तत्वात् यत्किञ्चिद्धर्मिसत्तासमसत्ताकभेदेन सिद्धसाधनाद्यपि बोध्यम् । **गुणत्वावान्तरजात्या सजातीयाश्रयेति** । स्ववृत्तिर्या गुणत्वव्याप्यजातिः, तद्विशिष्टस्याश्रयेत्यर्थः । **स्वसङ्ख्यासङ्ख्येयेति** । स्वसमसङ्ख्येत्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । कल्पितसमसङ्ख्यात्वमादाय सिद्धसाधनाद्यपि बोध्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यजात्या नाना स्ववृत्तिर्या द्रव्यत्वव्याप्यजातिः, तद्विशिष्टान्यासमवेतबहुत्वसंख्यावान् । आकाशे व्यभिचारादश्रावणेति । अ-

सिद्धेः द्रव्यत्वगुणाधिकरणत्वयोरभावात् । कल्पितस्य धूमादेर्ह्रदादावपि सत्त्वात् पक्षे तत्समानसत्ताकहेत्वभाव एव स्वरूपासिद्धिरिति भावः । **कल्पितोक्तस**ङ्ग्रया सिद्धसाधनाद्यपि बोध्यम् । साम्यात् तर्कशून्यत्वेन तुल्यत्वात् । **एतेनाप्रसिद्धविशेषणत्वाभाससाम्यादिना** । अप्रसिद्धविशेषणत्वं समर्थयितुं पुनराह—**अप्रसिद्धेति** । **द्रव्यत्वादेरिवेति** । इच्छादिकं द्रव्याश्रितम् । गुणत्वादित्यादौ अष्टद्रव्याश्रितत्वबाधादष्टान्यद्रव्याश्रितत्वस्येव मिथ्याभेदबाधादमिथ्याभेदस्यानुमितिरित्यर्थः । **प्रकाशत्वादेरिवेति** । वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यनुमानेनावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वस्य प्रसिद्धिरिव जीवो ब्रह्म वा किञ्चिद्धर्मिकेत्यादिवक्ष्यमाणानुमानेन जीवादिप्रतियोगिकतात्त्विकभेदप्रसिद्धिरिति भावः । **सम्भव इति** । तथा च मिथ्याभेदवादोऽप्रसिद्ध । **किञ्चिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदेति** । किञ्चिद्विशेष्यकं यत् प्रतियोगिज्ञानं, तदबाध्यभेदेत्यर्थः । दृष्टान्ते उदाहरणवाक्ये । दार्ष्टान्तिके प्रतिज्ञावाक्ये । **व्याप्तिग्रहेति** । प्रतिज्ञावाक्यबोधितसाध्यतावच्छेदकरूपेणोदाहरणवाक्यात् व्याप्तिग्रहेत्यर्थः । यत्तु, प्रतियोगिसामान्यज्ञानाबाध्यत्वं निवेश्यमिति, तत्तुच्छम् । आत्मनोऽपि प्रतियोगिसामान्यान्तर्गतत्वेन तदबाध्यभेदाप्रसिद्धे । न च बाध्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यनुमानेनाबाध्यत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तावतात्मन्यबाध्यत्वसिद्धावप्यबाध्यभेदाप्रसिद्धे । अगृह्यमाणविशेषावस्थायामेवासाधारण्यं दोषः । प्रकृते तु तर्केण विशेषावस्थाग्रहान्नासाधारण्यमिति परोक्तस्य दूषणायाह—**विपक्षबाधकरूपविशेषेति** । तर्कगृहीतविशेषेत्यर्थः । **यत्र हीत्यादि** । वह्न्यभावव्यापकत्वेन धूमाभावस्य ग्रहस्थले वह्नित्वेन प्रसिद्धिरपेक्ष्यते । तां विना वह्न्यभावत्वेन ग्रहणासम्भवात् वह्न्यभावाभावत्वरूपानुमेयतावच्छेदकरूपेण प्रसिद्धिस्तु तत्रापि नापेक्ष्यत इति भावः । साध्यते अनुमीयते । साध्यप्रसिद्ध्या तादात्म्याभावप्रसिद्ध्या । **व्याप्तिग्रहेति** । तादात्म्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहेत्यर्थः । भेदस्य तादात्म्याभावत्वे मानाभावात्तादात्म्येन जीवं प्रति व्यापकताज्ञानाञ्च जीवभेदानुमितिसम्भव इति तु युक्तं वक्तुम् । **व्याप्यव्यतिरेकमात्रेति** । ननु, मिथ्याभेदो नैक्यव्यतिरिक्तः । शुक्तौ तदैक्ये सत्यपि मिथ्यातद्भेदसत्त्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि । ऐक्यव्यतिरेकत्वेनैव भेदकल्पनात् प्रातीतिकभेदस्य व्यावहारिकैक्यविरोधित्वाभावेऽपि तथा कल्पनाया बाधकाभावात् । प्रकृते तु तात्त्विकजीवस्वरूपैक्यानिरोधितद्व्यतिरेकत्वेन व्यावहारिकभेदकल्पनसम्भवात् । जीवात्

जीवस्वरूपात् । जीवे जीवस्वरूपे । दुःखस्य स्वनिष्ठदुःखानुभवितृत्वस्य । अन्तःकरणनिष्ठत्वात् अन्तःकरणोपहितनिष्ठत्वादविद्योपहितनिष्ठत्वाद्वा । ब्रह्मणस्तु नोक्तानुभवितृत्वम् । स्वनिष्ठपदेन स्वसमानसत्ताकस्वनिष्ठत्वस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो दुःखादिजगदुपादानत्वेन स्वरूपासिद्धेः । एतेन दुःखाननुभवितृत्वं दुःखानुभवजन्यविक्रियाशून्यत्वम् । अतो नासिद्धिरिति परास्तम् । **विक्रियादिजगदुपादाने** तच्छून्यत्वासिद्धेः । विक्रियायां मिथ्यात्वज्ञानेनैव ब्रह्मणो जीवात् विशेषात् धर्मिसमानसत्ताकेत्यस्य विक्रियाविशेषणत्वे जीवस्वरूपे व्यभिचारः । हेतोः व्याप्तिपक्षधर्मतावतः । एतेन सिद्धसाधनादिना । तदेव विवृणोति—**उपहितस्येति** । ईशत्वजीवत्वोपहितयोस्सिद्धसाधनात् ईशत्वाद्युपहितसमसत्ताकं घटादिरूपधर्मिसमसत्ताकं च भेदमादाय सिद्धसाधनात् । धर्मित्ववत् ज्ञानविशेष्यत्ववत् संसर्गानुयोगित्ववद्वा । पारमार्थिकभेदाप्रसिद्धेराह—**यावत्स्वरूपमनुवर्तमानेति** । ब्रह्मस्वरूपकालत्वव्यापकस्वकालत्वस्य तदर्थस्य मिथ्याभेदेऽपि सम्भवेन सिद्धसाधनादाह—**स्वाज्ञानेति** । अनादिमिथ्याभेदमादाय सिद्धसाधनादाह—**स्वज्ञानेति** । साध्यवैकल्यात् घटादिवृत्तिभेदे पारमार्थिकत्वाभावात् । नाप्रसिद्धिः । नोक्तभेदे उक्ताभाव । ननु, यत्त्वतत्त्वे न निवेश्ये । किं तु धर्मित्वप्रतियोगित्वे एव । तत्राह—**धर्मित्वेति** । यत्किञ्चिदित्यादि । धर्मिप्रतियोगिसामान्यनिवेशे तु मां प्रत्यसिद्धिः । भेदादिप्रपञ्चस्यात्मरूपधर्मिप्रतियोगिधीबाध्यत्वात् । विशिष्य जीवज्ञानाबाध्यत्वेन रूपेण । तथा च घटादिरूपप्रतियोगिज्ञानाबाध्यमिथ्याभेदस्य घटादौ सिद्धिः स्यात् । न तु जीवज्ञानाबाध्यभेदस्येति भावः । ननु, जीवस्वरूपस्य त्वन्मते धर्मिप्रतियोगित्वाभावात् धर्मिप्रतियोगिसामान्यज्ञानाबाध्यभेदो नाप्रसिद्ध इति चेत्, तर्हि जीवस्वरूपज्ञानाबाध्यभेदासिद्ध्योद्देश्यासिद्धि । अत्र जीवस्वरूपस्य सद्रूपत्वेन दृश्यमात्रस्य तदभेदात्स्वरूपासिद्धिरपि बोध्या । एतेन जीवस्वरूपे दूरस्थवनस्पत्योरेक नेत्यन्यतरज्ञानाबाध्यभेदत्वेन साध्यत्वान्नाननुगमादिकमित्यपास्तम् । सद्रूपान्यरूपेणाभेदाप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे तु स्वरूपासिद्धिवारणेऽपि अप्रयोजकत्वम् । तादृशाभेदस्य व्यावहारिकत्वेन तदप्रतियोगित्वस्य व्यावहारिकभेदेनैवोपपत्तेरिति ध्येयम् । अनुमानान्तरे स्वपदस्थाने पक्षदृष्टान्तान्यतरपदप्रवेशेनानुमाने । अनुकूलतर्काणां तत्रोक्तत्वान्नाप्रयोजकता । **विरोधश्चेत्यादि** । तथा च जीवेशस्वरूपयोरेकमपरस्मात् धर्मिज्ञानाबाध्यभेदवत् स्वधर्मात्यन्ताभावात् तद्व्याप्यात् सर्वदा स्वधर्मसामानाधिकरण्यायोग्याद्वेति प्रयोगः । स्वाभाविकत्वस्य धर्मिसमानसत्ताकत्वरूपत्वेऽप्याह—**तच्छब्देनेति** । आगन्तुकं

धर्मिसमानसत्ताकान्यत् । **जीवत्वावच्छिन्नेति** । जीवस्वरूपत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । जीवत्वे जीवस्वरूपनिष्ठे अविद्याश्रयत्वादौ । ननु, ब्रह्मजीवस्वरूपयोर्भेदाभावे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वं स्यादित्याशङ्क्य संसारित्वमविद्याश्रयत्वं वा यं प्रत्यावरणं, तत्त्वं वा । आद्येऽपि शुद्धब्रह्मणस्तदापाद्यते, उपहितस्य वा । आद्ये आह—**ब्रह्मण इति** । जीववत् जीवस्वरूपवत् । आद्यद्वितीये त्वाह—**कल्पितभेदेति** । उपहितस्याविद्याश्रयस्य जीवस्य शुद्धात् कल्पितभेदेत्यर्थः । प्रतिबिम्बत्वोपहित प्रत्येवावरणम् । **उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्** । शुद्धस्य बिम्बत्वोपहितस्य च ब्रह्मणः प्रतिबिम्बात् कल्पितभेदेन न तत्प्रत्यावरणमिति वार्थ । धर्मानधिकरणतया भेदानुमापकधर्मानधिकरणतया । अविद्याश्रयत्वरूपसंसारित्वस्येष्टत्वेन तदापत्तिरूपतर्काप्रवृत्त्या चेति शेषः । अथवा ब्रह्मणः अविद्योपहितब्रह्मण. । संसारित्वापत्तौ अविद्याश्रयत्वापत्तौ । वाशब्दस्त्वर्थकः । परिहार' य प्रत्यावरणं, तत्त्वपरिहारः । धर्मानधिकरणतया भेदानुमापकादिसर्वधर्मानधिकरणतयेति बोध्यम् । इष्टापत्तिः सिद्धसाधनम् । **तस्येत्यादि** । ब्रह्म न जीवभिन्नमित्यादिवाक्यस्य भेदाभावादिप्रकारकधीद्वारकाखण्डार्थधीहेतुतया सर्वप्रपञ्चोच्छेदकत्वेन भेदतात्त्विकताधीनिवर्तकत्वमित्यर्थः ॥ तर्कैरित्यादि—चितो भेदानुमाभिदा ॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवब्रह्मभेदानुमानभङ्गः ॥

तात्त्विकाभेदस्य तात्त्विकोऽभेदो यत्र तस्य । **उपाधिन्वेति** । ननु, यत्रयत्रानुसन्धातृत्वं, तत्रोक्तभेदाभाव इति व्यतिरेकव्याप्त्यभावात् नायमुपाधिरिति चेत्, भ्रान्तोऽसि । पटादौ यत्र यत्रोक्तमैत्रभेदस्तत्राननुसन्धातृत्वम् । मैत्रादौ यत्र यत्रानुसन्धातृत्वं, तत्रोक्तमैत्रभेदाभाव इति व्याप्तिद्वयस्य मन्मते सत्त्वात् । न च द्वितीयसाध्याभावस्य घटादावपि सत्त्वेन तत्रानुसन्धातृत्वाभावेन न द्वितीयव्याप्तिरिति वाच्यम् । उक्तभेदरूपद्वितीयसाध्यस्य मन्मते मिथ्यात्वेन तदभावस्य घटादौ सत्त्वेऽपि त्वन्मते तदसत्त्वात् द्वितीयव्याप्तेरुपाधितायामतन्त्रत्वाच्च । अत्र शरीरजन्यत्वे शरीरस्थेव मैत्रानुसंहितेत्यस्य वैयर्थ्यम् । अननुसन्धातृत्वं तु स्वरूपासिद्धम् । यथाचोक्तवैयर्थ्यं प्रामाणिकं, तथा प्रथमपरिच्छेदे प्रपञ्चसत्त्वानुमानभङ्गे विवेचितम् । **जीव इत्यादि** । जीवः जीवभेदवान् संसारी संसारिभेदवान् ससारध्वंसवान् संसारध्वंसवद्भेदवानिति क्रमो बोध्य' । जीवत्वोपाहितयोर्भेदस्य सिद्धत्वात् संसारीत्यादि । अविद्यारूपससाराश्रयत्वमविद्योपाहितस्यैव । तथा च तयोर्भेदस्यापि नानाविद्यापक्षे सिद्धत्वात् **संसारध्वंसेत्यादि** । उक्तध्वंसवत्त्वेन व्यवह्रियमाणं तदुपलक्षितजीवस्वरूपं ध्वंसवदन्तार्थः । अर्थान्तरवारणाय स्वज्ञानाबाध्येति वाच्यम् । स्वं पक्षः । कालादावित्यादिना शरीरादिग्रहणम् । घटादिध्वंसस्य भूतलादाविवावि-

यादिबन्धध्वंसस्य शरीरादावपि प्रमितिसम्भवात् । एतेन भेदवति देशे दैशिकसम्बन्धेन वृत्तेस्साध्यत्वान्नार्थान्तरमित्यपास्तम् । **साधारणेति** । बन्धत्वप्रकारकव्यवहारविषयत्वं निगलसाधारणमिति तु न शोभते । बन्धत्वस्य निगलसाधारण्याभावे तस्यापि तत्साधारण्यासम्भवात् । दुःखनिगलान्यतरध्वंसत्वादिकं तु न प्रयोजकम् । अन्यथा चैत्रघटान्यतरत्वादिनापि चैत्रादिभेदः चैत्रादौ कुतो न साध्यते । सामान्याभावत्वाभावादिति । तद्बन्धव्यक्तित्वरूपस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारभेदवन्निष्ठत्वसाधने तु बाधः । यत्तु, आधारान्तं बन्धार्थकमिति, तन्न शोभते । उन्मत्तस्य बन्धेतिद्व्यक्षरं प्रस्मृतवत एव तावदक्षराणामाधुनिकलक्षणवतां वक्तुं युक्तत्वात् । **आकाश इत्यादि** । कालभेदं परमाणुभेदं चादाय सिद्धसाधनाद्विशेषगुणवद्विभुपदे । **द्रव्यत्वादिति** । आकाशभेदद्रव्यत्वयोर्घटादौ व्याप्तिग्रहः । **गगनत्वजातीति** । औपाधिकव्यक्तिभेदस्य जातिव्यवस्थापकत्वे गगनत्वात्मत्वादिकं जातिः । **जडत्वमिति** । व्यतिरेकव्याप्तिर्मन्मतेऽस्त्येव । तस्या उपाधित्वे अनुपयोगश्च । **शब्दानाश्रयत्वमिति** । न च पक्षेतरत्वतुल्यता । व्याप्तिग्राहकतर्कस्याभावात् उपाधौ साध्यव्यापकताग्राहकतर्कसत्त्वात् । वह्निरनुष्णइत्यादावतेजस्त्वादिवत् । **प्रसङ्गादिति** । साध्याप्रसिद्धिस्तु यथाश्रुतेऽपि । न हि धर्मिसामान्यज्ञानाबाध्यभेदः प्रसिद्धः । **न स्यादिति** । व्यक्त्यभेदेऽपि प्रातीतिकस्य व्यक्तिभेदस्य सम्भवादिति शेषः । तर्कैरित्यादि—जीवभेदानुमानभिदा ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवभेदानुमानभङ्गः ॥

अननुसन्धानप्रयोजकं तन्मनोवच्छिन्नगतसुखादिवेत्तृत्वस्य तदविद्यावच्छिन्नगतसुखादिवेत्तृत्वस्य वा तदधीनस्मरणादेश्चाभावव्याप्यं अन्तःकरणरूपोपाधिभेदं तन्मनोऽन्यमनः। योगिनानाशरीरेषु नानामनस्स्वीकारमते आह—**अविद्याभेदामिति** । तदविद्यान्याविद्यामित्यर्थः। **एक्यादिति** । न चैवं 'प्रदीपवदावेशः तथा हि दर्शयती'ति सूत्रभाष्ये योगिनां नानाशरीरेषु नानामनःसृष्टेरुक्तेरसङ्गतिरिति वाच्यम् । यथा एको दीप अनेकदीपभावमापद्यते, एवमेको विद्वानैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशतीति तत्रत्यभाष्ये । मनोनानात्वस्यास्फुटत्वात् चक्षुरादिनानात्वेनानेकभावापत्तेस्सम्भवात् एकस्यैव मनसो विपुलीकृतस्य नानादेशस्थनानाशरीरेष्ववस्थानसम्भवात् । न चैवं चक्षुरादेरपि तदापत्तिः। एकशरीरे चाक्षुषादिकाले शरीरान्तरेऽपि तदापत्तेः । यदप्यात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरासम्भव इत्याशंक्य एकमनोनुवर्तीन्यपराणि समनस्कानि शरीराणीति भाष्ये समाहितं, तदपि नानामनस्कत्वस्य

न स्फुटबोधकम् । वस्तुतस्तूक्तभाष्यशङ्काया मतभेदेनाभिप्रायभेदः । मनस एव जीवो-पाधित्वे मनोभेदेन जीवभेदापत्तिरित्येकः । अविद्याया उपाधित्वे तु मनोभेदेन विरुद्ध-नानाकार्याणां नानाशरीरेष्वापत्तिरित्यपरः । तत्राद्यस्य समाधानम्—**एकमेव म-नो नानाशरीरेष्विति** । द्वितीयस्य तु मनोभेदपूर्वावस्थितमनोऽनुवर्तित्वमन्यमनसां स्वी क्रियते । तादृशत्वेनैव योगिनां तत्सृष्टेरिति । एवं चाद्यमते मनोभेद एवाननुसन्धाने प्रयो-जकः । द्वितीयमते त्वविद्याभेद इति विभाववनीयम् । **संस्कारात्मनेति** । तथा चा-त्यान्तिकस्तन्मनोभेदः प्रयोजकः । स च तन्मनोभेदः सूक्ष्मावस्थायां नास्त्येव । त-न्मनोऽभेदस्यापि तत्र सत्त्वात् । **प्रतिबन्धकेति** । तन्मनोऽवच्छिन्नानुभवजन्यस्मरणं प्रति तन्मनोभेदस्य प्रतिबन्धकत्वमित्याशयेनेदम् । वस्तुतोऽविद्यावृत्तिसामान्यस्य स्वपरिणाम्यविद्यानुपादानकमनोऽवच्छेदेनोत्पत्तिवारणायावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद-विद्यावृत्तिं प्रति तत्तदविद्योपादानकमनोभेदस्य प्रतिबन्धकत्वम् । न च तत्तदविद्यो-पादानकमनसां तां प्रति हेतुत्वमेव लाघवादास्तामिति वाच्यम् । उक्तमनस्त्वेन हेतु-त्वं, तत्तद्व्यक्तित्वेन वा । आद्ये गौरवम् । अन्त्ये स्थूलसूक्ष्मावस्थासाधारणतद्व्यक्ति-त्वाभावादेकस्थूलावस्थायास्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे अन्यस्थूलावस्थायास्तदसम्भवः । सू-क्ष्मावस्थाया अहेतुत्वे तदवच्छेदेन सौषुप्तवृत्त्यसम्भवः । सर्वावस्थानां तत्तद्व्यक्तित्वे-न हेतुत्वे त्वतिगौरवम् । परमार्थतस्तु प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपि तत्तदविद्योपादानकमनो-ऽवस्थाव्यक्तिप्रतियोगिकात्यन्तभेदत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम । तथा च विनिगमका-भावात् प्रत्येकव्यक्त्यन्तर्भावेनानन्तप्रतिबन्धकत्वापत्त्या तत्तदविद्योपादानकमनस आ-त्यान्तिकभेदत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति तदपेक्षया लाघवादुक्तमनस्त्वेन हेतुत्वमेव युक्तम् । एवं च स्मरणस्याप्रमात्वेनाविद्यावृत्तित्वात्तदविद्योपादानकमनोऽवच्छिन्नत्व-नियमः । तत्तन्मनःपरिणामसुखादेरापरोक्ष्यं तु तत्ससृष्टसाक्षिरूपं तत्तन्मनोऽवच्छि-न्नमेवेति न तन्मनोन्तरावच्छेदेनापादनार्हम् । सुखादावविद्यावृत्तिस्वीकारे तु नतराम् । न न्वन्तःकरणैक्याध्यासस्यानुसन्धानसामग्रीत्वेन सुषुप्त्यादौ कथं तद्वारणम् । मनस्सू-क्ष्मावस्थैक्याध्यासस्य तत्रापि सत्त्वात् किं वा तस्य तत्त्वे मानमिति चेत्, स्मृतिरू-पानुसन्धानस्य सुषुप्त्यादावभावात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन स्मृतिं प्रति अहङ्कारत्वेन हेतुत्वादेव तत्र तद्वारणमित्यत्र तात्पर्यात् । सुषुप्त्यादावहङ्काराभावात् । **न स्यादिति**। सुषुप्तौ विशिष्टानुभववारणायानुभवं प्रत्यपि अहङ्कारत्वेन हेतुत्वादिति भावः । **अज-न्यत्वेनेति** । विशिष्टाविषयकत्वेन चेति शेषः । जन्यविशिष्टबुद्धावेवोक्तहेतुत्वमिति भावः । अन्तःकरणानपेक्षत्वात् अहङ्कारानपेक्षत्वात् । **विभाजकत्वाभावेनेति** । चरमनष्टाज्ञानस्यैव कैवल्याव्यवहितपूर्वत्वेन विभाजकत्वम् । न तु नानाज्ञानानाम् ।

अथवा यदज्ञानं यदज्ञानोपहितात् स्वोपहितविभाजकं, तदज्ञानं तदज्ञानोपहितनिष्ठ-सुखाद्यननुसन्धाने प्रयोजकमिति भावः । मनोभेदेऽप्येकैवाविद्या । सापि न जीववि-भाजिकेत्येकजीववादे तु मनोभेद एव प्रयोजकः । मरणरोगविशेषादीनां मनआद्यै-क्येऽप्यननुसन्धानप्रयोजकत्वमित्यादि बोध्यम् । भेदात् भङ्गात् । तदज्ञानात्यन्ता-भाव एव तदज्ञानोपादानकसुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक इति भावः । **तन्तत्वेनेति** । तदविद्यावृत्तिरूपसुखाद्यनुसन्धाने तदविद्योपादानम् । सुखादावविद्यावृत्त्यभावपक्षे-ऽपि स्मृतिरूपाविद्यावृत्तौ तदविद्याजन्यसुखाद्यवच्छिन्नचिति च सोपादानम् । एवमविद्याभेदाभेदयोरननुसन्धानानुसन्धानप्रयोजकत्वे । **शुद्धभेदेति** । मोक्षभागि-शुद्धभेदेत्यर्थः । उपाधेराश्रयकोट्यप्रवेशात् । **औपाधिकभेदेनेति** । शुद्धस्यैव तत्तदुपाध्यवच्छेदेन स्वभेदेनेत्यर्थः । **निरस्तमिति** । अन्यथा शरीरोपहितस्य बद्धस्य शरीरनाशान्नाश, न तु मुक्तिरिति तत्रापि दोषः । अथ शरीरोपहित-स्यैव शरीरावच्छेदेन शुद्धस्यापि बद्धत्वात्तस्यापि मुक्तिः, तर्ह्यविद्योपहितस्यै-वाविद्यावच्छेदेन शुद्धस्यापि बद्धत्वात् तत्र मुक्तिरिति समम् । **प्रतिबिम्ब इ-त्यादि** । तथा च प्रतिबिम्बत्वावच्छेदेन शुद्धमुखस्य श्यामत्वादिवत् श्रोत्रत्वा-वच्छेदेन तार्किकमते नभसः तदवच्छेदकग्राहकत्ववच्च व्यवस्था । आत्मेन्द्रियमन इति समाहारः । युक्त मिलितम् । गो भोक्ता, तत् युक्तमात्मेत्याहुरित्यन्वयः । तेन भोक्तु-रविशेषणत्वात् न पुंस्त्वानुपपत्तिः । विशिष्टस्य इन्द्रियमनोविशिष्टात्मनः । **भि-न्नत्वादिति** । कायव्यूहस्थले त्वपवादः । **अनाक्षेपकत्वादिति** । न च यस्मिन् धर्मिणि कार्यकरो यो भेदः, स तत्समानसत्ताक इति नियमाच्छुद्धे अननुसन्धानरूपकार्य-करस्य शुद्धसमानसत्तेति वाच्यम् । प्रातीतिकस्यापि शुक्त्यादिभेदस्य शुक्त्यादौ हानादिकरत्वात् । तत्राननुसन्धानव्यवस्थाया अभावे । **हस्त इत्यादि** । हस्ताव-च्छेदेन पादावच्छिन्नसुखाद्युपलम्भाभावादित्यर्थः । **साङ्कर्यं हस्तावच्छेदेन पादावच्छि-न्नसुखाद्युपलम्भादिमत्त्वम्** । पादे पाद एव । शिरसि शिरस्येव । **दुःखस्येति** । दुःखं यदवच्छेदेन उत्पद्यते, तदवच्छेदेनैवोपलभ्यते । अतो दुःखोत्पादनियमेनैव त-दुपलम्भोत्पादनियमात् दुःखस्येत्याद्युक्तम् । तथा च दुःखाद्युपलम्भनियमस्य पूर्वो-क्तत्वेऽपि न सन्दर्भविरोधः । तथा चान्तःकरणाद्यैक्यस्यानुसन्धानप्रयोजकत्वे च । हस्तावच्छेदेन हस्तघटितशरीरावच्छेदेन । अनुसन्धान योऽहं पादावच्छेदेन दुःखी, सोऽहं हस्तावच्छेदेनादुःखीत्यनुसन्धानम् । अभोक्तृत्वेन सुखादिसाक्षात्कारशून्य-त्वेन, मिथ्यात्वेनाज्ञान यत्, तच्छून्यत्वेन वा । अनुसन्धानाद्यविद्याकार्यमविद्योपहि-तब्रह्मोपादानकम् । न तु शुद्धब्रह्मोपादानकमिति पक्षेऽपि समाधत्ते—**अनुसन्धा**

नस्येति । अवच्छिन्नद्वारेति । शुद्धस्यावच्छिन्नतादात्म्यात् परम्परया अनुसन्धानवत्त्वम् । अनेनेत्यादिश्रुतावात्मना स्वरूपेण अभिन्नो योऽयं जीवः, तेनानुप्रविश्य व्याकरवाणीति ब्रह्मण आलोचनम् । **आत्माश्रयादीति ।** उपाधेस्स्वोपाहितनिष्ठत्वे आत्माश्रयः, उपाध्यन्तरोपाहितनिष्ठत्वे तस्यैतदुपहितनिष्ठत्वेऽन्योन्याश्रयः, उपाध्यन्तरोपहितनिष्ठत्वे तस्याप्युपाध्यन्तरोपहितनिष्ठत्वमित्येवमनवस्था । एवं चक्रकमपि । अविशेषणत्वेन स्वाश्रयकोट्यप्रवेशेन । अनपेक्षत्वेन स्वोपाहितनिष्ठत्वेन । **मिथ्याभेदप्रयोजकेति ।** मिथ्याभेदसमनियतेत्यर्थः । सत्यस्यैक्ये भासमानत्वात् तद्धीनिवर्त्यत्वाच्च मिथ्याभेदस्तस्योपाधिबाधकज्ञानं विना बाधाभावादुपाधिप्रयोज्यत्वम् । तथा चानाद्युपाधिस्थलेऽनादिभेदः । सदा उपाधिसम्बन्धे तु तेन तज्जनकसामग्र्यैव वा भेदोत्पत्तिरिति उभयस्थले कल्पितभेदेन शुद्धस्यैव भागद्वयापन्नत्वादेकस्मिन्नेव शुद्धभागे उपाधिसम्बन्धात् न कृत्स्ने शुद्धे तदापत्तिः । अथ भेदखण्डनोक्तयुक्तिभिर्भेदासम्भवेन भागासम्भव इति चेन्न । मिथ्यात्वेन तस्येष्टत्वात् । अत एव त्वदीयटीकायां भावेदित्यादिदूषणमपि सत्योपाधिकृतसत्यभेदस्यैवेत्युक्तम् । यत्तु सत्यभेदेन व्यवस्थाया असम्भवे मिथ्याभेदेन सुतरां स इति तन्मौढ्यम् । मिथ्याभेदस्य तर्कासहत्वेऽपि व्यवस्थाकाले अनुच्छेदात् ॥ तर्कैरित्यादि—जीवभेदो न तर्कभाक् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः ॥

ब्रह्म जीवो वा ब्रह्मणो जीवस्य वा स्वरूपम् । जीवत्वाद्युपहितस्य पक्षत्वे तत्र तज्ज्ञानाबाध्यभेदस्य सिद्धत्वात् तस्य शुद्धात्मज्ञानेनैव बाध्यत्वात् । **प्रतियोग्यप्रसिद्ध्येति ।** न च ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिः । ब्रह्मनिष्ठशुक्त्यभेदस्य ब्रह्मरूपत्वादिति वाच्यम् । शुक्तित्वेन शुक्त्यभेदस्य शुक्तिरूपस्य प्रकृते निवेश्यत्वात् । अन्यथा ब्रह्मस्वरूपस्य सद्रूपेण शुक्त्यभेदस्य घटेऽपि सत्त्वेन बाधापत्तेः । इत्यस्य इतिपदार्थस्य । इत्यत्र इतिपदार्थे । तात्त्विकाभाववानिति कृते इति यावत् । यथाश्रुते नञर्थे तत्त्वत इति नामार्थस्य अभेदान्वयाव्युत्पत्तिः । सुतरामिति । अभेदे तात्त्विकत्वविशेषणे ब्रह्मरूपस्य तस्य प्रसिद्धिस्सम्भाव्यते । अभावे तद्विशेषणे तु न तत्प्रसिद्धिरित्यर्थः । ब्रह्मरूपाभावस्य तथा प्रसिद्धावपि सिद्धसाधनवारणाय निवेश्यस्य तदन्यस्योक्ताभावस्याप्रसिसिद्धिः । आत्मभेदमादायार्थान्तरात् । **अन्तर्गणिकेति ।** अनात्मप्रतियोगिकेत्यर्थः । **धर्मानाधिकरणघटेति ।** न चाधिष्ठानघटधर्मस्य कल्पितघटवृत्तित्वेन कल्पितत्वात् नेदं युक्तमिति वाच्यम् । सर्वधर्माणां स्ववृत्तित्वेन कल्पनासम्भवात् धर्मसमानसत्ताकस्ववृत्तित्वस्य निवेश्यत्वेन कल्पितघटवृत्तित्वस्याधि-

ष्टान्तीभूतघटधर्मसमानसत्ताकत्वाभावेनादोषात् । यत्किञ्चिद्धर्मिनिवेशपक्षे यथाश्रुतस्यापि युक्तत्वाच्च । घटत्वेति । अनात्मत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टघटत्वेत्यर्थः । एतेनात्मनोऽपि घटत्वानधिकरणत्वात् घटत्वानाधारज्ञानबाध्यत्वसामान्याभाववद्भेदमादाय नार्थान्तरमित्यपास्तम् । साध्याप्रसिद्धिरिति । स्वावृत्तिधर्माधारोक्तौ तु स्वपदस्य पक्षीभूतानात्मपरत्वे तदप्रसिद्धिः । धर्ममात्रस्यैव मन्मते अनात्मवृत्तित्वात् । यत्किञ्चिदनात्मपरत्वेऽपि आत्मनो निर्धर्मकत्वेनानात्मन एव तथात्वात् तज्ज्ञानाबाध्यभेदमादायार्थान्तरम् । स्वावृत्तिधर्मेत्यादि । स्वं अनात्मा' तदवृत्तिधर्माधिकरणमात्मेति पराभिमानः । यत् स्वावृत्तीति । स्वमनात्मा । व्यतिरेकिणा यत्र यत्र उक्तसाध्याभावरूपसाध्याभावः, तत्राजडत्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिमता । ब्रह्मप्रतियोगिकेत्यादि । अप्त्वाद्यनधिकरणमित्यत्र विशेषणेन जीवे ब्रह्मभेदसिद्धिः । पार्थिवभिन्नत्वेनेति । जीवभेदस्य दृष्टान्ते सिद्ध्यभावेऽपि पृथिवीभेदस्य मानान्तरेण सिद्ध्या व्याप्तिग्रह इति भावः । जीवब्रह्मभिन्नात्मन इति ! साध्याप्रसिद्धिस्तु यथाश्रुतेऽपि । न हि अप्त्वाद्यनधिकरणान्तेन विवक्षित ब्रह्मप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवच्चेतनस्वरूपं प्रसिद्धमस्ति । अथ मन्मते अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्वीकारात् न दोष इति ब्रूषे, तर्हि उक्तविशेषणदानेऽपि तत्तुल्यम् । अथ त्वां प्रत्यनुमाने साध्याप्रसिद्धिर्दूषणमेवेति ब्रूषे, तदपि तुल्यम् । पूर्वप्रयोग एवान्तर्गणिकेति । अन्तर्गणिकत्वमप्त्वाद्यनधिकरणब्रह्मप्रतियोगिकत्वम् । अन्तर्गणिकेत्यस्य पूर्वं जीवस्य जीवान्तरादपि भेदसिद्ध्यर्थमिति क्वचित्पाठः । स चान्तर्गणिकभेदत्यस्य प्रयोजनोक्तिः । विशेषणं सत्यन्तस्य विशेष्यदलम् । अत्रेति । निरस्तमित्यनुषज्यते । निरास इति तदर्थः । तेन आभाससाम्यादिहेतूनां नान्वयः । अनधिकरणेत्यत्र अनधिकरणमित्यत्र । आभाससाम्यात् ब्रह्मजीवान्यात्मानुमानाभासेन तर्कशून्यतया तुल्यत्वात् । पाकजरूपाधिकरणत्वादिनेति । व्यतिरेकिणेति शेषः । पाकजरूपानधिकरणत्वादिनेति पाठे तु ब्रह्म पक्षीकृत्य सत्प्रतिपक्षप्रयोगो बोध्यः । न च पूर्वानुमानस्य पृथिवीपक्षकस्य ब्रह्मपक्षकं पाकजरूपानधिकरणत्वहेतुकानुमान न सत्प्रतिपक्ष । किं तु पृथिवीपक्षकमेवेति वाच्यम् । पूर्वानुमाने हि पृथिव्या ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वं भासते, ब्रह्मण्युक्तसाध्याभावानुमानेऽप्यप्त्वाद्यनधिकरणासंसारित्वेन रूपेण भासमानपृथिवीनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि मानम् । तथा च तुल्यवित्तिवेद्यत्वात्तत्र तादृशपृथिव्यां ब्रह्मनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वस्यापि भानसम्भवात् । पृथिवीपक्षकानुमान एव सत्प्रतिपक्षानुमानस्य पर्यवसानात् । न च तथापि पृथिव्याः पृथिवीत्वेन ब्रह्मणश्चासंसारित्वेन

पूर्वानुमाने भानात् । सत्प्रतिपक्षानुमाने तु पृथिव्या उक्तासंसारित्वेन ब्रह्मणो ब्रह्मत्वेन भानात् न सत्प्रतिपक्षेतेति वाच्यम् । प्राचीनमते समानविषयकयोर्भिन्नप्रकारेणापि ज्ञानयोर्विरोधित्वाभ्युपगमात् । मुक्त्यसहवृत्तित्वस्य मुक्त्याधारान्यत्वस्य । उपाधित्वादिति । भेदशून्यत्वाभावरूपप्रथमस्य द्वितीयस्य च साध्यव्यापकत्वं घटादौ । ब्रह्मणि तु साध्यं सन्दिग्धमिति तत्रोपाध्यभावेऽपि न क्षतिः । यत्तूक्तानुमानेषूक्तोपाधयो न युक्ताः ।यत्र यत्रोक्तोपाध्यभावस्तत्रोक्तसाध्याभाव इति व्यतिरेकव्याप्त्यभावादिति, तन्न । उक्तव्याप्तेरुपाधित्वानुपयोगात् । न हि स्वानधिकरणसाधनाधिकरणे वर्तमानो यः, तत्समानाधिकरणसाध्यव्यपकत्वादिरूपोपाधित्वे सा निवेश्यते । ब्रह्माभेदस्याब्रह्मनिरूप्यत्वेनेति पाठः । ब्रह्मनिरूप्येण भेदेनैव ब्रह्मभेदो निरूप्यते । न तु ब्रह्मणा । तस्य भेदं प्रत्येव निरूपकत्वात् । न च ब्रह्मभेदाभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ब्रह्मणि निरूपकत्वमिति वाच्यम् । भेदप्रतियोगित्वरूपनिरूपकत्वस्यैव वाच्यतया तदवच्छेदकत्वरूपनिरूपकत्वनिवेशासम्भवात् उभयसाधारणनिरूपकत्वाभावात् । समानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । स्वं ज्ञानं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् सामानाधिकरण्येन प्रातीतिकभेदे बाधासिद्ध्योर्वारणाय योग्यान्तम् । ब्रह्मणि शुक्तिरूप्यं नास्तीत्यादिप्रमाविषयब्रह्मरूपाभावांशे विशेषणे रूप्यादौ व्यभिचारात् साक्षादिदिति । तर्कैरित्यादि पञ्चभेदानुमाभिदा ॥ इति लघुचन्द्रिकायां भेदपञ्चकानुमानभङ्गः ॥

अध्ययनासम्भवादिति । शाखान्तरवाक्यसार्थक्येऽपीति शेषः । इत्यादिवत् इत्यादिविहित यत् प्राकृतप्रणयनान्यप्रणयनं, तद्वत् । भेषजमिति वदिति । अन्यथा तत्राप्यनुवादो न स्यात् । षड्विंशतिरित्यादि । 'षड्विंशतिरस्य वंक्रय'इत्यादिमन्त्रस्याश्वमेधे चोदकप्राप्तस्य 'चतुस्त्रिंशद्वाजिन'इत्यादिवैशेषिकमन्त्रेणापोदितस्य 'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया'दित्यनेन प्रतिप्रसववदित्यर्थः । तदपेक्षया भेदनिषेधश्रुत्यपेक्षया । तत्प्रतिप्रसवायोगात् भेदसत्यत्वप्रतिप्रसवायोगात् । विधेयान्तरेति । उपासनादीत्यर्थः । प्रतियोगिग्रहार्थं प्रतियोग्यनुयोगिग्रहार्थम् । मिथ्यात्वानुमानस्यागमबाधोद्धारे एतत्प्रकरणस्य विस्तरेण विवेचनं द्रष्टव्यम् । तर्कैरित्यादि—भेदश्रुत्यनुवादिता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां भेदश्रुतेरनुवादकत्वम् ॥

अनुवादकत्वाभावेऽपि निष्प्रयोजनानुवादकत्वाभावेऽपि । व्यावहारिकभेदपरत्वेनेति । व्यवहारदशायां प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिप्रयोजनवदनुवादत्वेन विद्वद्वाक्यवत् भेदवाक्यं स्वार्थपरम् । द्वित्वसम्पादने विद्वद्वाक्यस्येवोक्तप्रयोजने तस्य तात्पर्येऽपि

धूमोऽस्तीति वह्नितात्पर्यकस्य धूम इव स्वार्थे तयोरवान्तरतात्पर्यसम्भवात् । अत एव 'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाण'मिति सूत्रगतानुपलब्धपदं निष्प्रयोजनं यदुपलब्धं, तदन्यपरमिति तयोरग्निहोत्रादिवाक्यस्येव व्यावहारिकप्रामाण्यमिति भावः । अप्रामाण्यापातः तात्त्विकप्रामाण्याभावापातः । अर्थवादवदिति । कर्ममीमांसकानां तव च मते वायुर्वा इत्याद्यर्थवादानां यथा स्वार्थे तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि स्तुतौ तात्त्विकप्रामाण्यं, तथा भेदश्रुतेः प्रवृत्त्यादौ त्वन्मते तात्त्विकप्रामाण्यमस्तु । मन्मते तु सर्वश्रुतीनां साक्षात् परम्परया वा शुद्धब्रह्मपरत्वमिति भावः । अप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावस्य । अप्रामाण्यं तात्त्विकप्रामाण्यस्याभावः । मानत्ववत् निर्णीतमानत्वस्येव । मानतायाः निर्णीतमानतायाः । तथा च विरोधिप्रत्यक्षे मानत्वानिर्णयात् न श्रुतेरतात्त्विकमानत्वमिति भावः । उपयोगात् अर्थतथात्वोपयोगात् । जातत्वादिति । श्रवणादिसहकृतश्रुतिजन्यैक्यज्ञानं स्वोत्तरप्रत्यक्षं बाधते । बाध्यजातीयत्वात् स्वपूर्वप्रत्यक्षमपि बाधते । किं च निर्णीतमानताक यत्र मानद्वयं, तत्रैवोपक्रमादिन्याय इत्यादि मिथ्यात्वानुमाने बाधोद्धारोक्त बोध्यम् । दैनन्दिनेति । यदा जन्ममरणयोग्यता, तदातनसर्गाद्यभावः प्रतिपाद्यते । प्राकृतसृष्टिप्रलयकालयोश्च ब्रह्मलोकगतानां न जन्मादियोग्यता । तत्कैवल्योत्तरमेव महासृष्ट्यादिप्रवृत्तेः । सर्गेऽपीत्यस्य सर्गसामान्यपरत्वे तु तद्वैयर्थ्यं नोपजायते इत्यस्यैव पूर्णत्वात् । तस्माद्दैनन्दिनसर्गपर तत् । वस्तुतस्सर्गादीत्यादिपदेन न दैनन्दिनप्रलयस्यैव ग्रहणम् । किं तु प्राकृतसृष्टिप्रलययोरपि । तथा च सर्गादिकालजननादिसामान्याभाव एव बोध्यते । तत्र च विशेषाप्रसक्तिर्न दोष इति भावः । मायाशब्दस्येति । 'तेषामेवैष ब्रह्मलोको न येषु जिम्हमनृतं न मायाचे'ति श्रुत्येकवाक्यत्वादिति शेषः । अन्तर्भावोक्तेरिति । यत्तु सर्वकामवाक्ये अन्तर्भावश्रवणान्नैवमिति, तन्मौढ्यम् । सर्वकामपदस्य सर्वसुखार्थकस्यापि ब्रह्मानन्दपरत्वं सर्वसुखानां ब्रह्मानन्दाभेदादित्यस्य प्रकृतग्रन्थार्थत्वात् । उपक्रमे प्राणविद्या उपक्रमस्थप्राणविद्या । उक्तस्य भूमविद्यान्ते उक्तस्य । प्राणविद्यायाः पूर्वमुक्तत्वेऽपि तत्फलस्यानुक्तत्वात् भूमविद्यान्ते तदुक्तम् । वस्तुत उपक्रमे उक्तस्येति योजना । 'अतिवादी'त्यनेन 'प्राणो वा आशाया भूयानि'त्यनेन चोक्तस्येति तदर्थः । आशाद्युपासनाफलापेक्षया अधिकफलवदुपासनाविषयत्वस्यैव भूयस्त्वरूपत्वात् तादृशप्राणवादित्वस्य च अतिवादित्वरूपत्वात् । अत एवोक्तवाक्यस्यैव फलसम्बन्धविधायकत्वेन सर्वकामादिवाक्यस्य स्तावकत्वं सङ्गच्छते । अथवा स्तुतिनिर्देशादेव प्राणविद्याप्रकरणे फलसम्बन्धबोधकवाक्यं कल्पनीयम्

'न पश्यो मृत्युं पश्यती'त्यादिकं तु भूमविद्याफलपरत्वसम्भवात् न स्ताव-कमिति भावः । **ज्योतिष्टोमेत्यादि** । उपसदां विधानोत्तरं 'तिस्र एव साह्नस्यो-पसदो द्वादशाहीनस्ये'ति वाक्यम् एकाहसमाप्यमानरूपा सत्रात्मकज्योतिष्टोम-प्रकरणे श्रूयते । तत्र तिस्र इत्यनेन त्रित्वस्येव द्वादशेत्यनेन द्वादशत्वस्योप-सदुद्देशेन विधिः । साह्नस्याहीनस्येति तु अनुवादः । उपसदां साह्नाङ्गतया वि-हितत्वेन तदपूर्वसाधनतयोद्देश्यत्वसम्भवात् । एवं च न प्रकरणबाधः । अहीनस्ये-त्यस्य साह्नसम्बन्धानुवादत्वं न हीयते असौ द्विरात्रादिप्रकृतित्वेनेति व्युत्पत्तेः मध्योदात्तस्य तस्याद्युदात्तनञ्समासत्वासम्भवेऽपि 'अह्नः खः क्रता'विति सूत्रेण तस्य समूह इत्यनुवृत्तिसहितेन विहितप्रत्ययान्तत्वेऽपि वा आवृत्तिकृतभेदेन क्रतु-समूहरूपसाह्नबोधकत्वात् इति प्राप्ते, अहीनपदस्य साह्नवाचकत्वे साह्नस्याहीनस्ये-त्यनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः एवकारेण चतुराद्युपसदां साह्नसाधनत्वाभावानुवादानुपपत्तेः।अही-नपदस्य यजतिचोदनाचोदितसत्राद्यन्यसुत्यासमूह एव प्रयोगाच्चाहीनपदेन द्वादशाहा-त्मकोक्तसमूहमुद्दिश्य द्वादशोपसत्ता विधीयते । उपसदामतिदेशेन प्राप्तिसम्भवेऽपि अतिदेशप्रवृत्तिपूर्वं द्वादशत्वप्राप्त्यर्थं विधिः । षष्ठ्यन्तस्य नामार्थान्वयस्वीकारे तु अहीनोपसदेवोद्देश्या । द्वादशाहप्रकरणस्थवाक्यं तु सत्रात्मकद्वादशाहे द्वाद-शोपसत्ताविधायकमिति भाष्याभिप्रायः । वस्तुतस्सत्रात्मक इवाहीनात्मकेऽपि द्वा-दशाहे तत्प्रकरणस्थवाक्यस्य तद्विधायकत्वसम्भवादेकवाक्यतानुरोधात् ज्योतिष्टो-मप्रकरणस्थं द्वादशाहीनस्येति वाक्यं स्तावकम् । द्वादशाहस्य द्वादशभिरुपस-द्भिरुपकारः, साह्नस्य ततोऽल्पाभिरिति स्तुतिरिति वार्तिककारादय इति तृतीयतृ-तीये स्थितम् । तद्वत् भूमविद्याशेषस्थवाक्यं स्तावकमित्यर्थः । **इव गर्भत्वेनेति** । अथ 'यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोक' इति विद्वत्स्वप्रबोधकश्रुताविवशब्दोक्तेः स्वप्नस्य पूर्वानुभवमूलकत्वाद्विद्वदनुभवबोधक 'स तत्र पर्येती'त्यादिश्रुतौ जक्षन्नित्यादिपदोत्तरमिवशब्दाध्याहारः । तथा च स वि-द्वान् तत्रोत्तमपुरुषरूपे स्वात्मनि परि सर्वतोभावेन एति । आविद्यकासर्वभाव-निवृत्त्या सर्वसाक्षिरूपाप्त्या 'अहमेवेदं सर्व'मिति मन्यते । 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'ति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुत्यन्तरात् । ननु, आत्मान्यसर्वबाधात् कथं सर्वमहमेवेति मन्यते । तत्राह—**जक्षन्निव क्रीडन्निवेत्यादि** । इवशब्दस्याल्पार्थ-कत्वात् बाधितजक्षणादिरूपसर्वात्मतां मन्यते । बाधितानुवृत्त्यैव जीवन्मुक्तभोगा-त् । अत एव 'अहं मनुरित्यादावपीवशब्दाध्याहार इति भावः । **ऐक्यरूपतयेति**। अन्यथा परमपदवैयर्थ्यं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ब्रह्म

वा इदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदित्यादिश्रुतिविरोधश्च । **विलक्षणेति** । 'अन्यदेव तद्विदितादित्यादाविव अन्यैव शोभा विधोरित्यादाविव चान्यपदं विलक्षणार्थकम् । न हि विदितादीश्वरादिरूपाद्विशिष्टात्मनोऽत्यन्तभिन्नं ब्रह्म । न वा शोभायामन्यत्वमात्रेण चमत्कारः । न च लक्षणा दोषः । भेदवतीव अन्यपदस्य तत्तद्वैलक्षण्यवति शक्तिसम्भवात् । तर्कैरित्यादि—असत्यभेदधीश्रुतिः ॥

शब्दान्तरादीनाम् उक्तशब्दान्तरादीनाम् । **भेदकत्वेऽपीति** । ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थेषु 'सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोती'त्यादिषु यागाद्युपरक्तभावनानामेकजातीयत्व भिन्नजातीयत्वं वेति संशये 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' त्यत्र स्वर्गकर्मकभावनामात्रविधानात्तदनुवादेनोक्तवाक्यैः सोमादिविशिष्टयागादिविधि । फलवाक्ये च यजेः प्रकृतयागदानाद्युपलक्षणत्वेन ज्योतिष्टोमपदं यागदानादिनामेति प्राप्ते कारणीभूतभावनावैजात्यं विना कार्यीभूतयागादिगतविधेयतावच्छेदकयागविशेषत्वादिरूपवैजात्यासम्भवात् प्राप्तभावनानुवादेन सोमयागाद्यनेकगुणविध्यसम्भवेन सोमयागादिविशिष्टभावनाया एव विधेर्वाच्यत्वाच्च यागादिधात्वर्थवैजात्ये सति भावनावैजात्यमावश्यकमिति विजातीयार्थकधातुनानात्वरूपं शब्दान्तरं भावनाभेदकमित्युक्तम् । तथा च प्रकृते प्रबोधनोत्थानरूपधात्वर्थवैजात्यं भावनावैजात्यसाधकमास्ताम् । न तु जीवेशस्वरूपयोर्वैजात्यसाधकम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थसमिधो यजति,तनूनपातं यजति,इडो यजति,बर्हिर्यजति,स्वाहाकारं यजतीत्यत्र न भावनावैजात्यम् । धात्वर्थवैजात्ये मानाभावात् । न च विहितजातीयविधानायोगाद्धात्वर्थवैजात्यम् । प्रथमवाक्ये समित्पदस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वात्तद्विहितयागानुवादेन अन्यवाक्यानां देवतारूपगुणविधायकत्वात् । अथ याज्यामन्त्रात् समिदिव तनूनपातादिरपि देवता प्राप्तुं शक्या । तथाप्युपांशुयाजानुवादेन वाक्यपञ्चकेऽपि देवताविधिः । याज्यामन्त्रेण समिदादिप्राप्तिसम्भवेऽप्यनुमन्त्रणमन्त्रैर्वसन्तादिदेवतानामपि विकल्पेन प्राप्त्या नियमविधित्वसम्भवादिति प्राप्ते, उभयाकांक्षालभ्यत्वेन याज्याया एव देवताकल्पकत्वसम्भवे अन्यतराकांक्षालभ्यानुमन्त्रणमन्त्रस्य तदभावादुक्तवाक्यानां प्राप्तदेवतानियमविधित्वासम्भवेन यागविधित्वाद्विहितजातीयविधानासम्भवात्तत्र तत्तद्वाक्यविधेयतावच्छेदकतया पञ्चवैजात्यसिद्धिः । न च समिदादिपदानां नामत्वात्तद्भेदेनैव सेति वाच्यम् । यागवैजात्यासिद्धौ देवतानुवादकत्वेनैवोपपत्तौ नामत्वानिर्णयात् । अभ्यासेन यागवैजात्ये सिद्धे तु व्यवहारार्थं नामभेदनिर्णय इत्युक्तम् । तथा च विभिन्नविधिविधेयतावच्छेदकतया वैजात्यभेदस्वीकारावश्यकत्वेऽपि 'नित्यः परो नित्यो जीव' इत्यादौ नित्यत्वस्येशरूपे विहितस्य जीवरूपे

कथं तयोरभेदज्ञापनायापि सम्भवतीति दध्ना जुहोतीत्यादाविवान्यपरत्वादनन्यपर-पुनश्श्रुत्यभावः। अन्यथा विधेये नित्यत्व एव वैजात्यं स्यात्। न तु तदुद्देश्ययोः। 'तिस्र आहुतीर्जुहोति आज्यभागौ यजती'त्यादौ त्रित्वादिसङ्ख्यया न भावनाभेदः। त्रित्वादिसङ्ख्यायाः स्वाश्रयप्रतियोगिकस्वाश्रयानुयोगिकभेदव्याप्यत्वेऽपि प्रकृते भावनायास्त्रित्वसङ्ख्याश्रयत्वेनाप्रतीतेः। नापि धात्वर्थभेदः। प्राथमिके धात्वर्थान्वित-भावनाबोधे धात्वर्थावच्छेदकत्वेन सङ्ख्यापेक्षायां प्रथमोपस्थितत्वेनैकत्वस्यैव तथात्व-कल्पनेन पाश्चात्यबोधे आवृत्तिभेदमादायैव श्रुतसङ्ख्यान्वयात्। तथा च प्रथमप्रतीतमेकत्वं विधेयतावच्छेदकैकजात्यैवेति पाश्चात्यत्रित्वादिना विरोधः। अत एव प्रयाजानां प्राथमिकपञ्चत्वस्य विधेयतावच्छेदकवैजात्यैरेवोपस्थितत्वेन लघुभूतैः स्वीकारादेकादशप्रयाजान्यजतीतिवैकृतवाक्योपात्तसङ्ख्याया आवृत्तिभेदेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदमादायोपपत्तिरिति प्राप्ते, सहोच्चरितपदानां सम्भूयैकविशिष्टार्थप्रमापकत्व-स्योक्तप्राथमिकबोधपूर्वमेव गृहीतत्वात् तदबाधाय सङ्ख्यापेक्षायां द्वितीयबोधे श्रुत-सङ्ख्याया एवान्वयः। न तु तत्पूर्वमेव सङ्ख्यान्तरकल्पनम्। अन्यथा प्राथमिकबोधे द्रव्यान्तरादेरपि कल्पनेन श्रुतद्रव्यादेः अनन्वयापत्तेः। कर्मोत्पत्तिवाक्यान्यवाक्ये श्रुतं प्रयाजैकादशत्वं तु न वैजात्येन भेदकम्। कर्मोत्पत्तिवाक्यजन्यधीकाले तादृशभेदकसङ्ख्याया अक्लृप्तत्वात्। 'त्रिर्वेदीं प्रोक्षती'त्यादौ तु विधेयक्रियाभ्यासा-र्थकसुच्प्रत्ययान्तत्वेन त्रिरित्यस्य न विधेयतावच्छेदकनानावैजात्यैर्भेदकत्वम्। 'समिधो यजती'त्यादौ समिधः 'अग्न आज्यस्य व्यन्त्वि'ति मन्त्रेण प्राप्तं यत् बहुत्वं, तद्वत्समिद्देवताकत्वानुवादकत्वेन समिध इत्यस्य नोक्तभेदकत्वम्। उक्तरीत्यैव बोधो-पपत्तौ बहुत्वविशिष्टकर्मविधाने गौरवात् कर्मगतत्वेन सङ्ख्याया अप्रतीतेः। तथा च धात्वर्थोत्पत्तिवाक्यश्रुतधात्वर्थगतसङ्ख्या धात्वर्थभेदिकेति धात्वर्थभेदात् भावनाभेद इत्युक्तम्। जीवपरद्वित्ववाक्ये तु नोक्तसङ्ख्यास्तीति नोक्तभेदिका। विधीयमाने श्रुतसङ्ख्याया उक्तभेदकत्वस्वीकारेऽपि विधीयमानपर्याप्तत्वेन श्रुतेत्यवश्यं वाच्यम्। अनूद्यमानविधीयमानपर्याप्तसङ्ख्यायास्तदभावात्। तथा च जीवस्य भोक्तृत्वेनोच्य-मानस्याविधेयत्वात् नोक्तसङ्ख्या तथा। तथात्वेऽपि स्वाद्वत्तीत्युच्यमानस्योपहित-स्यैव ब्रह्मभेदो वाच्यः। स चेष्टो ममापि। एवं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन द्रव्यदेवता-विशिष्टयागबुद्ध्युत्तरं वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। तत्र वाजमन्नमामिक्षारूपमे-षामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदेन विश्वदेवोक्तेस्तत्र वाजिनसम्बन्धः। तथा च आ-मिक्षया सह वाजिनस्यैकत्र यागे विकल्पः समुच्चयो वा। अथवा आमिक्षानुनिष्प-न्नवाजिनसम्बन्धाद्वाजिनपदस्यामिक्षायागे गौणत्वात्तदुद्देशेन वाजिदेवताया विकल्पे-

न समुच्चयेन वा विधिरिति प्राप्ते वाजिपदस्य रूढ्या बलीयस्या अश्वस्योक्तेर्योगेन विश्वदेवानुक्तेरुत्पत्तिशिष्टत्वेन प्रबलया आमिक्षया विश्वदेवदेवतया वा सहोत्पन्नाशिष्टस्य वाजिनस्य वाजिनां वा विकल्पाद्यसम्भवात् द्रव्यदेवताविशिष्टं आमिक्षायागाद्विजातीयं यागान्तरं विधीयते इति यस्मिन् कर्मणि यो गुणो न निवेशार्हस्ततो वैजात्येन स्वान्वयितया विधेयकर्मणः स भेदक इत्युक्तम्। अनश्नन्नित्याद्युक्ताभोक्तृत्वादिगुणस्तु न जीवस्वरूपे निवेशानर्हः। 'अनन्वागतस्तेन भवति' असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुत्या युक्त्या च तत्रापि तत्सिद्धेः अतो नायं ततो ब्रह्मभेदकः। एवं कौण्डपायिनामयने उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्या'मित्यादौ जुहोतिनाग्निहोत्रादिनाम्ना च दूरस्थनित्याग्निहोत्रस्याप्युक्तिसम्भवादनेकगुणविशिष्टप्रयोगविधिसम्भवाच्च न कर्मणो नित्याग्निहोत्रादितो वैजात्येन भेद इति प्राप्ने, कृतिविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमज्ञातनिष्ठज्ञाप्यत्वं च विधिवाक्यमात्रस्यावश्यं वाच्यम्। तस्यानुष्ठापकत्वात् प्रमापकत्वाच्च। तत्राद्यमुपादेयत्वाख्यमनुपादेयकालादिभिन्नेष्वेव। द्वितीय विधेयत्वाख्यं कालादावपि। तदुभयं च प्रधानत्वाद्धात्वर्थभावनायामेव स्वीक्रियते। तद्बाधके सति तु नामाद्यर्थेऽपि। यथा आहवनीये जुहोतीत्यादौ विशिष्टविधिगौरवादाहवनीयादौ दूरस्थप्राप्तहोमानुवादेन विधीयमाने। प्रकृते तु मासादिगुणस्य विधेयत्वसम्भवेऽप्युपादेयत्वासम्भवात्तदुभयाश्रयो नित्याग्निहोत्रादितो विजातीय कर्म। 'सायं जुहोती'त्यादौ तु सान्निध्यादिसहितजुहोतिना ज्ञातहोमस्योपस्थापनात्तत्रैवोपादेयत्वम्। कालस्य तु विधेयत्वमिति तयोर्वैयधिकरण्यं स्वीक्रियते। प्रकृते तु सन्निध्याद्यभावादग्निहोत्रादिपदस्य अग्निदेवताकहोममात्रबोधनान्न तथा। तथा चानुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपं प्रकरणान्तरं तथा भेदकमित्युक्तम्। यतो वेत्यादौ तु निर्गुणस्यैवोक्त्या तदसिद्धम्। एवं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत एतेन ऋद्धिकामो यजेते'ति श्रूयते। तत्र गुणविशेषेषु ज्योतिरादिपदानामप्रसिद्धेःद्योतनात्मकार्थकत्वेन कर्मण्यपि तथा सम्भवात् कर्मैव विधीयते। एतेनेत्यनेन तत्र सहस्रदक्षिणत्वम्, एतेन ऋद्धिकामो यजेतेत्यनेन फलसम्बन्धश्च विधीयते। यत्र त्वथ शब्दादिनियामकाभावः, तत्रैकस्यैव नानासज्ञानां सङ्कल्पादिव्यवहारे विकल्प इत्युक्तम्। जीवेशादिनाम्नां तु उक्तनियामकाभावात् न भेदकत्वम् ईश्वरसहस्रनामवत्। भेदकत्वेऽपि स्वबोध्यतावच्छेदकजीवत्वेशत्वादिना तद्वाच्यं, तच्चेष्टं ममापीत्याशयेन भेदकत्वेऽपीत्यपिशब्द उक्तः। किं च शब्दान्तरादीनामुक्तरीत्या विधेयभावनादिषु विभिन्नवैजात्यसाधकत्वेऽपि न तदाश्रयाणां स्वाभाविकभेदसाधकत्वम्। तत्तद्वै-

जात्यरूपोपाधिकृततत्तदाश्रयभेदं विना तत्तद्वैजात्यभेदस्यानुपपत्तेः तदाश्रयाणामौपाधिकभेदमात्रसिद्धेः । अत एव तन्त्रेणानुष्ठीयमानसप्तदशप्राजापत्यादिस्थले एकस्यामिव यागव्यक्तौ सप्तदश वैजात्यानीति सिद्धान्तः । तथा च जीवेशयोर्वैजात्योपहितरूपेण भेदसिद्धावपि तत्स्वरूपस्योक्तयागस्वरूपस्येव स्वाभाविकमैक्यमत्रत्यूहमित्याशयेनाह—**तात्त्विकाभेदाविरोधित्वादिति** । औपाधिकभेदस्य मिथ्यात्वेन तात्त्विकाभेदाविरोधित्वादित्यर्थः । त्वं त्वादृशः । ननु, भावनादिरूपविशेषणभेदात्तदुपहितचेतनभेदोऽस्त्वित्याशङ्क्य तावताप्यौपाधिकभेदः स्यात् । न स्वाभाविकः । तत्र तस्यासाधकत्वादित्याशयेनाह—**न हीति** । **विशिष्टभेदेति** । उपहितभेदेत्यर्थः । विशेषणभेदस्य उपाधिभेदमात्रस्य । विशेष्यभेदकत्वापत्तेः अनौपाधिके उपाध्याश्रयभेदे प्रयोजकत्वापत्तेः । इष्टापत्तावाह—**देवेति** । भेदापत्तेः उत्थानादिभावनाभेदाद्देवदत्तस्य तस्मादनौपाधिकभेदापत्तेः । तर्कैरित्यादि—नाभ्यासादेश्चितो भिदा ॥ ॥ इति लघुचन्द्रिकायां शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावः ॥

मायामात्रमित्यादि । 'मायामात्रमिदं द्वैतं अद्वैतं परमार्थत' इति गौडपादीयोक्तश्रुतौ द्वैतपदं भेदसमानार्थकम् । मायामात्रपदं ईश्वरेच्छाधीनतया सत्यमित्यर्थकम् । तथा च सर्वोऽपि भेदः सत्यः । अद्वैतं तु परमार्थतः स्वतन्त्रतः स्वतन्त्रमीशमादायाद्वैतमित्यर्थः । एक एव स्वतन्त्र इति यावत् । 'परमार्थः स्वतन्त्रः स्यादि'ति स्मृतेरिति श्रुत्यादेरद्वैतार्थकत्वखण्डनं परेणोक्तं, तत्र द्वैतशब्द इव प्रकृते द्विशब्दो भेदार्थक इत्यभिमानः । अतिप्रसङ्गात् ज्योतिरादिपदेन तत्समानार्थकपदान्तरेण वा ज्योतिष्टोमाद्यभ्यासस्याभावप्रसङ्गात् । **पदन्यायेनेति** । 'सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाती'त्यादौ श्रुतपदस्य सम्बन्ध्याकांक्षायामेकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यनेनोपस्थिताया एकहायन्यास्तत्त्वेन यथा सम्बन्धः, तथा पश्यतीत्यनेन उपस्थितस्य जीवस्य भेदप्रतियोग्याकांक्षायामित्यर्थः । 'असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वा'दिति सूत्रम् । दर्शपूर्णमासादिकं प्रकृत्य 'समिधो यजती'त्यादि श्रूयते । तस्य दर्शादौ समिदाद्यङ्गताबोधकत्वमस्ति न वेति संशये साध्यसाधनाकांक्षयोः स्वर्गयागाद्यन्वयेन विच्छेदान्नोक्तबोधकत्वमिति प्राप्ते, तयोर्विच्छेदेऽपीतिकर्तव्यताकांक्षया 'समिधो यजती'त्याद्युत्तरं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यादिपूर्वं इत्थमिति पदकल्पनया समिदाद्यन्वयेनोक्तबोधकत्वमावश्यकम् । इतिकर्तव्यतात्वं च सामान्यतो व्यापारत्वेन आख्यातपदात् ज्ञातभावनायाः विशेषरूपत्वम् । तथा च यागसाधनव्यापारस्य विशेषजिज्ञासायाः अदृष्टद्वारा समिदादीनां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारावघातादीनामुक्तवाक्येन साधनत्वबोधात् निवृत्तिरिति पार्थसारथ्यादयः । यागादिकरणनिष्ठापूर्वप्र-

योजकशक्तिसाधनत्वं तत् । यो यत्र शक्तः, स तज्जनक इति हि मीमांसकाः । तथा च कारणत्वं तदवच्छेदिका वा शक्तिः । उभयथापि तज्जनकाकांक्षया समिदादिजन्यशक्तिमत्त्वां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिवाक्यजन्यधीः । न च कारणत्वरूपा सा अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकरूपैव । एवं कारणतावच्छेदकरूपापि तद्रूपैव । तथा च जातिरूपत्वे नित्यायां तत्र कथं जनकापेक्षेति वाच्यम् । मीमांसकमते प्रतिबन्धकेन शक्तेर्नाशादुत्तेजकेन चोत्पत्तेरनित्यत्वसम्भवः । अखण्डकारणतारूपत्वेऽपि तद्विशिष्टस्यैव फलोपधायकत्वेन तज्जनकापेक्षाया आवश्यकत्वात् । एवं च द्रव्यगुणादीनां स्थिरत्वेन क्रियाविशिष्टरूपेणैव शक्तिसाधनत्वमित्यन्ये । तथा च विनियोजकश्रुत्याद्यसंयुक्तमपि समिदादिप्रकरणादुभयाकांक्षारूपात् दर्शाद्यङ्गम् । इतिकर्तव्यतार्थित्वात् उक्तेतिकर्तव्यतात्वेन तदपेक्षत्वादिति सूत्रार्थ इति तृतीयतृतीये स्थितम् । इत्यादेः इत्यादिवाक्यार्थस्य । तथा चोक्तन्यायेन समिदादिवाक्यार्थस्य यथा दर्शाद्युपकारकत्वं निर्णीयते, तथा द्वा सुपर्णेत्यस्यैक्यबुद्ध्युपकारकत्वमित्यर्थः । ननु, द्वा सुपर्णेत्यादावैक्यस्यास्पष्टत्वात् नोक्तन्यायः । तत्राह—**अभिक्रमणेति** । दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजादिसमीपे श्रूयते--अभिक्राम जुहोतीति । तत्राभिक्राममित्यस्य णमुलन्तत्वेनाभिक्रम्येत्यर्थकत्वाज्जुहोतिना प्राकरणिकसर्वहोमानुवादात्तदुद्देशेनाभिक्रमण विधीयते । प्रयाजानां सन्निधिसत्त्वेऽपि तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा अतिसन्निहितोत्तमप्रयाजाङ्ग स्यात् । न चावान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गतेति वाच्यम । अवान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्वे सर्वेषामङ्गानां तत्सम्भवेन मिथोऽङ्गाङ्गितापत्तेरिति प्राप्ते, प्रयाजान्विधाय 'त्रीन्प्रयाजानिष्ट्वा समानयत उपभृत' इत्यनेनोपभृत्स्थाज्यस्यार्धं जुह्वां स्थाप्यमेवेत्येवरूप समानयन विधायाभिक्रामं जुहोतीत्युक्त्वा यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बर्हिरिव तनूनपादक एवेत्यादिना प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीत्यन्तेन प्रयाजपरामर्शात् तावत्सन्दर्भस्य प्रयाजप्रकरणत्वनिश्चयात् । तेन तन्मध्ये यद्विहितं, तत् प्रयाजाङ्गमिति निश्चयात् । यदीयाङ्गानां तु न सन्दंशः न तस्यावान्तरप्रकरणम् । तदुक्तं—'न विद्येते तु सन्दंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथं भावः सन्नप्यविनियोजकः । निष्फलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते ॥ कश्शेषः कस्य शेषित्वमतस्सर्वे प्रधानगाः ॥' इति तृतीयप्रथमे स्थितम् । तथा च तन्न्यायेन पूर्वपरवाक्यार्थयोरैक्यबुद्ध्युपकारकत्वान्मध्यस्थद्वासुपर्णेत्याद्यर्थस्यापि तदित्यर्थः । ननु, 'यद्भूतयोनि'मिति प्रथमे मुण्डके प्राणादिकारणत्वस्य द्वितीये द्वासुपर्णेत्यादेस्तृतीये सखण्डस्य प्रतिपादनादभिक्रमणादिवदेव तन्मध्यस्थ'पुरुषएवेद'मित्यादेरपि तदनुकूलत्वम् । तत्राह—**महाप्रकरणेति** ।

प्रथममुण्डकादौ 'यत्तदद्रेश्य'मित्युपक्रमस्य तृतीयमुण्डकान्ते परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्युपसंहारस्य 'पुरुष एवेद'मित्यादिपरामर्शस्याद्वैतनिष्ठत्वादद्वैतस्यैव महाप्रकरणित्वात्तद्विरुद्धतात्पर्यस्य सखण्डे वक्तुमशक्यत्वात् अखण्डाद्वैतबुद्ध्युपकारकत्वमेव भूतयोन्यादिवाक्यानाम् । अभिक्रमणादेः प्रयाजाद्युपकारकत्वं तु न महाप्रकरणविरुद्धमिति भावः । **प्राप्तत्वादिति** । अतात्त्विकस्यापि भेदस्योक्तमानप्राप्तत्वमिति भावः । स वै सूत्रात्मान्तर्यामिणोर्वेत्ता । ब्रह्मगवी ब्राह्मिष्ठार्थं स्थापिता गाः । उदजसे गृह्णासि । पृथिवी पृथिव्यभिमानिदेवता । चतुरध्याय्यां अननात्मवेदनेन । सर्वमभवत् अपरिच्छिन्नमभवत् । **सूत्रात्मेति** । तदन्तर्यामीति शेषः । 'कास्मिन् खलु ब्रह्म लोका ओताश्च प्रोताश्चे'त्यत्र ब्रह्माण्डारम्भकभूतरूपब्रह्मलोकानामन्तरस्य पृष्टत्वेन तादृशस्सूत्रात्मा तस्याप्यान्तरोऽन्तर्यामी च प्रतिपादित इति भावः । **सर्वान्तरेति** । अन्तर्यामिपर्यन्तं सर्वान्तरेत्यर्थः । तर्कैकरित्यादि—भेदवाक्यं न तत्परम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां भेदश्रुतेष्षाड्विधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः ॥

सम्भवादिति । न च कल्पितेन भेदेन वास्तवैकतरपरिशेषस्यानिवृत्तिरिति वाच्यम् । उक्तपरिशेषस्येष्टत्वात् सर्वव्यवहाराणां कल्पितभेदेनैवोपपत्तेः । निस्स्वरूपत्वात् उक्तस्वरूपहीनत्वात् । **शेषेति** । विशेषान्तरेत्यर्थः । **अन्यथेति** । तथा च नीरूपत्वरूपेण तत्रैव निर्धर्मकत्वरूपेण प्रकृते पर्यवसानम् । न च निर्धर्मकत्वमद्याप्यसिद्धमिति वाच्यम् । तस्य सन्दिग्धत्वे सधर्मकत्वस्यापि सन्देहात् सधर्मकत्वापरिशेषेण त्वदिष्टासिद्धेः । आत्मस्वरूपस्य यथा चोपलक्षिताखण्डरूपता, तथा विवेचितम् । तर्कैकारित्यादि—ब्रह्मजीवैक्यसङ्गतिः ।

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः ॥

प्रधानप्रमेयेति । महातात्पर्यविषयाखण्डैक्येत्यर्थः । अभेदपरे अखण्डैक्यपरे । अनुस्यूतस्य एकवृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपलक्षितस्यापरस्वरूपस्य । यत्तु, विरुद्धाकारस्य मुख्यार्थत्वात्तदनुरोधेनैक्यमेव न विवक्ष्यतामिति, तन्न । तात्पर्यविषयत्वेनैक्यस्यैव मुख्यार्थत्वात् । तर्कैरित्यादि—ऐक्यमाननिरूपणम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम् ॥

समानत्वात् मानसिद्धत्वात् । तदाश्रयैक्यस्य तत्त्वम्पदवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितयोश्चित्त्वेनाप्यैक्यस्य । अधिष्ठानलक्षणायां पुरोडाशसाधनत्वोपलक्षितकपाललक्षणायाम् । उक्तसाधनत्वेनानुपस्थितस्य साध्यानाकांक्षत्वेन तुषोपवापरूपसाध्यानन्वयेनोक्तलक्षणायाम् । **दत्तोत्तरत्वादिति** । उक्तरूपस्य विशेषणस्वरूपत्वे स्वरूपलक्षणे उपलक्ष्यतावच्छेदकानपेक्षणेऽपि तद्रापत्तेरित्यर्थः । **सगुणोत्पत्तीति** ।

सगुणकर्मोत्पत्तीत्यर्थः । तत्प्राबल्ये सावयवत्वबोधकस्य मानस्य प्रामाण्यनिश्चये परमाणुसावयवत्वस्याबाधितत्वनिश्चय इति यावत् । अनुमानाभावात् पक्षे साध्यनिश्चयेनानुमानानवतारात् । सावयवत्वज्ञानानुमानमूलन्यायवाक्यस्येति शेषः । दुर्बलत्वात् अनुमानापर्यवसायित्वात् । गुणै. आदित्यपदलक्ष्यमाणादित्यगुणैः । उत्पन्नशिष्टगुणविधौ वाजिनादिगुणस्य वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिना आमिक्षायागे विधौ । यजतिचोदना यजिधात्वर्थघटकं द्रव्यदेवताक्रियं द्रव्यं देवतात्यागः क्रिया च तत्तथा । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागे यजेश्शक्तिरित्यर्थ । समुदाये कृतार्थत्वादिति सूत्रशेषः । समुदायघटिते आर्थैर्यजतेः कृतप्रयोगादित्यर्थः । **सामान्येति** । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादावामिक्षादिपदे विशेषलाभेन लाघवाद्द्रव्यत्वं देवतात्वं च तद्धितशक्यतावच्छेदकम । मिथोऽन्वयस्तु वाक्यार्थ इति भावः । **करणसंसर्गीति** । आगन्तुकेत्यर्थः । तर्कैरित्यादि—नोपजीव्यविरुद्धता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायामैक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधाभावः ॥

वसन्तसहचरिते अध्ययने अध्यापनविषये वसन्तसहचरिते 'वसन्तादिभ्यष्ठगि'त्यनेन 'तदधीते तद्वेदेत्य'र्थे ठग्विधानात् वसन्तस्य कालत्वेनाध्ययनाविषयत्वाद्वसन्तप्रतिपादको ग्रन्थो वसन्तशब्दार्थ, तस्य वसन्तसम्बन्धिपदसम्बन्धित्वेन वसन्तसाहचर्यादित्युक्तम् । पदविधौ पदेन विधीयमाने समासादौ । **प्रयोगस्येति** । ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादावसमर्थपदाश्रितत्ववारणायेति शेष । **सम्प्रसारणमिति** । 'इग्यणस्सम्प्रसारणमि'तिसूत्रे यणस्स्थाने य इग्वर्णः, स सम्प्रसारणसंज्ञ, श्चेत्, तर्हि 'ष्यङस्सम्प्रसारणमि'त्यादौ दोषः । न हि ष्यङो यणस्स्थाने इक् सिद्धोऽस्ति । यः ष्यङस्सम्प्रसारणमित्यनेन विधीयेतेत्यनेन वर्णसंज्ञापक्षं दूषयित्वा यणस्स्थाने इग्भवनरूपो यो वाक्यार्थः, स संप्रसारणसञ्ज्ञ इति पक्षान्तरमाशङ्क्य वाक्यार्थस्यासत्त्वरूपत्वेन स्थानित्वाद्यभावात् सम्प्रसारणस्येत्यादौ दोष इति तदपि दूषयित्वा काकाज्जाते काकादिपदस्येव सम्प्रसारणाज्जाते सम्प्रसारणपदस्योक्तिः । तथा चोक्तवाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञकस्य स्थानित्वाद्यभावेऽपि तस्माज्जातस्येकारादिवर्णस्यापि सम्प्रसारणसञ्ज्ञकत्वेन स्थानित्वाद्युपपत्तिरित्युक्तम् । **धान्यमिति** । दर्शपूर्णमासयोः पेषणार्थं दृषदि निक्षिप्ततण्डुलानुमन्त्रणार्थं धान्यमित्यादिमन्त्रः पठितः । तस्य शाक्यानामयननामकसत्रस्याङ्गभूतेषु तरसमयशब्दितमांसमयपुरोडाशद्रव्यकेषु सवनीयपुरोडाशेष्वतिदेशात् प्राप्तस्य धान्यपदस्थाने तरसपदमूह्यं न वेति संशये नोह्यम् । प्रकृतावपि तण्डुलेषु समवेतार्थत्वाभावात् 'देवस्य त्वा-सवितुरित्यादिमन्त्रे सवित्रादिपदवदिति प्राप्ते, धान्यशब्दस्य द्रव्यप्रकाशनरूपदृष्टा-

र्थकत्वाय धान्यप्रकृतिकार्थकत्वात् प्रकृते समवेतार्थत्वादूह्यमिति नवमे स्थितम् । तत्र यथा धान्याधीनमर्थः, तथा प्रकृते ईशाधीनस्तत्पदार्थ इत्यर्थः । **बहुगणेत्यादीति** । 'बहुगणवतुडतिसङ्ख्ये'तिसूत्रे बहुगणादीनां सङ्ख्यासंज्ञाविधाने 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि' त्यादौ एकद्वित्र्यादिसङ्ख्याग्रहणं न स्यात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायेन कृत्रिमसङ्ख्यानां बहुगणादीनामेव ग्रहणसम्भवादित्याशङ्क्य उक्तसूत्रेण संज्ञा न विधीयते । किं तु बहुगणादयस्सङ्ख्यावदित्यतिदिश्यन्ते । वतिं विनापि सङ्ख्याशब्दस्य गौण्या वृत्त्या सङ्ख्यासदृशार्थकत्वसम्भवादित्युक्तम् । ते वयं तात्पर्यविदो वयम् । तात्पर्यात् उपक्रमोपसंहारार्थवादोपपत्त्यादिनिर्णीततात्पर्यात् । वृत्तेः वृत्तिलाघवात् । उपक्रमादिबहूनामबाधाय वृत्तिलाघवं त्यज्यते । अन्यथार्थवादादावपि लक्षणा न स्यात् । उपक्रमोपसंहारादिप्रतीतैकवाक्यतां त्यक्त्वार्थवादस्थनानापदमुख्यत्वायोपासीतेत्यादिपदाध्याहारापत्तेः । अत एवोपक्रममात्रानुरोधेन ऋगादिपदे 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादौ विधिस्थेऽपि लक्षणाश्रिता । यत्र तु उपक्रमादिकमनिर्णायकं, तत्र तात्पर्यनिर्णायकत्वेन वृत्तिलाघवमप्याद्रीयते । यथा स्थपत्यधिकरणे इति भावः । **नित्यस्येति** । न चौपाधिकजन्यत्व जीवस्यापीति वाच्यम् । प्रजापदेन सोपाधिकजीवग्रहणे तस्यैव तदाश्रितत्वलाभापत्त्या तत्स्वरूपानिर्णयापत्तेः । तत्सिद्ध्या मुख्यार्थसाध्यसाधकत्वेन । **विशेष्यांशेति** । तथा च विशेष्यांशो न त्यक्तः । त्वन्मते तु विशेष्यमपि त्यक्तमिति तवैव दोष इति भावः । तिष्ठसीत्यस्य सत्तावानित्यर्थः । 'अस भुवी'ति स्मृतेः । तथा च तत्प्रयुक्तसत्ताकत्वलाभान्मिथ्यात्वं जीवस्य स्यात् । अध्यस्तस्यैवाधिष्ठानरूपसत्ताधीनसत्ताकत्वात् । अत आह—**ततस्सञ्जात इति** । औपाधिकजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वात् जीवस्वरूपानिर्णयः । तथा च तज्ज्ञानात् मोक्षानापत्तिरत आह—**तस्येति** । सम्बन्धविशेषानिर्णयात् स दोषस्तदवस्थः । अत आह—**तस्मिन्निति । यत्र सुन्वन्ति तत्र हविर्धान इति** । हविर्धानाख्यगृहमध्ये दक्षिणोत्तरदेशयोः सोमाख्यहविर्धानार्थं हविर्धारणाख्ये शकटे स्थाप्येते । तयोर्मध्ये यत्र दक्षिणहविर्धाने सोमाभिषवः क्रियते, तत्समीप इत्यर्थः । उक्तं हि तृतीयसप्तमे—'उत यत्सुन्वन्तीत्यादिवाक्ये सामिधेन्यनुवचनोद्देशेन न हविर्धानं विधीयते । हविर्धारणार्थत्वेन प्रयोजनान्तरानाकांक्षत्वात् । किं तु हविर्धानयोस्समीपदेशस्य सामिधेन्यङ्गतया प्रकृतिप्राप्ताहवनीयप्रत्यग्देशत्वेन दक्षिणहविर्धानसामीप्यं नियम्यते तत्रैव स्थित्वा सामिधेनीरनुब्रूया'दिति । **प्रोद्गातॄणामिति** । 'प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रयजमानस्य प्रोद्गातॄणा'मिति चमसाध्वर्यून्प्रत्यध्वर्योः प्रैषः । सदोमण्डपे होत्रादयः

सोमभक्षयितारस्सन्ति । तेषां मध्ये होतारं प्रति होतृचमसः प्रैतु गच्छतु । एवं ब्रह्मा-णं प्रति तच्चमसः प्रैतु इत्याद्यर्थः । तत्रोद्गातृपदेन उद्गीथाख्याया द्वितीयसामभक्तेः वाचकत्वादुद्गातृपदस्य तत्कर्तृवाचकत्वात् उद्गातृशब्दितस्यैकत्वात् पाशाधिकरण-न्यायेन बहुवचनं नेयम् । अथवा प्रकरणे अत्यन्तासम्भवात् पाशबहुत्वं बाध्यता-म् । इह तूद्गातृशब्दस्य अजहत्स्वार्थलक्षणयोद्गात्रप्रवचनसम्बन्धरूपावान्तर-सामान्येनोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यबोधकत्वात् तेषामुद्गातृचमसभक्षकत्वमिति प्रा-प्ते, एकस्तोत्रसम्बन्धः सदोमण्डपे सन्निधानमित्यादेरुक्तसामान्यापेक्षयाप्यवान्तर-सामान्यत्वात् तेनैव रूपेण लक्षणौचित्यात् । तस्य च सुब्रह्मण्यव्यावृत्तत्वादपसुब्र-ह्मण्यानान्त्रयाणामेव भक्षकतेति तृतीयपञ्चमे स्थितम् । यत्तु योगेनाप्युक्तत्रितयपर-त्वसम्भव इति, तत्तुच्छम् । भूरिप्रयोगेण द्वितीयसामभागकर्तरि रूढेः योगापहार-कत्वात् रथकाराधिकरणन्यायाद्वार्तिकादौ लक्षणाया एवोक्तत्वाच्च । **प्रातिपदि-कस्यैवेति** । यथा प्रोद्गातृणामित्यत्रैकत्वे विभक्तेर्जहल्लक्षणाया अत्यन्तबाधात् 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'तिन्यायेन तामकृत्वा प्रातिपदिक एव लक्षणाश्रिता । अन्यथा हि होतुरित्यादावेकवचनप्राप्ते एकत्वे लाक्षणिकं बहुवच-नमत्यन्तासमञ्जसं स्यात् । तथोपक्रमादिगृहीताखण्डब्रह्मतात्पर्यानुरोधेन प्रथमाया-स्तृतीयार्थकत्वमकृत्वा तत्त्वंपदयोरेव भागत्यागलक्षणाश्रयितुं युक्ता । तावता हि न विभक्त्यस्वारस्यम् । प्रथमाविभक्त्योर्नामान्तरयोस्तदर्थाभेदबोधानुकूलत्वस्यैव स्वारस्यरूपत्वात् । नापि नाम्नोः । सोऽयमित्यादावत्यन्ताभेदरूपाखण्डार्थकत्वस्यैव तत्स्वारस्यत्वात् । **षष्ठीबहुवचनस्येत्यादि** । प्रथमाया एकवचनं यथा 'सुपां सुलु-गि'त्यादिना तृतीयाद्यर्थे विहितं, तथा षष्ठीबहुवचनमेकत्वादौ विभक्त्यन्तराद्यर्थे वा न विहितम् । अतो न तस्यान्यथानयनसम्भव इत्यर्थः । **सक्तूनित्यादि** । दर्शपूर्णमासयोरश्रुतसक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेनासंस्कार्यत्वात् द्वितीयाबहुवच-नस्य तृतीयार्थकत्वमिवोक्तस्थले षष्ठीबहुवचनस्यापि विभक्त्यन्तरार्थकत्वमेकत्वा-र्थकत्वं च सम्भवति । 'व्यत्ययो बहुलं सुप्तिङुपग्रहे'त्याद्यनुशासनादित्यर्थः । **प्रधा-नार्थेति** । कर्तृकारकादिरूपप्रधानवाचकत्वेन प्रथमादिविभक्तेरेव प्राधान्यम् । ननु, प्रथमायाः कर्तृवाचित्वे मानाभावः । 'प्रातिपदिके'त्यादिसूत्रेण प्रातिपदि-कान्नियतोपस्थितिकार्थ एव प्रथमाविधानात् । चैत्रः पचतीत्यादौ तिङादिना क-र्त्रादेरुक्तत्वेनान्यलभ्यत्वाच्च । तथा च प्रत्ययः प्राधान्येनेत्यत्रोक्तविशेष्यतया प्रधानी-भूतकारकवाचित्वरूपप्राधान्यस्य प्रथमायामसम्भवान्नामार्थविशेषणसङ्ख्यावाचित्वेन नामापेक्षया गुणत्वाच्च तस्यामेव लक्षणा युक्ता । न चैवमनभिहितसूत्रमपि व्य-र्थम् । अभिहितस्य कर्मादेरन्यलभ्यत्वादेव तत्र द्वितीयाद्यसम्भवात् । अत एव

बहुपटुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वात् कल्पबादयो न स्युरित्युक्तमिति वाच्यम् । सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इतिमते कर्मणि यदेकत्वं, तत्र द्वितीयैकवचनमित्यादेर्वाच्यत्वात् कटः कृत इत्यादौ द्वितीयैकवचनादिप्रसक्तेस्तद्वारणायोक्तसूत्रसार्थक्यात् । कृदादिना कर्मादेरुक्तत्वेऽपि तदेकत्वस्यानुक्तत्वात् । न च परत्वात् प्रथमेति वाच्यम् । कर्तव्यः कट इत्यादौ कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात्तस्याः प्रथमातोऽपि परत्वात् । कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति मते तूक्तसूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'ति वार्तिकवचनात् प्रथमायाः कर्त्रादिशक्त्यावश्यकत्वात् आख्यातादिना प्रातिपदिकसमानाधिकरणेनोक्तार्थे प्रथमेति तदर्थात् । न च कर्तव्योऽयं घट इत्यादौ परत्वात् षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । प्रकरणान्ते 'अन्योक्ते प्रथमे'ति सूत्रणीयमिति वार्तिकाशयात् । अत एव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वेन तदन्तात् शस्प्रत्ययसम्भवेन 'एकश' इत्यादिसूत्रस्थतादृशप्रयोगस्संगच्छते । न च वस्तुगत्या कारकाच्छसादिविधानमिति वाच्यम् । तथासति नटस्य श्रवणं मातुः स्मरणमित्यादावतिप्रसङ्गात् । 'गतिकारकोपपदान्'मेति नित्यसमासस्य 'गतिकारकोपपदा'दिति प्रकृतिस्वरस्य चापत्तेः । अत एवोक्तवार्तिकतात्पर्यविदा वोपदेवेन 'लिङ्गार्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्रथमे'ति सूत्रितम् । लिङ्गार्थे सम्बोधने उक्तकारकार्थे च प्रथमेति तद्वृत्तौ व्याख्यातम् । तथा च लिङ्गसम्बोधनवदाख्याताद्युक्तकारकमपि प्रथमावाच्यमिति तदभिमतं स्पष्टम् । एकविभक्त्यन्तेन तत्त्रयाणां निर्देशात् । क्रमादीश्वरस्यापि सम्बुद्ध्युक्तात् सु औजस् इति सूत्रयतस्तदेवाभिमतम् । एवमन्येष्वपि सारस्वतादिव्याकरणेषु 'अन्योक्ते प्रथमे'त्यादिसूत्रणादयमर्थो निष्प्रत्यूहः । कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्या प्रयोज्यव्यापार आक्षिप्यते । कदाचिच्चाभिधीयमानकर्तृशक्त्या प्रयोजकव्यापार इत्यर्थके भावार्थचरणीयवार्तिकग्रन्थे घटो भवतीत्यादौ प्रथमाभिहितकर्तृशक्त्या प्रयोजकव्यापाराक्षेप इति न्यायसुधाकारैरुक्तं निरुक्तकारैरुक्तम् । **असम्भवादिति** । शेषशब्दश्रवणात् प्रतिपत्तेराकांक्षितत्वेन प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्तिरूपोपयुक्तसंस्कारो विवक्षितः । हविषामुपयोक्ष्यमाणसंस्कारे तु अदृष्टार्थकल्पना स्यात् । तस्माच्छ्रुतशेषपदस्य प्रतिपत्तिरूपदृष्टार्थस्य चानुरोधेन विभक्तावपि लक्षणेति चतुर्थप्रथमे स्थितम् । **स्थपतीति** । 'निषादस्थपतिं याजयेदि'त्यादौ निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य स्थपतिरीश्वरस्त्रैवर्णिक इति नार्थः । पूर्वपदे सम्बन्धिलक्षणापत्तेः । किं तु निषादाभिन्नस्थपतिः । एवं च तस्य यागानुष्ठानोपयुक्तं तद्बोधकवेदवाक्यार्थज्ञानमध्ययनाभावेन पूर्वमसिद्धमपि कल्प्यते । न तु तद्दोषान्मुख्यार्थत्यागः । फलमुखगौरवस्य अदोषत्वादिति

षष्ठप्रथमे स्थितम् । **नपुंसकत्वादिति** । तत्सत्यमित्यत्र नपुंसकशब्दनिर्दिष्टब्रह्मण एव नपुंसकतत्पदेन निर्देशसम्भवान्नेदं युक्तम् । न हि 'तत्सत्य'मित्यत्र सर्वं सत्यमित्यर्थः । असत्कारणनिरासाय सदेव सोम्येत्यादिनोक्तस्य कारणसत्त्वस्य तत्र परामर्शात् 'स आत्मे'ति कारणवाचितत्पदसमभिव्याहारात् । किं च एतदात्मीयार्थकत्वे तत्पदस्य विशेषणतया पुंस्त्वापत्तिः । न हि वस्त्रं शुक्लं, घटस्तदिति साधुः । व्यत्ययो बहुलमित्यस्य शरणीकरणात् वरं सदेवेत्यादौ निर्दिष्टस्य तत्पदेन परामर्शः । ननु, शरीरिण्येव शक्तिरस्तु । असाधारण्येनोक्तानिर्देशस्तु पराम्युपगमादित्यत आह—**प्रवृत्तीति** । अचाक्षुषत्वापत्त्या न मनुष्यत्वादेरात्मवृत्तित्वमुक्तम् । तथा च मनुष्यत्वादिरूपेण मनुष्यादिपदजन्यो बोधो न शरीरिणस्सम्भवति । न च मनुष्यत्वादिमच्छरीरावच्छिन्नात्मत्वेन मनुष्यादिपदशक्यतास्तु । तत्रापि तस्य भूरिप्रयोगादिति वाच्यम् । शक्यशरीराभेदेन लक्षणया वा प्रयोगोपपत्तावनेकशक्तत्वस्यान्याय्यत्वात् । अत्र मन्मते । अत्रेदं बोध्यं—नाभेदनिबन्धनः प्रयोगश्शरीरिणि सम्भवति । ब्रह्मणि परमते पृथिवीजीवाद्भेदनिर्णयसत्त्वात् । 'अहं मनुष्य इत्यादिप्रयोगस्तु युक्तः । जीवानामात्मनि शरीराभेदभ्रमसत्त्वादिति । **अन्यथैवेति** । यथा शकुनिरन्यत्र विश्राममलब्ध्वा सूत्रमाश्रयति, तथा जीवः स्वरूपमित्यत्र अन्यत्र विश्रामालब्धिपूर्वकाश्रयणस्य साधर्म्यत्वेन विवक्षितत्वात् न भेदान्तर्भावेन साधर्म्यम् । तथासति स्वरूपत्वाभावादिति भावः । ननु, 'जीवः प्राणमाश्रयत' इति श्रुतावुक्तं स्वरूपावस्थानं कथमुच्यते । तत्राह—**स्वमपीत इति** । प्राणपदेन ब्रह्मोक्तम् । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नः स्वमपीत' इति श्रुतेः 'स्वाप्ययादि'ति न्यायाच्च तस्य जीवस्वरूपत्वम् । मुख्यस्य लाघवाच्छक्तस्य । अर्थान्तरपरत्वे स्वीयादिपरत्वे । **पर्यवसानादिति** । संस्कारावस्थाप्राप्त्यनुकूलव्यापारः अपिपूर्वस्यैतेरर्थः । 'जगतः प्रभवाप्ययावि'ति प्रयोगात् उक्तावस्थाफलभागित्वे स्वमित्यस्य कर्मता । तिरोहितगतेस्तदर्थत्वे उक्तप्राप्तेरिव गतेरप्यौपाधिकत्वेन सम्भवादुक्तप्राप्तावेव तिरोधानपर्यवसानाच्च न क्षतिः । भेदपरेण जीवमनूद्य तात्त्विकलक्षणब्रह्मात्मकतत्स्वरूपपरेण । विरोधः स्वरूपार्थकत्वशब्दविरोधः । अन्यथा साधनविशेषेण । **अन्यथोपपत्तेरिति** । जललीनलवणं साधनविशेषोपलभ्यत्वसाधर्म्येण दृष्टान्तः । पुरुषदृष्टान्त इति । उपदेशोत्तरमेवोहापोहेन यथा गन्धारदेशो ज्ञायते, तथा ब्रह्मत्यशे दृष्टान्तः । अनृतदृष्टान्तेन 'अनृताभिसन्धी अनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यत' इत्यादिना । इत्युदाहरणायोगः 'पुरुषं सोम्योतहस्तगृहीत'मित्यादिपूर्ववाक्य-

प्रयुक्तम् । तदुपपादकत्वेन 'स यदि तस्य कर्ता भवति स तत एवानृतमात्मानं कुरुते' इत्यन्तवाक्यं विना स्तेयं न कृतमित्यस्यानृतस्यास्पष्टत्वेन । पृथग्दृष्टान्तत्वाभावादिति । अनृताभिसन्धत्वप्रयुक्तबन्धेन साधर्म्येण स्तेनस्संसारिणां, सत्याभिसन्धत्वप्रयुक्तमुक्त्या साधर्म्येणास्तेन ऐक्यज्ञानिनां दृष्टान्त इति भावः । स्फुटावच्छेदकेति । अहङ्कारोपाधीत्यर्थः । स्पष्टभेदाभावाभिप्रायेण प्रत्ययविशेषविषयभेदाभावेन साधर्म्येण । सूक्ष्मोपाध्यवच्छिन्नस्य अहङ्कारोपलक्षितस्य । तद्विलय इत्यत्रापि सम्बध्यते । सूक्ष्मोपाध्यभाव इति तदर्थः । महोपाध्यवच्छिन्नस्य अविद्योपहितस्य । तद्विलये अविद्याविरहे । सम्भावनेति । जीवब्रह्मस्वरूपयोरैक्यसम्भावनेत्यर्थः । सम्पद्येत्यस्य सम्पद्यामह इत्यस्य । सत्सम्पत्तेः जीवस्वरूपाभिन्नब्रह्मस्वरूपस्पष्टभेदाभावस्य । ज्ञानपूर्वकत्वाभावात् अहंब्रह्मेतिज्ञानपूर्वकत्वाभावात् । ननु, 'न विदुः सति सम्पत्स्यामह' इत्यनेन तत्सम्पत्तेरज्ञातत्वमुक्तम् । तावता च नोक्तज्ञानाभावलाभ इति चेन्न । 'सति सम्पत्स्यामह' इत्यस्य 'स्वमपीतो भवती'त्येकवाक्यतया स्वाभिन्ने सति सम्पत्स्यामह इत्यर्थात् उक्तस्वरूपभेदाभावाज्ञानोक्त्योक्तस्वरूपात्मकविशेषणाज्ञानस्यैव विवक्षितत्वात् । अथवा अहङ्कारानुपहितरूपेण सत्प्राप्त्यापि तादृशरूपं न विदुस्सुतरामनुपहितसद्रूपोऽहमस्मि न विदुरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतः 'सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इत्यस्य सुषुप्तिकालीनोक्तभेदाभावरूपसम्पत्तिं प्राप्यापि सति ब्रह्मणि सम्पत्स्यामहे अभिन्ना वयमिति न विदुरहंब्रह्मेति न विदुरित्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यत्रस्येऽपि सम्पदः प्रयोगात् । अत एव 'हिरण्यनिधिं निहित'मित्यादि सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्योऽपि ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृते न हि प्रत्यूढा' इत्यत्र स्फुटोऽयमर्थः । रूपमिति । स्वीयस्फुटभेदाभाववत्त्वेनेति शेषः । प्रक्रान्तात । 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्ये'त्यादिना प्रक्रान्तेत्यर्थः । परत्वाभावेनात । शाखासमभिव्याहारात् । मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्र 'अस्य यदेकां शाखां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वश्शुष्यती'त्यनेन मोदमानस्य शोषणोक्तेश्चासंसारित्वम् । न हि छेदनाद्युत्तरशोषणकाले वृक्षस्य जीवसम्बन्धः । येन शुष्यद्वृक्षसम्बन्धेन जीवस्यैव शोषणमुच्येत । मोदमानत्वं तु जीवसम्बन्धादचेतनेऽपि प्रयोगार्हम् । तथा चानेकजीवपदानां प्रसिद्धसंसार्यर्थकत्वत्यागो न युक्त इति भावः । एषोऽणुरिति । ननु, मुण्डके एषोऽणुरात्मेत्यास्ताम् । छान्दोग्ये अणिमशब्दस्यैवेशं प्रयोगादीश एव छान्दोग्यस्थाणिमशब्दो युक्त इति चेन्न । अणुशब्दप्रतिपाद्ये अणिमशब्दो न प्रयुक्तः श्रुतावित्युच्यते, प्रकृते अणिम

इत्यस्य धानायां प्रयोगे बीजाभाव इति वा । आद्ये एषोऽणुरित्यादि । अन्त्ये तु वटबीजे दृश्यमानधानानां बहुत्वेनाण्व इत्युक्तावपि न्यग्रोधोपादानत्वे जगन्मूलीभूतब्रह्मणः एकस्य दृष्टान्तत्वे च बहुत्वानुपयोगादेकवचनम् । एकस्याप्यणुभावोपाहितस्यैवोपादानता, न तु स्थूलरूपेण विकृतस्येति ज्ञापनायाणुभावाभिन्नत्वेन धानानिर्देशः । उक्तज्ञापनमप्यविकृतब्रह्मण उपादानत्वज्ञापनाय । पुल्लिङ्गं तु उक्तभावप्रत्ययानुरोधादिति भावः । परमते वटबीजधानास्थत्वेन नियन्तृत्वादियुक्तस्येशस्य सूक्ष्मतायां प्रकृतवाक्यतात्पर्यम् । 'यं वै सोम्ये'त्यादौ यमणिमानं न पश्यसि एतस्य वटधानास्थस्य कार्यं न्यग्रोध इत्याद्यर्थकत्वसंभवात तत्र न्यग्रोधमात्रस्येशजन्यत्वोक्तिर्व्यर्था । श्रद्धत्स्वेत्यप्यसङ्गतम् । तत्रासम्भावनाविरहादिति बोध्यम् । न चैवं न्यग्रोध इत्यनेन सकलजीवरूपो नियम्योऽर्थो बोध्यते । न्यग्भावेन रुध्यते असौ ईशेनेति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । रूढित्यागस्यायुक्तत्वात् । अदृश्यत्वायोग इति । अणिम्ना तां न निभालयस इत्यत्राणिमशब्देनापि धानाया वाच्यत्वात् तस्याश्च किं पश्यसीत्यादिना दृश्यत्वस्योक्तत्वात् पुनरदृश्यत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । न ज्ञायत इति । तथा च 'यं वै सोम्ये' त्यादेर्यमणिमानं न निभालयसे एषोऽणिमैव न्यग्रोधः दृश्यमानन्यग्रोधाभिन्न । एतस्य धानारूपस्य अणिम्नः । तिष्ठति तादृशाणिमनि तिष्ठति । ननु सूक्ष्मधानानां मध्ये महान्यग्रोधाभिन्नन्यग्रोधः कथं तिष्ठति । तत्राह—श्रद्धत्स्वेति । संस्काररूपाणिमावस्थायाः सूक्ष्मायामपि धानायां स्थितिसंभवतीत्यर्थः । विशेषः सत्सम्पत्त्युत्तरं संसारमोक्षरूपः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्यसंपत्तौ विशेषज्ञानात् सदसंपत्तिः, वागादिसंपत्तौ विशेषज्ञानाभावेन सत्संपत्तिरिति वागादिसंपत्तिरेव संपत्तौ क्रम इत्यस्य यावदित्यादिना ज्ञापनेन न तद्व्यर्थमित्यर्थः । जीव एवेति । अनश्नन्नन्य इति श्रुतेः । असम्भवादिति । तथा च तमेवेत्यादिवाक्यबोध्यो न जीवः । उक्तवाक्यैकवाक्यतापन्ने जगत्कर्तृत्वबोधकभागे तद्वाचिशब्दाभावादिति सिद्धान्तवाक्यार्थः । न च प्राणेत्यादि । तथा च योगोऽपि न सम्भवति । जीवयतीति णिजर्थस्तु न श्रुत इति भाव. । प्रवेशोक्तीति । 'जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति प्रवेशोक्तीत्यर्थः । परत्वादिति । तथा च जीवस्य नामरूपयोः प्रवेशं विना तत्परिणामब्रह्माण्डादिषूपादानत्वासम्भवात् प्रवेशोक्तिर्न व्यर्था । पूर्वपूर्वभूतानुप्रविष्टस्यैवोत्तरोत्तरभूतोपादानत्वं हि आकाशवाय्वादिषु दृष्टम् । 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इति न्यायात् तत्तत्परिणामिकारणावच्छेदेनैव परिणामानामुपादानचित्सम्बन्धस्य सम्भवाच्च कुलालादेरपि कपालाद्यवच्छिन्नचित्तादात्म्यापन्नसाक्षिरूपेणैव घटादौ निमित्तोपादानत्वादिति भावः । संज्ञामूर्तीत्याद्यधि-

करणे जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादौ जीवस्यैव प्रवेशान्वयः । नामरूपव्याकर्तृत्वान्वयस्तु त्रिवृत्कुर्वत ईशस्यैव । तयोरभेदाच्च समानकर्तृकत्वार्थकक्त्वाप्रत्यय इत्युक्तत्वेऽपि संभवप्राचुर्येण जीवस्यैवोभयत्रान्वय उक्तः । अथवा साक्षाज्जीवनैरपेक्ष्येण । जीवद्वारा जीवसापेक्षतया । तथा च जीवेनेत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भजीवस्य व्याकर्तृत्वाप्रतीतावपि श्रुत्यन्तरे तथाप्रतीत्या तस्यापि ब्रह्माण्डादिव्याकर्तृत्वमिति भावः । एवं च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते'त्यादिश्रुतीनामविरोध इति ध्येयम् । **ऐक्येनाध्यस्तत्वादित्यादि** । ननु, त्वन्मतेऽपि 'मम देह'इत्यादिप्रत्ययेन देहत्वादिरूपेण नैक्याध्यासः । किं तु मनुष्यत्वादिरूपेणैव । एवं 'मम चक्षु'रित्यादिप्रत्ययात् काणत्वादिनैवाध्यासः । यत्किञ्चित्स्वातन्त्र्यमपि न जीवस्येति तदीशलक्षणमेव । स्वातन्त्र्यं हि स्वभिन्नानधीनतया देहादिविनियोक्तृत्वम् । जीवस्तु स्वभिन्नेशस्याधीन एव । तथा च स्वामित्वस्य स्वातन्त्र्यरूपत्वाभावादैक्याध्यस्ते देहादौ स्वामित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति चेन्न । स्वत्वाननुगमात् । ईशे हि तदन्यानधीनत्वघटितं स्वातन्त्र्यम् । तच्च न जीवे । तत्तज्जीवान्यानधीनत्वघटितत्वाद्यभावात् । न चानधीनत्वघटितस्य तस्येशनिष्ठस्य जीवनिष्ठत्वाभिमान इति वाच्यम् । अनधीनत्वस्य जीवेऽप्यनभिमन्यमानत्वात् ईशाधीनोऽहमिति सर्वैरपि स्वीकारात् । किं च यत्किञ्चिदित्यादेरयमर्थः—जीवे यत्किञ्चित्प्रति स्वातन्त्र्यमेव वाच्यम् । तदपि नेशस्वरूपस्य शुद्धस्य लक्षणम् । किंतूपहितस्य । तथा च तत्त्वमस्यादौ तद्भेदबोधकत्वे स्थापितेऽपि न त्वदिष्टसिद्धिः । अस्मत्सम्मतस्य शुद्धयोरैक्यस्यानुपमर्दात् । भेदोपक्रमत्वाभावात् तात्त्विकभेदोपक्रमत्वाभावात् । अभेदेऽपि वास्तवाभेदेऽपि । तथा च समाभ्यधिकराहित्यादपकृष्टानां सत्त्वलाभेनातात्त्विकभेदप्रत्ययेऽपि न क्षतिः । **मात्रस्यैवेति** । मुख्यार्थत्यागानौचित्यादिति भावः । तदुपपादनं तु कृतमसकृत् । तर्कैरित्यादि—तत्त्वमर्थनिरूपणम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम् ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यादि । उक्तवाक्ये आत्मन उपासिधातुरूपशब्दमुपासनात्मकज्ञानं च प्रति कर्मतावारणायेतिशब्द इति भाष्यादावुक्तं, तद्वत् प्रकृतेऽपीत्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरात्मस्वरूपमात्रस्य प्रतिपाद्यतालाभायेतिशब्द इत्यपि बोध्यम् । **पश्यन्नित्यादि** । लक्षणहेत्वोरित्यादिना हेतौ शतृप्रत्ययादित्यादिः । **स्मृतेरपीति** । न विरोध इत्यत्रान्वेति । **उपहितयोरिति** । अन्तर्यामित्वाहंत्वाद्युपहितयोरैक्याभावादन्तर्यामिणोऽहंत्वाद्युपहितसर्वात्मस्वरूपत्वात् स

वेनाम्नाभिधानं नेति स्मृत्यर्थः । भूतपूर्वगत्या बाधितानुवृत्त्या, द्वारीभूतबोधस्याहन्त्वप्रकारकस्याखण्डाकारबोधस्य पूर्वं भूतत्वेनेति वार्थः । **उपहितचितमादाये-ति** । उपहितचितो दातृत्वेन तदुपस्थितिद्वाराखण्डार्थत्वमादायेत्यर्थः । **ब्रह्म गमयतीति** । 'एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तन्नावर्तन्त' इति शेषः । अन्यशेषत्वस्य ऐक्यान्यपरत्वस्य । तत्प्रयोजकस्य ऐक्यासिद्धिप्रयोजकस्य । **अन्तर्यामिभेदज्ञाननिन्दनमिति** । नियम्यभेदेनान्तर्यामी नानेति भेदमसक्तौ तन्निषेधपरपूर्ववाक्यस्य भेदनिन्दयोपकार इति भावः । तथा च 'असौ मदन्यस्यान्तर्यामी अन्य', अहं मदन्तर्यामी तु तदन्य' इत्युक्तवाक्यार्थः । **ज्ञानपरत्वादिति** । ज्ञानबोधकपूर्वापरैकवाक्यत्वानुरोधेनोपासनाफलज्ञानलक्षकत्वमुपासेः स्वीक्रियते । अन्यथा पूर्वपरवाक्यस्थबहुतरेषु ज्ञानार्थकपदेषु उपासनालक्षणापत्तेरिति भावः । यत्तु, "ब्रह्म वा इदमग्र आसी'दित्यत्र ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वे 'तदाहुर्यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मे'त्यादि पूर्ववाक्यासङ्गतिः । न हि कार्यब्रह्मविद्यया सार्वात्म्यम् । तथा च तस्य कारणब्रह्मपरत्वमेव । एवं च 'तत्सर्वमभवदि'ति न फलोक्तिः । किं तु ब्रह्मणश्च पूर्वं स्वरूपानुभवप्रयुक्तानन्दोद्रेकात् सार्वात्म्योक्तिरि'ति तत्तुच्छम् । न हि कारणब्रह्मणः स्वरूपानुभवः आनन्दोद्रेको वा कादाचित्कः । तथा च ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या तत्प्रयुक्तपरिच्छेदनिवृत्तिरूपं सार्वात्म्यं हिरण्यगर्भरूपकार्यब्रह्मण एवेति भाष्योक्तमेव युक्तम् । किमु तद्ब्रह्मेत्यादेस्तु न विरोधः । 'आत्मानमेवावेदित्यादिनात्मस्वरूपमात्ररूपब्रह्मज्ञानात् सार्वात्म्योक्तेरेव तदुत्तरत्वेन ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वेऽपि क्षत्यभावात् । **वैषम्यादिति** । 'ब्रह्म तत्त्वं तपोवेद इति कोशादिना ब्रह्मशब्दस्य शुद्धात्मनि रूढेस्सत्त्वाद्यौगिकबृंहितार्थकत्वमयुक्तमित्यपि बोध्यम् । **अस्य महिमानमिति** । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमित्यादिः । **देहेन्द्रियेत्यादि** । जुष्टं संसारिभिः सेव्यमानं अस्य ईशस्य महिमानं एतदधिष्ठानकत्वेनैतत्सत्तया लब्धसत्ताकत्वादियुक्तं पश्यति मिथ्यात्वादियुक्तं पश्यतीति यावत् । ईशस्वरूपं च ततोऽन्यद्विलक्षणं सत्यत्वाद्युपलक्षितं पश्यति यः, स वीतशोक इत्यर्थः । **औपाधिकभेदमिति** । 'ब्रह्मैव सन्नि'त्यादिना ब्रह्मतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वं प्रतीयते । तस्य च कर्मीभूतशुद्धब्रह्मभिन्नत्वमौपाधिकमस्त्येवेति भावः । **स्थानैक्येत्यादि** । 'गावो नृपाश्च एकीभूताः, भ्रमरेण कीट एकीभूत' इति व्यवहारदर्शनादित्यर्थः । ननु, 'गताः कलाः **पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु** । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभवन्तीत्यत्र एकीभा-

वस्य भेदाभावरूपत्वे कलादावनन्वयः । तथा च कलादयस्सत्सम्प्रत्युक्तक्रमेण प्रतिष्ठादिकं गतास्सन्तः परेऽव्यये स्थानैक्यरूपैकीभावं प्राप्ताः । कर्माणि ज्ञानप्रयुक्तनिवृत्तिरूपैक्यं प्राप्तानि । अथवा कला देवकर्माणि तादृशनिवृत्तिरूपैक्यं प्राप्तानि । विज्ञानमयस्तु, भेदाभावरूपैक्यं प्राप्त इत्यर्थः । तथा च सकृदुच्चरितैकपदस्य नानार्थबोधकत्वमावृत्त्यैवेति वाक्यभेदः । तत्राह—**ब्रह्मैक्यमात्रेति** । कलादिविज्ञानमयान्ताः परब्रह्मणि अभेदं प्राप्नुवन्तीत्येवार्थः । प्रतिष्ठादिगतकलादेः कलाद्यवच्छिन्नसद्रूपेण पूर्वं स्थितस्य ज्ञानोत्तरं शुद्धसद्रूपैक्येनावस्थानादिति भावः । **निषेधाच्चेति** । आर्तशब्दस्य मिथ्यार्थकत्वेन निषेधकत्वम् । आर्तियुक्तत्वेन दुःखप्रयुक्तत्वेन । आर्तियोगः दुःखयोगः । **विनश्वरमिति** । 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छे'दित्यादौ नाशार्थकत्वदृष्टेरित्यादिः । **मिथ्येति वेति** । अत्र इत्यस्य अनुषङ्गेण अतो ब्रह्मणो विनाशीत्यर्थलाभेन ब्रह्मणोऽखण्डाकारवृत्त्यभिव्यक्तस्यैव ब्रह्मान्यसर्वनाशकत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वलाभः । **सामान्यत इति** । ननु, द्वितीयाभावस्य भयाभावप्रयोजकत्वं नैव युक्तम् । द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयत्वादिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न हि यन्मदन्यत् नास्तीत्यादौ द्वितीयाभावस्य भयाभावप्रयोजकत्वमुच्यते । किं तु भयहेतुत्वेन यद्यत् प्रमाणसिद्धं, तस्य कस्मादित्यनेनाक्षेपे कृते, तत्र हेतुरनात्ममिथ्यात्वं यन्मदन्यत् नास्तीत्यनेनोक्तम् । अधिकरणं विना निषेधापर्यवसानेन यत्र यत्र मदन्यत् प्रसक्तं, तत्र तन्नास्तीत्यर्थात् । तथा च द्वितीयमात्रदर्शनस्यैव भयहेतुत्वादित्यत्र द्वितीयस्य विरोधिसमानतदितररूपस्य सत्यत्वेन ज्ञायमानस्यैव प्रमाणसिद्धं भयहेतुत्वमित्यर्थः । एतेन द्वितीयसामान्यस्य भयहेतुत्वे तत्त्वज्ञानादेरपि भयहेतुता स्यादित्यपास्तम् । न चैवं 'द्वितीयाद्वै भयमि'त्यस्य भयहेतुत्वेन मानसिद्धस्यैव अनुवादात् द्वितीयसामान्यनिन्दापरत्वं न स्यादिति प्रकृतानुपयोग इति वाच्यम् । द्वितीयपदस्यात्मभिन्नार्थकतयात्मभिन्नादेव भयं, न त्वात्मन इति भयहेतोरात्मभेदोक्त्या भेदनिन्दाद्वारा अभेदस्तुत्या प्रकृतोपयोगात् । विशेषकल्पनायोगात् विरोधिनः समानात् भयमित्यर्थकल्पनाया अयोगात् । **बिभेतीत्युक्तमिति** । एकाकी विरोधिसमानहीनोऽपि बिभेत्येव । सत्यत्वेन ज्ञायमानाविद्यातन्मूलकचिन्तादिसम्भवात् । यदा तु मदन्यत् नास्तीति निश्चितं, तदा न बिभेतीत्यन्वयव्यतिरेकयोर्ज्ञापनायोक्तमिति भावः । **नास्तीत्युक्तमिति** । मदन्यत् नास्तीति निश्चयस्याभावे एकाक्यपि न रमते इति ज्ञापनायेति शेषः । अत एव स द्वितीयमैच्छदित्यादिना सृष्टिमुक्त्वा 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिनात्मनो द्वितीय-

शून्यस्य ज्ञेयत्वमुक्त्वा 'ईशान् प्रेय' इत्यादिनात्मभिन्नमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकात्मज्ञानात् सुतरां रमत इति सूचितमिति भावः । **अल्पार्थकेत्यादि** । अल्पमपि अन्तरं भेदं कुरुते जानाति चेत्, तदा तस्य भयमित्यनेन भेदसामान्यनिन्देति भावः । एतस्य एतत्पदार्थस्य । **अनुल्लेखादिति** । न च पदन्यायेनोपस्थित एतत्पदार्थ एव प्रतियोगीति वाच्यम् । 'समानमितरच्छ्येनेने'त्यादावपि श्येनेतरस्य सर्वस्य ग्रहणापत्तेः । अथ निराकाङ्क्षाणां ग्रहणायोगादितरस्यैव साकाङ्क्षस्य ग्रहणं, तदा प्रकृतेऽपि 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिना अद्वितीयात्मनो विहितत्वेन तत्स्तुतये द्वितीयमात्रनिन्दाया आकाङ्क्षितत्वेन द्वितीयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वम् । किञ्चारादिपदस्वारस्याविरुद्धमेतत्पदार्थप्रतियोगित्वं त्यक्त्वा पदन्यायेनैवोपस्थितपञ्चकोशानामेव ग्रहणं युक्तम् । अन्यथातिसान्निहितस्यारपदार्थस्यैव प्रतियोगित्वापत्तेः । न हि पदन्यायेन स्ववाक्योपस्थितस्यैव ग्रहणं युक्तम् । 'पदे जुहोती'त्यत्र एकहायन्यश्रवणात् 'एकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति पूर्ववाक्य एव तच्छ्रवणात् । अन्तर्याम्यैक्यपरा अन्तर्यामी न नानेत्येवंपरा । न तु चेतनो नाना नेत्येवपरा । **चेतनाधिष्ठितेति** । चित्तादात्म्यापन्नेत्यर्थः । तथा च तादृशभूतस्याधारतया निर्देशादेकदेवशब्दितशुद्धात्मभेदेऽपि शुद्धात्मा न नानेत्येवंपरत्वमव्याहतम् । 'केवलो निर्गुण' इति वाक्यशेषात् । **लक्षणापत्तेरिति** । वैमत्यत्व विरुद्धमतित्वं, तदपेक्षया लघुत्वेनान्योन्याभावत्वरूपाखण्डधर्मस्यैव भिदिधातुशक्यतावच्छेदकत्वमिति भावः । **अन्योन्याभावादेरिति** । 'घटवान् पटवतो भिन्न' इत्यादौ विलक्षणार्थकभिदेः घटवत्त्वादिकं शक्यतावच्छेदकम् । पञ्चम्या व्यावृत्तत्वमर्थः । तथा च 'पटवद्व्यावृत्तघटवानित्यर्थ' इत्याशयेनादिपदमुक्तम् । अन्यथा वैमत्य इव द्वैधीभावादावपि रूढ्यापत्तेरिति भावः । प्रागव पूर्वाध्यायादौ 'सर्वत्रगमचिन्त्यं चेत्या'दिवाक्यैरेव । **तत्तत्क्षेत्रेति** । शरीररूपक्षेत्रेत्यर्थः । 'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः' । इति पूर्ववाक्येन शरीरवेदितृरूपक्षेत्रज्ञस्योक्तत्वात् । तमपहाय सर्वक्षेत्रज्ञे लक्षणा न युक्तेति भावः । परत्वेऽपीत्यपिनोक्तवाक्यस्यापि जीवस्य गुणसंवृतरूपेणैव कर्तृत्वादिसंसारः । गुणातीतरूपेण तु ब्रह्मैक्यमित्यत्रैव तात्पर्यमिति सूचितम् । उक्तवाक्ये सर्वक्षेत्रज्ञत्वेनेश एव क्षेत्रज्ञ उक्तः । बहुधनदत्वेन महाराज एव धनद इत्युक्तिवत् । तथा च कुबेरे धनदपदरूढिवत् 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष' इत्यादिकोशात् भूरिप्रयोगाच्च शब्दानां जीवे क्षेत्रज्ञपदस्य रूढिरव्याहतेत्याशयेनाह—**जीवे सुप्रसिद्धत्वाच्चेति** । **शास्त्रस्थावेति** । यववराहादिशब्दानां शास्त्रस्थेषु आर्येषु

प्रसिद्धो दीर्घशूकसूकारादिरेवार्थो ग्राह्य । न तु म्लेच्छप्रसिद्ध प्रियङ्गुकाकादिः । शब्दार्थाविप्लवपालनस्यार्यनिमित्तकत्वात् । आर्या हि वैदिका वेदार्थाविप्लवमिच्छन्ति । म्लेच्छास्तु लौकिकव्यवहारमात्रमिति 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादि'ति सूत्रार्थः । तर्कैरित्यादि—अहं ब्रह्मेति निर्णय ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम् ॥

शङ्कते—**आत्मत्वमिति** । स्वाभिन्ननित्यज्ञानस्य स्वाभिन्न साक्षिरूपं नित्यज्ञानं यस्य तादृशस्य । परमते सति धर्मिण्युत्पत्तिनाशवान् यो धर्मस्तदन्यधर्मस्य धर्म्यभेदो भेदप्रतिनिधिना विशेषेण धर्मधर्मिभावादिरिति स्वीकारात् साक्षिजीवयोरभेदः । बाध्यत्वेन बाध्यत्वसंशयेन । अभावात् अनिश्चयात् । ननु, व्यभिचारसन्देहः प्रतिबन्धकोऽस्तु । तत्राह—**तात्त्विकभेदस्येति** । असम्भवेन अनिश्चयेन । तथा च जडेपु साध्यसन्देहेन पक्षसमत्वम् । **अनुग्रहादिति** । एकेनात्मना सर्वव्यवहारोपपत्त्या तन्नानात्वे गौरवाच्चेति शेष । **अत्रास्तमिति** । भेदस्य प्रातीतिकत्वे व्यावहारिकभेदस्य तात्त्विकाभावे व्यावहारिकाभावे वा इष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम् । चैत्राधिष्ठितानि चैत्रात्मस्वरूपाधिष्ठितानि । चैत्रात्मस्वरूपान्यत् यत् संसारिस्वरूप तदनधिष्ठितत्वमेवोक्तसाध्यं वाच्यम् । तथा च स्वमते प्रतियोग्यप्रसिद्धेराह—**चैत्रमात्रभोगेत्यादि** । चैत्रीयाज्ञानकार्यदुःखाद्यवच्छेदकानि, चैत्रस्वरूपगतदुःखाद्यवच्छेदकानीति वार्थः । **सर्वथानुपपत्तेरिति** । एकस्य सुषुप्त्यादिकाले सर्वेषां तदापत्तेः । **दृष्टिसृष्टीति** । तत्पक्षे स्वप्नवदेकमनोविलासत्वेन सर्वव्यवहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । द्रव्यत्वापरजात्या नाना न । स्वसमानाधिकरणा या द्रव्यत्वन्यूनवृत्तिजातिः, तदाश्रयप्रतियोगिकभेदवत् यत् तदन्यः । स्व भेदः । आत्मत्वाधिकरणं आत्मत्वजातिमान् । **एककाल इति** । एकाश्रयस्य समानकालीनं तद्भिन्नं यद्यत्, तदन्यदिति साध्यम । **समानकालीनमूर्त्तमात्रेति** । स्वसमानकालीनयावन्मूर्त्तेत्यर्थः । कल्पान्तरीयमूर्त्तसंयोगस्याकाशे विरहात् कालीनान्तम् । भेदे सर्वभेदेषु । **असिद्धेरिति** । प्रातीतिकव्यावहारिकयोरेकजातिमत्त्वमित्युक्तम् । अभेदः अभेदस्वरूपम् । तात्त्विकत्वे तात्त्विकत्वस्वीकारे । प्रत्यत्वव्यत्वानुपपत्त्या दृश्यत्वानुपपत्त्या आभाससाम्यस्य निरासः । महत्त्वतः उक्तविभुत्वात् । यद्वत् खं यथा खम् । तथेदं तथा विमतम् । **सावयवत्वेनेत्यादि** । सावयवत्वेन यत् साध्यवैकल्यं, तन्नेत्यर्थः । स्वान्तःपदेन स्वावयवस्यैव वाच्यत्वेन साध्यवैकल्यमिति भावः । स्वान्तःपदं न स्वावयवार्थकम् । किंतु तदन्यार्थकमित्याशये-

नाह — **स्वान्तरिति** । स्वावयवातिरिक्तस्य द्रव्यत्वव्याप्यजात्येत्यस्य **पूर्वोक्तानु**मान एवैतस्य तात्पर्यमिति भावः । एकयैव आकाशात्मादिव्यक्त्या स्वकालीनयावद्व्यवहारोपपत्तौ तत्काले तन्नानात्वकल्पने गौरवमिति तर्कः । संवित् चित् । **स्वान्तर्गणिकस्वाभाविकभेदहीनेति** । सविदनुयोगिप्रतियोगिकभेद आकाशानुयोगिप्रतियोगिकभेदश्चेत्यन्यतरस्य तात्त्विकत्वेनाभाववतीत्यर्थः । **उपाधिमित्यादि** । प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नधर्मप्रत्यक्षमन्तरेणाजायमानप्रत्यक्षविषयोक्तान्यतरवत्वादित्यर्थः । प्रतियोग्यनुयोगिधर्मप्रत्यक्षमन्तरेणाजायमानप्रत्यक्षविषयभेदकघटपटादौ व्यभिचारात् भिन्नान्तम् । यद्यदनुयोगिप्रतियोगिभिन्नधर्मप्रत्यक्षमन्तरेणाजायमानप्रत्यक्षविषययद्भेदवत्, तत्, तदनुयोगिप्रतियोगिकतादृशभेदस्य तात्त्विकत्वेनाभाववदिति सामान्यतो व्याप्तिर्बोध्या । अथवा अजायमानान्तं न हेतौ **प्रविष्टम्**। किन्तु, तर्कज्ञापनार्थम् । व्याप्यवृत्तित्वेन उक्तान्यतरस्याभाववतीति वा साध्यम् । **साध्यवैकल्यं** प्रतिकल्पं आकाशव्यक्तिभेदादाकाशस्य तात्त्विकत्वेनोक्तान्यतरवत्त्वम् । **विभाव्यमानभेदतया** विभाव्यमान इच्छाद्यन्तरात् भेदो यत्र तादृशतया । **तथा च** '**घटेच्छा न पटेच्छे**त्या'दिव्यवहारस्यौपाधिकभेदविषयकत्वादि**च्छाव्यक्तिर्जगत्यामेकैव स्यात्** । एव मन्आदिव्यक्तिरपीति भावः । एकान्तःकरणपरिणामत्वेन नानेच्छादिरूपेण परिणतैकान्तःकरणव्यक्तिरूपत्वेन । एकैव मनोव्यक्तिर्घटेच्छापटेच्छादिरूपनानावस्था प्राप्नोतीति संकुचितप्रसारितावस्थाभेदेनेव तत्तदवस्थारूपोपाधिभेदेनैव नाना । न स्वभावत इति भावः । नानामनःपरिणामानां तु विनाप्युपाधि विभाव्यमानभेदत्वात् न तेषु व्यभिचारः । **अव्याप्यवृत्तीत्यादि** । जीवत्वेशत्वादेर्मन्मते व्याप्यवृत्तित्वाभावेऽपि परमते व्याप्यवृत्तित्वात् जीवेशभेदोऽव्याप्यवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पक्षः । ननु, प्रतियोगितावच्छेदकरूपात्यन्ताभावेन सह भेदस्य सामानाधिकरण्यं बाधितमिति चेत्, सत्यम् । तत एव स्वप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नस्य स्वात्यन्ताभावस्य सामानाधिकरण्यं भेदे सिध्यति । ननु, मूलाग्रावच्छिन्नवृक्षयोर्भेदात् मूलावच्छिन्नसंयोगवद्भेदो नोक्तसंयोगरूपेण स्वात्यन्ताभावेन समानाधिकरणः । तथा च साध्यवैकल्यमत आह — **अन्योन्याभावत्वमित्यादि** । दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं दृष्टान्ते साध्यसिद्ध्यर्थम् । सत्त्वेन विद्यमानत्वेन । असदन्यथाख्यातिवादिनः असद्विषयकभ्रमवादिनः । तव माध्वस्य । अथवासत्ख्यातिवादिनस्तव माध्वस्य व्यधिकरणप्रकारकख्यातिरूपान्यथाख्यातिवादिनस्तव तार्किकस्य । अनङ्गीकृतत्वेन **शुक्तौ** शुक्तिभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन । तस्योक्तसाध्यस्य । साध्यत्वात् त्वां **प्रत्यासिद्धत्वात्**। त्वन्मते आरोपितस्यालीकत्वेन **शुक्त्यादिदेशे** तदधिकरणत्वं न सम्भवतीति भा-

वः । **एकत्वव्याप्यमिति** । स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वं स्वसमानकालीनत्वं चेत्युभयसम्बन्धेन यत् स्वाश्रयवत्त्वं, तच्च समवायश्चेत्युभयसम्बन्धेन वर्तते यत्, तदन्यदित्यर्थः । आद्योभयसम्बन्धेन घटत्वाद्याश्रयवत्त्वं समवायश्चेत्युभयसम्बन्धेन घटान्तरे वर्तते घटत्वम् । चैत्रत्वं तु न तथा । तत्समवायिशरीरद्वयस्यैकदाभावात् । न च घटत्वमिवात्मत्वमपि तथा । कल्पितस्यात्मभेदस्यात्मनि त्वयापि स्वीकारादिति वाच्यम् । तात्त्विकभेदस्य निवेशात् । त्वया घटयोस्तात्त्विकभेदस्याप्रसिद्धप्रतियोगिकभेदस्य च स्वीकारात् त्वां प्रत्युक्तानुमानस्य निर्दोषत्वात् । तर्कैरित्यादि—जीवब्रह्माभिदानुमा ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवब्रह्माभेदानुमानम् ॥

भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं यद्द्रव्यीयतात्त्विकभेदाभेदवत् यद्द्रव्यं, तस्य तदंशः । **प्रदेशत्वरूपमिति** । यद्द्रव्यभिन्नाभिन्नं यद्द्रव्यं, तस्य तत् प्रदेशः । घटाकाश महाकाशं जीवश्चिदिति सामानाधिकरण्येन प्रत्ययादवच्छिन्नानवच्छिन्नयोराकाशयो॥रिव चितोंशांशितेति भावः । ननु, ममैवांश इत्यादावंशशब्दस्य गौण्या वृत्त्या बोध्यतावच्छेदकमुक्तं, न त्वंशपदशक्यतावच्छेदकम् । अतो नोक्तापत्तिः । तत्राह—**वस्त्विति** । एकदेशे उक्तप्रदेशे । **कल्पितैकदेश इति** । कल्पितरूप्यादौ रूप्यादिशब्दस्येव जीवे चिद्रूपब्रह्मणः कल्पितांशेऽप्यंशशब्दस्य प्रयोगो युक्तः । सुतरां मन्मते अंशमात्रस्य कल्पितत्वादिति भावः । अर्थान्तरे गौण्या वृत्त्या लभ्ये उक्तार्थे। **सूत्रविरोधेति** । 'सोऽन्वेष्टव्य' इत्यादिनाव्यपदेशादपि जीवो ब्रह्मणोंऽश. । न त्वत्यन्तभिन्न' । 'यतोऽन्यथापि तयोरेकत्वमादायापि ब्रह्मणो दाशकितवादिस्वरूपत्वमधीयत' इत्युक्तसूत्रार्थविरोध इत्यर्थः । क्वचित् चैत्रो न मैत्रतुल्यबलः, किं तु तद्बलकिञ्चिदंशबल इत्यादौ । अन्यत्र उक्तगौणार्थे । तर्कैरित्यादि—अंशित्वैनैक्यसाधनम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां अंशित्वेनैक्योपपत्तिः ॥

सन्निहितेति । सम्भवप्राचुर्येणोक्तम् । असन्निहितपूर्वसम्भवेऽप्यभिज्ञायाम्संस्कारद्वारा हेतुत्वसम्भवात् । **उपाध्यवच्छिन्न इति** । दर्पणाद्युपाधिसम्बन्धेन कल्पितेन विशिष्टस्य बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बत्वात् तद्रूपेणैव दृष्टत्वादिधीः । असत्कल्पत्वात् अभेदव्याप्यस्वलक्षणकत्वप्रमया बाधितत्वात् । श्वैत्यव्याप्यशङ्खत्वसाक्षात्कारे पीतभेदस्य तद्व्याप्यशङ्खत्वस्य च साक्षात्कारे । पीतसाक्षात्कारवत् पीताभेदसाक्षात्कारवत् । **अज्ञानांशेति** । आवरणशक्तीत्यर्थः । उपादानांशस्य विक्षेपशक्तेः । प्रतिबिम्बः प्रतिबिम्बस्वरूपम् । बिम्बाभिन्नं बिम्बस्वरूपात् भेदहीनम् । तेन जी-

वेश्वररूपबिम्बप्रतिबिम्बयोः व्यावहारिकयोः व्यावहारिकभेदस्य कल्पितत्वेन त-दभावमादाय नार्थान्तरम् । **बिम्बाजनकाजन्यत्वादिति** । जन्यबिम्बस्थले हे-तुः । **बिम्बानन्तरत्वस्यैवेति** । उपाध्यन्वयव्यतिरेकयोरुपाधिसम्बन्धाद्युत्पत्तावु-पक्षीणत्वेन न प्रतिबिम्बोत्पत्तिसाधकतेति भावः । **अनुपयोगादिति** । तथा च प्रतिध्वनिर्न प्रतिबिम्बम् । किं तु कण्ठादिसमवेतशब्दजन्य आकाशादिसमवेतश्श-ब्दः । कार्यस्य बिम्बाभिन्नप्रतिबिम्बस्य । **अन्योन्याश्रयापत्तेरिति** । कारणा-न्तरकल्पने गौरवादित्यपि बोध्यम् । **तस्मिंश्चेति** । प्रत्यक्षागमयोर्भेदतात्त्विकत्वे औदासीन्यात् बिम्बकारणजन्यत्वादिहेतुना तस्य साधनीयत्वेन कारणान्तरकल्प-नाधीनं सोपपत्तिकत्वज्ञानमिति भावः । **नोपरक्तमिति** । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं ना-स्तं यन्तं कदाचनेत्यादिः । व्यवहारः सूर्यस्य वारिप्रतिबिम्बे सूर्यपदप्रयोगः । वारिस्थत्वेन व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणं यत् वारिस्थत्वं, तदवच्छिन्नेन । **उपस्थिताशेषवारिस्थेति** । व्यावहारिकरूपशेषरहितप्रातीतिकवारिस्थेत्यर्थः । तथा च व्यावहारिकवारिस्थसूर्यासम्भवात् प्रातीतिकतद्ग्रहणं वारिस्थपदमुख्यवृत्त्यैव स्वप्ने भुक्त्वा रुदित्वा ध्रुवमर्थलाभ इत्यादौ स्वप्नभोजनादौ भुज्यादेरिवारोपितवा-रिस्थताकेऽपि वारिस्थशब्दस्य मुख्यत्वमेव । व्यावहारिकभोजनत्वादेः प्रवृत्ति-निमित्तस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । भेदः बिम्बभेदः । एतस्मिन् परमात्मनि । एतत् जगत् आततम् । यथेत्यस्योत्तरवाक्यस्थत्वात् न तथेत्यपेक्षा । एवमित्यस्या-त्रापि सम्बन्धो वा । **तत्स्वलक्षणकत्वेनारोपितत्वेऽपीत्यादि** । तत्स्वलक्षण-कत्वविशिष्टे दर्पणस्थत्वस्यारोपेऽपि यावत्स्वलक्षणकत्वविशिष्टे तदनारोपात् 'द-र्पणे मुखं गन्धादिविशिष्ट'मिति प्रत्ययाभावादित्यर्थः । **न तु तस्येति** । आरो-पिताधिकसत्ताकत्वमारोपिताश्रयतावच्छेदकत्वे तन्त्रमिति भ्रमः । स्वप्नादावेकक-ल्पितविशिष्टे परस्य कल्पनादधिष्ठानस्यैव तात्त्विकत्वापेक्षणात् । **अविद्योपहि-तस्येति** । उपाधेराश्रयकोट्यन्यत्वेन स्वोपहितस्यैवाविद्याश्रयत्वम् । तथा च प्र-तिबिम्बमेव दर्पणस्थमित्यादेर्दर्पणाद्युपहितमेव दर्पणस्थं, न तु शुद्धमित्याद्यर्थः । ए-तेन शुद्धस्यैव मुखस्य दर्पणाद्युपाध्यवच्छेदेन मालिन्याद्युपपादनेन । एतेन मुखं म-लिनमिति प्रमास्वीकारेण । स्वलक्षणाननुगमेन यावद्बिम्बधर्माननुगमेन । यत्तूपहि-तवृत्तेरखण्डाकारवृत्तिविषयत्वस्य वाचस्पतिमते शुद्धवृत्तितापत्तिरिति, तन्न । तन्म-ते अविद्याविषयताद्यवच्छेदेनोक्तविषयत्वं, न त्वनवच्छिन्नमिति विशेषसम्भवात्, उपहिताभेदेन शुद्धस्याप्युपहितनिष्ठसंसारीयपरम्परासम्बन्धेन शुद्धनिष्ठमोक्षस्योपहि-तनिष्ठसंसारेणैकधर्मिसम्बन्धोपपत्तेश्च । **अनेकाग्रसम्पत्त्या नानाकिरणपुञ्जरूपनानाव-**

यवावच्छेदेनाभिहन्यमानत्वसम्पत्त्या । प्रत्यग्रं प्रतिताद्दशावयवावच्छेदेन । स्वाभिघात-कावच्छेदकमुखग्राहकतया स्वाभिघातकेषु दर्पणादिरूपावच्छेदकेषु मुखसाक्षात्कारो-पघातकमुखसंयोगवत्तया उक्तदर्पणादिसंसृष्टत्वेन मुखसाक्षात्कारोपघायकसयोगवत्त-येति यावत् । **उपाधिप्राबल्येति** । मण्याद्युपाधीनामुक्तवीहेतुत्वेत्यर्थः । **अङ्गीका-रादिति** । स्वच्छोपाधेः प्रतिबिम्बप्रत्यक्षप्रयोजकत्वं सर्वसम्मतमिति भावः । **इष्टाप-त्तेरिति** । अत एव दर्पणे पुत्रादिमुखदृष्ट्या सुखविशेषः, श्रीजगन्नाथमुखदृष्ट्या पुण्यविशेषः, जले राहुग्रस्तसूर्यादिदृष्ट्या पापविशेषः । **उपाधिविनिर्मुक्तेति** । प्र-तिबिम्बत्वानुपहितमुखदर्शनविशेषजन्यसुखं न प्रतिबिम्बमुखदर्शनात्, मञ्चस्थत्वा-दिविशिष्टमधुसूदनादिदर्शनजन्यपुण्यं न मञ्चस्थत्वाद्यनुपहितमधुसूदनादिदर्शनात्, उदयगिरिसन्निधानविशेषविशिष्टादित्यदर्शनवर्जनस्य तादृशादित्यप्रतिबिम्बदर्शनान्न बाध. । अन्तर्यामित्वं प्रतिबिम्बजीवे प्रत्यन्तर्यामित्वसम्भवः । स्ववचनविरोधः विवरणो-क्तिविरोध. । बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्येन द्विगुणत्वासम्भवादिति शेषः । **इत्युक्तयो-ग इति** । बिम्बप्रतिबिम्बयोरभिन्नतयोपाधिसम्बन्धाविशेषादिति शेषः । **सर्वेत्या-दि** । बिम्बीभूतोऽन्तर्यामी सर्वजीवोपाध्यवाच्छिन्न । प्रतिबिम्बीभूतजीवास्तु एको-पाध्यवच्छिन्ना इत्यर्थः । एकजीववादे त्वाह—**उपाधिकल्पितेति** । **सम्भवा-दिति** । प्रतिमुखमासीदिति तु न निषेधविघातकम् । निषेधपूर्वं प्रतिमुखसम्बन्धस्य स्थितत्वाद्दर्पणे प्रतिमुखसम्बन्धोऽनुपपन्नत्वात् मिथ्येत्यनुभवाच्च । **कल्पितभेदा-दिति** । आकाशस्थस्य वारिस्थान्यत्वात् । दृष्टेत्यनेनोक्तचाक्षुषवृत्त्यवच्छिन्नस्या-विद्यावृत्त्यवच्छिन्नप्रतिबिम्बान्यत्वाच्चेत्यर्थः । **प्रमयेत्यादि** । सत्यत्वाद्युपलक्षितात्मन एव तत्त्वमस्यादिवाक्येन प्रमितत्वात्तच्छ्रवणमेव विधीयते । व्यावहारिकरूप्या-देरेव व्यावहारिकप्रामाण्यश्रुत्या विहितत्वात् स एवानुष्ठीयते । आदित्यादेर्वारि-स्थत्वादिविशिष्टस्य व्यावहारिकस्यासम्भवात् प्रातीतिकस्यैव ग्रहणमिति भावः । **अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति** । अत एव जीवेश्वरयोर्भेदादेव उपमा 'बहु-वत्सूर्यका यद्वत् सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा म-ताः ॥' इत्यादिवाक्यं सूर्यतत्प्रतिबिम्बयोरिवेशजीवयोर्भेद इति बोधयतीति पराभि-मतोऽर्थः । मन्मते तु 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'त्यादिसूत्रेणाद्वितीयात्मबोधना-देव उपमा 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मे'त्यादिश्रुतिस्सूर्यतत्प्रतिबिम्बयोरिव ब्रह्मजी-वयोर्मिथ्याभेदं बोधयतीत्यर्थः । भेदसादृश्यं भेदघटितसादृश्यम् । तर्कैरित्यादि—बिम्बैक्यं प्रतिबिम्बगम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनैक्यसिद्धिः ॥

देहव्यापीत्यादि । देहनानावयवावच्छिन्ननानामुखादीनामुपलब्धिर्न स्यात् ।

उपलब्धेरात्मगतायास्तेषु युगपत् सम्बन्धाभावादिति भावः । सिनीतः बध्नीतः । **अशक्यत्वादिति** । आनन्त्याय कल्प्यत इत्यनेन मुक्तिकाले परिच्छेदाभावोक्ते-रसङ्गतेश्चेत्यपि बोध्यम् । न व्यापकः नापरिच्छिन्नः । **हेत्वासिद्धेरिति** । धर्मि-समानसत्ताकत्वेन हेत्वाद्यभावस्यैव हेत्वाद्यसिद्धिरूपत्वात् । **आत्मनीत्यादि** । अनभूतिरूपस्याप्यात्मनस्सुखाद्युपहितानुभूतात्मकत्वं सुखादिरूपेण परिणतमनो-निबन्धनमित्यर्थः । **ब्रह्म च व्यापकमिति** । ब्रह्मलोकस्थकार्यब्रह्मप्राप्तिरुक्तश्रुत्या बोध्यते । सा च बुद्ध्युपाधिका । 'एष देवयानः पन्था' इति शेषात् । उक्तस्मृतौ तु ब्रह्मलोकप्राप्तस्य शुद्धब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । सा चौपाधिकभेदबाधपरा । कल्पप-र्यन्तं ब्रह्मलोकभोगसमाप्तौ देशान्तरावच्छेदेन ब्रह्मणि मुख्यगतौ मानाभावात् । भोगदेशे पुनर्मुख्यगतेर्व्यर्थत्वात् । एतेन व्यापके आकाशादौ संयोगानुकूलमूर्त-क्रिया दृष्टेत्यपास्तम् । अंशान्तरेण ज्ञानशक्तिशालिना । न च शक्तिद्वयविशिष्टभागद्व-यशालित्वे व्यापकमिति वाच्यम् । शरीरे विशेषज्ञानलोपोत्तर प्राणक्रियालोप इ-त्यस्य विवक्षितत्वात् । उपहितस्य सङ्कल्पादिवृत्तिविशिष्टमनसः । उपाधिनिबन्ध-नगतिमत्त्वेऽपि सङ्कल्पाद्यभावनिबन्धनगतिमत्त्वे बोधितेऽपि । बुद्ध्यनुपहितस्य उक्तमनोरहितस्य । तदभावाविरोधात् उक्तगत्यभावबोधनाविरोधात् । **अयो-गादिति** । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवैक्येऽपि कल्पितभेदेनोपाधेः प्रतिबि-म्बपक्षपातात् प्रतिबिम्ब एव गत्यादिसम्भवात् परभ्रान्त्यनुवादोऽयम् । **क-र्तुरवच्छिन्नस्येत्यादि** । एतल्लोकात् बुद्धेरेव गतिः, न तु तदुपहितस्य । तथा चास्मिन् लोके तेन यत् कृतं कर्म, तस्य स्वाश्रये भोगानुपधायकत्वरूपहानि । परलोकस्थेन बुद्ध्युपहितेन च यत् न कृतं, तदीयभोगस्य तत्राभ्यागमः स्यादि-त्यर्थः । **यद्बुद्ध्यवच्छिन्नेनेत्यादि** । यया बुद्धिव्यक्त्या अवच्छिन्नेन कृतं य-द्बुद्ध्यवच्छेदेनात्मनो यत्कर्मकर्तृत्व, तद्व्यक्त्यवच्छेदेनैव तत्फलभोक्तृत्वम् । बु-द्धिगतकर्तृत्वादिकं बुद्ध्यवच्छेदेन शुद्धात्मन्येव कल्पितम् । अवस्थाभेदेऽपि बुद्धि-व्यक्त्यनुगमस्योक्तत्वात् । प्रदेशोऽस्ति तात्त्विकप्रदेशोऽस्ति । कल्पितस्तु स वि-द्यमानोऽपि कृतहान्यादिपरिहारे नोपयुज्यते । उक्तरीत्यैव तत्सम्भवादिति भावः। कल्पितप्रदेशरूपस्यावच्छिन्नस्यैक्यमादायाप्युक्तिपरिहारस्सम्भवतीत्याशयेन परोक्तं तद्भेदं दूषयति—**यत्त्विति** । **अवच्छेद्येत्यादि** । अवच्छेद्यावच्छेदकत्वरूपयोर्ना-नात्वाभावे अवच्छिन्नस्वरूपमेकमेव । तन्नानात्वे मानाभावात् । अन्यथा प्रति-बिम्बशुक्त्यादिकं चोपाधेर्गतागताभ्यां भिद्येत । न हि तत्र भेदो नानुभूयते । अ-त्र त्वनुभूयत इति वक्तुं शक्यम् । एवं च बुद्धिगतगत्यादिना तदवच्छिन्नात्मनि

गत्यादिकं जायत इति प्रथमपक्षेऽपि न दोषः । कृतहान्याद्यभावात् अवच्छिन्ननभआदेः घटाद्यवच्छेदेन शुद्धनभआदौ कल्पितत्वेन शुक्त्यवच्छेदेनात्मनि कल्पितस्य शुक्तिरूप्यस्य शुक्तिगतौ गतिरिव घटादिगतौ गत्यन्तरोत्पादसम्भवात् । न चोक्तसच्छिद्रत्वापत्तिः । शुद्धाकाशात्मनोर्घटादिपूर्वदेशे सत्त्वात् । द्विगुणीकृत्याकाशादेरुत्तरदेशे वृत्तिस्तु इष्टैव । शुद्धावच्छिन्नरूपाभ्यां पूर्वदेश इव सत्त्वादिति भावः । **व्यापकावृत्तित्वस्येति** । व्यापकावृत्तित्वमेव साध्यमिति तु भ्रमः । व्यापकान्यवृत्तित्वस्यैव साध्यत्वात् । तथात्वे च व्यापकान्यवृत्तित्वस्यैवोपाधित्वसम्भवात् । **भूतेतरत्व इत्यादि** । आकाशे कालदिशोरीश्वरे च व्यभिचारवारणाय क्रमेण विशेषणानि । परत्वासमवायिकारणं घटादौ दिक्कालसयोगौ । द्वितीयहेतौ आकाशे व्यभिचारवारणाय शब्देतरेति । दिक्कालयोस्तस्मै विशेषेति । ईश्वरे तस्मै अनित्येति । **अनात्मत्वमिति** । धर्मिग्राहकमानसिद्धव्याप्तत्वादीश्वराकाशादौ साध्यव्याप्तमनात्मत्वमिति चेत्, किन्ततः । न हि साध्यव्याप्यत्वमुपाधेरपेक्ष्यते । किं तु साध्यव्यापकत्वम् । उपाधिवृत्तित्वेन मनोवृत्तित्वेन । **मध्यमेति** । मन्मते अणुपरिमाणमेव मन इति चेत्, तर्हि स्वं प्रत्येव तद्दृष्टान्तनीयम् । न तु मां प्रति । जडत्वस्य ज्ञानस्वरूपान्यत्वस्य । **उपलम्भावरोध इति** । उपलम्भो जन्यो, नित्यो वा । आद्ये हस्तपादाद्यवच्छिन्नसुखादिषु मनस्संयुक्तात्मसमवायस्य युगपदसम्भवादसम्भवः । अन्त्ये नित्यस्य तन्मते गुण्यभेदात् गुणिसम्बन्ध एव सुखादावुपलम्भरूपगुणसम्बन्धो वाच्यः । न च युगपद्धस्ताद्यवच्छिन्नसुखादावात्मसमवायसम्भवः । **अनुभवविरोध इति** । न चात्मनिष्ठसुखादौ शरीरद्वारा आत्मसम्बन्धित्वेन हस्तादेरवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । अवच्छेदस्य अधिकरणे साक्षात्सम्बद्धस्यैवावच्छेदकत्वात् । शाखादौ तथा दृष्टत्वात् । न च सुखादिकं नात्मनो गुणः । किं तु देहस्येति वाच्यम् । लाघवेन जनकादृष्टसामानाधिकरण्यस्य तत्र स्वीकारात् । गुणव्याप्त्या गुणसम्बन्धेन । गुणिव्यतिरेकेण गुण्यसम्बन्धेन । अत्रापि आत्मन्यपि । गुणस्य विद्यमानस्य गुणस्य । बुद्धेः चैतन्यस्य । **जातिसमवायादिवदिति** । जात्यादेः सर्वगतत्वं प्राचीनमतरीत्या वाच्यम् । तथा च तद्वदात्मगुणस्यापि तत्स्यादिति भावः । कारणानि, यमान्नियमः । सुखादावेव तत्तदात्मसम्बद्धशरीरसम्बन्धरूपकारणसत्त्वात्तत्रैव तत्तदात्मनिष्ठज्ञानसम्बन्धः । **समवायीति** । समवायिकारण एव कार्यसमवायादन्यत्र ज्ञानसम्बन्धासम्भवः । ननु समवायिकारण एव ज्ञानं समवैतु । विषयतास-

---

१. 'सयोगवदि'ति पाठान्तरम् ।

म्बन्धेन सुखसम्बद्धमपि भवत्विति चेन्न । सुखादेर्ह्यात्मनिष्ठत्वमेव त्वया वाच्यम् । अहं सुखीत्यनुभवात् । तथा चात्मनिष्ठज्ञानेन सामानाधिकरण्यस्यैव सुखादौ सम्भवात् विषयताख्यसम्बन्धस्य तत्र स्वीकारे मानाभावः । वस्तुतस्तावतापि युगपद्धस्तपादाद्यवच्छिन्नसुखादिमत्त्वस्यात्मन्यसम्भवात् 'अहं हस्ते सुखी पादे दुःखी'त्यनुभवासम्भवः । परमार्थतस्तु परमते सुखादिज्ञानस्यात्माभिन्ननित्यसाक्षिरूपत्वात् कारणनियम्यत्वं, न सम्भवत्येव । तथाप्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । तथा-चाणुपरिमाणात्मगुणज्ञानस्य सुखादौ विषयत्वकल्पनादात्मन एव हस्तपादाद्यवच्छिन्नसुखादौ युगपत् समवायकल्पना युक्तेत्यात्मसाक्षिणोर्विशेषाख्यं भेदप्रतिनिधिं स्वीकृत्य गुणगुणित्वयोरणुत्वव्याप्तत्वयोः कल्पनं महागौरवपराहतमिति भावः । **मानत्वादिति** । स्फटिककरण्डिकायां तु कस्तूरिकाभागनिस्सरणकाले अवयवान्तरं प्रविशति, तदप्रवेशेऽपि क्षत्यभावश्च । तोलनसमये स्वल्पन्यूनत्वस्यानुपलब्धिसम्भवात् । **मानाभावादिति** । क्रमेण मनुष्यादिजातीयसर्वदेहपरिग्रहेऽपि नान्यात्माधिष्ठितदेहगतत्वं, समुद्रान्तःपातिवालुकादिगतत्वं वा । **जनकादृष्टेति** । जनकतावच्छेदकवैजात्यविशिष्टादृष्टेत्यर्थः । **समवायस्यैवेति** । कार्यकारणयोस्तत्त्वावच्छेदकसंबन्धलाभाय सम्बन्धो मृग्यते । उक्तलाभश्चात्मद्वारकोक्तसम्बन्धेनैव । समवायेन जलगतक्षरणं प्रति जलगतेन स्वाश्रयात्मसंयोगेनोक्तादृष्टस्य हेतुत्वात् । उक्तक्रियाजन्यत्वसम्बन्धेन तु नोक्तलाभ इति भावः । **प्रागुक्तैवेति** । देहात्मनोर्न संयोगस्सम्बन्धः । किन्त्वध्यस्तं तादात्म्यं, तदपि कर्ममूलकं, तदपि पूर्वकर्ममूलकमित्यनवस्था तु अनादित्वादनिर्वाच्यवदनुकूलत्वाच्च न दोष इत्याद्युक्तम् । नन्वीश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् जीवादृष्टभोगादेर्नैश्वरे आपत्तिरिति चेत्, तर्हि तत एव सर्वत्र समाधानसंभवेन त्वदीययुक्तिशास्त्रवैयर्थ्यम् । ननु, अङ्कुरादावदृष्टस्य नात्मद्वारकसंबन्धेन हेतुत्वम् । किं तु स्वाश्रयकालवृत्तित्वेन स्ववृत्तिमेयत्वाश्रयत्वेन स्ववृत्तिसत्ताश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेनाङ्कुराद्यवयवनिष्ठेनेति चेन्न । विनिगमकाभावेन स्ववृत्तिद्रव्यत्वाश्रयत्वादिना कार्यदृष्टादिहेतुत्वानन्त्यापत्तेः । संबन्धघटकतया व्यापकात्मव्यक्तिकल्पनस्यैवोचितत्वात् । न च तथात्वेनादृष्टतत्कार्ययोरेकजातिकल्पनापि स्यादिति वाच्यम् । साङ्कर्यादिदोषा"देकात्मव्यक्तेस्सकलादृष्टसंबन्धघटकतया कल्पनयैवोपपत्तौ नानात्मव्यक्तीनां तदीयाणुपरिमाणानां च कल्पने गौरवादिति दिक् । **औपाधिकाणुत्वेति** । चक्षुषोऽपि सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणत्वादात्मनोऽपि तद्वाच्यम् । न तु मुख्यमणुत्वम् । तथा च त्वन्मतेऽप्यात्मनि तस्यासम्भवात् जन्यत्वाद्यापत्तेश्चौपाधिकमेव तत् । अत एव श्वेताश्वतरे 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्य-

रूपस्सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो य' इत्याद्युक्त्वा बुद्धेर्गुणेनेत्याद्युक्तमिति भावः । उपचरितार्थत्वात् कल्पिततादात्म्यार्थत्वात् । राहुत्वशिरस्त्वाभ्यामिव व्याप्तप्रकाशरूपशुद्धात्मबुद्ध्युपहितात्मत्वाभ्यां कल्पितभेदेन कल्पिततादात्म्यसत्वात् घटस्य नैल्यमित्यादाविव मुख्यार्थैव षष्ठी । चक्षुषः प्रकाशेऽपि विस्तृतावस्थारूपे तथैव सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । व्युत्क्रमेणेति । बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रः , आत्मगुणेन त्ववरोऽपि श्रवणमननादियुक्तैर्दृष्टः साक्षात्कृतः नास्ति वरो महान् यतः, स तथा अपरिच्छिन्न इति यावत् । बुद्धेः गुणो मध्यमपरिमाणं मुख्यः । आत्मगुणस्त्वपरिच्छिन्नत्वं न मुख्यगुणः । किंत्वात्मस्वरूप इत्याशयेन गुणपदान्तरमुक्तम् । अन्यथा बुद्धेरात्मनश्च गुणेनेति ब्रूयात् । तथा च क्रमान्वयसम्भवे व्युत्क्रमो न युक्त इति भावः ॥

तर्कैस्सारस्वतैरत्रैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय ह्यात्माणुत्वस्य भञ्जनम् ॥

द्रौपदीशाकमास्वाद्य त्रिलोकी येन तर्पिता ।
तज्जीवब्रह्मणोरैक्ये साक्षि ब्रह्मैव नो हरिः ॥

॥ इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती विरचितायां लघुचन्द्रिकायां
आत्मनिरूपणन्नाम द्वितीयपरिच्छेदः ॥

ॐ

॥ तृतीयपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

श्रीनारायणतीर्थानां गुरूणां चरणस्मृतिः ।
अहन्तयैव व्याकुर्वे सारस्वतसरस्वतीः ॥

तदङ्गतया मुमुक्षुभिरनुष्ठेये तदिच्छाप्रयुक्तेच्छाधीनमुमुक्षुप्रवृत्तिविषये । अङ्गस्याङ्गिरूपफलेच्छाधीनाचिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् । अपूर्वविशिष्टयागेच्छया प्रयाजादेरिव साक्षात्कारविशिष्टश्रवणेच्छया मनननिदिध्यासनयोश्चिकीर्षा । श्रवणस्य मननाद्यङ्गकत्वाभावे तु साक्षात्कारेच्छयैव तयोस्सेति अङ्गाङ्गिताविचारस्य कर्तव्यस्य फलमिति भावः । प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् प्रमास्वरूपं प्रति कारणत्वात् । **प्रत्यगात्मप्रवणेति** । ब्रह्मात्मैक्यमात्रविषयकेत्यर्थः । **तदेकाग्रवृत्तीति** । विपरीतभावनाशून्यब्रह्मात्मैक्याकारवृत्तीत्यर्थः । मननेनासम्भावितत्वज्ञानरूपस्योपेक्षाज्ञानचित्तविक्षेपयोर्हेतोर्निवृत्त्योपेक्षानात्मकब्रह्मात्मैक्यमात्रज्ञानेनोक्तसंस्कारः, निदिध्यासनेन च तस्य बाहुल्यरूपं तत्प्रयुक्तजातिविशेषरूपं वा दार्ढ्यं सम्पद्यते । ततो विपरीतसंस्कारनिवृत्त्योक्तैकाग्रवृत्तिरिति भावः । ब्रह्मानुभवहेतुतां अविद्यानिवृत्त्युपधायकानुभवप्रयोजकताम् । अङ्गस्य प्रधानजन्यफलाहेतुत्वात् । न चोक्तदृढसंस्कारद्वारोक्तैकाग्रवृत्तिरूपोक्तानुभवप्रयोजकता प्रतिपद्येते इत्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । विपरीतसंस्कारनिवृत्त्युत्पत्तिकाले जायमानवृत्तावप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन तच्छून्यवृत्त्यन्तरस्यैव अविद्यानिवृत्त्युपधायकत्वात् । फलोपकार्यङ्गे उक्तैकाग्रवृत्तिरूपो यः फलस्याप्रामाण्यशङ्काशून्यसाक्षात्कारस्य प्रयोजक उपकारस्तज्जनकाङ्गे । **शक्तितात्पर्येति** । प्रमाजननानुकूलशक्तिरूपतात्पर्येत्यर्थः । अपौरुषेये वेदे पुरुषेच्छारूपशक्त्यभावात् । कारणकोटिप्रवेशेन कारणतावच्छेदकघटकत्वेन । ननु, शब्दत्वेनैव कारणत्वम् । न त्ववधृततात्पर्यकशब्दत्वेन । गौरवात् । तत्राह—**तदुक्तं विद्येति** । लिङ्गज्ञानवत् लिङ्गविशिष्टज्ञानवत् । तात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानं तात्पर्यावधारणविशिष्टं शब्दज्ञानम् । लिङ्गज्ञानत्वेन कारणताग्राहकं ज्ञायमानलिङ्गत्वेनेव शब्दज्ञानतात्पर्यावधारणत्वेन कारणताग्राहकं मानमवधृततात्पर्यकशब्दज्ञानत्वेनापि कारणतां गृह्णाति । विशिष्टधर्मिकमानस्य बाधकं विना विशेषणे विधेयग्राहकत्वनियमात् ज्ञायमानलिङ्गस्यातीतादेरपि ज्ञानसम्बन्धेन कारणत्वमित्यादिकमुदयनमते प्रथमपरिच्छेदे अस्माभिरु-

क्तम् । विशेषणस्य कारणताग्राहकत्वे अन्यथासिद्धिं च अधिकामाशङ्कते—**न चाकाङ्क्षेति** । विभक्त्यादिसमभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाविशिष्टनामादिशब्दज्ञानत्वेन आदिपदात् 'पदान्तरेण सह सम्भूय विशिष्टार्थबोधकमिदं पद'मित्याकारज्ञानत्वेनैव च करणत्वसम्भव इत्यर्थः । एवकारादवधृततात्पर्यकशब्दज्ञानत्वेन करणत्वव्यवच्छेदः । तत्र हेतुः—उपक्षीणतया तात्पर्यज्ञानस्येत्यन्तम् । उपक्षीणतया अन्यथासिद्ध्या । तथा चावधृततात्पर्यकशब्दत्वेन नतरां कारणतेति भावः । **करणकोटिप्रवेश इति** । अपीत्यादिः । तात्पर्यज्ञानस्येत्यनुषज्यते । उक्तज्ञानत्वेनैव च करणत्वसम्भवेऽपि तात्पर्यज्ञानस्य करणकोटिप्रवेश इत्यर्थः । **आकाङ्क्षादिकमिति** । तथा च आकाङ्क्षादिज्ञानाभावे विपरीतव्युत्पन्नस्येव तात्पर्यज्ञानाभावे शुकादिवाक्यश्रोतुः शाब्दबोधोत्पत्तावपि स्वविशिष्टशाब्दबोधे साकाङ्क्षशब्दज्ञानस्येव तात्पर्यज्ञानस्यापि हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकबलात् यदभावविषयकौ यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्र प्रतिबन्धकौ, तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्याप्तेश्चेति भावः । अन्योन्याश्रयः वाक्यार्थस्य शाब्दबोधपूर्वं मानान्तरेणानिश्चयात् शाब्दनिश्चये सत्येव वाक्यार्थघटिततात्पर्यनिश्चयः, तस्मिन् सत्येव शाब्दनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । सामान्यतः तात्पर्यनिश्चयकालीनापातरूपेण पदार्थत्वरूपेण पदार्थविषयकेण । **नानार्थेति** । अन्वययोग्यनानार्थोपस्थापकपदेत्यर्थः । गां देहीत्यादौ धेनुभूजलादिनानार्थानां दानकर्मत्वान्वययोग्यत्वेन योग्यता न विनिगमिका । किं तु तात्पर्यमिति भावः । **विपर्ययोत्तरेति** । तात्पर्यनिश्चयोत्तरोपलक्षणम् । **विशेषदर्शनस्येवेति** । तदनुत्तरप्रत्यक्षे विशेषादर्शनस्येव स्वविशिष्टान्यशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानाभावस्य हेतुता । तेन तात्पर्यानिश्चयेऽपि सामान्यसामग्र्या शाब्दबुद्धेर्नापत्तिः । एवं च लिङ्गन्यायेनावधृततात्पर्यकशब्दत्वेन हेतुत्वम् । मननादौ तु न लिङ्गन्यायः शब्दाघटितरूपेणैव तत्र हेतुत्वात् । विनिगमकाभावेनाप्युक्तशब्दत्वेन तद्बोध्यम् । विवरणविरोधः विवरणोक्तश्रवणाङ्गित्वविरोधः । तात्पर्यप्रमासम्भवात् 'स्वर्गकामस्सिकतां भक्षये'दित्यादौ सिकताभक्षणादौ स्वर्गसाधनत्वबाधेऽपि तन्मते बाधाभावसम्भवेनाबाधितवाक्यार्थतात्पर्यधीसम्भवात् । **न स्यादिति** । तथा चाप्तशब्दत्वेनेव शाब्दप्रमायामनाप्तशब्दत्वेन शाब्दभ्रमे हेतुत्वावश्यकत्वे तात्पर्यज्ञानमन्यथासिद्धमित्यभिमानः । कुत्रचित् विषये । दुष्टत्वेन यथार्थतात्पर्यशून्यत्वेन । तथा चाबाधितवाक्यार्थधीरेव शाब्दप्रमाहेतुः । बाह्यागमे तु वाक्यार्थो बाधितः । बाह्यानामबाधिततत्त्वधीस्तु नोपयुक्ता । वस्तुतो निर्दोषत्वरूपाप्तत्ववच्छब्दत्वेन शाब्दप्रमाहेतुत्वेऽप्युक्तयुक्त्या तात्पर्येणावधारितशब्दत्वेनापि हेतुत्वमव्याहतम् ।

करणतावच्छेदकघटकत्वेन शेषित्वमुक्त्वा करणं प्रति सन्निपात्यङ्गत्वेनापि तदाह—**तात्पर्यांशस्येति** । तात्पर्यावधारणस्येत्यर्थः । **अप्रयोजकत्वादिति** । ननु, करणोपकारकगतदृष्टादृष्टान्यतरोपकारजनकाङ्गत्वमेव सन्निपात्यङ्गत्वमिति चेत् केन त्वमित्थं प्रतारितः । करणस्वरूपे तद्गतयोग्यतायां वा प्रयोजकाङ्गत्वमेव हि तत । अन्यथा द्रव्यदेवतादीनां सन्निपात्यारादुपकाराङ्गयोरन्तर्भावासम्भवेन तृतीयाङ्गत्वकल्पनापत्तेः । न हि द्रव्यादिकं करणीयद्रव्ये अवघातादिवत् दृष्टं प्रोक्षणादिवददृष्टं वातिशयं जनयति । किंचाभिक्रमणादे. प्रयाजादिकं प्रति त्वन्मते सन्निपातित्वमारादुपकारकत्वं वा । नाद्यः । उक्तलक्षणाभावात् । करणोपकारकोद्देशेन विहितत्वं हि लक्षणं त्वया वाच्यम् । अन्यथा कर्तृगतादृष्टजनकस्यापि तदापत्तेः । नान्त्यः । सन्निपातित्वसम्भवे तस्यान्याय्यत्वात् । मन्मते तु कर्तृसान्निध्यद्वारा प्रयाजहोमानुष्पादकत्वात् सन्निपात्यङ्गतोपपत्तिः । तथा च प्रोक्षणादेर्व्रीह्यादिनिष्ठातिशयाधीनकरणनिष्ठयोग्यतायामिव तात्पर्यावधारणस्यापि करणीभूतशब्दनिष्ठायामवधृततात्पर्यकत्वरूपयोग्यतायां प्रयोजकत्वात् सन्निपात्यङ्गत्वमव्याहतम् । तस्मात् 'गुणकर्मत्वरूपेऽयं सन्निपातित्वविभ्रमः । तवैव युज्यते शास्त्रविचाराक्षमभूपते.॥' तथा हि पारमर्षं सूत्रं—यैस्तु 'द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयेत ।' इति । ननु, सन्निपात्यङ्गस्यापि कथमङ्गित्वम् । यदुद्देशेन यत् विहितं, तस्यैव तदङ्गित्वेनावघातादेः प्रयाजाद्यङ्गित्वासम्भवादिति चेन्न । परमापूर्वप्रयोजकयोग्यताविशिष्टयागमुद्दिश्यैव प्रयाजादिकं विधेयम् । यागस्वरूपे तत्साधनत्वासम्भवात् । तथा चोक्तयोग्यताया यागस्वरूपस्य चोद्देश्यत्वेनाङ्गित्वात् योग्यतोपधायकत्वोपहितेन रूपेण प्रोक्षणादेः यागस्वरूपोपहितवैतुष्यादुपहितरूपेणावघातादेश्चाङ्गित्वसम्भवात् तद्वदवधृततात्पर्यकत्वरूपा या ब्रह्मानुभवयोग्यता तद्विशिष्टशब्दोद्देशेन मननादेर्विधानादुक्तयोग्यताया अपि उद्देश्यत्वेन अङ्गित्वाद्युक्तयोग्यतोपहितरूपेण तात्पर्यावधारणस्य मननाद्यङ्गिता । तदिदमुक्तं—**विशिष्टयागप्रविष्टतयेति** । यागतन्निष्ठयोग्यतान्यतरोपहितरूपेणेत्यर्थः । शेषित्वे प्रयाजादिकं प्रति व्रीह्यवघातप्रोक्षणादेश्शेषित्वे । असाधारण्येन उक्तान्यतररूपेणावघातत्वादिना । असाधारणफलोपकारकत्वे असाधारणस्य मुख्यफलोपकारस्य जनकत्वे । **असम्भावनाविशेषेति** । तात्पर्यासम्भावनाविशेषेत्यर्थः । जनकत्वात् असाधारण्येन जनकत्वात् । **सा तात्पर्यावधारणत्वरूपासाधारण्येन शेषिना** । उक्तान्यतररूपफलोपकारजनकत्वस्यावघातत्वादिरूपेण सत्त्वेऽपि तेन रूपेण स्वर्गादिरूपमुख्यफलाजनकत्वान्न

शेषिता । तात्पर्यावधारणत्वरूपेण शाब्दसाक्षात्काररूपमुख्यफलजनकता तूक्तैवेत्याशयेन श्रवणस्येत्येवोक्तम् । तथा चोपकारस्यासाधारण्यं मुख्यफलजनकतानिर्वाहकत्वरूपं विवक्षितमिति भावः । **करणीभूतशब्दगतेति** । उक्तासाधारण्येत्यर्थः । अथ वा सन्निपत्योपकारकत्वेनाङ्गित्वे संवादोऽयमिति यथा श्रुत एवार्थः । **मनननिदिध्यासनयोस्त्विति।** तुशब्दात् सन्निपत्योपकारकत्वेन मुख्यफलजनकत्वेन वा नाङ्गित्वमित्यर्थः । दीक्षणीयाद्यङ्गस्य दीक्षणीयादिरूपस्याङ्गस्य । **तद्गतातिशयेति** । सोमगतातिशयेत्यर्थः । **अभिषवग्रहणादीति** । 'सोममभिषुणोति आश्विनं गृह्णाती'त्याद्युक्ताभिषवादीत्यर्थः । उक्तोत्तरत्वात् विशिष्टयागप्रविष्टतया शेषित्वस्येष्टत्वादित्युक्तोत्तरत्वात् । जनकतां जननयोग्यताम् । **यो वृष्टीत्यादि** । ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रं प्रकृत्य 'यो वृष्टी'त्यादि वाक्यं श्रुतम् । तेन वृष्ट्याद्युद्देशेनोक्तस्तोत्राश्रितं सौभराख्यं साम विधीयते । सौभराश्रितं हीषादिकं वृष्ट्यादिफलाय विधीयते । सौभरस्य निधनाख्यान्तिमावयवाधारतया हीषादीनां शाखाभेदेन पाठात् निधनावच्छेदेनैव आश्रयत्वमिति प्राप्ते, फलोद्देशेन हीषादेरपूर्वविधिकल्पने गौरवात् उक्तपाठादनियमेन सौभराङ्गतया प्राप्तं हीषादिकं नियम्यते । वृष्टिसाधनसौभर एव हीषिति, अन्नाद्यसाधनसौभर एव ऊर्गिति, स्वर्गसाधनसौभर एव ऊ इति । हीषादिशून्यनिधनयुक्तसौभरस्य शाखान्तरे क्वचित् पाठेऽपि तत्र हीषादीनां पक्षेऽप्यप्राप्तत्वान्न प्रकृत उद्देश्यता । न च वृष्टिकामादिपदेषु वृष्ट्यादिसाधनसौभरेषु लक्षणा दोषः । वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वमेव हि हीषादीनां वाक्यार्थः । नियमविधिलाघवानुरोधेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरद्वारकं परं तत् स्वीक्रियते । साक्षाच्छेषत्वे बाधके सति परम्परया तत्स्वीकारस्य युक्तत्वात् वृष्टिकामादिपदैः स्वसाधनसौभरद्वारा वृष्ट्यादेर्भाव्यत्वेन बोधनसम्भवाच्च । तस्मात् हीषादिकं सौभरेतिकर्तव्यतारूपम् । न तु वृष्ट्यादिफलसाधनमिति द्वितीयद्वितीये स्थितम् । फलाय सौभरेतिकर्तव्यतानिधनगतहीषादीनां फलानुकूला या सौभरगतयोग्यता तज्जनकानां निधनगतहीषादीनाम् । **करणस्वरूपसम्पादकत्वेति** । करणस्वरूपतद्गतयोग्यतान्यतरप्रयोजकत्वेत्यर्थः । तत्प्रयोजकस्य अङ्गाङ्गभावप्रयोजकस्य । अत्र श्रवणमननयोः । तत्र हीषूर्गाद्योः । ननु, मननादिरूपं करणसहकारिणं प्रति श्रवणस्य श्रवणत्वरूपासाधारण्येनेव प्रयाजादिरूपकरणसहकारिणं प्रत्यवघातादेरवघातत्वादिरूपासाधारण्येनाङ्गित्वं स्यात् । न च मुख्यफलजनकतापर्यवसितस्यासाधारणफलोपकारकत्वस्याभावान्न तदिति वाच्यम् । करणस्वरूपतद्योग्यतान्यतरस्यापि किञ्चिदपेक्ष्य मुख्यत्वेन त-

ज्जनकतासत्त्वादित्याशङ्क्य निरस्यति—**न चैवमित्यादि** । करणापूर्वोत्पत्तौ यागार्थस्य उत्पत्त्यपूर्वजनकतया यागतद्योग्यतान्यतरजनकस्य । परमापूर्वोत्पत्तौ तदर्थः परमापूर्वे जननीये यागसहकारी । **एकफलेत्यादि** । यस्मिन् परमापूर्वे जननीये प्रयाजादिर्यागसहकारी, तज्जनकत्वस्यावघातत्वादिरूपेणावघातादावभावेन विशेषादित्यर्थः । तथा च यस्मिन् फले सहकारिणं प्रत्यङ्गिता वाच्या, तत्त्वमेव मुख्यत्वमुक्तमिति भावः । शब्दातिशयाधायकस्य शब्दफलशाब्दबोधजनकस्य । **साक्षात्कारफलेत्यादि** । यस्मिन् साक्षात्कारे जननीये मननादिकं सहकारि, तज्जनकत्वेनाङ्गित्वं यदुक्तं तत् कथमित्यर्थः । पर्यन्तत्वेन तत्संसृष्टत्वेन । अत्र श्रवणजन्यशाब्दज्ञाने । प्रकरणबलात् इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाबलात् । फलसम्बन्धेन वक्ष्यमाणरीत्या 'द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुत्युक्तेन फलसम्बन्धेन । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः स्वनिष्ठायां फलजननयोग्यतायां जनकाकाङ्क्षायाः । भावनानिवर्तकता संस्कारनिवर्तकता । रजततया ज्ञातं रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितज्ज्ञानीयविशेष्यतावत् । **सत्त्वादिति** । तथा च रूप्यसंस्कारानुवृत्तौ शुक्तिप्रत्यक्षमसिद्धमिति भावः । इत्यादाविव इत्यादिमन्त्रस्य बर्हिर्लवनादौ स्वीयसाधनताबोधकत्वरूपसामर्थ्यमिव । फलसम्बन्धे फलस्य निदिध्यासननिष्ठे साधनत्वे । न शक्तिः न बोधकत्वरूपसामर्थ्यम् । मन्त्रादिसाधननिष्ठमर्थप्रकाशनसामर्थ्यमेव शब्दसामर्थ्यविधया श्रुतिकल्पनद्वारा साधनतावबोधकम् । न तु साधनबोधकशब्दनिष्ठमिति भावः । अध्याह्रियते तत इत्यनेन परामृश्यते । 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यत' इत्यादिवाक्ये कर्मणः पूर्वमुक्तत्वात्तस्यैव श्रवणरूपविचारात्मकस्य परामर्शः । कर्मत्वरूपेण परामर्शोऽपि योग्यताबलात् श्रवणात्मककर्मभानम् । 'न कर्मणेति, निषेधस्तु तदन्यकर्मणः । ज्ञानप्रसादपदेन मननाधीनबुद्ध्यैकाग्र्यस्य विशुद्धसत्त्वपदेन निष्कामकर्मानुष्ठानाधीनसत्त्वशुद्धेः ध्यायमानपदेन निदिध्यासनस्योक्तत्वात् अवशिष्टश्रवणस्यैव तत्पदेन वक्तुमौचित्यात् । **अव्यवहितपाठेति** । 'सुवर्णं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्य' इत्यादाविव अव्यवहितपठितेष्टविशेषसाधनत्वं श्रवणे विधिना बोध्यते । मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रोतव्य इत्यनेन व्यवधानाद्दर्शनरूपेष्टसाधनत्वबोधनासम्भवात् प्रकरणेन श्रवणाङ्गतानिश्चयेन श्रवणरूपेष्टसाधनत्वमेव बोध्यते । यत्तु, दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—हस्ताववनेनिक्ते उलपराजीस्तृणाती,त्यत्राव्यवहितपठितेऽप्युलपराजिस्तरणमात्रे हस्तावनेजनं नाङ्गम् । अपि तु योग्यत्वात्तदुत्तरकरिष्यमाणेष्वपीत्यस्य तृतीयप्रथमे 'आनन्तर्यमचोदने'त्यधिकरणे उक्तत्वात् स-

न्निधानं नान्वयनियामकमिति, तन्न । तत्र हि हस्तावनेजनस्य कर्तृसंस्कारत्वात् कर्तुश्च प्रयोगान्वयित्वेन तद्द्वारा करिष्यमाणसर्वार्थत्वं लिङ्गप्रकरणाभ्यां युक्तम् । प्रकृते तु प्रकरणस्य फलान्वयात्पूर्वमसिद्धत्वात् लिङ्गस्य च मननादौ सत्त्वेऽपि सन्निधानसहकृतलिङ्गस्य बलवत्त्वेन श्रवणे दर्शनान्वयनियामकत्वसम्भवात् । अत एव 'एष ह्वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते परा वा एतस्यायुः प्राण एति योंऽशुं गृह्णाती'त्यनारभ्य श्रुतम् । अंशुमदाभ्यमिति यागनामनी । अंशौ यजत्यश्रवणेऽपि गृह्णातिचोदनासामान्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतिकत्वात् तदीयद्रव्यदेवतासम्बन्धेन यागत्वसिद्धिसम्भवात् । तथा च नाम्ना भेदाज्ज्योतितिष्टोमात् भिन्नौ यागावेतावित्याशङ्क्यादाभ्यस्याव्यवहितपाठात ग्रहणेनैवान्वयादंशौ च यजतेरश्रवणात् ग्रहणस्य संस्कारत्वेऽपि नामसम्भवात् ग्रहणे एव नामभेदात् भिन्ने विधीयेते । ते च ज्योतिष्टोमाङ्गे इति द्वितीयतृतीये सिद्धान्तितम् । 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती'ति ज्योतिष्टोमे श्रुतमुपांशुत्वमग्नीषोमीयप्राचीनस्य पदार्थस्याङ्गम् । न तु यज्ञभागस्य । यत्किञ्चिदित्यनेनोक्तपदार्थस्य यज्ञस्येत्यनेनोक्तयज्ञापेक्षया सन्निधानादित्युक्तं नवमप्रथमे । किञ्च 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः आचार्यवान् पुरुषो वेदे'त्यादिवाक्येषु श्रवणदर्शनयोः साधनसाध्यताबोधकत्वं निश्शङ्कम् । विज्ञानशब्देन विचारस्यैवोक्तत्वात् सुनिश्चयस्य वेदान्तज्ञानमात्रेणासम्भवात् विशब्दसार्थक्यानुरोधाच्च आचार्यवत्त्वस्य विचारसम्बन्धेनैवोक्तत्वाच्च । अन्यथा त्रैवर्णिकमात्रस्यास्याचार्यसम्बन्धेन वाक्यवैयर्थ्यादिति ध्येयम् । निदिध्यासनस्य दर्शनजननयोग्यतामभ्युपेत्यापि सन्निधानसहितयोग्यतया श्रवणस्यैव दर्शनान्वय इत्युक्तम् । वस्तुतो निदिध्यासनस्य न सेत्याशयेनाह—**किञ्चेति** । मूलप्रमाणदार्ढ्यात् निदिध्यासनप्रयोजकवेदान्तवाक्यस्य निर्दोषत्वात् । एतेन उपजीव्यवेदान्तवाक्यस्यैव करणत्वसम्भवेन । निदिध्यासनरूपसहकारिमूलं वेदान्तवाक्यमेव वाच्यम् । तथा च तदेव करणमस्त्विति भावः । मनसः करणत्वस्य कुत्राप्यक्लृप्तत्वात् सुखादीनां साक्षिभास्यत्वात् न तत्करणम् । करणत्वेन क्लृप्तवाक्यादेव साक्षात्कारसम्भवाच्च । न च साक्षात्काराव्यवहितपूर्वं वाक्यानुसन्धानकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । निदिध्यासनस्य शाब्दत्वे तदनुसन्धानस्य आवश्यकत्वात् स्मृतित्वे तत्रैव वाक्यविषयकत्वसम्भवात् वाक्यसंस्कारादेः पूर्वं सत्त्वादिति भावः । यत्तु, श्रुतमतस्यैव निदिध्यासनम् । अतस्तत्र श्रवणमनने उपकारकत्वादङ्गे इति, तत्तुच्छम् । एतावताप्यङ्गत्वासिद्धेः तदुद्देशेन विहितस्यैव तदङ्गरूपत्वात् उत्तरवर्तिनोरपि मनननिदिध्यासनयोः

श्रवणे फलोपकार्यङ्गतासम्भवात्। अत एव 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ। संशयं च निराकृत्य लभते ब्रह्मदर्शनम्॥' इति स्मृतिर्न विरुध्यते। तस्मात् जञ्जभ्यमानानुवचनवत् 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इत्यत्र कर्तृकारकगतत्वेन श्रुतं ध्यानं कर्तृसंस्कारकतया श्रवणाङ्गम्। निस्सन्दिग्धवाक्यान्तरे तत इति पञ्चम्या च निस्सन्दिग्धहेतुताबोधिकया श्रवणस्य दर्शनार्थत्वात्। तर्कैरित्यादि—श्रवणस्यैव शेषिता॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मननिदिध्यासनयोश्श्रवणाङ्गत्वनिरूपणम्॥

अपरोक्षयोग्यार्थसाक्षात्कारत्वेनेति। विचार्यमाणेत्यादिः। तेन विचारं विनापि दाशुरादेरात्मसाक्षात्कारेऽपि यागाञ्जनादिना स्वर्गनिध्यादिसाक्षात्कारेऽपि च न व्यभिचारः। **उच्छेदापात इति**। स्वर्गादिविजातीयफले यागादिविजातीयक्रियाया हेतुत्वादिति भावः। **बाध्येतेति**। येन येन दर्शाद्यपूर्वसाधनद्रव्यमुपकृतं, तेन तेन विकृत्यपूर्वसाधनद्रव्यमुपकुर्यादित्यतिदेशेन नीवारेष्ववघातादिसिद्धिः। व्रीहित्वेन द्रव्ये विशेषिते तु सा न स्यादिति भावः। प्राप्तिर्वक्तव्येति पाठः। प्राप्तेर्वक्तव्यत्वादिति पाठे तु पूर्वोक्तं न युक्तमिति शेषः। **प्रत्यवेयादिति**। याजनादिनैव द्रव्यमार्जनीयमिति नियमजन्यादृष्टस्य सार्थक्याय याजनाद्यन्योपायेन द्रव्यार्जने यथा प्रत्यवायः कल्प्यते, तथावघातेनैव वैतुष्यं साध्यमित्यत्र तत्सार्थक्याय दलनादिना वैतुष्यसम्पादने तत्कल्पना स्यादिति भावः। **सविशेषनिर्विशेषद्वयानुस्यूतेति**। सविशेषतादात्म्ययुक्त निर्विशेषादत्यन्ताभिन्नं चेत्यर्थः। सविशेषे प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य शुद्धमपि विषय इति तत्रापि तत्प्राप्तिरिति भावः। सम्भवप्राचुर्येणेदम्। सविशेषनिर्विशेषयोस्तादात्म्यादिरूपस्यैकजातीयत्वस्यापि सम्भवात्। **ग्रहणकेति**। सङ्ग्राहकेत्यर्थः। **निर्णयाय तद्विचारेति**। निर्णयमुद्दिश्य तद्विचारानुष्ठानेत्यर्थः। ब्रह्मज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य। **तद्विचारेति**। तद्विचारानुष्ठानेत्यर्थः। स्वातन्त्र्येण श्रुतिनैरपेक्ष्येण। **अप्रमाणतयेति**। अप्रामाण्यशङ्काशून्यज्ञानानुपधायकतया श्रुतितात्पर्यनिर्णायकत्वात् श्रुतिसापेक्षतया प्रामाण्यस्यैव वाच्यत्वेन श्रुतिजन्यज्ञानस्यावश्यकत्वात् न स्मृतेः प्रमाणत्वेनोपयोगः। अध्ययनसिद्धवेदार्थज्ञानस्याध्ययनविधिना नियमितत्वादिति भावः। **अन्यस्य** विविदिषाद्वारकान्तःकरणशुद्ध्याद्यन्यस्य। **यज्ञादिजन्यादृष्टस्येति**। नियमादृष्टान्यस्य यज्ञादिजन्यादृष्टस्येत्यर्थः। नियमादृष्टस्य ज्ञानस्वरूपोपकारतयेत्यत्रान्वयः। उभयोर्ज्ञानोपकारित्वे हेतुमाह—**विविदिषेत्यादि**। चित्तशुद्धिद्वारा नित्यनैमित्तिकादिप्रधानकर्ममात्रस्यैव यज्ञादिश्रुत्या विविदिषार्थत्वबोधनात्तदव्याहतमिति

भावः । **तत्साध्येति** । ज्ञानसाध्येत्यर्थः । तदपेक्षत्वात् प्रतिबन्धकपापनिवृत्तिद्वारा नियमादृष्टापेक्षत्वात् । प्रारब्धभोगहेतुकर्मादिवत् पापान्तरस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादि'ति न्यायसिद्धतया तदपेक्षत्वमिति भावः । **विद्यायुक्तेति** । अङ्गावबद्धोपासनायुक्तेत्यर्थः । **चिराचिरेत्यादि** । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरमि'ति श्रुतेरुक्तोपासनासहितासहितकर्मणाश्चिराचिरफलजनकत्वमिव श्रवणे नियमविधिबलादेव तदीयनियमविधिसहितासहितवाक्यस्य चिराचिरसाक्षात्कारजनकत्वं कल्प्यते । अन्यथोक्तविधिवैयर्थ्यापत्तेः । तथा चोक्तनियमादृष्टनाश्यत्वेनाविद्यानिवृत्तिप्रतिबन्धकपापस्य कल्पनाया अभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ तर्कैरित्यादि श्रवणादेर्नियम्यता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां विवरणोक्तनियमोपपत्तिः ॥

शक्तितात्पर्येति । शब्दशक्तितात्पर्येत्यर्थः । संशयस्य धर्मिणि संशयकोट्योस्सत्यत्वादितदभावयोरन्यतराश्रये । अन्यथा निश्चिते संशयमङ्गीकृत्य तत्सार्थक्योक्तौ । तद्बोधोपयोगिन्या अवधारणीयायाः शुद्धबोधोपयोगित्वेनावधारणीयायाः । विशिष्टशक्तिज्ञानाधीनविशिष्टोपस्थितौ सत्यामेव तदधीनशुद्धोपस्थित्या शुद्धप्रमोदयात् शुद्धप्रमाप्रयोजकोपस्थितिविषयविशिष्टशक्तत्वेनावधारणं शुद्धबोधहेतुरिति भावः । तर्कत्वेन 'यदि शुद्धप्रमाप्रयोजकोपस्थितिविषयशक्तं न स्यात्, तदा शुद्धोपक्रमादियुक्तं न स्यादिति' तर्कत्वेन । न च सर्वत्र लौकिकादिवाक्येषु तर्कस्य नापेक्षा । शक्तितात्पर्यज्ञानेनापि शाब्दधीदर्शनात् । तथा च तात्पर्यज्ञानत्वेनैव कारणत्वात्तर्कविधिर्न युक्त इति वाच्यम् । तावतापि तात्पर्यस्येव तर्कस्य स्वोत्तरशाब्दबोधे कारणत्वाविघातात् लौकिकादिवाक्येष्वपि तात्पर्यानुमापकलिङ्गाभावस्य तात्पर्याभावेनापादकेनोक्तरीत्यापत्तिसम्भवाच्च । **प्रामाण्यानभ्युपगमेनेति** । व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं, ज्ञानं वा नानुमितिकरणम् । किं तु तज्जन्यसंस्कारः पक्षधर्मताज्ञानं च तन्निष्ठशक्तिरूपोद्बोधहेतुरित्येव मन्मते स्वीक्रियत इति भावः । अस्य तात्पर्यावधारणस्य । तत्पूर्वकालीनत्वेन विपर्ययानुमानात्मिकाया उपक्रमादिहेतुकतात्पर्यानुमितेः पूर्वकालीनत्वेन । उक्तानुमित्यधीनतात्पर्यसंशयाभावस्योक्तावधारणेन शाब्दबोधे जननीये द्वारत्वादुक्तावधारणात् पूर्वं नोक्तानुमितिः । न चापत्तेरपि मानसज्ञानत्वमिति युक्तम् । तस्याः भ्रमत्वेनाविद्यावृत्तित्वेऽपि बाधकालीनेच्छाजन्यत्वेन ज्ञानत्वाभावात् पुरुषेच्छाधीनत्वेनाहार्यवृत्तिमात्रस्य पुंपरतन्त्रत्वेन ज्ञानत्वाभावात् । **अनुवादत्वेति** । श्रोतव्य इत्यादेर्विधित्वाभावेत्यर्थः । आदिपदात् 'सहकार्यन्तरविधि'-

रित्यादिसूत्रस्य कृत्वाचिन्तात्वादिसङ्ग्रहः । तर्कैरित्यादि—**श्रवणादेर्विधेयता ॥**

॥ इति लघुचन्द्रिकायां श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः ॥

विचारविधायकेति । उक्ततर्कविधायकेत्यर्थः । **आपाततो जायमानेति** । **श्रव**णादिकं विनैव जायमानेत्यर्थः । विषयतया मूलमूलिभावाभावे विषयतया यो मूलमूलिभावः, तदभावे । लिङ्गविचारं लिङ्गनिर्णायकतर्कम् । **शास्त्रारम्भोपयुक्तविचारक**र्तव्यतां शास्त्राधीनविचारे प्रवृत्तिहेतुधीविषयीभूतां विचारकर्तव्यताम् । **अभ्यर्हिततया** श्रवणस्याङ्गित्वेनाङ्गात्तद्विषयायुक्तत्वशङ्कानिवर्तकविचाररूपमननादभ्यर्हितत्वात् श्रवणनिर्वाहकविचारस्याभ्यर्हितत्वमिति भावः । आनुषङ्गिकत्वात् नान्तरीयकत्वात् । तात्पर्यविषये अयुक्तत्वशङ्कानिवर्तकविचाररूपमननादसंशये असति तात्पर्येऽप्यौचित्यावर्जितसंशयोदयात् तात्पर्यावधारणार्थप्रवृत्त्यैवोक्तसंशयनिवृत्तिहेतुविचारस्याप्यनुष्ठानलाभात् तत्कर्तव्यतायाः पृथगुक्तिर्व्यर्थेति भावः । अथवाऽभ्यर्हितत्वादित्यनेन करणीभूतशब्दगतातिशयाधायित्वेनाभ्यर्हितं यत् श्रवणं, तत्स्वरूपनिष्पादकत्वेनोपक्रमादिविचारस्य मननाद्यपेक्षयाभ्यर्हितत्वमुक्तम् । आनुषङ्गिकत्वादित्यनेन तु श्रवणस्याङ्गित्वेन तदिच्छाप्रयुक्तानुष्ठानकत्वरूपमानुषङ्गिकत्वं मननस्योच्यत इति ध्येयम् । **यद्वेति** । 'वेदान्तश्रवणं यत्तदुपायस्तर्क एव वा । श्रुतिलिङ्गादिकोन्यायश्शब्दशक्तिविवेककृत् । आगमार्थविनिश्चित्यै मन्तव्य इति मण्यते । वेदशब्दानुरोधेन तर्कोऽपि विनियुज्यते । इति सुरेश्वराचार्योक्तेः 'वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः । ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमितिधीश्श्रवणं भवेत् । समन्वयाध्याय एतत् सूक्तन्तीर्थकरादिभिः । तर्कास्सम्भावनार्थाश्च द्वितीयाध्याय ईरिताः' ॥ इति विद्यारण्याद्याचार्योक्तेश्चेति शेषः । **यौक्तिकेत्यादि** । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते' इति भाष्ये प्रतिपत्तिशब्दवैयर्थ्यमाशङ्क्यासम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकतर्काधीनं प्रतिष्ठितत्वं प्रतिपत्तिशब्देनोच्यत इति न तद्वैयर्थ्यमिति पञ्चपादिकायामुक्तम् । आत्मैकत्वविद्या शब्दप्रमाणाज्जायमाना अपरोक्षविषयकत्वेन अपरोक्षरूपापि चित्तस्यानेकाग्रतादोषाद्विपरीतसंस्कारदोषाच्च परोक्षरूपेव नाविद्यानिवर्तिका । मननजनितप्रमेयादिसम्भावनायुक्तं ब्रह्मात्मभावनाप्रचयरूपनिदिध्यासनाधीनैकाग्रवृत्तियुक्तञ्चित्तं सहकृत्य शब्दप्रमाणेन जनितात्वविद्यानिवर्तिका । तस्मादुक्ततर्कशब्देनोक्तचित्तमुच्यते । यौक्तिकासम्भावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणां प्रथमज्ञानेऽन्तर्भूतत्वादिति तत्रत्यविवरणवाक्यसङ्क्षेपः । अर्थोपपत्तीनां अर्थायुक्तत्वशङ्कानिवर्तकमननाख्यतर्काणाम् । **प्रचयनिमित्तेति** । तदेकाग्रवृत्तिचित्तविशेषणं, प्रचयजनितेत्यर्थः । **प्रचयहेतुचित्तैकाग्र्ये-**

ति। प्रत्ययजनितैकाग्र्यवृत्तीत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मात्मत्वविपरीतभावनेत्यादिवाक्यमन्तर्भूतत्वादित्येतद्वाक्यस्य पूर्वं स्वतःप्रामाण्यव्यवस्थाया पूर्वमुक्तं, तथापि मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादाविवान्तर्गतिमुक्त्वेत्यत्र विपरीतपौर्वापर्यं बोध्यम्। विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात विरोधो यदि स्यात् तथापि तस्य पूर्वोक्तयद्वेत्यादिमते बाधकत्वाभावात्। वस्तुतस्तु तद्विरोधो नास्त्येवेति भावः। न च प्रथमज्ञानइत्यस्य श्रवण इत्यर्थकत्वान्मननस्य श्रवणान्तर्गत्युक्त्या बाधकत्वमिति वाच्यम्। प्रथमज्ञाने प्रथमज्ञानसाधने इति तत्वदीपने व्याख्यानात्। ननु, शक्तितात्पर्यावधारणानुकूलतर्क एव तर्कशब्देनोच्यताम। तत्राह—यौक्तिकेत्यादिना। इत्यादितद्ग्रन्थस्य तत्वदीपने अवतारितत्वाच्च। तथाचोक्ततर्कस्यैवासम्भावनादिनिवर्तकमननादिरूपतर्काणामपि श्रवणसहकृतशब्दजन्यापरोक्षरूपस्य प्राथमिकज्ञानस्य साधनेऽन्तर्भावात् मननादिकमपि तर्कपदार्थ इति भावः। श्रवणसहकृतशब्दात् प्रथमं परोक्षज्ञानं पश्चान्मनननिदिध्यासनसहकृतशब्दादपरोक्षज्ञानमित्यस्मिन्विवरणे वक्ष्यमाणमतान्तरे मननादेर्न प्रथमज्ञानजातीयज्ञानसाधनेष्वन्तर्भावः। शब्दजन्यात्मज्ञानं सर्वमपरोक्षमिति मुख्यमते तु तस्य तदन्तर्भाव एवेत्याशयेन प्रथमपदमुक्तम्। श्रवणसहकृतशब्दजन्यप्रथमज्ञानजातीयेति तदर्थः। तेन मननादिरहितश्रवणजन्ये प्रथमज्ञाने मननाद्यनपेक्षायामपि न प्रथमपदासङ्गतिः। निश्चयानन्तरभाविभावनाप्रचयजनितैकाग्रवृत्तौ मननहेतुतेति तु प्रकृतानुपयुक्तम्। सम्भावनाबुद्धिद्वारा एकाग्रवृत्तौ मननस्य हेतुत्वेऽपि श्रवणान्तर्गत्यलाभात्। उक्तवृत्त्ययोग्यत्वं ह्युक्तवृत्तियोग्यताविरोधिनी असम्भावना। ननु, प्रमेयादिसम्भावनाया मननमूलत्वोक्तेरादिपदेन प्रमाणगततात्पर्यतल्लिङ्गादिसम्भावना ग्राह्या। तथा च तात्पर्यनिर्णायकतर्कोऽपि मननमिति तस्य श्रवणान्तर्भाव इति चेन्न। आदिपदेन प्रमेयसम्भावनानुगुण्यानुकूलायाः विश्वमिथ्यात्वादिसम्भावनाया एव ग्रहणात् तात्पर्यलिङ्गादिसाधारणसम्भावनामात्रस्य प्रकृते ग्रहणेऽपि मननस्य श्रवणाङ्गताप्रतिपादकविवरणोक्त्यनुरोधेनाङ्गाङ्गिकोटिभेदेन मननस्य द्वैविध्यावश्यकत्वात् अङ्गस्य मननस्य श्रवणानन्तर्भावेणानुपपत्त्यभावात्। ननु, द्वितीयाध्यायस्य मननरूपत्वे तत्कर्तव्यतांशे मननविधिमूलकत्वमाद्यसूत्रस्य स्यात्। तस्याध्यायचतुष्टयात्मकविचारकर्तव्यताबोधकत्वादित्याशङ्क्य निषेधति। **न च जिज्ञासेत्यादि**। समन्वयेत्यादिसूत्रस्य विधिमूलकत्वं विधिवाक्यार्थस्योक्तद्वारा विधिवाक्यार्थनिश्चयापेक्षितन्यायसूचकत्वम्। तत्राद्यसूत्र मोक्षजनकज्ञानाय वेदान्तश्रवणं कार्यमिति बोधयद्युक्तबोधाद्यनुकूलन्यायस्यैव सूचकत्वेन श्रवणविधिमूलकमेव। श्रवणस्य प्र-

थमाध्यायरूपत्वेनाङ्गित्वेन करणनिष्ठातिशयहेतुत्वेनचाभ्यर्हितत्वात् । मननादिरूपद्वितीयाध्यायप्रवृत्तिस्तु श्रवणफलोपकारादीच्छयेति श्रवणकर्तव्यतोक्तिद्वारैव मननादिविधिवाक्यानुकूलन्यायाम्सूत्रेण सूच्यन्ते । न तु मननादिकर्तव्यतोक्तिद्वारा । यत्तु विविदिषाद्वारा चित्तैकाग्र्यद्वारा च ज्ञानसाधनकर्मोपासनाविधिमूलकत्वमपि सूत्रस्य स्यात् । तृतीयाध्यायादौ तादृशकर्मादेरुक्तत्वादिति, तत्तुच्छम् । सर्वापेक्षाचेत्यादिसूत्रेषु कर्मादिविध्यर्थनिश्चयापेक्षितन्यायासूचनात् विचारकर्तव्यताबोधकाद्यसूत्रे कर्मादिविधिमूलत्वापादनस्यायुक्तत्वाच्च । अथैवं तृतीयाद्यध्यायविचारप्रवर्त्तकत्वमाद्यसूत्रस्य कथमिति चेत्, श्रवणकर्तव्यतोक्तिद्वारैव । तथा हि ज्ञानार्थं श्रवणं कार्यमित्युक्त्या श्रवणोपकारकशमाद्यनुष्ठानस्य सूचनाच्छमादिकमन्तरङ्गसाधनं विविदुषुणानुष्ठेयम् । न त्वग्निहोत्रादिकं विविदिषासाधनत्वेन । बहिरङ्गत्वादित्यपि सूचितम् । तथाचान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविचारकर्तव्यताया अपि सूचनात्तत्पूर्वकत्वम् । एवं ज्ञानादि फलार्थं कार्यमित्युक्त्या तादृशफलविचारोऽपि सूचित इति बोध्यम् । **प्रमारूपतयेति** । न च गुरोर्मुखाधीनत्वविशिष्टरूपेण प्रमापि विधीयतामिति वाच्यम् । तेन रूपेण तस्य श्रवणपदार्थत्वानिर्णयात् । मननत्वस्य तात्पर्यलिङ्गविचारसाधारणस्यार्थासत्त्वशङ्कानिवर्तकविचारे वक्तुमशक्यत्वेनोक्तविचारत्वाभ्यां 'श्रोतव्यो मन्तव्य इति विधिद्वयावश्यकत्वेन गुरुमुखाधीनार्थग्रहणस्य श्रोतव्यपदार्थत्वकल्पनानवकाशात् । **गौणतादिनेति** । तात्पर्यावधारणादावनादिवैदिकप्रयोगेण रूढ्या तत्सादृश्यात् शाब्दबोधे गौणी वृत्तिः । आदिपदात् श्रावणप्रत्यक्षेऽपि श्रुधातोश्शक्त्या शब्दश्रावणप्रत्यक्षजन्यत्वात् शाब्दबोधे लक्षणेत्यर्थः । तर्कैरित्यादि—श्रवणन्त्वाद्यसूत्रगम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिमूलत्वोपपत्तिः ॥

उत्तरक्रतुविधीति । विचारोत्तरमनुष्ठेयाः ये क्रतवः, तद्विधीत्यर्थः । विधेः प्रयोजकतायां प्रकारमाह—**उत्तरक्रतुविधिभिरिति** । विधिबोधितं क्रत्वनुष्ठानं क्रतुज्ञानमपेक्षते । तच्च विचारामित्यर्थः । अनेकक्रतुविधीनामाक्षेपकत्वं यत्त्वया स्वीकृतं, तदपेक्षया तरतीत्याद्येकविधेराक्षेपकत्वं लघु । तथा च क्रतुविधेराक्षेपकत्वसादृश्यमभ्युपेत्योक्तमित्याशयेनाह—**युक्तमिति** । तरतीत्यादिक न विधिः । किं तु लोकसिद्धस्य ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकत्वस्यानुवादः । तथा च ज्ञानेन कार्येण कारणस्य विचारस्याक्षेपेऽपि न तस्य वैधत्वसिद्धिरित्याशयेनाह—**यद्यपीति** । अन्यथा विधेराक्षेपकत्वसम्भवेऽपि विधिमूलकज्ञानस्यैवाक्षेपकत्वस्वीकारे । **कर्मज्ञानादेवेति** । श्रवणविधिवाक्यार्थश्रवणानुष्ठानाधीनब्रह्मज्ञानस्येव क्रतुविध्यधीनक्रतुज्ञान-

स्याक्षेपकत्वं सम्भवति । न च कर्मज्ञानस्याक्षेपकत्वं न तत्त्वेन । किं तु विधिबोधितानुष्ठानापेक्षितज्ञानत्वेनेति विचारेव तात्पर्यपर्यवसानमिति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञानस्यापि हि विधिबोधितश्रवणापेक्षितफलत्वेनैव तत् । अथ काम्यमानज्ञानत्वेनैव तस्य तत् । काम्यता च मोक्षसाधनतयेति चेत, तर्हि क्रतुज्ञानस्यापि तेनैव रूपेण । तच्च रूपं वैधानुष्ठानहेतुत्वेनाध्यापनादिहेतुत्वेन वेत्यन्यत् । ननु, वैधत्वसिद्धेः किं फलमिति चेत्, शीघ्रकर्तव्यतादिज्ञाने प्रामाण्यस्य निश्चयादिना शीघ्रं विचारे प्रवृत्त्यादिकमेव । **त्वयापीति** । ननु, मन्मते विचारस्य मननविधिना साक्षाद्विधानमवेति चेत्, ममापि वार्तिककारमते तस्य श्रवणविधिना साक्षाद्विधानम् । अथ विवरणमते विचारस्य श्रवणविध्याक्षेपे दोष इति चेत्तर्हि, तवापि मनने विधिर्व्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेनैवाक्षेपसम्भवात् निदिध्यासनविषयगुणांशे निदिध्यासनाङ्गतया विधिरपि व्यर्थः । निदिध्यासनविधिनैवाक्षेपसम्भवात् । अथ गुरुमुखाधीनत्वादेर्नियम्यमानत्वेन न व्यर्थमिति चेत्, तर्हि विवरणमतेऽपि श्रवणविधिना वेदान्तादेर्नियम्यमानत्वेन वेदान्तविचारेणैव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियमविधिसिद्ध्यर्थं विचारः श्रवणविधिनैवाक्षिप्यते । तस्याक्षेपकत्वस्वीकारे हि तस्य स्वविषयवेदान्तेष्वेवोपस्थितप्रत्यासन्नेषु विचाराक्षेपकत्वे लाघवात्तेषु तदाक्षेपकत्वसिद्धिः । तथा च प्रथमाध्यायसार्थक्यं, वेदान्तवाक्यविचारबोधकस्मृत्याद्युपपत्तिश्च । ब्रह्मज्ञानस्य तदाक्षेपकत्वे तु तस्य स्वहेतुवेदान्तवाक्यतात्पर्यावधारणस्यानुपपत्त्या स्मृत्यादिविचार एवाक्षिप्येत । तेनापि तत्सम्भवाद्वेदान्तविचारापेक्षया सुकरत्वाच्चेति ध्येयम् । **आवृत्तेश्चेति** । वक्तव्यत्वादित्यत्रान्वयः । अवघातवत् अवघात इव । विचार इति शेषः । दृष्टफलकत्वेन दृष्टफलोपधानोपपत्त्या । **मुण्डकेत्यादि** । मुण्डकोपनिषदध्ययनानुवादेन शिरोव्रतस्य कारीरीप्रतिपादकानुवाकाध्ययनानुवादेन भूमौ स्थितान्नभक्षणस्य विधायकं 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेन शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्ण'मित्यादिवाक्यं, तद्वदित्यर्थः । तां वैणवीं कुद्दालसदृशीमभ्रिम् । चतुर्भिः 'देवस्यत्वा सवितु'रित्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः । **अर्थप्राप्तेति** । हस्तेनाभ्रिग्रहणं विना मृत्खननरूपतत्कार्यानुपपत्त्या प्राप्यमाणेत्यर्थः । उक्तानुपपत्त्यपेक्षया शीघ्रप्रवृत्तयोक्तश्रुत्या चतुर्मन्त्रादानाभ्यां विशिष्टभावनाविधानेऽप्युक्तानुपपत्त्यैवादानस्य प्राप्यमाणत्वेन तदंशेऽनुवादतुल्यत्वादनुवादत्वोक्तिः । न च प्राप्यमाणत्वे श्रुत्या विशिष्टविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । लिङ्गेन मन्त्राणामनुपपत्त्याचादानस्य प्राप्यमाणत्वेऽपि मन्त्राणां समुच्चयलाभाय तत्सार्थक्यात् । **समानत्वादिति** । मनने गुरुमुखाधीनत्वादेर्नियम्यत्वेन तत्र मननविधिरावश्यकश्चेत्, म-

मापि विचारे वेदान्तादेर्नियम्यत्वेन विचारविधेरावश्यकत्वमित्यादि समानमित्यर्थः। तवैव मते उक्तदोषः। मन्मते अर्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनाविधानादर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वशङ्काया असम्भवादित्याशयेनाह—**अध्ययनविधेरिति**। तर्कैरित्यादि—विधाने मूलतास्थितिः॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां विचारस्य श्रवणविधिमूलत्वोपपत्तिः॥

अवैयर्थ्यायेति। विधिं विनाऽप्यध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुताया लोकसिद्धत्वेन विधिवैयर्थ्यं स्यात्, तदभावायेत्यर्थः। केचित् तन्त्ररत्नकारादयः। षष्ठद्वितीयान्त्याधिकरणे तैस्तथोक्तत्वात्। **स्मरणेनेति**। 'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' इति स्मरणादिनेत्यर्थः। **पशुपुरोडाशादिवदिति**। अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्यनेनाग्नीषोमीयपशुमुद्दिश्य विहितः पुरोडाशयागोऽग्नीषोमीयपशुयागस्य देवतास्मरणरूपसंस्कारात्मकं सन्निपत्योपकारं करोति इति दशमे स्थितम्। उक्तोपकारं देवतोद्देशेन कुर्वन्नपि पुरोडाशद्रव्यत्यागांशेनादृष्टार्थकः स इति चतुर्थप्रथमे स्थितम्। आदिना दर्शपूर्णमासादेरिव नित्यकाम्यत्वं बोध्यम्। तर्कैरित्यादि—श्रवणाद्यविधेयता॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः॥

श्रवणं शब्दजं ज्ञानमुपपत्त्यानुचिन्तनम्। मतिर्निरन्तरा चिन्ता निदिध्यासनमुच्यते। ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्योक्तश्रवणस्योक्तविधिना विधानादपूर्वविधिः। तत्राज्ञानविरोधिज्ञानत्वेन श्रवणं प्रति संशयादिविरोधिज्ञानत्वेन मननं प्रति, अपरोक्षज्ञानत्वेन निदिध्यासनं प्रति, उद्देश्यमिति परोक्तेरुक्तश्रवणस्योक्तविधिमाशङ्क्य निरस्यति—**यत्त्विति**। तद्भिन्ने आपातदर्शनभिन्ने ब्रह्मज्ञाने तदुद्देशेनेति यावत्। **वाक्यार्थज्ञान इति**। विधिरिति शेषः। विधेयमितिपूर्वोक्तानुषङ्गो वा। तथा चापातदर्शनान्यब्रह्मज्ञानायानेकशाखास्थवेदान्तवाक्यानां गुरूपदेशनार्थग्रहणरूपं श्रवणं विधीयत इति भावः। उक्तश्रवणस्य तात्पर्यावधारणात्मकविचाररूपदृष्टद्वारोक्तब्रह्मज्ञानहेतुता प्राप्ता। गुरूपदेशाधीनवाक्यार्थज्ञानत्वेन वाक्यार्थनिश्चयं प्रत्युक्तद्वारा हेतुत्वस्य दुर्बोधशास्त्रार्थज्ञाने अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गृहीतत्वादित्याशयेन दूषयति—**वेदान्तरूपेति**। विचारस्य तात्पर्यावधारणरूपतर्कसाधनस्योक्तश्रवणस्य। पृथिवीत्वोपहिते पृथिवीत्वावच्छेदेन। **स्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्येति**। स्थानप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणं बलवत्। तेनेष्टिपशुसोमयागसमूहात्मकराजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयनामकसोमयागसन्निधौ अक्षैर्दीव्यतीत्यादि-

नोक्तविदेवमादीनां राजसूयाङ्गता । न त्वभिषेचनीयाङ्गता । अभिषेचनीयत्वादिप्रत्येकरूपेणाकाङ्क्षाविरहात् । चोदकप्राप्तप्राकृताङ्गैराकाङ्क्षाशान्तेः । राजसूयत्वेन रूपेण त्वाकाङ्क्षास्ति । तेन रूपेणोद्दिश्य श्रुत्यादिना विहिताङ्गसन्दंशात् । 'राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति राजसूयेनेजानस्सर्वमायुरेती'त्यादिना परामर्शात् । पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावद्राजसूयत्वरूपेणाकाङ्क्षासत्त्वादिति तृतीयतृतीयोक्तरीत्येत्यर्थः । **विचारत्वोपहित इति** । गुरुमुखाधीनवाक्यार्थज्ञानत्वेन तात्पर्यावधारणरूपविचारद्वारा वाक्यार्थनिश्चयहेतुतायाः प्राप्तत्वेऽपि वेदान्तवाक्यीयगुरुमुखाधीनार्थज्ञानत्वेनोक्तद्वारा ब्रह्मनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता न प्राप्तेत्यर्थः । **कल्पनापत्तेरिति** । सामान्यरूपेण साध्यसाधनभावस्य प्राप्तत्वेऽपि विशेषरूपेण तमादायापूर्वविधिस्वीकारे दृष्टोपकारजनकत्वसम्भवेऽप्यदृष्टोपकारमङ्गीकृत्यापूर्वविधिस्वीकारे चापूर्वीयव्रीहिवैतुष्यत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यवघातत्वादिना हेतुत्वमादाय प्रोक्षणादेरिवावघातादेरप्यदृष्टोपकारहेतुत्वमादाय वा नियमविधिमात्रोच्छेद इत्यपि बोध्यम् । ननु, सर्ववेदवाक्यानामसाधारणतत्तदर्था इव ब्रह्माप्यर्थः । तत्तच्छब्दानां यौगिकगौण्यादिवृत्त्या तत्तद्गुणविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकत्वात् । तथा च तादृशब्रह्मज्ञानहेतुतायास्सर्ववेदवाक्येऽप्राप्तत्वात् अपूर्वविधिरिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् सर्ववेदाधीनोक्तज्ञानस्यापि दुर्बोधवाक्यार्थज्ञानत्वेनोक्तज्ञाने हेतुतायाः प्राप्तत्वात् । 'वेदान्तान् विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः', 'दिने दिने च वेदान्तश्रवणात् भक्तिसयुतात्' इत्यादिस्मृत्या 'दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेने'त्यादिभट्टाचार्याद्युक्तेः 'तन्त्वौपनिषद'मिति समाख्यया वेदान्तश्रवणस्यैव तज्जन्यज्ञानस्यैव वा मोक्षप्रयोजकत्वात अग्निहोत्रादिवाक्यानां ब्रह्मण्यपि तात्पर्ये वाक्यभेदापत्तेः । मुख्यार्थसम्भवे गौणाद्यर्थस्याग्राह्यत्वाच्च । एतेन सर्ववेदवाक्येषु ब्रह्मण्युपक्रमादिविचाररूपमननेऽप्यपूर्वविधिरपास्तो बोध्यः । 'तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेदि'ति श्रुतिस्तु सर्ववेदविचारस्य न साक्षाद्ब्रह्मधीहेतुत्वपरा । किं तु कर्मानुष्ठानाधीनचित्तशुद्धिद्वारा कर्मकाण्डस्य तद्द्वारा च ब्रह्मकाण्डस्य विचारे तद्धेतुत्वपरा । अन्यथोक्तदोषगणग्रासात् । अथ श्रवणमननयोर्निदिध्यासनोद्देशेनापूर्वविधिं परोक्तमुक्तदूषणातिदेशेन दूषणान्तरेण च निरस्यति—**एतेनेति** । प्राप्तविधानासम्भवेनेत्यर्थः । **अज्ञातादावित्यादि** । अज्ञाननिवृत्तिरूपस्वकार्यद्वारा श्रवणस्य प्रमाणगततात्पर्यप्रमेययोस्संशयादिनिवृत्तिरूपस्वकार्यद्वारोक्तमननस्य च निदिध्यासने हेतुत्वम् । तादृशद्वारं विना तदनुत्पत्तेरित्यर्थः । **नियतविषयकेति** । सर्ववेदोक्तगुणानां निदिध्यासनस्याशक्यत्वात्

यावन्तो निदिध्यासितुं येन शक्यन्ते, तावद्विषयकनिदिध्यासनं तं प्रति विधीयते, इति नियतगुणविषयकं तदिति भावः । **अपूर्वविधिरेवेति** । उक्तान्यगुणश्रवणमननयोर्निदिध्यासनं प्रत्यदृष्टद्वारा आरादुपकारकाङ्गत्वं दर्शादौ प्रयाजादेरिवेति भावः । **निरस्तमिति** । श्रोतव्य इत्यादिवाक्ये निदिध्यासनाङ्गता श्रवणादेस्त्वयोच्यते । तत्र त्वद्रीत्या गुरुमुखश्रवणादेर्नियमविधिर्युक्तः । अपूर्वविध्यपेक्षया लाघवान्निदिध्यासनाविषयगुणेषु श्रवणाद्यनुष्ठाने मानाभावात् । मद्रीत्या तु श्रवणस्यैव फलवत्त्वस्य स्थापितत्वात्तदङ्गे मनननिदिध्यासने इत्याशयेनाह—**विपरीतेति** । विपरीताङ्गाङ्गिभावस्य श्रवणं प्रति मनननिदिध्यासनयोः दृष्टद्वारा फलोपकार्यङ्गत्वस्य । अत्र 'तद्विजिज्ञासस्व श्रोतव्य' इत्यादिवाक्ये । **शिलातलेत्यादि**। वाचस्पतिमते निरन्तरज्ञानधारारूपनिदिध्यासनसमभिव्याहारात् श्रवणमनने ज्ञानस्वरूपे । परमतेऽप्युक्तरीत्या तथाङ्गीकारे ज्ञानस्याविधेयरूपत्वात् वाचस्पतिमत इव उक्तवाक्यं न विधायकमिति भावः । अर्थवादानुरोधेन दुर्बलार्थवादानुरोधेन । असञ्जातविरोधित्वादिना प्रबलार्थवादानुरोधेन तु विध्यात्रप्युपक्रमाधिकरणादिसिद्धा लक्षणास्त्येव । न चोक्तार्थवादानुरोधेन विधौ सा न प्रसक्तेति वचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । उक्तवचनस्य विधेरर्थवादापेक्षया औत्सर्गिकप्राबल्यम् । विधायकत्वादिति न्यायमूलकत्वात् । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्य स्वेच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वस्य। स्वर्गेच्छा स्वर्गसाधनीभूतायां यागादिकृतौ न कारणम् । किं तु यागादिचिकीर्षा । तथा च स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वं कृतेस्साध्यत्वाख्यविषयतापर्यवसन्नं विधेयताप्रयोजकम् । न च ज्ञाने साध्यत्वाख्यविषयतया कश्चिन् प्रवर्तते । किं चोक्तसाध्यत्वयुक्ताया आहार्यवृत्तेर्ज्ञानत्वाभावेनोक्तसाध्यत्वावच्छेदेनैव ज्ञानत्वाभावः कल्प्यते । न हि आहार्यवृत्तौ उक्तसाध्ये कुत्रचिद्वा जानामीत्याद्यनुभवो लोकानाम् । इच्छाजन्यज्ञानत्वेन पराभिमते तत्तदिच्छानामेव विशिष्यावश्यके हेतुत्वे प्रमाणहेतुत्वे मानाभावात् तस्य प्रमात्वासिद्धेः । अन्यथा तत्पूर्वमिन्द्रियसंयोगाद्यनन्तव्यक्तीनां ज्ञानहेतूनां कल्पने महागौरवात् । अनुमित्यादाविच्छाजन्यत्वकल्पनं तु प्रक्रियामात्रम् । सिद्धेः प्रतिबन्धकत्व एव गौरवेणाननुभवेन च प्राभाकराणां विवादात् । अनिष्टसम्प्रयोगस्य तूक्तबाधकाभावेऽपि नान्तरीयकत्वादेव नोक्तसाध्यत्वम् । अत एव न विधेयत्वमिति भावः । **न च भक्षेहीत्यादि** । 'भक्षेहिमाविशे'त्यादिः भक्षमन्त्रः । तत्र उपहूतस्योपहूतोभक्षयामीत्याद्यंशो भक्षणस्य प्रकाशकः । अश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सघ्यासमित्याद्यंशो ग्रहणस्य, अवख्येषमित्याद्यंशोऽवेक्षणस्य, सघ्यासं धारयामीति, तत्र सर्वोऽपि मन्त्रो भक्षणे विनियो-

कल्यः । भक्षानुवाकसमाख्यातः ग्रहणादिप्रकाशकांशानां भक्षणप्रकाशकांशेन गृहीत्वावेक्ष्य सम्यग्जरणाय भक्षयामीत्येकवाक्यतासंभवाच्च । अत एव ग्रहणाद्युत्तरवर्तिनि सम्यग्जरणपूर्ववर्तिनि भक्षणे लक्षणा । यद्यपि ग्रहणादिकं तत्तदंशस्य मुख्यार्थः । तत्रैव च तस्य लिङ्गं विनियोजकं संभवति । लिङ्गं च समाख्यावाक्यापेक्षया प्रबलं, तथापि ग्रहणादेरार्थिकत्वेनाविहितत्वादक्रत्वर्थत्वेन तादर्थ्येऽसति तस्य क्रत्वपूर्वानुपयोगित्वाल्लिङ्गमपुरस्कृत्योक्तलक्षणैव युक्ता । लाक्षणिकार्थेऽपि सवित्रादिपदानां विनियोगस्येष्टत्वादिति प्राप्ते, अविहितस्यापि ग्रहणादेः विहितभक्षणान्यथानुपपत्तिलब्धानुष्ठानकत्वेनोक्तानुष्ठानस्य च मन्त्राधीनस्मृतिसाध्यत्वेनापूर्वप्रयोजकग्रहणाद्युद्देशेन तत्तदंशविनियोगो युक्त इति तृतीयद्वितीये स्थितम् । मन्द्राभिभूतिरित्यादि तृप्यत्वित्यन्तं तृप्तिप्रकाशकमपि न तृप्तौ विनियुज्यते । तृप्तेर्भक्षणानुनिष्पादित्वेनाननुष्ठेयत्वेनानुष्ठानापेक्षितस्मृत्यनपेक्षत्वात् स्मारकमन्त्रानपेक्षत्वात् । तथा च तृप्यत्विति भक्षयामीत्येकवाक्यतया तृप्तिविशिष्टभक्षणार्थत्वेनोत्साहविशेषजननपर्यवसानात् वाक्येन तस्य भक्षणार्थत्वमित्यपि तदुत्तराधिकरणे स्थितम् । **इन्द्रियसंयोगरूपावेक्षणस्येति** । ज्ञानरूपावेक्षणस्य तु इन्द्रियसंयोगानुनिष्पादित्वेन तृप्तिवदननुष्ठेयतेति सूच्यते । **अजनकत्वादिति** । **श्रोत्रसन्निकृष्टगकाराणाम्मध्ये यत्र द्वेषस्तत्प्रत्यक्षसामग्री**विघटनरूपवैमुख्ये इच्छाप्रयत्नौ हेतू । **यत्र न द्वेषः, तत्प्रत्यक्षे न तदपेक्षेति** भावः । **अविहितस्येति** । तदुक्तं शाबरभाष्ये—'नचाविहितमङ्ग'मिति । **प्रामाणिकेत्यादि** । प्रामाणिकं यत् दृष्टात् ज्ञानस्यानिष्टत्वादिधर्माद्विलक्षणं ज्ञानस्येच्छाविषयत्वादिकं, तद्दर्शनमात्रेणाप्रमाणिकं दृष्टात् ज्ञानस्याविधेयत्वाद्विलक्षणं ज्ञानस्य विधेयत्वं न कल्पनार्हमित्यर्थः । निरोधादीनां इच्छाधीनत्वेनानुभूयमाननिरोधोत्पत्त्यादीनाम् । अन्यपरत्वस्य उपासनान्यनिष्ठत्वस्य । **लाक्षणिकत्वोपपत्तेरिति** । यत्तु सर्वत्र लक्षणा नोचितेति, तन्न । ज्ञानमात्रस्य प्रज्ञाशब्दार्थत्वे प्रशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । प्रकृष्टज्ञानरूपयोगार्थादरे तु ज्ञानविध्यनुपपत्तेः । करणरूपप्रत्ययार्थमादाय प्रकृष्टज्ञानसाधनरूपविचारार्थकत्वौचित्यात् । आचार्यैस्त्वनुपपत्तिसत्त्वे लक्षणापि न दोष इत्याशयेन विचारत्वरूपेण लक्षणोक्ता । एवं पत्न्यवेक्षितमित्यादावपि अवादिशब्दवैयर्थ्यापत्तेश्चाक्षुषमात्रादिकं नार्थः । किं तु तदुत्तरशुध्यशुद्धिविचारः । आलोचनात्मकविचारे अवपूर्वकेक्षतेर्निरूढलाक्षणिकत्वात् । चाक्षुषवत्त्वेनाज्ञातेऽपि पुरुषे नयनोन्मीलनवत्त्वज्ञानादेवायमवेक्षत इत्यादिप्रयोगानादित्वादीक्षणहेतुचक्षुस्संयोगो वा । विदुषा कर्म कार्यमित्यादौ तु विदेर्विचारेऽपि शक्त्या कर्मविचार एवार्थः । तस्मात् पश्येतेत्यादौ कर्तव्याकर्त-

व्यं सर्वं विचारयेत् इत्येवार्थस्त्वयापि वाच्यः । **प्रमाणवत इति** । वस्तुतो ज्ञानान्यस्यापि शशविषाणादिविकल्पस्य व्यवहारहेतुत्वेन तत्साधारणजातिविशेषस्य ध्यानादिनिष्ठस्य तदवच्छेदकत्वात् नानुपपत्तिः । परन्तु ध्यानोत्तरं स्मृत्यादेर्ध्यानपूर्वं तद्धेत्वनुभवादेरानुभाविकत्वात्तेनापि व्यवहारसम्भव इति भावः । **द्वाराभिप्रायेति** । 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा'दित्यादौ योजनपदेन श्रवणमननोक्तेः तत्त्वभावपदेन साक्षात्कारोक्तेः श्रवणाद्यधीनसाक्षात्कारेण विश्वमायानिवृत्तिः । अन्ते प्रारब्धभोगसमाप्तौ तु भूयोऽवशिष्टदेहेन्द्रियादिरूपमायानिवृत्तिरित्यर्थः । तत्त्वस्य सर्वाधिष्ठानस्य भावः अविद्यानिवृत्तिरूपा प्राप्तिः यस्मादिति व्युत्पत्तेर्भूप्राप्तावित्यस्मात् भावपदनिष्पत्तेरित्यपि बोध्यम् । **यत्कारणे सतीत्यादि** । कारणे सति अन्यथाकर्तुमशक्यं यदित्यर्थः । तेनेति शेषः । अविधेयत्वं ब्रूम इत्यनुषज्यते । **यस्य कारणे सत्यपि पुमिच्छाभिरन्यथाकरणं निरोधरूपं, तस्य ज्ञानत्वे मानाभावाद्विधेयत्वम्** । तदन्यस्य ज्ञानस्य पुन्तन्त्रत्वाभावेन न तदिति भावः ॥ **तर्कैरित्यादि—ज्ञानापुरुषतन्त्रता** ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ज्ञानस्य पुरुषतन्त्रताभङ्गः ॥

गृहीतसङ्गतेः गृहीतपदतदर्थसम्बन्धस्य पुंसः । तदाक्षेपकता विमर्शाक्षेपकता । **प्राबल्यादिति** । अन्यथा 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवती'ति श्रुतेरविनाशिकर्मफलबोधकत्वं स्यात् । **दृष्टफलकं** साक्षात्काररूपे फले लोकसिद्धहेतुताकम् । तथा च नियमविधिः । **अदृष्टफलकम्** अदृष्टद्वारोक्तफले हेतुः । **तथा चापूर्वविधिः** । परोक्षज्ञानाभ्यासेन शाब्दादिरूपेण वह्न्यादिज्ञानेन । **प्रमाणायत्तत्वात् प्रमाणमात्रजन्यत्वात्** । तस्य उक्तफलस्य । मात्रपदादुक्तादृष्टापेक्षाव्यवच्छेदः । **अत एव** साक्षात्कारं प्रत्युक्तहेतुत्वयोरसम्भवादेव । **शब्दस्यापीति** । ब्रह्मणीति शेषः । तादृशज्ञानस्य विधेयत्वाभिमतज्ञानस्य । विधिफलत्वाभावात् विधिनानुष्ठापनीयत्वाभावात् । तज्ज्ञानं यदि शाब्दं, तदा ज्ञानान्तरमित्युक्तमसङ्गतम् । अथ तदधीनस्मरणं, तथापि स्वतास्सिद्धशब्दज्ञानाधीनत्वेन प्रमाणायत्तत्वात् आद्यपक्षीयदूषणमिति भावः । प्रधानभूतापरोक्षफलकतया प्रधानं सत् यदपरोक्षफलकं, तत्तया । प्राधान्ये हेतुमाह—**प्रमेयावगममिति** । अङ्गतया साक्षात्कारणतया । मनननिदिध्यासनयोस्तु सहकारिचित्तगतातिशयहेतुत्वेनोक्तकारणत्वाभावात् न प्राधान्यमिति भावः । **तर्कैरित्यादि—ज्ञानस्य विधिभञ्जनम्** ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां ज्ञानविधिभङ्गः ॥

तद्धास्य विजज्ञौ अस्योद्दालकस्य तत् तस्मात् तत्त्वमसीत्याद्युपदेशात् आत्मानं विज्ञातवान् श्वेतकेतुरिति शेषः। तमसः पारम् अज्ञानप्रयुक्ताद्विलक्षणं सर्वाधिष्ठानमनवच्छिन्नानन्दम्। दर्शयति साक्षात्कारयति। 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनात्कुमार' इति श्रुतेः। अपरोक्षत्वोक्तेः अपरोक्षस्यैवोक्तेः। तथा च वेदान्तवाक्याद्यद्विशेषविषयकमद्वितीयत्वाद्युपलक्षणेन व्यावृत्ताधिष्ठानमात्रविषयकं ज्ञानं, तेन सुनिश्चितः तदभिन्नस्यापरोक्षस्याप्रमात्वेनागृह्यमाणस्य विषयीकृतो वेदान्तवाक्यार्थोऽखण्डब्रह्मात्मैक्यरूपो यैस्ते तथेत्यर्थ इति भावः। **उत्तरवाक्यस्वरसेनेति**। छान्दोग्ये तस्मा इत्यादिवाक्येन सप्तमप्रपाठकान्तस्थेनाविद्यानिवर्तकज्ञानस्यापरोक्षत्वोक्त्या षष्ठप्रपाठकस्थे 'तद्धास्य विजज्ञा'विति वाक्येऽपि विशब्दस्यापरोक्षोक्तज्ञानपरत्वं निश्चीयते। चरमवाक्यस्य चरमज्ञानपरत्वौचित्यादिति भावः। 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'त्यनेनाचार्योपदेशजज्ञानवन्तमुक्त्वा तस्य तावदित्यादिना तज्ज्ञानादेव कैवल्योक्तेरित्यपि बोध्यम्। ज्ञानस्य ज्ञानकारणस्य। उपासनादिकं तु चित्तैकाग्र्यादिद्वारा ज्ञाने प्रयोजकमेव न कारणम्। **अन्यथेत्यादि**। अर्थपदस्य सन्निहितवेदान्तमात्रार्थपरत्वेन विचारकर्तव्यत्वादेरपि तादृशार्थत्वेनापरोक्षत्वापत्तिरित्यर्थः। **ब्रह्ममात्रेति**। वेदान्तशब्दस्य वेदशेषे पठ्यमानं नार्थः। चरमस्य वाक्यस्य पदस्य वा तत्त्वेन तत्त्वमस्यादेरतत्त्वापत्तेः। नाप्युपनिषद्व्यवहारविषयभागान्तर्गतत्वविशिष्टम्। तस्यायौगिकत्वात्। अन्यथा कर्मकाण्डान्त्यवाक्यस्यापि तत्त्वापत्तेः। किं तु सर्वस्य वेदस्यान्तः परमतात्पर्यविषयो बोधकतासम्बन्धेन यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्त्वमस्यादिवाक्यमेव, तद्बोध्यता ब्रह्मण एवेति भावः। **एवं हीति**। एवमपीत्यर्थः। तेन शब्दस्य परोक्षज्ञानहेतुत्वं क्लृप्तमिति सूच्यते। **सर्वांशस्येति**। मनसः करणत्वं तज्जन्यज्ञाने चापरोक्षत्वं कल्प्यम्। शब्दे तु करणत्वं क्लृप्तम्। तज्जन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमात्रं कल्प्यमिति भावः। मां प्रति दुष्टो यो हेतुस्तेन मां प्रति सत्प्रतिपक्षासम्भव इत्याशयेनाह—**दशम इति**। **तत्रापीत्यादि**। आत्मांशे इन्द्रियसन्निकर्षात् दशमत्वांशे शब्दादेकं ज्ञानमित्यर्थः। लोचनहीनस्य बहिरिन्द्रियसन्निकर्षशून्यस्य। मनसस्तु करणत्वं न क्लृप्तमिति भावः। न चात्रैव शब्दस्य मनसो वा करणत्वं कल्प्यमित्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम्। शब्दस्य ज्ञानकरणत्वेन क्लृप्तत्वेन दत्तोत्तरत्वात्। किं च शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमस्माकं दशमस्त्वमित्यादौ न कल्प्यम्। किं तु क्लृप्तम्। तदीयलाघवमूलकं साक्षात्कारत्वाख्यातिरिक्तधर्मकल्पनमपेक्ष्य प्रमात्रभिन्नविषयकज्ञानत्वस्य क्लृप्तस्यैव साक्षात्करोमीत्यादिव्यवहारविषयत्वौचित्यात्। एवं च विद्यमानमपीन्द्रियस-

न्निकर्षादिकं प्रमात्रभेदप्रयोजकपूर्वोत्पन्नवृत्तिजनकत्वेन उपक्षीणं दशमस्त्वमित्याकार-वृत्तौ न कारणमित्याशयेनाह—**यत्रापीति** । अपरोक्षभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गात् दशमान्य-त्वांशे अपरोक्षस्य भ्रमस्यानिवृत्तिप्रसङ्गात् । दशमत्वं दशत्वसङ्ख्यापूरकत्वम् । तच्च दशत्वाश्रयाणामन्यतमत्वम् । दशमात्रविषयकधीविषयत्वरूपम् । तच्चावच्छि-न्नात्मवृत्ति चेत्, तदा साक्षिबोध्यम् । शरीरवृत्ति चेत्तदापि साक्षिणा त्वाचादिवृत्त्या वा अपरोक्षमित्युभयथापि प्रमात्रभेदस्य तत्र संभवेन तद्गोचरं शाब्दज्ञानमुक्ताप-रोक्षत्ववदिति भावः । अनियमात् अनियमापत्तेः । इत्येवंरूपत्वे इत्याकारकत्वे । **अज्ञानावृत इति** । तथा च शाब्दवृत्तेरपरोक्षव्यवहारविषयविषयकत्वेनाज्ञाननिव-र्तकत्वम्, अज्ञाननिवृत्तौ च सत्याम् 'अपरोक्षोऽय'मित्याकारकत्वरूपं व्यवहारस्या-परोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रयः । न प्रकाशत इत्यादीत्यादिपदादपरोक्षभिन्नमित्यादिसङ्ग्र-हः । **एतज्ज्ञानेति** । यज्ज्ञानस्यापरोक्षत्वनिर्वचनाय विषयापरोक्षत्वं निरुच्यते, तज्ज्ञानेत्यर्थः । तज्ज्ञानस्यापरोक्षत्वमपरोक्षविषयकज्ञानत्वं, विषयस्यापरोक्षत्वं अ-परोक्षतज्ज्ञानविषयत्वमित्यन्योन्याश्रयः । **आपरोक्ष्यं स्यादिति** । अत्र यद्यपी-ष्टापत्तिरेव, तथापि सुखादेस्साक्षिरूपस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वे ज्ञानान्तरापेक्षाया न नि-यमः । सुखादौ वृत्तिं विनापि साक्ष्यभिन्नसुखादिविषयकत्वस्यापरोक्षत्वरूपत्वसम्भ-वात् । किं तु ज्ञानस्य ज्ञानान्तरघटितापरोक्षत्वे वाच्ये ज्ञानान्तरस्यापि ज्ञानान्तरघ-टितमेव तद्वाच्यम् । अन्यथान्योन्याश्रयात् । तथा चानवस्थेत्याशयेन समाधाना-न्तरमाह—**यं शाब्दमिति** । शाब्दत्वमविवक्षितम् । अनुमित्यादेरप्येतादृशापरो-क्षज्ञानत्वात् । यस्य प्रमातुः यं बोधमादाय बोद्धृत्वं, तदभिन्नार्थविषयकज्ञानत्वमेव तस्यापरोक्षत्वमित्यर्थः । तदभिन्नत्वं च मनोऽनवच्छेदप्रयुक्तो यो भेदस्तच्छून्यताव-च्छेदकत्वम् । तेन घटादिप्रत्यक्षकाले पटादौ प्रमातृभेदेऽपि न क्षतिः । यद्विषया-वच्छेदेन हि चिति वृत्तिरूपेण परिणतमनस्सम्बन्धः, तद्विषयावच्छेदेन पूर्वं सत उ-क्तभेदस्य नाशादुक्तशून्यता । सुखादौ तु सा सहजैव । इच्छादिवारणाय ज्ञानत्वमिति । तन्मनोऽवच्छिन्नचिद्भेदशून्यतावच्छेदकविषयकज्ञानत्वं तन्मनोऽवच्छिन्नज्ञानस्यापरो-क्षत्वमिति पर्यवसितम् । तेन पुरुषान्तराभिन्नविषयकज्ञानं नापरोक्षम् । विषयस्या-परोक्षत्वं तु नोक्तज्ञानविषयत्वम् । धर्माधर्मादौ तदापत्तेः । किं त्वनावृतत्वम् । ननु, उक्तापरोक्षत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वादौ गौरवाज्जातिविशेषरूपमपरोक्षत्वं ज्ञाने युक्तमि-ति चेन्न । अनावृतत्वस्यैवाखण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनापरोक्षज्ञानकार्यत्वाभिमतहेतु-त्वात् । घटादीतरव्यावृत्तिरेव घटत्वादीति मते घटत्वादेरिव उक्ताभावस्य प्रतियो-गिविशेषितरूपानवच्छिन्नस्यापि हेतुत्वादिसम्भवात् । वस्तुतस्तु धर्मादिज्ञानस्याप-

रोक्षत्ववारणाय मनोऽनवच्छेदप्रयुक्तस्येवावरणप्रयुक्तस्यापि भेदस्याभाव उक्तलक्षणेऽवश्यं निवेश्यः । तथा चानावृतविषयज्ञानत्वमेवापरोक्षत्वं युक्तम् । आवरणविरोधितावच्छेदकं तु चाक्षुषादिवृत्तावनुगतं न वेत्यत्र नाग्रहः । न हि तस्यामावरणस्य विरोधिता तन्नाशकता । येनाननुगमो दोषः । किं तु तदभावव्याप्यता । शब्दातिरिक्तत्वे शब्दानुमानाद्यतिरिक्तत्वे । तेन प्रमातृभिन्नविषयकानुमानादेर्न प्रत्यक्षान्तर्भावः । प्रत्यक्षान्तर्भावे तन्त्रत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणत्वात् । **अनौपदेशिकमिति** । तथा चौपदेशिकेन मनसः करणत्वेनोक्तानुमानबाधः । तद्वास्येत्यादिकं तु न स्पष्ट उपदेश इति पराभिमानः । तदन्यासाध्यत्वे तदन्याकरणकत्वेऽपि निदिध्यासनाधीनकरणकत्वेऽपि । अपेक्षिततया अपेक्षितधीघटिततया । चकितं शक्तिं विना । अभिधत्ते बोधयति ॥

तर्कैस्सारस्वतैरत्नैश्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणै. ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय श्रवणादिनिरूपणम् ॥

सारस्वतसमुद्रेकप्रसङ्गाद्ध्वान्तधिक्क्रिया ।
यया चन्द्रिकया तस्याः परिच्छेदास्त्रयस्स्थिताः ॥

इति ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितायां लघुचन्द्रिकायां श्रवणादिनिरूपणंनाम
तृतीयः परिच्छेदः ॥

ॐ

—⊛—

॥ चतुर्थपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

श्रीनारायणतीर्थानां पादाम्बुजरजो भजे ।
यदनुध्यानमाहात्म्यादनुयामि सरस्वतीम् ॥

तत्कार्येति । तन्नाशनाश्येत्यर्थः । **पाके निवृत्तेऽपीति** । 'उपलक्षितस्य नाश' इति व्यवहारे उपलक्षणस्य प्रतियोगित्वेनाभानात् तन्नाशमादाय न स इति भावः । ननु पाकोपलक्षितत्वं पाकेन स्वेतरस्मात् व्यावर्तितत्वम् । तथा च पाकसम्बन्धात् पूर्वमपि चैत्रादावनुमानादिना तस्य ज्ञातत्वे तदस्त्येवेत्यत आह—**व्यवह्रियते वेति** । पाकसम्बन्धात् पूर्वमित्यनुषज्यते । पूर्वकालमादाय इदानीमयं पाचक इति व्यवह्रियते नेत्यर्थः । तथा चेदानीं पाचक इत्यादावेतत्कालीनेन पाकसम्बन्धेन उपलक्षितस्येवेदानीं मुक्त इत्यत्रैतत्कालीनचरमवृत्तिसम्बन्धेनोपलक्षितस्य विषयत्वादुक्तवृत्तिपूर्वं नोक्तव्यवहारः । एतत्कालश्च मासाद्यात्मकः । तेन प्रयोगाधिकरणक्षणादौ पाकसम्बन्धाभावेऽप्युक्तव्यवहारः । अत एव चरमवृत्त्युत्पत्तिकालपर्यन्तं गतवर्षादिकालमादायैतत्कालेऽयं मुक्तिमानिति व्यवह्रियते । पाकसम्बन्धोत्पत्तिपर्यन्तोक्तकालमादायैतत्कालेऽयं पाचक इति व्यवहारवत् । कालाविषयकः चरमवृत्तिपूर्वकालीनो मुक्तिव्यवहारस्त्विष्ट एव । तादृशपाकसम्बन्धोत्पत्तिपूर्वकालीनव्यवहार इवेति भावः । **घटाकाश इति** । इदानीं पाचकोऽत्र जातः इदानीमत्र पाचकस्साधित, इत्यादिव्यवहारे पूर्वविद्यमानचैत्रादौ पाकसम्बन्धोत्पत्तिसाध्यते आदाय पाचके तद्व्यवहारवत् चरमवृत्तेरुत्पत्तिसाध्यते आदाय तदुपलक्षिते तद्व्यवहार इत्यपि बोध्यम् । यत्तु, साध्यत्वोपचारे मुक्तेः पुरुषार्थत्वमौपचारिकं स्यादिति,तदहो मौढ्यम् । अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य पुरुषार्थत्वस्य साध्यत्वाघटितत्वात् । **यावत्कार्योत्पत्तीति** । कार्योत्पत्तिर्यावद्भवति,तावत्कालमित्यर्थः द्वैतं यावत्तिष्ठतीति यावत् । **विरोधिकार्यमिति** । यस्मिन् कार्ये सति तत्पूर्ववृत्ति यन्न तिष्ठति, तत् तस्य ध्वंस इत्यर्थः । स न ध्वसः विरोधिकार्यं न ध्वंसः । 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येत्या'दाविव विशेषणलिङ्गग्राहित्वं तत्पदस्येति बोध्यम् । यावद्विरोधिकार्योदयं विरोधिकार्यस्थितिर्यावत् । तथात्वात् विरोधिकार्यस्य ध्वंसत्वस्वीकारात् । तस्य विभागस्य । ध्वंसरूपत्वे संयोगध्वंसरूपत्वे । विभागध्वंसस्य विभागादिध्वंसस्य । अधिकरणरूपतावत् परमाण्वाद्यधिकरणस्वरूपतावत् । नव्यमते संयोगनाशो न विभागान्यः । गौर-

वात्। नाप्यधिकरणस्वरूपः। तदुद्देशेन क्रियायाः प्रवृत्त्या तस्य क्रियासाध्यत्वावश्यकत्वात्। विभक्ताकारप्रतीतेरधिकरणातिरिक्तविभागविषयकत्वाच्च। किं तु विभागस्वरूपः। स च यद्युत्तरसंयोगनाश्यः, तदाप्यतिरिक्तस्य विभागनाशस्य स्वीकारे गौरवम्। अथोत्तरसंयोग एव तन्नाशः, तथापि यादृशविभागावच्छेदकावच्छेदेन पुनर्नोत्तरसंयोगः, तादृशविभाग एव स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगनाशः। तस्य च जन्यभावत्वेन महाप्रलयावृत्तित्वात् तन्नाशः स्वाश्रयपरमाण्वादिस्वरूपः। तथा च तद्वत् यादृशवृत्त्युत्तरं न कार्यान्तरोत्पत्तिः, तन्नाशोऽधिकरणस्वरूपः। ध्वंसस्य पूर्ववृत्तिदृश्यध्वंसस्य। विरोधिकार्यरूपत्वेऽपीति पूर्वेणान्वयः। **विश्वमिथ्यात्वेति**। आत्मान्यमात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यर्थः। **कालीनस्यैवेति**। अनुभवाविरोधेनेति शेषः। **नेति नेतीति**। वीप्सया द्वैतमात्रमिथ्यात्वं बोधितमिति भावः। **प्राप्तप्राप्तीति**। आनन्दप्रकाशस्य फलत्वं न जन्यत्वम्। किं तु व्यङ्ग्यत्वम्। तच्च जन्यस्यावरणनाशस्याश्रयत्वम्। तत्र नाशो यद्युक्तात्मस्वरूपः, तदोपलक्षणस्य जन्यत्वाज्जन्यत्वम्। अथ वृत्तिरेव, तदा सा जन्यैवेति भावः। **मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्था** इति। आत्मान्यत्वे दृश्यत्वस्यावश्यकत्वेन दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादियुक्तिभिर्मिथ्यात्वावश्यकत्वेन न पञ्चमप्रकारत्वम्। सत्यध्वंसरूपत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधः। न हि तस्याः भावाद्वैतं मुख्यार्थः। मिथ्याभूतात्मान्याविनाशिध्वंसरूपत्वेऽप्यतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिविरोधः। विनाशिध्वंसानां धारात्वे तु गौरवं, व्यर्थता च। अन्त्यमनोवृत्तेः मुक्तित्वसम्भवात्। तर्कैरित्यादि—अविद्यानाशरूपणम्॥

॥इति लघुचन्द्रिकायां अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्॥

एतत्पदार्थमाह—**सत्त्वापत्तिरित्यन्तेन किमित्यादिना**। सत्यसिद्धेः सत्याभिव्यक्तेः। **वृत्तेर्वेति**। प्रमात्वेन निवर्तकता। तच्चोक्तचिति उक्तवृत्तौ वा। **अभावस्येत्यादि**। विजातीयस्य विषमसत्ताकस्य वा जनकत्वमिव व्यञ्जकत्वमव्याहतमिति भावः। यत्तु सत्यं प्रत्यसत्यस्य जनकतेति, तन्मौढ्यात्। न हि सत्यं प्रति जनकं ब्रूमः। किन्तु व्यञ्जकम्। न च तदप्यदृष्टम्। अज्ञाननाशरूपाभिव्यक्तिमात्रस्य शुक्त्याद्युपहितचिद्रूपे सत्य एव जायमानस्य शुक्त्यादिसाक्षात्काररूपासत्येनैवोत्पत्तेः। **चिदसंसृष्टेति**। तथा च चिद्घटितस्य विरोधित्वात् ज्ञानविरोधित्वानुभवो नायुक्तः। **यत्तूक्तमित्यादि**। घटादिवृत्तिचरमवृत्त्योश्चिद्विषयकत्वाविशेषात् चरमवृत्तेरेवाविद्यानिवर्तकत्वमयुक्तमिति भावः। **अवच्छिन्नेत्यादि**। अज्ञानतत्प्रयुक्ताकाराद्यावृत्ताकाराधिष्ठानप्रमात्वेन

निवर्तकता । अन्यथेदन्त्वादिना रजतात्मकत्वादिना वा शुक्तिज्ञानाद्रजतोपादानाज्ञाननिवृत्त्यापातात् । घटाद्यवच्छिन्नचिदाकारकज्ञानं तु न तथेति न ततोऽज्ञाननिवृत्तिरिति । यथा चाज्ञोऽस्मीत्यादिज्ञानस्य नाज्ञाननिवर्तकता, तथा विवेचितं मिथ्यात्वानुमाने । अवगतमायोपादानकत्वस्य अवगतं मायोपादानकत्वं यत्र, तादृशस्य । निरुपपदप्रकृतिपदात् कार्यमात्रोपादानत्वं बुद्धमिति भावः । अदृष्टस्यापीत्यनेन दृष्टत्वं सूचितम् । तथा चाज्ञानस्य स्वनिवर्तकशुक्त्यादिप्रमाप्रागभावत्वस्वीकारात् प्रमामात्रस्य स्वप्रागभावनिवर्तकत्वं दृष्टमेव । आत्मप्रमाप्रागभावस्य च कार्यमात्रोपादानत्वादात्मप्रमायामप्युपादानत्वम् । अन्यथा तदन्यस्य जगदुपादानस्य कल्पने गौरवात् । दृष्टं च दध्यादेः दुग्धादिरूपपरिणामिनाशकत्वम् । लाघवतर्कसहकृतश्रुत्यादिमूलककल्पनानामदृष्टचरविषयकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । भ्रमत्वमात्रमापाद्यते, अज्ञाननिवर्तकताविरोधिभ्रमत्वं वा । तत्र स्वोपहितविषयकाज्ञानं प्रति स्वोपहितविषयकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वेनोपहितविषयकत्वरूपभ्रमत्वमिष्टमित्याशयेनाद्यमङ्गीकुर्वन्नन्त्यं निरस्यति । **तत्रोपहितेति** । अभ्रमत्वात् उक्तविरोधिभ्रमत्वाभावात् । उपाध्यविषयकत्वे सति उपहितविषयकत्वेन निवर्तकत्वादुपाधिविषयकत्वमुक्तविरोधि । तच्च नास्त्येवेति भावः । एतेनोपहितस्य शुद्धान्यत्वेन तद्विषयकत्वे भ्रमत्वमित्यपास्तम् । अथवा वृत्त्युपहितचिदन्यत् यत् बाधितं, तद्विषयकत्वमेव भ्रमत्वम् । वृत्त्युपहितचिद्विषयकत्वमेव तात्त्विकप्रमात्वम् । अन्यथा शुद्धस्याविषयत्वमते तात्त्विकप्रमादौर्लभ्यापत्तेः । यद्वा उपहितस्य विषयत्वं नाम उपाधिकालीनमेव शुद्धस्य विषयत्वं, न तु शुद्धं न विषय इति विवक्षितम् । दृश्यत्वं तु शुद्धव्यावृत्तमेव मिथ्यात्वे हेतुः । विवेचितमिदं मिथ्यात्वानुमाने । दग्धदारुदहनस्य दग्धं दारु येन तस्य दहनस्य । इच्छादिनेत्यादिनावयवसंयोगनाशादिसङ्ग्रहः । निवर्त्यत्वात् अन्त्यज्ञाननिवर्त्यत्वात् । **वृत्तिमादायेति** । वृत्त्युपहितात्मत्वेनात्मनो नाशकत्वम् । वृत्त्युपलक्षितात्मनोऽविद्यानाशस्वरूपत्वेऽपि कारणतावच्छेदकीभूतवृत्तेः कार्याव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वावश्यकत्वेन वृत्त्युपहितस्यैव नाशकत्वं पर्यवस्यति । तथा चात्मज्ञानस्य क्षणिकत्वमिष्टम् । अथवा वृत्तिद्वितीयक्षणावच्छेदेनैवात्मन्यविद्यानाशत्वस्वीकारान्न तदिति भावः । द्वितीये दोषाभावं प्रकटयति—**प्रतियोगिन इति** । रूपान्तरावच्छेदेन यत्कारणं प्रतियोगित्वान्यरूपावच्छिन्नकारणतावत् । निरपेक्षप्रतियोगिनः निरपेक्षस्यापि प्रतियोगिनः । **उपपत्तेरिति** । अन्त्यज्ञानस्य वक्ष्यमाणाविद्यालेशरूपस्वोपादाननाशहेतुत्वादन्त्यक्षणावच्छिन्नस्यैव तादृशस्वोपादाननाशकताया वाच्यत्वात् तादृशाव-

च्छिन्नरूपेण स्वस्यापि स्वजन्यत्वसम्भवात् तादृशोपादाननाशत्वावच्छिन्नस्यान्त्यज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सम्भवादन्त्यज्ञानस्य न क्षणिकतेति भावः । अथवा अन्त्यज्ञानस्य स्वोत्पत्तिक्षणावच्छेदेनाप्यविद्यालेशरूपस्वोपादाननाशत्वमास्ताम् । तथापि प्रकृते उक्तलेशस्येव मनसोऽप्युपादानत्वादन्त्यज्ञाननाशे मनोनाशस्यापि हेतुत्वान्मनोनाशे चान्त्यज्ञानरूपस्योक्तलेशनाशस्य हेतुत्वादन्त्यज्ञानोत्पत्तितृतीयक्षण एव तन्नाश इति भावः । अथोक्तोपादाननाशत्वविशिष्टेन जायमानोऽन्त्यज्ञाननाशः किं स्वरूप इति चेत्, मिथ्याभूतात्मातिरिक्ताविनाशिस्वरूप एव । सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तेर्विनाशित्वे विनाशधाराकल्पने गौरवात् मानाभावाच्च । लाघवमनुसृत्याह—**वस्तुत इत्यादि** । स्वेतरसर्वद्वैतविरोधिनी वृत्तिरन्त्या । तदुत्तरं न किञ्चिज्जायते । तस्याश्चाग्रकालस्यैवाभावेन सुतरां न तत्र तदनुवृत्त्यापादनम् । न च तस्याः नाशानुत्पादे सा क्वगतेत्यादिप्रश्नावकाशः । नाशोत्पादेऽपि तत्सम्भवात् । विवेचितं चेदं पूर्वम् । तथा च तस्याः नाशोऽग्रे न जायते । अग्रकालस्यैवालीकत्वात् । न चैवमात्मैव तन्नाश इत्यङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । अन्त्यवृत्तिः क्षणमात्रं स्थित्वा नश्यतीति संसारदशायामात्मनि नाशत्वकल्पनया तथाङ्गीकारात् । प्रारब्धभोगकालीनवृत्तेस्त्वविद्यादिमात्रविरोधित्वं, न तु सर्वद्वैतविरोधित्वमित्यप्यनुभवबलात् कल्प्यते । इदमेव च प्रारब्धभोगस्य देहादिपातप्रतिबन्धकत्वमित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते । न तु देहादिनाशे कर्म प्रतिबन्धकं कल्प्यते । न चैवं चरमवृत्तिरूपो देहादिनाशः पूर्वमपि जायतामित्यापत्तिरिति वाच्यम् । चरमवृत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्य चरमवृत्तिहेतुत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । चरमवृत्तेस्सर्वद्वैतविरोधित्वं न सर्वद्वैतनाशजनकत्वम् । तज्जन्यनाशानभ्युपगमात् । अन्यथोक्तनाशस्यापि नाश्यत्वे नाशान्तराणामपि स्वीकार्यत्वेनानवस्थापत्तेः । अनाश्यत्वे सत्यत्वापत्तेः अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः । नापि द्वैताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वम् । तस्यास्तद्वत्त्वे नियामकाभावेन मानाभावात् । एवं च तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एतावत्कालमनुवृत्तद्वैतं तत्त्वविज्ञानोत्तरं क्वगतमिति पर्यनुयोगश्च स्यात् । अत्रोच्यते—एवंसति कपालादिदेशावच्छेदेन दण्डादिकारणकूटवान् यः क्षणः, तदव्यवहितोत्तरक्षणस्य घटादिकार्यवत्त्वेऽपि नियामकाभावात् दण्डादेर्घटादिहेतुत्वस्वीकारो व्यर्थस्स्यात् । एतावत्कालमसतो घटादेः कथमुत्तरक्षणे सत्त्वमिति पर्यनुयोगश्च । अथ स न व्यर्थः । उत्तरक्षणे घटादिसत्त्वव्याप्यत्वस्य प्रामाणिकत्वात्तस्यैव तद्व्याप्यतारूपतन्नियामकतावत्त्वात् पूर्वमसतोऽपि घटादेरुक्तक्षणे सत्त्वसम्भव इति नोक्तपर्यनुयोग इति ब्रूषे, तर्हि या यद्विषयकप्र-

मा, सा स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्ताधिकरणकालपूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तिरिति व्याप्तेः शुक्त्यादिप्रमास्थले दृष्टत्वादात्मप्रमापि तथेति प्रमात्वस्यैवोक्तव्याप्यतारूपनियामकतावत्त्वात् तत्त्वज्ञानस्योक्तविरोधित्वसिद्ध्या नोक्तपर्यनुयोगः। अथैवमपि मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। फलाभावात्। तथा हि—न तावन्मुक्तिः फलम्। तस्या नित्यात्मरूपत्वात्। नापि वेदान्तवाक्यजवृत्तिज्ञानम्। तस्यासुखरूपत्वेन स्वतःपुरुषार्थत्वाभावात्। नापि वृत्तिविषयत्वोपहित आत्मा। तस्य लोके पुरुषार्थत्वेनाक्लृप्तत्वात्। वृत्तेरस्थिरत्वेन तद्विषयत्वोपहितात्मनोऽप्यस्थिरत्वादिति चेन्न। स्वाज्ञानविरोध्युपहितस्यात्मरूपस्य सुखस्यैव फलत्वात्। लोकेऽपि हि सुखमात्मैव। चन्दनादियोगजमनोवृत्तेस्तत्र व्यञ्जकमात्रत्वात् 'मा न भूवं भूयास'मित्याकारिकाया अन्येच्छानधीनेच्छाया 'एष परमानन्द' इत्यादिश्रुतेश्चान्यथानुपपत्तेश्च। स्वाज्ञानविरोधित्वं च स्वाज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वम्। एतावांस्तु विशेषः—यच्चन्दनादियोगजमनोवृत्तेर्यत्किञ्चिदज्ञानविरोधित्वम्। तन्नाशोत्तरमज्ञानान्तरेणात्मसुखस्यावरणात्। वेदान्तजन्यवृत्तेस्त्वज्ञानसामान्यविरोधित्वम्। तन्नाशोत्तरमज्ञानान्तरेणानावरणात्। स्वाव्यवहितपूर्वक्षणे सुखावारकयत्किञ्चिदज्ञानविरोधित्वं तु द्वयोरपि तुल्यम्। न चैकदैकमेवाज्ञानमावृणोतीति सिद्धान्तात् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणे सुखावारकाज्ञानसामान्यविरोधित्वमपि द्वयोस्तुल्यमिति यत्किञ्चित्पदं व्यर्थमिति वाच्यम्। चन्दनादियोगजवृत्तेः पूर्णानन्दावारकमूलाज्ञानाविरोधित्वात् पल्लवाज्ञानं साक्ष्यानन्दावारकं प्रत्येव तस्याः विरोधित्वात्। न च वृत्तेरेव सुखत्वसम्भवेन नात्मा सुखरूप इति वाच्यम्। सुषुप्तौ निष्कामत्वकाले जागरे च भासमानसुखस्य वृत्तित्वासम्भवात् तदानन्तवृत्तिकल्पने गौरवात्। एकरूपेऽपि साक्ष्यानन्देऽनुभूयमाने तारतम्यस्य व्यञ्जकवृत्तितारतम्यगतत्वात् नानुपपत्तिः। तथा च यत्किञ्चिदज्ञानविरोध्युपहितात्मनः स्वतःपुरुषार्थत्वमात्रसत्त्वेऽप्यज्ञानसामान्यविरोध्युपहितात्मनः परमपुरुषार्थत्वादस्थिरत्वमकिञ्चित्करम्। तदुत्तरं सुखानावरणादिति सूक्ष्मधीवेद्यमेतत्। तर्कैरित्यादि—अविद्यानाशकस्थितिः॥

॥इति लघुचन्द्रिकायां अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्।

सुखात्मता स्वाभिन्नसुखत्वम्। पुरुषार्थः पुमर्थलक्षणघटकम्। पुमर्थतायाः येन रूपेण यस्य धीविषयत्वं, तेन रूपेण तस्य पुंस इच्छाविषयत्वव्याप्यं, तद्रूपवत्त्वं, तेन रूपेण तस्य पुंसः पुमर्थतेति पुमर्थलक्षणस्येच्छानियम्यत्वात् इच्छाविषयतावच्छेदकरूपघटितत्वात् स्वकीयसुखत्वमिष्टसाधनत्वादिकं च तादृशरूपमिति

भावः । मापरकीयं सुखं पुमर्थः । अपरकीयत्वं पुमर्थतामात्रे न घटकम् । तथे-च्छाविरहात् । अपरकीयसुखत्वेन नियमेनेच्छाविरहात् । तथा नियतेच्छावादिनं प्रत्याह—**गौरवादिति** । साधने साधनत्वेन ज्ञाते । परकीये परकीयत्वेन ज्ञाते । स्वकीये स्वकीयत्वेन ज्ञाते । पुमर्थत्वस्य पुमर्थत्वव्यवहारस्य । अस्वकीये स्वकीयान्यत्वेन ज्ञाते । अपुमर्थत्वस्य पुमर्थान्यत्वव्यवहारस्य । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तथैव स्वकीयताघटितस्यैव । पुमर्थत्वात् पुमर्थतामात्ररूपत्वात् । पुमर्थता पुमर्थतामात्रम् । प्रयुक्ता घटिता । साक्षात्क्रियमाणतया अनावृततया । घटितेति शेषः । सम्बन्धस्य स्वकीयत्वादेः । अवर्जनीयसन्निधिकत्वात् दैवाधीनसामग्र्यधीनेच्छाविषयत्ववत्त्वात् । अनित्यसुखत्वादिरूपेणाज्ञानस्य कदाचित्सम्पत्त्या तेन रूपेणेव स्वकीयसुखत्वेनापि कदाचित् ज्ञानात्तेन रूपेणेच्छा । न चैतावता सैव पुमर्थतामात्रघटिका । अनित्यसुखत्वादेरपि तत्त्वापत्तेः । अथ केवलसुखत्वेन ज्ञातेऽपि मदीयसुखत्वेनैवेच्छा । इच्छासामान्यसामग्र्या एव मदीयत्वविषयतानियामकत्वादिति चेन्न । उक्तनियामकत्वे मानाभावात् । अनावृतं भवतु इत्येवाकारस्येच्छामात्रव्यापकत्वेन मदीयत्वविषयतायास्तदनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा मां प्रत्यनावृतत्वमेव मदीयत्वमित्यविरोधात् । न हि तदन्यत् सुखतत्साधनादिसाधारणं मदीयत्वमेकजातीयमस्ति । यदिच्छाव्यापकविषयताकं स्यात् । मत्सम्बन्धमात्रं तु परकीयमेवेदमिति ज्ञातेऽपि । मत्समवेतत्वं मत्स्वत्वञ्चेत्यन्यतरवत्त्वं तु पापिष्ठकाम्ये परदारादौ नास्त्येव । मद्भोगयोग्यत्वं तु मां प्रत्यनावृतत्वमेव । न च तदपि दूरस्थशत्रुमरणादौ नेति वाच्यम् । तन्निश्चयस्यैव सुखविशेषसाधनत्वेन पुरुषार्थस्य स्वं प्रत्यनावृतत्वात् । शत्रुमरणादिमात्रस्यापुरुषार्थत्वेऽपि क्षत्यभावात् । न हि **यद्यदिष्टं यस्य, तस्य तत् पुरुषार्थः**। हेयस्य क्रीडादेरिष्टत्वेऽपि पुरुषार्थत्वेनाव्यवहारादिति भावः । **ईश्वरस्येत्यादि** । ईश्वरेच्छायाः कार्यमात्रविषयकत्वेनास्मदादिसुखविषयकत्वमिति भावः । **हेयतयेति** । बालानां पुमर्थत्वेन व्यवह्रियमाणे प्रातर्भोजनादौ प्रौढानामिच्छासत्त्वेऽपि तदव्यवहारात् यं प्रति यद्धेयं, तदन्यत्वेनापि पुमर्थलक्षणं विशेषणीयम् । तथा च लोकविगीतत्वात्तत्र प्रौढानामिव स्वं प्रत्यनावृतस्वरूपसुखापेक्षया क्षुद्रत्वादस्मदादिसुखे ईश्वरस्य हेयत्वात्तं प्रति तत् न पुमर्थः । वस्तुतः कार्यत्वेनाकाशत्वादिरूपतत्तदसाधारणरूपैर्वेश्वरेच्छा स्वीक्रियते । न तु साक्षात्क्रियमाणसुखत्वेन । न च सर्वैरूपैस्सर्वज्ञत्वमिव सर्वकामयितृत्वमपीति वाच्यम् ; अनादिपदार्थेषु सिद्धत्वेन कामनाविरहात् । सर्वकामादिश्रुत्या यावत्कार्यैर्यदीशेच्छाप्रतिपादनेऽपि तद्वृत्तिसर्वरूपैस्तदप्रतिपादनात् । तथा चास्मदादि-

सुखे कथमीशं प्रति पुमर्थत्वापत्तिः। अनावृतसुखत्वेनेश्वरधीविषयत्वस्य तेन रूपेण तदिच्छाविषयत्वाऽव्याप्यत्वात् । न च केवलसुखत्वेन रूपेणास्मदादिसुखमीशं प्रति पुमर्थस्स्यादिति वाच्यम् । केवलसुखत्वादिना ज्ञानस्येच्छां प्रत्यहेतुत्वात् ईश्वरेच्छां प्रति कालादृष्टविशेषादेर्हेतुत्वात् सर्वदा तदभावेनोक्तकालिकव्याप्त्यसम्भवाच्च। **गौरवमिति** । सुखादीच्छां प्रति सुखत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेनानावृतसुखत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवम् । तथा येन रूपेण तदीयज्ञानविषयत्वं तदीयेच्छाव्याप्यं, तत्त्वस्य सुखत्वमात्रे सत्त्वेनानावृतत्वं न सकलपुरुषार्थताघटकमिति भावः । निलीनसुखे सुखं ते भविष्यति तत् त्वां प्रत्यावृतमिति कस्यचित् प्रतारणयावृतत्वेन ज्ञाते । पुरुषार्थप्रसङ्गः पुरुषार्थत्वव्यवहारप्रसङ्गः इच्छाप्रसङ्गो वा । साक्षात्क्रियमाणत्वेन स्वंप्रत्यनावृतत्वेन स्वयं ज्ञायमानेति शेषः । पुमर्थता पुमर्थताव्यवहारः, इच्छा वा । अभासमानत्वात् उक्तरूपेणाज्ञायमानत्वात् । भाने उक्तरूपेण ज्ञायमानत्वे । असंसारित्वेन त्वया यं प्रत्यापाद्यते, तदन्यत्वेन । **गौरवकरत्वादिति** । वस्तुस्थितिरियमुक्ता । वस्तुतो यदा जीवन्मुक्तिकाले पुमर्थता, तदा सुखत्वेन स्वरूपसुखं प्रकाशत एव । न हि कैवल्यकाले पुमर्थतासंसर्गः स्वरूपसुखस्येति ब्रूमः । तदानीं तस्याव्यवहारेणानुपयोगात् कैवल्यकालस्यैवालीकत्वाच्च । अथेष्टतावच्छेदकसंसर्गस्य भोग्यविषयाव्यभिचारित्वमिति चेन्न । येनेष्टतावच्छेदकेन विशिष्टे कामना, तस्यैव तथा। यथा सुमुखनासिकादिपुत्रकामनादिस्थले । येन तूपलक्षिते कामना, तस्य न तथा । यथा श्रीकृष्णविहारदेशबृन्दावनस्थितौ शत्रुस्वामिकगृहादौ वा । न हि बृन्दावनस्थितेश्शत्रुगृहादेर्वा भोगकाले श्रीकृष्णविहारश्शत्रुस्वत्वं वास्ति । तथा च कैवल्ये सुखत्वाद्यसंसर्गेऽपि न क्षतिः । अत एव यं प्रतीत्यादिलक्षणेऽपि न दोषः । जीवन्मुक्तिकाल एव स्वंप्रत्यनावृतत्वसंसर्गस्य स्वरूपसुखे सत्त्वात॥ तर्कैरित्यादि—मुक्तेस्सुखपुमर्थता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वनिरूपणम् ॥

उक्तप्रायत्वादिति । यादृशविशेषणवता कामितं, तादृशविशेषणवति जीवन्मुक्ते मुक्त्यन्वयोऽस्त्येव । परमते तु लोकान्तरप्राप्तेरेव मुक्तित्वेन कामयितृशरीराद्यविशेषित एव तदन्वय इति भावः । अप्रयोजकतायाः पुमर्थलक्षणाघटकत्वस्य । जीवन्मुक्तौ सुखत्वादिना साक्षात्क्रियमाणत्वसत्त्वात् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यपि बोध्यम् । तर्कैरित्यादि—चिन्मात्रे मोक्षभागिता ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां चिन्मात्रस्य मोक्षभागितोपपत्तिः ॥

अविद्यानाशकालेऽप्यविद्याप्रयुक्तकार्यसत्त्वे दृष्टान्तमाह— **निवृत्तसर्पेति।** कारणनाशेऽपि तत्प्रयुक्तकार्यसत्त्वे दृष्टान्तमाह–**दण्डेति** । ध्वंस इव पराभ्युपगतध्वंस इव । मन्मते तु संस्कारोऽपि ध्वंस एव । प्रलये वर्तमानस्य कार्यसूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारस्य ध्वंसत्वात् । तत्र समवायिनं विना स्थितिकाले । समसमयस्य कार्यनाशात् पूर्ववर्तिनस्समवायिनाशस्य । वस्तुतः कार्यनाशात् पूर्ववर्तिनः समवायिनाशस्य कार्यनाशसमसमयत्वे सव्येतरविषाणवदजनकत्वं स्यादिति बोध्यम् । अजनकत्वात् कार्यनाशाजनकत्वात् । अत्र अविद्यानाशस्थले । **प्रतिबन्धकाभावेति** । भुज्यमानकर्माभावेत्यर्थः । हेतोः अविद्याद्युपादाननाशस्य । अभावादित्यस्यान्ते तावत्कालमिति स्थितिरिति चानुषज्यते । **तत्कार्येति** । तत्प्रयुक्तेत्यर्थः । तेनानादिदृश्यसाधारण्यम् । **समर्थत्वेति** । प्रपञ्चे मिथ्यात्वेन निश्चिते बह्वायाससाध्यकार्यविशेषमुद्दिश्य प्रवृत्त्यभावेन तादृशार्थक्रियोपधायकताप्रयोजकशक्त्यभाव इति भावः । तज्जातीयेन प्रारब्धकर्मकालीनसाक्षात्कारजातीयेन । **योजनादित्यनेनेति** । तथा च योजनस्य श्रवणादिरूपस्यैव भूयस्त्वमर्थः । विशेष्यान्वयस्य निवृत्तिरूपविशेष्यान्वयस्य । योजनात् अभिध्यानात् तत्त्वभावशब्दितसाक्षात्कारात् उक्तशक्तिरूपविश्वमायानिवृत्तिः । अन्ते प्रारब्धभोगान्ते । अवशिष्टशक्तिमदज्ञानतत्प्रयुक्तदेहादिरूपविश्वमायानिवृत्तिर्भूयश्चेत्यर्थः । प्रथमान्वये विश्वपदसङ्कोचो न दोषः । भूयश्चेत्यादिवाक्यान्तरसत्त्वात् । ब्राह्मणेभ्यस्सर्वं धनं दत्तं यज्ञे भूयस्सर्वं धनं दत्तमित्यादाविवेति बोध्यम् । **अभ्यर्हितत्वादिति** । 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यादि'ति जैमिन्युक्तेः विशेषणान्वयस्वीकारेऽपि 'योऽदाभ्यं ग्रहीत्वा सोमाय यजत' इत्यादावदाभ्यमित्यस्य ग्रहीत्वेत्यत्रेव भूय इत्यस्य तत्त्वभावादित्यत्रैवान्वयः । न तु योजनादित्यत्र । तथा च साक्षात्काराद्विश्वमायानिवृत्तिः भूयस्साक्षात्कारादवशिष्टसर्वमायानिवृत्तिरित्यर्थः । **अन्त इतीति** । चकारवैयर्थ्यमपि बोध्यम् । भूयोयोजनाद्यधीनसाक्षात्कारात् सर्वविश्वनिवृत्तिरित्यस्यैव श्रुत्यर्थत्वेऽन्तादिपदं व्यर्थमिति भावः । यत्तु ध्यानादिन्द्रियवृत्तीनां परमात्मनि योजनात् ध्यानपरिपाकरूपेऽन्ते सति तत्त्वसाक्षात्कारजन्यभगवत्प्रसादाद्विश्वमायानिवृत्तिरित्यर्थ इति, तन्न । अभिशब्देनैव ध्याने परिपाकलाभात् अन्तशब्दस्य तद्बोधकत्ववैयर्थ्यात् । उक्तप्रसादस्तु न शब्दार्थः । तत्त्वस्य भावः प्राप्तिरिति व्युत्पत्त्या तत्त्वभावशब्दस्य साक्षात्कारार्थकत्वात् । अभानापादकाज्ञानेनाप्राप्तस्य प्राप्तेः साक्षात्काररूपत्वात् । अथ तत्त्वे भावो भक्तिः । भावशब्दस्य भक्तौ प्रसिद्धत्वादिति चेत्, तथापि न भक्त्यधीनप्रसादलाभः । अथ

तत्त्वे भावो यस्मा इति बहुव्रीहिणा प्रसादलाभ इति चेन्न । बहुव्रीहेस्तत्पुरुषापेक्षया जघन्यत्वात् । किं च 'यस्य देवे पराभक्ति'रित्यादिना 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्यादिना चोत्तमभक्तेर्ज्ञानहेतुत्वस्यैवोक्तेः बृहन्नारदीयादौ अधममध्यमभक्तावुक्त्वा 'विधिसिद्ध्यै भजेद्यस्तु दासवच्चक्रपाणिनम् । भक्तानां प्रवरो ह्येष सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥' इत्यनेनोत्तमभक्तमुक्त्वा 'अहमेव परोविष्णुर्मत्तस्सर्वमिदं जगत्। इति यस्सततं पश्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥' इत्यनेनोत्तमोत्तमभक्तेस्तत्त्वसाक्षात्काररूपत्वोक्तेः गीतायाञ्च 'आर्तो जिज्ञासु'रित्यादिना ज्ञानिनश्चतुर्थभक्तत्वोक्त्या तथोक्तेर्ज्ञानस्यैव भक्तित्वेनाविरोधः । साक्षात्कारस्य प्रसादहेतुत्वकल्पनं तु मौढ्यादेव । न हि लोके तथा क्लृप्तम् । अविद्यानिवृत्तेः प्रसादजन्यतापि न लोके क्लृप्ता । निगलमोचनादेस्तत्त्वेन क्लृप्तत्वेऽपि न तद्दृष्टान्तेन तस्यां सानुमातुं शक्या । पक्षदृष्टान्तयोरेकरूपेण साध्यदर्शनात् । 'तस्मात्तस्य तावदेवेत्यादिश्रुत्यैकवाक्यतयान्तपदं भोगान्तपरम् । चशब्दोऽवधारणार्थकः । अन्ते तत्त्वभावादेव विश्वमायानिवृत्तिः । न त्वन्यापेक्षा । अन्ते निवृत्तिर्भवत्येव । न तु मायावस्थितिरिति । अत एव 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्वि'ति सूत्रे ज्ञानाधीनात् सर्वकर्मासम्बन्धात् ज्ञानिनो देहपाते मुक्तिः तुशब्देनावधारिता । तस्मात् सौत्रेण तुशब्देन समानार्थकः श्रौतश्चशब्दः । पातशब्देन समानार्थकः अन्तशब्दः । न तु प्रसादार्थक इति प्रसादो नैव निश्चेतुं शक्यः । ज्ञानप्रतिबन्धेन साक्षात्कारकार्ये देहादिनाशे प्रतिबन्धेन । **एककालीनत्वेति** । अन्योन्यस्थितेरन्योन्यनिष्ठत्वे अन्योन्याधीनत्वे वा दोषः । स च न प्रकृत इति भावः । 'फले प्रवृत्तस्य यागादेरि'त्यनेन यागादेः फलसाधनतानिर्वाहकत्वमपूर्वं उक्तम्। ननु, फलसाधनतानिर्वाहकत्वं व्यापारविधया । सूक्ष्मावस्थारूपशक्तेश्च न व्यापारत्वम् । यागजन्यत्वस्य पश्वादिफलजनकत्वस्य च तत्र सत्त्वे मानाभावादित्यत आह—**उत्पत्तावपीति** । पश्वादेरुत्पत्त्यर्थं यागाधीनोत्पत्त्याश्रयत्वाय च शक्तिमात्रमेव कल्प्यत इति शेषः । अन्यथानुपपत्त्या तत्रैव तदुभयं कल्प्यत इति भावः । **तादृगर्थेति** । 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'त्यनेन विद्याया उक्तत्वात्तस्याश्चाविद्यां प्रति शीघ्रमत्यन्तोच्छेदकत्वे 'मायां तु प्रकृमि'त्यादिश्रुतिसिद्धाविद्याकार्यताकस्य देहादेरत्यन्तोच्छेदकत्वस्याप्यापत्त्या अविद्याया अत्यन्तोच्छेदे भुज्यमानकर्मैव प्रतिबन्धकं कल्प्यते । तथा च ज्ञानप्रयुक्तात्यन्तोच्छेदं विनाप्युपादानसूक्ष्मावस्थाया एव मुद्गरपाताधीनकपालादिनाशस्थले कार्यनाशे हेतुतया क्लृप्तत्वेन आद्यतत्त्वसाक्षात्काराधीनाज्ञानसूक्ष्मावस्थाया एव पूर्व-

देहादिनाशोपघायकत्वेऽपि देहाद्यन्तरोत्पत्तिस्वीकारेण तत्र भोगोपपत्तिः । तदिदमुक्तम्—'लेशो देहादिप्रतीत्यनुकूल' इति । न चैवमज्ञानमेवानुवर्ततामिति वाच्यम् । अज्ञाननिवृत्तज्ञानस्यैवानुभवात् । अत एवाधिष्ठाने साक्षात्कृतेऽपि सोपाधिकभ्रमस्थले उपाधिसान्निध्यादिना लेशोपादानकभ्रमनिवृत्तावेव प्रतिबन्धः कल्प्यते, न त्वज्ञाननिवृत्तौ । तदनुभवात् । तथा च 'यावन्न विमोक्ष्य' इत्यस्य यावदविद्यालेशोपादानकदेहभ्रमादिना भोगस्य समाप्तिर्नेत्यर्थ इति भावः । अत्र च जीवन्मुक्तिश्रुतिरिव शतवर्षाद्यवच्छिन्नभोगजनककर्मबोधकश्रुतिरप्युक्तार्थे मानम् । न हि शतवर्षाद्यवच्छिन्नभोगे क्रियमाणे पञ्चाशद्वर्षकाले ज्ञानोदये देहादेरत्यन्तोच्छेदे सा न विरुध्यते, न वा तथाश्रुतिबोधितकर्मणां तत्त्वज्ञाने सति नोक्तफलोपघायकत्वम् । किन्तु पञ्चाशद्वर्षाद्यवच्छिन्न एव भोगे जनकत्वमिति कल्पयितुं शक्यम् । अपूर्वनानाविधहेतुत्वकल्पनापत्तेः शतवर्षाद्यवच्छिन्नभोगानुभवाच्चेत्यपि बोध्यम् । तर्कैरित्यादि—जीवन्मुक्त्युपपादनम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां जीवन्मुक्त्युपपत्तिः ॥

स्वयोग्येत्यादि । ब्रह्मादीनां मध्ये यस्य यादृशी भक्तिः साधयितुं योग्या, तस्याः परमानन्दहेतोः परमकाष्ठापन्नाया अभाव इत्यर्थः । **कर्मक्षयमात्रमिति** । 'यावन्न विमोक्ष्य' इत्यनेन भुज्यमानकर्मरूपबन्धकालमात्रं विलम्ब इत्युक्तत्वात् । यावता कालेन भुज्यमानकर्मसमाप्तिः. तदन्यकालविलम्बनिषेधः श्रुत्यर्थः । प्रसादापेक्षायां भुज्यमानकर्मकाले तदनुत्पत्तौ तदन्यकालविलम्बात् श्रुत्यर्थबाध इति भावः । **यमेवेत्यादि** । यं पुरुषमेष परमात्मा वृणुते प्रसादेनानुगृह्णाति, तेन लभ्यः साक्षात्क्रियते । ततस्तस्य सम्बन्धेन एष परमात्मा स्वां तनुं स्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकटयति । आवरणं विनाश्य तेनैकीभवति । ननु,'मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥' इत्यादिगीताद्युक्तेः तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचयास्तथा । तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातकाः । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥' इत्यादिविष्णुपुराणाद्युक्तेश्च प्रारब्धकर्मक्षये प्रसादो हेतुः । आद्ये सर्वपदेन प्रारब्धकर्मसाधारणकर्ममात्रस्य प्रसादनाश्यत्वप्रतीतेः । द्वितीये तु तत्त्वसाक्षात्कारे तस्य तत् स्पष्टम् । न च तत्त्वासाक्षात्कारे तत्त्वाविद्याया नाशासम्भवात् द्वितीयं स्तुतिपरम् । आद्यं तु प्रसादनाश्यत्वं तत्त्वसाक्षात्कारद्वारैव । लोके ज्ञानाज्ञानयोर्नाश्यनाशकत्वस्य क्लृप्तत्वात् । 'दृष्ट्वैव तम्मुच्यते' 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'यदा चर्मवदाकाश' मित्यादिश्रुतेश्चेति वाच्यम् । प्रसन्नभगवदुपदेशेन देहान्तेगोप्यास्तत्त्वसाक्षात्कार-

सम्भवात् । श्रवणादिनैरपेक्ष्यं तु हिरण्यगर्भादेस्तत्त्वसाक्षात्कारे त्वयापि स्वीकृतम् । तत्राह—**न चेति । भोगादेवेति** । उक्तवाक्ये आह्लाददुःखभोगयोरेव कर्मनाशकत्वप्रतीतेर्न प्रसादस्य सा। उपदेशद्वारा क्वचित्तत्त्वसाक्षात्कारप्रयोजकत्वं तु तस्येष्टम् । 'देहान्ते देवस्तारकं व्याचष्टे' इति श्रुतेरिति भावः । साम्यश्रुतेः 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यत्र निरञ्जनशब्देन निरुपाधिकत्वरूपसाधारणरूपोक्तेर्विद्वानित्यन्तेन पूर्ववाक्येन ज्ञेयत्वेनोपस्थितशुद्धब्रह्मणा निरुपाधिकानन्दरूपेण साम्यबोधनात् । परमपदेन च भेदाद्यघटितमुक्तिरूपाभेदरूपमेव साम्यमिति ज्ञापितम् । तथा च गगनं गगनाकारं सागरस्सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' ॥ इत्यादिरामायणादाविव मुक्तस्य सदृशान्तराभावद्योतनाय साम्यादिपदप्रयोग इति बोध्यम् । अत एव निरञ्जन इत्यस्यैव पूर्णत्वे अधिक व्यर्थमित्यपास्तम् । **सातिशयत्वेनेति** । यद्यत् सातिशयं, तद्विनाशि । दृश्यत्वेनाविद्याप्रयुक्तत्वेन विद्योच्छेदत्वादिति भावः । **दुःखद्वेषेति** । न च मनोऽभावात्तद्भावेऽपि भगवत्प्रसादात् पापाभावाद्वा न दुःखादीति वाच्यम् । अपकृष्टसुखत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन त्वन्मते मुक्तौ मनस आवश्यकत्वात् श्वेतद्वीपवासिनां मुक्तत्वेन त्वदभ्युपगतानां चक्षुराद्यभावेऽपि मनस्सत्त्वस्य मोक्षधर्मादावुक्तत्वात् मनस्सत्त्वे च पापादेः द्वेषादेश्चावश्यकत्वात् मनसस्त्रिगुणत्वेन सात्त्विक्या इव राजस्यादेरपि वृत्तेरावश्यकत्वात् अधिकदर्शनस्य तद्धेतुत्वेन क्लृप्तत्वाद्वेषाद्यभावे मनस्स्वीकारस्य व्यर्थत्वाच्च । **वृद्धिह्रासेत्यादि** । ब्रह्मादीनां मुक्तिषु वृद्धिह्रासभाक्त्वं न्यूनाधिकत्वम् । अन्तर्भावात् न्यूनाधिकसाधनफलान्तर्भावात् । एवंसत्यत्र साध्यसाधनयोरुभयोस्तुल्यत्वेन सामञ्जस्यादिति पराभिमतः सूत्रार्थः । **अन्त्याधिकरण इति** । निषेधादित्यग्रेऽन्वयः । **एवमित्यादि** । यथा ज्ञाने ऐहिकामुष्मिकत्वे विशेषौ, तथा ज्ञाने जाते मुक्तावज्ञाननिवृत्तिरूपाया कस्यचिदैहिकत्वमेव, कस्यचिदामुष्मिकत्वमेव विशेषान्तरमिवेति नियमो न । 'तावदेव चिरं, निरञ्जनः परमं साम्य'मित्यादिना मुक्त्यवस्थाया ऐहिकत्वनिरञ्जनरूपत्वावधारणादित्यर्थः । **इष्टापत्तिरिति** । उपासनातारतम्येन ब्रह्मलोकाद्याप्तौ तारतम्यमिष्टमिति भावः । तन्नियामकानन्दत्वात् तन्नियामकस्यानन्दत्वात् । यदेवं, तदेवम् । यन्नियामकस्य य आनन्दः स तदानन्दादुत्कृष्टः । ईश्वरत्वाभावेन मुक्तं प्रतीश्वरत्वाप्रसिध्द्या । साध्याप्रसिद्धिः मुक्तं प्रति यदीश्वरत्वं तद्घटितसाध्याप्रसिद्धिः । सर्वज्ञीयभोगत्वेन साध्ये निवेशे त्वप्रयोजकत्वम् । साध्यं विनापि हेतूपपत्तेः । **अनतिवृत्तिरिति** । प्रच्छन्नज्ञानिजडभरतादिनियामकरहुगणाद्यानन्दे व्यभि-

चारोऽपि बोध्यः । तत्प्रेप्सुत्वं तत्र शक्तत्वं चासिद्धम् । तादृशानन्दस्य सिद्धत्वेनेश्वरे तत्प्राप्तीच्छाविरहात् नित्यमीशानन्दं प्रति ईशस्य शक्तत्वाप्रसिद्धेश्च । निरुपाधिक इति । 'निरञ्जनः परमं साम्य'मित्यादिश्रुतिन्यायसिद्धनिरुपाधिताक इत्यर्थः । एतेन आश्रयासिद्ध्यादिना । **स्वसजातीयेति** । निगलबन्धनिवृत्तित्वाविद्यानिवृत्तित्वान्यतररूपेण स्वसजातीयेत्यर्थः । **गुणगतजातित्वेनेति** । मधुरत्वादिव्याप्यजातिविशेषाणामेव तारतम्यव्यवहारास्पदत्वम् । तदवृत्तिधर्मस्यैव तत्प्रतियोगिकतारतम्यशब्देनाभिधाने मुक्तानन्दयोरेकजातीयत्वेऽपि स्वस्वमात्रविषयकधीविषयत्वमादायार्थान्तरम् । निरतिशयत्वात् निरातिशयात्मस्वरूपत्वात् । **उभयवादिसिद्धेनेति** । स्वरूपानन्दस्य मुक्तावाविर्भाव इत्युभयवादिसिद्धम् । न च जीवस्वरूपानन्दानामनादितारतम्यस्वभावत्वमिति वाच्यम् । जीवस्वरूपाणां तारतम्यरूपत्वे भेदमात्रे विवादपर्यवसानेन परिभाषामात्रापत्तेः । द्रव्यगतधर्मविशेषाणामपि तद्रूपत्वमङ्गीकृत्य मुक्तेषु तदाविर्भाव इत्युक्तौ उक्तश्रुतिविरोधः । न च तदन्यधर्मनिषेध उक्तश्रुताविति वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावात् । तदिदं वक्ष्यते स्वरूपानन्दे तदभावादिति । एतेन मुक्तानन्दस्य श्रुत्यादिसिद्धनिर्विशेषात्मरूपत्वेन । **सङ्ख्यापरिमाणकृतेति** । यथा सप्तर्ष्यपेक्षया अष्टवसूनामाधिक्यं, यथा वा बदरापेक्षया बिल्वस्य, तथा मुक्तानां मध्ये एकापेक्षयान्यस्य नेत्यर्थः । मधुरतरत्वादिवत् मधुरमधुरतररसाद्योरिव । स्वरूपकृतं अनादिस्वनिष्ठधर्मकृतम् । **तदभावादिति** । न च निर्विशेषानन्दस्यापि भेदस्थानीयेन विशेषेण धर्मधर्मिभावसम्भव इति वाच्यम् । उक्तविशेषस्य धर्मत्वादेश्चातिरेके निर्विशेषत्वस्य विरोधात् अनतिरेके परिभाषामात्रत्वात् । ननु, सायुज्यस्योत्कर्षवत्त्वे निर्विशेषत्वहानिस्तत्राह—**सायुज्यादिगतमुक्ताविति** । सायुज्यादिमध्ये सर्वोत्कृष्टत्वेनावगतमुक्तावित्यर्थः । **मात्रेणेति** । सायुज्यावधिकापकर्षस्य सालोक्यादौ तत्समसत्ताकस्य कल्पितत्वेऽपि सालोक्याद्यवधिकोत्कर्षः सायुज्ये तत्समसत्ताको न कल्पितः । किंतु व्यावहारिक इति भावः । **प्रवेशमात्रोक्तेरिति** । 'गृहस्थस्सदृशीं भार्यां विन्देते'तिवत् भाविमीं वृत्तिमाश्रित्य प्रवेशोत्तरसायुज्यस्य प्रकृते उक्तिसम्भव इति ध्येयम् । यद्यप्युपाध्योश्शरीरयोस्संश्लेषात्तदुपहितचिद्रूपयोश्चन्द्रादिजीवान्तरयोर्भेदनाशेनैक्यस्य मन्मते सम्भवः । ज्ञेयब्रह्मणस्तु निरुपाधिकत्वेन तेन सहैक्यस्योपाधिनिवृत्तिमन्तरेणासम्भव इति सायुज्यशब्दस्यैक्यार्थकत्वमव्याहतं, तथापि परोक्ततत्त्वदर्शनाधीनसायुज्यस्य संश्लेषत्वं दूषयितुमाह—**व्यापकेनेति** । संश्लेषस्य अणुत्वेन स्वन्मतसिद्धजीवसंयोगस्य । नित्यसिद्धत्वेन तत्त्वज्ञानं विनापि सिद्धत्वेन । अणुम-

र्थत्वादिति । न च प्रसादितपरसंश्लेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् पुरुषार्थत्वमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रसादस्यैव हि तावता पुरुषार्थत्वं पर्य्यवसन्नम् । न च तदुक्तम् । तस्य सुखान्यत्वेन मुक्तेः स्वतःपुरुषार्थत्वाभावापत्तेः । **अत्र ब्रह्मेति** । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिः । **श्रुतेरिति** फलत्वाभावादित्यत्र हेतुः । **अत्रेति** । यत्र लोके ज्ञानोत्पत्तिस्तत्रेत्यर्थः । **लोकावाप्तिवदिति** । पारलौकिकफले अन्वयः । लोकावाप्तिवद्यन् पारलौकिकं फलं, तत्त्वाभावादित्यर्थः । उत्क्रमणादिसाध्यत्वेन ब्रह्मलोकावाप्तितुल्यं फलं उपाध्यवच्छिन्नस्यैव वाच्यम् । उपाधिं विना जीवस्य गमनाद्यदृष्टेस्त्वयापि लिङ्गशरीराविद्यानाशोत्तरं स्थूलशरीरावच्छिन्नस्यैव मुक्तस्य गमनादिस्वीकाराच्चेत्याशयेनाह—**उपाध्यवच्छिन्नजीवस्येति** । तथा चोक्तश्रुत्या शुद्धेन ज्ञेयेन ब्रह्मणैक्यं ज्ञानोत्पत्तिकाल एवेति यत् बोधितं, तद्बाधः । सोपाधिकस्य लोकान्तरगतस्य जीवस्य तदभावादिति भावः । ननु, 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इत्यत्र प्रसादितेश्वरसंयोगोऽत्रैवेत्यर्थः । सायुज्यपदस्वारस्यात् । तथा च प्रसादो ज्ञानफलम् । प्रसादफलं तु लोकान्तरप्राप्तिः । तत्राह—**ब्रह्मविदिति** । **ब्रह्मरूपत्ववदिति** । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः ज्ञानफलमुक्तश्रुत्युक्तं ब्रह्मैक्यमेवेति सायुज्यमपि तदेव । अत एव 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥' इति भागवतादौ सायुज्यमेकत्वपदेनोक्तमिति भावः । ननु, सायुज्यशब्दस्यैक्यार्थकत्वेऽपि चन्द्रमस इत्यादावुपाधौ सत्यप्यौपाधिकभेदाभावेनैक्यम् । तथा चोपाध्यवच्छिन्नजीवस्य लोकान्तरगतस्य लोकान्तरीयेश्वरेण सहौपाधिकभेदाभावरूपमैक्यम् । न त्वात्यन्तिकनिर्धर्मकव्यक्तिमात्रमित्येव तत्र वक्तुमुचितम् । न च 'निरञ्जन' इत्यादिश्रुतिविरोधः । तस्य दुःखहेतूपाधिनिषेधपरत्वात् । अत एव 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये' इत्यादिकमपि व्याख्यातम् । त्वयापि प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यत्र प्रियशब्देन वैषयिकसुखस्य वाच्यत्वेन सङ्कोचावश्यकत्वात् । न च मुक्तस्य कर्माभावात् शरीरग्रहणासम्भवः । प्रसादस्यैव तत्र हेतुत्वात् । जीवन्मुक्त्यनुमितकर्मसत्त्वात् । सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इत्यादेर्ब्रह्मलोकप्राप्तिनिषेधपरत्वात् । अत एव 'इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैव्यं वा प्राजापत्यं वा' इत्यादिश्रुतौ लिङ्गशरीराविद्यानाशोत्तरं मुक्तस्य पित्र्यादिदेहाप्तिरुक्ता । 'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु । आनन्दो ह्रसतेऽकार्यात् शुभं कृत्वा च वर्धते ॥' इति ब्रह्माण्डे शुभाशुभकर्मभ्यां ज्ञानिन आनन्दवृद्धिह्रासा-

वुक्तौ । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिके त्वौपाधिकभेदाभावबोधकम् । सगुणस्यै-व ज्ञेयत्वेन ज्ञेयप्राप्ययोरैक्यात् । तत्राह—**चन्द्रमस इत्यादि** । ऐक्यानुपपत्ति-वत् निर्धर्मकव्यक्तिमात्ररूपाखण्डैक्यानुपपत्तिवत् । अत्र 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती-त्यादिश्रुतौ । **प्रसिद्धार्थस्वीकार इति** । चन्द्रमस इत्यादौ प्रसिद्धस्योपहितयोर्भे-दाभावरूपस्य सायुज्यस्य स्वीकार इत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । अशरीरमित्यादि-श्रुतेः सङ्कोचे मानाभावात् शरीराभावप्रयुक्तस्यैव प्रियाद्यस्पर्शस्योच्यमानत्वेन प्रि-यशब्दस्य वैषयिकसुखपरत्वेऽप्यशरीरपदे सङ्कोचस्यायुक्तत्वात् प्रसादे ज्ञानजन्य-त्वस्य निरस्तत्वात् 'स एष नेति नेती'त्यादि 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनी'नित्यादिश्रुत्या ब्राह्मणशब्दितस्य ब्रह्मविदो धर्ममात्रनिषेध-पूर्वककर्माधीनवृद्धिह्रासनिषेधेन कर्मजशरीरादेर्मुक्तावसम्भवात् 'सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यां' 'अपुण्यपुण्योपरमे य पुनर्भववर्जिताः ।' ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।' ज्ञानाग्निदग्धकर्माण' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्ञानिनां सर्वकर्मफ-लाभोक्तृत्वलाभात् स्वेच्छाजन्यशरीरे मानाभावात् तद्बोधकस्मृत्यादेरपरमुक्तिवि-षयकत्वात् 'स यत्रायमात्मा बल्यन्नेयादीति तु कामयमान'इत्यन्तसंसारविवेचन-श्रुतिमध्यपठितस्येदं शरीरं निहत्येत्यादेरभिक्रमणवाक्यवत् संसारबोधकत्वेन मुक्त-स्य शरीराबोधकत्वात् इदंपदस्य प्रत्यक्षवाचकत्वेनौत्सर्गिकस्य लिङ्गशरीराबोधक-त्वात् गमयित्वेत्यस्य नाशयित्वेत्यर्थकत्वे लक्षणापत्तेः इमं शरीरं निहत्याविद्यामि-त्युक्त्यैवाविद्यानाशलाभसम्भवेन व्यर्थत्वात् स्थूलशरीरमभिमानाभावेन निहत्या-विद्यां संस्काररूपेण प्राप्येत्यर्थकत्वावश्यकत्वात् उक्तब्रह्माण्डोक्तेः शुभा-शुभकर्मप्रयुक्तलौकिकसत्कारासत्कारप्रयुक्ताविक्षेपविक्षेपाभासपरत्वेन मुक्तिसुखगत-वृद्धिह्रासाबोधकत्वात् 'प्रपञ्चोपशममित्यादि स आत्मा स विज्ञेयः तमेव विदित्वे'त्या-दिश्रुतिभिः शुद्धस्यैव ज्ञेयत्वेन प्राप्यत्वात् कैवल्यं न सोपाधिकमित्यादिबाधकस्यो-क्तप्रायत्वादित्यर्थः । ननु तथापि सायुज्यशब्दस्य क्वचिदौपाधिकभेदाभावः, क्वचिद-खण्डव्यक्तिमात्रमर्थ इति न युक्तम् । नानार्थत्वापत्तेः अखण्डस्य बोधने लक्षणापत्ते-श्च । तत्राह—**सायुज्यशब्द इति** । विभक्तत्वाभावाभिप्रायकः चन्द्रमस इत्यादौ ब्रह्मसायुज्यमित्यादौ च भेदाभाववाचकः । चन्द्रपदार्थस्य चन्द्रशरीरावच्छिन्नरूप-त्वेन तेन सह सोपाधिकजीवस्य समभिव्याहृतशरीररूपोपाध्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-कभेदस्याभावो बुध्यते । उपाध्योर्मेलने सत्येकोपाधिमत्त्वेनापरोपाधिमति भेदाप्रतीते-र्न तदसम्भवः । ब्रह्मसायुज्यमित्यादौ तु ब्रह्मपदार्थस्य शुद्धत्वेन तत्प्रतियोगिक-भेदसामान्याभाव एव बोध्यते । सोपाधिके च तदसम्भवात् निरुपाधिकजीवस्यैव

तत्पर्यवसानम् । एवं च सायुज्यपदस्य सम्बन्धार्थकत्वं दूरापेतम् । 'सारूप्यं यो-
ग एव चे'त्यत्रापि स एवार्थः । 'सारूप्यैकत्वमप्युते'ति स्मृतेरिति भावः । मुक्तौ मु,
क्तात्मनि । मानुषानन्दवत् मानुषाद्यानन्द इव । अन्तर्भावाभिधानोपपत्तेः अन्तर्भा-
वेन मुक्तानन्दस्य शतगुणिततत्तदानन्दसादृश्याभिधानोपपत्ते. । तावानेव तत्तच्छतगु-
णितानन्द एव । तत्रापि मुक्तानन्देऽपि । कामान् सुखानि । कामस्य कामुकस्य ।
कामाः सुखानि । यत्र ब्रह्मसुखे । तत्र तदभिन्ने । सर्वत्र शतगुणितानन्देषु । परा-
मर्शे सदृशानन्दसम्बन्धित्वेनोक्तौ । मानुषादिभ्य मानुषानन्दादिभ्यः । शतगुणितेत्य-
त्रान्वयः । **सावधारणेति** । देवगन्धर्वानन्दादीनामधिकत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् मनुष्य-
गन्धर्वानन्द एव मनुष्यानन्दशतगुणित इत्याद्यवधारणमार्थिकम् । स एक इत्येक-
पदैः शाब्दं वा बोध्यम् । अनेकानन्दाः अनेकानन्दजातीयानन्दा । एकरूपतया
कामसामान्याभावरूपतया । **व्यवस्थायोग इति** । अकामहतपदेनैकजातीयानन्द-
व्याप्यनिष्कामत्वोक्त्या तादृशानन्दस्य सादृश्यप्रतिपादनेन नानाजातीयानां मनु-
ष्यगन्धर्वाद्यानन्दानां निर्णयासम्भव इत्यर्थः । अश्रुतकल्पनाप्यन्यथानुपपत्त्या का-
र्या । तत्राह—**बाधश्चेति** । बाधं विवृणोति—**न हीति** । तथा च तत्तच्छत-
गुणितानन्दस्तत्र बाधित इति भावः । एकत्वेऽपि एकजातीयानन्दवत्त्वेऽपि । वक्तव्ये
उपमेये । परामृश्यते उपमानतयोच्यते । **साम्येनेति** । 'कला च सा कान्तिमती
कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।'इत्यादाविव सहनिर्देशविशेषात् साम्यला-
भ इति भावः । **तत्सजातीयधर्मवत्त्वमिति** । तथा च प्रकृते मनुष्यगन्धर्वादेः य-
त्सजातीयं तदीयधर्मवत्त्व, तदपेक्षया आकृष्टत्वशून्यत्वरूप तद्वृत्तिधर्मवत्त्वमिति भाव ।
तदितरेति । उक्तशून्यत्वेतरेत्यर्थः । तथा चाकामहतस्यानन्दे मनुष्यगन्धर्वाद्यपेक्ष-
या उत्कर्षस्य कल्पितस्य सत्त्वेऽपि न सादृश्यहानिरिति भावः । न च चरमोक्त-
सर्वोत्कृष्टानन्दं प्रत्यकामहतानन्दस्य सादृश्यासम्भवः । भेदाभावादिति वाच्यम् ।
तत्र 'गगनं गगनाकार'मितिवदुपपत्तेः । अकामहतजीवन्मुक्तानन्दत्वेन कल्पितभे-
दस्य सम्भवाच्च । न च जीवन्मुक्तस्यावृजिन इति विशेषणासम्भवः । भुज्यमानवृ-
जिनसत्त्वादिति वाच्यम् । अनभिमानेन वृजिनादेः बाधितानुवृत्तित्वेन च सचक्षु-
रचक्षुरित्यादिवदुपपत्तेः । जीवन्मुक्तग्रहणादेवाकामहत इत्यत्र हतपदं सार्थकम् ।
अन्यथा केवलीभूतस्य ग्रहणे अकाम इत्येवोच्येत । तथा चाकामहतत्वं बाधितानु-
वृत्तिकामत्वम् । सत्यत्वेन प्रतीयमानो हि कामो मूढं विकलीकुर्वन् हन्तीत्युच्यत
इति बोध्यम् । **प्रयागेत्यादि** । 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दि-
वमुत्पतन्ति । ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतिः

प्रयागमरणस्यामृतत्वे प्रयोजकत्वं बोधयति । 'गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथ'मित्यादिना गोपीनां मुक्त्यसम्भवमाशङ्क्य 'द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ।' इत्यन्तेन भागवतेन मुक्तिस्समाहिता । तदपि भगवद्द्वेषादेस्तत्प्रयोजकत्वपरम् । प्रयागमरणजन्यादृष्टेन द्वेषादिनान्तरीयकभगवत्स्मृतिपरम्पराधीनादृष्टेन दृष्टादृष्टप्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा तदधीनभगवदुपदेशद्वारा वा ज्ञानसम्भवात् । अन्यथा लोकक्लृप्तज्ञानकारणताबाधापत्तेः । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त' इत्यादिश्रुतेरपि साक्षाद्धेतुत्वबोधकत्वापत्तेः । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते' 'यदा चर्मवदाकाश'मित्यादिश्रुतिबाधापत्तेः । मुक्तेः कर्मसाध्यत्वे विनाशित्वादेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतो मत इत्युक्तम् । तत्सिद्धिः तारतम्यवत्साधनकत्वसिद्धिः । **दुर्लभत्वेति** । 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, इत्यादिश्रुत्या शुद्धब्रह्मणः बुद्धत्वोक्तेः 'कस्तं मदामद'मित्यादिकं स्तुतिपरम्'। सर्वे गुणा इत्यादिकमपि सगुणस्तुतिपरम्। तत्तच्छ्रुत्या तस्यापि बुद्धत्वोक्तेः सगुणप्राप्तेस्तारतम्यस्येष्टत्वेन यथाश्रुतार्थकं वा । ते तुभ्यम् । आशिषः काम्यानि । आशास्ते प्रार्थयते । न भृत्यः लाभार्थसेवकत्वेनाप्रशस्तसेवकः । वणिक् लाभार्थव्यापारवत्त्वेन वणिक्तुल्यः । मुमुक्षोः मोक्षमुद्दिश्य भजमानात् । अमुमुक्षुः मोक्षपर्यन्तफलमनुद्दिश्य भजमानः । परः श्रेष्ठः । हेतुगर्भविशेषणमाह—**एकान्तभक्तिमानिति** । निर्गुणभक्तिमानित्यर्थः । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।' इति भागवतात् । अहैतुकी काम्यफलशून्या । न च काम्यफलाभावे स्वतोऽपुरुषार्थे भजने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । भक्तेर्नान्तरीयसुखधारारूपेण परिणतमनोवृत्तिरूपत्वेन स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । संसारदुःखमिश्रितत्वेन मुक्त्यपेक्षया अप्रकृष्टत्वं परं प्रामाणिकं तस्याः । अव्यवहिता विच्छेदशून्या अव्यभिचारिणीति यावत् । **अल्पभक्तीत्यादि** । मुक्तिसामान्यापेक्षया गरीयस्त्वासम्भवादल्पभक्तिसाध्यत्वेनाल्पा या मुक्तिः, तद्रूपां सिद्धिमपेक्ष्य तदधिकमुक्तिहेतुः भक्तिर्गरीयसीत्यर्थ इति भावः । **उक्तश्चेति** । तारतम्यवत्साधनकत्वं मुक्तीनामिति शेषः । गुणलोभेन गुणधारास्नाविस्मृतिविषयचरितलोभेन । तदुक्तं भागवते—'दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः । न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपी'त्यादि । तस्यास्तु गरीयस्त्वं तस्या एवाधिक्यम् । त्वरासम्पादकं त्वरया निष्पादकम् । तदुक्तं भागवते—'अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥' इति । कोशं लिङ्गशरीरं कोशपञ्चकं वा । तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा जरयति नाशयति । न तु मुक्तितारतम्याक्षेपकम् । मुक्तिवैजात्यप्रयोजकवैजात्यस्य तत्त्व-

साक्षात्कार आक्षेपकं नेत्यर्थः । **मात्रेणेति** । सिद्धेरिति षष्ठी । मुक्तेस्सम्बन्धिनी गरीयसी । मुक्तिसम्बन्धिगरीयस्त्वं विवृणोति—जरदतीत्यादि । तथा च मुक्त्यपेक्षया गरीयस्त्वं प्रकृते नार्थ इति तु युक्तम् । उत्तरार्धस्यापेक्षितसमर्पकत्वलाभात् । **न हि तरण इत्यादि** । अपिशब्दार्थस्य सम्भावितत्वस्य तरणरूपमुक्तावन्वये तद्बलान्निश्रितमुक्त्यपेक्षयापकर्ष आक्षिप्येत । यथा श्यामाकादयोऽप्यन्नमित्युक्ते तेषामपकर्षो लभ्यते । अधिकारिणि तदन्वये तु तस्यैवापकर्षो विलम्बेन विधेयसम्बन्धरूपो लभ्यते । यथा सुग्रीवं प्रति अभिषेकमाज्ञाप्य 'अयमप्यङ्गदो राजन् यौवराज्येऽभिषिच्यता'मित्यनेन विलम्बाभिषेकाभिप्रायेण भगवताज्ञापितम् । **त्वराफलालाभेति** । ब्राह्मणाद्यन्यस्येत्यादिः । ननु, विलम्बिताविलम्बिततत्वरूपस्य तारतम्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारे स्वीकारे तत एव तत्फलेऽपि तदास्ताम् । तत्राह—**साधनमात्रेति** । लौकिकालौकिकयावत्साधनेत्यर्थः । **न हि दण्डेति** । तथा च 'कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे । विभागस्थानसामान्यात् अविशेषेऽपि चोदिते॥' इति वार्तिकेनाविशेषेण स्वर्गसाधनतया चोदितानां ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादीनां तारतम्यात् तत्फलानां तारतम्योक्तावपि लोकसिद्धसर्वकारणस्य तारतम्यं न कार्यतारतम्यप्रयोजकम् । नानाजातीयदण्डादितोऽप्येकजातीयघटाद्युत्पत्तेः दृष्टत्वात् । घटादावविलम्बोत्पत्तिकत्वरूपोत्कर्षं प्रति दण्डादिनिष्ठस्य दार्ढ्यादेः प्रयोजकत्वस्य दृष्टत्वेऽप्यविलम्बोत्पत्तिकत्वस्य तददृष्टेः विलम्बेनोत्पन्नस्यापि दण्डदहनादेरविलम्बेनैव घटतमोनाशादिजनकत्वदर्शनात् । तथा च साक्षात्कारस्य विलम्बिततत्वाविलम्बिततत्वाभ्यां मुक्तौ तयोः कल्पनं दण्डादेः घटादाविव प्रत्यक्षादिबाधितम् । यत्र तु न मानान्तरबाधः तत्र बहुवित्तव्ययायाससाध्यकर्मणि प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या स्वल्पवित्तव्ययायाससाध्यकर्मफलापेक्षयोत्कृष्टफलकत्वं कल्प्यत एव । एतेन भक्तिप्रपत्त्योर्ज्ञानसाधनयोरस्ति तारतम्यम् । भक्तौ हि कायिकादिव्यापारावृत्तिश्चास्ति । प्रपत्तौ तु भगवान् मां संसारसागरात्तारयिष्यत्येव । 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' इति श्रीरामोक्तेरिति विश्वासमात्ररूपायां न तदपेक्षेति । तत एव ज्ञाने तारतम्यं, ततश्च मुक्ताविति परास्तम् । न हि यादृशस्य तिमिरस्य नाशे यो वह्निः स्वरूपयोग्यः, तादृशस्य ततो वह्नेरुत्कृष्टवह्निना जनिते नाशेऽतिशयः कश्चन प्रामाणिकः । एतेन प्रतियोगिन उत्कर्ष इत्यप्यपास्तम् । प्रतियोगिन्यज्ञाने उत्कर्षे क्षतिविरहाच्च । ब्रह्मानन्दे पञ्चदशप्रकरणान्तर्गतग्रन्थे । **सगुणविषयज्ञानेति** । सगुणोपासनेत्यर्थः । 'तथा च गुरोस्तव प्रसादेन तवचैवोपशिक्षया । तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने । ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम । अधिकं तव विज्ञानं अधिका च गति-

स्तव। अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे। बाल्याद्वा संशयाद्वापि भया-द्याप्यविमोक्षजात्। उत्पन्नेऽपि च विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम्। व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः। विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम्! भवांश्चोत्पन्नविज्ञानस्स्थिरबुद्धिरलोलुपः। व्यवसायादृते ब्रह्म नासादयति यत्परम्॥' इति मोक्षधर्मोक्तौ ज्ञानं दिव्यमुपासनारूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च मम जनकस्य तेन विदितोऽसि। उपासनाविशेषस्य परकीयज्ञानवैराग्यादिज्ञापकत्वात् तत्त्वं साक्षात्कृतवतस्ते तैर्लिङ्गैः परकीयतत्त्वसाक्षात्कारस्यानुमातुं शक्यत्वाच्च। तव शुकस्य अधिकं विज्ञानं मदीयादुपासनादधिकमुपासनम्। अत एव फलमाकाशगमनादिरूपा गतिः, अणिमादिरूपमैश्वर्यमपि मदीयात् गमनादैश्वर्यादधिकम्। तच्च तत्तु। 'सर्वभूतेषु चात्मान'मित्यादिना मया पूर्वमुक्तपरमतत्त्वं तु त्वं नावबुध्यसे मदुपदेशात् पूर्वं न निश्चितवान्। ननु, निष्कामनिरन्तरभक्तिरूपं विज्ञानं चरमसाधनत्वेन शीघ्रं तत्त्वनिश्चयजनकम्। तच्च मम स्थितमेव त्वदुपदेशात्पूर्वम्। तत् कुतो न निश्चितम्? तत्राह—बाल्यादिति। विज्ञाने उक्तभक्तौ उत्पन्नेऽपि चेत्यादिना तत्त्वरूपां गतिं नाधिगच्छतीत्यन्वयः। बाल्यात् पितृलाल्यमानबाल्यावस्थायाः। पित्रोच्यमाने तत्त्वे भवत्यसम्भावना—इदानीमुत्पन्नेन मया पितुर्निकटे यच्छ्रुतमनायासेन, तत्कथं तत्त्वमिति। संशयादिति। एकेनैव भाषितत्वेनेदमुक्तं नान्येन। अत इदं तत्त्वं न वेद्मि सन्देहादित्यर्थः। 'किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः। कथं च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाथवा॥' इति शुकेन पित्रुपदेशे सत्यपि सन्दिहानेन पृष्टो जनकः आश्रमचतुष्टयानुष्ठानमुक्तवान्। तदुत्तर प्रश्नद्वयस्यावशिष्टस्यातिरहस्योत्तरकत्वेन जनकेनानुत्तरितत्वेन भूयश्शुक उवाच। 'उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वन्द्वे हृदि शाश्वते। किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेत्त्रिषु॥' इति। तत्र यदि मोक्षरूपः पुरुषार्थ आत्मस्वरूपानन्द, तदा तदावरणापगमाय ज्ञानमात्रमपेक्षते। अथ लोकान्तरप्राप्त्यादिरूपः, तदा तस्य स्वरूपार्थं तद्गतातिशयार्थं च श्रवणाद्यतिरिक्ततपोऽप्यपेक्षते। सन्यासिनस्तु न तत्सम्भव इति कथं मुमुक्षोस्सन्यासाश्रम उक्तः। किं च गृहस्थादिकर्मणां यदि मोक्षे उपयोगः, तदा मयापि गार्हस्थ्यवानप्रस्थे कार्ये। अथ विविदिषायां, तदा तस्यास्सिद्धत्वान्न कार्ये इत्याशयः। तत्र जनकेन 'न विना तत्त्वविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत्। न विना गुरुसम्बन्धं ज्ञानस्याधिगमो भवेत्॥' इत्यनेन गुरुमुखाधीनश्रवणादिमात्रं ज्ञानस्य, ज्ञानमात्रं च मोक्षस्य हेतुरिति व्यतिरेकमुखेनोक्त्वा कर्मणो मोक्षाहेतुत्वं सूचयित्वा 'भावितैःकारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु। आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे॥ तामासाद्य

तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः । त्रिष्वाश्रमेषु कोऽन्योर्थो भवेत्परमभीप्सितः ॥'
इत्यत्र बहुसंसारयोनिषु नानाविधकर्मयुक्तशरीरेषु शुद्धात्मा सन् प्रथमाश्रमे मोक्ष-
रूपमात्मानं ज्ञानेनासाद्य मुक्तिं प्राप्तस्य कर्मणा नार्थ इत्युक्त्वा शुद्धिद्वारकविवि-
दिषाहेतुत्वं मोक्षाहेतुत्वं च कर्मणां स्पष्टीकृत्य समाहितम् । तदनुस्मरन् जनक आ-
ह—भयादिति । अविमोक्षजात् कर्माविमोक्षशङ्काजन्यात् । उक्तशङ्काप्रयुक्ता या 'क-
र्म त्याज्यं न वे'ति शङ्का, तज्जन्यात् । यत्त्वधिका गतिरित्यस्य मोक्षस्थानश्वेतद्वीपा-
दिगतिराधिकेत्यर्थ इति तन्न । तादृशगतौ शुकस्य विद्यमानायां तद्धेतुतत्त्वदर्शनमपि
शुकस्याधिकं तव विज्ञानमित्यनेन विद्यमानमुक्तं त्वया वाच्यम् । तथा च बाल्या-
दित्याद्यसङ्गतम् । अथ तादृशगतिसामर्थ्यं विद्यमानमपि स्वस्य बाल्यादिना न जा-
नासीत्यर्थ इति चेन्न । व्यवसायेनेत्यादेरसङ्गतेः । तत्र हि व्यवसायादृते यत् पर-
ब्रह्म नासादयति पूर्वं नासादितवान्, तां ब्रह्मरूपां गतिं शुद्धेन व्यवसायेन मद्वि-
धैः छिन्नसंशयो भवानासादयति आसादितवान् । वर्तमानसामीप्ये लट् । 'विमुच्य
हृदयग्रन्थीनित्यस्यासङ्गतेश्च । न हि विद्यमानसामर्थ्याज्ञानेऽपि हृदयग्रन्थ्यनुवृ-
त्तिः । किं चोक्तसामर्थ्यं जनकेन नोपदिष्टम् । येन तत्रैव संशयोच्छेदं स्वयं कृतं
ब्रूयात् । किं तु तत्त्वम् । तस्मात्तत्त्वबोधस्य सामग्री उपासनादिकं तत्फलैश्वर्यादिना प्र-
त्यक्षेणानुमेयं तव स्थितं, तथापि बाल्यादिप्रयुक्तासम्भावनादितस्त्वया तत्त्वं न नि-
श्चितम् । इदानीं तु मया तस्या निरस्तत्वात् निश्चितमित्येव वाक्यार्थ इति युक्तमु-
क्तम् । सगुणविषयज्ञानपरत्वादिति । विज्ञानं तत्त्वदर्शनम् । गतिः श्रवणादि-
पाटवम् । ऐश्वर्यं ईश्वरभावः रागादिराहित्यं स्वाभाविकम् । एतत्त्रयं तव विद्यमा-
नमधिकं मोक्षायालमेव । त्वं तदाधिकं नावबुध्यसे । मोक्षाय नालमिति निश्चितवान् ।
तत्र हेतुर्बाल्यादित्यादि । यतः उत्पन्नेऽपि विज्ञाने तत्त्वदर्शने बाल्यादिदोषात् तां
गतिं तत्त्वदर्शनरूपां नाधिगच्छसि प्रतिष्ठितत्वरूपां तत्प्राप्तिं न लब्धवान् । अस-
म्भावनादिदोषाद्धि जातापि विद्या अप्रतिष्ठिता । अत एव 'आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त-
ये' इत्यत्र भाष्ये प्रतिपत्तिशब्देन प्रतिष्ठितत्वमुच्यत इति पञ्चपादिकाकृतः । बा-
ल्यादिशब्दैः 'प्रज्ञामान्द्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः' । इति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन पञ्च-
दशप्रकरणादावुक्तं त्रयमत्रोक्तम् । यद्यपि 'प्रतिबन्धो वर्तमानो विषयासक्तिलक्षण'
इति पूर्ववाक्येन तत्र विषयासक्तिरपि वर्तमानप्रतिबन्धकत्वेनोक्ता । 'असावपि च
भावी वा भूतो वा वर्ततेऽथ वे'ति वार्तिकेन भाविभूतावपि ज्ञानप्रतिबन्धकावुक्तौ ।
तथापि शुकस्य विषयसान्निध्येऽपि निर्विकारत्वेन जनकेन परीक्षादिना निश्चितत्वा-
द्विषयासक्त्यभावस्य वर्तमानत्वेन तत्र निश्चयात् भाविभूतप्रतिबन्धकयोश्चानुमानादि-

ना तत्राभावनिश्चयादुक्तत्रयमेव वर्तमानप्रतिबन्धकं शङ्कितम् । तत्रापि बाल्यशब्दितस्य प्रज्ञामान्द्यस्य नासम्भवनाहेतुत्वं प्रकृते सम्भवति । शुकस्य स्वाभाविकसूक्ष्मबुद्धित्वात् । अतस्संशयादिति । सूक्ष्मबुद्धित्वादेव नानाविधकुतर्कावताराधीनतत्त्वासम्भावनारूपात् संशयादित्यर्थः । सोऽपि शिष्टकाष्ठां प्राप्तस्यात्मक्षणिकत्वमिथ्यात्वादिपर्यवसायिकुतर्कासम्भवात् न तस्य सम्भवतीत्याशयेनाह —भयाद्वाप्यविमोक्षजादिति । आधिकारिकत्वेन प्रवृत्तिपरस्य पितुरनुष्ठानमालोच्य कर्मवासनादार्ढ्यात् कर्मणा लोकान्तरप्राप्तिः सत्यास्तीति विपर्ययग्रहेण कर्मात्यागनिश्चयरूपेण अविमोक्षेण जनितात् भयशब्दितद्वैताभिनिवेशादित्यर्थः । व्यवसायेनेत्यादि । यतोऽन्योऽपि व्यवसायादिनैव तां गतिं प्रतिष्ठितां लभते, अतो भवानपि तेनैवोत्पन्नविज्ञान इदानीं प्रतिष्ठिततत्त्वदर्शनः । व्यतिरेकमुखेनैतदेव द्रढयति–स्थिरेत्यादि । स्थिरबुद्धिरलोलुपोऽपि व्यवसायात् गुरूपदेशाधीनात् बाल्यादिप्रयुक्तासम्भावनानिवर्तकनिश्चयादृते यत् यस्मात् परं ब्रह्म नासादयति न प्रतिष्ठितविज्ञानविषयीकरोति इत्यपि व्याख्यानं सम्भवतीति ध्येयम् । एवन्निष्कामभक्त्यादितारतम्यं विलम्बाविलम्बोत्पन्नत्वरूपस्य तत्त्वदर्शनतारतम्यस्य प्रयोजकम् । न तु मोक्षे तत्प्रयोजकम् । न वा तत्त्वदर्शनमोक्षयोस्तारतम्यान्तरप्रयोजकमित्यर्थः । भूयोगुणविषयकत्वेनोपासनोत्कर्षेण चित्तैकाग्र्यरूपे साक्षात्तत्फल एवोत्कर्षः । तेन चाविलम्बोत्पत्तिकत्वरूपस्तत्त्वदर्शने उत्कर्षः । नान्यः नानागुणविषयत्वादिः । श्रुतेर्निर्गुणे तात्पर्यात् जातिविशेषरूपोत्कर्षस्योपासनान्तरप्रयुक्ततत्त्वदर्शनावृत्तेस्तत्त्वदर्शने स्वीकारे मानाभावात् । ततश्च सर्वद्वैतनिवृत्त्या मोक्षेऽपि न विशेष इति भावः ॥

तर्कस्मारस्वते रत्ने श्चन्द्रिकाचन्द्रभूषणैः ।
दुरन्तध्वान्तभङ्गाय तारतम्य न मुक्तिगम् ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां मुक्तौ तारतम्यभङ्गः ॥

निखिलान् शिवादीन् । सर्वान् द्रौपद्यादीन् । ददाति शिशुपालादिभ्यः । निजपदं सायुज्यमुक्तिम् । विद्यागुरूननुस्मरति—श्रीमाधवेति । गुरूणां श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीनाम् । गुरुमाहात्म्येन सकलशास्त्रपरिशीलनेन श्रुतवेदान्तश्रवणपाटवेन मनने च यावदवधारितं ब्रह्मानन्दस्य स्फुरणं, तस्मात्तादृशम् । अवधारणस्य स्फुरणप्रयोजकत्वात् अवधारितस्य तदुक्तिः । निहितं लिखितम । अतत्त्वे असत्ये । तत्त्ववादी सत्यवादी मिथ्याप्रपञ्चे तादात्म्येन सत्त्वप्रकारकवचनशीलः माध्वः । शीलोक्त्या निर्युक्तिकवचनं दर्शितम् । अकाण्डे अनवसरे दूषणशून्ये मन्मते । ग्रामसिंहस्य शुनकस्य । इष्टनैष्कर्म्यब्रह्मगानां इष्टादिपदाव्यवहितोत्तराणाम् । सिद्धी-

नां सिद्धीतिपदानाम् । नामनामिनोरभेदोपचारादिष्टसिद्ध्यादिग्रन्थलाभः । 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षत' इत्यादिवत् ब्रह्मगानामित्यन्ते लक्षणया वा तल्लाभः ॥

महानुभावधौरेयशिवरामाख्यवर्णिनः ।
एतद्ग्रन्थस्य कर्तारो लेखकाः केवलं वयम् ॥

श्रीनारायणतीर्थानां षट्शास्त्रीपारमीयुषाम् ।
चरणौ शरणीकृत्य तीर्णस्सारस्वतार्णवः ॥

भजे श्रीपरमानन्दसरस्वत्यंघ्रिपङ्कजम् ।
यत्कृपादृष्टिलेशेन तीर्णस्संसारसागरः ॥

यद्यत्सम्भवदुक्तिकं परवचस्सम्मृष्य तद्दूषितं
व्याख्यातश्च निगूढभावगहनो वाणीसुधासागरः ।
सर्वं तच्छरदिन्दुसुन्दरमुखश्रीकृष्णलीलातनौ
मालाभावमवाप्य सज्जनमनोमालां समाकर्षतु ॥

एषा यद्यपि चन्द्रिका खलमनोराजीवराजीररि-
ध्वान्तोच्छेदकरी सरीसृपमुखव्याघातमुद्राकरी ।
साधूनां सरलस्वभावकरुणाकूपारसारात्मनां
चेतश्चन्द्रमणीमणीषु रमणी जात्या तथापि स्फुटम् ॥

इति श्रीपरमानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य-
श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचितायामद्वैत-
सिद्धिटीकायामद्वैतलघुचन्द्रिकायां
चतुर्थः परिच्छेदः

समाप्तेयं लघुचन्द्रिका ।

ॐ

श्रीरस्तु

—⊛—